

51,593

1-6.

1989

123. ÉVFOLYAM

1-2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1991 JUL 0 5

Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években

Popély Gyula: A felvidéki magyarság számának alakulása az 1921. és 1930. évi csehszlovákiai népszámlálások tükrében

Tihanyi János: Svájc és Németország viszonya a II. világháború idején

Beke Margit: Budapest-Csepeli és Nemzeti Szabadkikötő története 1928–1940.

Következő számunk tartalmából

- Tóth Zoltán*: Szent István legrégebbi életrata nyomán
Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kutatás újabb eredményei és problémái
Gyóni Mátyás: A kievi ősvédkönyv volochjai
Benkő Loránd: Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez
Hanzó Lajos: A Barcaság betelepítése és a német lovagrend
Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar magánjogi frásbeliség kialakulása
Hajnal István: Kézművesség, frásbeliség és európai fejlődés
Heckenast Gusztáv: Honorációrok a reformkorban
Fejős Imre: Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete

E számunk munkatársai

Árpás Károly gimnáziumi tanár (Deák Ferenc gimnázium, Szeged) – *Barda Beáta* könyvtáros (Budapest) – *Beke Margit* az Esztergomi Prímási levéltár igazgatója – Farkas András egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Föglein Gizella* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Horváth Pál* a jogtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Izsák Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Klaniczay Gábor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Lackó Miklós* a történettudomány doktora az MTA Történettudományi Intézet főosztályvezetője – *Magyarics Tamás* egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Molnár Tamás* a Társadalomtudományi Intézet segédmunkatársa – *Palasik Mária* középiskolai tanár (Budapest) – *Popély Gyula* kandidátus, tanár (Csehszlovákia) – Ránki György akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója – *Tagányi Zoltán* kandidátus, az MTA Szociológiai Intézetének munkatársa – *Tihanyi János* kandidátus (Budapest) – *Veres András* az MTA Irodalomtörténeti Intézet tudományos csoportvezetője.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

123. ÉVFOLYAM

1989.1-6.szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Benkő Loránd:* Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez III-IV/343
- Fejős Imre:* Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete III-IV/442
- Fekete László:* Protoindustrializáció: a történelmi korszakváltás elmélete avagy a történelemelmélet korszakváltása V-VI/606
- Gyóni Mátyás:* A kievi ósévkönyv volochjai III-IV/298
- Hajnal István:* Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés . . III-IV/407
- Hanzó Lajos:* A Barcaság betelepítése és a Német Lovagrend . III-IV/359
- Heckenast Gusztáv:* Honoráciorok a reformkorban III-IV/427
- Kumorovitz L. Bernát:* A középkori magyar írásbeliség kialakulása III-IV/381
- Lackó Miklós:* Gépgyári munkások az 1930-as években I-II/3
- Péter Katalin:* Női családfők Sárospatakon a 16. és a 17. században V-VI/563
- Popély Gyula:* A felvidéki magyarság számának alakulása az 1921. és 1930. évi csehszlovákiai népszámlálások tükrébenI-II/44
- Szilágyi Loránd:* Az Anonymus-kutatás újabb eredményei és problémái III-IV/273
- Tóth Zoltán:* Szent István legrégebb életirata nyomán III-IV/241

KÖZLEMÉNYEK

- Beke Margit:* A Budapest-Csepeli Nemzeti és Szabadkikötő története 1928-1940 I-II/125
- Miskolczi Ambrus:* Az 1948-49-i magyar forradalom bajor szemmel (A diplomáciatörténet és az imagológia határán) V-VI/644
- Soós László:* Központi intézkedések a filoxéra elleni küzdelemben (1872-1881) V-VI/675
- Tihanyi János:* Svájc és Németország viszonya a II. világháború idején I-II/76

FIGYELŐ

- Klaniczay Gábor:* Az interdiszciplinaritás az utóbbi negyedszázad történettudományában I-II/163

BESZÁMOLÓ

- Az Internacionálé és a háború. – A szétválás 1914-ben. Kerekasztal konferencia Párizsban 1987. december 17–18-án
(*Jemnitz János*) I-II/178

CIKKEK

- Bogyay Tamás*: Megjegyzés Mosapurc–Zalavár kérdéséhez és a pannoniai kontinuitás–kutatás módszertanához III-IV/489
Juhász Kálmán: Az aradi káptalan (1135–1552) Történeti áttekintés III-IV/494

KÖNYVISMERTETÉSEK

- Adama van Scheltema, F.*: Die geistige Mitte (Ism.: *Bogyay Tamás*) III-IV/527
Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve (Ism.: *Belényesi Márta*) III-IV/513
Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts (Ism.: *Baranyainé Bónis Éva*) III-IV/519
1948–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről (Ism.: *Tóth András*) III-IV/522
Études Slaves et Roumains (Ism.: *Tóth András*) III-IV/521
Grékov, B.: La culture de la Russie de Kiev (Ism.: *Perényi József*) III-IV/532
Halaga, Ondrej H.: Slovenské osídlenie Potisia a vychodoslovenski grekokatolici (Ism.: *Király Péter*) III-IV/507
Huszár, Louis: Attila dans la numismatique (Ism.: *Vayer Lajos*) . III-IV/509
I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792. (Ism.: *Gáldi László*) III-IV/539
Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (Ism.: *Borsa Iván*) III-IV/538
Jakó Zsigmond: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához (Ism.: *Ila Bálint*) III-IV/508
Jantzen, Hans: Ottonische Kunst (Ism.: *Bogyay Tamás*) III-IV/529
Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék (Ism.: *Vanyó Tihamér*) III-IV/542
Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története (1307–1386)
A csanádi püspökség története (1386–1434) (Ism.: *Galla Ferenc*) III-IV/547
Koschaker, Paul: Europa und das römische Recht (Ism.: *Bónis György*) III-IV/533
László Gyula: A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása (Ism.: *Harmatta János*) III-IV/510

Levéltári Közlemények, XXIV. évfolyam (Ism.: <i>Juhász Lajos</i>)	III-IV/543
<i>Macurek, Josef</i> : Dejeписectvi Evropského vychodu (Ism.: <i>Décsy Gyula</i>)	III-IV/537
Magyar Múzeum (Ism.: <i>Nagy Tibor – Radocsay Dénes</i>)	III-IV/523
<i>Mérei Gyula</i> : Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon (Ism.: <i>Nagy István</i>)	III-IV/515
<i>Mérei Gyula</i> : Munkásmozgalmak 1848–49. (Ism.: <i>Rézler Gyula</i>)	III-IV/517
<i>Mittes, Heinrich</i> : Vom Lebenswert der Rechtsgeschichte (Ism.: <i>Bónis György</i>)	III-IV/511
<i>Molnár Erik</i> : A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig (Ism.: <i>Moór Elemér</i>)	III-IV/554
<i>Müller, Georg E.</i> : Stühle und Distrikte als Unterteilungen der siebenbürgischdeutschen Nationsuniversität 1141–1876 (Ism.: <i>Hanzó Lajos</i>)	III-IV/549
<i>Ritter, Gerhard</i> : Geschichte als Bildungsmacht (Ism.: <i>Ruzsás Lajos</i>)	III-IV/506
Sobotká, Organ wroclawskiego towarzystwa midosnikov historii (Ism.: <i>Besnyő Miklós</i>)	III-IV/518
<i>Szabó István</i> : A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában (Ism.: <i>Maksay Ferenc</i>)	III-IV/552
<i>Sziklai László</i> : Launer István. Egy 1848. évi szlovák röpirat szerzője (Ism.: <i>Szalatnai Rezső</i>)	III-IV/550
<i>Szoika Kamill</i> : A földesúri bíraskodás az Árpádkori Magyarországon (Ism.: <i>Degré Alajos</i>)	III-IV/525
<i>Sveton, Jan</i> : Slováci v Madarsku. Prispěvky k otázke statistickéj madarizacije (Ism.: <i>Hanzó Lajos</i>)	III-IV/551
<i>Weber, Alfred</i> : Abschied von der bisherigen Geschichte (Ism.: <i>Waczulik Margit</i>)	III-IV/535

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Balogh Sándor</i> : Magyarország külpolitikája 1945–1950. (Ism.: <i>Föglein Gizella</i>)	I-II/206
<i>Baranyai Béla</i> : A Tiszántúl átalakuló társadalma 1945–1978. (Ism.: <i>Izsák Lajos</i>)	I-II/211
<i>Berényi Sándor</i> : A magyar népi demokratikus állam közigazgatása 1944–1945. (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	I-II/201
<i>Bled, Jean Paul</i> : Franz Joseph. „Der letzte Monarch der alten Schule”. (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	V-VI/712
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 3. 5. November 1861–6. Mai 1862. (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	V-VI/709

- Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867.
Abteilung V.: Die Ministerien Erzherzog Rainer und
Mensdorff. Band 4. 8. Mai 1862 – 31. Oktober 1862.
(Ism.: *Heiszler Vilmos*) V–VI/711
- Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes
(Ism.: *Tihanyi János*) I–II/200
- Eisenbach, Artur*: Emancypacja żydów na ziemiach polskich
1785–1870 na tle europejskim (Ism.: *Tagányi Zoltán*) V–VI/705
- Források Budapest múltjából, V/A: Források Budapest törté-
netéhez 1950–1954. (Ism.: *Palasik Mária*) I–II/214
- Frank Tibor*: Egy emigráns alakváltozásai. Zerffi Gusztáv pályá-
képe 1820–1882 (Ism.: *Gergely András*) V–VI/707
- Gunst Péter*: A paraszti társadalom Magyarországon a két világ-
háború között. Társadalom- és művelődéstörténeti tanul-
mányok (Ism.: *Tagányi Zoltán*) V–VI/721
- Heumos, Peter*: Die Konferenzen des sozialistischen Parteien
Zentral- und Ost-Europas in Prag und Budapest 1946
und 1947 (Ism.: *Ránki György*) I–II/209
- Hildebrand, Carl Gustav*: Expansion, Crisis, Reconstruction
1917–1939 (Ism.: *Ránki György*) I–II/191
- Izsák Lajos*: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata
Néppárt (1944–1949) (Ism.: *Farkas András*) I–II/203
- Kortársak József Attiláról (1922–1945) (Ism.: *Veres András*) I–II/192
- Mattisen, Edgar*: Tartu Rahu (Ism.: *Árpás Károly*) I–II/185
- May Day Celebration a cura di Andrea Panaccione (Ism.:
Jemnitz János) I–II/183
- Nyugat–Európa alkotmányai (Ism.: *Horváth Pál*) V–VI/723
- Polányi Imre*: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom
a századfordulón (1895–1905) (Ism.: *Szarka László*) V–VI/716
- Produktivkräfte in Deutschland 1870 bis 1917/18 (Ism.: *Fehér
György*) V–VI/714
- Schmidt-Neke, Michael*: Entstehung und Ausbau der Königsdik-
tatur in Albanien (1912–1939) (Ism.: *Póka Ferenc*) V–VI/718
- Válogatott dokumentumok Hajdú–Bihar megye munkásmozgal-
mának felszabadulás utáni történetéből 1948–1956. (Ism.:
Izsák Lajos) I–II/213

FOLYÓIRATSZEMLE

- Allen, L.*: A japán hírszerzés a második világháborúban I–II/227
- Brown, Jonathan C.*: Miért tevődött át a külföldi olajvállalatok
tevékenységének súlya Mexikóba Venezuelába az 1920-as
években V–VI/728

<i>Chapman, John W. M.</i> : Tojástánc: hírszerzés és az „Antikomintern”	I-II/220
<i>Cole, Robert</i> : Az ismeretlen „furcsa háború”: brit propaganda a semleges országokban, 1939. szeptember-december	I-II/223
<i>Graf, Christoph</i> : A Gestapo eredete	I-II/218
<i>Guida, Francesco</i> : Magyarország és Olaszország az első világháború végétől a trianoni szerződésig	V-VI/730
<i>Horne, John</i> : Az államosítások gondolata az európai munkásmozgalomban a második világháborút megelőző években	I-II/221
<i>Inder Singh, A.</i> : India tagja marad a Nemzetközösségnek; brit politikai és katonai célok 1947–49	V-VI/736
<i>Kinder, Douglas Clark – Walker, William I.</i> : Biztos pont a viharban: Harry J. Anslinger és az Egyesült Államok kábítószerügyekkel kapcsolatos külpolitikája, 1930–1962	V-VI/733
<i>Molodcgin, M. A.</i> : A Nagy Október és a szovjet hadseregszervezés néhány kérdése (1917–1920)	V-VI/725
<i>Morgan, Kenneth O.</i> : Az államosítás politikája Nagy-Britanniában	I-II/233
<i>Mulligan, T. P.</i> : A hírszerzők és a kurszki csata, 1943	I-II/229
<i>Poppetrov, Nikolaj</i> : Alkotmányjogi problémák Bulgáriában III. Borisz cár uralkodása idején (1918–1943)	V-VI/726
<i>Prost, Antoine</i> : Államosítások Nyugat-Európában a második világháború után	V-VI/737
<i>Sechi, Salvatore</i> : A semlegesség és az egyenlő távolság között: az olasz külpolitika a Szovjetunió irányában 1944–1948	V-VI/734
<i>Quartararo, Rosaria</i> : Mussolini és impériuma	V-VI/732
<i>Sautter, Udo</i> : A kormány és a munkanélküliség: közmunkák a New Deal előtt	I-II/217
<i>Stephan, R.</i> : Szmers; a szovjet katonai kémelhárítás a második világháborúban	I-II/224
<i>Steury, Donald P.</i> : Elhárítás a haditengerészetnél, az atlanti-óceáni hadjárat és a Bismarck elsüllyesztése: a katonai elhárítás felhasználása a tengeri hadviselésben	I-II/231
<i>Thomas, D.</i> : A német katonai hírszerzés a keleti fronton, 1941–1945	I-II/226

KRÓNIKA

Boros Miklósné 1922–1989 (<i>Spira György</i>)	V-VI/739
--	----------

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

123. ÉVFOLYAM 1989. 1–2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, KÓNYA SÁNDOR, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években</i>	3
<i>Popély Gyula: A felvidéki magyarság számának alakulása az 1921. és 1930. évi csehszlovákiai népszámlálások tükrében</i>	44

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tihanyi János: Svájc és Németország viszonya a II. világháború idején</i>	76
<i>Beke Margit: Budapest-Csepeli és Szabadkikötő története 1928–1940.</i>	125

FIGYELŐ

<i>Klaniczay Gábor: Az interdiszciplinaritás az utóbbi negyedszázad történettudományban</i>	163
---	-----

BESZÁMOLÓ

Az Internacionálé és a háború – A szétválás 1914-ben.	178
Kerekasztal konferencia Párizsban 1987. december 17–18-án. (Jemnitz János)	178

TÖRTÉNETI IRODALOM

May Day Celebration a cura di Andrea Panacoione (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	183
<i>Edgar Mattisen: Tartu Rahu</i> (Ism.: <i>Árpás Károly</i>)	185

<i>Gunst Péter: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok (Ism.: Tagányi Zoltán)</i>	188
<i>Carl-Gustav Hildebrand: Expansion, Crisis, Reconstruction 1917–1939 (Ism.: Ránki György)</i>	191
<i>Kortársak József Attiláról (1922–1945) (Ism.: Veres András)</i>	192
<i>Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Ism.: Tihányi János)</i>	200
<i>Berényi Sándor: A magyar népi demokratikus állam közigazgatása 1944–1945. (Ism.: Horváth Pál)</i>	201
<i>Izsák Lajos: A Keresztény Demokrata néppárt és a Demokrata Néppárt (1944–1949) (Ism.: Farkas András)</i>	203
<i>Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950 (Ism.: Föglein Gizella)</i>	206
<i>Peter Heumos: Die Konferenzen der sozialistischen Parteien Zentral- und Ost-Europas in Prag und Budapest 1946 und 1947 (Ism.: Ránki György)</i>	209
<i>Baranyi Béla: A Tiszántúl átalakuló társadalmá 1945–1978. (Ism.: Izsák Lajos)</i>	211
<i>Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből 1948–1956. (Ism.: Izsák Lajos)</i>	213
<i>Források Budapest múltjából, V/A Források Budapest történetéhez 1950–54. (Ism.: Palasik Mária)</i>	214

FOLYÓIRATSZEMLE

Udo Sautter: A kormány és a munkanélküliség: közmunkák a New Deal előtt 217 *Christoph Graf: A Gestapo eredete* 218 *John W. M. Chapman: Tojástánc: hírszerzés és az „Anti-Komintern”* 220 *John Horne: Az államosítások gondolata az európai munkásmozgalomban a második világháborút megelőző években* 221 *Robert Cole: Az ismeretlen „furcsa háború”: brit propaganda a semleges országokban, 1939 szeptember–december* 223 *R. Stephan: Szmers, a szovjet katonai kémelhárítás a második világháborúban* 224 *D. Thomas: A német katonai hírszerzés a keleti fronton, 1941–45* 226 *L. Allen: A japán hírszerzés a második világháborúban* 227 *T. P. Mulligan: A hírszerzők és a kurszki csata, 1943* 229 *Donald P. Steury: Elhárítás a haditengerészetnél, az Atlanti-óceáni hadjárat és a Bismarck elsüllyesztése: a katonai elhárítás felhasználása a tengeri hadviselésben* 231 *Keneth O. Morgan: Az államosítás politikája Nagy-Britanniában* 233

Lackó Miklós

GÉPGYÁRI MUNKÁSOK AZ 1930-AS ÉVEKBEN

– A Hofherr és Schranz gyári munkásfelmérés eredményei –

A Hofherr–Schranz gyárban (1948 utáni nevén: Vörös Csillag Traktorgyárban) 1939 szeptemberében széles körű munkásfelmérést végeztek.¹ A felmérés kérdőíveiből 1080 kitöltött ív maradt fenn. Ez az egyedülálló forrásanyag – ehhez hasonló méretű részletes munkásfelmérést hazánkban a 20. század első feléből nem ismerünk – Hilscher Rezső, a neves magyar szociálpolitikus nevéhez fűződik, s az ő hagyatéka részeként került a sárospataki kollégium kéziratárába.² A terjedelmes iratcsomó nem tűnik egy még szélesebb körű kérdőíves vizsgálat véletlenül reánk maradt tekintélyes töredékének: – noha nem minden munkásréteget vett arányosan számba – nem mutat semmiféle összetételbeli torzulást. A felmérés minden jel szerint a gyár kétkezi munkásságának felére, lényegében minden második munkásra terjedt ki (1939 őszén mintegy 2300 munkás dolgozott a gyárban). Bátran mondhatjuk tehát, hogy a reánk maradt és számítógép segítségével feldolgozott adatok valóban reprezentatív értékűek, sőt többek is annál: az értékelhető válaszok teljes képet adnak a gyár munkásságáról.³

Teljes képet, amennyire egy olyan terjedelmes, nagyon részletes felmérés adhat, melynek kérdőívét ugyan körültekintően, a korabeli külföldi és hazai szociográfia tapasztalatait felhasználva készítették elő, de sok tekintetben nem vették számba a munkások adatszolgáltató készségének és képességének a határait. Nem számoltak azokkal az írásbeli nehézségekkel sem, amelyekkel a választ adó munkások a kérdőív kitöltése során szembekerültek. A kérdőívet maguknak a munkásoknak kellett

¹ A kérdőíves felmérés kód-utasítását, a számítógépes feldolgozáshoz szükséges munkálatokat, valamint az itt természetesen nem közölt, a gyár ma is élő munkásaival folytatott interjúkat Dávid János szociológus, ill. az ő irányítása alatt egy kisebb munkacsoport, a programozáshoz szükséges matematikai munkát Kapitány Zsuzsa közgazdász-matematikus végezte.

Itt mondok köszönetet a sárospataki kollégium igazgatóságának és könyvtárának segítőkétségéért, s a kérdőívek rendelkezésünkre bocsátásáért.

² Hilscher Rezső (1890–1957) jogász, szociálpolitikus, jogakadémiai tanár. Jogi tanulmányai elvégzése után Újpest városa szociálpolitikai tevékenységében vett részt. 1920-tól a közgazdaságtudományi kar adjunktusaként vezette a Szociálpolitikai Intézet népvédelmi osztályát. 1944-ben miskolci jogakadémiai tanár. 1949–1955 között a pécsi egyetemen tanszékvezető docens. – A Hofherr–Schranz gyári munkásfelmérés minden jel szerint a Szociálpolitikai Intézet népvédelmi osztálya kezdeményezésére, s Hilscher Rezső vezetésével ment végbe.

³ E tanulmányban mindazt, ami a felmérés eredményeiből származik, természetesen külön nem jegyzeteltük.

kitölteniök, s ez a feladat – főleg a gyengén iskolázottak körében – több területen túl nehéznek és körülményesnek bizonyult. A kérdőívnek voltak egyéb hiányosságai is, így pl. a megkérdezett munkás házastársára vonatkozó kérdéseket a kérdőíven nyomdatechnikailag úgy helyezték el, hogy sok válaszoló nem ismerte ki magát közöttük, nem látta világosan, hogy a kérdések végül is kire vonatkoznak; a munkások egy része félreértette őket, s így a házastársra vonatkozó adatok csak nagyon korlátozott mértékben értékelhetők. Számos egyéb kérdésre; pl. az ételmyszer-fogyasztás mértékére vagy a ruhával való ellátottságra – sem tudtak és nem is tudhattak a munkások értékelhető választ adni; az ilyen és ehhez hasonló adatokat, amelyek reális információkat nem nyújtanak, kihagytuk a feldolgozás köréből.

Létszám, születési hely

A gyár megkérdezett munkásainak 35,3 százaléka Nagybudapesten (ebből kezen 20 százalék a szűkebben vett Budapesten), 21 százalékuk Pest megye más helységeiben, 43,7 százalékuk az ország egyéb területein született. A nagybudapesti születésűeken kívül, a munkások 6-7 százaléka más városokból származott; város-lakó vagy legalábbis egy nagyváros vonzáskörében élő lakos fia volt a gyár munkásainak több mint 40 százaléká. A munkások mintegy 55 százaléknvi többsége községekben született: 21 százalékuk Pest megyében, mely a legnagyobb munka-erőforrást jelentette; ezután a megyék sorrendje így következett: Szolnok megye (2,9 százalék), Fejér m. (2,7), Vas m. (2,2). Budapest és Pest megye után a legtöbb munkás a dunántúli megyékből származott (14 százalék), a Tiszántúlról 9 százalék, a felvidéki megyékből – elsősorban azok nyugati területeiről – 7 százalék. Erdélyben a munkások 3-4 százaléka született.

Fontos összefüggésekre vet fényt a születési hely, a szakképzettség és az életkor kapcsolata. Ennek megvilágítására ismertetnünk kell a gyár munkásságának szakképzettségére vonatkozó adatokat. A gyár egész munkásságából (a tanoncokkal együtt) közel 65 százalék volt szakképzett, s 33-35 százalék szakképzetlen dolgozó. Ez utóbbiak két további rétegre oszthatók: a betanított gépmunkások az össz-munkásság 11-14 százalékát, a segéd- és napszamos munkások, s az egyéb ide sorolható segédszemélyzet (pl. takarítók stb.) 21 százalékot tettek ki. A gyárban igen kevés nőmunkás dolgozott, s teljesen elhanyagolható mértékben vették számba őket (nem egészen 3 százalék – adataikat különválasztva nem dolgoztuk fel). Az adatok csak nagyjából egyeznek meg a gyáripari gépgyártásban dolgozó férfi munkások országos adataival: 1939-ben országosan a gépgyárakban több mint 61 százalék volt a szakképzett munkás (a mintegy 10 százaléknvi tanonccal együtt), s több mint 38 százalék a betanított és a segédmunkás-napszamos réteg; a tanulatlan gépgyári munkásságból viszont országosan aránylag több volt a betanított (19 százalék), s kevesebb a segédmunkás-napszamos elem (20 százalék).⁴ Az országos adatok, illetve a Hofherr-Schranz gyárban dolgozó szakképzetlen munkások belső összetétele közötti különbségek feltehetően részben a gyár speciális technikai felszereltségére, rész-

⁴ Iparstatisztikai adatok.

ben a munkások eltérő besorolására vezethetők vissza. Közismert, hogy a betanított-gépmunkásréteg határainak a kijelölése egyike a legnehezebb feladatoknak, s ezért nem is tudtuk pontosan megállapítani számarányukat: a betanított gépmunkás és a többi – szakképzett vagy teljesen szakképzetlen – munkás között igen nehéz megvonni a reális határokat. Feldolgozásunk a vizsgált gyárban az „elvileg” akkor nem kifejezetten szakmunkásnak számító szakmák közül némelyeket (pl. a csiszolókat, marósokat, fúrókat) némi megfontolás után a szakképzettséget igénylő szakmák közé sorolt, másfelől viszont több gyakorlott tanulatlan munkás-csoportot (pl. az öntvénytisztítókat, a kazántisztítókat, olajozókat) – ugyancsak különböző megfontolások alapján – a segédmunkás – kategóriába utalt.

A munkásság szakképzettségét tekintve, a különböző gyárak között egyébként – termelési szerkezetüktől, s technikai felszereltségüktől függően, de minden bizonnyal a szakmai-szakképzettségi besorolás bizonytalanságai következtében is – igen nagy volt a különbség. Erre egyetlen példát említünk: az 1929. decemberi nagyszabású budapesti munkásfelmérés közel 7 ezer magánkézben lévő gépgyár munkásáról közölt adatokat; ezek szerint az iparcsoport Budapesten dolgozó munkásainak 38 százaléka volt szakmunkás, 37 százaléka betanított, s 25 százaléka segédmunkás-napszamos.⁵ A különböző – meglehetősen hiányos – adatok tükrében úgy tűnik, hogy a Hofherr-Schranz gépgyár az átlagosnál jóval nagyobb arányban foglalkoztatott szakmunkásokat, a „tömeges” gépmunkák jórészét is szakképzettek végezték (ez a gyár szinte élen járó termelési profiljából következett), a szakképzettek és a tanulatlan munkások között az átlagosnál talán nagyobb szakadék húzódott.

A munkások születési helye és szakképzettsége

(százalékos arányok)

	Születési hely		Távolabbi helységek
	Nagy-Budapest	Pest megye	
Szadmunkások	42,6	11,0	46,2
Tanoncok	54,1	23,5	22,4
Betanított és gépmunkások	31,1	30,5	38,4
Segédmunkások, napszamosok	20,6	30,9	48,5
Átlag	35,3	21,0	43,7

Érdekes fényt vetnek a gyár munkásságának összetételére a születési hely és a szakképzettség szerinti megoszlás adatai.

A harmincas években a gyár szakmunkásságának már több mint 40 százaléka Nagybudapesten született. (Az 1929. decemberi széles körű munkásfelmérés az egész szűkebben vett fővárosban dolgozó gépipari férfi munkásság körében – a kis- és nagyiparban dolgozók között együttesen – a Budapesten születettek arányát 31 százalékra tette; a Nagybudapesten születetteket külön még nem regisztrálta.) A Hofherr–

⁵ Dr. Illyefalvy I. Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bpest., 1930.

Schranz gépgyárat vizsgálva, persze tekintetbe kell venni, hogy maga a gyár Kispest és Pestlőrinc határában, tehát a szűkebben vett Budapesten kívül volt található, s ez rányomta bélyegét a gyár munkásságára is – amint láttuk, a szűkebb Budapesten összesen csak 20 százaléku születt, 15 százaléku a Pestet körülvevő övezetben.

A fentebb közölt legáltalánosabb adatokból kiolvasható összefüggések maguktól értetődőek: a szakképzett munkások körében a helyben, a széles értelemben vett fővárosban születettek aránya sokkal magasabb volt, mint a tanulatlanok között. Az adatok arra is rávilágítanak, hogy a Nagybudapesten kívüli, a fővároshoz viszonylag közel fekvő Pest megyei területek különösen fontos forrását alkották a tanulatlan munkásrétegeknek ebben a gyárban is: amíg a nagybudapesti születésű szakmunkások aránya 7,3 százalékkal meghaladta az itt született egész munkásság átlagát, addig a Pest megyében születettek átlagának a szakképzettek aránya 10 százalékkal alatta maradt; a teljesen szakképzetlen munkaerő – születési helye szerint – Nagybudapesten 22 százalékkal alatta, Pest megyében közel 20 százalékkal fölülte állt a szakképzettek arányának. A távolabbi helységekből származók számaránya mutatta a legkiegyensúlyozottabb képet, noha a részletesebb, tájegységek és helységek szerinti elemzés itt is jelentős eltéréseket mutatna ki, a szakmunkások esetében elsősorban a Dunántúl, a tanulatlanok esetében csak kisebb részben a Dunántúl, nagyobb részben a Budapest vonzáskörébe tartozó egyes helységek (pl. Ócsa), valamint Szolnok megye, a közeli tiszántúli helységek, s az északi – nagy agrárproletár népeséggel rendelkező – megyék javára.

Igen szoros volt a kapcsolat a gyár munkássága körében – mint ahogy általában a budapesti munkásságnál – születési hely és életkor között: minél fiatalabb munkáséletkor-csoportot vizsgálunk, annál nagyobb volt körükben, természetesen, a helyben, a fővárosban születettek aránya.

*Születési hely és életkor kapcsolata
(százalékban)*

Születési hely	–24 évesig	25–39 éves	40–54 éves	55 éves és idősebb
Nagy-Budapest	49,5	34,9	30,7	26,1
Pest megye	20,3	22,6	21,2	17,2
Többi terület	30,2	42,5	48,2	56,7

Minél idősebb korosztályt tekintünk viszont, annál kisebb volt a széles értelemben vett fővárosban születettek számaránya, s annál nagyobb elsősorban a távolabbi területekről származottaké – és megfordítva. Másfelől – ha lassú ütemben is – egyre nőtt a fiatalabb korosztályokhoz tartozók körében a Pest megyéből származók aránya. Pest megye – mint már utaltunk rá – régóta főleg a szakképzetlen munkásrétegek legnagyobb kibocsátó területe volt. De a legfiatalabbak körében még némileg kevesebb Pest megyei születésű munkást találunk; a nagyobb mértékű felvándorlási mozgalom Pest megyéből, a jelek szerint, főleg a fiatal, de már felnőtt (és katonaviselt) vidéki dolgozókat érintette.

Szakképzettség, szakmai összetétel és életkor

Mielőtt a demográfiai adatok közlését és elemzését folytatnánk, a vizsgált gyár munkásainak nemcsak általános szakképzettségi státuszát, hanem *szakmai összetételét* is fel kell vázolnunk. Ez az összetétel igen sokrétű volt: néhány nagy vas- és gépgyári szakma (pl. kovácsok, esztergályosok, lakatosok stb.) mellett, a gyár munkásságának szakma-struktúrája vegyes képet mutatott, s így a plasztikus bemutatáshoz szükséges nagyobb szakmai kategóriáinkat (a tanulatlan munkásokat is beleértve) közel 55 rokon, illetve eltérő szakma (a tanulatlanoknál különböző, gyárban végzett feladat) megfelelő csoportosítása útján alakítottuk ki. A megkérdezettek alapján szakmai foglalkozása természetesen még nagyobb szóródást mutatott.

A megkérdezett több mint ezer munkás így összeállított szakmai összetétele eltért a gyár egész munkásságának összetételétől. Az eltéréseket a következő számok jelzik:

Szakma	A gyár munkásságából, %	A kérdőíves felmérésbe bevont munkásokból, %
Öntő, kovács, kazán- és gépészkovács	9,0	8,0
Jellegzetes gépipari szakmák (a lakatosokat kivéve)	17,0	15,6
Különböző lakatosok	18,9	26,7
Nem vas-gépipari, kisipari szakmák szakmunkásai	6,6	5,9
Gépmunkás, betanított munkás	13,0	10,4
Segédmunkás, napszámós	21,0	26,1
Tanonc	13,5	7,3
Egyéb és ismeretlen	1,1	—
Összesen	100,0	100,0

A kérdőíves felmérés tehát aránylag jóval több segédmunkásra, a szakmunkások közül lakatosra, s jóval kevesebb tanoncra terjed ki, mint amit az egész gyár munkásságának belső szakképzettségi és szakmai összetétele mutatott. E különbségek természetesen bizonyos fokig módosítják eredményeinket is, mindenekelőtt a vidéki és a falusi proletár családból származottak rovására. A hibák lehető legteljesebb korrigálása érdekében ezért volt szükség arra, hogy különös részletességgel dolgozzuk fel a különböző munkásrétegek és szakmai csoportok adatait, és sehol sem elégedjünk meg a felmérés összesített eredményeivel.

A különböző szakmák munkásai között számottevő eltérés mutatkozott az életkor és a születési hely kapcsolatát tekintve. A szakmai hovatartozás és az életkor összefüggését – nagy vonásokban – a következő táblázat mutatja (a mintegy 8 százaléknyi tanonccal együtt):

Foglalkozás	Életkor			
	24 évesig	25–39 éves	40–54 éves	55 éves és idősebb
Öntő, kovács	6,9	37,9	40,2	15,0
Jellegzetes gépipari szakmák	30,2	33,7	30,2	5,9
Különböző lakatosok	28,5	33,2	29,1	10,2
Nem vas-gépipari kisipari szakmák	16,9	27,7	38,5	16,9
Gépmunkás, segédmunkás, napszámos	10,0	40,0	33,4	16,6
Összes munkás	19,1	35,9	32,1	12,9

Megítélésünk szerint, a szakmai besorolásnál a gépmunkásoknál követhettünk el leginkább hibát; így pl. – még kellő technikai szakismeret híján – ide soroltuk a gépformázó szakmunkásokat. Számuk – 14 fő – szerencsére nem volt nagy, s így a hiba adataink és elemzéseink reális értékét alig befolyásolja. – Némely munkakörben – amint már jeleztük – nehezen volt eldönthető, hogy szakképzettséget igénylő vagy betanított munkáról volt-e szó.

Az adatokból kiolvasható főbb következtetések:

1. Az idős munkások magas aránya leginkább a nem vas-gépipari jellegű szakmák munkásai körében figyelhető meg (itt 40 év feletti volt a munkások 55,4 százaléka).

2. Az idős munkások túlsúlya jellemezte az öntő-kovács szakmákat (40 évnél idősebbek aránya: 55,2 százalék. – A még részletesebb korcsoport-vizsgálat kimutatta, hogy e szakmákban a 25–39 évesek körében is a túlsúly a 35 éven felüliekre esett.)

3. A legtömegesebb szakma dolgozói, a különböző típusú lakatosok kormegoszlása a fentieknél jóval inkább a fiatalabb korosztályok felé tolódott el, noha némileg több idősebb munkást találunk körükben (40 éves vagy idősebb 38,3 százalék), mint

4. a jellegzetes – részben elit – gépipari szakmákban (esztergályosok, marósok, gépszereleők, szerszámlakatosok, mintakészítők, műszerészek, villany- és motorszereleők stb.) sok volt a fiatal, igen kevés az öreg munkás (40 év feletti 36,1 százalék, de 55 éves vagy annál idősebb munkás csak nem egészen 6 százalék).

5. A betanított vagy a teljesen tanulatlan munkások – az adatok szerint – viszonylag idősebb korban álltak munkába, mint a szakmunkások, az átlagosnál kevesebb fiatal dolgozó volt közöttük, s igen sok az öreg; de minden felnőtt korosztályban aránylag nagyobb mértékben voltak képviselve, mint amit az egész munkásságra jellemző átlagok mutatnak.

A szakma és az életkor kapcsolata egyéb tényezőkkel is összefüggött, noha ezeket számszerű adatokkal csak részben tudjuk alátámasztani. Különösen szoros volt az összefüggés a szakmák régisége vagy modernisége és az életkor, vala-

mint életkor és a munkásság vándormozgalma között. Még a fentebb közölt általános – árnyaltabban nem részletezett – adatok is azt mutatják, hogy a magasan kvalifikált modern gépipari szakmákban (műszerészek, villany- és motorszerelők stb.) jóval magasabb volt a fiatalok számaránya, mint a régi s többnyire különösen nagy fizikai erőfelfejtést igénylő szakmákban (ld. az öntőket-kovácsokat); ez utóbbiakban – beleértve a tanulatlan munkások különböző gyáron belüli csoportjait is – a vidékről származó munkások száma és részaránya különösen magas volt.

Ezek a problémák átvezetnek bennünket a szakmai foglalkozás és a születési hely kapcsolatának részletesebb vizsgálatához. Következő táblázatunkon, melynek adatai ugyancsak a Hofherr és Schranz gyár több mint ezer munkására vonatkoznak, a főbb szakmai csoportok és a helyben (Nagybudapesten), ill. Pest megye Nagybudapesten kívüli helységeiben születettek százalékos megoszlását közöljük:

Szakma és születési hely kapcsolata. I.

Szakmai csoport	Nagy-Budapesten	Pest megye egyéb területén
	születettek (százalékos arány)	
Jellegzetes gépipari szakmák ebből műszerész, villany- szerelő, egyéb elit szakma	44,8	12,7
Nem vas-gépipari, kisipari jel- legű szakmák	57,7	11,5
Öntők, kovácsok	37,5	17,2
Öntők, kovácsok	37,2	12,8
Gépmunkások, betanított mun- kások	29,5	34,8
Segédmunkások, napszámosok stb.	20,4	31,8
Összes munkás átlaga	35,1	21,2

A már korábban jelzett összefüggéseken túl, a képlet világos és ugyancsak magától értetődő. Az adatok mégis fontosak: ebben az esetben is egy jelentős gépgyárban végzett „mélyfúrás” segítségével konkrétan számszerűsítik az ismert jelenségeket. Minél modernebb, minél „elitebb” szakmáról volt szó, annál több volt munkásai körében a budapesti, ill. a szűkebb fővárost környező munkásövezetben születettek aránya is. A tömegesnek nevezhető gépipari szakmák munkásai között is sajátos hierarchia állt fenn – a szakma jellegéből következő, s az utánpótlás lehetséges forrásaira is visszavezethető okokból – a helyben születettek, ill. máshol születettek arányát tekintve. Jó példa erre, hogy az esztergályosok körében jóval több volt a budapesti születésű munkás, mint pl. a lakatosok között; ez utóbbiak nagyobb számban kerültek ki a Pest megyében, illetve az ország egyéb területein születettek közül. A szakképzettség csökkenése arányában csökkent a fővárosban, s nőtt a vidéken születettek számaránya.

Természetesen, a különböző szakmai foglalkozásokban is aránylagosan annál több volt a vidéken született munkás, minél idősebb korcsoportot vizsgáltunk, s amint láttuk, annál több a fiatal, minél kvalifikáltabb szakmáról volt szó. Ezeket az általánosan jellemző összefüggéseket persze egyéb tényezők is befolyásolták – így pl. a „kibocsátó” terület (a születési hely) sajátosságai.

Szakma és születési hely kapcsolata, II.
(százalékos arány)

Szakmai csoport	Nagy-Budapesten született		Pest megyében született		Másutt született	
	40 év alatti	40 év feletti	40 év alatti	40 év feletti	40 év alatti	40 év feletti
Öntő, kovács	53,2	46,9	45,5	54,5	39,5	60,5
Magasan kvalifikált, ill. korszerű gépipari szakmák	66,6	33,4	69,3	30,7	57,9	42,1
Különböző lakatos szakmák	69,8	30,2	73,3	26,7	51,1	48,9
Nem vas-gépipari kisipari szakmák	45,8	54,2	63,7	36,3	37,9	62,1
Betanított és gépmunkás	53,6	36,3	33,4	66,6	37,5	62,5
Segédmunkás, napszámos stb.	52,5	47,5	57,6	43,4	49,3	50,7
Összes munkás átlaga	62,5	37,5	57,2	42,8	48,1	51,9

Amint látható, a Nagybudapesten született munkások korátalaga jóval alacsonyabb volt a másutt születetteknél, s ez csak kis mértékben vezethető vissza arra, hogy a tanoncok körében (akik 1939-ben a gyár munkásságának több mint 13, a megkérdezettek közel 8 százalékát tették ki) természetesen magasabb volt a helyben és a környéken születettek aránya. Külön kiemelendő a Pest megyei születésűek tábora: a komoly szakképzettséget igénylő szakmák itt született munkásai túlnyomóan a fiatal korosztályhoz tartoztak. Az adatokból a korábban említetteknél még plasztikusabban tárul eléink az öntők, kovácsok, valamint a főleg vidékről származott nem vas-gépipari szakmunkások és a betanított munkások idősebb korosztályhoz tartozó csoportjainak a magas aránya.

Családi viszonyok, gyerekszám

Az 1939. szeptemberi felmérés alapján a megkérdezett Hofher–Schranz gépgyári munkások családi viszonyairól is részletes adatokkal rendelkezünk. (Táblázatot lásd a következő oldalon)

A fenti adatokhoz még hozzáteendő, hogy a tanulatlan munkásságon belül a segédmunkás-napszámos réteg családi állapota némileg eltért a többitől, főleg a hivatalosan nem szankcionált, ún. vadházasságban élők aránya volt jóval magasabb körükben, elsősorban az idősebb korosztályokban (a 40-54 évesek korcsoportjában

A munkások családi állapota, szakképzettség és korcsoportok szerint
(Tanoncok nélkül, százalékos arányok)

	– 24 éves		25–39 éves		40–54 éves		55 éves és idősebb	
	szak- munkás	tanu- latlan	szak- munkás	tanu- latlan	szak- munkás	tanu- latlan	szak- munkás	tanu- latlan
Nős	10,8	8,7	72,5	73,0	92,4	86,2	86,7	86,3
Nőtlen	89,2	91,3	21,3	23,8	2,3	2,5	3,3	1,4
Elvált	–	–	2,8	1,1	1,7	1,3	1,7	1,4
Özvegy	–	–	–	0,5	1,7	3,1	8,3	8,2
Vadházasságban él	–	–	3,4	1,6	1,7	6,9	–	2,7
Abszolút számban	65	46	178	189	172	159	60	73

közel 10 százalék). Érdekes viszont, hogy egyéb területen jelentősebb eltérést nem regisztrálhatunk.

Sajnos, a munkások feleségére vonatkozó adatok – a már említett okokból – igen hiányosak. A több mint ezer munkásból 376 személy (34,8 százalék) nem válaszolt a feleség munkájára vonatkozó kérdésekre; több mint 56 százalékuk feleségüket háztartásbelinek jelölték, s csupán 8,8 százalékuknál jelöltek meg kereső foglalkozást – túlnyomó többségük a tanulatlan dolgozó réteghez tartozott. Ha azonban a feleségre vonatkozó adatokat egybevetjük a házások számával, s egyéb, máshonnan szerzett tapasztalatokkal, úgy rögtön kiderül, hogy a háztartáson kívül jóval több munkásfeleség dolgozhatott, mint ahogyan azt a hiányosan kitöltött kérdőívek mutatják.

A házasodás, a család a munkásság számára különösen fontos életkeret volt. A magányosan, családi köteléken kívül élő munkások száma elenyésző maradt a Hofherr–Schrantz gépgyárban is; ha az ún. „vadházasságokat” is beszámítjuk, úgy a felnőtt korú, a katonai szolgálaton túljutott szakmunkások több mint 90 százaléka, a 35 év felettiek közel 95 százaléka élt családi körülmények között, s megközelítően hasonló volt a helyzet a tanulatlan munkások körében is. A válás igen ritka lépésnek számított, bár – főleg a tanulatlan munkások között – a különélést bizonyára gyakran nem törvényesítették.

Érdekes és fontos szempontokra hívják fel a figyelmet a család nagyságára vonatkozó adatok. A kérdőívre válaszoló 1080 munkás a gyerekszám szempontjából így oszlott meg: gyermektelen volt 463 munkás, 1 gyermeke volt 299-nek, 2 gyermeke 157-nek, 3 gyermeke 85-nek, 4 vagy több gyermeke 76-nak. Vagyis gyermektelen volt a munkások 43 százaléka, 1 gyermekes 27,7; 2 gyermekes 14,5; 3 gyermekes 7,9; 4 vagy több gyermekes 6,9 százalék. A családban élő gyermekek száma és aránya ennél kisebb volt: gyermektelen 50 százalék, egy gyermekes 24, 2 gyermekes 13,3, 3 gyermekes nem egészen 7, 4 vagy több gyermekes nem egészen 6 százalék. Ha a 24 éven aluliakat leszámítjuk, úgy realisabb eredményt kapunk. Az egy családban élők a gyerekszám szerint így oszlottak meg:

gyermektelen	36,7%,
1 gyermekes	24,0%,
2 gyermekes	13,2%,
3 gyermekes	6,8%,
4 vagy több gyermekes	5,7%.

Persze ezeknél az adatoknál is tekintetbe kell venni, hogy egy meghatározott pillanatban adnak képet a munkáscsaládok nagyságáról, s a gyermekszámról; nem feledkezhetünk meg arról, hogy elvileg a megkérdezett munkások kerekén 50 százaléka (a 40 éves kor alatti réteg) még az ún. házas termékenység korállapotában volt. Tekintetbe kell venni azt is, hogy az összes született gyermek több mint 21 százaléka (167 gyermek) – zömük nyilván csecsemőkorban – meghalt. De mégis figyelemre méltó körülmény, s egyezik azzal, amiről az újabb munkáscsalád-kutatósi tapasztalatok hívták fel élesebben a figyelmet, hogy az ipari munkásságra – s ezen belül talán különösképpen a gyári munkásságra – a közhiedelemtől eltérően, nem a magas, hanem az alacsony és az erősen csökkenő gyermekszám volt a jellemző a két világháború között is. A különböző – szakképzett, illetve szakképzetlen – munkásréteg körében ebből a szempontból volt ugyan különbség, de ez a különbség sem olyan nagyméretű, ahogyan azt sokszor feltételeztük.

*A munkásság szakképzettségi státusza és a családban élő gyermekek száma
(Százalékos arány)*

	Nincs gyerek	1	2	3	4 vagy több gyermek
Szakmunkás	45,8	29,9	14,0	5,6	4,7
Tanonc	98,9	1,1	–	–	–
Betanított v. gépmunkás	47,2	22,2	14,8	9,1	6,8
Segédmunkás, napszámos	44,7	23,0	14,8	9,4	8,2

Amint látható, a gyermektelen munkások aránya minden munkásrétegben nagy és szinte hasonló méretű volt; számottevő különbséget a különböző státuszú rétegek között csak a három vagy több gyermekes családok gyakoriságában állapíthatunk meg:

3 vagy több gyermeke volt a szakmunkások 10,3 százalékának
a betanított munkások 14,9 százalékának
a segédmunkások-napszámosok 17,6 százalékának.

A gyermektelen vagy csupán egy gyermekes munkáscsaládok számaránya meglepően magas (a szakmunkások 75,7, a betanított munkások több mint 69, s a napszámos-segédmunkások közel 68 százaléka). Ha a családon már kívül élő gyermekeket is beszámítjuk, úgy valamivel jobb értékeket kapunk. Az adatok – és persze más adatok is, így a már említett nagy 1929. decemberi budapesti munkásfelmérés eredményei – mégis arra mutatnak, hogy a két háború között az egyke

erőteljesen tért hódított a fővárosi gyári munkások körében, s a 30-as évek végére már széleskörűen elterjedt gyakorlatnak tekinthető.

Ugyanezt támasztják alá, s egyúttal a vizsgált gyári munkásság jellemző család típusára is némi fényt vetnek azok az adatok, amelyek a munkáscsaládban élők számát és arányát összegzik.

*Szakképzettségi státusz – a családban élők száma
(százalékban)*

	1 fő	2 fő	3 fő	4 fő	5 fő	6 fő	7 fő	8 vagy több fő
Szaktanoncok (tanoncok nélkül)	3,3	25,7	35,6	19,2	7,5	6,9	0,9	0,9
Betanított és gépmunkások	1,9	30,4	29,8	19,9	10,6	5,0	1,2	1,2
Segédmunkások, napszámosok	5,2	24,8	28,4	18,9	11,9	5,2	1,9	3,7

Ha a táblázatba foglalt adatokat tovább egyszerűsítjük, a következő képet kapjuk:

	1–4 fős családban élt	5 fős vagy annál nagyobb családban élt
Szaktanonc (tanoncok nélkül)	83,8	16,2
Betanított és gépmunkás	82,0	18,0
Segédmunkás, napszámos	77,3	22,7
Összes munkás átlaga	79,6	20,4

Mindebből két fő következtetés vonható le:

A munkásság minden rétegében, vizsgált korszakunkban és gyárunkban, a kis-család volt az uralkodó családforma. Ha a családban élők számát egybevetjük a gyermekszámra vonatkozó adatokkal, úgy kitűnik, hogy a három generációs család (vagyis amelyben a munkás saját vagy felesége szüleivel is együtt élt) eléggé ritka jelenség volt, főleg a szakképzett, ill. a gyárhoz erősen kötött betanított munkásrétegekben. A segédmunkás–napszámos csoportok körében a nagyobb létszámú család gyakoribb volt (közel 23 százalék); ez azonban csak részben függött össze a nagyobb gyermekszámmal. Többnyire arról volt szó, hogy e munkásréteg jelentős része a Nagybudapest határában vagy azon kívül található közeli településekről, falusias környezetből járt dolgozni a gyárba; e környező helységeket természetesen a három generációs család sokkal elterjedtebb volt, mint Budapesten.

Érdeemes megemlíteni még, hogy – a részleteiben később tárgyalandó – lakásnagyság lényegében alig függött össze a gyermekszámmal; volt ahol fordított – csökkenő – arány, volt ahol enyhén egyenes arány érvényesült. Mint láttuk, a szaktanoncok kerekén 46 százalékának, a teljesen tanulatlanok közel 45 százalékának nem volt (a családban élő) gyermeke; az egyszobás lakásban élő szakképzettek körében

a gyermektelenek aránya az átlagnál valamivel kisebb volt, mint a kétszobás lakásban élőké, a tanulatlan munkások családjában pedig fordított az arány; a lakásnagyság csak a 3 vagy több gyermekes családok esetében állt a szakmunkásoknál igen gyenge, a tanulatlanoknál erősebb korrelációban a gyermekszámmal: az egyszobás lakással rendelkező szakmunkások 10,9 százalékának, a tanulatlan munkások 17,4 százalékának volt 3 vagy több gyermeke; a számszerűen igen ritka kétszobás lakással rendelkező szakmunkások 12,9 százalékának, a tanulatlanok 23,1 százalékának.

Vallás, szakképzettség, életkor

A gyár munkásságának vallási megoszlása újabb árnyalatokkal egészíti ki az eddig ismertetett képet. A vallási hovatartozásáról választ adó 1032 munkás így oszlott meg: katolikus 779, református 171, evangélikus 53, zsidó 9, egyéb vallású 20 munkás. Ha ezeket a Hofherr–Schrantz gyári adatokat egybevetjük – csupán tájékoztatásul, hiszen számszerűen a különböző felmérések nem hasonlíthatók össze – az 1929. decemberi budapesti nagy munkásfelmérés adataival,⁶ a következő arányokat kapjuk.

Gépipari munkások vallási megoszlása

	1929. évi budapesti felmérés	1939. évi Hofherr–Schrantz-gyári felmérés
Katolikus	72,9	75,5
Református	14,3	16,6
Evangélikus	5,7	5,1
Izraelita	4,9	0,9
Egyéb	2,2	1,9

Amint látható, említésre méltó eltérés voltaképpen csak két területen volt: a zsidó vallású munkások száma és aránya vizsgált gyárunkban teljesen elenyésző (a gépgyáró kisiparban a 30-as évek végén is jóval több zsidó vallású munkás dolgozott) – egyébként ez a körülmény okozta elsősorban a főbb arányváltozásokat, a katolikusok és a reformátusok magasabb viszonylagos arányát. Az evangélikus vallásúak alacsony száma a Hofherr–Schrantz gépgyárban már egyéb tényezőkkel állhatott összefüggésben: a részben német eredetű, régi munkásság száma mindenütt, de főleg a gyári munkások körében erősen csökkenő tendenciát mutatott. A szakképzettség és a vallási hovatartozás kapcsolatát (korcsoportok szerint) külön csupán a református és az evangélikus vallásúaknál szükséges számszerűen bemutatni:

⁶ Ugyanott.

Szakképzettség, vallás és életkor kapcsolata

	Református				Evangélikus			
	-24	25-39	40-54	55-	-24	25-39	40-54	55-
Szakmunkás	10,9	18,4	15,0	8,5	4,7	5,7	7,2	10,2
Betanított munkás	23,1	26,2	16,7	18,2	–	3,3	5,0	–
Segédmunkás, napszámos	20,0	19,5	16,7	20,8	3,3	2,5	4,2	2,1
Tanonc	13,8	–	–	–	8,8			

A következtetések nagyjából megegyeznek az ipari munkásság egészére jellemző sajátosságokkal. Az ipari munkások s főleg a fővárosi munkások körében mindig is magasabb volt a katolikus, valamint a részben magyar, részben eredetileg német anyanyelvű – nagyobb mértékben város lakó – evangélikus vallásúak aránya. Mint közismert, a kizárólag magyar nemzetiségű reformátusság az ún. középosztály és a tisztántúli, ill. az ország déli területein elhelyezkedő paraszti népesség körében nagyobb számarányt képviselt, mint a városi és ipari foglalkozások körében. A fővárosban és az ipari munkások között a református vallásúak száma elsősorban az iparosodás későbbi időszakában föllendülő tisztántúli és déli felvándorlással párhuzamosan emelkedett. A Hofherr–Schranz gépgyári munkásfelmérést olyan korszakban hajtották végre, amikor már – szemben az első világháború előtti évekkel – jelentős volt a munkásfelvándorlás a tisztántúli református többségű területekről is. Adatainkból viszont kiderül, hogy vizsgált gépgyárunk mikrovilágában még 1939 őszén is alacsonyabb volt a református vallású munkások számaránya, mint az ország egész népességében. Az adatok alátámasztják azt a közismert tényt is, hogy a református vallásúak súlya sokkal nagyobb volt a szakképzetlen munkások, mint a szakmunkások között. Táblázatunk azt is érzékelteti, hogy a gyár munkásai körében, a teljesen tanulatlan munkásokat bizonyos fokig kivéve, az idők során minden területen emelkedett a református munkások aránya; a növekedés különösen számottevő volt a szakmunkások és a betanított munkások között. Kivételt csak a legfiatalabb korosztály képezett: a széles értelemben vett Budapesten született – és túlnyomóan katolikus vallású – munkások arányának gyors növekedése itt már a reformátusok számarányának csökkenése irányában hatott. Az evangélikus vallású munkások száma viszont lényegében minden kategóriában fokozatos csökkenést mutatott; a főváros iparában a szakmunkások között egykor az átlagnál jóval nagyobb szerepet játszott a népesség „polgáriasultabb” rétegét – és jelentős számú iparos-népességet – alkotó evangélikus vallásúak tábora; a helyzet változása egyik mutatója annak, hogy az iparosodás előrehaladtával hogyan nyíltak meg a munkásutánpótlás forrásai az elmaradottabb néprétegek körében is.

A munkások mobilitása. Származás

A gyár munkásainak társadalmi összetételére, eredetére, a munkássá válás útjaira vetnek fényt a *generációk közötti* mobilitás adatai. Sajnos, értékelhető adatokkal a *generáción belüli* mobilitásról felmérésünk alapján sem rendelkezünk. A

kérdőív erre vonatkozó kérdéseit – pl. mióta van jelenlegi szakmájában – igen hiányosan és pontatlanul töltötték ki a megkérdezettek.

A származási összetétel lényegesen eltért a különböző munkásrétegekben, a különböző szakképzettségű és szakmájú (ill. foglalkozású) ipari munkások között. A gépgyártásban, Budapest legnagyobb és szakmailag legfejlettebb ipari ágazatában a városi, a régi iparos és más, mobilitásra beállított rétegek jóval nagyobb szerepet játszottak a munkásság összetételében, mint a könnyűipari vagy építőipari ágazatokban. Persze a gyári, nagyüzemi keretek között folyó gépgyártás (szemben az ide sorolt kisipari üzemekkel) viszonylag széles szakképzetlen munkásréteget is foglalkoztatott, s ezek származási összetétele lényegesen eltért a szakképzettekétől; a szakképzettséget tekintetbe nem vevő, általános adatok így nem sokat mondanak.

Kiindulásul mindenesetre közöljük ezeket a vizsgált gyárunkra vonatkozó általános adatokat, s tájékoztatásul – nem számszerű összehasonlítás céljából – mellékeljük a már többször említett, 1929. évi budapesti munkásfelmérés vonatkozó adatait is.⁷

Gépipari munkások megoszlása az apa státusza szerint

Apa státusza	1929. évi budapesti felmérés (kisipari munkásokkal együtt)	Hofherr és Schranz-gyári 1939-es felmérés
Szakmunkás	30,4	19,7
Betanított és tanulatlan munkás		32,8
Önálló iparos és egyéb önálló		13,1
Függő félproletár (altiszt, közl. dolgozó stb.)	27,1	23,8
Mezőgazdaságban dolgozó	4,0	9,6
Tisztviselő stb.	22,6	27,0
Egyéb és ismeretlen	5,1	4,4
	10,8	2,4

A két felmérés adatai – ismételjük – összehasonlíthatatlanok. Az 1929. decemberi Budapesten dolgozó gépipari munkásságra vonatkozó arányokat elsősorban azért közöltük, hogy némi képet kapjunk egy más, sokkal szélesebb, persze sajátos módszerekkel dolgozó és sokkal több, részben gyári, részben kisipari munkás adatait feldolgozó felmérés eredményeiről. Tájékoztatásul még egy adatsort ismertetünk, hogy azután vizsgált gyárunkra összpontosítsuk figyelmünket. 1930-ban a nagybudapesti vas- és gépiparban dolgozó munkások származási megoszlása a népszámlálás nem publikált résztáblázata szerint a következő volt: munkás származású 53,1 százalék (ebből ipari munkás származású 37,2), paraszti származású 16,6 százalék, önálló 16,6 százalék, egyéb származású 13,6 százalék. Amint látható, a különböző statisztikai felmérések igen eltérő eredményre jutottak. Annál jobban meg kell becslőnünk a HSCS-ből származó mikrovizsgálat eredményeit. A vizsgált gyárunkban végzett felmérés nagy előnye, hogy maguknak a munkásoknak leírására épül; a több-

⁷ Ugyanott.

szőrösen ellenőrzött és gépi úton feldolgozott adatok pontosaknak tekinthetők, s emellett sok egyéb összefüggésre is kiterjednek.

Következő táblázatunk a munkások származását mutatja be, szakképzettségi rétegek szerint, az apa társadalmi státuszát ugyancsak részletesebb – és megítélésünk szerint kellően átgondolt – kategóriákra bontva.

A munkások származása szakképzettség szerint

Apa státusza	A megkérdezett státusza				Összesen
	szakmunkás	tanonc	betanított munkás	segédmunkás-napszámos	
Szaktanuló	25,8	33,3	15,3	6,6	19,7
Önálló kisiparos*	32,0	12,3	15,3	18,3	23,8
Betanított munkás, napszámos	8,6	7,4	21,4	18,3	13,1
Függő félproletár (altiszt, vasúti segédszemélyzet stb.)	9,4	35,9	4,6	3,5	9,6
Mezőgazdasági dolgozó	16,3	6,2	38,1	47,2	27,0
Tisztviselő stb.	6,7	4,9	1,5	1,7	4,4
Háztartásbeli	1,2	–	3,8	4,4	2,4

*Az elenyésző számú kereskedővel együtt.

Megjegyzendő, hogy a megkérdezett munkások 18 százaléka a származási kérdésre nem válaszolt, így fenti táblázatunk csupán 850 munkás adatait tartalmazza.

A táblázatból levonható legfontosabb következtetések:

A vizsgálatba bevont szakmunkások és a szakképzetlenek között természetesen lényeges különbségek álltak fenn. A szakmunkásoknak azonban csak 33 százaléka származott nem mezőgazdasági „segédszemély” családfős családból (ide értve a „háztartásbeli” származásúakat is, akiknek nagyjából házi cseléd szülője volt). De a „segédszemély”, tehát a legszélesebb értelemben vett (mezőgazdaságon kívüli) munkakategória nagyon eltérő rétegeket foglalt magába: amint a táblázatról leolvasható, a szakmunkások több mint egy negyede szakmunkáscsaládból, közel 10 százaléka függő félproletár családból származott, s csak 6-7 százaléka szakképzetlen munkáscsaládból.

Az iparosnépesség voltaképpen minden rétegnek sok munkást adott, de kétszer annyi szakmunkást, mint szakképzetlen dolgozót; a „függő félproletárok” (altisztek, közlekedési dolgozók stb.) családjai arányukhoz képest különlegesen nagy szerepet játszottak, főleg a magasan kvalifikált rétegek utánpótlásában. A mezőgazdaságban dolgozó családokból háromszor annyi teljesen tanulatlan, s majdnem két és félszer annyi betanított munkás származott, mint szakképzett munkás. A deklaszszált elemek – vagyis a munkásságnál és a félproletár rétegeknél „magasabb” státuszú családból származók – aránya nagyobb volt a szakmunkások között, mint a szakképzetlenek körében.

A tanoncok származási összetétele minden munkásrétegtől különbözött. Ez főleg arra vezethető vissza, hogy körükben természetesen magas volt a helyben,

Nagybudapesten születettek aránya, s különösképpen arra, hogy a „függő félproletár” családok (innen származott a tanoncok több mint 35 százaléka) fiainak tekintélyes része a jól kvalifikált gépipari szakmák felé orientálódott; jellemző, hogy arányuk a szakképzetlenek között a felnőtt szakmunkásoknál megfigyelt számarány felét sem érte el.

Érdemes külön is megemlíteni, hogy a nagybudapesti születésű munkások származási összetétele – egyébként természetesen – lényegesen eltért a vidéken születettekétől.

A Nagy-Budapesten született munkások származása szakképzettség szerint

Apa státusza	A megkérdezett státusza			
	szakmunkás	tanonc	betanított munkás	segédmunkás-napszámos
Szakképzett	42,5	51,1	30,9	21,3
Önálló iparos	29,7	7,0	23,8	10,6
Betanított munkás, napszámos	9,1	4,7	26,2	34,1
Függő félproletár	11,5	32,5	2,4	4,3
Mezőgazdasági dolgozó	1,2	–	11,9	17,0
Háztartásbeli	1,2	–	2,4	10,6
Tisztviselő stb.	4,8	4,7	2,4	2,1

A Nagybudapesten született munkások között sokkal több volt a munkásszármazású, mint a vidéken születettek között. Az önálló iparosság valamivel kisebb szerepet játszott a munkásság forrásai között a fővárosban, mint a vidéken; a szakképzetlenek jobban követték családfőjük társadalmi státuszát, mint a vidékről származottak; a függő félproletár családok még nagyobb szerepet játszottak a helyben született szakmunkások utánpótlásában; a szűkebb Budapestet övező, régebben erősen agrárjellegű helységek részben a szakképzetlen munkások taborát erősítették; a budapesti házi cselédek fiainak zöme szakképzetlen dolgozó lett.

Ugyanezeket a sajátosságokat érzékeltetik azok az adatok, amelyek a különböző státuszú családokból származottak eloszlását veszik figyelembe. Eszerint a tisztviselő származású munkások túlnyomó része, közel 86 százaléka, a függő félproletár családból valók 83 százaléka, a szakmunkás apától származók 79 százaléka lett szakképzett munkás; az önálló iparos családból valók közül kevesebb lett szakmunkás, ill. tanonc (68 százalék). A tanulatlan munkás-családfők leszármazottainak csak 36-37 százaléka vált szakmunkássá, a többiek napszámos-segédmunkások (38 százalék) vagy betanított gépmunkások lettek (25 százalék). A mezőgazdaság különböző státuszaiban élő családfők fiai közül 30 százalék dolgozott a gyárban szakképzett munkásként, ill. tanoncként, 47 százalékuk napszámósként, 23 százalékuk betanított munkásként tevékenykedett.

Szakma, foglalkozás és származás

Sajátos különbségek mutatkoznak származás szempontjából a különböző szakmák és foglalkozások között.

A munkások származási arányai a főbb szakmákban

A munkás foglalkozása	Az apa státusza						
	iparos	szakmunkás	tanulatlan	függő félproletár	földműves	tisztviselő	htb.
Öntő, kovács, gépész-kovács	30,2	23,3	13,7	2,7	23,3	2,7	4,1+
Jól kvalifikált gépipari szakmák	23,2	35,6+	9,0	16,1+	6,5*	7,7	1,9
Lakatosok	26,8	22,4	8,4*	13,9	21,2	6,5+	0,8*
Nem vas-gépipari szakmunkás	37,0+	18,5	9,3	7,4	22,2	3,7	1,9
Gépmunkás	16,7*	14,4	21,1+	4,4	41,2	1,1*	1,1
Segédmunkás, napszámos	18,6	7,3*	19,1	3,2*	45,9+	1,8	4,1+

A figyelemre méltó sajátosságok a táblázatról könnyen leolvashatók. A legmagasabb arányokat kereszttel, a legalacsonyabbakat csillaggal jelöltük meg. A legtöbb iparos származású természetesen a különböző, nem vas-gépipari szakmák (asztalos, mázoló, kőműves stb.) szakképzett dolgozói között volt található, legkevesebb a betanított munkások között. Nagyrészt szakmunkás családból származott a jól kvalifikált vagy elit szakmák munkássága; de közöttük volt a legmagasabb a függő félproletár és a tisztviselő származásúak aránya is. A legtöbb földműves származású dolgozót a tanulatlan munkások között találhattuk, a legkevesebbet a magasan kvalifikált gépipari szakmunkások között.

Nem érdektelen összefüggésekre világít rá a különböző gyáron belüli munkásrétegek származásának és életkorának összevetése. E mikrovizsgálat általános értékét kétségtelenül csökkenti, hogy némely származási és korcsoportban számszerűen kevés munkás szerepelt; mégis fontos „trendek” bemutatására alkalmas. (Táblázatpt lásd a következő oldalon)

A főbb következtetések:

1. Minél fiatalabb korcsoportot nézünk, annál magasabb volt a csoportban általában a nem mezőgazdasági munkás, különösen a szakmunkás származásúak aránya.

2. Minél idősebb korosztályt vizsgálunk, annál nagyobb arányban találunk közöttük iparos családból származottakat (korcsoportok szerint: 14,4, 24,0, 26,5, 35,2 százalék). Az iparosnépesség e gyár tanúsága szerint is a régebbi időszakban a fő hazai forrása volt a szakmunkáságnak (egyre idősebb korcsoportok szerint: 22,6; 29,7, 35,5, 44,1 százalék!), de bőven jutott belőlük a nem szakképzett foglalkozá-

A munkás szakképzettsége és származása, életkor szerint

Az apa státusza	A megkérdezett szakképzettsége								
	24 éves korig					25–39 éves			
	szak- mun- kás	gép- mun- kás	segéd- mun- kás	ta- nonc	össze- sen	szak- mun- kás	gép- mun- kás	segéd- mun- kás	össze- sen
Szaktmunkás	27,3	42,9	13,3	34,6	29,4	31,0	17,5	6,2	20,8
Önálló iparos	22,6	–	13,3	11,1	14,4	29,7	24,5	14,4	24,0
Gépmunkás, segéd- munkás	8,1	14,3	23,4	7,4	10,7	12,0	22,8	24,7	17,9
Függő félproletár	22,6	7,1	3,3	35,8	24,1	5,7	5,3	4,1	5,1
Földműves	11,3	14,3	30,1	6,2	12,3	15,2	22,8	47,5	26,7
Tisztviselő stb.	8,1	7,1	3,3	4,9	5,9	5,1	1,8	–	2,9
Háztartásbeli	–	14,3	13,3	–	3,2	1,3	5,3	3,1	2,6
	40–54 éves					55 éves és idősebb			
Szaktmunkás	20,1	8,2	4,2		13,6	20,9	–	5,9	12,5
Önálló iparos	35,5	8,2	21,1		26,5	44,1	27,3	26,5	35,2
Gépmunkás, segéd- munkás	7,6	18,4	14,1		11,4	–	18,2	5,9	4,5
Függő félproletár	10,4	4,1	1,4		6,8	4,7	–	5,9	4,5
Földműves	16,7	59,1	52,2		34,1	23,3	54,5	50,0	37,6
Tisztviselő stb.	8,3	–	2,8		5,3	4,7	–	2,9	3,4
Háztartásbeli	1,4	2,0	4,2		2,3	2,3	–	2,9	2,3

sokban is. Az adatok – egy kis mikrovilágon keresztül – ismét alátámasztják az iparosnépesség és az ipari munkásság szoros társadalmi kapcsolatát.

3. A mezőgazdasággal foglalkozó családokból ugyancsak annál több munkás származott, minél idősebb korcsoportot tekintünk; ezek a családok természetesen elsősorban a tanulatlan munkásoknak voltak a forrásai (korcsoportok szerint: 30,1, 47,5, 52,2, 50,0 százalék), de nem lebecsülendő forrását alkották a gyár idősebb szakmunkásságának sem (korcsoportok szerint: 11,3, 15,2, 16,7, 23,3 százalék). A szakmunkások inkább a birtokos parasztságból, a tanulatlanok az agrárproletár családokból kerültek ki.

4. A függő félproletár családokból (altisztek, MÁV-dolgozók stb.) származottak növekvő arányban szerepeltek a gyár munkásai között, különösen – ahogy már más összefüggésben láttuk – a legfiatalabb korosztály szakmunkásai és főleg a tanoncok körében.

A generációk közötti mobilitásra vonatkozó adatokból végül még egy sorozatot emelünk ki: milyen arányban követték a különböző szakmák eltérő életkorú munkásai apjuk szakmáját? (A szakmát itt széles értelemben tekintjük.)

Apa szakmája	Apját követte (százalékban)			
	- 24 éves	25-39 éves	40-54 éves	55 éves és idősebb
Öntő, kovács, gépészkovács	18	22	26	50
Tipikus vas-gépipari szakmák (esztergályos, lakatos stb.)	83	83	85	94
Nem vas-gépipari kisipari szakmák	13	11	14	23

A leginkább „örökletes” szakmák a vizsgált gyár munkásai között a vas-gépipari szakmák voltak, a legkevésbé örökletesek az egyéb kisipari szakmák (kőműves, ács, asztalos stb.). S minél idősebb korcsoportot vizsgálunk, annál erősebb kötődést tapasztalunk – egyébként érthetően – az apa foglalkozásához.

Éppen fordított jelenséget figyelhetünk meg a mezőgazdasági foglalkozású családok fiainál: minél fiatalabb korosztályhoz tartozó ilyen származású munkáscsoportot veszünk szemügyre, annál kisebb arányban találunk közöttük tanulatlan munkást. A földmunkás családból származó napszámosok aránya a fenti korcsoportokban a fiatalok javára 64-ről 57-re, a birtokos paraszti családból származó napszámosoké 52-ről 29-re csökken, s jelentősen emelkedik a szakmunkások aránya: a mezőgazdaságból az idők folyamán jobban megnyílt az út a szakképzettséget igénylő munkák felé.

A munkások kereseti viszonyai

Az 1939. szeptemberi Hofherr-Schranz gépgyári munkásfelmérés bonyolult kérdőíveit, mint már említettük, maguk a munkások töltötték ki. A kérdőív a heti keresetre, valamint a mellékes jövedelmekre volt kíváncsi. Így érthető, hogy a munkabérek területén más bérstatisztikai adatokkal éppen úgy össze nem hasonlítható értékekkel kell dolgoznunk, mint a felmérés feldolgozása során sok más területen. A hazai és budapesti munkások bérét a különböző – meglehetősen hiányos – adatszolgáltatások különben mindig igen eltérően határozták meg, s így ezen a területen amúgy is erősen becslésekre vagyunk utalva.

Vizsgált gyárunkban a megkérdezett munkások nyilvánvalóan a *kézhez kapott* heti bér összegét jelölték meg, s ez a körülmény már eleve kérdésessé teszi az adatok más forrásból származó béradatokkal való egybevetését. Anélkül, hogy számszerűen értékelhető összehasonlítást tehetnénk, megemlíjtjük, hogy a GYOSZ legjelentősebb tömörülésének, a Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének munkabér-statisztikája szerint ⁸ 1939-ben a budapesti és Pest környéki vas-gépgyárak munkásainak heti átlagos keresete (48 órás munkahetet számolva) így alakult: átlag 30,58 P, szakmunkás 43,20 P, betanított munkás 36,48 P, napszámos 24,48 P, ifjúmunkás (18 éven aluliak) 14,88 P, tanonc 6,72 P. Vizsgált gyárunkban a munkások által megadott heti bérösszegek ezeknél jóval alacsonyabbak voltak. Adataink

⁸ A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete Évkönyve alapján.

mégis jelentősek, még ha a munkások válaszaikban az érthetően alacsonyabb kézhez kapott béren túl is, lekerekített, méghozzá nyilván inkább lefelé kerekített heti bérösszeget vallottak be: a bérek esetleg nem teljesen pontosan meghatározott, de a tendenciákat megmutató értékeit különböző egyéb tényezőkkel összefüggésben vizsgálhatjuk; az átlagbéreken túl, elemezhetjük a bérvizonyok alakulását szakképzettség, szakma, életkor, születési és lakóhely szerint, valamint felvázolhatjuk a megkérdezett munkások családi viszonyait is tekintetbe vevő egy főre jutó jövedelmet is. – A napi munkaidő átlagos hosszúsága vizsgált gyárunkban – a munkások válasza szerint – 8,15 óra volt; a dolgozók 1,4 százaléka napi 8 óránál kevesebb, 84 százalékuk 8 órát, 14,7 százalékuk 8 óránál többet dolgozott. A hosszabb munkanap jóval gyakoribb volt a szakképzetlen munkásság körében, mint a szakmunkásoknál: a gépmunkások majdnem 20 százaléka, a segédmunkás-napszamosok 17 százaléka dolgozott 8 óránál többet.

A legáltalánosabb tapasztalatok:

*Szakképzettség és heti átlagkereset korcsoportok szerint
(pengőben)*

Munkás státusza	– 24 éves	25–39 éves	40–54 éves	55 éves és idősebb
Vas-gépipari szakmunkás	20,4	36,5	40,7	36,4
Egyéb kisipari szakmunkás	10,3*	24,7	29,7	26,4
Betanított és gépmunkás	19,8	24,9	26,0	22,4
Segédmunkás, napszamos	18,4	20,6	21,9	20,5
Tanonc	6,3			

*Ebben a kategóriába szám szerint csupán kevés munkás tartozott; az adat nem tűnik megbízhatónak, talán azért, mert a gépi feldolgozás itt nem különítette el a tanoncokat.

1. A bérek szóródása szakképzettek és tanulatlanok között igen erőteljes volt. A bérkülönbségek e vonatkozásban az életkor növekedésével párhuzamosan erősen növekedtek, mert a szakképzetlen munkások átlagbére sokkal kisebb arányban változott, mint a szakképzetteké; a tanulatlan munkások magasabb bérrrel kezdtek, de bérük „felfutása” igen korlátozott pályán mozgott.

2. A legmagasabb bért minden státuszban a 40–54 éves korcsoport érte el, de az emelkedés a „csúcsgig” a vas-gépipari szakmunkásoknál a bérek megduplázódásával járt, a betanított munkásoknál ez az emelkedés jóval kisebb, a segédmunkás-napszamos rétegnél szinte jelentéktelen.

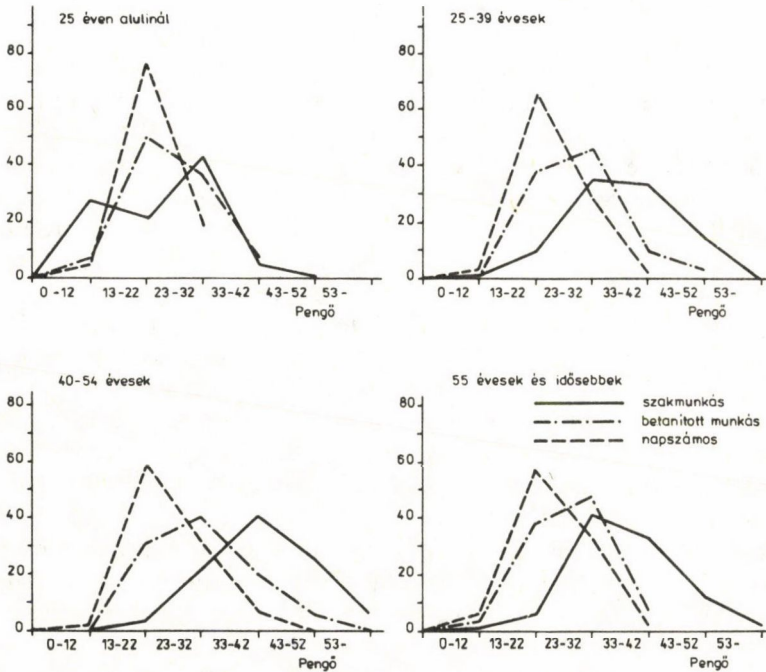
3. Az idősek korcsoportjában – valójában már 50 éves kor után – minden kategóriában csökkent a bér; a legerőteljesebben a vas-gépipari szakmunkások körében (átlag 4,3 P-vel); a kisipari szakmunkásoknál 3,3; a gépmunkásoknál 3,6, de a segédmunkásoknál csak 1,4 P-vel. A legnagyobb visszaesést azon foglalkozásokban tapasztalhatjuk, ahol teljesítménybérben dolgoztak (pl. esztergályosok, valamint a betanított gépmunkások). Kereset, szakképzettség és életkor összefüggését grafikonra is kivethetjük (ld. a következő oldal táblázatát).

Érdemes szemügyre venni a főbb szakmákban elért heti keresetet:

Heti átlagkereset és életkor a főbb szakmákban
(pengőben)

Foglalkozás	- 24 éves	25-39 éves	40-54 éves	55 éves és idősebb
Öntő, kovács	16,6	34,1	38,7	35,2
Esztergályos, marós	12,3	39,7	46,5	39,6
Szerszámlakatos, mintalakatos	16,8	39,8	41,0	37,5
Lakatos	13,3	32,3	36,7	33,1
Kisipari szakmák	10,3	24,7	29,7	26,4
Mindebből tanonc	6,3			

Kereset - státusz - életkor

Persze, ezek a már valamelyest felbontott átlagok is jelentős szóródást mutatnak az egyes főbb szakmákon belül is. A magasabb heti bért elérők arányát tekintve, arra az eredményre jutunk, hogy a szakmunkások 23 százaléka, a betanított gépmunkások 4,9; s a segédmunkás-napszámosok 0,3 százaléka keresett heti 42 P-nél többet; heti 22 P-t vagy annál kevesebbet keresett (a tanoncokat nem számítva) a szakmunkások 12,4 százaléka, de a betanítottak 39,4, s a segéd- és napszámos munkások 65,5 százaléka! A Nagybudapesten lakó munkások – elsősorban szakképzett-

ségi összetételükénél fogva – valamivel magasabb bért kaptak a vidéken (a budapesti nagy munkásövezeten kívül) lakóknál: a fővárosban lakók közül 42 P-nél többet keresett a munkások közel 18 százaléka (szemben a 11,6 százalékos gyári átlaggal); e viszonylag magas bérkategoriába a nagybudapesti lakos szakmunkások 30,6 százaléka tartozott. A képzetlen munkások között eltérés lakóhely szerint kevéssé mutatható ki.

Bizonyos fokú összefüggés állt fenn születési hely és kereset között is – ennek háttérben ugyancsak elsősorban szakképzettségi és szakmai tényezők álltak: a magasán kvalifikált szakmákban, illetve a különböző szakmák gyáron belüli elitjében több volt a Nagybudapesten született dolgozó. A magas bércsoporthoz (a heti 42 P-nél többet keresőkhöz) gyári átlagban, láttuk, a munkások 11,6 százaléka tartozott, de a nagybudapesti születésűek 17,9 százaléka, a Pest megyei születésűeknek azonban csak 5,6 százaléka, s az egyéb helyen születettek 9,5 százaléka.

Kiegészítő jövedelmek. Egy főre jutó kereset

Vizsgált gyárunk munkásainak a fentiekben jellemzett kereseti viszonyai persze inkább más tényezőkkel összefüggésben mondanak valami jelentőset; a munkások tényleges életszínvonalának leírásához csak részben segítenek bennünket hozzá. Ebben a tekintetben csupán a legújabb – és nem csak a gyárunkra vonatkozó – reálbérmunkások eredményét említhetjük meg: a Vas- és Gépgyárak Országos Egyesülete szerint a budapesti és Pest környéki gépgyárak munkásságának órábérére, 1925-höz képest, 1939-ben átlagban valamivel több mint 9 százalékkal volt magasabb; s mivel a Statisztikai Hivatal és a szakszervezetek nagyjából azonos véleménye szerint, 1939-ben a lakbérrel együtt számított létfenntartási költségek indexe lényegében megegyezett az 1925. évivel – elmondhatjuk, hogy a gépgyári munkások reálbére 1939-ben kb. 9 százalékkal volt magasabb az 1925. évinél.⁹ A reálbér-növekedés – a nagy gazdasági válság súlyos éveit után – az 1939-et megelőző néhány évre esett. Mivel a Hofherr–Schrantz gépgyár az átlagost valamivel meghaladó béreket fizetett (főleg a szakképzett munkásoknak), az 1939-re becsült reálbért elfogadjuk vizsgált gyárunk dolgozóira vonatkozóan is.

A munkások jövedelmi viszonyait befolyásolták a más, kiegészítő jövedelmek; ezek azonban vizsgált gyárunkban aránylag kevés dolgozót érintettek. Saját ingatlannal – házzal, földdel, teljesen ritka esetben legelővel – a gyár munkásainak összesen 24,2 százaléka rendelkezett; közülük azonban 12 százalék csak lakóházzal, 8 százalék némi ház körüli földdel (nyilván kisebb-nagyobb kerttel) is, s csupán 4-5 százalék volt azok aránya, akik igazi „kétlakiaknak” tekinthetők, akiknek földből származó jövedelme jelentősebb lehetett. Persze a ház és a kert magántulajdona is kihatott a munkás életszínvonalának alakulására: a saját házzal rendelkezőket nem terhelte lakbér, (a bérlakásban élők több mint 66 százaléka havi 20 P-nél magasabb lakbért fizetett), s a ház körüli kert a család élelmezésében is jelentős szerepet játszott. Ehhez viszont hozzá kell tenni, hogy a saját házzal, némi földdel rendelke-

⁹ Pogány Ágnes: Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon (kézirat).

zők előnyösebb helyzetét egy részük alacsonyabb bérvizonyai (szakképzetlen dolgozók), a gyártól nagyobb távolságra fekvő lakóhelyük, s így a magasabb közlekedési költségek részben ellensúlyozták. Láttuk azt is, hogy – bármily töredékesek erre vonatkozó adataink – a munkásfeleségek viszonylag kis része dolgozott kereső foglalkozásokban, s különösen alacsony volt ezek száma a gyártól távolabb, vidéken lakó munkáscsaládokban.

A vizsgált gyár munkáscsaládjaiban az egy főre jutó heti jövedelem természetesen messzemenően függött a családban élők létszámától, s a családon belüli keresők számától. Megkérdezett munkásaink az *egy főre* jutó heti jövedelem szempontjából – saját válaszaik szerint – így oszlottak meg:

heti 3,49 P-nél nem több	jutott egy főre a munkáscsaládok	10,4 %-ában
heti 3,5–7,4 P	”	22,8%-ában
heti 7,5–12,4 P	”	29,5%-ában
heti 12,5–17,4 P	”	20,3%-ában
heti 17,5–22,4 P	”	7,6%-ában
heti 22,5 P-nél több	”	9,4%-ában.

Ezek az arányok természetesen lényegesen különböztek a munkások szakképzettsége szerint.

Szakma és egy főre jutó heti kereset

	3,5–7,4 P.	7,5–12,4 P.	12,5–17,4 P.	17,5–22,4 P.	22,5 P. és több
Öntő, kovács	17,3	22,2	29,6	12,3	17,3
Jól kvalifikált gépipari szakmák	6,1	20,4	24,5	8,2	21,8
Lakatosok	16,5	29,8	21,3	10,5	9,3
Nem vas-gépipari kisipari szakmák	26,3	52,6	28,0	1,8	3,5

A szakmunkás-családokban az egy főre jutó heti kereset természetesen jóval meghaladta a szakképzetlen családfővel rendelkező családtagokét. A 17,5 pengőt elérő vagy annál magasabb egy főre jutó heti kereset a szakmunkások családjában két és félszer nagyobb mértékben fordult elő, mint a betanított munkásokéban, és majdnem négyszer olyan gyakran, mint a segédmunkás-napszámos családokban. Ezt a helyzetet csak némileg enyhítette, hogy a szakképzetlen munkások körében gyakoribb volt a (főleg mezőgazdaságból származó) mellékjövedelem, s amennyiben lakóhelyük a távolabbi vidéken helyezkedett el, úgy megélhetési költségeik is valamivel alacsonyabbak voltak.

Szakképzettség és egy főre jutó heti kereset

Szakmai státusz	-3,4 P.	3,5–7,4 P.	7,5–12,4 P.	12,5–17,4 P.	17,5–22,4 P.	22,5 P. felett
Szakmunkás	3,4	14,2	29,6	26,8	10,8	15,1
Betanított és gép- munkás	4,5	26,1	35,7	22,9	6,4	4,5
Segédmunkás-napszámos	9,2	38,5	30,9	13,7	3,8	3,8

Jellemző a szakmai sorrend: az egy családra jutó heti kereset 12,5 pengő alatt maradt (tanoncokkal együtt) a magasan kvalifikált vas-gépipari szakmunkások 26,5 százalékánál, az öntők, kovácsok majdnem 40, a lakatosok 41, a kisipari szakmunkások majdnem 79 százalékánál; a magasabb 17,5 pengő feletti egy főre jutó kereseti kategóriába tartozott a kisipari szakmunkások 5,3; a lakatosok közel 20; az öntők, kovácsok 29, a jól kvalifikált gépipari szakmunkások 30 százaléka.

Lakáshelyzet, lakásméret

A Hofherr–Schrantz gyári munkásfelmérésnek a lakáshelyzetre vonatkozó adatai közül nem a lakások felszereltségére vonatkozó adatokat dolgoztuk fel, hanem elsősorban a lakásnagyságról, a lakásjogcímről, a laksűrűségről, a lakbérek nagyságáról (s ezeknek a szakképzettségi, szakmai, topográfiai viszonyokkal való összefüggéséről) szóló adatokat. A lakásviszonyok – adataink újra aláhúzzák – a munkásság életviszonyainak, életvitelének egyik legfontosabb összetevőjét alkották; mikrovizsgálatunk lehetővé teszi, hogy a lakáskérdés eddig számszerűen szinte megközelíthetetlen vonatkozásait is felvessük.

Vizsgált gyárunk munkásainak 9,1 százaléka egy helyiségből (csak konyhából vagy csak egy szobából) álló lakásban lakott; több mint 76 százalékának egy szoba konyhás, 14-15 százalékának két vagy több szobás lakása volt. Itt megjegyzendő, hogy két szoba-konyhásnál nagyobb lakásban a munkások olyan elenyésző része lakott, hogy külön részletezésüket minden további nélkül mellőzhetjük.

Érdekes összefüggésekre vet fényt, s majd a további elemzésnél bizonyosodik be jelentősége, hogy a gyár munkásai milyen jogcímen laktak lakásukban:

járandóságként kapta	4,4%,
bérelte	49,6%,
sajátja	19,2%,
albérlő	6,0%,
ágybérlő	1,4%,
családtag	19,3%.

Ha meggondoljuk, hogy a családtagok jelentős része önálló lakással természetesen nem rendelkező tanonc vagy – kisebb részben – egészen fiatalos munkás volt, viszont a tanoncok és ifjúmunkások egy pontosan meg nem határozható része a családja tulajdonában lévő lakásban lakott, úgy a saját tulajdonú lakással rendelkező munkások aránya néhány százalékkal magasabbra tehető (kb. 24-26 százalékra). Ezt támasztják alá a lakásjogcím és a lakásnagyság összefüggését mutató adatok: *(Táblázatot lásd a következő oldalon)*

A táblázatból kiderül, hogy az egy helyiségből álló – lakásnak szinte csak idézőjel között nevezhető – lakóhely mint a munkások bérleménye, aránylag ritka; az átlagot meghaladó mértékben „szolgálati” lakás volt, nyilván főleg a gyárban vagy a gyár körül különböző – szakképzettséget nem igénylő – őrző, takarító, szolgai munkát végzők számára (jellemző, hogy ilyen juttatott 1 helyiséges lakásban arány-

Lakásjogcím – lakásnagyság, I.
(százalékban)

Lakásjogcím	1 helyiség	1 szoba-konyha	2 vagy több szoba-konyha
Járandóságként kapja	11,1	82,2	6,7
Bérli	4,7	84,3	11,0
Sajátja	3,5	76,3	20,2
Albérliő, ágybérliő	15,8	68,4	15,8
Családtag	12,0	65,3	22,6

lag kétszerannyi segédmunkás-napszámos lakott, mint szakképzett dolgozó). Az albérliők magas aránya az ilyen lakásokban feltehetően arra vezethető vissza, hogy ezek a dolgozók sok esetben albérleti szobájukat, mint egyhelyiséges lakást jelölték meg.

A munkások túlnyomó többsége szoba-konyhás, nagyrészt igen hiányosan felszerelt lakásban lakott. A kétszobás lakással rendelkezők aránya alacsony volt; figyelemre méltó viszont, hogy a saját tulajdont képező lakások (ill. házak) nagyobb része volt kétszobás, mint a bérlakásoké.

A munkás szakképzettségi státusza és a lakásnagyság között szoros kapcsolat állt fenn.

A munkások szakképzettsége és a lakásnagyság

Munkásréteg	1 helyiséges	1 szoba-konyhás	2 v. több szobás
Szaktanácsos	6,2	74,6	19,2
Tanonc	14,9	57,5	27,6
Betanított gépmunkás	9,1	81,8	9,1
Segédmunkás-napszámos	11,9	80,8	7,3

A szaktanácsosok lakásviszonyai természetesen jobbak voltak, mint a szakképzetlen dolgozóké. A tanoncok viszonylag magas aránya a 2 szobás lakásokban nyilván családjuk erősen „függő félproletár” helyzetével függött össze: az altiszti, közlekedési dolgozó családból származottak jelentős hányada több szempontból előnyösebb helyzetben volt: a családfő fix állással rendelkezett, sokan közülük lakbérpótlékban is részesültek. A szakképzetlen és főleg a segédmunkás-napszámos réteg élt természetesen a legrosszabb lakásviszonyok között.

A lakásjogcím szerinti megoszlás azt mutatja, hogy aránylag a legtöbb saját lakással, ill. házzal nem a szakképzett réteg, hanem az – erősebben vidéki, falusi környezetben élő – betanított gépmunkásság rendelkezett; 1-2 százalékkal kisebb mértékben a szakképzett munkásság; a legrosszabb helyzetben ezen a téren is a segédmunkás-napszámos réteg élt; körükben a saját lakással rendelkezők aránya mintegy 10 százalékkal alacsonyabb volt.

*Saját tulajdonú lakással rendelkezők
aránya a főbb munkáscsoportokban*

Szaktanácsos	29,8
Gépmunkás, betanított munkás	31,4
Napszámos, segédmunkás	20,0
Átlag	24,7

Ha a fenti csoportok lakásjogcím szerinti megoszlását szakmai és foglalkozási kategóriák szerint tovább bontjuk, a következő „mikroadatokat” kapjuk (csak a legfőbb lakásjogcímetek emeljük ki):

*Lakásjogcím és szakma kapcsolata
(százalékos arány)*

Szakma	Bérli	Sajátja	Albérliő – ágybérliő
Öntő, kovács	59,3	25,6	8,1
Jól kvalifikált gépipari szakmák	42,0	14,6	8,3
Lakatosok	46,6	17,3	7,9
Nem vas-gépipari kisipari szakmák	40,7	34,4	3,1

A szakképzett munkásságon belül a gyár kisipari szakmunkásai (asztalosok, ácsok, bádósok stb.) rendelkeztek a legnagyobb mértékben saját lakástulajdonnal, utánuk az öntők, kovácsok, majd a lakatosok következtek; a leginkább városi környezetben élő, leginkább városi proletárcsaládból származó esztergályosok, szerzőmunkások között volt a legkevesebb lakás- (illetve ház-) tulajdonos. Megjegyzendő, hogy az albérliői státusz (az ágybérliők száma, mint láttuk, igen alacsony volt) egyáltalán nem tekinthető azonosnak a legrosszabb lakásviszonyokkal: a jól kvalifikált gépgyártási szakmák munkásai között sokkal több volt az albérliő, s igen kevés az önálló iparosnépséggel a legszorosabb kapcsolatban álló – és az esetek jelentős részében saját háztulajdonnal rendelkező – hagyományos kisipari szakmák dolgozói körében. Jellemző, hogy a műszerészek, villanyszerelők között 18 százalékos volt az albérliők aránya. De ha közelebbről nézzük, úgy azt találjuk, hogy a lakásjogcím és a munkabér nagysága között részben mégiscsak más irányú volt a kapcsolat.

A heti 32 pengőt vagy annál kevesebbet, illetve többet keresők így oszlottak meg:

	Bérliőből	Tulajdonosból	Albérliőből
32 pengőt vagy annál kevesebbet keresett	64,0	57,5	79,1
32 pengőnél többet keresett	36,0	42,5	20,9

Az albérlők nagyobb hányada a közepesen alacsonybérűek – és a viszonylag fiatalok – közül került ki, a lakást bérlők átlaga is alacsonyabb jövedelmű volt; a lakás-, illetve háztulajdonosok nagyobb része tartozott a magasabb bérkategóriába. Ez az utóbbi réteg azonban nyilvánvalóan két külön csoportra oszlott; saját tulajdonú lakása nagyobb mértékben egyfelől a jól kereső dolgozóknak volt, másfelől az alacsonyabb bérű régi kisipari szakmák dolgozóinak, és a jelentős részben távolabbi helységekből bejáró betanított munkásoknak.

A lakásjogcím jellege kapcsolatban állt a lakóhellyel (az otthon gyártól való távolságával), az életkorral, s a születési hellyel is.

A gyár közelében (0–3 km-re) lakott az öntők, kovácsok 47, a jól kvalifikált gépipari szakmunkások és a lakatosok 61–65 százaléka, de a nem vas-gépipari, kisipari szakmák tanult munkásainak csak 45, a gépmunkások 48, a napszámosok 47 százaléka. Figyelemre méltó, hogy a – mint ismeretes – Kispest és Pestlőrinc határában elhelyezkedő gyár közellakó munkásai körében általában alacsonyabb volt a saját tulajdonú lakással (házzal) rendelkezők aránya, mint a nagyobb távolságban lakók között.

Saját tulajdonú lakással rendelkezők

Lakás távolsága a gyártól	Szakmunkás	Tanulatlan munkás
0–3 km	21,5	9,1
4–10 km	28,6	24,2
11–20 km	16,3	36,4
21– km	33,3	38,0

Hasonló összefüggés figyelhető meg a születési hely és a saját tulajdonú lakás viszonylatában: a Nagybudapesten született munkások 14,9 százaléka rendelkezett saját tulajdonú lakással, s 6,3 százaléka volt albérlő; a Pest megye egyéb helységeiben születettek között a lakástulajdon aránya magasabb volt (24,3 százalék); az ország más területén születettek 20 százaléka rendelkezett saját lakástulajdonnal, s az átlagosnál jóval több (8,7) volt közöttük albérlő.

Az életkor növekedésével párhuzamosan általában nőtt a saját lakástulajdonnal rendelkező munkások számaránya, és fogyott az albérlőké:

Lakásjogcím – életkor – szakma

	Sajátja			
	–24	25–39	40–54	55–
Öntő, kovács	20,0	15,6	34,3	30,8
Jól kvalifikált gépipari szakmák	–	9,3	34,7	11,1
Lakatosok	1,2	4,3	37,5	50,0
Nem vas-gépipari kisipari szakmák	–	27,7	48,0	60,0
Gépmunkás, betanított munkás	–	15,0	32,6	37,5
Segédmunkás, napszámos	–	10,2	17,9	35,4

Albérlő, ágybérlő				Családtag			
-24	25-39	40-54	55-	-24	25-39	40-54	55-
20,0	9,4	5,7	7,7	60,0	-	-	-
6,3	16,7	-	11,1	85,4	20,4	4,1	-
16,0	9,8	2,5	3,3	74,1	9,8	-	-
-	5,6	-	-	100,0	5,6	-	-
12,5	10,0	-	-	87,5	15,0	2,3	-
16,1	13,6	1,2	-	61,3	13,6	1,2	-

Lakbér, laksűrűség

A lakás bére a munkásháztartások jelentős kiadási tétele volt: a bérlakásban élő családfők havi fizetésének átlagosan mintegy 15-25 százalékát tette ki. Ki kell emelnünk, hogy a munkások kereken 20 százaléka nem adott választ a lakbér összegére vonatkozó kérdésekre, s így adataink nem nyújtanak pontos képet. Az értékelhető válaszok alapján, a lakbér nagysága szerint a gyár munkássága a következőképpen oszlott meg:

nem fizet	26,9 százalék
- 9 pengőt fizet	3,6 "
10-19 "	22,5 "
20-29 "	37,2 "
30-39 "	9,5 "
40- "	4,3 "

A bérlakásban élő szakmunkások lakbére természetesen magasabb volt, mint a többi munkásrétegé. Ennek jellemzésére csupán egy összevont lakbérkategóriát emelünk ki:

Lakbér nagysága

Szakma, foglalkozás	20-39 pengő
Öntő, kovács	68,4
Jól kvalifikált gépipari szakmák	77,3
Lakatos	67,6
Egyéb kisipari szakmák	58,0
Betanított munkás	62,8
Segédmunkás, napszámos	43,3

Tekintettel arra, hogy 40 P, vagy annál nagyobb havi lakbért a munkások csak egy igen kicsiny hányada fizetett, jól kidomborodnak a különböző munkáskategóriák lakásviszonyaiban fennállott eltérések; a magasabb lakbér természetesen jobb lakásviszonyokat (és persze magas terheket) tükröz.

Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy a lakásviszonyok minősége szoros kapcsolatban állt az egy lakásban élők számával és a lakás nagyságával, a laksűrűséggel. Figyelemre méltó, hogy a nagyobb lakások laksűrűsége csak kis mértékben volt magasabb a kisebb lakásokénál, ami annak a jele, hogy a nagyobb lakás az esetek jelentős részében jobb életfeltételeket, vagy falusi házat, de nem sokkal több gyermeket vagy a munkással együttélő szülőt jelentett. Az általános adatok egyébként a következők: (beszámítva természetesen a bérlakásokon kívül, az összes többi lakást is): legfőljebb 4 személy lakott a lakások majdnem 70 százalékában; 5 vagy 6 személy a lakások 17,7 vagy több személy a lakások 5,2 százalékában. (A megkérdezettek több mint 8 százaléka nem válaszolt, vagy válasza értékelhetetlen volt.)

Iskolai végzettség

A felmérés részletes, sok oldalról megközelíthető képet nyújt a gyár munkásainak iskolai végzettségéről, s részben ebből, részben egyéb tényezőkből kiolvasható műveltségéről és politikai kultúrájáról.

A megkérdezett 1080 munkás iskolai végzettsége a legáltalánosabb megközelítésben a következő képet mutatta:

Nem járt iskolába	1,4 százalék
1–3 elemi végzett	4,4 „
4 elemi végzett	16,6 „
5–6 isk. osztályt végzett	53,6 „
7–8 „ „	19,4 „
9 v. több osztályt végzett	3,1 „
érettségizett	0,2 „
ismeretlen	1,3 „

A részletesebb kép bemutatására nem állnak rendelkezésünkre az összes megkérdezett munkás adatai; a különböző összefüggések (szakképzettség és iskolai végzettség, szakma és iskolázottság, életkor és iskola stb.) számszerű vizsgálatánál jóval több ismeretlennel kell számolnunk. Ha az iskolában nem jártakat, s a hiányos válaszokból következő ismeretlenek kategóriáját kiiktatjuk, úgy csupán nem egészen 900 munkás részletes válaszával rendelkezünk. A továbbiakban ezek adataival dolgozunk. Így persze a fentiekhez képest kisebb aránybeli eltérések mutatkoznak, melyek e módosult létszám következményei; a jellegzetes tendenciák bemutatását azonban mindez nem érinti.

Figyelemre méltó, s a kétségtelen gyors fejlődés jele, hogy a tanoncok iskolai végzettsége alapvetően eltért a már felnőtt szakmunkáságétól is: a tanoncok között két és félszer többen végeztek 6 elemnél magasabb iskolai osztályt, mint a szakmunkások körében, s majdnem nyolcszor többen, mint a segédmunkások között. Mint láttuk, a gyárban követelmény volt, hogy a tanoncok négy középiskolával rendelkezzenek. Ami a felnőtt munkások iskolai végzettségét illeti, a 6 elemi volt az uralkodó minden munkáscsoportban, s a különbségek főleg abban mutatko-

tak, hogy milyen arányban végeztek 6 eleminél kevesebbet vagy többet a különböző csoportok. A napszámosok körében majdnem négyszer annyian végeztek legfőbb 4 elemet, mint a szakmunkások között; a szakmunkások körében több mint négyszer annyian végeztek 6 eleminél többet, mint a napszámosok között. A négy (polgári) középiskolai végzettség a tanoncok többségére, a szakmunkások kb. egy-negyedére volt jellemző.

Iskolai végzettség és szakképzettség kapcsolata

Munkáscsoport	Legfeljebb 4 o.	5–6 o.	7–8 o.	9 v. több o.
Szakmunkás	10,4	59,8	26,0	3,7
Tanonc	3,7	16,0	69,2	11,1
Gépmunkás	28,9	59,3	10,3	1,5
Segéd munkás-napszámos	39,0	54,1	5,2	1,7
Összes munkás	20,5	54,0	22,0	3,5

A kép tovább differenciálódik, ha a szakmai-foglalkozási csoportok és az iskolai végzettség kapcsolatát is megvizsgáljuk.

Iskolai végzettség és szakma kapcsolata

	Legfeljebb 4 o.	5–6 o.	7–8 o.	9 v. több o.
Jellegzetes gépipari szakmák	8,0	46,0	40,7	5,3
Lakatosok	9,3	53,4	32,8	4,5
Nem vas-gépipari, kisipari szakmák	20,0	60,0	18,2	1,8
Gépmunkás	25,8	59,1	12,9	2,2
Öntő, kovács	23,3	64,4	9,6	2,7
Segéd munkás-napszámos	38,6	53,6	5,9	1,9

Ebből a táblázatból is kitűnik, hogy az öntők, kovácsok nemcsak származás szempontjából, hanem iskolázottsági színvonaluk szerint is közelebb álltak az ugyancsak erősen vidéki eredetű tanulatlan munkássághoz, mint a gépipar egyéb munkáscsoportjához; a jellegzetes gépipari szakmák (esztergályos, gépszerelő, műszerész stb.) pedig kiemelkedtek munkásaik viszonylag magas iskolázottsági szintjével: a 6 iskolai osztálynál magasabb képzésben itt a munkásoknak majdnem a fele részesült. Érdemes aláhúzni, hogy a nem gépipari, kisipari szakmunkások iskolázottsági színvonala milyen erőteljesen elmaradt a gépipar korszerű szakmunkásainak színvonala mögött.

Az iskolai végzettség szoros korrelációban állt nemcsak a szakképzettséggel és a szakmai foglalkozással, hanem természetesen az életkorral is: minél fiatalabb korcsoportot tekintünk, annál magasabb iskolázottsági szintet találunk.

Végzett iskolai osztályok	-24 éves	25-39 éves	40-54 éves	55 éves és idősebb
Legfeljebb 4 oszt.	4,7	28,0	20,6	30,4
5-6 oszt.	29,5	54,0	70,8	57,6
7-8 oszt.	57,4	15,8	7,7	9,6
9 vagy több oszt.	8,4	2,2	0,9	2,4

A korcsoportokat párosíthatjuk a szakképzettség és a szakmai foglalkozás csoportjaival is, s akkor még érdekesebb képet nyerünk:

6 osztálynál többet járt

Szakma	-24 éves	25-39 éves	40-54 éves	55 éves és idősebb
Gépipari gyári szakmák	91,8	29,1	21,6	22,2
Lakatosok	74,7	29,6	8,5	24,1
Öntők, kovácsok	50,0	18,2	3,0	7,7
Nem vas-gépipari kisipari szakmák	45,5	11,2	12,0	18,2
Betanított és gépmunkások	50,0	19,5	2,2	11,1
Segéd munkások, napszámosok	18,2	3,4	5,6	2,2

A legfiatalabb munkáskorosztályok minden rétegben kiemelkedtek magasabb iskolázottsági szintjükkel, s általában ugyanez elmondható – persze jóval kisebb mértékben – a 25–39 éves korcsoportról is. Érdekes viszont, hogy a legkevésbé iskolázottakat nem a legidősebbek, hanem a 40–54 évesek korcsoportjában találjuk; a legrégebben, többségükben még a századforduló körül szakképzett munkássá vált rétegbe – a jelek szerint – több iskolázottabb dolgozó került, mint a századforduló után – a visszaesés, amennyire ez egy gyár néhány száz munkásának adatai alapján kimutatható, feltehetően a szakképzett munkaerőszükséglet akkori nagyarányú kiszélesedésével függött össze.

De az iskolai végzettség színvonala elsősorban a származással állt szoros kapcsolatban, azzal, hogy a dolgozó milyen családból, milyen családi körülmények közül került ki. Ez volt egyébként a munkás szakképzettségét, szakma választását, kulturális színvonalát és politikai kultúráját is legjobban meghatározó tényező – ez szabta meg iskolázottságát is.

Származás és iskolázottság kapcsolata

Apa foglalkozása	Legfeljebb 4 o.	5-6 o.	7-8 o.	9 vagy több o.
Tisztviselő, értelmiségi	5,7	40,0	42,9	11,4*
Önálló iparos-kereskedő	18,9	56,7	21,9	2,5
Szakt munkás	13,4	48,8	33,7	4,1
Szakképzetlen munkás	24,1	66,0*	8,9	—
Függő félproletár	4,9 ⁺	32,0 ⁺	52,0*	11,1
Mezőgazdasági munkás	31,7	59,9	6,6 ⁺	1,8 ⁺
Háztartásbeli	33,3*	52,4	14,3	—
Együtt	20,3	,1	22,0	3,6

Az iskolázottsági színvonal legmagasabb arányait egy csillaggal, legalacsonyabb arányait egy kereszttel jöltük a különböző iskolai kategóriákban. A legfeljebb 4 iskolai osztályt végzettek a legnagyobb arányban a háztartásbeli, a mezőgazdaságban dolgozó, valamint a szakképzetlen munkás szülőktől származottak között fordultak elő; a legkisebb mértékben az altiszti, közlekedési dolgozó (függő félproletár), a tisztviselő-értelmiségi, s a szakmunkás családból származók között. 5-6 elemet a legnagyobb arányban a szakképzetlen munkások, a mezőgazdasági foglalkozású, s az önálló iparos apák fiai végeztek. 6 iskolai osztálynál többet elsősorban a függő félproletárok fiai (63,1 százalék), a tisztviselő-értelmiségi családból származottak – egyébként igen szűk körű – csoportja (54,3 százalék), s a szakmunkások fiai (37,8 százalék) jártak; a legkevesebbet természetesen a mezőgazdaságban dolgozó s a tanulatlan munkásszülők gyermekei. A két szélső pólus között majdnem nyolcszoros volt a különbség. Ha az iparosok és szakmunkások közötti – mint már utaltunk rá, nem túl éles – státuszkülönbségtől eltekintünk, s a *szakmai* összetételt vesszük szemügyre, úgy még differenciáltabb képet kapunk: a vas-gépipari szakmákban dolgozó apák fiainak több mint 46 százaléka végzett 6 iskolai osztálynál többet, de a nem vas-gépipari szakmákban dolgozó szakképzett apák fiainak csak nem egészen egynegyede, s az öntők, kovácsok fiainak még ennél is kisebb része.

A felmérés arra is rámutatott, hogy a gyár szakképzett munkásainak nagyobb része, az idősebb dolgozók még nem végeztek tanonciskolát; szakmájukat túlnyomórészt tanoncként, de csak a közvetlen gyakorlati tapasztalatszerzés útján sajátították el. A szakmunkások 36, a tanoncok 75, a tanulatlan dolgozók 9,6 százaléka járt tanonciskolába vagy végzett valamilyen szaktanfolyamot; a szakképzett munkát nem igénylő munkahelyen dolgozó képzett munkások túlnyomóan a vas-gépipartól távol álló kisipari szakmát cserélték fel gyári munkával.

Minden eddigi adatunk, akár a szakképzettségről, akár a szakmai összetételről, a bérvizonyokról vagy a származásról és iskolázottságról volt is szó, a gyár munkásainak igen nagyfokú rétegzettségét mutatta. S noha a munkások társadalmi helyzetének közös jegyeit – bérmunkás mivoltukat –, s ebből eredő közös érdekeit (akár tudatosodott ez bennük, akár nem) egyáltalában nem vonjuk kétségbe, e differenciált, több szempontból hierarchikus rétegzettségnek mégis nagy jelentőséget tulajdonítunk; a különbségek a műveltség, a mentalitás, a politikai kultúra területén egyaránt megmutatkoztak.

Műveltség, politikai kultúra

A műveltség egyéb összetevői, s a politikai kultúra megközelítéséhez a gyári munkásfelmérés három adatcsoportja áll rendelkezésünkre. Az egyik a munkások olvasottságára, irodalom iránti érdeklődésére, irodalmi kultúrájára vonatkozik. A másik – és a legfontosabb – terület az újságolvasás elterjedtsége és megoszlása. A harmadik a megkérdezett munkások társadalmi szervezetekhez való tartozására, egyesületi életére vonatkozó adatcsoport.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ezekkel az adatokkal csak igen hiányosan közelíthetjük meg a munkásműveltség területeit, annál is inkább, mert a

fentiekre vonatkozó kérdésekre a munkások sokkal ritkábban, sok esetben eléggé zavarosan (pontatlan könyv- és újságcímekkel és egyesületi nevekkel) adtak választ, s a válaszok rendezése, tipizálása nemegyszer komoly nehézséget okozott. Az adatok mégis értékesek, már csak azért is, mert – minden hiányosságuk ellenére – tárgyalta korszakunkban egyetlen munkásfelmérést sem ismerünk, amely ilyen részletekbe menő elemzést tenne lehetővé.

Ami a könyvolvasást illeti, sok más tapasztalatból tudjuk, hogy a munkásság műveltségének színvonalát ez csak korlátozott mértékben tükrözi: a kétkezi munkások zömükben – legalábbis korszakunkban – nem tartoztak a rendszeres olvasók közé.

A könyvolvasásra vonatkozó, meglehetősen bonyolultan fölített kérdésre („A munkás olvas-e könyvet; ha igen, mi az érdeklődési iránya; jegyezze fel a legutolsó hónapban olvasott könyvek íróját és címét; hogy jut a könyvekhez, mennyit áldoz erre havonta) a megkérdezett munkásoknak csak nem egészen egyharmada válaszolt (igen hiányosan), túlnyomó részük szakmunkás: még ha azt is tekintetbe vesszük, hogy sokan közülük nem feltétlenül az utolsó hónapban olvasott könyvet vagy esetenként könyveket jelölték meg, körülbelül ekkorára tehető a valamelyest rendszeresen olvasó munkások tábora. A válaszok arra a kérdésre, hogy mi az olvasó munkás érdeklődési iránya, számszerűen nem értékelhetők, mert a könyvolvasó munkásoknak is csak egy kis hányada adott rá konkrét feleletet; a nagy többség csupán írókat és – olykor nagyon pontatlanul – könyvcímeket jelölt meg. Az olvasói érdeklődés a válaszolók között mindenestre igen sokirányú volt: volt, aki az angol, amerikai és az orosz irodalom, az emberiség története, a gazdaságtörténelem, a geopolitikai irodalom, az útleírások, a szociológia (5 személy), a vallásfilozófia, az okkult tudományok, a természettudományok és a technika iránt érdeklődött elsősorban.

A kérdésre válaszoló munkások összesen nem egészen 400 könyvcímet (és ennél természetesen jóval kevesebb író) soroltak fel. A följegyzett könyvek közül

magyar irodalmi mű volt	191 könyv,
külföldi irodalmi mű volt	112 könyv,
ismeretterjesztő mű volt	52 könyv,
politikai-történeti tárgyú	18 könyv.

A legtöbbet olvasott írók sorrendje a munkások ízlésének fő irányait is megmutatja. A magyar szerzők közül:

Jókai	62 könyv
Gárdonyi	16 „
Mikszáth	14 „
Zilahy Lajos	13 „
Herczeg Ferenc	12 „
Arany János	9 „
Nyírő József	9 „
Kuncz Aladár	5 „
Szép Ernő	5 „

A legtöbbet olvasott külföldi írók sorrendje:

Dumas	13 könyv
Zola	11 „
V. Hugo	9 „
Biblia	9 „
Cronin	5 „
E. Kisch	5 „
E. Wallace	5 „

Figyelemre méltó, hogy Petőfi neve egyszer, Adyé egyszer sem szerepel. De azok az írók is eléggé ritkán tűnnek fel a válaszokban, akiknek művei az első világháború előtti vagy utáni munkáskultúra többé-kevésbé szerves részét alkották: a külföldiek közül Zola, Wells, J. London, Gorkij, A. France, Hamsun, E. Kisch, Traven összesen 30-szor kerülnek említésre. A magyar népi frókról 17-szer történik említés: Nyíró József 9, Szabó Dezső 3, Féja G. 2, Móricz Zs., Kodolányi, Tamási Á. 1-1 alkalommal. A kifejezetten politikai ideológiai tartalmú könyvek száma is nagyon elenyésző: az e csoportba sorolható, fentebb már említett könyvekkel együtt, összesen 20 mű tartozik ide; közülük 14 baloldali, 6 jobb- és szélsőjobboldali tartalmú. Vallásos tartalmú könyvet is keveset említettek: a Biblia mellett, mely kielcszer szerepel, ide sorolható Tóth Tihamér (4-szer fordul elő), s még egy-két egyházi kiadvány. Detektfregényt, ill. „limonádé” könyvet kb. 24-25-en említettek. Eléggé sok az olyan könyv, amelynek szerzője teljesen ismeretlen – aki olvasta, nyilván véletlenszerűen jutott hozzá.

A politikai beállítottságra, a munkások politikai kultúrájára vonatkozó, fentebb említett két kérdés közül az egyik: hogy milyen politikai, ill. társadalmi szervezet tagja volt a megkérdezett munkás – csak igen részleges eredményt nyújt, a válaszok bemutatását és elemzését mégis fontosnak tartjuk. Általánosságban megállapítható, hogy a gyár munkásai körében a politikai, érdekvédelmi szervezettség s a társadalmi szervezetekhez való tartozás alacsony fokon állott, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy vizsgált üzemünk a nagybudapesti gépgyártás egyik korszerű, modern központja volt. Arra a kérdésre, hogy tagja-e valamely szervezetnek vagy egyesületnek, a munkások alig több mint 20 százaléka válaszolt igennel –

a szakmunkások	25,2,
a tanoncok	18,4,
a betanított munkások	21,1,
a segédmunkások-napszámosok	13,2 százaléka.

A válaszokat politikai tartalmuk szerint igyekeztünk csoportosítani; a viszonylag sok megjelölt szervezetet négy csoportra osztottuk.

Baloldali jellegű szervezethez (nagyreszt a szakszervezethez) tartozott a válaszolók 42,4 százaléka,

Jobboldali politikai, ill. társadalmi szervezetekhez 28,1 százaléuk;

Szélsőjobboldali párthoz, ill. szervezethez 20,7 százalék;

Egyéb (nagyobbrészt hobbi-)szervezethez 8,8 százaléuk.

Persze, a politikai beállítottságot ezek az adatok igazán reálisan nem tükrözik. Valószínűleg a munkások egy kisebb része nem jelezte a szakszervezethez való tartozását. A válaszok alapján a gyár munkásságának nem egészen 9 százaléka tekinthető szervezett dolgozónak; más forrásokból azonban tudjuk, hogy a szervezettség ennél magasabb fokon állott, s voltak műhelyek, ill. szakmák – amelyeket lényegében teljes egészében a szakszervezeti mozgalomhoz tartozónak tekintettek. Véleményünk szerint a reális kép az lehetett, hogy a fenti szakmákban valóban több volt a szervezett dolgozó, mint amit a kérdőív adatai mutatnak, de a „teljes” szervezettséget úgy kell értelmezni, hogy ezekben a szakmákban a hangadók a szervezett munkások voltak, a munkásfelvételnél, ill. egyéb érdekvédelmi problémáknál csak (vagy túlnyomóan) a szakszervezetet és annak munkaközvetítőjét ismerték el mértékadónak, s ezt a helyzetet a gyár vezetősége is akceptálta.

Még inkább kiegészítésre szorulnak a szélsőjobboldalhoz tartozó munkások adatai. 1939 ősze még a nyilas mozgalom fénykorának tekinthető; itt is különbséget kell tenni a szélsőjobboldali szervezetekhez való aktív tartozás és a munkások politikai hangulata és véleménye között. A nyilas befolyás – egyéb gyári forrásokból szerzett tapasztalataink szerint – jóval nagyobb volt, mint amit a szélsőjobboldali szervezetekhez való tartozás számbeli adatai mutatnak. Nemcsak a gyárvezetőség azon megállapítására utalunk itt, hogy a gyár munkásainak mintegy 45 százaléka jobboldali, hazafias beállítottságú, hanem az 1939 tavaszi képviseléválasztásokra is: az a vidék, ahol a gyár munkásai nagyjából laktak, kitűnt a nyilas szavazók magas arányával: Pest környéke e – túlnyomóan munkáslakta – részeiben a nyilas-kereszties párt a legtöbb helyen legalább ugyanannyi vagy több szavazatot kapott, mint a szociáldemokrata párt.

Mindezen fenntartások mellett is, érdemes részletesebb képet adni a gyári munkásfelmérés eredményéről.

Szakképzettség és egyesülethez tartozás kapcsolata

Munkáscsoport	Baloldali	Jobboldali (politikai és társadalmi)	Szélsőjobboldali
	szervezetekhez tartozónak valotta magát		
Szakmunkás	47,5	21,3	23,8
Tanonc	6,3	43,7	25,0
Betánított-gépmunkás	43,2	27,0	18,9
Segédmunkás	40,5	42,9	11,8
Összesen	42,4	28,1	20,7

Újra hangsúlyozni szeretnénk ezeknek az adatoknak a viszonylagos értékét – táblázatunkat összesen csupán 217 válasz alapján állítottuk össze (a tanoncok közül mindössze 16-an válaszoltak: ilyen kis szám felbontása természetesen különösen képpen problematikus eredményre vezethet). Az adatokból mindenesetre megállapítható, hogy – mint láttuk – a gyár munkássága érdekvédelmi, politikai és egyéb társadalmi szervezettsége alacsony fokon állott; a szervezetekhez tartozók kb. fele-

fele arányban oszlottak meg a bal- és a jobb-szélsőjobb között. A szakmunkások és a gépmunkások természetesen politikailag is szervezettebbek voltak, mint a teljesen tanulatlan dolgozók. De nemcsak a baloldali szervezetek tagjai voltak többen közöttük, hanem a szélsőjobboldaliak is; a teljesen tanulatlan munkások – legalábbis e részleges adatok szerint – *szervezetileg* jóval kisebb arányban tartoztak a szélsőjobboldalhoz, mint a szak- és betanított munkások.

Korlátozott számú adatainkat egybevethetjük a munkások életkorával is – természetesen tudva azt, hogy ilyen részletes felbontás esetén az egyes kategóriákba számszerűen kevés, olykor alig néhány munkás kerül, s így eredményeink általánosíthatósága erősen vitatható. Eszerint aránylag a legtöbb szélsőjobboldali szervezethez tartozó munkást a 25–39 évesek korcsoportjában találhatunk, még hozzá a szakképzett és a szakképzetlen dolgozók között egyaránt; aránylag a legtöbb baloldali és a legkevesebb szélsőjobboldali a 40–45 évesek között. Érdekes módon, a legidősebb nemzedékben, az 55 évesek vagy ennél idősebbek korcsoportjában több szélsőjobboldali szervezethez tartozó munkás volt, mint baloldali, még a szakmunkások között is. A napszámosok, segédmunkások csoportjában kevés baloldali és szélsőjobboldali, ezzel szemben aránylag sok kormánypárti-jobboldali hazafias szervezeti tag mutatható ki. A betanított munkásokra a végletesség volt a jellemző: viszonylag sok baloldali és sok szélsőjobboldali volt közöttük – ez a végletesség náluk erősebbnek mutatkozott, mint a szakmunkásoknál.

Újságolvasó munkások

A megkérdezett munkások politikai érdeklődésének, beállítottságának, sőt: bizonyos fokig kulturális színvonalának fontos mérő eszköze a sajtó, az újságolvasás lehet. A Hofner–Schrantz gyári 1939 őszi munkásfelmérés ebben a kérdéskörben különösen érdekes eredményeket, s a viszonylag sok válasznak köszönhetően jól feldolgozható adatokat nyújtott. Beszámolóinkat a munkásságnak az újságolvasásból következtethető politikai kultúrájáról az is megkönnyíti, hogy a felmérés erre vonatkozó adatait Vásárhelyi Miklósné Pór Edit már régebben részletesen és kitűnő szempontokat alkalmazva feldolgozta.¹⁰ Feladatunk elsősorban az ő feldolgozásának tömör ismertetése, s legfeljebb néhány további szemponttal való kiegészítése.

A szerző összefoglalójában a Hofner–Schrantz gyári felmérés sajtóra vonatkozó adatait a korabeli, 1930-as évek végi általános sajtóviszonyokba helyezve értékeli. Hangsúlyozza, hogy az újságolvasásról szóló válaszokat nemcsak a munkások beállítottsága, hanem – ettől persze elszakíthatatlanul – a korabeli magyar sajtóviszonyok is behatárolták: így a liberalizmus felé hajló nagytőke kiemelkedő szerepe az újságkiadás terén – bármennyire korlátozott volt is ez a liberalizmus, különösen a 30-as évek végén, amikor a kormánynak a sajtóra gyakorolt befolyása mind erőteljesebben nőtt, amikor a kormánypárt – főleg még Gömbös Gyula által létrehozott, s a politikai szélsőjobboldal felé hajló – tömegsajtója előretört, s már léteztek ellenzéki-szélsőjobboldali, nyilas, nemzetiszocialista tömeglapok is (Pesti Újság,

¹⁰ Pór Edit: Újságolvasó munkások. Valóság, 1976. 3. sz.

Magyarság). Másfelől – emeli ki a szerző – a német fasizmusoz való viszony megosztotta a hivatalos kormánykörök sajtópolitikáját is: nem jelentéktelen volt a hivatalos körök azon részének a sajtóra gyakorolt hatása sem, amely konzervatív jobboldaliságát lényegében fenntartva, határozottan (bár persze a legtöbbször virágnyelven) antifasiszta álláspontot foglalt el. Így jut el a szerző az újságok reális csoportosításához, öt kategóriába sorolva a munkásválaszokban szereplő 35 féle lapot: megkülönböztet baloldali, polgári liberális, apolitikus, konzervatív kormánypárti és szélsőjobboldali újságokat (a szélsőjobboldali kategóriába sorolva nemcsak az ellenzéki nyilas, hanem a kormánypárt mind szélsőségebben jobboldali sajtóorgánumait is).

A megkérdezett munkások 60 százaléka válaszolt arra a kérdésre, hogy olvas-e újságokat. Ezeket, mivel az így válaszolók konkrét lapcímekeket is megadtak (80 százalékuik egy lapot, 20 százalékuik két lapot jelölt meg), a szerző jogosan a ténylegesen többé-kevésbé rendszeres újságolvasók közé sorolja, noha kiemeli, hogy bizonyára nem kis számban lehettek olyan munkások, akik elhallgatták, hogy a Népszava, még inkább az akkor befolyása csúcán álló nyilas mozgalom lapjainak olvasói. A gyárban az újságolvasók aránya magasabb, mint amit a különböző – igen ritka – egyéb felmérések mutatnak. A magasabb arány részben vizsgált gyárunk fejlettségével, a szakmunkások magas arányával, részben a 30-as évek végére kialakult éles politikai légkörrel magyarázható.

Érdemes részletesebben megnézni, hogy a legáltalánosabb következtetéseken túl, hol, milyen munkáscsoportban volt nagy, s hol kicsiny a rendszeres munkásolvasók köre. A szakmunkások közül természetesen sokkal többen olvastak újságot, mint a tanulatlan dolgozók közül. Ha a szakmai csoportokat is szemügyre vesszük, úgy kiderül, hogy a legtöbb újságolvasó az öntők, kovácsok között volt található (közel 80 százalék), utánuk a szerszámlakatosok, mintalakatosok következtek hasonlóan magas aránnyal, azután a bal- és a szélsőjobboldal között szinte egyenlően megosztó esztergályosok (közel 3/4-ük volt újságolvasó), ami mindenesetre politikai érdeklődésük magas fokára mutatott (és részben ellentmondásban van azzal a másutt említett véleménnyel, hogy az esztergályosok szinte mindnyájan szervezett munkások voltak). A legkevesebb újságolvasó a napszámos és segédmunkások között (37 százalék), a gépmunkások (57 százalék), valamint a nagyszámú lakatosmunkásság között (65 százalék) volt található.

A legolvasottabb lapok az *apolitikus* kategóriába sorolhatók (élükön a Friss Újsággal, mely egyébként sohasem hajlott el a szélsőjobboldal felé, hanem inkább a polgári liberális sajtó apolitikus meghosszabbítása volt), utána a Népszava következett (összesen 115 munkás említette), majd a kormánypárt Bethlen vezette szárnyának konzervatív-antifasiszta orgánuma, a 8 Órai Újság (104 válaszban szerepel). A különböző politikai lap típusok olvasottsága a következő mértékű volt:

szociáldemokrata	15,3 százalék
polgári liberális	19,0 "
apolitikus	32,4 "
konzervatív, kormánypárti	10,5 "
szélsőjobboldali	22,8 "

A *szakmunkások* körében a Népszava olvasói (17,7 százalék) kisebbségben voltak a szélsőjobboldallal szemben (21,1 százalék), de a polgári liberális lapok olvasóit is beszámítva, az antifasisztának nevezhető szakmunkások aránya jóval megelőzte a konzervatív jobb- és szélsőjobboldali lapokat olvasókét. A legtöbb baloldali, s a legkevesebb szélsőjobboldali újságolvasó, a szakmák sorrendjében:

1. szerszámlakatos, mintalakatos,
2. öntő, kovács,
3. műszerész, villanszerelő.

Az esztergályosok körében viszont teljesen azonos volt a baloldali és a szélsőjobboldali olvasók aránya.

A legtöbb szélsőjobboldali olvasó a lakatos (háromszor több szélsőjobboldali, mint baloldali), a kisipari, nem vas-gépgyártó szakmák szakmunkásai (a szélsőjobboldali olvasók ötször nagyobb arányával), valamint a napszámosok körében volt található.

A legtöbb *apolitikus* beállítottságú olvasót a napszámosok, a nem vas-gépipari kisipari szakmunkások s a gépmunkások között; a legkevesebb apolitikus olvasót a szerszámlakatos, műszerész stb. munkások, a lakatosok, az öntők, kovácsok között találhattunk. A polgári liberális bulvársajtót legtöbben a lakatosok, az elit szakmák szakmunkásai s a – nyilván régi város lakó – betanított munkások olvasták; a legkevesebben azok a tanult vagy tanulatlan munkások, akik mélyebben politikai beállítottságúak voltak.

A leginkább dichotom, a bal- és szélsőjobboldal között közel azonos mértékben megoszló olvasótábor az ilyen vonatkozásban már említett esztergályosok s a betanított gépmunkások között volt található.

Az újságolvasás mértékét és irányát erősen befolyásolta a munkások életkora. A vizsgálat adatai szerint a legfiatalabb korosztályban igen sok volt az újságot nem olvasó dolgozó; kevés volt a baloldali és liberális, jóval több a kormánypárti és főleg a szélsőjobboldali lapokhoz vonzódó munkás, s végül: igen nagy volt az apolitikus lapokat kedvelők aránya. Mindezt – s főleg a tanoncok rossz politikai orientációját – részben e fiatal munkások származása magyarázza: mint már többször utaltunk rá, körükben igen magas volt az államtól, várostól függő félproletár családból valók száma.

Politikusabb, noha viszonylag erősebben a szélsőjobboldal felé orientálódott a 25–39 évesek korcsoportja: közülük is sokan nem olvastak újságot, s a szakmunkások körében eléggé nagy volt a szélsőjobboldali lapokat olvasók aránya.

A legprogresszívebbnek a 44–55 év közötti, érett munkások bizonyultak, azok a dolgozók, akik zömükben az első világháború előtt, alatt vagy a húszas években lettek ipari munkások, s nyilván a leginkább mentek át a baloldali munkásmozgalom nevelő, orientáló hatásán. A szakmunkások, gépmunkások ebben a korcsoportban erősen baloldali beállítottságot mutattak, 20 százalékuk nyíltan szociáldemokrata lapot olvasott, szélsőjobboldali olvasó csak 6 százalék volt közöttük.

A legidősebb munkások politikai arculata az újságolvasás tükrében viszont nem volt ilyen pozitív: erősebben apolitikus, viszonylag sok jobb- és szélsőjobboldali olvasót találhattunk közöttük.

Az újságolvasás gyakorisága és iránya összefüggött az iskolai végzettséggel, a születési hellyel, s a lakóhellyel is, noha nem azonos módon és nem mindig egyértelműen. Az iskolai végzettség és a progresszív politikai beállítottság – mutat rá Pór Edit – nem állt egyenes korrelációban egymással, ellenkezőleg: az alacsonyabb iskolai végzettségű szakmunkások között nagyobb volt a baloldali lapokat olvasók aránya, mint a magasabb végzettségűek körében; a magasabb iskolai végzettség pozitív hatását politikai szempontból nyilván gyakran lerontották a családi körülmények (a függő félproletár vagy deklasszáldott családok légköre), valamint a hagyományos munkáskultúrát – és politikai kultúrát – bomlasztó iskolai oktatás negatív hatásai. Jellemző, hogy a legprogresszívebb beállítottságról azok a 40–55 éves korú munkások tettek bizonyosságot, akiknek iskolázottsági szintje átlagosan a legalacsonyabb volt az összes korcsoport között.

Baloldalibb beállítottságúak voltak a Budapesten született munkások: az ilyen szakmunkások 30 százaléka Népszavát olvasott, a liberális olvasókkal együtt számítva, több mint 40 százalékuk a progresszív politika felé vonzódott. A fővárostól távolodva ez az arány romlott, részben a szélsőjobboldali, s főleg az apolitikus lapok javára. Hasonló megoszlást mutat a lakóhely szerepe is: a fővárosban vagy annak szűkebb környékén természetesen jóval több újságolvasót találunk, s nagyobb a baloldal felé orientálódók tábora is, noha nem lebecsülendő szerepe volt a szélsőjobboldali ellenzékiiségnek. Az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy az a régebbi vélemény, hogy a nyilas befolyás döntően a tanulatlan munkások körében volt erős, s a szakképzettek mintegy mentesek voltak az ilyen hatásoktól – nem felel meg a tényeknek. A 30-as évek végére a jobb- és szélsőjobboldali befolyás jelentősen elterjedt a szakképzettek között is, s a leginkább tanulatlan munkásokat jellemezte a politikai közömbösség – egyaránt alacsony volt közöttük a baloldali, s a szélsőjobboldali befolyás.

Az újságolvasás ismertetett adatai tükrében bizonyos fokig módosítanunk kell azt a képet, amelyet a szervezethez tartozás tárgyalásánál alkíttottunk ki, az ottani hiányos adatokból: a vizsgált gyár munkássága erőteljesebben volt politikai érdeklődésű, mint ahogyan azt a szervezethez vonatkozó kép mutatta. A gyár szakmunkásságának elitje jórészt (de nem túlnyomórészt) őrizte baloldali, szocialista meggyőződését; a széles szakmunkásrétegek ugyanakkor erősödő szélsőjobboldali hatások alatt álltak, s ez volt jellemző a szintén erősen dichotom, (bal-, ill. szélsőjobboldali) politikai beállítottságú gépmunkásságra is.

Miklós Lackó

LA SOCIÉTÉ OUVRIÈRE D'UNE GRANDE USINE MÉCANIQUE À LA FIN DES ANNÉES 1930

(Résumé)

Miklós Lackó publie dans cet article les résultats d'une enquête de grande envergure menée parmi les ouvriers de usine mécanique Hofherr et Schranz (aujourd'hui Usine de tracteurs „Étoile Rouge”) en septembre 1939. L'enquête fut unique tant par son ampleur (plus de mille ouvriers furent interrogés) que par sa richesse (les feuilles contenaient une centaine de questions). Traitées par ordinateur, les don-

nées ainsi obtenues nous donnent une image très complexe de la situation familiale, des revenus, des conditions de logement, de la mobilité, de la vie politique et culturelle d'une des usines mécaniques les plus modernes de Budapest. Ces données sont d'autant plus précieuses qu'elles permettent non seulement de définir en général les éléments principaux des conditions de vie des ouvriers, mais aussi d'envisager l'hierarchie ouvrière dans sa totalité, depuis les différents niveaux de formation jusqu'aux structures professionnelles. Voici, à titre d'exemple, quelques données très caractéristiques : dans les années trente, plus de 40 pour 100 des ouvriers étaient issus de familles établies à Budapest ou du moins dans la région de la capitale. Bien entendu, la proportion des ouvriers qualifiés originaires de Budapest était encore beaucoup plus élevée, tandis que seulement un cinquième des manœuvres venait de Grand-Budapest. Les données nous permettent aussi de suivre l'évolution de la proportion des ouvriers originaires de la capitale en fonction des différentes classes d'âge. Le rapprochement des *qualifications professionnelles* et de l'*âge* des ouvriers révèle que la proportion des jeunes était beaucoup plus élevée dans les professions modernes que dans les anciens métiers de type artisanal (menuisiers, charpentiers, peintres en bâtiment), ou parmi les fondeurs et les forgerons.

L'enquête donne aussi une image très compréhensive des *familles ouvrières*. Le fait le plus frappant est le nombre assez bas des enfants, ce qui tient au taux élevé de la mortalité infantile et juvénile dans cette catégorie sociale aussi bien qu'aux pratiques de prévention des naissances de plus en plus répandues aussi parmi les ouvriers. Les données relatives à la composition des familles montrent que la formule dominante était la famille peu nombreuse à deux générations, tandis que les familles à trois générations étaient relativement plus fréquentes parmi les ouvriers habitant à la campagne. (Près de 84 pour 100 des ouvriers qualifiés et 77 pour 100 des manœuvres vivaient dans des familles d'1 à 4 membres.

La *répartition confessionnelle* des ouvriers est aussi très révélatrice. Bien entendu, la grande majorité était des catholiques, cependant que la proportion des réformés venait d'augmenter considérablement (ce qui témoigne du nombre croissant des travailleurs montés à Budapest des territoires situés au-delà de la Tisza et dans le Sud de la Grande Plaine hongroise), et que celle des luthériens tendait à baisser (en raison du départ des ouvriers d'origine allemande et slovaque).

Les données relatives à l'origine sociale des ouvriers mettent en lumière la nature de la *mobilité entre les générations*. Il en ressort combien les liens sociaux étaient serrés entre les ouvriers (en particulier les professionnels) d'une part et l'artisanat indépendant de l'autre ; que l'agriculture fournissait toujours, quoique dans un nombre décroissant, des masses d'ouvriers sans qualification ; et que les ouvriers ayant de hautes qualifications professionnelles se recrutaient pour une large part dans des milieux semi-prolétaires ou petits-bourgeois. En même temps, le nombre des ouvriers héritant la profession de leurs pères avait singulièrement accru.

L'analyse des *salaires*, des revenus annexes, des *conditions de logement* (et des loyers) met en vedette les écarts considérables entre les conditions sociales respectives des différentes catégories d'ouvriers.

L'article se clôt par l'étude de l'*organisation*, de l'*intérêt politique* et du *niveau de culture* (brevets d'études, lecture, etc.) des ouvriers de l'usine.

Миклош Лацко:

РАБОЧИЙ КЛАСС КРУПНОГО МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОГО ЗАВОДА В КОНЦЕ 30-Х ГОДОВ

(Резюме)

В статье приводятся результаты широкого анкетного опроса рабочих на машиностроительном заводе Хофферр и Шранц (ныне тракторный завод „Вереш Чиллаг”), проведенного в сентябре 1939 года. Опрос уникален как по охвату (было опрошено более тысячи рабочих), так и по богатству аспектов опроса: рабочие ответили на 100 вопросов. Данные, обработанные с помощью ЭВМ, дают широкое и многогранное представление о демографических отношениях, доходах, жилищном

положении, мобильности, политической и культурной жизни рабочих самого современного по тем временам машиностроительного завода. Данные представляют исключительный научный интерес еще и потому, что в них не только в общих чертах отражены главные компоненты условий жизни рабочего класса венгерской столицы: в процессе обработки можно было учесть всю рабочую иерархию, от разных уровней профессиональной квалификации до профессиональной структуры. Несколько характерных результатов: в 30-е годы более 40% рабочих завода — городские жители (или жители агломерационной зоны столицы). Еще больше прослойка горожан среди квалифицированных рабочих, однако в структуре необученной рабочей силы только одна пятая — жители городов и столичной агломерации. По анализу данных можно проследить за тем, что в различных возрастных группах рабочих доля выходцев из семей горожан также неодинакова. Интересная зависимость раскрывается на основе анализа *возраста и профессии*: среди рабочих современных профессий доля молодежи гораздо выше, чем среди представителей старых ремесленных профессий (столяров, плотников, маляров и т. д.), а также литейщиков и кузнецов.

Представлен широкий обзор *семейных отношений* рабочих завода. Самого пристального внимания заслуживает относительно малое число детей, что объясняется отчасти высокой детскую смертностью, отчасти быстрым распространением среди рабочих ограничения рождаемости. Данные о размерах семьи свидетельствуют еще и о том, что господствующим типом семьи среди рабочих была малая семья с сожительством двух поколений. Только среди заезжих рабочих (из провинции) относительно распространенным было сожительство трех поколений. (В семьях из 1—4 человек жили 84% квалифицированных рабочих, 77% необученных рабочих).

Новые зависимости выясняются при исследовании структуры по *вероисповеданию*. Подавляющее большинство рабочих — католики, но с течением времени увеличивалась доля представителей реформатской веры (что свидетельствует о растущем притоке рабочей силы из районов затисского края и южного Альфельда). Доля евангелистов — по составу, различных возрастных групп — интенсивно падает. Объясняется это сокращением числа рабочих немецкой и словацкой национальности.

Данные о происхождении указывают на *мобильность между поколениями* рабочих. В данных подчеркивается, что существовала тесная социальная связь между рабочим классом (в частности квалифицированными рабочими) и т. д. ремесленниками-индивидуалами, что сельское хозяйство — пусть в сокращающихся масштабах — по-прежнему являлось интенсивным источником пополнения необученного рабочего класса, что т. н. полупролетарское-мелкобуржуазные семьи (железнодорожники, унтер-офицеры и т. д.) играли значительную роль в рекрутации рабочих, особенно высокой квалификации. При этом росла прослойка потомственных рабочих.

Анализ заработков, дополнительных доходов и жилищных условий (квартплаты) дает представление о социальных условиях групп рабочих.

В завершение в статье изложены анализы *организованности*, политической зрелости и интересов и культурного уровня (образование начитанности и т. д.) рабочих.

A MAGYARSÁG SZÁMÁNAK ALAKULÁSA AZ 1921. ÉS 1930. ÉVI CSEHSZLOVÁKIAI NÉPSZÁMLÁLÁSOK TÜKRÉBEN

Az első világháborút követő békekötések teljesen átalakították Közép-Európa térképét. Az európai területi átrendezések leglényegesebbike az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása, a lengyel államiság felújítása és az ún. utódállamok – Csehszlovákia, Romániai, Jugoszlávia – létrehozása, illetve jelentős megnagyobbodása volt. A háború letragikusabb vesztese Magyarország és a magyar nemzet lett. Az ország elvesztette területének 71, 44, lakosságának pedig 63,54%-át.¹ A nemzetiségi területeken túlmenően Magyarország jelentős magyar etnikumú országrészeket is kénytelen volt átengedni a győztes nagyhatalmak hathatós támogatását élvező utódállamoknak. E területi átrendeződések következtében a magyar nép egyharmada új számára idegen államok alattvalója lett.

A párizsi békekonferencia 1919. június 11-én állapította meg hivatalosan a csehszlovák–magyar határvonalat, jóllehet az igényelt észak-magyarországi területeket a csehszlovák csapatok az antant engedélyével már előbb birtokba vették. E döntés értelmében a történelmi Magyarország 11 északi megyéjének egész területe, további 11 északi megyének pedig kisebb-nagyobb részei a Csehszlovák Köztársaságba kebelezettek be. Csehszlovákia megkapta Árva, Bars, Liptó, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Túróc, Ung és Zólyom megyék teljes területét, továbbá Abauj-Torna, Bereg, Esztergom, Gömör, Győr, Hont, Komárom, Máramaros, Nógrád, Ugocsa és Zemplén megyék kisebb-nagyobb részeit.²

Megalakulása idején a Csehszlovák Köztársaság etnikailag rendkívül tarka képet mutatott. Az 1910. évi népszámlálás nemzetiségi statisztikája szerint a csehek és szlovákok együttesen is csak a lakosság 59,09%-át alkották a szóban forgó területeken, az ott élő népességnek tehát 40,91%-a idegen alattvalóként került egy új, számára idegen állam fennhatósága alá. Az állam lakosságának 27,58%-a volt német és 7,88%-a magyar, a többi pedig rutén, lengyel, román, horvát és egyéb nemzetiségű.³

¹ Magyarország népessége a trianoni béke után. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. január–február, 3.; Recensement de la population en 1920. VI. Publications Statistiques Hongroises. Nouvelle série. 76. Volume. Bp. 1929., 1-es számú térképmelléklet.

² Recensement de la population en 1920... i.m., 1-es számú térképmelléklet. – Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy Csehszlovákia 1920-ban átengedte Lengyelországnak Árva megye 14, valamint Szepes megye 13 helységét. (Vö: *Majtán Milan: Názvy obcí na Slovensku za ostatnych dvesto rokov. Bratislava 1972., 6.*)

³ Statistická příručka republiky Československé II. Data retrospektívní. Praha 1925., 5.*

Vizsgáljuk meg kissé közelebbről, hogy az 1910. évi népszámlálás adatai szerint milyen is volt a később a Csehszlovák Köztársaság részévé vált észak-magyarországi területek nemzetiségi összetétele?

A prágai Állami Statisztikai Hivatal retrospektív kimutatása szerint az 1910. évi népszámlálás a később Szlovákiának nevezett észak-magyarországi területeken összesen 2 926 824 lakost talált. A népesség anyanyelv szerinti megoszlása a következő volt: szlovák 1 686 712 (57,63%), magyar 896 271 (30,62%), német 196 958, (6,73%), rutén 97 051 (3,32%), lengyel 10 659 (0,36%), cseh 7556 (0,26%), szerb és horvát 2842 (0,10%), román 1908 (0,06%), egyéb 26 867 (0,92%). A Felvidék kárpátaljai részén az említett évben – a fenti forrás adatai szerint – 597 062 lakost számoltak össze. Ebből 335 237 (56,15%) volt rutén, 174 482 (29,22%) magyar, 63 656 (10,66%) német, 14 132 (2,37%) román, 7728 (1,30%) szlovák, 590 (0,10%) lengyel, 201 (0,03%) cseh, 179 (0,03%) szerb és horvát, valamint 857 (0,14%) egyéb anyanyelvű.⁴

A csehszlovákiai magyarság indulási összlétszáma az 1910. évi népszámlálás adatai szerint – amint azt feljebb már bemutattuk – 1 070 753 fő volt. Az említett népszámláláskor a később a Csehszlovák Köztársasághoz csatolt magyarországi területeken összesen 844 magyar többségű, tehát olyan helységet találtak, amelyekben a magyar anyanyelvű lakosság aránya meghaladta az 50%-ot.⁵ E helységek zömmel a zárt magyar etnikai tömb részei voltak; Révay István jeles demográfusunk szerint 844-ből 747 helység.⁶

Az első csehszlovák népszámlálás (1921 február)

Az impériumváltás és az államhatalom belső konszolidációja után az illetékes fórumok haladéktalanul hozzáálltak a köztársaság első rendes népszámlálása szakmai és politikai előkészítéséhez. Maga a népszámlálás és a vele kapcsolatos teendők három részből tevődtek össze, amelyek mindegyike más-más intézmény hatáskörébe tartozott.

A népszámlálás elméleti előkészítése az 1920. március 24-én megalakult Állami Statisztikai Tanács feladatává vált.⁷ A művelet gyakorlati lebonyolítására a prágai Belügyminisztérium, illetve a hatáskörébe tartozó közigazgatási szervek voltak hivatottak. A számlálóbiztosok által begyűjtött statisztikai anyag feldolgozása az Állami Statisztikai Hivatal hatáskörébe tartozott.⁸

⁴ Scitání lidu v Republice Československé ze dne 15. února 1921. I. Československá statistika – Svazek 9. Praha 1924., 75.*

⁵ Vö: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 42. kötet. Bp. 1912.

⁶ Révay István: A demográfia tükrében. Borsody István szerk.: Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938. Bp. 1938., 30.

⁷ Dr. Ant. Boháč: První všeobecné scitání lidu v Československé republice. Československý statistický věstník, 1921. február, 107.

⁸ Doc. Dr. Ant. Boháč: Rádlův sociologický rozbor naší národnostní statistiky. Československý statistický věstník, 1930. január, 3.

Az Állami Statisztikai Tanács mindjárt megalakulásának napján, 1920. március 24-én létrehozta az egyes szakbizottságait, így az ún. Népszámlálási Bizottságot (Výbor pro sčítání lidu) is. Az említett bizottság 1920. március 30-án tartotta meg első ülését, amelyen megtette észrevételeit a Belügyminisztérium által már 1920 februárjában kidolgozott ún. népszámlálási törvényjavaslattal kapcsolatban.⁹

Az Állami Statisztikai Tanács Népszámlálási Bizottsága 1920. március 30-i ülésén saját soraiból létrehozott egy szűkebb, 7 tagú albizottságot. Ez a szűkebb albizottság újból megbízta három tagját a népszámlálás lebonyolítása alapelveinek, valamint a hivatalos nyomtatványok és instrukciók szövegének kidolgozásával.¹⁰

A Népszámlálási Bizottság elsődleges feladatai közé tartozott annak meghatározása, hogy az elkövetkező népszámláláskor a számlálóbiztosok a megszámlált népesség anyanyelvét vagy nemzetiségét felvételezzék-e. A Népszámlálási Bizottság 7 tagú albizottságának 3 tagú munkacsoportja az anyanyelv felvételezését javasolta. A hetes albizottság tagjainak álláspontja már nem volt egységes az anyanyelv-nemzetiség vonatkozásában, 4 : 3 arányban azonban az anyanyelv felvételezésének hívei kerültek többségbe, így az albizottság is ennek az elvnek elfogadását javasolta.

A Népszámlálási Bizottságban azonban már fordulat állt be ezen a téren, mivel itt 1920. június 23-án szintén egyetlen szótöbbséggel, 8 : 7 arányban már elvetették az anyanyelv felvételezésének gyakorlatát, és a nemzetiség közvetlen bevallása mellett döntöttek. Azt azonban mindkét álláspont hívei elismerték, hogy a nemzetiséget valamilyen módon össze kell kapcsolni az anyanyelvvvel. A Népszámlálási Bizottság valóban kereste a kompromisszum lehetőségét a „nemzetiség”, illetve „anyanyelv” híveinek álláspontja között, ezért a népszámláláskor alkalmazandó összefrési és számlálófvek ide vonatkozó rovatcímét a következő módon határozta meg: „nemzetiség (anyanyelv)”.¹¹ S valóban, a népszámláláskor alkalmazott hivatalos nyomtatványok 11. rovata a „nemzetiség” rovatcím után zárójelben, vékonyan szedett betűkkel ezt a szót is feltüntette: anyanyelv.¹² Tény azonban, hogy a Népszámlálási Bizottság nem definiálta megfelelő módon és kellő tudományos alapos-sággal magát a nemzetiség fogalmát, sőt a nemzetiség–anyanyelv szoros összefüggését is kétségesse tette a számlálóbiztosok számára kidolgozott útmutatásnak az a félremagyarázható meghatározása, amely szerint a nemzetiségi hovatartozás külső megnyilvánulása rendszerint az anyanyelv. A népszámlálás gyakorlati lebonyolításánál éppen ez a bizonyos „rendszerint” kitétel rengeteg gondot és bizonytalanságot okozott.¹³

A Népszámlálási Bizottság 1920. június 23-i ülésén annak egyik tagja, Antonín Boháč, aki egyben az Állami Statisztikai Hivatal osztályvezetője is volt, beterjesztett ugyan egy kompromisszumos javaslatot oly értelemben, hogy a sorra kerü-

⁹ *Dr. Ant. Boháč: První všeobecné sčítání lidu... i.m. 107.*

¹⁰ *Uo. 108.; Uš: Rádlův sociologický rozbor... i.m. 3.*

¹¹ *Dr. Ant. Boháč: Národnost či jazyk? Československý statistický věstník, 1920. december, 40.; U6: Rádlův sociologický rozbor... i.m. 3., 11.; U6: Národnost a jazyk při sčítání lidu. Národnostní obzor, 1930. június, 13.*

¹² *Dr. Ant. Boháč: První všeobecné sčítání lidu... i.m. 116.; Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 15. února 1921. I. Československá statistika – Svazek 9. Praha 1924., 18–19.*

¹³ *Doc. Dr. Ant. Boháč: Rádlův sociologický rozbor... i.m. 11.*

lő népszámláláskor külön-külön rovatban felvételezzék mind az anyanyelvet, mind a nemzetiséget. Javaslatát azzal az indoklással vetették el, hogy az ily módon nyert statisztikai adatok szinte alig térnének el egymástól, ezért nem látszik szükségserűnek rögzíteni külön az anyanyelvet és külön a nemzetiséget.¹⁴

* * *

A népszámlálási törvényjavaslatot a Csehszlovák Köztársaság Nemzetgyűlése 1920. április 8-án fogadta el és emelte törvényerőre, mint 256/1920. sz. törvénycikket.¹⁵ A népszámlálási törvény végrehajtási utasítását az 1920. október 30-án kibocsátott 592. sz. kormányrendelet tartalmazta, amely összefoglalta és végső formába öntötte az Állami Statisztikai Tanács Népszámlálási Bizottsága előkészítő munkálatainak eredményét a népszámlálás gyakorlati lebonyolításával kapcsolatban. Az említett kormányrendelet 35 paragrafusban szabályozta a megtartandó népszámlálás lebonyolításának módozatait, a számlálóbiztosok munkáját, az ellenőrzés részleteit stb.

Az 592/1920. sz. kormányrendelet 1. paragrafusa a népszámlálás eszmei időpontját 1921. február 15-ike éjszakájának éjféljében határozta meg. A 17. paragrafus értelmében a számlálóbiztosok 1921. február 16-án reggel 8.00 óráig kötelesek elkezdni munkájukat. A kormányrendelet 3. paragrafusa kimondta, hogy a népszámlálás folyamán konkrétan felvételezni fogják a megszámláltak nemét, családi állapotát, korát, illetőségét, nemzetiségét, vallását és foglalkozását. A 4. paragrafus úgy intézkedett, hogy az adatfelvétel részben számlálóívek, részben összeírási ívek alkalmazásával történjék. A számlálóíveket maguk a megszámláltak töltik ki, az összeírási ívek kitöltése azonban a számlálóbiztosok feladata. A kormányrendelet 5. paragrafusa ezzel kapcsolatban egyelőre csupán annyit árult el, hogy a belügyminiszter vagy az általa meghatalmazott hivatal állapítja meg, mely helységekben alkalmazzák majd a számláló-, illetve összeírási íveket.¹⁶

A mi szempontukból különös figyelmet érdemel a nemzetiség felvételezésének szabálya. A rendelet 20. paragrafusa ezzel kapcsolatban a következő eljárást szabta meg:

„A nemzetiségre vonatkozó adatokat különös lelkiismeretességgel és szigorúan az igazságnak megfelelően kell megállapítani.

A számlálóívek kitöltésénél a háztartás feje köteles a családjához nem tartozó személyek esetében azt a nemzetiséget bejegyezni, amelyhez tartozóknak maguk ezek a személyek vallják magukat. Amennyiben a számlálóbiztosnak oka van kételkedni ebben, kihallgatja ezeket a személyeket, és ha a nemzetiség helytelenül volt beírva, bűnvádi feljelentést tesz.

Az összeírási ívekbe a számlálóbiztosnak csak azt a nemzetiséget szabad bejegyeznie, amelyet a háztartás feje saját maga, illetve családjának kiskorú tagjai, valamint a beszámíthatatlan személyek nevében megad. A nagykorú személyek sa-

¹⁴ Uo. 4.

¹⁵ Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1920., 547.

¹⁶ Uo. 1503–1505.

ját maguk mondják be a számlálóbiztosnak nemzetiségüket. Ha a megszámlált személy két nemzetiséget mond be, vagy pedig egy nemzetiséghez tartozónak sem vallja magát, először is megfelelő módon kioktatandó; ha azonban válasza az ilyen kioktatás után sem kielégítő, akkor az ilyen személyek nemzetiségét a számlálóbiztos azok anyanyelve szerint állapítja meg. A háztartás fejének családjához nem tartozóktól (cselédség, albérlők, ágyrajárok, vendégek stb.) a számlálóbiztosnak közvetlenül kell megkérdeznie azok nemzetiségét. A számlálókvekben a számlálóbiztosnak a nemzetiségi adatot csak akkor szabad megváltoztatnia, ha nyilvánvalóan téves adatról van szó. Ebben az esetben a módosítást az érintett személy beleegyezésével kell eszközölnie, aki aztán aláírásával tanúsítja egyetértését. Amennyiben az érintett fél ebbe nem egyezne bele, a számlálóbiztos az ügyet döntés végett a felettes politikai hatóság elé terjeszti, amely az érdekelt személyt kihallgatja (esetleg az általa kijelölt szerv közvetítésével), és 14 napon belül határoz. Ez ellen a döntés ellen benyújtott fellebbezésnek nincsen halasztó hatálya.”¹⁷

Az 592/1920. sz. kormányrendelet, illetve annak 20. paragrafusa nem határozza meg konkrétan a nemzetiség fogalmát, sem azokat az objektív és szubjektív tényezőket, amelyeknek alapján egy bizonyos nemzetiséghez való tartozás megállapítható. A nemzetiségi hovatartozás eldöntését a megszámláltakra bízta, fenntartva persze a számlálóbiztosok, ellenőrök és politikai hatóságok jogát a bevallott nemzetiségi adatok módosítására. A számlálóbiztosok számára kidolgozott útmutató pedig – amint arra már rámutattunk – a nemzetiség–anyanyelv összefüggését is kérdésessé, félremagyarázhatóvá tette és tág teret biztosított a sorozatos visszaéléseknek.

A tudományos felkészültséggel rendelkező cseh statisztikusok véleménye megoszlott a két álláspont, az anyanyelv, illetve nemzetiség felvételezése között. Antonín Boháč, az Állami Statisztikai Hivatal osztályvezetője, valamint Cyril Horáček és Dobroslav Krejčí egyetemi tanárok – mindhárman tagjai az Állami Statisztikai Tanácsnak is – az Állami Statisztikai Hivatal szakfolyóiratában, a *Československý statistický věstník*-ben közölt tanulmányaikban részletesen kifejtették nézeteiket erről a kérdéstről, írásaikból azonban mindössze az derült ki, hogy az illetékes szakemberek véleménye sem egységes a nemzetiségi hovatartozás eldöntésének tudományosan hiteles módjával kapcsolatban.

Antonín Boháč helyesen mutatott rá egyik vonatkozó tanulmányában, hogy az olyan soknemzetiségű és többnyelvű államokban, mint amilyen például a Csehszlovák Közársaság is, a népszámlálások nemzetiségi statisztikái mindig különösen nagy jelentőséggel bírnak, éppen ezért „a nemzetiségi (ill. nyelvi) statisztika eredményeit a mi államunkban is bizonyára a legnagyobb érdeklődéssel és izgalommal várják”.¹⁸ A szerző kifejtette idézett tanulmányában, hogy az addigi népszámlálások a nemzetiségi hovatartozás legobjektívabb kritériumának minden államban a megszámlált lakosság anyanyelvét, esetleg családi vagy társalgási nyelvét tekintették. Rámutatott, hogy mind a nemzetiség, mind az anyanyelv felvételezésének lehetnek ugyan buktatói, szerinte azonban az anyanyelv kérdezése a realisabb, már csak azért is,

¹⁷ Uo. 1505.

¹⁸ *Dr. Ant. Boháč: Přítstí sčítání lidu. Československý statistický věstník, 1920. augusztus, 272.*

mivel a megszámlált lakosság, egy részének nincs is kellőképpen kikristályosodott nemzetiségi öntudata. Boháč találóan konstataálta idézett tanulmányában, hogy maga a „nemzetiségi hovatartozás” tudományos szempontból mindeddig definiálatlan fogalom.¹⁹ Az idézett szerző egyéb írásaiban is vissza-visszatért a felvetett nemzetiség–anyanyelv problémára. Későbbi tanulmányaiban is azt a nézetet vallotta, hogy a nemzeti hovatartozás megállapításának legobjektívabb kritériuma az anyanyelv. Ez sem abszolút biztos módszer, de aránylag a legelfogadhatóbbnak tekinthető.²⁰

Különös figyelmet érdemel még Cyril Horáček tanulmánya a *Československý statistický věstník* 1920 júniusi számában. A szerző abból a tételből indul ki, miszerint a soknemzetiségű-többnyelvű államokban a nemzetiségi statisztikáknak mindig fokozott politikai jelentőségük van, majd konstataálta, hogy mivel „a Csehszlovák Köztársaság szintén többnyelvű állam”, e statisztikáknak itt is fontos politikai szerepük lesz. Horáček fenntartás nélkül elismerte említett tanulmányában, hogy a nemzetiségi hovatartozás legobjektívabb jegye a nyelv, s a nemzetiség egyenes, szubjektív bevallás útján való felvételezését bizonytalannak, illetve könnyen változtathatónak, módosíthatóknak tartotta. Kifejtett és elhatároló nemzeti öntudattal rendelkező népeknél, népcsoportoknál – például a cseh országrészekben élő németek és csehek viszonylatában – elképzelhetőnek tartotta a nemzetiség közvetlen felvételezését, viszont a szlovákság vonatkozásában már megengedhetetlennek vélte, mivel, szerinte, a szlovák népesség többségének nincs kifejlett nemzeti öntudata. A statisztikusoknak tehát – Horáček szerint – Csehszlovákia nemzetiségi összetételét a lakosság anyanyelvi megoszlása alapján kell megállapítaniuk.²¹

Dobroslav Krejčí elmélete a nemzetiség, illetve anyanyelv felvételezésével kapcsolatban már teljes egészében eltért a Boháč, illetve Horáček által képviselt állásponttól. Szerinte helytelen lenne csakis az anyanyelvet venni alapul, s aszerint állapítani meg a lakosság nemzetiségi hovatartozását. A megszámláltaktól – javasolta Krejčí – egyenesen és nyíltan meg kell kérdezni, melyik nemzetiséghez tartozónak vallják magukat, s vallomásukat fenntartás nélkül el kell fogadni, függetlenül azok anyanyelvétől. Csupán azoknál az egyéneknél, akik nem képesek egyöntetűen eldönteni nemzetiségi hovatartozásukat – tehát akiknek nincs kifejlett nemzeti öntudatuk –, kell a nemzetiség eldöntésénél figyelembe venni a nyelvi hovatartozást.²²

* * *

A csehszlovák népszámlálás nemzetiségi adatfelvétele – amint láttuk, erre a cseh szakemberek is nyomatékosan felhívták a figyelmet – komoly politikai jelentőséggel is bírt. Közismert, hogy az 1920. február 29-én elfogadott 122/1920. sz. tc., az ún. nyelvtörvény a kisebbségi lakosság számára csak abban az esetben és ott

¹⁹ Uo. 273–274.

²⁰ *Dr. Ant. Boháč: Národnost či jazyk? Československý statistický věstník*, 1920. december, 55.

²¹ *Dr. Cyril Horáček jun.: Národnostní statistika. Československý statistický věstník*, 1920. június, 185–192.

²² *Dr. Dobroslav Krejčí: Má se při našem přístřím sčítání lidu zjišťovatí národnost nebo řec mateřská? Československý statistický věstník*, 1920. augusztus, 276–277.

biztosította a nyelvhasználati jogokat, amennyiben az illető bírósági eljárás területén számuk elérte a 20%-os arányt. Bár az alkotmánytörvénynek minősülő nyelvtörvény kimondottan nyelvi kisebbségekről beszélt, a népszámlálási törvény végrehajtási utasítását tartalmazó kormányrendelet ennek ellenére a nemzetiség közvetlen felvételezését írta elő.

A felvidéki magyarság vezetői kellőképpen tudatosították a lebonyolításra kerülő népszámlálás politikai jelentőségét, illetve annak kihatását a nemzeti kisebbségek, így a csehszlovákiai magyar kisebbség nyelvi jogaira. Ezzel a ténnyel minden politikailag képzetesebb felvidéki magyar tisztában volt. A magyar pártok lapjai is többször felhívták a magyar lakosság figyelmét a népszámlálás nemzetiségi eredményeinek komoly kihatásaira. „A február tizenhatodik népszámlálás – írta néhány nappal a nagy nemzetiségi erőpróba előtt a Kassai Napló – a szlovenszkoói magyarság életében sorsdöntő jelentőségű. Ennek az alapján hivatalos kimutatások fogják rögzíteni ország-világ előtt a köztársaság nemzetiségeinek számbeli viszonyait. Ha a népszámlálás eredményei a lehető legkedvezőbbek is volnának, akkor is az összes népesség, sőt Szlovenszko lakosságához viszonyítva, nemzetiségi kisebbség leszünk. De reánk nézve egyáltalán nem közömbös, hogy milyen lesz a magyarság percentuális arányszáma. A békeszerződésnek a nemzetiségi kisebbségekre vonatkozó határozmányai bizonyos percentuális határt írnak elő, melyet el kell érnie annak a kisebbségnek, amely nemzetiségi jogainak érvényesítését kívánja” – figyelmeztette a népszámlálással foglalkozó cikksorozatában olvasóit a Kassai Napló.²³

A magyar lapok a magyarság nemzeti öntudatának fokozására is gondot fordítottak. A pozsonyi Magyar Újság mindenekelőtt érzelmileg próbált hatni olvasóira, amikor nemzetiségük mellett való állhatatos és rendíthetetlen kiállásra buzdította azokat. „Néhány huszonnégy óra választ el már csak bennünket attól a naptól, amikor a népszámlálási íven is hitelt kell tennünk magyarságunkról, rendíthetetlen ragaszkodásunkról a magyar múlthoz, a magyar kultúra kincsesházához, a magyar fájdalomhoz, a magyar jövőhöz” – fordult 1921. február 11-i vezércikkében figyelmeztetőleg és biztatólag olvasóihoz a pozsonyi Magyar Újság. „Február 16-án válaszolnunk kell arra a kérdésre: magyar nemzetiségűek vagyunk-e vagy sem, megtagadjuk-e fajtánkat, véreinket, eltántorodunk-e balsors sújtotta testvéreinktől vagy sem, elpártolunk-e a vergődő magyar öntudattól, hűtlenül magára hagyjuk-e a gyászba öltözött, sápadt arcú, könnyes szemű magyar Reményt? Február 16-án eldől, több-e a szlovenszkoói magyarságban a faji büszkeség és férfias jellemszilárdság, mint az opportunitás, a haszonlesés és a gyáva meghátrálás. Eldől, hogy többre becsüljük-e azt a nyelvet, amelyre edesanyánk két csók, két sóhaj között tanított, annál a szónál, amely ma kacér mosollyal ígér barátságot, jó bánásmódot, testvéri együttérzést, sírig tartó hűséget. Meglátjuk, február 16-án ki adja el egy tál krumpliceért az anyai örökséget...” – utalt a lap némileg aktualizált stílusával a közismert ótestamentumi történetre.²⁴

* * *

²³ Népszámlálás III. Kassai Napló, 1921. február 13., 1.

²⁴ Magyarok vagyunk! Magyar Újság, 1921. február 11., 1.

A népszámlálás lebonyolítása és a számlálóbiztosok eljárása – főleg a volt magyarországi területeken: Szlovákiában és Kárpátalján – különböző torzításokkal és visszaélésekkel volt terhes. Az 1921. február 16-án elkezdődött munka leginkább sérelmezett mozzanata – amint az várható is volt – a nemzetiségi adatok felvételének gyakorlata volt. A számlálóbiztosok eljárása nem minden esetben volt korrekt, és így tömegesen történtek visszaélések a magyarság rovására. A számlálóbiztosok önkényes eljárásának lehetőségét az is növelte, hogy míg a cseh országrészekben a számlálófveket maga a megszámlált lakosság tölthette ki, addig Szlovákiában és Kárpátalján az összezárási ívek kitöltésére csakis a számlálóbiztosok voltak jogosultak.²⁵ Így tehát a megszámláltak nemzetiségi adatait is a bement adatok fölülvizsgálására feljogosított számlálóbiztosok írták be az ún. összezárási ívekbe. Igaz ugyan, hogy az idézett 592. sz. kormányrendelet 20. paragrafusa azt is előírta, hogy a számlálóbiztosok által beírt nemzetiségi adat hitelességét, illetve a biztos által eszközölt módosítás helyénvalóságát magának a megszámláltnak is igazolnia kell aláírásával, s amennyiben a számlálóbiztos által beírt adatot a megszámlált sérelmesnek találta önmagára nézve, akkor a kérdés eldöntésében a felettes politikai hatóság illetékes. A gyakorlatban azonban csak ritkán fordult elő nyílt hivatalos tiltakozás a számlálóbiztosok eljárása ellen. Ha a számlálóbiztosok helyel-közzel gyakoroltak is bizonyos enyhébb vagy erőteljesebb pressziót, illetve ha nem is mindig a megszámláltak által bementett nemzetiségi adatot jegyezték be az összezárási ívbe, csak kevesen vették maguknak azt a bátorságot, hogy nyilvánosan is szóvá tegyék az őket ért sérelmet. A megszámláltak egy részének – főleg a vegyes nyelvterületek keverék és kétnyelvű lakossága között – valóban nem is volt határozott és kifejtett nemzetiségi öntudata. Az ilyen kettős kötődésű személyek többnyire fennakadás nélkül tudomásul vették a számlálóbiztosok esetleges nemzetiségmódosító intézkedéseit.

A számlálóbiztosok visszaélései azonban helyenként mégiscsak kiváltották a sértett magyar lakosság nyílt tiltakozását. A magyarok egyes helységeken közjegyző előtt is jegyzőkönyveztetették az őket ért sérelmeket. Említést érdemelnek e téren például a Komárom megyei Kolta községben történtek, ahol a visszaélések egész sorát jegyezték fel.

A számlálóbiztosok eljárása ellen több koltai lakos is panaszt emelt. Bartek Pálné panaszos 1921. február 18-án Bazsó Kornél közjegyző előtt például eladta, hogy bár ő magyarnak vallotta magát, a számlálóbiztos mind őt, mind gyermekeit szlovákoknak jegyezte be.²⁶ Egy másik panaszos, Turcsányi Andrásné azt tette szóvá, hogy a nála járt számlálóbiztos, mivel ő magyarnak vallotta magát, a kérdőív nemzetiségi rovatát nem volt hajlandó kitölteni.²⁷ A Gajdosik Mária panaszáról felvett jegyzőkönyvben többek között a következő áll: „A népszámláló biztosnak úgy magamat, mint kiskorú testvéreimet magyar nemzetiségűnek vallottam be, de a biztos mindennek dacára tót nemzetiségűnek írt be bennünket... A biztos mivel én tó-

²⁵ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 9., 9.*

²⁶ Pécsi Egyetem Kisebbségi Intézete (a továbbiakban PEKI) – VII – 6a – Népszámlálás – fol.

321 – Jegyzőkönyvek.

²⁷ PEKI – VII – 6a – Népszámlálás – fol. 316 – Jegyzőkönyvek.

„tul beszéltem vele, írt mindannyiunkat tótnak, dacára annak, hogy én határozottan kívántam, hogy magyar nemzetiségűnek írjon be bennünket, mert beszélünk ugyan tótul, de magyar anyanyelvűek vagyunk.”²⁸ Kollár József panaszának pedig az a lényege, hogy a számlálóbiztos először ugyan beírta őt magyarnak, de aztán önhatalmulag módosította ezt a bejegyzést. A zsidó vallású Gartenbaum Józsefet sem volt hajlandó a számlálóbiztos magyar nemzetiségűnek bejegyezni. „A biztos azon kérdésre, hogy mi a nemzetiségem – olvasható a sértett panaszáról felvett jegyzőkönyvben –, azt feleltem, hogy magyar, a biztos ennek dacára zsidó nemzetiségűnek írt be azért, mert zsidó vallású vagyok. Ez rám nézve sérelmes, mert lehet a vallásom zsidó, de az anyanyelvem magyar, tehát a nemzetiségem is magyar.”²⁹

Az említetteken kívül még több koltai magyar is panaszt emelt a községükben ténykedő számlálóbiztosok ellen. Mányi Gyula, Vajda Lajos és Szkladáni Franciszka panaszosok egybehangzóan bizonyították, hogy a biztosok különböző praktikákkal, rábeszéléssel vagy fenyegetéssel igyekeztek rávenni őket arra, hogy ne magyaroknak, hanem szlovák nemzetiségűeknek jelentkezzenek. „Maguk tudnak tótul is, mért félnek úgy azoktól a tótoktól, ez úgyis Cseh-Szlovenszko lesz, ide tót tisztviselők jönnek, a magyar papot, kántort, tanítót, jegyzőt kidobjuk” – ilyen, s ehhez hasonló „érvekkel” agitáltak a koltai számlálóbiztosok a község minél hatékonyabb statisztikai magyartalanítása érdekében.³⁰

A koltai népszámlálási visszaélések oly méreteket öltöttek, hogy azok ellen a község képviselőtestülete is jónak látta haladéktalanul szót emelni; 1921. február 18-án tartott rendkívüli ülése határozatban tiltakozott a számlálóbiztosok eljárása ellen, és kérte új adatfelvétel elrendelését új biztosok közreműködésével. „A népszámlálás megkezdése óta folytonos a panasz a község házában az összeíró biztosok működése ellen, akik minden lehetőt elkövetnek arra nézve, hogy községünknek tótul is beszélő, de túlnyomóan magyar anyanyelvű lakosságát szlovák nemzetiségűnek írassák be” – szögezte le tiltakozásában Kolta község képviselőtestülete. „Többek közt egyenesen a magyarságot sértő kifejezéseket tesznek, egyszerűen korteskednek, hogy aki szlováknak tud, szlováknak írassa magát. Több községi lakos panasza jegyzőkönyvbe vétetett, de egyébként is nagyon sok a panasz az összeírók működése ellen.” A koltaiaknak az volt a kérése, hogy a felettes politikai hatóság indíttson vizsgálatot a községben működő népszámlálási biztosok és revizor ellen, eddigi ténykedésüket nyilvánítsa semmisnek, illetve Koltán ismétlje meg a népszámlálást, hogy ezáltal „a lakosság felizgatott kedélye helyreigazíttassék”.³¹

A felettes politikai hatóság azonban a koltai lakosok és a községi képviselőtestület panaszát figyelmen kívül hagyta. A népszámlálás megismétlésére egyes helyeken sor kerülhetett ugyan, de ez mindig csak olyan esetben fordult elő, ha első nekifutásra nem sikerült elérni a község tervezett magyartalanítását. Ez történt meg például a Gömör megyei Dobóca községben is, ahol a hivatalos elvárások ellenére

²⁸ Uo.

²⁹ PEKI – VII – 6a – Népszámlálás – fol. 317 – Jegyzőkönyvek.

³⁰ Uo.

³¹ PEKI – VII – 6a – Népszámlálás – fol. 323 – Kolta község képviselőtestületének feljelentése a népszámlálási visszaélések tárgyában.

mindössze egyetlen lakos vallotta magát szlovák nemzetiségűnek. A felettes politikai hatóságok erre a községben elrendelték a népszámlálás megismétlését. A számlálóbiztos persze most már ugyancsak célravezetően végezte a dolgát. Több házba már be sem ment, a nemzetiségi hovatartozást több megszámlálttól már meg sem kérdezte, illetve a magyarok sok esetben hiába vallották magukat magyar nemzetiségűeknek, a biztos önkényesen szlovák nemzetiségűeknek jegyezte be őket. A dicséretes eredmény ezek után nem is lehetett kétséges. Dobóca községben az előző egyetlen helyett sikerült a megismételt népszámláláskor 114 szlovák nemzetiségű lakost lajstromba venni.³²

Az ugyancsak Gömör megyei Gömörhosszúszó lakossága is írásban tiltakozott a községükben tevékenykedő számlálóbiztos önkényeskedése ellen. A falu 60 lakosa a következő szövegű nyilatkozattal tanúsította a velük szemben elkövetett visszaélést: "Alulírottak ezennel kinyilatkoztatjuk, hogy az 1921. év február 16-án megtartott népszámlálás alkalmával magyar anyanyelvűnek vallottuk magunkat, és mégis a népszámláló lapra szlováknak írtak be minket. Ezen állításunkat hajlandók vagyunk esküvel is megerősíteni. Alázattal kérjük a felső vizsgálóbizottságot ezen panaszunk felülvizsgálására."³³

A Zemplén megyei Málca község magyarjait a számlálóbiztosok többnyire szintén szlovák nemzetiségűeknek jegyezték be. A magyar nemzetiségűkhöz mindvégig csökönyösen ragaszkodó málcaiak egy csoportját – amint arról ifj. Macsó Mihály, özv. Drabant Józsefné, özv. Dobó Józsefné, Pócsi Gábor, Griger József és Puky Margit jegyzőkönyvbe foglalt panaszaiból értesülünk – a népszámlálási revizor erélyesen megfenyegette, és azzal ijesztgette őket, hogy egyenesen a megyefőnököknek, azaz a zsupánnak kell majd számot adniuk nyakasságukért.³⁴

A számlálóbiztosok visszaéléseivel kapcsolatban nyújtott be panaszt a kassai zsidó vallású magyarok egy csoportja is, mivel az adatfelvevő biztosok vonakodtak őket magyar nemzetiségűeknek bejegyezni, sőt azt nem egyszer kereken meg is tagadták. A panasztevők többek között felhívták a figyelmet az egyik kassai számlálóbiztos eljárására, aki egy magyar nemzetiségéhez kitartóan ragaszkodó zsidó vallású kassainak nyíltan a szemébe vágta: „Jól néznénk ki, ha azt írának be, amit maguk diktálnak.”³⁵

A kassai zsidó vallású magyarokra nehezedő nyomás valóban elképesztő volt, mivel az összefró közegek mindent elkövettek annak érdekében, hogy azok ne a magyarság sorait szaporítsák, hanem a zsidó, esetleg a „cseh-szlovák” nemzetiség kategóriájába kerüljenek. A magukat magyarnak valló zsidók ellen a számlálóbiztosok és a felettes politikai hatóságok szinte bármilyen kihágást és szabálytalanságot büntetlenül elkövethettek. Nagy port vert fel a korabeli sajtóban például Korányi Károly kassai ügyvéd esete. Korányi 1921. február 17-én jelen volt a házában megjelent és csak csehül beszélő számlálóbiztos ténykedésénél, s mivel lakói egy része

³² PEKI – VII – 6a – Népszámlálás – fol. 318 – Jegyzőkönyvek.

³³ Uo.

³⁴ PEKI – VII – 6a – Népszámlálás – fol. 319 – Jegyzőkönyvek; PEKI – VII – 6a – Nyelvkérdés – Fol. 227

³⁵ PEKI – VII – 6a – Népszámlálás – fol. 322 – Jegyzőkönyvek

csak magyarul tudott, tolmácsként segítette annak munkáját. Mi sem természetesebb, minthogy a biztos a magukat magyar nemzetiségűeknek, de zsidó vallásúnak valló megszámláltakat nem volt hajlandó magyaroknak bejegyezni. A tolmácsként közreműködő Korányi Károly tiltakozott az ilyen jogsértés ellen, erre a kassai ügyészség néhány napon belül vád alá helyezte – nem a törvénysértő számlálóbiztost, hanem Korányi ügyvédet –, mivel ő, úgymond, sértegette és alaptalanul megvádolta a házában ténykedő biztost, továbbá okiratot hamisított, és hatóság elleni erőszakot követett el.³⁶

A számlálóbiztosok és revizorok visszaélése, illetve a felettes politikai hatóság rosszindulata vagy cinikus nemtörődömsége az egész Felvidéken elsősorban a magyar nemzetiségűeket sújtotta. Ezekben a volt magyar területeken ugyanis mindekelőtt a magyarság visszaszorítása volt a cél, s erre minden eszközt elfogadhatónak tartottak. Így válhattak aztán az 1921 februárjában megtartott első csehszlovák népszámlálás nemzetiségi adatai állampolitikai szempontok szerint felvett, kozmetikázott statisztikai kimutatásokká.

* * *

Az 1921 februárjában megtartott népszámláláskor a Csehszlovák Köztársaság területe 140 394 négyzetkilométer volt. Ebből Csehországra esett 52 064, Morvaországra 22 315, Sziléziára 4423, Szlovákiára 48 936 és Kárpátaljára 12 656 négyzetkilométer. Szlovákia területe közigazgatásilag 16 megyére és 94 politikai, illetve 76 bírósági járásra oszlott, Kárpátalja pedig 3 megyére és 19 politikai, illetve 11 bírósági járásra. Szlovákiában összesen 3510, Kárpátalján pedig 482 önálló helység volt ebben az időben.³⁷

1921 februárjában a Csehszlovák Köztársaság lakossága – az idegen és rendezetlen állampolgárságú tízezrek nélkül – 13 374 364 fő volt. Ebből „csehszlovák” nemzetiségű volt 8 760 937 (65,51%), német 3 123 568 (23,36%), magyar 745 431 (5,57%), orosz, ukrán és rutén 461 849 (3,45%), zsidó 180 855 (1,35%), lengyel 75 853 (0,57%) és egyéb 25 871 (0,19%).³⁸

Az ún. „csehszlovák” nemzetiséggel kapcsolatban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a két világháború közötti csehszlovák statisztikák nemzetiségi kimutatásai nem tüntették fel külön a csehek, illetve szlovákok számát. A hivatalos politikai koncepció az egységes csehszlovák nemzet elmélete volt, amelynek értelmében a cseh és a szlovák nemzet ugyanannak a nemzetnek két ága, a cseh és szlovák nyelv pedig ugyanannak a csehszlovák nyelvnek két irodalmi változata. Az Állami Statisztikai Hivatalnak a népszámlálás eredményeit ismertető hivatalos kiadványa – az érvényben levő „csehszlovák” nemzetképzéssel összhangban – csakis egységes csehszlovák nemzetiséget mutatott ki. Csupán a kiadvány bevezető tanulmányában található egy helyen adat külön a csehek, külön a szlovákok számára vonatkozóan. A Csehszlovák Köztársaságban eszerint 6 792 954 volt a rendezett ál-

³⁶ A népszámlálás utójátéka. Kassai Napló, 1921. május 12., 4.

³⁷ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 9., 32.*

³⁸ Uo. 60.*

lampolgárságú csehek száma. Ebből 4 376 131 fő élt Csehországban, 2 041 206 fő Morvaországban, 294 441 fő Sziléziában, 71 733 fő Szlovákiában és 9443 fő Kárpátalján. A rendezett állampolgárságú szlovákok száma a köztársaságban 1 967 983 fő volt. Ebből Szlovákiában élt 1 942 059 fő, Kárpátalján 10 294 fő, a cseh országrészekben pedig 15 630 fő.³⁹

A rendezett állampolgárságú magyarok összlétszáma Csehországban az 1921 februárjában megtartott népszámlálás nemzetiségi adatai szerint – amint azt feljebb már említettük – 745 431 fő volt. Ebből 637 183 fő Szlovákiában, 102 144 főt Kárpátalján, 6104 főt pedig a cseh országrészekben írtak össze a számlálóbiztosok. Ez azt jelentette, hogy a magyar lakosság százalékaránya Szlovákiában 21,54-re, Kárpátalján pedig 17,03-ra csökkent.⁴⁰

A magyarság számának ily nagyarányú csökkenését a számlálóbiztosok önkényeskedésén túl több más tényező is előmozdította. Ilyen volt például a magyar közalkalmazottak és a magyar értelmiségiek egy részének Magyarországra való távozása. A magyarországi Országos Menekültügyi Hivatal adatai szerint 1918 őszétől 1920. december 31-ig, tehát 26 hónap leforgása alatt, 101 762 felvidéki magyar menekült vagy költözött át Csehszlovákiából Magyarországra.⁴¹

Erdősen csökkentette a csehszlovákiai magyarok számát és százalékarányát a zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése is. Az 1910. évi népszámlálás idején ugyanis a felvidéki zsidók zöme magyar anyanyelvű volt, 1921-ben azonban többnyire már zsidó nemzetiségűeknek írták be őket a számlálóbiztosok.

Az 1910. évi népszámláláskor a majdani Szlovákia területén 106 552, a hajdani Kárpátalja területén pedig 36 236 izraelita vallású magyar anyanyelvű személyt, azaz összesen 142 788 főt írtak össze a számlálóbiztosok. Az 1921 februárjában lebonyolított népszámlálás azonban Szlovákiában már mindössze 21 584, Kárpátalján pedig 6863 izraelita vallású, de magát magyar nemzetiségűnek valló csehszlovák állampolgárt talált; az összesen 28 447 fő.⁴² A magyarság statisztikai veszteségében tehát a zsidóság többségének elszívása is jelentősen hozzájárult a maga több mint százazres nagyságrendjével.

A csehszlovákiai magyar kisebbséget statisztikailag az a tény is apasztotta, hogy a csehszlovák hatóságok körmönfont módon több ezer felvidéki magyarnak nem voltak hajlandók megadni az állampolgárságot. A rendezetlen állampolgárságú magyarok egyszerűen a „külföldiek” kategóriájába soroltattak. 1921-ben összesen 16 392 rendezetlen állampolgárságú, tehát „külföldi” magyart írtak össze a Csehszlovák Köztársaságban, ebből 13 414-et Szlovákiában, 2033-at Kárpátalján és 945-öt a cseh országrészekben.⁴³

Egybevetve az 1910. és 1921. évi népszámlálások nemzetiségi adatait, könnyen kiszámíthatjuk, hogy a Csehszlovák Köztársaság részévé vált területeken

³⁹ Uo. 61.*

⁴⁰ Uo. 60.*

⁴¹ *Petrichevich Horváth Emil: Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Bp. 1924., 37.

⁴² Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 9., 75.*

⁴³ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 9., 82.*

a magyarság száma az impériumváltás után hivatalosan több mint 300 000 fővel csökkent. A csökkenést – amint erre már rámutattunk – főleg a trianoni Magyarország területére való önkéntes vagy kényszerű elköltözés (101 762 fő), a zsidóság többségének statisztikai kiválása a magyarságból (114 341 fő) és az állampolgárság megtagadása (16 392 fő) okozták. Azonban mindezt figyelembe véve is hiányzik még az 1910. évi népszámlálás nemzetiségi adataihoz viszonyítva több mint 100 000 felvidéki magyar. Ez a hiányzó százezer volt a csehszlovákiai magyarság első valószínű disszimilációs vesztesége.

Elvitathatatlan tény, hogy az impériumváltás előtt Magyarországon – s így a Felvidéken is – létezett egy bizonyos spontán magyarosodási folyamat. Egyre több ember sajátította el a magyar államnyelvet, a kétnyelvű, kettős kötődésű egyének közül pedig egyre többen vallották magukat magyar anyanyelvűeknek. Az 1910-ben magukat magyar anyanyelvűeknek valló, de lényegében kettős kötődésű egyének azonban az államfordulat után – részben spontánul és ószinte meggyőződésből, részben taktikából, részben pedig valamilyen politikai, gazdasági vagy társadalmi nyomásnak engedve – kiváltak a magyarságból, és többnyire az államalkotó „csehszlovák” nemzet sorait szaporították.

Az 1921. évi csehszlovák népszámlálás nemzetiségi statisztikája szerint különösen nagy volt a magyar elem visszaszorulása a magyar etnikai tömb peremén, valamint a városokban. Mindent egybevetve: az 1910. évi népszámláláshoz viszonyítva a Felvidéken összesen 102 helységben szorult kisebbségbe az addig ott többségben levő magyarság, 81-ben Szlovákiában, 21-ben pedig a Kárpátalján. E 102 helységből a magyar elem mindössze 38-ban tartotta meg a legalább 20%-os arányát, 64-ben azonban ez az arány mindjárt 20% alá zuhant.⁴⁴

Ennél is nagyobb méretű volt azonban a magyarság visszaszorulás azokban a vegyes lakosságú vagy keverék népességű helységekben, amelyekben a magyar anyanyelvűek aránya 1910-ben is csak 20-50% között mozgott. A Felvidék csaknem valamennyi ilyen jellegű városában és falvában – pontosan 179 helységben, 156-ban Szlovákiában, 23-ban Kárpátalján – a magyar népesség 20% alá szorult, esetenként teljesen el is tűnt.⁴⁵ A zárt magyar etnikai tömb azonban ekkor még megbonthatatlanak látszott. Peremei, kiszögellései töredezni kezdtek ugyan, a színtiszta magyar, illetve magyar többségű falvak százai azonban ennek ellenére olyan szirteknek tűntek, amelyeket belátható időn belül nem moshatnak el egy terjeszkedő idegen etnikum hullámai.

Feltűnően jelentős volt a magyarság visszaszorulása és a „csehszlovák” elem térhódítása a városokban. A nagyarányú nemzetiségi színváltás mellett ez azzal is magyarázható, hogy a Magyarországra expatriáló értelmiségi, közhivatalnoki és közalkalmazotti réteg helyét rohamosan új, többségében a cseh országrészekből beözönlő elem foglalta el. Ennek a kulturális és társadalmi szempontból oly értékes és pótolhatatlan városlakó rétegnek az elvesztése különösen érzékenyen érintette a felvidéki magyar társadalmat.

⁴⁴ *Flachbarth Ernő*: A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai. Pécs 1935., 67–72.

⁴⁵ Uo. 55–64.

A nagy nemzetiségi átrétegződés tehát a városokban vette kezdetét. A magyarság elvesztette abszolút többségét Érsekújvárott (1910: 91,44; 1921: 49,95%), Kassán (1910: 75,43; 1921: 22,12%), Losoncon (1910: 82,12; 1921: 43,76%), Munkácson (1910: 73,44; 1921: 24,15%), Nyitrán (1910: 59,41; 1921: 10,88%) és Ungváron (1910: 80,32; 1921: 38,89%). A magyarság relatív többsége megszűnt Besztercebányán (1910: 48,82; 1921: 8,40%) és Eperjesen (1910: 48,86; 1921: 11,31%).- Azokban a városokban pedig, ahol a magyarság 1910-ben relatív többséggel sem rendelkezett, aránya 1921 februárjában – Pozsony kivételével – mindenütt szinte elenyészővé vált. Pozsonyban a magyarság aránya 40,53%-ról csupán 23,66%-ra süllyedt, de néhány más városban, például Huszton (1910: 34,06; 1921: 7,80%), Iglón (1910: 33,20; 1921: 10,41%), Nagyszombatban (1910: 30,29; 1921: 8,00%), Selmecbányán (1910: 41,75; 1921: 5,01%), Rózsahelyen (1910: 14,16; 1921: 0,93%) és Trencsénben (1910: 38,40; 1921: 3,34%) a magyar elem szinte teljesen talajt vesztett. Néhány tősgyökeres magyar város megtartotta ugyan magyar többségét, a magyar elem visszaszorulása azonban itt is jelentős volt. Megemlíthetjük például Beregszászt (1910: 96,13; 1921: 62,15%), Komáromot (1910: 89,20; 1921: 80,47%) és Lévát (1910: 90,46; 1921: 65,49%), amelyek a magyar etnikai tömbön belül helyezkedtek el ugyan, lakosságuk nemzetiségi összetétele ennek ellenére a magyarság rovására módosult.⁴⁶

* * *

Az 1921. évi csehszlovák népszámlálás eredményeivel mind a csehszlovákiai magyar pártok, mind a magyar sajtó, mind pedig az egész magyar közvélemény egyöntetűen elégedetlenek voltak. A cseh szakemberek közül is többen megkérdőjelezték hitelességét, mint például Emanuel Rádl prágai cseh egyetemi tanár is, akinek véleménye az 1921. évi népszámlálásról a lehető legnegatívabb volt. „Az 1921. évi hivatalos népszámlálást nem tartom megbízhatónak...” – írta egyik 1928-ban megjelent könyvében az idézett cseh tudós. „Túl gyorsan jött ez a háború után, és így a háborús szenvedélyek, valamint az a törekvés, hogy a külföld számára kimutassuk, mily csekély németjeink és magyarjaink száma, nagymértékben befolyásolták az eredményt” – szögezte le Rádl professzor.⁴⁷

Hasonló nézeteket vallott ezzel kapcsolatban Antonín Boháč, az Állami Statisztikai Hivatal osztályvezetője is. Nem osztotta mindenben Rádl professzor véleményét, azt azonban ő is elismerte, hogy az 1921. évi népszámlálás nem tekinthető tudományosan megalapozott felmérésnek, illetve egyszerű adminisztratív aktusnak, hanem az államhatalom nemzeti erőpróbájának.⁴⁸

A második csehszlovák népszámlálás (1930 december)

Az 1920. április 8-án elfogadott 256/1920. sz. tc., az ún. népszámlálási törvény 2. paragrafusa értelmében a Csehszlovák Köztársaságban ötvenként kellett volna rendes, általános népszámlálásokat tartani. Az öt éves ciklus betartása azon-

⁴⁶ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 9., 62.

⁴⁷ Rádl Emanuel: Válka Čechů s Němci. Praha 1928., 195.

⁴⁸ Doc. Dr. Ant. Boháč: Rádlův sociologický rozbor... i.m. 5.

ban nem látszott célszerűnek, ezért a kormány úgy határozott, hogy Csehszlovákia is áttér a nemzetközi gyakorlatban már évtizedek óta alkalmazott tízévi népszámlálási ciklushoz.

Az elkövetkező második csehszlovák népszámlálás előkészítése – az első, 1921. évi népszámláláshoz hasonlóan – az Állami Statisztikai Tanács feladata volt. Az első csehszlovák népszámlálás tapasztalatai és az ebből levont tanulságok arra ösztönözték az említett szerv szakembereit, hogy a második népszámlálást az elsőnél lelkiismeretesebben, nagyobb tudományos alapossággal készítsék elő, s főleg a nemzetiség hitelesebb és megbízhatóbb felvételének szenteljenek több figyelmet.

Az elközelgő népszámlálás ténye bizonyos tekintetben már 1930 elejétől kiemelt témakörként foglalkoztatta a köztársaság politikai közvéleményét és a napi sajtót. Kormánypárti és ellenzéki, többségi és kisebbségi sajtó egyaránt ráirányította olvasói figyelmét erre az amúgy is nagy érdeklődésre számot tartó eseményre. Mi sem természetesebb, mint hogy a cseh és szlovák lapok az ország „nemzeti” jellegének további erősödését várták az elközelgő második csehszlovák népszámlálástól, ezzel szemben a nemzeti kisebbségek sajtója az egyes nemzetiségek statisztikai visszaszorításának veszélyére igyekezett felhívni a figyelmet.

A Prágai Magyar Hírlap 1930 elején több cikkben is foglalkozott a közelgő népszámlálással, és szinte mindegyikben annak nagy nemzetpolitikai jelentőségére hívta fel a magyarság figyelmét. Vécsey Zoltán például a Prágai Magyar Hírlap januári számaiban egész cikksorozatot szentelt az 1921. évi népszámlálás eredményeinek elemzésére, az 1930. évi népszámlálás várható eredményeinek felvázolására és nem utolsósorban a magyar közvélemény megfelelő felkészítésére. Vécsey szerint a magyarság politikai pártjaira, illetve a magyar sajtóra hárul a feladat, hogy a kisebbségi magyarság minél szélesebb rétegeivel megértessék, mekkora jelentősége van a népszámlálásnak a csehszlovákiai magyarság kisebbségi-nyelvi jogai biztosításának szempontjából. A nyelvi jogok birtoklásának feltétele ugyanis a legalább 20%-os arány elérése az egyes bírósági járásokban.⁴⁹ Vécsey Zoltán egyik, a Prágai Magyar Hírlapban megjelent cikkében a csehszlovákiai magyarság várható számát is megpróbálta kiszámítani az 1921. évi népszámlálás és a magyarság természetes szaporulata alapján. Vécsey prognózisa szerint az 1930. évi népszámlálásnak legalább 815 000 magyart kell találnia a Csehszlovák Köztársaságban.⁵⁰

A prágai Állami Statisztikai Hivatal szakemberei, illetve az Állami Statisztikai Tanács tagjai 1930 folyamán különböző fórumokon többször is kifejtették álláspontjukat a megszámlálandó népesség nemzetiségi hovatartozásának szerintük leg-hitelesebb megállapítási módjával kapcsolatban. Amint láttuk, így volt ez az első, 1921. évi csehszlovák népszámlálás előtti hónapokban is. A vita lefolyása, az érvek és ellenérvek felvonultatása 1930-ban is szinte teljesen azonos volt az egy évtizeddel korábbi vita menetével. A szavukat hallató szakemberek a legtöbb esetben azonosak voltak az 1920-as esztendőben nézeteiket egyszer már kifejtő elismert szakteknitélyekkel.

⁴⁹ Vécsey Zoltán dr.: Novemberben lesz a csehszlovák köztársaság második népszámlálása. Prágai Magyar Hírlap, 1930. január 9., 4.

⁵⁰ Vécsey Zoltán dr.: Tíz év alatt másfél millióval szaporodott Csehszlovákia lakossága. Prágai Magyar Hírlap, 1930. január 12., 8.

Antonín Boháč, az Állami Statisztikai Hivatal osztályvezetője mind 1920-ban, mind pedig 1930-ban a nemzetiségi statisztika legelismertebb szaktekinetelyei közé tartozott a Csehszlovák Köztársaságban. Tudományos meggyőződése és szakvéleménye 1930-ban is azonos volt ebben a vonatkozásban az egy évtizeddel korábban vallott nézeteivel. A nemzetiség közvetlen, szubjektív bevallás útján való meghatározását nem tartotta szerencsés eljárásnak, mivel – ezt a nézetét már 1920-ban is részletesen kifejtette – szerinte nagyon sok embernek nincs is meghatározott nemzetiségi öntudata. Boháč véleménye szerint a volt Felvidéken és Kárpátalján még mindig vannak nemzetiségi szempontból teljes közömbösséget tanúsító falvak, amelyek lakói előtt „a nemzetiség nemzetpolitikai értelemben ismeretlen fogalom”.⁵¹ (Amint láthattuk, 1920-ban Cyril Horáčeknek is hasonló volt a véleménye a szlovákiai nemzetiségi viszonyokkal kapcsolatban.) Boháč 1930-ban ismételtén kifejtette azt a meggyőződését, hogy szerinte a nemzetiségi viszonyok leghitelesebb felmérése a megszámláltak szabad, senki által nem befolyásolt anyanyelvi bevallása alapján érhető el.⁵²

A nemzetiség–anyanyelv kérdéséhez Dobroslav Krejčí egyetemi tanár is hozzászólt, s pontosan úgy, mint 1920-ban, most is a Boháč-féle elmélet ellen foglalt állást. Krejčí továbbra is azt a nézetet vallotta, hogy a számlálóbiztosoknak közvetlenül a megszámláltak nemzetiségét kell majd kérdezniük, és bevallásukat feltétel nélkül el kell fogadniuk, függetlenül azok anyanyelvétől.⁵³

* * *

A kormány 1930. június 26-án fogadta el a 86/1930. sz. kormányrendeletet, amely 32 paragrafusban rögzítette és foglalta össze a népszámlálás lebonyolításával kapcsolatos gyakorlati teendőket. A kormányrendelet 1. paragrafusa a népszámlálás eszmei időpontját határozta meg, amelyet 1930. december 1-ről 2-re virradó éjszaka éjféljére helyezett. Az 5. paragrafus kimondta, hogy a számlálóbiztosokat és számlálórevizorokat a járási hivatalok nevezik ki, és munkájukra is azok felügyelnek. A kormányrendelet 6. paragrafusának első bekezdése azt szögezte le, hogy a népszámlálás részben számlálókvekkal, részben összezárási ívekkel történik, tehát hasonlóképpen, mint 1921-ben. Annak meghatározása, hogy hol alkalmazzanak számláló-, illetve hol összezárási íveket, az illetékes – csehországi, morvaországi, szlovákiai, kárpátaljai – országos hivatalok jogkörébe tartozik. A számlálóíveket – az 1921. évi gyakorlatnak megfelelően – maguk a megszámláltak töltik ki, az összezárási ívek kitöltésére azonban csakis a számlálóbiztosok jogosultak. A 11. paragrafus kimondta, hogy hamis adatok tudatos bemondása vagy a népszámlálás szándékos zavarása a járási hivatalok által 10 000 koronáig terjedő pénzbírsággal, illetve három hónapig terjedő elzárással büntetendő. A 19. paragrafus szerint a számlálóbiztosok 1930. december 2-án reggel 8.00 óráig kötelesek elkezdni munkájukat.⁵⁴

⁵¹ *Dr. Ant. Boháč: Národnost a jazyk při sčítání lidu. Národnostní obzor, 1930. október, 106.*

⁵² *Uo. 110.*

⁵³ *Dr. Dobroslav Krejčí: Národnost a jazyk při sčítání lidu. Národnostní obzor, 1931. január, 176.*

⁵⁴ *Sbírnka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1930., 477–479.*

A 86/1930. sz. kormányrendelet 20. és 21. paragrafusa a lakosság nemzetiségi hovatartozásának felvételezésével foglalkozott. A 20. paragrafus egyszerű tömörséggel világosan leszögezte, hogy „különösen a nemzetiségre vonatkozó adatokat kell kellően és pontosan az igazságnak megfelelően megállapítani, és nyomást gyakorolni senkire nem szabad”. Az idézett kormányrendelet 21. paragrafusa a nemzetiség meghatározásának szabályait rögzítette. A szóban forgó paragrafus teljes szövege a következő:

„A nemzetiség rendszerint az anyanyelv alapján jegyeztetik be. Más nemzetiiséget, mint azt, amelyet az anyanyelv tanúsít, csak akkor lehet bejegyezni, ha a megszámlált személy anyanyelvét sem családjában, sem háztartásában nem beszéli, és a másik nemzetiség nyelvét tökéletesen bírja. A zsidók azonban mindig vallhatják magukat zsidó nemzetiségűeknek.

Bejegyezni csupán egyetlen nemzetiséget szabad. Ha valaki két nemzetiséget vall be, vagy egyet sem, akkor nemzetiségét anyanyelve alapján jegyzik be.

Felnőtt személyek és a lakás birtokosának családjához nem tartozó személyek (cselédek, tanoncok, albérlők stb.) nemzetiségüket maguk vallják be, kiskorú és beszámíthatatlan személyek helyett ezt azok törvényes képviselője végzi el. 14 éven aluli gyermekek nemzetisége szülei nemzetiségéhez igazodik; ha a szülők különböző nemzetiségűek, közülük annak nemzetiségéhez, aki a gyermekről gondoskodik; ha ezt mindketten teszik, vagy egyikük sem, s általában vitás esetekben, az apa nemzetiségéhez igazodik, törvénytelen gyermekeknél pedig az anya nemzetiségéhez.”⁵⁵

A népszámlálási kormányrendelet 22. paragrafusa a számlálóbiztosok felülvizsgálati jogát törvényesítette a megszámláltak nemzetiségi bevallásával kapcsolatban: „Ha a biztosnak oka van kételkednie a számlálóívbe bejegyzett nemzetiségi adat helyénvalóságában – szögezte le a kormányrendelet 22. paragrafusa –, akkor az érintett személyt a sükségnek megfelelően, a háztartás fejének és más személyeknek kizárásával kihallgatja; amennyiben az összeírási ívet a biztos maga tölti ki (6. § 3. bek.), akkor a megszámlált személyek nemzetiségi hovatartozását ugyan csak harmadik személy távollétében kell közvetlenül megkérdeznie.

A számlálóívbe bejegyzett nemzetiségi adatot a biztosnak csak a megszámlált személy beleegyezésével, kiskorú vagy beszámíthatatlan személynél pedig csak törvényes képviselőjének beleegyezésével szabad megváltoztatnia. Az érintett félnek minden ilyenfajta módosítást beleegyezése jeléül a megjegyzések rovatban aláírásával igazolnia kell.”⁵⁶

A kormányrendelet 23. paragrafusa felhatalmazta a felettes politikai hatóságot, hogy a számlálóbiztos felülbíráását el nem fogadó, bementett nemzetiségűkhöz kitartóan ragaszkodó megszámláltakat ún. nemzetiség-megállapító kihallgatásokra rendelje be, s azok nemzetisége felől haladék nélkül döntsön: „Amennyiben a megszámlált személy ragaszkodik a számlálóbiztos által helytelennek vélt nemzetiségi bejegyzéshez, illetve a bejegyzés kiigazítását megtagadja aláírásával megerősíteni, akkor a biztos az ügyet döntés végett a felettes politikai hatóság elé terjesz-

⁵⁵ Uo. 480.

⁵⁶ Uo.

ti, amely kihallgatja az érintett felet, és haladéknélkül döntést hoz. E döntés ellen beadott fellebbezés nem bír halasztó hatállyal.”⁵⁷

A népszámlálási kormányrendelet 22. és 23. paragrafusa tehát már eleve lehetővé tette, mintegy „törvényesítette” a számlálóbiztosok, ellenőrök és felettes politikai hatóságok önkényes eljárását a megszámláltakkal szemben, amennyiben azok nemzetiségi bevallásai nem lennének összhangban a hivatalos elvárásokkal.

A 86/1930. sz. kormányrendelet 6. paragrafusa – mint arra fentebb már rámutattunk – úgy intézkedett, hogy a népszámlálás az 1921. évi gyakorlathoz hasonlóan részben számlálóívek, részben összeírási ívek alkalmazásával bonyolítandó le. A döntés joga ebben a vonatkozásban az egyes – csehországi, morvaországi, szlovákiai, kárpátaljai – országos hivatalokat illette meg. Amint az jó előre várható volt, ezen a téren ismét a magyarság számára hátrányos döntések születtek. A csehországi és morvaországi országos hivatalok számlálóívek alkalmazása mellett foglaltak állást, ezzel szemben mind a szlovákiai, mind a kárpátaljai országos hivatal az összeírási ívek használata mellett döntött. A Szlovákiai Országos Hivatal például 1930. szeptember 11-én közzé tett 301./1930. sz. körrendeletében minden indoklás nélkül olyan értelemben utasította az illetékes hatóságokat, hogy a lebonyolításra kerülő népszámláláskor a számlálóbiztosok Szlovákia egész területén összeírási íveket kötelesek használni, amelyek kitöltésére csakis a biztosok hivatottak.⁵⁸ Hasonló módon intézkedett a Kárpátaljai Országos Hivatal is. Ezekben az országrészekben tehát a számlálóbiztosoknak még nagyobb lehetőség adatott érvényesíteni befolyásukat a megszámláltakra, illetve valamilyen praktikával nyomást gyakorolni rájuk és – amennyiben az szükségszerűnek tünne – módosítani azok nemzetiségi bevallását.

* * *

Az egész csehszlovákiai magyar társadalom rendkívülien fontos eseménynek tartotta a decemberben lebonyolításra kerülő népszámlálást; annak politikai jelentőségével mindenki kellőképpen tisztában volt. A magyar politikai pártok figyelve már 1930 nyarától a sorra kerülő népszámlálásra összpontosult. E pártok vezető politikusai, parlamenti képviselői, valamint e pártok sajtója igyekeztek mindent elkövetni annak érdekében, hogy a kisebbségi magyarság valamennyi rétege kellő nemzeti öntudattal felvértezve állja ki az 1930 decemberében sorra kerülő nagy próbát.

A magyar pártok parlamenti képviselői 1930 őszén megalakították a Magyar Parlamenti Pártok Népszámlálási Bizottságát, amelynek elnökévé Törkölly József nemzetgyűlési képviselőt, a Magyar Nemzeti Párt országos elnökét választották.

Törkölly képviselő már a népszámlálás előtt egy hónappal megfújta a „riadót” a Prágai Magyar Hírlap hasábjain. Az egész csehszlovákiai magyar társadalmat figyelmeztette az elközelgő népszámlálás rendkívüli fontosságára a magyarság számára. „1930. december 1-én meg kell mondanunk, hogy vagyunk és lenni akarunk!” – írta buzdítóan Törkölly képviselő. „Ki kell kiáltani, hogy a magyar lélek a nagy

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Krajinský vestník pre Slovensko III. Bratislava 1930., 435.

megpróbáltatás dacára él és élni fog mindörökké! Hogy nem akarunk öngyilkosok lenni még a balsorsban sem, de élni akarunk, és tanúságot akarunk tenni nemzeti öntudatunkról, megingathatatlan nemzeti érzésünkről, nemzeti hűségünkről!” Törköly cikke bátorító biztatás, öntudatot, elszántságot erősítő buzdítás, amely mindössze arra igyekszik rávenni a csehszlovákiai magyarok százezreit, hogy – élve törvényadta jogaikkal – a népszámláláskor vallják magukat minden körülmények között magyaroknak.⁵⁹

A magyar pártok sajtója nemcsak érzelmi ráhatásokkal, hanem logikai érvekkel is igyekezett meggyőzni a csehszlovákiai magyarságot a népszámlálás rendkívüli politikai jelentőségéről. A Prágai Magyar Hírlap egyik vezércikke például arra hívta fel a magyar lakosság figyelmét, hogy olyan heterogén összetételű államban, mint amilyen Csehszlovákia is, a népszámlálásnak elsősorban politikai és nem tudományos jelentősége van. A kisebbségi jogok ugyanis Csehszlovákiában az egyes nemzeti kisebbségek számbeli erejének függvényei. A kisebbségi nyelvek használata például csakis ott biztosított, ahol az adott kisebbség eléri a húsz százalékos arányt. „Minden magyarnak tudnia kell kötelességét – fejtegette a Prágai Magyar Hírlap idézett vezércikke –, amely tíz év tapasztalata után jól felfogott érdeke: A magyar nemzetiségű, magyar anyanyelvű lakosság vallja magát a népszámláláson magyarnak, semmiféle rábeszélésnek, kapacitálásnak ne engedjen, hanem tartson ki sziklaszilárdan amellet, hogy magyar.”⁶⁰

A népszámlálás elpolitizálását és a népszámlálási statisztikák kisebbségellenes kiaknázásának tényét a kellő objektivitással rendelkező Emanuel Rádl, a prágai Károly Egyetem professzora, az európai hírű cseh tudós is nyíltan elismerte. Rádl professzor a Prágai Magyar Hírlap egyik munkatársával 1930. november 28-án folytatott beszélgetésében világosan kifejtette, hogy nézete szerint a csehszlovákiai népszámlálások nem tudományos szempontok alapján végrehajtott hiteles felmérések, hanem politikai törekvések alátámasztásául szolgáló aktusok, s mint ilyenek, tág teret engednek a különféle befolyásolásnak és hangulatoknak, valamint lehetővé teszi a kisebbségek számának hatékony statisztikai csökkenését.⁶¹

A magyar pártok sajtója felvilágosító cikkek sorozatával igyekezett kioktatni a magyar lakosságot a népszámlálással kapcsolatos jogairól és kötelességeiről. Nyilvánvaló, hogy e cikkek végkicsengése mindig az volt, hogy a magyarok vallják magukat következetesen magyar nemzetiségűeknek, és ügyeljenek az összeírás ív nemzetiségi rovatának helyes kitöltésére. „A nemzetiséghez való tartozás mindenkinek legszentebb egyéni joga” – oktatta ki olvasóit a Prágai Magyar Hírlap egyik novemberi száma. „Abba őt befolyásolni senkinek nem szabad, és minden ilyen kísérlet szigorúan büntetendő cselekmény. Minden magyar nemzetiségű bátran és szabadon vallja magát magyarnak az élet minden körülményei között, így elsősorban a népszámlálás alkalmával, amikor különösen fontos a nemzetéhez való ragaszkodás,

⁵⁹ Törköly József dr.: Riadó! Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 4., 1.

⁶⁰ A népszámlálás jelentősége a magyarságra. Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 9., 1.

⁶¹ Rádl professzor szerint a népszámlálást politikummá tették, és teljesen elvonatkoztatták a tudománytól. Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 29., 4.

mert minden egyes nemzetiségi vallomás kihat az egész magyarság életére. A nyelvi jogok szabad gyakorlása ugyanis minálunk százalékos arányhoz van kötve...”⁶²

A magyar pártok vezetői, természetesen, már eleve számoltak a számlálóbiztosok, revizorok és politikai hatóságok magyartalanító törekvéseivel, azért erre a veszélyre is igyekeztek felkészíteni a magyar lakosságot. A magyar pártok sajtója ezért nyomatékosan felhívta a magyarok figyelmét, hogy amennyiben a számlálóbiztosok nem lesznek hajlandók magyar nemzetiségűeknek beférni az annak jelentkezőket, és amennyiben ebből az ügyből kifolyólag a megszámláltakat beidézik a felettes politikai hatóságra, a beidézettek haladéktalanul keressék fel a magyar pártok valamelyik közeli pártirodáját, ahol díjtalanul ügyvéd-jogképviselőt kapnak segítségül, aki elkíséri őket az ún. „nemzetiségmegállapító kihallgatásra”.⁶³

A Magyar Parlamenti Pártok Népszámlálási Bizottsága 1930 november közepén egy szolid kis könyvecskét is kiadott a pozsonyi Concordia Kiadóvállalat és Könyvnyomda gondozásában „Az 1930. évi népszámlálás” címmel. A 68 oldalas füzet csupán 500 példányban jelent meg, s elsődleges célja az volt, hogy a magyar pártok tisztségviselői és aktivistái számára tájékoztatóul szolgáljon a népszámlálás körüli tudnivalókkal kapcsolatban.

A könyvecske előszavát Törköly József nemzetgyűlési képviselő, a Népszámlálási Bizottság elnöke írta. A füzet első része egy magvas tanulmányt tartalmazott, amely behatóan elemezte az 1921. évi első csehszlovák népszámlálás tapasztalatait. A második rész teljes terjedelmében közölte a 86/1930. sz. ún. népszámlálási kormányrendelet szövegét, minden paragrafushoz részletes magyarázatot fűzve. A könyvben benne foglaltatott még a sajtóban már közzé tett „népszámlálási tízparancsolat”, illetve egy, a Prágai Magyar Hírlapban már szintén leközölt írás „Hogyan kell viselkednie a magyar nemzetiségűnek a népszámlálás alkalmával?” címmel. A könyvhöz függelékként csatolták a hivatalos összeírás ív mintáját, amelynek cseh nyelvű szövegéhez a kiadó magyar nyelvű fordítást is csatolt.⁶⁴

A Népszámlálási Bizottság által kiadott könyvecske azonban fölkelte a hivatalos állami közegek rosszallását, aminek következtében 1930. november 21-én a pozsonyi államügyészség elkoboztatta a Concordia nyomdában talált példányokat.⁶⁵ Az elkobozást követő napokban Törköly képviselő a magyar pártok nevében tiltakozott ugyan Juraj Slávik belügyminiszternél a pozsonyi államügyészség eljárása ellen, de eredménytelenül.⁶⁶

Az előjelek tehát nem jósoltak semmi jót, sőt ellenkezőleg, 1930 novemberében a politikai hatóságok több megnyilvánulásából is arra lehetett következtetni, hogy a népszámláláskor az államhatalom nem bánik majd kesztyűs kézzel a nemzeti kisebbségekkel. November második felében már kezdtek kiszivárogni hírek a

⁶² Hogyan kell viselkednie a magyar nemzetiségűnek a népszámlálás alkalmával? Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 16., 7–8.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Az 1930. évi népszámlálás. Bratislava-Pozsony 1930.

⁶⁵ Elkobozták ellenzéki pártjainknak a népszámlálásról kiadott brosúráját. Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 22., 6.

⁶⁶ Pártjaink közös parlamenti klubja tiltakozott „Az 1930. évi népszámlálás” című felvilágosító füzet elkobzása ellen. Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 25., 2.

magyar vidékekre kinevezett számlálóbiztosi gárda összetételéről. Az 1930. szeptember 25-én kiadott 45 518/1930. sz. belügyminiszteri körrendelet kimondta ugyan, hogy nemzetiségi vidékeken csakis olyan számlálóbiztosok kinevezése lehetséges, akik az érintett nemzeti kisebbség nyelvét is tökéletesen beszélik, a járási hivatalok azonban egyáltalán nem vették figyelembe ezt az intézkedést. A magyar többségű Rimaszombatban például a 22 kinevezett számlálóbiztos között egyetlen magyar nemzetiségű sem volt, és a 22-ből mindössze öten tudtak jól magyarul, a többi vagy törve, vagy egyáltalán nem beszélte a lakosság többségének nyelvét.⁶⁷ November második felében hasonló nyugtalanító hírek érkeztek a magyar nyelvterület egyéb pontjairól is.⁶⁸

A nyugtalanító jelenségekről érkező hírek, az 1921. évi népszámlálás szomorú tapasztalatai és a mindennapos elnemzetietlenítő csehszlovák nemzetiségi politika ellenére élt azonban egy bizonyos elszánt optimizmus is a népszámlálást váró magyar nemzeti kisebbség köreiben. Bízta a magyar vidékek aránylag nagyobb természetes szaporulatában, számítottak a zsidó vallású magyarok állhatatos nemzetiségére, reménykedtek az egész csehszlovákiai magyarság nemzeti öntudatának megszilárdulásában, és nem utolsósorban, bíztak a magyar pártok ellenőrző-korrigáló tevékenységének hatékonyságában. Törköly József képviselő például 1930. november 26-án nyíltan bejelentette a prágai parlamentben, hogy a magyar pártok gyűjteni fogják a népszámlálási visszaéléseket, s azokat újabb beadvány formájában a Népszövetség elé szándékoznak terjeszteni.⁶⁹

A Magyar Parlamenti Pártok Népszámlálási Bizottságának becslése szerint a csehszlovákiai magyarság száma az 1930. decemberi népszámláláskor eléri majd a 816 800-at, a növekedés 1921 februárjához viszonyítva tehát meghaladja a 70 000 főt.⁷⁰

A csehszlovák államhatalom törekvései és elvárásai azonban épp ellenkezőek voltak, s ezek a törekvések elsőrendű támogatókra leltek a magyarelles nacionalizmustól áthatott helyi szlovák hatóságok, társadalmi szervezetek és egyesületek minden rendű és rangú képviselőjében. A cél a következő volt: a szlovák többségű vidékek szöványmagyarságának teljes eltüntetése, a vegyes lakosságú városok, falvak szlovák többségűvé tétele, a színtiszta magyar községekben kisebb-nagyobb szlovák kisebbség kimutatása. Jozef Čajka udvardi jegyző a Slovenský denník hasábjain is hangot adott ezeknek a törekvéseknek. Dél-Szlovákia színtiszta magyar falvai szerinte csak látszatra magyarok, mivel azokban – mint pl. az 6 falujában, Udvardon is – sok szlovák származású vagy szlovák nevű család is él. Ezek egytől egyig elmagyarosodott szlovákok, akiket majd mind szlovák nemzetiségűeknek kell beírni, tekintet nélkül arra, hogy magyar anyanyelvűek és csakis magyarul beszélnek. Az elmagyarosodott szlovákok „visszaszlovákosítása” elsőrendű feladata lesz

⁶⁷ A magyar Rimaszombatban egyetlenegy magyar nemzetiségű népszámláló biztos sincsen. Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 16., 9.

⁶⁸ A népszámlálás körül mutatkozó nyugtalanító jelenségek miatt a magyarság aggodalommal néz a népszámlálás eredménye elé. Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 29., 6.

⁶⁹ A magyarság törvényhozói petícióval fordultak a népszövetséghez a népszámlálás tisztaságának megvédelmezése érdekében. Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 29., 1–2.

⁷⁰ Az 1930. évi népszámlálás... i.m. 34.

a népszámlálásnak – okoskodott az udvardi jegyző –, ezért „joggal várható, hogy a nemzetiségi statisztika jelentősen módosul majd a mi javunkra”.⁷¹ Anton Granatier, a hírhedt Slovenská liga egyik főembere is azt hangoztatta a Slovenský denníkben, hogy a magyarok összlétszámának és százalékarányának törvényszerűen tovább kell csökkennie, mivel a magukat eddig magyarnak tartó „elmagyarosodott” szlovákok tömegével fognak visszatérni eredeti anyanemzetükhöz. Granatier 1930. november 30-án megjelent harcias hangvételű újságcikkének már a címe is sokat sejtető: V predvečer bitvy (A csata előestéjén).⁷² A magyarellenes nacionalista körök a népszámlálást tehát olyan valóságos csatának, hadjáratnak tekintették amelyben a szlovákság számbeli gyarapodásáért, illetve a magyarság visszaszorításáért kell megvívni a harcot.

Nyugtalanító hírek, értesülések a legmagasabb hivatalos körökből is tucatszám szivárogtak ki a nagy izgalommal várt népszámlálás lebonyolításának tisztaságával kapcsolatban, s ezek közül jó néhány valóban komoly aggodalomra adott okot. Ebből többet a magyar pártok sajtója is nyilvánosságra hozott. A magyar pártok vezető politikusai például november közepén arról is tudomást szereztek, hogy 1930. október 16-án a belügyminiszter a népszámlálással kapcsolatos titkos utasításokat küldött a Szlovákiai Országos Hivatal elnökségéhez. Az említett bizalmas levél a magyar vezetők értesülései szerint többek között a következő utasításokat tartalmazta: „A népszámláló funkcionáriusok kinevezésénél irányadó elvnek kell lenni, hogy az államhűségi szempontból teljesen megbízható és csehszlovák nemzeti szempontból is megbízható egyének kapjanak megbízást. Különösen nagy gond fordítandó azon járásokra, amelyekben kívánatos a csehszlovák elem megerősödése.”⁷³

Ennek a hírnek hitelességével kapcsolatban Törköly József képviselő 1930. november 29-én interpellációt terjesztett be a prágai kormányhoz, amely arra néhány napon belül valóban reagált is. A belügyminiszter azonban a leghatározottabban cáfolta a népszámlálással kapcsolatos bárminemű titkos utasítás létezését.⁷⁴

* * *

1930. december 2-án reggel a számlálóbiztosok megkezdték munkájukat. Megkezdték azonban munkájukat a magyar pártszervezetek irodái is, amelyek mindeütt serényen jegyzőkönyvezték a hozzájuk forduló és a számlálóbiztosok törvénytelen eljárása ellen panaszkodó magyarok sérelmeit.

A magyar pártok sajtója naponta garmadával közölte a legkirívóbb visszaéléseket és törvénytelenégeket Szlovákia és Kárpátalja különböző vidékeiről, több esetben a törvénytelenül eljáró számlálóbiztosok neveivel együtt. A magyar pártszervezetek irodái kitűnően végezték munkájukat. Minden hozzájuk forduló magyar panaszos sérelmét jegyzőkönyvezték, majd azokat haladéktalanul beterjesztették a felettes politikai hatósághoz, másolataikat pedig elküldték Törköly József nem-

⁷¹ Jozef Čajka: Národnostné pomery južného Slovenska. Slovenský denník, 1930. november 15., 6.

⁷² A. Granatier: V predvečer bitvy. Slovenský denník, 1930. november 30., 1.

⁷³ Interpelláció az összkormányhoz a népszámlálással kapcsolatban kiadott titkos instrukció tárgyában. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 3., 5.

⁷⁴ Törvényellenességek a népszámlálási fronton. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 4., 5.

zetgyűlési képviselőnek, a Magyar Parlamenti Pártok Népszámlálási Bizottsága elnökének.

A megszámláltak nemzetiségi adatainak felvételezése közben a számlálóbiztosok a kirívó visszaélések ezreit produkálták. A magyar pártok sajtója naponta újabb és újabb visszaélésekről számolhatott be. A magyarságra nehezedő nyomás azonban nem volt mindenütt egyforma intenzitású. „Vannak egyes városok, magyar vidékek, amelyekre különös súllyal nehezedik a népszámlálóbiztosok meg nem engedett és törvénybe ütköző terrorja” – írta ezzel kapcsolatban a Prágai Magyar Hírlap december 7-én, a népszámlálás hatodik napján. „Különösen azokat a vidékeket magyar lakossága szenved ez alatt a nyomás alatt, amely vidékek a szlovák–magyar nyelvhatár közelében vannak” – mutatott rá az említett lap. „Egész pontosan földrajzilag felrajzolhatóak azok a területek, amelyeken különösen érvényesül ez a meg nem engedett befolyásolás, amelynek nyilvánvaló célja, hogy a szlovák–magyar nyelvhatárt a papiroson lejjebb szorítsa. Rendkívüli súllyal nehezedik a nyomás azokra a városokra, amelyeket az 1921. éves népszámlálás a veszedelmes zónába sorolt, így különösen Munkácsról és Kassáról érkeznek a legkiáltóbb visszaélésekről jelentések” – írta a Prágai Magyar Hírlap.⁷⁵

Kassán mindjárt a népszámlálás kezdetén súlyos panaszok merültek fel a számlálóbiztosok eljárása ellen, mivel azok igen gyakran nem voltak hajlandóak magyaroknak bejegyezni a magukat annak vallókat. Az egyik biztos például nyíltan kijelentette az egyik kassai család előtt, hogy szerinte „aki Kassán született és kassai illetőségű, az nem lehet magyar”.⁷⁶

A Kassa környéki falvak magyarságának statisztikai elsikkasztása is nagy buzgalommal folyt. Több községből érkeztek hírek durva jogsértésekről. Abaújszínán például az ottani magyar lakosság nagy részét erőszakkal szlováknak írták be a számlálóbiztosok. December 5-én erre mintegy 60 abaújszínai családfő panasszal fordult a járási hivatalhoz, jogorvoslást követelve az önkényeskedő számlálóbiztosok eljárása ellen.⁷⁷ A vegyes lakosságú, de szlovák többségű Zsebes község magyartalanítása pedig egyenesen pártját ritkító erőszakos módon történt. Az említett katolikus szlovák többségű községnek jelentős számú református magyar kisebbsége is volt. A számlálóbiztos, természetesen, ezeket a református magyarokat is igyekezett volna szlovákoknak beírni, mivel azonban azok határozottan és hajthatatlanul kitartottak magyar nemzetiségük mellett, a biztos egyszerűen abbahagyta a református utcasor lakóinak számba vételét, és elutazott a községből. Néhány nap múlva azonban csendőri kísérettel tért vissza. Csendőri asszisztenciával folytatta a gerinces református magyar családok összeírását, akiket minden tiltakozásuk ellenére szlovákoknak nyilvánított, és olyanoknak is írt be. Hasonló módon jártak el a Kassától délre fekvő Bárca község református magyarjaival szemben is.⁷⁸

⁷⁵ Nyugaton és keleten a helyzet változatlan. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 7., 7.

⁷⁶ Már az első nap súlyos panaszok merültek föl Kassán egyes népszámlálók ellen. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 3., 2.

⁷⁷ Törvényellenességek a népszámlálási fronton. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 6., 5–6.

⁷⁸ Kassán még mindig nem fejeződött be a számlálás. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 16., 6.

A nagykaposi járásban is csúnya visszaélések történtek az ottani magyarság rovására. A számlálóbiztosok főleg a vegyes lakosságú és így kétnyelvű községeket igyekeztek „visszahódítani” a szlovákság számára. A legkirívóbb esetek Pályin községben fordultak elő. A számlálóbiztosok a pályini református magyarokat is sorra szlovák nemzetiségűeknek jegyezték be, az ellenszegülőket pedig a nagykaposi járási főnök idéztette be ún. nemzetiségmegállapító kihallgatásokra. A járási főnök aztán valamennyi beidéztet – többek között például Szilágyiné Lehotay Máriát, Szilágyiné Oláh Terézt, Szilágyi Sándort kiskorú gyermekeivel együtt, Baloghné Oláh Zsuzsannát, Pénzesné Kontray Zsuzsannát, Pénzesné Böszörményi Helént, Pénzes Lajost, Tegenyei Balogh Józsefet, Lehotay Sándort, Baloghné Egry Zsuzsannát, Baloghné Köröskényi Juliannát stb. – szlovák nemzetiségűnek nyilvánította azzal az indoklással, hogy azok szerinte, úgymond, nem beszélnek helyesen a magyar nyelvet.⁷⁹

A Felvidék keleti részein, valamint Kárpátalján is általános felháborodást váltott ki a népszámlálás lebonyolításának módja. Itt olyan esetek is előfordultak, hogy a számlálóbiztosokként működő csendőrök és fináncok egyenruhában végezték az összeírást, ami már eleve visszatetszést váltott ki a megszámlált lakosság körében.⁸⁰

A számlálóbiztosok önkényeskedése a keleti végeken főleg a zsidó és görögkatolikus magyarokat sújtotta.

Munkácson általános volt a panasz, hogy a magukat magyar nemzetiségűnek valló zsidó vallásúakat a számlálóbiztosok nem hajlandók magyaroknak bejegyezni. Különösen két biztos, Emanuel Kveton és Václav Bartiniček eljárása volt ezen a téren feltűnően kirívó. Mindkét számlálóbiztos állítólagos felsőbb utasításra hivatkozott, és a zsidó vallású családoknál – amennyiben azok magyar nemzetiségűeknek jelentkeztek – az összeírási ív nemzetiségi rovatát nem voltak hajlandók kitölteni, illetve a zsidó vallásúakat mindjárt zsidó nemzetiségűeknek is nyilvánították.⁸¹ Általános jelenség volt az is, hogy a görögkatolikus vallású magyarokat mindenütt igyekeztek ruténeknek beírni. A biztosok ebben a vonatkozásban is többször felsőbb utasításra hivatkoztak. Több konkrét panasz érkezett Munkácsról, de Kárpátalja egyéb helységeiben is sorozatosan követtek el visszaéléseket a görögkatolikus magyarokkal szemben; a biztosok a megszámláltakat határozott kívánságuk ellenére ruténeknek jegyezték be, illetve az összeíró ívek nemzetiségi rovatát kitöltetlenül hagyták.⁸² Munkácson aztán azokat a zsidó és görögkatolikus vallásúakat, akik következetesen ragaszkodtak magyar nemzetiségükhöz, s panaszt tettek a számlálóbiztosok szabálytalan eljárása ellen, tömegesen idézték be a járási hivatalba, hogy ott – úgymond– „nemzetiségüket felülvizsgálják”. Ezeken az ún. „nemzetiség-megállapító kihallgatásokon” azonban csak a legkritikább esetben ismerték el a panaszosokat magyar nemzetiségűeknek. A számlálóbiztosok visszaélései ellen panaszt tevő zsidó és görögkatolikus magyarokkal szemben a politikai hatóság is rendszerint radikálisan és határozott keménységgel lépett fel, sőt sok esetben még 1000–2000

⁷⁹ A Beneš-interjú margójára. Prágai Magyar Hírlap, 1931. február 10., 2–3.

⁸⁰ Törvényellenességek a népszámlálási fronton. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 4., 5.

⁸¹ Uo.

⁸² Törvényellenességek a népszámlálási fronton. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 5., 5.

koronás pénzbírsággal, illetve elzárással is sújtotta őket a „számlálóbiztos tudatos félrevezetése” és „hamis adatok bemondása” címén.⁸³

Az Ungváron elkövetett népszámlálási visszaélések szinte teljesen azonosak voltak az említett munkácsi törvénysértésekkel. Mind a számlálóbiztosok, mind a revizorok, mind pedig a felettes politikai hatóság céltudatos és radikális magyar-ellenes manőverekkel hívták fel magukra a figyelmet.⁸⁴

Több helyen előfordult, hogy a számlálóbiztosok önkényesen a névelemzés módszerét alkalmazták, és a szláv hangzású vezetéknevvel rendelkező magyarokat nem voltak hajlandók elismerni magyar nemzetiségűeknek. Léván és a környező falvakban, főleg Nagysallón, Zselízen, Kiskéren és Vámosladányban volt gyakori a visszaélésnek ez a típusa, ahol ugyanis azokat a magyarokat akiknek, szláv hangzású a nevük, gyakran még akkor is szlovákoknak írták be, ha azok egyáltalán nem is beszélték a szlovák nyelvet.⁸⁵ Hasonló visszaélésekről érkeztek panaszok Rimaszombat környékéről, főleg szintén a nemzetiségileg vegyes falvakból, például Kuntapolcáról, Rimatamásfalváról, Dobócáról, Gömörhosszúsúzóról, Pelsőcardóról, Csetnekről, Ilonhalmáról stb., amelyeket a számlálóbiztosok mindenütt megkíséreltek „vizahódítani” a szlovákságnak.⁸⁶ Ez a visszaéléstípus a vegyes lakosságú vidékeken szinte mindenütt előfordult. A verebélyi járás néhány községéből, például Gyékényesről, Alsó- és Felsőgyőrödről a járási hivatalba is berendelték a szláv hangzású nevet viselő magyarokat, ahol a népszámlálási revizor azok minden tiltakozása ellenére szlovák nemzetiségűeknek „minősítette” őket.⁸⁷

Súlyos panaszok merültek fel a Vágsellyén és környékén működő számlálóbiztosok ellen is. Vágsellyén főleg egy Ján Doležal nevű biztos tett szert jelentős hírnévre a statisztikai magyartalanítás terén.⁸⁸ Ebben a városkában a magyar nemzetiségükhöz kitartóan ragaszkodó és a számlálóbiztosok önkényes eljárásával szembeszegülő, illetve az ellen panaszt emelő magyarokat sorra beidéztek a járási hivatalba, ahol azoknak tanúkkal kellett igazolniuk magyar származásukat. Természetesen, a járási hivatal az esetek nagy részében „ellentanúkat” vonultatott fel, akik a beidézett remitenskedők „szlovák származását” voltak hivatottak bizonyítani.⁸⁹

A számlálóbiztosok leleményessége a statisztikai magyartalanítás terén sokszor egészen eredeti formában nyilvánult meg. A felsorolt jellegzetes visszaéléseken kí-

⁸³ R. Vozáry Aladár: Súlyos büntetéseket mértek ki Munkácson a nemzetiségi vallomás miatt. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 17., 4.

⁸⁴ Köszöri Károly: Összefoglaló helyzetjelentés az ungvári nagy útközetről. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 16., 6.

⁸⁵ Nyugaton és keleten a helyzet változatlan. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 7., 7.

⁸⁶ E hét végére befejeződnek a népszámlálási munkálatok. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 10., 2-3.; Terheltekként idézik be a vágsellyei járási hivatalba azokat, akik magyarnak vallják magukat. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 11., 4-5.

⁸⁷ Nyugaton és keleten a helyzet változatlan. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 7., 7.

⁸⁸ Törvényellenességek a népszámlálási fronton. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 5., 5.

⁸⁹ Az angol alsóházban interpellációt terjesztettek be a csehszlovákiai népszámlálás miatt. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 12., 5-6.

vül még aránylag gyakran előfordult, hogy a biztosok a nyugdíjasokat nyugdíjuk elvesztésével fenyegették meg, amennyiben ragaszkodnak magyar nemzetiségükhöz.⁹⁰

A vágsellyei számlálóbiztosok – amint arra már utaltunk – valóban körmonfont, rafinált módon végezték munkájukat, s főleg az egyszerűbb, befolyásolhatóbb embereknel alkalmaztak jellegzetesen „eredeti” trükköket. Az egyik leleményes biztos például több egyszerűbb magyar családnál azt a fogást alkalmazta, hogy előbb kijelentette: csak azok vallják magukat magyarnak, akik háborút akarnak, majd megkérdezte a családfőt, kívánja-e a háborút? A tagadó válasza a biztos máris írta be szlovákoknak az így beugratott egyszerű embereket.⁹¹

A magyarságot ért sérelmek felsorolása még oldalakon keresztül folytatható volna, ettől azonban eltekintünk, mivel csupán ismételnénk az eddig ismertetett eseteket. A visszaélések ezeket érintettek. A Magyar Nemzeti Párt elnöki irodájának közlése szerint december 15-ig több mint 6000 megalapozott tiltakozásra került sor a magyarságot ért népszámlálási visszaélések miatt.⁹² Ezzel kapcsolatban azonban leszögezhetjük, hogy a valóságban ennél sokszorosan több magyarellenes törvénysértés történhetett, mivel nyilvánvaló, hogy a sértetteknek csak töredéke mert nyíltan tiltakozni és ezzel vállalni az azt követő hivatalos eljárás következményeit.

A csehszlovák népszámlálás anomáliáiról a külföldi sajtó is beszámolt. December 4-én az olasz Giornale d’Italia és a holland Maasbode írt a nemzeti kisebbségeket érő sérelmekről.⁹³ December 3-án az angol Daily Mail bírálta a csehszlovák kormányt a népszámlálás lebonyolításának módszere miatt.⁹⁴ December 12-én a londoni Times-ban Sir Robert Goven képviselő ítélte el a csehszlovák népszámlálási manővereket, s mutatott rá azoknak a magyar kisebbséget sújtó hátrányos következményeire.⁹⁵ Néhány nappal később a Manchester Guardian szentelt hosszabb cikket ennek a témának. A lap kritikus hangnemben írt a népszámlálás előkészítéséről, megszervezéséről és lebonyolításáról.⁹⁶

* * *

A népszámlálás lebonyolításának módja, a számlálóbiztosok és felettes politikai hatóságok magaviselete még hónapokon keresztül foglalkoztatta a sajtót, a politikai közvéleményt, és még sokáig borzolta a kedélyeket. A kormánypárti vagy a kormányhoz lojális sajtó túlérzékenységek és alaptalan vádaskodásnak minősített-

⁹⁰ Nyugaton és keleten a helyzet változatlan. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 7., 7.

⁹¹ Terheltekként idézik be a vágsellyei járási hivatalba azokat, akik magyarnak vallják magukat. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 11., 4–5.

⁹² Slávik György belügyminiszter Beneš félhivatalos német propagandalapjában védelmébe veszi a népszámlálást. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 16., 5–6.

⁹³ Törvényellenességek a népszámlálási fronton. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 5., 5.

⁹⁴ Az angol alsóházban interpellációt terjesztettek be a csehszlovák népszámlálás miatt. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 12., 5–6.

⁹⁵ Az angol politika és publicisztika élénken érdeklődik a csehszlovák népszámlálás eseményei iránt. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 13., 7–8.

⁹⁶ A Manchester Guardian a népszámlálással kapcsolatban felelősségre vonja az angol kormányt a kisebbségek sorsa miatt. Prágai Magyar Hírlap, 1930. december 19., 4.

te a magyarság vezetőinek és a magyar pártok sajtójának panaszait. Kormánypolitikuskok és szakemberek nyilatkoztak a lebonyolított népszámlálás tisztasága mellett, s utasították vissza a nemzetiségek panaszait, természetesen mindig csak nagy általánosságban mozgó szóradattal, a konkrét eseteket azonban egyszerűen figyelmen kívül hagyva.

1931 február elején Juraj Slávik belügyminiszter szükségesnek látta egyik nyilatkozatában védelmébe venni a lebonyolított népszámlálást. A Prager Presse hasábjain fejtegette, hogy szerinte a magyarok panaszai az állítólagos visszaélésekkel kapcsolatban alaptalanok, mivel a számlálóbiztosok és a felettes politikai hatóság nemzetiségkorrigáló eljárása lényegében nem a valódi magyarokat sújtotta, hanem csak az elmagyarosodott, idegen származású egyéneket, így tehát a számlálóbiztosok részéről nem visszaélésről, hanem helyreigazításról van szó.⁹⁷

Slávik belügyminiszter a Csehszlovák Kisebbségi Intézet szakfolyóiratában, a Národnostní obzor-ban is nyilatkozott a nemzetiségek népszámlálási panaszairól, s azokat teljesen indokolatlanoknak nyilvánította. A valódi magyarok magyar nemzetiségét senki sem vitatta, jelentette ki Slávik belügyminiszter, az elmagyarosodott szlovákok magyar nemzetiségűeknek való jelentkezését azonban – úgymond – sok esetben a felettes politikai hatóságoknak kellett fölülbírálniuk. A belügyminiszter adatai szerint Szlovákiában 935, Kárpátalján pedig 192 esetben – összesen tehát „csak” 1127 esetben – került sor a megszámláltak magyar nemzetiségi bevallása fölülbírálata céljából a felettes politikai hatósághoz. Slávik szerint már ebből is nyilvánvaló, hogy teljesen jelentéktelen horderejű, de igazságos nemzetiségi korrekcióról volt szó.⁹⁸

Hasonló módon értékelte a lebonyolított népszámlálást a neves szaktekintély, az Állami Statisztikai Hivatal osztályvezetője, Antonín Boháč is. Boháč 1931. január 30-án előadást tartott a prágai Csehszlovák Kisebbségi Intézetben, s előadásában védelmébe vette a népszámlálás elvi szempontjait, gyakorlati lebonyolításának módozatait és az összegyűjtött anyag folyamatban levő feldolgozásának tudományos hitelességét. Ő is azt a nézetet vallotta, hogy a magyarok panaszai alaptalanok és jogtalanok, mivel a népszámlálás alkalmával nem történtek visszaélések a magyarság rovására. Szerinte semmi vád nem érheti sem a számlálóbiztosokat, sem a felettes politikai hatóságot. Igaz ugyan, hogy azok sokszor korrigálták a megszámláltak nemzetiségi bevallását, de azt – Boháč értelmezése szerint – soha nem adathamisítási szándékkal tették, hanem éppen ellenkezőleg, a helytelenül bemondott nemzetiségi adatokat módosították az igazságnak megfelelően.⁹⁹

A magyar pártok sajtója nem hagyhatta, s természetesen, nem is hagyta megjegyzés nélkül az efféle körmönfont okoskodást és kimagyarázkodást. A Prágai Magyar Hírlap határozott módon reagált mind Boháčnak az idézett előadására, mind Juraj Slávik belügyminiszter nyilatkozatára. Boháč előadásával kapcsolatban pl. a

⁹⁷ A belügyminiszter újból nyilatkozott a népszámlálás ellen felhozott vádakról. Prágai Magyar Hírlap, 1931. február 10., 4.

⁹⁸ Jak bylo provedeno sčítání. Národnostní obzor, 1931. április, 244–245.

⁹⁹ A népszámlálási ügyosztály vezetője védelmébe veszi a népszámlálást. Prágai Magyar Hírlap, 1931. február 1., 7.

Prágai Magyar Hírlap nyíltan rámutatott a csehszlovák népszámlálási rendszer tendenciózusan nemzetiségellenes, állampolitikai szempontok által determinált jellegére. Helyesen fejtette ki: elképesztő anakronizmus már maga az a tény is, hogy a számlálóbiztos, illetve bármilyen politikai hatóság felülbírálhassa a megszámláltak nemzetiségi bevallását, és az érintettek akaratával szemben állapíthassák meg azok nemzetiségét.¹⁰⁰

A népszámlálási sérelmeket a magyar képviselők a prágai parlamentben is szóvá tették. 1931. február 6-án mondott képviselőházi beszédében pl. Törköly József magyar nemzeti párti képviselő aránylag részletesen beszámolt a magyarságot ért különböző sérelmekről és visszaélésekről. Kertelés nélkül hangzott annak a véleményének, hogy a csehszlovák kormány – bár, természetesen, ezt hivatalosan nem ismeri be – céltudatosan törekszik a magyar etnikum megbontására, felhígítására, majd fokozatos asszimilálására. Törköly szerint ezt a célt szolgálja egyrészt a magyarlakta területeken foganatosított nagyarányú csehszlovák telepítési akció, másrészt a csehszlovák népszámlálások alkalmával végrehajtott radikális statisztikai magyartalanítás.¹⁰¹

A pártvezetőségi, parlamenti és sajtóviták a lebonyolított népszámlálással kapcsolatban azonban az adatfeldolgozást és a hivatalos eredményeket már nem befolyásolhatták. Csehszlovákia egész politikai közvéleménye nagy érdeklődéssel várta, hogy az Állami Statisztikai Hivatal végre nyilvánosságra hozza az 1930 decemberi népszámlálás hivatalos adatait.

* * *

Az 1930 decemberében lebonyolított népszámlálás adatai szerint a Csehszlovák Köztársaság népessége – a külföldiek és a rendezetlen állampolgárságúak nélkül – 14 479 565 fő volt. A növekedés 1921 februárjától 1930 decemberéig tehát 1 066 102 főre rúgott. Az ország csehszlovák állampolgársággal rendelkező lakosságának nemzetiségi megoszlása a következő volt: 9 688 770 (66,91%) „csehszlovák”, 3 231 688 (22,32%) német, 691 923 (4,78%) magyar, 549 169 (3,79%) orosz, ukrán és rutén, 81 737 (0,57%) lengyel, 186 642 (1,29%) zsidó és 49 636 (0,34%) egyéb nemzetiségű.¹⁰²

A népszámlálás eredményei a magyarság szempontjából megdöbbentőek és leújtóak voltak. Az ország valamennyi nemzete-nemzetisége jelentős szaporodást könyvelhetett el, kivéve a magyarságot. 1921 és 1930 között 924 557 fővel, azaz 10,55 százalékkal szaporodott a Csehszlovák Köztársaság államalkotó eleme, a „csehszlovák” nemzet. A németek szaporulata 108 064 (3,46%), az oroszoké, ukránoké és ruténeké 87 720 (19,01%), a lengyeleké 5750 (7,57%), a zsidóké 6138 (3,40%), az egyéb nemzetiségeké pedig 26 571 (115,20%) volt. Apadás csupán az

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Törköly József kritikája a népszámlálást előkészítő rendeletről és utasításokról. Prágai Magyar Hírlap, 1931. február 11., 5–6.

¹⁰² Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. I. Československá statistika – Svazek 98. Praha 1934, 46.*

ország magyar lakosságánál volt tapasztalható. Annak ellenére, hogy Szlovákia és Kárpátalja magyarok által lakott déli járásainak természetes szaporulata meghaladta az országos átlagot, a magyarság száma a népszámlálás adatai szerint 52 698 fővel, azaz 7,08%-kal csökkent.¹⁰³ Nem vált be tehát a Magyar Parlamenti Pártok Népszámlálási Bizottságának becslése, amely – amint arra feljebb rámutattunk – kb. 70 000 fős népességnövekedést tételezett fel a magyar lakosság esetében.

1921 februárjában 744 621 magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárt számláltak össze a Csehszlovák Köztársaságban, ebből 634 827 főt Szlovákiában, 103 690 főt Kárpátalján és 6104 főt a cseh országrészekben. A magyarság százalékaránya 1921-ben Szlovákiában 21,48, Kárpátalján pedig 17,35% volt.¹⁰⁴ Az 1925-től rendelkezésünkre álló hivatalos csehszlovák statisztikai kimutatások szerint a csehszlovákiai magyarság évenkénti tiszta természetes szaporulata a következő képpen alakult: 1925-ben 9604 fő, 1926-ban 8345 fő, 1927-ben 7502 fő, 1928-ban 8139 fő, 1929-ben 7287 fő, 1930-ban 8690 fő. Tehát csupán az 1925–1930-as évek természetes magyar szaporulata is 49 567 főt tett ki. A népszámlálás eredményei azonban éppen ellenkezőleg a csehszlovákiai magyarság nagymértékű megfogyatkozásáról tanúskodtak. 1930 decemberében ugyanis mindössze 691 923 magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárt írtak össze a köztársaság területén, ebből Szlovákiában 571 988, Kárpátalján 109 472, a cseh országrészekben pedig 10 463 főt. A csehszlovákiai magyarság abszolút száma tehát 1921 februárjától 1930 decemberéig – amint azt feljebb már említettük – 52 698 fővel, azaz 7,08%-kal apadt. A magyarság aránya Szlovákiában 17,58, Kárpátalján pedig 15,44%-ra süllyedt.¹⁰⁵

A magyarság számának ily meghökkentő arányú csökkenését a népszámlálás eredményét ismertető hivatalos statisztikai kiadvány is szükségesnek tartotta megindokolni valamilyen módon. A csehszlovákiai magyarság számának csökkenéséből azonban a Csehszlovák Statisztikai Hivatal azt a hivatalos következtetést vonta le, hogy az előző, az 1921. évi népszámláláskor a Felvidéken még irreálisan sokan jelentkeztek magyarnak, mivel az ottani szlovák lakosság nemzeti öntudata akkor még nem volt eléggé szilárd.¹⁰⁶

Az államfordulatkor a Felvidéken minden bizonnyal szép számmal voltak magukat magyar anyanyelvűeknek valló, de lényegében kettős kötődésű, magyarul és ruténul, illetve magyarul és németül egyformán tökéletesen – vagy egyformán oroszul – beszélő egyének. Az impériumváltás után ezek a kétlaki lelkek azonban mindjárt szlovákokká, illetve „csehszlovákokká” – esetleg ruténné vagy németté – vál-

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Az 1921 februárjában lebonyolított csehszlovák népszámlálás 1924-ben közzé tett hivatalos adatai némileg eltérnek ugyanennek a népszámlálásnak 1934-ben ismételt közzé tett összesített adataitól. Ez azzal magyarázandó, hogy a csehszlovák állami határai az 1921. évi népszámlálás után még néhány ponton módosultak. Az 1921. évi népszámlálás 1924-ben közzé tett hivatalos adatai még nem tükrözték ezeket az időközben beállott apró területi változásokat, ugyanennek a népszámlálásnak 1934-ben ismételt közzé tett összesített adatai azonban már igen. (Vö: Sěitánf lidu... Československá statistika – Svazek 9., 32., 42 60.;* Sěitánf lidu... Československá statistika – Svazek 98., 46.)*

¹⁰⁵ Statistická příručka republiky Československé IV. Praha 1932., 26–28. old.; Sěitánf lidu... Československá statistika – Svazek 98., 46.*

¹⁰⁶ Sěitánf lidu... Československá statistika – Svazek 98., 46.*

toztak, s az 1921 februárjában megtartott népszámláláskor már nem a kisebbségi magyarság, hanem az államalkotó „csehszlovák” nemzet (esetenként a rutén vagy német nemzeti kisebbség) sorait szaporították. Véleményünk szerint, aki 1921-ben magyarnak vallotta magát, az valóban magyar is volt.

A csehszlovákiai magyarság számának alakulását már az 1921. évi népszámláláskor negatívan befolyásolta a zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése, illetve az a tény, hogy a rendezetlen állampolgárságú magyarokat a statisztika egyszerűen a „külföldiek” rovatában tüntette fel. Az 1930. évi népszámlálásnál ezt az 1921-ben már jól bevált gyakorlatot még célravezetőbben aknáztta ki a statisztikai magyartalanítást elsőrendű állami és nemzeti érdeknek tekintő államhatalom.

Szlovákiában és Kárpátalján az 1921. évi népszámláláskor – bár a magyar zsidóságra nehezedő nyomás már akkor is nagy volt – összesen még 28 447 zsidó vallású, de magyar nemzetiségű állampolgárt írtak össze.¹⁰⁷ 1930 decemberében a magyarnak bejegyzett zsidó vallásúak száma lecsökkent 16 807-re; ebből 9728 Szlovákiában, 5870 főt Kárpátalján, 1209 főt pedig a cseh országrészekben írtak össze a számlálóbiztosok.¹⁰⁸ A magyarság statisztikai vesztesége ezen a téren 1921 februárja és 1930 decembere között tehát 11 560 fő volt.

A csehszlovák állampolgárság megvonása szintén hatásos fegyvernek bizonyult a csehszlovák államhatalom kezében. Amíg az 1921. évi népszámlálás „csak” 16 392 rendezetlen állampolgárságú, tehát a „külföldiek” kategóriájába sorolt csehszlovákiai magyart talált, addig 1930 decemberére ez a szám már felszökött 27 646-ra; Szlovákiában 20 349, Kárpátalján 6333, a cseh országrészekben pedig 964 magyar került a „külföldiek” kategóriájába.¹⁰⁹ A csehszlovákiai magyarság újabb statisztikai vesztesége ebben a vonatkozásban tehát 11 254 főt tett ki.

A csehszlovákiai magyarok számának csökkenéséhez a magyar lakosság csendes, de folyamatos kivándorlása is hozzájárult. Az 1922–1930-as években összesen 15 287 magyar nemzetiségű személy költözött el a Csehszlovák Köztársaságból. A kivándorlók zömmel az USA-ba, Kanadába, Argentínába és Franciaországba tartottak, Magyarországra ezekben az években már aránylag csak kevesen, pontosan 716-an költöztek.¹¹⁰

A népszámlálás tényei arról tanúskodtak, hogy a szlovák és rutén terület szóránymagyarsága, a vegyes lakosságú városok magyar, de kétnyelvű polgársága, valamint a kevert etnikumú területeken és a nyelvhatáron élők egy természetes folyamatként jelentkező spontán asszimiláció vonzásába kerültek. A természetes, sokszor szinte törvényszerű nyelvi és tudati beolvadás mellett azonban az élet minden területén megnyilvánult a sok esetben különböző atrocitásokkal párosuló asszimilációs kényszer. Az elnemzetietlenedés és beolvadás a kisebbségi társadalomnak különösen azokat a rétegeit érintette fokozott mértékben, amelyek közvetlenül függtek a

¹⁰⁷ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 9., 75.*

¹⁰⁸ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 98., 104–107.*

¹⁰⁹ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 9., 82.; Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 98., 69.

¹¹⁰ Statistická příručka republiky Československé IV. Praha 1932., 42., 45. ¹¹¹ Sčítání lidu... Československá statistika – Svazek 98., 45., 47.

létező államhatalomtól. A hivatali és társadalmi előmenetel, a magasabb életszínvonal elérésének lehetősége, a nyugodtabb élet ígérete ezrével szedte áldozatait. A gazdagodás, a biztosabb és nagyobb darab kenyér utáni vágyakozás sok embert tett megalkuvóvá és sodort át, asszimilált a többségi, államalkotó „csehszlovák” nemzethez.

A csehszlovákiai magyarság számának negatív alakulásán belül különösen elszomorító volt a régi magyar kulturális központoknak számító városok nemzetiségi összetételének módosulása. A magyarság aránya főleg Szlovákia és Kárpátalja két-két törvényhatósági joggal felruházott városában, Pozsonyban és Kassán, illetve Ungváron és Munkácson zuhant elképesztő módon. E négy város magyar lakosságának aránya az 1910., 1921. és 1930. évi népszámlálások statisztikájának tükrében a következő volt: Pozsony 40,53, 23,66, 16,16%; Kassa 75,43, 22,12, 17,99%; Ungvár 80,32, 38,89, 17,78%; Munkács 73,44, 24,15, 22,54%.¹¹¹ Az 1930. évi népszámlálás eredményei alapján tehát a magyarság mind Pozsonyban, mind Kassán, mind pedig Ungváron elvesztette az addig élvezett nyelvi jogait, mivel aránya mindhárom városban 20 százalék alá csökkent.

A csehszlovákiai magyarság számának és százalékarányának ily nagymértékű csökkenése a csehszlovák asszimilációs politika eredményességéről tanúskodott, továbbá ékes bizonyítéka volt a különféle statisztikai zsonglőrködés – zsidó nemzetiség bevezetése, több ezer magyarnak a „külföldiek” kategóriájába sorolása stb. – politikai célokra történő gátlástalan kiaknázásának és kamatoztatásának.

Az 1921. és 1930. évi csehszlovák népszámlálásokkal kapcsolatban találóan állapította meg Jócsik Lajos, a téma egyik kiváló ismerője, hogy azok megrendezői „oly lendülettel hajtották végre a statisztikai csehszlovákosítást, hogy nincsen szociológus és nincsen érve a társadalomtudománynak, aki vagy amely az adatok által föltüntetett nagymérvű disszimilációt képes volna megmagyarázni”.¹¹²

Gyula Popély

L'ÉVOLUTION DU NOMBRE DES HONGROIS DE L'ANCIENNE HAUTE-HONGRIE DANS L'OPTIQUE DES RECENSEMENTS DE TCHÉCOSLOVAQUIE DE 1921 ET DE 1930

(Résumé)

Gy. Popély étudie dans cet article l'évolution de la population hongroise vivant sur le territoire de la Haute-Hongrie rattachée à la Tchécoslovaquie par les dispositions du traité de Versailles. Dans son préambule, l'auteur présente la composition nationale très hétérogène de cette région en énumérant les données y relatives du recensement hongrois de 1910, pour mieux mettre en lumière par la suite la profonde modification des proportions au sein des nationalités.

Le reste de l'article est divisé en deux chapitres. Dans le premier, Popély examine le recensement tchécoslovaque de février 1921; dans le second, celui de décembre 1930. Il étudie les procédés préparatoires, les diverses opinions relatives à la prise en considération des nationalités, la procédure légale de l'enregistrement des données, et la manière dont le recensement fut effectué dans la pratique. Comme on l'avait prévu très tôt à l'avance, l'enregistrement des données nationales laissait beaucoup à désirer

¹¹¹ Sčítání lidu...Československá statistika – Svazek 98., 45., 47.

¹¹² Jócsik Lajos: A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken. Bp. 1943., 21.

tant en 1921 qu'en 1930. L'auteur énumère maints cas concrets pour illustrer les abus des recenseurs, des réviseurs et du pouvoir politique, aussi bien que les formules tantôt incroyablement grossières, tantôt extrêmement raffinées, de la *démagyarisation* par la statistique.

L'article examine aussi la portée politique de ces recensements, de même que leur incidence sur les droits linguistiques de la minorité hongroise de Tchécoslovaquie. Il étudie la lutte d'autodéfense de la société hongroise lors de ces rudes épreuves politiques, n'omettant pas de signaler l'attitude positive de la presse des partis politiques hongrois avant et pendant les recensements.

La présentation et l'analyse des résultats relatifs aux nationalités des recensements constituent une partie très importante de l'article de Gy. Popély. Déjà le recensement de 1921 a entraîné la diminution brutale du nombre et de la proportion de la minorité hongroise, diminution que celui de 1930 alla-t-il fâcheusement intensifier. Lors de ces dénombrements, les mesures discriminatoires qu'on venait d'adopter pour frapper les nationalités ont eu des effets néfastes pour la minorité hongroise. L'auteur ne se fait pas faute de souligner que ces recensements de Tchécoslovaquie sont en effet des preuves éloquents de l'efficacité d'une politique d'assimilation oppressive à l'égard des nationalités, aussi bien que de l'exploitation à des fins politiques de divers trucages statistiques (création de la „nationalité juive”, décompte de plusieurs millions de Hongrois déclarés malgré eux des „étrangers”, etc.).

Дьюла Попей:

ЧИСЛЕННОСТЬ ВЕНГЕРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОЙ (ВЕРХНЕЙ)
ВЕНГРИИ В СВЕТЕ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В ЧЕХОСЛОВАКИИ
В 1921. Г. И 1930 Г.

(Резюме)

Статья посвящена анализу численности венгерского населения Северной Венгрии, которая в 1918/1919 гг. стала частью Чехословацкой Республики. Во вступительной части автор указывает на гетерогенный национальный состав оторванной от Венгрии территории и знакомит с данными о национальностях по переписи населения 1910 г., чтобы читатель смог ощутить существенные сдвиги в национальном составе, происшедшие в последующие годы.

Сама статья состоит из двух разделов. В первом автор анализирует данные переписи населения в Чехословакии в 1921 г. и 1930 г. Рассматриваются профессиональные проблемы подготовки переписи, различные взгляды по сбору данных о национальном составе, законодательный порядок сбора данных и практическое осуществление переписи. Сбор данных о национальном составе, как и следовало ожидать, при обеих переписях населения оставляет желать много лучшего. Автор конкретными примерами иллюстрирует злоупотребления агентов, ревизоров и властей, различные формы развенгивания — то наглые, то утонченные.

В статье соответствующее внимание уделено политическому значению переписи, ее влиянию на языковые права венгерского национального меньшинства. Анализируется борьба венгерского населения, подверженного столь тяжкому политическому испытанию. Раскрывается стойкое поведение венгерской национальной печати до и во время переписи населения.

Важная часть статьи — страшение и анализа результатов переписи населения по национальным меньшинствам. Уже перепись населения 1921 г. указывает на значительное сокращение численности и доли венгерского национального меньшинства, по данным переписи населения 1930 г. эта печальная тенденция продолжается. По случаю переписей населения в Чехословакии на изменение численности венгерского национального меньшинства отрицательно воздействовали меры, направленные против национальных меньшинства. Автор указывает, что переписи населения в Чехословакии служат ярким свидетельством и доказательством успеха ассимиляционной политики по притеснению национальностей и различных статистических „фокусов” — введения еврейской национальности, „списание” отнесенных к категории „иностранцев” безпаспортных венгерских граждан и т.д. Эти приемы постоянно применялись в прямых политических целях.

Tihanyi János

SVÁJC ÉS NÉMETORSZÁG VISZONYA A II. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A semlegességről

1940. június 17-én, Franciaország kapitulációjának napján német páncéloskötélékek jelentek meg Svájc nyugati határán: a kis országot a két tengelyhatalom körülfárta. És mégis: politikai, gazdasági, katonai nehézségek közepette semleges tudott maradni, és a háború befejezését úgy érte meg, hogy nem léptek német katonai alakulatok területére, nem kísérelték meg fegyveres lerohanását. (A semlegesség megvédésének egyik záró epizódjaként de Lattre de Tassigny tábornok francia csapatai 1944 novemberében Bázeltól északra átkeltek a Rajnán, fedezték Svájc északi határát, és megakadályozták, hogy a Schwarzwaldban tartózkodó mintegy 65 000 főnyi, egyébként leharcolt SS-alakulatok Svájc felé térjenek ki. De ezek már nem akarták, nem is tudták volna Svájcot elfoglalni – menedéket akartak kapni a semleges országban).

Sok kérdés merül fel: hogyan tudta Svájc semlegességét megőrizni; milyen árat fizetett azért; milyen engedményeket tett elsősorban a hitleri Németországnak; milyen különbség volt a lakosság egy részének beállítottsága és a hivatalos körök között; milyen szerepet játszott az államvezetés a menekültek (zsidók, hadifoglyok, politikai emigránsok) sorsának intézésében; milyen szerepet tölthettek be a svájci bankok a különböző eredetű (zsidó vagyonok, majd nácik összerablott értékei) arany, valuta, ékszer megőrzésében, a valutákkal folytatott manipulációkban; hogyan oldotta meg a német tranzitszállításokat stb.

A kérdéseket tetszés szerint lehetne folytatni. Bizonyos, hogy a semlegességüket megőrző európai országok legújabbkori történetét leginkább Svájc esetében tartják problematikusnak avatottak és nem szakértő érdeklődők egyaránt. Ha kimondjuk: „Svájc és a második világháború”, sokan a határról visszaüszött zsidó menekülteket említik, akikre a biztos halál várt Németországban. Kétségtelen, hogy a semlegességét megőrző Svájc neve kéteesebben cseng, mint például Svédországé. A polémia tulajdonképpen a háború befejezése óta tart, (Svájcon belül 1933. január 30. után kezdődött meg) főként a svájci sajtó különböző árnyalatú és színezetű napilapjaiban, de jelentős svájci személyiségek fellépésében is erőteljesen kirajzolódott.

Egyes szerzők Svájc ismertetése kapcsán – kétségtelenül egyoldalú és szűk forrásfelhasználás alapján – egyértelműen elítélik az ország vezetésének második világháború alatti tevékenységét.¹ Vagy a kommunista és baloldali emigráció

¹ *Georgij Dragunov: Svájc. Múlt és jelen. Kossuth Könyvkiadó 1983. 228.*

kezelése szempontjából festenek negatív képet Svájc hivatalos politikájáról.² Újabban megjelent könyvek történeti áttekintést nyújtanak a svájci bankrendszerrel és annak a második világháború alatt a náci Németországhoz fűződött készséges magatartásáról.³

Széles körű a kérdés irodalma. A legjelentősebb svájci napilapok (Neue Zürcher Zeitung, Basler Nachrichten) 1933–1945 közötti példányaiból is nyomon követhetők a hitleri Németországgal kapcsolatos svájci aggodalmak, problémák, beleértve a szembeszegülést. Sok publikáció, nyilatkozat látott napvilágot azokban az években, a második világháború befejezése óta pedig több jelentős tudományos vagy népszerű feldolgozás jelent meg. Kétség nem fér hozzá: 1933. január 30-tól Svájc északi határán hatalmas, agresszív erő jutott uralomra, amely Európát, majd a világot akarta katonai hatalma alá vonni. És Svájc közvetlen tanúja, sőt a belső ügynökök, a náci szervek aktív tevékenysége folytán szintén tárgya lett e hódító törekvéseknek, igaz, hogy a közvetlen katonai megszállástól – a későbbiekben tárgyalandó módon és okok folytán – megmenekült.

Ismeretesek egyes német hivatalos vezető személyek (Goebbels, Paul K. Schmidt követ) Svájc-ellenes dühkitörései a háború éveiben. Kevésbé publikusak Hitlernek hatalma évtizedében, leginkább zárt körben elmondott szavai a kis déli szomszédról. A nyilvánosság előtt elmondott beszédekben Hitler gyakran és ünneppélyesen hangsúlyozta a semleges, döntően németajkú Svájc fennmaradásának fontosságát. Így a náci hatalom 1. évfordulója alkalmával 1934. január 30-án tartott beszédében.⁴

1935. május 21-én elmondott „békebeszéd”-ében Svájcról kijelenti „...Svájc függetlensége tény, és ... senki sem kételkedik abban, hogy kormánya egy népakat legális kifejezése. Nekünk németeknek minden okunk megvan arra, hogy elégedettek legyünk: határunkon egy olyan ország van, amely nagy százalékban németajkú lakossággal nagy belső szilárdsággal tényleges és valóságos függetlenséget testesít meg.”⁵

² Hans Teubner: Exilland Schweiz. Dokumentrischer Bericht über den Kampf deutscher Kommunisten 1933–1945. Dietz Verlag Berlin 1975, 374 o.

³ Nicholas Faith: A svájci bankok rejtélyes világa. Kossuth Könyvkiadó 1985. 397 o. A könyv rövid áttekintést nyújt a svájci bankrendszer kialakulásának évszázados történetéről. Különösen érdekes az olvasmányosan megírt munkának a második világháborúval foglalkozó része, amely a svájci bankok és Németország kapcsolatait tárgyalja. Tudományos és feltáró értékű Dr. Marco Durrer: Die schweizerisch-amerikanischen Finanzbeziehungen im zweiten Weltkrieg. Von der Blockierung der schweizerischen Guthaben in den USA über die „Safehaven” Politik zum Washington Abkommen (1941–1946). Verlag Paul Haupt Bern und Stuttgart, 1984, 384 o. – c. könyve. A mű – amelyre visszatérünk – elsőként ismerteti a Schweizerische Bankvereinigung (SBV), a Schweizerische Nationalbank (SNB) titkos iratanyagát és amerikai levéltári forrásokat a második világháború időszakának bankügyleteiről. Elemzést nyújt a németekkel folytatott svájci aranyvásárlásokról, azok kései leállításáról és más kérdésekről (az USA-ban lévő svájci követelések zárolása, majd felszabadítása).

⁴ Domarus. Max Dr: Hitler, Reden und Proklamationen. 1932–1945. Kommentiert von einen deutschen Zeitgenossen. Band I. Triumph. Erster Halbband 1932–34; Zweiter Halbband 1935–38; II. Erster Halbband 1939–40; II. Zweiter Halbband 1941–45., 2323 o. Süddeutscher Verlag München 1962/63. Domarus 1932 óta kezdte gyűjteni Hitler nyilvános megnyilatkozásait, és szakszerű kommentárokkal látta el azokat. Band I: Erster Halbband 359–360.

⁵ Domarus: i. m. I: Zweiter Halbband 511.

1939. január 30-án a Kroll-operában megtartott ülésén két és fél órás monstre beszédében hangsúlyozta Németország „örvendetes” viszonyát Svájc-hoz, Belgium-hoz, Hollandiához, Norvégiához, Svédországhoz, Finnországhoz és a balti államokhoz. (Egyébként arra akarta rábírní ezeket a kis országokat, hogy fordítsanak hátat a Népszövetségnek.)⁶

1939. április 15-én Roosevelt távirati üzenetet intézett Hitlerhez. Ebben az USA elnöke felteszi a kérdést, hogy kész-e Hitler biztosítékot nyújtani: nem támadja meg és nem vonul keresztül a táviratban felsorolt 31 országon. Ezek között szerepelt Svájc is. A náci sajtó élesen támadta Rooseveltet, Hitler pedig április 28-ára összehívta a Birodalmi Gyűlést, és ott válaszolt az amerikai elnöknek. Támadta őt, de kifejezte, hogy kész a kölcsönösség alapján biztosítékot adni.⁷ Ilyen értelmű nyilatkozatot nyújtottak át 1939. augusztus 25-én a német nagykövetek, követek Belgiumban, Hollandiában, Luxemburgban és Svájcban.⁸

1939. október 6-án a Birodalmi Gyűlésen Hitler foglalkozott a Lengyelország elleni háborúval. Beszédében felsorolta azokat az országokat, amelyeknek „biztosította” a békés fennmaradást. (Balti államok, a skandináv államok, Hollandia, Belgium, Svájc, Jugoszlávia, Magyarország, Szlovákia.) Svájccal kapcsolatban kiemelte: „A birodalmi kormány soha a legcsekélyebb alapot sem szolgáltatva a kételkedésre, hogy kívánsága a két ország közötti kapcsolatok lojális fejlesztése. Egyébként Svájc soha nem emelt vádat a két ország közötti kapcsolatokról.”⁹ Mindezzel diplomáciai taktika volt. De a megnyilatkozásokból az is megállapítható, hogy Svájc olyan „névsorban” szerepelt, amelyek közül jó néhány országot a németek nem sokkal később lerohantak. A németek persze jóval korábban elkezdték diplomáciai „játékukat” Svájccal: 1933. szeptember 26-án a Genfben tartózkodó Goebbels és Neurath biztosítják a svájci Államszövetség elnökét, Mottát, hogy Németország tiszteletben tartja Svájc szuverenitását.¹⁰ Motta szerepét egyébként a svájci történészek kritikusan értékelik. Már 1933 január végén Müller, a berni német követ azt jelentette, hogy Motta két minisztere jelenlétében fogadta. Motta kifejezte, hogy „... a Németországban alakult új kabinetet tárgyilagos jóakarattal és teljes megértéssel fogadták a belpolitikai fejlemények szempontjából. Mindenekelőtt a tény, hogy az alkotmányos talajon ment végbe és a parlamenti többség alapján, jelenti egy további nyugodt fejlődés alapját.”¹¹

Zárt körben, fehér asztalnál Hitler másképpen nyilatkozott: 1933 nyarán gyakran ebédelt Hitlernél Rauschning, a náci párt alapító tagja, Danzig Szabad Város szenátusának volt elnöke, aki ekkor Hitler baráti köréhez tartozott. (1934-ben szakított Hitlerrel, és Svájcba menekült.) Személyes élményeiről az emigrációban könyvet írt. Ebben többek között ezeket mondja: „Hitler csak 1934 elején avatott be kül-

⁶ *Domarus*: i.m. II: Erster Halbband 1065–1066.

⁷ *Domarus*: i.m. II: Erster Halbband 1174.

⁸ *DNB* (Deutsches Nachrichten Büro) Szöveg 1939. aug. 27. idézi *Domarus*; i. m. II: Erster Halbband 1267.

⁹ *Domarus*: i.m. II: Erster Halbband 1386.

¹⁰ *Hans-Adolf Jacobsen*: Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1938. Alfred Metzner Verlag Frankfurt a.M., Berlin 1968. 944 o. 776.

¹¹ *Jacobsen*: i.m. 509.

politikájának titkaiba!” Kifejtette Rauschning előtt: „Összekovácsolom acélmagját egy új birodalomnak, amelyet szétzúzhatatlan kapcsok fognak össze ... Nem fogok semmiféle különbséget tenni barát és ellenség között. A kis államok kora lejárt ... Semlegesek nem lesznek többé. A semlegesek sorsa az, hogy a nagyhatalmak csatlósáivá váljanak. Fel fogják szívni őket.” Hitler felvázolja Rauschning előtt az „összekovácsolás” módszereit: Ausztriát, Csehországot, Morvaországot, Nyugat-Lengyelországot magában foglaló „százmillió ember tömör tömbjét”, amelyhez azután oda sorolja a balti államokat, Ukrajnát, a Volga-vidéket, „Georgiát”, amelyeknek, mint „... segédnépeknek nem lesznek meg ugyanazok a jogaik, mint a németeknek”. Megjelöli Nyugaton a „vazallus” államok másik rendszerét („Hollandia, Flandria, Észak- Franciaország konföderációja”. Végül az északi konföderációt: „Dánia, Svédország, Norvégia”).¹²

S bár külön nem szólt Svájcra – általában a következő évtized alatt kevés alkalommal foglalkozott kifejezetten ezzel az országgal – de álláspontja világos. Korábban a Mein Kampf-ban már részletes programot adott hódító terveiről. S bár ebben sem érinti közvetlenül Svájcot, de a német föderalizmus alakulása, a nemzeti szocializmusnak ellene folytatott harca kapcsán összefüggést lehet találni a Svájci Államszövetséggel kapcsolatos felfogására.¹³

Hillgruber nyugatnémet történész bizalmas feljegyzések alapján két kötetben megjelentette Hitler tárgyalásait a külföldi államférfiakkal és diplomatákkal. Időpont: 1939–1944. Figyelemre méltó, hogy a semleges országok közül valamivel több, mint egy év leforgása alatt (1939. szeptember–1940. december) ötször fogadott Hitler svédeket. Igaz, hogy közülük háromszor jár ebben az időszakban a nemzetiszocialistákat nagyrabecsülő Sven Hedin Hitlernél.

Összesen 167 tárgyalást ismertet a nyugatnémet szerző: 1939.szeptember 1.–1941. december 31. között 99 tárgyalásról ad számot, 1942. január 1.–1944. december 31. közötti évekről 68-at. Figyelemre méltó, hogy az 1939–1944 közötti időszakban *nem* szerepel svájci államférfi, követ a két kötetben.¹⁴

Fehér asztal melletti csevegéseket rögzít Picker „Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941/42” című kötetében.¹⁵ Hitler ezeken a „kötetlen” össze-

¹² Hermann Rauschning: Hitler bizalmasa voltam. Zrínyi Katonai Kiadó 1970, 234 o. 112.

¹³ Hitler Adolf: Harcom (Mein Kampf) 8. kiadás. Centrum Kiadó V. kiadása, Budapest 1943. 477 o. 390.

¹⁴ Andreas Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes. Herausgegeben und erläutert von Andreas Hillgruber. Bernard Graefe Verlag für Wehrwesen Fr. a.M. I. 699 o. 1967. II. 568 o. 1970.

¹⁵ Neu herausgegeben von Percy Ernst Schramm in Zusammenarbeit mit Andreas Hillgruber und Martin Vogt. Seewald Verlag Stuttgart. 2. Auflage 1965. 546 o. Dr. Henry Picker jogászt 1942 márciusában táviratilag vezényelték Hitler főhadiszállására, ahol, mint a Birodalmi Belügyminisztérium képviselője részt vehetett Hitler déli és esti étkezésein. Azokon – Bormann tudtával – jegyzeteket készített Hitler kijelentéseiről. Ezek az étkezéseken 20–25 személy vett részt, különböző rangú összekötőtisztek (pl. Puttkammer ellentengernagy, aki 1964-ben igazolta Picker feljegyzéseinek hitelességét). Hitler kedvelte ezeket a népes étkezéseket, sok mindenről nyilatkozott nyíltan. Picker 1942 szeptemberében távozott a Főhadiszállásról. Hitler fejtegetéseinek leggyakoribb tárgya a Picker által publikált időszak alatt Anglia (62 alkalommal), a Szovjetunió (53) és az USA (43) volt. Természetesen sokat foglalkozott Németországgal, Olaszországgal, Japánnal, valamint a zsidókérdéssel, a katolicizmussal, az első világháborúval és szívesen Béccsel, Ausztriával és – a nőkkel.

jöveteleken Svájcra csak elvétve és lebecsülően nyilatkozott: „A norvégokat, svédeket, dánokat, hollandokat a keleti területekre kell telepítenünk. A svájciakat kétségtelenül csak mint vendéglősöket tudjuk majd használni.”¹⁶ (Nyilván a „győztes háború után” T.J.) A két mondat között eltérés van: a döntő százalékban németajkú svájciakat eszerint Hitler nem akarta a keleti területekre telepíteni, másféle szolgátsort szánt nekik saját földjükön. Egy alkalommal nyíltan megfogalmazza: mit tart a svájciakról? „A svájciak nem mások, mint népünknek egy elfajzott ága.”¹⁷ Hitler a svájciak „elnyárspolgáriasodását”-nak okairól is nyilatkozott: „Sajnos nemcsak Angliában és az USA-ban, hanem Stockholmban és a svájci városokban is feltétel nélkül hisz a lakosság a zsidó locsogásnak. Az ok, mely szerint a zsidók rabulisztikájuk számára sok hiszékenyt találnak, legvilágosabban a svájci népnél ismerhető fel. Az egyik csak a tej-érdekekkel törődik, a másik a gabonaárakkal, a harmadik az óra-üzletekkel és így tovább. Tell öregúr egyedül természetesen nem tudja a katonai szellemet magasan tartani. Ennek következménye, hogy ma Svájc katonailag annyira lezüllött, hogy azokat a svájci tiszteteket, akik ezt a háborút helyesen ítélik meg, katonai rangjuktól megfosztják.”¹⁸

A háborút „helyesen megítélő” svájci tisztok alatt Hitler természetesen a náci barát katonákat értette, akiket kitettek a hadseregből. A valóságban – amint azt később látni fogjuk – Hitler fenti megállapításainak idején Guisan tábornoknak, a svájci hadsereg főparancsnokának vezetésével széles körű katonai intézkedéseket tettek az Európában nagy győzelmeket arató és a Szovjetunió területére mélyen behatolt német hadsereggel szembeni fegyveres védelem megszervezésére.

Az 1933–1945 közötti időket Svájc – földrajzi helyzete folytán – elsősorban a hitleri Németország „árménykájában” élte át. Délen a fasiszta Olaszország jelentett fenyegetést. Nem véletlenül kínálkozott írók, diplomaták számára a víztől körülvelt csónak, vagy a tengertől körülvelt hajó hasonlata Svájc helyzetére.¹⁹

W. E. Norton berni brit követ 1944-ben Londonban járt. Állomáshelyére való visszatérése után jelentést küldött Londonba. Eszerint a visszatérés Bernbe „...olyan volt, mint a visszatérés egy gőzhajó légkondicionált belsejébe ... Az ember a kerek hajóablakon keresztül láthatja a vihart és a zord időjárást, vagy a trópusi hőséget, de csak a fedélzetre felmenve értékeli azokat a körülményeket, amelyekkel a kapitány és a legénység szembetalálják magukat, és amelyek edzik, befolyásolják őket.”²⁰

Svájc határain túl ismertté váltak egyes személyek náciellenes magatartásukkal, tevékenységükkel: Karl Barth evangélikus lelképásztor, a német Martin Niemöllerrel a „hitvalló egyház” (Bekennende Kirche), vagyis az evangélikus egyházon belül a náciellenes ellenzék megalapítója volt. A bonni egyetem evangélikus teológiai fakultása tanáraként megtagadta Hitlerre az eskü letételét. Ezért bíróság elé áll-

¹⁶ 1941. szept. 8. és 9. éjjel és 1941. szeptember 10-én délben, este és éjjel (Wolfsschanze) *Picker*: i.m. 144.

¹⁷ 1942. január 22. Ebéd (Wolfsschanze) *Picker*: i.m. 162.

¹⁸ 1942. július 5-én este a Wolfsschanzen *Picker*: i.m. 441.

¹⁹ Von Steiger miniszter, Alfred A. Häsler (Das Boot ist voll. Die Schweiz und die Flüchtlinge 1933–1945. Zürich–Stuttgart 1967) tették a fogalmat országosan ismertté Svájcban (I. még a 28. l.-et)

²⁰ *Faith*: i.m. 121.

lftották, majd kiüldözték Németországból.²¹ Barth a háború alatt széles körű antifasiszta tevékenységet folytatott. Mindent támogatott, ami a hitleri Németországgal való szembezállást célozta.²² A háborús években nagy nemzetközi visszhangot váltottak ki J. R. von Salis rendszeres hírmagyarázatai a beromünsteri rádióban. („Weltchronik”) Európa megszállt és meg nem szállt országaiban – köztük Magyarországon is – sokan hallgatták a történeasz-publicista kommentárjait a hadi helyzetről. A londoni és moszkvai rádió is idézte a Radio Beromünster „Weltchronik”-adásait. A megszállt országokban ezeket a péntek esti 15 perceknek hallgatása életveszélyes volt. A berni német követség több ízben követelte Salis leváltását, de a svájci hivatalos szervek elutasították azt. Salis a legyözhetetlennek hitt Németország, általában a tengelyhatalmak híradásait komoly kritikával kezelte, sokszor cáfolta azokat. Tártyilagos hangú híradásai a hadi helyzetről, a kilátásokról sok embernek nyújtottak reményt. A háború után krónikáit összegyűjtve kiadta.²³

Nagyszámúak a prominens külföldi, Svájccal rokonszenvezők. Közülük két németet emelünk ki: Thomas Mann és Willy Brandtot. Thomas Mann – akinek Svájc otthont, majd állampolgárságot adott – többek között ezt írta: „A kis ország egészében mégiscsak derekasan és jól helytállt és hű maradt humanitárius tradícióhoz.”²⁴

Willy Brandt – miután Svédország semlegességéről és annak áráról szólt – a következőket írja emlékirataiban Svájcról: „Hasonló magatartást tanúsított Svájc, amely a hatalmas szomszéd kívánságaihoz mindaddig alkalmazkodott, amíg a Harmadik Birodalom túlerőben volt. Egyidejűleg állig felfegyverkezett a kis ország. Az Abwehr szakértői – akik Svájc iránt jóindulattal viseltettek – Hitlernek azt a számítást terjesztették elő, amely szerint a helvét hegyi erődfítmények meghódítása egymillió katonába kerülne. Ez a szám hatott. A német hadvezetésnek legalábbis 1941 után már nem állt rendelkezésére tetszés szerinti kontingens.”²⁵

A nagy kérdés: Svájc magatartása és annak ára, különösen 1939–1945 között behatóan foglalkoztatta és foglalkoztatja a mai napig elsősorban a svájci történeaszeket, publicistákat. Rings ezt a következőképpen fogalmazza meg „Schweiz im

²¹ Werner Rings: Schweiz im Krieg. 1933–1945. Ein Bericht. Verlag Ex Libris Zürich 1974. 416 o. 22–23.

²² Teubner részletesen leírja a svájci német emigránsok kapcsolatát Barth-al és segítőjével, de ezen túlmenően tömör összefoglalást ad „a hitvalló egyház atyjá”-nak átfogó tevékenységéről. Teubner: i. m. 262–269.

²³ J. R. von Salis: Weltchronik 1939–1945. Orell Füssli Verlag Zürich 1966. 556 o. Mint kommentátor, ragaszkodott a gondolat szabadsághoz. Gyakorlatilag szabadon fejtette ki véleményét. Salis adásai a semleges politikának sajátos területét jelentették. Semmilyen bizalmas anyaghoz nem jutott hozzá. Forrásai a napilapok voltak, és az elsősorban éjszakánként lehallgatott szövetséges rádióadók hírnnyaga. Rings könyvében „magányos farkas”-nak nevezi, aki „az aargai Brunegg-kastély kolostori csöndjében írta le véleményét. A Rádióban von Salis mint egyszerű polgár beszélt; senkit és semmit sem képviselt, csak saját magát”. (Rings: i.m. 276.)

²⁴ Thomas Mann: 1934–1955. Európa Könyvkiadó, Budapest 1967. 695, 290. Részlet Kerényi Károlyhoz Pacific Palisades, Kaliforniából 1945. február 7-én intézett levélből. Kerényi Károly klasszika-filológus és vallástörténeasz volt Budapesten, majd Péccsett egyetemi tanár, 1943 óta élt Svájcbn. Tudományos munkásságát Thomas Mann nagyra becsülte, levelezésük külön is megjelent (Zürich), 1960.

²⁵ Willy Brandt: Links und Frei. Mein Weg 1930–1950. Hofmann und Campe Verlag, Hamburg 1982. 462 o. 324.

Krieg” című könyvében: „Magától értetődik: egy ilyen eseménydús időszak szűkre szabott bemutatásától nem lehet elvárni a teljességet, és hogy az összes lehetséges eseteket kimerítően részletezze. Arról van szó, hogy lehetőség szerint előítéletmentesen foglalkozzék a közelmúlttal.”²⁶

Rings leírja azt is, hogy az utókornak könnyebb: „... az a második világháború svájci előtörténetét és történetét a végéről kezdve göngyölgíti fel. Utólagos ismereteinek köszönhetően a kezdeteket, az akkori jelent a jövő fényében látja – azt a jövőt, amely számunkra már a múltat jelenti.”²⁷

Fontos megállapítás, annál is inkább, mert a bírálók egy része – és ez nemcsak a vizsgált témákra érvényes – hajlamos arra, hogy a már betekinthesd okmányok és összefüggések ismeretében jusson kritikai következtetésekre, vagy éppen megjelölje *utólag* az utat, amelyet *követni kellett volna*, anélkül, hogy a vizsgált korszaknak a történés idején fennálló összes tényezőjét, az *akkor* ismeretleneket is egybevesse. Bonyolítja, megnehezíti az időszak elemzését az is, hogy Svájc és a menekültek, a „fuldoklók” sorsa – elválaszthatatlan az időszaktól. Hiszen éppen akkor zajlottak le megrendítő tragédiák, emberek pusztultak el, akiket a svájci rendőri, határőrizeti szervek visszaküldtek német területre, ahol az SS-ek végeztek velük. „A csónak megtelt” nemcsak egy ismert svájci film címe volt, maga a cím is kölcsönzött. A könyv (I. 19 l.) szerzője von Steiger szövetségi tanácsostól vette át, akihez a menekültügyek tartoztak, és aki egy ismertté vált beszédében ezzel a hasonlattal is indokolta a határ lezárását a menekültek elől.²⁸ Aligha téves az a megállapítás, hogy Svájc szerepének *negatív* értékelése elsősorban a menekültkérdéssel függ össze: tragikus emberi sorsok, amelyek mellett nem lehet részvétlenül elmenni, akkor sem, ha Svájc történetének legsúlyosabb éveit vizsgáljuk, amikor a szabadságát, semlegességét fegyveresen őrző ország a legnagyobb veszélybe került. *Államrezon és humanizmus*, az állam hivatalos politikája és az önfeláldozó svájci emberek mentőakciói – *mintha ellentétes, sőt gyakran egymást kizáró fogalmak lettek volna*. Kurz svájci vezérkari ezredes, ügyvéd és publicista találóan állapította meg: „A semlegesség csak az államot kötelezi, állampolgárait nem. Svájc mindig is határozottan elutasította azt az elképzelést, hogy a polgárok maguk is semlegesen gondolkozzanak.”²⁹ (Igaz, hogy Kurz ezeket a gondolatokat elsősorban hírszerzési összefüggésben alkalmazta.)

²⁶ Rings: i.m. „Előszó” 9.

²⁷ Rings: i.m. 11.

²⁸ Rings: i.m. 335. A könyv alapján készült „A csónak megtelt”, Markus Imhof filmje, nagy feltűnést keltett svájci–NSZK alkotás (1981: Ezüst-Medve-díj a nyugat-berlini filmfesztiválon; katolikus, protestáns elismerések). Egy kis svájci faluban zsidó menekültek jelennek meg. Az életükért küzdők felett láthatatlanul ott érezzük a svájci államhatalmat a maga könyörtelen következetességével. A szereplők is sokrétűek: nemcsak együttérzéssel találkozunk, de zsidóellenességgel is, amelynek mintha tápot adna a menekültek elesettsége, nyomora. És a saját anyagi helyzet féltése. Jól ábrázolja a film a német-svájciak keménységét, amely itt a határon való visszaküldést, a deportálást, a gázkamrát jelenti. A film a svájci államhatalmi szervek: a rendelkezések meghozói és végrehajtói elleni vádirat.

²⁹ Hans Rudolf Kurz: Nachrichtenzentrum Schweiz. Die Schweiz im Nachrichtendienst des zweiten Weltkrieges. Frauenfeld–Stuttgart, 1972. Idézi Ruland: Moszkva szemei. Európa Könyvkiadó 1976, 219 o. 183.

A háború befejezése után sokan tollat ragadtak, és – csakúgy, mint más háborús témáknál – a friss emlékek, benyomások hatása alatt akartak „történelmet” írni.³⁰ Négy évtizeddel később azonban, illetve már korábban is – új forrásokkal, a megnyitott levéltárak (pl. a berni Bundesarchiv) addig zárolt anyagaként kezelt okmányok feldolgozásával a kép teljesebbé válik.³¹

Néhány „tanút” előljáróban megszólaltathatunk:

Edgar Bonjour a „Geschichte der schweizerischen Neutralität” IV. kötete előszavában ezt írja: „...nem érzem magam sem államügyésznek, sem védőügyvédnek, nem akarok vádolni, sem védeni. Számomra egyről van szó: hűséges beszámoló adjak Svájc háború alatti magatartásáról... A történész széles területen biztonsággal mozoghat, amennyiben az értelem által vezetett módszerrel a helyeset egyértelműen megállapítja, ám megragadja-e ezzel a teljes igazságot? A történelemben nincs teljes objektivitás, mint az egzakt tudományokban, minden felismerés végső soron a kutató időhöz kötött személyiségéből folyik.”³² És a svájci semlegesség előzményeiről: „A Szövetségi Állam megalapítása óta Svájc olyan külpolitikai nyugalmat élt át, amely Európában bizonyára példa nélküli... Nem volt egy aktív külpolitikának élő tradíciója, a svájciak hozzászóltak ahhoz, hogy akaraterejük a belföldön valósítsák meg... Biztonságérzetükből először az 1930-as évek turbulens eseményei ébresztették fel őket, különösen egy egyeduralmi hatalom kialakulása északi határukon.”³³

Rings – miután leírja, hogy sokan betekintést engedtek naplójukba, privát archívumokba, átengedtek írásos anyagokat is (168 emberrel beszélt a vizsgált időszakról) kijelenti: „Az effajta munkának nem lehet szándéka, hogy tökéletes legyen, leleplezzen vagy eltussoljon, vádoljon, vagy igazoljon, vagy az, hogy kész, kényelmes, vagy kényelmetlen sommás ítéletet terjesszen elő. Arról van szó, hogy alapo-

³⁰ Így pl. *Peter Dürrenmatt: Kleine Geschichte der Schweiz während des zweiten Weltkrieges*. Schweizer Spiegel Verlag Zürich 1949. Szerző vissza akarja adni „azoknak a napoknak atmoszféráját”, saját feljegyzések alapján emlékiratot ír. *Willy Bretscher*, a *Neue Zürcher Zeitung* háború alatti főszerkesztője már 1945-ben közzétette 1933–1944 között írott 70 vezércikkét (70 Leitartikel 1933–1944, Zürich 1945). A német *Gisevius B: Bis zum bitteren Ende* Zürich 1946. stb.

³¹ *Hans Rudolf Fuhrer: Spionage gegen die Schweiz. Die geheimen deutschen Nachrichtendienste gegen die Schweiz im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*. Herausgeber: ASMZ, Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift. Druck und Verlag Huber & Co, Presseverlag Frauenfeld, 1982. 184. Forrásértékű és mind a mai napig a legnagyobb jelentőségű *Edgar Bonjour: Geschichte der schweizerischen Neutralität. Vier Jahrhunderte Eidgenössischer Aussenpolitik*. Helbing & Lichtenhahn Basel und Stuttgart, 1971. c. műve. A 10 kötetes munka IV. (492 o) és V. (493 o.) kötetei foglalkoznak a vizsgált téma szempontjából különösen jelentős 1939–1945. közötti évekkel. Bonjour professzor bázeli történész 1962-ben kapta a feladatot a svájci Szövetségi Tanácstól az átfogó munka megírására, egyidejűleg engedélyt arra, hogy a polgári és katonai hatóságok zárolt iratanyagát tanulmányozza. Felhatalmazták, hogy kutatása teljes eredményét nyilvánosságra hozza. A *Neue Zürcher Zeitung* 1970. február 15-i számában Hermann Böschenstein történész-újságíró (1937 végén a *Basler Nachrichten* berlini tudóstója, a németek kiutasították, a háború alatt a bázeli *National-Zeitung* szerkesztője, a menekültkérdésben a kormány szenvedélyes bírálója) részletes méltatást írt Bonjour könyvének vonatkozó részéről („Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg”). *Bonjour* könyvének számos dokumentuma jelen tanulmányban ismertetésre kerül.

³² *Bonjour: i.m. IV. 13.*

³³ *Bonjour: i.m. IV. 19.*

sabb tudásra és megértésre ösztönözzön, tehát lehetőleg előítélet mentesen foglalkozzék a jelenünkbe oly mélyen és nyugtalanítóan behatoló közelmúlttal.”³⁴

Teubner: „A hitleri Németországból menekültek, akik Svájcba egy emberséges menekültpolitika illúziójával jöttek – kezdetben többségük faji és nem politikai üldözött volt – az első naptól kezdve mélységesen csalódottnak érezték magukat. Bár sok svájci ember részéről rokonszenvet érezték, de a Szövetségi Tanács, a kormány ridegnek, elutasítóknak, ellenségesnek mutatkozott.”³⁵

Kurz vezérkari ezredes: „Amikor a svájci hírszerzőszolgálat egyes, nem vezető munkatársai saját felelősségükre információkkal támogatták Roessler ügynöki tevékenységét a Szovjetunió számára, vagy legalábbis elnézték azt, jól megfontolt okból cselekedtek. Azon a nézetben voltak, hogy a svájci semlegességi státus a hadviselő Németországhoz való viszonyban a második világháborúban nem lehet tiszta semlegesség; Svájc számára Németország a semlegességi jog értelmezésében nem szokásos hadviselő fél, amelytől elvárható, hogy a legvégsőig tiszteletben fogja tartani a semleges ország jogait. Mindazok után, ami kiváltképp 1940-től történt, Svájc okkal feltételezhette, hogy Hitler leigázott Európájában neki, mint önálló államnak aligha lenne helye. Svájc számára a Harmadik Birodalom lehetséges ellenfél volt, melynek háborús sikerétől, vagy kudarcától függött egy ország sorsa. Svájcnak tehát létérdeke volt, hogy a hitleri Németország ne nyerje meg a háborút. A szóban forgó tiszték pusztán nemzetfenntartó törekvéseiktől vezettetve támogatták bizonyos információkkal Németország ellenfeleit – megadták azt a segítséget, amelyet az állam mint olyan, korrekt módon nem adhatott és soha nem is adott.”³⁶

Winston Churchill 1944 decemberében: „Az összes semleges ország közül Svájcnak van a legtöbb joga arra, hogy megkülönböztessék. Svájc volt az egyetlen nemzetközi erő, amely a szörnyű módon feldarabolt nemzeteket velünk összekötötte. *Mit számít az, hogy megadta-e nekünk az óhajtott kereskedelmi előnyöket, vagy az, hogy túl sokat adott a németeknek életbenmaradásáért.* (Kiemelés: T. J.) Svájc demokratikus állam volt és maradt, amely a hegyek között, az önvédelmet illetően a függetlenség híve, és gondolatban – a nép eredete ellenére – jobbára a mi oldalunkon állt.”³⁷

Jeanne Hersch, az Európai Kulturális Fórumon 1985-ben Budapesten résztvevő svájci küldöttség vezetője: „...a bankok többsége nálunk magánkézben van. Háborús időkben minden előfordulhat, s nemcsak a nácik, hanem a menekültek is igyekeztek semleges országban elhelyezni a pénzüket, s ezzel a háború után újra tudták kezdeni az életüket... Minden nép örült, ha nem vett részt a háborúban... A svájciak ragaszkodnak a semlegességhez. Az ország... nagyon sok pénzt költ fegyverekre, mert hadseregünknek az a dolga, hogy semlegességünket védje. És éppen ezért a nép ehhez a fegyveres semlegességhez ragaszkodik... A nép egyénekből áll, akik

³⁴ Rings: i.m. 9.

³⁵ Teubner: i.m. 14.

³⁶ Kurz: i.m. (l. 29. lj.) 101–102. Az idézetben szereplő Roessler Radó Sándor („Dóra”) svájci csoportjának legfontosabb kapcsolata volt. – „A szóban forgó tiszték” alatt Kurz Hausamann főhadnagyot, a szakirodalomban Ha-iroda néven ismert svájci „magán” hírszerzőszerv „tulajdonosát” és hasonló felfogású tisztársait érti. Idézi: Ruland: i.m. (l. 29. lj.) 32–33.

³⁷ Faith: i.m. 117.

kimondják, amit gondolnak, mert ehhez joguk van. Gondolatainknak nem kell semlegeseknek lenniük. Mint ország vagyunk semleges.”³⁸ Írók, politikusok, történészek állásfoglalásai. Különböző szempontokból, olykor pro és kontra. Sok információ áll rendelkezésre. A fiatal svájci generáció le akarja rombolni atyáik képét; a háborús időszak még élő tagjai („Aktivdienstgeneration”) életüknek talán legjelentősebb éveit élték át azokban az években, ápolják emlékeiket. Vannak, akik – érthetően – nem tudják elfelejteni a biztos pusztulásba visszaküldött menekült zsidókat, öregeket-fiatalokat. Vannak, akik felteszik a kérdést: hol volt a kompromisszum határa, amelyet Svájc fennmaradásáért hoztak? (Persze némely közéleti ember számára egyáltalán nem „kompromisszum” volt az, hanem az előretörő, diadalmas hitleri Németországhoz való tartozás kifejezése, vagy egyszerűen: az Ötödik Hadoszlop szerepe).

Egyesek „átírják” a háborús évek történetét, vagy újraértékelik azt. Vannak objektív okok is: újabb adatok, anyagok kerülnek elő. Mégis, aktuális marad a probléma: az elkerülhetetlen kompromisszum *mértéke*. Ellenállás és igazodás a németek kívánásaihoz; határozottság és taktika – a cél – a túlélés, a fennmaradás érdekében.

Ezt igyekszünk megvizsgálni.

A katonai doktrína

Mellőzzük most a részletes, általános adatokat. De a minimumtól nem lehet eltekinteni: Svájc stratégiai helyzetét alapvetően a földrajzi adottságok alapozták meg (magas hegyek). Nyersanyagszegénység; magas ipari fejlődési színvonal; az ország területének kisebb részében belterjes mezőgazdaság; bankjainak sajátos helyzete: stratégiai tényezőt jelentettek a második világháború előtt és alatt. Pozitívumok és negatívumok.

A svájci katonai doktrína előzményei századosak. Már a 19. sz.-ban Anglia és Poroszország az osztrák hódító törekvésektől tartva, szorgalmazták a *fegyveres semlegesség* megvalósítását. „Ők voltak azok, akik gondját viselték a svájci honvédelemnek, és a katonai reformot győzelemre segítették. Azt az alapigazságot, hogy a semlegességet csak akkor fogadják el, ha az felfegyverzett, az újrakezdés időszakában állandóan a svájciak tudatában kellett tartani” – állapítja meg Bonjour a „Geschichte der schweizerischen Neutralität” I. kötetében.³⁹ A 19. sz. második felében már arra épült az ország katonai doktrinája, hogy erős hadsereggel rendelkezék, amely elrettenti (nem teszi „kifizetődővé”) az ország semlegességének megsértését. Szabó János: *Fegyveres semlegesség* c. könyvében Ausztria, Finnország, Svédország mellett világos képet fest Svájc katonapolitikai történetéről, fegyverneméről stb. S bár jelen tanulmány témakörét csak röviden érinti, sok olyan előzményt

³⁸ „A svájciak örülnek, hogy kis nép fiai. Budapesti beszélgetés Jeanne Hersch-sel”. *Élet és Irodalom* 1985. november 15. J. H. Karl Jaspers tanítványa, fordítója, a filozófia professzora volt Genfben évtizedeken át. Az UNESCO filozófiai szekcióját is vezette. Több filozófiai tárgyú műve jelent meg.

³⁹ Bd I, 1970. 232–233. Idézi: Szabó János: *Fegyveres semlegesség*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1985. 276 o. 139.

és későbbi tényt ismertet, amelyek az 1933–1945 közötti időszak jobb megértését is elősegítik. Ilyen például a semlegesség rövid áttekintése a 19. sz. elejétől a 20. sz. közepéig.⁴⁰

A második világháború kitörése után a svájci vezérkar Guisan tábornok hadseregőparancsnok utasítására már 1939 őszén elkezdte kidolgozni Svájc védelmi tervét. A németek franciaországi villámháborús győzelme meggyorsította az előkészületeket. Két vezérkari tiszt (Germann ezredes és Gonard vezérkari őrnagy) két terve az alapokban megegyezett: egy olyan hatalmas ellenséggel szemben, mint a Harmadik Birodalom, le kell rövidíteni a frontot és a főerőket az Alpok központi tömegébe (Zentralmassiv) kell összegyűjteni, le kell zárni a tengelyhatalmak számára rendkívül fontos alpesi átjárókat (hágókat), fokozatosan ki kell építeni a hegyi állásokat kolosszális Alpesi Erdődé. Ezeket német páncélosok nem tudják leküzdeni, egyáltalán: itt nem érvényesülhetnek a „Blitzkrieg” elvei. Egy ilyen – munícióval, élelemmel, üzemanyaggal jól ellátott erőd – hosszú ideig tartó ellenállást tesz lehetővé. Ez volt a „Réduit” (belső erődítés) terv, a körkörös védelem terve. Guisan tábornok Gonard vk. őrnagy tervét hagyta jóvá, amely a védelem sarokpillérét képező három erődítmény előterében további védelmi területet jelölt ki. Ne felejtjük el, hogy a svájci hadvezetőség északról német, délről olasz támadástól tartott. Végül is az erők nagyfokú koncentrációja mellett döntöttek. Guisan tisztában volt a hadászati terv rendkívül súlyos emberi, pszichológiai problémáival: a lakosság 3/4 részét „cserbenhagyják”, hiszen az ellenség támadása esetén azonnal kiürítenek jelentős területeket. A katonák tudni fogják: családjuk az ellenség kezére került. 1940. július 12-i keltezésű beadványában Guisan a Szövetségi Tanácsnak hivatalosan kifejtette a Gonard-tervet, mint új védelmi alapelvet.

Természetesen a német vezérkar sem volt tétlen: a Heeresgruppe C vezérkari tisztjei ez idő tájt olyan operációs terven dolgoztak, amely azt tűzte ki célul, hogy a Wehrmacht támadása során megakadályozza a svájci hadsereg visszavonulását a magas hegyek közé, sőt lehetetlenné tegye azt.⁴¹

Guisan tábornok és törzskara tisztában volt Németország erejével. A svájci katonai hírszerzés nagy értékű információkkal látta el a hadvezetést. Egy azonban nem volt bizonyos: támadni fognak-e a németek, és ha igen, mikor?

A „Réduit-terv” gyakorlati előkészületeit megkezdték. Ám a német támadás – különböző okok folytán (erről a későbbiekben szó lesz) – elmaradt. De a háborús évek tapasztalatai a semlegesség „fegyveres” jellegét oly erőteljesen ápoló Svájcban – ma is élő hagyomány. Hadtörténészek, hadtörténelemmel foglalkozó társaságok elemzik mind a mai napig a „Réduit-elv” tanulságait.⁴²

⁴⁰ Szabó János: i.m. 142–146. A könyv VI. része (Fegyveres semlegesség 251–267.) összefoglaló elemzést ad a négy európai semleges országról, Ausztriáról, Finnországról, Svájcra és Svédországról.

⁴¹ Rings: i.m. 234–235, 242.

⁴² 1979-ben megalapították a „Gesellschaft für Militärhistorische Studienreisen” c. társaságot, amelynek tagjai évenként a második világháború svájci katonai szempontból egy-egy jelentős helyét keresik fel, és ott tartják éves közgyűlésüket. 1984-ben a „Réduit történelmi jelentőség”-nek kérdése állt a megvitatott témák központjában. Ennek során a jelenleg érvényben lévő katonai doktrínát vetették egybe a „Réduit elv”-vel. Megállapították, hogy ez utóbbi napjainkra nem érvényes: „...az ellenséggel már az országhatárnál kell határozottan szembeszállni és meg kell akadályozni, hogy operatív céljait elérje.” Neue Zürcher Zeitung 19. Mai 1984. Fernausgabe Nr. 106.

A fegyveres semlegességnek tehát nagy hagyományai vannak. Már a harmincas évek közepén elkezdték a hadsereg korszerűsítését, többszáz millió frankot gyűjtöttek össze hadikölcsön révén, úgyhogy a második világháború kitörésekor a hadsereg jól felfegyverzett volt. Ehhez járult a lakosság milíciászerű kiképzése, a rendszeres lövészyakorlatok stb. S bár bonyolult és ellentmondásoktól egyáltalán nem volt mentes egyes vezetők politikája, különösen a gyors német győzelmek időszakában, az illetékesek nem késlekedtek a hadsereg, a katonai erő mozgósításával, összevonásával. Több száz ezres hadsereget hívtak fegyverbe. A német behatolás támaszkodni tudott a Svájcban élő német állampolgárok jelentős részére, a nácikkal rokonszenvező svájciakra, de sokkal nagyobb volt az az erő, amely minden körülmények közt a fegyveres ellenállást, a harcot választotta. S ehhez – különösen a háború kezdeti időszakában – még illegális szervezkedésbe is fogtak, amikor úgy látták, hogy a Németországhoz való „igazodás” politikája kezd teret hódítani az ország egyik-másik vezetőjénél, elsősorban Pilet-Golaz soros elnökénél, aki egyben a Politisches Département (külgügyi tárca) vezetője is volt. Guisan tábornok, hadsereg főparancsnok – aki egyébként gyorsan eltávolította a hadseregből a németbarátsággal vádolható tiszteket – egységes felfogású hadseregre és erős háterszagra számíthatott. A háború után sokan nem titkolt gúnnyal foglalkoztak a kis Svájcnak a hatalmas Németország elleni fegyveres védelmi előkészületeivel. Ám a kérdés ilyen kezelése nem felel meg a legújabb kor történelmi tanulságainak. Tény, hogy a nehéz időszakban Svájc lakosságában megvolt az elszántság, hogy a hatalmas túlerőt képező és esetleg benyomuló németekkel szemben élethalálharcba kezdjenek, hogy felrobbantsanak minden olyan objektumot, amely a németek benyomulását megkönnyítené, sőt az alpesi alagutakat is és ezzel elvágták volna az Olaszországban harcoló német csapatokat hazai összeköttetésüktől.

A belső állam védelme

Svájcban is akadtak a nácizmusnak követői. A világgazdasági válság, egy lázadó ifjúsági réteg, amely „határozott” vezetést követelt Hitler, vagy Mussolini példájára – már a harmincas évek elején az ún. „frontok” megalakulásához vezetett. Egyenruhák, készenléti alakulatok, tömeggyűlések, fanfárok, fáklyás felvonulások – Svájcban is megjelentek. De a régen bevált kormányzati, polgári demokratikus viszonyok közepette eleinte nem vették komolyan a svájciak a nácikat. Pedig voltak intő jelek: Erika Mann, Thomas Mann leánya és az általa életrehívott „Pfeffermühle” zürichi náciellenes politikai kabaré ellen támadást kíséreltek meg. 32 tüntetőt vett a rendőrség őrizetbe. Szűrő és más gyilkoló eszközöket találtak náluk. Erika Mannt el is akarták rabolni. Csakhamar közvetlen német terrorakció is történt. 1935. március 9-én Bázeltől Berthold Jacobot, egy 37 éves fró-újságrótot elraboltak és Németországba hurcolták. Jacob politikai menekültként Strasbourg-ban élt és mint a nemzeti szocializmus ellensége leleplezte a Harmadik Birodalom titkos fegyverkezését. A német felderítés kombinációval átcsalta Bázelt, és egy ügynökük segítségével rabolták el. A svájci szervek kinyomozták az ügyet, perdöntő bizonyítékokat szereztek és követelték Jacob visszaadását, valamint biztosítékot kértek a továb-

biakra. Szeptember 17-én Jacobot a németek kiadták Svájcnak, három nappal később áttették a svájciak Franciaországba.⁴³

Különösen nagy felháborodást keltett német politikai körökben a „Gustloff-ügy”. Wilhelm Gustloffot – a Svájcban élő nemzetiszocialisták vezetőjét – 1936. február 4-én egy zsidó származású jugoszláv egyetemista pisztolylövéssel megölte. A diák önként jelentkezett a rendőrségen és kijelentette, hogy a lövést Hitler Adolfnak szánta, de mivel az elérhetetlen volt számára, legmagasabb rangú svájci tisztviselőjét ölte meg. Svájci hivatalos körök számára roppant kellemetlen volt az ügy: ez idő tájt még nem zárták le a Jacob-ügyet, svájci honatyák faggatták a kormányt a svájci német náci szervezetek tevékenységéről, egyesek követelték a Davosban székelő Gustloff (Landesgruppenleiter) kiutasítását, mivel német nemzetiszocialista szervezetet épített ki Svájcban, amely szigorúan az alá-fölérendeltségi elv alapján működött.

Gustloff meggyilkolása mozgásba hozta svájci szervezetét. Óriási demonstrációt szerveztek, és a davosi ravatalnál rengeteg horogkeresztes zászlóval fejezték ki együttérzésüket a Svájc különböző részeiről odavonult nemzetiszocialisták, valamint a Berlinből odautazott delegáció Bohle Gauleiterrel, a külföldön élő németek vezetőjével (Auslandsorganisation der NSDAP:AO) az élen. A holttestet különvonaton szállították Németországba és szülővárosában, Schwerinben temették el. Hitler mondott búcsúbeszédet. Svájcban a „Landesgruppe Schweiz der NSDAP” részéről a gyászszertartáson 50 politikai vezető vett részt. A német kormány fenyegető demonstrációra használta fel Gustloff meggyilkolását.⁴⁴

Egyébként Gustloff már 1931/32-től széles körű szervezőmunkába fogott és országos náci hálózatot épített ki. Így szervezete valóságos állam lett az államban. Németországban sem titkolták további terveiket a túlnyomó részben német eredetű lakosságú Svájccal szemben. Milliós példányban adták ki Németország térképét, amelyben Bernt, mint német várost tüntették fel, vagy például a „kerek 90 millió” c. náci oktatóanyagban a „Nagynémet Birodalom” 90 milliós lakosságában Svájc 3 millióval szerepelt (és többek között 600 000-rel Magyarország).⁴⁵

⁴³ Motta, a svájci külügyek vezetője, a Szövetségi Tanács tagja – aki egyébként is toleráns volt az újonnan hatalomra jutó hitleri rezsimmel – mindent elkövetett, hogy svájci részről diszkrétan kezeljék a Jacob-ügyet. (Jacob gyors áttétele Franciaországba; az elrablásért felelős Wesemann Gestapo-ügynök perének óvatos lefolytatása stb.) Motta elfogadta a titkos német feltételeket az ügy rendezésére. Mindezzel a hitleri Németország tartós jóakarátát kívánta megnyerni. Mégis: Svájci állhatatossága a Jacob-ügyben eredménnyel járt. Egyébként Jacobot német ügynökök később, 1941-ben Portugáliából elhurcolták. 1944 februárjában egy berlini börtönben halt meg.

⁴⁴ Gustloff fanatikus náci volt. Fennmaradt különböző svájciak előtt tett kijelentése: „Ha nekem Hitler megparancsolja, hogy ma este hét órakor lőjem le a feleségemet, akkor öt perccel hét óra előtt csőre töltöm revolveremet, és hét óra után öt perccel feleségem – hulla.” Hitler Gustloff kijelentése szerint – számára a „feltámadt Krisztus” volt. *Rings*: i.m. 55.

⁴⁵ Faksimile-képek *Rings* i.m. 64–65. oldalon. Az elvek, módszerek általános érvényűek voltak: Kozma Miklós magyar belügyminiszter például 1936. december 9–17. közötti berlini látogatása során bemutatta német tárgyalópartnerének, Fricknek a „Volksdeutsche Kartenskizzen” c. propagandairatot, amely Magyarországot a német kultúr-érdekerület fogalmába sorolja, és valóságos taktikai használati utasítást ad a Magyarországot felkereső német turistáknak: hogyan viselkedjenek, hogyan szolgálják a német nemzetiszocializmus érdekeit anélkül, hogy feltűnést keltsenek. Ez az utasítás úgyszólván eligazítást ad a felderítő jellegű feladatok rögzítésének módjáról is. *Tihanyi János*: Magyar–német idegenforgalom a két világháború között. Századok 1983. évi 1. szám 140–141.

Ötödik Hadoszlop

Svájcban tehát működött az ott élő német állampolgárokat tömörítő szervezet, a „Landesgruppe” és a náci érzelmű svájciakat magukban foglaló „frontok”. A svájci fegyveres semlegesség, a Németországgal szembeni ellenállás és ha kell, a harc hívei csakhamar felismerték mindkét náci csoportosulás veszélyességét.

A svájci német kolónia valószínűleg a legnagyobb volt Európában. Különböző helyi szervezetek; katonai fegyelem; felderítő hálózat és a szervezeti élet összefonódása; félkatonai alakulatok; szoros együttműködés a svájci szélsőjobboldallal, a frontistákkal: ily módon szötte át a hitleri Németország és a náci párt Svájcot. A háború kitörése pedig nem gyengítette meg a német kolóniát, ellenkezőleg. A gyors és nagy német katonai sikerek lenyűgözőek voltak. Már tevékenykedett von Bibra követségi tanácsos, akit Gustloff halála után küldtek a berni német követségre, s aki Hitler döntése alapján mint diplomata egyben betöltötte az NSDAP svájci „Landesgruppenleiter” funkcióját is (amivel a németek kijátszották a svájci döntést, amely betiltotta az NSDAP svájci működését. Igaz, később, 1940 októberében, a svájci kormányzervek német nyomásra, csöndben felfüggesztették a svájci náci szervezetek működésének korábbi betiltását). Egyes korabeli náci adatok szerint 1936–40 között a Svájcban lévő és szervezett német kolónia létszáma 800-ról 80 000-re nőtt, majd 1943-ban 30 000-re ment vissza. Lehetséges, hogy ezek a számok túlzottak, de tény, hogy a Svájcban élő, tevékenykedő sorköteles németek döntő többségét felmentették a bevonulás alól, és Svájcban *maradhattak*(!)

Az Ötödik Hadoszlop ugyanazt művelte, mint másutt Európában. Különösen fontos volt Bazel, amely egy német betörés szempontjából elsőrendű jelentőséggel bírt: itt 4000 németet képeztek ki és szerveztek századalakulatokba. Jellemző, hogy a németek szempontjából fontos Badische Bahnhofon a Német Birodalmi Vasutak 650 alkalmazottat foglalkoztattak, közülük 200 svájcit, akiknek legnagyobb része „frontista volt”, tehát svájci náci. A háború folyamán a 650 alkalmazott majdnem fele Svájc elleni kémkedést és más büntető cselekményt követett el.

1942 áprilisában öt „frontista” bestiálisan meggyilkolta és kirabolta Artur Bloch berni marhakereskedőt, aki Payernbe tartott a marhavására. („Payerni gyilkosság”) A tetteseket elfogták. Elmondták, hogy a gyilkosságot a kantoni frontvezető rendelte el. Indoklás: „mivel zsidó volt”. A kantoni frontvezető egyébként a lausanne-i német konzulátus segítségével Németországba szökött. (Később megállapították, hogy neve az Abwehr im Ausland ügynöklistáján szerepelt).

Néhány hónappal a gyilkosság után titkos német futárt fogtak el, bíróság elé állították. Bevallotta, hogy a kantoni vezető és munkatársai részére pénzt és kézi tüzelőfegyvereket adott át és utasításokat szabotázsakciókra (hidak, vasutak felrobantására). Életfogytiglani börtönre ítélték. Egyébként a Bloch-gyilkosság egész Svájcra kiterjedő terrorakció bevezetése lett volna. Bombát akartak robbantani egy freiburgi áruházban, egy lausanne-i zsinagógában és másutt. Halállistát készítettek. A Bloch-gyilkosság bírósági tárgyalásakor, a bíróság bejárata előtt uszító röpcédulákat osztogattak. Az Ötödik Hadoszlop aktivitására jellemző, hogy a negyedik háborús év kezdetén, 1942. október elején Zürichben 12 000 ember részvételével nagygyűlést rendeztek, ahol a német fegyvereket ünnepelték. (Igaz, hogy a Szövetségi

Tanács okulva ebből, javasolta a kantoni kormánynak, ne engedélyezzék a jövőben külföldiek politikai gyűléseit. Ez a németek ellen irányuló lépés volt.)

Walter Wolf svájci történész átfogó munkában dolgozta fel a svájci fasizmus 1930–1945 közötti történetét.⁴⁶ Művében valamennyi fellelhető forrást felhasznált. Hozzájutott az archívumok addig zárolt anyagához is. Részletesen ismerteti a svájci náci mozgalmat, a „frontizmus”-t. Előljáróban idézi Eugen Bircher nácibarát svájci hivatásos katonatisztet, aki már 1933-ban hangsúlyozta egy cikkében: „A kormányhatalom átvételével Hitler egész Közép-Európában és ezzel Svájcnak is kétségtelesen hatalmas szolgálatot tett, amennyiben visszaverte a bolsevizmus támadását... ebből a szempontból a jelenlegi német forradalom... Közép-Európa kultúrájának megmentését jelentette.”⁴⁷

Wolf alapos áttekintést ad a svájci nácibarát mozgalomról. Ennek gyökerei a harmincas évek elejére nyúlnak vissza, amikor a gazdasági válság Svájcot is elérte (munkanélküliség, kis egzisztenciák csődje, a fiatalok állástalansága stb.). Mindehhez politikai, szellemi válság is járult. Hitler hatalomrajutása óriási ösztönzést adott a svájci fasizmusnak, amely a „megújulást” és az „elaggott” demokráciától való elszakadást hirdette. Antiszemitizmus, marxistaellenesség, félkatonai alakulatok, fegyverek, a „Führer-elv”, a parlamentarizmus tagadása, egy korporatív államrend felépítése és – természetesen hit a németek győzelmében, amelyet később a villámháborús katonai sikerek alátámasztani látszottak: ezek voltak a svájci fasiszta mozgalom olasz és német minta utáni ismérvei. A frontizmus ideológiája, tevékenysége kitűnő táptalajt képezett az Ötödik Hadoszlop működéséhez. A svájci szélsőjobb oldali mozgalom megalakulásától (1933) betiltásáig (1943) tagjainak egy része eljutott a németek javára folytatott kémkedésig, mivel a hitleri szervek széleskörűen felhasználták céljaikra fanatikus svájci híveiket. Több frontistát hazaárulásért halálra, illetve súlyos börtönbüntetésre ítélték.

A svájci demokratikus erők szakadatlanul küzdöttek ellenük. A frontista mozgalom 1933–1943 közötti története egyben jól mutatja a svájci demokrácia életképességét és évszázados gyökereit.

Jelentősek Wolf kutatásai a schaffhauseni, zürichi archívumokban, a berni bíróság irattárában. A svájci nácibarát mozgalom különösen erős volt Schaffhausenben, Zürichben, Bázelen. Carl Meyer, a schaffhauseni Nationale Gemeinschaft mozgalom vezetője 1940 őszen megtartott zürichi előadásában helyeselte a náci módszereket a zsidók ellen, és kijelentette: „Izrael népéről nem akarok sokat mondani. A nagyját elintézték, a maradék is sorra kerül. Halottakról nem kell rosszat mondani.”⁴⁸

⁴⁶ *Walter Wolf*: Faschismus in der Schweiz. Die Geschichte der Frontenbewegung in der deutschen Schweiz, 1930–1945. Flamberg Verlag Zürich 1969, 530 o.

⁴⁷ Neue Zürcher Nachrichten, 129/12.5.1933. A cikk bejárta úgyszólván a teljes svájci polgári sajtót. Idézi: *Wolf*: i.m. Erster Abschnitt. Bircher 1941 októberében az első svájci orvosmisszió élén a szovjet frontra utazott. Ezzel is dokumentálni kívánta náci Németország iránti szimpátiáját a Szovjetunió elleni harcban. Ezt az akciót a Svájci Vöröskereszt patronálása alatt szervezték meg, hogy bizonyos humanitárius vonást kölcsönözzenek annak, de a lényeg: a Szovjetunió elleni német hadjáratban a Németország melletti rokonszenv kifejezése volt.

⁴⁸ *Carl Meyer*: Die Schweiz und Europa. Vortrag von 25.10.1940. In: Information der Woche, S 13. Idézi: *Wolf*: i.m. 379.

A schaffhauseni kerületi és kantoni bíróság, valamint a lausanne-i Szövetségi Bíróság ítéleteikben egybehangzón megállapították, hogy a „frontmozgalom”-mal kapcsolatban nem tekinthető rágalmazásnak az a megállapítás, amely szerint az nem más, mint előkészület egy későbbi hazaáruláshoz. A helyzetet bonyolította a szövetségi külügyi tárca vezetőjének, egyben az Államszövetség elnökének, Pilet-Golaznak magatartása. (A németek előrenyomulása idején toleráns politikát tartott célszerűnek a hitleri Németország felé). A dokumentumok és Bonjour elemzése szerint Pilet valóban hitt a németek győzelmében. Pilet-Golaz 1940. szeptember 10-én hivatalában fogadta Dr. Max Leo Kellert, Ernst Hoffmant, a svájci náci szervezkedés, a kétezer főt magába tömörítő „Nationale Bewegung der Schweiz” vezetőit, majd Kellerrel még egyszer tárgyalt lakásán. Vele üzenetet küldött Hessnek, illetve egyetértett azzal, hogy Keller Hessnél közbenjárjon a Harmadik Birodalom megértéséért. 14 hónappal később Keller Németországba szökött, vele együtt öt vezető munkatársa is. Távollétükben a svájci bíróság hazaárulásért 43 évi börtönbüntetésre ítélte őket. Keller 14 évet kapott. A német kormány Kellert elismerte a Németországba szökött összes svájci nemzetiszocialista vezetőjének. Egyébként a dezertált svájci nácik közül több mint 200-an léptek be az SS-Wiking hadosztályba, több mint 400 fő szolgált más SS-kötelékben, közülük összesen 33 fő töltött be vezető tisztségeket. Pilet nyolc évig eltitkolta a Szövetségi Tanács előtt a svájci nácikkal folytatott tárgyalásait. A Szövetségi Tanács egyébként telefonlehallgatás révén információt kapott erről, ám a Tanács tagjai úgy tettek, mintha semmit sem tudtak volna.⁴⁹

A Szövetségi Tanács 1940. november 19-én betiltotta a svájci náci mozgalmak tevékenységét. 1941. június elején megkezdődtek a letartóztatások. Itt kell megemlíteni, mivel egy töről fakadó intézkedésről volt szó: 1940. november 27-én egész Svájc területén betiltják a Svájci Kommunista Párt tevékenységét, nem sokkal később a baloldali szocialisták működését, és csak 1944 októberében hatálytalanítják azt. (Nem feladatunk az első világháború utáni helyzetben, 1921 márciusában megalakult kommunista párt tevékenységének vizsgálata és a svájci államhatalmi szervek represszáliáinak ismertetése. Tény, hogy a svájci szervek ellenségesen, gyanakvóan kezelték a kommunistákat, és „a belső rend védelmében” a Svájcban lévő náci beállítottságú politikai csoportosulásokkal *azonos* elbírálásban részesítették őket.)

A német behatolás méreteit akkor láthatjuk tisztán, ha az Ötödik Hadoszlopon kívül a *közvetlen* német tevékenységet is szemügyre vesszük. (Felderítés, politikai-diplomáciai befolyásolás).

A németek svájci behatolásának módszerei közül – nem idesorolva a kémkedést – elegendő talán egy példa: a német légi erő meg akarta torolni azt a tényt, hogy német harci gépeket 1940-ben svájci katonai repülők Svájc felett lelőttek. Göring személyes parancsára speciális német szabotőr-csoport nyomult be Svájcba, hogy

⁴⁹ Rings megjegyzi, hogy „a telefoncenzúra a legfelsőbb hivataloktól sem tartotta távol magát”. Rings: i.m. 247. A svájci elhárító szervek a háború alatt erőteljesen éltek a telefonlehallgatással és más titkos ellenőrzési módszerekkel. Gondosan figyelték azokat a politikusokat, akiknél a hitleri Németország iránti engedékenységre, vagy kapitulációra gyanakodtak.

repülőtereket romboljanak szét, és az altdorfi lőszergyárat felrobbantsák. A kommandó tagjait a svájci szervek őrizetbe vették.

1940 első felében, 4 hét alatt a svájci légeret a németek 197-szer sértették meg. Ez volt egyébként is az az időszak, amikor Svájc katonai vezetői közvetlen német támadástól tartottak. Lehetséges egyébként, hogy ez német elterelő manőver volt: mintha Svájcon keresztül akarták volna Franciaországot megtámadni. Ismeretes, hogy a valóságban mindez Belgiumon keresztül történt.

Német kémkedés Svájc ellen

Alfred Ernst hadtestparancsnok – a háborús években a svájci hadsereg „Büro D” (Nachrichtenauswertung Deutschland) főnöke – 1973-ban Freiburg i.B.-ben (NSzK) a Bundesarchiv/Militärarchivban folytatott kutatásai során géppel frott eredeti példányt talált: „Kleines Orientierungsheft Schweiz” címen. Az OKH Generalstab des Heeres, Abteilung Fremde Heere West adta ki 1942. szeptember 1-én. A füzet mindannak összefoglalása, amit a német felderítés Svájc védelméről megtudott. E füzet jelentősége igen nagy, mert annak alapján elemezni lehetett a Svájc elleni német katonai-politikai-gazdasági hírszerzést. Ebből az okmányból kiindulva Hans Rudolf Fuhrer svájci hadtörténész, vezérkari tiszt a „Spionage gegen die Schweiz. Die geheimen deutschen Nachrichtendienste gegen die Schweiz im zweiten Weltkrieg 1939–1945.” című munkájában áttekinthetően, jól tagoltan, sok szervezeti sémában is feltüntetve mutatja be: milyen náci katonai, politikai és pártfelderítő szervek dolgoztak Svájc ellen, hogyan tevékenykedtek, milyen célokat tűztek maguk elé.⁵⁰ A könyv számos dokumentummal alátámasztva továbbfejleszti és új felismerésekkel gazdagítja a téma korábbi svájci publikációit, és nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a német katonai, politikai felderítő szervek módszeresen feldolgozták Svájcot, fontos objektumokba épültek be, felhasználták az Ötödik Hadoszlopot. Vagyis nem becsülték le Svájcot, mert az kis ország volt. Egyébként is: a szakirodalomból világosan kiténik, hogy a második világháború előtti és alatti német hírszerzés minden egysége szervezeti felépítésének megfelelően el akarta érni a számára kitűzött feladatokat. Ily módon a hódító háborút folytató Németország számára a kémkedés, a szabotázs elsőrendű harci fegyverekké váltak.

Már 1935-ben a zürichi rendőrség az NSDAP pártirodáiban lefolytatott házkutatások alkalmával bizonyítékokat talált arra, hogy Gustloff náci szervezete központilag irányított hírszerzést folytatott. 1940-ben Klaus Hügel SS-Sturmbannführer Stuttgartból vezette a Svájc elleni politikai felderítést és szabotázs-tevékenységet. Együttműködött a Németországba menekült svájci fasisztákkal (pl. Max Leo Keller), és arra törekedett, hogy egyesítse a különböző németországi szélsőjobboldali svájci csoportokat. Így jött létre 1941 nyarán Stuttgartban a „Bund der Schweizer in Grossdeutschland” (BSG). Ennek legjelentősebb vezetője a hazaáruló Franz Burri volt, aki később egy sajtóiroda élén minden eszközzel támadta Svájcot.

⁵⁰ Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift, Druck und Verlag: Huber & Co., AG., Frauenfeld, 1982. 184. A munka egyben Fuhrer doktori értekezése volt a Zürichi Egyetem I. Filozófiai Tanszékén.

Nincs lehetőség a Svájc elleni német hírszerzés, politikai aknamunka és szabotázs-tevékenység részletes kifejtésére. Az Abwehr-alkulatok, az RSHA, Amt VI., Auslandsnachrichtendienst (SD der RSHA) és a RSHA, Amt IV., Gestapo számos német ügynököt telepítettek Svájcba. Közülük sokat még a háború kitörése előtt, gyakran olyan foglalkozást választva számukra, amelyek katonailag fontos objektumok közelében tették lehetővé letelepedésüket, vagy üzleti munkájukat. Mégis: legfontosabbak a német felderítő szervek számára a meggyőződéses alapon részükre dolgozó svájciak voltak. A németekre jellemző, hogy a háború alatt Svájcban elfélt 865 kémből 523 svájci állampolgár volt, legnagyobb részük a Harmadik Birodalomhoz közelálló „frontista”. 1942 és 1944 között 17 svájcit végeztek ki Németország javára folytatott kémkedésért. Ezek az ügynökök mindent kiadtak német megbízóiknak, amihez hozzájutottak (tüzérségi állásokat, a Rajna-hidak koordinátáit, erődítmények leírásait, Svájc legnagyobb lőszergyára őrségének adatait, a Réduit védelméről, repülőterekről, üzemanyagraktárakról, felvonulási tervekről szóló adatokat, parancsnokok neveit stb.). A későbbiekben a svájci titkosszolgálat és a Svájcban a második világháború alatt folytatott szövetséges hírszerzés tárgyalása során visszatérünk különösen a német politikai hírszerzés és vezetője, Walter Schellenberg SS-tábornok Svájccal kapcsolatos akciójára.

A semlegesség megőrzése

A diplomácia

A fentiekben vázolt negatív külső (mint fő) és belső (főként az Ötödik Hadoszlop tevékenysége) tényezők hatottak az ország külpolitikájára, elsősorban a hadihelyzet és a német kormány különböző területeken megnyilvánuló nyomása befolyásolta azt. Ám az előzmények korábbiak: utalunk Motta gesztusaira Németország felé a Gustloff-ügyben.

Még nagyobb jelentőségű és egyben jellemző az olasz–abesszin háború (1935) kapcsán Svájc magatartása. A Népszövetség egyik tagja (Olaszország) megtámadta a Népszövetség másik tagját (Etiópiát). Svájc – maga is népszövetségi tag – külpolitikai és semlegességi dilemma elé került. A maga módján oldotta meg: elismerte az olasz fasiszta impériumot, vagyis legitimálta Mussolini abesszíniai rablóhadjáratát. (Megjegyzendő, hogy később másként jártak el a spanyol köztársaságban harcolt 800 svájci önkéntessel. A hazatérteket (150-en estek el) fogsággal büntették.) Angol, francia vezető újságok élesen támadták Svájcot, az olaszok viszont jelentős ipari megrendelésekkel látták el. Az országon belül széles körű felháborodást váltott ki az abesszínok elleni lépés. A semlegességi alapelvek megsértését kérték számon Mottától, aki 1920-tól 1940-ig, haláláig állt a svájci külügyek élén, és közben az Államszövetség elnöke is volt.

Svájci történészek Motta utolsó pozitív lépésének tekintik, hogy ezután – talán felismerve a közelgő európai krízist (Ausztria, Csehszlovákia), amely végül is világháborúhoz vezetett – visszatért a teljes semlegességhez anélkül, hogy Svájc ki lépett volna a Népszövetségből. Svájc számára engedélyezték ugyanis, hogy a to-

vábbiakban távoltartsa magát a Népszövetség politikai határozataitól és akcióitól. A svájci külpolitika ellentmondásos irányzatai, a semlegesség különböző mód-szerekkel való megőrzése – természetesen végigvonul e tanulmány egyes részein. Mégis célszerűnek látszik itt külön kitérni Marcel Pilet-Golaz-ra, aki 1940-től 1944-ig állt a külügyek élén, és 1940-ben szövetségi elnök is volt (Svájcban évenként választják az elnököt.)

Pilet alakja több mint problematikus. Munkássága, magatartása jól jellemzi azokat a svájci köröket (bizonyára a kisebbséget), amelyek a villámgyors német győzelmek következtében *idomuló* külpolitikát hirdettek. Pilet 1940-ben kifejezte meggyőződését Németország végső győzelmében és ezt még a Szovjetunió megtámadása, majd az USA hadbalépése után sem adta fel. Emellett lebecsülte Nagybritannia potenciális erejét. S mivel toleráns volt a tengelyhatalmakhoz, felkeltette maga ellen a szövetségesek gyanúját. Az idősebb svájci generáció és a svájci történészek egyik vétkének tekintik 1940. június 25-i rádióbeszédét. A francia fegyverletétel első napján, mint szövetségi elnök szólt a svájci néphez. Ebben Franciaország fegyverletételét megkönnyebbüléssel fogadta, mert az a három nagy szomszéd közötti békéhez vezet. Bejelentette a részleges és fokozatos svájci leszerelést (ezidőben a svájci hadsereg mozgósított állapotban volt). Kijelentette, hogy Európának meg kell találnia egy új erőegyensúlyt, amely a régi, elavult formákon kívül keresendő. Mindez gyakorlatilag politikai kapitulációt jelentett e Hitler-féle „új rend” előtt. A beszéd németellenes svájci körökben éles visszatetszést váltott ki. Sőt, cselekvés, laza illegális szervezkedés is követte, amelyben a svájci hadsereg fontos beosztású tisztjei vezető szerepet játszottak. („Gotthard-Bund”, „Aktion Nationaler Widerstand”). Részt vettek ezekben a svájci gazdasági életre, a sajtóra, a pártokra, a szakszervezetekre nagy befolyással lévő személyek. A cél: Svájc megszállása esetén történő ellenállás megszervezése volt. Pilet-nek felrőtták, hogy a „cél szentesíti az eszközt” jezsuita elv alapján járt el, hogy nincs világos külpolitikai koncepciója stb. Végül is az európai hadihelyzet alakulása megcáfolta a németekhez idomuló és eredendően élesen szovjetellenes külpolitikáját, és 1944 decemberében, 55 éves korában a Szövetségi Tanács lemondásra készítette. Pilet soha nem ismerte el, hogy ő valamikor is hitt a németek győzelmében. Ám ennek ellenkezőjéről szemés fültanúk feljegyzései, visszaemlékezései a cáfolatok. Pilet politikai portréját részletesen megrajzolta Bonjour a második világháborús időszakot befejező kötete végén.⁵¹ Figyelemre méltó ez a portré, mert Pilet tevékenységének, karakterének szinte filozófiai elemzésén túlmenően Svájc világháború alatti külpolitikáját veszi górcső alá. Érdekes a külpolitikai (Pilet) és a katonai (Guisan) vezető összehasonlítása, amelynek során Bonjour leszögezi, hogy az államférfi feladata komplikáltabb volt a katonáénál. Nem mentes a portré ellentmondásoktól sem, mert – habár hibáztatja Pilet-Golaz-t német orientációjáért, sőt tényekkel bizonyítja, hogy a szovjet–német háború kitörésekor is hitt Németország győzelmében – mégis azt írja, hogy Pilet a kis ország „hajóját megóvta” az alámerüléstől. Nem sokkal utána pedig hangsúlyoz-

⁵¹ *Bonjour*: i. m. V „16. Sturz Pilets” és „17. Pilet als Vorsteher des Politischen Departements”: 426–452.

za: „...az utókor a koszorút annak nyújtja át, aki minden vonalon bátor ellenállást tanúsított.”

A németekkel kapcsolatban Bonjour leszögezi: szerinte Pilet tevékenységének vizsgálata „megdöbbenő világossággal” mutatja a veszélyt, amelyről Svájc megmenekült. Szubjektív tényezőket ellenpároként összevetve (éleslátás-rövidlátás, bátorság-csüggedés, erő-gyengeség) úgy tűnik Bonjournak, hogy könnyebb bírálni a szubjektív „csütörtököt mondást”, mint megérteni az objektív nehézségeket, amelyek az államférfi ki volt téve. Éppen ezért „különös érzék szükséges a történelmi vizsgálódáshoz, hogy megmaradjon a megfontolás.”⁵² A svájci történészek doyenje elmélkedik így. S hogy mennyire ellentmondásosak voltak ezek az évek, azt néhány egyéb tény is bizonyítja: a második világháború kitörésekor a pápa békefelhívást tett közzé, Motta a semlegességre hivatkozva – elzárkózott az ebben való részvételtől. Más, hasonló akciókban sem vett részt Svájc. Ezzel szemben 1940 novemberében Londonban makacsul tartották magukat olyan hírek, hogy Németország svájci csatornákon keresztül Angliával békét kötne: kiürítené a megszállt nyugati országokat, és csak a Szovjetunió ellen fordulna. (Churchill 1940. november 10-i beszéde azonban kizárta a náci rezsimmel a béketárgyalásokat.) Egyébként e német kombinációkkal kapcsolatban Pilet is gyanúba keveredett, mint aki abba bekapcsolódott: a berni francia követ előtt állítólag 1941. november 5-én kijelentette – amit az nyomban közölt Vichyvel –, hogy Németország a Szovjetunió elleni harcában küszöbön álló szünetet (megj.: a gyors német előrenyomulás lelassulása, megállítása, T. J.) egy „európai szervezet” létrehozására akarja felhasználni. Tény, hogy Svájcban akadtak politikusok, akik szerették volna elősegíteni Németország és Anglia közeledését.

1941 novemberében Pilet a Vichy-kormány berni követe előtt kifejtette, hogy a szövetségesek totális győzelme ugyanúgy fenyegetné a kis nemzetek függetlenségét, mint a tengelyhatalmaké. Franciaországnak ugyancsak érdeke, hogy Németország, bár ne uralja a kontinenst, de elég erős maradjon, hogy az európai szárazföldet „...mind az angol-szász gazdasági imperializmustól, mind a szovjet kommunizmustól megvédje”.⁵³

Végül: 1943. február 5-én jelentett a svájci hírszerzés egy békeközvetítési „afér”-ről, amely a Szövetségi Tanácsnál és Guisan tábornoknál igen nagy megütközést keltett, és sohasem sikerült pontosan tisztázni azt. A jelentés szerint Köcher, a berni német követ, Ilsemann katonai attasé kíséretében felkereste Pilet-t. Megbeszélésük során Köcher kijelentette: a német birodalmi vezetés nem számít már egyértelmű győzelemre, meglepte őket a szovjet hadsereg ereje. Arra akarták rábeszélni Pilet-t, hogy a semleges államok működjenek közre Európa „megmentésében”, abban, hogy tudatosítsák az angolokkal-amerikaiakkal: egyedül a német hadsereg tudja megvédeni Európát a szovjet előrenyomulástól. Amennyiben az oroszok a Wehrmachtot szétverik keleten, mivel az angolok-amerikaiak a németeket erőik szétforgácsolására kényszerítik, úgy a „bolsevizmus” visszavonhatatlanul benyomul Európába. A német vezetésnek az a véleménye, hogy teljesen lehetséges az angol-

⁵² *Bonjour*: i.m. V 450–451.

⁵³ *Bonjour*: i.m. III. kötet. Idézi: *Neue Zürcher Zeitung* 1. Juli 1970. Fernausgabe Nr. 178.

szászokkal való megértés, Németországnak nincsenek Nyugat-Európában ambíciói. Ez a fejtegetés a jelentés szerint mély benyomást tett Pilet-re. Röviddel a látogatás után a svájci külügyek irányítója állítólag magához kérette Harrison amerikai követet, és lényegében Köcher koncepcióját mondta el, miközben rámutatott „Európa bolsevizálásának veszélyére”, valamint arra, hogy az angolszászok közvetlen érdekeltek a veszély elhárításában. Harrison részletesen és haladéktalanul tájékoztatta Washington. Roosevelttel válasza egyértelmű volt: a szövetségesek a tengelyhatalmak feltétel nélküli kapitulációjáig harcolnak.⁵⁴

Bonjour szerint valószínűnek látszik, hogy mindez összhangban volt Pilet egyéniségével és felfogásával, de nem tartja bizonyítottnak, hogy a Politisches Department vezetője semlegességi kötelezettségeivel nem összeegyeztethetően részt vett volna a fenti „békeoffenzíva” erőltetésében. Hozzáteszi még, hogy a szovjet fél – amely tudomást szerzett Pilet akciójáról – azt a Szovjetunió elszigetelésére irányuló kísérletként fogta fel, amely rendkívüli veszélyt rejtett magában. 1944 novemberében ez is hozzájárult Pilet bukásához, mert a Szovjetunió nem akarta a diplomáciai kapcsolatokat a Pilet által külpolitikailag irányított Svájjal helyreállítani.

Svájc természetesen színtere volt különböző béketapogatózásoknak (így pl. Kállay Miklós megbízásából a Magyar Nemzeti Bank tisztviselője, Radvánszky Antal 1943-ban Svájcban tárgyalásokat folytatott Allen Dulles-szel).

Különböző svájci személyiségek részt vettek a háborús felek közti helyi fegyverszünetek előkészítésében. A legfelső svájci államhatalmi szervek azonban óvakodtak a közvetlen beavatkozástól. A hagyományos tapasztalatok alapján ezzel is meg akarták őrizni semlegességüket, hogy az országot sértetlenül kivezessék a háborús világból.

Kapcsolatok a szövetségesekhez

A háború első szakaszában főként a németeknek nyújtott engedmények determinálták a kapcsolatok alakulását. Más jellegű volt a *Franciaországgal* hagyományosan kialakított kontaktus, vagy akár az *Angliával* fenntartott diplomáciai és egyéb összeköttetések, mint a Svájc–USA kapcsolatok. (Ennél különösen bonyolult helyzetet váltott ki az Amerikában lévő svájci követelések zárolása, valamint a Németország–Svájc közötti arany, valuta és egyéb üzleti tranzakciók kérdése.) Sok prob-

⁵⁴ Ezeket az információkat Hausamann, a svájci hírszerzés tisztje, elküldte Kobeltnek, a honvédelmi tárca vezetőjének és Guisan tábornok hadseregfőparancsnoknak. Utóbbi Celio szövetségi elnöknek továbbította azt. Kobelt Guisannal frásban közölte, hogy a Szövetségi Tanács 1943. február 16-i ülésén Pilet kijelentette: egy szó sem igaz az egészről. Guisan, miután rámutatott a hírszerzői jelentés által kiváltottak horderejére, felszólította Hausamant: nyújtson részletesebb bizonyítékokat. Hausamann ezt megtagadta, és az elrendelt katonai bírósági felülvizsgálatkor sem szolgáltatva ki bizalmas informátorát – Kopecky csehszlovák diplomatát. Ezért Hausamant a hírszerzés főnöke elbocsátotta, de mint polgári „ügynök” tovább dolgozott a hírszerzésnek. (Hausamannról továbbiakat l. a svájci hírszerzés tevékenységénél). 1944 elején Hausamann hírszerzőtisztii funkcióját csendben újból visszakapta. *Bonjour*: i.m. III. kötet. Idézi: Neue Zürcher Zeitung „Zurückhaltung gegenüber Friedensfühlern im zweiten Weltkrieg”, 1. Juli 1970. Fernausgabe Nr. 178.

lémával volt terhes a svájci–szovjet viszony. A közvélemény nagy többsége a szövetségesekkel rokonszenvezett. Sajtómegnyilvánulások, fontos közéleti személyiségek megnyilatkozásai mind ezt húzták alá s nem cáfolja meg az a tény, hogy a szövetségesek szigorú tengeri blokádot léptettek életbe Svájc ellen. Ezek az intézkedések egy alapvető célt szolgáltak: a németek gyengítését. Angol és USA-körök részletes információkkal rendelkeztek a svájci állami, gazdasági bankmanőverekről, amelyekkel diadalittas északi szomszédjuk kívánságainak akartak eleget tenni, hogy ezzel is megóvják Svájc semlegességét. (A német nyomás természetesen óriási volt, de a szövetségesek erősen helytelenítették Svájc szerintük túlzott készségét.) Csak a háború legvégén volt hajlandó Svájc a szövetségesek követelésére a bankjaiban elhelyezett német arany és más értékek zárolására és a német tranzitforgalom leállítására. És közben Bernben Svájc egyidejűleg tárgyalt gazdasági kérdésekről a szövetségesekkel és a német delegációval. Egyes svájci államférfiak azon aggódtak, nehogy a német fél megszakítsa velük a tárgyalásokat (mivel a szövetségesek befolyása érezhető volt a svájci–német tárgyalásokon). Svájc engedett: a tranzitforgalom (Olaszország felé) betiltásán kívül leállították a hadi szempontból fontos áruk kivitelét is Németországba. Ez már utóbbi vereségének előestéjén történt. Végül a szövetségesek megszüntették a Svájc elleni blokádot.

A francia–svájci kapcsolatokról, annak háború előtti alakulásáról, különösen a két vezérkar megbeszéléseivel a későbbiekben foglalkozunk. Sok iratanyag áll rendelkezésre. Érdekes Walter Stucki párizsi, majd a vichyi kormány mellé akkreditált követ tevékenysége. Ez a Pétainnal szimpatizáló, de a katonai helyzetet reálisan értékelő svájci diplomata már a nagy német támadás előtt jelentette, hogy francia körök inkább számolnak Belgiumon keresztül történő támadással, mint a Svájcon keresztül Franciaországba való benyomulással. A Maginot-vonal megkerülése és át-törése után Stucki – aki tüzérezredes volt – értékes jelentésben elemezte a Svájcra leszűrhető tanulságokat. 1940. május 23-án Párizsból Pilet-nek küldött jelentésében megállapítja, hogy az Ötödik Hadoszlop elvágta a telefonvonalakat, német ejtőernyős egységek rejtve (szerzetesnek öltözve, vagy más hadsereg egyenruhájában) mozogtak; a hidak felrobbantása csődöt mondott, az evakuálás, ha nem drákói fegyelemmel hajtották végre azt, szintén csődöt mondott stb. Stucki maga is dél felé menekült munkatársaival, és közvetlenül tapasztalta a káoszt. Felteszi a kérdést: mi lenne, ha pl. Bazel városát megtámadnák anélkül, hogy evakuálás lett volna. Levonja a tanulságokat: a francia kikötők használhatatlanok, Svájc aligha számíthat azokra. Ezért haladéktalanul jegyre kell adni az élelmiszert. Elemzi a németek franciaországi magatartásának alakulását. Kezdetben korrektek voltak, ezért a franciák passzívák maradtak. Később ez a magatartás gyűlöletté változott. Jelenti, hogy a kommunisták széles körű szimpátiára tettek szert, a meg nem szállt Franciaországban jelentős fegyverraktárai vannak.⁵⁵ Egyébként a francia ellenállásban fontos szerepet játszó „maquis”-ről a konzervatív Stucki ellenségesen nyilatkozott. Stucki Vichyben Pétain feltétel nélküli bizalmát élvezte. Pontosabban: Pétain teljes mér-

⁵⁵ Stucki Mottának Párizsból 1939. szeptember 12-én, 1939. október 9-én; Piletnek Párizsból 1940. május 23-án, Bordeaux-ból 1940. június 13-án, 1941. szeptember 23-án. Idézi: *Bonjour*: i.m. IV. 265, 267, 271, 275–276.

tékben támaszkodott rá és a svájci követség anyagi-technikai lehetőségeire. Sokat segített neki. Semleges státusát és követi rangját teljes mértékben latba vetette, hogy Pétaint védelmezze, kívánságait teljesítse. Stucki Vichyben e téren kiemelkedő szerepet töltött be.

Anglia a háború elején kritikusan figyelte Svájcnak Németországhoz fűződő gazdasági kapcsolatait, különösen a Gotthard-hágón folyó tranzitszállításokat. Miközben angol körök pozitívan, elismeréssel követték Guisan tábornok tevékenységét, nem titkolt bizalmatlansággal figyelték Pilet Németországhoz való közeledését. (Pilet 1940. június 25-i beszéde és a svájci nácibarát Max Leo Kellerrel való tárgyalás.) Bizalmas beszélgetés során Kelly berni brit követ Pilet-t „svájci Quisling”-nek jellemezte – ez a kijelentés berni diplomáciai körökben közszájon forgott.⁵⁶

Svájc Németországgal fenntartott gazdasági kapcsolatainak (élelem, hadianyag-szállítások) alakulása, másfelől a brit gazdasági blokád, esetenként a svájci légtér angol megsértése bizonyos feszültségeket teremtett a két ország között. Ez elsősorban a kezdeti háborús évekre volt jellemző. 1940-től a berni angol követség aktív szerepet játszott és részletes információkkal látta el kormányát. Churchill nagyra becsülte ezeket a tájékoztató anyagokat, amelyek a megszállt Európa közepén lévő kis semleges országból nyújtottak értékes információkat. A berni angol követség hetenként kétszer-háromszor adott ki *Bulletint*-t 80 000 példányban (!), ez felülmúlta a svájci lapok példányszámát. S bár az angolok pontos adatokkal rendelkeztek a svájci–német kapcsolatokról, ez nem akadályozta meg őket abban, hogy a brit Tájékoztatási Minisztérium a sajtóban 1941. augusztus 1-én ne jelentessen meg elismerő cikket „A világ legrégebbi demokráciájá”-ról Svájc nemzeti ünnepe alkalmából. VI. György angol király meleg hangú táviratban gratulált. Az európai helyzetet jellemezte, hogy Svájcban nem engedélyezték a távirat publikálását, amely egyébként a svájci és a brit népek közötti rokonszenvet hangsúlyozta ki.

A hadi helyzet megváltozása után az angolok a két ország közötti pozitívumokat emelték ki: Svájc szerepét az angol hadifoglyok (sebesültek, betegek) megmentésében; Svájc anglofil beállítottságát, az idegen érdekek képviselőitért tett szolgálatait. A győzelem napján Churchill üzenetet küldött, és köszönetet mondott mindezekért a svájci népek.

USA: a háború folyamán Svájc különösen az elkövetkező békére vonatkozó amerikai tervek iránt érdeklődött. Bernt elsősorban Roosevelt elgondolásai foglalkoztatták. Az amerikai elnök úgy vélte, továbbra is fent kell tartani az USA, Anglia, Szovjetunió hármasszövetséget. (Ekkor Franciaország egyáltalán nem játszott olyan szerepet, hogy „ötödik”, vagy „negyedik” hatalomként figyelembe vegyék.) A svájciakat elsősorban az izgatta, hogy milyen szerepet játszhat majd Svájc az Egyesült Nemzetek székhelye szempontjából. A berni USA-követség és általában az USA-külpolitikát irányítók az angolokhoz hasonlóan kritikusan figyelték a svájci–német gazdasági kapcsolatokat és különösen Svájc hadianyagszállításait.

A berni USA-követség azt a véleményt képviselte, hogy Svájc nyilvánosságra hozott adatai a Németországba irányuló és a tranzitszállításokról messze a valóság alatt vannak, tehát „kozmetikázott” számok. A szövetségesek előrenyomulásával

⁵⁶ *Bonjour*: i.m. V. 343; 10. lj.

egyidejűleg fokozták Svájcra a nyomást, hogy csökkentse szállításait a németeknek. Svájc azzal védte ki ezt, hogy junktimba hozta a kérdést a németek kezén lévő szövetséges hadifoglyok Svájc részéről történő gondozásával, amely kevésbé lenne biztos, ha csökkentenék szállításaikat Németországba (vagyis német retorzióra utaltak).

„Gazdaság, külkereskedelem, bankok” c. alatt részletesen foglalkozunk az USA–Svájc közötti gazdasági tárgyalásokkal, amelyek a „Currie-misszió” és svájci partnerei közötti megbeszéléssel és megegyezéssel érték el a csúcspontot. Ezek mutatják az USA primátusát és érdekeit a nagy fontosságú gazdasági kérdések terén, most már súllyal a háború befejezése utáni európai politika szempontjából is.

Speciális téma Allen Dulles svájci tevékenysége. Ezt a szakirodalom, sőt a népszerű történelmi munkák, „kémhistóriák” különböző módon feldolgozták (könyvek, TV-darabok, filmek). A hírszerzéssel foglalkozó részben visszatérünk erre.

Szovjetunió: ismeretes, hogy a két ország között nem voltak diplomáciai kapcsolatok (1936-ban, majd 1939-ben a Szövetségi Tanács elvetette a kapcsolatok felvételét. Csak 1946. március 18-án került arra sor). A korábbiakban Svájc széles teret engedett országában a kialakuló szovjet hatalom elleni nemzetközi kommunistaelenes csoportosulásoknak. Bár egyes svájci történészek (pl. Salis) 1941. június 22-én fellélegeztek, mert úgy érezték: most van remény Svájc függetlenségének és a semlegesség megóvására, mégis Svájc magatartása a Szovjetunióval szemben még amerikai köröknek is feltűnt. Úgy vélték, Svájc „kettős játékot” játszik. A háború vége felé egyes nagy amerikai napilapok kétségbe vonták Svájc „ártatlan semlegesség”-ét. A svájci hírgyűnökség 1944. november 6-án belső használatra idézte a moszkvai rádió egy kommentárját: „Svájc tovább folytatja üzleteit a náci rablókkal, és megkeményítette magát abban, hogy ne ismerje el a Szovjetuniót. Vajon ez a világ változásának ignorálása, vagy bornírt provincializmuson, vagy sötét hátsó számításon nyugszik.”⁵⁷ Jelentős akadályt képezett természetesen Pilet személye és a korábbiakban vázolt szovjetellenes tevékenysége is. És csak bukása, valamint az amerikai–svájci gazdasági tárgyalások előrehaladása (a tengelyhatalmak követeléseinek svájci zárolása) előzték meg kedvezően a diplomáciai kapcsolatok a háború után, 1946-ban történt felvételét (amely persze önmagában nem jelentette jó kontaktus kialakulását). Svájcban sokan felejtették el, vagy nem is méltányolták a Szovjetunió mérhetetlen véráldozatait és súlyos anyagi veszteségeit, amelyek végeredményben döntőek voltak a semleges Svájc fennmaradásához. Mindazonáltal azt a tényt, hogy a második világháború után az USA és a Szovjetunió lettek a világ katonailag vezető hatalmai, Svájc politikai vezetői körei is tudomásul kellett, hogy vegyék.

Gazdaság, külkereskedelem, bankok

Az ország ipari potenciálja, külkereskedelme, bankrendszere együtt területénél, lakosságánál sokszorososan nagyobb jelentőséget kölcsönöztek Svájcnak. Az ország fontos volt Németország és a szövetségesek számára egyaránt. Más-más okok

⁵⁷ Die Schweizerische Depeschagentur an das Politische Department, Bern, 6. Nov. 1944. Idézi: Bonjour: i.m. V. 420.

miatt. Nyersanyagszegénység (kivéve elsősorban a villamosenergiát); magasan fejlett feldolgozó ipar (a gépipartól a műszeriparon, a vegyiparon, a textiliparon, a csokoládégyártáson át az óraparig); a nagy gyártól a széles körű, jó szervezettség; kis üzemekig fejlett állattenyésztés; kiváló infrastruktúra (utak, közlekedés, hírközlés stb.) – mindez nem volt elegendő ahhoz, hogy a nagy nyersanyagimportot (pl. kén, vasérc) a kivitel ellensúlyozza. A kihelyezett tőkék kamatai és az idegenforgalom bevételei azonban békeidőben biztosították az aktív fizetési mérleget. Németország, Franciaország, Anglia és az USA voltak Svájc fő kereskedelmi partnerei. Velük bonyolította le a második világháború előtt egész külkereskedelmi forgalmának kétharmadát. Már 1926-ban leszállította a Brown–Boveri cég az USA-nak a világ akkor legnagyobb generátorát, 1929-ben a legnagyobb svájci vegyipari vállalatok (CIBA, Geigy, Sandoz, Hoffmann–La Roche) nemzetközi kartellt hoztak létre a francia és a német vegyi konszernekkel (pl. IG-Farbenindustrie); 1926 és 1929 között 1415 millió Sfr-ot helyeztek ki svájci bankok külföldre, amely csaknem 30%-kal volt nagyobb az országban befektetett tőkénél.⁵⁸

Tradicionálisan Németország volt Svájc legnagyobb kereskedelmi partnere. Ez egyben előre jelezte a későbbi hatalmas problémákat. S ha voltak is korábban bizonyos illúziók, hogy nem lesz háború, a svájci gazdaság irányítói idejekorán rendkívüli előkészületekbe fogtak: Obrecht, a gazdasági tárca vezetője 1938 előtt megkezdte a hadigazdálkodás „árnyékszervezeté”-nek kiépítését, amelynek megbízott vezetői háborús viszonyok esetén e területen kell, hogy teljesítsék, mint katonák, feladataikat. Saját hadiipart hoztak létre, amely többek között repülőgépeket is gyártott. 1938-ban Németországgal, Belgiummal, Franciaországgal és Olaszországgal tárgyaltak kikötők használatáról háború esetén. Kötelezték a svájci ipart és az importáló cégeket, hogy árukat készletezzenek. Központilag tartalékoltak szenet. Az utolsó hat békehónapban pótlólag mintegy fél millió tonna különböző fontos terméket importáltak. Meghatározatlan időre 15 egységből álló kereskedelmi flottát béreltek, ideiglenes tranzitmegállapodásokat kötöttek Német-, Olasz- és Franciaországgal, amelyekben azok kötelezték magukat, hogy svájci áruszállítmányokat a szokásos mennyiségben átengednek országukon. Egyébként 1939. szeptember 1-én a svájci hadiipar úgyszólván mindent tudott gyártani, ami az ország védelméhez kellett (repülőgépeken kívül lövegeket, géppisztolyt, katonai ruházatot stb.).

A második világháború kitörését azonnal követte a szövetségesek tengeri blokádja, amely nemcsak a németek, hanem a semleges országok hajóira is kiterjedt (utóbbiakat szövetséges kikötőbe kísérték, és a háborús szempontból fontosnak ítélt árukat elkobozták). Ez Svájc létérdekeibe ütközött. Élelmiszereinek több mint 2/3-át tengerentúlról importálta (kenyérgabona, cukor, zsír, olaj, takarmányok). Ugyanígy fontos nyersanyagokat (pamut, gyapjú, bőrök, nyersgumi, ón stb.). A szövetségesek joggal tartottak attól, hogy a németekkel fenntartott nagyméretű kereskedelmi kapcsolat rést nyit tengeri blokádjukon. Ugyanakkor a szövetségesek nagyobb volumenű importforgalmat kívántak Svájcból lebonyolítani. A németek ag-

⁵⁸ R. Ruffieux: *La Suisse de l'entre-deux-guerres*. Lausanne 1974. 136–137, 130–142. Idézi: *Dra-gunov*: i.m. 49–50.

resszivitása pedig gyors győzelmek arányában nőtt, ez különösen az 1939/40. évi német–svájci gazdasági tárgyalásokon mutatkozott meg.

A Szövetségi Tanács különleges delegációkat küldött a nyugati hatalmak fővárosaiba. Ebből alakult ki nemsokára az „Állandó Tárgyaló Delegáció” (Ständige Verhandlungsdelegation), amely széles körű felhatalmazás alapján a háború végéig rendszeresen vezette a tárgyalásokat a tengelyhatalmakkal és a szövetségeseikkel egyaránt. Svájci történészek kiemelik a „zöld asztal” mellett folytatott „védelmi harc” jelentőségét, létfontosságát Svájc számára. Mert ezek során tudták biztosítani a lakosság ellátásához szükséges élelmiszereket, anyagokat és a megfelelő exportot. Mindez nagy állhatatosságot, ravaszságot, nagy kompromisszumkésziséget és olyan gesztusok megtételét kívánta mindegyik hadviselő felé, amelyek közül többet később az utókor pejoratív módon ítél meg. Walther Stampfli volt 1940–1947 között a gazdasági tárca vezetője (Vorsteher des Volkswirtschaftsdepartements), akit egyszemélyben tartanak a háborús gazdasági ügyek „tábornokának és vezérkari főnökének”. Jean Hotz vezette a gazdasági tárgyalásokat a háború alatt a hadviselő felekkel.

Meg kellett küzdeni a szövetséges blokáddal (a korábbiakban említett bérelt hajókat később a szövetségesek lefoglalták) és a német ellenblokáddal. A svájci állam- és gazdaságvezetés gyorsan megtalálta a kivezető utat, amely a szövetségesek kezdeti bizalmatlanságát feloldotta: *fegyverek és hadianyagok, hadfelszerelési cikkek* szállítása ellenében a szövetségesek készek voltak lazítani a blokádon. A Szövetségi Tanács hatályon kívül helyezte az 1939 áprilisában hozott tilalmi rendelkezését a hadianyagok kivételéről, és így az a furcsa helyzet állt elő, úgy is mondhatnánk: Svájc drôle de guerre-je, hogy döntően német vasércből, német szénből „kovácsolt” fegyvereket adtak el a Harmadik Birodalom ellenségeinek. (Az 1907. évi hágai konvenció nem tiltotta meg semleges országoknak a hadviselő államok részére fegyverek eladását, csak azt írta elő, hogy bármelyik hadviselőnek egyenlő a joga a semleges országokból fegyverek beszerzésére.) Mindez néhány nappal a háború kitörése után történt. Németországot tájékoztatta Svájc, de az a lengyel hadműveletekre koncentrált, és egyelőre nem törődött a svájci külkereskedelem szokatlan műveleteivel. Ebben az időben Svájc mindössze 8 millió Sfr-ért szállított Németországnak hadi- és hadfelszerelési anyagokat, és mintegy félmilliárd frank értékben Franciaországnak és Angliának. S bár svájci publikációk tiltakoznak az ellen, hogy Svájc munkaképes lakosságának többsége a későbbiekben Németország részére dolgozott volna,⁵⁹ a tények – tények maradnak: a németek villámháborús győzelme következtében, Franciaország összeomlása után Németország benyújtotta a számlát: mindazokat a hadianyag-szállításokat kérte, amelyeket a háború kitörése után Svájc Franciának, Hollandiának, Belgiumnak teljesített.

A hitleri Németország fölénye nyomasztó lett Svájccal szemben. Különböző hírforrások nem zárták ki Svájc lerohanását. A német gazdasági tárgyaló delegáció

⁵⁹ „Wirtschaftliche Landesverteidigung und Neutralität”. Neue Zürcher Zeitung 8. Juli 1970. Fernausgabe Nr. 185. A cikk azt állítja, nemhogy a lakosság „többsége” dolgozott volna Németország számára, de pontos számítások szerint az nem haladta meg az „összlakosság 3%-át”. Ezt a számot – amely alacsonynak tűnik – nem támasztja alá a NZZ forrásmegjelöléssel.

igen nehéz helyzetet teremtett különösen az 1939/1940. évi tárgyaláskor svájci partnere számára: azzal fenyegettek a németek, hogy leállítják a szénszállításokat, amennyiben Svájc mindkét hadviselő félnek nem egyenlően szállít hadianyagot. Svájc engedett a német követeléseknek, „A fegyverek elindultak Németországba.”⁶⁰ És mivel a német hadianyagexport növeléséről volt szó, csökkentették Anglia felé hadianyag-szállításaikat. Ezt a németek kedvezően fogadták, viszont Anglia követelte az eredeti volumenű hadianyagot.

Németország közben további kedvezményeket kapott: jelentős összegű svájci hitelekkel könnyítették meg a németek fegyver- és hadianyag-vásárlásait (1940. augusztus: 150 millió frankos kliringhitel. Ez év vége felé Berlin közölte: nem elegendő a hitel, így ezt 1941. február elején 165 millióval 315 millióra emelte meg Svájc). Ugyanekkor Németország kötelezte magát további 1,7 m tonna szén, 255 ezer t vasérc, valamint kőolaj, benzin, műtrágya, burgonya, takarmány szállítására. 1941 júliusára a meghitelezett teljes összeg mintegy 850 millió frankot tett ki. A németeknek ez a taktikája nem ismeretlen: elég ha utalunk Clodius követnek, a Birodalmi Külügyminisztérium vezető munkatársának, a gazdasági ügyek szakértőjének magyarországi gazdasági tárgyalásaira, amelyek a háború alatt a fokozatos német eladósodás stratégiáján alapultak. (A háború végén Magyarország volt Németország legnagyobb hitelezője.) A németek tovább feszítették a húrt: leállították szénszállításaikat, és kifejezték: ragaszkodnak ahhoz, hogy minden árut megvehessenek Svájctól, amely ott kapható. Végül 1940. augusztus 9-én Berlinben aláírták az új gazdasági megállapodást Németországgal. A svájci tárgyaló delegáció tisztában volt Németország fölényével, és ehhez igazította lépéseit.

A német hadsereg súlyos vereségei a szovjet fronton megváltoztatták az európai hadi helyzetet. A svájci gazdasági tárgyaló delegáció a későbbiekben már jobban szembe tudta állítani az export-import tételeket egymással, és további eszközöket is fel tudott használni: a megszavazott hitelek visszatartása, főként azzal alátámasztva, hogy Németország folytonos szállítási lemaradásban van (a hadihelyzet romlásával a németek ismételtelen csökkentették Svájcba irányuló szén- és nyersanyag-szállításaikat), az Észak–Dél tranzit összeköttetés (alpesi alagutak) lezárása, illetve a szállítmányok kontingentálása (olaszországi front). A szövetségesek (Anglia és az USA) ugyanakkor egyre erőteljesebben követelték a fegyverszállítások leállítását Németországnak (a németekkel folytatott banküzleteken kívül a fegyverüzleteket ítélték el a legerősebben a háború utáni angol, amerikai feldolgozások, emlékiratok). Egyébként is a németeknek nyújtott minden korábbi engedményt azonnal ellenintézkedésekkel torolták meg a szövetségesek (pl. Németországnak szállító svájci cégek „fekete listája”), 1943 tavaszán London és Washington blokáddal vágta el Svájcot tengerentúli forrásaitól. (Az év végén ideiglenesen lazítottak azon: élelmiszert és takarmányt átengedtek Svájc részére).

Svájc tisztában volt azzal, hogy Németország elvesztette a háborút. A partraszállás után Németországot a szövetségesek immár keletről–nyugatról egyaránt ostrom alá vették. Közeledett a háború befejezése. Ám Svájc *nem* szakította meg Németországgal gazdasági kapcsolatait. „Mert ugyanis Svájc – bárhogy is alakuljon a

⁶⁰ Rings: i.m. 385.

katonailag megszállt Németországban a helyzet – tartósan nem élhetett intenzív árucseré-forgalom nélkül a nagy szomszéddal és a hagyományosan legfontosabb kereskedelmi partnerrel.”⁶¹

1944 végén Svájc Németországgal újból megkezdte a gazdasági tárgyalásokat, és megkísérelte a szövetségesekkel az ezzel kapcsolatos koordinációt. 1945 februárjában érkezett egy nagy létszámú, angol–amerikai–francia küldöttség Bernbe („Currie-misszió”). Vezetője Laughlin Currie, Rooseveltnél bizalmasa volt, Keynes követője, aki különböző kormánybeosztásokban foglalkozott külkereskedelmi kérdésekkel. Az a helyzet állt elő tehát, hogy Svájc *egyidőben* tárgyalt a németekkel és a szövetségekkel.

Svájc semlegességi manőverei, taktikázása talán ekkor érte el csúcspontját, hiszen már a háború *utánra* tekintettek. Currie a szövetségesek nevében előterjesztette javaslataikat: a tranzitszállítások beszüntetése a Gotthard-vonalon; minden export leállítása Németországba és az általa megszállt területekre; ugyanígy az elektromos energiaszolgáltatás leállítása Németországba; a Svájcban található ellenséges vagyron zárolása és kiszolgáltatása a szövetségeseknek (a Bretton–Woods-i konferencia VI. határozata). A svájciak ravaszul manővereztek: a Németországgal folytatott kereskedelem megszakítását például nem kellett kifejezetten *deklarálniok* északi szomszédjuknál. A német gazdaság összeomlás előtt állt, és Németország nem volt már szállítóképes Svájc felé. Így ez a *kölcsönösség alapján* elapadt. (Megtalálták a modus vivendit, amikor *szigorúan* ragaszkodtak a *kölcsönösség* elvéhez). A német vagyontárgyakat zárolták. E téren jelentős munkát fejtett ki Stucki, a korábbi párizsi, majd vichyi követ, aki most a svájci külügyi szervek részéről irányította a Currie-misszióval a tárgyalásokat és – ellentétben a makacsul ellenszegülő svájci bankkörökkel – tudta, hogy ez a pont a tárgyalások *conditio sine qua non*-ja. Valóban, ennek teljesítését a Currie-misszió kedvezően fogadta. Svájc tehát „kibékült” a szövetségesekkel – habár nyílt törés nem következett be a háború kezdeti német főlényben lezajló periódusában sem – és „nem vezett össze” a földön heverő Németországgal. Mindezt a régi svájci semlegességi elvek alapján. A vereség előtt álló Németországgal és a győzelem előtt álló szövetségesekkel *egyidőben*, 1945 elején lefolytatott tárgyalások jól mutatják a svájci gazdaságpolitikusok kiváló képességét arra, hogy a tradicionális semlegességre hivatkozva mindkét féllel a *számukra optimális* megoldást érik el. Nem lehet eléggé aláhúzni azt a gondosságot, ahogyan a gyakorlatilag már *legyőzött* Németországgal tárgyaltak. Nemhogy megszakították volna vele a gazdasági kapcsolatokat, de számos egyezményt írtak alá, amelyek lehetővé tették, hogy az elkerülhetetlen likvidációt „lehetőleg rendben” bonyolítsák le. „A Németországgal kialakult gazdasági forgalom *harmonikus likvidálásának* (kiemelés tőlem T. J.) nemcsak elvi értéke volt Svájc mindvégig érintetlenül maradt nemzetközi jogi státusának jelképeként. A jövőre nézve is jelentőséggel bírt, mint a jó szomszédság záloga, amikor már a magához térő Német Szövetségi Köztársasággal való kapcsolatfelvételtől volt szó.” Fontos megállapítások. Betekintést nyújtanak egy *minden helyzetben* a saját érdekeket keresztülvívő és messze előre

⁶¹ Ismertetés *Bonjour*: i.m. III. kötetéről: „Wirtschaftliche Landesverteidigung und Neutralität”. *Neue Zürcher Zeitung* 8. Juli 1970. Fernausgabe 1970.

tervező politikához. És nem akárki írta le ezeket a sorokat: Dr. Heinrich Homberger, a Svájci Kereskedelmi és Ipari Egyesülés háború alatti igazgatója,⁶² aki mellesleg 1945 elején ellenezte, hogy befagyasszák a svájci német követeléseket. Feltette a Svájc és Németország közötti gazdasági kapcsolatok további alakulását.

Ami pedig a szövetségeseket illeti, a Currie-misszió azzal a gesztussal kezdte eleve a tárgyalásokat, hogy az első ülésen azonnali hatállyal megnyitotta számos fontos nyersanyagra a svájci import lehetőségét. A szövetségesek 1945 elején a berni tárgyalásokon nagyvonalúak voltak Svájccal szemben. S bár a következőkből kitűnnek a Currie-misszió pénzügyi aggályai és ezeknek többéves előzményei, a szövetséges delegáció elismerte azokat a pozitívumokat, amelyeket részükre ez az ország nyújtott a háború folyamán.

Mindkét hadviselő fél irányában tehát *pozitív* megoldást ért el a svájci Állandó Gazdasági Tárgyaló bizottság.

A Currie-misszió 1945 elején folytatott berni tárgyalásainak egyik érzékeny témája az USA-ban befagyasztott svájci követelés (1,484 M USD) volt. (Ezzel Svájc 20%-os aránnyal, Hollandia és Franciaország után a harmadik helyet foglalta el az USA-ban zárolt vagyonok sorában.) Célkitűzésünk miatt nem lenne indokolt e kérdés részletes taglalása. Annál fontosabbak a Németországgal lebonyolított aranyüzletek. Voltak jelentős valutaműveletek is, de pregnáns a Németországból vásárolt arany kérdése. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a második világháborúra vonatkozóan a nagy nemzeti archívumokban a hetvenes években felszabadított anyagokból a svájci történészek elsősorban az átfogó kérdéseket (semlegesség, hadsereg stb.) kutatták, és így ezekben az években nem dolgozták fel a háborús időszak pénzügyi politikájának problematikáját. Ez a nyolcvanas évekre maradt. A Currie-misszió berni tárgyalásainak egyik legkényesebb pontja: Svájc aranyvásárlásai a Német Birodalmi Banktól, illetve azok leállítása volt. A szövetségesek úgyszólván a háború kitörése óta bizalmatlanul figyelték a Svájci Nemzeti Bank és a Német Birodalmi Bank közötti aranyüzletek alakulását. Meg voltak győződve arról, hogy a Svájci Nemzeti Bank által vásárolt német arany nagy része hadizsákmányból, tehát a megszállt országokból elszállított aranyból, valamint a koncentrációs táborokba hurcolt zsidók vagyonából ered. A Svájci Nemzeti Bank vezetői azonban megelégedtek a Német Birodalmi Bank illetékes vezetője (E. Puhl alelnök) által adott formális biztosítékkal, amely szerint csak a háború előtti aranykészletekből engedtek át tételeket Svájcnak. Egyébként Svájc gyorsan továbbadta ezeket harmadik ország (Portugália) felé. Svájc aranykereskedelmét a németekkel, annak kihatásait a szövetségesekre, a Currie-misszió berni tárgyalásainak összefoglalását és más pénzügyi történeti kérdéseket a svájci bankszervezetek iratanyagainak és amerikai forrásanyagok felhasználásával részletesen feldolgozza Durrer.⁶³ Szerző vállalkozásának súly-

⁶² Dr. Heinrich Homberger: Schweizerische Handelspolitik im zweiten Weltkrieg. Verlag Eugen Rentsch, 1970, 130 o. A Neue Zürcher Zeitung részletes cikkben hozta le kis rövidítéssel szerző fenti munkájának utolsó részét („Der letzte Akt: die Currie-Mission im Februar 1945”). Ebben szerepel az idézett rész is. Az „NSZK” megjelölés nem pontos: Svájc a kapcsolatokat még az NSZK megalakulása előtt vette fel a megszállási zónák német területeivel. Neue Zürcher Zeitung. Samstag, 22. August 1970. Fernausgabe Nr 230.

⁶³ L. 3. l.j.

pontja a második világháború alatti svájci–amerikai pénzügyi kapcsolatok. De az elválaszthatatlan a Svájc és Németország közötti aranyüzletek részletes elemzésétől, annál inkább, mivel a nyugati szövetségesek meg akarták akadályozni, hogy a német aranykészleteket a háború végén a semleges külföldre menekítsék. A Currie-misszió berni tárgyalásain a szövetségesek a svájci felet azzal vádolták, hogy aranyügyleteikben a németeket előnyben részesítették. Valóban: a nyugati szövetségesek első figyelmeztetése (1943. január 5.) és az angol–amerikai sajtóban megjelent cikkek után a Svájci Nemzeti Bank direktóriuma elvetette „...egy hatalmi csoport, vagyis a tengelyhatalmak diszkriminálását az aranyátvétel terén”.⁶⁴

Ez az USA által meghirdetett ún. Safehaven-politikára⁶⁵ – amelynek fő célja a német tőke és arany külföldre menekítésének megakadályozása volt – adott első svájci választ jelentette. 1944. február 23-án nyújtotta át az USA első diplomáciai jegyzékét Svájcnak az ún. „zsákmányolt arany”-ról. A svájci bankkörök nagyszabású taktikázást folytattak, felhasználták a hágai konvenció alkalmazható tételeit. Svájc hivatalosan soha nem foglalt állást a szövetségesek aranyra vonatkozó figyelmeztetésével kapcsolatban. Ugyanakkor – amint Durrer megállapítja „...aranyüzleteikben óvatosabbak lettek, mivel el akarták kerülni a háború utáni időszakra a nehézségeket.”⁶⁶

Németország részére létfontosságúak voltak az aranyeladások Svájcnak. 1943. június 3-án kelt német feljegyzés szerint, amely a Svájccal folyamatban lévő gazdasági tárgyalások állásáról szólt, Funk birodalmi pénzügyminiszter kijelentette: két hónapnál hosszabb időre nem tud lemondani Svájc részére történő „aranycedálás”-ról.⁶⁷ A német aranyeladások és a svájci vásárlások méreteit jól mutatja az a bizalmas hivatalos svájci összeállítás, amely az 1939. szeptember 1. – 1945. május 8. közötti aranyvásárlásokat összesíti. Végösszeg: 1 209 827 139,55 svájci frank. A legérősebb évek: 1942 (27 vásárlás, egyenként 14,5 m Sfr-ot meghaladó értékben); 1943 (29 vásárlás egyenként 1,45 mSfr-ot meghaladó értékben), az utolsó vásárlás dátuma 1945. április 13.: 15 567 038,20 Sfr értékben.⁶⁸

A második világháborúban az USA–Svájc kapcsolatokat a befagyasztott svájci követelések mellett az aranykérdés árnyékolta be. Egyébként az amerikai vizsgálódások a svájci bankok USA-beli tevékenységéről is konkrétan bizonyították, hogy a svájci bankok megsértik a pénzügyi blokád rendelkezéseit. „Az amerikaiak a tengelyhatalmak és a semleges államok közötti szoros gazdasági kapcsolatokban és a

⁶⁴ Durrer: i.m. 204.

⁶⁵ „Safehaven” kifejezés alatt eredetileg a második világháború kezdetén egy titkos gazdasági feladati USA-programot értettek. Ezt később a Department of Treasury és a Foreign Economic Administration amerikai intézmények széles akciótervvel alakították át, és így az elvesztette titkos jellegét.

⁶⁶ Durrer: i.m. 208.

⁶⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, Staatssekretär, Schweiz, Bd. 3. Bourgeois a „Le IIIe Reich et le Suisse” c. disszertáció szerzője bocsátotta a dokumentumot Durrer rendelkezésére. Durrer: i.m. 314., 95. l.j.

⁶⁸ „Vertraulich. Goldverkäufe der Deutschen Reichsbank an die Schweizerische Nationalbank vom 1. September 1939–8. Mai 1945. (Es handelt sich ausschliesslich um Gold, herrührend aus Sendungen der Deutschen Reichsbank Berlin nach Bern) Forrás: E. Webers, a Svájci Nemzeti Bank Direktóriuma elnökének levele E. Nobs-nak, a Szövetségi Pénz- és Vámügyek vezetőjének. 134. 46. Bundesarchiv, E 6100 (A) 25 Nr. 2327. Idézi: Durrer: i.m. 323–324, Tabelle 3

svájci–német bankforgalomban a szövetségesek háborús céljainak és békekonceptióinak veszélyeztetését látták.”⁶⁹ Durrer egyébként megállapítja, hogy tagadhatatlanul volt némi „meghasonlottság” a svájci külpolitikában pénzügyi kérdések terén. Bár gyakran megértést mutattak a szövetséges követelések iránt, de ha konkrét intézkedést kellett hozni, főként pénzügyi megfontolások vezérelték őket.⁷⁰ És csakúgy, mint a Németországgal való külkereskedelem terén, a Svájci Nemzeti Bank sem volt hajlandó a kapcsolatok kifejezett megszakítására a Német Birodalmi Bankkal. Sokáig mereven ellenálltak a svájci bankügyek vezetői még a németektől való aranyvásárlások leállításának amerikai követelésével szemben is, de e téren és a svájci német követelések zárolása vonalán – amint erre rámutattunk – Stucki álláspontja győzött, és a Currie-misszió ez irányú követeléseit teljesítette Svájc. Az időpont: 1945 februárja volt! Durrer a kötetet összefoglaló fejtegetéseiben azon medítél, hogy már 1943 februárjától a Svájci Nemzeti Bank a német aranyvásárlások terén nagyobb elővigyázatossággal elkerülhetett volna bizonyos nehézségeket, bár a Németországtól átvett arany jelentős részét rögtön továbbadták. A Currie-misszió tárgyalásai, majd az USA-ban lévő zárolt svájci követelések felszabadítása azonban azt bizonyítják, hogy végeredményben Svájcot a németekkel folytatott nagyvolumenű aranyüzletekért semmilyen retorzió nem érte, sőt azon jelentős összeget keresett. A Svájcban zárolt német követelések „ellenértékeként” hosszas alkudozás után 250 m Sfr átutalásában állapotok meg a szövetségesekkel (a háború utáni újjáépítés céljaira). Ezzel az összeggel váltották meg a Svájcba áramlott sokkal nagyobb értéket képező német aranyat, valutát. A Schweizerische Bankverein egy becslése szerint a németek a háború alatt 1–1,5 milliárd frankkal *gyarapították* Svájcban lévő vagyonukat.⁷¹

Le kell mondanunk számos kérdés ismertetéséről (\$-vásárlások Németországból; a svájci frank, mint a háború alatti egyik legerősebb valuta; a német–olasz vagyonok Svájcba csempészése; a svájci bankrendszer működése; a banktitok védelme stb.).

Hadi felkészülés. Ellenállás

Pilet 1940 júniusi beszéde után, július elején részleges leszerelést rendeltek el, 220 ezer embert küldtek haza a hadseregből. Sajátságos helyzet állt elő: a hadsereg és a hírszerző szolgálat németellenes tisztjei nem lévén tisztában Guisan tábornok hadseregfőparancsnok és általában a Szövetségi Tanács konkrét szándékával (bár ismerték a tábornok korábbi állásfoglalásait a svájci territórium sérthetlenségéről és a benyomuló ellenséggel szembeni védekezésről), most szabályos „illegális szervezkedésbe” fogtak arra az esetre, ha a Szövetségi Tanács kapitulálna a németekkel szemben. Kialakították a hadsereg hozzájuk hűséges parancsnokaihoz a hírszolgálatot, operációs tervet dolgoztak ki, hogy megfelelő időben megszállják

⁶⁹ Durrer: i.m. 309.

⁷⁰ Durrer: i.m. 310.

⁷¹ Faith: i.m. 129.

a stratégiailag fontos pontokat, lehallgatták a Szövetségi Tanács és a berni német követség telefonjait, megfigyelés alá vették a gyanús személyeket. Készek voltak harcolni a tábornokkal, vagy nélküle a németek ellen. Ernst őrnagy, a svájci hírszerzés „Büro Deutschland” részlege, Hans Hausamann, a „Büro Ha” hírszerző iroda vezetője és Max Waibel a NS 1. hírszerző egység vezetője álltak a szervezkedés élén („Offiziersbund”). Saját anyagi eszközeiket sem sajnálták e célra. Költséges sajtókampányba kezdtek, hogy fokozzák a lakosság ellenállási készségét. Titkos ösz-szejöveleteket szerveztek. Indiszkréción folytán azonban kitudódott a szervezkedés, őrizetbe vették a vezetőket. Azt hitte Guisan tábornok és törzse, hogy *német irány-zatú* összeesküvésről van szó. Végül is Guisannal tisztázták: elveik közösek a né-metekkel való fegyveres szembeszállás vonalán. Nem sokkal később – immár Gui-san és a héttagú Szövetségi Tanács egy tagjának tudtával – megalakították a „Nem-zeti ellenállás akciója” szervezetet, amelyhez több mint 400 prominens személy csatlakozott, közöttük tudósok, újságírók, képviselők. Ez a szervezet a háború vé-géig fennállt, és fontos szerepet töltött be az ellenállási készség fokozásában. Ki-emelkedően jelentős szerepet játszottak egyes nagy svájci napilapok főszerkesztői e téren és általában a hitleri Németországgal szembeni ellenállás vonalán.⁷²

A Réduit-stratégiát már ismertettük. Morális jelentőségénél fogva kiemelkedő fontosságú volt a „Rütli-Rapport”. 1940. július 25-én valamennyi harci egység parancsnokát az alegységektől a hadsereg legfelső irányítóig – 650 tisztet – Guisan tábornok összehívta a történelmi Rütli-mezőre, amely Svájc függetlenségét szimbo-lizálta, és beszédet mondott előttük. Ennek vezérfonala a fegyveres ellenállás a bár-honnan betörő ellenséggel szemben, a belső defetizmus leküzdése és a konkrét katonai védelmi intézkedések volt. Ezután minden jelenlévő tiszt megkapta a tábor-nok napiparancsát, amelyet az állomáshelyre visszatérve csapategységeikkel ismer-tetniük kellett.

Természetesen Svájc hadereje gyenge volt Németországgal szemben. Sőt, fegy-verzete, ellátása – a potenciális ellenségtől függött. Így óriási jelentősége volt a dip-lomáciának, a kereskedelmi és bankpolitikának és a svájci hírszerzésnek, hogy le-hetőség *elkerüljék* a fegyveres összeütközést a németekkel. Fontos eszköz volt a svájci demokrácia is, amelynek messzire visszanyúló hagyományai a háborús évek-ben is bizonyos kontrollszerepet jelentettek és pozitív, spontán reagálást eredmé-nyeztek fontos belpolitikai kérdésekben. Német okmányok is tanúskodnak arról,

⁷² Albert Oeri, a Basler Nachrichten, Willy Bretscher, a Neue Zürcher Zeitung, Markus Feldmann, a Neue Berner Zeitung főszerkesztői közül Oeri és Feldmann nem egyenletes utat tettek meg, amíg el-jutottak a náci Németországgal való szembeszállásig. Feldmann például sokáig hitt az „új Németország” elméletében. Mégis, e konzervatív napilapok vezetői fontos szerepet töltöttek be a szellemi ellenállás te-rén. Miután a német hivatalos szervek élesen támadták a svájci sajtót (a háború alatt 170 tiltakozást juttattak el a Szövetségi Tanácshoz, nyíltan fenyegettek, kiutasítottak Berlinből svájci tudósítók stb.), Motta elnök 1938 október végén a szerkesztőket konferenciára hívta össze Bernbe. Ezen fékezni akarta a lapok vezetőit. Ám nevükben Bretscher élesen szembeszállt Mottával. Kifejezte, hogy nem hajlandók lemondani a náciellenes propagandáról. A berni német követség személyes kontakttal is megkísérelte befolyásolni a lapok vezetőit. De éppen az ellenkezőjét érték el. A svájci sajtó elleni fellépésben Goebbels járt az élen. Paul K. Schmidt követ, a Birodalmi Külügyminisztérium egy sajtókonferenciáján külföldi tudósítók előtt kijelentette: azokat a szerkesztőket, akik az új Európa ellen írnak, majd Ázsia sztyeppé-ire űzik, vagy átsegítik őket a túlvilágra.

hogy a hitleri hadvezetés számolt az alpesi erődítmények fontosságával, általában Svájc ipari, kereskedelmi és más jelentőségével. Tudatában voltak annak is, hogy a svájci hadsereg felrobbantja, megsemmisíti a németek számára fontos objektumokat, beleértve az Alpok alagútjait is.

A Rütli-gyűlést Guisan „történelmünk fordulópontjá”-nak nevezte. Mindenestre: az eloszlatta a Pilet-beszéd utáni roppant bizonytalanságot, és egyértelművé tette: a hadsereg egy betörő német támadással szembeszáll. S bár erről az eseményről szűkszavú közlemény jelent meg a sajtóban, a nácibarát svájci tiszték és politikusok éles támadásba kezdtek. A Szövetségi Tanács elnöke „szerencsétlen kardcsörtetésnek” nevezte, a svájci Parlament sem helyeselte a gyűlést.

Von Weizsäcker német külügyi államtitkár Svájc berlini követét megfenyegette. A berni német követ ezt jelentette Berlinnek: Svájci részről a Guisanhoz közelálló tiszték lecserélését tervezik olyanokra, akikkel a németek jobban szót értenek.

Ki volt a svájci hadsereg főparancsnoka?

Guisan tábormok 65 éves hadtestparancsnok volt, amikor 1939. augusztus 30-án a Bundesversammlung ülésén a svájci szövetségi hadsereg főparancsnokává választották. Így lett a waadtlandi falusi orvos fiából a tábormok (a svájci törvények szerint egyedül viselte ezt a rangot). Guisan nyflegyenes pályát futott be a svájci hadsereg tisztikarában, kiválóan ismerte hadseregét. Népszerű volt a lakosság körében. A háború alatt a svájci fegyveres ellenállási készség, a haza megvédésének szimbóluma lett az egyébként konzervatív beállítottságú Guisan. A védelem alapját képező „Réduit-stratégia”-nak megfelelően az Alpok védelme címén a svájci egységek megszállták a hágókat, Kellő mennyiségű üzemanyagot, élelmet és a hadsereg ellátásához szükséges egyéb felszerelési és egészségügyi készletet halmoztak fel. A svájci lakosság idősebb generációja élénken emlékszik ezekre az évekre: városaik vendéglőinek falán ma is ott látjuk a tábormok fényképét. A bigleni Bären fogadónak Guisanról elnevezett különterme cikk-kivágásokkal emlékezik meg arról a tárgyalásról, amelyet Guisan e falak között folytatott Schellenberg SS-tábormokkal. Ott van Guisan fényképe is, amelyet a Bären akkori tulajdonosának a vacsora emlékére 1943. március 3-i ajánlással adott. Guisan katonapolitikai elgondolások alapján diplomáciai lépéseket is kívánt az illetékes svájci köröktől, hogy elodázza a német támadást, hogy eloszlasson valamit a náci vezetés bizalmatlanságából, sőt dühkitörésekkel tarkított fenyegetőzéseiből.

A védekezés alapkérdése ez volt: *támadnak-e a németek?* Sok információt kapott a svájci hadsereg hírszerző szolgálata, és más utakon is érkeztek értesülések.⁷³

⁷³ Jellemző, hogy még 1944-ben is (május 17.) kaptak a svájci szervek idevonatkozó közlést. Svájc budapesti követe, Jaeger jelentette Bernnek: „Jól értesült német és egyéb források szerint Hitler a magyar példa alapján Svájc lerohanását tervezi... egy fogadáson, késői órában Veessenmayer többek előtt kijelentette: nagyon rövid időn belül Svájc számára is aktuális lesz egy politikai döntés...” Hallier ezredes, francia katonai attasé, aki Jaegert informálta, ezt megtoldotta azzal, hogy „...a megszállásra elsősorban nem stratégiai okok miatt kerül sor, hanem, mert Berlin nem tűr tovább »idegen testet« határai mentén, amelyben csak úgy nyúzsögnék a szövetséges (nyugati) kémei”. *Gosztonyi Péter*: Magyaror-

Guisan tábornok már 1940-ben számolt a németek bizalmatlanságával, de különösen nyugtalanítóan hatott rá Bircher ezredes 1942. évi berlini látogatása. Ennek során Weizsäcker külügyi államtitkár kijelentette a magas rangú svájci tiszt előtt, hogy bizonyos dokumentumok alapján az OKW szemében a svájci hadsereg főparancsnoksága – többé nem semleges. Ezeket az okmányokat a Franciaországot elfoglaló német csapatok találták meg *La Charité-sur-Loire*-ban és ennek alapján Guisant Gamelin tábornokkal lefolytatott titkos megbeszéléssel és ezzel a semlegesség megsértésével gyanúsították. Ismeretes, hogy a német főhadiszállás kidolgoztatta Svájc lerohanásának tervét („Unternehmen Tannenbaum,„). Ellentmondások a német vezérkar és Hitler elgondolásaira vonatkozó információk: dr. Gisevius (azokban az években zürichi alkonzul és az Abwehr, a német katonai felderítés-elhárítás tisztje) szerint az 1940 és 1944 közötti években nem egy vezérkari megbeszélésen merültek fel a Svájccal kapcsolatos problémák. Kiemelte Canaris tengemagynak, az Abwehr vezetőjének szerepét, aki óvott Svájc megszállásától. Egyébként Canaris Naplójában (1942. augusztus 27-én) utalt a semleges országok, köztük Svájc fontos szerepére a háború befejezésének szempontjából. Az 1943 évi márciusi riadót („Märzalarm“) a „Wiking-vonal“⁷⁴ jelentései váltották ki, amelyek szerint küszöbön áll a Wehrmacht támadása, és már ki is nevezték a hadseregcsoport parancsnokát Dietl vezérezredes személyében (δ, Himmler és Bibra berni követségi tanácsos volt a Svájc elleni támadás fő szószólója). Pierre Th. Braunschweig – fiatal svájci történész – „Geheimer Draht nach Berlin...“ című, 1989-ben megjelent könyvében a Märzalarm háttéréről megállapítja: az akkoriban megrekedt német–svájci gazdasági tárgyalásokat akarták ilyen fenyegetéssel a németek számukra kedvezően befejezni. (Halder vezérezredes, a német szárazföldi erők volt vezérkari főnöke 1952-ben Svájc stratégiai jelentőségét fejtegetve megállapítja, hogy vezérkari főnöksége alatt a semlegesség Svájc által történt utólagos megsértését a vezérkarral nem vitatták meg.)

A rendelkezésre álló dokumentumokból tényként megállapítható: Walter Schellenberg a RSHA Amt VI. (politikai hírszerzés) főnöke Svájcot hírszerzési szempontból a legfontosabb országnak tartotta, ugyanúgy féltte meg a náci devizaműveletek miatt is („Devisendrehzscheibe“). Saját magát Svájc barátjaként tüntette fel, és bizonyos célok érdekében koncepciózus „különvonalat“ épített ki a svájci katonai hírszerzés főnökéhez, Masson ezredeshez, majd rajta keresztül Guisan tábornokhoz. Schellenberg mindössze 31 éves volt (!), amikor első ízben találkozott a svájci határmenti Waldshut német városkában a 48 éves Massonnal. A svájci hírszerzés főnökét lenyűgözte Schellenberg személye. Feltétlen őszinteséget, megbízhatóságot vont le Masson az első találkozásból, és fellelkesült a másik „lojális patriotizmusá”-tól. Schellenberg nem mindennapi személyi adottságai Masson ké-

szág a második világháborúban II., HERP, München 1984, 243 o., 36–37. Gosztonyi az Élet és Irodalomnak adott interjúban visszatér erre. Beszél Fontana őrnagyról, Svájc budapesti katonai attaséjéről, akinek „...kulcsszerepe volt Magyarországon: híreket szerezhetett egy német támadásról...” (Svájc ellen tervezettől T. J.) „Egy háború kulcsfigurái. Berni beszélgetés Gosztonyi Péter hadtörténésszel.” Élet és Irodalom XXX. évf. 16. szám. 1986. április 18.

⁷⁴ A svájci hírszerzésnek valószínűleg a hitleri Főhadiszállásig nyúló hálózata. Tagjainak nevét a mai napig nem hozták nyilvánosságra.

sőbbi cselekedeteiből is visszatükröződnek (annyira hitt a RSHA Amt VI. vezetőjének, hogy egy fontos „Wiking”-jelentést Schellenbergnél ellenőrzött le, amivel veszélybe sodorta ezt a svájci hírszerző vonalat). Schellenberget kitűnő felfogóképesség, ritka energia és dinamizmus jellemezte, ugyanakkor beteges becsvágy is. Schellenberg ritka hírszerző karriert futott be a náci gépezetben.⁷⁵ Bizonyára izgatata a Svájcban a hitleri Németország ellen folyó hírszerzés⁷⁶ és különösen annak a legmagasabb német katonai irányító szervekig nyúló forrásai. Amikor Schellenberg Massonnal találkozott, már tisztában volt azzal, hogy Németország háborús helyzete súlyos. Szolgált még a nácizmust, de át is akarta már menteni Németországot és magát a háború utáni időkre. Tökéletesen tisztában lévén a hírszerzésben rejlő pszichológiai és más, nem mindennapi lehetőségekkel, fonta szálait. Ehhez szinte érthetetlenül készséges médiumot talált Masson ezredes személyében. Bonjour „fiatal charmeur”-nek jellemzi Schellenberget, aki alkalmazkodó képességét is felhasználva ügyesen közeledett Massonhoz, és nyerte meg annak rokonszenvét. Masson el volt ragadtatva német kollegájától. „Azonos hullámhosszon dolgozunk” – mondta. Majdnem vak bizalmat érzett a fiatal tábormok iránt. Masson az ellene elrendelt vizsgálat során alapvető céljának Svájc megtámadásának elkerülését jelölte meg, a németek „bizalmának helyreállítását Svájc semlegességében” és a Nürnbergi Perben is ilyen értelemben tett vallomást Schellenberg mellett. Bonjour szerint Masson élete végéig hitt a Schellenberggel kiépített kapcsolata hasznosságában. Egyébként Allan Dulles úgy jellemezte Schellenberget egy Massonnal folytatott tárgyalás során, hogy olyan ember, akivel „beszélni lehet”. Guisan bátorította Massont a Schellenberggel létrehozandó kontaktusra, mivel képet akart szerezni a németek vele

⁷⁵ Három dátum: 1933 május – a náci párt és az SS tagja; 1938. március 12 – elkíséri Himmlert Bécsbe. Együtt lefoglalják az osztrák katonai hírszerzés-elhárítás iratanyagát; 1944 augusztus – a Hitler elleni összeesküvés leverése után (szerepe volt annak leleplezésében) ő veszi őrizetbe Canarist. Schellenberget a Nürnbergi Perben elítélték, de hamar szabadult. Emlékiratai: *Walter Schellenberg: Memoiren* Köln: Verlag für Politik, 1956; by Andre Deutsch Ltd. London. Gesamtherstellung Printed in Germany 1959, 422 c. Schellenberg fiatalon halt meg külföldön.

⁷⁶ Svájcban Allen Dulles vezetésével az amerikai stratégiai hírszerzés (OSS) folytatott széles körű felderítést diplomáciai védettség alatt, ugyanígy az angolok is. Ott dolgozott Radó Sándor illegális csoportja a szovjet katonai hírszerzés részére, de aktív volt a de gaulle-ista felderítés is. A svájci hírszerzés vezetői ismerték e rezidentúrák tevékenységét, néha információkkal támogatták azt. Viták is folytak: mennyiben zavarja Svájcot az országban folyó felderítés. Természetesen a svájci szervek elnökök voltak Allen Dulles tevékenységével, mint a Radó-csoportéval szemben. (1943 októberében ennek rádióadóit bemérték, majd letartóztatták a Radó-rezidentúra rádiócsatlakozóit, és ezzel gyakorlatilag szétverték a csoportot.) Tény, hogy a kis létszámú svájci katonai hírszerző szolgálat egyrészt aktív szerepet vitt a Németországgal szembeni belső szervezkedés vonalán (vö. az 1940-es évvel foglalkozó részt), másrészt nagy jelentőségű titkos információkat tudott folyamatosan szerezni a háború folyamán a német hadvezetés vezetői köreiből. Ennek a hírszerzésnek problematikus vezetője volt Masson ezredes; markáns alakja a már többször említett Hausamann a maga „privát” hírszerzőszolgálatával („Büro-Ha”), jelentős nyilvántartási adataival. A „Radó-csoport” tagjai közül a német emigráns Rudolf Roessler nyújtott folyamatosan csodálatra méltóan értékes, gyors információkat, amelyek elősegítették a szovjet katonai vezetést elhatározásainak kidolgozásában (pl. a kurszki csata). Roessler nyilvántartása rendkívül átfogó volt. Széles körű a svájci és a Svájcban folyó külföldi hírszerzésre vonatkozó – jelentős részben memoár-irodalom. Felsorolásuktól eltekintünk. Forrásértékű Bonjour többször idézett munkája és Fuhrer 1982-ben megjelent könyve, ez utóbbi elsősorban a németek Svájc elleni felderítését dolgozza fel (l. 31. l.).

szembeni bizalmatlanságának fokáról. *Guisan tábornok a háborús külpolitika igen kényes területére lépett ezzel az akcióval.* Később hosszas vizsgálat indult az ügyben. Széles körű a Szövetségi Tanács és más svájci államhatalmi szervek bizalmas levelezése erről. Guisan tábornok részletes jelentést is tett hadseregfőparancsnoki tevékenységéről („Bericht an die Bundesversammlung über den Aktivdienst 1939–1945”). *Hatásköre túllépésének legjelentősebb eseménye volt a bigleni találkozó.* (A Schellenberg–Guisan találkozót elsőként Bonjour dolgozta fel.) Megfelelő előkészítés után – amelynek során Schellenberg valószínűleg személyesen Hitler engedélyét szerezte meg, hogy átmenjen Svájcba – 1943. március 3-án Guisan tábornok vacsorát adott a bigleni „Bären” Gasthof éttermében. Részt vettek: Walter Schellenberg SS-Brigadeführer, adjutánsa, Hans Eggen SS-Sturmbannführer, Guisan tábornok és Masson ezredes, valamint a kíséretnek más tagjai. Schellenberg kifejezte kétségét a svájci semlegesség őszinteségével szemben. Guisan ezt, mint sértést visszautasította. A bigleni találkozóról Guisan idézett beszámoló jelentésében többek között ezt írta: „Egyetlen lehetőséget sem akartam elszalasztani, amellyel északi szomszédunkban a nyilvánvalóan nem szilárd meggyőződést erősíthessem, hogy hadseregünk feladatát minden körülmények között kész volt teljesíteni.” A tábornok ugyanott kifejezte, hogy nyilatkozata elérte a kívánt célt: miközben az OKW először Svájc helyzetét Olaszországgal összefüggésben komolyan vizsgálta, a svájci hírszerző szolgálat már március 22-én jelentette, „hogy egy negatív döntés született a javunkra” (a „Wiking-vonal” jelentéséből idézett Guisan). A bigleni találkozóhoz tartozik, hogy Schellenberg az ezt követő berni tartózkodása során kifejezte kívánását: a tábornok Nyilatkozat-át *írásban* is magával akarja vinni. Massonnak sikerült Guisant ennek szükségességéről meggyőzni, és így jött létre az a teljesen szokatlan aktus, hogy a svájci hadsereg főparancsnoka írásos „Nyilatkozat”-ot, kifejezetten politikai deklarációt juttatott el a náci hírszerzés főnökéhez a legfelsőbb német vezetés részére. A Nyilatkozatot Masson adta át 1943. március 6-án Arosaban, a svájci sfbajnokságon Schellenbergnek. E húsz soros Nyilatkozat-ban Guisan a már ismertetett elhatározást közli Svájc megvédésének eltökéltségéről. („Aki hazánkba nyomul, automatikusan ellenségünké válik.”) Hangsúlyozta a nép és a hadsereg készségét; a Svájc földrajzi helyzetéből származó előnyöket a védelemre. Guisan egyébként a svájci államvezetés előtt titokban tartotta a bigleni találkozót, csak Celio szövetségi elnöknek említette más téma kapcsán. Csakhamar azonban Kobeltnek, a honvédelmi tárca vezetőjének fülébe jutott, aki jogosan vitatta azt, mondván, ha a tárgyalás privát személyek között zajlott le – nincs hatása, ha pedig Schellenberg háta mögött hivatalos német személyek álltak, úgy nem Guisan feladata volt az akció.

A bigleni találkozó utáni hónapokban megkezdődött széles körű vizsgálat során többek között a Szövetségi Tanács tárgyalta az esetet. Kifogásolták, hogy az illetékes szervek, vezetők nem tudtak az egésze-ről. Biglen után Schellenberg meghívta Massont Berlinbe. Ezt az utazást Guisan már nem akarta saját hatáskörében eldönteni, és a Szövetségi Tanács nem engedélyezte azt.

A második világháború 1943 tavaszán Németország sorozatos, súlyos veresége, a totális mozgósítás, a Szovjet Hadsereg nagyszabású előrenyomulása jegyében

ben folytatódott. Ilyen körülmények között *Németország számára a semleges Svájc fennmaradása több szempontból is fontossá vált.*

Ha ezt tényként elfogadjuk, úgy világosabb Schellenberg nagyszabású manővere saját szerepe fontosságának felnagyításában, saját maga átmentésében. Nem állja meg a helyét Masson, Schellenberg, sőt Guisan állítása, amely szerint Schellenberg akadályozta volna meg Hitlernél Svájc megszállását. Arra sincs dokumentum, hogy a legmagasabb vezetés körében közvetlenül el tudott volna járni. Elsősorban az európai szárazföldi háború alakulása volt döntő Svájc semlegességének megóvásában.

Svájc egyébként a háborúból való „kiugrással” kapcsolatos politikai tárgyalások nemzetközi központja is volt. A hírszerzést és a diplomáciát nehezen lehet különválasztani, azok egymásba folytak. Kállay Miklóstól kapott feladat alapján például Radvánszky Antal, aki hivatalosan a Nemzeti Bank ügyeiben utazott 1943 elején Svájcba – említettük –, tárgyalt Allen Dulles-szel (aki korábban a Nemzeti Bank ügyvédje volt New Yorkban) és Royal Tylerrel (a 30-as években a Népszövetség pénzügyi ellenőre volt Magyarországon). Tárgy: a háborúból való kiugrás (de Kállay azt is megüzente: Magyarország nincs abban a helyzetben, hogy a Szovjetunióval kezdjen tárgyalásokat!). A későbbiekben is folytak magyar puhatólódzások Svájcban a szövetségesekkel. Bede István, a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetője, 1943 őszén utazott ugyancsak Kállay megbízásából Svájcba, ahol tárgyalt Anglia és az USA berni követeivel. Biztosította őket Magyarország „békekészségéről”, és egyúttal kérte, hogy ne bombázzák Magyarországot. Ígéretet tett arra, hogy a magyar légvédelem nem nyit tüzet az átrepülő angolszász gépekre.⁷⁷

Élénk tevékenységet fejtettek ki a románok svájci szövetséges körökben. Finnország „kiugrását” is Svájcban készítették elő.

A menekült-kérdés

A német parasztháború előtt Ulrich von Hutten menedéket talált a zürichi tavon lévő Ufenan szigetén. A reformáció és ellenreformáció idején Franciaországból sok hugenotta menekült a svájci kantonokba. A napóleoni háborúkat lezáró párizsi békeszerződésben 1815-ben Svájc „örökös semlegességét” garantálták a győztes hatalmak. Az 1840-es években már sok német, köztük Georg Büchner, Richard Wagner, Ferdinand Freiligrath kapott menedéket. Később (a Bismarck-törvény – 1878. okt. 21. – kibocsátása után) sok német szociáldemokrata menekült Svájcba. A 19. század második felétől egészen 1917-ig sok orosz politikai emigráns élt az országban, pl. az anarchista Bakunyin, Kropotkin, Nyecsajev és sok szociáldemokrata. Lenin összesen mintegy hét esztendő-t töltött Svájcban, és onnan tért haza az ismeretes módon. Évszázadok során a menedéknyújtás (Asylgewährung) svájci szokásjoggá vált (Asylrecht), ám azt nem ismerték el nemzetközileg ugyanúgy, mint Svájc semlegességét. Egyes hatalmak gyakran követelték olyan emigránsok kiadatását, akik Svájcból az adott ország ellen összeesküvést szöttek. *A politikai menekült* (emig-

⁷⁷ Dr. Várkonyi Péter: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1948. Kossuth 1971, 264 o. 15.

rás) és a *menekült* fogalma, befogadásuk, kezelésük gyökeresen megváltozott a nemzetiszocializmus hatalomra jutása után. Németországból sokan, mivel zsidók voltak, külföldön – így Svájcban – kerestek menedéket. Míg korábban Svájc szívesen fogadta be a haladó eszméikért harcoló, szenvedő és menekülő emigránsokat, 1933 után hangsúlyozott tényezőkké váltak az *ellátási gondok*, a *túlnépesedés* és egyre fokozottabban a *Németország retorziójától való aggodalom*.

Egybehangzó adatok szerint a második világháború alatt Svájc összesen 295 000 idegent fogadott be. Közülük 29 000 (!) volt a zsidó vallásuk miatt üldözöttek száma. Összesen 200 millió frankot költöttek rájuk.⁷⁸ A menekültek kezelése – amint arra rámutattunk – szenvedélyes vitákat váltott ki Svájcban történészek, politikusok és más személyek között, de külföldön: Európában és az USA-ban is. „Sötét folt”-ként szerepel Svájc háború alatti politikájának megítélésében. Carl Ludwig professzor, korábbi bázeli kormánytanácsos írta meg a Szövetségi Tanács beszámolóját a háborús svájci menekültpolitikáról. Munkája a téma szempontjából alapvető jelentőségű.⁷⁹ Széles körű visszhangot váltott ki Alfred Häsler könyve „A csónak megtelt”.⁸⁰ E két mű a keserű vád, az őszinte önvizsgálódás dokumentuma.

A menekültek kérdését, a háború előtti, alatti évek történetét külön fel lehetne dolgozni. A *zsidó menekültek*, a *politikai menekültek (emigránsok)* és a *hadifoglyok*: három téma, amelyből az első váltotta ki a legnagyobb bel- és külpolitikai vihart. Ez volt a legnagyobb szenvedések forrása. A menekülteket vagy internálták, vagy munkatáborokban helyezték el. Tulajdonképpen elvben a „menekülteket” továbbutazásra kötelezték (de ez gyakran nem volt keresztülvihető). Az emigránsors, az emigráns pszichózis már korábban sokszor volt tárgya szépirodalmi alkotásoknak. A második világháború előtt és alatt azonban az élet-halál kérdéssé vált és életuntság, depresszió, vagy ellenkezőleg: elkeseredett harc az életben maradásért – ez jellemezte a különböző okokból Svájcba érkezettek sorsát, napi életét. A katonaszökevények helyzete „tiszta” volt: a genfi konvenció alapján internálták őket. A politikai (elsősorban a német antifasiszta, kommunista) emigrációnak nagy erőt adott szervezettsége, fegyelme.

Zsidó menekültek

A legnehezebb sorsuk a zsidó menekülteknek volt. (A svájci állam nem tekintette őket politikai menekülteknek). Az egész menekültprobléma a *külpolitikaiin kívül belpolitikai* ellentétek forrása is lett: egyes kantonok önző és negatív szerepet játszottak (sokallták az ellátási költségeket, nem akarták befogadni a menekülteket); antiszemita tendenciák, a svájci náci mozgalmak is hatottak; a hadsereg különböző szervei: a biztonsági szolgálat főnöke, a szárazföldi erők parancsnoksága, néha a

⁷⁸ Rings: i.m. 315; „Mehr Verständnis für Flüchtlinge”, 25 Jahre nach der Konferenz von Montreux. Neue Zürcher Zeitung Sonntag 24. Mai 1970.

⁷⁹ Carl Ludwig: Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart, Bern 1966.

⁸⁰ Alfred Häsler: Das Boot ist voll. Die Schweiz und die Flüchtlinge 1933–1945. Zürich–Stuttgart 1967.

vezérkar főnöke, sőt maga Guisan is felhívták a polgári hatóságok figyelmét szóban és írásban arra a veszélyre, amelyet katonai szempontból a menekültek „beözönlése” okoz. Nyomatékosan korlátozó intézkedéseket követeltek. Mindehhez járult, hogy tartottak a németektől. Ismeretes volt Lichtenstein példája: Németország követelésére és nyomására kiadta a hozzájuk menekült hadifoglyokat. (Bár svájci történészek hangsúlyozzák: egy ilyen kérdés a szuverenitásukba ütközött volna.) A Szövetségi Tanács kizárólag „az állam érdekeinek” szem előtt tartását követelte és azt, hogy a kantonok, az illetékes szervek ne legyenek „puhák” a védelmet keresőkkel szemben. Jellemző Heinrich Rothmundnak, a Szövetségi Idegenrendőrség főnökének egy 1942-es kijelentése: „Mit fogtok Ti lágszívú, humanista gyamolítók mondani, ha engednének nyomásotoknak, és mindenkit beengednének Svájcba, és emiatt a németek bejönnének az országba? Akkor azt kiáltanátok, hogy elárultuk a hazát és kiszolgáltattuk a náciknak. Nekünk kell a keményeknek lennünk, ti maradhattok a jóságosak. Legyetek hálásak ezért.”⁸¹

Az Anschluss után, 1938 március közepétől 3000 osztrák menekült, többségében zsidó érkezett Svájcba, de a kantonok többsége vonakodott őket még átmenetileg is letelepíteni. Két héttel az Anschluss után a Szövetségi Tanács visszaállította a vízumkényszert az osztrák útlevéllel rendelkezők részére. A Szövetségi Tanács a német útlevelekre is ki akarta terjeszteni a vízumkényszert, de a német birodalmi kormány ez elől elzárkózott. Úgy tűnt, hogy veszélybe került Rothmund⁸² alapkonceptiója: Svájc és a svájci munkaerőpiac megóvása az idegen, szerinte asszimilálódni nem képes elemektől (ezalatt elsősorban a Kelet-Európából származó zsidókat értette).

Az emigrációban élő Willy Brandt-tól 1937-ben norvég rendőri szervek azt kérdezték, vajon nem „nem árja-e”? Ehhez hozzáfűzi emlékirataiban: „Egyébként másutt, pl. a Svájci Idegenrendőrség berni központjában teljesen szokványos volt, hogy a nürnbergi zsidótörvényt, mint jogalapot tekintsék.”⁸³

1938 nyarán Svájc diplomáciai úton tárgyalásokat kezdeményezett Németországgal. Ennek során Svájc berlini követe, Frölicher vezetésével a svájci delegáció javasolta, hogy a „nem árja” német állampolgárok útlevélét speciális jelzéssel lásák el. A német fél ezt nem (!) akarta. Végül megegyeztek abban, hogy a német fél egy „J” betűt pecsétel a német útlevél fedőlapjára. A németek azt követelték, hogy ugyanezt alkalmazza Svájc is a svájci állampolgárságú zsidókra. Rothmund – aki részt vett a tárgyalásokon – a Szövetségi Tanács döntését kérte. Az jóváhagyta és jegyzékváltásban erősítették meg a berlini megállapodást. De nem publikálták a sajtóban. A jegyzékváltás kelte és színhelye 1938. november 10, Berlin. A zsidók elleni tömeggyilkosságok, rablások, letartóztatások éjszakája (Kristallnacht) utáni

⁸¹ „Schweizerische Flüchtlingspolitik 1943–1945.” A Bonjour-sorozat V. (záró) kötetének ismertetése. Neue Zürcher Zeitung, 11. Juli 1970. Fernausgabe Nr. 188.

⁸² Rothmund a húszas évek elején a Szövetségi Idegenrendőrség megalapítója volt. Tevékenysége révén a Svájcban élő külföldiek száma a felére csökkent. Állhatatosan küzdött az ellen, hogy a svájci munkaerőpiacon sok külföldi legyen jelen, köztük „fajidegen elemek”. A náciizmus hatalomra jutása után különösen erőteljesen lépett fel a Németországból menekülő zsidókkal szemben. Haladó szellemű svájci frók, történészek élesen elítélik, különösen a második világháború alatti rendőri tevékenységét.

⁸³ Willy Brandt: i. m. 80.

nap.⁸⁴ S mindez csak a kezdet volt. Dokumentumok bizonyítják, hogy a Szövetségi Tanács hiteles forrásokból tudott az európai zsidók, a hadifoglyok, partizánok elleni tömegmészárlásokról.

1941. október 23-án 37 orvosból és 30 nővérből álló svájci orvosi misszió utazott a németbarát Bircher ezredes vezetése alatt Szmolenszkba. Ennek tagja volt Dr. Rudolf Bucher, a svájci hadsereg véradó-szolgálatának vezetője és laboránsa Anton Weber.⁸⁵ 1942 januárjában tértek vissza. Májusban Dr. Bucher a Svájci Orvostársaság évi közgyűlésén beszámolt mindazokról a bűncselekményekről, amelyeket személyesen tapasztalt és amelyeket a németek ártatlan emberek ezrei ellen elkövettek. Ezután több mint száz összejevetelen ismertette a tényeket. A svájci hadsereg egységei előtt megtartott és más rendezvényeken összesen 150 ezer ember vett részt. Filmfelvételeket és fényképeket is bemutatott. Később a németek diplomáciai úton tiltakoztak, a Szövetségi Tanács megtiltotta, hogy Dr. Bucher személyes benyomásait elmondja nyilvánosság előtt. Elrendelték a sajtóban a hírzárlatot.⁸⁶

A svájci lapok 1939 óta, de 1942-től gyakrabban beszámoltak zsidók deportálásáról, a bestiális gyilkosságokról, a tömeges kivégzésekről. A svájci Külügyminisztérium mint „valótlan kitalálásokat” megtiltotta e hírek további terjesztését. Rothmund pedig, miután meglátogatta az oranienburgi koncentrációs tábort,⁸⁷ kijelentette, hogy nem tapasztalt olyan jeleket, mintha a tábor lakói közül tömegesen megsemmisítettek volna zsidókat a németek. Ez idő táján jelentette Svájc londoni követe a semlegesek közös fellépésének lehetőségét a zsidók elhurcolása ellen. A Szövetségi Tanács külpolitikai okokra hivatkozva lehetetlennek tartotta egy ilyen akcióban való részvételt.⁸⁷ Ugyancsak 1942-ben hírt kaptak a rangidős lengyel érsektől 700 000 zsidó meggyilkolásáról. Jóllehet 1942 nyarán az Idegenrendőrség is tudatában volt európai zsidók, hadifoglyok és partizánok tömeges kivégzésének és mindazoknak a gonosztetteknek, amelyeket a németek elkövettek és erről belső, bizalmas összefoglalót is készítettek, a Szövetségi Tanács, Rothmund és főnöke, von Steiger, a Szövetségi Igazságügyi és Rendőri ügyek minisztere a „kemény” vonalat vitték keresztül. A határt 1942 nyarán lezárták. Ez sok ártatlan ember életébe került, akiket a határról visszaűztek, vagy kiszolgáltattak a németeknek. A Szövetségi Tanács határozata szerint még életveszély esetén is. A Ludwig-jelentés (l. 79 l.) olyan eseteket ismertetett, amikor a svájciak által elutasított zsidók inkább az öngyilkosságot választották, mint hogy visszatérjenek Németországba.

⁸⁴ Rings: i.m. 323–326.

⁸⁵ Bucher és Weber egymástól függetlenül vallomást tettek az átélt szörnyűségekről. Dr. Bucher egy ízben végignézte, amint a 35 fokos hidegben meztelenre vetkőztetett szovjet hadifoglyokat korbácsolt a kórház udvarán egy német szakaszvezető. Bucher észrevette, hogy laboránsa, Anton Weber hirtelen az udvaron termelt (azzal a szándékkal, hogy rábíra a szakaszvezetőt, hagyja abba, amit csinál.) A német szakaszvezető azt hitte, hogy Weber is „szórakozni” akar, és átnyújtotta neki korbácsát. Weber végigvágott azzal a szakaszvezetőn. A német hadijog alapján Webert halálra lehetett volna ítélni, de a svájciakkal szimpatizáló német vezető orvos eltussolta az ügyet. Rings: i.m. 311–312.

⁸⁶ Rings: i.m. 314.

⁸⁷ „Schweizerische Flüchtlingspolitik 1939–1942” Der Bericht Bonjour IV. Neue Zürcher Zeitung, 9. Juli 1970. Fernausgabe Nr. 186.

Számos svájci azonban nem maradt tétlen. Közbenjártak az illetékes vezetők-nél, elsősorban a határozat elrendelő von Steigernél, de túlmentek ezen is: nem tartották magukra kötelezőnek azt, amit a Szövetségi Tanács „államérdek”-ként jelölt. Ellenszegültek a parancsok végrehajtásának, embereket mentettek. Paul Vogt lelkes, a svájci segélyszervezetek részéről nyíltan engedetlenséget hirdetett meg és kifejezte: az „illegális szeretet” nevében, ha emberéletek megmentéséről van szó, felmondják együttműködésüket a szövetségi szervekkel, és akár illegális módszerekkel is segítenek a menekülteken. Gertrud Kurz asszonyt, a berni Christlicher Friedensdienst vezetőjét „a menekültek anyjájá”-nak nevezték. A közvélemény és a Szövetségi Tanács ismerte széles körű embermentő munkásságát, s ugyancsak ismerte Regina Kägi, a Schweizerische Arbeiterhilfswerk vezetőjének önfeláldozó tevékenységét. Sok ember életét mentették meg, gyűjtöttek, csomagokat osztottak szét valási vagy politikai okok miatt üldözötteknek. A háború után az üldözött emberekért végzett önfeláldozó tevékenységükért tiszteletbeli doktorrá avatták őket. Kiemelkedő tettet hajtott végre még 1938-ban Paul Grüninger, St. Gallen-i százados. Titokban 2000 zsidó menekültet csempészett Németországból Svájcba, ellátta őket hamis papírokkal. Ezért azonnali hatállyal elbocsátották és az illetékes bíróság 1939-ben elítélte. Csak 31 évvel később rehabilitálta St.Gallen Kanton kormányja az akkor 79 éves Grüningert, mivel egy nem könnyű helyzetben „lelkismereti válsága keletkezett az emberiségi kötelesség és az állam által felállított előírások betartása között”.⁸⁸

Svájc háború alatti budapesti főkonzulja, Charles Lutz „...minden elképzelhető ürügyet felhasznált, hogy országa oltalma alá helyezzen zsidókat, akik ily módon menekültek a deportálástól.”⁸⁹ (Lutz 1942 elején érkezett Budapestre és a Követség „védőhatalmi osztályának” vezetője lett. E beosztásában számos hadviselő ország képviselőjét látta el. A német megszállás után nehezebb körülmények között folytatta munkáját. Saját kezdeményezésére és előljáróinak engedélye nélkül a magyar és német hatóságokkal tárgyalásokba kezdett. Megállapodott velük, hogy a Palesztinába kivándorolni szándékozó zsidókat a követség oltalma alá helyezi. Egyes adatok szerint 50 000 embernek adott „Schutzpass”-t, és október 15. után a nyilasoknál elérte, hogy 30 „védett ház”-ba tömörítették sok zsidó családot.)

Növekedett a nemzetközi és belső felháborodás, bírálták a Szövetségi Tanácsot. Utóbbi kereste a kompromisszumot. „A legkisebb kockázatot választották, külföldi gyermekeket hoztak az országba, akikről tudták, hogy el fogják hagyni Svájcot, vagyis nem zsidó gyermekeket, másvallásúakat, egyszerre 10 000-et, háromhónapos pihenésre.”⁹⁰ Cionista szervezetek megkísérelték ezt a vonalat felhasználni olyan fiatalok mentésére, akiknek szüleit deportálták. Ha azonban e fiatalok 16 évesnél idősebbek voltak, a svájci határőrizeti szervek – az Idegenrendőrség utasításainak megfelelően – visszaküldték őket. Csak a szövetségesek partraszállása után la-

⁸⁸ „Moralische Rehabilitierung von Paul Grüninger” Neue Zürcher Zeitung 23. Januar 1971. Fernausgabe Nr. 21.

⁸⁹ *Gideon Hausner*: Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichman-per története. Európa Budapest, 1984. 722 o. 374.

⁹⁰ *Rings*: i.m. 343.

zítottak a határzárón. Az utolsó háborús évben a háborús területekről több, mint 25 000 gyereket, velük 2000 anyát evakuáltak Svájcba. Az 1942. január 20-án megtartott wannsee-i konferencián elhatározott „végső megoldást”-t (Endlösung), az európai zsidóság kiirtását a hitleri apparátus majdnem teljesen végre tudta hajtani: a megsemmisítő táborokban több zsidó ember pusztult el, mint Svájc összlakossága. Svájc, ez a „hánykolódó mentőcsónak” összesen 29 000 zsidót fogadott be (az összes idegen 10%-a) a háborús években. Nem többet, mint egy kisváros lakossága.

Politikai menekültek

Tömegesebb megjelenésük Svájcban a hitlerizmus hatalomrajutása után kezdődött. A harmincas évek közepén több száz német kommunista volt már az országban, majd az Anschluss után Ausztriából is érkeztek illegálisan Svájcba. A második világháború alatt merőben eltérő jellegű, számszerint nem nagy, de nemzetközi politikai téren tapasztalt, jelentős összeköttetéseket ápoló arisztokratákkal, diplomátákkal bővült az emigránsok köre.

A német kommunisták gyorsan feltalálták magukat a befogadó országban. Tudták, hogy tiltott részükre a politikai tevékenység, ezért – konspirációs okokból – kis sejteket hoztak létre 4-5, néha több embert tömörítve. Elemi gondjaik voltak. Svájci elvtársaik, baloldali szimpatizánsok látták el őket pénzzel, élelemmel, adtak szállást nekik. A rendőri szervek keményen felléptek ellenük. A Szövetségi Tanács egy jelentése szerint 1933–1939 között 70 német kommunistát utasították ki Svájcból „a menedékkal való visszaélés” miatt.⁹¹ Néha legalizálni tudták magukat (pl. nem kommunista szakszervezeti funkcionáriusként jelentkeztek szökésük után).

1939-ben a köztársasági Spanyolország leverését követően a Nemzetközi Brigádok sok harcosa tért vissza illegálisan Svájcba. Közöttük volt Hans Teubner, akit a nemzetiszocialisták már 1933-ban letartóztattak, internáltak, később Franciaországba juttatta az illegális német Kommunista Párt, majd Spanyolországba ment. Svájcban a háború végéig felelős funkcionáriusként, az ott illegálisan működő német Kommunista Párt egyik vezetőjeként tevékenykedett. Teubner részletesen feldolgozta idézett munkájában (l. 2.lj.) ezeket a svájci éveket, az Idegenrendőrséggel, más svájci szervekkel, és a náci elhárítás ügynökeivel folytatott küzdelmet. Eredeti forrásanyagokra, hiteles publikációkra, személyes beszámolókra támaszkodva írta meg az „Exilland Schweiz 1933–1945” c. munkát, amely fontos aspektusból mutatja be a háború alatti svájci–német kapcsolatokat. A német és osztrák kommunisták svájci illegális tevékenysége és onnan elsősorban Dél-Németország felé irányuló szervezkedése ugyanis egyaránt izgatta a Gestapot és a svájci rendőri szerveket. Vázoltuk, hogy illegális tapasztalataik, harcedzettségük, fegyelmezetttségük és eszmei beállítottságuk határozottan „megkönnyítette” számukra ezeket az emigráns éveket. Pedig többféle veszély leselkedett rájuk: a „legális” kiutasítás, amikor a németek kezére adták, vagy a határon „feketén” visszadobták őket Németor-

⁹¹ Die Kommunisten. In: Bericht des Bundesrates über die antidemokratische Tätigkeit von Schweizern und Ausländern III. Teil, (Bern), 21. Mai 1946 S 69. Idézi: Teubner: i.m. 20.

szágba. Mindkét gyakorlat halálos veszéllyel járt. A könyv részletesen idézi Else Mayer (később Teubner felesége) feljegyzését. Ugyancsak 1939-ben küldte a német KP Svájcba, ahol jelentkezése után Zürichben a rendőrség letartóztatta. Közölték, hogy átadják a német hatóságoknak. Tiltakozott, mondván, hogy ez a biztos halált jelenti. Ekkor felfedte – amit addig elhallgatott –, hogy a köztársasági Spanyolországból jött Svájcba. A rendőri szervek Bernnel (Rothmunddal) tárgyaltak, aki úgy döntött, hogy tegyék át „feketén” a német határon. Részletesen leírja, hogyan kísért egy csendőr a határövezetig, ahol az megmutatta az irányt német terület felé. A csendőr hajthatatlan volt, de Teubnerné asszony rendkívüli kalandok, izgalmak után visszajutott Zürichbe, ahol svájci elvtársai két hétig rejtegették. Azután többször cserélt lakást, majd – tuberkulózisa miatt – internált nők otthonába helyezték el. Nem sokkal a második világháború vége előtt szabadult ki.⁹²

A második világháború kitörése után – Rothmund utasítására – 1939 októberében a zürichi kanton rendőrsége német és osztrák kommunistákat vett őrizetbe, majd október végén különböző fogházakba internálták őket. A svájci szervek kialakították az internálás helyeit, rendszerét. Witzwil, St. Gallen, Torberg, Lenzburg, Bellechasse fogházaiban – St. Gallen kivételével – szigorúan bántak az internáltakkal. Mindazonáltal tovább folytatták az illegális munkát, az egymás közötti szervezkedést. A háború végéig fenntartották kapcsolataikat délnémetországi elvtársaikkal. 1940. június 21-én például a Reichsicherheitshauptamt (RSHA) kasseli kirendeltsége titkos körtáviratban értesítette az összes RSHA-egységeket az „illegális KPD” tevékenységéről. A táviratból kiderül, hogy a Gestapo-szervek megfejtettek egy Zürichbe küldött levelet, amelyet Berlinben adtak fel 1940. május 24-én, és amely a németországi illegális munkával foglalkozik.⁹³ 1940 márciusában a svájci szervek elhatározták, hogy az emigránsokat munkatáborokban helyezik el, feleségeiket pedig megszüntetett szállodákban (ezeket a továbbiakban „otthon”-oknak nevezték). 1941 elején Malvaglia táborba (Tessin kanton, a Gotthard-hágón túl) szállították a baloldali emigránsokat a különböző fogházakból, majd ezt a tábort az év végén Gordolá-ba (falu Locarnótól északra 5 km-re) helyezték át. 1944. február 1-én innen Bassecourt-ba (Bern kanton) vitték a foglyokat. A táborokban dolgoztak, szervezkedtek a bentlakók, nagyjából német kommunisták. Újságokat szerkesztettek, színjátszócsoporthoz alakítottak, a helyi lakosokat meghívták előadásaira, azok eljöttek. Nagy sikert arattak, és rokonszenvet ébresztettek a helyi lakosság körében. Mindezt egy „Szabadidő Bizottság” irányította. Rothmund 1942. február 11-én betiltotta a gordolai táborban működő bizottság tevékenységét, egy hónappal később a többi táborokban is a hasonló bizottságok munkáját, havonta megjelenő folyóiratukat („Lagerstimme”) ugyancsak. Dr. Rothmund leírata végén kiutasítással fenyegette meg a „bűnösöket”.⁹⁴

A német ellenállásról, a Hitlerrel szembeni ellenzékéről figyelemre méltó kötet jelent meg a Hitler elleni merénylet 40. évfordulóján az NSZK-ban: Ulrich Cartarius:

⁹² IML, ZPA, (Institut für Marxismus Leninismus beim ZK der SED, Zentrales Parteearchiv, Berlin) EA 1502. Idézi: Teubner: i.m. 83–86.

⁹³ IML ZPA, PST 3/549 Idézi: Teubner: i.m. 104.

⁹⁴ IML ZPA, EA 1487. IV. 2/4/5 und 6 valamint S 240/1/17 Idézi Teubner: i.m. 154, 157.

Opposition gegen Hitler. Karl Otmar von Aretin bevezető tanulmányával.⁹⁵ A kötet főszerősége a sok képanyag és illegális röpcédulák, sajtótermékek fakszimiléje, valamint a szövegmagyarázatok. Kommunistáktól a katolikus ellenállókig számos csoport működését ismerteti. Több képet hoz a Svájcban élő német emigránsokról, svájci segítőikről, az illegális munka találékony módszereiről, a háború kitörése után a kommunisták internálásáról.

A Neue Zürcher Zeitung 1942. március 5-én, a bázeli National Zeitung március 6-án beszámolt illegális német kommunisták letartóztatásáról. A zürichi kerületi ügyészség vádat emelt ellenük, mivel kiadták a „Der Deutsche” című 12 oldalas sokszorosított illegális folyóiratot, amely beszámolt a náci hadsereg vereségeiről, és leleplezte a nácizmust. A németek diplomáciai úton tiltakoztak, és követelték a szerzők kiadatását. A bíróság azonban felmentette őket.

1943. július 12–13-án a krasznogorszki hadifogolytáborban német emigránsok és hadifogoly tisztok, katonák megalapították a „Nationalkomitee Freies Deutschland” (NKFD)-ot, amely hivatva volt a németység háború utáni jövőjét előkészíteni, és szervezte a harcot, az ellenállást a hitleri Németországgal szemben. Ezt követően Svájcban is megalakultak különböző városokban a NKFD szervei. Ha nem is olyan jelentőséggel és tömegbázissal, mint a Szovjetunióban, de mégis a háború alatti német ellenállás történetében megörökítésre méltó aktivitást fejtettek ki.⁹⁶

A svájci NKFD-mozgalom a kommunisták vezetése alatt szociáldemokratákat, haladó katolikusokat tömörített magában. Konspirációs nehézségeket kellett leküzdeni, és ezért csak 1944 júliusára alakult meg az ideiglenes svájci országos vezetőség. Kiemelkedő szerepet játszott e mozgalomban Karl Barth közvetlen munkatársa, a német állampolgár Charlotte von Kirschbaum, aki a Barth-családhoz tartozott. Barth egész közéleti tevékenysége, szóban és írásban a nemzetiszocializmus ellen irányult. Már a háború előtt leleplezte a nácizmust, élesen állást foglalt a müncheni egyezményt aláíró nyugati hatalmak ellen. 1940 szeptemberében tagja lesz az „Aktion nationaler Widerstand” szűkebb körű vezető grémiumának. Barth tekintélye óriási volt a haladó gondolkodású emberek körében. Sokat tett a Svájcban élő német kommunista emigránsokért és minden menekültért. Beszédeket tartott, szenvedélyes hangú levelekben foglalt állást a nácizmussal szemben. Tagadta, hogy a semlegesség nem jelentene állásfoglalást a világot leigázni akaró nácizmussal szemben. Előadásait gyakran betiltották, vagy nem engedélyezték nyomtatásban való terjesztését. 1938–1945 közötti közéleti megnyilvánulásait 1945-ben megjelentette.⁹⁷ Barth nyíltan állást foglalt az emigráns német kommunistákkal való együttműködés mellett, a St. Albanring 178. (Barth bázeli lakóháza) a NKFD-mozgalom egyik központja lett, 1945. február 10-én dolgozószobájában jöttek össze a NKFD emigráns német vezetői és Barth-tal az élen svájci egyházi személyiségek. A háború után a

⁹⁵ Ein erzählender Bildband im Siedler Verlag, Berlin, 1984, 315 o. Karl Otmar von Aretin: *Der deutsche Widerstand gegen Hitler* 5–26. Svájcra képek, összekötő szövegek: 96–99.

⁹⁶ Karl Hans Bergmann: *Die Bewegung „Freies Deutschland” in der Schweiz 1933–1945*. Carl Hanser Verlag, 272 o. A nyugatnémet szociáldemokrata Párt lapja, a Vorwärts 1975. március 27-i számában méltatja a könyvet, amely ismerteti a NKFD megalakulását és munkásságát Svájcban.

⁹⁷ Karl Barth: *Eine Schweizer Stimme 1938–1945*. Zollikon-Zürich 1945, Idézi: *Bonjour*: i.m. IV. 215–216.

kialakuló népi demokráciák elismertetésében igen pozitív szerepet játszott állásfoglalásaival.

Jelentős segítséget nyújtott az antifasiszta emigrációnak a Centrale Sanitaire Suisse (CSS). Ezt a segélyszervezetet 1936-ban alapították kommunista és más haladó szellemű svájci orvosok a köztársasági Spanyolországban a fasiszták ellen harcoló erők megsegítésére. Később sokat tettek a franciaországi fogolytáborokba internált spanyol harcosokért, a francia maquisardokért és Svájcban a német emigráns kommunistákért. Ahol a Nemzetközi Vöröskereszt nem tudott segíteni, ott belépett a CSS.⁹⁸

A Svájcban élő német kommunisták a háború utolsó szakaszában fokozták tevékenységüket és készültek arra, hogy hazatérjenek Németországba. Volt még erejük ahhoz is, hogy fontos kultúrtörténeti antológiával gazdagítsák a svájci emigránsok történetét. Így jelent meg 1945 februárjában a bázeli Mundus-kiadó gondozásában „Az üldözöttek szava” c. kiadvány 3000 példányban. Ez az antológia az 1818–1945 időszakot öleli fel, számos eredeti dokumentumot mutatva be fakszimilében. Mazzini, Garibaldi, Richard Wagner, Georg Herwegh és mások svájci életét idézi fel. A mű kiadója Dr. Bruno Kaiser emigráns német kommunista volt, aki egyben széles körű kutatásokat végzett a német költő és szabadságharcos Georg Herwegh svájci tartózkodásáról (Liestal bei Basel). Kaiser a helyi hatóságok támogatásával létrehozta Liestalban a Herwegh-múzeumot.⁹⁹

Nincs lehetőségünk arra, hogy részletesen ismertessük a különböző országokból Svájcba menekült haladó beállítottságú emigrációkat, így a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot – Szőnyi Tibor, Vági Ferenc, Kálmán Endre –, amely magyar tudósokkal, művészekkel és más személyiségekkel tartott fent szoros kapcsolatot.¹⁰⁰ Utaltunk egyes országok uralkodó osztályainak újszülött emigrációjára. Ezek „kései” emigránsok voltak, mint pl. Bakách-Bessenyei György, aki nem akarta a német megszállás után szolgálni a rezsimet, és más nyugati országokban lévő követtársaival együtt disszidensként a fogadó országban maradt. Rendkívüli aktivitást fejtett ki Grigore Gafencu volt román külügyminiszter, aki 1941 decemberében diplomáciai útlevelemmel érkezett és telepedett le Genfben. A berni magyar követség információi szerint a román kormány finanszírozta tevékenységét. A propagandamunka célja nem utolsósorban Erdély visszaszerzése volt. A románok ekkor a tengelyhatalmak oldalán harcoltak. A magyar külügyminisztérium és a berni magyar követség megkísérelt ellenlépéseket tenni, de ezeknél Gafencuék tevékenysége hatékonyabb volt. A berni magyar és román követségek egymás elleni propagandaakciói az amerikai és svájci lapokban olyan méreteket öltöttek, hogy 1941 novembere folyamán a német

⁹⁸ Interview mit dem Präsidenten der CSS, Hans von Fischer. In: Stuttgarter Zeitung, 1. Dezember 1945. *Teubner*: i.m. 304.

⁹⁹ Bruno Kaiser Franciországból érkezett Svájcba. Először munkatáborba vitték, majd kiengedték. A haladó német politikai irodalom és költészet kiváló ismerőjeként folytatott kutatásokat. Ennek során számos dokumentumot talált, ezeket publikálta az idézett műben. *Teubner*: i.m. 231–232.

¹⁰⁰ Pl. Kerényi Károly, Verzár Frigyes, Szilasi Vilmos, Solti György magyar tudósok, művészek. A MNFF szoros kapcsolatot tartott Noel H. Fielddel, aki az amerikai quakerek képviselője volt. Szőnyi Tibor és csoportja 1945-ben hazatért Magyarországra. 1949-ben, a koncepciók Rajk-perben törvénytelenül kivégezték, illetve hosszú börtönbüntetésre ítélték őket.

kormány Bukarestben és Budapesten interveniált.¹⁰¹ Meg kell említeni, hogy 1944 februárjában jelent meg egy genfi kiadó gondozásában Bajcsy-Zsilinszky Endre Erdélyről szóló könyve.¹⁰² A külügyminisztérium sajtóosztálya juttatta ki a szöveget Svájcba. Tudjuk, hogy Erdély kérdésében a döntő a királyi Románia 1944 augusztusi kiugrása és a németekkel való szembefordulása volt. Bajcsy-Zsilinszky szünetes történelmi hitvallása tehát önmagában hatástalan maradt. Visszatérünk azonban a kis könyv Svájcra szóló részeire, amelyeket e tanulmány szempontjából fontosnak tartunk.

Hadifoglyok

Számuk nem volt jelentéktelen: már 1940 júniusában 43 000 idegen katona – legnagyobbbrészt francia – volt Svájcban. Ellátásuk naponta 100 000 frankba került. Olaszország kiugrása után 22 000 olasz katona menekült svájci területre. A katonaszökevények őrzése lekötötte a svájci hadsereg több kötelékét. A francia és olasz katonák helyzete jó volt. A második világháború végén és annak befejezése után széles körű svájci és más sajtóvisszhangot váltott ki a *szovjet hadifoglyok* kérdése. Egyes adatok szerint már 1941 novemberéig német hadifogolytáborokból 5000, a lengyel „főkormányzóság”-ból 12 000 szovjet hadifogoly szökött meg. Sokan Svájcba akartak eljutni. Számosan befulladtak a Rajnába, vagy a Bodeni-tóba. Sokan sikeresen átjutottak Svájcba. Néha maguk a svájci határőrök sem tudták közönyösen nézni, hogyan érték el szovjet hadifoglyok Svájcot. Nem szorul kommentárra ez a leírás: „Két szovjet katona egy szovjet állampolgárságú nővel – aki nem tudott úszni – összekötözte magát, és Steinnél átúszták a Rajnát, ott két svájci határőr látta el és biztos szállásra vitte őket.”¹⁰³ A szovjet hadifoglyok a legkülönbébb módon jutottak el Svájcba. Volt, aki Franciaországból gyalog szökött oda, mások tehervagonba áruk közé rejtőztek el, egy katona a genfi tavat egy deszkán „hajózta” át. 1944 nyarán 6–7 „oros” táborban összesen mintegy 750 szovjet tiszt és katona tartózkodott. Később számuk néhány ezerre nőtt. Egyes svájci lapok és a menekülteket segítő személyek (pl. Regina Kägi asszony) szerint rosszul bántak velük, hivatalos svájci körök tagadták ezt. Az azonban bizonyos, hogy utóbbiak *ellenszenvvel* kezelték a vörös hadsereg katonáit, egy olyan rendszer fiait, amellyel hagyományosan ellenségesen álltak szemben, és nem is akarták felvenni vele a diplomáciai kapcsolatot, csak amikor látták a háború végső kimenetelét.

A menekültek tárgyalásánál visszatérően felmerül a Szövetségi Tanács felelőssége. Sok negatívumot ismertettünk. Ám azt is meg kell jegyezni: a Szövetségi Tanácsot a *kantonok* is kedvezőtlenül befolyásolták. 1943-ban arra a kérdésre, hogy vállalnák-e menekültek ellátását és fedeznék-e a költségeiket, 18 kanton „nem”-mel válaszolt. (pl. Tessin, Wallis, Waadt, Genf, Freiburg, Uri, Luzern, Zug és Schwyz,

¹⁰¹ *Csatári Dániel*: Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945) Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. 492 o., 108–110., 226., 387.

¹⁰² *Andrew Bajcsy-Zsilinszky* Membre of the Hungarian Parliament: Transylvania Past and Future. Kundig-Geneva 1944, 154 o.

¹⁰³ *Teubner*: i.m. 205.

Zürich és Bern, Graubünden, Appenzell, Aargau stb.).¹⁰⁴ 1941-ben Thurgau kanton 142 menekültért 468 000 frank garanciát kért. Általában: a kantonok „bankgaranciát” követeltek a menekültek befogadása előfeltételeként. Az anyagi kantonok, a hadsereg aggályai – nem könnyítette meg a Szövetségi Tanács helyzetét. Bár az is alapvetően igaz, hogy *mindettől függetlenül*: külpolitikai okok és a többször említett „államrezon” miatt *kemény – gyakran részvétlen – magatartást tanusított a Szövetségi Tanács* úgyszólván a háború végéig a menekültek kérdésében.

* * *

Összefoglalva

Kétségtávol rendelkezünk már kellő történelmi távlattal ahhoz, hogy a szükséges objektivitással vizsgáljuk Svájcnak – e kis országnak – nagy történetét, pontosabban: történetének *legnehezebb* korszakát. A történelmi irodalomban egyaránt jellemzők a „képrombolók” és a „konzervatívok”. Ám, mint ahogy egy embert is túl egyszerű lenne feketének-fehérek jellemezni (mivel pozitív és negatív tulajdonságok összegeződnek jellemében), úgy ez a semleges ország sem „fekete”, vagy „fehér”. A modern történelem legsúlyosabb évei és Svájc vezetőinek cselekedetei, tevékenysége az ország évszázados előzményeinek ismeretében mérhető meg. Bajcsy-Zsilinszky Endre Erdély sorsával és jövőjével foglalkozó hivatkozott angol nyelvű könyvében a nemzetiségek együttélésének ragyogó példaként idézi Svájcot. Csodálattal adózik az ország alkotmányos és nemzetiségi berendezkedésének. Annak a ténynek, hogy a több mint 70%-os német eredet, amely a 21,2%-os francia, a 6,2%-os olasz és az 1,1%-os rétoromán arányszámhoz viszonyítva elsöprő többségű, önmagában nem jelent pusztán matematikai fölényt az ügyek intézésében. Természetesen Bajcsy-Zsilinszky a svájci példát a Svájcban megjelentetett könyvében az „Ezeréves Magyarország és Erdély” koncepciójára alkalmazza. Munkáját 1943-ban írta. A vágyódás az „ideális” államberendezkedés, a „példa” iránt – persze illuzórikus: merőben mások voltak Magyarország történelmi előzményei Svájcénál, és ugyancsak teljesen eltérő volt a két ország második világháborús helyzete.¹⁰⁵ Felteszi a kérdést: „Miért nem német állam Svájc a maga 70%-os német többségével és miért kell, hogy Erdély a maga 59%-os román többségével Romániához tartozzon?” (22.) Nos a kérdés első felére utalva, leírhatjuk: a Szövetségi Tanács olyan értelemben „német” módra viselkedett és lépett fel (és más állami szervek, pl. az Idegenrendőrség, vagy egyes kantonok), hogy makacs, kitartó, kemény volt a kedvezőtlen döntések meghozatalában, végrehajtásában – a svájci semlegesség *minden módon* való megőrzésében. S ez a makacsság egyaránt jellemezte a Német-

¹⁰⁴ Rings: i.m. 341.

¹⁰⁵ Szerző kiemeli *Fritz Fleiner*: Tradition, Dogma, Entwicklung, als aufbauende Kräfte der schweizerischen Demokratie. Orell-Füssli-Verlag Zürich und Leipzig c. monográfiát (17.) Fleinert többször idézve, de nem érintve az aktuális hadászati helyzetet – tesz hitet Bajcsy-Zsilinszky Erdély Magyarországhoz való tartozása mellett. Tanulmányunk szempontjából kiemelendő a svájci államszervezet, nemzeti-ségi politika ismertetése: 16–19, 31.

országgal való szembenállás-idomulás módszereiben, vagy a nyugati szövetségesek neheztelése dacára a németekkel folytatott arany- és valutaműveletekben, vagy a menekültek kezelésében.

A semlegesség a kompromisszumok széles skálája is volt: az ide-oda történő fegyverszállítások, mintha Svájc „Kállay-kettős”-ét jelentették volna a németek és a nyugati hatalmak között, mindenesetre kulcsot adtak Anglia kezeléséhez a nagy német előretörések idején. Más volt ez a semlegesség, mint az első világháború idején. Most életre-halálra ment a „játék”. Ausztria és Csehszlovákia sorsa intő példákat nyújtottak már a háború kitörése előtt. Ez távolról sem volt „ártatlan” vagy „tisztá” semlegesség, a hírszerzés vonalán pedig – le lehet írni – egyenesen *hadállapotot* jelentett, mivel a német fegyveres erők főhadiszállását derítette fel valószínűleg a „Wiking-vonal” (minden bizonnyal súlyosabb tény, mint a La Charité-sur-Loire ügy) és bonyolult úton hadászati-hadműveleti fontosságú információk Moszkvába, a szovjet katonai hírszerzéshez jutottak el. Igaz, hogy az angolok is részesültek ezekből az anyagokból, de annak *értékesítése és hadműveletekben való alkalmazása* alapvetően a szovjet hadseregnél következett be (Radó–Roessler vonal!). Egyébként nem találtunk dokumentumokat arra, hogy a svájci hírszerzés ez idő tájt a semlegesség elve alapján a szövetségeseket is felderítette volna. Svájc persze sokféle érdemeket szerzett. Pl. mint „védőhatalom” a nyugati szövetségesek, vagy Németország érdekeit képviselte számos országban. A menekültek kérdése: pozitívumok és negatívumok egyaránt fellelhetők. Svájci történészek, publicisták megállapítják, hogy a semlegességi politika (esetünkben kizárólag a második világháborús időszakot értve) a gyakorlatban *mindig* az „opportunizmus” politikai megnyilvánulása volt. Barth és Kurz leszögezi: nem létezik „*abszolút*” vagy „*tiszta*” semlegesség. Bonjour is – miközben a tárgyilagos vizsgálódást tartja döntőnek – Pilet negatív portréját azzal a „pozitívummal” összegezi, hogy az „megóvta” az ország „hajóját” az alámerüléstől. Akkor is, évtizedekkel később is leszögezik svájci történészek, filozófusok, hogy a semlegesség az *országot kötelezte*, az egyén *nem kellett*, hogy felfogásában „semleges” legyen. Ez tulajdonképpen angol-szász szimpátiát jelentett és a Szovjetunió felé annyit, hogy Svájc egész további léte a szovjet fegyveres erők győzelmétől függött (amint ezt Salis le is írta valahol). Nos, az „egyének” és az „államrezon” – amint azt több helyen részleteztük: sokszor összeütköztek egymással. Az államvezetés például a menekültek, köztük is főképpen a zsidók befogadása kérdésében súlyos hibákat követett el – ha erre ez a szó egyáltalán alkalmas. A történelem igazolta: „A csónak *nem* telt meg”, az összes menekültek 10%-át kitevő zsidó menekültek arányszáma elviselhetett volna még néhány százalékot. Egyébként is Rothmund teátrálisan fejezte ki magát, ám nem volt igaza: a németek *nem* a zsidó és politikai menekültek miatt *nem* szállták meg az országot.

Indokolt tehát a kérdés feltevése: végül is hogyan tudta Svájc megőrizni semlegességét? Erre a válasz csak az lehet, hogy *Németország nem akarta megszállni az országot*. Nem lebecsülve az évszázados demokratikus életforma, a szabadságjogok megvédésének elszántságát, az eltökéltséget, megállapíthatjuk: nem a svájci hadsereg, nem is a magas hegyek övezte védelmi lehetőség, hanem elsősorban *Svájc gazdasági potenciálja, külkereskedelme és a bankok „védték meg az orszá-*

got”, játszották a döntő szerepet abban, hogy a semleges Svájc fennmaradása a háborús évek folyamán *elengedhetetlenné, nélkülözhetetlenné* vált Németország számára. A „nagy kompromisszum” egyben jelentős bevételeket is hozott az országnak.¹⁰⁶

S ha végül a háborús évek politikájának „mérlegét” akarjuk megvonni, úgy abban is a *pozitív és negatív* „tételeket” kell egymással szembeállítani: makacs kitartás és igencsak messzemenő kompromisszumok; humanizmus és keménység (helyenként könyörtelenség); általában: jó elhatározások és hibás döntések; a háború utáni helyzetre való előre tekintés (nem „összeveszés” a földön fekvő Németországgal és „kibékülés” a győzelem küszöbén álló szövetségesekkel) és kishitűség; jelentős anyagi előnyök és ennél kisebb anyagi áldozatok – jellemezték többek között a vizsgált időszakban a svájci államvezetést. Nagy alapossággal emelik ki a történészek e „mérleg” pozitív-negatív oldalainak egy-egy „tételét”, és azt feldolgozva igyekeznek pozitív, vagy negatív irányban bizonyítani. Ez az értékelés immár négy évtizede folyik. A tény azonban tény: *Svájc semlegességének megőrzése sikeresnek bizonyult, az ország elkerülte a német megszállást, és kimaradt a második világháborúból.*

A pozitívumokat és negatívumokat egybevetve ez határozza meg végső soron a politikai mérleg egyenlegét.

¹⁰⁶ Az 1939. szeptember 1. és 1945. május 9. közötti háborús időszak (öt év, nyolc hónap) mérlegének szaldója minden bizonnyal *aktív* volt. A mérleg *bevételi* oldalán fontos tételek: export Németországba, Angliába, Franciaországba, az USA-ba, a semleges országokba. (Itt külön kiemelkednek a hadviselő feleknek „exportált” fegyverek, hadfelszerelési cikkek); a Németországtól vásárolt arany és valuta eladásából származó haszon; a külföldre kihelyezett tőkék kamatai stb. *Kiadások*: a menekültek ellátási költségei (ezt ismerjük: 200 m Sfr-ot tett ki); a Svájcban lévő német vagyonok megváltása (250 m Sfr); az áruimport költségei (Németországtól, a szövetségesektől, a tengerentúlról); ide vesszük a hadsereg felszerelésének, ellátásának, vagyis „üzemelésé”-nek költségeit. Megjegyzendő, hogy a 250 millió frankos „megváltási ár” ugyancsak előnyös összeg volt: Faith – meg nem nevezett amerikai forrás alapján – 600 millió USD-ra teszi az 1945 elején Svájcban lévő német beruházások és számlák összegét; Nussbaumer által (Schweizerischer Bankverein) a háború végén adott becslés szerint a németek a háború alatt 1–1,5 milliárd Sfr közötti összeggel növelték Svájcban lévő vagyonukat. Banktitok marad: végül is mennyi „évelt el” ebből a svájci fél javára.

A BUDAPEST–CSEPELI NEMZETI ÉS SZABADKIKÖTŐ TÖRTÉNETE 1928–1940

Történeti előzmények és kikötőteleptés

A Dunának nemzetközi jelentősége ismert. Ahhoz azonban, hogy a dunai országok összekötésén túl interkontinentális kapcsolatokat teremtő ereje legyen, a kívánalmaknak és a lehetőségeknek szerencsés találkozása kellett. Legendászerűnek hat, hogy már Nagy Károly felismerve e folyó jelentőségét, foglalkozott a Duna–Majna-csatorna megépítésének gondolatával.

Vízrajzi szempontból hazánkban a Tisza mellett, azt megelőzve a Duna tölti be a vízgyűjtő funkcióját. Mai völgye kb. 8 ezer évvel ezelőtt nyerte el végleges formáját, és mellékfolyóinak egy részét a Kárpát-medencén kívülről veszi fel.¹ A Duna vízjárását a Morva torkolat feletti terület adottságai határozták meg, amelynek következtében a tavaszi és nyári árvizek váltak jellemzővé hazánkban. A folyó által nyújtott megélhetés, a halászat és a közlekedés mellett, a lakosság megtapasztalta a víz kártételeit is, és ez utóbbi ellen adottságaihoz képest védekezett. Hazánkban a folyók pusztításának megfékezésére átfogó jelleggel a vízrajzi, politikai körülmények miatt nem gondolhattak a 18. század előtt. A törökök kiűzése után erősen megváltozott az ország lakossága idegen etnikumú betelepítések miatt, amelyek egyúttal növelték a népesség létszámát is. Megindult egy belső migrációs folyamat. Ugyanakkor nem magyar eredetű családok (indigenatus) váltak magyar nemesi földbirtokok tulajdonosává a régiek mellett. Mindezek következtében nagyobb lélekszámú lakosság ellátását kellett megoldani, és a földbirtokosoknak érdekében állt több termelést biztosítani. Európa ebben az időben merkantilista gazdaságpolitikát folytatott, és a magyar társadalomnak érdeke fűződött ahhoz, hogy bekapcsolódjék ebbe a merkantilista körbe, minden gyöngesége ellenére. Így válik érthetővé, hogy valóban a 18. század az, amely egyrészt védekezett a folyók pusztításával szemben az ármentesítési és vízlecsapolási tervek megindításával, másrészt a már megszelídített folyót hasznossá kívánta tenni a hajózással, hogy rendeltetésszerűen bonyolítsa le a kereskedelmet. A két tevékenység bizonyos szempontból egymásra épült és egymásra utalt. A technika fejlődése is elősegítette a hajózást. 1831-ben rendszeresen megindult a Dunán Bécs és Pest–Buda között az Első cs. kir. Szabadalmaztatott Gőzhajózási Társaság hajójárata. Nem véletlen, hogy ugyanezen évben kezdték meg a Felső-Duna szabályozását.² Tudvalévő, hogy hazánkban ez a szakasz jelentette a legnagyobb hajózási akadályt.

¹ OL Z 863. Üzletszerzés és propaganda.

² A magyar vízszabályozás története. Összeáll. és szerk. Ihrig Dénes. Bp. 1973. 12.

Az 1838. évi pusztító árvíz siettette a fővárosi Duna-szakasz szabályozását. A negyvenes években készült tervek azonban nem valósultak meg. A tengerekért folyó krími háborút lezáró 1856. évi párizsi béke minden nemzetnek szabad hajózást biztosított a Dunán.⁴ Mindez indokolta a rakpartok és raktárak építését, vagyis egy kikötő létrehozását. Az első partépítési munkák eredményeképpen már 1859-ben a Lánchíd pesti és budai hídfő oldalán a Dunai Gőzhajózási Társaság közreműködésével elkészült 285 fm hosszúságban az első kőpartfal.⁵ A kiegyezésig 1317 fm hosszú, teraszszerűen kiképzett rakpartok épültek, melyek egy része árvízvédelmet is szolgált. A Zoltán utcától a Margit hídig 1120 fm-en, a budai oldalon 2860 fm-en lépcsős rakpart készült. A Vámház előtti 750 fm-t a Duna-parti teherpályaudvar előtti 1275 fm hosszú partfal egészítette ki. Ezek a munkák a Rudasfürdőtől a Szabadság hídig terjedő 680 fm rakpart kiképzésével fejeződtek be. Össességében 9145 fm part épült ki a századfordulóra. Ezután kezdték meg a Margit híd fölött az 1500 fm-es rakpartot építeni. A főváros gondozásában épült a Vámháznál a négyemeletes raktár, 12 000 tonna befogadóképességgel. A raktárak és a Duna-parti teherpályaudvar között 25 000 tonnás gabonaelevátor készült.⁶

Az általános városrendezés újabb lendületet adott a Duna szabályozásának. 1870-ben megalakult a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, és tervbe vették a Margit híd megépítését, amely e két város tervezett egyesítésével kapcsolatban merült fel. Ez maga után vonta a fővárosi Duna-part rendezését is. A kikötő megépítésének irányelveit az 1870. évi X. tc. szabta meg a következő pontjaival:

„1. §. A Duna folyam Buda–Pest mellett akképpen szabályoztassék, amint a hajózás és kereskedés országos érdekei igénylik, és hogy a főváros, mint az ipar és kereskedelem központja oly állásba emeltessek, mely számára a szabad közlekedés mindazon előnyeit biztosítja, amelyek az ipar és kereskedelem fejlődésének nélkülözhetetlen feltételei.

3. §. A Duna folyamnak a főváros határai között szabályozása oly módon létesíttessék, mely midőn a fővárost az árvíz ellen biztosítja, s a hajózás akadályait a kereskedelem központján elhárítja, a hajózásnak és kereskedésnek tágas kikötőket és új rakpartot nyit, tekintettel a közraktárakra is.”⁷

Vízszabályozási szempontból fontos munkát jelentett a Soroksári Duna-ág lezárása a gubacsi zárógáttal. A kikötő építését sürgette az a tény, hogy a 19. század második felében a népesedés felgyorsul, ennek következtében az ellátást az eddigiekénél nagyobb mértékben kell biztosítani, akár importálás útján, és ennek a vasúti közlekedésnél olcsóbb szállítási lehetőséget kell keresni. A kereskedelem természetesen a szállítással tart lépést. Az utóbbi viszont lökészerű, különösen a mezőgazdaságban meglévő termelési idényt figyelembe véve, ami nagy megterhelést jelent a vasút és közút számára, ugyanakkor szabálytalanul látja el felvevő piacát. A kereskedelem és szállítás egyenletességét a közraktári intézmények felállításával vélték elérhetőnek. Ez az intézmény Nyugat-Európában már jól ismert, és kiépítése hasznos

³ *Ihrig* 125.

⁴ *Guóth Béla*: A Budapest-Csepeli Nemzeti és Szabadkikötő jelentősége. Bp. 1958. 10.

⁵ *Dezsényi Miklós–Hernády Ferenc*: A magyar hajózás története. Bp. 1967. 114.

⁶ *Bornemissza Félix–Bartos Dezsd*: Magyarország és a tengerhajózás. Bp. 1942. 220.

⁷ Magyar Törvénytár. 1870. X. tc.

vállalkozásnak bizonyult.⁸ A kikötőépítkezésnél tehát fontos szerepet kap a közrak-tári intézmény.

Alkalmas helyet kell találni, ahol modern, minden igényt kielégítő kikötőt építhetnek. A megépítendő Duna–Rajna–Majna-csatorna hálózatába a magyar gazdasági élet szempontjából fontos tisztántúli területeket a megépítésre váró Duna–Tisza-csatornával lehetne bekapcsolni. A választás a fővárostól délre terülő Csepel-sziget északi csúcsára esik. Földrajzi és gazdasági szempontból elhelyezkedése kitűnő. A Duna Európa egyik legnagyobb vízgyűjtője, ezért a part menti államok kereskedelmét képes biztosítani, továbbvinni. A Duna menti államok sorra építik és fejlesztik kikötőiket, és ezekhez fel kell zárkózni a magyar kikötőépítésnek, hogy ne maradjanak le mögöttük. Budapest a Duna révén összeköttetésben áll tengerekkel, s mélyen fekszik a szárazföld belsejében, így képes tengerentúli kereskedelmet lebonyolítani. A kikötő gazdasági érdekeket szolgál, ha átrakási, szállítási és tárolási adottságai megfelelőek. Az ország közlekedési útvonalai szerencsésen a fővárosba futnak. A fővárosba és még nem Csepelre. A kikötőépítés pontos helyét az döntötte el, hogy beépítetlen szabad terület Budapest közelében Csepel-szigeten volt. Szükségessé vált a soroksári Duna-ág rendezése, hajózásra alkalmas vízszint biztosítása és kikötés számára megfelelő rakpartok építése. Helyet kell biztosítani a kapitalista vállalkozók letelepedésére, és üzleti szempontból vonzóvá kell tenni a kikötőt. Kérdés, mennyiben tud majd a kikötő ezen követelményeknek eleget tenni.

A kikötő konkrét tervezésének gondolata az elmúlt század végére érlelődik meg. 1896. december 5-én a minisztertanács döntése alapján a kereskedelmi kikötő tervének elkészítésével Gonda Béla mérnököt bízták meg.⁹ A kikötőt oly módon kellett tervezni, hogy a ferencvárosi teherpályaudvart is bekapcsolhassák a forgalomba. Az általános irányelvek között olyanok találhatók, amelyek alapján véve megmaradtak a többi tervezőnél is. Pl. az összes tömegáru raktározásáról, gyors elszállításáról a közút, vasút és hajóút összehangolásával kell gondoskodni. Ehhez teherpályaudvar szükséges. Transzit-kereskedelem számára vámmentes szabadkikötőt kell fenntartani. Ipari kikötőre égetően szükség van. Végül, mindez modern gépi berendezéssel és felszereléssel legyen ellátva.

A nagyszabású terv 1905-re készül el. Gonda Béla aprólékosan tanulmányozta, hogy Budapest milyen szerepet töltsön és tölthet be a többi dunai államok között. Felismeri, hogy fővárosunk Európa elsőrangú nemzetközi kereskedelmi és ipari empórium lehetne, megfelelő feltételek biztosításával. Rámutat a hiányosságokra. Rakpartok épültek ugyan – összesen 10 762 fm hosszúságban –, de nem elégítik ki sem a kereskedelem, sem a raktározás igényeit. A hajózást fejleszteni kell, hiszen önköltsége alacsonyabb a vasúténál. Gonda tervében a medencék mindegyike a nagy Duna-ágból torkollik közös bejárattal, és a soroksári ág egyetlen nagy kikötőmedencét képez. 3 kikötőmedence készül kereskedelem számára a Csepel-sziget északi részén. Itt helyezik el a szénkikötőt, a soroksári oldalon pedig a nagyszabású teherpályaudvart. E medencénél kap helyet a szabadkikötő, amely a nemzetközi for-

⁸ Adatok a budapesti kereskedelmi kikötő kérdéséhez. II. k. Bp. 1911. 44.

⁹ ld. *Gonda Béla: A budapesti kereskedelmi kikötő.* Bp. 1908.

galom részére biztosítaná a gyors lebonyolítást. A tervben 2 ipari és 1 hajógyári medencét szerepeltet a tervező, mindkét oldalukon ipartelekkel.

A terv kivitelezésére ilyen formában nem került sor. Bírálták, egyrészt mert a soroksári Duna-ágba csak kis hajók juthattak be és azok is csak zsilipeléssel, másrészt mert a nyílt Duna menti medencék eliszapolással fenyegettek. Ugyanakkor igen költséges a kivitelezése. A terv zsenialitását bizonyítja, hogy a későbbi tervezők valamilyen formában egy-egy részletet felhasználtak belőle.

1907-ben a Hajózó Csatornák Tervező Irodájának vezetőjét, Hoszpotzky Alajost kéri a terv átdolgozására. Két változatban készül el a terv, mindkettő teljesen a soroksári Duna-ágba helyezi a kikötőt, és inkább a pesti területeket veszi igénybe, mint a szigetet.¹⁰ Az egyik változatban egyetlen nagy medencét képezne a soroksári ág északról a gubacsi zárógátig. A bal partján helyezik el a gabonarak-tárakat, külön a szénrakodót, a tutaj- és fakikötőt. A másik változat jóval költségesebb lenne. A kereskedelmi medence két hosszanti medencéből állna, és közéjük, valamint a sziget felé lévő medence jobb oldalára tervezik a raktárakat és a hajógyárat. A másik medence végében a tutaj- és fakikötőt, a medence bal partján a szénrakodót, továbbá a teher- és rendező-pályaudvarokat helyezik. A pályaudvarok a pesti oldalon kapcsolódnak be a vasúthálózatba. Itt a hangsúly a vasúti forgalomba kapcsolás egyszerűségén van. Ez a terv a Gonda-féle elképzelésből a soroksári Duna-ág részletét veszi alapul és fejleszti tovább. Egyik tervnél sem szerepel különálló kikötő olaj számára.

A soroksári Duna-ág rendezésének továbbfejlesztése szintén fontos volt a kikötő építéséhez. Ezt 1904-ben törvényhozás tette lehetővé, az érdemi munkát azonban 1910-ben kezdte meg a Soroksári Duna-ág Rendezési Munkálatainak Kirendeltsége a Földművelésügyi Minisztérium fennhatósága alatt. A kikötő építésében érdekelt fél a Kereskedelemügyi Minisztérium is. Az első világháborúig elkészült a soroksári Duna-ág felső torkolatának elzárása a sziget északi csúcán, és Ráckevé-nél a vasszádfalvas duzzasztógát, hogy ezzel állandó vízszintű hajózható medencét biztosítsanak. Ezzel egyidőben mederkotrásokat hajtottak végre. Megtörtént a kikötő céljaira kijelölt területek kisajátítása és ármentesítése 1000 kat.hold mennyiségben.¹¹ Az építési munkák sürgetésében nagy érdemeket szerzett Kvassay Jenő, az Országos Vízépítési Igazgatóság vezetője.

A kikötőépítési terv átdolgozása az építkezéssel egyidőben tovább folyik. Figyelmet érdemelt a Kereskedelemügyi Minisztérium fennhatósága alatt működő Kikötő Tervező Iroda 1906-tól (később Kikötő- és Csatornatervezési Iroda).¹² Előzőleg, 1905-ben létrehozták a Hajózó Csatornák Tervező Kirendeltségét, amely a Duna-Tisza-csatorna addigi munkálatait fogta össze a Földművelésügyi és Kereskedelemügyi Minisztériumok részéről. 1914-ben elkészült a kereskedelmi és ipari kikötő terve.¹³ A medencék a soroksári ágból indultak ki, számszerint 3 kereskedel-

¹⁰ Id. Adatok a budapesti kereskedelmi kikötő kérdéséhez. II. k. Bp. 1911.

¹¹ *Sajó Elemér*: A budapesti kereskedelmi kikötő munkálatai. Vízügyi Közlemények. 1923. IX. évf. 1. sz.

¹² *Dóka Klára*: A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918). Bp. 1987. 266-267.

¹³ A budapesti kereskedelmi és ipari kikötő. Bp. 1915. 15.

mi és 1 ipari kikötő. A Nagy-Duna-ágból ágazik ki 1 nagy kikötőmedence, a szénkikötőt a szigettől északra, a petróleumkikötőt délebbre helyezték. A teher- és rendezőpályaudvart teljesen a szigetre tervezték. A rakparton olyan vasúti vágányt helyeztek el, amelyen mozgódaruk szolgálták a kirakást. A daruk között felhívták a figyelmet az új típusú portáldarura, amelyben a jövő rakodóeszközét látták. A terv mintha az előzők szintéziséből jött volna létre. A többi terv között a Kikötő- és Csatornatervezési Iroda elsőként említette a petróleumkikötőt.

Az első világháború megakasztotta a nehezen induló kikötőépítést. A nehézségeket fokozta, hogy önálló, csak kikötőépítéssel foglalkozó koordinációs bizottság sem volt. Kvassay Jenő és Sajó Elemér sürgetésére 1918-ban létrejött a Kikötőépítő Igazgatóság Sajó Elemér elnökletével. Ez a Kereskedelem- és a Földművelésügyi Minisztériumok vízi ügyköreit egyesítette. Teljesen önálló, autonóm kikötőbizottság csak 1919 februárjában alakult a minisztériumok, a főváros és a hajósvállalatok képviselőiből. Elnöke Kájlinger Mihály¹⁴ a Fővárosi Vízművek vezérigazgatója lett.

1919-ben szerényebb keretek között folytatták a tervezést és kivitelezést. A terveket Sajó Elemér dolgozta át oly módon, hogy az részletekben is kivitelezhető legyen, ugyanakkor tervező elődeinek nyomán, fejlesztésre szánt területek maradjanak. A továbbiakban az építkezést az ő tervei alapján eszközlik. A szigetvágány átépítését a soroksári Duna-ágból eredően, két medence építésének előmunkálatait megkezdték. A Tanácsköztársaság bukása szétzilálta az egységes építőszervezetet és magát az építkezést is. A soroksári Duna-ág bal partját a főváros, jobb partját az állam építi tovább a Földművelésügyi Minisztérium közreműködésével.

A világháború utáni helyzet bizonytalan volt, hiszen sem gazdaságilag, sem politikailag az ország nem konszolidálódott. Ebben a légkörben az építés teljes mértékben pangott. Egy külföldi tőkés vállalkozó, a francia Schneider–Creusot cég opciót kapott az egész kikötőépítés munkálataira, és ennek fejében 50 éven át üzemeltetheti a kikötőt. Így történhetett meg, hogy az érdekelt felek köre bővül az államon és a fővároson kívül egy idegen tőkéscsoporttal.

A kikötő ügyét előbbre lendítette az 1921. augusztus 12-i minisztertanácsi döntés, amikor létrehívták a Budapesti Országos Kereskedelmi és Ipari Kikötő Kormánybiztosságot.¹⁵ Kormánybiztosnak Zielinski Szilárdot nevezték ki, aki egyformán bírta a főváros és az állam bizalmát. Helyettese Maurer Gyula lett. Zielinski energikusan fogott hozzá munkájához. A kikötőépítésre kieszközölte a havi 1 millió korona felemelését 3, később 5 millióra. A kikötői teherpályaudvar részére a katonai kincstártól a szükséges terveket megszerezte. Sikerült a Schneider–Creusot cég opcióját visszaszorítani, amennyiben az általuk élvezett kedvezmény a kikötő Nagy-Duna-ági oldalára, csak a vámmentes medencére korlátozódott. 1923-ban már szervezi a francia vállalat a Budapesti Vámmentes Kikötő Részvénytársaságot a vámmentes medence üzemeltetésére.

A kikötő épül ugyan, csak nem a kívánt mértékben. Az összekötő vasúti híd alatt folyamatban van a szigetvágányi átrakodó partrész építése ömlesztett tömegáruk átrakására. A szigetvágány közelében tervezett két medence nem épül az épít-

¹⁴⁻¹⁵ Sajó Elemér i.m.

tető szervek közötti áldatlan viszonyok következtében. Viszont elkészül a Duna-parti teherpályaudvarról a parthoz vezető közút, a város költségén. Az új partfalat nem tudják kihasználni a berendezés hiánya és a vasúti tarifák rendezetlensége miatt. A soroksári Duna-ág bal partján épül a rendező pályaudvar – a katonai raktárak helyén –, mely a vámmentes kikötő, a petróleummedence, a fővárosi partfal és a szigetvágány szolgálatában fog állni. Elkészült az állandó vízszintű kikötő 120 m széles anyamedencéje. A gubacsi zárógát szerepe megszűnt, miután az 1904. XIV. tc. értelmében megépült a Kvassay-zsilip. A gubacsi elzárás helyére három nyílású vashíd kerül. Itt vezet át a közút, a HÉV két vágánya és a MÁV vágánya. 1923-ban már a vashíd szerelése folyamatban van. Ezután hatolnak a kotrók a gubacsi gát alatti területre, hogy 30 m széles hajózó csatornát kotorjanak ki. A petróleumkikötő építése folyik. A vámmentes kikötő előkészületei 1922 óta folynak: kotrógarnitúra működik, megkezdik a függőleges partfal építését vasszáfalalás körülvárással. Elkészült az összekötő vasúti hídtól a petróleumkikötőig az árvízi védővonal. A Kvassay-zsilip tápláló medencéjének az alapödrét 1912-ben kezdték ásni.¹⁶

1924-ben a kikötőügyek kormánybiztosa Maurer Gyula lett, helyettesül Sajó Elemért nevezik ki. 1925-re elkészül teljes egészében a petróleummedence. Négy külföldi vállalat már területeket vett bérbe, és ezen 30 000 tonna befogadóképességű tartályokat építettek. 1925-ben a kikötő forgalma a várt reményeknek megfelelően 26 000 tonna volt.¹⁷

Csepel község részére épül 200 m hosszúságú rakpart. A község viszonya az egész kikötőépítéshez bonyolult. Örül az építkezésnek, mert azt hiszi, hogy ott különleges jogokat élvez majd.¹⁸ Ez azonban meghiúsul. Az országos jelentőségű érdekeken kívül mindazt az előnyt mégis élvezi, amit a község közelsége jelent földhaszonbérlet, halászati szerződések és közművesztés formájában.

1925. február 1-én felavatták a kikötői pályaudvart, amelyet néhány év múlva teljesen átadhatnak a forgalomnak. Miután kiépültek a rakpartok, elkészült a szénecsúszda kőburkolata és a rakodószínek, megkezdik a gabonatarház építését.

Amint a fentiekből kitűnik, a 20-as években folynak a leglázásabb építkezések. A külföldi és magyar tőkés vállalkozók karöltve – bizonyítva a tőke internacionalista jellegét – nagy számban jelentkeznek a kikötő, illetve berendezéseinek elkészítésére és felszerelésére. A kotrást az állami kotrópark (2 kotró, 1 elevátor, 2 gőzös, 2 motorcsónak, 10 uszály, 20 sárhajó, valamint több kisebb jármű) és a Magyar Építő Rt végzik. A partfalakat a Zsigmondy-cég építi. A rakodószín vasszerkezetét és a kikötőmedence déli oldalán lévő két híddarut a Ganz és Danubius cég készíti. A rakodószín előtti parton a portáldarukat a Magyar Állami Gépgyár és a Schlick–Nicholson-cég szállítja. A gabonatarház vasbetonszerkezetét a Zsigmondy, valamint a Pittel és a Brausewetter-cég állítja össze. A gépi berendezéseket az Annure Luther a Schlick–Nicholson-céggel együtt szállítja. A szigetcsúcsra vezető két híd vasszerkezetén a Magyar Állami Gépgyár dolgozik. A kikötő területén lévő tűzoltó- és fűtőberendezéseket, továbbá az ivóvízzel való ellátást a Knuth Károly-cég

¹⁶ A budapesti kereskedelmi és ipari kikötő. Bp. 1927. 13.

¹⁷ Kubinyi András: Csepel története. Bp. 1965. 159.

¹⁸ PML PPSKK alispáni iratok. IV. 408. b. közigazgatási iratok.

végzi. A világtítóberendezéseket a Magyar Állami Gépgyárra, a Lipták Gyárra és az Erőátviteli és Világítási Rt-re bízzák.¹⁹

Többé nincs szükség a Schneider-Creusot vállalatra. A magyar kormány az 1928. június 13-i minisztertanácsi ülésen úgy döntött, hogy a francia tőkés részvényeket a népszövetségi rekonstrukciós kölcsönből megvásárolja, és a vámmentes kikötőt állami intézmény formájában helyezi üzembe, ezzel felszámolja a részvénytársaságot. A felszámolási közgyűlést 1929. április 30-án tartják, ahol a francia részvénytársaság minden jogát az utódra, a Magyar Királyi Budapesti Vámmentes Kikötőre, mint az állam kereskedelmi vállalatára ruházza át.

A csepeli kikötő összes munkálataira mintegy 40 millió P-t költöttek. Az építkezés nagyságára jellemző, hogy a munkák során 6 500 000 m³ földet mozgattak meg, és 130 000 m³ követ építettek be. Beszerelésnél 100 000 m³ betont és 70 000 q vasat használtak fel.

A kikötő a 20-as évek végére elkészült. Nézzük meg, mi valósult meg az elképzelésekből.

Szénkikötő. Már átadták a forgalomnak. Feladatát képezi a szén és kavics ki- és berakása, valamint a dunai gőzösök üzemanyaggal való ellátása. Megfelelőnek a Nagy-Duna bal oldali, az összekötő vasúti híd alatti területet találták. Annyiban különbözik a legelső tervtől, hogy kissé északabbra helyezték, nem a szigetre.

Vámmentes kikötő. Ez az átrakódó kereskedelem céljainak felel meg, hiszen hajóból vasútra és viszont, könnyen lehetséges a rakodás. A medence 1000×150 m-es mérettel rendelkezik. Északi oldalán 560 m hosszúságban függőlegesen képezték ki a partfalat, másutt pedig lejtősen és kövekkel rakták ki. A partja mindenütt vasúti vágánnyal van ellátva. A medence déli partja fedett és a szabadon tárolható áruk (vasérc, szén, fa) elhelyezésére nyílt rakterület szolgál. 2 db 60 tonna óránkénti teljesítőképességű híddaru végzi az átrakást, ezeknek megfelelő felső részén 7 tonna teherbírású forgó daru mozog. A vámmentes szabadraktározás lehetősége adott a nyílt területen. Az északi oldalon 35 000 tonna befogadóképességű gabonatarház épült, 958 m hosszú, 36,3 m széles, 43,6 m magas. Ez részben silő (cellás) rendszerű – férőképessége 10 000 tonna –, részben padozatos – 25 000 tonna befogadóképességgel. A tárolás óránkénti 400 tonna teherbírású pneumatikus berendezéssel történik. A gabona mozgatására a pincében 4 hosszirányú és 4 keresztirányú szállítószalag szolgál, a toronyszerű épületrészben 4 mérlegelevátor és 4 raktározó elevátor működik, amelyek az árukat 3–3 elosztó szalagra szállítják. A tárházból való kirakásra a II. emeleten 2 keresztirányú és 1 hosszirányú szállítószalag szolgál. A gabona mérése, tárolása zsákokban 6 db mozgatható automatikus zsákoló mérlegen történik. Ezzel sikerült a raktározási gondokat egy időre megoldani, a kereslet és kínálat adta lehetőségeket kissé nivellálni. A kereskedelmi medence az eddigi tervektől eltérően a Nagy-Duna ágból ered, de nem közvetlenül. A rakodószínek szintén az északi oldalon helyezkednek el. A két szín összesen 5600 m² alapterülettel rendelkezik, ahol vámszabadraktárak is vannak, ugyanúgy, akár a gabonatarházban. A rakodást 6 villamos – 1,5–3,0 tonna emelőképeségű – daru végzi.

¹⁹ A budapesti kereskedelmi és ipari kikötő. Bp. 1927. 13–14.

Petróleumkikötő. A Nagy-Dunához csatlakozik, de teljesen külön bejáratral – tűzveszélyessége miatt. Nagysága 120×300 m.

Ipari kikötő. A soroksári ág Csepel-szigeti részén képezték ki a mintegy 1000×50 m-es medencét. A Gonda-féle tervben eme oldalon nem szerepelt külön kikötő, csak a soroksári ágban. Ennél a kikötőnél különféle ipari vállalatok letelepedésére számítanak.

Ferencvárosi helyikikötő. Nincs teljes mértékben kiépítve, de folyamatban van a soroksári ág kikötőmedencévé alakítása, amint az az első tervben megfogalmazást nyert. A főváros helyi kikötője ez és fővárosi finanszírozással épül továbbra is. Ezzel megoldódik az a probléma, amit a főváros ellátása jelent a környező községek bevonásával.²⁰

1928. október 20-án ünnepélyes keretek között megnyitják és átadják rendeltetésének a vámmentes kikötőt. Budapest és Magyarország ezzel legnagyobb, legmodernebb kikötőjéhez jutott.

A kikötő üzemi tevékenysége és további építkezése

Az üzemi élet megindulása

A Budapest–Csepeli Nemzeti Kikötő, mint vámmentes kikötő megnyitása után aligha foglalkozhattak intenzíven az üzlettel, hiszen a szervezés, az ügyvitel naprakész, megoldásra váró feladattá vált. A kemény tél még kedvezett is ennek a belső munkának, a forgalom és a hajózás rovására. Így volt idő a berendezések kipróbálására, a hiányok pótlására.

A kikötő nehéz helyzetben volt. Akadtak, akik pesszimistán ítélték meg a kikötő jövőjét. Távol fekszik – úgymond – a budapesti pályaudvaroktól, nehéz körülmények között lehet a szállítást lebonyolítani, drágább a vasúti díj, városi vámot, s ki tudja még mit kell fizetni az ügyfeleknek. A kikötő léte azon múlt, hogy ezeket az akadályokat el tudja-e gördíteni útjából, és ugyanolyan, ha lehet, még jobb feltételeket képes-e biztosítani kereskedelmi partnerei számára vagy sem. Megnyitáskor a korszerű raktárak, gépi berendezések és felszerelések voltak azok, amelyekkel sem a budapesti, sem más dunai kikötők nem rendelkeztek. Ennyiben előnyben volt a vámmentes kikötő. Az idő azonban sürgetett az említett akadályok elhárítására.

Még 1927-ben tárgyalások folynak a kikötő és az Értéktőzsde képviselői között annak érdekében, hogy a vállalatot felvegyék a határidőüzleti teljesítőhelyek körébe.²¹ Frey Kálmán tőzsdei képviselő nem deklarálna teljesítőhelynek a kikötőt, mivel az üzletfeleket nem hozhatja hátrányos helyzetbe. Szükséges tehát, hogy a raktárak mielőbb elkészüljenek, a forgalomnak adják át, valamint hogy a vasúti és hajózási fuvarokban ne legyen különbség Budapest és a kikötő között.

A kikötő díjszabás tekintetében nem élvezi a paritást, ezért a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz fordulnak, hogy járjon közbe annak érdekében, hogy az

²⁰ OL Z 863. Üzletszerés és propaganda.

²¹ OL Z 863. Határidő üzleti teljesítőhelyek körébe felvétel 1927, 1929.

összes budapesti állomásokkal egyenlő elbánásban részesüljenk. Kéri a gabonátárháznak vasúti, és a hajóállomásnak budapesti teljesítőhelyként való elismerését. A gabona és őrlmények tekintetében a magyar államvasutak a 123 955/1928. VIII. sz. rendelettel egyenlősítette a kikötőt a többi pályaudvarral való forgalmában, „Budapest–Közraktár” elnevezés alatt.²²

A „Budapest–Kitérő” állomás helyét már 1922-ben kijelölik.²³ Ez vasúti küldemények fogadására, illetve feladására szolgál.

Hajós küldemények részére, a hajóstársaságokkal egyetértésben az államvasutak hozzájárulásával „Budapest–Kikötő” néven elszámolóhelyet létesítenek. Az említett kikötők rendelkeznek azokkal a vasúti és hajózási tarifális kedvezményekkel, amelyekkel eddig csak a budapestiek rendelkeztek. A Tőzsdetanács végül is hozzájárul a kikötőnek elszámolóhelyként való elismeréséhez. 1929. január 3-án közli a kikötő vezetőségével, hogy az Áruüzleti Szokások Általános Határozatainak 21. §-át módosítja olyképpen, hogy az üzletfelek az árut a Budapesti Vámmentes Kikötő raktáraiban is átadhatják.²⁴

Az üzlet lebonyolítását egyszerűsíti a postatakarékpénztár csekkszámlanyitása a kikötő üzem részére, majd az önálló postahivatal – „Budapest 88” – felállítását a kikötő területén.

A kikötői igazgatóság kéri a pénzügyminisztertől – tekintettel a vállalat közraktári üzem szerepére – az önálló vámraktár és fővámhivatali kirendeltség létrehozását.

A kereskedelem gyors lebonyolítása érdekében, amikor a kikötő mint kereskedelmi vállalat a cégjegyzékbe hivatalos bejegyzését kéri – mint Budapest Vámmentes Kikötő – egyúttal kérvényezi, hogy a betárolt gabonára előleget fizethessenek ki a beraktározó ügyfeleknek, hasonlóan a különféle pénzügyi jogköréhez, azaz warrant üzletet is folytathasson.²⁵

Az említettek betetőzi a főváros törvényhozása, amelynek értelmében a csepeli kikötő egész területét a fővároshoz csatolják.²⁶

A nehézségekkel megküzdve a kikötő tulajdonképpen többet nyert egyszerű paritásnál, hiszen nagyobb előnyhöz jutott a többi fővárosi vállalatnál. Azzal, hogy díjszabásban a teljes paritást élvezte, a kikötő modern felszerelése révén az üzletfeleknek olcsóbbá, gazdaságosabbá tette a szállítást és az üzlet lebonyolítását, mint bárhol másutt Budapesten. A vámmentes kikötőben nem kellett parti szállítási és építési pótdíjat fizetni.

A vámmentes kikötő a 4490/1928. M. E. sz. alatt kiadott rendtartás, továbbá a Kereskedelemügyi Minisztérium 1928. október 16-án kelt 112 458/XII. sz. rendeletével jóváhagyott raktári vállalati üzletszabályzat és díjszabás alapján fejti ki működését.²⁷ Mintául a Leszámítoló és Pénzváltó Bank közraktárak és a fiumei közraktárak első világháború előtti szabályzata szolgált. Az így elkészült szabályzat

²² OL Z 863. Üzletszerzés és propaganda.

²³ PML PPSKK alispáni iratok. IV. 408. b. közigazgatási iratok.

²⁴ OL Z 863. Határidőüzleti teljesítőhelyek...

²⁵ OL Z 863. Cégbejegyzési iratok 1929, 1936.

²⁶ A m. kir. Budapesti Vámmentes Kikötő jelentése az 1929/30. költségvetési évről. 18.

²⁷ OL Z 863. Pénzügyi iratok 1931.

eredeti elgondolást nem tartalmaz, mivel összeállítói kellő tapasztalattal nem rendelkeztek. Ez a magyarázata, hogy az új vállalatnak új körülményekhez – idővel más gazdasági és politikai adottságokhoz – kell alkalmazni a szabályzatot. Külön kiadásban jelent meg „A m. kir. Budapesti Vámmentes Kikötő raktári vállalatának üzletszabályzata” 1928-ban.²⁸ Ez 17 §-ból áll.

1. Üzletkör. 2. Az áruk átvétele. 3. Az átvett áruk külső állapota. 4. Fuvarlevelek és egyéb okmányok. 5. A súlyra vonatkozó határozmányok. 6. Közraktári jegyek. 7. Biztosítás. 8. Kamat, előlegezési és pénzbeszedési jutalék. 9. Mintavétel. 10. Az áru kiadása. 11. Díjszabás. 12. Szabadraktárak. 13. A díjak beszedése. 14. A vállalat felelőssége és a kártérítés megállapítása. 15. Jogviszony. 16. Üzleti órák. 17. Életbelépés. Figyelemre méltó az 1. §. az üzletkör.

„A m. kir. Budapesti Vámmentes Kikötő raktári vállalatának (továbbiakban: vállalat) üzletkörébe tartozik:

1. A hajón, vasúton vagy fuvarral érkező áruk átvétele, berakása, kirakása, átrakása, elhelyezése (akár a tárházakban, akár a szabadban lévő rakterületeken) megőrzése, továbbítása és mindazon teendők elvégzése, amelyek az áru átvételével, tárolás alatti kezelésével és elszállításával kapcsolatosak;

2. Ugyanazon műveletek vámszabadraktárral – nyilvános vámraktárral – kapcsolatosan, továbbá átviteli (transito) kezelésben, akár hajóból történő közvetlen átrakással, akár átmenő vasúti forgalommal és közbeeső tárolással;

3. Az átvett áruk biztosítása tűzkár ellen, valamint – a fél kívánságára – a vasúton továbbított áruk biztosítása a fuvarozás tartamára;

4. Az átvett árukat terhelő szállítási és fuvardíjak, vámok és azokkal együtt esedékes egyéb köztartozások, fogyasztási adók, illetékek, fekbérek, elő- és utánvételek és egyéb terhek előlegezése és a felektől való beszedése;

5. Az átvett áruk esetleges elárverezése;

6. Egyes esetekben az átvett áruk bizományi eladása és szállítmányozása;

7. Az átvett áruk súlyának megállapítása és mintavétele;

8. Közraktári jegyek kibocsátása;

9. Különleges üzemek céljaira egyes tároló helyiségek és helyek bérbeadása;

10. A beraktározott gabona és egyéb áruk reexportálása;

11. Megrakott hajók telettetése.

A 2., 5., 6., 7. és 9. pontban felsorolt műveleteknél, amennyiben az áruk vámárú, a vámárúkra előírt eljárást kell követni.”

Az üzletszabályzat eleve megkülönböztetett belföldi forgalomban számba jövő vámmentes műveleteket és vámolás alá eső forgalmat. Ezt bizonyítja a Fővámhivatali Kirendeltség jelenléte a kikötő területén. A kikötőben szintén ezt a kettőséget juttatják érvényre. 1928-ban a vámárú kezelésére szolgáló helyiségek a következők: a gabonátárház I. emeletének néhány helyisége, egy különálló raktárhelyiség az áruszín mellett a nyugati oldalon. Tömegárú számára nyílt rakterület tartanak fenn. A megérkező vámárút a vámhivatal emberei fogadják, akik ellenőrzik az árulajstromot, amelyet határátlépésnél a hivatal kiállított, és az ő jelenlétükben történik a beraktározás. Amennyiben belföldi vámárú kerül a kikötőbe, akkor a

²⁸ OL Z 863. Üzletszabályzat és módosításai 1928, 1935–1942.

vámolással járó összes teendőket a vámhivatal végzi. Az árukat külön könyvben tartják számon: feltüntetik a mérés idejét, a csomag nevét, súlyát, számát és jegyét. A vámkirendeltség bizonyos szempontból nem független hatóság, hiszen pénzügyileg a kikötői üzemnek van alárendelve. A díjak beszédése után az üzemnek számol el.²⁹

A vámraktár további kiterjesztését kéri a kikötő igazgatósága 1930-ban: a gabonátárház II–III–IV–V. emeleti B jelzésű helyiségeit, a II. sz. áruszín keleti és nyugati helyiségein felüli gabonátárháznak VII. emeleti A és B részét, az I–VI. emeletig az A részt gabona tárolására. A II.sz. áruszínnél a kikötő 200 m² területet kíván a vámolással járó tömegáruk elhelyezése céljából.³⁰ A 3200 m² földszintes darabáruszín kis hányadát képezi vámterület.

A kikötőüzem nevében „vámmentes” jelző olvasható. Mit is jelent tulajdonképpen ez a szó? Területileg csak egy meghatározott rész szolgálta a vámmentességet. Kiterjedt a vámmentesség az összes árukra, de csak a vámmentes raktározás lehetőségét biztosították. Valójában tehát a tranzitáruk élveznek vámmentességet. Amennyiben külföldi vámáruk érkeznek a kikötőbe, és azt belföldi forgalomra szánják, vagy belföldi vámárukat külföldre exportálják, azok vám alá esnek.³¹

A szabadkikötő megnyitásával kissé bővül a „vámmentes” fogalom köre. Megmarad a vámmentes terület, ugyanakkor a szabadterület szintén meghatározott territóriumra korlátozódik. Viszont a vámmentes raktározás lehetősége a tranzitáruk számára időhatár kitolódást jelent, vagyis az áruk a beraktározás időtartama alatt feldolgozhatók, átcsomagolhatók, megváltoztathatják az állagot – vámmentesen. A punto franco így vámkülföldinek számít. Az áruk így mentesek a behozatali, átmenő díjaktól és a fogyasztási adóktól.

A Díjszabályzat szintén benne található az Üzletszabályzatban.³² Természetesen a vállalat kiköti, hogy mindenféle rakodási műveletnél a kikötő felszereléseit kell igénybe venni. Így rentábilis. Gabonafélék, őrlmények, hüvelyes és olajos magvakat a gabonátárház fogadja magába. Ha zsákban van az áru, akkor a tárház padozatos részén tárolják, ha rinfusa (ömlesztett), akkor a silókban nyer elhelyezést. Darabáru raktározására, ha a gabonátárház megtelt, külön áruraktárak szolgálnak. Nyílt, szabad területen szén, tűzifa és kő tárol. A szabályzat aprólékosan kiterjed a különféle műveletekre. Szól a fekbértételekről, amely árunemenként hetekre és 100 kg-okra van lebontva. Külön részletezést nyer a rakodási művelet: beraktározás, kiraktározás, átrakás és kezelés. Más a díjtétel, ha mérlegeléssel vagy anélkül történik a rakodás. Ha többféle műveletet kell elvégezni, ennek arányában több a díj. A szabályzat felsorolja, milyen szállítóeszközökön történhet az érkezés és távozás. A vasúti kocsi műveleti díjait egyenlősíti más közúti kocsi díjával, de minden esetben ezen díjknál magasabb tarifát szednek hajók után. A kikötőben gondoskodnak az áru kezeléséről, szellőzéséről és keveréséről. Külön van szó a tranzitkereskedelem díjairól. E kereskedelemnél a kikötői munkások feladata a zsákolat áruk ólmozása, varrása és továbbítása hajón, vagonban és közúti kocsikban. A díjak ebben az esetben valamivel magasabbak a többinél. Tűzbiztosítási díj egysége-

²⁹ OL Z 863. Szervezeti és ügyviteli iratok.

³⁰ OL Z 863. Vámügyek 1926–1942.

^{31–32} OL Z 863. Díjszabásra vonatkozó iratok.

sen szerepel minden áru után. A vámkövetítési díjak magasabb tarifájúak a belföldinél. Végül az egyéb díjak tartalmazzák egyebek között a mintavétel, közraktári jegy kiadása, fuvarlevél kiállítás, előlegezési és pénzbeszedési jutalék címen járó összegeket.

A díjszabás alakulása természetesen függvénye a gazdaságpolitika szabta helyzetnek. A világgazdasági válság hazánkban is erősen érezteti hatását a 30-as évek elején. 1931-ben új díjszabás lép életbe. Azzal érvelnek, hogy a díjszabás eddig nehezen kezelhető volt, 1200 tétel szerepelt, és ezt egyszerűsíteni kellett. Ekkor az összes árut betűsoros osztályokra osztották be, és ezeket 10 áruosztályba foglalták. Az emelkedés nem nagymérvű. Két év múlva, 1933-ban szintén módosításra szorul a szabályzat.³³ Az új szabályzat elsősorban a hajózást sújtja, tarifája 10%-os emelkedést mutat.

A háború előszele erősen érezteti hatását a kikötő életében. A kikötő munkatársainak bérét emelni kénytelenek – a gabonátárházi munkások gépi munkáinál 10%, a kézi munkálatoknál 15%-kal. Ez megfelelő ürügyet teremtett az új díjszabás kidolgozásához, amely 1939-ben lép érvénybe. A tarifa emelkedő tendenciát jelez, túltesz az eddigi emelkedéseken – 20%-os. Ebben a szabályzatban megfigyelhető a külföldi vállalatokkal való nivellálódás: két díjszabástáblázat szerepel külön a rakodási és külön a tárolási szabástételre.³⁴

A raktári szabályzat után a vasúti kedvezmények további bővülési körét kísérjük figyelemmel. Az államvasutaktól a kikötő a reexpedíció kedvezményét kéri és meg is kapja. Olyan áruk reexpediálhatók, amelyeket a vasút felügyelete alatt álló tárházakban tárolnak, és onnan meghatározott időn belül továbbításra kerülnek. A kedvezmény lényege, hogy ezen engedéllyel rendelkező állomásig és onnan az új állomásig külön-külön fuvardíjak összege helyett azt a díjat fizetik, amely az eredeti feladástól végállomásig szerepel. Tehát lényegében tranzitárukról van szó, és a kikötő quasi megálló szerepét tölti be. A reexpedíció meghatározott áru, meghatározott mennyiség, bizonyos idő esetén érvényes. A kedvezmény konkrétan 5000–10 000 kg súly után vehető igénybe, és betárolástól kezdődően 12 hónapon belül kell továbbítani az árut. Reexpediálhatók gabona, őrlemények, hüvelyesek, olajpogácsa, fűrészelt fa, burgonyakeményítő, magvak, cirokszakáll, dió héjában, szilva, szilvafz, dohány stb. A magyar gazdaság profiljának megfelelően agrárcikkek szerepelnek.

A kikötő igyekszik szélesíteni a reexpedíció körét. Már 1930-ban gyapjú felvételét kéri a magyar államvasutaktól. A forgalom nagyarányú növekedése következtében szükségessé vált a reexpedíció kiterjesztése a bérelt raktárakra – a Concordia és Victoria malmokra –, valamint a fióktelepekre – a komáromi és párkányi kikötőkre.

Belföldi forgalmon túl külföldi forgalomban részes ügyfelek is engedélyt kapnak a közvetlen kötelékforgalmak árudíjszabás felvételébe. A magyar–román, magyar–osztrák, magyar–adriai vasút közvetlen kötelékforgalma lép először érvénybe,

³³ OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

³⁴ OL Z 863. Együttes vezetőségi ülési jegyzőkönyvek 1937–1944.

de egyre sürgetik a svájci, német, olasz, cseh, lengyel, jugoszláv stb. bekapcsolását.³⁵

A vasutak részéről tehát a reexpedíciós kedvezmények megadása megtörtént, lépéseket tesznek ez irányban a hajóstársaságok felé is. Indok a következő: amikor a Dunán szerbek és románok részéről Ausztriába és Németországba irányított gabona megáll a kikötőben tisztításra, a kikötő forgalma ugyan nagy, de ezt óriásivá lehetne fokozni, ha a hajóstársaságok ugyanazt a díjtételt alkalmaznák, mint egy töretlen Románia–Ausztria vagy Bajorország útvonalán.³⁶ A főváros közönsége is a kedvezmény megadása mellett emel szót. Szerintük a vegyészeti ipar nagy értéket tudna exportálni, ha a kedvezményben részesülne, mert jelenleg kvantitatív kisebb részletekben szállít, ami megdrágítja az árut. A vegyészeti termékeket versenyképessé lehetne tenni, ha bekapcsolódhatnának a vállalatok a tranzitkereskedelembé, ha meglenne a reexpedícióra vonatkozó hajózási tarifa. Ha a kereskedők Budapesten keresztül akarnak bekapcsolódni a forgalomba, akkor háromszoros hajótarifát kell megfizetni Regensburgtól Brailáig, mint amennyit a megszakítás nélküli tarifa képvisel.³⁷ A közvetlen dunai átrakásra kerülő küldemények végül is 1935-ben reexpedíciós kedvezményben részesülnek a hajóstársaságok – elsőként a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt, az Első Dunagőzhajózási Társaság, a Bajor Lloyd és a Délnémet Dunagőzhajózási Társaság – jóváhagyásával. Teljessé válik tehát a reexpedíció köre a vasútról hajóra és viszont, valamint hajóról hajóra történő közvetlen átrakással.

Hajózási, kikötési ügyekre „A m. kir. minisztériumnak 4490/1928. M. E. sz. rendelete a m. kir. budapesti vámmentes kikötőre vonatkozó rendtartás tárgyában” vonatkozik.³⁸

„1. §. A vámmentes kikötő magába foglalja mind a kikötő medencéket (petróleum kikötőt is) a csatornákat és a fallal bekerített szárazföldi területet.

A kikötő rendeltetése és használata

2. §. Áruk elhelyezése, kezelése, ki-, be-, átrakása. Más célból belépni, vagy hajózni tilos. Ez nem terjed ki

- hivatalos személyekre, kereskedőkre
- átrakó uszályhajók vontatóhajóira
- igazgatóság engedélyével telelő uszályhajókra
- egyéb hajókra, melyek jégveszély elől menekültek.

Nyersolaj-hajók, vasúti kocsik a petróleum kikötőt használják. Süllyedő állapotban lévő hajót vontatni tilos a kikötőbe.

Kikötni tilos, ha ragályos beteg van a hajón.

Kikötőbe menő hajók vezetője 6 órán belül jelentkezik a révhatóságnál, és a papírt kitölti.

Rakodóhelyek a bejelentés sorrendjében igénybe vehetők.

Rakodás után ki kell vontatni a hajót.

³⁵ OL Z 863. Vasúti, hajózási, díjszabási és ezekkel kapcsolatos ügyek.

³⁶ OL Z 863. Költségvetések 1928–1931.

³⁷ Fővárosi Közlöny 1928. 39. évf. 41. sz.

³⁸ OL Z 863. Szolgálati rendtartások 1928, 1932, 1938.

Kikötőhasználati díjak

3. §. További intézkedésig ilyen díjat nem szednek. Telelő hajók 8.naptól kötelesek díjat fizetni, mint Budapest bármely kikötőjében.”

Érdekes, a telelő hajók külön kedvezményt nem élveznek, ellentétben a vasúton és tengelyen szállított kedvezményeknél. Ez a rendelkezés – összhangban a rakodás után a kikötőt elhagyni kényszerülő hajóra vonatkozó rendelkezéssel – azt a célt szolgálja, hogy a torlódást elkerülve minél nagyobb arányú forgalmat bonyolítsanak le, minél nagyobb jövedelmezőséggel.

További építkezés és bővítés

A kikötő építésében, vérkeringésébe való bekapcsolódásában a Csepel-szigeten és környékén lakók is érdekelve voltak. A kikötő beépítetlen területen épült, de szükséges volt határkiigazítás. A kikötő céljára Csepel községtől sajátítottak ki jelentős területeket. A kormánybiztosság tulajdonát képező ingatlanokból Csepel község, és Szigetszentmiklós határából pedig Soroksár területeket. Szigetszentmiklós és Dunaharaszti kölcsönösen hajtanak végre határkiigazítást.³⁹

Az áruküldemények hajón, vasúton és fuvaron érkeztek, ezért szükség volt az utak kiépítésére, bővítésére és karbantartására. A kikötői főút, amely a soroksári Duna-ág felső szigetcsúcsi hídján túl kezdődik, és dél felé kettészeli a kikötő területét, a Kereskedelemügyi Minisztérium elgondolása szerint magánút gyanánt volt tervezve, a minisztérium hajlandó közforgalmú úttá minősíteni. Kikötése, hogy az út építéséhez, költségeihez meghatározott összeggel járuljanak az érdekelt felek. Az út egy része csak kőalapos kavicssterítéssel van ellátva, a többi kőburkolatos. Azon vitáznak, ki építse át a makadám utat kőburkolatúvá. A kikötő nem vállalja, mert az érintett szakasz számára így is megfelelő. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye küldöttei vállalják az út építésének finanszírozását, de a további kötelezettségtől eláll. A főút így a Fővárosi Közmunkák Tanácsa gondozásában épül.⁴⁰

A szigetségi községek hamarosan azzal az igénnyel állnak a kikötő kormánybiztossága elé, hogy a Csepel község által megvásárolt ingatlanon keresztül a főúthoz bekötő utat építhessenek, mi több, kéri a kikötőigazgatóság hozzájárulását az építkezéshez. A kikötő engedélyezi a közutat, de a községek segítségére nem tud lenni, mivel dunakavics készletük nincs, viszont kavicshomokot készséggel rendelkezésükre bocsát. A vármegyei alispán a közút építésének tárgyalására egybehívja az érdekelt feleket. A gyűlésen megjelennek a 10 község (Csepel, Szigetszentmárton, Szigetszentmiklós, Tököl, Szigetcsép, Szigetújfalú, Ráckeve, Makád, Szigetbecse, Lórév) és a csepeli ipari és kereskedelmi vállalatok képviselői. A községek közül a hozzájárulást legnagyobb arányban Csepel fizeti (40%), vállalatok közül a Weiss Manfred (20%), legkevesebbet Makád és Szigetbecse, vállalatok közül Neményi Testvérek Papírgyára fizet (0,5%).⁴¹

³⁹⁻⁴¹ PML PPSKK alispáni iratok. IV. 408. b. közigazgatási iratok.

A kikötő saját kezelésében tartott útjaival is sok a gond. Már 1931-ben a felügyelőbizottság ülésén elhangzott, hogy az erős forgalom miatt a kikötő úthálózatának állapota romlott.⁴² Ekkor az úthálózat teljes hossza 7,5 km, ebből következett 3 km, a többi makadám. Sürgősen hozzákezdenek 1260 m² makadámút kövezéséhez. A petróleum főút javítási munkálatait befejezik, de a shelmac-rendszerű burkolat nem felel meg a 60–80 q terhelésű vasabroncsos szénfuvarok miatt. Az út további építést igényel, és többek egybehangzó véleménye szerint megfelelőbb a bazalt burkolat. Az építkezésnél felhasználják a Lujza gőzmalomból származó mauthause-ni gránit és trachit köveket. A kikötői főút karbantartása során a közlekedés korszerű irányvonalával egyezően az utak szélességét bővítik, és kétirányú forgalomra állítják be a kikötő és vámház közötti szakaszon.

A kikötői vágányhálózat építését a magyar államvasutak engedélyezte. 1929-ben a kikötő 1570 fm vágánnyal és 7 kiterővel rendelkezett. Egy év múlva újabb engedélyért fordulnak a vasutakhoz további vágányok építéséért. Megkapják azzal a kikötéssel, hogy ha a bővítés folyamán olyan mérvű forgalom áll be, amelyet a „Csepel-elosztó” (kikötő) nem képes ellátni, az engedélyes saját költségén bővíti a vágányokat. Erre hamarosan sor kerül.⁴³ Megkezdik a Budapest Duna-parti teherpályaudvarról kiágazólag a kikötői rendezőpályaudvarhoz vezető vágány építését. Az építkezéseknél vigyáznak arra, hogy időtálló legyen, és a növekvő forgalom következtében beálló terheléseket kibírja a vágány. Ebben az esetben a költségeket nem sajnálják. Rájönnek, hogy a kavicságy hiánya miatt a sínek gyorsan tönkremennek, ezért a talpfákat fokozatosan vasbetontalpakokkal cserélik fel. Ez az eljárás 60%-kal drágább, de élettartama szinte korlátlan. A kikötő persze törekszik a költségek megtérítésére. A Szesz- és Olajipari Rt-vel pl. olyan területbérleti szerződést kötnek, amelynek értelmében a kikötőnek 0,5 km hosszú vágányát elkészíti a kérdéses területen, ezért a cég meghatározott összeget fizet. Az útéptés és karbantartás oly fontos, hogy a későbbiek során külön osztály foglalkozik vele.

Az építkezések közül fontosságban kiemelkedik a szabadkikötő (punto franco) építése. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank felajánlja, hogy 2 millió P alaptőkével részvénytársaságot hoz létre, amelyik bérbe veszi és üzembe helyezi a szabadkikötőt. A felügyelőbizottság bár örvend az érdeklődésnek, de az ajánlatot visszutasítja. Az építést házi kezelésben oldják meg, és a munkákat az építésvezetőségre bízzák. Még ez év folyamán a vámentes medencétől északra megkezdik az új medence kotrási munkáit. A medencét 900×100 m nagyságúra tervezik, déli oldalán raktárak, az északon üzemek számára biztosítanak helyet. A kiemelt földet a rendezőpályaudvar feltöltéséhez és a 215 m hosszú kikötői partfal – amelyet az építkezés kapcsán kell kiképezni – mögötti terület egyengetésére használják.⁴⁴ A raktárak is az állam gondozásában épülnek. Szó van arról, hogy a főváros 5 fahangárt átenged az államnak, amit a kikötő lebont, és a szabadkikötő területén állítja fel mindaddig, amíg a végleges elkészül. A 215 m-es partfal mögött 41×34 m alapterületű vasbeton, alápincézett, kétszintes darabáruraktár épül.⁴⁵ A rakodás meg-

⁴² OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

⁴³ PML PPSKK alispáni iratok. IV. 408. b. közigazgatási iratok.

^{44–45} OL Z 863. Építkezésről jelentés 1936.

könnyítésére a darabáruraktár partra néző frontja lépcsőzetesen van kiképezve. A hasznos rakterület 3750 m² kényelmes kiszolgálást nyújt, a partfal felől 3 tonnás billenőgémes portáldaru és 3 tonnás felvonó áll rendelkezésre. A raktár keleti felében nyer elhelyezést a munkásmelegedő. Egyidejűleg 3 db favázás áruszín is épül: egy a szabadkikötő területén 2500 m² alapterülettel, a nemzeti medencénél pedig egy 1260 m², valamint egy 970 m² területű áruszín.

Felvetődött az a kérdés, hogy milyen legyen a szabadkikötő és a nemzeti kikötő kapcsolata, hogyan osszák meg egymás között a forgalmat. Arra az álláspont-ra jutott a vezetőség, hogy a vámmentes nemzeti kikötő továbbra is állami üzemi jelleggel bírjon a belföldi, valamint a bel- és külföld közötti forgalom részére – mint nemzeti kikötő – üzletköréből engedje át teljesen a tranzitárúk forgalmát.⁴⁶

Milyen tranzitárúkkal foglalkozik a kikötő? A szabadkikötő kétfélet különböztet meg:

a) raktározás után (kezelés után) az állag (mineműség) nem változik meg. Ilyenek: gabonaneműek, olajos és egyéb magvak, dió, mogyoró, bor hordókban, aszalt szilva, rafia, kávé, gyapot, gyapjú, papír, fémek, nyers bőrök, állati szőrök, nyers gyanta, vegyi termékek, festékek, déligyümölcsök, cserzőanyagok, szőnyegek, gumiabroncsok, nyers gumi és rongyok.

b) kezelés után az állag megváltozik. Ilyenek: nyers bőrökből szőrme, farönkökből furnér, autóalkatrészekből személyautók, egyéb gépalkatrészekből összeszerelt gépek, szövetekből és fonalakból konfekcionált áruk.

Mindezek a műveletek átcsomagolást, feldolgozást igényelnek, amelyek feltételezik az iparvállalatok jelenlétét, illetve letelepedését a kikötő területén.

A ferencvárosi kikötő építése hosszú időt vett igénybe, és a főváros közreműködésével épül. Kimondottan belső, helyi forgalomra állítják be. Cél a soroksári Duna menti 14 község terményeinek olcsón fővárosba juttatása. A Duna-part kiképezésével nincsenek megelégedve a szakemberek. A part általában keskeny, nincs vasúttal ellátva, sem rakodóberendezéssel. A part kétlépcsős, a kikötői forgalom az alsó rakparton bonyolódik, amit viszont magas vízállás esetén elönt a Duna. A szakemberek feladatuknak tekintették, hogy modernül képezzék ki a kikötő rakpartjait, kelő felszereléssel lássák el és utakkal, vasutakkal hálózzák be. A kikötő területén 863 fm partfalat építenek ki dél felé.⁴⁷ A kikötő építését 1918-ban kezdték el, a 20-as években folytatódik a lázas munka modern technikával. A parton vasutat fektetnek le. A függőleges rakparton 4 db portáldaru működik, amelyek a medence fölé 15 m-re képesek kinyúlni, és a második hajósorba is rakodni. Emelőképességük 3000 kg. Tekintettel arra, hogy a kikötő helyi kereskedelmet van hivatva szolgálni, a tárházak úgy építik meg, hogy ne speciális igényeket elégítsen ki (szemben a vámmentes kikötővel, pl. gabonatárház), hanem sokfélét. 1930-ban 60×25 m alapterületű tárház már készen áll. A partról futómacska berendezéssel végzik a rakodást, ezeknek 1500 kg emelőképességük van. A tárházban is futómacska szállítja az áru-

⁴⁶ OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

⁴⁷ *Demeter Dezső*: Budapest székesfőváros ferencvárosi helyi kikötőjének építkezései. Klny. Technika. 1930. II. évf. 5–6. sz.

küldeményt. A szállításra még rendelkezésre áll egy kéttonnás teherlift és három zsákcsúszda. A ferencvárosi kikötő áramellátását külön transzformátortelep biztosítja, a berendezések javítására pedig műhelytelepet állítanak fel.

A Fővárosi Közmunka Tanács albizottságot küldött ki, hogy a helyi kikötőben terepszemlét tartson. Megállapításuk lehangoló volt. Bár a rakpart teljesen készen áll, működőképese az emelődaruk, de a tárházak teljesen üresen tátonganak. Az egész építkezés a fővárosi berkekben nagy vihart kavart fel. Egyáltalán miért építik a helyi kikötőt, hangoztatják a pestiek, amikor a csepeli már kiépült és a ferencvárosi igénybevétele távolról sem olyan, hogy az indokolná az óriási költségeket. A kikötőbe jutás nehézkes, mert rakodás csak zsilipelés után oldható meg.

A főváros közgyűlése elhatározza, hogy egy 12 tagú bizottságot állít fel, amely a kikötő ügyeivel foglalkozik.⁴⁸ A Kereskedelmi Kamara Kikötőügyi Bizottságának ülésén az a vélemény alakult ki, hogy a helyi kikötő és a vámmentes kikötő között szerves együttműködés legyen forgalmi szempontból, esetleg közös vezetés is megoldható. A pesti közgyűlésen egyre jobban éleződik a vita. A helyi kikötő összevétele 45 000 P, a Duna-parti állomásé 4–500 000 P. Mi történjék a helyi kikötővel? Átadják-e a vámmentes kikötőnek, vagy szociális, kulturális célt szolgáljon? A vélemények megoszlanak. A vita során egyesek véleménye az volt, nem szükséges a kikötőt átadni a vámmentes kikötőnek, de biztosítani kell prosperitását, és díjszabásban paritást élvezzen. A főváros tisztán látja, hogy az idei – 1934. – őszi forgalom lebonyolítására teljesen elégtelen a vámmentes kikötő, ennek ellenére sem fogja vonzani a kereskedelmet a helyi kikötő. Ezért „a helyi kikötő prosperitása és emelése érdekében a főváros azt a csepeli kikötővezetőség kezelésére bízta.”⁴⁹ Érdekes, hogy találkozási pont éppen a forgalom. A Kikötő Kormánybiztosság közlekedési hajlandósága is az erős forgalomnak köszönhető. A fejlődő darabáru forgalmat Csepelen nem tudják ellátni, ezért kívánatos lenne a helyi kikötő átvétele. Az átvételi aktust mégis gondos mérlegelés előzi meg. A felügyelőbizottság tanulmányozza a ferencvárosi kikötő tarifális, vámjogi és közlekedési helyzetét. Ezzel szemben felsorakoztatják a vámmentes kikötő előnyeit: teljesen kiépült adminisztráció, hajózási, vasúti és vámintézmények jelenléte a kikötőben. A helyi kikötő további hátránya: kövezetvámot kell fizetni, az államvasutaknak építési pótdíjat, zsilipelési díjat. Tehát mindazt, amit a vámmentes kikötő útjából már elhárítottak. A bizottság reméli, hogy ezen nehézségeket idővel sikerül legyőzni. Barcza bizottsági tag örül az üzem átvételének, mert egyrészt nem kell félni egy esetleges riválisától (a ferencvárosi kikötő előnyösebb fekvésű), másrészt mentesülnek a fejlesztési gondoktól egyidőre. Igaz, hogy hiányos a fővárosi kikötő berendezése, esetleg időlegesen veszteséges lesz az üzem, de ha a helyi belföldi forgalom lebonyolításában Ferencváros is rendelkezésre áll, akkor meg lehet nyitni a közvélemény által sürgetett szabadkikötőt a tranzitforgalom számára.⁵⁰

A Nemzeti és Szabadkikötő bővítését 1938-ban a politikai helyzet is elősegítette. Így a Nemzeti és Szabadkikötő központilag Budapesten (V. ker., Dorottya u. 2.)

⁴⁸ Fővárosi Közlöny 1931. XLII. évf. 69. sz.

⁴⁹ Fővárosi Közlöny 1934. XLV. évf. 30. sz.

⁵⁰ OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

székel, telephelye Csepelen, fióktelepe Komáromban és Párkányban található. A központi igazgatóság mindazon kedvezményeket igyekszik megnyerni fióktelepeinek, amelyekkel ő maga rendelkezik. Az új kikötőkkel a csepeli kikötő érdekeltségi köre bővül, hiszen Csallóköz forgalmára is számíthatnak. Komáromban sürgős feladattá vált a Duna kikotrása, ennek költségeit a telelési illetékből fizetik. Komárom bekapcsolódik a külföldi forgalom lebonyolításába, elsősorban tranzitforgalma jelentős.⁵¹ Jugoszlávia és Németország közötti szén és kokszt küldeményei fontosak. A fiókkikötő 5 daruval rendelkezik, és majdnem teljes kapacitással üzemel. 5 hónap leforgása alatt 2400 vagon forgalmat bonyolított le, de ennek háromszorosa is várható. Lajstromán bauxit, kénkovand, műtrágya és gabona olvasható.

Párkányban 2000 m² bekerített kikötőterületet vettek át.⁵² Ennek parthossza 335 fm. Rendelkezésre áll 100 vagon befogadóképességű raktár. Ez a kikötő is rentábilisnak bizonyul, különben nem kérné a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt a budapesti igazgatóságtól, hogy az ott lévő épületben ügynökségi irodát és várótermet jelöljenek ki, mivel hajóállomást létesítenek személy- és teheráruforgalomra. A gabonaraktárat a Futura Rt veszi bérbe tárolás céljára.

A kikötő szervezeti felépítése

Nem érdektelen a Vámmentes Kikötő szervezetével és igazgatósága ügykörével megismerkedni. A kikötő mint állami üzem a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz tartozik. A minisztérium a kikötő igazgatósága mellé tanácskozó szervként felügyelőbizottságot hozott létre. A felügyelőbizottság elnökét a patronáló minisztérium nevezi ki. A tagság sorai között megtalálhatók a kereskedelmi, belügyi, pénzügyi, földművelésügyi minisztériumok és a miniszterelnök 1–1 küldöttje, továbbá a Budapesti Kereskedelmi és Ipari Kikötő kormánybiztosa Maurer Gyula személyében. Pontosán körvonalazzák, hogy milyen ügyek tartoznak az igazgatóság és a felügyelőbizottság munkaköréhez.

A kikötő megnyitása utáni években életbelépett a pénz- és vagyonkezelésre vonatkozó utasítás, az igazgatás ügyrendje, és megkezdték a munkarendszabályzat kidolgozását.

Az igazgatóság feladata az irányítás, felügyelet, ellenőrzés, pénzügyi vezetés, szervezeti kérdések és jogi képviselő. Kezdetben Csepelen, majd Budapesten helyezkedett el az igazgatóság. A tényleges munkák végrehajtása a szigeten megy végbe. A telepfőnökség – élén Szellinga György – munkaköre egyre bővül és a továbbiakban három osztályt hoznak létre a differenciált munkára:

1. kereskedelmi osztály – belső szolgálatra
2. üzemi osztály – külső szolgálatra
3. számviteli osztály – könyvelésre.

⁵¹ OL Z 863. Komáromi fióktelep 1938–1943.

⁵² OL Z 863. Párkányi fióktelep 1938–1942.

Az osztályok élére osztályvezetőket állítanak. Az első osztályvezetők: Szerdahelyi Károly cégjegyző a kereskedelmi osztály élén, Zsigmond Imre főmérnök az üzemi osztálynál és Pölcz Andor főkönyvelő a számviteli osztálynál.

A minisztertanács 1937. április 26-án kelt határozatával hozzájárult, hogy a Budapesti Vámmentes Kikötő nevét Nemzeti és Szabadkikötő névre változtassa. A minisztertanács a 3550/1937. M. E. sz. rendelettel a kikötőnek külön kerítés-sel elhatárolt részét szabadterületnek, punto franconak nyilvánítja. A kikötő ügyrendjét a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium 1937. október 13-án kelt 38 369/1937. IX. sz. rendelettel hagyja jóvá.⁵³

A Nemzeti és Szabadkikötő felállításával egyidőben a kikötő felügyelőbizottsága és igazgatója felmentést kap, hogy átadja helyét az új vezetőségnek: vezérigazgató lett Bornemissza Félix. A fontosabb ügyekben tanácskozó szervként állították fel az együttes ülést, amelynek tagjai az érdekelt tárcák és érdekképviseltek megbízottai. A kikötő igazgatása élén áll az elnök. Az igazgatás tovább bontódik igazgatóságra, főosztályokra és osztályokra. Az elnököt és vezérigazgatót a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium nevezi ki, a főosztályvezetőket az elnök, és az osztályvezetőket az igazgató.

Az elnök hatáskörébe tartozik a kikötő hivatalos képvisellete. Gondoskodik a jogszabályok megtartásáról, az együttes ülésen elnököl. Hozzá tartoznak legfelsőbb fórumon a kikötő szervezetén belül a pénzügyek (beruházás, költségvetés, zárszámadás), továbbá a munka zavartalan biztosítása érdekében a munkaprogram, a személyzeti ügyek (szerződések, kinevezés, előléptetés, jutalom, szabadság, fegyelem), végül az üzletkötésben fontos szerepet játszó kirendeltségek.

A vezérigazgató hatásköre, hogy mindenben segítse, előkészítse és végrehajtsa az elnöki feladatokat. Helyettese az elnöknek, aki pénzügyekben tervezetet készít, javaslatot terjeszt elő, intézkedik és előkészíti az együttes ülés programját.

A főosztályok a következőképpen tagozódnak: 1. elnöki, 2. kereskedelmi, 3. forgalmi, 4. műszaki főosztály.

A felügyelőbizottság mint ilyen eltűnik, a felügyeletet és ellenőrzési jogot a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium a miniszteri biztos személyén keresztül gyakorolja, aki a kikötő bármely ügyébe betekintést nyerhet, és tanácskozási joggal rendelkezik az együttes ülésen.

Az együttes ülésen tárgyalják havonként a kikötő legfontosabb ügyeit. Elnöke a kikötő elnöke, tagjai: igazgató, miniszteri biztos, továbbá a miniszterelnök, a kereskedelmi, pénzügyi, iparügyi és földművelésügyi minisztériumok, valamint a külkereskedelmi hivatalok küldöttei és a főosztályvezetők. Az üléseken jegyzőkönyvet vezetnek, amelyek bepillantást engednek a belső ügyekbe, a költségvetés, beruházás, kinevezés, forgalom stb. kérdéseibe. A kikötőben bizottságot hoznak létre. Elnökét és tagjait 3 évre nevezik ki a fent említett minisztériumok a főváros, az államvasutak, a Hajózási és Kikötőügyi Tanács, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt, a Duna Tengerhajózási Rt, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, az Áru- és Értéktőzsde, a Gyáriparosok Országos Szövetsége stb. jelölése alapján. További tagjai hivatalból a miniszteri biztos, a kikötő elnöke, igazgatója és főosztály-

⁵³ OL Z 863. Igazgatósági iratok 1937–1938, 1940–1946.

vezetői. Feladatának tekinti a kikötő építését, fejlesztését az érdekképviseltek javaslatának figyelembevételével.

Az első bécsi döntéssel visszacsatolt Párkány és Komárom kikötőknek a Nemzeti és Szabadkikötő fennhatósága alá helyezése megkívánta a főosztályok mélyebb tagoltságát.

Élesen elhatárolják és részletesebben kidolgozzák a főosztályok és osztályok munkáját. Az osztályok a következőképpen alakulnak:

1. Elnöki főosztály

a) általános igazgatási, költségvetési és személyzeti osztály. Hatása ezek szerint terjed ki a kikötő szervezetére, módosítására és ellenőrzésre. Beleszól a költségvetésbe, zárszámadást készít, ellenőrzi a pénztárakat. Minden személyzeti ügyet – beosztás, kinevezés, jutalom, segély – végső fokon innen irányítanak.

b) díjszabási osztály.

Foglalkozik a vasúti, hajózási, kikötői és díjszabási ügyekkel. Üzletszabályzatot és kikötői rendtartást készít.

c) üzletszerzés-propaganda-sajtó osztály. Feladatához tartozik a piackutatás, a bel- és külföldi gazdasági viszonyok szemmel tartása, külképviseletek létesítése. A külföldi és belföldi árunemek és áruforgalom statisztikai feldolgozása. Az összes propagandaügyeket ezen osztály irányítja: sajtó és szaklapok figyelése, cikkek elhelyezése, a kikötő hivatalos lapjának szerkesztése és kiállításokon részvétel.

d) titkárság.

Enhez tartozik az elnök és az igazgató adminisztrációs teendőinek ellátása, az elnöki főosztály összes levelezése és ügyiratkezelése. Az együttes ülés és a kikötőbizottság hatáskörébe utalt ügyek előkészítése és azokon jegyzőkönyv készítése.

2. Kereskedelmi főosztály

a) rendelkezési osztály.

Az ügyfelekkel tart szoros kapcsolatot. Számon tartja a betárolás, kitérítés és átrakással kapcsolatos problémákat. Ez az osztály fogadja az áruküldeményeket, kiadja és továbbítja azokat, valamint előjegyzi a reexpedíciókat és közraktári jegyeket állít ki.

b) számlázási és statisztikai osztály.

Ügykörébe esik a vasúti és hajófuvar díj előjegyzése, a téli szállásdíj elszámolása, a költségek beszedése, visszatérítési engedélyek felülvizsgálata. Tárgyalásokat folytat és szerződéseket köt raktár- és területbérlet, továbbá biztosítási ügyekben. Gyűjti az áruforgalmi és árustatisztikai adatokat.

c) számviteli és pénztár osztály.

Vezeti a főkönyvet, a jövedelem előjegyzési naplót és pénztárkönyvet. Havi zárlatot és zárszámadást készít. Figyelemmel kíséri a folyószámlákat. A munkavállalóknak a fizetését bérszámfejtéssel ellenőrzi.

d) raktárkönyvelési osztály.

Nyilvántartja az összes raktárak, tárházak, nyílt rakterületek bármiféle áruküldeményét. Feljegyzéseket készít a különféle helyváltoztatásokról, manipulációkról, és ellenőrzi a készletnyilvántartást.

e) vámkezelési osztály.

Vámáruk adminisztratív és gyakorlati teendőinek ellátására hozták létre. Számba veszi a küldemények behozatalát, kivitelét és előjegyzését. A raktárkönyvek egyeztetése érdekében szorososan együttműködik a Fővámhivatali Kirendeltséggel és a raktárkönyvelési osztállyal. Ellenőrzi a vámárukészletet. Az esedékes vámokat, illetékeket számon tartja és beszedi.

3. Forgalmi főosztály

a) forgalmi és rakodási osztály.

Kimondottan operatív, gyakorlati munkát folytat: irányítja a forgalmat, biztosítja az áruküldemények – kivéve a gabona – rakodásának és tárolásának zökkenőmentes lebonyolítását. A kikötőbe érkező vasúti elegyeket, hajókat és fuvarokat fogadja és elirányítja. Felelős a rakodó berendezések ésszerű kihasználásáért. Munkásszemélyzetét alkalmazza, beosztja és betanítja.

b) gabonatárházi osztály.

A közraktári üzem fontos része a gabonatárház. Jelentőségének, szükségességének nagyszerű bizonyítéka az osztály további differenciáltsága csoportokra:

- irodai csoport végzi nagy részét az osztálynál szükséges adminisztrációs ügyeknek, és vezeti a nyilvántartást. Áruküldemények beérkezésekor felveszi a szükséges adatokat: tételszám, db, zsák, kg szerinti tárolása, a tulajdonos neve, az áru különös ismertetőjele. Egyezteti a készletet a nyilvántartással.
- gabonaneműek csoportja gondoskodik a gabonafélék raktározásáról és tárolásáról.
- magfélések csoportja a raktározás, tárolás és kezelés feladatait látja el.
- magtisztító üzemi csoport végzi a küldemények osztályozását és speciális tisztítását.
- fióktelepi csoport egyszerre végez irodai és gyakorlati munkát.

c) munkaügyi, gazdasági osztály.

A munkások felvételével, beosztásával, betegségével és nyugdíjával foglalkozik. Nyilvántartja a munkakönyveket. Az összes napi-, óradíjas, órabéres személyzet illetménye, bérelszámolás képezi feladatát. Foglalkozik az összes kikötői alkalmazott tüzelőanyag-ellátásával. Felügyeletet gyakorol a Jóléti Alap és a Sport Egyesület felett.

d) rendészeti osztály.

Engedélyezi a kikötő látogatását, belépési engedélyt ad a szabad kikötő területére. Gondoskodik a kikötő egész területén megfelelő őrszemélyzetről. Ellenőrzést gyakorol a horgászok felett. Általában ehhez az osztályhoz tartozik a kikötő rendszere, tűzrendszere és légoltalma.

4. Műszaki főosztály

a) tervezési és építési osztály.

A kikötő összes felépítményeit tervezi és kivitelezzi, és gondoskodik az épületek karbantartásáról. Mivel az infrastrukturális tényezők szerepe elsőrendű, ezért a vasúthálózat bővítésével, utak és partfalak építésével ezt az osztályt bízta meg az igazgatóság. Munkásszemélyzetét nemcsak beosztja, hanem bizonyos műszaki kiképzését is lehetővé teszi.

b) üzemi osztály.

A nemzeti, szabadkikötő és fióktelepeken lévő műszaki berendezések üzembiztos vezetése képezi munkáját. Gondoskodnak a meghibásodott berendezések javítására felállított műhelyek ellátásáról. Kötelességük a műszaki anyagraktár utánpótlása és új anyagok beszerzése.

c) anyagbeszerzési és leltári osztály.

Megállapítja a leltárszükségletet, nyilvántartásba veszi a leltár, üzemanyag és nyomtatványkészletet. Felkutatja a szükségletnek megfelelő beszerzési forrásokat és beszerzést végez. Az alkalmatlanná váló anyagokat értékesíti.

A kikötő szervezeti felépítésének tagolásával kapcsolatban megállapítható, hogy amilyen arányban a kikötő kereskedelme fejlődik, területe növekszik és kapcsolatai szélesednek, olyan arányban növekszik a kikötő létszáma, egyre tökéletesedik az ügyköri elhatárolódás, egyrészt különféle ügyek differenciált szétosztása, másrészt új osztályok bekapcsolása révén.

A kereskedelmi tevékenység lebonyolítása

Áruforgalom

A kereskedelmi tevékenység a kikötőüzem fő feladata. Azt a feltevést, hogy valóban hasznos és szükséges a kereskedelmi és ipari kikötő építése, hogy a főváros Európa áruinak empóriumává válhat, az áruforgalom mértéke igazolhatja.

Az áruforgalom vizsgálatánál külön figyelmet érdemel a küldeményekkel végzett munkálatok „iránya” – a betárolás, kitárolás, közvetlen átrakása, valamint elhelyezése az áruknak – gabonatarház, áruszűnek, nyílt rakterület. A petróleummedence forgalma nem tartozik a vámmentes kikötő forgalmához, mivel azt magánvállalatok bérelik, és bár a bérleti díj a kikötőüzemet illeti meg, a forgalmat e vállalatok bonyolítják.

Az első üzleti év 1928 októbertől számítható – csonka év.⁵⁴ Az első hónapokban a tél közbejöttével számottevő forgalomra nem számíthattak. A költségvetési év utolsó hónapjaiban (április–május–június) az átrakásból származó forgalom 334 000 q. Az egész év összforgalma 912 185 q. Exportban hengerelt vasanyag, importban kénkovand volt a küldemények jó része.

Az első teljes üzleti év 1929 júliusával kezdődik. A kereskedelmi medence forgalma a következőképpen alakul:

betárolás	1 078 193 q
kitárolás	895 752 q
átrakás	689 697 q
összforgalom	2 663 642 q

⁵⁴ OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937. Együttes vezetőségi ülési jegyzőkönyvek 1937–1944. A m. kir. Budapesti Vámmentes Kikötő... évi jelentése.

Hely szerinti megoszlás:

betárolás: gabonatárház	401 531 q
áruszínék	78 325 q
nyílt rakterület	518 997 q
kitárolás: gabonatárház	412 279 q
áruszínék	169 993 q
nyílt rakterület	313 480 q

A forgalom mennyisége 1 751 457 q-val több az előző évinél. Legjelentősebb a betárolás művelete és legkevesebb az átrakás. Leginkább a nyílt rakterületen volt nagy árumozgás a gabonatárházon kívül.

A gabonatárház ebben az évben kapcsolódott be a forgalomba. Nem szoros értelemben vett forgalomról, inkább deponiáról, betárolásról van szó. A világszinten jelentkező gazdasági válság – amelyről már volt szó –, Magyarországot is érzékenyen sújtja. Hatását elsősorban az agrárvilág érzi. Már 1928-ban kezdődött, de teljes kibontakozása ez év őszén figyelhető meg a gabonakrizisben. A kereskedővállalatok a világpiacon bekövetkezett áresés miatt inkább tárolják a gabonát, hogy csak akkor lépjenek fel áruikkal, amikor megfelelő árkínálat jelentkezik. Ez a magyarázata a gabonatárházak 100%-os kihasználtságának.

Az áruszínékben zsákolt bab, borsó, dohány, műtrágya, juta, gyapjú, gyapot, vegyszer, szilvaáz tárol. Nyílt rakterületen jelentős mennyiségű tűzifa, szén és kocsz található. Tranzitforgalomban a kukorica vezet. Hajón érkező kukoricánál félni lehet a befülledéstől, de a kikötőben szellőző berendezést szereltek fel, és ez nagy vonzerőt gyakorol a kereskedőkre.

Nyílt rakterületen román és jugoszláv eredetű tűzifa, német és osztrák kocsz, valamint lengyel kőszén halmozódott fel. Igazolódnak a kikötővel kapcsolatos vázrakozások, hiszen éjjel-nappal szünet nélkül folyik a munka. Az egész fővárost a csepeli kikötő látja el koksszal. Az átrakási forgalom is jelentős méreteket ölt, a kikötő Budapest tranzitforgalmát túlnyomórészt magára vállalta.

A forgalom ösztönzően hatott a kikötő további fejlesztésére, új épületek emelésére, új gépek és felszerelések beszerzésére, hogy mindez visszahasson a forgalomra, és az egész létesítmény prosperitása nyilvánvaló legyen.

Már most felmerül egy második medence építési terve, új darabáruraktár szükségessége és 3 daru beszerzése a szénkirakodónál. Nyílt rakterületen egy második területsávot rendeztek be, és 0,75 km utat köveztek ki.

Hüvelyes tisztítóberendezést állítottak fel a kikötő gabonatárházában, aminek segítségével bab, borsó, lencse, lenmag, tökmag, napraforgómag, mustármag és búkköny tisztítása, osztályozása lehetővé vált. A tisztítóberendezés Európa egyik legmodernebb berendezése volt. A gabonatárház közelében állították fel a zsiszikelelő telepet, a berendezés átalakításával a kontinensen egyedülálló eredményt értek el.⁵⁵ Árpaosztályozó készüléket hazai ipar szabványkivitelben nem készített, de a ki-

⁵⁵ OL Z 863. Költségvetések 1928–1931.

kötő igazgatósága engedélyt kap Anton Steinecker freisingeni cég gyártmányának külföldről történő behozatalára.⁵⁶

A következő, 1930/1931. költségvetési évben:

betárolás	2 203 203 q
kitárolás	1 851 288 q
átrakás	1 321 311 q
összforgalom	5 375 802 q
betárolás: gabonatárház	663 068 q
áruszínek	233 257 q
nyílt rakterület	1 306 775 q
kitárolás: gabonatárház	312 049 q
áruszínek	223 257 q
nyílt rakterület	1 315 982 q

A forgalom mennyisége 2 712 160 q-val több az előző évinél. A fenti adatokból kitűnik, hogy az 1931. év hatalmas fejlődésről tanúskodik, az általános gazdasági viszonyokkal mit sem törődve. „Az őszi forgalom a kikötő teljesítőképességének végső határáig jutott.”⁵⁷ Leginkább a betárolás volt jelentős, itt is kiemelkedik a nyílt rakterület forgalma. Kitárolásnál szintén a nyílt rakterület vezet. Megfigyelhető, hogy a gabona betárolása kétszer több a kitárolásnál. Ilyen formában érezhető a gazdasági válság. A gabonakereskedők még mindig várakozó állásponton vannak. A gabonatárház oly erősen foglalkoztatott, hogy a cseheknek exportált 80 000 q rozs gyors elszállítása lehetővé tette a kétszeres kihasználást. A technika bebizonyította fölényét a kézi munkával szemben: első ízben történt, hogy télen vasúti kocsiból telelő uszályhajókra rakjanak gabonát.

Az áruszínek kihasználtsága szintén maximális. Tárolt áruk: papír, gyapjú, gyapot, juta, konzerv, borsó, bab, lencse, egyéb magvak, mütrágya, szilva, szilvaíz, szardínia, vegyiáru, celluloze, bőrök, agyagárúk, gépek, csokoládé, repcedara stb.

Tranzitforgalomban az import kukorica jelentős, mivel a hazai termés gyengének bizonyult.

Az 1931/1932. költségvetési év forgalma a következőképpen alakul:

betárolás	1 765 727 q
kitárolás	2 177 258 q
átrakás	1 294 633 q
összforgalom	5 237 618 q
betárolás: gabonatárház	267 870 q
áruszínek	320 191 q
nyílt rakterület	1 177 666 q
kitárolás: gabonatárház	591 886 q
áruszínek	308 412 q
nyílt rakterület	1 276 960 q

Az idei év forgalma nem éri el az előző évi szintet, 138 184 q-val kevesebb. Akkor a betárolás ért el jelentős forgalmat, most a kitárolás vezet. Az általános gazdasági pangás oly formában jelentkezik, hogy tényleges visszaesés nem tapasztalható, de a további nagyarányú fejlődés sem. Végül is nem tekinthető rossznak a kikötő foglalkoztatottsága. A forgalomcsökkenés oka: kötött devizagazdálkodás, behozatali cikkek (kocsz, szén) erős korlátozása, hazai hüvelyes termények elmaradása a kedvezőtlen időjárás következtében.

A gabonatárház kapacitása teljes mértékű. Előző évi áruval van megtöltve, amely elsősorban a Futura Rt tulajdonát képezi. A budapesti tárházak megteltek – a gabona árzuhanása miatt még mindig inkább tárolják a küldeményeket –, a vámmentes kikötőben még az áruszínek egy részében is gabonát tartanak. A kikötőnek újabb raktárakról kellett gondoskodni. Bérelték a hárosi raktárat, de ennek férőképesége 1000 vagon rakománnyal teljesen kimerült. Újabb raktárbérleti szerződéseket köt a kikötőüzem a Királymalom Rt, Concordia Gőzmalom Rt és az Egyesült Magyar Malomipar Rt képviselőivel, hogy malmaikat adják át.⁵⁸

A kikötőben további üzletkötésre gondolnak. Gabona eladására a tőzsdén borsot bérelnak, ahol a kikötő ügynöke jelen lenne. Németország a Futura Rt közvetítésével 1 millió q búzát óhajt beszerezni, és az igazgatóságnak sikerült megegyezést kötni a részvénytársasággal, hogy a kikötőben tárolják az elszállítást.

Az áruszínek forgalmában növekedés állt be, a férőhely maximálisan kihasznált. Cellulózéból kevesebb mennyiséget hoztak, viszont gabonaféléből többet.

Nyílt rakterületen bizonyos csökkenést a tüzelőanyag elmaradása okoz.

A kezelési munkák nem sok jövedelmet hoznak, a hüvelyes nemesítő és zsisiktelenítő berendezés elől a külföldiek elzárkóznak, csak 10 000 q forgalmuk volt. Felállították az árpatisztító berendezést.

A forgalom fellendítésére a Futura Rt megrendezte az országos gyapjúárverési aukciót a vámmentes kikötőben, amelyet évről évre nagyobb sikerrel zár le.

Az 1932/1933. költségvetési év a következő eredményeket hozza:

betárolás	1 955 895 q
kitárolás	1 920 655 q
átrakás	1 108 237 q
összforgalom	4 984 787 q
betárolás: gabonatárház	459 283 q
áruszínek	407 768 q
nyílt rakterület	1 088 844 q
kitárolás: gabonatárház	465 933 q
áruszínek	407 522 q
nyílt rakterület	1 047 200 q

⁵⁶ OL Z 863. Gépbeszerzés és gépjavítás 1929–1931, 1944.

^{57–58} OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

A forgalom mértéke kicsi. Az egyes műveletek között nincs olyan aránytalanság, mint az eddig tapasztalható volt, bizonyos nivellálódás jött létre. A gazdasági válság – Európához viszonyítva fáziseltolódással – ekkor ér el a kikötő történetében mélypontot. Az év hónapjainak forgalmi skáláján végigtekintve, olyan ellentétes pólusok ugranak ki, amelyekre eddig nem volt példa. Novemberben értek el legmagasabb havi forgalmat, ugyanakkor az április az eddigi legkisebb forgalmat hozta. A tárgyalt költségvetési év tehát sokatígérően indult, inkább az 1933. év hozott csekély eredményeket. Október–december hónapokban pl. csúcsgazdálkodás volt, hajón és vasúton egyszerre érkezett külföldi kocsz, és teljes 6 héten át éjjel-nappal folyt a lázas munka. Ugyanakkor elmaradtak sóküldemények Németországból és más német áruk.

A gabonatarházat nem tudták kellően kihasználni. Búzára nem számíthattak, rozs-, árpa- és kukoricaszállítás esedékes. Szükséges egy kukorica-légszárító és -morzsoló berendezés, így a jugoszláv és román termést minőségben és időben megelőzhetnék a nyugati piacon.

Az áruszínek forgalma legjelentősebb ebben az évben és az elmúlt évek viszonylatában. Cellulóze, gyapot, rotációs papír, juta, rizs, vegyiáruk jelentős mennyiségben található. A növekedés a többi dunai kikötőből történt átterelődésnek köszönhető.

Nyílt rakterület iránti érdeklődés csappant a tüzelőanyag behozatali korlátozása miatt. Az üzleti év végén azonban igénylők jelentkeznek a szénterület bérléteire.

Átrakásnál többek között só, cellulóze, dohány, árpa, borsó, fémek, gyapot, tűzifa, kocsz található. Új áru jelenik meg a kikötőben – a cikória. Megszűnt a kénkovand behozatala.

A nemesítő berendezések több munkát végeznek az előző évinél. Folyamatban van a gabona feljavítása, cirokszakáll válogatása és préselése. A külföldiek sem idegenkednek az átdolgozástól. 4500 q argentin vetőlenmag tisztítása folyik. Ebben az évadban 58 000 q hüvelyest dolgoztak fel, ebből exportálnak Franciaország felé. Zsizsiktelenítés 25 000 q árunál volt. Sikeresen zajlott le a gyapjúaukció. Az árpatisztító berendezést is foglalkoztatták.

Az 1933/1934. költségvetési év eredményei a következők:

betárolás	2 110 305 q
kitárolás	2 119 938 q
átrakás	1 462 065 q
összforgalom	5 692 299 q
betárolás: gabonatarház	747 615 q
áruszínek	569 171 q
nyílt rakterület	793 519 q
kitárolás: gabonatarház	700 529 q
áruszínek	568 848 q
nyílt rakterület	850 561 q

A forgalom 707 512 q-val több az előző évinél. A gazdasági krízis elvonult a kikötőből, a forgalomban arányos fejlődés tapasztalható. Szép ütemben fejlődött a

betárolás, kitárolás és átrakás. A nyílt rakterület forgalma az előző évekhez képest nagy visszaesést jelez, ugyanakkor a betárolásnál és kitárolásnál egyaránt vezet. A gabonatárházi forgalom jelentékenyen nőtt.

A gabonatárház jól foglalkoztatott, noha júliusban a forgalom még gyengének bizonyult. A termények csak rövid ideig tároltak a tárházban, és így többszörösen kihasználták a férőhelyet. A hüvelyesek és magfélések forgalma megnőtt.

Az áruszínék teljesítőképességük határához értek. Az ideiglenesen felállított favázas raktár, a III. számú sem elég, ezért kénytelenek az árukat szabadban elhelyezni és ponyvával védeni.

Nyílt rakterület forgalma visszaesett, a külföldi kokszt és hazai szénküldemények megcsappantak. Sok bérlő felmondta területbérletét.⁵⁹

Az átrakás tekintélyes részét a 2784 vagon adógabona képezte a Futura Rt közreműködésével. A Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt vidéki malmok liszt-forgalmát Csepelen óhajtja átrakni.

Hüvelyesnemesítő és zsizsiktelenítő berendezés kezelési forgalma 105 500 q-ra nőtt. A magokat – borsó, vetőlenmag – Nyugat- és Észak-Európába, valamint Észak-Amerikába irányítják. Hernfeld bécsi cég a hüvelyes nemesítőtelep 60%-át vette igénybe. Használatát oly gyümölcsözőnek tartotta, hogy saját gépeit szeretné felállítani a gabonatárházban, borsó soron kívüli feldolgozására. A kikötőtüzem elfogadja a vállalat kérelmét azzal a feltétellel, ha a gépet szükség esetén a kikötő is használhatja. Gyapjúárverés sikeres lezajlása után a gyapjú nagy részét Németországba exportálták.

Az 1934/1935. költségvetési év eredményei:

betárolás	2 235 892 q
kitárolás	2 255 962 q
átrakás	1 981 951 q
összforgalom	6 473 805 q
betárolás: gabonatárház	852 463 q
áruszínék	621 664 q
nyílt rakterület	761 765 q
kitárolás: gabonatárház	885 459 q
áruszínék	617 925 q
nyílt rakterület	752 578 q

Az évi forgalom összességében véve növekvő tendenciát mutat, 781 506 q-val több az előző évi forgalomnál. Különböző műveleteknél a nyílt rakterület forgalma csekély visszaesést mutat, viszont a gabonatárház és áruszínék olyan forgalmat értek el, hogy a nyílt rakterület hiányosságát képesek voltak fedezni.

A gabonatárházban teljes erőbevetéssel dolgoznak, éjjel is üzemeltetik. Külkereskedelmi kapcsolatok fejlődésével újabb feladat hárul a kikötőre. Olaszországgal, Ausztriával, Svájjal és Németországgal kötött gazdasági szerződésben a

⁵⁹ A m. kir. Budapesti Vámmentes Kikötő jelentése az 1933/34. költségvetési évről. 6.

gabonaexport szerepel.⁶⁰ Ennek következtében a gabonaforgalom jelentős, bár az előző évi gabonatermés kedvezőtlen volt, és jórészt a kikötő nélkül bonyolítottak üzletet.

Az áruszínék jól foglalkoztatottak. Amit nem tudtak fedett helyen tárolni, azt szabadban ponyva alatt helyezték el. Emelkedett a papír forgalma, nőtt az agyag, kőedény, bőrök, cellulóze, cserzőanyagok, fémek, gumi, gumiáruk, gyapot, gyanta, fűszer, üvegáruk és vascsövek forgalma. Csökkent a juta, kakaóbab, gumós növények, rongyok, vegyiáruké.

Nagy jelentőségű esemény zajlott le ebben az évben. Megindult a Duna – tengeri közvetlen hajóáruforgalom, melynek kiinduló, illetve végső folyami kikötője a Budapesti Vámmentes Kikötő.

A forgalom lebonyolítására indítják a „Budapest” hajójáratot. Így a kikötő közvetlenül bekapcsolódik a földközi- (és fekete-tengeri) kereskedelembe. Ennek köszönhető, hogy a darabáru forgalom nagy jelentőségű.

Nyílt rakterület kihasználtsága nem megfelelő. Bár növekedett a hazai szén, tűzifa, fűrészáru forgalma, képtelen pótolni az elmaradt külföldi kokszot.

Átrakásnál jó eredményt értek el a kikötőben. Jugoszláviából érkezett 150 000 q ömlesztett tranzitgabona. Tranzit jellegű magtétéleket kaptak speciális géptisztításra: viktória borsót, muharmagot, mustármagot, repcemagot stb. Az átrakásnál teljesen hiányzott a só.

Zsizsiktelenítés nagy mértékben folyt. A hazai gabona 3 héttel hamarabb ért meg, magas a nedvtartalma, emiatt zsizsikésedik. Ez nagy gondot, de nagy forgalmat jelent a tárháznak. Jugoszláviából érkezett gabona zsizsiktelenítésre és rostálásra vár. Tranzitforgalomnál lévő magvak elsősorban tisztítás céljára érkeztek a kikötőbe.

Az 1935/1936. költségvetési évben elért forgalom a következő:

betárolás	2 991 288 q
kitárolás	2 781 518 q
átrakás	2 415 648 q
összforgalom	8 188 454 q
betárolás: gabonatárház	1 384 299 q
áruszínék	756 227 q
nyílt rakterület	850 762 q
kitárolás: gabonatárház	1 274 237 q
áruszínék	744 210 q
nyílt rakterület	763 071 q

A vizsgált időszak rekordforgalmát éri el a vámmentes kikötő, forgalma 1 714 649 q-val több az előzőnél.

A gabonatárház forgalma legnagyobb, sem az előző, sem a következő évek nem múlják felül. A tárházban külföldi kukorica tárol, mintegy tízszerese az eddigi

⁶⁰ OL Z 863. Költségvetések 1932–1942.

kukoricamennyiségnek. Az árpa forgalma kétszeresre nőtt. Tárolnak hüvelyeseket, magféleséget, gyapjút, főzeléket, takarmányt, kertimagvat. A kikötőüzem sokallja a Futura által betárolt gyapjú mennyiségét, ez akadályozza a tárház tevékenységét, ezért bérletét fekbér alapon felemelik.

Az áruszínék forgalma eddigiek során a legkiemelkedőbb, igazi csúcspontját a következő évben éri el. Gyarmatárukat, valamint juta, pamut, konzerv, olaj, papírféleséget három hajó hozza Levante, Alexandria vonalából.

A nyílt rakterület forgalma valamelyest emelkedést mutat. Kokszt és szénforgalom nem hozott javulást, tüzelőfa betárolása nőtt az enyhe tél miatt.

Közvetlen átrakásnál a Futura Rt szerepelt nagy tételekben, és emiatt 2000 vagonnyi kukoricát határidőn belül nem tudtak elszállítani a kikötőből.

Hüvelyes magtisztító telepen jelentős munkát igényelt a 404 988 q bab tisztítása. Ebben az évben tárgyalások indulnak lóhere- és lucerna-magtisztító (arankamentesítő) felállításáról. Tudomást szereztek a kikötőben arról, hogy Hamburgban tengeri dohmentesítő berendezés van, és a szabadalmat szeretnék megszerezni.

Az 1936/1937. év forgalmi jellemzői a következők:

betárolás	2 451 395 q
kitárolás	2 569 323 q
átrakás	2 119 401 q
összforgalom	7 140 119 q
betárolás: gabonátárház	972 572 q
áruszínék	806 646 q
nyílt rakterület	672 177 q
kitárolás: gabonátárház	999 263 q
áruszínék	806 332 q
nyílt rakterület	763 728 q

Általános forgalomcsökkenés állt be 1 048 335 q-val. Csupán a műveletek egymás közötti relációja mutat mást. Míg az előző költségvetési évben a gabonátárház forgalma tetőzött, jelenleg az áruszínéké érte el csúcspontját. Áruforgalomban csökkent a külföldi juta, olajos magvak, só, nyersvas, vasérc szállítása. Elmaradt a külföldi kukorica importálása, tekintettel a bőséges hazai termésre.

A gabonátárház foglalkoztatása nem teljes az említett kukoricaforgalom elmaradása miatt.

Az áruszínék forgalma rekordot ért el. Az új raktár második részének építése a legjobbkor fejeződött be.

A nyílt rakterület forgalma további csökkenő tendenciát mutat. A hüvelyes magtisztító és zsisziktelenítő telep forgalma szintén kisebb. Kivételt az árpatisztító képez, 40 000 q árpát sörárpává javítottak fel. Dohmentesítés tárgyában a kikötőüzem tárgyalást folytatott a lisztkísérleti állomással. Megállapították, hogy kukoricánál 100%-os eredménnyel folyik a kísérlet, viszont egyéb gabonaneműeknél nem kielégítő az eredmény. Kapacitása a dohmentesítő gépnek 3 tonna óránként, ez nem megfelelő, anyagilag sokba kerülne, ezért lemondanak róla.

Közvetlen átrakás csökken. Az általános csökkenés ellenére a gyapjúaukcio forgalma jelentős.

Az 1937/1938. költségvetési évben a szabadkikötő forgalmát is figyelemmel kísérvük, együtt vesszük a nemzeti kikötővel.

betárolás	2 264 319 q
kitárolás	2 278 129 q
átrakás	1 832 844 q
összforgalom	6 375 292 q

betárolás: gabonatárház	725 080 q
áruszínék	750 220 q
nyílt rakterület	178 905 q
bérelt nyílt terület	610 114 q
betárolás: gabonatárház	785 258 q
áruszínék	694 077 q
nyílt rakterület	177 918 q
bérelt nyílt terület	620 876 q

Forgalmi csökkenés 764 827 q-val továbbra is megfigyelhető. A szabadkikötő átadásával nagyobb területhez jut a kikötő, az átszervezések miatt mégis visszaesés tapasztalható.

Gabonatárházban a kukoricatétel mennyisége emelkedett, ez összefügg a kukoricaszárító berendezés igénybevételével. Búzatárolásban visszaesés következett be. A tárház kihasználtsága azonban általában nem rossz, a Futura gyapjúja a tároló 1/5-ét veszi igénybe. A kikötő a gyapjú- és gabonaidény egybeesése miatt át akarja helyezni a Futura Rt-t más raktárakba, azonban a társaság nem találja alkalmasnak az időpontot raktárépítésre.

Az áruszínékben cukor, cellulóze, vasércküldemény tárol. Sok áruféle a szabadban nyert elhelyezést, amiért tetemes ponyvadíjat fizetnek, e költséget a továbbiakban emeletes raktár építésére akarják fordítani.

A nyílt rakterület forgalma nem jelentős, de bizonyos emelkedést mutat.

Átrakásnál visszaesés mutatkozik búza, liszt, borsó, mútrágya, tűzifa, vas- és acélárunknál.

Az 1938/1939. költségvetési évben a Nemzeti és Szabadkikötő forgalma így alakul:

betárolás	2 217 425 q
kitárolás	1 978 873 q
átrakás	1 989 474 q
összforgalom	6 185 772 q

a forga- , komáromi fióktelep forgalma:

)-át az el-

betárolás	87 485 q
kitárolás	33 136 q
átalakás	728 257 q
összforgalom	848 878 q

ztik a hüve-
lt, az ügyfe-

stési év utol-

val kevesebbet ért el az előző évihez képest. Részlete-
áruszínek, nyílt rakterület be- és kitárolásával kapcsos-
ésre.

apcsolatokat
megtelepülé-

sebb a betárolás, míg a kitárolás csökkent. Ez a forga-
összes tárolóhelyek zsúfoltak, hiszen az előző évi ga-
em akarja elveszteni ügyfeleit, ezért újabb raktározá-
... A Viktória malomban 610 vagonnyi árut tudnak
sződést a kikötő felújítja. Tárgyalnak a Concordia ma-
ri út 24. sz. telep bérbevétele felől, ennek kapacitása

orábbiaknak.

on. Az üzlet-
Ipari Kikötő
és ezeknek a
entes Kikötő,
kait, a beren-

sz évben üzemelt, sőt már a jövő évi kihasználása is
gerimorzsoló és -szárítóberendezés, de nem volt szük-

stőségekkel –

gy egyéb ás-
feldolgozása,
8 990 000 m²

a hozott áru
6. Első évben
a szerződés a
n kötelezővé
át utat építhet
tték 1929. áp-
nába engedni.

odik világháború előtti hangulat a kikötőben. Mint lát-
ják. A kereskedők vállalkozási kedve csökkent. A sza-
tapasztható, nyugatról költöznek át vállalatok a
lt Budapestre. A kikötőben újabb tervek szőnek gyap-
lvidék és Kárpátalja visszacsatolása folytán szükség
ereskedelem fellendülését igazolni látszik, hogy kilá-
portálását, sőt görög, bolgár, jugoszláv vasérc szállít-
akásra megszerezni. Ugyanakkor a hajózás 1938. év
nyban szünetel a szállítási nehézségek miatt.⁶²
stési év jellemző adatai a következők:

Rt. A székes-
, benzintároló
nível „ásvány-
területek áll-
ol kérését tel-
ntartályai egy

rolás	2 787 279 q
rolás	2 828 032 q
kás	1 911 021 q
forgalom	7 526 332 q

0 560 q-val emelkedő tendenciát mutat az előző év-
l a legjobb eredményt elérő 1935/1936. költségveté-

31–1944.

önyvek 1928-tól.

égi ülési jegyzőkönyvek 1937–1944.
tek 1937–1939, 1946.

A világháború kitörése nem hagyta nyom nélkül a vállalkozóm rovására. Érdekes, hogy az egész évben elért forgalom több mint két hónap hozta meg (azaz július–augusztus).

Az árumozgás kevés. A gabonatárház zsúfoltsága miatt felfüggyesek és magfélések fogadását egy időre. A kitérő nagymérvű vállalkozásoknak biztos helyre szállítani áruikat.

Az átrakás novemberben fellendül, majd hanyatlik, és a költségvetés hónapjaiban jelentéktelen a mennyisége.

Kapcsolat kereskedelmi vállalatokkal

A vámmentes kikötő igazgatósága igyekezett a kereskedelmi széleskörűen kiépíteni, egyrészt ipari vállalatoknak a kikötőben való részvétel, másrészt csupán kereskedő partnerek szerzése révén.

A petróleummedence körüli megtelepedések tekinthetők a legvalamennyi érdekelt vállalat román olajat importál a Dunán tankhajófelek területbérleti szerződést kötöttek a Budapesti Kereskedelmi és Kormánybiztossággal, majd a Budapesti Vámmentes Kikötő Rt-vel, szerződéseknél kötelezettségét vállalta a jogutód, a Budapesti Vámmint állami vállalat. Az állam építette a petróleummedencét és tartozások egy-egy vállalat tulajdonát képezik.

A Shell Kőolaj Rt már 1928-ban – számolva a nagy üzleti lehetőség szerződést kíván kötni. A szerződés „nyers ásványolajnak, ványolajhoz hasonló összetételű anyagok lepárlás útján vegyi úton finomítása céljából ipari létesítésére a petróleummedence mellett elterületet” jelöli meg.⁶³ Későbbiek során kikötik, hogy a forgalom 75%-át finomítás, vagy „ezután felfedezendő eljárás” útján állítják el 1500 vagonnyi mennyiségű olajat kell forgalmazni. Meglepő, hogy modern feldolgozás lehetőségét nemcsak feltételezi, hanem egyenes teszi, nyilván a versenyképesség megtartására. A részvénytársaság a hajókikötőhöz és kikötőpontot tarthat fenn. A bérletet 36 évre köttilis 1-től. A folyó tisztaságára vigyáznak, olajos anyagot tilos a Du 1933-ban a Shell örökáron akarja megvenni a területet.⁶⁴

A petróleummedencénél telepedett meg a Vacuum Oil Company fővárosnál kérvényezik, hogy a lipótvárosi pályaudvar területén 2 d és -töltő berendezést állíthassanak fel. A Közmunkatanács elutasítja, olajok tárolására külön kikötő és a város részein elég nagy beépítetlen rendelkezésre.”⁶⁵ A társaság ezután fordul a csepeli kikötőhöz, a jesztik. Üzleti tevékenysége azonban nem lehet kielégítő, ha petróle részét bérbe akarja adni.

⁶³ OL Z 863. Nemzetközi Kereskedelmi és Iparvállalatok letelepülése D–Sz 1

⁶⁴ OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

⁶⁵ BFL Fővárosi Közmunkák Tanácsa II. 1. a. tanácsülési és bizottsági jegyző

A Steaua Romana Kőolajkereskedelmi Rt szintén az első bérlők közé számít. Telepével szomszédos területre opciós joggal rendelkezik. Egy évre külön előbérleti jogot élvez, ha mások is bérbe akarják venni a kérdéses területet, akkor a Steaua Rt kapja meg olcsóbb bérleti díjért.⁶⁶

1928-ban a negyedik legjelentősebb olajipari társaság: a Magyar–Belga Ásványolaj Rt. A legkevesebb forgalmat bonyolítja le a többi vállalathoz képest. A közeledő világháború érzékenyen érinti területbérletét, honvédelmi légierők fészkeltek be magukat és használták.

A kereskedelembe további kőolajvállalatok kapcsolódnak be. A Szesz- és Olajipari Rt telepének elhelyezését a petróleummedence és a Nagy-Duna közötti földnyelven szeretné 3000 m² területen.⁶⁷ A Hazai Kőolaj Rt szerényebb keretek között csupán 200 m² területet bérel szivattyútelep felállításához. A szivattyútelepről kiindulva Gyömrői út 140. sz. alatti gyártelepéig csővezetékét akar lefektetni, hogy a kőolaj nyersterméket ezen szállítsa feldolgozásra.⁶⁸

A kereskedelmi medence körüli területbérleti szerződés iránt érdeklődik a Krausz–Moskovits Egyesült Ipartelepek Rt. Élesztőgyártás, denaturált szesz, likörgyártásra rendezkedett be, és a telepen vegyigyárat szándékozik felállítani. Az ipari medence egyik részét örökáron akarja megvenni. Frischfeld Alfréd gyáros gyártelepét a Csepel-sziget északi csúcsára a ferencvárosi kikötővel szemben óhajtja áttelepíteni, és 2000 □ -öt területet kér. Hochfelder Sámuel fakereskedő fűrésztelepet kíván felállítani, de a kikötő részéről nem nézik jó szemmel.⁶⁹ Bates Papíráru Ipari Rt papírküldemények tárolásához, feldolgozásához a kereskedelmi medence déli oldalán akar területet bérelni. A kikötőüzem biztosítani akarja a megfelelő forgalmat, ezért szerződésében kiköti, hogy évente „legalább 1000 tonna forgalmat bonyolítson le” a vállalat.⁷⁰

Vannak olyan vállalatok, amelyeknek profilja inkább beleilleszkedik a kikötőjébe. A Fekete Testvérek Magkereskedő Rt magtisztítással is foglalkozik, és szeretne letelepedni a kikötőben. Az üzem azonban saját magtisztító tevékenységét látja veszélyeztetve, és nem kívánatosnak minősíti a letelepedését. Mint kereskedőfél megmarad azonban üzleti partnerként. Bálint Benő és Fiai Magtermelő és Kiviteli Rt lucerna- és lóheremag tisztítására külön helyiséget bérelné, ahol saját embereivel dolgoztat. Éveken keresztül húzódik az ügye. Közben a rivális Sator Rt azt az ígéretet kapta kedvezményképpen, hogy amíg a kikötőben van hasonló cég, nem kap bérleti jogot. Az együttes ülés résztvevői arra hivatkoznak, hogy a Sator nem teljesítette a feltételeket, ezért a szerződést fel lehet bontani és a Bálint Benő cég javára dönteni.⁷¹ A Magyar Egyiptomi Rt 10 000 bála gyapotot szándékozik a kikötőben tárolni, a kikötő felajánlja számukra a területbérleti szerződést, hogy a területen megfelelő raktárépületet állítsanak fel.

A szabadkikötő megnyitása új lehetőségeket tár a vállalatok elé, és azok nem hagyják kiaknázatlanul. Köztudott, hogy a szabadkikötőbe települő üzemeknek alkalmuk nyílik áruk átdolgozására, újracsomagolására. Szívesen keresik fel e helyet

⁶⁶⁻⁶⁹ OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

⁷⁰ OL Z 863. Nemzetközi Kereskedelmi és Iparvállalatok letelepülése D–Sz 1931–1944.

⁷¹ OL Z 863. Együttes vezetőségi ülési jegyzőkönyvek 1937–1944.

a magyar és külföldi ügyfelek. Schlesinger és Társa Zsákkereskedelmi Rt-nek üzleti kapcsolatai vannak a kikötővel, mielőtt bérleti szerződés ügyében érdemesnek, sőt hasznosnak véli a tárgyalást. 300 m² alapterületet kér raktár létesítéséhez, ahol tranzitszakokat tárol és kezelésbe vesz. A zsákoknak fontos szerepük van ömlesztett áruk elszállításában és újracsomagolásában. Az üzemnek fennakadás nélkül kellett dolgozni, ezért zsákvarrónőket és zsákkötőket alkalmaznak. A Magyar Méhészek Értékesítő Szövetkezete a környező államokból behozott méz és viasz átcsomagolását, kezelését a nyugati államokba irányuló exportálását kívánja végezni egy 200 m² Duna-menti területen felállított raktárban.⁷² Fűszer, gyarmatáru, gyümölcsök, külföldi termények és vegyi anyagok átcsomagolására telepedett le a Colonus Kereskedelmi Rt. Több riválisa kötött bérleti szerződést a szabadkikötőben, mint Bürgermeister F. Utóda, valamint Schwartz Zsigmond. Vegyiárak, vegyszerek, zsiradékok, ipari nyers- és segédanyagok feldolgozását végzi Schulhof és Társa. Festék- és vegyitermékeket helyez el a Budanil (I.G. Farbenindustrie). Szerényebb áruskálával köt szerződést Práger Sándor, csak vegyitermékeket jelöl meg. Lindner Dániel különféle vegyi és nyersanyagokkal manipulál. Lukács és Társa halzsír, csillám, viasz, gyantafélék, terpentín, nyersbőr és vegyiárak kidolgozását és csomagolását végzi a kikötőben. Hasonló küldemények – viaszok, gumifajták, növényolajok, zsiradékok, vegyszerek és gyógynövények betárolását, feldolgozását igényli bérelt területén Balassa Manó és Fia. Forgács Mátyás textilárak, juta, zsák, népművészeti cikkek tárolását kéri. Glückstal Samu konfekció és textilneműek beraktározásához kér a kikötőtől bérletet. Globálisan mindenfajta áru betárolását kívánja a Tranzit kft.⁷³

Kikészítő telepet létesítenek, illetve raktárbérleti szerződést kötnek az alábbi cégek. Ford Motor Rt magyarországi képviselője a punto francoban kíván megtelepedni a kölni és amerikai anyavállalat jóváhagyásával. Németországból és Amerikából jövő gépjárműveket szerel és javít. Magyarországra és a Balkánra irányuló személy- és teherautók tárolását, javítását végzi. A The Cleveland Tractor Company amerikai cég szerelés céljára kér engedélyt, traktorok összeállítását végzi. Nem látta biztosítottnak telepét Triesztben és Bécsben, át akar telepedni a szabadkikötőbe.⁷⁴ Stewart Myrans angol cég a kikötő üzemházában bérel területet autók összeszerelésére. A kész autót továbbítja Kelet- és Dél-Európa országaiba.⁷⁵ Ingersoll Raud Company New York-i cég precíziós és pneumatikus gépeket állít elő. Külföldről szerzi be az alkatrészeket, magyar munkásokkal szerelteti össze, a kész árut Közép-Európába tranzitálja. P. Farago Ltd londoni bórdíszműáru cég tranzit áruk feldolgozására üzemet akar felállítani. A nyersanyagot külföldről hozza, és a szabadkikötőben készíti ki. Bécsi, jól menő üzletét kívánja áttelepíteni 1938-ban Dr. Hugo Spiel cég.⁷⁶ Vegyiárakat szállít a balkáni államokba, és biztosítva akarja látni gyára jövőjét.⁷⁶ A Goldschmidt Company bécsi női ruhakonfekció vállalat kéri le-

⁷² OL Z 863. Együttes vezetőségi ülési jegyzőkönyvek 1937–1944.

⁷³ OL Z 863. Forgalom és rakodás.

⁷⁴ OL Z 863. Belföldi-külföldi utazások.

⁷⁵ OL Z 863. Együttes vezetőségi ülési jegyzőkönyvek 1937–1944.

⁷⁶ OL Z 863. Belföldi-külföldi utazások.

telepedését a szabadkikötőben. A Rotterdamban működő P. G. Kleinschmidt Company zsáknagykereskedő cég hasznosnak látja bérleti szerződés kötését a kikötőüzemmel. Magyar vállalatok közül Turcsány Töltőtoll- és Öngyújtógyár kft bérel üzemet. Kállai Jenő női ruhakonfekció cég raktárbérleti szerződést köt. Glückstahl és Weil magyar szőrmefestő és kikészítőgyár, valamint Halpern Károly olaj és vegyszer nagykereskedő raktárakat bérelnek.⁷⁷ A punto francora települt vállalatoknak szigorúan meg kell tartani a szerződés kívánalmait: csak olyan árukat tárolhatnak a kikötőben, amelyeket a bérleti szerződésben megneveztek.

Főzélékfélék szárítása felől érdeklődik a Magyar Szellőzőművek és Gépgyár Rt. Az egyik üzemházban 750 m² területet kér, hogy magyar főzélékek számára szárítóberendezést állíthasson fel. A kikötőüzem vigyáz a kereskedelmi szabályokra. A romániai nagykárolyi borbizományos, Schlesinger Salamon azzal a kéréssel áll elő, hogy a gyengébb minőségű román bort „házasíthassa” magyar borral a szabadkikötőben. E művelet befejeztével exportálni szeretné magyar címkével ellátva, magyar név alatt. A kikötő visszautasítja azzal, hogy ezt tiltja a magyar bortörvény.⁷⁸

A gabonatárház foglalkoztatottságában a gabona be- és kitárolása és kezelése vezet. Az egyik legkitartóbb üzletfélnek a Futura Rt bizonyul. A kikötő megnyitása után néhány évvel jelentkezik a gabona betárolására. Szívesen állnak a kikötőben a cég rendelkezésére, ha raktárbővítést kér. Amikor Németország részére 1 millió q búzát exportálnak Magyarországról, a kikötő kérésére a Futura Rt a Csepeli kikötőben tárolja a küldeményt. Az adógabona betárolását is ő végzi. Amikor megnyílik a párkányi fióktelep, a Futura igyekszik bérbe venni az ott lévő raktárat és elsőbbségi jogot biztosítani a többi vállalattal szemben.⁷⁹

A kikötő bérel a Futura számára a Viktória malmot, amelyet maximálisan ki tud használni. A másik akció a gyapjútárolás, szintén e vállalat közvetítésével megy végbe. Kezdetben nem jelent problémát a gyapjú elhelyezése, később egyre gyarapodik a hazai nyersgyapjú mennyisége, és gondot okoz betárolása. 1939-től emelkedik a gyapjúforgalom, 9–10 000 m² helyet foglal el, emiatt új tárolóra lenne szükség. A kikötő tárgyalást folytat a Futura képviselőivel, mennyiben finanszírozna egy új gyapjútárházat. A társaság húzódozik, hogy nem tudná kihasználni gazdaságosan. A Porcelán Kőedény- és Kályhagyár Rt Gyömrői úti telepén lévő raktár bérletével odázódik el a kérdés. A gyapjúház építése az 1940-es években realizálódik.

A Futura foglalkozik kukorica szállításával. A kikötő felemeli fekbérét, de méltányos lesz a forgalom arányában, amikor a 2000 vagon kukorica elszállítását 14 napon belül vállalja, de nem képes teljesíteni.⁸⁰ A vállalat más alkalommal vetőlen-mag tisztítását vállalja.

Az árukkal folytatott kezelés, manipuláció a gabonatárházban és tárházon kívül történt, de a gabonatárházi osztályhoz tartozott. A tárházban az ügyfelek kívánásának megfelelő kezelésnek vetik alá az árukat, forgatják, szellőztetik, szelektálják. A kikötőüzem igyekezett modern felszereléssel rendelkezésre állni, hogy a

⁷⁷ OL Z 863. Együttes vezetőségi ülési jegyzőkönyvek. 1937–1944.

⁷⁸ OL Z 863. Külföldi cégek letelepülése 1938–1944.

⁷⁹ OL Z 863. Párkányi fióktelep 1938–1944.

⁸⁰ OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

kereskedelmi cégeknek érdemes legyen felkeresni a kikötőt. Olyan nemesítő, tisztító berendezéseket vásároltak, amelyek méltán számíthattak európai hírnévre. Az agrártermények feldolgozásának, feljavításának egyaránt szükségét érezte a hazai és külföldi agrártársadalom. Így válhatott külföldi piacokon versenyképpé a kikötőben kezelt áru. Legegyszerűbb kezelés a szellőzés volt, ez a befülledéstől óvja az árut.

Hüvelyesmag-tisztító és -osztályozó berendezést gabonatárházban állítottak fel, a zsizsiktelenítő telepet tárházon kívül. Egész Európában egyedülálló eredményeket értek el. A kikötőben többször alkalmazták a kézi válogatást, főleg ha a gép nem győzte. A zsizsiktelenítés magfélésekre terjedt ki. Gabonafélék tisztításának mennyisége időjárás függvénye. Ha esős volt a nyár, és nem tudott kellően kiszáradni a gabona, akkor többet kellett szárítani, rostálni. A zsizsiktelenítést külön e célra berendezett helyiségben ciklongázzal végezték. Két kamrában folytak a munkák. Mivel a gáz életveszélyes, a gázt szállító vállalat a Zyklon Gázipari és Kereskedelmi Rt a kikötő négy alkalmazottját gázmesterré képezte ki.

Hüvelyes tisztító telepen kezdetben bab és borsó válogatását, osztályozását, javítását végezték. Különbféle társaságok mutatnak érdeklődést nemesítés iránt, mint dr. Schild Marczell, Balog Béla, Mauthner Ödön Magtermelő és Magkereskedelmi Rt.

Gazdasági érdekeket szolgált az árpatisztító berendezés felállítása a gabonatárházban. Sürgette a berendezést a Futura Rt is. A gép képes „rossz minőségű takarmányárpa helyett a sokkal drágább és külföldön keresett sörárpát” előállítani.⁸¹ Az árpaexportot a Földművelésügyi Minisztérium segíti elő.

Különbféle magvak tisztítására vállalkozik a nemesítő telep. Tranzit jellegű magtélételeket hoznak speciális tisztításra – muharmag, mustármag, repcemag. Lenvetőmagot tisztítat a Futura, valamint a Hutter és Lever cég 4500 q argentin vetőlenmagot.

Újabb és újabb berendezések beszerzését kísérelhetjük figyelemmel. Dörzsölőgépet vesz a kikötő kölesfélék üszögmentesítésére, finom szélrostát virágmagvak, konyhakerti magvak és fűmagvak tisztítására. A magvak kezelésének tökéletesítésére polifrozógépet állítanak szolgálatba. Ez képes tökmag, köles, napraforgó és bab fényesítésére.

Szó esik lóhere- és lucernatisztító – arankamentesítő – felállításáról. A Magyar Mezőgazdasági Terményértékesítő Rt saját berendezését állítja be tisztításra, amit a kikötő igénybe vehet bér ellenében. A Mezőgazdasági Magkereskedelmi Rt tárgyal a kikötővel, hogy az arankamentesítő gépek bérleténél elsőbbséget élvezzen a Sator Rt-vel szemben. Az osztályozott, nemesített magvak piacra találnak tengerentúl is, mint pl. Amerikában.

A nyugati piacokon a magyar kukorica versenyképességének növelése érdekében történt a kukoricaszárító és -morzsoló berendezés felállítása. Szeretnének a kikötőben különálló épületet emelni 3 szárítótoronnyal és 20 vagonos górékkal. Később megelégednének 3000 m² alapterületű, favázás áruszínnel.⁸² A morzsolás és szárítás fellendülést hoz a kikötő forgalmában. Magyar és külföldi vállalatok egy-

⁸¹⁻⁸² OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

aránt érdeklődnek a kukoricaszárítás iránt. Jelzésszerűen néhány vállalatot érdemes említeni: Schaster és Deutsch, Herzog és Stark, Decos Gabonakereskedelmi Rt, Futura Rt stb.⁸³ Mindez igazolja, hogy modern gépi felszereléssel, a raktározási és feldolgozási lehetőségek biztosításával kereskedelmi, ipari vállalatokat tett üzletfelvé a kikötő.

Darabáru forgalomban találkozni lehet a Budapesti Napilapok Testületével, amely rotációs papír betárolásánál 4 hétre fekbérmertenséget kér.⁸⁴ A Neményi Papírgyárral megállapodnak, amennyiben a gyár 500 000 q áru betárolását és átrakását biztosítja, a kikötő hajlandó tarifális kedvezmény megadására. A Papír- és Nyersfedéllemezgyár cellulóze betárolásánál kerül kapcsolatba a kikötővel. Említés történik egy nagy diókereskedő cégről, amelyik Jugoszláviából és Romániából érkező dió Amerikába történő szállítása során a csepeli kikötőben kívánja 50 vagonnyi árúját töretni. Sok, szállítással és tranzitálással foglalkozó vállalat raktárat bérel. A Rimamurányi–Salgótarjáni Vasművek 3000 vagon félgyártmányt hozott forgalomba. A Duna–Rajna Szállítmányozási és Kereskedelmi Rt a kikötőtől darabáru részére tároló helyet kér. Gyűjtőforgalmat tervez olyan árukra, amelyek külföldről hajón érkeznek Csepelre, és innen vasúton továbbítják Jugoszláviába. Kapcsolatban van a kikötő a Neptun Tengerhajózási Rt-vel. Csepelen köt ki a Controllbüro Középeurópai Terményellenőrző Rt, amelynek hajója a nem rendszeres járatú Atid. Létrejött a Chartering Hajófuvar Szervező Iroda, amelynek útján külföldi hajófuvarok köthetők.⁸⁵

A Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt bonyolítja le vidéki malmok vízi forgalmát. A Duna Tengerjáró Társaság hajóparkjának felszerelési tárgyaihoz raktározási lehetőség biztosítására raktárterületet óhajt bérelni. A dunai hajózóvállalatokkal a kikötő kapcsolatainak köre a szabadkikötő megnyitásával bővül. Jövedelmező vállalkozásnak bizonyult a sóátrakás a kikötőben. Az áruküldemények elfuvarozásáról tárgyalt a kikötő a Budapesti Földmunkás és Fuvarozó Vállalkozó Szövetkezettel, valamint a legnagyobb átrakási forgalmat elérő Interkontinentále Szállítmányozási Rt-vel. Az utóbbi cég pozsonyi vállalata a Lindner bécsi cég klórkáli műtrágya kezelését kívánja a kikötőben végezni, ez évi 500 vagonnyi küldeményt jelent. A Hungária Műtrágyagyárnak foszfátküldeményét – amit eddig Fiumén és Trieszten keresztül kaptak – sikerült az Al-Dunához irányítani és a kikötőben átrakni.

Nyílt rakodó területen tömegárukat – tüzelőanyag, kavics, kő – tárolnak, ezek nem kényesek az időjárás viszontagságaira.⁸⁶

A Magyar Általános Hitelbank még 1929-ben 6000 m² nyílt rakot vesz igénybe és további területeket bérel. Szénkereskedelemmel foglalkozik az Ajkai Szénbánya Rt, a Kőszén Fűtőanyagkereskedelmi és Ipari Rt, Halmos Salamon Kőszénnagykereskedő Rt, Carbon Szénkereskedelmi és Ipari Rt. Az Urbán Szénkereskedelmi Rt fedett csomagolóhely céljára favázás raktárt szeretne felállítani. Az Unitas Fűtőanyagkereskedelmi Rt szerződésben meghatározott idő előtt akarja fel-

⁸³ OL Z 863. Gabonatárház.

⁸⁴ Id. OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937. Együttes vezetőségi ülési jegyzőkönyvek 1937–1944.

^{85–86} OL Z 863. Felügyelőbizottsági ülési jegyzőkönyvek 1931–1937.

mondani bérletét. 1932-ben szénbehozatali nehézségek miatt többen felmondják bérletüket a nyílt rakterületen, hogy az 1936-os konjunktúra idején újra bérlőkként jelentkezzenek. Bizonytalan szénszállításra hivatkozik a Szénimportőrök Magyarországi Szövetsége, amikor bérleti díjának leszállítását kéri. Kérésének engednek, mert amit a bérletcsökkenésből veszít a kikötő, azt behozza munkásfoglalkoztatásból és átrakásból. Az igények kielégítésére a külföldi kokszot hazai surrogatummal keverik. Olyan vállalatokat is megtalálni a kikötőben, amelyek sem szén-, sem tűzifa-kereskedelemmel nem foglalkoznak: Popper Lajos Cipőgép és Kellékgyárat, vagy Krausz Ferencet, aki üres, használt hordók tárolására vesz igénybe területet. Természetesen fel sem lehet sorolni azoknak a vállalatoknak, kereskedőknek nevét, amelyek szoros hosszan tartó, vagy időleges kapcsolatba léptek a kikötővel.

Kitekintés

A kikötőnek a történetét, eredeti szándékához híven, csupán 1940-ig volt célom bemutatni, hiszen az azt követő események külön tanulmány tárgyát képezhetnék. Néhány mondattal mégis utalni kívánok további történetére. A Budapest–Csepeli Nemzeti és Szabadkikötő kikötői tevékenységének megfelelően működött a második világháború idején, sőt a szállítások tovább növelték a forgalom volumenét. A háborús pusztítások azonban óriási mértékben megrongálták a felszereléseket és berendezéseket. 1945 májusában, ha a hajózás még nem is, de a vasúti és közúti forgalom már megindult.

A kikötő továbbfejlesztésének koncepcióját a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium megbízásából a Mélyépítő Tervező Vállalatnál Fekete György irányításával Guóth Béla készítette el. Eszerint a kikötő további 3 kereskedelmi, 1 ipari és 2 közraktári medencével bővülne. Vízi és szárazföldi útvonalak bekapcsolásán túl a légiforgalom is jelentős szerepet kap légikikötő tervezésével, amely 50 helikopter befogadását szolgálná.

A Duna–Rajna–Majna-csatorna már jórészt megépült. A Duna–Tisza-csatorna megépítése még a jövő feladatát képezi, ha azonban elkészül, a csepeli kikötő fejlesztése is fontossá válik. Akkor végre megvalósulhatna az az eredeti elgondolás, hogy az egész ország kereskedelmét be lehetne kapcsolni az európai hálózaton túl a tengeri kereskedelembe.

Klaniczay Gábor

AZ INTERDISZCIPLINARITÁS AZ UTÓBBI NEGYEDSZÁZAD TÖRTÉNETTUDOMÁNYÁBAN*

Az interdiszciplinaritás célkitűzése a történettudomány huszadik századi történetében korántsem mondható újnak.

Felbukkant már a századforduló körüli pozitívizmus módszertani vitáiban, ez volt az Henri Berr szerkesztette *Revue de Synthèse* központi célkitűzése, erre törekedett az *Annales* körül felvirágzó modernebb szemléletű francia történettudomány is, ennek új változatai fejlődtek ki az ötvenes-hatvanas évek angolszász társadalomtörténeti iskoláiban (történeti demográfiai, családrekonstrukció, új várostörténet, történeti antropológia), a technikatörténetben, a tudománytörténetben. A francia-angolszász törekvésekhez újabban nagy lendülettel csatlakozott az inkább történeti-szociológiai indíttatású német új társadalomtörténet.

Az *Annales* mellett tekintélyes történeti folyóiratok sora (a hamarosan huszadik évfolyamába lépő *Journal of Interdisciplinary History*, a *Comparative Studies in Society and History*, a *History Workshop*, a *Quaderni Storici*, a *Geschichte und Gesellschaft*, *Culture and Technology*, a *Social History*) jelzi, hogy már régóta nem pusztán divatról, jelszóról van szó, hanem a történeti kutatás egy jelentős, és súlyban egyre gyarapodó hányadáról, egy újféle történetírói praxisról.

Mielőtt a magyar történettudományon belüli hasonló törekvéseket áttekinteni próbálnám, szükséges tehát az „interdiszciplinaritás” fogalmának, eltérő változatainak előzetes vizsgálata – hiszen a „jó lenne szót érteni egymással” meghatározatlan óhaját, az ötletszerű kutatói társulásokat a történettudományban, már hosszú ideje felváltotta az interdiszciplináris együttműködés számtalan fajtájának, eltérő módszereinek a gyakorlata.

* Az alábbi áttekintés rész-tanulmányok híján jobbára saját tájékozódásomon alapul, és nyilván magán hordja szubjektív nézőpontom bélyegét. Az előterjesztést 1988. október 5-én megvitatta az MTA Történettudományi Bizottsága, ahol H. Balázs Évától, Kosáry Domokostól, Szabad Györgytől és Várkonyi Ágnesztől értékes bírálatot és kiegészítő javaslatokat kaptam, amiket igyekeztem az áttekintésbe beépíteni. Ugyancsak megvitatta az elaborátumot 1988. október 17-én a Hajnal István Kör, ahol Benda Gyulától, Kövér Györgytől, Marosi Ernőtől és Niedermüller Pétertől kölcsönözhettem további fontos kiegészítő gondolatokat; 1988. november 23-án az Akadémia II. osztályán került megbeszélésre a vitaanyag, ahol további bírálatok és hozzászólások nyomán a helyzetértékelést elfogadták. Mindezzért ezúton mondok köszönetet. Az áttekintés részletes bibliográfiával való kiegészítése sajnos meghaladta lehetőségeimet, de remélem, hogy az egyes kutatások, eredmények melletti névszerű utalások a szakma számára követhetővé teszik gondolatmenetemet.

I. Az interdiszciplinaritás fajtái a történettudományban

Interdiszciplinaritásról szólva két (vagy több) diszciplína – tudományág – tár-sulása jut eszünkbe, valamely konkrét, ugyanakkor összetett probléma megoldásá-
ra. Ez lehet az illető tudományágak „határterületein” felbukkant újféle probléma,
melynek természetéből adódik, hogy nem is közelíthető meg másképpen, mint in-
terdiszciplináris módszerekkel. Nem vitás ugyanakkor, hogy a legtöbb tudomány
hagyományos, központi témái is átfedésben vannak más tudományok érdeklődési
területével. Éppen ezen alapszik az interdiszciplináris együttműködés célkitűzése:
az illető kérdést minden diszciplína sajátos nézőpontból, eltérő módszerekkel, kü-
lönböző járulékos összehasonlító anyaggal világítja meg, a kutatás közbeni kon-
frontációból, összehangolásból tehát kölcsönösen profitálnak. Az ilyen interdiszcipli-
naris kutatás sokféle szervezeti keretre támaszkodhat – ezekről a hazai kísérletek
bemutatásakor szólok majd részletesebben. Előljáróban inkább arra szeretnék kitér-
ni: milyen jelentős nézetbeli és gyakorlati eltérések vannak abban a kérdésben, hogy
a különböző diszciplínákból *mit* egyeztessenek *mivel* egy interdiszciplinárisnak szánt
vállalkozás során.

A történettudományban az interdiszciplinaritás kiindulópontja a rokon tudo-
mányág forrásainak, szakfeldolgozásainak tekintetbe vétele valamely korszak törté-
nelmi kérdéseinek bemutatásakor. Ez természetesen már a történelem segédtudomá-
nyainál (pl. az oklevéltannál, a heraldikánál, a genealógiánál, a numizmatikánál stb.)
kezdődik, s tulajdonképpen a történetírói módszertan alapkvívánalma. De ugyanez a
követelmény fennáll minden olyan történeti kérdéssel kapcsolatban, amellyel más
diszciplína is foglalkozik. Nyilvánvaló például, hogy a honfoglaláskor társadalmi
viszonyainak bemutatásakor jelentős szerepet játszik a régészet, a történeti nyelvés-
zet, s a történelmi földrajz (László, Györffy, Pais, Fodor) forrásanyaga. Kézenfek-
vő, hogy a későközépkori-koraújkorai magyar gazdaság történetét vizsgálók (Pach,
Szűcs, Makkai, Zimányi) számára a korszak nagy átalakulásait tárgyaló gazdaság-
történeti-elméleti szintézisek (Abel, Postan, Wallerstein, Malowist, Kula) kategó-
riái, végkövetkeztetései jelentik a szélesebb vonatkoztatási keretet. A művelődés
történetét írva pedig mi mást is tehetne a történész, mint hogy gonddal egymás mel-
lé illeszti és – alkalomadtán – saját történész-i problémái jegyében újrendezi mind-
azt, amit az irodalomtörténet, a művészettörténet, a zenetörténet, a tudománytörténet
s a történeti néprajz egybegyűjtött?

Kétségszembevonhatatlan, hogy itt kezdődik az interdiszciplinaritás. Helyesebb
volna azonban *multidiszciplinaritásnak* nevezni ezt a módszert, mely összegező funk-
ciót juttat a történésznek, s ugyanakkor felmenti az alól, hogy azzal is foglalkoz-
zon, milyen úton jutottak a rokon diszciplínák az általa felhasznált végkövetkezte-
tésekhez. A történettudomány, ha a múlt minden területére kiterjedő érvényes ma-
gyarázatot próbál adni, szükségképpen multidiszciplináris megközelítést kell hogy
alkalmazzon. De – mondhatnánk – mi ebben az újszerű módszertani eljárás? Ezt
csinálta már Jules Michelet, Jakob Burckhardt vagy Johan Huizinga is. Magyaror-
szágon ennek – nem is akármilyen színvonalú – eredményeként jött létre a Doma-
noszky Sándor szerkesztette *Magyar Művelődéstörténet*, és számos más kultúrtör-
téneti szintézis (pl. Dercsenyi, Horváth H.) a két világháború között.

Amikor az utóbbi évtizedek történettudományában felvetődött az interdiszciplinaritás követelménye, nem elsősorban a multidiszciplinaritás jól ismert gyakorlata lett újra jelszó. Két diszciplína kombinációja, vadházassága más tudományoknál hangsúlyozottan az eltérő, egymásnak olykor szögesen ellentmondó *módszerek és elméletek* konfrontációját jelentette. A szociológiai és pszichológiai teóriák például a század elején szinte egymás ellenlbasaként, alapvetően ellenkező irányban keresték az emberi természet magyarázatát – a szociálpszichológia épp ebből az ismeretelméleti jellegű feszültségből s ennek áthidalására született. Hasonló módszertani ellentétek konfrontációjából született a lingvisztika és a kultúrszociológia határán a szociolingvisztika, vagy a szemiotika (mely utóbbi azután diadalmas hődfőtökörútra indult a folklórtudomány, az irodalomelmélet, a kultúrtörténet világában is). Ha a történettudományon belül felbukkanó interdiszciplináris törekvéseket tárgyaljuk, különböztessük meg itt is az imént említett multidiszciplinaritástól azokat a próbálkozásokat, amelyek túljutnak a rokontudományok forrásainak egyszerű felhasználásán és végkövetkeztetéseinek pusztá figyelembe vételén. A nemzetközi kutatásban három típus különíthető el e *módszertanilag megalapozott* interdiszciplináris történetírói kezdeményezések között:

1. Amikor a történettudomány átveszi egy rokon diszciplína elemzési módszerét (s az azzal járó elméleti kategóriákat) valamely konkrét jelenség újszerű magyarázatára. Ilyen volt, amikor az amerikai *új gazdaságtörténet* (R. W. Fogel, E. Genovese) a 18–19. századi gazdaságtörténeti kérdések (rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodás, vasútépítés) elemzéséhez a modern közgazdaságtan kvantitatív, *kliometrikus* módszereihez és elméleti absztrakcióihoz fordult. Ilyen volt, amikor az újkori társadalmi struktúra elemzésénél hasznosították a történészek a szociológia kategóriáit (mobilitás, bürokrácia, státus, presztízs, iskolázottság stb.), s a hozzájuk tartozó statisztikai mutatók, absztrakciók rendszerét (Kocka, Wehler). Ilyen volt, amikor a régi korok ruháinak, lakberendezésének, tárgyi világának szimbólikus jelentéseit a *szemiotika* elemzési módszerével próbálták megfejteni (Umberto Eco, Roland Barthes, Fernand Braudel). Ilyen volt, amikor a történeti-politikai szöveget *tartalomelemzésnek* vetették alá, vagy ilyen újabban, amikor a *hermeneutika* szabályait kezdik megtanulni a történészek. Ilyen volt, amikor – Johan Huizinga, Lucien Febvre, Marc Bloch, Norbert Elias nyomán Georges Duby, Robert Mandrou, Jacques Le Goff vagy Porsnyev – a múlt embereinek lelkialkatát, *mentalitását*, képzeletvilágát kezdték vizsgálni – felhasználva a pszichológia nagyjainak (Freud, Vallon, Piaget vagy William James) elméleteit. Ilyen volt, amikor az etnológia, antropológia módszertana segítségével értelmezni kezdték a történészek a múlt társadalmainak rokonsági rendszereit (Alan Macfarlane, Jack Goody, Hans Medick, David Sabeau, David Herlihy), szertartásait (Peter Burke, Natalie Zemon Davis, E. P. Thompson, Emmanuel Le Roy Ladurie, Mona Ozouf), kulturális metaforáit és szimbólumait (Marshal Sahlins, Edward Muir, Caroline Bynum, Maurice Agulhon), tér- és időkategóriáit (Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt, Aron J. Gurevics).

2. A második fajta interdiszciplinaritás az előbbiből logikusan következik, annak természetes meghosszabbítása. Kiindulópontja, a módszerek átvétele után a módszertani konfrontáció. A történettudomány nézőpontjából ugyanis problematikus, hogy a fentiekben említett legtöbb rokontudomány *szinkronikus* megközelítéssel él,

a bonyolult részleteiben, szabályszerű működésében jól megfigyelhető *struktúrák* világát próbálja megragadni. Ha a történész túl próbál lépni azokon az újszerű lehetőségeken, amiket egy-egy kivételes gazdagságú forrás szinkronikus vizsgálata nyújthat (pl. Le Roy Ladurie könyve a késő-középkori katar faluról, *Montaillou*-ról, vagy a 17. századi *Romans*-i karneválról), a rokontudományok kategóriáinak *történeti* újraértelmezésére kényszerül. Ez számos módszertani érdekességű történetírói hozzájárulást adott a szociológia, pszichológia, antropológia vonatkozó elméleteihez (csupán két példa: Mihail Bahtyin *Rabelais* könyvének polémiája a freudizmus-sal és a lingvisztika különböző jellegzetes áramlataival; vagy Macfarlane nagyszabású statisztikai vizsgálata a *történelmi közösségek* és az *individuum* változó viszonyáról Angliában, mely a vonatkozó antropológiai elméletek kritikájává fejlődött). A struktúra kontra diakronia kérdése, az univerzális szabály és a szüntelen történeti átalakulás szembeállítása ugyanakkor fontos és érdekes vitákat provokált a történelem újraértelmezésében. Ilyen volt például a braudeli „hosszú időtartam” vagy a Le Roy Ladurie által felvetett „mozdulatlan történelem” körüli felbolydulás. Ilyen volt a néprajz problémavilágát újféle kultúrtörténeti kérdésfelvetéssé átalakító vizsgálatok sora a „népi kultúra” és az „elit kultúra” viszonyáról (Jacques Le Goff, Jean Delumeau, Peter Burke, Robert Muchembled). Ilyen volt, amikor a művészettörténet és a kultúrtörténet sajátos szempontjainak kombinációjából kialakult az *ikonológia* teljesebb megértésre törekvő módszertana (Erwin Panofsky).

3. A módszertanilag megalapozott interdiszciplináris megközelítések harmadik típusa a rokontudományoktól átvett módszerek, elméletek történész alkalmazása, továbbfejlesztése nyomán kristályosodott ki. Erre a típusra már tulajdonképpen nem is illik az „interdiszciplináris” jelző: inkább arról van szó, hogy a történettudomány határvidékén újféle diszciplinák sora intézményesült, melyek saját problémáik vizsgálatára létrehozták sajátos történészi-társadalomkutatói módszertanukat. Ilyen a kvantitatív mutatók és a szociológiai kategóriák sorát egybeötvöző amerikai *új várostörténet*, vagy a *családmodellek* történetét hatalmas forrásanyag kiaknázásával kutató Laslett-féle irányzat. Ilyen a *tudománytörténet* nagyhatású elméletalkotók (Koyré, Lakatos, Kuhn, Feyerabend) által újra és újra megreformált világa. Ilyesféle irányba fejlődik a *társadalmi mozgalmak* történeti szociológiájának Tilly-féle iskolája. Önállósulni kezdenek olyan kisebb részterületek is, mint az öltözködés, a táplálkozás, a szexualitás, vagy a betegségek-járványok története.

E néhány példa nemcsak pontosítja, mit is értsünk interdiszciplinaritáson, ha az utóbbi negyedszázad magyar történettudományában vizsgáljuk kibontakozását, hanem egy általánosabb kérdésre is felhívja a figyelmet. Már említettem, hogy a nemzetközi történettudomány, részben épp ezeknek az interdiszciplináris törekvéseknek a hatására, ugyanebben a periódusban jelentősen átalakult. Hadd fogalmazzam meg most, miben látom ezt az átalakulást. Miközben a történettudomány hagyományosabb témaköre és filológiai-forráskritikai összehasonlító módszertana fennmaradt és (részben szintén modern eszközökkel, pl. számítógép felhasználásával) további szakmai eredményeket produkál, új témák, új kutatási területek sokasága került a kutatók figyelmébe és kialakult egy újféle módszertani alapállás is. Ennek legfőbb követelménye, hogy a gazdaság, a társadalom és a kultúra bármely történeti jelenségével kapcsolatban a történész ne elégedjen meg a történeti adatok

puszta bemutatásával és valamiféle hétköznapi bölcsesség alapján történő rendszerezésükkel. Ismerje meg és vegye tekintetbe (s ha kell, alakítsa át saját igényei szerint) az adott területet elméleti igénnyel kutató szaktudomány kategóriáit, módszereit.

Fontos ezen a ponton hangsúlyozni: az interdiszciplinaritás nem önérték, nem önálló módszer, hanem pusztán a történettudományos kérdések megválaszolásához választható utak egyike, pontosabban egyik fajtája, a megfelelő közlekedési eszközökkel. Ha valaki interdiszciplináris kutatásba fog, ezzel ugyanúgy tévedhet zsákutcába, mint bármilyen más módon, és ugyanúgy csak az elvégzett munka mélysége, következetessége, relevanciája minősít, mint ahogy a hagyományos megközelítésben sem elég, ha valamilyen munka levéltári kutatásokon alapul – a feldolgozás minősége a döntő. A modernebb és a hagyományosabb módszerek túlzott szembeállításától is óvakodni kell: a legjobb interdiszciplináris kutatások nem elvetni szokták a történettudomány hagyományos módszertanát, hanem, mint fentebb már hangsúlyoztuk, éppen hogy érvényesítik azt a rokon szakmáktól kölcsönzött módszerek történetfrói alkalmazása, továbbfejlesztése vagy esetleges cáfolata során.

Szükséges néhány szót ejteni az interdiszciplinaritás meghonosodni kezdő gyakorlatának lehetséges visszasságairól is. Félő, hogy a rokontudományok kategóriarendszerének átvétele (e bármennyire is hasznos és szempontgazdagító „kontárkodás”) nyomán a történettudományból egymással inkompatibilis részterületek konglomerátuma lesz, melyeket nehezen érthető szakzsargonok, a laikus számára áttekinthetetlen premisszák, módszertani előfeltevések, elméletek választanak el egymástól, s a történettudomány derékhatától. Az értékelés kritériumai sem világosak az újféle módszertanokkal, elméletekkel kísérletező megközelítésekben. Nem mindegy ugyanis, hogy mit és hogyan vesznek át a rokon diszciplinából. Előfordulhat, hogy a történetész a másik diszciplinában már meghaladott, cáfolt elméletet választja ki saját munkája „újszerű” támpontjaként. Ugyanakkor persze, végső soron, ez a kérdés sem eldönthető: jogos lehet-e lebeszélni például a pszichológiai jelenségek, az álmok iránt érdeklődő történetészt a freudi elmélet – bármily sokat bírált – alkalmazásáról?

További probléma, hogy az interdiszciplinaritás gyakorlatának elterjedése olyanmennyire porózussá teheti a történettudomány – és más vele érintkező rokontudományok – határvonalait, hogy egy adott ponton túl elhalványodik az egyes diszciplinák sajátos módszertana. Az új módszertani szinkretizmus felszámolhatja vagy legalábbis összemoshatja azokat a tradíció szerint elkülönült megismerési módokat, melyek léte eredetileg kecsgetetővé és gyümölcsözővé tehetette az interdiszciplináris eszmecserét. Az interdiszciplináris vállalkozások tehát együtt kell hogy járjanak az egyes diszciplinák határainak, belső kohéziójának a megőrzésével.

Ezzel függ össze az is, amire az általánosabb problémák sorában utolsóként utalok. A nagyszabású módszertani pluralizálódás körülményei között természetesen nagyon megnehezül a mindenkor szükséges történelmi szintézis. E problémára megoldásként kínálkozik: ki kell dolgozni az interdiszciplináris jellegű vizsgálatok módszertanának egy olyan oldalát, mely meghatározza, milyen történelmi kritériumokat kívánatos érvényesíteni egy ilyen vizsgálatban, és miképpen (forráskritika, történelmi kontextus, a következtetések történelmi érvényességi körének pontosítása,

összemérhetőség kritériumai és paraméterei más úton elért eredményekkel stb.). Valójában hovatovább egy újféle interdiszciplinaritásra van szükség: a történettudományon belüli – hagyományosabb és modernebb – ágazatok új összehangolására. A francia és az angol történettudomány már el is indult ezen az úton, több ilyen jellegű kézikönyv próbálkozik az „új történettudományon” belüli új összhang megteremtésével.

II. Áttekintés a hazai történettudomány interdiszciplináris törekvéseiről

A magyarországi történettudomány közelmúltját vizsgálva kétféle nézőpontból próbálok vázlatos képet rajzolni (hangsúlyozom: nem a történettudomány egészéről, hanem csupán az interdiszciplináris jellegű kutatásokról). Miféle szaktudományos igények vetették fel az interdiszciplinaritás szükségét és milyen szervezeti keretek között – ez az egyik kérdés. Hogyan áll az együttműködés az egyes rokonszakkal – milyen eredmények születtek és mik a további perspektívák – ez a másik.

1. A legjelentékenyebb tényező e téren az a nagyszabású elmunkálat-sorozat, mely a „tízkötetes” történettudományos szintézis előkészítését, majd megjelentetését kísérte a hatvanas évek második felétől napjainkig. Ez a vállalkozás természetesen vetette fel a történettudomány hazai művelőinek, intézményeinek együttműködését a rokon diszciplinákkal, annál is inkább, mert több rokontudományban – irodalomtörténetben, művészettörténetben, zenetörténetben, néprajzban – a történészekével párhuzamosan hasonló szintézis-alkotás folyt, melybe ők is eredményesen bekapcsolták a történész szakma képviselőit, módszereit. A feudális-kori és a kapitalizmuskori fejlődésről folytatott periodizációs viták alkalmat teremtettek arra, hogy e rokonszakkal szemponjtjai, a történészekétől eltérő fejlődésképe kihasson a hetvenes évek történettudományos gondolkodására, s magára a létrejövő szintézisre. Két területen lehetett a leginkább érzékelni ezt a hatást: a *gazdaságtörténetben és a művelődés történetében*.

Az előbbivel kapcsolatban kiemelendő két témakör. A 15–16. századi magyarországi mezőgazdaság és városfejlődés irányával kapcsolatos – már korábban kezdődött – vita-sorozat napirendre tűzte a feudalizmus gazdasági rendjéről és a formálódó világ gazdasági rendszerről folytatott nemzetközi viták, elméletek, módszerek sorának magyarországi figyelembe vételét (Pach Zsigmond Pál, Szűcs Jenő, Makkai László, Zimányi Vera, Bácskai Vera). Másrészt, a szakszerű gazdaságtörténeti szempontok alkalmazása alapvetően átalakította a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő korszakról az ötvenes években alkotott negatív értékítéletet, úttörő és módszertanilag is jelentős kutatásokkal tárta fel a kapitalizmus magyarországi kibontakozását (Berend T. Iván, Ránki György, Hanák Péter, Katus László).

Ami a művelődéstörténet vizsgálatát illeti, természetesen, hogy a szintézis előkészítői és megalkotói építettek a rokontudományok eredményeire. Multidiszciplináris törekvésüket alátámasztotta, hogy a művelődéstörténet problémája a hatvanas-hetvenes évek marxista történettudományának egyik divatos vitakérdése lett, melynek elméleti és módszertani tisztázására a hetvenes években elméleti konferen-

ciák, viták sorát rendezték, filozófusok, irodalmárok, művészettörténészek, szociológusok, régészek, néprajzosok bevonásával. E viták fő érdeme épp ennek a szakmaközi együttműködésnek a szorgalmazása volt, melynek jelentősége és a kutatás horizontját szélesítő hatása messze túlmutatott az „alap-felépítmény” kölcsönhatásait firtató, olykor skolasztikus ízű elméleti okfejtéseken. A vitákkal, a „tízköteteshöz” készülő áttekintésekkel, valamint a rokonszakták szintéziseinek sikeres művelődéstörténeti összefoglalásaival egyidőben újszerű művelődéstörténeti kutatások indultak. Egy-egy korszak szélesen értelmezett művelődésének szintetikus áttekintése vonzó feladattá vált (melynek bemutatásában az anyagi kultúra, az életmód, a tömegkultúra, a sajtó, az oktatás, a mentalitások története is mind nagyobb teret kapott), több maradandó monografikus feldolgozást inspirált (pl. Kurcz Ágnesét a magyar lovagi kultúra vagy Kosáry Domokosét a 18. századi művelődés kérdésében). A multidiszciplináris – interdiszciplináris célkitűzéseket ez utóbbiaknál külön hangsúlyozta, hogy megvitatásukba újjólág eredményesen vonták be a rokonszakták képviselőit.

2. Figyelmet érdemelnek e ponton az interdiszciplinaritás szervezeti keretei. A rokontudományok szempontjainak egyeztetésére a legkönnyebben járható útnak a vitaülések, konferenciák rendezése tűnt. A tízkötetes vitái és a rokondiszciplinák hasonló szintézismegbeszélései jól tükrözték az akadémiai intézetek valóban interdiszciplináris összefogását a nagyszabású munka végtermékeinek összehangolására. Hogy ez az együttműködés milyen rutinossá vált, azt az is tükrözi, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1978-as szegedi vándorgyűlését már kifejezetten az interdiszciplinaritásnak szentelte, reprezentatív áttekintéseket adva a történettudomány, a szociológia, a gazdaságtörténet és a néprajz oldaláról.

Az újszerű, módszertani szempontból is interdiszciplináris kutatások megindításában azonban ennél nagyobb jelentősége volt azoknak a kísérleteknek, melyek kifejezetten arra törekedtek, hogy a rokon szakták képviselőit egy-egy konkrét probléma módszertani kérdéseivel kapcsolatban ültessék egy asztalhoz. Ilyen volt például a Magyar Történelmi Társulat 1969-es tanácskozása a *kortörténet* problémáiról. Ilyenek voltak a Veszprémben 1971-től kezdve megrendezett kézművesipar-történeti szimpóziumok. Erre adott lehetőséget a 70-es évek helytörténeti előadás-sorozata is. 1980–1984-ig működött a Történettudományi Intézetben, középkori és koraujkori témákkal kapcsolatban az „Anyagi kultúra – szokásrend – mentalitások” című vitasorozat (Makkai László és Klaniczay Gábor szervezésében), ahol történészek, néprajzosok, régészek, művészettörténészek cseréltek eszmét a kor különböző, interdiszciplinárisan megközelíthető problémáiról (szentkultusz, középkori rokonsági rendszerek, lakáskultúra, vár- és kastélyépítészet, udvari reprezentáció, pásztor-életforma, közlekedési eszközök, boszorkányhit, politikai propaganda és ikonográfia viszonya stb.). A 18–20. század gazdaság- és társadalomtörténetének új kvantitatív-statisztikai módszerei jegyében szerveződött – hetvenes évekbeli előzmények nyomán – 1982-ben a Központi Statisztikai Hivatalban, majd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén (Benda Gyula és Kövér György irányításával) – az az informális vitakör, mely 1986-ban és 1989-ben Salgótarjánban és 1987-ben Gyulán három fontos országos konferenciát is rendezett e témakörben. A „kerekasztal-beszélgetés” műfaja a Rádióban is támaszt

talált, ennek köszönhető az a történésezeket, régészeket, művészettörténésezeket, néprajzosokat felléptető sorozat a hetvenes évek végén, melynek *Hogyan éltek elődeink* címmel kiadott, illusztrált anyaga az első átfogó interdiszciplináris áttekintés a magyarországi hétköznapi kultúra történetéről

3. Külön említést érdemel az interdiszciplináris alapon szerveződött akadémiai bizottságok működése. A hetvenes évek elején jött létre a *Középkori Munkabizottság*, a *18. századi Munkabizottság*, az évtized végén alakult a *Művelődéstörténeti* és a *Kultúranropológiai Munkabizottság*. Ezek számos rendezvényben próbálták előmozdítani az interdiszciplináris megközelítést. Ilyen volt a két reprezentatív középkori eszmetörténeti konferencia (1971, 1978), ilyenek voltak a mátrafüredi felvilágosodástörténeti megbeszélések. Az interdiszciplinaritás szempontjából kiemelendő a (Hofer Tamás vezette) Kultúranropológiai Munkabizottság által 1983-ban szervezett *Történeti antropológia* című konferencia, mely számos kérdésben (családtörténet, néphit-történet, regionális vizsgálatok, életmód) azóta is gyümölcsöző együttműködést teremtett a néprajz és a történettudomány számos művelője között.

4. A magyarországi interdiszciplináris kezdeményezések, mint a fenti felsorolásokból is szembetűnő, belső szükségletekből fakadtak, a kutatás új kérdései tűzték őket napirendre, s az akadémiai-egyetemi intézményrendszerre támaszkodtak. Jelentős dolog, hogy ezek a belső szükségletek egy olyan európai szempontból is rangos tradícióhoz nyúlhattak vissza, amely már félévszázada kezdeményezte a történettudomány együttműködését nemcsak a rokon történeti diszciplinákkal, hanem a szociológia, a pszichológia, a földrajz, a technika, a természettudományok (pl. a növénytan, az agrár- és településtörténetben) szakterületeivel is (Erdei Ferenc, Hajnal István, Mályusz Elemér, Szabó István). Ennek a helytörténeti, településtörténeti kutatási tradíciónak a folytonossága ugyan megtört az ötvenes években, de több képviselője további kitűnő alkotásokkal mozdította elő jelenünkbe való átöröklését. Fontos hozzájárulás az interdiszciplináris törekvésekhez ezeknek a hazai tradícióknak az ápolása, újraélesztése – előbb Erdei Ferenc került (mindenekelőtt a szociológusok jóvoltából) újra a figyelem középpontjába; az utóbbi években több cikk (Glatz Ferenc, Lakatos László), kiadvány foglalkozott Hajnal István életművének aktualitásával, akinek nevét az 1988-ban alakult Hajnal István Kör is törekvései szimbólumává tette; 1988 őszén megrendezésre került Debrecenben egy Szabó István ülésszak. Nem késhet sokáig a Mályusz Elemér munkásságából kapható *módszertani* tanulságok megfelelő értékelése, újbóli kamatoztatása sem. A hazai módszertani tradíciókról szólva megemlítendő még, hogy az ötvenes-hatvanas évekbeli sommás elítélés nyomán a történettudomány napirendjéről lekerült *szellemtörténet* problémája is egyre inkább korszerű újraértékelésre kerül (Lackó Miklós, Rugási Gyula)..

5. A belső szükségletek és a hazai tradíciók mellett nem elhanyagolható ugyanakkor az a hatás sem, ami a nyugati történettudomány (a fentiekben ismertetett) átalakulását követően inspirálólólag hatott a hazai történészgárdára is. Itt mindenekelőtt az *Annales*-kör módszertanának hazai átvételét, követését előmozdító viták, a francia-magyar gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti konferenciák, s a szaporodó fordítások érdemelnek említést. Nekik köszönhető a mentalitások, az anyagi kultú-

ra, s nem egy újszerűen felvetett gazdaságtörténeti kérdés vizsgálata – s a minta, hogy ez ügyben rokonszakmák újszerű módszereit kell alkalmazni. Nem egy esetben épp a történészek hívták fel a rokonszakma képviselőinek a figyelmét egy náluk még nem is annyira kultivált elmélet, módszer jelentőségére, történettudományos alkalmazhatóságára. Igen jelentős volt az 1980-as budapesti gazdaságtörténeti világkongresszus – s az azt előkészítő megbeszélések, kis konferenciák – hasonló jellegű inspiráló hatása. Az 1987-es felvilágosodástörténeti világkongresszus ugyancsak jól szolgálta a hazai kutatásnak a legkorszerűbb történetírói irányzatokkal való kapcsolatát. Az említett történeti antropológiai konferenciát, vagy azt a sokéves családrekonstrukciós kutatási programot (Andorka Rudolf, Faragó Tamás), amire e konferencia is támaszkodott, ugyancsak a nemzetközi történettudományos életben kialakult új iskolák inspirálták. A hetvenes évek végén hasonló hatásként érkezett el Magyarországra a nyugatnémet történetírás társadalomtörténetet megújító új elméleti törekvés-sorozata (Kocka, Wehler), melynek népszerűsítésében – akár korábban az új gazdaságtörténeti irányzatokéban – ki kell emelni Ránki György érdemeit.

Szakmai közvéleményünk egy tekintélyes része, bár az ideológiai természetű ellenérvek és „aggályok” a hetvenes évek közepétől kezdve erejüket veszítették és elhalványultak, továbbra is idegenkedéssel szemléli őket. Olyan *divatnak* minősíti, mely tetszetős ugyan, s elfogadható luxust jelent olyan országokban, ahol a történettudomány alapkérdései lényegében megoldottak, nálunk azonban időszerűtlen – úgymond: fontosabb alapkutatásoktól vonja el az energiákat. Természetesen jogos e kritika, ha a hangzatos új módszer a ténylegesen új kutatás hiányát palástolja. Másfelől viszont elmondható, hogy épp a történettudomány nemzetközi életében napirendre kerülő új problémákra adott, korszerűen megfogalmazott magyarországi válaszok azok, amik a magyar történelem kérdéseit újra és újra bekapcsolhatják a szakma nemzetközi vérkeringésébe, s nem politikai vagy intézménytörténetünk fehér foltjainak százszázalékos kiküszöbölése. Ha valamely új módszertani divat hatására valaki új forrásokat kezd vizsgálni, vagy új kérdésekkel, új szempontból hasznosítja az ismert forrásokat, elsajátítva akár rokonszakmák módszereit is – az nem divat már, hanem új szakmai eredmény, melynek segítségével színeződik, gazdagodik a múltról alkotott képünk.

6. Érdemes ezen a ponton összevetni a „divatos”, „importált” elméletek két-kedve szemlélt lehetséges kifutását azzal az egyre nagyobb súlyú hazai ösztönző tényezővel, amit osztatlan és kritikátlan lelkesedéssel fogad, sőt előmozdítani igyekszik interdiszciplináris egységbe forrott szakmai közéletünk: az évforduló-ünnepségnek a tudományos funkcióival. Vitathatatlan, hogy az utóbbi évek évfordulói – különböző ideológiai és kegyeleti funkciók, valamint az adott személy, esemény teljesebb, korszerűbb (újra)értékelése mellett – hasznos ösztönzést adtak a történettudomány és a rokondiszciplinák együttműködésére is. A tudományos konferenciák itt kiegészültek egy másik – látványos eredményeket felmutató – területtel, a reprezentatív történelmi kiállítások megrendezésével. Az e téren már hagyományos együttműködés (történészek, régészek, művészettörténészek, zenetörténészek, muzeológusok között) új formát kapott az olyan kiállítások megszervezésével, mint az 1982-es – jelentős magyar részvétellel megrendezett, s később Magyarországon is bemutatott – schallaburgi Mátyás-kiállítás, az 1982-es székesfehérvári Anjou-

kiállítás, az 1987-es Zsigmond-kiállítás, vagy az 1988-as Szent István ünnepségsorozathoz kapcsolódó kiállítások. Az évfordulók kampányai soha nem látott anyagi forrásokot, tömegkommunikációs támaszt, népszerűséget kínálnak az épp soron következő ünnepelthez kapcsolódó történeti kérdések – akár interdiszciplináris – újrafelvetésére, tisztázására. Ugyanakkor félő, hogy ilyenkor a reprezentáció háttérbe szorítja a releváns, szakszerű megközelítést, a sietős és tömeges készülődés rengeteg egymást átfedő, s egymással már nem egyeztethető párhuzamos munkát eredményez, s végső soron diszkontinuitást okoz magában a kutatásban. Amíg tart az évforduló, bármi hozzá kapcsolható adalék érdekes, mire vége van – mindenkinek elege van a témából egy időre.

7. Az interdiszciplináris törekvések sorában a viták, konferenciák, kiállítások, bizottságok mellett igen fontos volt, talán mindennél fontosabb, hogy néhány kutató – egyénileg konzultálva, eltanulva a másik diszciplína módszereit – interdiszciplináris jellegű téma kutatásába kezdett pl. a technikatörténet (bányászat – Paulinyi Oszkár, vaskohászat – Heckenast Gusztáv, szövőipar – Endrei Walter, Makkai László), a táplálkozástörténet (Makkai László, Zimányi Vera, Kubinyi András), a számítógépes vizsgálatokkal kísérletező és mikrostruktúrákat feltáró várostörténet (Granasztói György), a történelmi statisztikára, s a demográfiára építő társadalomtörténet (Vörös Károly, Dányi Dezső, Veres Éva, Faragó Tamás, Benda Gyula, Tóth Zoltán), a magánjogi forrásokot sokoldalúan kiaknázó helytörténeti és agrártörténeti kutatások (Szabad György, Orosz István), a nemesi rokonsági és öröklési rendszerek története (Fügedi Erik), a szimbólikus jelentésekre is figyelő lakás- és urbanizáció kutatás (Hanák Péter, Gyáni Gábor), a pszichológiai megalapozottságú életrajzírás (Lackó Mihály) területén.

8. Az interdiszciplináris kutatás szervezeti kereteit, szakmai indítékait, hazai és külföldi tradícióit, egyéni kezdeményezéseit sorolva már szóba került számos sikerrel egybekapcsolódó rokontudomány. Egy vázlatos, diszciplinánkénti áttekintés (a kimerítő ismertetés igénye nélkül, inkább csak néhány további ötletem csoportosításával), további kiegészítéseket adhat e kphez:

A *közgazdaságtan*, mely már több példában is szóba került, az interdiszciplinaritás és a korszerű történettudományos gondolkodás egyik programadó ága volt a történettudományban. Külön vizsgálatnak kellene azonban megállapítani, hogy a hatvanas-hetvenes évek – olykor ideologikus ízü – újraértékelései, tervezett alaputatásokat új elméletekkel párosító konjunktúrája nyomán mi a jelen pillanat mérlege és melyek további perspektívái. A megindult üzemtörténeti, olykor kliometrikus módszerekkel dolgozó alaputatások (pl. Tóth Tibor) mellett, úgy tűnik, két témakörben várhatók ma módszertanilag érdekes új eredmények: a 19. század második felének vállalkozási és pénzgazdálkodási kérdéseiben (Bácskai Vera, Kővér György, Halmos Károly), valamint az államilag szabályozott, szocialista gazdaság közelmúltjának, működési rendszerének feltárásában (Pető Iván, Sós Károly Attila, Bauer Tamás, Rév István). A többi területen mintha alábbhagyott volna a kezdeti lendület.

A *szociológia* a hatvanas-hetvenes évek egyik legdinamikusabban fejlődő új magyarországi tudománya volt, mely több izgalmas közös vállalkozást kezdeményezett, elsősorban a közelmúlt történészeivel. Ezek egy részének sikeres felfutását

(munkáskutatás: Kemény István, Lackó Miklós; az értelmiség ideológiai-történeti funkcióinak vizsgálata: Szelényi Iván) sajnálatos módon a kor tudománypolitikája hiúsította meg. Az ugyancsak Kemény István által kezdeményezett cigánykutatás történeti oldalát a közelmúltban vette ismét kézbe az Intézet. Sok energiát, pénzt emésztettek fel a hetvenes évek történeti életmód-vizsgálatai és értelmiség-kutatásai, melyeknek hozama azonban a történeti kutatás számára – talán épp nem interdiszciplináris, hanem szűkebben szociológiai jellegük miatt – nem túl sok. Talán épp a szociológiai elméletek, módszerek jobb elsajájtása, alkalmazása lenne az interdiszciplinaritás egyik soron következő lehetősége a történettudományban, ahol a *társadalomtörténet* hiányainak pótlása az egyik napirenden lévő feladat.

A *néprajztudomány* azon rokonszakták közé tartozik, mellyel a kapcsolat az utóbbi évtizedben látványosan szorosabbá lett mind a módszertani kölcsönzések, mind a személyes és intézményes együttműködés terén. Külön említeni kell e téren az *Agrártörténeti Szemle* hatvanas évekbeli úttörő kezdeményezéseit. Az együttműködést elősegítette a néprajzosok-folkloristák mindig is meglévő, de újabban tovább fokozódó történeti érdeklődése is. A népi-paraszti kultúra történelmi átalakulásainak újraértékelése (Hofer Tamás, Fél Edit), a paraszti gazdálkodás (Takács Lajos), lakás (Csilléri Klára), technika (Paládi Kovács Attila), életforma (Hoffmann Tamás), pásztorkodás (Hofer) történeti dimenzióinak feltárása, a boszorkányperek és a népi mágikus hiedelmek történetének kutatására szerveződött munkacsoport (Pócs Éva), a folklór és az irodalomtörténet kapcsolatainak vizsgálata (Dömötör Tekla, Voigt Vilmos) ebből az együttműködésből nőtt ki, akárcsak a már említett történeti antropológiai ülésszak. Ugyancsak fontos hozzájárulás volt az interdiszciplináris tradíciók újralesztéséhez az 1986-os Györffy István ülésszak.

Az *irodalomtudomány* hazai művelői tradicionálisan közeli kapcsolatban voltak a történészekkel, s viszont. Az utóbbi évtizedekben az együttműködés egyik fő kerete az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-Barokk Kutatócsoportja volt, melynek sikeres ülésszakain (pl. az 1985-ös pápai „Udvari kultúra” konferencián) a történész szakma is részt vett. Hasonlóan szoros az együttműködés a felvilágosodás történész és irodalmár kutatói között a családi, értelmiségi kapcsolatrendszerek feltárásában (H. Balázs Éva) vagy a magyar nyelvhasználat előretörésének történeti vizsgálatában – a 19. és 20. század kérdéseiben viszont, néhány egyéni kezdeményezést (Németh G. Béla, Lackó Miklós) leszámítva még sok kiaknázatlan együttműködési lehetőség lehet. Ugyancsak említést érdemel, hogy az irodalomtörténészekkel való hagyományos, „művelődéstörténeti” kooperáció mellett feltárára várnak más olyan interdiszciplináris lehetőségek, mint az elmúlt két évszázad populáris, fél-irodalmi műfajainak történeti-irodalomszociológiai elemzése (amire Vörös Károly szokta felhívni a figyelmet), a történelmi memoárirodalom stilisztikai-esztétikai elemzése, a hermeneutika történetírói kamatoztatása stb. További elméleti igényű kiaknázásra vár a kalendárium-irodalom megkezdődött történetírói feltárása (Gellériné Lázár Márta), vagy a sajtótörténet területe is.

A *művészettörténet* imponáló történelmi teljesítményei (Marosi Ernő, Galavics Géza, Dávid Ferenc, Bobrovsky Ida, Németh Lajos) mellett azért is lehetett az utóbbi évtizedekben a gyümölcsöző együttműködés színtere, mert – mint ezt saját, interdiszciplinaritásról készített jelentésük is hangsúlyozta – az anyagi kultúra, az

életforma, a mentalitások, a szimbólumok, a reprezentáció történetére érzékeny új történetírói törekvések egybeesnek a művészeti anyag ugyanebbe az irányba kiterjedő újszerű interpretációjával. A történészek talán nem mindig és nem elég készségesen használják ki az itt kínálkozó kooperáció lehetőségeit.

A régészet interdiszciplináris vonatkozásainak a történettudománnyal kapcsolatos részét részletesen feldolgozta saját jelentésük – a honfoglalás, a középkori lakóházak, a várak, az öltözködés, a temetkezési szokások kutatásának kérdéseiben – így velük kapcsolatban is csak annyit említenék: eredményeikre a történész szakma kevésbé figyel, mint a régészek az övéire.

Kérdés, hogy külön diszciplinaként említendő-e az *egyház történet*, illetve *valástörténet* napjainkban örvendően fellendülő, látványos konferenciákban (mint az 1987-es keszthelyi tanácskozás, vagy az 1988-as Pázmány-évforduló, s a Szent István ülésszak) megnyilvánuló ágazatai. A különböző egyházak tradíció-értelmezéseit, vallásfelfogásait s a nem egyházi történetírás (s a többi történeti diszciplína) eredményeit összefogó multidiszciplináris rendezvények a téma jelentősége, sokoldalúsága és gazdagság miatt kínálják, hogy az *interkonfessionális* megközelítés egyben interdiszciplináris is legyen. Az egyháztörténeti és teológiai megközelítés ugyanakkor – a saját érthető tradícionista felfogása szerint – csak kivételesen bátorítja a modern módszertani kísérletezést. Nemigen találkozunk ezért Magyarországon a vallástörténeti témák megéltékült kutatásában a vallásszociológia, az antropológia, a valláspszichológia klasszikus elméleteinek hatásával – melyek e témákat annyira népszerűvé és tanulságossá tették az elmúlt évtizedek nyugati történetírásában. Néhány kivételtől eltekintve (említsük itt Tüskés Gábor és Knapp Éva ereklyékkel, csodákkal, ex votokkal kapcsolatos kutatásait, s Fügedi Erik több tanulmányát) egyháztörténetírásunk azzal a módszertani alapállással támadt fel újra, amellyel négy évtizede száműzetésbe vonult.

A *filozófia* történettudománnyal, történelem-elmélettel való viszonya bonyolultabb kérdés, semhogy az interdiszciplinaritás kapcsán egyes részleteibe (fasizmus-vita, formáció-elmélet, marxizmus-történet stb.) belebonyolódhatnánk. A *pszichológia* és a *nyelvészet* módszertanilag igen sok megtermékenyítő ötletet, hasznos nézőpontot kínáló tudományágaival – néhány egyéni kezdeményezést (pl. Hanák Péter pszichológiai vonatkozású írásait) leszámítva a hazai történettudomány napjainkig szinte semmilyen együttműködést sem alakított ki. Pedig számos nemzetközi példa akad (biográfia, tömegpszichológia, álmok-látomások, szociolingvisztika történeti dimenziói, a kommunikáció verbális és nem verbális formái stb.). Ugyanez mondható el a *természettudományok* esetében: a *földrajztudomány*, a *klimatológia*, az emberek, növények és állatok történelmileg változó viszonyáról képet adó *biológia* kiaknázásának braudeli példáját eddig nemigen követték a magyar történészek – leszámítva az *Agrártörténeti Szemle* s újabban a *História* néhány e tárgyban készített összeállítását. Pedig ember és természet változó viszonya, a *történelmi ökológia* ma a közérdeklődés középpontjában áll.

III. Értékelés és feladatok

Nyilvánvaló, hogy a fenti felsorolás értékelést igényel: épp egy ilyesféle értékelés szempontjait vázolta a beszámoló első része. Az is nyilvánvaló, hogy egy ilyen értékelés nem lehet ennek az áttekintésnek a feladata: az interdiszciplinaritás valódi szakmai értékének megállapítására csak a részletekbe menő és egyedi eseteket tárgyaló szakmai kritika képes. A következő helyzetjellemezés tehát csak impresszionisztikus lehet és elsősorban a további teendőkre próbál utalni.

A fentiekben felsorolt interdiszciplináris kezdeményezések túlnyomó részét a történettudomány oldaláról az inter- (vagy multi-) diszciplinaritás „alsó foka” jellemzi, mely megelégszik a rokonszakmák forrásainak tekintetbe vételével, illetve eredményeinek egyeztetésével, az egyes szakmák belülgéneke, külön kompetenciájának tekintve, hogy az eredményt milyen forrásokkal, milyen módszerekkel, milyen elméletekre támaszkodva érték el.

Ritka (többnyire csak egy-egy vitaébresztő előadás vagy tanulmány formájában bukkan fel) az elméleti-módszertani jellegű interdiszciplináris megközelítések második csoportjából valamely eddig kiaknázatlan forráscsoport újszerű vizsgálata. A divatos és újszerű módszertant sugalló terminológiák alkalmazása ugyan egyre szélesebb körű – de megjelenési módja problematikus. Gyakrabban a külföldről kérszen importált új stílus megközelítés, mint az olyan, amely egy tényleges, s a hazai kutatók együttműködéséből születő interdiszciplináris közeledés eredménye. (Egy példa: milyen sokan írnak – dicséretes módon – a „mentális” történelmi változatairól, de találkozunk-e a hazai kísérletekben akár egyetlen utalással is valamely pszichológiai vagy antropológiai elméletre, kategóriára?) Az utóbbi évtizedben sok divatos gazdaság- és társadalomtörténelmi kategória került forgalomba, felhasználásra a történelmi leírásokban, de – sajnos – ez többnyire csupán a már meglévő kutatási eredmények újraértékelésével, átcímkezésével párosult, s ritkán álltak mögötte újabb szempontú alap kutatások.

Csupán néhány olyan hosszabb távú történelmi kutatás említhető, mely a bevezetőben említett, már eleve interdiszciplináris kiindulópontú önálló új ágazatokat képviseli, s a nemzetközi szakma hasonló kezdeményezéseinek módszertanát alkotóan továbbfejleszteni kívánja. Ilyen a család- és háztartás- szerkezet történelmi rekonstrukciójával foglalkozók hazai történész-szociológus csoportja (Andorka, Faragó), a Néprajzi Múzeum inventáriumok, végrendeletek számítógépes feldolgozásával foglalkozó történelmi-néprajzi munkacsoportja, a hazai zsidóság 20. századi történetét „oral history” módszerrel vizsgáló történész-szociológus-pszichológus munkacsoport (Kovács András, Erős Ferenc, Schmidt Mária), ilyen interdiszciplináris szempontok szerint szerveződnek a 20. századi magyarországi urbanizáció jelenségeit regionális szempontból és nemzetközi (amerikai) összehasonlítással kutató vizsgálatok (Tímár Lajos), ilyené válhat a Történettudományi Intézetben a történelmi atlasz előkészítésével foglalkozó munkacsoport.

Ha az interdiszciplináris kutatásoknak ezt a – nem túl rózsás – helyzetképét a szakma egészének a képével vetjük egybe, akkor részben magyarázatot kaphatunk rá, részben további kérdések vetődnek fel. Nyilvánvaló: miközben a szintézisírás egyféle ösztönzést adhatott az interdiszciplináris kérdésfelvetésekhez, ugyanakkor

súlyos és hosszan elhúzódó terhelést jelentett a szakmának, mely korlátozta a kísérletezésre fennmaradó energiákat. A „tízkiöttes” írása közben vált nyilvánvalóvá, hogy a „modern” szempontok érvényesítése előtt a magyar történelem számos fontos köztörténeti, politikatörténeti, intézménytörténeti, kronológiai aspektusa is feltárásra, tisztázásra vár. A korszerű szempontok érvényesítésének szükségével egyidőben került az is napirendre, hogy a történeti forrásfeltárás és kiadás alapvető területe ugyancsak megújításra szorul, bajban van.

Elmondható tehát, hogy nem sok kutatói kapacitás volt az elmúlt évtizedekben, hogy a számtalan felvetődő újszerű ötlet nyomán új kutatási ágazatok, újszerű megközelítések iskolái alakuljanak ki. Paradox módon ugyanehhez járult hozzá az elmúlt két évtizedben a történész szakma diadalmas közönségsikerének időszaka is. Kérdés, hogy a nyilvánosság csábítása, a népszerűsítő könyv- és cikksorozatok, rádió- és televízióműsorok, s az országos történeti évfordulók (már említett) konjunktúrája nem terhelte-e túl a történetírói gárdának épp a legtehetségesebb, elméleti-módszertani újításra képes részét?

Másfelől viszont az is elmondható, hogy a rokonszakták közötti interdiszciplináris együttműködés mélyrehatóbb kiépítése, amely túlmegy a kerekasztalnál, konferenciákon történő ismerkedésen és együttvitakozáson, jelentékeny energiákkal támogatja a történeti megismerést, enyhít a fent említett „túlterheltség-érzeten” (Néhány példa: a középkorral foglalkozó művészettörténész-gárda hovatovább komplexebb és sokkal több részletre kiterjedő összképet alkot a középkori magyar művelődéstörténet, az uralkodói vagy a nemesi-polgári reprezentáció *egészéről*, mint a történetírás; a reneszánsz és barokk udvarok szervezetének, ideológiáinak, kultúrájának feltárása az irodalmárok irányításával történik; a századforduló életmódjainak a vizsgálatát a szociológusok kezdeményezték). Egy ilyen szorosabb együttműködést a történettudomány tematikáját a saját „interdiszciplináris” törekvések jegyében kultiváló rokonszakták maguk is szorgalmazznak – s a történettudomány nem is mondhat le arról, hogy a maga sajátos szempontjait, módszereit ezeken a határterületeken továbbra is érvényre juttassa, élve a rokonszakták felkínálta segítséggel, lehetőséggel.

2. Az a tény, hogy az interdiszciplináris kutatások a fent vázolt konjunktúra ellenére sem tettek szert döntő súlyra a hazai történettudományban, hogy a történettudomány nem vált Magyarországon a „társadalomtudományos megismerés”, az „ember-tudományok” központi szervezőjévé (mint például Franciaországban), az általános politika-történeti és elméletellenes beállítottság mellett *intézményes* okokkal is magyarázható. Az természetes, hogy az újszerű törekvések mindenütt partizánakció formájában bukkannak fel először. Az viszont már nem, hogy hosszú évtizedek múltán sem tudnak a hagyományos diszciplináris megosztás mellett, azt kiegészítve önálló intézményes keretre szert tenni. A francia Annales-iskola interdiszciplináris eredményessége nagy mértékben kötődik ahhoz, hogy az École des Hautes Études en Sciences Sociales egy posztgraduális oktató-kutató intézményben, egy épületen belül egyesíti a kapcsolatba kerülő történeti, antropológiai, pszichológiai, szociológiai diszciplinák képviselőit. Ugyanez elmondható a göttingeni Max Planck Intitutról, vagy a cambridge-i történeti-szociológiai-antropológiai workshopokról.

Amíg – akár a Történettudományi Intézet osztályai között, akár akadémiai bizottság, akár ezektől független szervezet formájában – nem jön létre az interdiszciplináris megközelítéseknek valamiféle intézményes alapja, addig nem remélhető, hogy gyanakodva szemlélt divat-mutatványoknál vagy reménykeltő kezdeményezéseknél nagyobb jelentőségre emelkedik hazai kutatásunkban.

3. Az intézményes alapok hiánya mellett fontos megemlíteni az oktatás kérdését. Nyugaton az interdiszciplináris megközelítések egy újszerű egyetemi struktúra következményei is, melyben az első években meglehetősen szabadsággal és igen nagy mennyiségben általános társadalomtudományi képzést kapnak az egyetemisták. Ha a rokon tudományok elméleteit, módszereit alkalmazzák, az nem külön érdeklődés, nem külön önképzés eredménye: az egyetemen megtanultak már ezekben a kategóriákban gondolkodni. Ha ezzel a hazai helyzetet összehasonlítjuk, rögtön kiténik a különbség. A szociológia csak az utóbbi években lett általánosan kötelező szakká – a kutatásban még nem érezni ennek eredményét. A politikai gazdaságtan és az általános kurzusokban alkalmanként tárgyalt gazdaságtörténeti kérdések nem pótolják a gazdaság elméleti és történeti vizsgálatára kidolgozott hasznos kategóriák megismerését szolgáló külön gazdaságtörténeti tanfolyamok indítását a történelemszakkollegistáknak – erre szükség volna (voltak is – eredménytelen – kezdeményezések ebben az irányban). Bár történeti néprajzot tanulnak a történész hallgatók, a társadalom és a kultúra jelenségeit elméleti igényrel magyarázó tudományok egyik legnépszerűbbike, az antropológia továbbra is csak homályos búvszó a számukra. Nagy pozitívum volt az utóbbi évtizedben az ELTE Múvelődéstörténeti Tanszékének megalakítása, de itt is várat magára a kultúra történetének elméleti megközelítése – remélhetőleg az idén kezdődő újrászerveződés e téren változásokat hoz majd.

4. Végezetül egy utolsó probléma: a szakmai folyóiratok kérdése. Interdiszciplináris megközelítés, mint a bevezetőben említett példák is mutatják, leginkább egy-egy folyóirat körül tudott kikristályosodni, mely intézmények helyett is folyamatosan képviselni tudott egy újféle szemléletet. A történettudományos produkciók módszeres ismertetésével, bírálatával kapcsolatban tudták a legeredményesebben felvetni (mint Marc Bloch és Lucien Febvre) az újabb megközelítéseknek, a rokon tudományok közelítésének az igényét.

A magyar történettudomány folyóiratai között nincs olyan, amely az interdiszciplináris megközelítések előmozdítását tekintené fő feladatának. A Századok és a Történelmi Szemle feladata érthetően eltér ettől: – egy országos társulat, illetve egy akadémiai intézet lapja, nem egy meghatározott törekvésé. A Világtörténet sokat tett az újszerű külföldi törekvések hazai megismertetésére, de kevés teret szentelhetett a hazai hasonló kérdésselvetéseknek – nem lehetett azok orgánuma. A História sokat szélesített a történeti vizsgálat perspektíváin, új témák sorát tárgyalta elsőként, de – népszerűsítő feladataiból következően – nem sok teret adhatott az elméleti-módszertani kísérletezésnek.

Amíg az interdiszciplináris törekvéseknek nem lesz önálló lapja, nemigen számíthatunk a helyzet megváltozására. Feltéve persze, ha egy ilyen változás kívánatosnak ítéltetik.

AZ INTERNACIONÁLÉ ÉS A HÁBORÚ – A SZÉTVÁLÁS 1914-BEN KEREKASZTAL KONFERENCIA PÁRIZSBAN 1987. DECEMBER 17–18-ÁN

Mindenekelőtt a konferencia jellegéről, összehívásáról, a konferencia tematikájának alakulásáról kívánnék szólni. Önmagában figyelemre méltó tény, hogy miközben nálunk időről időre többen hangot adnak annak, hogy „csökken az érdeklődés a nemzetközi munkásmozgalom története iránt” – s e véleményükkel maguk is sajátosan járulnak hozzá egy spirál kialakulásához –, Nyugat-Európában mindenestre távolról sem ez a helyzet. Legalábbis értelmiségi-egyetemi körökben nem. Miként nem kevésbé elgondolkodtató, hogy végül is a párizsi egyetemek szervezték meg ezt a konferenciát, amelyet eredeti elgondolásaik szerint a Bázeli Kongresszusnak szenteltek. E konferenciát a II. Internacionálé emlékezetes háborúellenes bázeli kongresszusának évfordulójára időzítették, de úgy, hogy a témák sorában a II. Internacionálé, a háború, a béke, patriotizmus, nemzet vitáit is be kívánták emelni az 1907–1914-es korszakban. Így festett az eredeti elgondolás, amihez képest a gyakorlat csak részben módosult, amennyiben a felkért résztvevők referátumai nyomán került át – legalábbis részlegesen – a hangsúly 1912-ről ismét 1914-re, sőt az első világháborús korszakra.

Tudtommal ez volt az egyedüli nemzetközi tudományos konferencia, amelyet a bázeli kongresszusra emlékezve e tematikából rendeztek, pedig ilyen tarthattak volna másutt, nálunk is, hiszen még szűken magyar vonatkozásban is van és lett volna miről beszélni. A párizsi szervezőket-kezdemenyezőket így pusztán a lehetőség biztosításáért is elismerés illeti.

A párizsi tanácskozás másik jellemző vonása volt, hogy ténylegesen biztosították annak kerekasztal jellegét. Abban a vonatkozásban is, hogy a zömében nyugat-európai kutatók és egyetemi oktatók (főként franciák, olaszok, nyugatnémetek) mellett Kelet-Európából, Jugoszláviából, Bulgáriából, Magyarországról is érkeztek referátumok, illetőleg a Szovjetunióból résztvevők. S persze ez a „kerekasztalnak” csak egyik feltétele volt: a másik a résztvevők nyitottsága és többféle gyökerezettségű megközelítése. Persze akik e konferencián megjelentek, mind baloldaliak voltak, vagy ahogy az angol pontos és régi hagyományokra visszanyúló terminológia meghatározza: balra álltak a centrumtól, szocialisták, kommunisták – és főként francia relációban olyan tegnapi kommunisták –, akik az ismert 180-as fokban nem fordultak át jobbra, s nem hajóznak az „új” neoliberais zászlók alatt.

Végül a harmadik megjegyzés: az igazán „nagy öregek” sajnos már hiányoztak a találkozókra, de jelen voltak a nyugdíjhatár körül mozgó francia–olasz–német „nagy-professzorok”, miközben referátumokkal jelentkezett az újabb 30–50 év alatt

ti nemzedék is, akiknek többsége angol és olasz egyetemekről, holland kutatóintézetekből került ki. E mozzanatot ugyancsak fontosnak látom: mutatja azt is, hogy a „baloldal húzóereje” nem merült ki, folytonossága nem szakad meg, ha az elemzési módszerek változnak is. S természetesen e fiatalok referátumai saját egyéni kutatásokra támaszkodtak – anélkül, hogy hirtelenjében minden korábbi eredményt megkérdőjelezve kívánták volna a spanyolviaszt felfedezni.

A konferencia tanácskozásának módszere az volt, hogy minden két-négy referátumból álló „blokk” után vitatták meg ezeket a tematikai egységeket. A konferencia első tematikai csoportjába a pártok és az Internacionálé kapcsolatai kerültek. A párizsi rendezők döntése alapján a nyitó referátum az enyém lett. Áttekintésemben az elért eredmények mellett jeleztem azt is, hogy milyen kérdésekben látok még az Internacionálé történetének egészét érintő fehér foltokat, illetőleg hol mutatkoznak olyan problémák, hogy egy-egy ország archivumában, illetőleg szocialista periodikáiban hajdanán megjelent értékes forrásanyag „rejtve marad” a nemzetközi közvélemény elől. Végül vázoltam, hogy a magyar szociáldemokrata mozgalomban miként reagáltak e problémákra 1907 és 1912 között. E blokk második referátumát Marc Vuilleumier genfi professzor terjesztette elő. Vuilleumier neve jól ismert a nyugat-európai történetírók körében, mint a svájci munkásmozgalom olyan kutatójává, aki az I. Internacionálé időszakától szinte napjainkig vizsgálta a problémákat, azokat minden esetben nemzetközi összefüggésbe beágyazva. Ezúttal a megközelítés az 1914 utáni svájci sajátosságokra irányult, de ezeket mindvégig az Internacionálé alapproblémáival kölcsönhatásban elemezte. Az ismert berlini történész Annalies Laschitz (számos nagy Luxemburg-feldolgozás és dokumentumkötet összeállítója, szerzője) ezúttal az 1910–11-es emlékezetes német pártvitákat elemezte. Az 1911-es marokkói krízissel kapcsolatban a referátum több alapkérdést vetett fel. Végül a negyedik írás Bécsből érkezett, szerzője a nálunk jól ismert Herbert Steiner, aki ezúttal azt elevenítette fel, hogy e tárgyalt korszakban Otto Bauer mennyiben és miként reagált a háborús krízisre, az imperializmus új jelenségeire, a drágaságra, és miként keresett az új kihívásokra feleleteket.

A konferencia második tematikai egysége kifejezetten a Balkán, az 1912–1913-as balkáni háborúk voltak. Ebben a vonatkozásban két alapreferátum hangzott el. Az egyiket a belgrádi Cedimir Strbac készítette, aki a sokféle nemzeti sajátosság mellett hangsúlyozta, hogy a szerb szocialista vezetők ismeretesen mind a balkáni háborúk idején, mind 1914-ben is, amikor országukat először érte külföldi invázió, mégis hangsúlyozottan internacionalista álláspontot foglaltak el. E tények jól ismeretek, de Strbac háromnegyed századdal később sem látta indokoltnak, hogy ezeket az akkori értéktételeket „meghaladottaknak” minősítse.

A másik referátumot a bolgár Zsivka Damjanova terjesztette be nagy és részben sok új archívumi forrásanyag alapján. Referátumának az is új vonása volt, hogy amellet, hogy ismertette és méltatta a bolgár tesznyákoknak ugyancsak jól ismert internacionalista álláspontját, a bolgár történetírásban hosszabb időn át csak negatívan bemutatott „szélesekről” is más hangon beszélt, és rámutatott nemegyszer pozitív szereplésükre (így éppen Bázél idején).

Ugyanakkor azt is aláhúztam, hogy a „szélesek” nem szabad egy kalap alá venni, lényeges belső áramlatok különböztethetők meg e pártban. Az előadó nagy

részletességgel ismertette a Balkán Föderatív Köztársaság gondolatának kialakulását és történeti útját ezekben az években.

A „balkáni referátumokhoz” és a balkáni problémakörhöz két irányból érkeztek reflexiók. A párizsi egyetem professzora, René Gallisot arra „kérdezett rá” mindkét előadónál, hogy mi magyarázza a balkáni szocialisták hangsúlyozott internacionalizmusát, s a feleletet „patrióta” irányban igyekezett kerestetni – amit a két referens elhárított. Zsivka Damjanova erőteljesen hangsúlyozta, hogy a Balkán Föderatív Köztársaság gondolata egyáltalán nem sorolható a naiv vágyálmok körébe. Másfelől magam utaltam arra, hogy a Népszava hasábjain is milyen értékes, egyenesen a lap számára írt elsődleges értékű állásfoglalás-cikkek érkeztek Lapčević, Racovski és Szakaszov tollából. Ezek a sajtócikkek nemzetközi szinten nincsenek összegyűjtve – vagyis nemzetközi szintű kooperációra ebben a vonatkozásban is mutatkozna még lehetőség. Másfelől jeleztem, hogy miként az 1911–1912-es vitákban német és nyugat-európai szinten is mutatkozott egyfajta szektás-balos csoportosulás, vélemény a háború-béke kérdésben (Radek–Lensch–Pannekoek), ugyanígy 1912–13-ban, majd 1914–15-ben a bolgár tesztyákok részéről ez a szektás averzió akadályozta a széles háborúellenes szocialista egységfront kialakulását. E kritikai megjegyzést Damjanova jogosnak ismerte el.

Az első nap harmadik tematikai egysége meglehetősen széteső volt, aminek rövidebb összefoglalója szinte lehetetlennek tűnik. Három angol előadó két referátuma került megvitatásra – és ez a két referátum a nemzetközi szakszervezeti mozgalom kérdéseit elemezte. A több Franciaországban megjelent nagy monográfia szerzője, az angol egyetemi előadó Jolyon Howorth és a birminghami egyetemen előadó Susan Miller közös referátumban az 1914 előtti korszak kérdéseit, s súlylával a Nemzetközi Szakszervezeti Titkárság, s ezen belül a brit–francia és német szakszervezeti együttműködés formáit és buktatóit, ellentmondásait vizsgálta (megint egy terület, amelynek tudtommal nálunk nincs szakértője!), majd ugyanezt a témát folytatta a londoni egyetem egy fiatal előadója, Sheila Price a háború korszakára. Noha e témáról lassan 70–75 év óta folyamatosan jelennek meg visszaemlékezések, cikkek, ez a forrásanyag is részint rendkívül szétszórt, részint még archívumokban „fekszik el”. S ami a „nyugati” történetírók számára hozzáférhetőbb, az megközelíthetetlen számukra „a központi hatalmak” szakszervezeti vonatkozásában. A sokféle árnyalás szükségességéről (így a CGT és a brit szakszervezetek, illetőleg az AFL között jól érzékelhető különbségekre vonatkozóan) magam is tettem észrevételeket, mivel S. Price-nál túlságosan is csak az a „fővonulat” került referátuma látószögébe, hogy a brit és francia szakszervezetek miként vitatták el a Titkárság irányítását a németektől, Legientől.

Ugyanabban a blokkban vitatták meg azt a nem kevésbé elkülönülő referátumot, amely az amerikai szakszervezeti mozgalom alakulását, az AFL állásfoglalásait, az AFL-nyilatkozatok „stflusát” elemezte. Ez a referátum az ismert francia amerikatudatónak, a grenoble-i egyetem professzorának, Hubert Perrier-nek tolla alól került ki.

A konferencia második napja olyan tematikai egységgel „nyitott”, amely nálunk eddig mintha ugyancsak egyáltalán nem nyert volna „polgárjogot”. S ez a nemzetközi ifjúmunkásmozgalom története. E témakörből Georges Haupt két hajdani

rőfeszítések szerepét, hatását, és egyúttal kritikusan szólalt meg a hosszú megmutatkozó voluntarista szemléletről. E blokk másik elemét a nápolyi or, Luigi Cortesi előadása képezte, aki referátumában több történeti kor-kritikusan vizsgálta Lenin történeti-politikai helyzetfelmérését, s hangsú-változásokat az 1914–1915-ös, az 1917-es és 1918-as következtetések között, n Cortesi ugyancsak szocialista szellemben elemezte ezeket a feltételeket, vákat.

„kerekasztalra” érkezett egy bizonyos fokig „rendhagyó” előadás is, a hol-cel van der Linden tollából, aki az amerikai „szociológiai” iskola eredmé-zvetítette. Marcel van der Linden, aki az Egyesült Államokban tanult, s nem űen történész, inkább szociológus, néhány éve dolgozik az amszterdami omtudományi Intézetben (ISG) és jelentkezik úgy, hogy kutatási módsze-emzetközi munkásmozgalom történetére próbálja alkalmazni. Ebben az is témamegjelölése is jellegzetes volt: „az európai munkásosztályok nem-grációs folyamatát” kívánta áttekinteni, hangsúlyozottan nemcsak a törté-nányi diszciplinákat alkalmazva. Az előadás valóban élénk vitát váltott ki, , így a francia egyetemi professzor – s a kerekasztal egyik francia szerve-lobert Paris világított rá, hogy van der Linden mennyiben fogad el „integ-helyzeteket akkor, amikor erről egyáltalán nem lehet beszélni.

„yancsak bizonyos fokig „kilógott” e tanácskozásnak nem annyira eszmei l, mint a többi választott téma közül az az előadás, mit Karl Holl, brémai or terjesztett elő, aki az alig ismert (illetőleg az utóbbi évtizedekben nálunk itett) tényanyag alapján vizsgálta az 1914 előtti polgári pacifista körök te-égét. Holl vitafelszólalásaiból kitűnt, nagyon jól ismeri más országok ha-usú köreinek tevékenységét, gondolatait – egy ilyen nemzetközi áttekintés ására azonban nem vállalkozott, és elsősorban német területen maradt.

„ndez, úgy vélem, kellően bizonyítja, hogy sokféle összefüggésben is tény-terekasztal” ült Párizsban össze – s nyilván ezzel magyarázható, hogy zó értékelések” megadására egyáltalán nem került sor.

Jemnitz János

„tanítványa” – ma már mindketten egyetemi professzorátumot. A kanadai, montreali egyetemről érkezett Yolka kalista mozgalom fiataljairól készített áttekintést. Ez a vette nyomon fejlődésvonalukat, részint e csoport fol Syndicalistes nyomán. A modenai egyetemről érkezett olasz ifjúsági mozgalom azonos korszakbeli jelenségeit ezeket a nyomvonalakat az 1914 utáni időszakra is adott a Nemzetközi Ifjúsági Internacionálé titkárságának a Danneberg-féle megtorpanás és a Münzenberg-féle újrozatait.

Ezt követően egy olyan tematikai egység következni a rendszeresen „feltűnik”, és súlyánál fogva a helyet foglal magának. S ez persze a német munkásmozgás féle áramlatok megítélése. E témakörben az amszterdami Jürgen Rojahn készített nagyobb áttekintést arról, hogy később milyen állásfoglalások születtek a német szociálisták ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy az 1914. augusztusi voltak a régebbi előfutárai – már 1870-ben is. A második egyetem professzora, Dieter Groh készítette. Grohban az ún. „kettős lojalitás” kérdése került, vagyis a egyfelől a nemzeti keretekhez, másfelől a nemzetközi közfűciókhoz kötődött. E tétel körül természetesen ismét maga is a későbbiekben pontosította véleményét, hogy békénította 1914 augusztusában sem a jobboldali „ultráklistákat. A vita olyan érdekes eredményt hozott, hogy lenyűnül attól, hogy Berlinből, Koblenzből vagy Amszterdamban, hogy 1914-ben sokkal szélesebb volt a szociálisták körében az internatcionalista-háborúellenes szembeállítás tételezték. Groh maga jelezte is, hogy saját 1973-ban írt az értelemben kell a szétszórt, nehezen felkutatott forrásait, újraírnia.

Az összképet, az 1914–1915-ös valóságot, a munkásmozgás helyzete az a helyzetfelmérés is, amit az olasz kutatók, egyetemi az olasz realitásról. A milanói Felicia Gagnotti azt vázolta, hogy a május 1-i felvonulások mennyiben bizonyították a nemzetközi erők jelenlétét, másfelől viszont felvetettek vezettek mennyiben tudtak előrepillantani, mennyire tucnyeket. Mindenesetre azonban az 1914–1915-ös olaszországot, politikáját nemcsak „jelenlévőnek”, hanem irányt adó így értékelte az olasz és nemzetközi erők háborúellenes Brodolini Intézet egyik vezetője, Andrea Panaccione is. Végeredményben ezt az értékelést sajátosan egészíti ki az orosz blokkja. A moszkvai akadémiai Nemzetközi Munkásmozgás Igazgatóság helyettese (B. Kovalj) beszélt arról, hogy az 1914-ben „fel kell értékelni” az egykori háborúellenes erők,

cifista
időn át
profess
szakbar
lyozta a
miközbe
alternat

A
land M.
nyeit k
elsősre
Társada
reit a
esetben
zeti int
nettudo
s több
zője –
rációs”

U
keretéb
profess
nem éri
vékeny
sonló tí
felvázol

M
leges
„össze

MAY CELEBRATION A CURA DI ANDREA PANACCIONE

Marsilio Editori. Venezia 1988. 214 l.

MÁJUS ELSEJEI ÜNNEPSÉGEK ANDREA PANACCIONE GONDOZÁSÁBAN

Az utóbbi évtizedekben nem sok kötet jelent meg magyar nyelven a május 1-ék történetéről, s tudomásunk szerint egyetlen, amely a május elsejék nemzetközi történetét (illetve ezek legkezdetét) tárgyalta (e sorok írójától). A tények azt bizonyítják, hogy a magyar és a nemzetközi irodalmi termés között e téren is nagy eltérés kezd mutatkozni. Hosszabb ideig való igaz volt, hogy 1945 utáni nemzetközi történeti irodalomban is csak a franciák „jeleskedtek” ilyen munkák kiadásával, Maurice Dommanget az 1950-es évek kezdetén valóságos úttörő munkát végzett – de az utóbbi évtizedben az állóvíz megmozdult, s a centenáriumphoz közeledve egymás után jelentek meg ilyen természetű munkák az Egyesült Államokban, az NSZK-ban, az NDK-ban, a Szovjetunióban, Olaszországban és Svájcban. Ugyancsak ehhez a jubileumhoz kapcsolódik, hogy a milánói Brodolini Intézet, amely a szocialista párthoz áll legközelebb, magára vállalta a május 1. kutatások nemzetközi koordinálását, már időszaki bulletint is megjelentet e témakörben, s az itt ismertetett kötet ugyancsak a Brodolini Intézet kezdeményezésében jelent meg.

A tanulmánykötet legfőbb erénye, hogy nemzetközi, s több régióba (sőt kontinensre) és korszakba vezet el az érdeklődőt, igaz, hogy az eltérések arányai a „kínálat” adottságaitól függtek.

Az egész kötet Andrea Panaccionenak, a kötet gondozójának magyarózó és kérdésvetető tanulmánya vezeti be. Panaccione már nyitó soraiban hangsúlyozza, hogy május 1. esetében teljességgel rendhagyó ünneppel, eseménnyel áll az érdeklődő szemben, hiszen ez eleve internacionalista szemléletű és internacionalista szervezésű ünnep – amire más esetben nincs példa. Ugyanakkor persze mielőst az ünnep valóságossá vált, akkor megannyi szállal kötődött az egyes országok, sőt ezeken belüli régiók sajátosságaihoz is. Ugyanígy a májusi akciókat egyszerre szervezték felülről – s volt nagyon is erős az alulról induló spontán elem is. Panaccione utal arra a jelenségre is, hogy az indító veteránok persze gyorsabb, átütő sikert reméltek elérni a híres három 8-as megvalósításában, s az egyik legtisztább személyiség, a ragyogó tollú poéta-író, William Morris a híres „News from Nowhere” frásában, a messzejövőből „viszszapillantva” jelöli meg május 1-jét olyan induló pontként, amelyre ez idilli, szociális világból majd elégedetten emlékeznek vissza utódaink. A morrisi képet felvillantva Panaccione rávilágít – ettől az ideális világtól még mindig mily messze vagyunk.

Másfelől Panaccione aláhúzza május 1-nek egy másik sajátos vonását: azt, hogy ez alapvetően mindig is vörös (kezdetben szocialista, később szocialista és kommunista) volt, de ugyanakkor vannak fekete (anarchista), fehér (katolikus) tradíciói – sőt fasiszta elágazásai is, amelyek mind külön-külön tanulmányozandók.

A kötet egyik „erős”, s nyitó tanulmányát Giovanni Ginex, a Brodolini Intézet munkatársa írta, az olasz május 1-ék ikonográfiái ábrázolásáról. Ginex egyaránt figyelmet kellett hogy fordítson a történeti és a művészettörténeti korszakokra, s ezen belül is természetesen élesen eltértek az említett szocialista, anarchista és katolikus lapok illusztrációi, rajzai – s egész hangulatuk. Ginex legnagyobb figyelemmel az olasz májusok legkezdetekre, a nyitó 1890-es évekre volt – de a tendenciákat mintegy két és fél évtized átfutásában követi nyomon, s alapos, elemző frását gazdag illusztrációs anyaggal támasztja alá (amit a kiadó kész volt magára vállalni!).

Ginex tanulmányát két szovjet frás követi. Az egyiket Timur Timofejev akadémikus, a moszkvai Nemzetközi Munkásmozgalom-történeti Intézet igazgatója írta a május elsejék szovjet – és nemcsak szovjet – historiográfiájáról. Timofejev ugyan érinti a korai május 1-eket, de alapjában már csak az 1917 utá-

ni történeti irodalomról szól. Ezt az frást igen szerencsésen egészíti ki az a bibliográfiai összeállítás, amelyet ugyancsak ez a moszkvai intézet készített el, s amely 153 tételben ismerteti – ezúttal valóban a kezdetektől – a legfontosabb orosz és szovjet munkákat, tanulmányokat.

Az írások egész csoportja vezet el azután május 1. születésének „hazájába” – az Egyesült Államokba, igaz, e blokk erősen kettős vetületű, nem annyira az egyértelmű amerikai, hanem jórészt az Egyesült Államokba kivándorolt olasz munkások május elsejéről szól. De távolról sem tisztán, hiszen az átszövődések eleve adottak. E blokk nyitó tanulmányát Rudolph Veccoli, az amerikai minnesotai egyetem professzora és az ottani Immigration Research Center igazgatója írta. Csakhogy Veccoli, a kutatások valóságos „nesztora” egyáltalán nem valami hűvös akadémizmussal nyúlt témájához, amit ezúttal jellegzetes módon le is szűkített, s még csak nem is általában szólt az olasz bevándorolt munkásokról, hanem kifejezetten az anarchista olasz munkások május elsejéről, s még nagyobb részletességgel az Egyesült Államokba kiadott anarchista olasz orgánumok május 1-i számaival, szerkesztőivel s ezek felfogásával foglalkozott. Hozzátehetjük, hogy ismét nem valamiféle professzoros leereszkedéssel, hanem a gondos elemzések mellett „olaszos szívvel” is mutatta ki a szociális eszmék befogadását, s azt, hogy miként talált egymásra az 1890-es években az egymás mellett élő olasz és amerikai mozgalom. Veccoli különben hangsúlyozza, hogy az olasz bevándorlók nagy többsége a Dél mezőgazdasági munkásai közül került ki, akik körében nagyon elevenen élt az összefogás, a bajtársiasság érzése (gondoljunk Bertolucci híres „1900” című filmjére). 1890-ben, 1891-ben az olaszországi heves május elsejei akciók és letartóztatások után sok anarchistának – anarcho-kommunistának tűnt egyedüli menekülésnek az amerikai kivándorlás.

Veccoli azonban nem rekedt meg a nagy tendenciák jelzésénél. Mint már jeleztük, nagyon pontos leírást ad elsősorban az 1890-es évek első olasz anarcho-kommunista orgánumairól, s a nemzetközi is jól ismert S. Merlino mellett (aki az Internacionálé első kongresszusain is „jeleskedett”) elsősorban azt a költő, író, jogász, lapszerkesztő P. Gorit emeli ki, aki frásaival Veccoli szerint alaposan áthattotta és jellemezte a kor amerikai olasz anarcho-kommunista mozgalmát.

Megjegyzendő, Veccoli is azon tanulmányírók közé tartozik, aki messzebb ment a kezdetnél, áttekintést ad az 1900-as évekre, sőt az I. világháború esztendeire is – aláhúzva, hogy az olasz anarchisták, anarcho-szindikalisták körében milyen megdöbbentést okozott a háború –, amivel első pillanattól élesen fordultak szembe, szociális és internacionalista alapon is.

Ehhez az olasz–amerikai blokkhoz tartozik két olyan fiatalabb olasz kutató frása, akik mindketten az Egyesült Államokban védtek meg disszertációjukat – de akik az ún. „korszellemmel” szemben nem fordultak a neoliberalis irányba, hanem egyértelműen „tradicionalis” szocialista szellemben szólanak meg. Susanna Garroni elsősorban a korai amerikai munkásmozgalom és a május 1. amerikai születését elemezte, de nemcsak 1886-ban, hanem később 1890–1891-ben is, amikor már bekövetkezett az a paradox jelenség, hogy noha május 1. az Egyesült Államokban született meg, ekkorra már előbb a Knights of Labor, később pedig az AFL is fokozatosan visszahúzódott e mozgalmaktól. Garroni kitért arra a másik kontrasztjelenségre, hogy ugyanitt a május elsejével fokozatosan szembeállították a szeptemberi Labor Day-t, aminek persze kezdetül más tartalma volt. S. Garroni hívja fel a figyelmet arra a jelenségre is, hogy az olasz közösség akkori „elsőhegedűs”, „összszemzeti” orgánuma, a L'Eco d'Italia kezdetben még támogatta a májusi mozgalmat, de a Haymerket-események, majd az anarchista vezetők ellen meginduló, „vörös veszélyre” riasztó sajtóhadjárat és hangulathullám közepette – már május 1. eszméje ellen fordult. A kor másik, demokratikusabb, s az olasz közösségek második legbefolyásosabb lapja (az Il Progresso Italo-Americano) azonban ezután is támogatta a szociális, munkásvédelmi törvények meghozatalára irányuló mozgalmat. Az olasz–amerikai bevándoroltak körében azonban május 1. így szintén elhatárolódásokra vezetett.

Az olasz–amerikai blokk harmadik munkatársa, Elisabetta Vezzosi folytatta Garroni munkáját, mert noha Garroni is eljutott az 1910-es évekig, Vezzosi kifejezetten már ezzel a korszakkal foglalkozott, mind a szocialista párt és az IWW, mind az olasz–amerikaiak vonatkozásában. Továbbá még egy sajátos szempontot kísérelt meg érvényesíteni: meglátatni a női munkások különleges helyét.

A kronológiai elvet követve a bécsi Herbert Steiner emlékezett meg az ausztriai május elsejék születéséről – amelyek ismeretes módon e nap megünneplése egyik legfontosabb területét képezték, amelyek egyáltalán lehetővé tették, hogy május 1. ténylegesen nemzetközivé legyen. Steiner megvilágítja a szocialisták felfogását, felidézi Victor Adler és W. Ellenbogen egykorú cikkeit és későbbi visszaemlékezéseit – másfelől bemutatja, hogy a kormány szinten, illetőleg a munkálatók részéről milyen megtorlá-

sokat jelentettek be. Vagyis a bécsi május 1. egyáltalán nem indult „majálisnak”, amire jellemző az „az apró mozzanat”, hogy Victor Adler híres mozgósító cikkeit is a börtönből írta – s ő maga a májusi nagy felvonuláson éppen ezért nem is lehetett ott!

Ismét egész más régióba vezet el egy másik tanulmány, Bob Jamesé, aki az ötödik kontinensen, Ausztráliában követi nyomon a május elsejét, abban az országban, ahol a híres három 8-as és a munkavédelmi törvények a sajátos körülmények (szakmunkáshiány) következtében még hamarabb jelentek meg és érvényesülhettek – mint az Egyesült Államokban.

Végül e kezdeti korszakot szinte zárja és nemzetközi képpé szélesíti Jemnitz János tanulmánya, aki az első két május 1. alapján kísérli meg az összehasonlító fő vonások kimutatását. Utal arra, hogy részint az elhúzódó gazdasági válság elmélyülése folytán miként következett be sok nyugat-európai országban a liberálisok, sőt polgári radikálisok és a szocialista munkásmozgalom elválása, s ezt követően mutat ki egybevágó jelenségeket május 1. kapcsán a francia, angol, belga mozgalomban – kitérve a közép- és kelet-európai sajátosságokra is.

Kronológiai rendben haladva, a kötetet érdemileg egy újabb nagyobb olasz tanulmány „zárja”, Felicia Giagnottinak, a milánói egyetem professzorának írása. Giagnotti kifejezetten az első világháborús május elsejéssel foglalkozik, s természetesen szembekerül az első, az 1914-es „utolsó békeév” májusa a későbbiekkel, felfogásban, hangulatban, reménységben. Ugyanakkor azonban Giagnotti az, aki hosszabban szól a későbbi olasz május elsejéről is, ez a nap ebben az országban megmaradt látványosan háborúellenes és internacionalista ünnepnapnak. S Giagnotti tanulmánya ezt nemcsak a szocialista párti vezetésben, a lapok cikkei alapján érzékelteti, hanem foglalkozik azzal is, hogy ugyanezek az érzések miként éltek tovább „a bázison”, a munkások körében is.

A tanulmánykötet kínai tanulmány, a pekingi egyetem kutatójának írása zárja, aki szinte egyedül lépi túl a kötet 1914–1918-as határát, hiszen a május 1. Kínában igazán 1919-ben született, ezután bontakozott ki. (Legalábbis ez a közismert.) Az írás erről nyújt rövidebb áttekintést.

Ez a kötet nyilvánvalóan kezdet, s csak fájjalhatjuk, hogy a szerkesztők nem tudtak a skandináv, illetőleg az ibériai félsziget május 1-i mozgalmairól is áttekintéseket nyújtani, miként nyilvánvaló, hogy a balkáni, illetőleg általában kelet-európai megjelenítés is még erősen vérszegény. De nem felejthetjük, hogy ez az első ilyen kísérlet, amely egyáltalán eredményt is hozott, s a szervező Brodolini Intézet máris magára vállalta az újabb összefoglalók megjelentetésének előkészítését. Mindez nemcsak üdvös és üdvözlendő jelenség, hanem el is gondolkoztató, hiszen sokan május 1-jét és a munkásmozgalmat, s még inkább a nemzetközi munkásmozgalmat vitrinbeli (kiselejtezésre ítélt!) tárgynak ítélik.

Jemnitz János

EDGAR MATTISEN

TARTU RAHU

Tallinn „Eesti Raamat” 1988. 528 l.

A TARTUI BÉKE

Az 1920-as tartui béke mint nemzetközi szerződés a független polgári észt állam (Eesti Vabariik) elismerése volt. Egyszerre jelentette egy bonyolult időszak lezárását és az önálló fejlődés nyitányát. Az észt nemzeti törekvések korábban még azt sem tudták elérni, hogy az észtek egyetlen, egységes birodalmi kormányzásban élhessenek. Az Ideiglenes Kormány is csak 1917. IV. 12-én adta meg az autonómiát, amelynek értelmében a korábbi kormányzóságokból (az esztlandi és a lüvlandi bizonyos része) egyetlen területi egység jön létre. Már akkor kérdéses volt, hogy ez a jogi keret az orosz, a német(balti) vagy az észt uralkodó osztály érdekeinek érvényesülését fogja szolgálni.

A történelmi események azután a kibontakozás más útjait is megmutatták. A pétervári győztes forradalommal egyidőben merül fel az észt polgári független köztársaság igénye, és jön létre az első szovjet-észt állam: Eesti Nõukogude Vabariik. A német megszállást megelőző napon a kiűrtett Tallinnban kikiáltják a polgári köztársaságot (1918. II. 24.). Narvának Breszt-Litovszk-i átadásával (1918. III. 3.)

gyakorlatilag megszűnik az észti tanácsköztársaság, de a megszállók és az általuk támogatott balti német bárók nem tűrik az észti polgári elképzeléseket sem: császári tartomány vagy legfőbb perszónalunio a lehetséges megoldás. A német összeomlás után föllángol a harc: az észti polgári kormány és a Narva központú második észti tanácskormány (Eesti Tõrahva Kommun) között. A helyzet bonyolultságát növelte Szovjet-Oroszország beavatkozása (1918. XII. 7-től), Jugyenicis fehérerosz gárdájának működése, a R. v. der Goltz vezette balti szabadcsapatok kalandor akciói és az antant erőinek (angol flotta) jelenléte. Hosszú, küzdelmes időszak következik a szerződés aláírásáig.

A monográfia szerzője, Edgar Mattisen az Észti SZSZK állami díjas történészprofesszora 1921-ben született egy vidéki tanítócsaládban. 1940-ben fejezte be az ipari középiskolát Tartuban, majd részt vett a nagy honvédő háborúban. Utána Moszkvában elvégezte az SZK(b)P KB Legfelsőbb Pártiskoláját (1949). Harminchat éve tanít a felsőoktatásban, politikatörténettel foglalkozik. Életművének legnagyobb része a szocialista forradalom időszakához kapcsolódik, jelen műve eddigi kutatásainak összegezése.

Az 1. fejezet: Források és historiográfia. Elsőként Leninnek e békére vonatkozó írásait elemzi, s csak ezután következnek más források. Ezek korrekt ismertetésére törekszik. A fejezet kiemeli a szovjet (észt és nem észti) marxista feldolgozások érdemeit, majd a polgári munkák kritikájával zárja gondolatmenetét. Ez utóbbi részben különválasztja a két világháború közötti észti polgári történetírást értékelését a többiétől ugyanakkor itt zavaró összevonással együtt tárgyalja az 1920 utáni külföldi és az 1940/1945 utáni észti emigráns tudósok munkáit.

A 2. fejezet a világpolitikai eseményeket ismerteti, 1919 első hónapjaitól eredezteti azokat a folyamatokat, amelyek végül a békéhez vezettek. Bár műve a versailles-i konferencia észti vonatkozásainak eddig legteljesebb feltárása, mégis leegyszerűsíti az eseményeket. Az egyik oldalon áll Szovjet-Oroszország, amely a szocialista internacionalizmus jegyében felkarolja a katonailag elbukott (1919. I. 18.) észti szovjet ügyét, s miközben védekezik az intervenció ellen, mindent elkövet, hogy balti befolyását megtartsa. A másik oldalon pedig az antant és a környező szovjetellenes államok segítségét felhasználó, a függetlenség nacionalista jelszavával operáló ellenforradalmár észti polgári erőket mutatja be. (Megfeleldekzik arról, hogy ez az időszak az észti polgári demokratikus forradalom időszaka is egyben.) E fejezetben található egy magyar vonatkozás is; Kun Béla 1919. IV. 25-i német nyelvű rádiógrammja, amelyet az észti polgári Ideiglenes Kormányának küldött. E békefelhívás azonban válasz és eredmény nélkül maradt (85. és 107. l.). A fejezet harmadik részében a munkásmegmozdulások méreteit, politikai hatását és eredményét elemzi.

A 3. fejezet az antant erőfeszítéseit mutatja be, melyek célja, hogy egyrészt a szovjetellenes katonai lépéseket az önállóság biztosítására használják fel, másrészt a konszolidációhoz elnyerjék és megőrizték az antant jóindulatát. Kevés szó esik arról, hogy miközben rákényszerülnek a Jugyenicis első hadjáratának visszaverésével létrejött keleti front megszilárdítására (az észti területek határánál), meg kell birkózniuk R. v. der Goltznak, a Finnországban sikeresen működő német szabadcsapatvezérnek Rigából kiinduló támadásával. A katonai eseményeket egy kétkötetes polgári mű (Eesti Vabadussoda) adataira támaszkodva mutatja be, kritikája jobbra csak annyi, hogy az észti áldozatok és sikerek mellett/helyett a fehérterror garázdálkodásait emeli ki.

A 4. fejezetben az antant politikusainak koncepcióit vázolja, a címe: A „balti kérdés” mint a szovjetellenes intervenció egyik láncszeme. Itt főleg azt érzékelteti, hogy mennyiben felelt volna meg a párizsi konferenciának a német akció, pontosabban hogyan áldozták volna föl az észti burzsoázia hatalmát R. v. der Goltz sikeres antikommunista törekvéseinek. Ennek volt a függvénye, hogy az észti kormány a függetlenségi törekvéseket semmibe vevő fehérerosz Jugyenicist továbbra is támogatta.

Az 5. fejezet a Békeoffenzíva címet viseli. A szakirodalom e néven a vörös hadsereg 1919 decemberi támadását tartja számon, amelynek az volt a célja, hogy Jugyenicis 2. hadjáratának összeomlása után fölszámolja annak katonai bázisát, visszaállítsa a szovjet-észt hatalmat, de legalábbis kikapcsolja az intervenciók államok sorából Észtországot. A fejezet azonban kifejezetten a dolgozók, a proletariátus és a Kommunista Párt szemszögéből látatja a nyári eseményeket. Eszerint a béke/fegyverszünet jelentősen csökkentené az intervenciók nyomását (a sztrájkok és tüntetések mellett a KP békemanifesztumát és a Szakszervezeti Kongresszus határozatait tárgyalja), ugyanakkor játékony belpolitikai hatása is lenne. Az észti kormány azonban, bár a béke számára is létfontosságú volt, úgy vélte, mégsem nyithatja meg határait a rigai vagy a petrográdi hadak előtt.

A 6. fejezet – A hivatalos békepárbeszéd kezdete – Csicserin VIII. 31-i rádiogrammjával indul, az akciót Szovjet-Oroszország keleti és déli frontjainak nyomása eredményezi. A Pskovban kezdődő

előzetes tárgyalásokra a balti kisállamok egységes fellépést készítettek elő. Főleg angol biztatásra, hozzákezdtek a Balti Szövetség megteremtéséhez, amellyel növelhetnék politikai súlyukat. Az 1. konferencia Tallinnban (IX. 14–15.), a 2. Tartuban (IX. 29–X. 1.) a finn, az észt, a lett és a litván érdekeket kísérelte meg egyeztetni. Mindent megzavar Jugyenic 2. hadjárata, amely X. 16/17-re már Petrográd külvárosaiig hatol.

A 7. fejezet a „Háború vagy béke?” alternatíváját vizsgálja. A korábbi tárgyalások nemzetközi visszhangja mellett a munkásmegmozdulások jelentőségét emeli ki. Az igazi nyomást azonban Jugyenic veseresége gyakorolta: várható volt, hogy az ellentámadásba kezdő vörös hadsereg nem fog megállni az észt határoknál. Az észt kormány kényes helyzetbe került: az antant érdekeiért már nem mert és nem is tudott több áldozatot hozni, viszont sem az antant támogatását nem kívánta elveszíteni, sem a vörös hadsereg megállásában nem bízott. Ehhez járult a Litvinov-misszió ajánlata a tárgyalások folytatásáról. XI. 10-én újra Tartuban kíséreltek meg egységes álláspontot kialakítani az észt, a lett, a litván és a finn politikusok, kikérve a lengyel, az ukrán és a belorusz polgári kormányok képviselőinek tanácsait. Közben érkeznek a hírek a Jugyenic vert hadai nyomában előrenyomuló vörös hadseregről. Sikerül még egyszer mozgósítani a polgári erőket és ellenállást kifejteni a keleti határokon.

A 8. fejezet az újraindult tanácskozásokkal foglalkozik. Miközben a szovjet-orosz képviselők új utasításokkal érkeznek (Leninnek mérlegelnie kellett a különböző veszélyeztetett területek gazdasági és politikai fontosságát), Anglia (és Franciaország)politikusai számba vették a lehetséges béke esélyeit és következményeit. Hosszas tárgyalások után megállapodnak a béketárgyalás színhelyében és időpontjában.

A 9. fejezet a békekonferencia első szakaszát ismerteti (1919. XII. 5–22.). Mialatt folyik a katonai tevékenység (a narvai felőrlő harcok), a felek a határokról, a garanciákról és természetesen a fegyverszünetről tanácskoznak. Mattisen hosszan elemzi Lenin irányelveit; Brest-Litovszkkal veti egybe azokat. A konferenciát (főleg gyorsasága miatt) ellenzik a nagyhatalmak politikusai, úgy vélik, az ellenőrzés is kicsúszik a kezükből. Az észt kormánynak az ezt figyelembe vevő időhúzását keresztezi a hadihelyzet rosszabbodása: XII. 31-én, az áttöréstől tartva, aláírják a fegyverszünetet.

A 10. fejezet a konferencia második szakaszát ismerteti (1920. I. 1–II. 2.). Bár az észt kormány még egyszer próbálkozik az együttes fellépés megszervezésével – 4. konferencia (Helsinki I. 15–20. között, finn, lett, litván résztvevőkkel és lengyel jelenléttel) –, a szovjet delegáció végül eléri célját. Az észt kormány hajlandóságát gazdasági ígéretekkel növelték (pl. 15 millió aranyrubeles hadikárpótlás). A tárgyalások utolsó napjaiban megérkezik az antant de facto hozzájárulása, így semmi sem akadályozza, hogy II. 2-án 02,15-kor aláírják a békeszerződést: Szovjet-Oroszország részéről A. Joffe és I. Gukorski, Észtország részéről J. Poska, A. Piip, M. Püürmann, J. Seljamaa és J. Soots. A ratifikálás észt oldalról II. 13-án, szovjet oldalról III. 30-án történt meg.

A 11. fejezetben a tartui béke történelmi jelentőségét értékeli a szerző. Nyilvánvalóan kompromisszum volt, amelynek pontjai – Mattisen szerint – elsősorban Szovjet-Oroszországnak kedveztek: kikapcsoltak egy ellenforradalmi frontot. Az észtek gazdasági előnyökhöz juthattak a szuverenitás elismerése mellett, viszont az észt munkásságnak le kellett mondania a szocialista forradalom győzelmének az esélyéről. Az antant elismerte a szerződést, azaz tudomásul vette: a balti térségben súlya van az első szocialista államnak. A második alfejezet a békés egymás mellett élés első világtörténelmi tapasztalatait összegezi.

A könyv végén Függelék: első része a fegyverszüneti egyezménynek, a második része a békeszerződésnek, a harmadik pedig a békeszerződés egyes pontjaihoz illesztett kiegészítéseknek teljes és hiteles szövegét tartalmazza. A forrás- és irodalomjegyzék után orosz és angol nyelvű rezümé és illusztrációjegyzék következik. A szemléltető anyag mennyisége imponzans, legfeljebb több térképábrázolatot vártunk volna. Ezután pontos hely- és névmutató zárja a könyvet. Mindenképpen hiányoljuk a kronológiát, amelynek adatai eligazítottak volna, és világosabbá tették volna a legfontosabb események kapcsolódását.

A tartui béke első volt azon békék sorában, amelyet azokkal az országokkal kötöttek, amelyek korábban a cári Oroszország részei voltak: 1920. II. 2. Észtország, VII. 12. Litvánia, VIII. 11. Lettország, X. 4. Finnország (később 1921. III. 18. Lengyelország). Ezek az országok nemcsak függetlenségüket nyerték el, de olyan polgári hatalom került uralomra, amely nem felejtette a szocialista forradalom (orosz és saját) erejét. A balti békék a versailles-i békerendszer európai rendezését egészítették ki. Igaz, szovjetellenes államok jöttek létre, de már létrejöttük idején sikerült a szovjet kormánynak megakadá-

lyozni, hogy egységes tömbbel kelljen tárgyalnia. A békekötések során a következő, később is ható tendenciákra figyelhetünk föl: 1. a balti kisállamok (és később Lengyelország), hasonlóan Közép-Kelet-Európa és a Balkán államaihoz, nem képesek hatékony együttműködésre, létező együttműködésük nem ellensúlyozza a nagyhatalmi törekvéseket; 2. a győztes kapitalista nagyhatalmak nem képesek a „perem-államokat” tartósan támogatni, mert gazdasági és politikai érdekeik hosszú távon nem esnek egybe; 3. a Szovjetunió mint nagyhatalom, érvényesíteni tudja befolyását a szomszédos országokra.

A tartui béke, majd az erre épülő többi szerződés része lesz egy balti külpolitikai koncepciónak, amely megelőlegezte a békés egymás mellett élés későbbi doktrínáját. A tartui szerződés, jóllehet ellenforradalmi rendszert segített hatalomra, lehetővé tette a Szovjetunióval jó viszonyra törekvő polgári államok megszületését. Ez kétségtelenül gyöngítette a „cordon sanitaire” elképzelések hatékonyságát, és – más feltételekkel együtt – lehetővé tette a „szocializmus egy országban” megvalósulását.

Mattisen professzor könyvében – koncepciója folytán – nem találjuk annak vizsgálatát, hogy a tartui béke nyomán milyen lehetőségek nyíltak meg egy organikusabb észt nemzeti fejlődés előtt. Az 1940-es fordulatig annak eseményei és háttere iránt igen nagy az érdeklődés. A marxista történetírás, megszabadulva hibáitól, remélhetőleg e problematika megvilágítására is mielőbb sort kerít.

Árpás Károly

GUNST PÉTER

A PARASZTI TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 1.
MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1987. 170 oldal.

Gunst Péter e nagyívű tanulmányában az ismeretes, a parasztságra vonatkozó definíciókból kiindulva közelít a magyar paraszttársadalom kérdésének vizsgálatához. Ma már közhely, hogy a 19. században és különösen annak második felében a hagyományos paraszti kultúra bomlásnak indult Magyarországon is a korabeli extenzív iparosítás következtében. E konjunktúra megszűnése után ez a folyamat még folytatódott, azonban az I. világháború utáni korszakban a gazdasági mechanizmust kialakító endogám törvényszerűség a parasztságra is hatással voltak, mert ennek egyes hagyományos elemei revitalizálódtak. Ezen körülmények is indokolják e téma e korszakbeli kutatását.

Így az igényes problémafelvetésnek megfelelően a szerző munkájának első fejezetében áttekinti az összes és általában jobbára klasszikusnak nevezhető parasztság-definíciókat. A széles körű választási lehetőségek alapján hallgatolagos hipotézisként azt a tételt teszi magáévá, miszerint a parasztság önelátó üzemenek családi szervezete keretei között él és gazdálkodik. Azonban ez a tisztán családi szervezett önellátói üzem igen hamar bomlásnak indult. Így a parasztság társadalmi differenciálódása következtében a kisparcellások és zsellérek kénytelenek voltak már igen korán mezőgazdasági idény- és bér-munkásokként elszegődni, ugyanakkor a nagyobb paraszti birtokosok kénytelenek voltak napszámost vagy bér-munkást felfogadni. Ennek alapján a paraszti piacozó mezőgazdasági termelés kialakulása következtében már pl. Erdei Ferenc is a paraszt és a farmer kifejezések között egyenlőségi jelet tesz, mely fogalomban a családi munkaszervezet jelensége is meghúzódik, és itt csak mellékesen jelezzük, hogy a családi szervezetben művelt és birtokolt mezőgazdasági üzem, farm jelensége a polgári demokráciák jelszavai körébe is bekerült.

Gunst a parasztság fogalmának meghatározása után a paraszti társadalom és annak szerkezetének, struktúrájának jellegzetességeit, majd továbbiakban a jövedelmi viszonyokat és a 20. századi paraszti életforma kérdéseit is elemzi. Így az egész munkán végighúzódo vezérfonal, hogy a történetírás is igyekszik a paraszti birtoktest nagyságának alsó határait általános érvényességgel meghatározni, azonban ez a helyi és regionális feltételektől függ, ugyanakkor ezen birtokok nagyságát differenciáló tényezők körébe tartoznak olyanok, mint a művelés intenzitása vagy pedig a városi piachoz való közelség.

A szerző tanulmánykötetének első fejezetében jelzi, hogy milyen eljárásokat kell alkalmaznunk annak érdekében, hogy a paraszti birtok felső határát ne 50, hanem 100 holdban határozhatjuk meg. An-

nak ellenére, hogy volt egy bérmunkaerőt foglalkoztató paraszti birtokkategória – nagyon vékony volt az a paraszti réteg, mely saját lábán meg tudott állni. Így nemcsak hogy a zsellérek és a nincstelenek voltak kénytelenek mezőgazdasági bérmunkásként elszegődni, hanem még az 5 holdas birtokkategóriájú réteg is ennek révén egészíthette ki jövedelmeit. Ezen körülményeket figyelembe véve a parasztság 63 százaléka nem volt önellátó és ez kb. a 10 holdas birtoktesttől kiindulóan határozható meg, és az önellátó jellegű paraszti birtokosok ezen rétegnek csupán 30 százalékát tették ki. Ugyanakkor vannak olyan elgondolások, miszerint az 5–10 holdas paraszti gazdaságok önellátók és tisztán családi munkaszervezetek, és csak a 25 holdas kategória esetében jelenik meg a mezőgazdasági bérmunkaerő alkalmazása. A szerző viszont ezzel kapcsolatosan megemlékezik arról, hogy még ezen határok alatt is a 15–20 holdas birtokok például az aratáskor és csépléskor időszaki bérmunkásokat alkalmaztak ezen munkálatok elvégzése céljából – sőt arra is felhívja a figyelmet –, hogy az említett kategória napszámot alkalmaz, de ugyanerre sor kerülhetett az 5–10 holdas birtokkategória esetében, ha intenzív kertészeti vagy gyümölcskultúrák művelésével foglalkozott.

A kötet következő fejezete a parasztság társadalmi viszonyait illetően azt említi, hogy a helyi tényezők miként határozzák meg a paraszti birtokstruktúrán túl jövedelmeinek alakulását. A részleteket mellőzve csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy elemzése szerint az évi 3000 pengő tiszta jövedelem jelentette a legfelsőbb határt és ez megtermelhető volt egy 50 holdas birtokon, de viszont ezen birtok művelése intenzitásának módjától nagyon sok függött. A szerző nagyon frappánsan úgy nyilatkozik, hogy egy ilyen nagyságú birtokon a Kiskunságban csak tengődni lehetett, ugyanakkor Soltvadkert környékén az intenzívebb gyümölcsstermeléssel foglalkozva és piacra termelve itt egy 50 holdas birtok jelentős vagyron volt. Mint ahogy már említettük, Gunst szerint a paraszti birtok értéke olyan említett tényezőktől függött, mint az alkalmazott kultúrák intenzitása vagy pedig a piacközelség. Továbbiakban az időszaki mezőgazdasági bérmunkára való elszegődés, illetve a paraszti birtokokon a napszámok alkalmazása még a paraszti család létszámától függött, és az igás és általában az állatállomány nagysága mértékének megfelelően alakult.

A tanulmánykötet nagyon figyelemre méltó fejezete, melyben a szerző a 20. század első felének paraszti életformáját analizálja. Mint ahogy a parasztsággal kapcsolatos definíciók esetében jeleztük, az agrárproletariátus számára a mobilitási minta paraszti kultúra volt, viszont a vagyonosabb parasztság elsősorban a polgár és a dzsentri életformája felé fordult, és azok attribútumai megszerzése volt a cél (Itt jegyezzük meg, hogy Magyarország egyes vidékein a paraszt kifejezése helyett ők maguk a polgár vagy „pógár” terminust használták). Így ebben a fejezetben ezen felsőbb társadalmi rétegekkel való érintkezés következtében ezek kultúrája és ezzel együtt társadalmi érintkezési formái és értékrendszerének elemeinek a parasztság kultúrájába való alászállást mutatja be. A szerzőnek ebben a fejezetben azzal a kérdéssel is szembe kell néznie, hogy a korabeli parasztság kulturális szintjében mi tekinthető országosnak, vagyis makroszintűnek és így ezek után pedig a lokális szinten megfigyelhető mikroszkálájú jelenségek analízise után mi vehető össze az országos, makroszintű elemekkel. Ezen túl a szerző a két világháború közötti időnek gazdasági és társadalmi statisztikai eredményeit is hasznosítja. Az öltözetekkel való ellátottság és öltözködési szokások és fajták, valamint pl. a kielégítő táplálkozás kérdésének vizsgálata ilyen eszközök használatát követeli meg. E javak elterjedése nemcsak társadalompolitikai, illetve jövedelmi tényezők függvénye, hanem ennek van más aspektusa is. Így a 19. századtól kezdődően az ipari dömpingárúk úgy terjednek el a parasztság körében, mint ahogy a 17-18. sz.-tól kiindulóan a népi tisztaszobába bevonult a tulipános láda, amely valamikor a városi polgári rétegek attribútuma volt. Gunst kimutatja a polgári dzsentri kultúra elemeinek átörökítését a paraszti kultúrába. Az ilyen jellegű kulturális elemek között jelezhetjük a polgárság köréből kiszupplott ebédlogarnitúráknak a paraszti tisztaszobában való feltűnését, a városokhoz közel eső területeken az étkek fajtái és az étkezési szokások változatait, továbbiakban pedig a paraszti öltözék nem korlátozódik egyértelműen a nagymisékre felvett népi viseletre. A polgári és nemesi kultúra, valamint az ipari dömpingárúknak a paraszti kultúrába való bejutásának és elterjedésének mechanizmusa a 20. sz. első felében is olyan volt, mint a jelzett korábbi korszakban. Így ezen transzmissziós folyamatok további alanyai pl. az ágynemű elterjedése a dunnával szemben, vagy pedig a női fehérnemű és a zsebkendő használata szokásának megjelenése. Gunst még olyan tényre is utal, hogy pl. a cselédség kiadásaihoz a hagyományos csizmával szemben feltűnik a cipővásárlás tétele, azonban ezt csak vasárnap használják és csak úgy, hogy a templomba mezítláb mennek, és a cipőt csak a templom előtt veszik fel. A szerző elemzésében még tovább is megy: nemcsak a búcsúban

vásárolt portéka képezi a parasztság kultúráját, hanem ebbe olyan elemek is beépülnek, mint más társadalmi rétegek és osztályok társadalmi érintkezési normái vagy pedig azok egylet vagy kaszinó jellegű szervezete. Közismert, hogy a paraszti társas összejövetelek hagyományos formái a tolfosztók, a fonók és kukoricafosztók voltak, azonban ezen hagyományos paraszti intézmények mellett megjelennek a polgári és úri kaszinók, a paraszt kocsmázás helyett biliárdozni jár, vagy pedig a felsőbb társadalmi rétegek szokásait követve falusi gazdaegyletekbe tömörül, vagy pedig a hitelszövetkezetek összejövetelein vesz részt.

Így sommázható röviden a szerző igényes munkája és annak főbb mondanivalói. Továbbiakban ennek következményeként a munka tanulságai még a következők. A parasztságra vonatkozó klasszikus definíciók szerint ez a faluközösség zárt és önálló szervezete keretében él és dolgozik, és ezen túl egy felsőbb kultúra része is. Önálló gazdaságot folytat és vezet, és a piacon csak akkor jelenik meg, ha a felsőbb kultúra és annak hatalmasságai számára adóját ki akarja fizetni. Így ezen felsőbb társadalmi rétegek és kultúrák létezésével együtt ennek egyik velejárója – ezen klasszikusnak nevezhető definíciók alapján – kulturális transzmisszió, vagyis bizonyos kulturális elemek és javak alászállása. Ezen, kezdetben Childnek, majd később Redfieldnek, illetve Sjoebegnek tulajdonított elméleteken túl ott van az a tézis, miszerint a paraszti birtok tevékenysége a maga családi szervezete keretei között egy önálló egységet képezne. Lényegében az önálló termelés és a családi munkaszervezet körülményei közepette folyó termelés, ez képezte Csajanov elgondolásainak alapját pl. a paraszti termelési mód elmélete kidolgozása érdekében. Ez a szervezeti forma nagyon hamar felbomlott, így a mezőgazdasági bérmunka vállalása, ill. felfogadása következtében és továbbiakban annak következtében, mivel a falusi népesség egy része kijut az önálló parasztság soraiból – de mivel társadalmi mobilitásának célja a parasztsághoz való visszatérés vagy annak kategóriájába való bekerülés –, így ezen falusi társadalmi elemek gazdasági és kulturális viszonyainak a parasztság társadalmával való együttes vizsgálatának szükségességét nemcsak megindokolta, hanem el is végezte a szerző.

A már említett csajanovi tézisek és főleg azok alapján történő analízisek között szerepelnek olyanok: miszerint a parasztság jövedelmei társadalmi helyzetétől függően többek között a család létszámától, vagy pedig a birtokolt állapotok és föld nagyságának együttes összetevőitől függ, és ez befolyással van a bérmunka alkalmazása kérdésére. Ezt Gunst ugyan említi, viszont ilyen jellegű és ezzel kapcsolatos e kérdés kutatása esetében megkívánt sajátos módszerű statisztikai analízisekkel e munkában nem találkozhatunk.

Mindezen ellenvetések ellenére a munka másik fő érdeme és elgondolása, hogy a paraszti kultúra teljesen autark formában nem fogható fel. A könyv ezen irányba haladó elképzeléseivel kapcsolatban jelezhetjük, hogy a közismert klasszikus parasztság-definíciókban ott van a felsőbb társadalmi rétegek kultúrájának léte és ennek alászállása vagy transzmissziója a parasztság soraiba. Ez a közép-európai parasztság történetében a 17. századtól kezdve indul be, és ugyan másfajta kulturális javak a szerző által vizsgált időszakban is megfigyelhetők, és hasonló folyamatok manapság is zajlanak. Ezen elgondolások valamikor közismertek voltak már a két világháború közötti Németországban Neumann és Adolf Bach kutatásai eredményeként. Téziseikkel szemben azt vetették fel, hogy ennek alapján a „nép” nem rendelkezne alkotói képességekkel. Azonban ez az elmélet nem rekedt meg ennél az ellenvetésnél, ugyanis a lengyel Kazimierz Dobrowolski kimutatta, hogy ugyan a lefelé való és történő öröklítés létezik, azonban ez adaptációs folyamatokkal jár együtt, ugyanis a parasztság ezen elemeket saját igényeinek megfelelően alakítja át. Így a paraszti alkotói egyéniség léte ennek következtében nem kizárt, amit Gunst Péter úgy dokumentál, hogy a feltételezett paraszti konzervativizmus ellenére a parasztság körében voltak és vannak alkotói egyéniségek, vagy ahogy mondja: feltalálók. Az ismertetett kötet lényegében az általános kulturális átöröklési folyamatát példázza a 20. századi magyar parasztság esetében. Az ilyen jellegű transzmissziós mechanizmusok vizsgálatán túlmenően a könyv elemzéseiben az országos makrofolyamatoknak a helyi lokális mikrofolyamatokban is láthatók, és azok képződményeire is felhívja a figyelmet. Így ezt az igényt volt hivatott kielégíteni a nyugati tudományban már lezárult ún. monografikus módszerű falukutatás, melyre vonatkozóan csak elszórt jellegű példák említhetők. Az ilyen fajtájú kutatások a polgári tudományban egész generációk tevékenységének eredménye, ami a magyar néprajzban ugyancsak hiányzik, nem beszélve a már említett transzmissziós kulturális folyamatok vizsgálatáról.

CARL-GUSTAV HILDEBRAND

EXPANSION, CRISIS, RECONSTRUCTION 1917–1939

Stockholm, 1985. Liber Förlag 496 l.

Ivan Kreuger nevére ma már kevéssé emlékeznek. Pedig félszáz esztendővel ezelőtt neve azonos volt a sikerrel és a hatalommal. Ünnepezték és félték tőle. Váratlan halála – nem kétséges: öngyilkosság – ugyanúgy szimbolizálta a gazdasági világválságot, mint ahogy felemelkedése az ismeretlenségből a 20-as évek konjunktúráját. Neve jól ismert volt Magyarországon is. A gyufakölcson egyike volt a Bethlen-korszak ismert pénzügyi botrányainak.

Öngyilkosságának hírével tele volt a magyar sajtó. Majd elfeledkeztek róla. A gyufagyártás ismét állami monopóliummá vált, és az ügy a gazdaságtörténet hasábjaira szorult vissza. Története azonban bővelkedik máig szolgáló tanulságokban. Miként emelkedett egy viszonylag jelentéktelen jönköpingi gyufagyár a világ egyik jelentős multinacionalista vállalatává, miként épült ki 32 ország gyufagyártását felölelő konszern, mely a 30-as évek elején a világ gyufagyártásának közel felét ellenőrizte. Carl-Gustav Hildebrand, az uppsalai egyetem professzora, a neves svéd gazdaságtörténész dolgozta fel új könyvében a svéd gyufaipar történetét, mely szaktudással, gazdag ismeretek alapján, alapos elemzőkészséggel – támaszkodva az ugyancsak ebben a sorozatban megjelent négy munkára, melyek a multinacionális vállalat kialakításának más részlet-aspektusait tárgyalják – készült.

Ki gondolná manapság, mennyi technikai találmány, felfedezés rejlik egy kis gyufaszál mögött! Igaz, Irinyi József nevét többnyire még az iskolában hallottuk, mint a foszforos gyufa egyik feltalálóját. Sajnálatos módon nemigen találkozunk nevével, midőn a gyufa fejlődéséről külföldi szakkönyvekben olvashatunk. Ismeretes az is, hogy a biztonsági gyújtó a rendkívül veszélyes és az egészségre ártalmas foszforos gyufa gyártását hamarosan a múltnak adta át, de meglehetősen egyoldalúan szemlélnék az iparág fejlődését, ha csak a technikai oldalt néznénk, és figyelmen kívül hagynánk a piaci lehetőségeket, a fogyasztás alakulását, a fogyasztási szokások változását. Hadd említsünk csupán néhány példát: A pipáról a cigarettára való áttérés ugrásszerűen növelte a gyufafogyasztást, mint ahogy a petróleumlámpa kiszorítása a villamosság által lényeges fogyasztáscsökkenést jelentett a gyufaipar számára. És ha a cigaretta, mely éppen a két világháború között adta át jórészt a múltnak a pipázást, mint a dohányfogyasztás tömeges módját, melyhez már jórészt csak öreg parasztemberek és intellektuális sznobok ragaszkodtak – a technika újból hatalmas versenytársat teremtett az öngyújtó formájában. A piacokért folytatott harc tehát mindinkább a gyufagyártás alaptörvényévé vált. A technológia már nem volt elegendő, az eladás, vállalatstratégia, piacbiztosítás a gyufagyártás szerves részévé vált. A gyufagyártás hírhedt időszaka – midőn a munkások többsége állandóan mérgezésnek volt kitéve – már elmúlt. A biztonsági gyufa – jóllehet, csak meghatározott felületen lehetett meggyújtani – jórészt meghódította a piacokat. És jóllehet, a technikai fejlődés még tartogatott némi előrehaladási lehetőséget mind a tömeggyártás technológiájában, mind a gyufagyártó gépek előállításában, mégis a figyelem a piac, a megfelelő eladási hályozat kiépítésére kezdett irányulni. A kis gyufagyárak korszaka lejárt. Az első világháború előtt mind több országban került sor a gyufaipar monopolizálására, a gyufagyárak egy nagy trösztben való egyesítésére. Mi több, minthogy számos országban a gyufagyártás hamarosan exportiparrá vált, a világpiac felosztásáért folytatott küzdelem viszonylag korán erős formákat öltött. Tekintettel arra, hogy az amerikai cégek Európában főleg technológiai okok következtében nem voltak jelen a versenyben, egy jól szervezett, megfelelő pénzügyi háttérrel rendelkező európai cég előnyös helyzetben volt velük szemben. Svédországban a gyufaipar már a 19. század 50-es éveitől exportiparrá vált számunk tartva, melyben a jönköpingi gyár vitte a vezető szerepet, melyet a századfordulót követően két vezető versenytársával való sikeres egyesülés révén tovább erősített. Nagyjából erre az időre esik a gondolat: a további terjeszkedés útja, a termelési folyamat külföldre helyezése, egy nagy nemzetközi konszern kiépítése. A háború természetesen megerősítette a svéd ipar helyzetét és a jönköpingi konszern egy újabb versenytársával egyesült, melynek élén egy fiatal, dinamikus, vállalkozó szellemű mérnök, Ivan KREUGER állt.

1914-ben a svéd gyufaipar 400 000 láda gyufát exportált, 1930-ban 33 különböző országban volt vállalata, és a világ gyufatermelésének 40%-át ellenőrizte. Mindez elválaszthatatlan volt Ivan Kreuger nevével. Az expanzió gyors volt és tudatos; néhány kisebb üzem már korábban is svéd tulajdonban volt,

de a szomszéd Dánia volt az első ország, ahol az egész iparág a svéd konszern tulajdonává vált. Finnország volt a következő a sorban, majd Norvégia következett. A módszer jórészt azonos volt: a háborút követően a nyersanyagnehézségek következtében a pénzügyileg egyébként sem túl erős üzemek súlyos pénzügyi problémákkal szembesültek, melyet a svéd konszern sietve kihasznált, exportdömpinget zúdítva a skandináv piacokra. Ezek után a feltételeket már ő diktálta. Nagyobb nehézségekkel kellett szembenézni a belga, valamint a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén lévő gyárak esetében. A háború előtt ezek az üzemek exportvállalatok voltak, és jórészt komoly konkurenciát jelentettek a svéd gyufaparnak. Mindkét esetben először a kisebb gyárak felvásárlásával mozdultak előre a fontosabb, többnyire már egy nagyobb konszernbe összefogott, a piacot uraló vállalat megszerzése felé. A módszer ugyan változatos volt, mégis annyiban hasonló, hogy mindenütt ügyesen éltek pénzügyi erejükkel, és a svéd gyufakirály a 20-as évek végén az európai pénzpiac egyik legfontosabb államkölcsön szállítójává vált. Mintegy 350 millió dollár értékben nyújtottak kölcsönöket. Emé összegnek kb. egytizede jutott Magyarországnak, melynek fejében Kreuger Magyarországon is megszerezte a gyufagyártás monopóliumát, viszont a magyar állam a földbirtokosokat kártalaníthatta, kiknek földbirtokát a nagyatádi földreform igénybe vette. Árháború, kartellegezmény, a vállalatok felvásárlása, állami monopóliumok megszerzése egyaránt szerepelt a Kreuger-féle birodalom kiépítésében. Az egész vállalkozás mögött ott lebegett Kreuger domináns egyénisége a maga titokzatosságával, könyörtelen brutalitásával, és mégis zseniális szervező-képességével, pénzügyi szakértelmével. A gyufabirodalom a 30-as évek elején uralta Európát, Ázsiát, és behatolt Amerikába is, de a világgazdasági válság felszínre hozta, hogy a birodalom agyaglábakon nyugszik, s a pénzügyi nehézségek Kreugert öngyilkosságba kergették. A birodalom azonban nem omlott össze, ha erejében megfogyatkozva is, expanzióképességét elvesztve, de mégis helyre lehetett állítani. A gyufabirodalom tehát végül is túlélte teremtményét.

A termelési értéket tekintve a gyufagyártás alig teszi ki a modern ipari termelés egytized százalékát; technológiáját tekintve nem hordozott semmit, melynek távolabbi jelentősége lehetett volna a gazdaság további fejlődése szempontjából, és mégis, a gyufamonopólium rendkívül érdekes esettanulmány a pénzügyi világ mechanizmusáról, a multinacionális konszernek fejlődéséről.

Carl-Gustav Hildebrand könyve hatalmas levéltári anyag alapján fródott, magas szintű gazdaságtörténeti munka. Sajnálatos viszont, hogy túlságosan tartózkodó a konszern kiépítésének izgalmaiban és manipulációkban bővelkedő eseményeinek leírása során. Nem tartja feladatának Kreuger személyiségének bemutatását, s így válik a gyufabirodalom kiépítésének drámai és szenzációs folyamata kicsit száraz, a fantáziát nem túlságosan megragadó gazdaságtörténeti olvasmánnyá.

Ránki György

KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL (1922–1945)

SZERKESZTETTE: BOKOR LÁSZLÓ.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE ÉS JEGYZETEKEL ELLÁTTA: TVERDOTA GYÖRGY

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. I–III. kötet. 2174 l. (Új Magyar Múzeum, 13–15.)

Hatalmas vállalkozásba fogott *Bokor László*, amikor az ötvenes évek elején gyűjteni kezdte a József Attiláról 1922 és 1945 között megjelent írásokat, s még hatalmasabb munkát végzett *Tverdota György*, aki Bokor László halála után gondozta, ellenőrizte és kiegészítette az anyagot, s példamutató filozói alaposággal és tárgyilagossággal készített hozzá jegyzeteket.

Ha most elsőként a vállalkozáshoz szükséges idő jelentőségét hangsúlyozzuk, nem annyira a szó fizikai, mint inkább *történelmi* jelentésére gondolunk. Korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy olyan szerzőktől jelenjen meg cikk vagy visszaemlékezés – még hozzá szövegű kiadásban – mint *Faludy György*, *Fejő Ferenc*, *Arthur Koestler*, *Losonczy Géza* vagy *Szabó Zoltán*. Korántsem véletlen, hogy a gyűjtemény első (a jelenleginél jóval hiányosabb) változata hiába várta megjelenését 1956-ban, s bár eljutott a nyomdai levonatig, a kiadása végül meghiúsult.

Nemcsak a történelmi tudatunkat felgyűvelő, akarnok, az illetékességet magának fenntartó politikai vezetés volt ellene a számára is kellemetlen dokumentumok közreadásának, hanem a korszak közelsége miatt meglévő, általánosnak nevezhető érzékenység is. Az egykori szereplők joggal tarthattak prolongált megméretésüktől; a barátság intimitása védtelen a nyilvánosság tolokodásával, a kortársi vakság pedig tehetetlen az utókor fölüenyés ítéletével szemben. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy *Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra*, a kései szerelmi ciklus ihletője csak a nyolcvanas évek derekán s nem titkolt ellenérzéssel tette közzé levelezésüket (először – 1984-ben – mindössze 250 példányban nyomatta ki a Békéscsaba Megyei Könyvtára), vagy hogy a kiváló bibliográfus, *Kozocsa Sándor* utólag nem vállalta az *Őserő* című folyóirat 1936. júniusi számában publikált írását, amely József Attilát „durva póriasságai”, „útszéli tragárságai” miatt támatta. Ez utóbbi szöveg természetesen helyet kapott a gyűjteményben (413–4.); a jegyzet névtelen cikként említi (821.), holott a szerző monogramjával jelent meg.

Az idő tehát a gyűjtőknek dolgozott. Végül csupán két írás maradt ki a szerző, illetve a jogutód hozzájárulása hiányában; mindkettő szomorú, lehangoló terméke a kornak. Az egyik *Tatay Sándornak* a jobboldali *Magyar Életben*, 1940 júliusában publikált, *József Jolán* életrajzi könyvéhez fűzött kommentárja, amely az Ady körüli antiszemita vádaskodást melegítette föl, ilyesfajta épületes megállapításokkal: „... József Attilát támogatták a zsidók és mégis nyomorgott. Mert ez a támogatás olyan volt, hogy ne tudhassa magát velük egyenértékűnek. Munkát nem, pozíciót sosem, csak koncot kapott s a konc kevés volt, hogy ne merje magát közbüki tartozónak érezni, hanem érezze magát a többi eltartott költőársával együtt udvari bolondnak.”

A másik *Erdélyi József* páratlanul alpári kirohanása József Attila ellen (a *Virradat* 1943. január 17-i számában), melynek során az a legfőbb érv az egykori költőtárs tehetségtelensége mellett, hogy félzsidó volt. Míg *Tatay* cikkére csak egy mondat erejéig utal a jegyzetfő Tverdota György, *Féja Géza* egyik, a tényeket eltorzító, antiszemita hangvételű szövege kapcsán (1538.), addig *Erdélyi* sérelmei és átkait kénytelen részletesebben ismertetni, helytel-kézzel idézni (1822–3., 2067. sko.), mivel a brutális támadás nagy visszhangot keltett, heves sajtóvitát váltott ki, s ez is helyet kapott a gyűjteményben. Erdélyi ellen különben bírósági eljárás is indult József Attila emlékének meggyalázása miatt, s akit hírforrásának megnevezett, *Vajthó László* nyilvánosan utasította vissza a rá való hivatkozást (1840–1.). De a sajtópolemia és a jogi elégtétel mit sem segített magának a helyzetnek képtelenségén, ami ellen *Radnóti Miklós* méltán fakadt ki naplójának – itt ugyancsak közreadott – 1943. február 7-én írt részletében: „Attila nem volt félzsidó. De ha az lett volna?! Kisebbitené ez? A Mű menten veszítene értékéből, sőt nemzeti értékéből?” (1835.)

A gyűjtemény tehát majdnem teljesnek mondható, tartalmaz minden, 1922 és 1945 között József Attiláról a nyilvánosság számára készült írást. A tárgyyszerű és lakonikus bevezetőből megtudjuk, hogy a megszorítás azt jelzi: a szerkesztők figyelmen kívül hagyták (bármennyire érdekesek is) a leveleket, rendőrségi jelentéseket, bírósági és társasági jegyzőkönyveket s egyéb hivatalos iratokat. Az összegyűjtött anyag műfajilag így is fölötébb változatos: a bírálatok, tanulmányok, visszaemlékezések, nekrológok, újsághírek mellett szépirodalmi alkotások, versek, novellák, regényrészletek is szerepelnek. A határesetet képező műfajok közül csak a naplórészleteknek és a költővel készült interjúknak kegyelmeztek meg a szerkesztők. (Vö. 5–6.) Jóllehet terjedelmi okból ki kellett szűri a jelentéktelenebb írásokat, s föltehetően még akadnak lappangó, felfedezésre váró szövegek, az olvasó mégis úgy veheti kézbe a gyűjteményt, hogy „elolvasása után összeáll előtte egy korszak József Attila-recepciójának teljes képe, olyan kép, amely lényegesen aligha módosul a jövőben” (16.).

Azaz nem keveset ígér a bevezető. S tegyük azonnal hozzá: be is váltja maradéktalanul a három kötet több mint kétezer lapján kis híján ezer dokumentumot közreadó és további százakra jegyzetben tekintő gyűjtemény. Túlzás nélkül állítható, hogy *alappművet* tartunk a kezünkben, amely hozzásegít ahhoz, hogy ismereteinket ellenőrizhessük, a forrásokkal szembesíthessük. Hogy széles körben elterjedt és tekintélyektől támogatott hiedelmeket cáfolhassunk. Hogy rátaláljunk nem egy legenda fölötébb ingatag alapjára. S nemcsak József Attila megítélésében.

Apróbb hiányok természetesen akadnak. Az 1945-ös anyag feltűnően sovány; a válogatás során kiszűrt cikkek jegyzékében (2117–2121.) sem szerepel *Barta Lajos József Attila* (Szabad Magyarság, Mexico-City, 1945. 5. és 6. sz.) vagy *Nagy István József Attila új népe* című írása (Kolozsvar, 1945.), holott egyik sem lappangó mű, annyira nem, hogy megtalálhatók „A magyar irodalomtörténet bibliográfiája” c. sorozat hatodik kötetének (Budapest, 1982.) 658., illetve 671. lapján. Hasonlóképpen hiába kerea-

sük Veres Péter egyik fontos, József Attilával is foglalkozó cikkét (*Munkásirodalom*. in: *Munkások*. Budapest, 1944.), amit azért sajnálunk, mert kettejük kapcsolata jóval jelentősebbnek tűnik az újabb kutatások fényében.

Számottevő hiány csupán egy van: *Szántó Judit*nak, a költő élettársának (az utolsó bejegyzést kivéve) 1938 és 1944 között írt naplója, amely először a Kritika 1984. évi 8. számában jelent meg, Murányi Gábor összeállításában. Föltehetően az idő ludas benne, hogy nem kerülhetett be a gyűjteménybe, s csak a jegyzetekben lehetett számolni vele (vö. 752.). (Ugyanakkor a napló 1986-os könyvkiadása, melynek egyik lektora Tverdota György, figyelembe vehette a gyűjtemény cikk- és jegyzetanyagát.) Szántó Judit naplója felbecsülhetetlen értékű dokumentum, hiányát különösen fájjaljuk, mert – tévedései, pontatlanságai ellenére is – alapvető összefüggéseket segít megvilágítani, kivált József Attila megingásainak és a pszichoanalízishez való sodródásának bemutatásával.

Talán szerencsésebb lett volna, ha a terjedelmi okokból nem közölhető hosszabb írások (József Jolán: *József Attila élete*. Bp., 1940. Galamb Ödön: *Makói évek*. Bp., 1941. Bányai László: *Négyszemközt József Attilával*. Bp., 1943. Németh Andor: *József Attila*. Bp., 1944., illetve az 1942-ben lejegyzett, de jóval később publikált Vágó Márta: *József Attila*. Bp., 1975.) rövid szerkesztői ismertetése is külön tételként szerepelne. Ez már csak azért is indokoltnak látszik, mert a gyűjtemény „sűrűsödési pontjai” a szenciácsi számba menő életrajzi események mellett (mint a József Attila ellen indított perek – a *Lázadó Krisztus* című vers miatt 1924-ben vagy a halálbüntetés eltörlését szorgalmazó röpirat társzervezősége miatt 1932-ben –, Szántó Judit öngyilkossági kísérlete 1933-ban, a Baumgarten-díj odaítélése körül ismételtell fellángoló viták vagy az összes többi felülmúló: az irodalmi életet valósággal sokkoló szárszói tragédia) éppen a verskötetek és a József Attiláról szóló könyvek, amelyekről számos recenzió, bírálat jelent meg. De mindezek a kifogások legfeljebb egy elméleti teljességigény nevében hozhatók fel, nem kisebbítik a gyűjtemény jelentőségét.

Említettük korábban, hogy e dokumentumokat így, együtt tanulmányozva végre tisztázni lehet sok félreértést, hamis legendát. Mindenekelőtt cáfolni lehet azt a vélekedést, mely szerint József Attiláról, míg élt, irodalmi életünk nem vett tudomást. Valójában az volt a helyzet, amiről Arthur Koestler vallott megrendítő nyíltsággal a József Attiláról írt talán legszebb nekrológban: „Banális volna, ha emberünk félreismert zseni lenne, akit a halála után fedeznek föl – ez, mondhatni, klasszikus séma volna, és úgy szólván rendben lenne. A dolog azonban úgy áll, hogy József Attilát már 17 éves korában nagy költőként tartották számon, és mi mind tudtuk, hogy zseni, mégis engedjük szemünk láttára szép lassan tönkremenni. Mielőtt ugyanis szentté avatták volna, azaz amíg élt, veszekedős, önfejű és nehezen elviselhető volt. (...) Esszéket és nekrológokat írván készségesen megengedték a zseninek, hogy ilyen legyen, a valóságos kávéházi asztalnál azonban az idegeinkre mentek ezek a jellemvonások.” (1533.)

Természetesen az *ismertség* még nem jelent *elismertséget*; de hogy József Attila ismert volt, nem vitatható. Koestler túloz, mikor azt állítja, hogy már a tizenhét éves József Attilát nagy költőként tartották számon, de tény, hogy nem akármilyen indulást mondhatott magáénak. Tizenhét évesen verseskötve jelent meg, a *Szépség koldusa*, melyhez előszót nem akárki: *Juhász Gyula* írt, az ifjú szerzőt „Isten kegyelméből való költő”-ként ajánlva az olvasók figyelmébe. A későbbi életút ismeretében szinte profetikusan tűnnek szavai: „Emberek, magyarok, íme a költő, aki indul, magasba és mélybe: József Attila, *szeressétek és fogjátok pártját neki!*” (28.)

Egy évvel később a *Nyugat* hozta le a verseit, s a *Lázadó Krisztus* miatt lefolytatott istengyalázási per szélesebb körben tette ismertté nevét. 1924 karácsonya után már a második kötete jelent meg. Tanulmányútja során felfigyelt rá a bécsi emigráció sok jelentős személyisége: *Ignotus és Hatvany Lajos, Lesznai Anna és Balázs Béla, Fényes Samu és Gáspár Endre, Lukács György és Kassák Lajos*. Bécsben tett szert a mellette mindvégig kitaró s jelentőségig elsőként felismerő *Németh Andor* barátságára is, aki őt később összeismertette *Karinthy Friggyessel*, majd *Arthur Koestlerrel*. Párizsban érte a hír, hogy a *Nyugat* 1926. szeptember 15-i számában Ignotus leköszölte és méltatta *Tiszta szívvvel* című költeményét (94–5.), melyről utóbb Hatvany Lajos azt nyilatkozta, hogy ebből „fogják megismerni a kései korok, hogy mi történt az összeomlás utáni szerencsétlen nemzedékkel” (339.). Maga József Attila később (a *Curriculum vitae*-ben) büszkén hivatkozott erre, s a sors iróniájának nevezte, hogy éppen ez a vers vetett véget Szegeden bölcsészhallgató pályafutásának.

A húszas évek végén és a harmincas évek elején olyan, különböző felfogású és pártállású emberek támogatását élvezte, mint a liberális *Hatvany Lajos* és *Hatvany Bertalan*, a polgári radikális *Vágó*

József, a nemzeti radikális Bajcsy-Zsilinszky Endre, a szociáldemokrata Mónus Illés, a Nyugat első nemzedékének neves tagjai közül pedig (a már említettek mellett) Kosztolányi Dezsd és Móricz Zsigmond. Igaz, nem lebecsülhető ellenfeleket, sőt ellenségeket is szerzett magának; a különféle irodalmi és politikai mozgalmakba és küzdelmekbe belebonyolódva ezt nem is lehetett elkerülni. Elsőként és legnagyobb feltűnést keltve Babits Mihályt sértette meg, amikor – Ignotus iránti szolidaritásból és Németh Lászlónak a Nyugatban megjelent vállveregető bírálatára (vö. 146–8.) válaszképpen – közreadta hírhedtté vált kritikáját 1930 januárjában. Később hasonló élességgel kelt ki, bár kevésbé látványosan Kassák Lajos, illetve a Gömbös-kormány reformszólalmainak felülő, Új Szellemi Frontot meghirdető Zilahy Lajos és a hozzá csatlakozó népi írók ellen.

„József Attila karakán, gyöngéd, izgága, emberi, mérges, ellágyuló, komoly és humoros lélek” – írta róla szeretettel Kosztolányi (339.). Ám a gyakori és kiszámíthatatlan hangulatváltásai, melyek kíméletlenségig őszinte önelemzésekkel és eltökélten cáfolni akaró okfejtésekkel párosultak, igencsak próbára tették környezete türelmét. A hasonlóképp gyors és váratlan politikai fordulatai, olykor páfordulásai pedig (melyekről még bővebben szólunk majd) nem egy korábbi szövetségesét, elvtársát, barátját idegenítették el tőle (példaképpen Fejta Gézára és Illyés Gyulára utalnánk). Kivált az illegális kommunista párthoz fűződő kapcsolata fordított ellene sokakat: először amikor tagja lett, másodszer amikor eltávolított tőle.

Többszöri sikertelen próbálkozás és egy-két kérésélettű vállalkozás után 1935 őszén végre saját lapot alapíthatott, Ignotus Pál és Fejtő Ferenc társaságában, Hatvany Bertalan és a még párizsi útján megismert Cserépfalvi Imre könyvkiadó támogatásával. Az elkötelezetten antifasiszta, baloldali szellemű Szép Szó szerkesztése igazi szívügye volt, s a folyóirat belső köre egyszerre volt számára baráti társaság, irodalmi műhely és eszmei közösség. (Különösen érdekesen alakult a kapcsolata Ignotus Pállal, akivel már a húszas évek derekán barátkozott, de később eltávolodtak egymástól, s csak ekkor újult fel a barátságuk.) Ignotus, Fejtő, s mellettük Németh Andor, Remenyik Zsigmond és a többiek nemcsak vállalták őt, hanem zászlót is bontottak mellette – s mint az a gyűjteményben szereplő cikkeikből, tanulmányaikból kiolvasható –, úgy tekintettek rá, mint a világháború utáni időszak legnagyobb költőjére.

Kétségtelen, a Szép Szó kiállása nemcsak segítette, hanem – a rivális irodalmi folyóiratoktól, társulásoktól elválasztva – korlátozta is József Attila elismerését. De fontosabb ennél, hogy megváltozott a pozíciója önmaga előtt s az irodalmi életben: többé nem lehetett nem számolni vele. Nagy kár, hogy e kedvező fordulat túl későn következett be, akkor, amikor már egyre kevésbé volt ura magának, s egyre embertelenebb erőfeszítést követelt tőle a költői hivatás teljesítése. Belül-kívül reménytelen helyzetben, elhatalmasodó betegség és elhatalmasodó „szörny-álmok” fenyegető szorításában. Kevés oly megrendítő verssort olvashatunk, mint ez a töredéknek (?) maradt, iszonyú küzdelmet sugárzó, lelkéből kiszakadt fájdalom kiáltás (1937 elejéről): „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!”

Más kérdés, hogy ekkor már nem érte be a lelkes baráti kör dicséretével, várta a szélesebb, meggyőzőbb visszhangot. Hiába várta. Vágó Márta is, Cserépfalvi Imre is beszámol róla, hogy mennyire megviselte József Attilát az 1936 decemberében megjelenő verskötetete, a *Nagyon fáj* iránt mutatkozó értelmetlen érdektelenség (vö. Vágó Márta: *József Attila*. Bp., 1978.² 271–2., illetve Cserépfalvi Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp., 1982. 158–161.). Hasonlóképp személyes kudarcként élte meg, amikor 1937. január 14-én, a Szép Szó által szervezett esten nem olvashatta fel a rendőrség betiltása miatt a Thomas Mann utdvözlő ódáját (450–3., 833–5., illetve Vágó Márta: i. h. 279–81.).

Az utolsó évben kialakult fonák, sőt kétségbeejtő helyzetről mi sem árulkodik jobban, mint az, hogy a kitűnő kritikus, József Attila értő és megértő csodálója, a későbbi 1940-es össziadás sajtó alá rendezője, a kommunista Bálint György a *Nagyon fáj* című kötetéről – a magyar irodalom e pártatlan teljesítményéről – írt bírálatában szükségesnek érzi megvédeni a költőt önmaga ellenében és szelíd tapintattal előre- vagy inkább visszaterelni igyelszik egy „közösségi” költészethez: „... És mégis reméljük – a költő érdekében is –, hogy lírájának ez az irányzata, ez a nagy befelénkezés nem marad állandó. (...) A bűvár részéről megrázó és nagy jelentőségű teljesítmény, ha lemegey az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenni is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem ‚árulásnak’, hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással ‚az ösztönöket idebent’. Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett, és jótékonyan fokozta a költő belső érési folyamatát. De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, a termelési erőket odakint’.” (471.)

A *Kortársak József Attiláról* című gyűjtemény alapján már számszerű kimutatásokat is tehetünk. Életében mintegy négyszáz kisebb-nagyobb cikk foglalkozott József Attilával, és ezek nem kis hányada politikai „botrányairól” adott hírt. Hét verskötetéről hetvenhat írás jelent meg, túlnyomó részük bírálattal, de akad közöttük figyelemfelhívó ismertetés is. Legkedvezőbb fogadtatása az 1934-es *Medvetánc* című válogatott versgyűjteménynek volt: tizennégy cikket kapott. Ha nemzedéktársai műveinek korabeli sajtóvisszhangjával hasonlítjuk össze az övét, ezek a számok közepesnek vagy a közepesnél valamivel jobbnak mondhatók. Akkor ennyi elegendő volt ahhoz, hogy ismertté váljon; az utókor ítélete felfelé nézve természetesen szégyenletesen kevés.

A legtöbb írással Féja Géza, Fejtő Ferenc és Németh Andor szerepel, s négy-öt publikációja van Bálint Györgynek, Gergely Sándornak, Ignótus Pálnak, Komlós Aladárnak, Molnár Tibornak, Nádass Józsefnek, Nyigri Imrének és Vass Lászlónak is. A neves kortársak közül a már említett Hatvany Lajos, Ignótus, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Németh László és Remenyik Zsigmond mellett Dsida Jenő, Füst Milán, Gaál Gábor, Halász Gábor, Illyés Gyula, Karinthy Frigyes, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Veres Péter, Zelk Zoltán és Zsolt Béla írt róla. Nem akármilyen névsor ez. Meggyőző bizonyították arra, hogy mennyire figyelték rá.

Még akkor is, ha a szerzők egy része alábecsülte tehetségét. Mint az őt „bagótlan Kakuk Marci”-nak látó Németh László (146–8.), a „hidegségét” szemére vető Füst Milán (367–71.) vagy Kassák Lajos, aki a *Munka* című folyóirat szerkesztőjeként beavatkozott a nála megjelenő, Zelk Zoltán által írt kritika szövegébe, és – Vas István visszaemlékezése szerint – „a határozottabb elismerést kihúzta, s beletéteget néhány komolyabb fenntartást” (129–30., illetve 731.). Van példa arra is, hogy a bíráló álláspontja változott az idők folyamán: a liberális Komlós Aladár és a radikális nézeteket valló Féja Géza egyaránt üdvözölte József Attila korai köteteit, majd kifogásolta az 1931-es *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* által fémjelzett korszak teljesítményét, a *Medvetánc* megjelenése után azonban ismét a legnagyobb elismeréssel szólt költészetéről. Ennyi ellenvélemény legfeljebb a költő érzékenységét sérthette; ami valóban joggal bántotta, az a Baumgarten-alapítvány nagydíja odaítélésének ismételt elmaradása volt (vö. 348–9., 395., 445., 796–7., 812–4., 832.).

Ám teljesen megváltozik az optikánk, ha az eddig tapasztaltakat a József Attila halála után gejzirként feltörő és kiapadhatatlannak bizonyuló irodalmi terméssel szembesítjük. A szörnyű tragédiáról értesülve, nemcsak a barátok és a hívek rendültek meg, hanem az ellenfelek, sőt a korábban közönyösek is. Halálának hatása egyedül Petőfiéhez mérhető irodalmunk történetében. 1937 decemberében – egyetlen hónap alatt – hetven nekrológ jelent meg róla, megközelítően annyi cikk, mint valamennyi kötetéről összesen. S nem annyira a bírálatok száma szorul magyarázatra, mint inkább a nekrológoké. Hiszen nem az ő öngyilkossága volt az első, amely a nyomorúsággal és betegséggel szemben alulmaradó írórsors jelképévé magasodhatott. Talán elég, ha Cholnoky László vagy egykori pártfogója, Juhász Gyula példájára hivatkozunk (akiknek öngyilkossága magát József Attilát erősen foglalkoztatták); egyik sem rázza meg ilyen mértékben a közvéleményt.

Lehet, hogy a Koestlertől idézett sorok adják meg a választ: a magyar írói társadalom hirtelen rádőbbedt felelősségére, s így próbált vezekelni. Feltűnő, hogy mennyire kibővül a róla szólók száma. Bajcsy-Zsilinszky Endrétől Barcs Sándorig, Berda Józseftől Bóka Lászlóig, Darvas Józseftől Déry Tiborig, Gelléri Andor Endrétől Gombos Gyuláig, Hankiss Jánostól Havas Endréig, Kodolányi Jánostól Losonczy Gézáig, Radnóti Miklóstól Rátz Kálmánig, Cs. Szabó Lászlótól Szabó Zoltánig mindenki állást foglalt, aki valamit is számtított (és az is, aki nem).

S a féltékeny Erdélyi Józsefet és a szélsőjobb oldali sajtót nem számítva, példátlanul egyöntetű és elismerő a megítélés. Németh László és Kassák Lajos felülvizsgálja korábbi véleményét (vö. 1936–7., illetve 1199–1203.). Illyés Gyula cáfolja, hogy József Attilával verseket írtak volna egymás ellen (1285.). A kommunista Sándor Pál, aki 1934-ben a *Társadalmi Szemle* társszerkesztőjeként cikket rendelt a *Külvárosi éj* című kötet ellen (776–7.), most, 1940-ben saját kiadásában jelenteti meg a költő szemléletét elemző-méltató tanulmányát, *Az igazi József Attila* címmel (1340–61.). Még az is előfordul – Fiala Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt sajtófőnöke vállalkozik rá –, hogy a szélsőjobb oldali számára próbálják meg kisajátítani József Attilát (1390–1.).

E nekibuzdulásnak köszönhető, hogy megnő az érdeklődés a költő és életműve iránt (a koestleri megállapítás nem vonatkozik a nagyközönségre, amely valóban csak a halála után fedezte fel művészetét), s másfél évvel a *Nagyon fáj* lehangoló kudarca után, 1938 májusában – Németh Andor szerkesz-

tésében a Cserépfalvi Kiadónál – a könyvnapra megjelenő *Összes versei és válogatott írásai* végre teljes diadalt arat. „Talán nem túlzás azt mondanom – írta visszaemlékezésében Cserépfalvi Imre –, hogy fennállása óta ez volt a Kiadó legnagyobb sikere. Egyáltalán, a magyar költészet egésze sem dicsekedhet sok olyan művel, amely ilyen rövid idő alatt teljesen elfogyott volna. A harmadik napon már nem volt belőle: azonnal utána kellett nyomni ezer vagy kétezer példányt, mert az érdeklődés folyamatosabbá vált.” (Cserépfalvi: i. h. 184.)

A *Kortársak József Attiláról* cikkeivel szembesülve ismét fel kell tenni a kérdést: miért nem vált – nem válhatott – az irodalmi élet elsőszámú szereplőjévé, mint korábban Petőfi vagy Ady, akikhez hasonlítani szokássá vált utóbb? A továbbiakban néhány szempont felvetésével szeretnénk hozzájárulni a válaszadáshoz.

Mindenekelőtt a *reformkor* vagy a *századelő* irodalmi s politikai élete (e kérdés kapcsán mindkettőről beszélni kell) merőben más lehetőségekkel rendelkezett, mint a két világháború közötti időszaké. A reformkorban alakultak ki tulajdonképpen a folyamatos irodalmi élet keretei; a „korlátlan lehetőségek” ideje volt ez, amikor a szépliteratúra tájékozódási és vonzási köre kicsi és könnyen áttekinthető volt; a hazai nyelv és irodalom művelése nem csupán kulturális ügynek, hanem hazafias tetteknek számított; a klasszicista ízlés uralmát megtörő romantikus áramlatok rohamosan növekvő társadalmi-politikai érdeklődést tudhattak maguk mögött; a népiesség pedig viszonylag széles társadalmi-irodalmi mozgalom volt, amely Petőfit országos szinten tette ismertté és népszerűvé. (Csak amikor ennek normáitól eltért – először *A helység kalapácsa* című művével –, kezdődtek ellene támadások, s bár politikai radikalizálódása szűkítette inkább, mint növelte híveinek körét, indulása előnyeit mindvégig élvezte.)

Ady fellépése a századelőn már egy nagy hagyománnyal dicsekvő és megújulásra képtelen népies ízlészmennyel szemben történt, s nem lebecsülhető ellenállásba ütközött (nemcsak a hivatalosság, hanem az író-társadalom olyan kiválóságai részéről is, mint a pályája zenitjére érkező Mikszáth vagy a saját szertelenségeiben felőrlődő Bródy), de éppen a konzervatív fenyegetés tartotta össze a progresszív tábort (tompítva és leplezve a belső ellentéteket), úgy állítva be, mintha csak a régi és új harcáról lenne szó, és kihasználva az uralkodó pozícióban lévők által is elfogadott – későbbi korok felől csupán nosztalgiaiával szemlélhető – liberális játékszabályokat. (Igaz, Ady szerette magát magányos harcosnak nevezni – ezzel is fokozva szerepe nagyságát –, de valójában nem kevés előzményre, és a jelentős mozgalomra szélesedő *Nyugat* támogatására támaszkodhatott.)

Új korszak kezdődött a háborúval, a gazdasági és politikai élet nagyfokú militarizálásával, ami különben folytatódott a háború után is. A kommun tapasztalataitól megrettent és Trianonért revánstra készülő politikai és társadalmi erők igyekeztek kitölteni az időközben leszűkült mozgásteret. Ez nem sikerült ugyan maradéktalanul, de annyit értek el, hogy (a közös nemzeti értékekre hivatkozva) a frontális ütközést elkerültek az ellenzékkel, melynek tábora mindvégig megosztott maradt. Az irodalmi-szellemi életben jelentkező irányzatok is legalább olyan hévvel hadakoztak egymás, mint a politikai hatalom vélt és valódi bűnei ellen. Mi sem jellemzőbb a kialakult helyzetre, mint az, hogy József Attila nemzedékének legjelentősebb frói csoportosulása, a harmincas években zászlót bontó új népies mozgalom olyan kizárólagossággal igényelte magának a néptömegek ügyének képviselőtét, mintha nem létezne más politikai szervezet (pl. a nagymúltú Szociáldemokrata Párt), amely hasonló feladatra vállalkozott.

Ilyen fokú megosztottság mellett aligha volt megvalósítható az irodalmi életben a Petőfiéhez vagy akár Adyéhoz mérhető, az író-társadalom vagy akár a progresszív tábor többsége által támogatott vezető szerep. A háború után indult nemzedék legjobbjai sem kerülhették el, hogy az egymással versengő csoportok vagy mozgalmak egyikének-másikának tagjai legyenek. Volt akinek ez nem esett nehezebbé és olyan is, aki nem kis ellenérzéssel szánta rá magát. Példaképpen *Illyés Gyula* és *Németh László* pályájára hivatkozunk.

Illyés hosszú párizsi emigrációval, baloldali és avantgarde múlttal a háta mögött indult itthon, Babilon és a Nyugat előzékeny támogatásával, mégis kezdeményezője lett egy új, saját csoportosulásnak, a népi frók mozgalmának (jóllehet közvetítő-egyeztető missziójának mindenkor eleget tett). Németh László egész nemzedékének szószólója kívánt lenni, s ezért igyekezett megőrizni szellemi függetlenségét mindegyik irányzattal, a vele rokonszenvező Babitscsal szemben is (így vágott bele példátlan vállalkozásába, az egyedül írt és szerkesztett *Tanú-ba* is), de később – nem vállalva tovább a teljes magányt – csatlakozott a népies mozgalomhoz, az igényeihez legközelebb álló társuláshoz.

Kettejüköz képest József Attila útja nemcsak változatosabbnak, hanem – mondhatni – *rendhagyónak* mutatkozik. 1925-ben tagja lett a Vági-féle Magyarországi Szocialista Munkáspártnak. Egy év-

vel később (párizsi tartózkodása idején) az Union Anarchiste-Communiste-nak. 1928 őszén kapcsolatba került a Bartha Miklós Társasággal, melynek keretében végzett legjelentősebb munkája az 1930 tavaszán Fábán Dániellel közösen írt *Ki a faluba* című röpirat (ebben a népi írókét előlegező programot vázoltak fel). Közben 1929 végétől munkatársa Bajcsy-Zsilinszky lapjának, a nemzeti fajvédő *Eldörsnek*. 1930 őszén tagja lett az illegális kommunista pártnak. Novemberben több társával együtt kilépett a Bartha Miklós Társaságból, 1932 februárjában azonban ismét a Társaság tagja. 1933 végére eltávolodott a kommunista párttól.

A következő évben közel került a *Szocializmus* című folyóirat köréhez, melynek vezetője a szociáldemokrata Mónus Illés. Szeptemberben visszautasította Illyés Gyulát, aki a népi írók fóruma, a *Válasz* nevében verset kért tőle. S végül 1935-ben az Új Szellemi Front elleni fellépés összehozta Ignotus Pállal, akivel együtt megalapította a baloldali, de „felekezeten kívüli” *Szép Szó*-t. Egy interjú során, amikor erről faggatták, válaszul Ignotus Pált idézte: „Azon, hogy polgári baloldali legyek-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkozhatom. De azon, hogy baloldali legyek-e, pillanatig sem.” (420.)

Hihetetlenül mozgalmas életút; hirtelen fordulatok, kitarulkozások és bezárulások sorozata, melyek nyugtalan hősét a megtapasztalás és a próbatétel szinte kényszeres szomja hajtja. Az indulatok erejét jelzi, hogy – mint arra nemrég a József Attila-kutatás felfigyelt – a kommunista párttól nem azonnal vezetett az út a szociáldemokratákhoz: közbeekelődtött egy (meglehetősen súlytalan) jobboldali epizód (vö. Horváth Iván: *Újabb jegyzetek József Attila párttagságának megszakadásáról*. Gondolat-Jel, Szeged, 1988. 2. sz.). Tulajdonképpen már Szántó Judit hírt adott a költő megingásáról és a „nemzeti kommunizmust” hirdető Rátz Kálmán befolyásáról (Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Bp., 1986. 24., illetve 110–1.). József Attila és az igen változatos politikai pályát befutó (MOVE-alapító, majd kommunistákkal barátkozó ellenzéki, NÉP-képviselő, nyilaskeresztes, németellenes jobboldali pártot szervező és Mauthausenbe deportált) Rátz Kálmán jó kapcsolatát támasztja alá most a gyűjteményben található megemlékezés (1629–30.) és a párthívei élén való tisztelgése a költő budapesti temetésén, amiről Radnóti Miklós naplórészletéből értesülünk (1661.).

Alighanem *Ignotus Pál* jellemzése a helytálló, amikor ezt írta: „József Attila mindig ellenzéki volt a szó legszorosabb értelmében, mindig baloldali volt, még az Eldörs kiruccanását is beleértve, s mindig szocialista, tágabb értelemben. Ezen a kereten belül azonban többször változott (...) Kezdte volt mint a bolsevizmussal rokonszenvező forradalmi szocialista, szigorúbb pártpolitikai követelések, és tudtommal pártpolitikai viaskodások nélkül. Azután csuszamlott jobbra-balra – szélsőbalra, bölcseleti és zornalisztikai lejtőkön, világ-szövetkezeti álmoképből anarcho-szindikalizmusba, intuicionizmusból fenomenológiába, végletes kollektivismusból végletes individualizmusba és a kettőnek különféle elegyes változataiba.” (Ignotus Pál: *Csipkerózsa*. Bp., 1989. 153.)

Ugyanakkor nem csodálkozhatunk azon, hogy váratlan fordulataival még a hozzá közel állókat is zavarba hozta. Így lett például modellje Nagy Lajos *Budapest nagykávéház* című satirikus regénye (1936) Gerlei nevű szereplőjének, aki egyszer liberális, másszor szélsőjobboldali, végül demokratikus lapok alapításában segítkezik, és verseit minden alkalommal a kívánt célnak megfelelően alakítja át (434–441.). Féja Géza pedig, aki cikkek sorában állt ki József Attila mellett (amikor mindketten az *Eldörs*höz tartoztak), s 1930 augusztusában mint „igazán nem osztálypoétát” védte meg Babitscsal szemben (194–5.), méltán háborodott fel néhány hónappal később, amikor kézhez kapta a vélekedésére rációzó *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet, s nevezte a verseit osztályharcossá átiró József Attilát „szélkakas-költőnek” (208–211.). (Később viszont – a *Medvetánc* megjelenésekor – elégtétellel nyugtázta az ellentétes irányú változást – vö. 364–7.)

József Attila utolsó éveit nem a politikai, hanem az érzelmi életében bekövetkező éles fordulatok jellemzik, s ezekben egyre nagyobb szerepe van betegségének. Kiegyensúlyozatlan lélekállapota, gyakori indulatkitörései miatt állandó aggodalomban éltek barátai; igen beszédes az az eset, melyet Vágó Márta említ (a *Szép Szó* szerkesztőségének üléséről számolva be): „A legközelebbi pénteken nem jött el hozzám. A fiúk kétségbe voltak esve. Még az a gondolat is fölmerült, hogy hűtlen lesz, talán 'átmegy jobbra'?” (Vágó Márta: i. h. 298.) Talán lehetett alapja annak, amit Kodolányi János írt utolsó, „kísérteties” találkozásukról, mikor is hozzá és a *Válasz*-hoz – azaz a konkurenciához – fordult volna segítségért (vö. 1182., 1628., 2038–9.).

Éppen azért tűnik fölbecsülhetetlen értékűnek e dokumentumgyűjtemény, mert részrehajlás nélkül, pontosabban *valamennyi részrehajlással együtt* tárja elénk a költő életének és műveinek recepció-

történetét. A témával foglalkozó irodalom ugyanis többnyire egyoldalúan elfogult József Attila iránt, mint Agárdi Péter tanulmánya (*A szocializmus mint költészet*. In: „Vár egy új világ”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. 4. Bp., 1975.), amelynek vitathatatlan érdeme ugyan, hogy igazságot szolgáltat a költő első igazi értőinek – mindenekelőtt a Szép Szó körének –, de meg sem kísérlni számba venni a másként vélekedők indítékait vagy éppen igazságait. Hasonló okból tartjuk elhibázottnak Eörsi Istvának a dokumentumgyűjtemény ürügyén írt szellemes cikkét (Élet és Irodalom, 1988. április 15.), melyben az utókor fölényes ironiájával olvassa a korabeli szektás kommunisták, Babitsék és a népi írók fejére tökéletes süketességüket, ahogy elmentek József Attila költői teljesítménye mellett.

Valójában a dokumentumok inkább arról győzhetnek meg, hogy – mint Murányi Gábor állapítja meg kitűnő recenziójában (Magyar Nemzet, 1988. április 11.) – például Németh Lászlónak az 1929-es *Nincsen apám, se anyám* című kötetéről megjelent elmarasztaló kritikája, ha nem is ismerte fel a versek értékeit, mégis koncepciózus írás, Németh László-i színvonalú. (Tegyük hozzá: Németh László ekkori felfogásába sok minden nem fért bele; így nem vette észre Babits és Kosztolányi háború utáni lírájának megújulását, jelentőségét sem.) S ugyanez mondható el Kassákról és másokról is.

Pontosításra szorul József Attila és a kommunista párt kapcsolatának története is. A közhiedelem szerint a költő eltávolításában az első lépés a moszkvai *Sarló és Kalapács* című lapban 1931-ben publikált, a Moszkvai Proletárfrók Szövetsége magyar csoportjának megbízásából közzétett „platformtervezet” volt, amelyben lefasisztázták őt (vö. 221–2.). Kétségtelen, hogy József Attilát igen érzékenyen érintette a megbélyegzés, választ is írt rá, ami kéziratban (és töredékben) maradt. Nem tudtuk, hogy milyen információk alapján jutottak erre a véleményre a platformtervezet készítői. Annál is inkább rejtélyesnek tűnt a dolog, mert az állásfoglalás megszóvegezője, Mathejka János egy 1927-ben megjelent cikkében még azt írta József Attiláról, hogy „ha félszegen és zavarosan is, de egyik-másik versében kifejezést ad a magyar munkásosztály lelkében végbemenő forrongásnak” (102.).

Tulajdonképpen már Révai József ráhibázott az igazi okra 1959-es tanulmányában, amikor a *Ki a faluba* című röpirattal hozta összefüggésbe a moszkvai értékelést (Révai József: *József Attila-problémák*. in: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., 1968.² 350–1.). A dokumentumok alapján egyértelmű, hogy az emigráció Haraszti Sándornak a kolozsvári *Korunk* 1930. októberi számában megjelent cikke nyomán alakította ki negatív véleményét. A kommunista Haraszti, ha nem is annyira változatos, de föltöbb viszontagságos politikai pályát futott be, egyaránt megjárva Horthy, Rákosi és Kádár börtöneit. Az ominózus *Magyar eszerek* című írásában – az ő nézőpontjából korántsem alaptalanul – éles bírálatban részesítette a parasztkérdést a magyar faj védelmével azonosító *Ki a faluba* című röpiratot, s nevezte – a korabeli mozgalmi zsargont használva – fasiszta szelleműnek (201–2.), aminek jelentése akkor, Hitler előtt, némiképp más volt, mint napjainkban.

A sors ironiája az is, hogy a lavinát elindító *Korunk* és szerkesztője, Gaál Gábor mindvégig baráti viszonyban volt a költővel. Az őt ugyancsak becsülő Gergely Sándor pedig (aki 1931 őszén elhagyta Magyarországot és Moszkvába utazott) elérte, hogy a *Sarló és Kalapács* 1932. januári számában hozzászólás jelenjen meg, amely korigálta a korábbi megítélést, József Attilát a „proletárirodalommal” „rokonszenvező írónak” titulálva (229.). A költő és a párt kapcsolata tehát nem az emigráció véleményén múlt.

Bármennyi fejtörést okoz is a szakirodalomnak a kizárás vagy „kihagyás” problémája, József Attila eltávolodását a mozgalomtól szükségszerűnek kell tekintenünk. A német kommunisták felelőssége Hitler győzelmében olyan politikai válságot tudatosított a költőben, ami utóbb nyílt vitába sodorta a párttal. Az engedetlen, „fegyelmetlen” s ráadásul pszichoanalitikus kezelés alatt álló József Attila sem volt elfogadható a szektás, de egyszersmind az illegalitás nehéz körülményei között szigorú konspirációra kényszerülő mozgalom számára.

Ismét csak Koestler szavait véljük helytállóknak, még akkor is, ha részben saját lélekállapotát vetíti vissza a költőbe: „József Attila – nemzedékének legjobbjaihoz hasonlóan – kommunista volt. De elfordult a mozgalomtól, amelynek rothadása (a német eredeti fordításában itt – a jegyzet helyesen utal rá – az eufemisztikus „torzulása” szó szerepel) épp a legjobbak közül sokaknak az életébe vagy a józan eszébe került. Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy családottságán úrrá legyen. Soha nem tudott megszabadulni a gyűlöletnek és a szeretetnek attól a keverékétől, amely a párt-hoz fűződő érzelmeit jellemezte, hogy senki sem volt képes erre közülünk, ha ebbe az érzésbe belekóstolt. Mert a párt volt az a kártya, amelyre mindenünket föltettük, és amelyen mindenünket elvesztettük.” (1533.)

Tehát nem a későbbi fejlemények ismerete, az utólagos bölcsesség mondatja velünk, hanem József Attila akkori útkeresésének és az illegális kommunista párt akkori pozíciójának figyelembe vétele, hogy egymásra találásuk és elválásuk egyaránt szükségszerű volt. József Attilának ki kellett próbálnia ezt a lehetőséget is. Akár a többit is.

Valószínű, hogy amikor meghalt, a költőt őszintén meggyászoló Illyés Gyula (vö. 574–5.) arra gondolhatott: e katasztrófával végződő sors is őt igazolja abban, hogy a népi írók közösségét választotta. Később azonban – a permanensen éleződő politikai küzdelmekben – mindegyik párt és irányzat igyekezett kisajátítani a maga számára József Attila örökségét, mindegyik belekapaszkodott az életmű neki kedves (és kedvező) részletébe, s *erre* hivatkozva tette meg a két háború közötti időszak vezéralakjává. S a különböző, egymással nem vagy alig érintkező József Attila-képek idővel egyetlen egységgé „finomultak” a fejekben. Nehéz szabadulni attól a gyanútól, hogy éppen az vált utólagos sikere alapjává, ami annyira gátja volt elismerésének életében: hogy mindenhová és sehová sem tartozott.

Veres András

DOKUMENTATIONSARCHIV DES ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES
JAHRBUCH 1986, 1987, 1988

REDAKTION: SIGWALD GANGLMAIR

Österreichischer Bundesverlag, Wien

AZ OSZTRÁK ELLENÁLLÁS ARCHÍVUMÁNAK ÉVKÖNYVEI

A Szövetségesek 1943. évi Moszkvai Nyilatkozata szellemének megfelelően, az Ausztria felszabadítása érdekében kifejtett „saját hozzájárulás” dokumentálása – ez volt a DöW (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes) megalapításának célja 1963-ban.

Évégett építették ki archívumukat, a könyvtárat, gyűjtötték be a világ minden részéből az emigráns osztrákok visszaemlékezéseit, és jelentettek meg az évtizedek folyamán számos publikációt, köztük nagyszámú önálló kötetet. Mégis, határozott hiányérzetet jelentett a DöW vezetői számára az a tény, hogy sok fontos visszaemlékezésnek, dokumentumnak nem tudtak nyilvánosságot adni. Nem utolsósorban ezért határozták el, hogy megkezdik évkönyvek kiadását, amelyekben cikkeken, ülésekről szóló beszámolókon kívül a DöW tudományos tevékenységéről is hírt adnak, továbbá dokumentumok fakszimiléit, részletes recenziókat és más fontos közleményeket jelentetnek meg. Arra is gondoltak, hogy tematikailag nem korlátozzák az Évkönyv-et és szívesen fogadják olyanok írásait is, akik nem tartoznak a DöW közvetlen munkatársai közé. Az Évkönyv-nek egyben tanúsítania kell, hogy a DöW pártokon felüli intézmény, amelynek célja a demokratikus osztrák együttműködésről való gondoskodás.

Az elhatározást megvalósították. Ezt jól bizonyítja az a tény, hogy immár három Évkönyv jelent meg. Ezek terjedelme 7–11 nyomdai ív között mozog.

Az 1986-os Évkönyv-ből a célkitűzést felvázoló bevezetésen kívül ki kell emelni Hans Landauer cikkét: „La Lisbal és a 'második bevetés'” Landauer az Évkönyv 1987, 1988. számaiban is publikál a spanyol polgárháborúban résztvevő osztrákokról szóló közleményeket. Mindezek azt bizonyítják, hogy történelmi kutatásainak témáját az a spanyol polgárháború nyújtja, amelyben szerző már 16 évesen (!) harcolt, és 20 éves korában már a Gestapo kezére került.

Irodalmi jellegű írások (vers, visszaemlékezés) teszik színessé az első Évkönyv-et.

Az 1987. Évkönyv a „legpolitikusabb” az eddig megjelentek közül. Az aktuális osztrák belpolitikát érinti Kirchschräger szövetségi elnök, Vranitzky kancellár. Kirchschräger a DöW éves közgyűlésén tartott ünnepi beszédében nyíltan kijelentette: „... túl egyszerű volna, ha jámbor pislogással ezt mondanánk: 1938 márciusáért a teljes felelősség a Német Birodalom nemzetiszocialista vezetését terheli.” Vranitzky kancellár pedig az egykori hadviseltek, ellenállási harcosok és háborús áldozatok 2. nemzetközi találkozója záróülésén tartott beszédében hangsúlyozta: szembe kell nézni a múlttal, hogy úrrá legyünk a jelenen.

Ebben a számban élesen foglalkozik Andreas P. Pittler, a DöW munkatársa azzal a ténnyel, hogy Otto Scrinzi, az NSDAP volt tagja, ismert osztrák náci, elindulhatott az elnökválasztáson, és 55 940 szavazatot kapott (az össz-szavazatok 1,2%-a). Legtöbbször Karintiában (2,8%), Salzburg-tartományban (1,6%) és Vorarlbergben (1,3%) szavaztak rá.

Anna Frank; az 1934-es ausztriai februári harcok kihatásai a nemzetközi munkásmozgalomra; amerikai vélemények Ausztriáról 1945–1948 között – ezek az írások is bizonyítják az Évkönyv hézagpótló szerepét.

Az 1988-as *Évkönyv* az 1938–1988. emlékrendezvények miatt némi késéssel jelent meg. E kötet – érthetően – részletesebben foglalkozik az ötven év előtti eseményekkel, különösen az „Anschluss”-szal. Számos szerző foglalkozik a témával, – köztük a DöW kuratóriumi tagjai. Az ellenállás, üldözés, emigráció kérdései több közleményben szerepelnek. Ki kell emelni Florian Freund tanulmányát („Megmámorosodva a szabadságtól”. Az ebensee-i koncentrációs tábor felszabadítása”), amely tudományos alaposítással tárja fel ennek az osztrák KZ-nek az „életét”, az utolsó hónapokat a foglyok felszabadulását és a spontán bosszúállást.

Peter Eooel „Hajnalhasadás az osztrák emigrációkutatásban” címmel beszámolót közölt az elüldözött értelem. Osztrák tudomány az emigrációban’ elnevezésű nemzetközi szimpozionról, amelyet 1987 október végén tartottak Bécsben. A tanácskozási az emigrációba kényszerített osztrák tudomány még élő képviselőinek és a már elhalálozott tudósok emigrációs tevékenységével foglalkozott.

Dr. Franz Vranitzky kancellár beszédében rámutatott arra a kínos tényre, hogy az emigránsokat a hivatalos Ausztria nem szolgáltatta fel a visszatérésre.

Számos cikk teszi színessé ezt a kötetet is, így például egy új, mexikói forrásközlés mexikói tiltakozásáról Ausztria bekebelezése ellen; a Wiener Neudorf-i koncentrációs tábor foglyainak „halálmenete” Mauthausenba 1945-ben.

A DöW éves közgyűlése, az ott elhangzott ünnepi beszéd ismertetése és más információk egészítik ki az *Évkönyvet*.

A három év: 1986, 1987, 1988 – egyben azt is dokumentálja, hogy a DöW vezetői és munkatársai élő problémaként gondolják az 1934–1945 közötti időszakot, és nagy tudományos felkészültséggel, számos önzetlen tudományos kutató, munkatárs tevékenysége révén, a kutatás újabb és újabb eredményeinek közzétételével cáfolják meg azt a nagyon is átlátszó érvet, hogy végre „le kell győzni a múltat”, magyarul: el kell felejteni... A Jahrbuch 1986, 1987, 1988. évi kötetei – és bizonyára a majdan megjelenő továbbiak is bizonyítják: a múlt történéseinek, a nácizmus és osztrák kollaboránsai tevékenységének feltárása mellett – elengedhetetlen napjaink ellentmondásos jelenségei, a gyakran a közelmúlt legterhesebb időszakaira emlékeztető szélsőjobboldali csoportosulások leleplezésére. Ausztriában is.

Tihanyi János

BERÉNYI SÁNDOR

A MAGYAR NÉPI DEMOKRATIKUS ÁLLAM KÖZIGAZGATÁSA 1944–1945

Kossuth. Bp., 1987. 227 l.

Társadalom-politikai fejlődésünk legújabb korszakát illetően egyre gyakrabban merül fel az igény, hogy annak egy tekintélyes részét immár az adott (kapcsolódó) historikus tudományok műveljék. A módszeres vizsgálódás igénye élesíti ezt az elvárást, melynek nyomán a hazai, ill. a nemzetközi tudományos életben is igen intenzív legújabbkori történeti kutatások jelentkeztek. Nem tagadható viszont, hogy ez az egyre kézenfekvőbbnek tűnő törekvés távolról sem kielégítő módon haladt a hazai jogtudomány utóbbi negyedszázados fejlődésében. Jogi historizmusunk mulasztásait nem deminuálva mégis azt mondjuk, hogy minálunk talán éppen a címben megjelölt témakörben (A magyar népi demokratikus állam) jelentkezik a leggazdagabban a legújabbkori história iránti érdeklődés, még ha azt nem is kizárólagosan az állam- és jogtörténettudománytól származtathatjuk. Sőt, van abban egy adag pozitívum is, hogy minálunk évtizedek óta szinte megszakítatlanul él az a tudat, hogy az adott tudományágzatokban zajló konkrét vizs-

gáldásoknak minden esetben (legalább) a felszabadulásig visszanyúló előzményvizsgálattal kell történnie. Leszámítva a helyenként szembeütő (és felesleges) történelmi exkurzusokat – amelyek jobbára hatástalanul tűntek el közgondolkodásunk szélesebb horizontján –, azt mondhatjuk, hogy az újabb, ill. a legújabbkori magyar történelemhez kapcsolódó ágazati jogi historizmusunk mindmáig pozitív színfoltja a jogtudományoknak.

Szinte minden jogágazatban felszínre törtek minálunk az idevágó módszeres kutatások, melyek eklatáns példáit éppen az államtudományi-államigazgatástudományi példákkal bőven illusztrálhatnánk. A Kossuth Kiadó közkedvelt sorozatának (NÉGY ÉVTIZED) a tagjaként közreadott kismonográfia joggal sorolható az ezúttal csak szignálható eredményekhez, amelyek egyben alkalmasak lettek (ill. lesznek) arra is, hogy a modern jogtörténetírásunk anyagába beintegrálódjanak. Ezt igazolja mindenekelőtt a szerző, amikor az egyébként jól behatárolt szakágazati mondanivalót a történettudomány legfrissebb eredményeivel összevetve tárja az olvasó elé. Jó példája ennek az az igényesség, amivel a mű első fejezete (A magyar népi demokratikus állam) az állam jellegét és funkcióit, a korabeli politikai intézményrendszert, az állami szervezeti rendszert, ill. az államigazgatás egyes ágazatait és a jogrendszer átalakulását stb. nyomon követi. Megelégedéssel lehet nyugtázni, hogy a szerző a történettudomány hazai és nemzetközi megállapításaira támaszkodva nem hagyta figyelmen kívül a magyar jogi historizmus idevágó eredményeit sem.

Legújabbkori történelmünk korszakát foglalja magában ez a vizsgálódás, amely éppen az államtudományok szférájában is egy sor letisztázott kérdés rendszerbe foglalására adott lehetőséget. Ennek ellenére meglepő gazdagsággal tört felszínre már ebben a prológgjellegű részben az új utak és merőben új aspektusok keresése. Programszerűen sorolható volna a magyar népi demokratikus állam sajátossága, a korabeli politikai rendszer, ill. a nemzeti bizottságok történelmi szerepe (5–8., 13–15. pp.), a mindmáig távolról sem lezárt kérdésnek mondható polgári demokratikus jellegű változások, ill. a területi és a helyi önkormányzatok újjászerveződésnek a mikéntje stb.

Konkrétan az egyes problémák tárgyalásában együttgondolkodásra ösztönöz a szerző, amikor nyilván tudatosan oldja a korábban lezártak vélt ismereteket. Ld. pl., amikor a politikai rendszert vizsgálva megállapítja, hogy „Elvileg nyitva állt az út egy polgári demokratikus berendezkedés számára is” (i. m. 17–18. pp.). A nemzeti bizottságok útvesztésének a felidézése során pedig hasonlóan új gondolkodásra ösztönöz az az állásfoglalás, hogy az 1949-ben elszenvedett törés helyett „a baloldali erőknél arra kellett volna törekedniük, hogy a nemzeti bizottságok politikai, képviselői, ellenőrző szerepe erősödjön, és a későbbiekben a politikai erőviszonyok átalakulásával e szerveket átalakítsák népképviselői – önkormányzati szervekké” (30. p.). Egy sor nemzetközi tapasztalati anyag áll e felfogás mögött, melyből az olvasó példán túl egynemely délkelet-európai (jugoszláv–albán), ill. csehszlovák példát lehetne talán még felidézni ezúttal.

Hasonló megfontolások nyomán válik az olvasó számára izgalmassá „az új magyar államrendszer” jellegének a megítélése. Merőben „új típusú állami szervek jönnek létre” e korban – mondja a szerző – és ez a tény a jogfolytonosság régi keletű felfogásának az elutasítását is jelentheti (ld. 35., 44–45. pp.). Mégis mennyire természetes ma már az a korábbiánál jóval összetettebb szemlélet, hogy az államhatalmi és igazgatási szervek kiépülése valójában a „hatályos jog keretein belül maradt”. Alább a jogrend átalakítása címszó alatt fel is oldja a látszólagos ellentmondásokat a szerző, mondván: „a népi demokratikus fejlődésünk sajátossága, hogy hatályukban fenntartották a jogszabályok zömét” (ld. 65. p.). Nem beszélhetünk (tehát) a hagyományos értelemben vett jogfolytonosságról. Mindez persze nem ok arra, hogy az állami munka legkülönbözőbb területein a nyilvánvaló történelmi tény megmondjuk, jelesül pl. hogy a pénzügyi igazgatás szinte változatlan maradt (124. p.), hogy az építészeti igazgatás nem egy pozitív eleme később is használhatónak bizonyult, hogy a közlekedési, ill. közellátási igazgatás rekonstrukciója szükségessé vált stb. Erdei Ferenc, ill. Kovács István korábbi felismeréseit (ld. 45., 48. pp.) is jól kamatoztatja ez a felfogás, és ezzel az összetett aspektussal kezeli a magyar közigazgatás felszabadulás utáni fejlődését.

A magyar közigazgatás reorganizációját tárgyzó második részben is ez a szemléleti alapállás érvényesül, miközben az új történelmi feladatok által determinált változások meghatározó elemeit keresi az egyes közigazgatási szervezeti rendszerek (fgy a területi és a helyi önkormányzatok) átalakításában. Különösen magukra vonják a figyelmet a korabeli „közigazgatási reformtörekvések” (ld. 83–95. pp.), amelyek eleve a pártpolitikai küzdelmek központi kérdéseivé válhattak, a későbbiekben pedig jobbára a

hatalomért folytatott harcban szorultak háttérbe. A polgári jellegű közigazgatási önkormányzatok történelmi szerepének a megítélésében is fontos adalékokat nyújt, amikor láttatja, hogy valójában csak a városi önkormányzatok képeztek minálunk reális alapot a hagyományos önkormányzati viszonyok elemzésére. Az ún. területi (megyei, járási) szervezeti rendszerben pedig a múlt nyomasztó öröksége maradt ránk, amelyben a főispánok és szolgabírák mindenhatósága dominált. Minden valamirevaló politikai faktor számottevő, vagy éppen gyökeres változást követelt ebben a szférában, és ezeknek a törekvéseknek a főbb vonulatait is jól érzékelhetővé tette a szerző. A kisonográfia adta keretek közt természetesen e témakör kimerítő vizsgálatára nem kerülhetett sor, csupán az Erdei–Bíró-féle közigazgatási reformkonceptió tűnik teljesebbnek. Alapfokon a község, másodfokon a megyei jogú város önkormányzati rendszerre formálása volt a lényege (ld. 91–92. pp.) ennek a törekvésnek. Erdei Ferenc, Beér János, Egyed István, Martonyi János és mások elemző vizsgálódásai nyomán plasztikus képet ad minderről a szerző, a témakör módszeres jogtörténeti kimunkálásához is adalékokat szolgáltatva. Ilyen értelmű adalékok hordozójaként láthatjuk egyébként a munka záró fejezetét is, amely kifejezetten a „területi-helyi igazgatás” (az önkormányzatok) szerepét tárgyalja (ld. 204–218. pp.). Kifejező az az összegző megállapítás is, hogy a vizsgált korban főként a „községi településhálózat demokratikus irányú fejlődése, ha lassú ütemben is, de elkezdődött”. Megmaradt ugyanakkor a közigazgatás területi széttagoltsága, a „szakigazgatási struktúra atomizáltsága, áttekinthetetlen rendszere” (ld. 211. p.).

Közbülső (harmadik) összetevőként utalunk végül a tulajdonképpeni szakigazgatási rendszer elemzésére, amelyben úgymond a szerző „az államigazgatás endogén tényezőire (a szakigazgatási szervezeti rendszer igazgatási kultúrája, belső szervezete, személyi állomány, az irányítási módszerek, az irányítási jogviszonyok, az igazgatás technikai felszereltsége, technológiája stb.) irányítja a figyelmet. A sorozat műfaji sajátossága ellenére ez az összetevő viseli magán leginkább az államigazgatási jog tárgykörébe tartozó szakigazgatási ágakat lehető legteljesebb bemutatására való törekvést. Így a központi igazgatási (ill. kormány) szervek, egészségben az ún. szakigazgatási rendszer bemutatásával, ill. a közigazgatási személyzeti rendszer lényegének a felvillantásával átvezeti a szerző figyelmünket a modern közigazgatás legfőbb ágazataira. Az általános gazdasági igazgatás, az ipar, a közlekedés és a kereskedelem, ill. a mezőgazdasági, a szociális és egészségügyi ágakat korhű rajzát követi a kulturális, valamint az ún. politikai-védelmi szakigazgatás bemutatása.

Egyenként is módfelett inktuktív társadalmi tapasztalatok mérlegre tétele teszi kitapinthatóvá a korabeli bonyolult társadalompolitikai viszonyokat. Különösen jól sikerült képsorokat nyújt pl. a mezőgazdasági, ill. a népjóléti (szociális) igazgatás reorganizálásának a bonyolult történelmi folyamata. Egyenként a főbb ágakat immár történelmi forrásanyagába történő behatolás mélységeit (és kiaknázatlan lehetőségeit) villantja fel továbbá a kulturális igazgatás (ld. 172–191. pp.), amit a szerző kilenc aláagazatra tagolva tárt elénk. A közoktatási, a közgyűjteményügyi, a közművelődési (szabadművelődési), a művészettel és az irodalommal kapcsolatos, a tudományügyi, a sport- és a vallásügyi, végezetül pedig az ún. alapítványügyi alágazatokban halad előre ez az elemzés. Mindez nyilván a szűkebb szakmai célkitűzések megvalósításának a színtere a szerző számára, amely olvasmányosságával és a kútfők áttekinthető rendszerbe foglalásával egy szélesebb államtudományi-politikai, ill. historikus érdeklődést is méltán felkelthet.

Horváth Pál

IZSÁK LAJOS

A KERESZTÉNY DEMOKRATA NÉPPÁRT ÉS A DEMOKRATA NÉPPÁRT (1944–1949)

Budapest, Kossuth, 1985. 168 l.

Viharos gyorsasággal zajló eseményekben gazdag, fordulatokban bővelkedő időszak történéseibe pillanthatunk be Izsák Lajos: „A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949” című munkája által. A szerző könyve a Kossuth Könyvkiadó gondozásában kiadott „Négy évtized” sorozat ötödik köteteként jelent meg.

Ahogy múlik az idő, az egyre inkább hozzáférhetővé váló dokumentumok, a gyarapodó memoár-irodalom gazdag termése feltartóztathatatlanul növeli az ismeretek mennyiségét, így a népi demokrácia

dokumentumállagát is. Ezáltal a népi demokratikus átalakulás időszakáról szóló tanulmányok, monográfiák, disszertációk bővülő áradata már-már szinte korlátozó tényezővé is válhatna, hiszen az egymásra rétegződő értékképletek, általánosan elfogadott vélemények mesterséges akadályokat teremthetnek. Minden kutató, aki ehhez az időszakhoz kötődik, egyre nehezebb helyzetbe kerül azért, mert ítéleteinek önálló megfogalmazásához le kell küzdenie a kialakult koncepciók és sémák nyomását. A szerző példás alapossgal és filológiai gondossággal tesz eleget könyvében mindezen elvárásoknak, s mondanivalóját világos szerkezet és árnyalt fogalmazás jellemzi.

A Keresztény Demokrata Néppárt 1944 végén, 1945 elején bontott zászlót, ami jelezte, hogy Magyarországon a politikai katolicizmusnak, a több évtizedes múltból fakadóan, a felszabadulás idején is megvolt a maga bázisa. A párt még 1944 októberében megalakult gróf Pálffy József volt kormánypárti képviselő vezetésével, aki 1944 májusában részt vett az antifasiszta nemzeti ellenállás politikai vezető szervének, a Magyar Frontnak megalakításában is. Az itt szerzett tapasztalatai, valamint az a felismerése, hogy a háborút Németország elveszítette, és Magyarország újjáépítése, demokratikus újjászülése halaszthatatlan feladattá vált – indították az új párt létrehozására. Nagy segítséget jelentett számára Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás támogatása is, aki 1944. október 11-i nyilatkozatában kijelentette: „a katolikusoknak szabad a kommunistákkal együtt dolgozni, azonban mindig tekintetben kell tartaniuk az isteni törvényeket”. Ezek után kezdett hozzá Pálffy pártjának szervezéséhez, amely munkába bevonta a haladó szociális katolicizmus „reprezentását”, Barankovics Istvánt. Úgy ítélte meg, hogy Barankovics személye nélkül „nehéz lenne a baloldali egyházellenes előítéleteit leszerelni és az új párttal kapcsolatban a klerikalizmus gyanúját eloszlatni”.

Izsák Lajos munkájában gazdag forrásbázis birtokában mutatja be azt a pártszervező tevékenységet, amelyet Pálffyék végeztek abban az időszakban, amikor az ország megmentése volt minden demokratikus erő alapvető feladata. Bemutatja azt a párhuzamosan zajló tevékenységet is, amelyet a volt Hivatásszervezet és a KALOT vezetői – többek között Nagy Töhötöm és Kerkai Jenő – végeztek. Pálffyék szerettek volna ott lenni a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásánál, a demokratikus pártok történelmi jelentőségű kézfogóján, de nem jutottak el Szegedre. A szerző könyvében jól nyomon követhető, hogy 1944 december és 1945 január–február során milyen nehézségekkel és előítéletekkel kellett megküzdeniük pártjuk megalakításának érdekében. Izsák az okok elemzésével sem marad adós. Mindez azért érdekes, mivel 1944 decemberében páter Nagy Töhötöm, aki tárgyalásokat folytatott a Keresztény Demokrata Néppárttól Miklós Béla miniszterelnökkel, Teleki Géza vallás- és közoktatási miniszterrel, valamint Vörös János honvédelmi miniszterrel, ígéretet és támogatást kapott tőlük a párt működéséhez. Ezzel ellentétben alig két hónap leforgása alatt már bizonyos kifogások jelentkeztek a KDNP-vel kapcsolatban.

A szerző elemző munkája mellett a történések rugóit is keresve elsődlegesen azt emeli ki, amit eddig történetírásunk különböző objektív és szubjektív okok, vagy a dokumentumok hozzáférhetetlensége miatt még nem tudott feltárni. Bemutatja azokat a nehézségeket, amelyekkel a párt elismertetése, elfogadtatása érdekében meg kellett küzdeni mind párton kívül, mind párton belül.

A koalíció pártjai, az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a Budapesti Nemzeti Bizottság bizalmatlannak voltak a párt zászlóbontásával kapcsolatban. Így került sor 1945 áprilisában a nemzetgyűlés Politikai Bizottsága és a BNB elutasító határozatára, de az egyházi elismerés is elmaradt. Mindezek mellett belső ellentétek is nehezítették a pártszervező munkát, s az is, hogy Serédi Jusztinián 1945. március 29-én elhunyt, aki addig nagy segítséget és támogatást nyújtott a párt megszervezéséhez. Az előállott új helyzetben a Grósz József vezette püspöki kar állásfoglalása késett, s mikor az megérkezett, nyilvánvalóvá vált, hogy az egyház a Pálffy József által vezetett konzervatív irányzatot támogatja. Ezáltal a Keresztény Demokrata Néppárt kettészakadt, ami az 1945-ös novemberi választásokat megelőzően került nyilvánosságra. A választásokon való induláshoz szükséges engedély megszerzésére az Országos Nemzeti Bizottsághoz a Demokrata Néppárt nevében két kérelem érkezett: az egyiket Barankovics István, a másikat Pálffy József nyújtotta be. A kérelmek elbírálásakor az engedélyt Barankovics kapta meg az ONB-től. A szerző itt jól mutat rá arra, hogy a Barankovics személye körül kialakult csoport tagjai haladó, antifasiszta demokratikus politikát képviselő személyek voltak, s ez feltétlenül befolyásolta Barankovics választáson való indulásának lehetőségét.

Választási programját Barankovics 1945. szeptember 25-én ismertette. Azzal kezdte programbeszédét, hogy „a NDP-nek nincs múltja, jelene sem sok lehetőséget mutat, de nagy jövő vár rá: a ke-

reszténydemokrácia megvalósítása". A választásokon azonban Barankovics Demokrata Néppártja nem indult önálló pártként, bár a választási kortéziában demokráciát ígértek szónokai, amely magyar, „igazi kereszténydemokrácia lesz”. De a választási küzdelem utolsó szakaszában a DNP képviselői és hívei a FKGP-t támogatták. Ebben nagy szerepet játszott az, hogy az egyház vezetői egy katolikus párt indulásában az egység megbontását látták, s ezért a Kiszgazdapárt támogatása mellett foglaltak állást. A szerzővel egyet lehet érteni abban, hogy „Barankovics pártalakításának kudarcában szerepe volt annak is, hogy a katolikus papok nagy része – akik tulajdonképpen a tömegeket nyerhették volna meg, és így a szavazatokat biztosíthatták volna a párt számára – sem támogatta a választások előtt ezt a kezdeményezést”. Úgy vélték, hogy a nemzeti egység „előbbrevaló, mint a versengés,” viszont ezt a döntésüket a Kiszgazdapártnak honorálnia kellett. Ennek értelmében a FKGP választási listáján a budapesti és országos választáson két-két helyet kaptak. A budapesti törvényhatósági választások (1945. október 7.) listájára Eckhardt Sándort és Varga Lászlót javasolták; a nemzetgyűlési választásokra (november 4.) Eckhardt Sándor és Bálint Sándor került. (A párt minden választókerületben többet szeretett volna, minden választókerületben egyet-egyet, de ezt Tildy Zoltán nem támogatta.) Az „összeműködés” azonban mégiscsak létrejött, mivel a kiszgazdalistán együtt induló képviselők közül Eckhardt Sándor és Bálint Sándor a nemzetgyűlés 1945. december 6-i ülésén bejelentették, hogy „a Demokrata Néppárt tagjaiként folytatják parlamenti működésüket”.

A könyv lapjain kibontakozik előttünk egy dinamikus cselekvő és cselekvés minden ódiómát vállaló politikus: Barankovics István portréja. A két választás közötti időszakban a Demokrata Néppárt vezetője pártjának elfogadtatásáért küzdött, mert szilárdan meg volt győződve, hogy a népi demokráciában „helye van és helye lesz egy haladó katolikus politikának”. A szerző sokoldalúan és árnyaltan mutatja be a párt vezetőjének ezt a harcát, s konfliktusát, amelyek abból fakadtak, hogy elkötelezettségét a korszerű és haladó kereszténydemokrácia eszméjébe vetett hite és meggyőződése vezette. A szociális katolicizmusért pártja élén az önmaga által alkotott kép alapján akart cselekedni, ezért a politika törvényeit és kényszerpályáit nem minden esetben tudta adaptálni, a politikai gyakorlat és a társadalmi valóság között feszülő különbségeket pedig feloldani. A könyv szerzője ennek okát a „kereszténydemokrácia eszmerendszerét képviselő hazai politikai irányzat” megmerevedésében látja. Való igaz, hogy Barankovics és Mindszenty kapcsolata 1946 nyarán visszafordíthatatlanul megromlott, ami megosztotta a katolikusok táborát.

1947 tavaszán, amikor megkezdődött a Kiszgazdapárt széthullása, fölvetődött egy új kereszténypárt létrehozásának gondolata. Ekkor a DNP aktivizálódása fölerősödött, s kísérletet tettek az augusztus 31-i parlamenti választásokra a kiszgazdapárt katolikus szárnyának, a Balogh-párt (Független Magyar Demokrata Párt) egy részének és a Demokrata Néppárt egyesítésére. Ez azonban Mindszenty hercegprímás által támasztott, Barankovics számára elfogadhatatlan feltételek miatt nem következett be, s így a megegyezés elmaradt. A DNP más ellenzéki pártokkal sem lépett választási szövetségre, viszont a megegyezés elmaradás ellenére a párt a gyakorlatban megvalósította a FKGP katolikus vonalának beolvasztását.

Barankovics választási programbeszédét pártja nevében 1947. augusztus 10-én tartotta meg Győrben. Beszédében a keresztény polgári demokrácia eszméjét szembeállította a népi demokráciával. Nyugati típusú kereszténydemokrata politikát hirdetett meg, s visszatért az 1945-ös nemzetgyűlési választások előtt hirdetett jelszavakhoz: így „Ne feledjük, hogy magyarokat csak magyar módra lehet kormányozni!”, „Magyarország legyen a szabad magyarok független országa!” Ezzel együtt külpolitikai téren nagy jelentőséget tulajdonított a Szovjetunióval való jó kapcsolatoknak.

A választásokon a Demokrata Néppárt megszerezte a szavazatok 16,4%-át, s ezzel az MKP mögött a parlament második legnagyobb pártja lett. Izsák könyvében számokkal, tényekkel alátámasztott elemzését adja a párt választókerületenkénti eredményeinek. Jól mutat rá arra a meglepetésre, amely mind a baloldal, mind pedig az ellenzék táborában keletkezett a választások után. A választás eredménye a párt vezetőinek is minden előzetes várakozását fölülmúlta. Ezért egyre magabiztosabb nyilatkozatokat tettek, s talán ez is magyarázata annak, hogy Barankovics szeptember 16-i parlamenti beszédét a DNP néhány képviselője mérsékeltnak tartotta; s erősebb felszólalást várt. A párt vezetőjének higgadt-sága, negatív állásfoglalása és a különböző csoportok jelenléte a választások után nehéz helyzetet teremtett. „Nem is szólva... a koalíció magatartásáról.” Igazat adhatunk a szerzőnek, amikor azt írja: az „ösi politikai küzdelmek során a DNP rövid ideig ezt azzal próbálta áthidalni, hogy ellenzéki volta hangoztatása mellett időnként megpróbált a kormánykoalíció irányában is lojálisabban viselkedni. Ez utóbbi bizonyította részben a párt parlamenti tevékenysége is”.

Barankovics Istvánnak egyéni tragédiája volt, hogy csatát kellett vívnia a koalícióban lévő pártokkal pártjának és programjának elismertetéséért, pártján belül pedig egy mérsékelt, a politikai viszonyokhoz jobban alkalmazkodó pártpolitikáért. Nem beszélve arról, hogy a Mindszenty és az általa vezetett katolikus klérus tagjainak többsége szóba sem állt vele. Ezekből a különböző nézetekből fakadt az, amit már politikai tragédiájaként foghatunk föl, hogy a baloldal a „klerikális reakció” emberének, Mindszentyék pedig az „oroszok ügynökének” tartották. Ugyanakkor egyik sem volt, csupán abban az időszakban képviselte az „ideális kereszténydemokráciát”, amikor azt a magyar politikai valóság már túlhaladta. Az újságíró-szerkesztő, jogász-politikus, széles látókörű közíró és országgyűlési képviselő a függetlenségi mozgalom polgári szárnyán elhelyezkedő haladó katolikus politikát képviselte. Demokráciát akart, ezért jelentős erőfeszítéseket tett pártjának demokratizálása érdekében. Azzal együtt, hogy a keresztény-katolikus politikai és társadalmi ideológiát vallotta magáénak, tisztában volt a Szovjetunióval való együttműködés jelentőségével. Ezt az álláspontját szinte az utolsó pillanatig pártja nevében is magáénak vallotta. Bizonyítja az 1948. február 17-i országgyűlési beszéde, ahol a következőket mondta: „Változatlan álláspontunk, hogy Magyarországot népének érdekei a Szovjetunióval való barátság és összhang biztosítására utalják. Minden más ellentétes külpolitika végzetes kalandba döntené országunkat.” Barankovics István, mint a Demokrata Néppárt főtitkára, utat keresett pártja számára. Nyilvánvaló, hogy az útkeresés során voltak tévesztések is. Nem járhatunk messze az igazságtól azonban, ha kijelentjük a szerzővel együtt, hogy az 1949. február 4-i pártfeloszlattással a különböző nemzetközi és hazai tényezők együttes hatására Barankovics István és pártja utat veszített.

Izsák Lajos munkájából azonban egyértelműen nem derül ki, hogy a politikai küzdelmek során Barankovics és a körülötte lévő DNP-i képviselők által elmondott beszédek, cselekedetek mögött milyen motivációs tényezők munkáltak. Ehhez ismerni kellene a szerző 1983-ban megjelent nagymonográfiáját, a „Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949”.

Az ma már nyilvánvaló, hogy a párt megszüntetése után az emigrációt választók közül az „emigráció kúsa tarkaságában” többen is (köztük Barankovics is) a szocializmust építő Magyarország ellenőreivé váltak, de Barankovics mindvégig egyfajta „reális középúton” maradt. A szerző könyve azonban azt sugallja, hogy az 1944–1949 közötti időszakban korántsem ellenségei, hanem ellenzékiei, ha tetsszik, bizonyos esetekben gondolkodó szövetségesei voltak a koalícióban részt vevő demokratikus pártoknak. Izsák Lajos munkája azért figyelemre méltó, mert széles körű dokumentumfeltáró és subjektívizmustól mentes elemző tevékenységével nagyban hozzájárul, hogy a második világháború utáni politikai katolicizmusról, a keresztény szociális mozgalomról reális kép alakuljon ki az olvasóban.

Farkas András

BALOGH SÁNDOR:

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA 1945–1950

Budapest, Kossuth Kladó 1988. 392 l.

A történeti-politikai művek publikálásával foglalkozó Kossuth Könyvkiadó a közelmúltban egyedülálló feladatra vállalkozott: egymás után három kötetben megjelentette hazánk külpolitikájának történetét. A „trilógia” harmadik köteteként látott napvilágot Balogh Sándornak, a korszak, illetve a témakör legrésztalálóbb hazai kutatójának újabb, immár második, bővített kiadású monográfiája.

A könyv látszólag nem nagy időszakot ölel fel, valójában azonban az 1945–1950 közötti évek igen fontosak voltak a második világháború utáni Magyarország nemzetközi helyzetének s külpolitikájának alakulását illetően. Az 1944. december 21–22-én megszületett új típusú demokratikus hatalom számára a bemutatott esztendő számos vonatkozásban sorsdöntőnek bizonyultak, meghatározva a magyar állam, továbbá az egész nemzet létének nemzetközi kereteit, feltételeit.

A kötet nyomom követi a három szövetséges nagyhatalom (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió) közép- és délkelet-európai politikáját, konkrétan a Magyarországgal szemben tanú-

sított magatartását. Így például megkülönböztetett figyelmet szentel az Európában lezajlott második világháború befejezését előkészítő és az azt lezáró, illetve követő legmagasabb szintű diplomáciai fórumok (Jalta, Potsdam, Párizs, külügyminiszeri értekezletek stb.) elemzésének, mindenekelőtt a Magyarország közvetlenül vagy közvetve érintő kérdésekkel összefüggésben.

Balogh Sándor figyelemmel kíséri Magyarország és a népi demokráciák közötti kapcsolatok alakulását is. Ezek az államok többségében Magyarország szomszédai voltak, ami elvileg nagy lehetőségeket kínált az együttműködés kialakítása és elmélyítése szempontjából. E történelmi lehetőséggel azonban Magyarország nem tudott azonnal élni; többek között azért nem, mert – Romániához hasonlóan – legyőzött állammak minősült, szemben a győztesek sorába tartozó Csehszlovákiával és Jugoszláviával. Ily módon a győztesek, vagy a legyőzöttek csoportjába sorolt államok viszonya sajátosan alakult, mivel nemcsak a közös, hanem a külön érdekek is jelentős szerepet játszottak kapcsolataik alakulásában.

Magyarországon a tárgyalat időszak első felében koalíció, illetve többpártrendszer volt, s ezen körülmény nemcsak a belpolitikára, hanem a külpolitikára is komoly hatást gyakorolt. Ennélfogva Balogh Sándor nem csupán az egyes kormányok külpolitikáját elemzi, hanem árnyaltan vizsgálja a koalícióban résztvevő és azon kívüli pártok, politikai csoportosulások külpolitikai céljait és törekvéseit is. Bár a szövetséges nagyhatalmak az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti szerződésben Magyarországot elvileg önálló, szuverén állammak ismerték el, valójában a kormány külpolitikai tevékenységének a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szabott végső fokot kereteket. Ezzel együtt is a fegyverszüneti szerződésből adódó kötelezettségek, s még inkább a békekonferenciára való felkészülés arra kényszerítette, illetve készítette a koalíciós kormányt, hogy a lehetőségek határain belül mindent megtegyen az ország nemzetközi elszigeteltségének feloldása érdekében. Amit nagymértékben megkönnyített az a tény, hogy a Szovjetunió már 1945 végén, az Amerikai Egyesült Államok pedig 1946 elején diplomáciai elismerésben részesítették a kormányt. Emellett a koalíciós pártok külön-külön is arra törekedtek, hogy felvegyék a kapcsolatot a hozzájuk közel álló és hasonló politikai nézeteket valló külföldi pártokkal.

A könyv külön fejezeteket szentel a mintegy félmillió ember sorsát eldöntő ún. „hármás népcseré”-nek: a német nemzetiségű lakosság Magyarországról történő kitelepítésének és a magyar–csehszlovák lakosságcsereének. Valójában ennél is többen voltak azok, akiket e „népvándorlások” valamilyen formában érintettek. A német nemzetiségű háborús bűnösök felelősségrevonása, illetve kitelepítése elválaszthatatlan volt a hitleri Németországnak az emberiség ellen elkövetett szörnyű bűneitől. Az egyéni politikai, illetve háborús felelősséget azonban figyelembe nem vevő, a kollektív felelősség elvén alapuló ki- és áttelepítések meghozatalában és végrehajtásában a szövetséges, illetve a győztes hatalmak háború utáni valós vagy vélt biztonsági szempontjai meghatározó szerepet játszottak. A magyar kormánynak a kollektív felelősség elvét elutasító álláspontját Gyöngyösi János külügyminiszter 1945. december 1-i jegyzékében fejtette ki: „Ez alkalommal is a demokratikus Magyarország kormánya kijelenti, hogy meggyőződésével ellenkeznek magyar állampolgároknak tisztán etnikai, származási okok miatti kitelepítése. Úgy ezt, mint a kollektív büntetésnek mindenféle fajtáját helyteleníti.”

A potsdami határozat a hazai németek kitelepítését a Szövetséges Ellenőrző Bizottságra bízta. A magyarországi németek kitelepítését a csehszlovák kormány szorgalmazta abból a célból, hogy a helyükre telepítse a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosságot. A csehszlovák kormánynak a nemzetközi hozzájárulást nélkülözött határozott szándéka a magyarok egyoldalú kitelepítésére azonban „csak” részleges sikerrel járhatott, elsősorban a nemzetközi közvélemény magasra csapó, jogos felháborodása következtében. A kétoldalú tárgyalásokon létrejött kölcsönös lakosságcsere-egyezmény, illetve annak végrehajtása sem rendezhette valójában a két állam között meglévő problémákat. A hazai német nemzetiségű lakosság kitelepítése, továbbá a magyar–csehszlovák lakosságcsere, valamint a csehszlovákiai magyarságot érintő rendkívül súlyos és sérelmes rendszabályok, illetve intézkedések sorozata politikailag ártatlan emberek tíz- és tízezreit kényszerítették szülőföldjük elhagyására, ami felbecsülhetetlen pusztulást és értékvesztést okozott minden vonatkozásban.

A történeti elemzés terjedelme részét alkotja a békeszerződésnek, illetve a hozzá vezető útnak a bemutatása. A koalíciós pártok sokoldalúan megalapozott békeprogramjának a hiánya, továbbá a békecéljaik közötti eltérések és elvi különbségek nem segítettek elő a kormány béketervezetének kellő időbeni kialakítását. A magyar kormányküldöttség moszkvai és nyugat-európai útja pedig – elsősorban a sajtó útján – megalapozatlan reményeket, illúziókat keltett a várható békét illetően. Az 1946. július 29–október 15. között Párizsban lezajlott békekonferencián a magyar békedelegáció egyetlen kérdésben

sem fejthette ki a kormány álláspontját; erre ugyanis csak abban az esetben kerülhetett sor, ha azt valamelyik győztes állam előzőleg magáévá teszi. Az 1947. február 10-én aláírt, s a szövetséges nagyhatalmak ratifikálásával életbe lépett békeszerződés – súlyossága és ellentmondásai ellenére – Magyarország számára a fegyverszüneti status megszüntetését biztosította.

Balogh Sándor a békeszerződés történelmi jelentőségének hangsúlyozásakor azonban nem hallgatja el annak elvi hibáit, hiányosságait sem, így mindenekelőtt a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. A párizsi békeszerződések a nemzetiségi kérdést – ellentétben az első világháborút lezáró békéekkel – azon kormányok belügyének tekintették, amely államok területén a nemzeti kisebbségek éltek, feltéve, ha elismerik az ENSZ alapokmányát és állami szuverenitásuk birtokában vannak. A békeszerződések a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban azonban csupán az egyéni, állampolgári jogok deklaratív elismerésére szorítkoztak, a kollektív nemzetiségi jogokat még csak nem is érintették. A szövetséges nagyhatalmak mindezt azzal indokolták, hogy abban az államban, amelyben elismerik az ENSZ alapokmányában rögzített egyéni, állampolgári jogokat, ott nincs szükség a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak külön, nemzetközi szabályozására. Holott valójában a kisebbségek állampolgári jogai csak abban az esetben érvényesülhettek, ha az alap- és előfeltételüket jelentő kollektív nemzetiségi jogokról nemzetközi jogszabályban is rögzített gondoskodás és annak tényleges érvényre juttatása megtörténik. Enélkül ugyanis a nemzeti kisebbségek létezésének intézményes feltételei végső soron kizárólag az „uralkodó” állam nemzetiségi politikájától függték. Ez viszont azt eredményezte, hogy a nemzeti kisebbségek nemzetközi jogi védelem nélkül maradtak, teljesen kiszolgáltatottak, védtelenek lettek az érdekeiket csorbító többségi törekvések tendenciáival szemben. A béke-alkotók eme több mint súlyos mulasztását napjaink fájdalomosan szomorú valósága is bizonyítja.

A könyv foglalkozik Magyarországnak a békeszerződés életbe lépése (valamint a politikai intézményrendszer átalakítása és az egypártrendszer kiépítése) után létesített nemzetközi politikai, gazdasági és kulturális szerződéseivel. Olvashatunk pl. a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási, továbbá a kulturális együttműködési szerződésekről, a KGST és a Duna Bizottság megalakulásáról, benyújtásáról, a kibontakozó magyar békemozgalomról és a békevédelmi törvény megalkotásáról. Balogh Sándor rámutat arra, hogy az európai népi demokráciák közötti különböző típusú szerződések és szövetségek létrejöttének alapvetően nemzetközi okai voltak: a kibontakozó és elmélyülő hidegháborús viszonyok közepette nem kínálkozott valóságos alternatíva. A térség nem szövetséges állama(i) számára ugyanis a háború után politikai, gazdasági és kulturális téren is egymáshoz közelebb, ugyanakkor Közép-Európa nyugati felétől és Nyugat-Európától viszont távolabb kerültek – mind gyakrabban Kelet-Közép-Európaként emlegetik.

A kötet nem annyira a megfogalmazás, hanem inkább a tények és összefüggések, a törvényszerűségek mögötti gondolatiság szintjén bizonyítja, hogy Magyarország a vizsgált időszakban nemcsak földrajzi, de történelmi értelemben is közép-európai állam. Ezen alaptételt lényegében nem változtatta meg az, hogy a második világháború után az európai népi demokráciákkal kapcsolatban elterjedt a Közép- és Délkelet-Európa kifejezés használata. Sőt az sem, hogy a Magyarországot is magában foglaló térséget – mivel ezen államok a háború után politikai, gazdasági és kulturális téren is egymáshoz közelebb, ugyanakkor Közép-Európa nyugati felétől és Nyugat-Európától viszont távolabb kerültek – mind gyakrabban Kelet-Közép-Európaként emlegetik.

A könyv – témájánál fogva – meglehetősen széles körű hazai és külföldi forrásbázisra épül. Balogh Sándor elsősorban magyar és brit levéltári iratokat, amerikai, szovjet, csehszlovák, román és jugoszláv dokumentumokat, továbbá hazai és külföldi sajtót dolgozott fel. Emellett merített a rendelkezésre álló feldolgozásokból, a nyugati magyar memoáriróladomból, valamint a volt magyar politikusok és közéleti személyiségek ugyancsak jobbára nyugaton megjelent írásából és visszaemlékezéseiből.

A Magyarország külpolitikája 1945–1950 c. kötet a tények és események mindennemű előítélet-től mentes, elfogulatlan bemutatásával és elemzésével tisztultabb történeti szemlélethez és a folyamatokat összefüggésekben kereső gondolkodásmóddhoz segíti közelebb az olvasót. Ugyanakkor a történelmi tanulságok, a levonható következtetések számbavételére ösztönözve nemzeti ismeretünk elmélyítését szolgálja. A tartalmában és külső megjelenésében egyaránt igényes könyv meleg szívvel ajánlható a határokon inneni és túli magyar olvasók számára.

PETER HEUMOS

DIE KONFERENZEN DER SOZIALISTISCHEN PARTEIEN ZENTRAL- UND OST-EUROPAS
IN PRAG UND BUDAPEST 1946 UND 1947

Stuttgart, 1985. 172 l.

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA SZOCIALISTA PÁRTJAINAK KONFERENCIÁI
PRÁGÁBAN ÉS BUDAPESTEN 1946-BAN ÉS 1947-BEN.

A második világháborút követő, reményekben gazdag esztendőket téves volna kizárólag a kapitalista vagy szocialista fejlődési út kérdéseire leegyszerűsíteni. Még tartott a háború, midőn Kelet-Közép-Európa jövőbeni perspektíváit a két háború közötti tanulságokkal szembenesíteni kezdték. A kicsinyes nacionalizmus kártékony hatását, szerepét a hitleri Németország terjeszkedése elleni védekezés aláásásában akkor sem lehetett kétségbe vonni, ha a hitleri agresszió a nemzeti önállóság védelmét a térség kis országai számára különös erővel tűzte napirendre. A kis államok gazdasági gyengeségét, olykor-olykor majdnem életképtelenségét a két háború közötti gazdasági fejlődés, illetőleg ennek hiánya igazolta. Nem véletlen, hogy a megoldás, a gyógyítás útját számos politikai erő, az angol liberálisoktól egyes emigráns kormányokig, valamiféle államszövetségben, föderációs rendszerben keresték. A föderatív megoldás közel állott a szociáldemokrata pártokhoz is.

Ha eltekintünk olyan régi hagyományoktól, mint az osztrák szociáldemokrácia brünni programja, mely nem sokkal a századfordulót követően az Osztrák-Magyar Monarchia föderatív demokratikus átalakulásában jelölte meg a jövő útját, akkor is a szociáldemokrata pártok voltak azok – most már az utódállamokban nemzeti keretek között –, melyek szembeálltak az uralkodó nacionalizmussal, és a demokrácia győzelmét csakis valamiféle Duna-völgyi együttműködés keretében tudták elképzelni.

A második világháború időszakában azonban már az is világossá vált, hogy a föderációs elképzelések aligha bírják majd a térségben uralkodó szerephez jutó Szovjetunió támogatását, mely tartott attól, hogy a föderációk nem csupán a kisállamosdi negatív hatásait kívánja leküzdeni, hanem egyidejűleg bizonyos Szovjetunió elleni blokkképződés eszközeivé válnak. Emellett a szovjet politika felismerte egy szövetségi rendszer esetleges belső ellentmondásait is, a nemzeti súrlódások lehetőségeit, a nemzeti önállóság felülről való korlátozását egy olyan időszakban, midőn a nemzeti önállóság visszaszerzése bizonyult a leghatékonyabb mozgósító erőnek a hitleri Németország elleni harcban. A második világháborút követő évek tehát, ami a nemzetközi politikát illeti, jórészt a háború előtti államstruktúrát állították helyre, és a különböző országokban, ha nem is a régi erővel – hiszen jobboldali pártok helyett mindenütt baloldali erők uralták a politikai terepet –, mégis a régi számlák rendezése került ismét előtérbe, tetézve nemegyszer a második háborúból származó újabb gyűlölködésekkel.

Az országukba emigrációból visszatért, vagy az illegalitásból előlépő szociáldemokraták, mint Heumos könyve rámutat, szintén ezekhez a keretekhez kellett, hogy igazodjanak. A jobboldali erők elleni harc az újjáépítésért, a gazdasági nehézségek leküzdéséért folytatott erőfeszítések mellett úgy tűnt, a szociáldemokrácia aligha fog megfelelő figyelmet fordítani azokra az elképzelésekre, melyek a Londonban tartott nemzetközi szocialista konferencián fogalmazódtak meg 1945 márciusában.

Az ott elfogadott határozat, mely akkor szinte természetesen az antifasiszta koalíció további együttműködéséből indult ki, a békerendszer gazdasági alapjait egy szélesebb mértékű regionális együttműködésben képzelte el. Ahogy az emigráns csehszlovák kormány szociáldemokrata gazdasági minisztere megfogalmazta, „számunkra a legmegfelelőbb regionális gazdasági és politikai megoldás a Baltikumtól az Adriáig terjedő államok blokka lenne ... természetesen a Szovjetunióval való barátságra alapozva”. A háború utáni első esztendőben a gondolat mintha feledésbe merült volna, de midőn a háború alatt jórészt megszakadt érintkezéseket újra felvették – elsősorban a cseh és a magyar szociáldemokrácia között –, a Duna-völgyi államok szövetsége vagy igen szoros gazdasági együttműködése ismét napirendre került. Az 1945 májusában megtartott nemzetközi szocialista konferencián elvi egyetértés született egy kelet-közép-európai szocialista konferencia mihamarabbi összehívására. Peter Heumos könyve a korabeli sajtó s a visszaemlékezések mellett elsősorban az angol külügyminisztérium irataira támaszkodva dolgozza fel a történeteket. A könyv gazdag dokumentumanyaga a prágai és a budapesti konferencia előkészítését, va-

lamint a konferencia jegyzőkönyvét teszi közzé. Ha figyelembe vesszük, hogy Angliában a Munkáspárt volt hatalmon, mely olyan illúziókat táplált, hogy a hagyományosan kapitalista USA és a kommunista Szovjetunió között, és az általuk támogatott polgári pártok, illetve a kommunista erők között van lehetőség valamiféle harmadik – szociáldemokrata – útra, amelyet az angol Munkáspártnak kötelessége támogatni, érthetővé válik, hogy az angol külképviseletek különös figyelemmel kísérték a szociáldemokrata pártok törekvését a Duna-völgyi együttműködés kiépítésére.

Az előkészítés feladatát – bizonyos versengéstől, sőt ellentétktől nem mentesen: ekkor folyt ugyanis a csehszlovákiai magyarok kitelepítése – a Duna-völgy két legerősebb szociáldemokrata pártja, a csehszlovák és a magyar vette kezébe. Természetesen az idő előrehaladása egyfelől erősítette az együttműködés igényét, másfelől a hidegháború erősödésével megvalósítása újabb bonyolult nehézségekbe ütközött. Egyfelől tisztázni kellett ennek a sajátosan dunai együttműködésnek a Szovjetunióval való viszonyát, másfelől, mint a konferenciák menete igazolta, nem lehetett megkerülni a kommunistákkal való együttműködés kérdését sem. Hamarosan bebizonyosodott, hogy a dunai együttműködés alá van vetve a nagypolitikának és az ebből származó nehézségekkel erősen számolni kell.

A prágai konferencia még inkább optimista volt, és nagyobb hangsúlyt kapott a múlt tanulsága, az esetleges német veszély kérdése. Mire a konferencia Budapesten folytatódott, a hidegháború élesebb lett. Világos volt, hogy Nyugat és Kelet tartós harmonikus együttműködésére aligha lehet számítani. Franciaországban és Olaszországban a kommunisták nem voltak többé tagjai a kormánynak, és Magyarországon is kiéleződtek az ellentétek, melynek eklatáns példája Nagy Ferenc lemondatása volt. A szociáldemokraták egy része a jobboldali restaurációs jelenségektől megrémülve ezt ugyan támogatta, másik része viszont nem tartotta megfelelőnek a kommunisták módszerét. Szakasits a Duna-völgyi együttműködést a Szovjetunió védelme alá akarta helyezni, de számos elvtársa ebben eltérést látott az eredeti elképzelésektől, és az egyforma távolságtartás mellett voksoltak az orosz kalapács és az amerikai dollár-imperializmus üllője között. A két megbeszélés vitái az elképzelések belső gyengeségeiről is bizonyosságot tettek. Aligha felelnék meg az igazságnak, ha a kudarcot csakis a nemzetközi körülményekből származtatnánk. Az együttműködés elmélyítésére tett javaslatok, melyeket elsősorban a magyar szociáldemokraták fogalmaztak meg, inkább csak kívánságlisták voltak, mintsem konkrét valóság. A gazdasági problémák azonossága is csak részben volt felfedezhető: míg Bulgária és Románia gazdasága már ekkor erősebben kapcsolódott a Szovjetunióhoz – külkereskedelmük mintegy 50%-ával – addig Csehszlovákia külkereskedelmében mindössze néhány % volt a szovjet részesedés és Magyarország esetében sem volt több mint 15%, csökkenő tendenciával. A jövőre vonatkozó tervek annyiban közelebb voltak, hogy a Duna-völgyi országok gazdasági együttműködését akár egy közös tervezés szintjéig is elképzelhetőnek tartották. A csehek viszont voltaképp saját országukat kívánták az együttműködés keretében Kelet-Európa műhelyének kiépíteni, a másik oldalról pedig érthetően az agrárországok iparosítása volt a vezető szempont. A magyar Szociáldemokrata Párt a Duna-völgyi országok gazdaságának maximális egybeolvasztása mellett kardoskodott az 1947. nyári konferencián. Mások túl gyorsnak ítélték e tekintetben a magyar szociáldemokraták által kívánt előrehaladást. A szociáldemokrata gazdasági szakértők által előterjesztett tervek ugyan hangsúlyozták az iparosítást, de csak óvatos mértékben és ismételten utaltak a mezőgazdaság lényeges szerepére.

A konferencia nem jutott végleges következtetésre, de a résztvevők abban a hiszemben távoztak, hogy a felvetett kérdések további megbeszéléseken nyerhetnek tisztázást. 1947 őszén a Kominform szociáldemokraták elleni éles állásfoglalása után már csak egy halvány kísérlet történt a kelet-európai szociáldemokrata pártoknak a nyugat-európaiaktól való elválasztására. Ez az elképzelés azonban a már mélyen megosztott, Kelet és Nyugat között őrlődő pártokban nem kapott visszhangot. Egy éven belül már nem létezett önálló szociáldemokrata párt Kelet-Európában, de eltűnt evvel egyidőben a Duna-völgyi államok gazdasági integrációjának, sajátos együttműködésének gondolata is.

Peter Heumos könyvének értéke nem annyira a szolid bevezető tanulmányban, hanem a könyvben közzétett dokumentumokban rejlik. Ezek közül a prágai és a budapesti értekezlet jegyzőkönyveinek tulajdoníthatunk különös történelmi értéket. Prágában a pártok mindenekelőtt kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik és pártjaik helyzetéről. Magyar részről három felszólaló volt. Kéthly Anna, Kisházi Ödön és Horváth Zoltán. Tekintettel Kéthly szerepére, az ő beszámolóját tekinthetjük a legfontosabbnak. Kéthly először a szociáldemokraták elnyomásáról szólt a Horthy-korszakban. Majd utalt a baloldal együttműködésének szükségességére, hangoztatva ugyanakkor, hogy nem hajlandók közös szervezeteket létre-

hozni a kommunistákkal. Kritikus volt a Nemzeti Parasztpárttal szemben, mely – nézete szerint – részben balfelé, de részben jobbfelé hajlik ösztönös polgárelenessége és antiszemitizmusa miatt. A baloldali választási vereségét részben a vörös hadsereg viselkedésének tulajdonította, bár a kommunistákat a nacionalizmus és a vallás szempontjából opportunizmussal vádolta. Külpolitikában a Szovjetunióval való barátság mellett foglalt állást, bár hangoztatta, mily káros lenne a világ keletre és nyugatra történő felosztása. Végül Prágában bírálta a csehek magyarellenes politikáját.

A budapesti konferencia a prágainál sokkal egyértelműbben szentelte figyelmét a Duna-völgyi gazdasági együttműködés kérdéseinek. A magyar párt gazdasági szakértői számos előkészítő javaslatot dolgoztak ki. Egyebek között ez az együttműködés kiterjedt volna az újjáépítés, a szociális kérdések és a munkakörülmények kérdésére. Külön memorandumot dolgoztak ki a pénzügyi és egyéb finánciális kérdések együttes megoldására, mely egy multilaterális clearing rendszer megteremtésére is irányult, amely kétoldalú kereskedelmi szerződésekkel egészült volna ki. Maga a konferencia – a könyv közlője valamennyi delegátus beszédét – kevésbé törekedett – legalábbis a jegyzőkönyvek szerint – általános kérdések érintésére. Ebben a szemlemben fogalmazódott Szakasits megnyitó beszéde, aki felhívta, hogy nem kívánnak semmilyen külön blokkot alakítani. Kéthly Anna politikai kérdésekről ez alkalommal szinte egyáltalán nem szólt. Fejtegetései elsősorban a gazdasági kérdésekről, valamint a kulturális együttműködésről szóltak. Ries István beszédének jelentős részét a két világháború időszakának szentelte, és tanulságként aláhúzta a két munkáspárt együttműködésének szükségességét. Mint a múlt másik legfontosabb tanulságát: a közép- és kelet-európai országok gazdasági együttműködésének szükségességét emelte ki, remélve, hogy ehhez a programhoz megnyerhetik a Szovjetuniót.

Az angol Munkáspártnak a tanácskozáson résztvevő megfigyelője úgy vélte, hogy a konferencia eredményei messze elmaradtak a várakozástól, részben az eltérő politikai erőviszonyok következtében, de még inkább azért, mivel az együttműködési javaslatok túlságosan csupán általánosságokban fogalmazódtak meg. Erős bizonytalanság uralkodott mindenekelőtt a román és a magyar párt köreibben, a Szovjetunió állásfoglalását illetően. Végül is a konferencia mindössze néhány speciális bizottság felállításában tudott megegyezni, melynek egy közös gazdasági terv kidolgozása lett volna a feladata. A jelentés befejező része az egyes szociáldemokrata pártok helyzetével foglalkozik, melyet a konferencia tanácskozásain megfigyelőként résztvevő Labour-párti küldött fogalmazott meg. A magyar politikai helyzetet végül is összefoglalóan a következő sorokkal jellemzi: „az oroszok biztosítani kívánják politikai befolyásukat Magyarországon, és ebből a célból – a jelentőségét illetően messze túlhangsúlyozott – összeesküvést akarják úgy kihasználni, hogy a Baloldali Blokkot hatalomra juttassák, és a szociáldemokratákat a kommunisták befolyása alá juttassák.” „Gazdasági tekintetben elsősorban a bankok elleni támadást ösztönzik.”

Heumos könyve nem csupán a közzétett dokumentumokkal, de könyvének életrajzi függelékével és apparátusával is értékes segítséget nyújt az 1945–1947 közötti politikai helyzet megértéséhez Közép-Kelet-Európában.

Ránki György

BARANYI BÉLA

A TISZÁNTÚL ÁTALAKULÓ TÁRSADALMA 1945–1978.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 201 l.

A hatvanas évek közepétől fellendülő társadalomtörténeti kutatások eredményeként ma már meglehetősen nagy számban állnak rendelkezésünkre szocialista társadalmunk fejlődési sajátosságaival foglalkozó, főként szociológiai, statisztikai, elméleti–filozófiai és újabbban politológiai munkák. Viszonylag kevés azonban azoknak a műveknek a száma, amelyek jelenkori társadalomtörténeti problémákat komplex módon vizsgálva, regionális kérdésekkel foglalkoznak. Ezek sorában Baranyi Béla szóban forgó monográfiája joggal nevezhető úttörő jellegűnek, hiszen a történészek közül elsőként vállalkozott arra, hogy öt megye (Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Szolnok), vagy másképpen szólva a Tiszántúl átrétegződési és mobilitási folyamatait, a téma szociológiai és statisztikai vonatkozásait is elsősor-

ban a társadalmi-gazdasági fejlődés történeti összefüggéseibe ágyazva vizsgálja. A felszabadulás után végbement társadalmi átalakulás folyamatában ugyanis a Tiszántúl sokban eltérő jellegzetességeket is felmutat mind az ország egészével, mind a többi országrésszel való összehasonlításban.

A monográfia első fejezete – a munkát módszertanilag is megalapozva – röviden érinti a szocialista társadalom értelmezésének néhány fontosabb elméleti kérdését hazánkban, majd a társadalmi struktúra kutatásával és a statisztikai feldolgozás módszerével összefüggő kérdéseket világítja meg, végül rámutat a társadalmi átrétegződést és mobilitást meghatározó és befolyásoló legfontosabb tényezők szerepére. Ez utóbbiak közül „megkülönböztetett figyelmet kell szentelni a gazdasági szerkezet átalakulásának – állapítja meg –; ezzel összefüggésben a termelőerők fejlődésének, anélkül hogy lebecsülnénk a politikai struktúra átalakulásának jelentőségét, hiszen a politikai-hatalmi viszonyok átalakulása, illetőleg a gazdasági fejlődés, a szocialista termelő eszközök fejlődése elválaszthatatlan egymástól, egyazon folyamat egymást feltételező és erősítő, kölcsönösen összetartozó két oldala”. (30. l.)

A téma tényleges feldolgozását a könyv következő fejezetei nyújtják. Ennek során Baranyi elsőként a Tiszántúl társadalmi-gazdasági fejlődésének főbb feltételeit és jellemző vonásait vizsgálja a Horthy-rendszer idején, majd közvetlenül a felszabadulás után. Az ellenforradalmi rendszer időszakát tekintve nemcsak azt mutatja ki, hogy a régió az ország legelmaradottabb, iparilag fejletlen, erősen agrárjellegű vidékei közé tartozott, hanem azt is, hogy a Tiszántúlon akkor az átlagosnál is erőteljesebben működtek a társadalmi-gazdasági fejlődés ütemét fékező tendenciák. A felszabadulás után a helyzet gyökeresen megváltozott, mégis, a kedvező változások ellenére is, a Tiszántúl iparosodottságának a szintje a vizsgált időszak végére, vagyis a hetvenes évek második felére is messze elmaradt a lehetőségektől. A mezőgazdaság továbbra is a társadalmi-gazdasági élet meghatározó tényezője maradt, 1978-ban pl. az itt foglalkoztatottak aránya Szabolcs-Szatmárban 38,8%, Békésben pedig 38,3% volt. A gazdasági fejlődésnek a társadalmi átrétegződésre gyakorolt hatásáról szólva két dolgot tart fontosnak hangsúlyozni a szerző, mégpedig az általánosság szintjén. Az egyik, hogy a városok, az elvándorlás és az ingázás a „kétlakiság” a mezőgazdasági népesség tömegeit gyúrták át munkássá, a másik pedig az, hogy mélyrehatóan átalakult az értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók száma, és megváltozott összetétele is.

A társadalmi átrétegződés demográfiai összefüggéseit vizsgálva arra keresi a választ, hogy hová lett az előző évtizedekben a Tiszántúlon relatíve mindig is magas természetes szaporulatból származó népességtöbblet túlnyomó része? Az elvándorlásnak a Tiszántúlon két nagyobb hulláma volt: az egyik az ötvenes évek eleje, pontosabban a szocialista iparosítás kibontakozásának időszaka, a másik pedig a hatvanas évek dereka körül zajlott le. Majd a vándorlási különbözetek nagymennyiségű adatait felsorolva és elemezve kimutatja, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés velejárójaként a vándormozgalom a hetvenes években regionálisan kiegyenlített lett, intenzitása fokozatosan csökkent, miközben szűkült a migrációra képes munkaerőforrás.

Külön fejezet foglalkozik a társadalmi átrétegződés kérdéseivel a népgazdaság szerkezeti változásaival összefüggésben. Tényekkel bizonyítja, hogy az utóbbi években a Tiszántúlon erősödtek azok a tendenciák, amelyek az egészségesebb területi átrendeződés irányába mutatnak. A megyeszékhelyek azonban még mindig igen nagy társadalmi-gazdasági súllyal rendelkeznek. Ezért a jövőben a nagyobb lélekszámú és kedvezőbb adottságokkal rendelkező községek fejlesztését, mindenekelőtt iparosítását és az infrastruktúra javítását tartja a legfontosabbnak ahhoz, hogy a migrációra képes munkaerő helyben maradjon. Az egyes osztályok és rétegek egymáshoz viszonyított arányának alakulását illetően viszont arra a következtetésre jut, hogy az országos helyzettel eltérően itt még nem járt le a „nagy változások időszaka”, sőt a régióban – legkevésbé Szolnok és leginkább Szabolcs-Szatmár megyében – még évekig további számottevő változásokra lehet számítani. Itt ugyanis a társadalmi átrétegződés és mobilitás tartalékai még igen jelentékenyek.

Az életszínvonal, a jövedelmi és fogyasztási viszonyok alakulásának részletes elemzése után összegezésül a szerző arra a végső következtetésre jut, hogy a jövőben is számolni kell azzal a hátrányos helyzettel, amelynek egyik jelentős forrása az agrárjellegű tiszántúli és az iparilag fejlettebb megyék közötti eltérő gazdasági profil. „Mindez, akárcsak a falusi-tanyasi népesség erős társadalmi-gazdasági jelenléte, feltehetően még hosszabb ideig fontos szerepet játszik a régióban zajló átrétegződési-mobilitási folyamatok meghatározásában” (198. l.)

Baranyi Béla könyvében döntően statisztikai adatokra, táblázatokra – közülük 32-t részletesen és sokoldalúan elemez –, levéltári forrásokra és a szakirodalom eredményeire támaszkodik. Ez utóbbiakat

tekintve, ha vitája van velük, azt világosan, sokoldalúan, tényszerű érvekkel támasztja alá, illetve saját álláspontját bizonyítja. Monográfiája – véleményünk szerint – nemcsak a szakembereknek hasznos, hanem az általános és sajátos vonások feltárásával teljessé is teszi az országos fejlődésünkről eddig rajzolt képet, és tényleges segítséget nyújthat a Tiszántúl előtt álló fontos területfejlesztési, szociális, társadalom- és gazdaságpolitikai feladatok sikeres megoldásához.

Izsák Lajos

VÁLOGATOTT DOKUMENTUMOK HAJDÚ-BIHAR MEGYE MUNKÁSMOZGALMÁNAK FELSZABADULÁS UTÁNI TÖRTÉNETÉBŐL 1948–1956.

Debrecen, 1986. 402 l.

A napjainkra egyre felfokozott érdeklődés következményeként az utóbbi években öröndetesen megszaporodott az ötvenes évekkel foglalkozó tanulmányok, cikkek, sőt az összefoglaló jellegű munkák száma is. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a kutatóknak nem kevés nehézséget, akadályt kell leküzdeniük, ha népi demokráciánk történetének e meglehetősen ellentmondást rejtő korszaka feltárására vállalkoznak. Ismeretes, hogy a Magyar Dolgozók Pártja legfontosabb határozatai és dokumentumai máig sem jelentek meg, nem is szólva a korszak kutatásának, dokumentumai feltárásának és publikálásának még sokszor fellelhető adminisztratív akadályairól. Ezért is kell üdvözölni minden olyan kezdeményezést – így jelen esetben a szóban forgó kötet összeállítóinak munkáját –, amely arra irányul, hogy a két munkáspárt egyesülése utáni időszak forrásainak közlését vállalja. Mikecz Ferenc szerkesztő és munkatársai – folytatva a két kötetben már megjelent „Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből” című kiadványt – a megye történetét 1948 júniusától az MDP Központi Vezetősége 1956 júliusi üléséig kívánták dokumentálni.

Az olvasót Mikecz Ferenc rövid és tömör bevezető tanulmánya tájékoztatja a korszak legfontosabb eseményeiről, ellentmondásairól, illetve azoknak a megyére gyakorolt, vagy ott megmutatózó hatásáról. A szerkesztő mondanivalóját két összefoglaló munka (A magyar forradalmi munkásmozgalom története III. kötet, Kossuth K. 1970. és A magyar népi demokrácia története 1944–1962., 1978.) eredményeire alapozza, de felhasznál olyan tanulmányokat és cikkeket is, amelyek már e monográfiák után jelentek meg, és néhány vonatkozásban természetesen árnyaltabbá teszik, pontosabban mutatják be a korabeli eseményeket. Érdeme, ha helyi forrással tud bizonyítani, hogy rámutat az országostól eltérő megyei sajátosságokra is.

A kötet négy fejezetre tagolva dokumentálja a korabeli eseményeket. Az egyes fejezetek gyakorlatilag azokhoz a „fordulók”-hoz igazodnak, amelyeket a közvélemény is általában a számára ismert vagy kevésbé ismert dokumentumok (MDP megalakulása és II. kongresszusa, az MDP Központi Vezetőségének 1953 júniusi, 1955 márciusi és 1956 júliusi határozata) alapján szintén „periodizál”, s amelyek a párt politikáját ténylegesen meghatározták és az ország sorsát is döntően befolyásolták. Ezen belül három tematikus alfejezetre (politikai viszonyok, gazdasági helyzet, kulturális élet) bontva, kronológiai sorrendben közli az iratokat, külön is hangsúlyozva azt, hogy a 250 dokumentum közlésével „a legjellemzőbb országos folyamatokat akartuk követni, a megyei dokumentumokból elsősorban azok kiemelésére kellett törekednünk, amelyek a legjobban mutatták be ezek megyei tükröződését, de a megvalósítás megyei sajátosságait is”. (21. l) Így érthető, hogy az arányok betartása már csak kevésbé sikerülhetett, a megye egyes városainak és járásainak korabeli eseményeit dokumentálva a kisebb helységek jelentősen háttérbe szorultak.

A dokumentumok átnézéséből kitűnik, hogy a kötet munkatársainak a legnagyobb gondot valószínűleg a politikai viszonyok ábrázolását célzó részek összeállítása okozhatta. Ha elfogadjuk is azt az álláspontot, ami a közvéleményünket, sőt a szakma művelőit is jellemzi, hogy tudniillik, az ötvenes években helyi politikáról nehéz beszélni, mégis igen kevésnek tűnik azoknak a dokumentumoknak a száma, amelyek a koalíciós és ellenzéki pártok (ameddig léteztek) tevékenységéről és megszűnéséről vagy éppen az MDP helyi munkájáról, a párt belső életéről tájékoztatnak. Ezzel szemben nagy teret szenteltek a gazdasági élet, különösen a mezőgazdaság korabeli helyzetének a bemutatására. Ezen a téren nyilván

sokkal több dokumentum állt rendelkezésre, nem is szólva arról, hogy az 1950-es egyesítéssel létrehozott Hajdú-Bihar megye gazdaságára ténylegesen is az agrárszektor nyomta rá bélyegét. Ezért – tegyük hozzá: helyesen – a kiadvány a legtöbbit a termelőszövetkezetek helyzetével és szerepével foglalkozik, de képet kap az olvasó az őszi-tavaszi munkák alakulásáról, a mezőgazdasági munkaversenyről, a parasztságot sújtó, s már-már elviselhetetlenné váló beszolgáltatási kötelezettségekről, az osztályharc állandó éleződésének hibás sztálini koncepciója jegyében fogant ún. kuláktalanításról, a mezőgazdasági szakoktatás helyzetéről stb. Az iparról szóló kevés dokumentum mellett – ami szintén a helyi sajátosságok következménye – hasznosnak tűnt a kötetbe felvenni azokat a dokumentumokat, amelyek az élet-színvonal többszöri visszaesését, ezzel együtt a jegyrendszer bevezetését, a békekölcsönjegyzési kampányokat, a rendszeressé váló normaszigorításokat érzékeltetik, illetve mutatják be. A szociális és egészségügyi ellátással, a közoktatással és a sportélettel is foglalkozik néhány irat, többnyire összefoglaló jellegű korabeli kötelező beszámolójelentés.

A kötet joggal nevezhető úttörő jellegűnek, ezért – s még inkább az ötvenes évek történetével foglalkozó újabb dokumentumkötetek összeállítói számára – röviden néhány szakmai, módszertani megjegyzést érdemes tenni. Mindenekelőtt azt, hogy a szerzői gárda az országos iratgyűjtő helyek rendkívül gazdag forrásanyagait nem hasznosította, különösen hiányzik az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Archívuma, illetve az Új Magyar Központi Levéltár irataiból való merítés. Így pl. az 1953-as megyei pártaktíva esetében nem kellett volna a Néplap korabeli tudósítására támaszkodni (252–253. l.), mivel az eredeti jegyzőkönyv, mint minden megyei pártértekezletről, a Párttörténeti Intézet Archívumában megtalálható, a főispáni bizalmas iratok és jelentések pedig – legalábbis egy részük – az UMKL-ben olvashatók. A levéltári leltérek helyénél nincs lapszám, de ami ennél súlyosabb hiba – legalábbis a kutatók számára –, hogy a „részlet” közlésénél nem értesül az olvasó arról, hogy miről szól a kihagyott rész! Kévsé a jegyzet, s ez nemcsak az ún. magyarázó jegyzetekre vonatkozik. A neveknel pl. Ambrus et., B. elvtárs ... stb. utána kellett és lehetett volna nézni a személyzeti nyilvántartásban; nem egységes az iratfajta megnevezés (aláírással hitelesített v. géppel írt másolat, fogalmazvány): olyan pl. nem lehet, hogy „eredeti, stencilezett tisztázat”. A szövegben előforduló meglehetősen nagyszámú rövidítés következtében nagyon hiányzik a rövidítés-jegyzék. A sok sajtóhibának is érdemes lett volna jobban utánanézni!

A kötet – a kritikai megjegyzések figyelembevételével – reméljük, ösztönzésre szolgál más helyi műhelyek számára is, s a jövőben szaporodni fog az ötvenes évekről megjelenő dokumentum-kiadványok száma, ami nemcsak az érdeklődők, hanem a kutatók szempontjából is igen hasznos lenne. A debreceni történészek, levéltárosok munkáját haszonnal forgathatják az egyetemi és főiskolai hallgatók, sőt a politika művelői és propagandistái is.

Izsák Lajos

FORRÁSOK BUDAPEST MŰLTJÁBÓL

V/A: Források Budapest történetéhez 1950–1954

Főszerkesztő: Ságvári Ágnes. Szerkesztette: Gáspár Ferenc és Szabó Klára

Budapest, 1985. 453 l.

Az utóbbi években egyre növekszik a népi demokratikus korszak, s ezen belül az ún. 50-es évek egyes kérdéseit feldolgozó tanulmányok száma. Az ugyanezen idősakra vonatkozó források kiadása is megélénkült. Úttörő munkának tekinthetjük az itt ismertetett kötetet, mert mint a sorozat főszerkesztője, *Ságvári Ágnes* előszavában jelzi, a Fővárosi Levéltár nem vállalkozott az országos történelem valamiféle szűkített változatának elkészítésére, hanem egy eddig elhanyagolt műfaj, a várostörténet keretén belül kívánt szólni. A levéltár 1958-ig egy kötet számon belül, A és B részben kívánja közreadni a forrásokat. Az V/A kötet az 1950–54-es időszak várospolitikáját, a városigazgatás alakulását, annak változásait igyekszik nyomon követni. S mivel városvezetés alatt ekkor már az 1950. június 15-én működésbe lépett ideiglenes, majd október 22-től a választott tanácsokat értjük, így gyakorlatilag a kötet a tanácsokra vonatkozó első átfogó forráskiadványnak is tekinthető.

A dokumentumok Budapest vonatkozásában is bizonyítják, hogy a teljes központosításra való törekvés következtében ugyanúgy, mint a párt- és állami kezelésben – általánossá vált a rendeletekkel és utasításokkal történő kormányzás. A kormányzat a fővárost is megyeként kezelte, és minden olyan rendelkezés, amit a megyéknek szántak, Budapestre is vonatkozott. A főváros tanácsának hatásköre nem volt több, mint bármely más városi tanácsé, s ez az elnevezésben is tükröződött (Budapesti Városi Tanács). Ezért szinte „természetes”, hogy központi utasítás következtében a fővárosi tanácsoknak is többet kellett foglalkozni tsz-szervezéssel, begyűjtéssel és kuláklista-összeállítással, mint városrendezéssel, városépítéssel.

A dokumentumokból kitűnik, hogy a városi tanácsnak és a hetenként ülésző végrehajtó bizottságnak nagyon kevés beleszólása, döntési joga pedig szinte egyáltalán nem volt a főváros lakosságát szorosán érintő kérdésekben. Gyakorlatilag a gazdasági irányítás végrehajtó szerve lett. 1953-ig a Belügy-minisztérium, majd utána a Minisztertanács felügyelte a tanácsokat. A VB osztályait pedig közvetlenül az ágazati minisztériumoknak rendelték alá. Pongrácz Kálmán, a BVT VB-elnöke az MDP III.kongresszusán (1954. május 24–30.) a tanácsoknak nagyobb önállóságot követelt, és felhívta a figyelmet arra, hogy „A tanácsok csökkent hatáskörének és a minisztériumok minden ügygel való foglalkozásának következménye az a rendelet-, utasítás- és intézkedésözön, amelyen lassan a legjobb jogászok is képtelenek eligazodni ... Az egyes minisztériumok közlönyeiben nyomtatásban megjelenő és a tanácsokat érintő rendeletek terjedelme ma már eléri a havi 250–300 nyomtatott oldalt, nem is szólva az egyéb, nyomtatásban meg nem jelent számos intézkedésről, amely többszöröse ennek”. (378–379. oldal)

A dokumentumok igazolják, hogy a városi vezetés a főváros igazi gazdájává kívánt válni. Az ehhez szükséges anyagi fedezettel azonban nem rendelkezett, mert csupán az Országos Tervhivataltól, ill. a minisztériumoktól kapott összeggel gazdálkodhatott, de még az ágazatok közötti átcsoportosításhoz sem volt joga. Ezt az összeget próbálták növelni a főváros vezetői; Nezvál Ferenc, a VB akkori elnökhelyettese Vas Zoltánhoz – az OTH elnökéhez – írt levelében (1952. augusztus 19.) leszögezi, hogy az „Országos Tervhivatal által megadott 1953. évi beruházási irányszámok egy része olyan lehetetlenül alacsony, hogy a főváros legminimálisabb fejlődését sem teszi lehetővé”.

1953 nyarától a tanácsok irányításában is változások történtek. Az MDP III. kongresszusán Nagy Imre miniszterelnök tartotta az államigazgatással foglalkozó napirend előadói beszédét, mely lényegében a kidolgozandó új tanács törvény alapelveit tartalmazta. A szerkesztők itt közlik Pongrácz Kálmánnak a miniszterelnöki referátumhoz kapcsolódó – már említett – felszólalását. A kiadvány tartalmazza az 1954 szeptemberében elfogadott II. tanács törvény azon részleteit, amelyek eltérnek az I. tanács törvénytől. Budapestre vonatkozóan külön paragrafus született, mely szerint a „főváros tekintetében a törvény végrehajtása során szervezeti és hatásköri vonatkozásban, valamint a gazdasági terv és költségvetés megállapításakor figyelembe kell venni azokat a követelményeket, amelyek a főváros jellegéből folynak ...” (414. oldal)

A kötet dokumentumai alapján nyilvánvaló, hogy 1953 június–júliusa a tárgyalt időszak belső periódus határa. A kötet tartalmazza a BVT VB titkársága sajtó- és propagandacsoportjának hangulatjelentését az MDP KV júniusi határozata és Nagy Imre miniszterelnök július 4-i kormányprogram-ismertetése utáni napokról. A jelentésből érzékelhető, hogy „bizonyos fokig bizonytalanság uralkodott a lakosság között az egész politikai helyzetet illetően. Nem látták tisztán a változások okát”. (296. old.)

A további dokumentumok érzékeltetik a válságból való kijutásra tett kísérleteket, s azt, hogy 1953 nyara után a városi tanács demokratikusabb légkörben látott munkája folytatásához. Bizonyítja ezt Pongrácz Kálmánnak a minisztertanács elnökéhez intézett levele (1955. január 5.), mely a soroksári Duna-ágban történő vízszennyezéssel foglalkozik. A vízszennyezés megszüntetéséről minisztertanácsai határozat intézkedett, ezt azonban az illetékesek a kijelölt határidőre nem hajtották végre, ezért a VB elnöke kérte a kohó- és gépipari miniszter, valamint az építésügyi miniszter felelősségvonnását. (364. old.)

Ugyanekkor a kerületi tanácsok is kezdték bírálni a BVT tevékenységét. Példa erre Lakatos Gyulának, a XVIII. kerületi Tanács VB elnökének a városi tanácsülésen elhangzott felszólalása: (1953. augusztus 26.), „... még bírálatot szeretnék mondani a Végrehajtó Bizottságról. Nem tartom helyesnek a Tanácsülés ilyen megszervezését. Pongrácz elvtárs referátuma 2 óra 20 perctől 5 óráig tartott, két szünet beiktatásával. Ennek következménye az lett, hogy a meghívott vendégek, s a tanácsstagok jó része is eltávozott. Ez persze nem menti azokat, akik eltávoztak, mert a tanács demokrácia megsértését jelenti, de ha figyelték az elvtársak a referátumot, abban sok ismétlés volt, s ugyanazt egy óra 10 perc alatt is el lehetett volna mondani tömörebben. Kérem ..., hogy a következő tanácsüléséknél ezeket a szempontokat vegyék figyelembe.” (328. oldal)

Lakatos Gyula fent idézett beszédében többször is használta a következő fordulatot: a „Városi Tanács utasítsa a Végrehajtó Bizottságot ...”, hogy az a peremkerületek legfontosabb problémáit vizsgálja meg és tűzze napirendre. Ez a demokratikus vezetési gyakorlat megvalósítása igényét jelentette.

A források bemutatják azt is, hogy születésétől milyen széles feladatkört kapott a városi tanács. A lakosságot érintő szinte minden terület tanácsi irányítás alá került. Így a közlekedés és a közművek, a bolthálózat és a vendéglátóipar, a társadalombiztosítás és az egészségügy, az oktatás és a népművelés, a mezőgazdaság és az ún. helyi ipar. Fokozatosan tanácsi kezelésbe került a lakásállomány nagy része és az ingatlankezelő vállalatok irányítása is. Olvashatjuk a kötetben a BVT erőfeszítéseit az egyre növekvő főváros lakásgondjainak megoldására. Ennek jegyében született a Népgazdasági Tanács határozatai alapján egy VB által kidolgozott tervezet, melynek az volt a lényege, hogy a nyugdíjasok és kegydíjasok vidékre költöztetésével enyhítsenek részben ezeken a gondokon. (18. old.) A kérdés indoklás nélkül lekerült a napirendről.

A kötet sok olyan napi jelentést közöl, amely a főváros áruellátásával foglalkozik. A VB feladatának tekintette a sorbanállás és a hiánycikkek megszüntetését. Különösen fontos volt ez 1951-ben, mikor néhány alapvető élelmiszerre újra bevezették a jegyrendszert. A dokumentumokból kitűnik, hogy 1954 végére az élelmiszer-alapellátás javult, a hiánycikkek között inkább a ruházati és iparcikkek szerepeltek. (368. old.) A gyűjteményben arra is találunk példát, hogy az MDP II. kongresszusának határozata után hogyan látott hozzá a BVT VB a magánkereskedelem felszámolásához. (220. old.) A kormányzati politika végrehajtása következtében a fővárosban már 1951-re jelentősen csökkent a kisiparosok száma. Tevékenységüket a kisipari termelőszövetkezetekkel, tanácsi kezelésben lévő vállalatokkal próbálták helyettesíteni. Anyagellátási nehézségek miatt, a fővárosi szolgáltatásokban zavarok mutatkoztak. (337. és 368. old.) A források jelzik azokat az eredményeket is, amelyeket a BVT az 1953-as kormányhatározat végrehajtása nyomán ért el a kisipar újbóli fellendítése terén. (368. old.)

A források között bőven találunk olyanokat, amelyek a lakosság mindennapjait dokumentáló források mellett a tanácsok szervezetét érintő rendelkezésekkel, a tanácshoz tartozó intézményhálózat kiépítésével foglalkoznak.

A szerkesztők – *Gáspár Ferenc és Szabó Klára* – alapvető forrásanyagként a BFL-ben őrzött iratanyagot tekintették, ezen belül is a fővárosi és a kerületi vezető testületek – a tanács és a végrehajtó bizottság – üléseinek jegyzőkönyveit, illetve az ezekhez csatolt előterjesztéseket. A választást a szerkesztők azzal indokolják, hogy ezen testületek a helyi várospolitikai döntések fórumai még akkor is, ha a legmagasabb döntési szintet e vonatkozásban is az MDP megfelelő szervei jelentették. A Budapesti Városi Tanács viszonylatában ezek az iratok hiánytalanul rendelkezésre álltak, a kerületi testületi ülések anyagai azonban nagyon hiányosak, és mint a kötetben közölt dokumentumok is elárulják, színvonaluk elmarad a fővárosiakétól. Ezért érthető az aránytalanság, hogy egyes kerületek önálló dokumentummal nem szerepelnek, míg mások többel is.

A kötet tartalmazza az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívumában és Könyvtárában, az MSZMP Budapesti Bizottsága Archívumában, az Új Magyar Központi Levéltárban, a Minisztertanács Titkársága Irattárában, a SZOT Központi Levéltárában stb. felkutatott, a tárgyra vonatkozó forrásokat is.

A kötet szerkezete jól áttekinthető. A szerkesztők általában időrendi sorrend szerint közlik a dokumentumokat, ott azonban, ahol szükséges volt egy-egy kérdés sokoldalú bemutatása, tematikai csoportosítást végeztek. Nagy figyelmet fordítottak a dokumentumok szövegének egy-egy pontjához fűzött magyarázatra és a pontos forrásmegjelölésre is. A kötet tartalmaz még rövidítésjegyzéket, valamint olyan képanyagot, melyek többsége harminc-harmincöt év után először került nyilvánosságra. A főszerkesztő előszavát egyben vitaalapnak is szánta a Budapest története (1945–1973) VI. kötetének megírásához.

Az ismertetett kötet iratpublikáció, és mint ilyen, sajátos területe a történeti irodalomnak. Jellegzetes, a bemutatott korszakot tükröző nyelvezete és fogalmi rendszere van. A kötetet tanulmányozva úgy érezzük, a szerkesztőknek sikerült olyan kiadványt összeállítani, melyet olvasva nemcsak Budapest korabeli élete, problémái bontakoznak ki, hanem érzékelhetővé válik az országban akkor fennálló valóságos helyzet és közhangulat is. A kötet a hagyományos – politikai és gazdasági – dokumentumok mellett olyan érdekes anyagokat is közöl, amelyek a korszak szokásait, életmódját, gondolkodását tükrözik. A szakszerűen összeállított gyűjtemény egyaránt hasznos a történeti kutatók, tanárok és az érdeklődő olvasók számára. Reméljük, az V/A kötetet hamarosan követni fogja az V/B kötet is, melyből képet kaphatunk majd arról, hogy milyen változást hozott Budapest életében a II. tanácstörvény.

Palasik Mária

UDO SAUTTER

A KORMÁNY ÉS A MUNKANÉLKÜLISÉG: KÖZMUNKÁK A NEW DEAL ELŐTT

A New Deal, a közmunka és a munkanélküliség elleni harc az Egyesült Államokban összekapcsolódott, az azonban már kevésbé köztudott, hogy ennek az „irányzatnak” az előtörténete egészen az I. világháború előtti időkre nyúlik vissza. Udo Sautter – aki a Canadai University of Windsor-on tanít történelmet – tanulmányával azt igyekszik tisztázni, hogy már akkor felismerték a munkanélküliség leküzdésének ezt a lehetőségét, mielőtt az Egyesült Államok belépett volna a világháborúba, de elméleti és gyakorlati megfontolásból nem éltek vele.

A 19. század második felének ipari fellendülése hozta magával a munkanélküliség kialakulását is. A gyakori gazdasági válságok (1893–1897; 1907–1908; 1914–1915) még inkább reflektorfénybe állították ezt a súlyos problémát. Az 1906-ban létrejött American Association for Labor Legislation 1914-ben kétnapos kongresszust szervezett a kérdés megvitatására, és olyan programot dolgozott ki, mely javasolta a közmunkák számára anyagi alap létesítését, a közmunkák módszeres elosztását, iparszabályozást és munkanélküli segély bevezetését. Munkaközvetítő irodákat már a világháború előtt létrehoztak, állami és szövetségi szinten egyaránt, de anyagi problémák és a nem megfelelő személyzet miatt ez a vállalkozás nem volt sikeresnek és hatékonyak mondható. Így a közmunka jelentette az egyetlen lehetséges megoldást a munkanélküliség elleni harcban.

Több hamvába holt kísérlet után 1915-ben Massachusettsben hoztak létre egy 100 000 dolláros alapot munkanélküliek támogatására. A háború előtt és alatt tett intézkedések közül csak ez az egy bizonyult jelentősebbnek, a többit csak epizódnak tekinthetjük. Jelentőségük kizárólag csak abban rejlik, hogy bebizonyítják: a társadalomnak, még ha némi változások árán is, de szembe kellett néznie a munkanélküliséggel.

A háború után – a leszerelések miatt is – ez a kérdés még égetőbbé vált, de sem a kormány, sem a szövetségi törvényhozás nem sietett megoldani a problémát. A 65. kongresszuson (1917–1919) több javaslat is elhangzott ezzel az ügygel kapcsolatban, de haladást nemigen értek el. 1921-ben aztán a termelési index mintegy 20%-kal csökkent, és ez végre megfelelő ösztönző erőnek bizonyult. A kezdeményezést Herbert Hoover kereskedelmi miniszter vállalta magára: összehívott egy újabb konferenciát ez ügyben. Sautter úgy véli, hogy ennek a konferenciának talán az volt a legfontosabb eredménye, hogy egyáltalán létrejöhetett. Már ez a tény is azt mutatja, hogy megváltozott a társadalom felfogása, és csökkent az ellenállás a direkt állami intézkedésekkel szemben. Néhány állam tett szükségintézkedéseket, de a húszas évek közepének gazdasági fellendülése segített a probléma elaltatásában. 1921-ben például Massachusettsben a törvényhozás 100 000 dollárnyi segélyt ajánlott fel, de ténylegesen csak 60 000 került kiosztásra. A hosszú távú tervezési program is nehezen haladt előre. A tervezés szükségességét közgazdászok bizonyították. F. G. Dickinson, Vernon Arthur Mund, William Trufant Foster, Wadill Catchings és Otto T. Mallery azt hangsúlyozták, hogy a középítkezések teszik ki az összes építkezés jelentős hányadát és ez a közkiadások legrugalmasabb része. A húszas évek végén megnőtt az ún. műszaki munkanélküliség – a technológiai fejlődés áldásos eredménye. A Coolidge-kormányzat csak langyos érdeklődést mutatott a kérdés megoldására, ám amikor Hoovert megválasztották elnöknek, ő, mint a munkanélküliség elleni harc korábbi apostola, cselekvésre szánta el magát. 1928 decemberében összehívta a szövetségi kormányzók tanácskozását, hogy létrehozzanak egy 3 milliárd dolláros tartalékalapot a közmunkák számára. Közben a szenátus is elkezdte egy munkanélküliséggel foglalkozó törvény vitatását, mely végül 1931. február 10-én Employment Stabilization Act néven törvénybe iktatódott.

1929-től a gazdasági világválság miatt a hosszú távú tervezés helyett ismét előtérbe kerültek az akut munkanélküliségen segítő intézkedések. Ugyanakkor csak egy maroknyi állam volt képes a rá nehezedő feladatoknak megfelelni. Megoldást megint csak a középfékezések biztosítottak, s mivel az építkezési aktivitást több tényező is befolyásolta. A gazdasági depresszió első éveiben volt, ahol, pl. Californiában, az építkezések aránya nőtt is. Más államokban „gyógyszerként” az útépitést alkalmazták. A leghatásosabb programot New York állam dolgozta ki F. D. Roosevelttel kormányzósága alatt: központi segélyalapot, 1931 szeptemberében munkalehetőségeket felkutató testületet (Temporary Emergency Relief Administration) és munkaközvetítő irodákat is létrehozva. Nemcsak ez a program szolgált később a New Deal alapjául, hanem a többi államot is hasonló eljárások kidolgozására serkentette. Miután 1932 júliusa előtt csak néhány állam próbált meg ilyen lépéseket tenni, a hatás meglehetősen korlátozott maradt. New Jerseyben például csak 30 000 ember kapott ilyen módon munkát, és ez csak a 17%-a volt a 172 500 nyilvántartott álláskeresőnek.

1929 decemberi üzenetében Hoover elnök azt hangsúlyozta, hogy állami, központi szinten is szükség van közmunkát elősegítő intézkedésekre. 1930 augusztusában létrehoztak egy elnöki bizottságot (President's Emergency Committee for Employment) a kérdés tanulmányozására. Az elnök pedig 150 millió dollár rendkívüli segélyt kért középfékezésére. A viták során az összeg egyre csökkent, míg végül az Elliott-Keyes törvény évi 50–65 millió dollárt hagyott jóvá. Hoover elnök az év végére arra következtetésre jutott, hogy ilyen gazdasági viszonyok között további közmunkára szánt kiadások nem engedhetők meg. Ez irányú véleménye csak a közelgő választások hatására módosult, és a közvélemény nyomására 1932 júliusában ratifikálta az Emergency Relief and Construction Act-et. Ez a törvény mérföldkő volt az Egyesült Államok társadalomtörténetében – véli Udo Sautter –, gyakorlati haszna azonban igen csekély maradt.

A konkrét összeget, amelyet ezekben az időkben közmunkákra szántak, nem lehet pontosan megbecsülni, ezért azt még kevésbé lehet megállapítani, hány emberen is segítettek. Becslések szerint 1928-tól 3,6 billiót fordítottak közmunkára 800 000 emberen segítve (ez kb. személyenként 5000 dollárt jelentett).

Ez volt az a korszak, amikor Amerikának végleg meg kellett tanulnia, hogy egy ipari társadalomban a munkások nemcsak saját hibájukból veszthetik el állásukat, és a köz feladata ezekkel az emberekkel törődni, még akkor is, ha ez a központi hatalom erősödésével jár. Az 1914–15-ös és az 1921-es gazdasági válság nem tartott annyira ideig, hogy megrengeesse az amerikai társadalom alapjait, ehhez a nagy gazdasági válság kellett.

The Journal of American History, Vol. 73. No. 1. June 1986. pp. 59–86.

B. B.

CHRISTOPH GRAF

A GESTAPO EREDETE

Christoph Grafot (a bonni egyetem tanára) tanulmányának megírására két dolog készítette. Először is meggyőződése, hogy a porosz politikai rendőrség nagy – talán döntő – szerepet játszott a náci hatalomrajutásában; másodsor pedig elszaporodtak azok az írások, amelyek elsősorban Rudolf Dielo (a Gestapo első főnöke) 1949-ben kiadott *Lucifer ante portas* c. emlékirataira, valamint más fontos politikai posztokat betöltő volt német államférfiak – például Franz von Pappen – emlékezéseire támaszkodva megpróbálják „tisztára mosni” a szervezetet annyira, amennyire csak lehet. Megint mások, a weimari köztársaság vezető politikusai (Otto Braun, Carl Severin, Arnold Brecht, Albert Grzesinski, Bernhard Weiss) azáltal visznek tévútra történészeket a kérdést illetően, hogy nem ismerték kellő mélységben a porosz titkosrendőrség tevékenységét (*Preussische Geheime Staatspolizei*). Az eddig kiadott kritikai szellemű történeti munkák vagy túlságosan általános jellegűek (pl. Karl Dietrich Bracher, *Die Auflösung der Weimaren Republik*-ja), vagy pedig ha foglalkoztak is a Gestapoval (pl. Shlomo Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD*) nem szenteltek kellő figyelmet a porosz politikai rendőrségnek – véli Graf.

A porosz politikai rendőrséget az 1918-as forradalom után hozták létre, és kezdetben mindössze a berlini rendőrség (*Polizeipräsidium Berlin*) egyik részlege volt. A politikai rendőrség mind helyi, mind állami szintű feladatokat látott el, és IA Alosztálya (*Abteilung IA*) – a későbbiekben csak I Alosztály – egész Poroszországra kiterjedő hatáskört mondhatott magáénak, majd 1925 után ez az alosztály foglalkozott hírszerzéssel egész Németország területén, habár jogi értelemben nem volt illetékes. 1928-ban a porosz belügyminiszter két körlevelet bocsátott ki, amelyekben az állami rendőrség szervezetét egységesítette, és szentesítette a politikai I Alosztály speciális szerepét.

1932. július 20-án Franz von Papen kancellár gyakorlatilag puccsal eltávolította a szociáldemokrata kormányt elnökével, Otto Braunnal, és belügyminiszterével, Carl Severinggel együtt. Helyükre Franz Bracht vezetésével új kormányt jelölt ki. A munkát Hitler folytatta már tovább: hatalomrajutása után a Reichstag elnöke, Hermann Göring került Bracht helyére porosz miniszterelnöknek, aki egyrészt „megtisztította” a porosz rendőrséget – mely kb. 50 000 főt számlált ekkor –, és létrehozott egy speciális egységet (*Sonderabteilung*) a berlini politikai rendőrségen belül. Ekkor került Rudolf Diels a berlini politikai rendőrség élére, és ő vezette az új „különleges ügyosztályt” is. 1933 április közepén Göring lett a porosz belügyminiszter, és ekkor választották el a porosz politikai rendőrséget a berlinitől is; a berlini főhivatalt Gestapanak hívták (*Geheime Staatspolizeiamt*), míg a Gestapo (*Geheime Staatspolizei*) az egész porosz államra kiterjedő szervezetet jelentette. Göring felelt névleg a Gestapoért, de Diels volt az, aki gyakorlatilag vezette a titkosrendőrséget. Az átszervezés következő fázisában, 1933. november 30-án, kiadták az ún. második Gestapo-törvényt, és ennek eredményeként 1934 márciusában az egész rendőrséget (a Gestapat és ennek irodáit (*Staatspolizeistellen-Stapostellen*)) kiemelték a belügyminiszter fennhatósága alól, és alárendelték, speciális rendőrügynökségként, (*Sonderpolizeibehörde*) a porosz miniszterelnök Göringnek. Mindez a náci vezetésen belüli rivalizálás jegyében is folyt: Göringnek sikerült ezzel meggyengíteni a birodalmi belügyminiszter, Wilhelm Frick helyzetét, másrésztől borsot tört Himmler és Heydrich orra alá, mivel e két utóbbi náci vezető a porosz rendőrség beolvasztásával szeretett volna kialakítani egy egységes SS-t, ill. SD-t (*Sicherheitsdienst*). Őnyit azért ért Himmler és Heydrich, hogy 1934 áprilisában Dielst felfelé buktatták, és az előbbi elfoglalta Diels helyét, mint a porosz Gestapo „Instruktor”-a, az utóbbi pedig a Gestapa főnöke lett. A Himmler-frakció győzelme 1936-ban vált teljessé a harmadik Gestapo-Gesetz kiadásával: Himmler lett az SS birodalmi vezére és a német birodalmi rendőrség főnöke. A számadatok is a politikai rendőrség súlyának növekedéséről vallanak: 1933 áprilisában 300 alkalmazottja volt a Gestapanak, 1934 elején 645, a különböző Stapostellen-en dolgozókkal együtt 1025, míg 1935 közepén 589-en dolgoztak közvetlenül a Gestapanak és 1778-an a kihelyezett hivatalokban.

Graf tanulmánya azonban nemcsak ezt a fontos, de partikuláris kérdést érinti. A történettudományban alapvetően két felfogás létezik a náci Németország létrejöttét és működését tekintve: (1) a „totalitáriánus” felfogás és (2) a „poliarchikus” felfogás. Azaz egyrészt vannak, akik előre megtervezett, tekintélyuralmi rendszert látnak a Harmadik Birodalomban, másrészt vannak, akik szerint minden különösebb tervezés nélkül, improvizációk és véletlenek sorozatán keresztül jött létre a náci Németország. A szerző előljáróban leszögezi, hogy az első felfogás felé hajlik, és a porosz politikai rendőrség 1918 és 1934 közötti története akár esettanulmánynak is felfogható a tézis támogatására. Végső soron Graf hat különböző fázist lát a korszakon belül: (1) 1918 után a porosz rendőrség kétfrontos harcra és kommunisták és a nemzetiszocialisták ellen, de már ekkor élesebb frontvonal húzódtat a baloldal és a rendőrség között; (2) az 1932. július 20-ai Papen-puccs után egyértelműen baloldal-ellenessé vált a szervezet (ezt a pillanatot tekinti Graf a fordulópontnak); (3) a politikai és bűnüldöző rendőrség soraiba egyre nagyobb számú náci férközött be, különösen 1933. január 30-a után; (4) a náci mozgalom közvetlen sokat profitált abból a segítségből, amelyet a porosz politikai rendőrség nyújtott a Papen-Bracht rezsimnek; (5) 1933–4-ben megtörtént a rendőrség depolitizálása, és a politikai rendőrséget kivonták az állami fellügyelet alól: önállóvá vált az SS-en belül; és (6) a náci 1933-ban történő hatalomrajutása után a porosz Gestapa tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy az állam és társadalom *gleichschaltolását* végrehajtsa, így még fokozottabb erővel lépett fel a baloldal és a polgári ellenzék, valamint az egyház és a zsidók ellen. Más szavakkal: a náci hatalomrajutása 1933 januárjában nem a diktatúra kezdete volt, hanem a meglévő diktatórikus tendenciák továbbfolytatása és nyíltabbá válása.

JOHN W. M. CHAPMAN

TOJÁSTÁNC: HÍRSZERZÉS ÉS AZ „ANTIKOMINTERN”

A szerző, aki jelenleg a sussexi egyetem tanára, a német–japán kapcsolatok szakértője. Jelen tanulmányában elsősorban a két ország viszonyának eddig kevésbé kutatott és ismert oldalával foglalkozik: a Németország és Japán között fennálló és a I. világháborút követő évektől datálható meglehetősen szoros katonai és hírszerzési együttműködéssel.

Az 1936. november 25-én aláírt Antikomintern Paktum már megszületése pillanatában számos kérdést vetett fel, amelyeket – akkor – a megfelelő források hiányában nehéz volt megválaszolni. Így tisztázatlan volt a kortársak előtt, hogy miért a londoni német követ, Joachim von Ribbentrop írta alá az egyezményt német részről és nem az akkori külügyminiszter, von Neurath; hogy Németország miért a távoli Japánnal kötötte meg ezt a megállapodást, amely zárt volt a többi ország előtt, így amikor Olaszország 1937-ben csatlakozni kívánt, ezt csak úgy tehetta meg, hogy kétoldalú szerződést kötött Japánnal, és nem egy európai hatalommal stb. A legtöbben viszont helyesen gyanakodtak arra, hogy egy titkos záradék is hozzátartozik a német–japán megállapodáshoz, és nem kellett különlegesen éles szemű megfigyelőnek lenni ahhoz sem, hogy ez a Szovjetunió ellen irányulhat. John W. M. Chapman célja az, hogy a látszólag ellentmondásos tényekre megtalálja a logikus magyarázatot és ez, érzésünk szerint, sikerült is neki.

A német–japán kapcsolatok az I. világháború után szívélyesek maradtak, sőt szoros együttműködés alakult ki a két ország hadiipara, haditengerészete, légierjeje és hírszerzése között. Dr. Friedrich Hack, megnyerve von Tirpitz és Paul Behncke admirálisok jóváhagyását, már 1921-ben kiépítette japán kapcsolatait: hadianyagot, felszerelést és különböző terveket juttatott el távolkeleti partnereinek, akiknek minderre szükségük volt a térségben levő angolszász befolyás gyengítésére. Dr. Hack a haditengerészet mellett a légiipart is „patronálta”: Behncke 1924-ben történt visszavonulása után Ernst Heinkel és a Mitsubishi együttműködését hozta tető alá. Az 1920-as évek második fele az ipar minden területén komoly változásokat hozott Németországban: elsősorban a kisipar tönkremenése és az egyre nagyobb méretű trösztök, kartellek térhódítása jellemezte ezeket az éveket. Így 1926-ban a Rhine-Elbe Union és a Thyssen egyesült. Az utóbbi cég már évek óta foglalkozott a szója importjával (francia, dán és japán közvetítéssel), melynek ellenértékéként fegyvert és lőszert szállított Mandzsúriába és Észak-Kínába. A szójabehozatal annyira jelentős volt, hogy 1931-ben egymillió tonnát importált a cég kb. 180 millió márkáért cserébe, más megközelítéssel annyi élelmiszert, amely egy esetleges háború esetén egy évi élelmiszer-szükségletét fedezte volna. A konszern akkor sem esett kétségbe, amikor Japán 1931-ben megtámadta Mandzsúriát. Németországban általános felháborodás fogadta a japán agressziót, mindössze Hitler és pártja állt azonnal az agresszorok mellé. Thyssenek felmérték, hogy az üzletet csak úgy folytathatják tovább, ha megnyerik Japán jóindulatát, ehhez pedig a náciak támogatásán át vezetett az út. A tankönyvekből is ismert nagyipar-náci együttműködés egyik példjaként a fenti kapcsolat „hivatalossá” vált 1933-tól, amikor is Hermann Göring, mint légügyi miniszter és porosz miniszterelnök, lett a felelős azért, hogy a magas színvonalú német légiipari termékekért valutát, ill. olyan magas táperezű élelmiszereket, mint pl. a szója, szerezzon be Németország.

Ugyanakkor viszont komoly erők támogattak egy lehetséges német–angol együttműködést a német–japán tengely ellenében. Az irányzat élén von Blomberg hadügyminiszter állt, aki még a német légierő Anglia által szorgalmazott csökkentését is hajlandó lett volna elfogadni egy esetleges megállapodás reményében. Itt természetesen szembekerült Göringgel, akit Hitler és a náci párt főideológusa, Rosenberg is támogatott – a két utóbbi német vezető elsősorban ideológiai, faji alapon talált közös platformra a russzofóbiában szenvedő japánokkal. Ezzel egyidejűleg Ribbentrop – Hitlerrel egyetemben – elképzelhetőnek vélt jó kapcsolatokat mindkét szigetországgal, melyet egyes japán körök is jó szemmel néztek volna. A Ribbentrop-irányzat szürke eminenciása Bernhard von Bülow államtitkár volt, aki elsősorban az angolszász hatalmak elidegenítését szerette volna elkerülni. A belső intrika azonban túl erősnek bizonyult számára. A náciak hatalomrajutásuk után egyrészt az Abwehrre, másrészt a külügyminisztériumra „kerítették sort” oly módon, hogy Himmler és Heydrich irányításával vagy beépültek ezekbe a szervezetekbe, és/vagy hamis, koholt vádak alapján a nekik nem parfüzöz, ellenszenves „urakat” lemondásra kényszerítették. A tokiói német nagykövet, Ott tábornok szerint, akit ugyancsak éber szemekkel

figyelt a Gestapo, Blomberg – és Canaris, az Abwehr főnöke 1935 után – is „tojástáncot járt” a gyanakvó Gestapo előtt. A német–japán gazdasági körök pedig egyenesen angol tőkével szerették volna finanszírozni Japán befektetéseit és kereskedelmét Kínával, ill. segítségül felhasználni azt arra, hogy Németország kiléphessen a gazdasági elszigeteltségből. Érthetően nagy volt a csalódásuk, amikor az ún. Ross-misszió mindennek az ellenkezőjét eredményezte: az angol segítség lehetővé tette a kínai pénz stabilizálását és ezzel feleslegessé a tervbe vett „önzetlen” Japán segítséget Kína számára.

Miután az angol együttműködésért való – nem túl nagy – fáradozás hiábavalóvá vált, a német–japán együttműködés belső ellenzői a háttérbe szorultak mindkét érdekelt országban. A Komintern 1935-ös kongresszusa pedig megfelelő ürügyet szolgáltatott a két agresszív hatalomnak arra, hogy egy csapásra több legyen is üssenek. A szerző érvelése szerint abban rejlett az Abwehr és a japán titkosszolgálat mesterfogása, hogy elterelte a nyugati hatalmak figyelmét a szerződés lényegéről – amely a stratégiai együttműködés volt – a kommunistaellenes szövegekkel, rövid távon pedig sikerült némileg elterelni a figyelmet a Rajna vidék újrafelfegyverzéséről és a már hosszabb ideje tervezett spanyolországi beavatkozásról. Ugyanakkor a szerződés lényegileg beismerte azt, hogy az angol–lengyel hozzájárulást nem sikerült Németországnak megszereznie a francia–szovjet szövetség ellensúlyozásaként Európában.

Journal of Contemporary History, Vol. 22, No. 2 (April 1987), pp. 333–372.

Ma. T.

JOHN HORNE

AZ ÁLLAMOSÍTÁSOK GONDOLATA AZ EURÓPAI MUNKÁSMOZGALOMBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT MEGELŐZŐ ÉVEKBEN.

Az, aki ezt a hallatlanul széles skálájú témát így röviden vállalkozott összefogni, a dublini egyetem, s ott a Trinity College előadója. John Horne mindezt öt vezető nyugat-európai ország (Németország, Anglia, Franciaország, Belgium és Ausztria) példáján mutatja be. Kronológiailag a szerző három nagyobb korszakot különböztet meg: az első világháborút megelőző éveket, az első világháború korszakát – s végül a két háború közötti periódust.

Horne jó historikai érzékkel az 1904 előtti korszakra vonatkozóan aláhúzza, hogy ebben az időben felvetett államosítási gondolatok csak akadémikusi jellegűek lehettek, a szocialisták mögött nem álltak olyan erők, amelyek lehetővé tették volna a javaslatok realizálását. Mégis, már ebben a korszakban kristályosodtak ki a különféle idevágó elképzelések. Ezek közül az egyik legnevezetesebb a német szociáldemokratáknak híres 1891. évi erfurti programja. Horne ebben az esetben rávilágít, hogy ebben a vonatkozásban a megfogalmazások figyelemreméltóan „elmosódtak”, illetőleg a követeléseknek más és más a kicsengésük. Az erfurti programban a német szociáldemokraták ugyanis a tőkés tulajdonnak „társadalmi tulajdonná” változtatásáról, avagy „szocialista tulajdonról” írtak – anélkül, hogy az államosításról szóltak volna. S ekkor még nagyobb figyelmet fordítottak ezen átmenet politikai előfeltételei megteremtésének: vagyis a politikai hatalom megszerzésének. A német párt teoretikusai úgy vélték, hogy a hatalom megszerzése nélkül, amit alapvetően ugyan parlamentáris, s a fokozatos előrehaladás útján kívántak elérni, de látták ennek bizonytalan, kritikus lehetőségeit is – lásd K. Kautsky: Út a hatalomhoz, ennek a szocializálásnak gyakorlati megvalósítására nem is gondolhatnak. Éppen ezért a problémák némiként el is napolták. Végeredményben hasonló megközelítés jellemzi az osztrák szociáldemokratákat is.

Mégis, már ebben a periódusban feltűntek más megközelítések is. Így a német szociáldemokrata párt jobbszárnyán álló ismert revizionista, Georg von Vollmar már 1890-ban gondosan igyekezett megkülönböztetni a Bismarck-féle reakciós „államszocialista” államosításokat, egy olyan kormányzati rendszer államosításaitól, amely ugyan még nem szocialista, de amelyek mégis hasznosak lehetnek a munkásság számára. Vollmar ezekkel a megközelítésekkel azonban elszigetelődött a német szociáldemokraták körében, akik a létező állami kormányzatot reménytelenül reakciónak tekintették, s Vollmar idevágó javaslatait 1890–1892 között határozottan elvetették.

A helyzetet bonyolította azután Bernstein fellépése. Csakhogy, amikor Bernstein az 1890-es évek második felétől a revizionista irányzat fő teoretikusa lett, egyúttal súrlódott is Vollmarral – lévén, hogy

Bernstein szintén nem a felső szintű államosításokból indult ki, hanem nagyfokú decentralizálást szorgalmazott, s a városi önkormányzatoknak, s a municipalizálástól remélt inkább nagyobb eredményeket elérhetni. Bernstein és Vollmar között is lényeges az eltérés, s persze ebben az esetben is kimutatható a sok rokonvonás Bernstein és a brit municipalisták – a fábiánusok között.

A francia munkásmozgalomban ugyancsak jellegzetesen a CGT és a szocialista párt jobbszárnyán kezdtek e témával foglalkozni a megfelelő teoretikusok és publicisták. Horne nagyon egyénileg közelít a témát megközelítő személyiségekhez, amikor úgy véli, hogy az irányzat igazi teoretikusa Edgar Milhaud a közgazdász, míg Albert Thomas-t az irányzat fő propagandistájaként jeleníti meg. Persze Thomas nem volt már ekkor sem „szimpla” propagandista, lévén, hogy az idevágó gondolatokat parlamenti képviselőként sokszor törvénytervezetek formájában is „propagálta”. Mindenesetre ekkor (1910 körül, Thomas a monopóliumok megtörését sürgette a közszolgáltatások államosítása révén – aminél persze nyomban hangsúlyozta: az államosított iparágakat demokratikusan kell irányítani.

Franciaország esetében azonban ebben az esetben sem lehet egy lépést tenni Jaurès említése nélkül. Jaurès a maga részéről szintén nem utasította el az ilyen szolgáltatások államosítását, de ha lehet, még inkább hangsúlyozta, hogy az így államosított iparágakat „demokratikusan kell vezetni”; és mindent összekötötte az 1906-os pártprogramban már az erős decentralizációval – ami egyúttal válasz, elhatárolódás volt a hagyományos francia etatizmustól és az ún. jakobinus tradícióktól. Mindezt kiegészítette az említett E. Milhaud által már ekkor jelzett „vegyes gazdaság” megteremtésének koncepciója.

Francia talajon azonban mindennek egy másik iskolája is kialakult, részint ugyancsak már 1914 előtt. Ezt a CGT egyes teoretikusai képviselték, de érezhetőbbé már az első világháború merőben új feltételei között vált.

Az 1914 előtti világban és munkásmozgalomban külön figyelmet követel az angol iskola. Itt mind az SDF köreiben (Hyndman), mind a fábiánusok között reagáltak a kihívásra, és kidolgozták a maguk koncepcióját. Hyndmané az „egyszerűbb”, világosan fogalmazott, s a termelőeszközök köztulajdonbavételét sürgette; „úgy is, mint célt és úgy is, mint eszközt”. Ismeretes módon az ILP-nek és Keir Hardie-nak nagyobb súlya, hatása volt a brit munkásmozgalomban. Horne ebben az esetben megjegyzi: amikor Hardie 1893-ban fiatal képviselőként és az új ILP vezetőjeként beterjesztette a bányák államosítására vonatkozó javaslatát, akkor azt jellegzetes módon nem kötötte össze a szocializmus megvalósításával, hanem azt taglalta, hogy ennek milyen azonnali üdvös következményei lehetnek a bányászok életkörülményeire, de arra is rávilágított, hogy egy alapiparág fellendítése visszahat az angol gazdaság egészére.

Vagyis az államosítási koncepciók Angliában is elég széles skálán érlelődtek. A szakszervezeti szövetség is 1896-ban már országos hivatalos szinten szorgalmazta a bányák, vasutak államosítását – ami így sem német, sem francia avagy angol szinten nem esett egybe a szimpla etatizálással.

Minderre azután 1914 után új tapasztalatok rakódtak. A francia CGT 1916–1919 után új koncepciókkal lépett fel új történeti körülmények, részint a hadigazdaság új államosító tendenciái nyomán, de mégis világosan saját arculattal. Ugyanekkor Angliában ekkor öltött sajátos profilt a „guild szocializmus”, amely a termelők mellett a fogyasztók nagyobb figyelembevételét szorgalmazta, s miközben erőteljes szocialista programot alakított ki – megint csak határozottan antietatista volt. S ez a felfogás ugyancsak hosszan és szélesen hatott. Többek között az osztrák és német szociáldemokratákra, akik az 1918 október–novemberi forradalmak után gyakorlatilag kerültek a problémákkal szemben – s Horne részletesen be is mutatja, hogy O. Bauer és K. Kautsky miként alakította ki a maga „szocializáló” és nem „államosító” elképzeléseit, s a koncepciók nem elvileg, hanem a politikai gyakorlatban miként szenvedtek hajótörést.

Le Mouvement Social. 1986 január–március. 9–36. old.

ROBERT COLE

AZ ISMERETLEN „FURCSA HÁBORÚ”: BRIT PROPAGANDA A SEMLEGES ORSZÁGOKBAN, 1939 SZEPTEMBER–DECEMBER.

A hadüzenetek után hónapokig szinte semmi érdemleges nem történt a hadban álló felek között a nyugati fronton 1939 szeptemberétől 1940 tavaszáig, állapítja meg bevezetőjében Robert Cole, a Utah State University docense. Október 5-én elesett Lengyelország, a RAF (a brit Királyi Légierő) röplapokat szórt Németország különböző városaira, és – állítólag – egy francia–német határ menti csetepaté során elfogott német katonának fogalma sem volt arról, hogy a két ország között hadiállapot van. Bár az utóbbi adalékot az anekdoták közé sorolhatjuk minden valószínűség szerint, a tény az, hogy a felszínen nem sok jel mutatott arra, hogy milyen méretű katasztrófa fenyegeti a világot. A háttérben azonban lázas munka folyt több szinten is, és a szerző egy eddig nem nagyon vizsgált területen folyó tevékenységet mutat be a tanulmányában.

A brit vezetés a vihar előtti csendet arra próbálta felhasználni, hogy a semleges országokat megnyerje a maga – és a szövetségesei – számára, ill. ha ez nem volt lehetséges, legalább megakadályozza, hogy ezek az országok német befolyás alá kerüljenek. Már most megállapíthatjuk, hogy ezek a próbálkozások többé-kevésbé eredménytelenek voltak, mert mint ahogy Sir Alexander Cadogan, brit külügyminiszterhelyettes kijelentette 1939. október 14-én: „... azt, hogy melyik az erősebb hatalom, az eredmények, nem pedig a propaganda alapján fogják eldönteni (a semleges országok)”. Mindenesetre, bármilyen alacsony hatásfokkal is, de a briteknek meg kellett próbálni ezt a kártyát is kijátszani. A propagandahadjárat vezetése a Tájékoztatási Minisztérium hatáskörébe került, mely ezt a funkciót elvileg egyetértésben kellett volna végezze a Külügyminisztériummal és a harcoló egységekkel, de ebből az együttműködésből inkább csak kölcsönös vádaskodások és sértődések születtek: így a Foreign Office legtöbbször zokon vette, hogy a Tájékoztatási Minisztérium ügynökei beavatkoznak a diplomaták ügyeibe, vagy hogy a diplomáciai mentességet kihasználva igyekezett sokszor az utóbbi minisztérium anyagokat eljuttatni külföldre, míg a Tájékoztatási Minisztérium hivatalnokai a külügyminisztériumi tisztviselők lekezelő modorát kifogásolták több alkalommal.

A Tájékoztatási Minisztérium munkája az egész világra kiterjedt: 14 alosztályra működött munkakörök, vagy földrajzi területek szerint felosztva. Összesen 999 alkalmazottja volt; a miniszter, Lord Macmillan, nem volt tagja a háborús kabinetnek. A Minisztérium „propagandaugyi” osztálya a *Foreign Publicity Directorate* (FPD) volt, mely állandóan anyagi gondokkal küzdött, nem is szólva a gyakorlatlan személyi állomány okozta nehézségekről. Magát a propagandagépezetet már a háború előtt kialakították – papíron, amelyet a hadüzenetek után ültettek át a gyakorlatba. Ezek szerint a Londonban székelő stratégiák kidolgozták a fő koncepciót – ez a „furcsa háború” alatt az volt, hogy minél jobban bele kell sulykolni a semlegesek tudatába, hogy Nagy-Britanniának meg kell nyerni a háborút és ez Európa érdeke is; majd a külföldön elhelyezett ügynököknek kellett a gyakorlati megvalósítást „szállítani”; a központ és az ügynökök közötti kapcsolattartásra pedig többfajta kommunikációs csatornát hozták létre, mely magába foglalta a BBC-t, a Reuters-t, a postaszolgálatot stb. Elméletileg a híreket, a sajtóanyagot és a különböző propagandaaanyagokat Londonban állították össze a külföldi országokban levő szakértők bevonásával, akik a helyi viszonyok ismeretében ajánlásokat tettek.

Az általános útmutatást a Külügyminisztérium 1939 nyarán kiadott körlevele a következőképpen fogalmazta meg: hangsúlyozni kellett a háború etikai jellegét, azt, hogy Nagy-Britannia a kis és elnyomott nemzetek védelmezője, másodsorban pedig a Szövetségek anyagi és morális erejét kellett kellő megvilágításba helyezni. Mivel a semleges országokat annyi minden tényező választotta szét (például a flamand-vallon ellentét Belgiumban, a spanyol idegenkedés mind a kommunistákkal, mind a franciákkal szemben, a dán–svéd felsőbbrendűségi érzés a norvégokkal szemben stb.), a brit propagandának a legkisebb közös többszöröst kellett megtalálni ahhoz, hogy nehogy visszafelé süljön el ez a fegyver. Így a britek kihangsúlyozták, hogy a keresztény civilizációt védik az „istentelen” náccal szemben (bár pl. Spanyolországban Anglia neve a katolikusüldözésekkel kapcsolódott össze); megnyert csaták hiányában előtérbe kerültek a statisztikai adatok, melyek a britek vezető szerepét voltak hivatva kihangsúlyozni a tudomány, az ipar, az oktatás, a sport, a kultúra, a művészetek stb. területén; beszéltek a britek elkötelezettségéről a semlegesek gazdasági jólétét illetően, melytől csak kényes pont volt, hiszen a Né-

metország elleni gazdasági blokád volt az egyik olyan fegyver, amelyet a szigetország szeretett volna bevetni minél előbb; és végül ott volt a szovjet kérdés is. A brit propaganda először hallgatott, mivel nem akarta elidegeníteni a Szovjetuniót, később viszont már nem térhetett ki a probléma elől a szovjet–finn háború kitérése után 1939 végén. Bonyolította a helyzetet az is, hogy a szövetségeseket ekkor még elég sok támadás érte szovjet részről is, így még nehezebb volt olyan propagandát folytatni, amely mindenkinek megfelelt.

Mindenfeladatokat gyakorlati megvalósítása elsősorban a sajtóattasékra hárult, akik filmeket, könyveket, előadókörutakat, újságokat, személyes kapcsolataikat használták fel munkájuk során. A nehézségek másik része pont ezen a területen jelentkezett. Így például Budapesten csak azok juthattak hozzá a BBC bulletinjeihez, akik bementek ezekért a követségre; Stockholmban mindössze 4000 ember szerepelt a követség címlistáján, bár ez még mindig nagyobb szám volt, mint a belgiumi 600 fő 1939 decemberében. Igaz, a német propagandagépezet még hatástalanabb volt ezeken a helyeken, mint a brit, és figyelembe kell vennünk azt a brit stratégiát is, mely elsősorban egy szűkebb körű befolyásos elitet próbált megnyerni, és csak azokon keresztül a nagyobb tömegeket. A cenzúrák általában a brit sajtóattasék legnagyobb ellenfelei voltak: Magyarországon, Görögországban és Portugáliában ezek egyértelműen a németeket favorizálták. A német propaganda fő iránya egyébként a brit ellentéte volt: a nácik a semlegesek félelmére apelláltak azzal érvelve, hogy a szövetségesek nem tudják megvédeni őket egy fegyveres konfliktus esetén, ezért ajánlatos nekik jóindulatot tanúsítani a német törekvésekkel szemben. Hátányban voltak a britek még a hírszolgáltatás területén is: a meglehetősen lassú, bürokratikus brit (katonai) cenzorok miatt a *Deutsches Nachrichtenbüro*, a francia *Havas*, az olasz *Stefani* hírfügynökség is gyorsabban dolgozott, mint az angol. Mindezekon kívül a brit propagandahadjárat kudarcához hozzájárult az újságok nehézkes terjesztése, a nem megfelelő adókapacitás, a külföldi személyzetek alacsony száma, a *Reuters* és a *British Official Wireless* közötti rivalizálás, és az okokat hosszan lehetne még sorolni. Így nem csoda, hogy nem születtek nagy eredmények e területen, bár Sir Alexander Cadogan szavaira emlékezve nem is lehetett azt várni hogy a szavak ereje pótolja a fegyverekét.

Journal of Contemporary History, Vol. 22, No. 3 (July 1987), pp. 455–479

Ma. T.

R. STEPHAN

SZMERS; A SZOVJET KATONAI KÉMELHÁRÍTÁS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A Központi Bizottság 1918. december 19-i határozatával létrehozott szovjet katonai kémelhárító szervezet, a „különleges osztályok” hálózata – Oszobie Otygeli (OO) – mind a mai napig abban különbözik a világ más katonai kémelhárításaitól, hogy nem katonai, hanem polgári hatósághoz, azaz a Csekához, illetve annak jogutódaihoz tartozik. (Ez alól csak néhány rövid időszak képez kivételt; néhányszor a polgárháború idején, pár hónapig 1941 elején és 1943–46 között.)

Lenin igen széles körű felhatalmazást adott a különleges osztályoknak, a szorosabb értelemben vett katonai ügyekben túl korrupciós és szabotázs-esetekkel is foglalkoztak, külföldön is tevékenykedtek, korlátozott és körülhatárolt mértékben kivégzési joguk is volt. Az ún. katonai csekisták kulcsszerepet játszottak a polgárháború éveiben a szovjethatalom minden rendű és rangú ellenségeinek megsemmisítésében.

Az 1941. június 22-től november 26-ig terjedő időszakban a vörös hadsereg 490 ezer halottat, 1 millió 112 sebesültet, 520 ezer eltűntet és 3 millió 800 ezer hadifoglyot veszített. Sztálin a teljes összeomlással fenyegető helyzetben is talált módot az állambiztonsági apparátus átszervezésére, 1941. július 17-én az Állambiztonsági Népbizottság (NKGB) főcsoportfőnökségként beolvadt a Belügyi Népbizottságba (NKVD). A németek által megszállt területeken hátrahagyott ügynöki hálózatok irányítását a különleges osztályok tisztjeire bízták, ugyancsak ők álltak a Vörös Hadsereg mögöttes területének biztosításával megbízott, határőrökből és karhatalmi katonákból álló alakulatok élén is.

1943. április 14-én a katonai kémelhárítás az NKVD-től 3. kémelhárító főcsoportfőnökségként átkerült a Honvédelmi Népbizottsághoz. Maga Sztálin adott új nevet a szervezetnek, Szmers – „halál a ké-

mekre” (szmerty spionam), amelynek vezetője változatlanul Viktor Sz. Abakumov maradt, immár népbiztoshelyettesi rangban. A honvédelmi népbiztos és természetesen egyúttal legfelső főparancsnok (az Állami Honvédelmi Bizottság vezetője) Sztálin volt, aki ily módon a hadvezetésen és a hadiipar felügyeletén kívül a teljes biztonsági apparátust is saját közvetlen irányítása alá helyezte. Egyidejűleg visszaállt a korábbi helyzet; az állambiztonsági szolgálat kivált az NKVD-ből, és ismét önálló népbiztosság lett.

A gyakori átszervezéseknek a működés szempontjából különösebb jelentősége nem volt, a Szmers sem rendelkezett saját központi nyilvántartással, ezzel mindvégig az NKVD moszkvai központjában foglalkoztak. Az új név, ugyanígy, mint a váll-lapok visszaállítása, Sztálin kinevezése marsallá, arra utalnak, hogy a katonák presztízse az állambiztonságiakéhoz képest megnőtt. Lehet, hogy Sztálin Merkulov (az új állambiztonsági népbiztos) és Abakumov rangemelésével Berija befolyását akarta némileg korlátozni, aki addig a teljes biztonsági apparátus élén állt.

A Szmers központjának szervezeti felépítése a következő volt:

1. A moszkvai központi katonai szervek tisztjeinek figyelésével foglalkozó csoportfőnökség
2. A saját csapatbiztosok figyelésével foglalkozó csoportfőnökség
3. Az ellenséges ügynökök elfogásával foglalkozó csoportfőnökség
4. A partizánalakulatok kémelhárító tevékenységét irányító csoportfőnökség
5. Az 1. és 2. csoportfőnökség által gyanúsnak minősített katonai és polgári személyek ügyében nyomozó csoportfőnökség
6. Személyügyi csoportfőnökség, beleértve a saját egészségügyi és ellátó szervezet embereit is
7. Hírközlő és rádióhallgató osztály
8. Katonai cenzori osztály
9. A biztonsági intézkedések betartását ellenőrző osztály
10. Értékelő osztály
11. Rejtjelező és rejtjelfejtő osztály
12. A Szmers létesítményeit működtető részleg, beleértve a börtönöket
13. A „trojkák”: a vádlott meghallgatása nélkül kisebb jelentőségű ügyekben döntő, háromtagú katonai bíróságok, hadosztályszinttől felfelé
14. Titkárság és pártiroda
15. A Szmers emberei által elkövetett bűncselekményekkel foglalkozó különleges ellenőrző osztály.

Nyilvános szovjet dokumentum hiányában a fenti ismertetés különböző amerikai és német forrásokra alapul, amelyek a részleges számozása és pontos elnevezése tekintetében egymásnak nem ritkán ellentmondanak, de a vázolt hatásköri megoszlás megbízhatónak tekinthető.

A front (hadseregcsoporthoz) és katonai közetparancsnokságok mellett működő, lényegében a központival azonos szervezeti felépítésű kémelhárító szervek 70–100 főt számláltak, mindenyikük rendelkezett egy száz fős őrszázaddal is. A hadseregparancsnokságok kémelhárító részlegei 25 tiszttel, 50 más beosztottal és egy őrszázaddal bírtak, élükön ezredes vagy vezérőrnagy állt. A hadosztálytörzsekénél a kémelhárító osztály 15–20 főből állt. Minden ezredhez és zászlóaljhoz volt beosztva egy kémelhárító tiszt. Egy amerikai becslés szerint a szovjet katonák 12 %-a volt bekapcsolva a Szmers információs hálózatába.

A különböző katonai alakulatok parancsnokainak nem volt beleszólásuk az elméletileg hozzájuk tartozó kémelhárító osztályok ügyeibe, ezeket az eggyel magasabb szintű Szmers szerv irányította. A Szmers megszervezése után Abakumov közvetlenül jelentett Sztálinnak, míg korábban csak Merkulov és Berija közbeiktatásával.

A szovjet katonai kémelhárítás második világháborús létszáma 15–30 ezer főre becsülhető. A Szmers feladatköre négy fő részre osztható: a hagyományos kémelhárítás, a harcoló csapatok mögöttes területének biztosítása, a fegyveres erőkon belüli politikai-állambiztonsági ellenőrzés, és a katonák által elkövetett bűncselekmények kinyomozása.

Német becslés szerint a szovjetek 1941–45 között összesen kb. 130 ezer képzett felderítő ügynököt vetettek be ellenük, azaz negyedévenként tízezret, mintegy 12 %-uk volt a Szmers embere. Ezek a számok nem tartalmazzák a partizánalakulatok saját hírszerzőit. A Szmers felderítői kifejezetten jól képzetek voltak, jó néhányuk beépült a németek ügynökképző iskoláiba, tehát az átdobott német hírszerzők elfogása nem volt nehéz. E tevékenység olyannyira sikeres volt, hogy 1942 végétől a németek az elfogott szovjet felderítőket átállítására helyezték a hangsúlyt, a saját maguk által toborzott ügynökökben nem bíztak meg.

A Szmers a német vonalak mögötti szabotázsakciók szervezésével is foglalkozott. A szovjet hírszerzők kitűnő hamisított okmányokkal rendelkeztek, így emiatt ritkán fogták el őket, noha a németek havonta cserélték a személyazonossági papírokat. Ezzel szemben 1943 elejétől kezdve az átküldött német ügynökök kilenczede lebukott. A szovjetek eredményesen kihasználták a különböző német hírszerző és kémelhárító szervezetek tevékenységének nagyfokú összehangolatlanágát.

Ahogy az Abwehr presztízse és a keleti fronton nyújtott teljesítménye egyre csökkent, a Walter Schellenberg által vezetett SD-Ausland Himmler és Heydrich nyomására megpróbált a katonai hírszerzés helyébe lépni, noha szovjet viszonylatban erre éppolyan felkészületlen volt, mint Canaris tengernagy emberei. A „Zeppelin” akció keretében 10–15 ezer hadifoglyot toboroztak, a szovjet vonalak mögött végzendő hírszerző és diverziós tevékenység céljával. A szállítórepülőgép-hiány miatt közülük csak néhány százat dobtak át, valószerűleg majd mindegyiküket elfogták, így pl. a Grúzia területén ejtőernyővel ledobott harminc ügynök mindegyikét, nagy mennyiségű fegyverrel és pénzzel együtt.

A szovjet katonai kémelhárítás hatékony tevékenysége igen fontos és mindmáig nem kellően érzékelt szerepet játszott a Szovjetunió második világháborús győzelmében.

Journal of Contemporary History, 1987. évi 4. szám, 585–614. 1.

M. T.

D. THOMAS

A NÉMET KATONAI HÍRSZERZÉS A KELETI FRONTON, 1941–45

A keleti fronton 1941–45 között zajló német–szovjet hírszerző háború jóval nagyobb méretű volt annál, mint azt az elég csekély számú, evvel foglalkozó publikáció alapján gondolni lehet. E tanulmány a német szárazföldi hadsereg főparancsnoksága (OKH) „keleti idegen hadseregek” osztálya (Fremde Heere Ost – FHO), a Szovjetunióra vonatkozó valamennyi katonai információt gyűjtő és a szovjet stratégiai szándékokat elemző részlege tevékenységével, valamint a Véderő Főparancsnokság titkosszolgálatával (Abwehr/Armt Ausland) foglalkozik. Ez utóbbinak a hírszerzéssel, szabotázzsal és kémelhárítással foglalkozó, a keleti területeken működő „Stab WALLI” fedőnevű törzsét 1942 tavaszán az FHO operatív irányítása alá helyezték.

A tanulmány nem tárgyalja a keleti fronton tevékenykedő többi német hírszerző szervezet tevékenységét, így a légiérő felderítő szolgálatát (Fremde Luftwaffe Ost), a Wehrmacht rádiólehallgató szolgálatát (Leitstelle für Nachrichtenaufklärung Ost) és az SD-ét.

Az 1938-ban létrehozott FHO élén 1942. április 1. óta Reinhard Gehlen állt. Az FHO kezdetben a lengyel, a balkáni, a skandináv, a kínai, a japán, az amerikai és a szovjet fegyveres erőkről gyűjtött adatokat. Érdeklődése ez utóbbi iránt csak 1940. július 31-től nőtt meg, ugyanis akkor tájékoztatták Hitler a vezérkart arról, hogy meg akarja támadni a Szovjetuniót. A harcok első évében keleten a német katonai hírszerzés és ezen belül az FHO tevékenysége messze nem volt kielégítő, ezért döntött 1942 tavaszán Halder vezérkari főnök úgy, hogy gyakorlatilag stratégiai tervező részleggé szervezi át az ő és az OKH hadművelési csoportfőnökségének közvetlen alárendeltségében.

Az FHO 1. csoportja naponta készített helyzetértékelő jelentést és térképet. A 2. csoport foglalkozott a szovjet hadigazdasággal, a Szovjetunió belső viszonyaival és a szovjet vezetés szándékainak kitapogatóásával, a hadifoglyoktól származó információk kiértékelésével, a szovjet sajtó figyelésével, a szovjet alakulatok, katonai intézmények és parancsnokok (hadosztályparancsnoktól kezdődően) nyilvánartatásával. A 3. csoporthoz tartozott a tolmácsolás, fordítás.

Az Abwehr már a harmincas évek elejétől komoly erőfeszítéseket tett a szovjet vonatkozású hírszerzés megszervezésére, gyakorlatilag sikertelenül. A „Barbarossa” hadművelés tervezésekor kiderült, hogy ügyszólván semmit sem tudnak a Szovjetunióról. Az 1941 után szovjet területre bejuttatott kisszámú ügynök alig produkált használható értesülést. Az Abwehr legfontosabb, teljesen megbízhatónak tartott forrása a szófiai „Max” hálózat volt, amely fehér orosz emigráns tisztekről és ezek állítólagos hazai kapcsolataitól szerezte híreit. Vezetőjükről, Turkul tábornokról, valamint több emberéről a háború után derült ki, hogy szovjet szolgálatban álltak.

A legtöbb információt a német rádiólehallgató szolgálat szállította, amely harcászati-hadművelési szinten igen sikeres volt, meg tudták fejteni a Vörös Hadsereg kettős, három és négy számjegyű rejtjeleit, továbbá a vasúti és belvárosi szállítási parancsnokságok, a repülésmeteorológiai szolgálat, valamint egyes hadiüzemek és állambiztonsági szervek rejtjeleit. Viszont nem sikerült megfejteni a felső szintű katonai szervek, a katonai hírszerzés és kémelhárítás vagy a diplomáciai szolgálat kódjait.

A németek második legfontosabb forrása a légi felderítés volt, noha a rendkívül hatékony szovjet álcázási tevékenység és az egyre erősödő szovjet légierő miatt jelentősége fokozatosan csökkent. A Luftwaffe a szovjet háország legfontosabb vasúti és közúti csomópontjait naponta háromszor fényképezte le, így viszonylag pontosan ki tudták számítani a szemben álló erők létszámát és eszközállományát.

A keleti front „hírszerző háborúját” egyértelműen a Szovjetunió nyerte meg, a szovjet felderítők csapatszinttől egészen a német főparancsnokságig bezárólag eredményesen működtek. A német kémelhárításnak csak 1941 végére alakult ki viszonylag világos képe a szovjet titkosszolgálatokról, a zsákmányolt hatalmas okmány mennyiség és az elfogottak vallomásai alapján. A partizánmozgalom csíráit már 1941 júniusa előtt megszervezte a szovjet állambiztonsági központ (NKVD/GUGB) 4. részlege. A szovjetek évente 40 ezer jól képzett hírszerzőt és kb. kétszer ennyi „tömegügynököt” dobtak át. Az összesen mintegy 130 ezer képzett szovjet felderítőből az ezer főt számláló német kémelhárítás 50 ezret azonosított, további 20 ezret semlegesített, számos partizánalakulatba épült be.

A Barbarossa-hadművelet előkészítésekor a német vezérkart a hagyományos Oroszország-kép, az „agyaglábú kolosszus” alapvetően befolyásolta, az FHO helyzetértékelései is ennek szellemében készültek. A szovjet hadszervezetről 1941 januárjában készített összefoglaló jelentése azt bizonyítja, hogy semmi biztosat nem tudott a Vörös Hadsereg felépítéséről és erejéről. A 200 hadosztályra és 6,2 millió főre becsült erők pontos elhelyezkedését nem ismerték. Noha a saját területén védekező orosz katona harcértékét magasra becsülték, úgy tűnik, az 1917 utáni változások politikai, társadalmi és pszichológiai jelentőségét nem fogták fel. A szovjet katonai felső vezetés hozzáértését és anyagi-szervezési képességét mélysegesen alábecsülték.

A FHO elemző-előrejelző tevékenységének megbízhatósága erősen ingadozott, nem ismerte fel az 1942 májusi harkovi, a sztálingrádi és az 1944 júniusi belorusszai szovjet offenzíva előkészületeit, ugyanakkor igen pontos előzetes értékelést adott a kurszki csatával kapcsolatos szovjet stratégiai elképzelésekről. A sok tévedés egyik fő oka az, hogy a vörös hadsereg igen hatékony megtévesztő műveleteket alkalmazott, s a „maszkírovkának” a németek rendszerint hitelt adtak.

Az Abwehr különböző szervei hadsereg-szintig be tudtak építeni ügynököket a vörös hadseregbe, az elfogott szovjet hírszerzőket nemegyszer sikeresen használták fel dezinformációra, de nem a szovjet vezérkarba, sem a különböző titkosszolgálatokba vagy más központi szervekbe nem tudtak beépülni. Az FHO stratégiai szintű tévedései nemcsak az információk hiányosságának tudhatók be, hanem a német katonai gondolkodás furcsaságának is, azaz a felsőbbrendűségi tudat következtében rendszeresen túlértékelték a Wehrmacht, és alábecsülték a vörös hadsereg lehetőségeit. Gehlen rendkívüli önbizalommal rendelkezett, és csalhatatlannak tartotta magát, álláspontjának kialakításakor az elképzelésébe bele nem illő tényeket figyelmen kívül hagyta, ami jól példázza, hogy egy hírszerző tiszt számára a legnagyobb veszélyt saját prekoncepciói jelentik.

Journal of Contemporary History, 1987. évi 2. szám, 261.–302. old.

M. T.

L. ALLEN

A JAPÁN HÍRSZERZÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A második világháborúban Japánnal szemben álló országokban ma is úgy hiszik, hogy a fodrásznak, fogorvosnak vagy üzletembernek álcázott japán hírszerzők serege Burmában, Malájföldön, a Hawaii-szigeteken és másutt már 1941. december 8. előtt valamennyi említésre méltó titkot alaposan kifürkészett. Ezzel szemben a legfrissebb japán történeti munkák Japán háborús veresége egyik fő okának a nem kielégítő hadiipari kapacitás mellett a hírszerzés gyengeségét jelölik meg, hivatkozva arra, hogy az Egyesült Államok a japán diplomáciai és katonai kód megfejtese révén ellenfeléről sokkal tájékozottabb volt.

Az igazság valahol a kettő között van. Japán Kína felett aratott győzelme 1894-ben jórészt az eredményes hírszerzésnek tulajdonítható. Ettől kezdve egészen 1941-ig Japán szüntelen gondot fordított a nyugati országok és közvetlen szomszédai alapos felderítésére és saját titkainak védelmére. Az Egyesült Államokban tevékenykedő, tábornoiki rangban levő katonai attasé és két beosztott tisztje, több japán polgári alkalmazott közreműködésével elsősorban gazdasági és repüléstechnikai adatokat gyűjtött, jobbra New Yorkban, főleg nyilvános forrásokból. Pénzhiány miatt kiterjedtebb ügynöki hálózat kiépítésére a katonai attasénak nem volt lehetősége.

Az amerikai cégekkel rendszeres kapcsolatban álló, az Egyesült Államok nagyvárosaiban képviselletekkel rendelkező japán nagyvállalatok, így a Micui, a Micubisi megszabott időközönként küldtek bizalmas jelentést Tokióba.

A washingtoni japán nagykövetségnek a katonai attasétól lényegében függetlenül működő hírszerző szervezete volt. Az Egyesült Államokban levő japán konzulátusok, japán újságírók, valamint a politikai és a kereskedelmi attasé információi alapján születtek a beszámolók.

Kita, a honolului főkonzul, folyamatosan jelentette a Pearl Harborban horgonyzó hadihajók, valamint a szigeten levő repülőgépek számát és elhelyezkedését. Forrásai igencsak egyszerűek voltak: a Honolulu távíró hivatalaiban, a kikötőre néző kávéházakban dolgozó japánok. Az alkonzulnak álcázott Josikava tengerészhadnagy bérelt sportrepülőgépen sűrűn átrepült a tervbe vett célpontok felett, a támadás előtt egy nappal a már úton levő japán flotta így tudta meg, hogy Pearl Harborban nincsenek kifejlesztve a torpedóvédő hálóok, a levegőben nincsenek záróballonok vagy járőröző repülőgépek. A diplomáciai kóddal továbbított jelentések jó részét az amerikaiak megfejtették ugyan, de ezek nem jutottak el megfelelő időben a megfelelő helyre.

Az akkori Holland Kelet-Indiában ugyancsak könnyű volt a japánok dolga; a hírszerzés bázisa itt is a konzuli hálózat volt. A japánok kapcsolatban álltak a helybeli nacionalista csoportosulásokkal is, egy burgonyakereskedőnek álcázott surabayai japán látta el őket fegyverekkel.

Nem volt más a helyzet a Szovjetunió esetében sem. A csitai japán konzulátuson szinte kizárólag katonatisztek dolgoztak, akik 1945 nyarán az épületnek a transzszibériai vasútvonalra néző ablakából éjjel-nappal számolták az Európából érkező katonai szerelvényeket.

A japán rendőrség alaposan beépült a Japán Kommunista Pártba és annak ifjúsági szervezetébe. Politikai menekültnak álcázva nem egy rendőrügynök töltött hosszabb időt a Szovjetunióban. Az effajta beépülésekkel a Tokko, a fővárosi rendőrség különleges ügyosztálya foglalkozott.

A katonai kémelhárítás és tábori rendőrség egységes szervezete a Kempei, a második világháború idején kegyetlen kínzásaival vált hírhedtté. A Kempei 1942 szeptemberében 600 hivatásos és 1400 tartalékos tisztből állt, növekedése hihetetlen méretű volt, a háború végére elérte a 70 ezer főt! A Kempei az anyaországban politikai ügyekkel is foglalkozott, 1945 májusában ők tartóztatták le Sigeru volt londoni nagykövetet háborúellenes tevékenység miatt. (Sigeru a háború után miniszterelnök lett.)

A Szovjetunióba való behatolással a rendőrségen kívül a szárazföldi hadsereg hírszerzése is foglalkozott, amelynek szovjet osztályát az oroszul kiválóan beszélő Akigusza alezredes vezette. Ő elsősorban az emigrációban megszerveződött, mintegy 10 ezer fős orosz fasiszta pártra támaszkodott, amelynek vezetője, Konsztantyin Rozajevszkij, a mandzsúriai Harbinban élt. A még a pártba is belépő Akigusza pénzén 1936-tól kezdve kis csoportokban diverzánsokat juttattak át Szibériába. A Szovjetunióba átdobandó ügynökök alaposabb felkészítésére 1938-ban Nakanoban külön iskolát hoztak létre.

A japánok a lengyel vezérkart tartották a Szovjetunióval kapcsolatos legmegbízhatóbb információs forrásnak, a varsói katonai attasé 1939 szeptemberéig fontos híreket tudott küldeni, pl. a Halhin-Gol-i krízis idején.

A japán rejtjelfejtő szervezet, az Ovada, munkatársai 1945 augusztusában a teljes dokumentációt megsemmisítették, egy részük illegálisba vonult, ezért e téren csak a későbbi személyes visszaemlékezésekre lehet alapozni. A legnevezetesebb japán egyetemeken végzett matematikusok állítólag a kínai kódok 95 %-át megfejtették, a zsákmányolt rejtjelkönyvek és régebbi szövegek felhasználása segítségével. Veszély esetén a japánok saját rejtjelkönyveiket elégették, de mivel ezek hamuját vízzel nem semmisítették meg, az amerikaiak ultrabolya sugárral átvilágítva el tudták olvasni az elhamvasztott papírokat.

A japánok elsőként a Burmában tevékenykedő amerikai légierő kódját fejtették meg, majd a Kínában harcoló amerikai repülőalakatokét, noha ezek már rejtjelező gépet használtak. Ez utóbbi beve-

zetése megnehezítette a japán rejtjelfejtők dolgát, de 1944 nyarán hozzájutottak egy, az amerikaihoz hasonló svéd rejtjelező géphez. Ezen kívül két japán biztosító társaság is értesítette őket, hogy rendelkezik egy-egy IBM számítógéppel. Ezek kódfejtésre való kipróbálása után használatba vették a Fülöp-szigeteken zsákmányolt ugyanilyen berendezést is, amelyhez a lyukkártya gyártását külön meg kellett szervezni.

A csapatoknál levő rádiólehallgató alakulatok is értek el sikert, az információk felhasználásának eredményessége sokban függött attól, hogy a szóban forgó hadsereggparancsnok az efféle tevékenységet mennyire tartotta egy számúrájhoz méltónak.

A japánok figyelmét sem kerülte el az ellenség hátszágában folytatandó felforgató-diverziós tevékenység fontossága és az európai gyarmatosítókkal szemben álló helybeli politikai mozgalmak felhasználásának lehetősége, amelyekkel a vezérkar 2. hírszerző és kémelhárító csoportfőnökségének 8. osztálya foglalkozott. Szuzuki ezredes „Minami kikan” szervezete egy burmaiakból álló kislétszámú partizánalakulat volt, amely 1941/42-ben a Sziámból betörő japánokat segítette. Az ebből létrejött Burmai Nemzeti Hadsereg, bár 1945 márciusában szembefordult a japánokkal, szálla maradt a visszatérő britek szemében. A háború után függetlenné váló Burma politikai és katonai vezetői a Nemzeti Hadseregből kerültek ki.

A Fudzsvira őrnagy „F kikanja” által a Malájföldön foglyul ejtett indiai katonákból megszervezett Indiai Nemzeti Hadsereget ennek vezetője, Mohan Szing százados (később tábornok) hamarosan feloszlatta ugyan, de Szubasz Csandra Boze 1943-ban újjáalakította. A Nemzeti Hadsereg módfelett csekély eredménnyel vett részt a japánok oldalán az 1943-as és 1944-es burmai harcokban, de játszott bizonyos szerepet az indiai függetlenség kivívásában, főleg annak következtében, hogy három vezetőjének a delhi Vörös Erdőben megrendezett pere a közvéleményt a britek ellen hangolta.

A „kikanok” lelkes és jól képzett embereinek többsége a nakanoi ügynökiskolából került ki; elszántságukat bizonyítja, hogy pl. egyikük, Onoda hadnagy, 1974-ig rejtőzködött a Fülöp-szigetek őserdeiben. (Úgy tűnik, az elszántság nem jelent feltétlenül jó helyzetmegítélő képességet is.) Az eredetileg szovjetellenes céllal létrehozott nakanoi iskola a japán terjeszkedés dél felé fordulása miatt végül is a Délkelet-Ázsiába való behatolásra képzett ki ügynököket.

Az iskoláról kikerültek valószínűleg részt vettek a nagyszabású kínai hamispénz-akcióban is. Noha az ellenállási mozgalmak támogatásával és az ellenség hátszágában végzendő szabotázzsal foglalkozó brit titkos szervezet, a Special Operations Executive (SOE) távol-keleti részlege („Force 136”) is foglalkozott pénzhamisítással (a „Grenville művelet” keretében), ennek célja a Kínában és Délkelet-Ázsiában működő brit hírszerzők helyi valutával való ellátása volt, addig a japánok a hongkongi bankokban zsákmányolt nyomólemezeket felhasználva a nemzeti Kína amúgy is ingatag gazdaságának megrendítését és végső soron Csang Kaj-sek bukását remélték. Úgy tűnik, hogy az akció nem hozott különösebb sikert.

A hírszerzésnek tulajdonított, legfeljebb átlagosnak mondható fontosság lemérhető abból, hogy a japánok az 1941–45 között katonai célokra fordított összeg, kb. 180 milliárd jen, 0,37 %-át fordították a titkos hadviselésre.

Journal of Contemporary History, 1987. évi 4. szám, 547–562. l.

M. T.

T. P. MULLIGAN

A HÍRSZERZŐK ÉS A KURSZKI CSATA, 1943

A kurszki csatában, a második világháború legnagyobb szárazföldi ütközetében aratott szovjet győzelemhez igen jelentős mértékben járult hozzá a hírszerzés. Az irodalom e tekintetben eddig leginkább a Radó Sándor által vezetett svájci hírszerző hálózattal, és ennek legfontosabb, Rudolf Roessler („Lucy”)-féle információs forrásával foglalkozott.

Roessler 1942 nyara óta dolgozott Radónak, 1943-ra már ő lett a legfontosabb ügynök, mivel a Nyugat-Európában és Németországban működő szovjet felderítő szervezetet, a „vörös zenekart”, a németek ekkorra felszámolták. A Radó három rádiósa által Moszkvának leadott, összesen mintegy 5500

táviratnak a fele Roesslertól, ezen belül is egynegyede az ő legfontosabb berlini kapcsolatától, „Werthertől” származott. Valószínűleg soha nem lehet pontosan megállapítani, hogy e fedőnév mögött ki, vagy kik húzódtak meg, talán az Abwehr néhány vezető tisztje és a svájci hírszerzés ügynökei együttesen.

Moszkva többször is megpróbálta tisztázni e forrás mibenlétét, megkerülve Radót, ami indokolt is volt, hiszen „Werther” a többször elhalasztott „Citadella hadművelet”, azaz a döntőnek szánt német támadás időpontjában többször tévedett.

A szovjet vezérkar a brit szövetségéstől is kapott fontos információkat a kurszki csatára való készülődés során, ugyanis a britek az „Ultra” rejtjelfejtő akció keretében 1943 tavaszától el tudták olvasni a Dél-Oroszországban állomásozó IV. német légiflotta „Enigma” típusú rejtjelező géppel Berlinbe küldött rádiótáviratait, majd a „Dél” hadseregcsoport és a Wehrmacht-főparancsnokság között különleges távgépírón („Geheimschreiber”) zajló üzenetváltásokat is. A brit kormány már 1941–42-ben küldött Moszkvának az „Ultrából” származó híreket a forrás megjelölése nélkül. (Ma már ismert, hogy a szovjet hírszerzésnek volt egy embere a brit rejtjelfejtő központban, John Cairncross.) A várható német támadásról 1943. április 30-án küldtek részletes értesítést. A brit és az amerikai vezérkar előrejelzésével szemben W. Churchill Sztálinnak írott levelében úgy vélekedett, hogy a németek Kurszknál nem helyi jelentőségű hadműveletet, hanem döntő offenzívát szándékoznak indítani.

A szárazföldi hadműveletek vonatkozásában azonban a hagyományos hírszerzési eszközök, vagyis az ügynökök és a légi felderítés, valamint a közvetlen harctéri megfigyelés változatlanul fontosabbnak bizonyultak, mint a rejtjelfeltés, ezt igazolja a Kurszknál szemben álló két hadsereg közvetlen irányításával folyó hírszerző tevékenység vizsgálata is.

A német szárazföldi hadsereg főparancsnoksága Reinhard Gehlen ezredes vezette „keleti idegen hadseregek” osztálya (OKH FHO) alapvetően helyesen mérte fel a szovjet szándékokat, a nagyarányú erődítési munkák és csapatösszevonások pontos számbavétele alapján. Noha 1943 nyarától a Luftwaffe légifőlénye gyorsan csökkent, a közelfelderítésre igénybe vett vadászrepülőgépek és a szovjet hátszágban zajló vasúti szállításokat szisztematikusan nyomon követő távolfelderítő gépek fényképfelvételei alapján ki lehetett következtetni a szovjet terveket. A szovjet hadifoglyoktól és dezertőröktől is használható adatokat nyertek. A németek a szovjet csapatok rádióadásainak jelentős részét lehallgatták és megfejtették.

A legkevésbé eredményes a németek ügynöki hírszerzése volt: alig néhány tucat emberük rendelkezett a kellő nyelvtudással és a szovjet belső viszonyok beható ismeretével. Az 1943 nyarán átszervezett és megerősített szovjet katonai kémelhárítás („Szmers”) a német ügynökök 90%-át elfogta, főként rosszul hamisított okmányaik miatt. Összességében a német hírszerzés jól működött, a kurszki vereség nem rajta rajta múltott.

A szovjet győzelem tulajdonítható-e a hírszerzésnek? A szovjet légi felderítés aktív volt, május-júniusban 6000 bevetést hajtottak végre. 1943 tavaszán minden szovjet hadosztály németül tudó hírszerző tisztet kapott, akik igen körültekintően hallgatták ki a német hadifoglyokat és szökevényeket. Hruscsov visszaemlékezése szerint egy dezertált Waffen SS-katonától tudták meg a „Citadella”-hadművelet megindításának pontos időpontját, néhány órával a támadás előtt. Áprilistól július elejéig a szovjetek kb. 4 ezer csapatfelderítő akciót hajtottak végre.

A németek június 26-án megkezdték saját aknazáraiak felszedését, július 2–4-én páncélos és gépesített alakulataik elfoglalták kiinduló állásaikat, ezért a szovjetek július 5–6-ára várták az offenzívát.

A szovjet rejtjelfejtő tevékenységről kevés a megbízható adat. Az 1941 decemberi moszkvai elmentámadások számos Enigma rejtjelező gépet és bőséges dokumentációt zsákmányoltak, hogy ennek alapján meddig jutottak a megfejtésben, nem ismeretes.

A szovjetek állandóan zavarták a német csapatok rádióit, a szovjet rádiófelderítés jó néhány német alakulat elhelyezkedését állapította meg.

Több tízezerre becsülhető a német vonalak mögött tevékenykedő szovjet felderítők száma. A frontvonalakon keresztül mélységi felderítő különítményeket küldtek át, egyikük például 54 nap alatt 500 kilométert tett meg, a Harkov–Beograd körzetben, megfigyeléseit rádióon folyamatosan jelentette. A szovjet felderítők sokszor német egyenruhát hordtak, vagy szökevénynek adták ki magukat.

A szovjet felderítők többsége a távolabbi megszállott területen működött, beépülve a német közigazgatási és rendőri szervezetbe vagy a 634 ezer helybeli alkalmazó vasúti szolgálatba. A szovjet partizánok által küldött információk is igen értékesek voltak.

A szovjet vezérkar, úgy tűnik, leginkább a frontok (hadseregcsoportok) saját forrásaik alapján készített hírszerzési elemzéseiben bízott, így pl. Szukov májusban a Központi Front helyzetértékelését változatlan formában továbbította Sztálinnak.

Noha téves információk alapján kétszer is riadót rendeltek el, május 8-án és 19–20-án, és a várt német támadás júniusban elmaradt, a szovjet vezetés mindvégig bízott saját hírszerzésében, erre építette sikeresnek bizonyuló stratégiáját. Ezzel szemben a német hadvezetés az offenzívát ellenző Gehlen figyelmeztetéseit mindvégig figyelmen kívül hagyta, jelölve annak, hogy Hitler hadászati elképzelései egyre jobban távolodtak a valóságtól.

A Lucy-Werther hálózattól és az „Ultrából” származó információk fontossága, főként az előkészítés szakaszában, nem vitatható, de döntőnek a vörös hadsereg hagyományos hírszerzési eszközöket igen jól szervezeten felhasználó, az adatokat harcászati–hadművelési–stratégiai szinten megbízhatóan integráló tevékenysége tekinthető.

Journal of Contemporary History, 1987. 2. szám, 235–260. old.

M. T.

DONALD P. STEURY

ELHÁRÍTÁS A HADITENGERÉSZETNÉL, AZ ATLANTI-ÓCEÁNI HADJÁRAT ÉS A BISMARCK ELSÜLLYESZTÉSE: A KATONAI ELHÁRÍTÁS FELHASZNÁLÁSA A TENGERI HADVISELÉSBEN

Maga a történet sokak számára ismert: a *Bismarck* német csatahajót 3000 mérföldes üldözés után az angolok elsüllyesztették a Biscayai-öbölben. Mint ahogy D. P. Steury is kiemeli, ezzel lezárult az angol–német háború egy szakasza: 1941. május 28-a után a németek nem tudták többé komolyan veszélyeztetni a szövetségesek számára létfontosságú konvojok biztonságát a tengerek felszínén; egyetlen, bár eléggé hatásos fegyverük a tengeralattjáró-hadviselés maradt. A szerző, aki a tengeri hadviselés szakértője, arra vállalkozik cikkében, hogy elismerve a véletlen szerepét is a szövetségesek eme sikerében, az eddig többé-kevésbé elhanyagolt vagy nem ismert adatokra támaszkodva bebizonyítsa, hogy ami történt, az szükségszerű volt, és mint ilyen, a brit haditengerészeti vezetés és hírszerzés főlényét bizonyította és a német vezetés kudarcát.

A tengeri hadviselés – ugyanúgy, mint a hadviselés többi fajtája – bonyolultabbá vált, nagyobb és magasabb szintű szervezetséget igényelt a II. világháborúban, mint az elsőben. Mindenekelőtt a műszaki fejlődés volt látványos: megjelentek a gőzturbinával hajtott csatahajók, melyek 30 csomós sebességre (kb. 50–55 km/óra) és kb. 10 000 tengeri mérföld (18 520 km) egyhuzamban való megtételére voltak alkalmasak, új típusú hajókat (pl. repülőgépanyahajók) gyártottak, és a rádióösszeköttetés is megjavult a központ és az egységek között. Mindez megkövetelte egy új típusú komplex stratégia kidolgozását, a tengeri és légi erők tevékenységének tökéletes összehangolását minden szinten. A katonai szakértők már az 1930-as években megkezdtek az irányítás rendszerének megreformálását. Steury részletesen tárgyalja először az angol, majd a német haditengerészeti stratégia kialakítását, melyet az alábbiakban lehetne összefoglalni.

A stratégiák mindkét oldalon abból indultak ki, hogy háború esetén a Balti-tengeri német erőknél valahogy ki kell jutnia az Atlanti-óceánra, ha valódi zavart akarnak okozni Nagy-Britannia utánpótlási vonalaiban. Az odavezető út csak az Izlandtól északra és délre fekvő, meglehetősen szűk átjárókon volt lehetséges, így az angol flotta elsősorú feladata az volt, hogy Scapa Flow-i támaszpontjánál állomásozva készen legyen arra minden pillanatban, hogy elzárhassa ezeket az átkelőket. Mindezt csak úgy lehetett végrehajtani, ha a felderítés megfelelő támogatást nyújt a haditengerészetnek: a több évszázadon át – hadihelyzetben – bevált tengeri blokádot elavulttá és megvalósíthatatlanná tették az aknák, a tengeralattjárók, a repülőgépek. A brit felderítés megfelelő részlegeit az 1939-es átszervezés közvetlenül az Admirális kötelékébe utalta, okulva az I. világháborúban ezen a téren szerzett rossz tapasztalatokból. A hírszerzés több forrásra építhetett. A legfontosabb adatszolgáltató forrás, a német haditengerészeti kód, amelynek megfejtése 1943-ban nagymértékben elősegítette a tengeralattjárók elleni háborút, ekkor még

nem állt a britek rendelkezésére. Sikerült viszont – részben – megfejteni a Luftwaffe kódrendszerét. Ezt légifelvételekkel megfelelően ki lehetett volna egészíteni (pl. dokkokról, haditengerészeti bázisokról stb.), de a RAF vonakodott nagyszámú repülőgépet a haditengerészet rendelkezésére bocsátani. A *Special Intelligence Service* (a brit hírszerzés) ügynökei is értékes információkhoz juttatták időnként a haditengerészetet, itt viszont az Admirális nem tanúsított túl nagy érdeklődést. Végeredményben az Admirális részlege, az *Operational Intelligence Centre*, elsősorban a hagyományos felderítési módszerekre hagyatkozott, mint pl. a járőrözés. A rendszer kiányosságai hamarosan mindenki számára nyilvánvalóvá váltak. 1940 októberében az *Admiral Scheer* zsebcirkáló jutott ki észrevétlenül az Atlanti-óceánra, majd decemberben az *Admiral Hipper* nehézcirkáló. 1941 januárjában a *Scharnhorst* és a *Gneisenau* törte át a zárat, és vitt végbe nagy pusztítást a szövetségesek hajókonvojjaiban a következő hónapokban.

A német szervezési rendszer sokban különbözött a britekéttől. A lényege az volt, hogy sokkal nagyobb teret hagyott az egyéni kezdeményezésnek, mint ellenségei: a német parancsnoki központ (*See-kriegsleitung*) csak nagy vonalakban határozott a stratégia felől, a kivitelezést majdnem teljes egészében a haditengerészeti egységek parancsnokainak belátására bízta. A felderítés hasonló módon történt: igaz, hogy minden adat az I/SKL-be futott be, de azok értelmezését, ill. felhasználását az egységparancsnokok végezték el. Kivételt képeztek ez alól a tengeralattjárók: azok irányítását egy külön szervezet végezte Karl Dönitz admirális vezetésével. A német haditengerészet számára a hírszerzés legfontosabb forrása a Royal Navy kódrendszere volt. Az ún. *B-dienst* (Beobachtungsdienst = német felderítés) már az 1920-as évektől kezdve figyelemmel kísérte a brit hajóhad mozgását, és 1939 szeptemberéig sikerült megfejtenie a legfontosabb brit kereskedelmi és hadművelleti kódjeleket. Érdekes módon a légierő itt is ellenséges, de legalább közönyös volt a haditengerészet gondjait illetően: Göring féltve őrzött Luftwaffeja nem sok segítséget adott, és a német titkosszolgálat, az *Abwehr*, sem jeleskedett ezen a téren.

Az 1941 februárjában-márciusában elszenvedett kudarcok addigi tevékenységük felülvizsgálására kényszerítette a briteket. Ennek eredményeképpen egy rövid és egy hosszú távú programot fogadtak el. Az előbbi megnövelte a brit felderítés hatékonyságát, míg az utóbbi eredményeként 1941 tavaszán a német haditengerészet kódját – az *Enigmát* – lassan-lassan sikerült megfejteni, ha nem is teljes egészében. A német stratégia nem változott, sőt az 1940 őszen, 1941 tavaszán elért sikerek irányvonaluk helyességéről győzte meg a katonai vezetőket. Április végére tűzték ki az újabb nagyszabású atlanti-óceáni hadműveletet „Rheinübung” fedőnév alatt. A tervek szerint a *Scharnhorst* és a *Gneisenau* Brestből támadott volna, míg a *Bismarck* és a *Prinz Eugen* nehézcirkáló (melynek névadója Horthy Miklósné volt 1938 őszen) a Balti-tengerről indulva csatlakozott volna hozzájuk. Az eredeti terv azonban hamar kivitelennek bizonyult. Először a két bresti hadihajóval akadtak gondok (az egyiknek motorhibája volt, a másikat megrongálta egy torpedó), majd a *Prinz Eugen* futott aknára. Ezért május végére kellett kitolni a hadművelet időpontját, és akkor is csak a két Balti-tengeren állomásozó hajót tudták a németek bevetni, mely tény lehetővé tette a briteknek, hogy figyelmük megosztása nélkül csak erre a két hajóra koncentrálhassanak. Május 20-án a svédek értesítették az Admirálisát, hogy a két német csatahajó kifutott a kikötőből, május 23-án a britek megtámadták a két hajót a Dán-szorosban, ahol is a *Bismarck* elsüllyesztett két angol hadihajót, nagymértékben lelassítva ezzel sebességét. A *Prince of Wales* nem volt teljesen hadrafogható állapotban ekkor még, de bevetése megtevesztette Lütjens, a *Bismarck* parancsnokát, aki összetévesztette azt annak testvérhajójával, a *King George V*-el, és aki most azt hitte, hogy maga mögött hagyta a brit flotta egyetlen olyan közelben levő hasonló kaliberű hajóját, mint amilyen az övé volt. A német elhárítás figyelmeztetett, hogy Lütjens nem a *King George V*-el találkozott, de az SKL hagyta a parancsnokot úgy cselekedni, ahogy azt jónak látja „a helyszínen”, és ő Brest felé indult tovább. Május 26-án egy torpedótalálat megbénította a *Bismarck*-ot, amelyet a helyszínre érkező angol haditengerészeti erők két nap múlva elsüllyesztettek. Bebizonyosodott, hogy a németek hibásan döntöttek, mikor a haditengerészeti hírszerzést és parancsnokságot szétválasztották, mely rendszer túlságosan lassan és bürokratikus kerületekkel működött egy olyan új helyzetben, amikor a sikert már csak a legmagasabb fokú szervezottséggel lehetett biztosítani.

KENNETH O. MORGAN

AZ ÁLLAMOSÍTÁS POLITIKÁJA NAGY-BRITANNIÁBAN

Kenneth O. Morgan ismert oxfordi professzor, több nagy monográfia szerzője, egy nagyobb munkát is megjelentetett a Munkáspárt (Labour Party) 1945 utáni történetéről. Ugyancsak tudnivaló, hogy noha Morgan előszeretettel nyúl a szociális kérdésekhez és a Munkáspárt történetéhez, az 1980-as években ő is azok közé tartozott, akik e pártot elhagyták, és a „megoldást” az új Szociáldemokrata Párttól várták.

Morgan ebben az írásban megállapítja, hogy az államosítások igen nagy szerepet játszottak az 1945 utáni Munkáspárt politikájában. Olyannyira, hogy az 1945. évi Attlee kormány teljességgel rendhagyó jelenség volt, amely éppen az államosítások révén sem lehet egybevetni a többi munkáspárti kormánnyal. Végeredményben hat nagyobb államosítást hajtottak végre, aminek eredményeként a gazdaság 20%-a került állami kezelésbe. Ugyanakkor Morgan hangsúlyozta azt is, hogy 1947-re az államosítás lendülete a pénzügyi válság miatt lelassult – de mindez nem változtatott azon, hogy az utolsó nagy államosítások, amelyek az acéliparban következtek be – csak 1951-ben kezdődtek. S az államosításoknak még volt némi sajátos „utójátéka” is. A Munkáspárt programjában az államosítás 1957-ig előkelő helyen volt, majd pedig amikor a konzervatívok végrehajtották az acélipar reprivatizálását – akkor az újra kormányra kerülő Munkáspárt 1966-ban ismét államosította az acélipart.

Mégis ebben a későbbi korszakban Morgan szerint az államosítások jelentősége csökkent, s a konzervatív kormányok az 1960–70-es években lenyeges reprivatizálásokat fogatosítottak – főként a közlekedés területén. Másfelől a brit olajipar fellendülésekor ez ugyancsak államosított formában történt, miként a hajó- és repülőgépipar is a „közösségi szektorba” kerültek. A helyzet ismét változott 1979 után, amikor a Thatcher-kormányok nagyon erőteljesen szorgalmazni kezdték a reprivatizálást.

Az államosítások gondolatának felerősödésénél nem lehet eltekinteni a II. világháború éveitől, amikor a munkás és a szakszervezetek sorában jelentősen felerősödött ez a törekvés, amely ráépülhetett a G.D.H.Cole által régebben kialakított, megalapozott guild-szocialista elképzelésekre. Morgan rámutat, hogy az 1944-es pártkonferenciákon, amikor a háború utáni átalakulás kérdései felvetődtek – került előtérbe mind az állami ellenőrzés, mind pedig a kifejezett államosítások követelése, méghozzá sok esetben éppen alulról.

Morgan ezután több olyan megfigyelést rögzít, amelyek nem annyira tényközlőek, mint inkább sajátos végkövetkeztetéseket tartalmaznak. Így Morgan aláhúzza, hogy ezek az államosítási törekvések egyfelől jellegzetesen pragmatikusok, másfelől ehelyütt ezeket mégsem Cole-tól, hanem inkább a régi fábiánus tradíciókból eredeztette. Másfelől aláhúzza, hogy mindezeknél erősen hatott még a háborús győzelem és a háború során kialakított nemzeti egység szemlélete, ami még kihatott a háború utáni újjáépítés közös vállalására is.

Morgan másik axiómája, hogy a munkásellenőrzés gondolata az államosításoknál alig vetődött fel, s e helyütt azt hűzza alá, hogy Bevin is csupán a szakszervezetek kollektív tárgyalási jogát kívánta biztosítani – ami feltétlenül korlátozottabb célkitűzés. Az államosítások gondolatának angliai történetére viszapillantva pedig aláhúzza, hogy jellemző, hogy a francia népfronthoz hasonló kísérletre Nagy-Britanniában nem került sor. Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a svéd 1930-as évekbeli megoldásoknak – amelyekről viszont megállapítja, hogy ezekre csak az angol baloldali, labourista értelmiség egy szűkebb köre figyelt fel, s jelentetett meg a svéd megoldásokról beszámoló-népszerűsítő brosrút.

1945-ben azután merőben új lehetőségek kínálkoztak – már csak azért is, mert a Munkáspárt biztos parlamenti többséggel rendelkezett, s a kormány a munkásszervezetek lelkes felhajtó erejére támaszkodhatott. Mindezek alapján a konzervatívok igazi ellentámadása is csak 1947 után(!) kezdődött meg. Morgan hangsúlyozza azt is, hogy a kisajátítás, köztulajdonbavétel nagyon is sokféle formában történt: állami és helyi, városi- közösségi üzemeltetés keretében. Morgan utal arra, hogy a gáz- és villamosság esetében messze a munkásmozgalmon túl lévő közgazdász, sőt befolyásos polgári körök is technikai okokból is elfogadták ezeket a megoldásokat és befolyásos keynes-i közgazdászok lelkesen nyilatkoztak ezekről az államosításokról. A sajtó és a közvélemény jó része ezt pártolól fogadta – minként így történt ez még 1947-ben is a bányák gyakorlati államosításánál, amikor – mint Morgan megállapítja – „a skót és kenti bányászok körében valóságos győzelmi, ünnepi hangulat” kísérte ezeket a lépéseket.

E folyamatoknál Morgan erőteljesen aláhúzza, hogy a brit fejlődést nem szabad a többi nyugat-európai ország fejlődési tendenciáinak sémájára ráhúzni, hiszen ezekben az országokban erős kommunista pártok is hatottak a munkásságra és a politikai eseményekre – míg Nagy-Britanniában a kommunista párt befolyása „egészen kicsiny maradt.”

Maguknál az államosításoknál Morgan megállapítja, hogy ezek nagyon „mérésékelt módon” lettek végrehajtva, s Morrison, aki az államosításokat összefogta végeredményben ezeket olyan módon irányította, hogy nagyon kevés munkás került az új ellenőrző szervekbe, amit – Morgan szerint – a befolyásos baloldali szocialista értelmiségiek (Cole és Laski) ekkor szintén elfogadtak. A szakszervezetek ekkor ugyancsak nem szorgalmazták sem a munkásellenőrzést, sem a vállalatok munkásrésztvényesek révén történő átformálását. A szakszervezetek továbbra is tradicionális szerepüket kívánták betölteni – s azoknak a szakszervezeti vezetőknek (mint Citrine-nek, aki az új állami energia tárcánál, vagy E. Edwardsnak, aki az új Állami Szén Bizottságnál vállalt feladatot) azonnal le kellett mondaniuk szakszervezeti tisztségeikről, nehogy összeférhetetlenség lépjen fel. Mint Morgan megállapítja – „a német és osztrák gyakorlattal szemben Nagy-Britanniában a munkáltatókat a munkások ellenfeleknek látták”.

E széles eszmei és munkásmozgalomtörténeti megalapozás után néz szembe Morgan az olyan kérdésekkel, hogy az államosításokat a gyakorlatban mennyire kísérte a centralizáció, és miként érvényesült a decentralizáció, majd külön alfejezetet szentel annak a kérdésnek, hogy miként következett be az 1947. évi fordulat – amit persze nem lehetett elválasztani nemzetközi folyamatokkal, az amerikai gazdasági kölcsöntől, ennek politikai feltételeitől, a Marshall-segély európai megjelenésétől és az egész nemzetközi légkör megváltozásától. Mindennél Morgan persze behatóan elemzi a brit gazdasági helyzetet, trendeket – és a személyi összefüggéseket, Cripps, Dalton és Shinwell személyét és felfogását.

Le Mouvement Social. 1986 január–március 37–54. old.

J.

A folyóiratszemplét írták: Barda Beáta (B. B.), Jemnitz János (J.), Magyarits Tamás (Ma. T) és Molnár Tamás (M. T.).

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
Szedte: NEOTYP Nyomdaipari Kiszövetkezet
Nyomta: Akadémiai Nyomda – Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991 – 18491
Felelős szerkesztő: Mucsi Ferenc
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 20,65 (A/5 fv) terjedelemben
HU ISSN 0039–8098

CONTENTS

STUDIES – *Miklós Lackó*: The Workers' Society of a Big Machine Factory at Gyula Popély: The Number of Hungarians in Upper Hungary as Reflected in the 1930 Czechoslovakia – COMMUNICATIONS – *János Tihanyi*: The Relations Switzerland during World War II – *Margit Beke*: The History of the Csepel Factory (1928–1940) – OBSERVER – REPORT – HISTORICAL LITERATURE – REVIEWS

SOMMAIRE

ÉTUDES – La société ouvrière d'une grande usine mécanique à la fin des années 1920 – L'évolution du nombre des Hongrois de l'ancienne Haute-Hongrie dans l'optique tchécoslovaque de 1921 et de 1921 et de 1930, *Gyula Popély* – COMMUNICATIONS – entre la Suisse et l'Allemagne pendant la deuxième guerre mondiale, *János Tihanyi* – le libre de Budapest-Csepel entre 1928 et 1940 – OBSERVATEUR – COMPTES RENDUS – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUES

INHALT

STUDIEN – *Miklós Lackó*: Die Arbeitergesellschaft einer grossen Maschinenfabrik – *Gyula Popély*: Die Zahl der Ungarn in Oberungarn im Spiegel der Volkszählung 1930 in der Tschechoslowakei – MITTEILUNGEN – *János Tihanyi*: Das Verhältnis von der Schweiz im zweiten Weltkrieg – *Margit Beke*: Die Geschichte des Csepelwerkes 1928–1940 – BEOBACHTER – BERICHT – HISTORISCHE LITERATUR – ÜBERSICHT

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Миклош Лацко*: Рабочий класс крупного машиностроителя в Венгрии — *Дьюла Попей*: Численность венгерского населения Северной Венгрии в Чехословакии в 1921 г. и 1930 г. — СООБЩЕНИЯ — *Янош Ти*: Отношения Швейцарии и Германии в годы второй мировой войны — *Маргит Беке*: История завода Чепель и свободного порта в 1928—1940 гг. ОБЗОР — ОТЧЕТЫ — ОБЗОР ПЕРИОДИКИ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 318,- Ft

Egy szám ára: 53,- Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
(H-1389 Budapest, Pf. 149.).

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Tóth Zoltán: Szent István legrégebbi életirata nyomán

Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kutatás újabb eredményei és problémái

Gyóni Mátyás: A kievi ősvédkönyv volochjai

Benkő Loránd: Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez

Hanzó Lajos: A Barcaság betelepítése és a német lovagrend

Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar írásbeliség kialakulása

Hajnal István: Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés

Heckenast Gusztáv: Honoráciorok a reformkorban

Fejős Imre: Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete

Következő számunk tartalmából

Péter Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16., és a 17. században

Fekete László: Protoindusztrializáció: a történelmi korszakváltás elmélete avagy a történelemelmélet korszakváltás

Miskolczy Ambrus: Az 1848–49-i magyar forradalom bajor szemmel

Soós László: Központi intézkedések a filoxéra elleni küzdelemben (1872–1881)

E számunk munkatársai

Baranyainé Bónis Éva művészettörténész, a Nemzeti Múzeum régészeti osztályának munkatársa – *Benkő Loránd* a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének egyetemi tanársegéde – *Belényesy Márta* a Kelet-európai Tudományos Intézet asszisztense – *Besnyő Miklós* kereskedelmi iskolai tanár (Budapest) – *Bogyay Tamás* művészettörténész (Budapest) – *Borsa Iván* levéltáros (Magyar Országos Levéltár) – *Bónis György* egyetemi tanár (Szeged) – *Degré Alajos* egyetemi tanár (Pécs) – *Décsy Gyula* gimnáziumi tanár – *Fejős Imre* a Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnok osztályának munkatársa – *Galla Ferenc* egyetemi tanár, Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar (Budapest) – *Gáldi László* akadémiai tag, egyetemi tanár, (Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest) – *Gyóni Máttyás* egyetemi magántanár, (Kelet-európai Tudományos Intézet) – *Hajnal István* akadémikus, egyetemi tanár (Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest) – *Hanzó Lajos* gimnáziumi tanár – *Harmatta János* (Pázmány Péter Tudományegyetem, Görög-filológiai tanszék, Budapest) – *Heckenast Gusztáv* a Budapesti Tankerületi Főigazgatóság segédfogalmazója – *Ila Bálint* levéltáros, Magyar Országos Levéltár (Budapest) – *Juhász Lajos* teológiai főiskolai tanár (Szeged) – *Király Péter* az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa – *Kumorovitz L. Bernát* akadémiai tag, egyetemi tanár (Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest) – *Maksay Ferenc* a Kelet-európai Intézet Néptudományi Intézetének munkatársa (Budapest) – *Moór Elemér* főiskolai tanár, (Tanárképző Főiskola, Szeged) – *Nagy István* levéltáros, (Magyar Országos Levéltár) – *Nagy Tibor* művészettörténész, a Budapesti Történelmi Múzeum munkatársa – *Radocsay Dénes* művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum osztályvezetője – *Perényi József* tanár (Budapest) – *Rézler Gyula* ipartörténész (Budapest) – *Ruzsás Lajos* a Dunántúli Tudományos Intézet tanára (Pécs) – *Soós Imre* főlevéltáros (Heves megyei Levéltár, Eger) – *Szalatnai Rezső* a Kelet-európai Tudományos Intézet tanára – *Szilágyi Loránd* akadémiai tag, egyetemi tanár (Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest) – *Tóth András* a Kelet-európai Tudományos Intézet tanára – *Tóth Zoltán* akadémikus, a Nemzeti Múzeum Történelmi Osztályának vezetője – *Vanyó Tihamér* főiskolai tanár (Pannonhalma) – *Vayer Lajos* egyetemi magántanár, a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka osztályának vezetője – *Waczulik Margit* gimnáziumi tanár (Budapest)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

123. ÉVFOLYAM 1989. 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

Olvasóinkhoz!

A Századok 1948. évi eredeti kötetéről . . .

TANULMÁNYOK

<i>Tóth Zoltán: Szent István legrégebb életirata nyomán</i>	241
<i>Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kutatás újabb eredményei és problémái</i>	273
<i>Gyóni Mátyas: A keleti ósvévkönyv volochjai</i>	298
<i>Benkő Loránd: Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez</i>	343
<i>Hanzó Lajos: A Barcaság betelepítése és a Német Lovagrend</i>	359
<i>Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar frásbeliség kialakulása</i>	381
<i>Hajnal István: Kézművesség, frásbeliség és európai fejlődés</i>	407
<i>Heckenast Gusztáv: Honoráciorok a reformkorban</i>	427
<i>Fejős Imre: Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete</i>	442

CIKKEK

<i>Bogyay Tamás: Megjegyzés Mosapurc-Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszertanához</i>	489
<i>Juhász Kálmán: Az aradi káptalan (1135–1552). Történeti áttekintés</i>	494

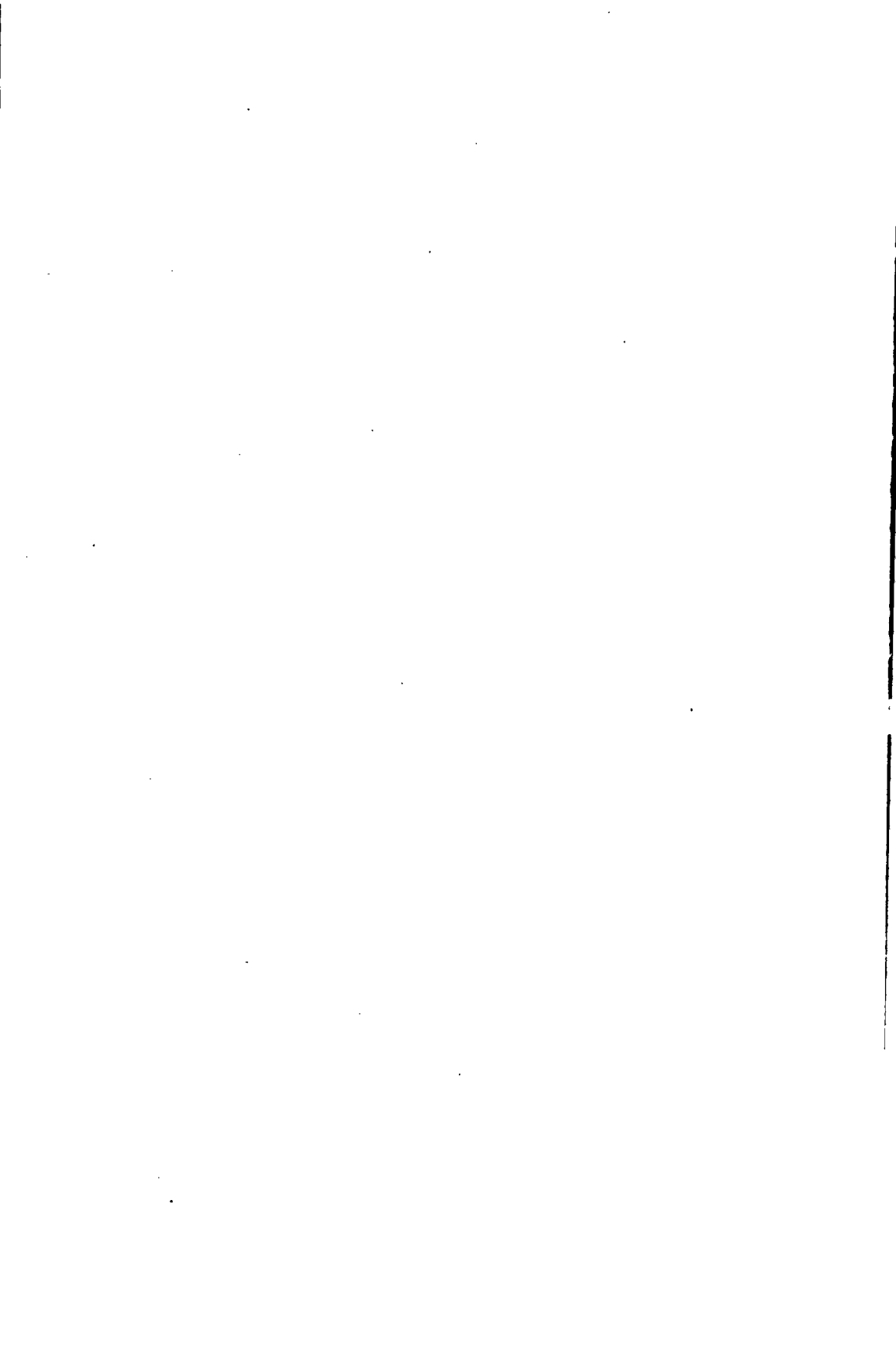
KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Ritter, Gerhard: Geschichte als Bildungsmacht (Ism.: Ruzsás Lajos)</i>	506
<i>Halaga, Ondrej H.: Slovenské osídlenie Potisia a vychodoslovenski greckokatolici (Ism.: Király Péter)</i>	507

<i>Jakó Zsigmond: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához</i> (Ism.: <i>Ila Bálint</i>)	508
<i>Huszár, Louis: Attila dans la numismatique</i> (Ism.: <i>Vayer Lajos</i>)	509
<i>László Gyula: A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása</i> (Ism.: <i>Harmatta</i> <i>János</i>)	510
<i>Mitteis, Heinrich: Vom Lebenswert der Rechtsgeschichte</i> (Ism.: <i>Bónis</i> <i>György</i>)	511
<i>Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve</i> (Ism.: <i>Belényesy Márta</i>)	513
<i>Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–</i> <i>1848.</i> (Ism.: <i>Nagy István</i>)	515
<i>Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 1848–49.</i> (Ism.: <i>Rézler Gyula</i>)	517
<i>Sobotká, Organ wroclawskiego towarzystwa midosnikov historii</i> (Ism.: <i>Besnyó Miklós</i>)	518
<i>Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts</i> (Ism.: <i>Baranyain Bónis</i> <i>Éva</i>)	519
<i>Études Slaves et Roumaines</i> (Ism.: <i>Tóth András</i>)	521
<i>1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről</i> (Ism.: <i>Tóth András</i>)	522
<i>Magyar múzeum II. köz.</i> (Ism.: <i>Nagy Tibor–Radocsay Dénes</i>)	523
<i>Szoika Kamill: A földesúri bíraskodás az Árpádkori Magyarországon</i> (Ism.: <i>Degré Alajos</i>)	525
<i>Adama van Scheltema, F.: Die geistige Mitte</i> (Ism.: <i>Bogyay Tamás</i>)	527
<i>Jantzen Hans: Ottonische Kunst</i> (Ism.: <i>Bogyay Tamás</i>)	529
<i>Grékov, B.: La culture de la Russie de Kiev</i> (Ism.: <i>Perényi József</i>)	532
<i>Koschaker, Paul: Europa und das römische Recht.</i> (Ism.: <i>Bónis György</i>)	533
<i>Weber Alfred: Abschied von der bisherigen Geschichte</i> (Ism.: <i>Waczuli</i> <i>Margit</i>)	535
<i>Macurek Josef: Dejepisectvi Evropského vychodu</i> (Ism.: <i>Décsy Gyula</i>)	537
<i>Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve</i> (Ism.: <i>Borsa Iván</i>)	538
<i>I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–</i> <i>1792</i> (Ism.: <i>Gáldi László</i>)	539
<i>Juhász István: A székelyföldi református egyházmegyék</i> (Ism.: <i>Ványó</i> <i>Tihamér</i>)	542
<i>Leváltári Közlemények, XXIV. évfolyam</i> (Ism.: <i>Juhász Lajos</i>)	543
<i>Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története (1307–1386);</i> <i>A csanádi püspökség története (1386–1434)</i> (Ism.: <i>Galla Ferenc</i>)	547
<i>Müller, Georg E.: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der sieben-</i> <i>bürgishcdeutschen Nationsuniversität 1141–1876</i> (Ism.: <i>Hanzó</i> <i>Lajos</i>)	549
<i>Sziklai László: Launer István, Egy 1848. évi szlovák röpirat szerzője</i> (Ism.: <i>Szalatnai Rezső</i>)	550
<i>Sveton, Jan: Slováci v madarsku, Prispevky k otázke statistickej mada-</i> <i>rizacie</i> (Ism.: <i>Hanzó Lajos</i>)	551
<i>Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában</i> (Ism.: <i>Maksay Ferenc</i>)	552
<i>Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-</i> <i>korig</i> (Ism.: <i>Moór Elemér</i>)	554

57593

OLVASÓINKHOZ!

Jelen számunkkal a Századok 1948. évi eredeti kötetéből, amelynek megjelentetését annak idején megakadályozták, azokat a tanulmányokat, cikkeket, könyvismertetésekét nyújtjuk át az olvasónak, amelyek ma is értékállóak, s a hasábkorrektúrában épségben fennmaradtak. Ez az együttes folyóiratunk értékes középkortörténeti és újkori számát alkotja; mai közzétételét nemcsak tudománytörténeti értékei, hanem máig aktuális szakmai eredményei is indokolják. A szerkesztési elv tiszteletben tartása érdekében olyan tanulmányt is közlünk, mely később – az utolsó rész kivételével – megjelent (Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XIII. század) Századok 1963. 1. sz. 1–31. l.). A kötet-korrektúra sorsáról, megőrzéséről, publikálásának mai lehetőségéről a Századok akkori szerkesztője, Berlász Jenő professzor alábbi írása tájékoztat.

Szerkesztőségi megjegyzésként csupán annyit szeretnénk előrebocsátani, hogy az írásokat minden változtatás nélkül közöljük. Erre kötelez bennünket a már nem élő szerzők iránti tisztelet s az a historiográfiai megfontolás, hogy az eredeti – az 1948. évi – állapotot rekonstruáljuk. Ezt a célt véljük szolgálni azzal is, hogy a kötet munkatársainak jegyzékében a szerzők 1948. őszi tudományos fokozatát és munkahelyi beosztását tüntettük fel.

Meggyőződésünk, hogy a kötet közzététele méltó megemlékezés az elhunyt szerzőkről, ugyanakkor egyfajta „szellemi jóvátétel” az élők számára.

Végezetül külön elismerésünket és köszönetünket fejezzük ki Berlász Jenő professzor úrnak, a Századok akkori kiváló szerkesztőjének és mindenesének, az 1948. évi kötet hűséges megőrzőjének.

A szerkesztőség

A SZÁZADOK 1948. ÉVI EREDETI KÖTETÉRŐL...

1943 nyarán történt, hogy Eckhart Ferenc professzor telefonon meghívott magához. Hívása számomra meglepő volt, hiszen közelebbi kapcsolat ez ideig nem állt fenn köztünk; csupán a Történelmi Társulat üléseiről ismertük egymást. Még inkább meglepődtem, amikor megtudtam, miről van szó. A professzor közölte velem, hogy a Társulat választmánya legutóbbi ülésén őt bízta meg a Századok szerkesztésével, ő pedig szívesen venné, ha a szerkesztői teendők ellátásában segítségére lennék. Megtisztelő felkérésére azonnal nem válaszolhattam. Előbb beszélnem kellett hivatali előljárással, Deér József professzorral, az akkori Történettudományi Intézet igazgatójával. Ő semmiféle nehézséget nem támasztott, úgyhogy módomban állt a felkínált helyettes szerkesztői megbízatást elvállalni.

Arról, hogy mi okból került sor a szerkesztőváltásra, egyáltalán mi történt az említett választmányi ülésen, Eckhart professzor nekem sem akkor, sem utóbb nem nyilatkozott. Arról sem szólt, ki ajánlott engem figyelmébe szerkesztőtársként. Biztos voltam abban, hogy az ajánlást mesteremnek, Domanovszky Sándor professzornak köszönhetem.

Eckhart professzor mindenesetre teljes bizalommal volt irántam. Felmérve akkoriban már a katasztrófa irányába sodródó eseményeket, tudatában voltunk annak, mekkora gondot, felelősséget vállaltunk magunkra. Szerkesztési alapelveinket illetően abban állapodtunk meg, hogy a magunk frontján mindent meg fogunk tenni a klasszikus értelemben vett *respublica litteraria* elveinek sértetlen fenntartása érdekében. Más szóval: éberen őrködni fogunk azon, hogy folyóiratunk szigorúan szaktudományos jellege csorbát ne szenvedjen; hogy tőle minden nép- és nemzetellenes idegen eszmei-politikai befolyást távol tartsunk. Egyszersmind megegyeztünk abban is, hogy munkatársaink között antihumánus szempontú megkülönböztetést tenni nem fogunk. Irányelveinket természetesen szigorú diszkrécióban tartottuk.

Ha ma, ötödfél évtized múltán kezembe veszem a Századoknak 1943–1944-ben általunk szerkesztett számait, igencsak elcsodálkozom, hogy-mint sikerülhetett azokban a vészterhes időkben szándékainkat a gyakorlatban érvényre juttatni. Meg kell mondanom: nagy része volt ebben a Történettudományi Intézet vezetőinek és munkatársainak; ők nemcsak szolidárisak voltak velünk, tetteikkel is támogattak. A szerkesztői teendőket kezdettől végig az Intézet falai között végeztem, a legkritikusabb időben – 1944 nyarán–őszén – Eckhart professzortól elszakadva, az Intézet dunántúli „rejtekhelyén”.

Mindezt azért említem, mert ennek a szerencsés, korántsem veszélytelen szerkesztői tevékenységnek elismeréseként történt, hogy a szörnyű idők elmúltával, 1946

tavasza a Történelmi Társulat közgyűlése Eckhart professzort elnökké választotta, engem pedig a Századok önálló szerkesztőjévé léptetett elő. Újabb kitüntető megbízást abban a meggyőződésben vállaltam, hogy a beköszöntő új korszakban immár félelem nélkül, teljes nyitottsággal szolgálhatom tudományunk ügyét. Munkához látni persze még jó ideig nem lehetett. Csak a bénító infláció elmúltával, 1947 tavaszán sikerült a Századok soron levő 79–80. összevont évfolyamát tétő alá hozni, megjelentetni. Az ekkorig lezajlott események hatása alatt szerkesztői előszavamban hangsúlyoztam, hogy a Századok – amely tulajdonképpen akadémiai szakfolyóirat szerepét töltötte be – továbbra is az autonóm tudományosság orgánuma kíván lenni, távol minden aktuális politikai-publicisztikai jellegű szerepvállalástól. Állásfoglalásomat tudományunk mértékadó körei egyetértéssel fogadták. Felhívásomra a legkülönbözőbb szakágak, szakterületek művelői jelentették közreműködési készségüket, s már a szóban forgó 1945/46. évi első kötetben is becses frások egész sorával, csupa új eredménnyel sikerült gyarapítani ismereteinket.

A következő esztendőben sem volt szükség semmiféle agitációra. Folyamatosan érkeztek be újabb és újabb, szigorúan szakszerű, forráskutatáson alapuló értekezések, úgyhogy az 1947. évi 81. évfolyamot is nívós tanulmányokkal, közleményekkel és recenziókkal sikerült ellátnom. Honorárium nélkül végzett munkámat a Történettudományi Intézet vezetősége továbbra is készséggel támogatta: helyet és némi adminisztratív segítséget biztosított számomra. Egyébként teljesen önállóan dolgoztam; szerkesztői tevékenységembe senki sem szólt bele. Szerkesztő bizottság létrehívásának gondolata fel sem merült. A közélet egyre erősödő hullámverésében fogtam hozzá az 1948. évi kötet összeállításához.

Munkámmal az év vége felé már majdnem elkészültem. A szám nyomdailag kieszedett állapotban volt. A hasábkorrektúra íveit éppen szétküldtem a szerzőknek. Most is, mint ez ideig, a munkatársak sorában szaktudományunk minden rétege, korosztálya képviselve volt, akadémikusoktól a pályakezdő fiatalokig. Az előkészületnek ebben a stádiumában – valamikor 1948 végén vagy 1949 elején – következett el az a kritikus fordulat, amellyel tulajdonképpen már számolnom kellett, amely mégis megdöbbentő volt. A Társulat ekkoriban lezajlott egyik vezetőségi ülésén a főtítkár jelentette, hogy a Közoktatásügyi Minisztériumban kifogásolják a Századok „korszerűtlen” szellemiségét s ezért részére további anyagi támogatást nyújtani nem hajlandók. Zavarba jöttünk, hiszen a Társulat semmiféle pénzalappal nem rendelkezett; a rövidesen esedékesé váló nyomdászámllát képtelenek lettünk volna kifizetni. Kijelentettem tehát, hogy kész vagyok tisztemről lemondani. Ám a válság ezzel nem oldódott meg. Hamarosan kiderült, hogy a Társulat egészének vezetése, működése is kifogás alá esik, következésképpen az egész tisztikar távozása kívánatos.

Az őrsekváltás – mint ismeretes – 1949. március 20-án valóban be is következett. Új éra kezdődött. Ami a Századokat illeti, nem tudom, hogy a helyembe lépő szerkesztőség megvizsgálta vagy egyáltalán megtekintette-e az általam összeállított, úgyszólván kész kötet anyagát vagy sem. Azt kell gondolnom, erre nem került sor, mivelhogy belőle egyetlen közlemény, egyetlen sor sem került át az új számba. A nyomda pedig – mint utólag kiderült – nyilván hivatalból történt utasításra, a kész szedést teljes egészében szétdobta. Hogy mi lett a szétküldött korrektúrafvek sorsa, nem tudom. Szerencsére a másodpéldányok – csaknem hiánytalanul – nálam maradtak;

majd negyven éven át, 1986 januárjáig pihentek az íróasztalomban. Ekkor azonban – magas életkoromra tekintettel – jónak láttam őket az Akadémiai Könyvtár kéziratárában elhelyezni. Tettem ezt abban a reményben, hogy egyszer majd talán rábukkan valaki és részben vagy egészben közkinccsé teszi. Hogy erre még életemben sor kerülhet, nem gondoltam.

Tavaly vagy tavalyelőtt történt, hogy a Századok jelenlegi szerkesztőjével, Pál Lajossal beszélgetve véletlenül szóba került köztünk az én egykori szerkesztői tevékenységem, s akkor említést tettem neki az annak idején meg nem jelent írásokról. Ő emlékezetében tartotta a dolgot és nemrégiben, Mucsi Ferenc felelős szerkesztő megbízásából, kérdéssel fordult hozzám ez ügyben. Hamarosan alkalmam nyílt mindkettőjüknek bemutatni a megmentett korrektúrákat. A szemle után a szerkesztők úgy nyilatkoztak, hogy e tudománytörténeti szempontból nem csekély értékű „kéziratgyűjtést” változatlanul újra kinyomtatják és a Századokban megjelentetik.

Végül legyen szabad nemcsak a magam, de – úgy lehet – az egész magyar történésztársadalom nevében köszönetet mondani mindazoknak, akik e feledésbe került írások napvilágra hozatala érdekében fáradoztak.

A magam részéről úgy tekintem a létrejövő kötetet, mint kegyeletes emlékezőst elhunyt egykori nagyjainkra és többi volt munkatársunkra – illetőleg mint utólagos, kései köszönetnyilvánítást a még életben levő szerzőknek.

Budapest, 1989. április havában

Berlász Jenő

Tóth Zoltán

SZENT ISTVÁN LEGRÉGIBB ÉLETIRATA NYOMÁN¹

*(II. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok
és a Szent Jobb hagyományának tanúsága)*

Amint uralomralépése történetének részleteit, Szent István halálának pontos körülményeit sem öröközték reánk egykorú hazai feljegyzések. Uralkodása kezdetének és végének csak évszáma kétségtelen. Sőt, ha pusztán a magyar kútfőket nézzük, még a két epochális dátum evidenciája között is különbséget kell tennünk. A Nagyobb Legenda 997-i meghatározása nyilván minden kritikát kiáll. A szövegnek az a tudomása, hogy Géza elhalálása Szent Adalbert mártírhalálának esztendejében történt, olyan egybeesést rögzít, melyet egyházi köröknek akár szóbeli hagyománya is hosszú időn keresztül sértetlenül megőrizhetett. A gyászév körül ellenben eredetmeghatározást követelő ködfelhők gomolyognak. Hagyományunk ebben a tekintetben meglehetősen ingadozó. Négy évszám, vagy legalábbis két évszám-pár – 1033, 1034, 1037 és 1038 – között enged választást s első pillantásra valamennyi önálló hagyomány-változat képviselőjének látszik.²

Nem kell természetesen bizonyíthatnunk, hogy a legutóbbi a hiteles. Helyességét több egykorú, külföldi forrás igazolja. De ebből – egyszerű elvi megfontolás alapján mindjárt beköszöntőül ellene kell mondanunk kutatásunk általánosan elfogadott gyakorlatának – korántsem következik, hogy a hazai tudat egységesen ebből indult ki. Pontosabban: hogy valamennyi feljegyzéstípusnak ez a gyökere s az ettől eltérő évszámok csak elírások, legfeljebb utóbb bekövetkezett torzító munka eredményei. Mindez természetesen elgondolható volna; mint a következőkben kifejtteni próbáljuk, részben így is történt. De a négyes elágazás nyilván egyebet is jelenthet. Ha a magyar hagyomány nem a király halálakor, vagy közvetlenül annak táján megejtett feljegyzéseken alapul, a hozzávetőleges és eredettől fogva téves időmeghatározások egész sora válik lehetségessé. Mindegyik változatot önmagában kell tehát elbírálnunk, különösen időbeli feltűnésük sorrendi egymásutánját figyelve. Annál is inkább, mert a kézenfekvő kiindulás, a Pray-kódex fenntartotta Pozsonyi Évkönyvek egykorúságra valló tanúsága, úgy találjuk, nem lenyűgözően világos. Nem lehet ugyan vitás, hogy ez a feljegyzés a legrégebb idevágó értesítésünk. Mögötte kétségkívül XI. századi összöveg lappang. De a reánkmaradt alakjában mégis óvatos kritikára szorul. Egyéb

¹ Ez a dolgozat szerves kiegészítése, folytatása a Századok 1947. évfolyamában (23–94. l.) ugyan-ezen cím alatt közzétett forráskritikai fejtegetéseknek.

² Ez természetesen pusztán a reánk maradt forrásanyag alaki adottságain alapuló észrevétel. Csak azt óhajtja egyelőre hangsúlyozni, hogy java-középkori feljegyzéseink között nem egy akad, mely Szent István halálát nem 1038-ban történtenek tudja. Hogy a különböző évszámoknak van-e érdemleges forrástörténeti jelentésük? – a következőkben iparkodunk kideríteni.

tünetekről egyelőre nem beszélve, közvetlen célkitűzésünk is erre figyelmeztet, mert a szövegnek éppen a király halála esztendejével kapcsolatos külseje, mintha nem éppen véletlen vagy felületesség következése lett volna. Inkább elvétést sejtet, mely – *lingua lapsa verum dicit* – nem bizonyos, hogy minden okszerűség híján való.

Semmi kétségem természetesen afelől, hogy az évkönyvszövegezés, úgy amint előttünk van, 1038-at óhajt mondani. Az 1037-i évszámot, mint ismeretes, egymásután kétszer írja; másodízben, nyilván a kihagyott 1038-as pótlásaképpen, s ez utóbbi rovatba foglalja Szent István halálhírét. A textus ódon jellegéhez nem férhet kétség, a királykultusznak még semmi nyoma. Az előadás sorrendje és szárazsága egyenesen feltűnő. Első helyütt egyházi természetű, alkalmasint Pécsváradra vonatkozó tudósítást olvasunk.³ Az elhalálozást frásba foglaló feljegyzés csak ez után következik s hangja éppen olyan egykedvű, mint a Péter trónraléptét bejelentő zárómondaté. Meleg hangú búcsúztatót a szűkszavú, fejezetcímjellegű fogalmazástól természetesen nem remélhattünk. De némi megilletődésfélét a mi emlékező tudatunk valamiképpen mégis elvárt volna. Mikor az 1047. évnél megírja, hogy „*Petrus rex cum dolo obcecatur*” a szófukar szövegből mégis kicsendülni vélünk bizonyos részvételt, a kegyetlen elbánás erkölcsi elmarasztalásával egyetemben. A sorrendben második 1037-es évkönyvtétel ezzel szemben a tényállás pusztá, szinte rideg megállapítása. A király lerótta a természet adóját s helyét utóda foglalta el – *Stefanus rex mortuus est et Petrus in regem elevatur*.⁴ Be kell azonban ismernünk, hogy ez a hang a jelen hangja; ez az, ami egykorú feljegyzésre vall. Még a földi életének estéjéhez érkezett István királynak szól, nem a jövendő dicsfénybe öltözködött Szent Istvánnak. De a gyanút keltően kétlaki külső felett még ilyen körülmények között sem mernék egyszerűen napirendre térni. A kézirat keletkezési idejében, a XII–XIII. század fordulóján, ha nem is általános, de meglehetősen ismeretes és befogadott lehetett már – röviden kiviláglik, miért alakítottuk mondatunkat viszonylag fenntartásosan – az 1038-i elhalálozás tudata. Az 1037-i évszám tehát mindenképpen magyarázatra szorulna. Különösen, ha emlékezetünkbe idézzük frott hagyományunk, elsősorban pedig krónika-változatainknak azt a majdnem sztereotíp észrevételét, mely I. Endre 1047-i trónfoglalását Szent István halála után tizenegy esztendővel s négy, illetve négy és fél hónappal történtnek mondja.⁵ Ez a megszabás világosan 1037-re utal, annál is inkább, mert a Gellért-legenda cícomátlanabb s utólagos számíthatóságoktól mentes előadása általában csak tizenegyedik esztendőről beszél.⁶ Ugyanígy – váratlan és súlyos érv szövegének ősi verete mellett – *Ranzanus királylajstroma*.⁷ Megállapíthatjuk továbbá, hogy úgy eme

³ Sörös Pongrác szerint a pécsváradai monostor felszentelése 1038-ban, Szent István utolsó évében történt (*Pannonhalmi Rendtörténet XII. B 13. 1.*). Vö.: Kaindl, *Studien zu den ungarischen Geschichtquellen. Studie V. 13. 1.* Ugyanígy a király utolsó esztendejéről beszél Mihályi Ernő, *Szent István monostorai. Szent István-Emlékkönyv, I. 380. 1.* Könnyen lehet azonban, hogy a dedikációt illetőleg csakugyan az 1037-i dátum a helytálló.

⁴ *Szentpétery, Scriptores rerum Hungaricarum I. 125. 1.* (A következőkben rövidség kedvéért SS alatt idézem.)

⁵ Négygyel Kézai s a XIV. századi krónikaszerkesztés (SS. I. 180., illetve 351. 1.), négy és féllal a Zágrábi Krónika szerint. Uo. 207. 1. Emez évtöredékek beszüremeléses eredetét alább részletesen kifejjük.

⁶ *Anno XI° post mortem sancti regis Stephani. SS. II. 501. 1.*

⁷ *Anno salutis humanae quadragesimo septimo supra millesimum, qui fuit annus a beati Stephani obitu, undecimus. M. Florianus, Fontes domestici IV. 195. 1.*

tizenegyéves tartamtudat, mint az általa kijelölt 1037-i évszám alakító hatása szívósan élt egész középkorunkon keresztül.⁸ A Zágrábi Krónika időszámításának alább következő áttekintése különösen jellemző példával szolgál. Mügeln eljárására pedig már itt reá kell mutatnunk. Terjedelmesebb krónikaszevegek közül pedig az övé az egyetlen, mely a tizenegyesztendő időközt nem említi. Futólagos fontolóra vétel elárulja, hogy miért. Nem mintha nem ismerné; éppen ellenkezőleg, mert valamennyi krónikás társánál jobban megszívlette. Sem Kézai, sem a XIV. századi krónikaszerkesztés nem ejt szót Szent István halálának esztendejéről. A Hartvik-legenda egy, kronológiájában a budapesti kódexszel rokon válfajára⁹ támaszkodó Mügeln viszont az éppen erre a típusra jellemző 1038-i évszámot már magáévá tette. Ennek fejében azonban elkövetett egy sajátos botlást. I. Endre trónfoglalása szerinte a többi krónikától eltérően 1048-ban történt.¹⁰ Helytelen évszám, de nagyon jól érthető és értelmezhető. Az okviszony ti. világos. Az 1038-i év alapulvétele mellett nem 1047, hanem 1048 a Szent István halálára következő tizenegyedik esztendő. Szemmel látható, hogy Mügeln tollát ez a tudat, illetve helyesbítés vezette. Az elvi és tartalmi egyöntetűség tehát krónikaváltozataink között teljes s ez önmagában eldönti, hogy az 1037. évet nyilvántartó tudomás krónikás hagyományunk legrégibb, XI. századi ismeretretegéből származik.¹¹

Ezt megjegyezve, természetesen még kevésbé szabad elsiklanunk a Pray-kódex 1037-i évszámának kettőssége felett. Ha fel is tesszük, hogy a Pozsonyi Évkönyvek 1019-től 1060-ig terjedő tételeit évről évre jegyezték fel,¹² bizonyos, hogy ez az egységes és önálló adatcsoport más eredetű, már nem egészen egykorú, későbbi szokással egyesítetten került a Pray-kódex írójának kezébe. Ez a viszonylat különböző hibalehetőségek számbavételét követeli. Mivelhogy kétségtelen, hogy nemcsak Géza fejedelem 998-as, de III. Henrik császár halálának 1055-ös, sőt Szent Gellért tragikus végének 1047-i dátuma is egyéves eltolódást mutat, ha szövegünk eredetijének szigorú jellegét és csorbítatlan hitelt érdemlőségét¹³ fenn akarjuk tartani, mindeme tünetekre mentséget kell keresnünk. Gondolhatnánk az eredeti hírvételek késedelmes beérkezésére s ebből következően némileg eltorzult alapfeljegyzésekre – ám ez bizonyíthatatlan s igen kevésbé valószínű magyarázat volna. Feltételelezhetnénk máso-

⁸ Sem a hazai, sem a külföldi kutatás nem hangsúlyozta, minő jelentős összefüggésekre mutat reá ez a hétköznapi külsejű időmeghatározás. Karácsonyi éppen úgy elírásnak vélte s helyette kilencedik évet olvasott (Szent Gellért élete. Budapest, 1887. 295. l.), mint Kaindl (Studie VIII. 91. l.). Jóval helyesebben értékelt Erdélyi László. Szerinte a krónikák idevágó tudomása a Pozsonyi Évkönyvek 1047-i koronázási évén s Szent István téves 1037-i halálévszámán alapszik (M. Művelődéstörténet. II. 24. l., 2. jegyzet). Látni fogjuk azonban, hogy az Évkönyvek mai külseje nem szolgálhat alapvető kiindulásul. A 11 éves tudat kétségkívül egy XI. századi krónikaszevegből való.

⁹ A pontos meghatározást dolgozatunk befejező részében fejtjük ki.

¹⁰ SS. II. 168. l.

¹¹ Vö. Müller Frigyes. A Nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése. Századok, 1913. 420–421. l.

¹² Vö. Hóman, A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 76. l.

¹³ Maurus 1036-i püspökké tételének és Bonipertus (az első pécsi püspök) 1042-i halálhírének nehezen egyeztetetősége már Praynak feltűnt. Dissertationes hist. criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce 91. l.

lási pontatlanságokat – ezt az igen kényelmes, inkább kibúvószerű megoldást viszont, a hibák aránylag nagy száma miatt, eleve el kell utasítanunk.

Inkább egy harmadik lehetőséget vennénk szemügyre. A Pozsonyi Évkönyvek mai külseje azt a gyanút kelti, hogy a Pray-kódex másolója jól tájékozott és alapjában egykorú, de itt-ott befolyásolt, némely események dátumait *utólagos* hallomás alapján módosítani hajlandó átirást vett át és továbbított. 1060 táján, mikor az első, egységes természetű feljegyzéstömböt lezárták, a végső rovatok kitöltője előtt bizvást ismeretes lehetett az 1037-i gyászév hagyománya. Feltehető tehát, hogy az eredeti, nyilván 1038-as feljegyzést ő változtatta el – utódát, a Pray-kódex íróját, tétova zavarba hozva – egy évvel kevesebbet mondóra. Ez a beállítás a reánk maradt, 1038-ra utaló, de forma szerint 1037-et állító évkönyvkülsőt mindenestre érthetőbben magyarázná közönséges tollhibánál. S ha az átöröktési körülményekről maradéktalanul tiszta képet nem is szerezhethünk, mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a XI. század dereka táján némi tudatváltozás történt. Az 1038-i gyászév, jóllehet már Szent István Kisebb Legendája feljegyezte, csak a XII. században, csak a Hartvik-legenda révén vált ismét emlegetetté s csak jóval később irányadóvá. Ha tehát ugyancsak a Kisebb Legendában eltűnődve olvashatjuk, hogy a szent király sírhelye néhány évtized alatt feledésbe merült,¹⁴ rövid körültekintésünk nyomán – a mi szemünkben nem éppen kegyeletes, de a középkor feljegyzésszegénységét és közvéleményhiányát igen jellemző alakulás, azt kell hinnünk, hogy ugyanez történt halálának esztendejével is. Egyéves eltérésről lévén szó, az 1037-es hagyománytípus pusztá elcsuszamlásnak, pongyola időbecslés eredményének látszik. Egyúttal azonban, legalábbis Magyarországon belül az elhalálozási évszám egy igen korai s első szélesebb körökben elterjedt tudomás formájának. Nyilván az I. Endrét trónrasegítő véres pogány mozgalom táján alakult ki az a hiedelem, hogy Szent István éppen tíz esztendeje piheg a sírjában. S ez a bizonyára írásban is rögzített¹⁵ meggyőződés olyan magabizó és erős lehetett, hogy ha akadt is teljesen egykorú, 1038-i feljegyzés, az eltévelyedett időszámításnak egyelőre engedni volt kénytelen. Az 1037-es és 1038-as változat tehát, ha nem is mondhatjuk, hogy egy töből fakadt, mindenestre összetartozik; egymással szoros kapcsolatban áll. A másik évpár még inkább, a benne foglalt évösszetevek eredete nyilván közös.

Dolgozatunk tárgyából következik, hogy bennünket elsősorban a helyes kelteztéstől tetemesen elütő 1033-i és 1034-i évszám érdekel.

1033-as évszámtudat, ha korábbi dolgozatunk forráskritikai fejtegetései lényegükben megállanak, ugyancsak XI. századbeli, de az előbbinél valamivel később tettet öltött megállapítás, illetve emlékeznivélés gyümölcse. A század második felében

¹⁴ Propter exhabundantem populi malitiam – írja tiszteletreméltó nyíltsággal a legendszöveg. SS. II. 399. I. Vö. Varjú, *Legendae sancti regis Stephani.* 87–88. l.

¹⁵ Történeti feljegyzéseink I. Endre koráig visszanyúló voltát, ha nem is eléggé bizonyítottan már Toldy Ferenc határozottan állította. (Nemzeti történelmünk kezdetei. Összegyűjtött munkái, VII. 236. kk. l.) Ugyancsak kifejezte idevágó gyanúját Marczali (A m. tört. kútfői az Árpádok korában, 53. l.) s számol ezzel a lehetőséggel Domanovszky (Kézai Simon mester krónikája. 129. l.), sőt Hóman is (Gesta 28., 84. és 102. l.). A magam álláspontjának kifejtése nem lehet eme dolgozat feladata. Magától értetődik azonban, hogy Ranzanus Vita-jának XI. századi eredetűvé minősítése csak erősítheti azt a hitet, hogy a XI. század folyamán nem is egy történeti feljegyzés készült.

foglalták frásba s – erre nézve ebben a fejezetben is fogunk érveket lelhetni – abban a lappangó legendaszövegben gyökerezik, melynek alapján Ranzanus történeti vázlatának IX. indexe készült. Ebből lehetne kiindulnunk. De az évszámok kritikáját önálló és nagyobb bizonyító erő kedvéért minden más kérdéskomplexumtól elkülönítendő feladatnak tartván, korábbi megállapításainkra lehetőleg nem támaszkodunk. Ranzanus idevágó tudomását tehát, bár magától értetődően továbbra is az ő szövege marad érdeklődésünk fő tárgya, csak ismertetjük és értelmezzük, legfeljebb kiegészítő bizonyosságul idézzük. Gondolatmenetünket egy elvi kétely kimondásával indítottuk el: forrásaink 1038-tól elütről elhalálózási évszámait nem memnénk szükségképpen elírásos jellegűeknek ítélni. S az 1037-es gyászévtudomás keletkezéstörténetének rövid kifejtése után, gondolom, máris kimondhatjuk, hogy tételünk nem látszik alaptalannak. Nincsenek kételyeink az 1033-i évszám természetét illetően sem. De módszer kedvéért egyelőre hajlandók vagyunk akár elírásos természetű jelenségnek tekinteni. Életsorsának megfigyelése így sem érdektelen. Különösen, ha észrevesszük, pedig felületese puhatóldozásra is észre kell vennünk, hogy előfordulási körülményei bizonyos következetességet tükröztenek. Teljes érintetlenségében eléggé ritkán leljük fel s – mindjárt feltűnő – csak a XII. század folyamán. Azon túl eltűnik, Ranzanusnál bukkan fel újra. Közben azonban a XIV. századtól eléggé sűrűn találkozunk egy ettől alig elütről, mindössze egy esztendővel megtetézett évkitűzéssel. A reánk maradt Hartvik-kódexek fele a király halálát az 1034. esztendőre teszi. Ugyanígy a Széchényi Könyvtár Apponyi-inkunábuluma.¹⁶ Ez az 1033-mal tószomszédos s igen szívós életűnek látszó keltezés számos kódex kései eredetéből következtetve még a XV. században is latbaeső súlyú volt. Így fogadhatta el Bonfini¹⁷ és Lászkai Osvát,¹⁸ míg Turóczi ugyanakkor a helyes 1038-i évszám mellett döntött.¹⁹ Utóbbi felől ismeretes, hogy a budapesti kódexben ez idő tájt tűnik fel, mikor a reini Hartvik-kézirat készítője az 1033-i gyászévtudomást feljegyezte. A XII. század legvégén, sok évtizeddel a Kisebb Legenda félreérthetetlen színvallása után. Ez a jelenség máris azt a gyanút kelti, hogy az 1038-i évszám a hartviki hagyományon belül éppen nem volt kizárólagos tekintélyű. Még inkább gondolkodóba ejtő, ami később történt. A Hartvik-legenda a XIII. század legelején hivatalos egyházi szentesítést nyert²⁰ s így a helyes gyászévtudat érvényesülésének mi sem állhatott többé útjában, ha a hartviki hagyomány az évszámmeghatározás szempontjából legalább innen kezdve szilárdan egységes természetű. Szemmel látható azonban, hogy ekkor sem lett azzá. A kései Hartvik-változatok között is egy akad mindössze, mely Szent István halálát 1038-ban

¹⁶ Így a müncheni (tegernseei), bécsi (mondseei), brüsszeli és párizsi (corsendoncki) kézirat (SS. II. 431. l. e jegyzet). Az inkunábulummal együtt őt, ha a reinit (1033) is ehhez a csoporthoz számítjuk – pedig ezt, mint tapasztalni fogjuk, jogosan tehetjük – hat szavazat a 832. számú bécsi (1037) s a budapesti és gyulafehérvári változatok (1038) tanúságával szemben.

¹⁷ 1771-i Bél Károly András-féle kiadás, 188. l.

¹⁸ M. Florianus, I. 86. l.

¹⁹ Schwandtner, SS. rerum Hungaricarum 1765-i kiadás, I. 156. l. Már Turóczi előtt kifirta ugyancsak az 1038-i évszámot a Budai Krónika (ed. Podhradczky 73. l.) rubruma. Maga a szöveg azonban a korábbi krónikák mintájára, még hallgat felőle.

²⁰ Theiner, Vet. Mon. Slav. Merid. I. 57. l.

történtnek írja.²¹ A nagy többség 1034-et állító magatartását már kiemeltük s él körükben az ímént megtárgyalt 1037-es hagyomány tudata is.^{21*} Éppen nem tollhibák nyugtázására valló makacssággal. Újabb „elírás” – ez is beszédes tünet – többé nem történik. Nemcsak a Hartvik-kódexek, hanem egyéb középkori forrásaink is a fent említett évszámokat ismételtetik.²² Ezek fenntartása viszont az írók, illetve másolók részéről egészen tudatosnak látszik, hiszen a keltezesek közötti küzdelem nyomait, az úgynevezett elírt dátumok ellentállásának lecsapódásait nem egy forrásunkban gondosan kitervelt, jól kivethető interferenciális jelenségek őrzik. Különösen jellemzők a Zágrábi Krónika időadatai.

Első pillantásra nyilvánvaló, hogy ez a szövegezés igen különböző eredetű keltezésekkel számol. Mikor félreérthetetlenül állítja, hogy Szent István uralma negyvenkettedik évében halt meg, kétségkívül egészen korai tudásrétegből merít és idéz. 997-től 1038-ig Szent István kormányzata csakugyan negyvenegy esztendő telt ki. De míg az évhatárokat megszabó évszámok elmosódtak – szövegünk például a király fejedelmi minőségben történt uralombalépését nyolc esztendővel tudja koronázása előtt végbementnek –, a negyvenegy esztendő időtartam emléke nyilván megmaradt a hazai tudatban; aminthogy a tartamőrző hajlandóság az évszámhatárok párhuzamos rögzíthetlenségével kapcsolatban nyilván ilyen természetű, legalábbis közel egykorú frásbéli feljegyzések következképpen szinte alapvető tulajdonsága XI. századi hagyományunknak.²³ Ugyanilyen jellegű s ugyanilyen régi eredetű értesülésekre támaszkodik-e azonban a krónika valamennyi meghatározása? Az alakulás olyan világos, hogy nincsen hosszas vizsgálódásokra szükség.

A Zágrábi Krónika szerint Péter „forsan annis VII. (et) ultra”, Aba Sámuel „annis tribus et ultra” uralkodott.²⁴ Az eredmény tehát tíz és valamennyi esztendőt tenne ki. Nem világos, hogy pontosan mennyit, s az összegezésben mindenképpen az összeadandók szétfolyó voltának megfelelő reszketegséget, illetve tapogatódzást váránk. E helyett pontosan tizenegy év s négy és fél hónap felől olvasunk, mi csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy jelen esetben nem az összetevők szabták meg az eredményt, hanem éppen ellenkezőleg a szövegíró tudatában a négy és fél hónappal megtoldott tizenegyéves időtartam eleve adott volt: a két király kormányzati idejének ehhez a meghatározáshoz kellett igazodnia. Ezt a szükségletet nb. mintha maga a krónikás is éreztetné, mikor Aba király uralmát a valóságnak nagyjában megfelelően számítja, Péter meggyarapított éveit ellenben tájékozatlanságot mímelve s az eredményt egyben szinte kimentő „forsan”-határozószóval vezeti be. A tizenegy év természetesen semmi egyéb, mint krónikás hagyományunk már idézett s eredeti adottságában az 1037-es gyászévet determináló tudomása,²⁵ mellyel azonban a Zágrábi

²¹ A gyulafehérvári kódex MCCCVIII-i évszáma magától értetődően 1038-nak olvasandó.

^{21*} 1037-i halálévszám felől tudósít a 832. számú bécsi kódex. SS. II. 431. l. e. „” jegyzet.

²² A Chr. Knauzianum (SS. II. 329. l.) és Unrest (Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn ed. Krones 29. l.) 1047. éve világos és kései keletű számvetésen – az utóbbi elterjedt negyvenhat éves uralmi tartamnak az 1001-i koronázási évszámhoz való hozzáadásán alapulván – nemhogy hagyománynak, de még elírásnak sem tekinthető.

²³ Vö. Kaindl, i. m. Studie V. 9. VI. 26., továbbá VII. 24. l. Hóman, Gesta 9. l.

²⁴ SS. I. 207–208. l.

²⁵ Az azonossághoz nem férhet kétség, mert az időhöz éppen úgy Péter és Aba Sámuel uralmi idejét tölti ki, mint a Bővebb Krónikákban.

Krónika frója önmagában nem tudott mit kezdeni, mert a kései Hartvik-kódexek javával egybevágó 1034-i elhalálzási esztendejével kétségkívül más irányvonalat követett. Egyeztetési kísérlete éppen azért lett olyanná, amelyen, ti. szinte kínos pontossággal kiszámítottá, mert szemmel láthatóan három egymástól elütő eredetű megszabás alapján dolgozott.

Miután – írja a szöveg – harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltött a trónon, Szent István király 1034. augusztus 15-én meghalt. Szerzőnk még azt is kiszámította, hogy csütörtöki napon.²⁶ A hét hónap és tizennégy nap természetesen csak azért ennyi s nem több, se nem kevesebb, mert január 1-i évkezdet alapulvétele mellett így jutunk el augusztus 15-hez, a reánk maradt Hartvik-kódexek egyöntetűen képviselte s a köztudat szentesítette gyásznaphoz. Félreérthetetlen az ezután következő alakulási rendje is. Az év hátralévő része pontosan négy és fél hónap; 1035. január 1-hez értünk. Majd a hagyományos tizenegy esztendő beiktatásával a számúzótt Árpád-hercegek hazatérését meghozó s Pétert valóban megbuktató 1046. év küszöbéig. A levezetés kristálytisztá s első pillantásra sejteti, hogy számvetésünk jelen formájában a XIV. század sarjadéka. A január 1-i évkezdet alkalmazása kétségkívül erre vall.²⁷ Ám szerzőnk nemcsak lelkiismeretesen számolt, de alapvető adatai épségét is gondosan őrizte. Az augusztus 15-i évfordulót nyilván lehetetlen volt nem említenie, vagy kétellyel illetnie, de úgy iktatta szövegébe, hogy sem a negyvenegy éves uralmi tartamon, sem a tizenegy esztendő évcsoporton csorba ne essék. Egészen kétségtelen, hogy mindkét adatot elismert tekintélyűnek ítélt forrásból örökölte, mely kronológiájában a XII. századnál mindenesetre korábbi eredetű kellett, hogy legyen. Krónikás hagyományunk többi képviselője az eredeti tartam tudatot egy igen kegyeletes jelentésű, de igazolhatatlan s mint látni fogjuk, csak a XII. század folyamán kialakult megállapítással helyettesíti. A Zágrábi Krónika tartammegszabásának, illetve forrásunknak előidejűsége tehát vitathatatlan. Annál feltűnőbb, hogy ez a bizonyos alapvető forrás a helyes 1038-i elhalálzási évszám felől nyilván mit sem tudott.²⁸ A vi-

²⁶ Hogy a Krónika időszámításában van bizonyos rendszer, Szentpétery is megjegyezte. SS I. 208 l. első jegyzet. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés jóval pongyolább és óvatlanabb. A valóságnak megfelelően Péter uralmára öt és fél s Abáéra három évet számított ugyan, de a 11 éves és négy hónapos összeget ennek ellenére is fenntartja. Vö. Domanovszky 1. sz. jegyzetét. Uo. 352. l. Ez a naiv eljárás még világosabban mutatja, hogy az eredmény kronológiai filius ante patrem volt.

²⁷ A január 1-i évkezdet a „stilus circumcisionis” használata a XIV. századtól szokásos nálunk. A XIII. században még igen ritka. Vö. Szentpétery, Chronologia. A m. tört. tud. kézikönyve, II. 5., 15. l.

²⁸ Miután az eredeti és helyes 41 éves uralmi tartam – mint alább kifejtjük – a pesti Hartvik-kódex 45 éves megszabásában már a XIII. század végén nagy jövőre hivatott vetélytársra lett, s a krónikás hagyományból már a XIII. századra kiszorult – a Zágrábi Krónika ragaszkodása az ősi tudathoz módfelett feltűnő. Semmi esetre sem eredeztethetjük a krónikaíró szabad és tudatos kiválasztó ténykedéséből. Amint az évkezdet tekintetében, az uralmi tartam megállapításában is nyilván kora divatját követte volna – ha nincsen ezzel ellenkező, frásos, a pesti Hartvik-kódexnél mindenesetre régibb, legalább is XII. századi eredetű frott forrása. S erről a korai képződményről valóságán kívül egyebet is kimondhatunk. Kronológiája már ennek is kontaminált volt, legalább is két, még korábbi szövegtípusra alapítottak kell azt tekintenünk. XI. századi hagyományunk – mint ezt már hangsúlyoztuk – általában csak királyaink uralmi tartamai felől tudósít, mi követelődően előírja egy tartamfeljegyző természetű XI. századi forrás feltételezését. Ám ez a típus, mint adottságból következik, nemcsak Ába Sámuelé, hanem nyilván Péter kétrendbeli uralmát is regisztrálta. Éspedig külön-külön s bizonyára éppen olyan pontosan, mint Szent Istvánét. Tudvalévő, hogy ez a megjegyzésünk nem pusztá következtetés. Péter kétrendbeli országlásának elkülönített számontartását hagyomá-

lágos levezetés teljes közönyben siklik el az 1038-i évkitűzés felett. Miről lehet itt szó? A kép jelentése első pillantásra meglehetősen homályos. Olyan lelkiismeretes szerkesztő szövegében, mint aminő a Zágrábi Krónika írója volt, számadási hibát, akár csak botlást is hiába keresnénk. Íme, ha irányt változtatva előbb megjárt utunk végső állomását fordított évsorrendben közelítjük meg, ugyanahhoz a határdátumhoz érkezünk. I. Endre király szövegünk szerint 1060-ban halt meg, miután tizenöt esztendőig uralkodott. Trónfoglalása tehát – bár a krónika évszámot nem mond – 1046 elejére teendő. Ugyanarra az időpontra, hová Szent István halálától számítva eljutottunk. Hézagok semmi nyoma, nemcsak az évszámok, de az évtörödékek is szigorúan leszámítottak. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy az az ősi alapvetés, melyre krónikánk támaszkodott, Szent István halálát 1034-re tette? Éppen a kronológiai szerkezet alkotó elemeinek feltűnően pontos egybeállításából mernénk következtetni, hogy erre a kérdésre nem-mel kell majd válaszolnunk.

Nem szükséges kifejtenuk, hogy kronológiai szabatosság és adathűség korántsem azonos jelenségek. Éppen ellenkezőleg, eleve feltehető, hogy szerkesztésük megtámadhatatlan biztonságát elsősorban időadataik egybehangoltságában, egymás közötti egyezésében kereső frók, némely kevésbé fontosnak, vagy bármely okból bizonytalan keletűnek ítélt események időbeli beosztásának önkényes, pusztán kronológiai szempontjaikból következő elrendezésére hajlamosak. Ha nem ismernék másúnnen is ilyenfajta torzításokat, tételünk helytálló voltát maga a Zágrábi Krónika is igazolhatná. Nem kérdéses, hogy időadatai között nem is egy akad, mely elkeveredési hekeket mutat, tehát a múltnak nyilván nem érintetlen hagyatéka. Ilyen mindenekelőtt a tizenegy éves időköz segítségével kijelölt 1046-i évhatár. Tagadhatatlan, hogy a

nyunkban világos nyomok őrzik, mint erre már Kaindl nyomatékosan figyelmeztetett. (Studie VIII. 10. 341., III. 342., VI. 24. 1.) A pontos tartamokat viszont nem tűzhetette ki ugyanaz az író, ki I. Endre uralomra lépését a Szent István halála utáni 11. esztendőben történtnek mondotta. Egymástól elütő jellegű ősi feljegyzéstípusokat, két egymással hadilábon álló eljárást lehet megkülönböztetnünk, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a szemmel láthatóan pusztá becslés alapján keletkezett időtömböt krónikás hagyományunk kifejezett évszámmal, I. Endre 1047-i koronázásának tudomásával társtja. XI. századi hagyományunk tartamfeljegyző természetét tekintve, ez az évkeltetés egészen kivételes jelenség. Nyilván nem a tartamőrző szövegezésből való, amint az 1047. évhez tapadt 11 esztendő emléke sem. Mikor tehát azt tapasztaljuk, hogy ez utóbbi 11 teljes esztendővé gyarapodottan meglehetősen goromba átalakítást végzett Péter és Aba királyok eredetileg bizonyára helyesen feljegyzett uralmi tartamainak évösszegén, ezt a váratlan megoldást kétségkífvül összesítésnek kell tulajdonítanunk. Az egybeolvasztó egészen korai író lehetett. Az 1047. esztendő körül lecsapódott hagyományt – nyilván, mert olyan részletesebb elbeszélő szövegből ismerte, mely munkájának egyébként is alapvető forrása volt – szemmel láthatóan többre értékelte a tartamőrző típus Péter és Aba Sámuel uralmi éveit megszabó hagyatékánál. S miután ezt a felfogást, legalábbis nyomokban *valamennyi* krónikasövegünkben felleljük, eleve azt kell hinnünk, hogy a kronológiai egyeztetőt az Ösgesta frójában kereshetjük, ki ilyenformán ugyanazon időadatok alapján dolgozott volna, mint a Zágrábi Krónika szerzője. Vagyis az 1038-i halálévszámot már ő sem ismerte, legalábbis nem azt tekintette hitelesnek. Krónikáink Szent István fejezeteit Ranzanus ősforrásából származottaknak ítélvén – forráskritikai dolgozatunk ezt bizonyította –, fokozott kíváncsisággal nézhetünk humanistáinknak a halálévszámot illető döntése elé. Feltehetjük, hogy azonos a Gesta frójával. Ranzanus munkája egyre több meglepetéssel szolgál. Itt kell megjegyeznünk, hogy Péter két ízbeli uralmának számontartása tekintetében is az ő kései keletű szövege nyújtja a legelkeveretlenebb és legpontosabb reánk maradt ténymegállapítást. „Regnavit *primum* quidem annos tres, *postea* vero quam fuit restitutus in regnum, duobus et mensibus sex. M. Florianus, IV. 194–195. lap. (Mátyás Florián kiadásában nb. a *sex* szó helyett kétségkífvül tollhiba következtében *rex*-et olvashattunk. A helyes szöveg Schwandtnernél. SS. rerum Hung. 1765. I. 596. 1.)

pogánylázadás, ha nem is az év elején, de csakugyan még 1046 őszén tört ki s Szent Gellért az 1047. esztendő már nem érte meg.²⁹ Ugyanilyen bizonyos azonban, hogy krónikás hagyományunknak nem a mozgalom kirobbanási idejéről, hanem I. Endre 1047-i koronázásáról volt frott feljegyzése. Ezt leljük fel a Pozsonyi Krónikában,³⁰ a XIV. századi krónikaszerkesztésben,³¹ a Chr. Knauzianumban³² és Ranzanusnál. Láttuk, hogy eredetileg a tizenegy esztendő évcsoport is innen számít. A véres fordulat s 1046-i dátuma egymásból s közvetlenül egymásra következő eseményekről lévén szó, úgy látszik igen hamar összenőtt az új király trónfoglalásának emlékével. Így idézi már a Pozsonyi Évkönyv-szövegezés Szent Gellért halálát s I. Endre hatalomba lépését közös, 1047-i évszám alatt, miben – erre a jelenségre más kapcsolatban már reámutattunk – valamely későbbi átiró a krónikás hagyomány befolyásolta összevonó műveletét kell látnunk. A tizenegy éves időköz sarkalatos jellege s a krónikás hagyomány tudomásával azonos értelmű alkalmazása majdhogyan bizonyossá teszi, hogy ugyanezt az 1047-i megszabást a Zágrábi Krónika frója is ismerte. Hogy elejtette és mással pótolta, nyilván tudatos megfontolásra vall.³³ A hagyomány eredeti alkatán mindenesetre változtatás esett s a módosítás magyarázatra szorul. A krónika időpilléreinek a leibnizi monaszokkal ellentétben, úgy látszik voltak ablakai, melyeken át egymást szemmel tartották. Jogos gyanúnk támad, hogy a praestabilizáltak látszó zavartalan harmóniát nem a források parancsszava, nem a hagyomány adottsága, hanem az író alakító akarata hozta létre.

Ezt az alakító akaratot természetesen értékelő szempontok vezették; megkíséreljük ezeket rendre felfejteni.

Mai forrásismereteink szerint Péter és Aba Sámuel uralmát illetőleg a múlt három alapvető időadatot bocsáthatott írónk rendelkezésére. Kettő ezek közül – az 1047-i évszám s a Szent István halála utáni tizenegyedik esztendőről beszélő emléktudat – a XI. század ősi öröksége. A harmadik – a Hartvik-kéziratok augusztus 15-i gyásznapja – eredetét illetőleg részletesebb vizsgálatra szorul. De a XII–XIII. század fordulóján – a Pray-kódex kalendáriumuma tanúsítja – már mindenesetre köztudomású. A XIII. században a krónikás hagyomány is magáévá tette.³⁴ Kézain

²⁹ Vö. Karácsonyi, Szent Gellért 295. l. Hóman–Szekfü, M. történet I. 253–255. l.

³⁰ SS. II. 38. l.

³¹ Uo. I. 125. l.

³² Uo. II. 331. l. A Chr. Knauzianum fenntartói közül különösen jellemző a Comides-kódex évszámegyüttese. Szent István 1047-ben halt meg, Péter ennek megfelelően 1055-ben, Aba 1058-ban, ám I. Endre koronázása mégis 1047-ben történt. Az előbbieik számadásos eredmények, 1047 adott örökség.

³³ Az 1046. év számtásos eredete ellen egyetlen érvet lehetne felhozni: az Altaichi Évkönyvek önálló használatát. Az Évkönyvekben a krónikás összevonásnak éppen fordítottját tapasztalhatjuk. A pogány lázadás s I. Endre koronázása egyaránt 1046-ban történt. A szöveg azonban egyenesen kiemeli az őszi időszakot. M. G. SS. XX. 803. l.), ha tehát fel is tételezhetnénk, hogy a Zágrábi Krónika az év kijelölésében innen vett indítást – a szövegben nb. egyébként semmiféle altaichi hatással nem találkozunk – I. Endre hatalomba lépésének 1046 legelejére tétele mindenképpen számvetés eredménye. Nagyon jellemző, hogy az Évkönyveket bőségesen kiaknázó XIV. századi krónikaszerkesztés, az altaichi 1046-os évszám nyilvánvaló ismerete ellenére is kitar hazai öröksége, az 1047-es keltezés mellett.

³⁴ Valószínű, hogy már a század elején, mert a Kisebb Gellért Legenda velencei kódexe már a krónikák időegyüttesét hozza: augusztus 15-ét, évszám nélkül (SS. II. 476. l.). A kéziratot Karácsonyi – Madzsar szerint Valentinelli nyomán – még a XII. századból származtatta. Miután az augusztus 15-ike a hartviki ha-

kezdve valamennyi krónikavariánsunk kírja. Ugyanígy kétségtelen – szintén Kézai alapján –, hogy a tizenegyedik év már a XIII. század tudatában tizenegy teljes esztendővé alakult. Krónikásunknak tehát, ha örökölt adataihoz ragaszkodik, a tizenegy évnek 1047-ből való levonása után, Szent István halálát 1036, vagy 1035 augusztus 15-ére kellett volna tennie, aszerint, hogy I. Endre koronázását az 1047. év elején vagy végén történtnek ítéli. Ez utóbbi tekintetben a döntés ti. tőle függött; az 1047-i koronázás napi dátumát a hagyomány nem jegyezte fel.

Ezzel szemben 1034. augusztus 15-i gyásznapról értesülünk s a tizenegy esztendőnek négy és fél hónappal történt megnöveléséről. Az 1047. év felől semmi hír. I. Endre hatalombalépése tehát pontosan az 1046. év január 1-ére, a XIV. századi kalendárium évkezdő napjára esik. Ha nem volna a krónika kalkulálásának természetrajzára nézve szimbolikus jelentésű, talán nem is kellene megemlítenünk, hogy ez a keltezés szerzőnk megállapítása. Ám nem lehet megjegyzés nélkül hagynunk, mert időmegszabásain végigpillantva tapasztalhatjuk, hogy szerinte Szent István uralma 993-ban ugyancsak január elsejével vette kezdetét. Ez tehát szerkesztési elv s máris világos, hogy szövegünk évkezdő és évváró napi dátumainak nem szabad történeti hitelt és jelentést tulajdonítanunk. Nagyon tévednénk viszont, ha a számvetést pusztán kronológiai játéknak gondolnánk. Felépítése jelentős összefüggéseket leplez le; a hagyományalakulás lényegébe vág.

Teljesség kedvéért azzal kell kezdenünk, hogy az 1046. január 1-i dátum uralommegnyitó jelentésében téves és hamis ugyan, de egészen gyökértelen képletnek nem nevezhető. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés szóról szóra való egybehangzásban³⁵ a tizenegy esztendőt I. Endre uralmának *kezdőévéig* számítja, – mi szemmel láthatóan az uralommalépési év kalendáriumi kezdőnapját jelenti. Nyilvánvaló tehát, hogy a bővebb szövegek is teljes kalendáriumi évekkel számoltak; a különbség csak annyi, hogy szerintük Szent István nem négy és fél, hanem négy hónappal halt meg utolsó uralmi évének befejezése előtt.³⁶ A Zágrábi Krónika rendszere nem tekinthető ilyenformán alapvető újításnak. Hogy a korabeli évkezdetet, a január elsejét egyszerűen visszavetítette a XI. századba – éppen nem feltűnő. Újítás a pontosan január 1-re eső uralomkezdet, ezt azonban szerzőnk – mint láttuk – következetesen alkalmazza. S újítás mindenekelőtt az 1046-i évszám. Ilyesmire számós példát tudunk. Ha a krónikás hagyományunk szerint az 1047. év volt az „*annus primus imperii Andree regis*”, a koronázás jelentőségét, mint látni fogjuk, nagyon is értékelő frónak kétségkívül az 1047. év január elsejét kellett volna számadása kiindulópontjává tennie. Ebből azonban Szent István 1035-i elhalálózási évszáma következne s ennek elfogadására viszont a Zágrábi Krónika szerzője, úgy látszik, nem volt hajlandó. Miért?

Az 1034. esztendő az író beállítása szerint mindenképpen epochálisnak látszik. Talán még hangsúlyozottabban ezt kellene ti. mondanunk, ha egy kevésbé valószínű

gyományban is csak a XII. század végén tűnik fel, Madzsarral kell tartanunk, ki a kódexet betűformái alapján a XIII. század elejéről keltezte. (Uo. 467. l.)

³⁵ *Post mortem itaque sancti regis Stephani transacti sunt anni undecim menses quatuor usque ad annum primum imperii Andree regis.* SS. I. 180., illetve 351. l.

³⁶ A kéthetes eltérés okát az augusztus 15-i keltezés története kapcsán fejtjük majd ki.

feltevés alapján tekinthetnők át a számvetés *modus procedendi*-jét. Krónikás hagyományunk különböző terjedelmű feldolgozásokban maradt reánk, különböző bőségű szövegek állottak tudvalevőleg a XIV. század rendelkezésére is. Nem tarthatjuk tehát egészen lehetetlennek, hogy szerzőnk olyan rövidített, kivonatolt vagy kihagyásos variáns alapján dolgozott, mely a tizenegy éves tömböt igen, az 1047-i koronázási évszámot ellenben – ilyen például Kézai műve³⁷ – nem tartalmazta; ami annyit jelentene, hogy kalkulusa adott felső évhatár híján készült, I. Endre uralmának kezdete felől e szerint nem lett volna keltezett értesülése, az 1046. év mellett tehát akadálytalanul dönthetett. Ez – ismételjük – nem lehetetlen, s a helyzetképet kétségkívül egyszerűbbé tenné. Szükségszerű előzményül követelné azonban az alsó évhatár predestinált megállapíttóságát. A krónikaíró vagy levont, vagy összeadást végzett. Ha tehát nem volt miből levonnia, úgy valahonnan eleve ismernie kellett Szent István elhalálkozásának 1034. esztendejét. I. Endre uralmának 1046-i kezdete e nélkül nem lett volna kitűzhető.

Bármelyik eshetőséget válasszuk s legyünk ítéletünkben akármilyen tartózkodók, nyilvánvaló, hogy szövegünk egy előírásosnak tartott évszámot ismert és tett hírré. Számadásának nemcsak a helyes 1038-i évszámmal nincsen semmiféle közössége, hanem az 1034. évet túllépő lehetőségeket is ridegen elutasítani látszik. Ezt a merevséget számítási szempontok vagy érdekek bajosan indokolhatnák. Ugyanazt az örökölt javak elbírálására jellemző elbánást tapasztaljuk, melyben a tizenegy esztendő között hagyománya részesült. Mindenképpen azt kellene tehát hinnünk, hogy a Zágrábi Krónika halálévszámában egy ismeretlen feljegyzés lecsapódásának nyomára lertünk. Végleges döntésre azonban a krónikás számvetés Szent István uralmi éveit felölelő első felének átvizsgálása előtt nem vállalkozhatunk. Maga az annyira kiemelt 1034-i évszám is óvatosságra int, belső tagozódása gyanút ébresztő, alakító munka kezenyomára vall.

A Péter és Aba Sámuel uralmi idejét felbecsülő korai hagyomány tudvalevőleg azt állította, hogy a két király korszaka valamivel több, mint tíz esztendőre terjedt. Így tette I. Endre trónfoglalását a szent király halála utáni tizenegyedik évre. Napi dátumot ez az ősi formula nyilván nem tartalmazott. Alakulását nagyjában nyomon követhetjük. A Gellért-legenda s Ranzanus királylajstroma még az eredeti sorszámot őrizi, az élet ütemével szorosabb kapcsolatot tartó krónikaszüvegeknek ellenben nyilván mindinkább számolniok kellett a napi évfordulóval is. S miután az eredeti feljegyzés tizenegyedik évről beszélt, hogy maga a számkép épségben maradjon, a gyásznappal csak mellérendeltségben volt társítható. Így vált a tizenegyedik év tizenegy esztendővé, mihez az elhalálzási évforduló kijelölte évtörödéket – levonás esetében a tizenegy évet meg kellett volna kisebbíteniök – egyszerűen hozzáadták. Kézai s a XIV. századi krónikaszerkesztés – nyilván nem az augusztus 15-i kelet szemmeltartása alapján – négy hónapot, a Zágrábi Krónika az újonnan befogadott január elsejei évkezdet s a köztudaton akkorra már teljesen úrrá lett augusztus 15-i gyásznappal következésképpen négy és felet. Ez a világos tényállás, mit – a gyásznappal hagyományát egyelőre nyílt kérdésül hagyva – azért emelünk ki, hogy a négy és fél

³⁷ A Chr. Posoniense ezzel szemben az együttesből csak az 1047-i koronázási évet írta ki, a 11 éves időközt említetlenül hagyta. (SS. II. 38. I.)

hónap toldatjellegére hangsúlyozottan reámutassunk. A krónikaíró 1034 augusztus 15-i keltezése, ha maga az évszám örökölt hagyaték volna is, úgy amint van, az ő megszabása. S maga az évszám is gyanús világtásba kerül, ha megszívleljük, hogy a Szent István halálára következő négy és fél hónapos évtörredék jellege a király negyvenéves uralmát kiegészítő hét és fél hónapot is toldássá minősíti. Nem szabad elfelednünk, hogy az eredeti hagyomány 997-től 1038-ig csak általában negyvenegy évről tudott, mi a Zágrábi Krónika nyelvén és áttételében 993. január 1-i uralmi kezdetet s 1033. december 31-én bekövetkezett véget jelent. Az 1033-i évszámot csak a hét és fél hónapos toldás tette 1034-essé. Ez utóbbi esztendő tehát egészében mesterséges képletnek látszik, annál is inkább, mert a hét és fél hónapos kiegészítés megfontoláson eredete még külön is kiütközik. A négy és fél hónapos évtörredék kétségteljesen szűkszerű jelenség. Az augusztus 15-i gyásznap a szövegbe csak ennek segítségével volt beilleszthető. A hét és fél hónapról ezt nem állíthatjuk. Mikor szövegrónk az I. Endre trónfoglalását megelőző tizenegy évet január elsejétől december 31-ig terjedő teljes kalendáriumi években könyvelte el, tudjuk, a krónikás hagyomány már Kézai-ból kivilágló útmutatását követte. Szent István uralmi éveinek elosztásában viszont ilyen hagyaték nem terhelte, nem is befolyásolhatta. Rigorózus számítók igaz, ragaszkodni szoktak időbeosztási rendszerük egységéhez, ám nyugodtan kimondhatjuk, hogy a Zágrábi Krónika kronológusa, ha nem lett volna ilyen, akkor is kiterjesztette volna a teljes évekkel való számítást Szent István korszakára. Ez adott módot egy ugyancsak ősi emléktudat megóvására. Arra nézve, hogy első királyunk országlása éppen 993. január 1-én kezdődött, természetesen nem hogy adat, de halvány utalás sem állott rendelkezésére. Bízást azt írhatta volna, hogy amint fejedelmi uralma nyolc évig tartott, 1034. augusztus 15-i elhalálozása is egy pontosan huszonhárom évig tartó királyi korszakot zárt le. Az ebből következő 993. augusztus 15-i hatalomátvétel cseppet sem lett volna tarthatatlanabb vagy valószínűtlenebb a január elsejénél. A krónikás hagyomány erre az évcsoportra nézve évkezdő napot javasoló szempontot nem szolgáltatott. Az eredeti tudatnak a kerek negyven esztendő uralom még jobban meg is felelt volna, mint a hét és fél hónappal megtévezett. Abban, hogy ez utóbbi értelemben járjon el, írónkat semmi sem akadályozta, s ez esetben az 1034. év beiktatásos jelentését jóval bajosabb volna lelepleznünk. A kép egésze pedig alig változnék. A számvetés az 1046. év küszöbéig mindenképpen eljutott volna.

Csak hogy ezen a fokon újabb értékelő szempont jelentkezését és hatását lehet megfigyelni. Az a tény, hogy Szent István uralmát nyolcéves fejedelmi s harminchárom éves és hét és fél hónapos királyi korszakra osztja, kétségteljesen bizonyítja, hogy szerzőnk a koronázás dátumát éppen úgy számon tartotta, mint ahogyan a negyvenéves uralmi tartam és a tizenegy esztendő évcsoport sérthetlenségére ügyelt. A rögzítés természetesen a lehetőségekhez képest s az író sajátos modorában történt. Napi kelteztést szemléltetést egyetlenegy ismert: az augusztus 15-i elhalálozását. Ennek alapján keletkeztek az 1034. év, mint láttuk hetekre megszabott töredékfelei. Egyébként azonban kalkulusa első felében is a teljes kalendáriumi évekkel számoló szerkesztési eljárást alkalmazta. Így tehette ugyanis Szent István koronázását az 1001. esztendő fordulójára, pontosabban az 1000. év utol-

só napjára.³⁸ A történeti valóság szempontjából a napi dátumnak természetesen nincsen semmiféle értéke. A koronázás napja felől szerzőnknek nyilvánvalóan nem volt tudomása, a megszabás fent jellemzett szerkesztési szempontjából eredt. Ami ellenben az évet illeti, a héthónapos és tizennégynapos toldás kapcsán kétségtelennek véljük, hogy királyságunk megszületését éppen úgy az 1000. esztendőhöz fűzte, mint legrégibb idevágó feljegyzésünk a Pozsonyi Évkönyv-szövegezés. Döntése elvi szempontból egészen világos jelentésű. A toldás híján a nagy esemény félreérthetetlenül áttelepítődött volna az 1001. esztendőbe. Az önmagában kimagyarázhatatlan, sőt felesleges hét és fél hónap tehát nem a számvetési rendszer következése, legalábbis nem elsősorban azé, hanem mindenekelőtt az 1000. évhez való ragaszkodást szolgálja és testesíti meg.³⁹ A Zágrábi Krónika aprólékosan kicsiszolt kalkulusa nyilván azt állítja, hogy Szent István 993. január elsejével vette át a fejedelmi hatalmat, koronáját az 1000. év legvégén nyerte el, majd harminchárom évet, hét hónapot és tizennégy napot töltve a trónon, 1034. augusztus 15-én meghalt. Szerzőnk bizonyára tudta, hogy a király halálának dátuma felől különböző tudomások élnek, a koronázás évszáma ellenben az ő korában még úgy látszik, nem volt vitás. Míg tehát a halálévszámot kész volt alárendelni számvetése érdekeinek, a koronázás ősi megszabását – a maga módján – fenntartani iparkodott. Középkori forrásanyagunk ismerői tudják, hogy sikertelenül. S meg kell állapítanunk, hogy a sikertelenségért ő maga, elsősorban az ő félreérthető szerkesztése felelős.

³⁸ Mátyás Flórián a szövegből az 1001. év kezdőnapját olvasná ki. (Chronológiai megállapítások hazánk XI. és XII. századi történeteire. Ért. a tört. tud. köréből. XVII. 5. füzet, 7. l., mit feltűnőnek kell találnunk, mert ugyenebben a dolgozatában nagyon helyesen azt is megállapítja, hogy „a kimúlás vagy a temetés napja nem számít”. (Uo. 20. l.) Lévéen a királyi korszak tartama szövegünk szerint 33 év hét hó és 14 nap, világos, hogy a Zágrábi Krónika Szent István uralmát 1034. augusztus 14-vel lezárta s ennek megfelelően az 1001. év január elsejét az első koronázási napnak tekintette.

³⁹ Míg régebbi írónk, Katona, Szalay László, Horváth Mihály (vö. Karácsonyi, Szent István király oklevelei, 160. l., 1. jegyzet) az 1000. esztendő mellett foglaltak állást, Marczali 1895-ben már elismerte az 1001-i koronázás lehetőségét is. (Mill. tört. I. 245. l.) A századforduló kutatónemzedéke pedig Mátyás Flórián (i. h.) s különösen Karácsonyi János döntését követve (Szent István kir. oklevelei, 160–164. l., Szent István megkoronázása, Századok, 1901, 869–879. l.), szigorúan az 1001-i évszámhoz igazodott. Erdélyi László ellenvéleménye (1902), miután elsősorban a pannonhalmi oklevél vitás záradékára támaszkodott (Pann. Rt. I. 100–106. l.), nem keltett erősebb visszhangot. A helyes keltezés tekintélyét Hóman dolgozata állította helyre (Szent István megkoronázásának időpontja, M. Nyelv, 1927, 443–452. l.). Eredménye vitathatatlannak, gondolatmenete részleteivel ellenben sehogyan sem érthetnek egyet. Szerinte a Zágrábi Krónikában az Ósgesta „rekonstruált adata áll rendelkezésünkre” (uo. 451. l.). S ez – ő is úgy találja, mint Mátyás Flórián – az 1001. év kezdőnapját írja elő. (?) Egyeztetést keresve, a Pozsonyi Évkönyvek tudomásával felteszi azután, hogy a koronázási ünnepségek már egy héttel előbb, mai naptárunk 1000. évének karácsonyán elkezdődtek s 1001. január elsejére csak a zárószertartás esett. Eznapi történet volna a korona föltétele (uo. 451–452. l.). Mindez forrástámaszték híján való. Egyrészt a Zágrábi Krónika megszabása, ha szóról szóra és a krónika frójának munkamodorát szem előtt tartva értelmezzük, kétségkívül az 1000. év utolsó napjára vonatkozik, s ami a legfontosabb, a gyásznapot adatszerűen őrző történeti emléktudat, láttuk, nem áll mögötte. Másrészt érthetetlen, hogy Hóman, bár a december 25-i és január elsejei évkezdet diváját időben pontosan elkülöníti, mégis elgondolhatónak véli, hogy a XI. századi évkönyvek frója az 1000. évet határozottan kijelölte volna, ha a koronázási ünnepségek december 25-ével, tehát az ő tudata szerint a következő év első napjával veszik kezdetüket. Eredmény: Szent Istvánt 1000-ben koronázták, de a napi dátum felől nincsen bizonyáságunk.

Pongyolább hajlandóságú feldolgozók, rövidebb lélegzetű munkák nem sokat számolgotó egyberovói ti. csak az évmennyiséget nézték, hónapokkal, napokkal nem törődtek. Talán tudták is, hogy más szövegek – a Bővebb Krónikák – Szent István utolsó, csonka uralmi évét nem ugyanolyan tartalmúnak írják, mint a Zágrábi Krónika. Távol attól, hogy az utolsó szót kimondanánk, annyi bizonyosnak látszik, hogy késő-középkori fróinknak, másolóinknak, sem az elhalálozási, sem a koronázási esztendő felől nem volt egységesen kialakult, az epochális időadatokat érintetlenül megszabó és számontartó meggyőződése. Feltűnő készséggel nyugtazzák az „elírt” évszámokat. A fluktuáció állandóan tart, sőt középkorunk vége felé mintha gyarapodóban volna. A koronázási esztendőre ti. ekkortájt terjed át. A Zágrábi Krónika szövegéből kiütköző egyeztetési és egybeolvasztási művelet a Pozsonyi Évkönyvek feljegyezte helyes koronázási évszámot⁴⁰ is lejtőre juttatta. Ismételjük, hogy a krónikaszerkesztő kive-

⁴⁰ Tekintettel a Pozsonyi Évkönyvek a fentiekben nem egyszer megemlítt, egyesztendő elcsuszamlásaira, az 1000. koronázási esztendő elfogadása némi megokolásra szorul. A megállapítható hibák aránylag nagy száma következtében talán ezt a kelteztést is szkeptikusan fogadhatnók, annál is inkább, mert a döntésre elsősorban hivatott, sajnos rendkívül gyér okleveles anyag tanúsága az 1000. esztendővel egyformán megfér. (Vö. Hóman i. m. M. Nyelv, 1927, 444–445. l.) Ám a szkepszis közelebbi igazolásával adósk kellene hogy maradjunk. Géza, Szent Gellért és III. Henrik császár elhalálozási éve egykorú és kétségtelen hitelt feljegyzések alapján helyesbíthető. Megkísérelhetjük megszabni a hibák keletkezéstörténetét is. A koronázás monumentális *egyházi* ünnepségének téves keletű feljegyzésére nem tudnánk magyarázatot találni. Az Évkönyvszövegeztés teljes egészében ki kellene iktatnunk XI. századi forrásaink köréből. Ennek a csonkításnak azonban a feljegyzések javának helyessége nyomatékosan ellentmondana. Jellegzetes bizonyítékul szolgál a versenytárs 1001-i évszám pályája is. Nemhogy a XI., de a XII., sőt a XIII. századból sem ismerünk forrást, mely felemlítené. Világos, hogy a Pray-kódex frója sem tudott felőle. Utólagos befolyásoltságról tehát, mint a halálévszámánál, nem lehet szó. Csakis azt másolhatta le, mit az eredeti XI. századi feljegyzéstőmb a kezébe adott. Az 1000. évhez ragaszkodik még a Zágrábi Krónika kalkulusa is. A változás, az 1001. esztendő kultusza ezután kezdődik, kétségkívül a krónikás számvetés fétlremagyarázása alapján. Kései divatját már Mátyás Flórián észrevette (Chronológiai megállapítások, 7. l.) majd, mikor Karácsonyi mégis hitelessége mellett döntött, Erdélyi László is kiemelte, hogy a Karácsonyi véleményét támogató források egytől egyig középkorunk utolsó harmadából valók. (Pann. Rt. I. 102. l.) Magyarázata és megokolása azonban tarthatatlan. A Lengyel Évkönyvek nagyobb része is 1001 felől emlékeztén, szerinte az évszámot krakkói magyar deákok plántálták át Lengyelországból. Holott világos, hogy eme kései lengyel feljegyzések valamelyik magyar kortársukból merítettek. Egyetlen éspedig még a XI. századi kivétel a Nagyobb Legenda megszabása lehetne, ám ezt éppen ebből a szempontból nem fétlhetjük latbaeső súlyúnak. A „quinto post patris obitum anno”-formula a koronázás dátumát 1001-re vagy inkább 1002-re tenné, minnek valamennyi ismert adatunk, az okleveles hagyaték is ellene mond. A legendaszerző, úgy látszik, egyszerű becslés alapján vett tollára több mint négy esztendőt. A XI. század vége felé, mikor a Nagyobb Legenda fródott, mint alább részletesebben is megtárgyaljuk, nyilván elterjedt meggyőződés volt, hogy Szent István szinte gyermekfóvel lépett atyja örökébe. A Nagyobb Legenda mindenesetre azt képviseli s ez a tudat a fejedelmi korszak éveit számának önkéntelen megnövekedését eredményezhette. Íráshibára ti., mint Hóman hiszi, nem gyanakodhatunk. Hóman szerint a legendaszöveg másutt is fr quintust (helyesebben intus-t) quartus helyett. S rövidítés esetén a két szó fel is cserélhető. (I. m. 449–450. l.) Azóta azonban kiderült, hogy a Legendák legrégebb reánkmaradt kézírata, az Ernst-kódex, nem intus-t, hanem éppen úgy quartus-t fr, mint Hartvik. Utóbbi tehát itt s a legtöbb más, a múltban elterésnek vélt helyén is, csak másolt, nem javasolt. (Vö. Varjú, Legendae sancti regis Stephani, 4., továbbá 51. és 53. l.) Viszont ugyancsak az Ernst-kódex a quinto szót teljesen kifrja, rövidítés nélkül. Fétlreértésről tehát nem eshetik szó. (Vö. Varjú 64. jegyzetét, uo. 9. l.) Azaz a Nagyobb Legenda szerzője valóban ötödik évet kívánt mondani s ezt a hartviki szöveg tudatosan változtatta el quarto-ra. Azért-e, hogy időt nyerjen Szent István követsége számára, mint Varjú véli? (I. m. 100. l.) Valószínűbbnek tartom, hogy Hartvik, ki bebizonyíthatóan ismerte a Pozsonyi Évkönyvet, azok koronázási évszáma alapján helyesbítt.

hető célja és akarata ellenére. Aligha gondolta, hogy Szent István királyi uralmának általa kiemelt évmennyisége egyidejűleg el nem kopván, a régibb eredetű koronázási évszámnak éppen az ő levelezése támaszt illetéktelen versenytársat. Pedig ez történt. Az 1034-i halálévszám s a harminchárom éves uralom együttese a koronázás időpontját a késő középkor tudatában átsiklatta 1000-ból 1001-be.⁴¹ Holott az előbbieken alapján világos, hogy mindkét keltezés téves, hogy az 1001-i félreértett, az 1034-i pedig kitermelt évszám. S hogy a krónika szerkesztője a múltból a következő időadatokat örökölte: *Szent István negyvenegy évig uralkodott, nyolc évig fejedelmi, harminchárom évig királyi minőségben; koronáját 1000-ben nyerte el, következőképpen 1033-ban halt meg.* Ismerte emellett az 1037. évre valló ősi krónikás tudomás csökevényét is s az 1033-i évszám függvényévé téve, mint láttuk, tekintetbe is vette. A napi dátumra nézve viszont nem tapasztalunk egyeztetési kísérletet. Ilyen természetű időadattal nyilván sem az 1037-es, sem az 1033-as hagyomány nem rendelkezett. Tudvalevő, említettük is, hogy a korbéli elsőbbségért a pestivel versengő reini Hartvik-kódex ugyancsak 1033-i évszám felől tudósít, míg az 1034-i elhalálozás tanúságai a hartviki hagyományon belül is egytől egyig későbbi eredetűek.⁴² A két tőszomszédos évkeltezés közül tehát eleve az előbbi látszanék eredetinek. Talán sikerült bebizonyítanunk, hogy az is, mi egy korábbi észrevételünk módosítására készlet. Mikor fentebb az 1034-i évszám hosszú élettartamáról szólottunk, nyilván nem voltunk szabatosan pontosak. Mert igaz ugyan, hogy még a XV. században is számbavehető volt, sőt fénykorát tulajdonképpen ekkoriban élte, megteremtését kései számvetésnek köszönhetvén, a XI. század semmiképpen sem ismerhette. Királyságunk első korszakával tehát ezt az évszámot – az 1037-ivel ellentétben – nem szabad társítanunk. Az a kérdés, meddig vihetjük vissza az 1033-i „elírás” eredetét.

A Zágrábi Krónika kalkulusa erre nézve is nyújt bizonyos, éspedig fajlagos súlyú útbaigazítást. A szöveg alapvető időadatainak kora s egybeillesztésük, illetve egyeztetésük kelte közé szemmel láthatóan három évszázad ékelődik. A számvetés nemcsak alkalmazza a január elsejei évkezdetet – ezt azonnal kiemeltük –, hanem, mint vizsgálódásaink során állandóan tapasztalhattuk, minden ízében ahhoz is idomul. Tehát feltétlenül XIV. századi írónak, nyilván a Krónika megfogalmazójának hézag-talanul egységes munkája. Szent István hét és félhónappal kiegészített, alapjában 993. január 1-től 1033. december 31-ig, I. Endre 1046. január 10-től 1060. december 31-ig számított uralma egy-egy geometriai képlet a XIV. századi évkezdethez szabottan. Az egész épület mesterkélten egyberovánsnak látszik, nem csodálatos, hogy bizonyíthatatlan évszámok a tartópillérei. Sem Szent István 993-i uralombalépése, sem 1033-i halála – mit a számadás csak a tizenegy éves tömb sérthetatlensége, az augusztus 15-i gyásznapi beiktatása s a koronázási évszám megmenthetése kedvéért változ-

⁴¹ A XV. századra a két évszám összetartozása is feledésbe vész. A Chr. Knauzianum az 1001-i évszámot már nem 33 évvel, hanem a pesti Hartvik-kódex bevezette 45 éves uralmi tartalommal egyesíti. Éspedig ugyanabban az átféltásban, mely a sokat emlegetett 11. évet kerek 11 esztendővé alakította. Ebben a kételyszövegezésben a hartviki 45, illetve 46. uralmi évből teljes 46 esztendő lett, következőképpen Szent István halála, mint ezt már meg is említettük, átvetődött az 1047. évbe. (SS. II. 329. 1.) Rendkívül jellemző tünet, a nagyméretű bizonytalanságra nézve. A halálévszám kitűzése még középkorunk végén, a XV. században is szinte szabad választáson, legalábbis az író megállapította számvetési eljárásán múltott.

⁴² SS. I. 431. l. e. „” jegyzet. A kódexek korának ismertetése uo. 372. lapon.

tatott 1034-re –, sem pedig I. Endre 1046-i kezdőéve, a január elsejéről nem is szólván, nem tartozik hiteles történeti dátumaink közé. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy eleve megszabottnak, tehát különleges és önálló magyarázatra szorulónak a három évszám közül mindössze egyet szabad tekintenünk. A másik kettő ebből adódik, hiszen ezeket a beiktatott időházak, a XI. század ősi tartamtudatai, az alapvető évszám függvényévé teszik.

Nem kell mondanunk, mennyire közelebb férköznénk a Krónika értékrendszerének lényegéhez, ha hármuk közül a társait determináló kiindulásos évszámot kiemelnünk sikerülne. A kép nb. máris egyszerűsödött. Ilyenformán tulajdonképpen egyetlen „elírás”-t látunk felbukkanni egy minden ízében XI. századi eredetű adategyüttes körében. Igen figyelemreméltó alakulás! Miután a három bizonyíthatatlannak mondott évszám alapján egyé sűrűsödött, az a sejtésünk támad, hogy közülük ez a bizonyos egy, más minősítést kíván, s mindenképpen más lapra tartozik, mint két társa. Talán van múltja, történeti értelme is: nem is éppen jelentőség nélkül való. S ha a Zágrábi Krónika frójának kronológiai megfontolásait helyesen értelmeztük, eredményeink utólagos lemérése kezünkbe kell, hogy adja a hármas évszámcsoporthat talányának megoldását. Valóban csak a tagozódásból folyó, rövid osztályozási műveletre van szükség. A krónika kalkulusa, mint az előbbieken éreztettük is, két összetevőre bomlik. Az elsőnek Szent István hiteles uralmi tartama a foglalata s egy elírásosnak ítélt gyászévben végződik. A másodiké, az I. Endre trónfoglalását megelőző tizenegy éves időköz, kifejezett záróévszám nélkül. Az elsőben nem talákoztunk formáló tendenciával. Szent István negyvenegy éve téves gyászévhez tapadt, de az átörökölt részleteken nem esett változás. A második felépítése bonyolultabb és másutt ismeretlen eredményt hozó volt. A krónikás hagyomány egyedülállóan hangsúlyozott 1047-i megszabását a Zágrábi Krónika elhallgatta, sőt implicite meg is tagadta. Így keletkezett az 1046-i évszám, mely szülöttje lévén, nem lehet a fenti évszámegyüttes eredeti bázisa. Más szempontból állíthatjuk, hogy nem lehet a 993-i sem. Ilyen korai időben Magyarországon írásbeli feljegyzések még nem történhettek. Nagyon jellemző, hogy a szöveg kimondottan sem a 993-i kezdetet, sem az 1046-i záróadatot nem nevezte meg. Ezzel szemben az 1034-i évszám hangsúlyozott magva a számvetésnek. Az ősi tartammegszabások szemmel láthatóan köréje csoportosulnak. Innen kiindulva egyszerű kivonás révén megkapjuk a 993-i, egyébként magyarázhatatlan kezdőévet, s ugyanerre az esztendőre települt, ennek vált társává és függvényévé az eredeti sarkpontjától, az 1047-i évtől megfosztott tizenegy éves időtömb is.

Mindenesetre eltöprengésre készíthető rangsorozás. Határozottan fel kell tennünk a kérdést: hogyan és miért válhatott az 1034-i, illetve a mögötte lappangó 1033-i „elírásos” halálévszám egy szigorúan XI. századi adatokra alapított számvetés tengelyévé?

A szembeszökő szereposztás kétségkívül arra vall, hogy amint nem az a negyvenegy éves uralmi tartam, a viszonylag korai gyászév sem a krónikaszerkesztő találmánya. A kéttagú képlet, bár összetevői nem egy és ugyanazon forrásból fakadtak s nem is egyidősek – egészen egykorúnak csak az uralom negyvenegy évét tekinthetjük – a szövegíró elbánásából következően, mindkét tételében ősi hagyaték-nak látszik. Hangsúlyozzuk természetesen, hogy mindig a kielemezett alapra, az 1033. esztendőre gondolunk, mert egy magától kínálkozó megfigyelés csak alátámasztja

imént nyert eredményünket, hogy ti. a krónika 1034-i halálévszáma nem tartozik a múltból örökölt keltezések közé, hanem a XIV. századi szerző konstrukciója.⁴³ Kutatóink tudják, hogy a Zágrábi Krónika Szent Istvánra vonatkozó időadatai négy-négy évvel megtoldottan a Hartvik-legenda pesti kódexében is felbukkannak. A két forrás kronológiáját tehát mindenképpen egybe kell röviden vetnünk; annál is inkább, mert ez a művelet újabb érvet szolgáltat az 1033-i évszám javára.

A pesti Hartvik-kézirat írója a XII. század végén tudvalevőleg szakított a helyes hagyománnyal s váratlan újítással állva elő, Szent István uralmát negyvenegy helyett negyvenöt esztendősnak mondja. Ugyanakkor, 1038. augusztus 15-i elhalálozásról értesít, a Zágrábi Krónika 1034. augusztus 15-i gyásznapijánál pontosan négy évvel későbbi időpontról. Felmerülhet tehát a kérdés, nem egyszerű összeadást ejtett-e meg a Hartvik-változat írója? – mi világosan annyit jelentene, hogy az 1034. augusztus 15-i dátum már neki is rendelkezésére állott, azaz úgy, amint van, legalább is XII. századi eredetű. Kétségtelen azonban, hogy az az 1038-i helyes évszám, melyet a Pozsonyi Évkönyvek és a Kisebb Legenda már a XI. században hírré tettek, nem köszönheti a hartviki hagyományba való bevezetődését efféle toldásos műveletnek. Az ellenkező eljárás, melyet a korviszonyok könnyebben elgondolhatóvá tennének, hogy ti. az 1034-i évszám nem a fent kifejtett kalkulus, hanem a pesti kódex halálévszámából való levonás révén, tehát egészen rövid úton keletkezett – a számításos eredeten nb. ez sem változtatna – ugyancsak feltehetően. Nem feledjük, hogy a krónikaszerkesztő nem kerek negyvenegy esztendővel, hanem negyvenegy év, hét hónap és tizennégy nappal számolt. A négyéves különbséghez tehát az évtöredéket is hozzá kellene adnunk. Emez összeg levonása a pesti kódex haláldátumából az 1033. esztendő adott eredetiségét újból csak kiemelné. Hiszen ilyenformán ismét ennek végnapijához érkeznénk. Az 1034-i évszám tehát mindenképpen mesterséges termék, az 1033-i viszont sarkalatos jelentésű; mire nézve végső észrevételül még egy megfigyelést tehetünk. A pesti kódex felhasználása esetén szigorú számító hajlandósága birtokában a krónikaszerkesztő bizonyára észrevette volna, hogy a hartviki szöveg 1038-i évszáma s Géza ugyanott feljegyzett 997-i elhalálozása éppen azt a bizonyos negyvenegy esztendő időközt határolja, melynek emlékét mindenképpen fenntartani iparkodott. Ha Géza halálát sokszorosán igazolt szokása szerint a 997. év XIV. századi kezdőnapjára, január elsejére teszi, a pesti kódex évadatain mit sem kellett volna változtatnia, s negyvenéves, héthónapos és tizennégy napos tartameredményét ugyanolyan hiánytalanul megkapja, mint 1034. augusztus 15-i halálkeltezés alapján. Abból, hogy nem így cselekedett, világosan következik, hogy nemcsak az ősi tartam tudat feküdt a szívében, hanem az „elfrít” elhalálozási év is, hogy nem a pesti Hartvik-kódex kronológiájára, hanem kifejezetten az 1033-i évszámra épített. Bárhogyan próbáljuk a krónika számadatait értelmezni, mindenképpen erre az elhallgatott gyászév hagyományra bukkanunk. A pesti kódextípus esetleges ismerete csak még jobban kiemelné a krónika-

⁴³ A Zágrábi Krónikánál régibb, 1034-i halálévszám felől tudósító feljegyzést mindeddig hiába kerestem. A XV. század viszont nemcsak az évszámot ismeri és idézi, de magát a krónikás számadástípust is megőrizte. Szent Imre legendájának XV. századi, leMBERGI kódexe, nemcsak az 1034. évet írta ki, hanem a Zágrábi Krónika egész dátumformuláját, az augusztus 15-i gyásznapi arra mutat, hogy a Zágrábi Krónikából az 1034-i évszám keletkezési körülményeit ismerhettük meg.

szerkesztő 1033-as beállítottságát. Ha tehát a két forrás között a négyéves különbségek révén mégis nyilvánvaló párhuzamosság mutatkozik, úgy találjuk, hogy egészen más tartalmú viszonylatra kell következtetnünk.

A pesti Hartvik-kódex szerkesztőjének eljárása közismert. Megemlékezve Szent István halálának helyes, 1038-i évszámáról, s a király földi maradványainak ebből következő negyvenöt éves sírbannugvásáról, azt a feltűnő s a hartviki hagyományban egyébként említetlen észrevételt teszi, hogy a sírbannugvási idő azonos volt Szent István földi uralmának összegével. Olyan szerző részéről, ki nemcsak az 1038. évet, hanem Géza 997-i elhalálozását, tehát a negyvenéves országzás mindkét évhatárát feljegyezte, egészen érthetetlenül hangzó állítás. Annyira az, hogy fel kell tennünk a kérdést: szabadon alakító, önkényes megalkotója vagy csak felismerője és hírrétevője a kódexíró a sírban nyugvás és az uralmi tartam egybevágásának? Az emberi lélek vészületett formaérzéke jelentős és összetartozó események közé szívesen iktat egyforma időközöket. Ezek nyilván kiemelik az alakulás ünnepies törvényszerűségét.⁴⁴ De az ősi tudat beidegzette s a kódexíró saját szövegéből is adódó negyvenegy éves uralmi tartam megtagadását még sem mernék pusztán egy kegyeletes hangzású időszimmetria kedvéért történetnek tekinteni. A negyvenöt éves uralmi tartam megállapítását a kódexíró tudatában nyilván az az évelosztás segítette diadalra, melyet a Zágrábi Krónika kalkulálásának első feléből ismerünk. Ha a krónika időadatainak régies verete olyan jelenség volt, mely önmagában is ősi távlatokra figyelmeztetett, most már határozottan kimondhatjuk, hogy a krónikás számvetés első fele egy legalábbis XII. századi keretképződményt őrzött meg. A pesti kódex frójának osztania kellett Szent István nyolc éves fejedelmi uralmának hiedelmét. Az 1038-i halálévszám ismeretéhez, hogy a negyvenöt éves uralmi tartamot kiszabhassa, csatlakoznia kellett a 993-i hatalomalépés tudatának is. A két határévszámból azután önmagától adódik a negyvenöt éves tartameredmény. Világos azonban, hogy a 993-i kezdőév, az eredeti negyvenegy éves uralom fenntartása mellett – mint ezt bőszégesen kifejtettük –, az 1033-i halálévszám függvénye.

A reánk maradt legrégebb feljegyzések megszabta milió is ez utóbbi javára szól, tehát ugyancsak a Zágrábi Krónika időadatainak régiségét, hagyatékos jellegét igazolja.

Bár nem első ízben már, ismét csak mellesleg utalunk a pestivel körülbelül egyidős reini Hartvik-kódex 1033-i halálévszámára, mert erre még a hartviki hagyomány alakulástörténete kapcsán vissza kell térnünk. Itt időszerű ellenben az 1033-i évszám keletkezési idejének további megközelíthetése okán reámutatnunk Szent István-legendáink magatartására. Ezek a szövegek azt a hitet keltik, hogy a Zágrábi Krónika felhasználta kalkuláció első felének évszámja – Szent István negyvenéves uralom után 1033-ban bekövetkezett halála – pontosabban: az ezt számontartó tudat, nem is a XII., hanem még a XI. század hagyatéka. Legendáink szóhasználatát kutatásunk meglehetősen erőltetett egybevetésekkel próbálta megmagyarázni. Szerintünk ilyenféle kísérletekre nincsen szükség. A Nagyobb és Kisebb Legenda terminológiája teljesen észszerűvé és magától értetődővé alakul, ha elfogadjuk, hogy a XI. század utolsó

⁴⁴ Így lelünk a bibliai hagyomány szerint mindegyik esetben 14 nemzedéket Ábrahám és Dávid, Dávid és a babiloni fogság, majd ez utóbbi s az Üdvöztető kora között. Ev. sec. Matth. I. 17.

évtizedeinek nemzedéke Szent István korai uralomba lépésének hitében élt. A Nagyobb Legenda hangsúlyozottan kimondja Géza 997-i halálévszámát, de ugyanekkor úgy tudja, hogy az atya még életében állította zsengekorú fiát a magyarság élére.⁴⁵ A

⁴⁵ Transvadata pueritia, postquam primum gradum adolescentie transcendit ... post se regnatum populo prefecit. (SS. II. 381. l.) Mindebből nem mernék egyebet kiolvasni, mint hogy Szent István abban az időben, mikor atyja őt utódjául elismertette, a legendaíró tudomása, illetve véleménye szerint eljutott az ifjúkor küszöbéig. Társuralkodásra a szöveg semmiképpen sem vall, ezt Pauler nagyon helyesen és világosan hangsúlyozta. (A Hartvic-legenda és pesti codex, Századok, 1884, 747–748. l.) Kétségtelen azonban, hogy az igen apodiktikusan hangzó „populo prefecit” – állítmánya a „post se regnatum” – kifejezte fenntartást sokak tudatában elerőltentette. Legalábbis megkönnyítette további torzulásokat eredményező más befolyások érvényesülését. Így jutott – egybevetések alapján – nem egy frónk a korai hatalomátvételt még élesebben kiemelő megállapításokhoz. Már Bonfini szövegében egybeolvadt a Legenda fenti helye Ranzanus forrásának Szent István királlyá választását tárgyaló részletével. (Cum Hungariae optimatibus placuisset ut qui titulo ducis tot praesentem populum ... uteretur magnus honorata appellatione ...; omnium igitur miro consensu et applausu eligitur appellaturque ipse rex. M. Florianus, IV. 189. l.) Nyilván így keletkezett a „... praesente patre omnium consensu ... non dux, ut pater erat, sed Ungarorum rex creatus” – mondat (1771-i kiadás, 189. l.), miáltal a Ranzanusnál – helyesen – Koppány leveretése után bekövetkezett elválkozás Géza életébe eső eseménnyé alakult. Más megfontolás, ti. a krónikák 45 éves uralmi tartamának hitelesítése okán, ugyancsak korai, a szövegünkben megtárgyalt 993-i kezdőévvvel számol újabb frónk közül Knauz Nándor. (Kortan, 503. l.) Tudjuk, hogy ez a dátum a Zágrábi Krónika kezdőéve, de érdemes kutatóknak nem tűnhetett fel, hogy az 1033 felől tudó évszámhagyomány következése s nem a pesti kódex 45 éves tartamából eredt, hanem éppen ellenkezőleg segítségére volt – miután a XII. század, mint kifejtteni próbáltuk, már kézszen talála – a hartviki megállapítás kialakításának. Legújabbban pedig László Gyula a Nagyobb Legenda fenti helyét nemcsak Szent István Géza életében történt hatalomátvételt bizonyították, hanem az alábbi Anonymus-részletekkel egybevetve, egyetemes jelentésűnek is véli. Szerinte „fejedelmink és királyaink kezdetben nem életük végéig uralkodtak, hanem előregedésük után átadták a vezetést annak, akit illetett”. (A honfoglaló magyar nép élete 200–201. l.) A keletről eredő világfelfogással ez a magatartás nyilván nem volna egyeztethetetlen, de forrászerőn nem igazolható. A Nagyobb Legenda tudósítását nagyon jellemzően már a Kisebb Legenda is pusztá utódlásbiztosításnak értelmezte, mert Szent István uralombalépését csak Géza halála után történtenek írja. Egyetlen valamennyire gondolkodóba ejtő adatunk van az Anonymus megjegyzése Zsolt fejedelem félreállításáról. (...ipso vivente accepit iuramenta suorum nobilium et filium suum. Tocsun fecit ducem ad dominatorem super totum regnum Hungariae. Et ipse dux Zulta III-o anno regni filii sui de ergastulo corporis viam universe carnis egressus est. SS. I. 114. l.) Nem hisszük, ti., hogy ez a részlet a királyi jegyző kitalálása volna. Az a bizonyos igen-nagyon öreg (antiquissimus) Erdőelvi Zoltán, akit a XIV. századi krónikaszerkesztés szerint Szent István a legyőzött Gyula országrészének élére állított, magának Zsolt fejedelemnek látszik. (Vö. Nagy Géza, Szent István király családi összeköttetései. Turul, 1906. 63. l. Cornides ellentétes véleménye nem meggyőzően bizonyított. Éppen naiv racionalizmus teszi súlytalanná. Vindiciae Anonymi, 249. l.) A legendás életkor természetesen a kései krónikás fantazmagóriája, de aligha fűzte volna éppen a Zoltán névéhez, ha nem lett volna frásos hírvétele a fejedelem visszavonulásáról. Taksony atyja életében történt uralomátvétele felől tehát már az Ősgestának lehetett valamelyes tudomása. Zsolt utódlásának leírásakor viszont az Anonymus tudósítása már igen bizonytalan jelentésű. Mert igaz ugyan, hogy szerinte „Dux Arpad accepto iuramento primatum et militum Hungariae filium suum, Zultam ducem cum magno honore elevare fecit” (SS. I. 105. l.). De csak Árpád halála után mondja, hogy „successit ei filius suus Zulta” (uo. 106. l.). Álmos szakrális feláldozását – ha megtörtént – inkább a helyzet rendkívülisége magyarázza. (Az a rövid krónika nb, melyet Unrest forrásul használt, Álmos halálát inkább ellenséges kezeknek tulajdonította. „Árpád vater wart am ein Zug gen Pannonia von den Rewssn vnd Walachen erslagn.” Krones kiadása, 24. l.) Géza uralomra lépésének körülményeiről pedig semmi hírnk. Ami végül Szent Istvánt illeti, ki a krónikák szerint Szent Imre herceget csakugyan életében akarta utódvá tenni, hogy ő maga hátralévő napjait szemlélődő életének szentelhesse – emez elhatározás kiérlelésében sehogyan sem mernénk a Kelet szemleli hagyatékának szerepet tulajdonítani. Ha a fejedelmi korszakra nézve a László-hirdette áthárítási rendszer némi szemethunyás árán mégis elfogadható volna, úgy Gézát – éppen a legendaszövegek alapján – újítónak kellene ítélnünk. Gondoskodott fia utódlásáról, de a kormány gyeplőt haláláig kezében tartotta.

Kisebb Legenda pedig egyenesen „adhuc puer”-nak nevezi a hatalmat átvevő Szent Istvánt, mi bárhogyan is értelmezzük – lévén eme szöveg szerint Géza halála utáni eseményről szó –, aligha fér össze a király hagyományos születési évszámainak valamelyikével.⁴⁶

⁴⁶ Máttyás Flórián ókori szövegekre támaszkodó egybevetései (*Fontes domestici*, I. 170–172. l.) a puer-meghatározás problémáját a Kisebb Legenda szóhasználatának jelentését, úgy is mondhatnók, rejtélyét nem oldják meg. A Képes Krónika pedig nyilván azért nevezi Károly Róbertet 1308-ban puernek, mert a Szentszék támogatását a szöveg egy előbbi helye szerint csakugyan gyermekkorában nyerte volt el. Itt tehát csak egy lekcisinylő jelentésű megjegyzés megismétléséről van szó. (Uo. 171. l.) Egykorú vagy közel egykorú párhuzamosságot tudós kiadónk, nagyon jellemzően, nem tudott találni. Pauler is mindössze egyet idéz, a Vita Godehardi episcopi első fogalmazás-típusának (*Vita prior*) minősítését az atya bajor hercegségét öröklő későbbi II. Henrik császártól. (Árpádkor, I.² 384. l., 39. jegyzet.) Szent István sógora eme szöveg szerint 995-ben, tehát általános vélemény szerint 22 éves korában „praeclearae indolis puer” lett volna. (M. G. SS. XI. 173. l.) Kutatóink azóta állandóan ezt az észrevételt ismételtetik, melyet nem tarthatunk döntőnek. Nemcsak azért, mert egyedülálló, nem is azért, mert a végleges conceptus, a Vita posterior elejtette – ez lehetne véletlen is –, hanem, mert nem tudhatjuk, tisztában volt-e Wolfher az évtizedekkel későbbi kelet-Vita írója a századvégi eseményekre meglehetősen időtávlatból tekintve vissza, a fiatal herceg 995-i életkorával. II. Henrik születési évét illetőleg két forrás maradt reánk. A Codex Udalrici epitafiuma szerint 52. évben halt meg, tehát 973-ban született volna s ezt a hagyományt a kutatás hitelesnek szokta elfogadni, jöllehet bizonyos, hogy az 1147-ben elhalt Udalricus nem magát az eredeti feliratot másolta. Az egykorú epitafiumok általában kötött formában frottak s nem szoktak okleveles jellegű meghatározásokat tartalmazni. Udalricus viszont, bár idéz némely verssorokat, többek között azt is mondja, hogy a császár halála Eberhard bambergi püspök 17. főpásztori esztendejében történt. Mi 1007-től, az alapítástól számítottan valóban egyezik az 1024-i elhalálozási esztendővel. Hirsch tehát azt hiszi, hogy Udalricus birtokába egy nem sokkal II. Henrik halála után készült, s az 1081-i tűzkatasztrófa idején elpusztult eredeti epitáfiumot is felhasználó bambergi feljegyzés került, melynek adatai ilyenformán a szokatlan formula ellenére is megbízhatók és elfogadhatók. (*Jahrbücher des deutschen Reichs unter Heinrich, II.*, I. 88–89. l.) Ugyancsak ő megállapítja azonban, hogy ugyanez a szövegezés nyilván Aurai Ekkehard kezében is megfordult. Ezért tehetett Kunigunda császárnéról egy, a kódexbelivel rokon, szinte közös megjegyzést s ennek alapján osztja a kódex időszámításának azt a hibáját, hogy II. Henrik uralma 24. és nem 22. évében halt meg. Bennünket mind ebből elsősorban az a tény érdekel, hogy a Kódex Udalrici időadatai között akad eszerint elhibázott is. Éppenséggel nem tartjuk tehát lehetetlennek, hogy fenti meghatározásával szemben a teljesen egykorú s a császári családdhoz annyira közelálló Thietmarnak volt igaza, ki a császárnak a bambergi dóm felszentelésének évébe eső, azaz 1012-i születésnapját 34-iknek mondotta. E szerint II. Henrik 978-ban született s 995-ben csak 17 éves lett volna. Középkori felfogás szerint ez sem gyermekkor. Tudjuk, hogy Henrik atya akaratából már előbb társuralkodó „Mitherzog” volt. (Holtzmann, *Gesch. der sächsischen Kaiserzeit*, 330. l.) Ám Thietmar feljegyzése valamit mindenesetre bizonyít, kortársakról is feltehető, hogy nem volt pontos tudomásunk II. Henrik életkora felől. Wolfher jóval később még könnyebben tévedhetett. A szellemi miljö, amennyiben egyetlen adat alapján kitűzhető, kétségkívül arra látszik vallani, hogy az atya örökébe lépő II. Henriket egészen fiatalnak tartották. De ebből legfeljebb Thietmar értesítésének helyessége, esetleg egy ismeretlen forrásból származó hiedelem elterjedt voltának megállapítása következik. A 22 éves kor puer-jellege bizonyára nem. Henrik bajor herceg, IV. Henrik atya, 44 éves korában halt meg. Ha fia ekkor már 22 éves, úgy születésekor atya is éppen ennyi idős, ugyancsak 22 éves lett volna. Wolfher szerint tehát ugyancsak puer. Pedig férj és apa létre bajosan mehetett puer-számba. A tényállás s az egykorú felfogás egészen más beállítást követel. A ripuari jog szerint az uralkodói nagykorúság a 15. életév betöltésével vitathatatlanul elkövetkezett. (Holtzmann, i. m. 293. l.) Így vette át az uralmat 15 éves korában Szent István kortársra, III. Ottó (uo. 325. l.), s így ülte meg a birodalom 1065-ben a legendafrók kortársának, az 1050-ben született IV. Henriknek karddal öveztetését, azaz nagykorúttási szertartását. (A forrásokat „Attila's Schwert” című dolgozatomban részletesen idéztem, 186. l., 3. jegyzet.) Jellemző, hogy a krónikás hagyomány nyilván a század végén frásban foglalt elbeszélése szerint Szent István karddal öveztetése is „Theutonico more” történt. (SS. I. 297. l.) Mi arra vall, hogy akkoriban, tehát a legendák megírása táján az udvarhoz közelálló réte-

Nyilvánvaló, hogy a század végére bizonyos hagyományeltolódás, bizonyos tudatváltozás állott be, mit csak írásbeli kútfő inspirálhatott. A Kisebb Legenda tudósításának kétrétűségét bajosan tagadhatnók. A hazai írott hagyomány szerint Szent István 967-ben (Kézai) vagy 969-ben (XIV. századi krónikaszerkesztés) született s negyvenegy évig uralkodott. Ha tehát 1038-ban halt meg, úgy éppen nem gyermekfővel vette át a hatalmat, s ha mégis így, akkor nem 1038-ban érte utol a halál. Az elmentét egyeztetetetlen s ha a Kisebb Legendában mégis mellérendeltségben jelentke-

gek is azt a hiedelmet táplálták, hogy a fiatal fejedelem a nagykorúság birodalmi normáját csak hatalombalépése után ütötte meg. Vagyis a Szent László-kori Gesta-fró is hajlott ama felfogás felé, melynek legendáris kiütökzése az uralmat átvevő Szent Istvánt még puer-nak ítélte.

Természetes és világos azonban, hogy ez az elgondolás tudateltolódáson alapszik, s a valósághoz semmi köze. A Szent István karddal öveztetéséről szóló krónikás elbeszélés valószínűségére már korábban rámutattam. (A „gladius divinitus ordinatus”. Századok, 1933. 493. 1. 2. jegyzet.) Hiteles adat ezzel szemben a mindaddig Beluzs bán gyámsága alatt kormányzó, akkor 16 éves II. Géza (Vö. Wertner, Az Árpádok családi története, 309. l.) karddal öveztetése az 1146-i lajmentai csata előtt (SS. I. 455. l. Vö. Freisingi Ottó, Gesta Friderici imp. M. G. SS. XX. 370. l.) Guilhiermoz részletes lajstromot állított össze a középkor fejedelmi kardszertartásairól, az akkor 13 éves Kegyes Lajos 791-i karddal öveztetésén kezdve egészen a XIII. századig (Essai sur l'origine de la noblesse en France au moyen âge. 418–419. l., 74. jegyzet.) A átlagos kor 15 esztendő, néha – mindig valamely különleges okból – valamivel több, még sűrűbben kevesebb. A középkori uralkodó tehát a nagykorúság befejező fokozatát, melyet a fegyverképeség jellemzett, tulajdonképpen hamarabb érte el, mint alattvalói. Azok rendszerint csak 25 évük táján, az emberi felnevelkedés élettani törvényeinek megfelelően váltak teljeskorú harcosokká. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy személyes rátermettség a korhatárt náluk is lezáríthatta a 15. évig (uo. 421. l.). Aminthogy a gyakorlat szempontjából a középkor mindig az adott lehetőségeket nézte. A polgárfiú például éveire való tekintet nélkül teljeskorúvá válik, amint atyja foglalkozását elláthatta, Cum discrete sciverit denarios numerare et pannos ulnare et alia paterna negocia similiter exercere – írja Glanville (Philipps Englische Reichs- und Rechtsgeschichte, II. 399. l.) A roueni zsinat éppen 1096-ban mondotta ki a sali jog ősi hagyománya alapján a 12 évesek esküképeségét. Ugyanezt deklarálja később Beaumanoir is. (Guilhiermoz, i. m. 398–399. l., 15. jegyzet.) Nálunk perjogi téren általában a 14 évet tekintették teljes kornak. Középkorunk legvégén pedig ez a határ alászállott a betöltött 12. évig. (Hajnik, M. bírósági szervezet és perjog, 167–168. l.) Van tehát bizonyos fluktuáció, a bennünket leginkább érdeklő századforduló táján, egészen gyorsütemű is. Szent László szigorú törvényhozása szerint a szülők felelősségének 10. évétől a gyermek is részese. (II., 12. cikk. Závodszy, A Szent István-, Szent László- és Kálmán-kori törvények és zsinati határozatok, 169. l.) Míg Kálmán szelvedebb döntése csak a 15 éven felülieket marasztalja el az anyára háruló büntetésben. (I. 56., uo. 191. l.) A 15 évet, ha nem szigorúan katonai természetű, tehát egyéni fejlettség szerint változó minősítésről van szó, mindenesetre a kiskorúság felső határának tekinthetjük Európa-szerte, mire nézve talán leghelyesebb, ha Guilhiermoz mintaszerű forrástanulmány árán kialakított összefoglalására hivatkozunk (I. m. 409–410. l.) Nyilván gyakorlati megfontolások alapján alakult ki az uralomra való alkalmatlanság szempontjából a fegyverképeség mellett a felelősség teljességét a 14–15. év eléréseivel feltétlenül beállottnak ítélt elvi meggyőződés és úzus is. (Vö. Guilhiermoz 23. jegyzetét, i. m. 110. és az 57-et uo. a 411. lapon.) A szavak értelme természetesen mindig viszonylagos. Írók például az egész középkoron keresztül szívesen szerettek fiatalságukra hivatkozni; természetesen csak azért, hogy vállalt feladatuk súlyos voltát, arra való méltatlanságukat kíméeljék. „Es ist nur der Mangel an Übung, der mit der Betonung der Jugend entschuldigt werden will” – írja Günter, kinek szerzősorozatában 25–30 éves „puer”-ek is akadnak. (Die christliche Legende des Abendlandes, 182–184. l.) Olyanféle szerénységi formula ez, mint a „dictus abbas” vagy a „dictus magister” s a jogi vagy társadalmi nagykorúsághoz természetesen semmi köze. A hatalmat átvevő Szent Istvánra bizonyos, hogy nem vonatkozatható. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy 997-ben krónikáink szerint 28, Kézai szerint 30 esztendő volt.

III. Ottó mögött, mikor 22 éves korában meghalt, egész epopoea állott s egy hasonlíthatatlan arányú világtörténeti kísérlet Róma feltámasztására. Hogyan nevezhette tudomásunk szerint jóval idősebb kortársát

zik, a zavaros képet csak egy módon magyarázhatjuk. A Legendafró kettős s Szent István halálának időpontjáról egymástól elütően nyilatkozó írásos tudat alapján dolgozott. Olvasóiban mindenestre azt a benyomást kelti, hogy tudott olyan hagyományfajtaról, mely az ekkor még versenytárs nélkül álló negyvenegy éves uralmi tartam kapcsán, Szent István halálát évekkel 1038 előtt bekövetkezettnek kellett, hogy ítélje.

Egykorú ez a hagyomány, illetve az azt megteremtő írásos alapvetés, természetesen nem lehetett. A negyvenéves tartamtudat fennmaradásának pusztá ténye eldönti, hogy a kortársak Szent István uralmát 997-től 1038-ig számították. De az évhatárok emléke mintha már a Nagyobb Legenda megírásának idejére elhomályosodott volna. Szemmel látható, hogy ez a szöveg, akár a Kisebb Legendát jellemző hagyományalakulás, egy valamivel korábbi fokozatának minősíthető. Kírja Géza halálának helyes évszámát, de a „transvadata pueritia” s a „primus adolescentie gradus” nyilván nem sokkal mond kevesebbet a Kisebb Legenda „adhuc puer” formulájánál. A Nagyobb Legendát a 997-i évszám természetesen még bizonyos tartózkodásra szorította, a Kisebb Legendában viszont már szinte gátszakadást észlelhetünk. Miután alig hisszük, hogy emez utóbbi frója a Nagyobb Legendát nem ismerte volna, a 997-i dátum említetlenségét nem mernők véletlennek tekinteni. Éppen ellenkezőleg, tudatos és szükségszerű lépésnek ítéljük, mert a Kisebb Legenda kronológiája kétségtelen hagyománymódosításra vall. Az a szöveg, mely Géza elhalálózását

az atya örökébe lépő magyar uralkodót legendafrója nem is egy évszázaddal később „adhuc puer”-nak? Nyilvánvaló, hogy különböző hagyományok éspedig, számadatokról lévén szó, egymástól eltérő írásos hagyományok elkeveredésének esetével állunk szemben. Fel kell tennünk, hogy Szent István legendáinak megírása előtt készült egy, a király epochális dátumai felől nyilván elég részletesen nyilatkozó írásmű, mely Szent Istvánnak vagy a valóságosnál jóval hosszabb uralmat tulajdonított, vagy halála esztendejét tette évekkel 1038 elé. A Zágrábi Krónika kalkulálásnak öröklött fele arra figyelmeztet, hogy ez utóbbi tartus valószínűbbnek, sőt bizonyosnak. Hihetőleg erre támaszkodott a gyászévet meg nem nevező Nagyobb Legenda s a Kisebb ezt olvasztotta egybe az 1038-i évszám idegenből szerzett tudomásával, előkészítve a pesti Hartvik-kódex 45 éves uralmi tartamának megszerkeszthetőségét. Szent István 15. éve elmúltával akár III. Ottó vagy IV. Henrik nem puer többé, hanem az utalkodói „aetas perfecta” birtokosa. Minden egyéb magyarázat – úgy találjuk – kátyúba kell, hogy vezessen. Vagy megjegyzés nélkül siklik el a legendaszövegek feltűnő kormeghatározási célzásai felett, mint legújabbban Bartoniek Emma (SS. II. 394. l., 7. jegyzet), vagy önmagából kiforgatja a puer szó jelentését – ezt láttuk Mátyás Flóriánnál és Paulernél s kutatóink zöme rájuk hivatkozik – vagy rátér az önkényes adathelyesbítések tudvalevőleg veszedelmesen kényes útjára. Ez utóbbi eljárás bukkant fel nb. legkorábban. A krónikás hagyomány születési adatainak és a legendák utalásainak egyeztethetetlen ellentéte már Inchofert a király legkésőbbi reánkmaradt születési évszámának, a 975-ikinek kerek 10 esztendővel való megtoldására indította. Szerinte Szent István 985-ben született (Ann. ecclesiastici, Pozsony 1797-i pozsonyi kiadás, I. 3., 191. l.) Ugyanígy cselekedett Katona s hajlik ilyesféle kötetlen, forrásadat nem támogatta rendezkedésre Pauler is. Ismeretes nb., hogy az „adhuc puer”-formulát már a hartviki szövegezés „adhuc adolescens”-re változtatta. (SS. II., 407. l.) Nyilván a Nagyobb Legenda kevésbé szélsőséges szóhasználata alapján. De Hartvik elhatalmasodása és irányadóvá válása előtt, a XII. század elején némely egyházi körökben a Kisebb Legenda irányítása kétségkívül elfogadott volt. Így találkozzunk a pannonhalmi oklevélben is az „in puericia mea” hivatkozással. Természetesen a szöveg egyes számban beszélő interpolált részében (vö. Szentpétery, Szent István király oklevelei, Szent István Emlékönyv, II. 165. l.), mi nyilván semmi egyebet sem jelent, mint hogy az átfűró e helyt éppen a Kisebb Legendára támaszkodott. (Vö. Erdélyi L. erőltetett és önmagának is ellentmondó mentőkísérlétét. Pann. Rt. I., 108. l.)

Szent István gyermekkorával társítja,⁴⁷ a király halálát viszont 1038-ban történtnek tudja, Szent István uralmát nem negyvenegy évesnek, hanem ennél mindenesetre hosszabbnak kellett hogy tartsa. Innen a 997-i évszám elhallgatása. Arra a kérdésre pedig, hogy a hagyomány részleges elváltoztatására mi indította az író, csak egy válaszunk lehet: valamelyik epochális adata újításszámba kellett, hogy menjen. Tekintve most már, hogy a hatalomba lépő Szent István ifjúsága a Nagyobb Legendában is hangsúlyozott, a századvégi tudat szempontjából ezt a beállítást vélnök elsődlegesnek, s bármilyen idegenül hangzik, az 1038. gyászévet viszonylag újabbkeletű képletnek. Az 1037-i évszám XI. századi feltűnésének egész krónikás hagyományunk igazolta valósága már önmagában bizonyosságul szolgál a helyes keltezésstudat gyors elkopása mellett. Azt kell tehát hinnünk, hogy mikor a Kisebb Legenda írója a századforduló táján, már Kálmán király korában a helyes 1038-i halálévszámot hírré tette, döntését külföldi értesülésre alapította. Hangsúlyozhatjuk, hogy dátumformulája, mint erre dolgozatunk végső fejezetében reatérünk, kimondottan birodalmi gyökérzetre utal. A frissiben történt átültetés tehát egyenesen kézenfekvő. Tény továbbá, hogy a kusza kép egy csapásra kitisztul, ha feltesszük, hogy a helyes halálévszámot a legendaszerző nem belső hagyományból, hanem külföldi, német forrásból vette s a keltezés bevezetése kedvéért csak helyesbíteni iparkodott azt a Nagyobb Legendából még jobban kihüvelyezhető nyilván hazai felfogást, mely a negyvenéves uralmi tartam s a hatalmat átvevő Szent István zsenge korának párhuzamos hangsúlyozása révén úgy látszik a valóságnál korábbi halálévszámhoz igazodott.

A Zágrábi Krónikából mindenesetre ezt a tudatot olvashattuk ki. Véletlen-e, hogy az írott forrásból, bizonyos „vita beati Stephani”-ből meríthető Ranzanus időadatainak elbírálása ugyanerre az eredményre vezet.

*

Ranzanus gazdag anyagú kilencedik indexét a Zágrábi Krónika ugyanannak a tárgynak szentelt szófukar mondataival tartalmi szempontból bajos összehasonlítani. A történeti megfigyelő mégis jellegzetesen rokon és feltűnő vonásokat észlel. Mindkét szövegezés egy Szent István személyével foglalkozó munkára hivatkozik – Ranzanus Vitá-nak, a krónika Legendának mondja –, s Géza új utakra térő életének nevezetes eseményeit egybevágó s az általánosan elfogadottól elütő sorrendben beszéli el. Géza látományát, isteni intelemben mindkettő megkereszteltetése előtt történtnek tudja – mint ezt korábbi dolgozatunkban már kiemeltük. Nem idegen egymástól a két munkát keltezési problematikája sem. Mindegyikük egymástól elütő hagyományok egyeztetési nehézségeivel állott szemben. Míg azonban a Zágrábi Krónika írójának sikerült és sikerülhetett a különböző eredetű évszámok divergenciáját az imént megtárgyalt apróbb torzítások árán leszerelni, Ranzanus számára ugyanez a feladat jóval súlyosabb tartalmúvá alakult. Annál jellemzőbb, hogy Szent István halálának esztendejére vonatkozó tudomásuk ennek ellenére is azonos. S talán még ennél is gondolkodóba ejtőbb, hogy ezt az alapvető adatot mindkét konceptus elködösíti. A Krónika

⁴⁷ Post cuius obitum Stephanus adhuc puer favore principum et plebis in regni solium laudabiliter proventus. SS. II. 394. I.

átalakítja, Ranzanus elrejtí. A Zágrábi Krónika reánk maradt szövegének elkészülte óta eltelt körülbelül másfél évszázad a hagyományalakulás lehetőségeit nagyjában érintetlenül hagyta. A felhozott példákat felesleges ismételtetnünk; elég, ha Bonfini-
ra emlékeztetünk, kinek 1038-at mellőző döntése alig valamivel előzhetette csak meg Ranzanusét. Éppen írónk Magyarországra érkezésének esztendejében, 1488-ban, azonban jelentős fordulat következett. Két kiadásban is napvilágot látott Túrócziinak a helyes évszámot közhírré tevő krónikája s Ranzanusnak, ha csak nem akarta strucc módjára homokba dugni a fejét, mit írástudó és érdeklődő udvari környezetében nyilván nem tehetett, a magyar krónikás tudomásával szemben legalábbis állást kellett foglalnia. Elfogadta Túróczi megszabását? A felületen igen. De évszámegyüttése annyira kaotikus, hogy első pillantásra szinte kételyeket támaszt szerzőnk komolyan-
vehetősége felől. Eljárása lélektanának minden kétséget kizáró meghatározására történeti vizsgálat nem is vállalkozhatik. Annál pontosabban kideríthető időadatainak önmagukban való jelentése. S reánk nézve természetesen ez utóbbi a lényeges. A forráskutatást az író tudata legfeljebb másodlagosan érdekelheti. Az a kérdés, hogy koholt vagy eredeti, kitalált vagy régibb forrásokból átvett érintetlen adatokat őrzött-e meg számunkra?

A tényállás röviden összefoglalva a következő:

Túróczi és Ranzanus epochális évszámai azonosak, de utóbbinál a két határdátum között ott imbolyog egy harmadik időmeghatározás is. Forráskritikai dolgozatunkban már idéztük, hogy Ranzanus szerint a király hatvanhárom évet élt, mire pusztán kronológiai szempontból nem lehetne semmiféle észrevételünk. Mindössze annyi következne belőle, hogy az 1038-ban elhunyt Szent István 975-ben született. Rendkívül meglepő azonban, hogy nem ez következik. Írónk úgy tudja, hogy 969 a király születési éve, ugyanaz az esztendő, melyről a XIV. századi krónikaszerkesztésben olvasunk. A krónika leleplezi az évszám kútfőeredetét is: „quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est.”⁴⁸ Ez a legendáris, de nem Hartvik-megszabta keltezés – tudvalevőleg a reánk maradt Szent István-legendák egyike sem ismer születési évszámot – a Krónika Szent Istvánnal foglalkozó szövegrészében egyetlen időadattal társul, a hartviki szövegek hangsúlyozta augusztus 15-i gyásznappal. A Hartvik-változatok elhalálzási évszámainak valamelyikét viszont hiába keressük. A XIV. századi szerkesztő úgy látszik nem tudott, vagy nem akart dönteni; amint annak idején Kézai sem. Nyilván mindketten egy közösen használt forrás, egy korábbi krónikás fokozat tartózkodását követték. Túróczi aggálytalanabb; a krónikák születési évét a budapesti Hartvik-kódex, illetve a Kisebb Legenda elhalálzási dátumával társítja. Szent István 969-ben született s 1038. augusztus 15-én halt meg.⁴⁹ Hát Ranzanus? Tulajdonképpen nem mondhatunk már semmi újat, hiszen a fentiekben egyenként valamennyi időadatát megemlégtettük. De az együttes a lényeges és szemet szűrő. Ennek jelentését lemérve, gondolom, senki sem fogja feleslegesnek ítélni, miért iparkodunk alább gépies másolásra vagy különleges lélektani helyzetképre utalni. A király 969-ben született,⁵⁰ s 1038. augusztus 15-én halt meg – hatvanhárom éves korá-

⁴⁸ SS. I., 312. l.

⁴⁹ Schwandtner, SS. rerum Hung. 1765., 149. l.

⁵⁰ Ranzanus idomuló hajlandóságt kétségkívül elősegítette, hogy Túróczi szövegében saját születési évszámával találkozott. Hiszen ilyenformán csak a halálévszám tekintetében volt áldozathozatalra szükség.

ban! A számokat úgy csoportosítottuk, hogy a Túróczi-féle séma Ranzanusra minden ellentállás és rendezgetés nélkül közvetlenül reáilleszthető legyen s az életkort a hármas számkomplexumból készakarva kiemeltük. Ennek ellenére sem lehet semmiféle kétségünk eredeti tudata felől. Nem vitás, hogy nem hatvanhárom év az interpolált összetevő – ezt lehetetlen a másik kettőhöz utólag hozzákapcsolni –, hanem az 1038-i esztendő, s Ranzanus Túróczi közbelépése és az adott helyzetben elutasíthatatlan szuggesztíója híján – 1033-ban történt elhalálozás mellett tett volna tanúságot.

Burkolt formában tulajdonképpen így ezt cselekedte s ez a magatartás önmagában és azonnal reámutat a tényállás lényegére. A groteszk együtttest tisztára képtelenség annak rendje és módja szerint lebonyolított tudatos számvetési műveletből eredeztetni. Világos, hogy az eredmény nem Ranzanus eredménye, hanem két különböző feljegyzéstípus egymással egyeztetetlen időadatainak nyers és érintetlen egymás mellé rendelése. Az egyiket ismerjük. Túróczi kronológiai irányításának sajátos következtetéseit frónk más helyén is ki fogjuk mutathatni. S az 1038-i évszám 1488 és 1490 között történő felbukkanása amúgy is, mindenképpen Túróczi hatására vall. A másik szövegezés rejtélyesebb, de egzisztenciális valósága éppen olyan kevésbé vonható kétségbe – mint Túróczié. A 969-i születési év s az 1033-i halálkezelés nyilván ez utóbbi forrásból származó. A tarthatatlan egyenlet önmagában is kezesség a két adat hagyaték-természete mellett. Ugyanezek tűnnek fel nem egy javaközépkori forrásunkban is. Éppen most emeltük ki, hogy a 969-i születési keletet a krónikás hagyomány bővebb képviselői is fenntartották, az 1033-i halálévszámot pedig feltűnően korai „elfrások” hirdetik. Nem egyszer említettük a reini Hartvik-kéziratot s – az 1034-et állító szövegek imént kifejtett alapjelentéséről nem is szólva – az 1033-i évszám irányítása mellett készült, mint következő fejezetünkben rátérünk, a szentjobbfi kiváltságlevél is. Ranzanus egyetértése emez eléggé terjedelmes s általa nem ismert forráscsoporttal nem lehet tudatos mérlegelés műve. Nem hiszünk ilyen feltűnő egyezésekhez vezető véletlenekben sem. Nyilvánvaló, hogy egyik időadatát sem ő eszelte ki, hanem hogy éppen ellenkezőleg, igen régi tudatelemekről van szó, melyek nem egykorúak, nem Szent István idejéből eredők ugyan, de a XII. századnál nyilván régibb keletű hiedelmet, éspedig élő hiedelmet, élő meggyőződést visszhangoznak. A 969-i dátum ellenőrizhetetlen, az 1033-i pedig kétségtelenül téves. S ez utóbbiról mégis azt kell hinnünk, hogy a köztudatból jó időre kiszorította a nyilván hamar feledésbe merült 1038-i halálévszám emlékét.

Amennyire könnyű lesz bőségesebben is bizonyítanunk, hogy az 1033-i évszám Ranzanus alapvető forrásából való, éppen annyira nehéz, illetve jóval nehezebb a fenti tarthatatlan egyenletet papírra vető író eljárásának lélektanát megvilágítanunk. Ismételjük, hogy a szabatos diagnózis nem történeti vizsgálat feladata. Csak vagylagosan felelhetünk, s a két lehetséges eset között csak valószínűségi különbséget mutathatunk ki. Vagy azt kell hinnünk, hogy Ranzanus idevágó szövege gépies átirás, melybe a szórakozott szerző Túróczi halálévszámát minden fontolóravétel nélkül kábán betűzte; vagy éppen ellenkezőleg, közömbös hangú mondatai talán hoszszas, de mindenesetre sikertelen tépelődéseket takarnak s azt jelentik, hogy időadatai között nem tudván igazságot tenni, az egész problémát burkoltan, de érintetlenül át-hárította az utókorra.

Lehetséges a felületes észre nem vevés feltételezése? Nyilván igen. Nem kérdéses, hogy Ranzanus magyarországi küldetése idején már nem volt az a friss és rugalmas elme, ki 1455-ben nagy rendtársának, Ferrer Szent Vincének Vitá-ját megírta volt.⁵¹ Szövege olvasása közben nem egyszer tapasztalhatjuk, hogy nevezetes, sőt látványos események élményei is összekuszálódtak emlékezetében.⁵² Az Epitome rendkívüli alkalom szülte kései munka. Nem valószínű, hogy szerzőnk nagy életművének ideérkezésekor már befejezett kerekszám hatvan könyvét még éppen ezzel az eggyel eredeti terve szerint is meg akarta volna toldani. Másoló hajlandóságát, sietségét ismerjük. Talán reszketett is már kezében a toll, nem sokkal Mátyás király halála után ő is reálépett arra az útra, honnan nincsen visszafordulás. A kritikátlan átvétel tehát elképzelhető, mindjárt hozzátehetjük, hogy némely tünetek ezt teszik jóval valószínűbbé is. De teljesség és méltányosság kedvéért egy másik eshetőségre is reá kell mutatnunk. Ranzanus nem volt problémakereső természet, de a számok félreérthetetlen szavára rendszerint felfigyelt. Alább reá fogunk mutatni Túróczi némely számadatát illető, következetes és jól átgondolt értelmező és egyeztető munkájára. Nem szükségszerűen bizonyos tehát, hogy ugyanabban a fejezetében egy öt esztendő tartalmazó anomálián egyszerűen átsiklott volna. Miután összegezése Turóczi halálévszámán kívül, két az 1038. évet tagadó időadatot is idéz, a kusza képet, egy, a reakényszerített számrejtvényt megfejtteni hasztalan igyekvő elme kapitulációjának is tekinthetjük. Rezignált elfáradás kiütközésének, mely végül is megelégszik a különböző helyekről vett s egymást kizáró időadatok regisztrálásával. Az eredmény szempontjából közömbös, bármelyik magyarázatot választjuk. Akár a feladott játszma sakktablájának zűrzavarát lássuk a groteszk együttesben, akár szórakozott elnézés következtetését, a képtelen eredményt mindenképpen külső indítás okozta, burkolt tiltakozásnak kell ítélnünk Túróczi tudomása ellen. Idétlen megnyilatkozási módja révén talán a világosan kimondott szónál is nyomatékosabban ható színvallásának a Zágrábi Krónika analízise kapcsán sokat emlegetett 1033-i évszám tudat javára.

Ha nem is ennyire, de eléggé szembeszökő egy másik figyelemreméltó jelenség is: Ranzanus és a Bővebb deák krónikák időadatainak rokonsága. Első pillantásra természetesen inkább az eltérések ötlenek szemünkbe. A krónikák nemhogy Szent István életkorát, elhalálzási idejét sem tudják. Születési évszámuk viszont, melyet – mint idéztünk – egy ismeretlen legendából vettek, azonos Ranzanuséval. A kiindulás tehát közös s ez megkönnyíti felismernünk a zárótételek, ha nem is külső, de nyilván elvi rokonságát. Különösen, ha alapvetően történeti szempontját figyelembe vesszük.

⁵¹ Vö. Huizinga, *Herbst des Mittelalters*, 8. l., 1. jegyzet.

⁵² XXVI. indexben világosan és helyesen megírja például, hogy Kapisztránt III. Calixtus pápa küldötte Magyarországba. (M. Florianus, IV. 240. l.) Majd annak rendje és módja szerint beszámol a nádorfejérvári diadalról, Hunyadi és Kapisztrán haláláról, végül pedig arról a római gyászünnepegről, melyet a pápa rendelkezéssel a bíbornoki kollégium rendezett a kereszténység felejthetetlen hősnének emlékezetére. Az intézkedő pápa természetesen csakis III. Calixtus lehetett; Ranzanus kifejezetten megmondja, hogy a szertartáson ő maga is részt vett – ei solemnitali ipse interfui (uo., 247. l.) –, mégis azt állítja, hogy a szereplő pápa V. Miklós volt, III. Calixtus elődje, ki akkor már több mint egy esztendeje, hogy sírjában pihent. Más természetű, de ugyancsak súlyos botlás, mikor úgy tudja, hogy Magyarországot annak idején Szent László király bízta volt a Boldogasszony oltalmára (uo., 254. l.). Ez utóbbi megállapítása nb. arra vall, hogy a Hartvik-legendát vagy nem ismerte, vagy legalábbis nem sok hajszála őszült meg a legenda adatainak számontartásában.

Ha meg kellett állapítanunk, hogy Szent István elhalálozási esztendejének belső, hazai hagyománya középkorunk tudatában nem homogén jellegű – márpedig nem az, hiszen divergens évszámok rajzanak előttünk, egyeduralmat legalábbis forma szerint egyiküknek sem tulajdoníthatunk –, úgy akár alakulási folyamatokról lett legyen szó, mikor is az egymást váltó, felbukkanó, majd elenyésző évszámokban diadalratörő, stagnáló vagy pusztulásra ítélt hagyományváltozatok életsorsának szimbólumait kell keresnünk; akár elírásos természetű adatok forrongó fluktuálásának volnánk a források változó keltezéseinek megfigyelése közben szemtanúi – eleve sejtettük, hogy az évszázadokkal később keletkezett ranzanusi fejezet állásfoglalása nem lesz a krónikákéval tökéletesen egybevágó. Szemmel látható, hogy a halálévszám úgy a krónikás kronológia megteremtőjére, mint Ranzanusra nézve, gordiusi csomó volt, s a problémát mindketten megkerülni iparkodtak. Ranzanus a maga örökségét elhallgatta s helyette „Corpus separatum”-ként befogadta Túróczi előírását. A krónikák nem következtek senkit és semmit, de némaságuk aligha jelent egyebet, mint ugyancsak elhallgatást.

Éppenséggel nem hihetjük ti., hogy a krónikás kronológia magatartását adekvát értesületlenség magyarázhatná. Már Kézairól bajos volna feltennünk, hogy Szent István halálának esztendeje felől semmiféle tudomással sem rendelkezett. A XIV. századi krónikaszerkesztés annyira gazdag történeti anyagot feldolgozó szerzőjéről még inkább. Ám nincsen szükségünk találgatásokra. Tudjuk, meg is említettük már, hogy pontos adatuk volt a Szent István halála és I. Endre trónfoglalása közé eső időtartamra nézve. Miért nem írták ki az ebből adódó évszámot? Nyilván azért, mert más s a köztudatban legalábbis ugyanannyira értékelt dátum, vagy dátumok felől is hallottak. Tartózkodásuk nb. még abban az esetben is figyelemreméltó, ha helyes az a már szóvá tett vélekedésünk, hogy mindketten vákuumot örökölték, s némaságuk a krónikás hagyomány már előttük, már korábban kialakult tudatbizonytalanságának következménye. Láthattuk, hogy Ranzanus is különböző befolyások kereszttüzeiben dolgozott. Ám más világban és más személyi adottságok közepette. A renaissance történeti felfogása, divatja megkívánta a lezárt formát, a határozott döntést még abban az esetben is, ha az nem volt és nem lehetett szigorúan megalapozott. Így állapotodott meg Bonfini és Túróczi egymástól eltérő haláldátumoknál, bizonyára az éppen rendelkezésükre álló s más Hartvik-szövegekkel egybe nem vetett változat útmutatása alapján. Az ő példájukra, de különösen Túróczi hatása alatt Ranzanusnak is határoznia kellett. Miért nem elevenítette fel az 1033-i évszámot, ha állítólagos forrása tulajdonképpen ezt írta elő? Ha Bonfini és Láscai Ozsvát 1034 mellett dönthetett, neki sem esett volna bánatódása az 1038-i esztendő meztagadása miatt. Bizonyára nem; de az ő helyzete egészen különleges. Nem hasonlítható a nagykézsűltésű, kiterjedt forrástanulmány alapján s ellenvélemény híján dolgozó Bonfiniéhoz. Ranzanus aligha merhetett hazai tekintélyekkel, különösképpen Túróczi hatalmas anyagtudásával összeütközésbe kerülni. Nem kérdéses, hogy a rendelkezésre álló szűkös, s egyéb teendőkkal is teletűzdelt idő alatt nem volt módjában a magyar múltba belenőnie. Egész tudománya a Beatrixtól kapott „series principium” tartalma volt. Előbbi fejezetünkben megkíséreltük kimutatni, hogy az elenchusában idézett Vita-szöveget sem ő szötte bele a királylajstromba, hanem már abba illesztetten találta.⁵³ Most kronológiai alapon ugyan-

⁵³Századunk, 1947 57. és 77. l.

ezt kell kimondanunk. Miután series principiuma éppen mint krónikáink legősibb tudomásrétege, Szent István halálát 1037-ben történtnek tudta – megfelelő részletét fentebb szóról szóra idéztük –, a belefoglalt Szent István-legendá 1033-i halálévszámát nyilván már a lajstromkészítő elejtette volt. S maga Ranzanus nem is ezt a viszonylag korai fokozatot vette kézhez. Beatrix kódexe már kétségtelenül a XV. században készült, kronológiája kései beütrésről tanúskodik.

A posteriori be fogjuk bizonyítani, hogy Ranzanus Szent István uralmi tartamát illetőleg ugyanarra az eltorzult megszabásra támaszkodott, melyet legközelebbi s ugyancsak kései szövegrokonságából, Unrestből és a Chr. Knauzianumból ismerünk. Nyilván ezt tartalmazta a királyné adta kézirat is. Míg XIV. századi szövegeink a pesti Hartvik-kódex negyvenöt évét még sértetlenül őrzik, a XV. századi rövid krónikák negyvenhatodik év helyett már negyvenhat betöltött, teljes esztendőről beszélnek. Ennek megfelelően a viszonylag korai haláldátumnak nincs, nem is lehet bennük nyoma. Bizonyos tehát, hogy a kiírt 1033-i keltezés Ranzanusnak nem is került a szeme elé. A megadott 969-i születési évszám s a hatvanhárom esztendő élettartam alapján természetesen könnyűszerrel kiszámíthatta volna. De nyilvánvaló, hogy ha ezt az egyszerű számítást elvégzi s összeméri Túróczi tudomásával, azonnal átlátta volna az adatok egyeztetetlenségét. Ebből következik a legsúlyosabb érv a gépies átmásolás nagyobb valószínűsége mellett. Ha Ranzanus belefog a számolgatásba, s Túróczi halálévszámát, amint de facto megtette, átvenni hajlandó, nyilván kész lett volna az időadatok egybehangelésére is. Egészen jelentéktelen magától adódó mütét végrehajtására lett volna csak szüksége. S megnyugtathatta volna lelkiismeretét is. Hiszen ha Túróczi döntése megfelel a valóságnak, s úgy találja, hogy azt elfogadni illik, az azal ellenkező időadatok nyilván helyesbítendők. Az orvoslásnak három módja is kínálkozott. 969 helyett 975-öt kellett volna egyszerű levonás árán írnia – s megállapíthattuk volna, hogy tudomása egyezik a lengyel forráscsoportéval; el kellett volna az életkort hallgatnia – ezzel tökéletes összhangba került volna Túróczival – esetleg kiegészíthette volna azt hatvannyolc évre – azt mondhatta volna tehát ki, mit a mai kutatás tart leginkább elfogadhatónak. Bármelyik módot választja, egy csapásra valamennyi kronológiai nehézsége felszívódik. Előbb azt mondtuk, hogy Ranzanus ennél rejtettebb időrendi nehézségeket is észrevett és kiküszöbölt. Éppen ezért tartjuk valószínűbbnek, mi több, szinte bizonyosnak, sietség elősegített kritikai kiesés feltételezését. A fonák kép eltüntetése annyira könnyű lett volna, hogy a kavarodás észre nem vétele jóval hihetőbb, mint átlátása és ennek ellenére történt félretétele.

A lényeg mindenesetre vitathatatlan: Ranzanus alapszövege szerint Szent István 1033-ban halt meg.

Ha sikerült kimutatnunk, hogy a Zágrábi Krónikából ismeretes kalkulus szerkesztője új halálévszámot teremtett, s az 1033. évet számvetési érdekek miatt tagadta meg, Ranzanus felől pedig bizonyos, hogy az 1038-i dátumot pusztán csak beletűzte szövegébe, úgy mind jogosabban hihetjük, hogy a XIV. századi krónikák, sőt már Kézai hallgatása is nem véletlen, vagy felületes nemtörődömség, hanem választani nem tudás következése. A Szent Istvánra vonatkozó időadatoknak nyilván már a XIII. században is volt bizonyos alakulási múltja. Az eligazodás, a döntéskeresés már ekkoriban is bizonyos nehézségekbe ütközött. Idéztük a Kisebb Gellért-legendá velencei kódexét; tudjuk, hogy a század legelején már a Bővebb krónikaszo-vegek

csonka, halálévszám felől nem nyilatkozó gyászkeltezt hozza.⁵⁴ Ám, tudomásom szerint, ez a legrégibb ilyen természetű emlékünck. Azt kell tehát vélnünk, hogy az évszám bizonytalanság közvetlen okozója, illetve előidézője, ekkortájt, nem sokkal korábban, szivárgott bele a krónikás tudatba. A helyes időképet felforgató, negyvenöt-⁵⁵ves uralmi tartalommal csakugyan a XII. század vége felé találkozunk első ízben. Múltját kifejtettük; nem kérdéses, hogy ez a nevezetes újítás a pesti Hartvik-kódex frójának szellemi arzenáljából való. Ő az egyetlen, ki az új számösszeget megokolja s reávilágít annak eredetére is. A nyomdába lépő krónikaszövegek sztereotíp negyvenhatodik évét egyedül az ő negyvenöt éves megszabása magyarázza.⁵⁶ A hartviki ha-

⁵⁴ A legendaszöveg (SS. II. 476. l.) igaz, hartviki hegeket mutat, de keltezését nem hihetjük, hogy valaminő Hartvik-kéziratból vette. Egyet sem ismerünk, hogy a halálévszámot ki ne írta. A közvetlen forrás a századforduló táján keletkezett krónika-fokozat kellett, hogy legyen.

⁵⁵ Ezt a velencei kódex nb. még nem vette át, mi a helyes uralmi tartam, bizonyos ellenállásra vall. Kézaiék forrása nyilván azért volt annyira engedékeny, mert – mint a következő fejezetünkben kifejtiük – a XII. századból formaszertől adatzavart örökölt. A pesti kódex napi dátumában és 45 évében végül is megnyugodott, a halálévszám felől viszont, miután erre nézve tudvalevőleg a hartviki hagyomány sem adott egyöntetű irányítást – nyilván nem volt hajlandó döntést kockáztatni.

⁵⁶ Ezt annál inkább ki kell emelnünk, mert kutatásunk körében a korábbi bizonytalanság helyett újabban a források kifejezett magatartásával egyeztetetetlen származtatás kezd gyökeret verni. Míg Pauler óvatos és tapogatózó összegezése a kapukat nyitva hagyta, Hóman leolvasó kísérlete egyetlen lehetőséggel számol. A Zágrábi Krónika rigorózus lelkiismeretességgel kiéptített adategyüttesében szövegromlást keres. Így jut el egy semmi esetre sem XIII. századi eredetű összeadási művelet révén 46 éves uralmi tartamhoz. Szerinte ez a kiindulás. Krónikáink azonban még legalább egy évszázadon át 46. évről beszélnek. A 45 évet megszabó sorszám csak a XV. század folyamán torzult itt-ott – idéztük Unrestet s a Chr. Knauzianumot –, nem is mindenütt, teljes 46 esztendővé. „Ez az állítás (ti. Szent István uralmának 45 éves tartama) – írta Pauler – ellenkezik magával a pesti codex szövegével is, mely szerint István atyjának 997-ben történt halála után jutott uralkodásra, és 1038-ban halt meg, tehát csak 41 esztendeig uralkodott: de megfelel több más forrásunk felfogásának, melyek már a XIII. század elején a szent király uralkodási korát 44–46 esztendőre teszik. Íróink már sokat törték ezen fejüket, de azzal vélték a dolgot magyarázni, hogy Szent István már atya mellett is uralkodott és azzal az idővel együtt töltött 45–46 évet a trónon. De a legendákból nem lehet az ilyen társuralkodást kiolvasni, mint M. Florianus is a kiadás mellé csatolt egyik disquisitójában helyesen megjegyzi (Font. dom. I., 214. l.), s a krónikákban sem találunk semmi nyomot, mely erre utalna. Az tehát egyszerűen íróinknak tévedése, melyben a pesti codexnek interpolátora is osztozott s melynek oka véleményem szerint az a körülmény, hogy a legrégibb kimutatható, a XIII. század elejéről való nagyobb krónika, melynek töredékeit legtisztábban a Zágrábi Krónika tartotta fenn, Szent István uralkodását 41 év, hét hó és 14 napra teszi, mi megfelelhet a legendák adatának, a 997–1038 közt levő időnek. Minthogy azonban ugyanott, a Zágrábi Krónikából következtetve és némely Hartvik-kódexben is, a halálozás 1034-re volt téve, mikor észrevették, hogy tulajdonképpen négy évvel később, 1038-ban halt meg István; a négy évet hozzátoldották és kihozták a 44–46 évet aszerint, amint a hónapokat szabatosabban vagy kevésbé szabatosan számították. Különbön bármint legyen is: a 45 év tévedés, melyet a valódi Hartvikról feltenni nem lehet, hanem az interpolátor egyébiránt menthető tévedésének kell felrónunk.” (A Hartvik-legenda és pesti codex, Századok, 1884. 747–748. l. A Pray-kódex királyjegyzéke – M. Florianus, III. 212. l. – csakugyan 44 évről ír s ennek eredetét Pauler nyilván helyesen jelölte ki. Uo., 748. l., 3. jegyzet. A 46 esztendőt viszont, a XIII. század elejére vonatkoztatottan nála is csak megokolhatatlan eljárásnak tekinthetjük.) Hóman aggálytalanabban ítélte, de döntése – úgy találjuk – az alakulást nem magyarázó látszólagos összefüggésre alapított. „A többi változatok XLVI. uralkodási évével szemben – írta 1925-ben – Z. és V. (ti. a Zágrábi és a Vára-di Krónika) szerint Szent István vezér volt VIII és király XXXIII évig. Hogy ez a két szám egyszerű másolási hiba, az eredeti és helyes III+XXXVIII helyett, *afelől nem lehet kétségünk.*” A Szent László-kori Gesta, 26. l.) Éppen ellenkezőleg, csakis kétségünk lehet! Láttuk és még látni fogjuk, hogy nem egy forrásunk nyíltan vagy burkoltan, de szívsós következetességgel, ugyancsak 1033-ra utal. Tömeges elírással van tehát dolgunk, csak azért, mert az 1033-i évszám helytelen? Ha azt tapasztaljuk, hogy valamely értesítés valóság-

gyományon belül nem akadt követője, a krónikák egyöntetű magatartása viszont csak úgy magyarázható, hogy szövegét vagy ennek valamely reánk nem maradt alteregóját már Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés kronológiájának őse, a krónikás hagyomány reánk maradt Szent István-dátumainak megállapítója is ismerte és használta. Ebből viszont egy más, igen figyelemreméltó bizonyosság következik. Kétségtelen, hogy már ez a bizonyos kronológiai alapvető is az elismertetésért küszködő helyes halálévszám kibontakozásának sodrába eső időben élt. Szinte érthetetlen, hogy a negyvenöt éves uralmi tartammal az 1038-i évszámot is át nem vette. A pesti kódexben – tudjuk – ezt is megtalálta. Íme a hazai forrásanyagot az idegen elfogulatlanságával és feszélyezetlenségével kezelő Mügeln, a Hartvik-legenda koronakérdő és -szerző elbeszélését interpolálva, a pesti kódex mindkét időadatát magáévá tette. A tizenegy esztendő évcsoportot viszont az 1038-i évszám függvényévé téve, I. Endre koronázásának 1048-ba helyezésével – láttuk – csak leszámította. Ez az eljárás természetesen két előzmény feltételezését követeli. Egyrészt valamely igen régi, aránylag érintetlen krónikavariánst vett alapul,⁵⁷ olyat, mely a tizenegy éves időközt sem az augusztus 15-i, sem máskeletű gyásznappal össze még nem kapcsolta. Tehát nem tizenegy évről, hanem csak tizenegyedikről beszélt, mint azt a Gellért-legendában s Ranzanusnál tapasztalhattuk. Sok fontolgatásra ilyenformán nem volt szüksége, semmiféle évtöredékekkel sem kellett befelélnie. Másrészt, ugyanebből a szempontból nyilván az a Hartvik-szöveg is kezére járt, melyet közvetlenül használt. Ez ugyanis nem a pesti kódex megtestesíttette változat lehetett, hanem egy időadataiban még kialakulatlanabb hartviki fokozat – hogy az eredeti-e vagy nem?, alább vizsgáljuk meg –, mely az augusztus 15-i gyásznappal felől még, úgy látszik, hallgatott. Csak így érthetjük meg – egyedülálló jelenség a bővebb krónikavariánsok körében –, hogy Mügeln napi dátumról egyáltalában nem tesz említést. Egyszerűen kihagyta volna? Alig hinnők. Mivelhogy vitathatatlan, hogy valaminő Hartvik-konceptus alapján készült a magyar-

gos tudatot, egykorú véleményt tükrözött, úgy elírásról nem beszélhetünk; lett légyen a kérdéses adat bármennyire téves meggyőződésen alapuló. „Kétségtelen – folytatja Hóman –, hogy a XLVI szám a Z és V. romlott szövegén alapszik. A XIII. századi krónikás – Kézai és a többi krónikáink forrásának frója – a Legendából tudta vagy kiszámította, hogy Szent István 38 évig uralkodott, mint király és kijavította forrásának XXXIII évet a helyes XXXVIII-ra. A koronázás előtti romlott uralkodási évet – VIII – azonban meghagyta s amahoz hozzáadva: VIII+XXXVIII=XLVI-ot kapott a III+XXXVIII és VIII+XXXIII-ból egyaránt kijövő helyes XLI helyett.” (Uo.) A számadás végrehajtásához nem férhet kétség, a római számok következetes használata meg is könnyítené – nem lehet azonban kérdéses, hogy a XIII. századi krónikás-kronológia nem erre támaszkodott, hanem a pesti Hartvik-kódex akkor még eléggé friss keletű indítására. Kutatóink közül ennek ellenére Domanovszky volt – ha nem tévedek – az egyetlen, ki említési sorrendjéből következtetve, a hartviki 45 évet (szövegében a XL év kétségkívül sajtóhiba) ítélte irányadónak. Sajnos nem kizárólagos nyomatékkal. Vagylagosan megjegyezte ugyanis, hogy a tartam „inde quoque ortum esse potest, quod anni regiminis et anni ducatus falso computati et additi sunt (pro 3+38 sic: 8+38) SS I., 321. l., 7. jegyzet. Erre nézve csak egy megjegyzésünk lehet: a számok világosan beszélnek, a források 45 éves tartamudatának egyedül megfelelő alapvetését a pesti Hartvik-kódex hagyta reánk. – Arra a kérdésre, hogy Szent István 38 éves királyi uralma (vö. Hóman, uo., 2. jegyzetét) a Kisebb Legendából magától értetődően kiszámítható-e? – a legenda dátumformulájának kritikája kapcsán még visszatérünk.

⁵⁷ SS. II. 153. l. Tudvalevőleg ő az egyetlen, ki az Altaichi Évkönyvek tudomásával egyezően emlékezik meg Péter király Gizella-ellenes magatartásáról. Vö. Marczali, A m. tört. kútfői az Árpádok körében, 56. l.

lengyel krónika is, sehogyan sem tarthatjuk véletlennek, hogy az augusztus 15-i dátumot ez sem tűzi ki.⁵⁸

Annál kevésbé, mert adódik a két forrás között más, hosszabb részletben megnyilatkozó s szemmel láthatóan ugyancsak Hartvik témakörébe vágó egyezéssel rokonság is. Tudvalevő, hogy Mügeln a Hartvik-legendából átvett tudósítást a Szent Korona itthoni fogadtatásának leírásával zárja,⁵⁹ mit a rendelkezésünkre álló Hartvik-kéziratokban hiába keresünk. Egészen rokontartalmú részletet lelünk ellenben a magyar–lengyel krónika megfelelő helyén.⁶⁰ Ez a kettős párhuzamosság eleve megbarátkoztat Kaindl alább kifejtendő tételével s arra mutat, hogy Hartvik püspök eredeti művével Hartvik-szövegeink egyike sem azonosítható. Nagyon támogatja továbbá előbbi észrevételünket, hogy ti. Mügeln időadatai a hartviki hagyomány régibb keletű alakulási fázisából valók, mint a pesti kódexre támaszkodó deák krónikákéi. A krónikás kronológia eredeti állásának puhatólásakor mégsem indulhatunk ki az ő szövegéből. Ezt éppen a Hartvik-legendát erőteljes beszűremlése tiltja. Lévéen a krónikás hagyomány Szent István életére vonatkozó valamelyes tudomása kétségtől Hartvik művének keletkezésénél korábban írásba foglalt, egészen ősi krónikás időmegszabásokat csak olyan variánsban kereshetünk, mely minden hartviki hatástól mentes. Fenti áttekintésünk kimutatta, hogy legalább egyet ismerünk ilyet. A Zágrábi Krónika alapvető időadatai nem Hartvik nyomán termettek, az önmagában való meghiteltetés tűzpróbáját valamennyi kiállja. Az augusztus 15-i napi dátum ugyanis ilyen kései szövegben nem szükséges, hogy hartviki szövegkapcsolatra mutasson. A XII. században az augusztus 15-i gyásznap emlékének kétségtől a Hartvik-legendát, pontosabban annak pesti változata volt, ha nem is kitzűzője, de széjjelárasztója és meggyökereztetője. De a XIV. században kialakult köztudat és megállapodott gyakorlat mellett, magyar íróknak, akár forrásul használta a Hartvik-legendát, akár nem, más választás bajosan állott rendelkezésre. A krónikás hagyomány – mint látni fogjuk – más napi keletkezés csökevényét is megőrizte. Ennek ellenére Kézaitól kezdve általános az augusztus 15-e mellett való színvallás. Mit sem jelent, ha ebben a Zágrábi Krónika is osztozik. Döntő az eredeti uralmi tartam érintetlen tudata s ezt egyedül a Zágrábi Krónika kalkulusa őrizte meg. Nemcsak szerencsés, hanem feltűnő körülmény, hogy akad ilyen magatartású szövegünk. Mert bár anyagtudásunk alapvetően elütő eredetű s a két hagyománytípus egybeolvasztására még csak kísérlet sem történt – Mügeln említett interpoláló eljárását ti. nem lehet ilyennek nevezni –, kétségtelen, hogy idők fo-

⁵⁸ A szöveg csak Szent István halálának elbeszélése után írja, hogy „instabat autem solempnitas sancte Dei genitricis assumtio gloriosa”. SS. II., 316. l. Tehát az író tudomása szerint Szent István elhalálózása mintha augusztus 15-e előtt következett volna be. Kutatásunk erre a mondatra a M. lengyel krónika előadását egészében komolytalannak ítélvén, nem vetett ügyet. Szerintünk nincs ok, mint erre még visszatérünk, nem Hartvik eredeti tudomását látni benne.

⁵⁹ SS. II., 148. l. S könnyen lehet, hogy a reánk maradt Mügeln-változatok ezt a helyet megcsonkul-tan örökölték reánk. A német krónika kiadója, Travnik Jenő, nyilván helyesen figyelmeztet bizonyos itt be-kevetkezett szövegkiesésre. (Uo. jegyzet.)

⁶⁰ SS. II., 310. l. A fogadtatásról nb. Bonfini is megemlékezik, de nem mint a krónika, székes-fehérvári, hanem esztergomi színhellyel. S nála a szövegrokonság is elmosódóbb. Ez azonban humanista stí-lus és alakítás következtése is lehet. S miután Bonfininak is a Hartvik-legendát az alapvető forrása, kiegészítésképpen az ő tudomását is meg illik említenünk. 1771-i kiadás, 178. l.

lyamán Hartvik és a krónikák között éppen kronológiai síkon az egymásra hatások egész sora alakult ki. A Hartvik-kódexek 1037-i és 1034-i halálévszáma nyilván krónikás eredetű. Talán sikerült is mindkettő jelentését megvilágítanunk. Az 1038-i vizsont, melynek dinamizmusa a középkor vége felé közeledve, egyre növekedni látszik, kétségkívül a hartviki hagyományból települt át némely XV. századi krónikaszövegbe. Annyi bizonyos, hogy, lévén a krónikás hagyomány a régibb, valamint krónikás halálévszámot már maga Hartvik is készen talált. Természetszerű volna tehát, ha feltennénk, hogy azt át is vette. Valóban így történt-e, még nem időse-rű kimondanunk, de mindenesetre feltűnő jelenség, hogy a legérintetlenebb Szent Istvánra vonatkozó időadatokat őrző krónikavariánsunk kalkulálásában ugyanaz az 1033-i halálévszám lappang, melyet a pestivel körülbelül egyidős reini Hartvik-kódex még kendőzetlenül kimond. Nem egészen illogikus, ha úgy sejtjük, hogy a XI–XII. század fordulója táján ez volt az uralkodó meggyőződés s az ettől elűtő kései, XV. századbeli krónikás évszámok egytől egyig beszívargásos képződmények.

Szent István halálát e szerint már maga a XI. századi krónikás tudat egy elírásos jellegű évszámmal társította volna. Meglepő eshetőség, de éppen nem lehetetlen. Egyetlen előfeltétel magyarázhatja. Ha a krónikás hagyomány legelső, a XI. század végén élt összegezője Szent Istvánra vonatkozó időadatait olyan forráselőzményből vette, mely évtizedekkel Szent István halála után íródván az évszámban tévedhetett s a szent király halálát történetesen 1033-ra tette, az idegenszerű jelenség magától értetődővé válik. Ha így történt volna, egy csapásra új minősítést nyernének forrásaink „elírásos” dátumai.

Egyelőre elegendő, ha kimutathattuk, hogy a krónikák keltezési rendszerét a Zágrábi Krónikához kell mérnünk.⁶¹

⁶¹ További kronológiai érveinket, a Szent Jobb hagyományának tanúságát s a Hartvik-legenda alakulástörténetét dolgozatunk befejező részében fejtjük ki.

AZ ANONYMUS-KUTATÁS ÚJABB EREDMÉNYEI ÉS PROBLÉMÁI

1946-ban volt 200 éve annak, hogy Béla király titokzatos nótáriusának történeti műve nyomtatásban először megjelent s azzal a bevezetéssel, melyet Bél Mátyás e kiadványok elé írt, a „Névtelen”, „Anonymus” személye és történeti műve körül a vitatkozás megindult. Ebből az alkalomból külön tanulmányban mutattam be e 200 éves kérdés történetét és rámutattam annak fő problémáira és szempontjaira is.¹

Az azóta eltelt rövid idő alatt – mintha csak a „kétszeres centenáriumnak” akartak volna áldozni – oly sok értékes munka látott napvilágot (és van még, tudomásunk szerint, megjelenés előtt), amennyit azelőtt talán évtizedek alatt sem mutatott fel történettudományunk s ezért érdemesnek látszott e munkák eredményeivel s az azok nyomán feltáruló újabb problémákkal e külön összefoglalásban vagy tanulmányban foglalkozni.

E tanulmányok eredményeinek már első futólagos egybevetése után is az derül ki, hogy az Anonymus-kutatás problémája az utóbbi években lényegesen megváltozott. Míg ugyanis korábban – csaknem az egész 200 éven keresztül – a „titokzatos” szerző személye és kora állott az érdeklődés és a vizsgálat középpontjában, addig most egyszerűen az általa alkotott *történelmi mű* mint irodalmi produktum kerül vizsgálat alá – a kor és személy kérdésében e kutatók mindnyájan elfogadván kiindulási alapul azokat az eredményeket, melyeket 1947-ben megjelent tanulmányában e sorok írója publikált.²

Az új Anonymus-„ciklus” ismertetését Váczy Péternek a Turul 1944–46. évi öszszevont évfolyamában, de csak 1947-ben megjelent tanulmányával kell kezdenünk.³ E gondosan szerkesztett és sok új szemponttal gazdag értekezés Anonymus frott forrásainak egyikét, az ún. Justinus-kivonatot veszi vizsgálat alá, de tárgyalása során részletesen foglalkozik a Justinus-problémával összefüggő régi Gesta kérdéseivel is, sőt több alkalommal érinti P. mester harmadik fontos forrásának, Regino-nak a Gestához való viszonyát is. Ezt a képet – mely így végeredményben magisterünk öszszes frott forrásait felöleli – kiegészíti a „Névtelen” jegyző iskoláztatásának, művelt-

¹ „A 200 éves Anonymus-kérdés.” (Magyar Könyvszemle, 1946.)

² Itt jegyezzük meg, hogy nem sokkal az első Anonymus- tanulmányunk megjelenése után (mely elsősorban az író korának és személyének volt szentelve), mi is megkíséreltük magáról a *Gesta*-ról, mint történeti műről képet rajzolni, ez az – 1938-ban megírt – értekezésünk azonban csak 1947-ben jelenhetett meg. (Magyar Nyelv, XLIII. évf., 1947. 117–127., 193–200. és 246–253. l.) Eredményeit, ahol szükségesnek látszik, az alábbi mondandók során érinteni fogjuk.

³ Anonymus és a Justinus-kivonat. (Turul, 58–60. kötet, 1944–1946. évf., 1–13. l.)

ségének jellemzése s a *Gesta Hungarorum*-nak az egész európai irodalomba való „beiktatása”.

A Justinus-probléma egyike a sokfelé ágazó és sokfelé mutató Anonymus-kutatás legérdekesebb kérdéseinek s amellet nemcsak szorosabb értelemben vett „magyar” ügy – amint talán az ősgestáról lehetne állítani –, hanem általános „európai” probléma. Ebben a tekintetben sok hasonlóságot mutat a Dares-kérdéssel. Problematikai kialakítását illetve azonban annál sokkal újabb. Míg ugyanis Dares és Anonymus viszonyát már – másfél századdal ezelőtt – Cornides ismerte s az átvételeket szinte a mai kutatást megszügyenítő pontossággal tisztázta (éspedig úgy látszik egy 1558-ból származó baseli Dares-kiadás alapján)⁴ – addig Justinusszal, illetőleg kivonataival s ezeknek a középkori történetíráshoz való viszonyával csak a múlt század hetvenes éveiben kezdenek a külföldi tudósok foglalkozni⁵ s hozzánk az egész probléma még később jut el.⁶

Nálunk – Fr. Rühl-nek 1883-ban megjelent közlése ellenére – határozottabban csak Fóti József Lajosnak 1912-ben és 1913-ban megjelent két tanulmánya óta kezdtek érdeklődést mutatni, aki Góg és Magóg kérdésével kapcsolatban foglalkozott a Justinus-ból kivonatolt „*Exordia Scythica*” adataival is.⁷ Később különböző szempontokból hozzászóltak a kérdéshez: Gombocz Zoltán (1918), Hóman Bálint (1925), Eckhardt Sándor (1928), Deér József (1930) és legújabban Gyóry János (1942 és 1943).⁸ Bár e fejtegetések során sok értékes megjegyzés hangzott el – így módszertani szempontból különösen értékesnek kell tartanunk Gombocz, Eckhardt és Gyóry megjegyeléseit: az Anonymusszal kapcsolatba hozható munkák „kéziratos” vagy „lelőhelyi” összefüggéseiről (amire később még visszatérünk), mégis e két történeti mű: az *Exordia Scythica* és a *Gesta Hungarorum* teljes szövegének egybevetése csak a legutóbbi időkben történt meg. Első kísérletnek tekinthetjük – Deér 1930-ban megjelent tanulmányától eltekintve, mely nem tér ki az egész szövegre – Jakubovich Emilnek a Szentpétery Imre által szerkesztett „*Scriptores*” Anonymus szövegéhez kapcsolódó forrásanalízisét (1937), mely széljegyzetekkel és tipografiai eszközökkel mutatja ki a *Gesta* összefüggéseit forrásaival s így szükségképpen a *Gesta*-nak Justinus-ból származó részeit is tisztázni igyekszik.⁹ – Időrendben másodikkak kellene tekinteni a mi 1938-ban megírt, fentebb említett tanulmányunkat, mely a *Gesta* szövegét és az *Exordia Scythica* megfelelő részeit szintén teljes egészében egybevetette, de mivel e munka csak 1947-ben jelent meg, éspedig valamivel később, mint Váczy Péter munkája,¹⁰

⁴ *Danielis Cornides: Vindiciae Anonymi Belae regis notarii, editae, auctae a Christiano Engel Buda, 1802., 31–34. l.* (A Dares-kiadásról a 31. lapon Engel megjegyzése szól.)

⁵ Vö. *Franz Rühl: Die Verbreitung des Justinus im Mittelalter, Leipzig, 1870.*

⁶ Így pl. a múlt század talán legkiválóbb Anonymus-ismerője: M. Florianus, – Anonymusnak forrásaival való egyezéseit kimutató összeállításában, ahol Dares, Regino, sőt – bár még nem ilyen kifejezetten – a régi gesta párhuzamos helyei is fel vannak tüntetve, Justinusról még semmit sem tud. *Fontes domestici, II.*

⁷ Vö. Váczy, i. m. 13. l., 6. j. Fóti első tanulmánya a Heinrich-Emlékkönyvben (1912.) jelent meg (25–29. l.).

⁸ Vö. Váczy, i. m. 13. l., 6 j. és 14. l., 37. j.

⁹ E. Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Budapestini, MCMXXXVII. Vol. I. 34. és 36. l.*

¹⁰ Magyar Nyelv, 1947., Justinusról és az *Exordia Scythica*-ról: 119–122. l.

a prioritás „jogáról” le kell mondanunk, s megelégszünk az „æqui loco” helyezés-sel. (Ugyanez a helyzet áll fenn, mint látni fogjuk Tóth Zoltán és Győry János munkáinak bizonyos részletei között is.)

Milyen eredményeket hozott e három analízis? Jakubovich forráskritikai glosszáit és taglalását, sajnos, ma már nem tekinthetjük még csak kiindulási alpnak sem. Váczy és a saját eredményeink között az átvételek részleteit illetőleg nem látunk semmi komolyabb ellentétet, annak ellenére, hogy míg mi csak az *Exordia Scythica* bambergi szövegét hasonlítottuk össze (mivel ezt láttuk Anonymus szövegéhez legközelebb állónak), addig Váczy az összehasonlításához felhasználja a firenzei Codex Laurentianus-t is.¹¹ Váczy eredményei – melyeket a miénknél nagyobb anyag alapján és sokkal részletesebben állított egybe – kétségtelenül nagy eredményt jelentenek az *Exordia* és a *Gesta* anyagának feltárásához is, valamint a Regino-kölcsönzések kérdéséhez is.

Váczy felfogása egy dologban tér el lényegesen az általános felfogástól és egyben a mi eredményeinktől is s ez: az átvétel *útjának* kérdése: ahogyan az *Exordia Scythica* elemei a *Gesta Hungarorum*-ba jutottak. A kutatók legnagyobb része Fr. Rühl óta azon a véleményen volt, hogy Anonymus *közvetlenül* használta az *Exordia*-t,¹² ilyen értelemben szólt a kérdésről Győry János is 1942-ben megjelent dolgozatában¹³ s e véleményüktől függetlenül saját kutatásaink alapján ilyen véleményre jutottunk mi is fentebb említett 1938-ban lezárt munkánkban.¹⁴

Ezzel szemben Váczy jelen munkájában arra az eredményre jut, hogy „Névtelenünk sohasem olvasta a Justinus-kivonatot, az ebből származó részletek úgy jutottak művébe, hogy fő forrását, az azóta elveszett XI. századi *Gesta Ungarorum*ot II. Géza-korabeli átdolgozásban kiírta. Nem ő, hanem a XI. századbéli *Gesta*-író volt a Justinus-kivonat magyarországi ismerője és felhasználója”. S ehhez hozzáteszi: „Valóban erről az erősen egyházas szellemű férfiúról inkább tételezhető fel, hogy Justinus-kivonatot olvasott, mint ahogy minden valószínűség szerint a krónikák Regino-átvételei is tőle erednek...” (I. m. 4. l.) S később még a következőket olvassuk: „A szövegek egybevetéséből kiderült az, hogy Anonymus és a későbbi krónikaszerkesztők sohasem látták az *Exordia Scythica*-t teljes szövegében. Csak annyit ismertek belőle, amennyit az elveszett XI. századi ősgesta ismeretlen írója felhasználó műve megírásánál.” (I. m. 12. l.)

E kérdésre később még Győry János munkájának ismertetésekor visszatérünk, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a Győry által ott¹⁵ felvetett „kompromisszumos” megoldást – úgy a Justinus-kivonattal, mint Reginoval szemben – nem tartanánk tel-

¹¹ Váczy egy megjegyzésével kapcsolatban, amely úgy látszik Eckhardt Sándor véleményére vonatkozik – aki szintén a bambergi kódexben fennmaradt szöveget tartja Anonymushoz közelebb állónak –, meg kell jegyeznünk, hogy legalábbis a magunk részéről – a bambergi szövegről beszélve, nem tartjuk szükségképpen követelménynek, hogy Anonymusnak Bambergben vagy annak környékén kellett volna járnia.

¹² Vö. Váczynál 12. lap, 6. jegyzet.

¹³ *Magyarságtudomány*, 1942., 11–12., 17. l.

¹⁴ *Magyar Nyelv*, 1947., 119–122. l.

¹⁵ 50. lap, 42. jegyzet.

jes lehetetlennek, legalább is olyan értelemben és módon, ahogyan azt mi Reginoval szemben megállapíthatónak véltük.¹⁶

A Justinus-kivonattal kapcsolatban itt még egy érdekes módszertani kérdést szeretnénk külön is kiemelni, aminek kifejlesztéséhez Váczy jelenlegi munkája is hozzájárult s ez az, amit fentebb, mint a kéziratok „lelőhelyi” összefüggését jelöltük meg, de nevezhetnénk „kódex-szociológiai” módszernek is (itt gondolva a modern növény-szociológiának a „lelőhelyekre” vonatkozó hasonló módszerére). Irodalmunkban (tudomásunk szerint) először Gombocz Zoltán hívta fel a figyelmet arra, hogy az Exordia Scythica firenzei kódexében az első helyen levő Justinus-kivonat mellett közvetlenül a Dares-szöveg található s ebből azt a következtetést vonta le, hogy a Justinus-kivonat „szintén Névtelenünk főiskolai olvasmányai közé tartozott”.¹⁷ Ezt az újszerű módszert alkalmazta Eckhardt Sándor 1928-ban megjelent tanulmányában,¹⁸ ahol a Justinus-kivonat másik lelőhelyére: a bambergi kódexre s annak kéziratossági kapcsolataira hívta fel a figyelmet (Justinus-kivonat, egy Trója-történet és egy Aeneis-kivonat) amihez, mint arra Győry János figyelmeztet, még egy Nagy Sándorról szóló *Historia de Praeliis* című regény is járult.¹⁹

Bár Justinus-kivonatot nem tartalmaz, mint módszertani és tudománytörténeti szempontból ebbe a sorozatba tartozót, kell megemlítenünk Győry János 1942-ben megjelent összeállítását, aki a párizsi Bibliothèque Nationale kéziratossági anyagát vizsgálta meg Anonymus forrásaival kapcsolatban s az a néhány sor, amit erről közöl,²⁰ szerintünk az Anonymus-probléma (sőt az egész európai összehasonlító irodalomtörténet számára), lapokra terjedő elméletekkel felér. Belőle a Darest olvasó középkori historikusoknak nemcsak az *ars dictandikkal* vagy Nagy Sándor-történetekkel való kapcsolatai lesznek kétségtelenek – amit a magyar kutatás, éppen a Gesta alapján, már eddig is sejtett –, hanem kétségtelenül elfogadhatóvá lesz pl. az a kapcsolat, amit Fest Sándor az angol Geoffrey of Monmouth *Gesta*-jával kapcsolatban már 1936-ban felvetett, aminek azonban az általa – sőt Győry által éppen a tanulmányban – bemutatott forrásanalitikai egyeztetések önmagukban, véleményem szerint, nem tudnának megnyugtató hitelt kelteni.

Ilyen szempontokból tekintve igen hasznosnak és problématisztázónak kell tartanunk azt a részletes és pontos jellemzést, amit Váczy a Justinus-kivonatot őrző különböző kódexekről nyújt, felhívva a figyelmet arra, hogy a firenzei és bambergi kódexeken kívül, amelyeket eddig a kutatók előtérbe helyeztek, még más variánsokkal

¹⁶ Magyar Nyelv, 1947., 122–125. l., az átvétel útjáról a 124. l.

¹⁷ A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. (Nyelvtudományi Közlemények, 1917–1920., 146. l.)

¹⁸ A pannoniai hun történet keletkezése. (Századok, 1928. 606. l.)

¹⁹ E megfigyelés módszertani értékéből Győry János észrevételei (Magyarságtudomány, 1942., 12. l., 2. j.) nem vonnak le semmit. Az *Exordia* bambergi szövegét illetően a magunk részéről egyébként meg kell jegyeznünk, hogy mi is – Eckhardt-tól függetlenül – ezt a szöveget láttuk P. mester szövegéhez legközelebb állónak. Ami pedig az átvétel útját illeti, nem kell szükségképpen arra gondolni (Vö. Váczy, l.), hogy P. mester Bambergben vagy akár Németországban járt volna, mivel itt, véleményünk szerint, a bambergi kódexről nem mint egy „egyéni” és „egyetlen” példányról („exemplum”-ról), hanem mint „típusról” vagy „variáns”-ról van szó, amelyhez hasonló vagy hasonlóak akár Itália közepén is keletkezettek, amint hogy maga a bambergi példány is, amint azt Váczy, Waitz nyomán, kiemeli, olasz eredetet mutat. (Vö. Váczy, i. h. 3. lap.)

²⁰ Magyarságtudomány, 1942., 22–23. l.

is számolni kell. Hasonlóképpen igen hasznos az a néhány sor is, amelyben a kódexek tartalmát bemutatja. „...a Codex Laurentianus az Exordia Scythica szövegén kívül... Dares Phrygius Trója-történetét is magában foglalja, valamint egy elbeszélést Trója ostromáról, egy Aeneis-kommentárt és Apollonius Tyrius históriáját. Hasonló jellegű a bambergi kódex összetétele is...” (I. h. 3. l.) E „kódexológiai” összeállítás alapján azonban – hasonlóan ahhoz, amit előbb, Györy közlései alapján, Geoffrey művével kapcsolatban megállapítottunk – mindenképpen arra az eredményre kell jutnunk, hogy P. magisternek – aki Dares és a trójai és görög történetek iránt oly nagy érdeklődést mutatott, hogy ilyeneket „*propria stilo*” maga is írt – tanulmányai során –, vagy akár itáliai útja alkalmával, amikor a pápai levéltárban járt – könnyen megvolt a lehetősége, hogy egy olyan kódexszel találkozzék, amelybe Dares és a többi művek mellett az *Exordia Scythica* szövege is be volt másolva.

*

Váczy munkájához hasonlóan a *Gesta*-val szintén elsősorban mint irodalmi alkotással foglalkozik Inokai Tóth Zoltánnak hasonlóképpen 1947-ben megjelent tanulmánya: „*Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében.*”²¹ Mivel e tanulmány éppen e folyóirat lapjain jelent meg, tartalmának részletes bemutatása helyett – bár annak jóformán minden részletét igen tanulságosnak és hasznosnak tartjuk – inkább csak főbb szempontjaira akarunk rámutatni, s azokra az érintkezési pontokra és kapcsolatokra, amelyek az egész Anonymus-irodalommal és problematikával összefűzik. Ebből a szempontból eredményeit 3 csoportba sorozhatjuk: Megkülönböztethetjük azokat az eredményeket, amelyek a *Gesta*-nak frott forrásaira vonatkoznak, továbbá azokat, amelyek e műnek a szóbelileg fenntartott hagyományokkal való viszonyát tárgyalják s végül azokat az eredményeket, amelyek P. mester művét inkább formatörténeti szempontból érintik: annak módszerére, felépítésére és létrejöttére vonatkoznak.

Az első kérdéscsoporthoz nyújt sok értékes anyagot és szempontot a munkának főképpen a IV. V. és VI. fejezete: „A honfoglalás a régi gestában”, „A honfoglalás elbeszélésének visszaállítása” és „Tuhutum és Gelou históriájának összetevői” közül „Az frott források” tárgyalása. Legérdekesebbek azonban Tóth Zoltán tanulmányának azok a részei (főképpen a II. és III. fejezet), amelyek a *Gesta*-t egy eddig jóformán alig alkalmazott szempontból veszik vizsgálat alá: a mű *genesis*e szempontjából. Tóth ezt a vizsgálatot oly finom analízissel és széles szempontok alkalmazásával végzi el, hogy ezzel nemcsak P. magister, hanem általában a középkori történetíró „műhelyébe” vagy talán – a Képes Krónika egyik ábrázolására gondolva²² – azt is mondhatnánk, hogy „fró-asztalkájára” enged bepillantást. E kétségtelen érdekes és – legnagyobb részében elfogadható, sőt meggyőző analízisből azt látjuk, hogy Anonymus műve nem egyszerre, egy „lélegzetre” jött létre, hanem írója – aki, véleményünk szerint, ha nem is volt oly rossz latin stílusista, mint amilyenek Pauler Gyula titulálta,²³

²¹ Századok, 1945–1946., 21–84. l. Megjelent 1947-ben.

²² Vö. Chronicon Marci.

²³ „Egy ilyen latin-nyelv gyötrő pap volt – mert kétségkívül az volt –” stb. írja Pauler: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. k., 2. kiadás, 1899, 359. l.

de olyan kiváló és „tudatos” stílus-művész sem, mint Győry János alább ismertető munkája véli – a nyelven túl sokat bajlódott magával a materiával is, s munkája csak különböző irányú anyaggyűjtés, többszöri átgondolás, kijavítás és kiegészítés után jött létre. A kiinduló pontot Tóth Z. számára Karácsonyi Jánosnak egy 1909-ben megjelent tanulmánya adta, mely a Szent István anyjáról szóló adatok „megrostálása” során szükségképpen eljutott Tühütüm-nek Anonymusnál található történetéhez is s ezzel kapcsolatban azon véleményének adott kifejezést, hogy Anonymus mai szövegének 24–27. fejezetei – valamint néhány más kisebb részlet is – nem tartoznak bele szervesen a gesta elbeszélésébe s ezt a feltevést, a kor hiperkritikus magatartásának megfelelően, mindjárt azzal toldotta meg, hogy e részek későbbi interpolációk, melyeket a – szerinte a XIII. század végén élt – másoló iktatott be a Névtelen művébe. Ezt a feltevést, melynek kétségtelen érdeme, hogy először vett észre bizonyos egyenetlenségeket a Névtelen jegyző szövegében – bár azokat kora szellemének s fejletlen irodalomtechnikai ismereteinek megfelelően helytelenül magyarázta – helyesbíti, tovább építi és kétségtelenül elfogadható magyarázattal indokolja Tóth Z. – Anonymus több fejezete (21–23., 28) finom elemzésével és értelmezésével – amilyen például a Gesta által kettős és hármas csoportokban szerepeltetett vezérének megfigyelése – kimutatja, hogy Tühütüm históriája általában (tehát nemcsak a 24–27. fejezet, hanem a 21–23. fejezet vonatkozó részei is) nem szerepelt Anonymus első elgondolásában: „nem volt része Anonymus gestája elsődleges megfogalmazásának”, ez „később került bele, mint Szabolcs és Tas története”, Tóth Z. azonban nem gondol valami késői interpolációra – mint Karácsonyi –, hanem világosan leszögezi: „Nyilvánvaló szöveg- és stíluskritikai okok kétségtelenné teszik, hogy kizárólag Anonymus írhatta meg őket.” Tóth okát is adja ez átalakításnak, hogy ti. „a szerző a régi Gesta Gyula-motívumához alkalmazkodik és arra törekszik, hogy Tühütümnek minél kiemelkedőbb helyet biztosítson a honfoglalás hősei sorában”. Ez a gondolatmenet és eredmény, melyet idáig minden tekintetben elfogadhatónak látunk, adja T. Z.-nak a gondolatot, hogy az egész Gestát megvizsgálja hasonló szempontok alapján.

A Gesta kialakulása szempontjából irányt adóknak tekinti azt a körülményt, hogy a Gesta részben frott forrásokot használt fel, részben szóbeli értesüléseket. Az frott források közül azonban Tóth Z. csak a régi Gestát tárgyalja részletesebben és egészen röviden érinti Darest és a Nagy Sándorról szóló históriát, Justinust és Reginot azonban – amelyek közül előbbi Scithia földjéről és a scithákról szolgált Anonymusnak forrásul, utóbbi pedig főképpen a kalandozásokkal kapcsolatban²⁴ – figyelmen kívül hagyja s talán ez az oka, hogy az frott forrásokból származó részeket kissé egyoldalúan fogja fel, úgy, mintha azok tisztán a fejedelmi ház történetét tartalmazták volna, s így jut el a *genealogia regum* vagy *gesta regum* fogalmához. A fejtegetés további folyamán rámutat arra, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés során, melyekhez szorosán kapcsolódnak a fellendülő írásbeliség követelményei, mind nagyobb szerepet játszik az uralkodóház mellett a feltörekvő birtokos arisztokrácia, amelynek társadalmi fejlődésével kapcsolatban történeti tudata és igénye is kialakul s így az ő hagyományait is kezdik írásba foglalni, így jön létre a *genealogia* vagy *gesta nobilium*, ami – ha jól értjük – szintén elsősorban mint Anonymus művéből kielémezett „műfaj” sze-

²⁴Vö. Szilágyi Loránd: P. Magister forrásai és módszere. (I. m. 119–125. lap.)

repelel Tóth Z.-nál, bár azt talán a korábbi fejlődés megjelölésére is érti, amit ilyen formában el lehet fogadni.

E fejtegetések eredményeként Tóth Z. rámutat arra, hogy Anonymus munkájának genezise e kétféle forrásanyag küzdelméből jött létre. Anonymus előbb fogalmazta meg azokat a részeket, amelyekre írott források álltak rendelkezésre (szerinte a fejedelmi ház „gesta”-ját), s csak amikor ezek a részek készen voltak, kezdte feldolgozni s ebbe a keretbe beilleszteni azokat a szóbeli hagyományokat is, melyeket az egyes nemzetségekről összegyűjtött – azonban ezeket sem egyszerre (amint azt Tühtüm története, s annak Szabolcs és Tas történetéhez való viszonya bizonyítja). „Nem valószínű, hogy ez a többrétű mű – írja Tóth Z. eredményei összefoglalásaképpen – egy öntetben, egyszeri nekiiramodással készült volna el. A sokféle, hallomásból ömlő anyag a könyv-gestának induló művet feldagasztotta, szétfeszítette, megerjesztette. Ez a folyamat csak lépésről lépésre történhetett. A szájhagyomány bekapcsolása önmagában is, legalább a mű keletkezésének kezdeti szakaszában, az írott forrásanyaghoz képest interpolációs jelenség...” (33. l.) Mindezt általában helyesnek és elfogadhatónak tartjuk s különösen ki kell emelnünk módszertani szempontból azt az eljárást, ahogy a szerző a kétféle eredetű (írott és szóbeli) szövegben a *castrum* és *civitas* szavak különbözőségét észreveszi.

Legfeljebb az ellen merülhetnének fel kifogások, – éspedig úgy tárgyi, mint filológiai és diplomatikai szempontból –, ha a kétféle anyagot mindenképpen, mint az Árpádok és a nemesek (vagy pláne „főnemesek”) történetét akarvánk értelmezni. Ugyanis – bár kétségtelen, hogy a *Gesta Hungarorum* írott forrásainak nagy része, így elsősorban a régi Gesta, a fejedelmi ház történetét tartalmazta –, de már a régi Gestában is bennfoglaltattak – mint Váczy előbb említett tanulmánya az eddigieknél határozottabban kimutatja – bizonyos Justinus- és Regino-elemek, s ezeket magisterünk úgy látszik külön is részletesen beledolgozta művébe. Márpedig úgy a Justinus-kivonat, mint Regino, nem uralkodókat vagy fejedelmeket emlegetnek (eltekintve az egy Magog királytól), hanem a földről és a népről szólnak: „*terra Scithica*”, „*gens Scithica*”, „*gens Ungarorum*” stb. S talán ez volt az oka annak, hogy már a régi Gesta szerzője is – minden jel szerint – ezt a címet adta művének: *Gesta Ungarorum*: a „*magyarok*” tettei, nem pedig azt, hogy „*Gesta regum*” vagy „*Gesta regum Ungarie*”, holott ilyen analógiát találhatott volna bizonyára már a XI. században is, hiszen Angliában még a XII. század közepén is keletkezik ilyen mű: „*Historia regum Britannie*”. Ugyanilyen módon P. magister is annak ellenére, hogy a nemzetségek szóbeli hagyományait felhasználta²⁵ – határozottan „*Gesta Hungarorum*”-nak nevezi művét, holott éppen az ő korában francia és spanyol földön még ilyen művek is keletkeznek: „*Gesta Comitum*”, „*Gesta consulum*” stb. Azt ugyanis; hogy a prologus „*genealogia regum ... et nobilium*” szavaiból ilyen megkülönböztetést olvashassunk ki, úgy filológiailag, mint diplomatikailag alig tekinthető helytállóknak s az „*exordium genealogie*”-t alig lehet „műfajnak” értelmezni, pláne úgy, hogy az egyenesen „*gesta*” szóval lenne helyettesíthető.

Mindettől eltekintve Tóth Z. egész fejtegetése határozott nyeresége irodalmunknak s még e két műkifejezésének is, ha körültekintéssel használjuk, megvan a maguk

²⁵ Vö. Szilágyi L. i. h. 193–200. és 246–253. l.

heüretikus értéke. Ellenben teljes mértékben igazoltaknak és „pozitíveknek” tekintetjük azokat az eredményeit, melyek P. mester munkájának történetiszemléletére és munkamódszerére, valamint a többi történeti munkákhoz való viszonyára vonatkoznak és a Gelou-hagyomány frott és szóbeli forrásaira. Rendkívül érdekes az a fejtegetése, amelyben a legrégebb történeti munkáinak *tipizáló törekvéseit* mutatja be, amivel kapcsolatban talán gondolhatunk a *szóbeli költészet kerekítő, csiszoló hatásaira* is, amire már Arany János rámutatott „*Naiv époszunk*”-ról szóló fejtegetéseiben.²⁶

*

E két tanulmánynál nagyobb terjedelmű Györy Jánosnak a jelen 1948. évben megjelent munkája: *Gesta regum – gesta nobilium*.²⁷ E szépen és ötletesen kiállított Anonymus-könyv tulajdonképpen az Anonymus-kérdés egészére kiterjed, sőt azon túl az általános európai irodalomtörténetbe, sőt általános történetbe is igyekszik beállítani ezt az aránylag kis kiterjedésű magyar problémát: leghasznosabb részei Györy munkájának azok a fejezetek, ahol Anonymus műveivel, mint irodalmi alkotással foglalkozik s ezekkel a finom filológus-munkálatokkal viszi előbbre – sokszor igen lényegesen – az „első” magyar történetíróról való ismereteinket. A következőkben a munkának elsősorban ezeket a „pozitív” eredményeit szándékozunk megbeszélés tárgyává tenni. Ezek az eredmények sok tekintetben a szerzőnek egy korábban megjelent tanulmányára²⁸ támaszkodnak, de ehhez viszonyítva is sok új van ebben a „legújabb” Anonymus-könyvben.

Először is ki kell emelnünk, hogy Györy sok értékes adatot hoz P. magister forrásaihoz. Míg Váczy és Tóth Zoltán tanulmánya (és a mi tanulmányunk is) inkább P. mester tulajdonképpeni *történeti* forrásaival foglalkoznak (amelyek úgy látszik inkább az olasz és német területről, mint „szomszédos” országokból származtak és természetesen a hazai talajból), addig Györy főképpen azokat az irodalmi alkotásokat gyűjti össze, amelyek Anonymusnak inkább *irodalmi* mintaképpül szolgáltak s a francia kultúrkörből származtak. E tekintetben a francia és az erős francia hatást mutató angol irodalmon kívül (amely utóbbit főképpen Fest 1936-ban megjelent tanulmánya óta kezdtünk az Anonymus-kérdés szempontjából megismerni), Györy kiterjeszti kutatásait a francia kultúrának még egy „kisugárzására”: a délfancia kapcsolatokat mutató aragón irodalomra. S az egész kutatást beállítja a XII. századi francia renaissance áramlatába, melynek – a legújabb s az általa gondosan feldolgozott irodalom alapján – modern és újszerű rajzát adja.

Az előadás folyamán pontos analízis alá kerül Anonymus két régtől ismert „forrása”: egyrészt Dares Phrygius műve a trójai háborúról, *De excidio Trojae historia*, valamint a Nagy Sándor történetét tárgyaló: *Historia de praeliis Alexandri Magni*. Nemcsak Dares és P. magister egyező helyeit veti egybe (40–41 lap), amit végered-

²⁶ Arany János prózai dolgozatai. 333–350. I. Először megjelent a „Koszortú” 1863. évi folyamában.

²⁷ Teljes címén: *Gesta regum – gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. (Túróczy-Trostler József előszavával.) (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. XXIX. Szerk.: Tolnai Gábor.) Budapest, 1948. 80–117. I. Francia kivonattal.)

²⁸ Györy János: P. magister franciaországi olvasmányai. (Magyarságtudomány, I. évf., 1942. 8–25. l.)

ményben már Cornides és M. Florianus munkáiból is ismertünk, hanem részletesen foglalkozik Daresnek a francia és az európai irodalomban való elterjedésével is (49–53. l.). Ugyanezt állapíthatjuk meg a Nagy Sándor csatáiról szóló „historia”-val kapcsolatban, ahol kiterjeszkedik a különböző Nagy Sándor-regények elterjedésének kérdésére is (57–61. l.).

Különösen érdekes része a munkának az, ahol a tulajdonképpeni francia gesta-irodalmat tárgyalja, mint amely bizonyos fokig analóg kultúrképződmény P. magister Gestájával s ezzel értékes anyagot nyújt az összehasonlító irodalomtörténet számára is. Az általa bemutatott gestákra jellemző, hogy nem az egész francia nemzet történetét adják, hanem csak egyes nagyobb családokét, amelyek egyike-másika királyi trónra is emelkedett. Ilyen: a *Gesta considium Andegavensium*, amely az Anjou-Plantagenet család genealógiáját nyújtja s azok származását igyekszik a Karolingokig visszavezetni (54–56. l.). Ilyen még: a *Gesta minorum Ambasiensium* és a *Liber de compositione castri Ambasiae et ipsius minorum gestis*, melyek a Loire-parti Amboise grófjainak történetét adják, az utóbbi egyenesen Julius Caesarra vezetvén vissza Amboise grófjának családfáját (56. l.).

A francia gesta-irodalmon kívül kiterjeszti vizsgálatait Gyóry a francia kultúra két közvetlen kisugárzási területére: az angolra és a spanyol-aragón irodalomra. Az angol gesta- vagy história-irodalomból a *Historia Britonum* és a Geoffrey of Monmouth által írt *Historia regum Britanniae* című munkák azok, amelyek a *Gesta Hungarorum*-mal némi kapcsolatba hozhatók. E tekintetben Gyóry érdekesen egészíti ki Fest Sándor eredményeit (56–57. l.). A kérdés mérlegelésénél azt hisszük, lényeges az az összeállítás, amelyet Gyóry 1942-ben közölt s melyre már fentebb hivatkoztunk. – Teljesen új terület, amelyet az Anonymus-kutatásba ez a tanulmány „kapcsol be”: a spanyol-aragón történeti irodalom (90–96. l.). A probléma felvetése első pillanatban talán irreálisnak látszik, ha azonban Imre aragón kapcsolatait közelebbről megvizsgáljuk, nagyon könnyen elképzelhető, hogy a két irodalom is produkált valami kölcsönhatást. Jogi intézményeinknél (bírószági szervezet, törvényhozás, címer) egyébként is vannak már bizonyos eredmények feltárva. Azok a párhuzamok, amelyeket Gyóry különösen a kancelláriai eredetű formulák tekintetében P. mester gestája és a spanyol és aragón történeti művek (*Gesta comitum Barcinonensium*, *Gesta Roderici*, *Chr. Adefonsi Imp.* stb) között kimutat, valóban meglepők, s bárhogy magyarázzuk is eredetüket, felfedezésük kétségtelenül értékes eredményt jelent nemcsak az Anonymus-kérdés és ezen keresztül az irodalomtörténet, hanem a jogtörténet és az oklevéltan számára is. Egyszersmind újabb bizonyítékait látjuk annak az általunk többször hangsúlyozott ténynek, hogy az írásbeliség összes ágai (jogi, irodalmi, gazdasági stb. írásbeliség) egy forrásból vették eredetüket és hasonló módszerek szerint vizsgálandók.²⁹

Véleményünk szerint legértékesebbek és legpozitívebbek Gyóry munkájának azok a részei, amelyekben P. mester művét mintegy „diplomatikai” módszerrel veszi vizsgálat alá a benne található irodalmi „formulák”, vagyis állandó kifejezések, stílusi fordulatok és „fogások” szempontjából. Gyórynek ezek a fejtegetései módszertani és tudománytörténeti szempontból is igen figyelemreméltók, mivel újabb bizo-

²⁹ E problémára rámutattam 1943-ban „Az írásbeliség tudománya” címen tartott akadémiai székfoglalomban. Ennek egy részletét lásd: „A jogi írásbeliség problémái”. (Levéltári Közlemények, 1947.)

nyítékok arra az előbb említett nagy összefüggésre, ami a kezdődő írásbeliség két nagy ága: a „jogi” és az „irodalmi” írásbeliség között van. P. mester művével kapcsolatban eddig csak azokról a formulákról tudunk, amelyek a XII. századi kancelláriai stílusból kerültek a Gestába, de már ezek az eredmények rámutattak arra is, hogy e formuláknak megvannak a maguk külföldi kapcsolatai, tehát egyetemes európai fejlődést kell mögöttük sejtteni. Ezt a fejlődést elfogadhatóan meg is lehet magyarázni, egyrészt a hasonló jellegű iskoláztatással, másrészt az *ars dictandi*-k használatából. – Most Győry rámutat – főképp E. Farel: *Les arts poétiques* c. kiadványának eredményeit továbbfejlesztve –, hogy a XII. századi francia iskolákon nemcsak az oklevél-szerkesztés *ars*-át, vagyis „művészetét” tanították, hanem az *irodalmi művek* szerkesztésének módjait is. Ilyenek voltak az *ars poetica*-n kívül – ami az *ars* szó elhagyásával szinte napjainkig kiemelkedő tantárgy volt a középkorai oktatásban – az *ars sermocinandi*, a szónoki beszéd és a vitalkozás titkait felfedő tudomány – aminek újkori leszármazottja volt a szintén napjainkig megtalálható „retorika”. Ez tanította a szónoki beszéd szerkesztésének formuláit – amelyek gyakran emlékeztetnek az oklevél-formulák menetére: a „*protocollum*”; „*contextus*”; „*eschatocollum-ra*” s azok egyes részeire. A szónoki beszédet „*explanatio*” nyitja meg – amit összehasonlíthatunk az oklevelek „címezés” formuláival s esetleg még a „*salutatio*”-val – s vannak benne szabályosan egymásra következő formulák: „*rationatio*”, „*proverbium*” (ez utóbbi megfelel az oklevelek „*arenga*”-jának, „*interrogatio*” stb. (59–60. l.) Ezeket az elemeket érdekesen mutatja ki Győry abban a beszédben, melyet P. magister Álmos vezér szájába ad „*O Scithici...*” kezdettel.

Nem annyira szerkezeti, mint inkább *stiláris* formulák vagy fordulatok az „*exclamatio*”; a „*dolor*”; „*indignatio*” kifejezésének módjai, amelyek nemcsak a szónoki beszédben, hanem minden irodalmi műben alkalmazhatók. Ezek „tudatos” használatát Győry szintén meggyőzően mutatja ki a *Gesta Hungarorum*-ban. (Különösen érdekes az az eset, amikor P. mester a Nagy Sándor történetéből vett részleteket egészíti ki ilyen saját fogalmazású mondatokkal. (60–61. l.) – Érdekes ezeken kívül Győry finom elemzése a P. mester által alkalmazott hasonlatokról. (61–62. l.) – A proto-renaissance retorikájának és poetikájának fontosabb fogásai voltak még: az „*interpretatio*” s annak egyik formája: az „*etymologia*”; a „*prosopopea*” vagy „*fictio personarum*” (*confirmatio*, *deformatio*, *effiguratio*), a *digressio*; az „*affirmatio post negationem*” stb. (62–63. l.), amelyek használata P. mester szövegében szintén pontosan kimutatható. Különösen érdekes a *digressio*val kapcsolatban az, amit P. mester kedvenc szólásáról: „*Quid plure? Iter historiae teneamus*” hallunk.

Különösen figyelemreméltó a mi szempontunkból az ún. „*annominatio*” retorikai formulája. „Ez a figura – Győry meghatározása szerint – nem egyéb mint hasonló hangzású, de eredet szempontjából különböző szavak együttes használata, avégből, hogy szójátékot adjanak, vagy – s ez a legegyszerűbb változata – ugyanannak a szónak vagy származékának ismétlése, az ismétléskor raggal vagy képzővel.” (64. l.) „Az egyszerű *repetition* kívül... – teszi hozzá Győry – Anonymus a francia középkornak ezt a legegyszerűbb és leggyakoribb *stiláris* fogását kedveli.” (64. l.) Ezután Győry felsorolt 19 idézetet, melyekben – szerinte – ez a *stiláris* alakzat fordul elő. Ha e 19 esetet nem is fogadjuk el mindet tudatos vagy akár nemtudatos stilisztikai alakzatnak (nagy részében ugyanis a szavaknak egyszerű logikai tartalomtól következő is-

méltóságával állunk szemben, érdekes, hogy maga Györy is 1942-ben megjelent, többször idézett tanulmányában még csak hat esetet említ, i. h. 24. l.) – mégis kétségtelen, hogy az összes „retorikai színek” (*rhetorici colores*) közül – ahogy az egykorúak nevezték e stílári „fogásokat” – nemcsak a francia középkornak, hanem a mi magisterünknek is legkedveltebb „színe”. Csak azt sajnáljuk, hogy Györy e felsorolásban nem választja el az *annominatio* két – kétségtelenül különböző fejlődési fokot mutató – csoportját: azt ti., ahol *hasonló hangzású*, de *eredet* szempontjából különböző szavak szerepelnek, ami a „szójáték” előidézője (pl. P. mesternél: „*munera non numerata*”) s azokat, ahol ugyanannak a szónak vagy származékának ismétlődésével állunk szemben (pl. *regna et reges*). Kétségtelenül az utóbbi a primitívebb s azt hisszük, hogy itt – alaposabb vizsgálat után – nemcsak a francia históriás irodalommal – amely a *Chanson de geste*-ken keresztül végeredményben szintén a „szóbeli” irodalomból táplálkozott –, hanem az Anonymus által oly jól ismert magyar *népi* és *szóbeli* költéssel is sok kapcsolatot találunk. A fejlett középkori retorika által *annominatio*-nak nevezett „retorikai szín” ugyanis – legalábbis annak primitívebb alakjában – véleményünk szerint nem más, mint a minden primitív költészetben felbukkanó gondolat- és szóismétlés, ill. ritmus, amire – a magyar epikus költéssel kapcsolatban – már Arany János felhívta a figyelmet³⁰ s később e kérdéshez – más szempontból – Jakubovich Emil³¹ szolgálattott értékes adalékokat. Úgy gondoljuk, hogy ezen a téren nemcsak az összehasonlító irodalomtörténetnek, hanem az „írássos” nyelv és „szóbeli” nyelv ellentéteit kutató új határtudománynak is sok érdekes keresnivalója lenne.³²

E rendkívül érdekes stílus-elemzés eredményeképpen Györy arra a végső konklúzióra jut, hogy P. mester „Stílusában... az ars poetica másodrendű formuláit használja, az úgynevezett könnyű díszítést”, amelyet az egykori retorikai és poétikai elméleti könyvek a „*sermo levis*”, „*ornata facilitas*” és „*ornatus facilis*” jellemző nevekkel jelöltek. (A fent felsorolt formulák mind ide tartoznak.) A magasabb, úgynevezett nehéz díszítés (*modus gravis, difficultas ornata, ornatus difficilis*), amely trópusok használatában nyilvánul, amidőn a szavak eredeti jelentésüktől eltérő értelemben használatnak (metafora, antitézis, allegória stb.) „Anonymus előtt ismeretlen” (63–64. l.).

Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban kell megemlítenünk – bár fentiekhez hasonlóan a munka több részében vannak szétszórva, különböző problémák bizonyító anyagaképpen – azokat a fejtegetéseket, melyek Anonymus *latinságára* s azzal kapcsolatban a nyelvében található ritmikus építményekre, díszítésekre: az ún. „*cursus*”-okra vonatkoznak. E tekintetben bizonyára felhasználhatta volna azt a – tudásunk szerint – egyetlen művet, mely Anonymus latinságával foglalkozik, de amelyet nem láttunk nála idézve.³³

³⁰ „A magyar nemzeti vers-idomról.” (Arany János prózai dolgozatai, 217–235. l.) (Először megjelent 1856-ban.) Vö. Szilágyi L.: P. magister forrásai és módszere. (Magyar Nyelv, 1947., 194. l.)

³¹ Hósi énekeink előadásmódjához. Magyar Nyelv. – Vö. Szilágyi L.: Irodalmunk kezdetei. (Magyar Művelődéstörténet, I. k.)

³² Vö. Zolnai Béla: A látható nyelv. (Mineerva, 1926.) – Szilágyi Loránd: A jogi írásbeliség problémái. (Levéltári Közl., 1947.)

³³ Egyébként Anonymus latinságáról előkészületben van egy új tanulmány is Horváth Jánostól.

Györy munkájának ezek a részei elsősorban P. magister alkotására, *munkájára* vetnek fényt, belőlük azonban indirecte az Anonymus-probléma másik két kérdésére: a mű keletkezésének *korára* és a Gesta-fró *személyére* is kapunk újabb adatokat. Így az egész általa bemutatott anyagból: úgy P. magister külföldi „mintaképeiből” és forrásaiból (francia, angol, spanyol-aragón történeti művek), mint a *Gesta Hungarorum* szerkezeti, stílári és latin nyelvi sajátágaiból kétségtelen, hogy a mű csak a XII. század vége felé jöhetett létre, ismerve Anonymus Gesta-jának az általános európai fejlődéssel való kapcsolatait, korábbi időkre már aligha gondolkatunk.

Vannak azonban Györy munkájának olyan részletei is, amelyek magára a *szervezőre* vonatkoznak – akinek személyét illetőleg elfogadja az általunk 1937-ben proponált P. magister esztergomi prépostot – s annak élettörténetére és egyéniségére igyekszik újabb adatokat és szempontokat szolgáltatni. Ezek az adatok két, illetőleg három csoportba sorolhatók. Egy részük – hogy bizonyos kronológiai sorrendet tartsunk – P. magister iskoláztatására vonatkozik. Györy – miként Váczy is fentebb tárgyalt tanulmányában – kétségtelenül elfogadja P. mester franciaországi iskoláztatását s erre vonatkozólag maga is sok indirekt bizonyítékkal szolgál; arra vonatkozólag azonban, hogy valóban Párizsban, illetőleg, hogy kizárólag Párizsban tanult volna, bizonyos kételeyeket támaszt s Párizs mellett felveti az orléans-i iskoláztatás lehetőségét is; azzal a megokolással, hogy Párizs inkább a teológiai oktatás központja volt, míg az ókori auctorokat (s azok Dares-szerű „utánzatait”) inkább Orléans-ban olvasták. Lehetségesnek tartja azonban azt is, hogy magisterünk esetleg mind a két helyen tanult.

Bár a probléma igen figyelemreméltó, s az a bizonyító anyag, amit Györy felhoz, igen értékes és újszerű, mégis egyelőre – legalábbis amíg közvetlenebb, direkt adatok elő nem kerülnek, amelyek a kérdést akár ebben, akár abban az irányban eldönthetik –, úgy gondoljuk, meg kellene elégedni egy közvetítő megoldással, amire éppen Györy munkája szolgáltat új adatokat. Nevezetesen, hogy *Stephanus Tornacensis* (ahogy a későbbi tournay-i püspököt nevezték) – aki 1185 körül, amikor Adrianus és társai Párizsban jártak, a Sainte Geneviève kolostor élén állott – fiatal korában maga is Orléans-ban tanult. S így amennyiben P. mester kultúrájában „orléans-i” elemek is felismerhetők, ezekkel, Stephanus Tornacensis útján, Párizsban is megismerkedhetett. P. magisternek *Stephanus Tornacensis*-szel feltételezhető kapcsolatait illetőleg szabad legyen emlékezetbe idézni, amit 1937-ben megjelent munkánkban már kifejtettünk, hogy ti. éppen Stephanus apát – kinek levelezése mintaképpül szolgált a korabeli renaissance első „humanistáinak” – kedvelt szokása volt a névkezdő *sigla* alkalmazása s a szerénykedő „*dictus*” jelző: „*S. dictus abbas de Sancta Geneveva...*”, továbbá azt a megfigyelésünket, hogy *Stephanus Tornacensis* levelezéseiben feltűnő szerepet játszanak az olyasféle alakzatok, amilyeneket Györy az „*annominatio*”; s hasonló „retorikai színek” csoportjában Gestánkkal kapcsolatba hoz. Pl. *Stephanus Tornacensis* egyetlen levelében a következőket találjuk: „...*solitam non solutam...*”, „...*tua tenera tenere te...*” (ahol kettős szójáték van, amennyiben a két szélső és két középső szó játszik össze); de különösen érdekes a következő: „*quid et nos sperare debeamus vel de reditu ad nos, vel de redditu apud tuos...*”, ahol egy főpapi stalum jövedelmére történik célzás; végül a befejezés, ismét kettős szójáték: „*Vale, ut*

volumus, velis ut *valeamus*”. Ezek P. magister munkájával és egy 1193. évi oklevéllel való kapcsolatára már annak idején rámutattunk.³⁴

P. magister életének egy másik mozzanata, amelyre Győry az eddigieknél jóval élesebben tud rávilágítani: a pápai levéltárban való szereplése. Ezzel a kérdéssel, mint érdekes levéltártörténeti adalékkal, esetleg más vonatkozásban fogunk részletesebben foglalkozni. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az egész kérdés kissé tévesen van „elindítva”, ti. a tanulmány úgy tünteti fel az egész esetet, mintha maga P. magister és a két másik magyar szereplő – méghozzá magyar király megbízásából – követte volna el a registrum-könyv megcsonkítását s összes további fejtegetéseit erre a beállításra alapítja; holott III. Ince leveléből világos, hogy „*magister L. Torvisinus*” volt az, aki „*olim ad apostolicam sedem accedens, de registro... Alexandri pape... quendam chartam dolose abscidit...*” s a három magyar egyházi férfiút, köztük P. magistert is, csak „mellékesen” említi. Hogy a levélben említett három magyar személynek milyen szerepe volt az ügyben, annál nehezebb kibogozni, mivel Migne kiadásában a kritikus szó kétféle alakban van megadva: „*quos* (ti. magister Petrus-t és 2 magyar társát) *huius iniquitatis consocios* (s utána zárójelben [*consocios esse audivimus...*” ami pedig lényeges különbség, hogy ti. „*részesei*” voltak-e az ügynek [*„consocii”*] vagy csak „*tudomásul bírtak*” róla [*„consocii”*]). Ahhoz tehát, hogy az ügyhöz további fejtegetéseket lehessen fűzni, véleményünk szerint két „előmunkálatot” kellene még elvégeznünk. Először: tisztázni kellene „L. tarvisi mester” kilétét, s viszonyát az egész ügyhöz és a három magyar személyéhez, másodsor: meg kellene állapítani, hogy III. Ince-levelében a „*consocios*” vagy „*consocios*” állott-e? „L. mester” személyét illetőleg mi 1937-ben felvetettük azt a gondolatot, hogy a III. Ince registrum-könyvében az ügyvel kapcsolatban említett „*patriarcha Gradensis*”-szel állhatott kapcsolatban; ti. a registrum-könyvben az idézett levél után az áll, hogy „ezen ügyben” „csaknem ugyanilyen módon”: „*fere in eundem modum*” írtak a patriarchának is. Az itt említett egyházi személy a felsőitáliai gradói patriarchai szék betöltője lehetett, amelyről Eubelnél ezt olvassuk: *Graden (Grado) in Italia super, patriarch. 250 fl.* (vagyis elég kis egyházi kerület lehetett). A patriarchák névsorát ugyanitt ez az adat nyitja meg: „*ob. Joannis (1201.)*.” Vagyis egy bizonyos *Joannes*, aki 1201-ben meghalt. Kétségtelenül ő volt P. magister kortársa.³⁵

Ki kellene tehát nyomozni (esetleg felsőitáliai levéltárakban vagy ezekből kiadott oklevél-publikációkban) a patriarchához küldött levelet s az arra adott esetleges választ is s ez talán a „*consocios-consocios*” kérdésben is eligazítást nyújthatna. Véleményünk szerint a „*consocios*” az autentikus alak, ami Győry feltevéseit sok tekintetben gyengítené. Így a tortosai levelek kérdését is – legalább egyelőre – el kellene választani P. mester személyétől. Mindennek ellenére Győry fejtegetéseiben itt is van valami pozitív mag, amiből – további kutatások után – értékes eredmény sarjadhat ki. Itt az a megfigyelés bír értékkel, hogy a kitépott lapokat a *kalocsai* prépost viszi vissza (a szegedi esperessel együtt) és hogy a tortosai levelek a *kalocsai* érsekséggel állottak összefüggésben, amely érsekség ezekben az években éles harcot foly-

³⁴ Szilágyi L.: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok, 1937. 188–191., és 200–201. l.

³⁵ L. Eubel: Hierarchia catholica medii aevi Monasterii, MDCCCXCVIII., 276. l.

tatt az esztergomival – amelynek egyik vezető egyénisége, prépostja éppen P. magister volt.

Végeredményben ezzel az esettel, illetőleg Győry által adott interpretációjával függ össze az a fejtegetés is, amit P. mesternek a 9. fejezetben a „*Pascua Romanorum*”-mal kapcsolatban tett – saját korára célzó – megjegyzésével kapcsolatban olvassunk: hogy ti. „jogosan nevezték Pannonia földjét a rómaiak legelőjének, mert hiszen most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból”. Ennek a kétségtelenül keserű megjegyzésnek az Anonymus-kutatók többféle magyarázatát adták. Magam is megkíséreltem egyet 1937-ben, amit ma sem tartok teljesen helytelennek.³⁶

Győry itt a K. Schünemann által 1926-ban kifejtett gondolatot fejti tovább, hogy ti. az egykorú Róma ellenes szatirikus irodalom egyik terméke e megjegyzés s az a pápai adószedők ellen irányul. Annak azonban, hogy pl. a III. Béla jövedelmeiről szóló jegyzék is ilyen célból készült volna, minden külső és belső valószínűség ellene mond.

Tulajdonképpen az eddig kifejtett eredményekből tevődik össze mindaz, amit a *Gesta regum – gesta nobilium* című fejezet tárgyal s ami a szerzőnek, úgy látszik, centrális, legalább is primér problémája. Erre mutat munkájának „genesise” (az 1942. évi tanulmányhoz viszonyítva), s az a körülmény, hogy jelenlegi munkájának egyenesen ezt a főcímet adta. Az itt kifejtett gondolat Győrynek már 1942. évi tanulmányában el van „indítva”. Bizonyos fokig hasonló gondolatokra jutott Tóth Zoltán s Győry most már Tóth Zoltán eredményeitől is ösztönözve, építi tovább.

Más alapelvekből kiindulva, mint Tóth Zoltán, Győry is észreveszi, hogy P. mester művének kompozíciója és fogalmazása nem egységes, hanem abban két különböző fogalmazás vagy „stílus” áll szemben egymással. Vannak olyan fejezetek, amelyekben inkább az egyik szerkezet dominál – nevezzük Győryvel: Anonymus „első stílusának” – s vannak olyanok, amelyekben a „második stílus” az uralkodó. A kétféle stílus ismérveit is kimutatja Győry, különösen értékes, ahogy az (általunk fölvetett) *primates – principes* korjelölő technikus terminusokat megkülönbözteti a kétféle szövegben.³⁷ S ezek alapján egybeállítja a Gesta-ból azokat a fejezeteket, amelyek inkább az „első stílust” tükrözik vissza s azokat, amelyek a „másodikat”. Szerinte határozottan az elsőhöz számítandók: a 3., 5., 7., 9., 10., 14. valamint a 39., 41., 50., 51. és 53–57. fejezetek, a másodikhoz a 16–18., 21–22., 32–33; és 35. fejezetek, még a 25–28. fejezetekről tk. nem ad határozott választ (79. lap 7. jegyzet). Mindezek alapján arra az eredményre jut, hogy P. mester munkáját – kétszer írta meg. Először fiatal korában, 1180 körül, amikor Franciaországból visszajött – az első „kiadást”, melynek Győry szerint úgy látszik, ez volt a címe „*Gesta regum*”; ez a Dares és Nagy Sándor-história motívumaival készült, szép stiláris ékítményekkel, cursusokkal stb. S azután: kb. 20 évvel később, 1200 körül, öreg korában, fáradtan a sok kancelláriai

³⁶ Sőt, újabb adataim vannak mellette, amiről talán más alkalommal fogok szólni. Eddigi nézetemet lásd Száz. 1937.

³⁷ Itt Győrynek egy mondatával szemben meg kell jegyeznünk, hogy e társadalomtörténeti technikus terminusok – éppúgy, mint a régebbiek (*seniores, optimates*), s újabbak (*iobagiones, barones*) irodalomtörténeti „réteggutató” eszközökként való felhasználása előttünk sem ismeretlen dolog. Ezzel és még egy másik „kulccsal” kezdtünk hozzá mindjárt első Anonymus-tanulmányunk megjelenése után (1937) több hasonló kérdés tisztázásához, amelyről talán más alkalommal lesz módunk beszámolni.

száraz oklevelektől, s a királlyal is ellentétbe jutva – de úgy látszik a „főnemesség” kegyeire áhítozva – megírta a *Gesta nobilium*-ot, nagyrészt a spanyol-aragón minták szerint, kancelláriai formulákkal s „tudatosan” leszűrített latinsággal.

E kérdésnél, véleményünk szerint kb. az a helyzet, mint azt az előbbinél kifejtettük: van benne pozitív mag s ez kb. az, amit Győry már 1942-ben megjelent tanulmánya frásakor észrevett s amit maga „stilis kettősségnek” nevezett. Mindez tehát kb. azonos azzal, amit Tóth Zoltán is – más alapokból kiindulva – konstataált. Az ilyen finom észrevételeknek azonban az a természetük, hogyha túlságosan részletesen akarjuk kifejteni azokat – bizonyító anyag hiányában – szétfoszlanak. Véleményünk szerint, Tóth Zoltán szerencsésebben oldotta meg a kérdést. Amit ő megállapított a kétféle forrásanyag természetéről: végeredményben ugyanaz a magyarázata a Győry által felvetett „első” és „második” stílusnak is. Itt tehát utalunk az ott mondottakra, itt csupán még néhány inkább „diplomatikai” megjegyzést akarunk tenni. Már Tóth Zoltán munkájával kapcsolatban rámutattunk arra, hogy sem a „*genealogia regum*”, sem a „*genealogia nobilium*” mint külön műfaj, ill. elnevezés nem elemezhető ki Anonymus művéből, s még inkább fennáll ez a „*gesta regum*” vagy „*gesta nobilium*” fogalmára. Itt még egyszer hangsúlyozzuk, hogy P. mesternek meg lett volna a lehetősége arra, hogy így nevezze el művét „*Gesta regum Hungarie*”, vagy „*Gesta nobilium Hungarie*”, ahogy az általa kétségtelenül jól ismert Geoffrey „*Historia regum Britannie*”-t írta, s ahogy a Győry által helyesen jellemzett francia és aragón törtériák „*Gesta consulum*”-ot és „*Gesta comitum*”-ot írtak. Hogy ezt mégsem tette, annak oka talán az a jellegzetessége a magyar fejlődésnek, amit a jogtörténet már régebben észrevett s amit úgy fejeznek ki, hogy a magyar fejlődés „közjogibb” természetű volt, mint a nyugati s ezért a feudalizmus – s úgy látszik, talán a „feudális” és „seigneurialis” irodalom sem – tudott olyan mértékben meghonosodni. Ha azonban mégis alkalmazni akarnánk ezeket a fogalmakat és technikus terminusokat bizonyos irodalmi jelenségek és produktumok megmagyarázására, P. mester *Gesta*-jával kapcsolatban, akkor sem helytálló sem a „*Gesta regum*”, sem a „*Gesta nobilium*”. Magisterünk ugyanis a magyar „királyok tetteiből” semmit sem mond el, anyagát lezárja Szent István előtt, így tehát ezt az anyagot illetőleg legfeljebb a „vezérek tettei”. „*Gesta ducum*” műszóval lehetne élni. Hasonló, de azt mondhatnánk: ellenkező „előjelű” a helyzet a „*gesta nobilium*” feltételezett műszóval kapcsolatban. Tudniillik a „*nobiles*” megjelölés a 12–13. század fordulóján már elveszti azt az értékét, amit még a 11. században jelent. Ekkor ugyanis már határozottan a legfelsőbb társadalmi réteg (nem egészen helyes szóval: „főnemesség”) után következő réteget, tehát a „köznemességet” jelöli, s a *Gesta* megírása után talán két évtized sem telik el, amikor (1222-ben) a „*nobiles*” erősen ostromolt várát szélesre kitarják s oda az a társadalmi réteg is beözönlik, melyet idáig csak a „király szolgái” (*servientes regis*) névvel jelöltek, hogy azután a két nevet (és réteget) nivellálják: „*nobiles, qui servientes regis dicuntur*”. Ha tehát egy új megjelölést akarnánk bevezetni az előkelő nemesség történetének jelölésére, ezt ilyenféleképpen kellene kifejezni: „*Gesta prinatum*” vagy „*Gesta principum*” vagy esetleg (ha nagyon „modernek” akarnánk lenni s az Aranybulla korával „együtt” tartani): „*Gesta iobagionum*” vagy „*Gesta baronum*”, de semmiképpen sem „*Gesta nobilium*”.³⁸

³⁸ Hogy azonban P. mester a főbb és alacsonyabb nemesség közti megkülönböztetésre nem gondolt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy munkája egyes részeit hol a magasabb réteget jelölő „*primates*”

E kérdéssel kapcsolatban még röviden megjegyezzük, hogy nem tartjuk valószínűnek azt a hosszú „intervallum”-ot sem, amit György a „két stílus” közé beiktat. Anonymus munkájából s főképpen a prologusból legfeljebb csak annyit lehet kikövetkeztetni, hogy pályája végén írta (amikor már Béla király nem élt, ő maga csak „egy-kori” nótárius, idáig „sok más dolog” akadályozta stb.). Arra azonban, hogy ilyen hosszadalmas, két évtizedre szóló „előkészület” hozta volna létre azt a kódexlapot, amin jelenlegi példányunk fennmaradt – nincs semmi bizonyíték sem és nincs meg a belső valószínűsége sem. Azt azonban valószínűnek tarthatjuk a szerzővel, hogy az *Exordia Scithica* néven ismert Justinus-kivonatot – melyről Eckhardt, Váczy és maga György is kimutatta, hogy az francia földön nem volt használatos, pályája vége felé valamelyik itáliai útja alkalmával ismerhette meg.

*

Végül meg kell emlékeznünk egy érdekes munkáról, mely az Anonymus-irodalmat egészen új színnel gazdagítja, ami az elmúlt 200 év vitáiban nem található föl: a művészettörténet területéről világítja meg a kérdést. E munka: Dercsényi Dezsőnek: „Az esztergomi porta speciosa” c. tanulmánya,³⁹ mely nemcsak a szűkebb értelemben vett Anonymus-problémához szolgáltat értékes adalékokat, hanem egész XII. századi művészeti, irodalmi és vallási kultúránkat bevilágítja, sőt az írásbeliség történetéhez is sok új adatot nyújt. Gazdag anyaga, széles körű összehasonlító módszere és szigorú pozitív eredményei miatt megérdemli, hogy részletesen ismertessük, eredményeivel bővebben foglalkozzunk.

E munka tárgya egy XII. századi képzőművészeti emlékünkhöz: az esztergomi Szent Adalbert-székesegyháznak (régii népies nevén „szép templom”-nak) egykori nyugati kapuja, melyet a régi latin nyelvű leírások – a „szép templom”-hoz hasonlóan – „*porta speciosa*”-nak, „ékes kapu”-nak neveznek. Annak ellenére, hogy e kapu már a múlt század elején elpusztult – s ma már mindössze néhány töredék van meg belőle – érdekes és szerencsés módon azt csaknem minden részletében pontosan ismerjük. Ezt annak köszönhetjük, hogy a XVIII. század folyamán és a XIX. század elején, amikor még aránylag épségben megvolt – nyilván feltűnő szépsége és értéke miatt – több részletes leírás is készült róla, sőt két, ill. három művészeti „reprodukció” is. Az egyik (tulajdonképpen két) leírás szerzője Széless György esztergomi „javadalmas lelkész”,⁴⁰ aki a XVIII. század derekán működött „e romok között” s egy nagyobb (143 fvrétű) kéziratban, mely az esztergomi érseki levéltárban őriztetik, részletesen leírja korának az esztergomi várban található mindkét templomát: egyrészt a Szent Adalbert-ről nevezett székesegyház (*ecclesia cathedralis*), másrészt a Szent István első vértanú nevét viselő egyházat (*collegiata ecclesia*). E munkának a székes-

és „*principes*”, hol az alacsonyabb, a „*serviens*”-ekhez közelálló „*nobiles*” szóval kezd: „*Dux vero Almus et sui primates.*” (Scriptores, I., 46, 6–7.) – „*Dux autem Arpad et sui nobiles*” (Scriptores, 81, 16–17.), – „*dux vero et sui iobagiones*” (105., 20–23.) és így tovább hosszú sorban. Az összes előfordulás össze van állítva 1937. évi tanulmányomban. (Száz. 1937. 4–8. l.)

³⁹ Műemlékek Országos Bizottsága. Budapest, 1947. 28 l.+8 l. műemléklet.

⁴⁰ Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100–1900. című fentebb idézett munkájában nem tud Szélessről. Úgy látszik, kisebb egyházi tisztséget viselt, talán plébános volt.

egyházra, illetőleg annak felirataira vonatkozó részét 1765-ben nyomtatásban is közlésezi. Kevésbé értékes Mathes Nep. János 1887-ben kiadott munkája, aki az emlékek egy részét már nem látta s többnyire Széless nyomán írja le a székesegyház romjait. – E két frott forrást értékesen kiegészíti egy ma is meglévő festmény, mely időben nemcsak Mathes-t (aki a *porta speciosa*-ról ad egy – téves – metszetet), hanem Széless munkáját is megelőzi s így tulajdonképpen legkorábbi forrásunk a *porta speciosa*-ról. E festmény készítője Klimó György, későbbi pécsi püspök, aki esztergomi kanonok korában (1741–1751) a *porta speciosa*-t lefestette a maga számára s azután e képet mint pécsi püspök valószínűleg magával vitte püspöksége székhelyére is.⁴¹ Kétségtelenül innen került a Baranya megyei Nádásra (Püspöknádasd), a pécsi püspökök nyaralójába, ahol Czobor Béla, aki a *porta speciosa*-val már a múlt század végén foglalkozott, felfedezte. Ma az esztergomi Keresztény Múzeumban őriztetik, ahonnan Dercsényi gondos reprodukcióját közli. (A Klimó-féle kép mellett az a metszet, amelyet Mathes közölt 1827-ben megjelent munkájában; legfeljebb csak tudománytörténeti jelentőséggel bírhat.)

A *porta speciosa*-ból eredetiben mindössze csak 6 töredék maradt. Közülük 3 ábrázolás, 3 pedig felirat, amelyeket az ábrázolt alakok tartottak. Ezek reprodukcióit Dercsényi szintén közli (ábrázolások: 10–12 kép, feliratok: 7–9. kép). E feliratok betűi a képeken is tisztán olvashatóak s e reprodukciók szegényes epigrafia-irodalmunknak kétségtelen gazdagodását jelentik, egyszersmind az egykorú oklevelek írásával való összehasonlításra is alkalmat nyújtanak.

Íme a „forrásanyag”, mely az esztergomi „szép templom” „ékes kapujá”-ról rendelkezésünkre áll. Hogyan lehet e 6 töredékből, 1 festményből és 2 leírásból a híres *porta speciosa*-t rekonstruálni, hogy azután eljuthassunk az építés és építető kérdéséhez s azokon keresztül azokhoz az irodalom- és tudománytörténeti problémákhoz, melyek az eddig tárgyalt Anonymus-tanulmányokból kicsengenek? Dercsényi ügyes kézzel csoportosítja e problémákat és azt a gazdag anyagot, melyet ezek megvilágítására az összes szóba jöhető kultúrterületekről (főképpen a bizánci, olasz és francia fejlődésből) összegyűjtött. Eredményeit – anélkül, hogy a kérdések tárgyalásában mindenütt az általa követett sorrendet követnénk – a következőkben foglalhatjuk össze, úgyhogy közben a többi tanulmányok eredményeivel is igyekszünk kapcsolatot létrehozni.

Hogy tárgyunktól ne menjünk túlságosan messze, csak éppen megemlíthetjük, hogy a *porta speciosa*-t illetőleg tulajdonképpen három „alkati” elemet lehet megkülönböztetni: a tulajdonképpeni kapu – a kapu díszítését képező színes márványból díszített képeket – s végül: a képekkel kapcsolatos feliratokat. Itt az első kérdéscsoporttal nem akarunk foglalkozni, – bár délfrancia és lombard színezetű motívumai és proto-renaisance kapcsolatai miatt annak is meglennének az érintkezőpontjai az Anonymus-

⁴¹ Klimóról érdekes képet rajzol Kollányi (i. m. 351–352. l.). Mivel Klimó, aki 1710-ben született, Kollányi szerint „kezdő tanuló éveit”, valamint magasabb tanulmányai egy részét is, Nagyszombatban töltötte, felmerülhet az a gondolat, hogy a *porta speciosát* ábrázoló ama kezdetleges kép, melyet Széless, mint tanuló 1728-ban Nagyszombatban látott, esetleg szintén Klimótól származott vagy vele valami kapcsolatban állt. Érdekes még megjegyeznünk, hogy Klimó, mint pécsi püspök, 15 000 kötetből álló könyvtárat alapított s Koller is, mint az ő könyvtárosa az ő megbízásából írta meg a pécsi püspökség történetéről szóló nagy munkáját. (Kollányi, i. m. 352. l.)

kérdéssel – áttérünk a második kérdéscsoport rövid ismertetésére. Azokra a színes márványból készített képekre, amelyek a kapu melletti fülkékben, valamint a templomban foglaltak helyet. E képek ikonográfiai azonosítását megkönnyíti az a körülmény, hogy az eredetiben az alakok *neve* meg volt jelölve s ez a forrásokban, ill. forrásokon legnagyobb részt fenn is maradt s ezenkívül az ábrázolt alakok – mintegy az építésük korában fellendülő *írásbeliség* márvány-dokumentumaiképpen – egyéniségüket és munkájukat kifejező *feliratokat* is tartottak a kezükben. Ezek sorrendjét – a további problémák miatt – érdekes megismerni. A kapu melletti déli fülkében legfelül Dániel próféta állott, baljában tartotta feliratát. Alatta Zakariás próféta foglalt helyet. A sorban utolsó Izaiás próféta volt. – Az északi oldalon levő fülkében Keresztelő Szent Jánossal kezdődött a sor, jobbával a timpanonra mutatott, baljában kibontott *irattekercset* tartott. (Ez a felirat – bár erősen megrongált állapotban – egyike annak a három felirattöredéknek, mely az „ékes kapu”-ból ma is megvan.) Alatta Ezékiel próféta állott, aki baljával felfelé mutatott, míg jobbában *jóslatát* tartotta. Az alsó, harmadik kép teljesen elpusztult. – A déli kapufélen fent Szent Péter volt látható, jobbában két kulcsot tartott, baljában *feliratát*. (Alakjának töredéke ma is megvan.) Alatta Szent János evangélista állott, míg a legalsó alak Szent Adalbert volt – a székesegyház védőszentje. Jobbával áldást osztott, balja (és alsó teste) azonban már Széless idejében hiányzott. – Az északi kapufélen lent Szent Pál apostol állott. (Feje elég épen, ma is megvan.) Alatta Szent Máté evangélista, baljában kibontott *irattekercs*. A legalsó alak, akivel a képsorozat lezárul, Szent Miklós püspök volt. A jobbában levő feliratot Széless már nem tudta elolvasni.

A képsorozatnál – melynek Adalbert és talán Miklós püspök személyében megvannak a maga magyar vonatkozásai is – sokkal érdekesebbek a kapu felett található alakok, illetőleg jelenetek. A szemöldökgerenda alsó részén fehér ruhás angyalok voltak ábrázolva, a külső részben pedig – kétségtelenül az építés idején uralkodó – III. Béla király és Jób érsek. A timpanon centrális helyén, trónon ülve, ölében a kis Jézussal, Szűz Mária volt látható, Széless szerint Szűz Mária kezében jogart és világalmát tartott, de ennek a Klimó-féle képen nincs nyoma. Mellette jobbra állott Szent Adalbert, jobbában pásztorbottal, baljában *feliratos lappal*, melyet Szűz Mária felé nyújtott, a Szűz balján Szent István király állott, kezében szintén *feliratos lappal*. Szent István mögött albába és dalmatikába öltözött férfi állott, kezében karddal, míg Szent Adalbert mellett albába és miseruhába öltözött egyházi férfi baljával tömjénezőt tartva, jobbában pedig *misekönyvet* (mint *liturgikus írásbeliségünk* első képzőművészeti emlékét).

A *porta speciosa*-nak, úgy is mint műalkotásnak, úgy is mint történeti „forrásnak”, a kapu-szerkezeten és díszítéseken kívül harmadik – s talán számunkra legfontosabb elemét – tehát az egyes képekhez kapcsolódó *feliratok* alkotják, amelyek még több szempontból (magyar epigrafia és paleografia, biblikus és liturgikus irodalom, oklevéltörténet, magyar verstan), hasznos adatokat szolgáltathatnak történet-tudományunknak. Összefoglalóan úgy jellemezhetjük őket, mint márvány-pendant-jait azoknak az „örökre” szóló „*in perpetuum*” kiadott pergamen-lapoknak, melyeket a királyi kancellária a XII. század utolsó két évtizede óta mind nagyobb számmal kiad, követve a „legdicőségesebb” Béla király elgondolását, aki „szükségesnek vélte”, hogy minden, ami „királyi felsége jelenlétében tárgyalatik”, „az írás erejével”

örökíttessék meg. Mintegy kőbe vésett kulturális „hypercompensatív” egy felfelé törekvő kornak, mely az frásnélküliség évtizedei, sőt évszázadai után hirtelen „felfedezi” a szellemi alkotások objektíválásának és konzerválásának ezt az utólérhetetlen eszközét, s azt ráerőszakolja magára a *művészetre* is, amelynek pedig megvannak a maga – az írással a versenyt kiálló – objektíváló és konzerváló eszközei. Egy nyers, üde, szabályokkal meg nem kötött – mintegy a *szóbeli* irodalommal összehasonlítható – *művészet* – és egy kezdődő erőteljes „túl buzgó” *írásbeliség* találkozásának érdekes emléke ez az esztergomi *porta speciosa* s még akkor is joggal összehasonlítható lenne Anonymus Gesta-jával – ezzel az írásbeliség és szóbeliség határmezsgyéjén született művel – ha semmi további kapcsolatot nem akarnának e két – oly különböző természetű – műalkotás között kimutatni. Az a tény, hogy e „képzőművészeti” írásbeliség külföldön is megtalálható, fenti megjegyzéseinken nem változtathat semmit sem, mert e területeken is, kb. ebben a korban következik be az „írásbeliség felújulása”, amint e folyamatot Hajnal István munkájából végig követhetjük.

A *porta speciosa*n eredetileg 22 felirat állhatott, ezek közül azonban már Széless idejében csak 18 volt megtalálható.

Az egyik csoportba a kapu melletti két fülkében, valamint a két kapufélen ábrázolt próféták és apostolok, ill. szentek feliratai tartoznak, itt tehát összesen 12 feliratnak kellett lenni, azonban ezek közül már Széless idejében csak 8 volt megtalálható, illetőleg elolvasható. Ezek megegyeznek egymással annyiban, hogy *biblikus*, ill. *liturgikus* eredetű szövegek, amelyek az illető saját írásából (próféciájából, evangéliumából, leveléből) vették, vagy az ábrázolttal valamilyen más összefüggésben álltak. E feliratok közül csak azokat említjük, amelyek kérdésünkkel valami kapcsolatba hozhatók. Így a sorban első, Dániel próféta mondatszalogja, mely az ő próféciás könyvéből való, Krisztusnak hatvankét hét utáni megöletését jövendölte meg (Dániel 9, 26) azért érdekes, mert benne, amire Dercsényi is figyelmeztet, egy grammatikai hiba volt: t. i. a HEBDOMADAS után SEXAGINTA DVOS van DVAS helyett. Más jellegű tévedés van a következő alaknál: A Széless által közölt névmegjelölés: ZAKARIÁS PPhA világosan megmutatja, hogy itt eredetileg az ószövetségi Zakariás prófétáról volt szó (kinek a Messiással is foglalkozó könyve, mint ismeretes, az ószövetségi könyvek között az utolsó előtti s így valóban az ó- és újtestamentum határán áll), a feliratok „szerkesztője” azonban azt az érdekes tévedést követi el, hogy Zakariás *prófétát* összetéveszti az újszövetségi Zakariás pappal („*sacerdos quidam nomine Zakarias*”, Lukács 1, 5), Ker. Szent János atyjával s feliratául ennek a Zakariásnak szavait idézi Lukács evangéliumából (Lukács 1, 68). – Az északi fülkében: Keresztelő Szent János szövege azért is érdekes, mert e felirat töredéke *ma is megvan* s erős rongáltsága ellenére csaknem teljesen elolvasható. Az irattekercsen Szent János evangéliumából való mondat van (Ján. 1, 29), kiegészítve a „*miserere nobis*” szavakkal, melyről érdekes tudni, hogy e könyörgés a XII. században került a miseszövegbe. A jobb oldali kapufélen ábrázolt Szent Péter apostol felirata elsősorban szintén azért érdemel említést, mert a felirat *eredetiben* teljes egészében *fennmaradt*. Az egész idézet Péter apostol első leveléből való, de összevonás két különböző versből. (I. Péter 4, 7, illetve 5, 8.) Nehezebb problémának látszik a Péter apostol után következő Szent János evangélista feliratának az eredete. Ugyanis az eddigi irodalom által megadott helyekből, véleményünk szerint, nem lehet teljesen rekonstruálni. Pedig itt – az idé-

zet első felében – előfordul egy szó, illetőleg egy helyesírási sajátosság, amely nagyon közel visz az Anonymus-problémához, ez a szó: a HOSTIVM (= „ostium”, kapu), amely talán az Apocalypsis 3, 8 helyére megy vissza, ahol „ostium apertum” fordul elő. E szó H betűje – mint arra a szerző a 37. jegyzetben figyelmeztet – már Szélessnek feltűnt s ennek kétségtelenül jelentősége van több vonatkozásban is. Szent János evangélista után a sorban közvetlenül Szent Adalbert következett, az ő feliratát azonban – mely talán részünkre legtöbbit mondhatott volna – már Széless sem tudta elolvasni. A baloldali kapufélen ábrázolt Szent Pál felirata – erős összevonással – a filipbeliekhez írt leveléből való. Itt – egy kis túlzással – azt mondhatnánk, hogy hasonlóan járt el a szerkesztő, mintha egy latin szót akart volna – korának rövidítési rendszere szerint – „*contrahálni*”: valamit megtartott az elejéből, a közepéből és a végéből s valahogy mégis visszadta az egészet. Sőt – a hasonlatot tovább véve – azt mondhatjuk, hogy az ok is hasonló volt a kétféle eljárásra: a paleográfiai *contractio*-ra a pergamen megszabott nagysága, itt a márvány s az ábrázolás által megszabott tér kényszerítette az „írót”. Végül ebből a feliratcsoportból még egyet kell kiemelni: a Szent Pál után következő Máté evangélista felirataként Jézusnak Máté evangéliumában feljegyzett mondása szerepel: az *írástudók* és farizeusok igazságáról. Nem tudjuk, nem esünk-e túlzásba, ha arra gondolunk, hogy ennek az „*írástudókat*” említő mondatnak a szerepeltetése talán megint összefüggésbe hozható e kor gondolatvilágával, melynek szinte centrális problémáját alkotta az írással való szeretetteljes foglalkozás. De ha még e feltevés nem is állja meg a helyét, meg kell figyelniünk e feliratban is egy paleográfiai sajátosságot, amit már – mint arra szerző figyelmeztet – annak idején Széless is észrevett s ez a HOSTIVM-hoz hasonló HABVND AVERIT szó az eredeti „*abundaveri*” helyett. – Sajnálatos, hogy e sorban s egyszersmind az egész sorozatban az utolsó alaknak, Szent Miklós püspöknek feliratát – éppúgy, mint a másik magyar vonatkozású szentét, Adalbertét – már Széless sem tudta elolvasni, itt mégis valami töredékfelét feljegyzett, amiből talán idővel – más szövegekkel való összehasonlítás után – még valamit ki lehet betűzni.⁴²

⁴² A következőkben e feliratokkal kapcsolatban néhány megfigyelésünket közöljük, amelyek talán hozzájárulhatnak XII. századi epigrafiánk és liturgikus írásbeliségünk problémáinak tisztázásához s bizonyos mértékben az Anonymus-kérdéshez is adalékkal szolgálhatnak. – Első megjegyzésünk Zakariás próféta ábrázolására vonatkozik, akinek felirata, mint láttuk, nem az ószövetségi Zakariás próféta könyvéből való, hanem János evangéliumából. A magunk részéről úgy látjuk, hogy a *porta speciosa* ikonográfiai programjának kidolgozója már ábrázolásnál is az újszövetségi Zachariásra gondolt: ezért ábrázolta őt kimondottan idősnak (ősznek), amihez járul az a körülmény is, hogy – Széless leírása szerint – Zachariás ruháján hét fehér kő, bal vállán pedig *sugaras nap* volt látható. Előbbi talán papságára volt valami utalás, utóbbi pedig kétségtelenül az eljövendő Krisztusra, kiről „éneke” későbbi soraiban határozottan, mint „*felkelő napról*” van szó: „...*oriens ex alto: illuminare his, qui in tenebris, et in umbra mortis sedent...*” (Lukács 1, 78–79.) Ezt az értelmezést találjuk a Vulgata jegyzetes magyar fordításában is (Lukács 1, 78–79. versnél található jegyzetek). Sőt még a „*próféta*” megjelölést is elfogadhatjuk az újszövetségi Zachariással kapcsolatban is, ha megfigyeljük, hogy Lukács evangélista szövegében is előfordul ez a kifejezés: „*Et Zacharias pater eius... .. prophetavit dicens,*” s ezután jön, mint első rész – a feliratot is szereplő mondat: „*Benedictus Dominus Deus Israel, quia visitavit, et facit redemptionem plebis suae.*” (Lukács 1, 68.) Hogy a két Zakariás között csere történt, az Dercsényi adatai alapján kétségtelen, de ez úgy látszik, valahol más ponton következett be. – Péter apostol feliratával kapcsolatban, az eddigi megállapítással szemben hangsúlyozni kell, hogy maga a megszólítás (KMI=*Carissimi*) is Péter leveléből való, ha nem is e verseknél fordul elő. Megtaláljuk e levélben már előbb is (2, 11.): „*Carissimi, obsecros...*” etc., azután az idéző első felét adó 4. rész-

Ez – eredetileg 12 – főképpen az újszövetségből származó feliraton kívül, több különböző – összesen 6 – felirat volt a szemöldökgerenda alsó részén, középen és a külső részben, részint zoltárokból és Izaiás és Ezéchiel prófétából, részben az Apocalypsisből (illetőleg egy középkori szöveg), míg a *porta speciosa*-t átfogó nagy felirat – amellyel (ha a timpanonban szereplő 3 feliratot is ide számíttjuk) a feliratok száma összesen huszonkettőt tesz ki –, úgy látszik: egy Szent Agathához (Catania védőszentjéhez és a házak tűz elleni védőjéhez) intézett imának első része volt. (Ez imát megokolja s megmagyarázza az a körülmény, hogy a „szép templom” és „ékes kapuja” éppen egy tűzvész által elpusztult templom helyére épült.)

A mi szempontunkból legérdekesebb azonban az a három felirat, amely a timpanon „történelmi képén” Szent István, Szűz Mária és Szent Adalbert feliratait képezi. Ezek ugyanis se nem biblikus, se nem liturgikus eredetűek, hanem minden kétségen felül a feliratok fogalmazójának és az ikonográfiai program szerkesztőjének *individuais* alkotásai. Mindegyikben bizonyos ritmikus, sőt rímelő készség nyilvánul meg, ezért ezeket mindjárt így felbontva adjuk vissza. Szent István feliratos lapján ez a mondat volt olvasható:

SUSCIPE VIRGO PIA – MEA REGNA REGENDA – MARIA.

Mária válasza erre:

SUSCIPIO SERVANDA TUIS – SI JURA SACRORUM SUMMAT – ADALBERTUS, SICUT PETIS.

És Szent Adalbert feliratos lapja, melyet Mária felé nyújt:

ANNUO VIRGO TUIS JUSSIS – AC EXEQUAR UT VIS.

E három különböző: építészeti, ikonográfiai és felirati, epigrafiai elemből összetevődő „ékes” kapu végeredményben úgy áll előttünk, mint egy kőbe vésett, illusztrációkkal ékesített liturgikus kódex, mellyel szemben szinte ugyanazon problémák merülhetnek fel, mint egy koraközépkori kódexszel szemben: Mikor keletkezett? Ki a szerzője? S milyen módon, milyen hatásokra, milyen mintaképek

ben, az idézett somál valamivel lejjebb. (4, 12.): „Carissimi, nolite peregrinari...” etc. Többször előfordul Péter apostol II. levelében (3, 1, 3, 8; 3, 14), sőt érdekes, hogy ugyanez levélben nagy apostoltársát, Pált is e jelzővel illeti: „...sicut et carissimus frater noster Paulus... scripsit vobis...” (3, 15). A feliratok fogalmazójának a Szentírásban való jártasságát bizonyítja, egyszerűs mind bizonyos *stilizáló készséget* árul el az az eljárás, hogy e, Péter leveleire oly jellemző kifejezést az egészből kiragadja s a Pétert jellemző szöveg élére teszi. A KMI-vel kapcsolatban még csak azt jegyezzük meg, hogy a „görögös betűcsere”, melyre Czobor céloz, kétségtelenül a C helyetti K, amit itt inkább a rövidítés hozott magával, de egyes szavaknál egyébként is előfordul a középkori latinságban, hogy c helyett állandóan k-val írják, anélkül, hogy bármiféle közvetlen görög kapcsolatról lenne szó. – Sokkal több problémára ad okot a Péter után következő Szent János apostol felirata. Először is meg kell jegyeznünk, hogy a megszólításban nem a FILII, hanem a FILIOLI olvasás lehet helyes, ami Széless nyomtatványában található s ahogyan Mathes is közli. (János evangéliumában a tanulmány által megjelölt két helyen egyébként a „filii” szó sem fordul elő, itt valami tévedés van.) A FILIOLI szó éppoly jellemző Jánosra, mint Péterre a Carissimi. János apostol első levelében összesen nyolcszor fordul elő. Először 2, 1: „Filioli mei, haec scribo vobis” – később rendszerint a „mei” elhagyásával: 2, 12: „Scribo vobis, filioli...” 2, 18: „Filioli, novissima hora est...”, stb., hasonló még 2, 28; 3, 7; 3, 18; 4, 4; s a befejező mondat is így hangzik: „Filioli, custodite vos a simulacris, Amen.” 5, 21. – A II. és III. levélben azonban érdekes módon, egyszer sem fordul elő. A „filioli” szó kiemelése János jellemzésére, a feliratok szerkesztőjének ugyanazon karakterizáló készségéből folyik, amit már az előbb a „Carissimi”-vel kapcsolatban megfigyelhettünk. Annál különösebb, hogy a János által képviselt szöveget János apostol műveiből még összevonások által sem lehet teljesen levezetni.

után jött létre? Dercsényi szinte filológus módszerekkel nyúl e problémákhoz s eredményei is – azt mondhatnánk – filológiai „alapossággal” vannak megfogalmazva.

A kor kérdésében aránylag könnyű a megoldás, mivel több tájékoztató adat is van. Így kétségtelen, hogy a *porta speciosa*-t a régi templom leégése után építették, ami 1188 után történt. A *porta speciosa* ábrázolásain III. Béla király és Jób érsek alakja is megtalálható s mivel a belső valószínűség és külföldi analógia mellett szól, hogy a két személy életében kellett keletkeznie e műemléknek, a kettő uralkodási, ill. halála éve biztos útmutatót nyújt. Jób érsek kb. 1185-től 1203-ig ült az esztergomi érseki széken, III. Béla pedig, aki 1173-ban lépett trónra, 1196-ban már meghalt s így kb. 1188 és 1195 az az időkhöz, amikor a „közös” építkezéseknek keletkezni kellett.

Rendkívül érdekes az, ahogyan Dercsényi kifejti az esztergomi műemlékkel kapcsolatban szóba jöhető analógiákat, hatásokat és kapcsolatokat. Vizsgálódásai kiterjednek Bizánctól egészen Párizsig. Eredményei valóban emlékeztetnek arra, ahogyan az Anonymus-kutatók a *Gesta Hungarorum* forrásait: Darest, Justinust vagy Reginot kutatják. Eredményei is részben formatörténetiek, részben az átvett tartalomra vonatkoznak. Magával a kapuval kapcsolatban kimutatja, hogy az a délfrancia proto-renaissance-ban kifejlődött kapu-típust mutatja, de felső-olasz lombard „közvetítés-sel”. Így a kapu-díszítő oroszlánoknak és sasoknak legközelebbi megfelelőit egy veronai, ill. egy modenai kapun, ill. oszlopfőn mutatja ki. (5–6. l.) A kapu ékesítésére szolgáló ikonográfiai elemeknél különösen erős a francia hatás. Itt a művészettörténeti és epigráfiai problémákhoz egy irodalomtörténeti kérdés is járul: a Szent Ágostonnak tulajdonított „*Sermo contra Paganos Judeos et Arianos de Symbolo*” című irat esetleges hatása az ábrázolásokra és a feliratokra. E *sermo*-t a XII–XIII. században karácsony ünnepének reggelén szokták elmondani. Erősen dramatikus formája folytán már a XII. században liturgikus játék is készült belőle.

De különösen feltűnő az a párhuzam, amit Dercsényi a párizsi Notre-Dame székesegyház Szent Anna kapujának és az esztergomi *porta speciosa*-nak timpanonjai között kimutat. A párizsi székesegyházat 1163-ban kezdték építeni és 1182-ben szentelték fel, tehát, ha Dercsényi előbb ismertetett fejtegetését elfogadjuk az esztergomi kapu építési idejéről (1188–1195 között), akkor azt kell mondanunk, hogy a párizsi kapu az esztergomi előtt alig egy vagy két évtizeddel épült. A Notre-Dame és az esztergomi *porta speciosa* timpanonja között érdekes hasonlóság az, hogy mindkettőnél Szűz Mária foglalja el a főhelyet, ami mindkét esetben jelentős újítás. A középkori művészetben Mária először a chartres-i nyugati kapun jelenik meg a timpanonban (1145 körül). Utána a párizsi Notre-Dame Szent Anna kapuja következik, ahol az az érdekes újítás van, hogy Mária és a gyermek Jézus mellett két „élő” szereplő is helyet foglal: mindkettő feliratos szalagot tartva: VII. Lajos francia király (meghalt 1180-ban) és Maurice de Sully, Párizs püspöke (meghalt 1196-ban, tehát abban az évben, amikor III. Béla). Ez a motívum az esztergomi *porta speciosa*-n, melynek ikonográfiai program-alkotója a jelek szerint kétségtelenül ismerte a párizsi emléket – kétféle módon hatott. A timpanonban ugyan az esztergomi alkotó a „püspök” és a „király” helyére: a templom védőszentjét: Szent Adalbertet és az ő „királyát” Szent Istvánt helyezte – éspedig olyan módon, amiből joggal lehet következtetni a nagyobb Szent István legenda ismeretére és hatására –, ugyanakkor azonban az „élő” király-

ról és „püspökről”: a „legdicőségesebb” Béláról és Jób érsekről sem felejtkezett meg, őket más helyen, de a timpanon közelében örökítve meg.⁴³

Ezek után joggal felmerülhet a kérdés, kinek a „szellemi” alkotása az esztergomi *porta speciosa*? Vagyis ki volt az ikonográfiai program kidolgozója s a feliratok megfogalmazója? (Ez ugyanis, mint arra a tanulmány rámutat, a középkori műalkotásoknál más személy tevékenysége, mint a képzőművészet síkján való kivitelezés.) Dercsényi ezt a kérdést a feliratokon s ott is – mivel a biblikus és liturgikus szövegek kevés egyénit árulnak el – azon a három szövegen keresztül akarja megközelíteni, amelyek a timpanonban Szűz Mária, Szent Adalbert és Szent István felirataiként szerepelnek. „Ezen a ponton, a feliratok stílusán keresztül, mint egyetlen fonálon kell megkísérlni a feliratok szerzőjét felkutatni, ezen keresztül azt a szellemi kört meghatározni, melyből a *porta speciosa* programja kisarjadt, megkeresni azt az egyházi férfit, aki a francia földön kialakult ikonográfiai skémába mesteri kézzel beleillesztette a magyar történelem egyik legszebb legendás jelenetét.” (21–22. l.)

Több irányba kiterjedő részletes vizsgálódások és egybevetések után – amilyenek a III. Béla kori oklevelek és a *Gesta Hungarorum* rimes és ritmikus helyeinek egybevetése, a „*regna et reges*” alliteratio (illetőleg talán Győry eredményei után mondhatnánk: „annominatio”) és a Szent István szövege REGNA REGENDA szavainak párhuzama, s végül a HOSTIUM és HABUNDAVERIT alakoknak Anonymus hasonló helyesírási alakjaival való egybevetése⁴⁴ arra az eredményre jut, hogy a *porta speciosa* ikonográfiai programja és feliratai a legnagyobb valószínűség szerint ugyanattól a P. magister esztergomi préposttól származnak, akit mi a *Gesta Hungarorum* szerzőjével azonosítottunk. A királyi kancellária körében, elsősorban Péter prépostnál találjuk mindezeket az elemeket, melyeket a *porta speciosa* ikonográfiai programjának, feliratainak elemzése során, mint jellegetességeket felemlítettünk. Az alig pár éve francia földön kialakult ikonográfiai újítások és a korábbi gyakorlat ismeretét a nyolcvanas évek elején Párizsban szerezhették meg. Ismerhették a helyi, nemcsak a magyarországi, de különösen az esztergomi hagyományt, ami Szent Adalbert szerepére vonatkozott, ismerhették a magyar történet egyik szép jelenetének legendás, költői felfogását és végül Péter prépostnak megvolt az írói vénája is, mind ezeknek a kor stílusában való megfogalmazására.⁴⁵

*

⁴³ A párizsi és esztergomi timpanont Dercsényi (utóbbi a Klimó-féle kép alapján) párhuzamosan, képen is bemutatja (20–21. ábra). A francia katedrálisokkal kapcsolatban néhány érdekes szempontot felvet Győry is.

⁴⁴ Az „Edomitáknak” Anonymusnál való szerepeltetése kétségtelenül elnézés. A Script. I. 42, 41-ben másról van szó.

⁴⁵ Az itt bemutatott munkákon kívül még három, illetőleg négy készülő vagy megjelenés előtt álló Anonymus-tanulmányról van tudomásunk. Ezek egyike – melyet már említettünk – P. mester latinságával foglalkozik – a másik főképpen tartalmi szempontból vizsgálja: az egyes motívumok alakulását legrégebb gestáinkban, míg további kettő főképpen P. magister világirodalmi kapcsolatairól való tudásunkat óhajtja tovább fejleszteni.

Mint látjuk tehát az Anonymus-kérdés már – azt mondhatnánk – „túlnőtt” önmagán. Ebben a tekintetben fejlődése összehasonlítható a diplomatikáéval, mely eredetileg csak a hamis és valódi oklevelek megkülönböztetésének kritériumait akarta összeállítani: nem akart több lenni, mint „*ars vera et falsa discernendi*”, s ezen törekvései közben felfedezte egy új ágát a kultúrafejlődésnek: az írásbeliség területét. Így az Anonymus-kutatók is, míg a titokzatos mester személyét és korát keresték, számtalan ágára és összefüggésére bukkantak a középkori kultúrának, amelyeket talán enélkül sohasem vagy jóval később fedeztek volna fel. Ezeknek a kapcsolatoknak és összefüggéseknek egy ilyen egyetlen „gócpontjában” – aránylag kis terjedelmű műben – való összetalálkozását a középkori kultúra kevésbé differenciált volta magyarázza, melyben az irodalom és tudomány, sőt a művészet sem – mint azt a feliratos ábrázolások bizonyítják – válik el egymástól oly határozottan, mint az újkorban, s így egyetlen, bármily csekély műben, mint egy vízcseppben, az egész kultúra „tengerének” sajátosságai és törvényszerűségei ismerhetők fel.

Az Anonymus-kutatás eddigi eredményeit úgy lehetne igazán gyümölcsöztetni – s ezen a módon később magára az eredeti témára is újabb világosságot vetíteni –, ha a kutatók, az Anonymus-tanulmányaik során megismert kultúrterületeket – az Anonymus-kérdéstől egyelőre elszakadva – önmagukban kezdenék vizsgálni, főképpen az újabb tudományban oly hasznosnak bizonyult – összehasonlító módszer segítségével.

A kiindulópontot képezhetné minden esetben az *írás*, amit – mint arra már más alkalommal is rámutattunk – a kultúralkotás „technikájának” nevezhetnénk. E téren már sok hasznos eredményt ért el éppen a magyar tudomány.⁴⁶ Ezen a szilárd „pozitív” alapon elindulva kellene vizsgálni a XII–XIII. századi *írásbeliség* 3 nagy ágát: a „*liturgikus*”, az „*irodalmi*” és a „*jogi*” írásbeliséget – az irodalmi írásbeliségbe beleértve magát a kezdődő történetírást is. Hogy e három ága a fellendülő írásbeliségnek mennyire összefügg, de mégis mennyire különböző, azt éppen P. magister Gestaja mutatja meg, akinél a biblikus és liturgikus „idézetek” a szépirodalmi „szkémák” és a kancelláriai „formulák” együtt egészítik ki az ő saját, „historikus” stílusát. De nagyon hasznosak e tekintetben – s fontos volna, hogy a külföld felé is publikálja ezeket – azok a megállapítások, amiket Győry János a spanyol-aragón történetírással kapcsolatban észrevett, ahol ezek az elemek – éspedig gyakran megkapó egyezésekkel Anonymus Gestaja-jával – szintén találkoznak egymással. Azonban itt is hangsúlyozni kell, hogy mi e tekintetben nem gondolunk feltétlenül közvetlen hatásokra, hanem csak a *párhuzamos fejlődés* kölcsönhatásaira, aminthogy az írástörténet is hajlandó újabban a közvetlen francia hatások helyett az egyforma fejlődés gondolatát elfogadni, ami természetesen végső eredményben mégiscsak feltételez bizonyos direkt indítékokat is.

A jövődő kutatásoknak úgy a liturgikus, mint az irodalmi, valamint a jogi írásbeliségben különösen figyelemmel kell kísérni éppen ezeket a „*szkémákat*”, *közhe-lyeket* és *formulákat*, amik oly jellemzők a középkori kultúra szerkezetére. Ezeket ki-gészíthetnők a képzőművészeti szkémák csoportjával, amire – kérdésünkkel kapcsol-

⁴⁶ Vö. St. Hajnal: Vergleichende Schriftproben. 1943. – Szilágyi L.: Összehasonlító írástörténet. (Egy új vállalkozás programjához.) Száz. 1943.

latban – Dercsényi újszerű tanulmánya nyújthat érdekes indítékokat, de itt említhetjük talán Tóth Zoltán eredményeit is a magyar gesta-írók elbeszéléseiben megfigyelhető visszatérő „tipológiá”-ról. – Ezeken túl hasznos lenne azoknak az „új” – XII. századi értelemben értve – tudományoknak vizsgálata, melyek egyenesen e formulák *tanítására* alakulnak – kiegészítve a régi 7 tagú „artes”-t: az „ars” *dictationis*, „ars” *poetica*, „ars” *rhetorica* stb. új stúdiumaival, ami mind nem más, mint a kezdődő kultúra „technikája” – akárcsak maga az írás – s célja megkönnyíteni a tulajdonképpeni *tartalmi* alkotás létrejöttét.

Végül az Anonymus-kutatáson át, egy harmadik „frásszociológiai” probléma is felmerülhet: a középkori „*írásstudó*” problémája. P. magister ebben a tekintetben is „típus”. Személyében egyesül a középkori írásstudó három fajtája: a „*klerikus*”, a „*notarius*” és a „*historiographus*”, hogy azután e „*personalis unio*” még sokáig, évszázadokig megmaradjon. E típusba tartozik bizonyos fokig már a XI. századi Gesta feltételezett írója: Koppány, Szent László egykori „*capellanus*”-a és IV. László „hű *capellanus*”-a: Kézai Simon mester, de még a XIV. században is találkozunk vele: János kükkülei esperes, Nagy Lajos király „*secretarius*”-a és egyben „történetírója” személyében. A renaissance korában a „klerikus” már kezd elválni, de a kancelláriai „jogtudós” és a „történettudós” tovább is együtt marad (pl. Túróczy János, a „*cancellaria minor*” tisztviselője és krónika-író) s ez a sor az újkorban is tovább követhető (Verancsics Antal és Istvánffy Miklóson keresztül egészen Bartal Györgyig és Engel Keresztélyig), mint értékes bizonyítékai a jogi és az irodalmi írásbeliség problémájának, s késői utódai III. Béla egykori nótáriusának.⁴⁷

Azt hisszük, ilyen utakon még mindig megvan a lehetősége újabb eredmények elérésének, s úgy gondoljuk, igaza van Túróczy-Trostler Józsefnek,⁴⁸ akit talán nem lehet – mint esetleg minket – ebben az ügyben „*iudex suspectus*”-nak „elfogult bírónak” tekinteni – mikor azt mondja, hogy „...a Névtelen Jegyző jelentőségét középkori irodalmunk összefüggésében ma jobban látjuk, mint valaha s az Anonymus-kérdések megoldásában többé-kevésbé érdekelve van minden történeti-szellemtudományi diszciplínánk.”

⁴⁷ Vö. Szilágyi L.: Az írásbeliség tudománya (i. m.), és A jogi írásbeliség problémái. (Levt. Közl. 1947.)

⁴⁸ A Györy J. munkájához írt előszavában. I. m. 5. l.

A KIEVI ŐSÉVKÖNYV VOLOCHJAI

A *Kievi ősévkönyv* vagy *Povest' vremennyh let*. A XIV—XVII. századi orosz évkönyvek többségének elején egy évkönyvszerkesztést találunk. Ennek a Kiebben készült évkönyvszerkesztésnek az említett évkönyvek elején nagyjában azonos a címe általában eléggé egyező a szövege is: a kievi Oroszország legrégebb történetét adja elő s a XII. század második évtizedéig terjedő eseményeket öleli fel.¹ Tehát ez a Kievi ősévkönyv, mint egyetlen irodalmi emlék tulajdonképpen nem maradt ránk. Azonban a későbbi orosz helyi évkönyvek olyan teljességben és hűséggel használták fel az egyes orosz országrészek későbbi történetének közösorosz bevezetéséül, hogy szövegük eleje, mintegy 1110-ig — különösen a régebb kódexekben — nagyjában megegyezik, s ezek alapján a Kievi ősévkönyv szövege rekonstruálható.² Ezek a későbbi orosz helyi évkönyvírók, akik közösorosz bevezetésként a kievi Oroszország régi történetét beszélték el, elbeszélésük alapjául valamennyien ezt a Kievi ősévkönyvet használták fel. Mivel a különböző kéziratokban ez a nagyjában egyező, közös szöveg 1110-ig tart, s ettől kezdve az évkönyvek szövege elkanyarodik egymástól, valószínű az, hogy a Kievi ősévkönyv 1110-ig terjedt (M. N. Tichomirov, i. h.).

A Kievi ősévkönyv a *Povest' vremennyh let* (= Elbeszélés az elmúlt évekről) nevet a címiratról kapta, amelyet az említett későbbi évkönyvekben a kezdetén többkevesebb eltéréssel olvashatunk. Ez a címirat legtipikusabb alakjában így szól: „Ezek az elbeszélések az elmúlt évekről, hogy honnan kezdődött az orosz föld, ki kezdett Kiebben elsőnek fejedelemeként uralkodni és honnan keletkezett az orosz föld.”³ Egyik

¹ Vö. A. A. Šachmatov, *Повесть временныхъ лѣтъ. Томъ I. Ввогная часть. Текстъ. Примѣчания.* Petrograd, 1916. I; V. Panov, *К истории летописей. „Повесть временныхъ летъ”. Древнерусские летописи.* Moskva—Leningrad, 1936. [Русские мемуары, дневники, письма и материалы]. XV; M. N. Tichomirov, *Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII. в. Том I.* Moskva, 1940. 42; D. S. Lichačov, *Русские летописи и их культурно-историческое значение.* Moskva—Leningrad, 1947. 35.

² Vö. R. Trautmann, *Die altrussische Nestorchronik Povest' vremennyh let.* In Übersetzung hrsg. von —. Leipzig, 1931. (Slavischbaltische Quellen und Forschungen, Heft VI.) 235.

³ Lásd A. A. Šachmatov, id. kiad. I; N. K. Gudzij, *история древней русской литературы.* Moskva, 1945. 118; A. S. Orlov, *Древняя русская литература XI—XVII. веков.* Moskva—Leningrad, 1945. 75; fordításai: R. Trautmann, i. m. I; V. Panov, i. m. 5. E címnek a különféle kéziratokban olvasható változatait lásd Šachmatov, id. kiad. I., 1. jzt és I, kritikai apparátus. Újjabban N. K. Nikol'skij azt tette fel, hogy ez a cím nem az egész ősévkönyvé, hanem csak az I., történelem előtti részre vonatkozik. Vö. V. Panov, i. m. 317, 2. jzt.

redaktorának a neve alapján — mint látni fogjuk — nevezik a Povest’et Nestor-féle évkönyvnek is.

Néhány soros tartalmi vázlattal némi képet adhatunk a Kievi ősevkönyv jellegéről (M. N. Tichomirov, i. m. 43—45; V. Panov, i. m. 317, 1. jzl.; R. Trautmann, i. m. IX—X). Az évkönyv — éppúgy, mint a prágai Cosmas (†1125) *Chronica Bohemorum*a — két főrésze oszlik: 1. az orosz föld rövid, kronológiai adatok nélkül előadott története, 2: az orosz történet évenkénti, terjedelmesebb előadása 842-től 1110-ig. A rövid 1. rész a föld Noé három fia között az özönvíz után történt felosztásának és a bábeli nyelvzavarnak a történetével kezdődik. Majd rögtön áttér az évkönyvíró a közös szláv őstörténet előadására. Ez egy, a szláv ábécé feltalálásáról és a szláv apostolok, Kyrillos és Methodios működéséről szóló elbeszélés keretében történik. Ebbe a szláv őstörténetbe már bele vannak iktatva a Kievről szóló első tudósítások: az alapító Kij, Šček, Choriv és Lybed’ testvérek története. Folytatja előadását a különféle szláv törzsek korai történetével, szokásaik és erkölcsaik jellemzésével. A 2. részt azért kezdi 852-vel, mert ekkor talált először említést a „görög évkönyvben” az oroszok első történeti szerepléséről, Car’grad (= Konstantinápoly) ellen intézett támadásokról. Itt mindjárt egy kronológiai schémát ad: Megadja az évek számát „Ádámtól az özönvízig”; „az özönvíztől Ábrahámig”, stb. Ezt a kronológiai vázat összekapcsolja a kievi orosz történettel: „Michael (bizánci császár) 1. évétől Oleg, az orosz fejedelem 1. évéig 29 év”, stb. Ez az időhálózat Svjatopolk 1113-i haláláig ér el.

A továbbiakban az évkönyvíró — hite szerint már szilárd talajon mozogva — évekre beosztva vezeti tovább az elbeszélés fonalát. 862-re teszi a varég-orosz fejedelmek: Rjurik, Truvor és Sineus „meghívását”. Ezután fejezi csak be a szláv ábécé és bibliafordítás történetét. Ettől kezdve — az éves beosztás megtartása mellett — az egyes kievi fejedelmek uralkodásának története adja elbeszélése nagyobb egységeit. Elbeszéli Oleg és Igor Konstantinápoly ellen intézett támadásait. Beiktatja előadásába a Bizánccal kötött régi orosz szerződések szövegét. Szól Oleg bosszújáról és megkeresztelkedéséről. Részletesebben beszél Svjatoslav fejedelemségének eseményeiről, bulgáriai hadjáratairól, haláláról, majd fiai viszálykodásáról. Közlései a X. sz. végétől kezdve pontosabbakká és részletesebbekké válnak. A Vladimir fejedelemségéről szóló elbeszélés központi helyén Vladimir megtérése áll. Utána Boris és Gleb megöletéséről, Svjatopolk testvérháborújáról és Jaroslav uralkodásáról olvassunk. A XI. sz. második felére (Izjaslav, Svjatoslav, Vsevolod és Svjatopolk fejedelemségének történetére) vonatkozóan már nagy anyagot ad az évkönyvíró, s itt már pontos dátumokkal dolgozik. Elbeszélése 1110-zel ér véget.

A Kievi ősevkönyv írójának koncepciója nagyszabású (vö. R. Trautmann, i. m. VII—IX; N. K. Gudzij, i. m. 121—122): a szláv egység keretébe beállítva népe egész történetét akarta megírni, az ősi kezdetektől a maga koráig. Célja szép és emelkedett: az orosz népet kívánja dicsőíteni ezzel a történettel, inteni akarja az utódokat az ország nagyságára, egységére, melyet az ősök, főként a Rjurik-dinasztia önzetlen derekassága

teremtett meg. Sokrétű és széles földrajzi látókört betöltő anyagát igazi előadóművészettel, jól felépítve, áttekinthetően, változatosan, elevenen adja elő.

A Kievi ősevkönyv kéziratai. Említettük, hogy az ősevkönyv a későbbi orosz helyi évkönyvek (elsősorban a kievi, suzdali, perejaskol'i, halicsvolyniai, černigovi, rostovi és novgorodi)⁴ elejeként maradt ránk. Ha e későbbi ránk maradt XIV—XVII. századi évkönyvek kéziratait a Povest' szövegállaga szempontjából összehasonlítjuk egymással, azt tapasztaljuk, hogy a legrégebb kódexek magának a Povest'-nak a szövegét két, csoportonként egymással egyező alakban adják. Ez a két kódexcsoport az ősevkönyv két redakcióját, két szerkesztését, változatát őrizte meg. A két redakció főként a Povest' befejező részében mutat eltéréseket. A Povest' így ránk maradt két redakciója közül egyik a Lavrentij-féle, másik az Ipatij-i redakció (R. Trautmann, i. h.; M. N. Tichomirov, i. m. 42).

a) A Lavrentij-féle redakciót elsősorban négy régi kézirat képviseli: a Lavrentij-féle, a Radzvil-féle (= Königsbergi), a Háromsági és a Moszkvai-Akadémiai kézirat.

1. A Povest' valamennyi kézirata közül a legrégebb a Lavrentij-féle (Л). (Vö. A. A. Šachmatov, id. kiad. LI—LII; R. Trautmann, i. m. 235; M. N. Tichomirov, i. m. 43; N. K. Gudzij, i. m. 118—119; D. S. Lichačov, i. m. 427—431). Nevét Lavrentij szerzetestől kapta, aki 1377-ben másolta Dmitrij Konstantinovič suzdali nagyfejedelem számára. Pergamen-kézirat. Maga a másoló Lavrentij utal arra, hogy egy régi, rossz állapotban levő kéziratból másolta. Így e kézirat szövege sok hiányosságot mutat. 1792-ben Musin-Puškin gróf vette meg, majd a cári nyilvános könyvtárban volt, ma pedig a leningrádi nyilvános könyvtárban (F. IV. No. 2.) őrzik. Ez a kézirat a következő négy részből áll: a) Povest' vremennych let, b) Suzdali Évkönyv 1111—1205, c) ennek folytatása 1206—1239, d) további folytatása 1240—1305. Ezt a Lavrentij-féle évkönyvet 1804—1926 között több ízben kiadták. Legújabb kiadása a Полное собрание русских летописей sorozat I. kötetének újrakiadásaként. E. Ph. Karskij szerkesztésében 1926—1928-ban jelent meg. Jól használható azonban ugyane kötet 1872-ben és 1897-ben megjelent kiadása is.

2. Radzvil-féle vagy Königsbergi évkönyv, illetőleg kézirat (P) (v. ö. A. A. Šachmatov, id. kiad. LII; R. Trautmann, i. m. 234; M. N. Tichomirov, i. m. 43; D. S. Lichačov, i. m. 433—437) a XVII. században a litvániai Radzivil fejedelmek birtokában volt. 1671-ben a königsbergi könyvtárba került, majd 1758-tól a cári, ma pedig a Szovjetunió Tud. Akadémiájának könyvtárában (No. 34. 5. 30.) őrzik. A XV. század végén, talán smolenski területen másolták egy jóval régebb, esetleg XIII. sz. eleji kéziratból. Ti. ez az P az alább ismertető A-val együtt egy közös, régebb, illusztrált kéziratból származik. 617 miniatűr díszíti. Tartalmilag két részből áll: a) Povest' vremennych let, b) Suzdali évkönyv 1111—1206. 1902-ben teljes fényképmásolatkiadása jelent meg. Az Л kiadásában az P variánsait is megtaláljuk.

⁴ Vö. M. N. Tichomirov, i. m. 55—56; R. Trautmann, i. m. 235; N. K. Gudzij, i. m. 144. A Povest' 1118 utáni történetét lásd A. A. Šachmatov, id. kiad. XLII—LI; V. Panov, i. m. XVIII—XXXIII; M. N. Tichomirov, i. h., D. S. Lichačov, i. m. 173—330.

3. A Háromsági (= Троицкая) évkönyv (Т) (v. ö. Šachmatov, id. kiad. LII; Lichačov, i. m. 437—438) nevét régi őrzőhelyéről, a Szentháromság-lavráról kapta. Innen került volt a moszkvai Oroszországi történeti és régészeti társulat könyvtárába, s ott 1812-ben elégett. N. M. Karamzin leírása szerint ez a pergamen-kézirat 1409-ig adta elő az eseményeket. A Karamzinnál idézett részek, az Л kiadásában variánsokként lenyomatott részek, valamint Šachmatov és A. E. Prjesnjakov reá vonatkozó megfigyelései alapján az elégett Т szövegét M. D. Priselkov rekonstruálta s előkészítette a kiadásra. A Т első fele az Л-hez állt közel.

4. A Moszkvai-Akadémiai kézirat (А) (v. ö. Šachmatov, id. kiad. LIII; Trautmann, i. h.; Tichomirov, i. m. 43; Lichačov, i. m. 434), ill. évkönyv a XV. sz. második felében, valószínűleg a végén íródott, s elbeszélése 1419-ig halad. Régebben ezt is Háromságinak nevezték, s a moszkvai teológiai akadémia könyvtárában (No. 5/182) volt, ma pedig az állami történeti múzeum birtokában van. 1206-ig terjedő részét egy, az P-rel közös eredetiből másolták. Ez a része az Л említett kiadásában szövegvariánsok formájában jelent meg, 1419-ig terjedő részét pedig ugyane kiadás pótköteteként nyomtatták le. Ez a kézirat pontosabban az P-nél s 1206-ig együtt halad az Л-lel is.

b) A Kievi ősevkönyv másik redakcióját főként két évkönyv, ill. kézirat képviseli: az Ipatiji és a Chlebnikov-féle.

1. Az Ipatiji évkönyvet (И) (Šachmatov, id. kiad. LIII; Trautmann, i. h.; Tichomirov, i. m. 43; N. K. Gudzij, i. m. 119; Lichačov, i. m. 431—433) régi őrzőhelyéről, a kostromai Ipatij-monostorról nevezik így. Utóbb a cári, illetőleg a mai szovjet Tud. Akadémia könyvtárába (No. 16. 4. 4) került. N. M. Karamzin fedezte fel. Első kiadói szerint a XIV. sz. elején, Šachmatov véleménye szerint a XV. sz. elején, talán 1425-ben másolták Pskovban, egy XIII. sz. végi vagy XIV. sz.-i dél-oroszországi eredetiből, amelyből a Chlebnikov-féle kézirat is származott. 3 részből áll: a) Povest' vremennych let. b) Kievi évkönyv 1118—1199, c) Halicsi-volyniai évkönyv 1201—1292. 1843 óta többször kiadták. Legjobb kiadásai: a Полное собрание русских летописей sorozatban az 1871-i kiadás (II. köt.) és Šachmatov 1908-i kiadása, valamint ennek 1923-i harmadik, javított kiadása. Első részének fényképmásolat-kiadása 1871-ben jelent meg.

2. A Chlebnikov-féle évkönyv-kézirat (X) (vö. Šachmatov, id. kiad. LIV; Trautmann, i. m. 235—236; Lichačov, i. m. 431) nevét egykori tulajdonosáról, Chlebnikov kolomnai kereskedőtől kapta. Utóbb a cári, ill. a leningrádi nyilvános könyvtárba került (No. 40). E kézirat XVI. sz.-i. Ugyanabból a XIII—XIV. sz.-i dél-oroszországi kéziratból másolták, mint az И-t. Szövegvariánsait az И kiadásában adták ki.

A fentebb tárgyalt két redakció kézíratainak elején tehát a Povest' szövegét találjuk. 1074-ig a Povest' és az alább ismertetendő Összerkesztés egyesített szövegét adják a következő kéziratok: 1. a XV. sz.-i ún. I. sophiai évkönyv (Соф.) kézíratai (vö. Šachmatov, id. kiad. LV; Lichačov i. m. 451—453). A Соф. a Полн. собр. русск. л. V—VI. kötetében került kiadásra. 1925-i új kiadásából csak az első füzet jelent meg. 2.

A IV. novgorodi évkönyv (НОВГ. 4) (vö. Šachmatov, id. kiad. L^V; Lichačov, i. m. 445—450) XV—XVII. sz.-i kéziratai. Ez az évkönyv az említett gyűjteményes kiadás IV. kötetében, s legutóbb ennek nem teljes, új, 1915-i kiadásában jelent meg. 3. Az Ermitage-i évkönyv (Эрм.) (vö. Šachmatov, i. h.), melyet a leningrádi Nyilv. könyvtárban őriznek. Ez a Соф. és a Moszkvai szerkesztés egyesítése. 4. a Tverski évkönyv (Тв.).⁵

A Kievi ősevkönyv keletkezése és forrásai. Több mint két évszázad óta folyik a Kievi ősevkönyv tudományos vizsgálata. Az ősevkönyv felhasználásával megírt XIV—XVI. sz.-i orosz évkönyvek nagyszámú kéziratainak alapos összevetése, a szövegek elemzése, a bennük mutatkozó belső kritériumok, korjelző utalások és első személyében (я, мы) leírt részek kiaknázása révén igyekeztek a tudósok megállapítani a régibb évkönyvszerkesztések és a Povest' keletkezési idejét, szerzőik személyét, s megpróbálták rekonstruálni eredeti szövegüket is, sőt felderíteni forrásaikat is. Felesleges az, hogy felvázoljuk itt azt az egész probléma-szövedéket, melyet ez a hosszú kutatómunka feltárt. Mindössze röviden utalunk itt a Kievi ősevkönyv szövegének néhány olyan helyére, melyek a problematika sarkpontjaivá lettek. (Vö. R. Trautmann, i. m. XV—XVII; G. Popa-Lisseanu, Cronica lui Nestor. [Izvoarele Istoriei Românilor — Fontes Historiae Daco-Romanorum, VII. București, 1935]. 9—15; Tichomirov, i. m. 45; A. S. Orlov, i. m. 85—87; N. K. Gudzij, i. m. 138—139.) Egyes kéziratokban (pl. az ЛI-ben) az 1116. év végén Silvester, a vydubyči Michail-monostor igumene megjegyzi, hogy ő írta „ezt a könyvet, az évkönyvet”. Mégis a Povest' már Svjatoslav fiai 980-i háborújának leírásában olyan topográfiai részleteknél hivatkozik a „mai nap”-ra, melyeket csak szemtanú ismerhetett. Ráadásul még a Povest'ben rengeteg jel vall arra, hogy az évkönyvet a kievi barlangmonostorban írták. A kievi hagyomány már a XIII. sz. óta, s a kéziratok egy része is (pl. az ЛI.) Nestornak tulajdonítja az évkönyvet, aki 1074—1078 között, 20 éves korában lépett be a barlangmonostorba, s aki a régi kievi irodalomban más műveiről is jól ismert. Ám 1051-ben egy Nestorral nem azonosítható névtelen szerzetes (nevezetesen a kiev-barlangmonostori „Peterik”) szólal meg a Povest'ben első személyben elbeszélőként s elárulja azt, hogy kb. 1034-ben született s 1051-ben lépett be a monostorba. Az 1065. évnél újra első személyben ír az elbeszélő s arra enged következtetni, hogy 1048-ban még nem volt szerzetes. Az 1074. év eseményei kapcsán újra első személyben írja le valaki Feodosij igumen halálát. 1091-ben megint egy szemtanú beszéli el e szentéletű igumen ereklyéinek áthelyezését. Az 1096. év eseményeit előadó szerzetes szemtanúja volt a kunok akkori támadásának. S íme, az elbeszélő egy 1097-i fontos esemény elmondásakor elárulja, hogy Vasilijnak hívják, s maga is részese volt a történeteknek. A szerző az 1106-i események leírásánál elbeszélése egyik forrásaként Jan Višatic előadását nevezi meg. A Povest' egész elbeszélésében kimutathatók egyes következtetések, ellentmondások és egyes részek stílusbeli különbségei is komplikálják a szerzőség kérdését.

⁵ Lásd Šachmatov, id. kiad. LVI. A Povest' rekonstruálásához felhasználható többi évkönyvekről és kéziratokról lásd uo. LIV—LVII.

E két évszázados kutatómunka régibb eredményeit sem szükséges itt ismertetnünk. Ami V. N. Tatiščev, A. L. Schlözer, N. M. Karamzin, P. M. Strojev, M. P. Pogodin, I. I. Sreznjevskij, I. D. Beljajev, M. T. Kačanovskij, P. G. Butkov, M. I. Suchomlinov, K. N. Bestužev-Rjumin és más régibb kutatók ide vonatkozó eredményeiből időtállóan és helyesnek bizonyult (vö. Tichomirov, i. m. 49—51; Lichačov, i. m. 10—14), azt a Kievi ősevkönyv modern vizsgálói felhasználták és beépítették a maguk elméleteibe. Elég lesz tehát az ősevkönyvre vonatkozó modern tudományos eredményeket összefoglalnunk. A mai orosz történettudomány a Povest' problematikájában főként négy kutató eredményeit tartja alkalmasnak arra, hogy a további kutatás rájuk építsen: A. A. Šachmatov, V. M. Istrin, N. K. Nikol'skij és M. D. Prisol'kov megállapításait. A közép- és nyugat-európai tudomány nem tesz egyebet, mint hogy értékesíti e négy orosz kutató eredményeit.

Négyük közül A. A. Šachmatov az, akinek a széles és mélyreható szövegkutatáson alapuló eredményeit a mai orosz történettudomány általában elfogadja. Šachmatov felfogása a Povest' keletkezésére vonatkozóan röviden a következő:⁶

1039-ben Kievben egy görögkeleti metropolist szerveztek s felszentelték ennek központját, a Sophia-székesegyházat. Ez adott alkalmat arra, hogy bizánci és bolgár mintára akkor ott egy évkönyvet szerkesszenek. Ezt Šachmatov a *Legrégibb kievi évkönyvszerkesztésnek* nevezi, s keletkezésének módját így rekonstruálja: Forrásai nem évkönyves feljegyzések voltak, hanem: 1. másnemű írott források, 2. szájhagyomány, 3. történeti emlékezések, 1. Írott forrása aránylag kevés volt. Elsősorban egy bulgáriai eredetű orosz krónikaszerkesztés, az ún. Nagy fogalmazású Chronograf (Georgios Monachos, Georgios Synkellos és talán Ioannes Malalas alapján), azután kievi szentek élettörténetei (Oleg, Vladimir vitái) s más hagiográfikus iratok (elbeszélés a varég mártírokról, Boris és Gleb haláláról). Végül Vladimir adománylevele a Szt. Istenanya temploma számára, s esetleg még más feljegyzések és oklevelek. 2. A szájhagyomány (dal- és bylina-formában, prózai elbeszélés és legenda alakjában) szintén helyi, kievi hagyományokkal szolgált (Kij, Šček és Choriv megalapítják Kievet, Oleg elfoglalja; Oleg hadjárata Caŕgrad ellen, tragikus halála, Igor megöli a drevljanok, Svjatoslav hadjáratai, a Svjatoslavičok testvérharca, Vladimir háborúi és tivornyái, esetleg Boris és Gleb megöletése). 3. Jaroslav idejében élt öregek történeti visszaemlékezései. Ezek már szilárdabb történeti alapot adtak a szerkesztés el-

⁶ Vázlatom alapjául szolgál egyfelől magának A. A. Šachmatovnak három munkája: Взыскания о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. S.-Peterburg, 1908; id. kiad. bevezetés, I—LXXVII; Киевский начальный свод 1095 года; А. А. Шахматов 1864—1920. Сборник... под ред. С. П. Обнорского. Moskva—Leningrad, 1947. 119—160, másfelől a Šachmatov kutatásait ismertető következő munkák: R. Trautmann, i. m. 238; M. N. Tichomirov, i. m. 51—53, 55; V. Panov, i. m. XV—XVIII; N. K. Gudzij, i. m. 119—120; A. S. Orlov, i. m. 87—88; D. S. Lichačov, i. m. 14—34; ио., Шахматов как исследователь русского летописания: Шахматов—Сборник 253—293. — Sajnos, nem tudtam hozzájutni Šachmatov számomra igen fontos két művéhez: Обзорение русских летописных сводов XIV—XVI вв. Moskva—Leningrad, 1938; Повесть временных лет и ее источники: Труды отдела древней русской литературы Института Литературы А. Н. IV. Leningrad, 1940.

beszélésének Jaroslav korától kezdve. Ez a legrégebb szerkesztés 1039-ig beszélte el az eseményeket, s Jaroslavnak, mint az orosz könyvműveltség pártfogójának dicsőítésével végződött. Ez lett a későbbi szerkesztések alapja.

1050-ben Novgorodban felépítették az ottani püspökség székhelyéül a Sophia-székesegyházat. Ennek megünneplésére Luka püspök és Vladimir Jaroslavič fejedelem egy évkönyvszerkesztést készítettek: a *Régi novgorodi szerkesztést*. Alapul a Legrégibb kievi szerkesztést vették, s ezt Vladimir Svjatoslavič fejedelemségéig bezárólag szinte teljesen felhasználták, de a végét (Jaroslav történetét) csak kivonatolták. Másik forrásuk az 1036-i Novgorodi évkönyv volt. E novgorodi szerkesztés szerzője az 1037—1050. évek eseményeit részben szóbeli értesülések, emlékezősek alapján írta meg. Ezt a Régi novgorodi szerkesztést utóbb ugyanott 1079-ig folytatták.

1073-ban fejezte be Nagy Nikon, a kievi barlangmonostor szerzetese az ún. *Első kiev-barlangmonostori szerkesztést*. E kompozíció első fele nem volt egyéb a Legrégibb kievi szerkesztés másolatánál, jelentéktelen betoldásokkal (a jászokról, kasogokról, Korsunról, Tmutorokanról). A Vladimir Jaroslavič-féle görögök elleni hadjárat elbeszélésével végződött ez az első rész. A szerkesztés második fele már a szerző önálló műve volt, s kortársak, szemtanúk elbeszélésein alapult. Főrésze egy, az 1062. évnél elhelyezett nagy fejezet volt a barlangmonostor történetéről. — Ezt a szerkesztést azután folytatták Feodosij halála történetével s évenként, egykorú feljegyzésekkel egészen 1093-ig.

1095 táján állították össze Ioann barlangmonostori igumen szerkesztésében a *Második kiev-barlangmonostori (vagy ős-) szerkesztést*. Ezt tekinthetjük az első közösorosz öskompozíciónak, mert egyesítette magában a kievi évkönyvírás eredményeit (az Első kiev-barlangmonostori szerkesztést és folytatását) a novgorodi évkönyvírás termékeivel (a Régi novgorodi szerkesztéssel és a Novgorodi vladikai évkönyvvel), sőt a černigovi és más városi és monostori évkönyves feljegyzésekkel is. Ez az Összerkesztés 1093 júliusáig terjedt s egy, az akkori kun betörésektől indított jámbor elmélkedéssel fejeződött be (némely kéziratokban „ámen” szóval. — Ez a későbbi feljegyzésekkel kiegészített Második kiev-barlangmonostori szerkesztés volt a Povest' vremennyh let alapja is, mely tulajdonképpen a XII. sz. második évtizedében, három redakció folyamán alakult ki:

1. A *Povest' vremennyh let első (alap-) redakcióját* a kievi barlangmonostorban Nestor szerzetes állította össze 1112 táján, a monostor igumenjével, Theoktisttal szoros kapcsolatban álló, népszerűtlen Svjatopolk Izjaslavič iránt barátságos szellemben. A megrendelő Svjatopolk gondoskodott arról, hogy az új évkönyv, melynek morális-politikai jelentőségével tisztában volt, ne hasonlítson a Svjatopolkot és družináját erkölcsileg elítélő 1095-i Összerkesztésre. Ez az 1111-ig terjedő Alapredakció már rehabilitálja Svjatopolkot: szépiíti tetteit.

Nestor főforrása az 1095-i Második kiev-barlangmonostori (ős-)szerkesztés volt. Ezt azonban alaposan átdolgozta s kompilációját más, gazdag anyaggal is kiegészítette. A Nestortól újonnan felhasznált írott források egy része a bizánci irodalomból került fordítás. Ilyenek: Georgios Monachos (Hamartolos) krónikája s

ennek 948-ig vitt folytatása. Ezeket már a X—XI. sz.-ban lefordították volt ógyházi szláv, illetőleg közvetlenül orosz nyelvre. (Ebből való — V. M. Istrin szerint részben nem közvetlenül a teljes Hamartolos-fordításból, melyet csak a Povest' XII. sz.-i redaktora, Nestor, használt, hanem az azt rövidített alakjában felhasználó ún. Nagy fogalmazású Chronografból is — a föld felosztásának, a különböző népek szokásainak, a 866-ra datált Caŕgrad elleni támadásnak a története, stb.) Ilyen az ún. Hellén évkönyvíróval rokon állagú Chronograf (a föld felosztása történetének egyes részei, a bábéli nyelvzavar története). Jól kimutatható Nikephoros patriarcha évkönyvének, ifj. Basileios vitájának (Igor 941-i Caŕgrad elleni hadjárata) és patarai Methodios kinyilatkoztatásainak felhasználása is. Orosz nyelvű írott forrásai: az András apostolról szóló legenda, a görögökkel kötött szerződések szövege. Nem orosz, hanem más szláv környezetben írott ógyházi szláv nyelvű forrása volt még Nestornak egy három részből álló Elbeszélés a szláv ábécé, ill. a szláv bibliafordítás kezdeteiről (közös szláv őstörténet, a szláv törzsek széttelepülése, Kyrillos és Methodios szláv apostolok működése). Nem írott forrásokként népi hagyományokat, az 1094—1111 évekre vonatkozólag pedig személyes tapasztalatait és szóbeli értesüléseit használta fel (pl. szemtanúként írja le Feodosij ereklyéinek áthelyezését, felhasználta Jan Vyšatič elbeszéléseit). — A Nestor-féle redakció ebben az alakjában nem maradt ránk, mert nem folytatták, hanem rövidesen átdolgozták.

2. Svjatopolk utóda, Vladimir Monomach szintén jól látta az évkönyvírás gyakorlati jelentőségét. Arra volt szüksége, hogy az utóbbi két évtized történetét más megvilágításba helyezze. Ki akarta vonni a forgalomból a Povest' első redakciójának több részét. A vele szemben lojális vydubyči Michail-monostor igumenje, Silvester 1116-ban elkészítette Vladimir Monomach megrendelésére, mintegy hivatalos jellegű évkönyvül a *Povest' második (Silvester-féle) redakcióját*. Ez tulajdonképpen nem egyéb a Nestor-féle redakció alapos átdolgozásánál. Svjatopolk személye másodrendű helyre került benne. Az előtérben a XI. sz. végi—XII. sz. eleji események kapcsán Vladimir Monomach országlása domborodik ki kedvező megvilágításban. Az 1097—1100. évek eseményeinek előadásában Silvester felhasználta Vasilij peremyšli pap évkönyvét. Ez a Silvester-féle redakció maradt ránk a Lavrentij-féle évkönyvben.

3. A kievi barlangmonostort nyugtalanította az a körülmény, hogy a kievi évkönyvírás átkerült a vydubyči monostor kezébe. A barlangmonostor vezetői elhatározták, hogy monostoruk régi szellemi-politikai tekintélye visszaszerzése végett új évkönyvszerkesztést készítenek. Ezt a munkát Mstislav Vladimirovič fejedelem gyóntatójára bízták, egy olyan szerzetesre, aki nemrég került Novgorodból a kievi barlangmonostorba. Mivel a Nestor-féle redakció elveszett, e harmadik kievi redakció összeállítója kénytelen volt munkájához a Silvester-féle redakciót alapul venni. Nem is tett azzal egyebet, mint hogy kiegészítette főként Vladimir Monomachra vonatkozó feljegyzésekkel, a fejedelem iránt nagyon kedvező szellemben, és folytatta a Silvester-féle redakciót 1117-ig. Szövegébe beledolgozott néhány kivonatot a már Nestortól is használt patarai Methodiosból, az említett Chronografból és Ippolit püspök Daniel-

kommentárjából. A *Povest'nek* ez a *harmadik (kiev-barlangmonostori) redakciója* 1118-ban készült és az *Ipatiji évkönyvben* maradt ránk.

Šachmatov eredményei alapján a *Povest'*, azaz a Kievi ősvékönyv keletkezését ezzel a *schemával* szemléltethetjük:

A. A. Šachmatov id. kiad.-ában a *Povest' vremennych let* két legutolsó redakciójának egyesített szövegét rekonstruálta e két utolsó redakció valamennyi fontosabb kézírata alapján. A *Povest'*et a mai orosz tudományos terminológia röviden *Ősvékönyvnek* is nevezi.

V. M. Istrin elmélete az *Ősvékönyv* keletkezéséről és forrásairól a következő:⁷

Az írásbeliség megizmosodása előtt a történeti események emlékének hagyományozása Oroszországban is elbeszélések és mondák nemzedékről nemzedékre szálló átöröklése révén történt. A szójhagyomány ilyen képviselője a *Povest'*ben 1106-ban említett Jan Vyšatič, Jaroslav vajdájának, Vyšatának a fia. Apja még emlékeztetett az orosz föld 990 táján történt megkeresztelkedésére, nagyapjától hallhatott elbeszéléseket Svjatoslav, Oleg és Igor idejéből. A XI. sz.-ban, az írásbeliség terjedésekor

⁷ Sajnos, V. M. Istrin ide vonatkozó műve: *Замечания о начале русского летописания: Известия Отделения русского языка и словесности российской Акад. Наук* 26 (1921) és 27 (1922) első részéhez, valamint *Очерк истории древнерусской литературы II*. Petrograd, 1922. 135—152, c. művéhez nem tudtam hozzájutni. Így kutatásai eredményeit egyfelől csak egy olyan munkájából ismerem, mely ezt a kérdést csak másodsorban tárgyalja (*Хроника Георгия Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ*. II. Petrograd, 1922. 347—434.); *Моравская история славян и история поляно-руси, как предполагаемые источники Начальной русской летописи: Byzantinoslavica* 3 (1931) 308—332 és 4 (1932) 36—57, másfelől pedig csak másodkézből, vö.: R. Trautmann, i. m. 238—239; M. N. Tichomirov, i. m. 53; D. S. Lichačov, i. m. 32—33, 42—43, 60.

feljegyzések készültek a korábbi és egykorú orosz eseményekről. Hagiográfikus színezetű elbeszélések is keletkeztek ekkor (pl. Boris és Gleb megöléséről). Majd a kievi metropolis görög papságától magával hozott bizánci irodalom s ennek bolgár (egyházi szláv) fordításai révén megismerkedett az orosz szellemi élet a bizánci krónikairódommal (Malalas, Georgios Synkellos, Georgios Monachos krónikáival) s a bizánci irodalom más termékeivel (ifj. Basileios élete, bizánci—orosz szerződések stb.). Istrin vizsgálódásaiban a Kievi ősvédkönyvnek a világeseményekről tudósító kezdeti elbeszéléseiből, Georgios Monachos (Hamartolos) orosz fordításának utóéletéből, a Hellén Évkönyv és a Chronographikus Palaia összevetéséből indult ki. Rámutatott arra, hogy a legrégebb időkről szóló elbeszélésekben mind a Povest'ben, mind Georgios Monachos krónikájában hiányzik az évszámítás. Szerinte Jaroslav uralkodása idején, 1037 és 1054 között Oroszországban egy külön orosz krónikát („Chronograf”) állítottak össze, mely szorosan a bizánci krónikairódomhoz kapcsolódott. Ennek alapjául elsősorban Georgios Monachos krónikájának fordítása szolgált. Az orosz Chronograf szerkesztője ezt rövidítette és dolgozta át. Így pl. a Georgios Monachosnál talált 852-i Konstantinápoly elleni orosz támadást a szájhagyomány alapján kapcsolatba hozta Askolddal és Dirrel; Igor Caigrad elleni első hadjárata mellé, melyet ugyanott talált meg egy Romanos uralkodása alatt történt orosz támadás alakjában, egy másodikat is alakított a magyarok Bizánc elleni támadásának ugyancsak Georgios Monachosnál talált elbeszéléséből. Évek szerinti beosztás és üres évek a Chronografban még nem voltak. Mivel Georgios Monachos krónikája 948-cal véget ért, az orosz évkönyvíró innen kezdte el a kizárólagosan orosz események előadását, s elbeszélését 1054-ig, Jaroslav haláláig vezette. Ez a Chronograf még erősen bizánci színezetű, tipikus bizánci-orosz krónika volt. Ez került azután bele — átdolgozott és kiegészített alakban — a Hellén Évkönyvbe, valamint a Chronographikus Palaia s végül a Hellén és Római Évkönyv állagába is. Ez az orosz Chronograf, a Povest'nek ez a főforrása nem más, mint az ún. Nagy fogalmazású Chronograf. Ez tehát még nagyon is szoros kapcsolatban volt a bizánci kronográfiával. A nyugati szláv forrásokon alapuló „Elbeszélést a könyvek lefordításáról” vagy még ennek a Nagy fogalmazású Chronografnak a szerzője készítette, vagy a Povest' alább említendő 1054-i első redaktora. Ezek egyike ugyanezen nyugati szláv hagyományok alapján egy bevezető s egy lezáró részt is szerkesztett az Elbeszéléshez, melyekben központi helyen a szláv írás állt, második helyen a közös vallás s csak harmadsorban volt szó bennük a szlávok közös származáson alapuló rokonságáról is. Ennek az Elbeszélésnek a tendenciája nem szlavofil, hanem oroszbarát volt.

Ebből a Nagy fogalmazású Chronografból alakítottak ki 1054-ben, Jaroslav halála után egy újabb évkönyvet úgy, hogy ennek szerkesztője teljesen mechanikusan különválasztotta a Chronograf állagában a bizánci és az orosz eseményeket, felhasználta a Chronograf második felét a 852. évtől, valamint a Jaroslav korában keletkezett gazdag, oroszra fordított irodalmat, s művéhez kronologikus jellegű előszót írt, melyben az egész művet Povest' vremennyh let-nek nevezte el. Ebben az önálló orosz történetben tehát még nem voltak benne az évszámítás nélküli legelső

fejezetek, hanem csak a 852. évhez írt bevezetéssel kezdődött. E krónikásnak elbeszélése előadásában a bizánci mintákból vett kronológia szolgált keretül. Benne az események már évek szerint voltak előadva. Ez a redakció is csak Jaroslav haláláig terjedt s e szavakkal végződött: „Éveinek száma összesen 76 volt.” A Povest’nek ez az első redakciója nem maradt ránk, s állaga is nehezen határozható meg. A következő évtizedekben, a XI. sz. utolsó negyedében a kievi barlangmonostorban folytatták ezt a redakciót. Lehetséges, hogy ez a fokozatos átdolgozás olyan módon folyt le, mint ahogyan azt Šachmatov feltette. Majd Vladimir Monomach uralkodása elején (1113 áprilisa után) Nestor dolgozta át a Povest’et: folytatta a maga koráig, s interpolált fejezeteket és bevezetést írt hozzá: a datálás nélküli első fejezeteket. Ezeket az új fejezeteket Nestor részben új, szóbeli és írott források (pl. Patarai Methodios kinyilatkoztatásai, Vasilij pap elbeszélése Vasilko megvakításáról) alapján írta meg, részben az évkönyv első redakciójában talált anyag, közte az „Elbeszélés a könyvek lefordításáról” alapján. Nestor újra használta Georgios Monachos művét is, mégpedig már annak teljes fordítását. A Povest’nek ez a második, Nestor-féle redakciója maradt ránk a Lavrentij-féle kéziratban. — 1116-ban Silvester a vydubiči Michail-monostorban lemásolta a Nestor-féle redakciót anélkül, hogy változtatott volna rajta. Végül a Povest’ visszakerült a barlangmonostorba, s ott folytatták. Ezt a szerkesztést adja az Ipatiji évkönyv.

N. K. Nikol’skij⁸ szintén a Povest’ kezdeti, „legendás” elbeszéléseinek az elemzéséből indult ki kutatásában. Szerinte az orosz évkönyvek kezdeti típusa, melyet pl. a Povest’nek a polja-oroszokról szóló nacionalista, szlavofil elbeszélése képvisel, nem hozható kapcsolatba a bizánci krónikákkal. Önmagában nézve érthetetlen az, hogy a Povest’ hallgat az orosz írásbeliség kezdeteiről. A poljan-oroszok régi sorsáról szóló elbeszélés nem lehet bizánci eredetű, hanem a nyugati szlávok, főként a morvák történetéig nyúlik vissza. Nikol’skij szerint a Povest’ kezdeti tudósításának forrásai a nyugati szlávok körében keletkezett elbeszélések voltak: főként egy a szláv írás kezdetéről szóló moraviai-pannóniai elbeszélés, egy ezzel kapcsolatba került moraviai eredetű történet a morvákról, lengyelekről és poljánokról s végül egy ilyen moraviai történetre felépített régi poljan-orosz történet. A szláv törzsek széttelepüléséről szóló történet (így elsősorban a 898. évnél elhelyezett elbeszélés a szláv ábécé megalakításáról), bár egy korábban, talán már orosz földön megírt Elbeszélésből s más, ma már nem ismert forrásokból van összeállítva, csak e nyugati szláv irodalomba visszahelyezve válik érthetővé. A X. sz.-ban a poljan-oroszok még szoros kapcsolatban voltak a nyugati szlávsággal: tőlük kapták a kereszténységet s bizonyos kulturális hatásokat. Ezzel a X. sz.-i nyugati szláv eredetű orosz ideológiával utóbb, a XI. sz.

⁸ N. K. Nikol’skij. *Повесть временных лет, как источник для истории начального периода русской письменности и культуры*. 1. füzet: Сборник по русскому языку и словесности. Ак. Наук СССР II. 1. Leningrad, 1930. c. műve is hozzáférhetetlen maradt számomra. Ismertetésem V. M. Istrin fentebb id. kritikai analizisén (Byzantinoslavica 3 [1931] 308—332 és 4 [1932] 36—57), valamint G. Ilinskij ismertetésén (uo. 2 [1930] 432—436), M. N. Tichomirov, i. m. 53—54 és D. S. Lichačov, i. m. 32—33, 61—62 adatain alapszik.

közepétől kezdve győzelmes harcot vívott Kievben az az új, bizánci eredetű ideológia, melynek fő fészke éppen a kievi barlangmonostor volt. Nikol'skij mármost úgy képzei a Povest' kialakulását, hogy annak két fődiktora volt: az egyik a bevezető fejezeteké és az Elbeszélése az oroszok Jáfet törzséből való származásáról, a dunai szlávokról s ezek széttelepüléséről, a másik pedig a maihoz közelálló Povest' megalkotója. E két redaktor munkájához az idők folyamán a következő fő források álltak rendelkezésre: 1. egy olyan forrás, mely a nyugati szlávságról szóló tudósítást tartalmazta; 2. az orosz földről szóló évkönyves feljegyzés. 3. E két forrást egyesítette az első redaktor egy művé, mely csak a poljan-orosz történet előadására szorítkozott. Eredetileg csak ez a datálás nélküli rész viselte a Povest' vremennych let címet. 4. Elkészült végül egy közös orosz szerkesztés, a maihoz közelálló Povest'. Ez a második redaktor, Silvester műve volt, melybe már a 3. forrás is bele volt dolgozva. Így tehát Nikol'skij véleménye szerint az eredeti poljan-orosz történetet később a görög papság szellemének befolyása alatt átdolgozták, hogy kihangsúlyozzák az orosz kereszténység és könyvműveltség bizánci eredetét. Ekkor törölték állagából azokat az elbeszéléseket, melyek Oroszországnak a nyugati szlávokkal és a nyugati országokkal való kapcsolatairól szóltak.

Legújabbán M. D. Prisjolkov⁹ végigvizsgálta Šachmatov eredményeit, a Povest' keletkezésére vonatkozó elméletét általában elfogadta s egyes helyeken kiegészítette. Priselkov már minden fenntartás nélkül Nikont tartja az 1073-i szerkesztés szerzőjének. Az 1093-i szerkesztést Iván barlangmonostori igumennek tulajdonítja.

A mai orosz tudomány V. M. Istrin és N. K. Nikol'skij nézeteit csak hipotetikus értékeknek tartja, mivel csak a Povest' elejének kutatásából indultak ki, nem vizsgálták az orosz évkönyvirodalom egész összefüggő anyagát és csak néhány, főként az orosz évkönyvirodalom kezdeteivel összefüggő kérdésre próbáltak feleletet adni. A mai orosz kutatás jóformán kizárólag csak A. A. Šachmatov eredményein épít tovább. Ezeket az 1093/5-i kievi szerkesztésre és a Povest' három redakciójára nézve teljes egészükben elfogadja s csak az évkönyv régibb történetére vonatkozókat tartja hipotetikusoknak s igyekszik azokat megtámogatni vagy tovább javítani.¹⁰

A Kievi ősvékönyv tudósításai a volochokról. A Povest' vremennych letnek ma a Lavrentij-féle és az Ipatij évkönyv révén ismert és A. A. Šachmatovtól rekonstruált két utolsó redakciója négy helyen tesz említést a volochokról.

Az évkönyv — a középkori krónikaírás műfaji szabályainak megfelelően — az özönvíz megemlézése után leírja, hogyan osztotta fel egymás között a földet Noé három fia, Sem, Cham és Jáfet. Felsorolja a Semnek jutott országokat, azután Cham

⁹ M. D. Prisjolkov, *История русского летописания XI—XV вв.* Leningrad, 1940. c. munkáját sem tudtam megszerezni. Erre nézve lásd M. N. Tichomirov, i. m. 54; D. S. Lichačov, i. m. 33—34, 60—61.

¹⁰ Így pl. D. S. Lichačov, i. m. 69—70, legújabbán azt igyekszik bizonyítani, hogy a Legrégibb kievi szerkesztés nem 1037—39-ben íródott, hanem 1040 után.

tartományait, végül különösen részletesen írja le a Jáfetnek jutott északi és nyugati országokat. Felsorolja a Jáfet részein lakó népeket is:¹¹

I. „A Jáfet részén vannak megtelepedve az oroszok, a čudok, a vesek,¹² a meriek, a muromok, a mordvinok, a Volokon túli čudok, a permiek, a pečorák, a jamok, a jugrok,¹³ a litvánok, a semgallók, a kurok, a letgallók, a livek. A ljachok pedig, valamint a poroszok és a čudok a Varég-tenger (= Balti-tenger) mellett vannak megtelepedve; e mellett a tenger mellett laknak a varégek is kelet felé Sem területéig; ugyane tenger mellett laknak nyugat felé az angol és a voloch földig. Jáfet törzséhez tartoznak a varégek, svédek, norvégek,¹⁴ gotlandiak, oroszok, angolok, galičanok,¹⁵ volochok, rómaiak, németek, karolingok, velenceiek, frankok és mások is; ezek nyugat felől dél felé vannak megtelepedve és határosak a Cham törzsével.”

A föld felosztásakor még csak egy nyelv volt. A különböző népek és nyelvek keletkezésének megvilágítására elmondja az évkönyv a babyloni toronyépítés és a nyelvzavar történetét. 72 nyelv és nép keletkezett; ezek közül, a Jáfet nemzetségéből valók a noricumiai, azaz a szlávok.

Közvetlenül ezután a Povest' egy közös szláv őstörténetet ad annak megvilágítására, hogy az eredetileg a Duna egész mentében élő és egységes nyelvű szlávországból hogyan telepedtek szét a különböző szláv törzsek és hogyan keletkeztek így a különféle, előbb nyugati, majd déli szláv nyelvek:¹⁶

¹¹ Id. kiad. 39—47: Въ Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдь, Вьсь, Меря, Мурома, Мърдва, Заволочная Чюдь, Пърмь, Печера, Ямь, Угра, Литьва, Зимѣгола, Кърсь, Лѣтьгола, Либь. Ляхове же и Прусии Чюдь присѣдять къ Морю Варяжьскому; по семуже морю сѣдять Варязи сѣми къ востоку до предѣла Симова; по тому же морю сѣдять къ западу до землѣ Англианскы и до Волошьскы Афстого бо молѣно и то: Варязи, Свеи, Урмане, Гѣти, Рась, Англиане, Галичане, Волохове, Римляне, Нѣмци, Корлязи, Венедици, Фрягове и прочии; ти же присѣдять отъ запада къ полуднию, и съсѣдятся съ племенѣмъ Хамовѣмъ. A fordításra nézve lásd R. Trautmann, i. m. 26—28; G. Popa-Lisseanu, i. m. 32—33; V. Panov, i. m. 5.

¹² A. A. Šachmatov, id. kiad. 395 pótlólag tett megjegyzése alapján az id. kiad. 310-ben lévő и вьси язъци helyébe Вьсь-t kell tenni, s a 311-ben а Вьсь-t el kell hagyni. Így kialakult a 11. jegyz.-ben közölt végleges szöveg, s ezért tér el fordításom a Trautmannétól és Popa-Lisseanuétól. Vö. V. Panov, i. h.

¹³ A felsorolt szomszédnépek miatt az onogurok Ural-vidéki földjén lévő Jugriára s annak finnugor lakóira, s nem a duna-medencei magyarokra kell gondolnunk. Vö. Zsirai M., Finnugor népek I. Jugria. Budapest, 1930. 115; V. Panov, i. h.

¹⁴ L. Leger, Chronique dite de Nestor. Paris, 1884. és V. Panov, i. h. „normannok”-nak fordítják.

¹⁵ Schlözer és Barsow ezen az angolok és a „volochok” között felsorolt népen spanyolokat értettek.

¹⁶ Id. kiad. 5₁₀₆₂: „По мьнозѣхъ же временѣхъ сѣли суть Словѣне по Дунаеви, кѣде есть нынѣ Угърска земля и Българска. И отъ тѣхъ Словѣнъ разидошася по земли, и прозъвашася имени своими, кѣде сѣдыше, на которомъ мѣстѣ. Якоже пришьдыше, сѣдоша на рѣцѣ Морава, и прозъвашася Морава, а друзии Чеси нарекошася; а се ти же Словѣне: Хървати Бѣлии и Сырбь и Хорутане. Волохомъ бо нашъдышемъ на Словѣпы на Дунаискыя, и сѣдышемъ въ нихъ и насиляшемъ имь. Словѣне же ови, прешъдыше, сѣдоша на Вислѣ, и прозъвашася Ляхове, а отъ тѣхъ Ляховъ прозъвашася Поляне; Ляхове друзии Лютичи ини Мазовъшане, ини Поморяне.” A 6₁-ben Šachmatov, id. kiad. 395 pótlójegyzete alapján Лютичи-t kell olvasnunk az eredetileg lenyomtott Лютитичи helyett. A fordításra nézve lásd L. Leger fordítását: L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave. I. L'histoire. Paris, 1923. 15; továbbá: Hodinka A., Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai, Budapest, 1916. 33; R.

II. „Sok év múlva (a bábeli nyelvzavar után) a szlovénok (= a még egységes szlávok) letelepedtek a Duna mellékére, ahol most a magyar és a bolgár föld van. És ezektől a szlovénektől széledtek szét a földön és kapták a maguk nevét arról a helyről, ahol megtelepedtek. Így mentek el és telepedtek egyesek a Morava nevű folyónál s a morva nevet kapták, mások cseheknek nevezték magukat; de szintén szlovénok ezek is: a fehér horvátok, a szerbek és a karantánok. Mert a volochok rátámadtak a dunai szlovénokra, és közéjük telepedtek és erőszakoskodtak rajtuk, ezek a szlovének pedig elmentek, megtelepedtek a Visztula mentén és ljachoknak nevezték magukat; ezek közül a ljachok közül egyesek poljanoknak nevezték magukat; más ljachok a ljutičok, megint mások a mazoviak s ismét mások a pomorjánok.” A továbbiakban az évkönyvíró befejezi a valamikor egységes duna-melléki szlávok széttelepülésének ezt a földrajzi leírását az oroszországi településterület részletezésével. Céloz arra, hogy ekkor települtek külön az Ilmen—Novgorod—Kiev vidéki poljánok is. De egyben újra utal arra is, hogy ez a leírt folyamat az egységes szlovén (= szláv) nép széttelepülése volt, s e népről nevezték el a „szlovén írás”-t is.

Ez után az oroszországi etnográfia után az orosz föld geográfiája következik: a varégoktól a görögökhöz vezető út s az orosz föld más főútvonalainak a leírása. Ide szövi bele az évkönyvíró — földrajzi tanulságai miatt — az András apostol Európát megkerülő körutazásáról szóló legendát. Erre következik a Kievet megalapító három testvéréről előadott monda: ezek nemzetsége uralkodik a poljánokon. Majd Kelet-Európa új néprajzi térképét vázolja: felsorolja az oroszországi szláv népeket s az oroszoknak adót fizető nemszláv segédnépeket (finnugor és litván törzseket). Az oroszoknak adózó népek felsorolása újra emlékezetébe idézi az évkönyvírónak azokat az időket, amikor még maguk a szlávok voltak más népeknek alávetve. Azokról a népekről kezd beszélni, amelyek valaha elnyomták a szlávokat:¹⁷

III. „Miközben a szlovén (= egységes ősszláv) nép, mint mondtuk, a Duna mentén élt, jöttek a skytháktól (= Skythiából)”¹⁸, „azaz a kazároktól”, „az ún. bolgárok és letelepedtek a Duna mellékén és erőszakoskodtak a szlovénokon. Azután jöttek a fehér ugrok és birtokukba vették a szlovén földet [¹⁹elkergetvén a volochokat,

Trautmann, i. m. 3; G. Popa-Lisseanu, i. m. 34—35; V. Panov, i. m. 6. A szláv szövegben A. A. Šachmatov idézőjelbe teszi azokat a részeket, amelyek valamely felderített forrásból valók, s a margón megnevezi az illető forrást.

¹⁷ Id. kiad. 11₁–10. „Словѣнску же языку, якоже рекохомъ, живущю на Дунаи, придоша отъ Скъфъ”, „рекыше отъ Козаръ”, „рекомии Българе, и ѣдоша по Дунаеви, и насильници Словѣномъ быша. Посемъ придоша Угъри Бѣлии, и наслѣдиша землю Словѣнску [прогнѣвъше Волохы, иже бѣша преже прѣяли землю Словѣнску.]”, „Си бо Угъри почаша быти при Ираклии цѣсари, иже находиша на Хоздроя, цѣсаря Персѣского”. „Въ сиче времена быша и Объри, иже воеваша на Ираклия цѣсаря, и мало его не яша.” Сиче Объри воеваша на Словѣны, и примучиша Дулѣбы, сучая Словѣны, и насиліе творяху женамъ Дулѣбскимъ. . . A fordításra nézve vö. Hodinka A., i. m. 33; R. Trautmann, i. m. 6; G. Popa-Lisseanu, i. m. 38; V. Panov, i. m. 10.

¹⁸ Az idézőjelek Šachmatov id. kiad. idézőjeleinek felelnek meg, melyekkel a különböző forrásokból származó részleteket jelzi. Erről alább még részletesebben lesz szó.

¹⁹ A szögletes zárójel tőlem való. Magyarázataát alább adom.

akik előbb elfoglalták volt a szlovén földet.]” „Ezek az ugrok ugyanis Herakleios császár idején bukkantak fel, aki haddal támadt Chosroes perzsa királyra.” „Ugyanebben az időben tűntek fel az avarok is, akik hadbavonultak Herakleios császár ellen, és kis híja volt, hogy el nem fogták.” Ezek az avarok hadakoztak a szlovénokkal és nyomorgatták a dulebeket, akik szlovének voltak, és erőszakoskodtak a duleb asszonyokon: . . .

Tehát az évkönyvíró azok közül a népek közül, amelyek hajdan a szlávokat szorongatták, a bolgárokat, a fehér ugrokat [volochokat], és az avarokat említi meg. Részletezi, hogyan nyomorgatták az avarok a duleb asszonyokat, milyen dölyfösek voltak, s hogyan pusztította el őket Isten egy szálíg. A szlávok nyomorgató népek felsorolását a besenyők és a fekete ugrok (= magyarok) megemlékezésével zárja le, akik Oleg idején vonultak el Kiev mellett.

Még néhányal kiegészítvén az oroszföldi szláv törzsek földrajzi leírását, az évkönyvíró áttér a szláv népek, valamint más, nem szláv népek erkölcsének és szokásainak leírására. Kievi patriotizmussal emeli ki a poljanok jámbor, humanus és civilizált erkölceit. Majd áttér a poljanok legrégebbi történetének megírására: hogyan váltak egykor a kazárok adófizetőivé. Csak ez után kezdődik a Povest' második része, melyben az évkönyvíró már kronológiai adatokra épít. Megadja a kronológiai hálót Ádámtól Svjatopolk Izjaslavič haláláig. Az első szilárd pontja a 852. év, amikor „a görög krónikában” először olvasott az oroszokról. A 858. évnél megemlíti Michael bizánci császár bolgár háborúját, 859-ben a varégok észak-oroszországi adószedését, 862-ben a varégok Oroszországba történt meghívását, Askold és Dir Kievben történt megtelepedését, 866-ban kettejük Cargrad elleni támadását, a 882. év alatt pedig elbeszéli azt, hogyan ölte meg Oleg Askoldot és Dirt s hogyan kezdett Kievben uralkodni. Beszél Oleg hadjáratairól, s végre a 898. év alatt elmondja az ugrok (= magyarok) honfoglalásának történetét.²⁰

IV. „A 6406. évben. Átvonultak a magyarok” Kiev mellett azon a hegyen át, melyet most Ugorskoje-nak neveznek, és megérkeztek a Dnyeperhez, megálltak sátraikkal; mert úgy vonulgattak, mint most a kunok. „És kelet felől érkeztek, átvonultak a nagy hegyeken”, amelyeket magyar hegyeknek (= Kárpátok) neveztek el, „és elkezdtek hadakozni az ott élő volochokkal és szlovénokkal. Mert ott korábban a szlovének telepedtek meg, és a volochok elfoglalták a szlovén földet. Azután a magyarok elűzték a volochokat és birtokukba vették azt a földet és megtelepedtek a szlovénokkal együtt, alávetvén őket maguknak; és ettől kezdve a földet magyarnak nevezik. . . .”

²⁰ Id. kiad. 25₆₋₁₀. „Въ лѣто 6406. Идоша Угъри” мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угърское, и пришьдыше къ Днѣпру, стаха вежами; бѣша бо ходяще, акы се Половци. „И пришьдыше отъ вѣстока, устрьмишася чересь горы великыя”, яже прозвашася горы Угърскыя, и почаша воеваты на хивущая ту Волохы и Словѣны. Сѣпяху бо ту преже Словѣне, и Волохове преша землю Словѣнску. Посемь же Угъри прогънаша Волохы, и наслѣдиша землю ту, и сѣдоша съ Словѣныи, покоривше я подь ся; и отътолѣ прозвася земля Угърска. . . A fordításra nézve lásd Hodinka A., i. m. 41; R. Trautmann, i. m. 14; G. Popa-Lisseanu, i. m. 46—47; V. Panov, i. m. 15—16.

Megemlíti az évkönyvíró azt is, hogy a magyarok honfoglalásuk után a görögök ellen kezdtek harcolni, pusztítgatva Thrakiát és Makedóniát egészen Thessalonikéig, majd meg a morvák és csehek ellen kezdtek harcolni. Mert tulajdonképpen egy szlovén (= szláv) nép volt; a magyaroktól meghódított dunai szlovénok, a morvák, a csehek, a ljachok és a poljánok, akiket most oroszoknak hívnak, ehhez a szlovén néphez tartoztak. Ezek számára fordították volt le a Szentírást először Morvaországban, s az írást és a nyelvet, mely most is uralkodik az oroszoknál és a dunai bolgároknál, szlovénnek nevezték. Folytatólag, még mindig a 898. év alatt, elbeszéli a szerző a szláv apostolok, Konstantinos és Methodios térítómunkáját s hozzáfűzi azt, hogy Pál apostol is az oroszok tanítója volt. Ti. eljutott Morvaországba, s ott van Illyricum, s ott először szlovénok voltak. Ebből a szlovén népből származtak az oroszok is. — Ezen az elbeszélésen túl a Kievi ősvévkönyvben nem esik többé szó a volochokról.

*A Kievi ősvévkönyv Волохы népvénének eddigi magyarázatai.*²¹ Az a kérdés, hogy milyen népet takar a Kievi ősvévkönyv Волохы ~ Волохове népvéne, hosszú időn át mind a mai napig elevenen foglalkoztatta a szlavisták és a történészek egész sorát. A vélemények — a dolog természeténél fogva — erősen megoszlottak. Volt mindenképp egy *kelta-gall* megoldás. A volochokban keltákat (illetőleg gallokat) kell látnunk, akik a Kr. e. IV—III. században megmozdultak és előzönlötték a Duna mellékét és a Balkán-félszigetet, s előidézői lettek az egységes duna-melléki ősszlávság széttelepülésének. E kelta-gall magyarázat hívei voltak J. Dobrovský, Kopitar, J. Müller, P. J. Safárik, valamint az orosz M. Pogodin, V. Lamanskij, J. Zabelin és Grigorovič. A második megoldás a *római*. Az egységes dunai ősszlávság egységét Traianus római légionistáinak támadása bontotta meg, akiket Traianus a Kr. u. II. század elején Daciába telepített. Így a rómaiakat látták a hódító volochokban J. Potocki, A. Kunik, J. Sreznjevskij, A. Bielowski, F. Rački, F. K. Brun, N. P. Barsov, Lambin, K. Jireček, M. Drinov, K. J. Grot, J. Pervolf, V. Jagič, K. Müllenhoff és L. Niederle. Ehhez kapcsolódik azután egészen természetesen az a *román* megoldás, mely a honfoglaló magyaroktól itt talált és elűzött volochokban az erdélyi hegyek romanizált lakóit, a hódító rómaiak utódait, a mai románok őseit látja. E román magyarázat főbb képviselői: K. J. Grot, S. Mangiucă, A. D. Xenopol, Oblak, F. Sasinek, N. Drăganu, G. I. Brătianu és C. C. Giurescu. Ezt a felfogást vallotta egy ideig A. L. Schlözer is. G. Popa-Lisseanu már a hódító volochokban sem a rómaiakat, hanem a mai románok elődeit látja. Volt egy *longobard* megoldás is. A szlávság széttelepülését okozó hódítók a longobardok voltak. Ezeket az orosz évkönyvíró már dunavölgyi tartózkodásuk alatt is proleptikusan volochoknak nevezte, mert tudta, hogy utóbb Itáliában telepedtek le és 'Italicus'-ok lettek. A longobard magyarázat fő képviselője egy időben A. L. Schlözer volt. Megemlítem még azt is, hogy volt olyan

²¹ Az alábbi összefoglalás alapja: L. Niederle, *Slovanské Starožitnosti* II/1. Původ a počátky jižních slovanů. Prága, 1906. 142—143; A. A. Šachmatov, *Волохы древней русской летописи: Известия Таврической ученой архивной комиссии* 31 (1918) 236—237.

vélemény is, amely a Kievi ősevkönyv volochjaiban *bolgárok*at fedezett fel. Ezt a felfogást J. Thunmann, Pelcl, egy időben A. L. Schlözer, Gebhardi, Arcybyšev és Réthy László képviselték. *Getákat* kerestek az évkönyv volochjaiban N. M. Karamzin és G. D. Balašcev. *Gótoknak* tartotta őket Kaulfuss. Végül Nagy Károly frank-római birodalmának *frankjait* s a keleti frank birodalom pannóniai-moráviai képviselőit látják a hódító és a magyaroktól elűzött volochokban R. Roesler, D. Trstenjak, A. A. Šachmatov, Tamás Lajos, Kniezsa István és G. Vernadskij.

A Волохы népnév eredete és jelentése a germán és szláv nyelvekben. E népnév eredetét a nyelvészek mai felfogása alapján a következőkben vázolhatjuk: Volt Gallia Narbonsensisben egy hatalmas kelta-gall nép, melyet az antik írók (Iulius Caesar, Livius, Strabon) *Volcae*, Οὐόλκκαι néven emlegettek. A kelta-gall törzsnév feltehető nom.-i alakja *Volco-[s]*. (Vö. G. D. Balašcev, Die Mitteilungen in der Nestorchronik über die Wlachen am linken Donauufer und um die Karpaten. Sofia, 1936. 22.) Ez átkerült az ősgermánba **walχa-* tőalakban. Jelentkezései a germán nyelvekben: ófn. *walh* ~ *walah*, *wal(a)hisc* 'Romane, Kelte, fremder', ang.-sz. *wealch*, *wielise* 'a Celt', 'walesi vagy galliai kelta', 'a felső-galliai Volcae törzs tagja', 'Fremder, keltischer Sklave; Britte, Walliser', ó-merc. *walas* 'ua.', közép-ang. *walsh* 'külföldi', ang.-szász *woelisc*, *welisc*, *wylisc* 'kelta', óizl. *Valir* pl. 'Französen'. (Vö. V. Kiparsky, Die gemeinlawischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki, 1934. 190; Melich J., SzlJsz. I, 147—154.) A régebben Saemund Sigfussonnak (1056—1113) tulajdonított ún. Régibb Eddában és Snorri Sturluson (1178—1241) ún. Ifjabb Eddájában az óizl. *Val-land* mindig a franciaországi kelta *welsh*ek országát, 'Franciaország'-ot jelenti, mint ahogyan az ófn. *Ualholant* is 'Franciaország' jelentésű. Az óészaki *Valir* pl. általában 'Romanen, Bewohner, Cornwalls, Sklaven' jelentésű, míg maga az óizl. *Valir* népnév 'franciaországi kelta-welsh, frank, flamand, vallon' jelentésű. Az óészaki (= óizl.) *valskr* melléknév 'romanus; külföldi, franciaországi, francia' jelentésű.²² A kfn. *Walch*, *Walhe*, *walchisch*, *wälhisch* már 'Wälischer, Romane, Italiäner oder Franzose' jelentésű, s a ném. *Wälisch* 'itáliai'-t jelent (vö. F. Kluge—A. Götze, i. h.; A. A. Šachmatov, Волохы... 239). A középkori germánok tehát örökölték egy ősgermán **walχa-* népnevet, mellyel a germánok az ókorban eleinte déli kelta-gall szomszédjukat, majd romanizált gall szomszédaikat jelölték. A középkorban azután a germán népek az ebből az ősgermán népnévből származott megfelelő népnevekkel neolatin, román nyelvű szomszédaikat, elsősorban a galliaiakat és az itáliaiakat nevezték.

Ez az ősgermán **walχa-* népnév azonban átkerült a szláv alapnyelvbe is **volχъ* ~ **volh* alakban. Csak így magyarázható az a tény, hogy a germán népnévből

²² R. Roesler, Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens. Leipzig, 1871. 80. 2. jzt.; W. W. Skeat, A Concise Etymological Dictionary of the English Language. Oxford, 1911. s. v. *walnut*, *welsh*; R. Cleasby—G. Vigfusson, An Icelandic—English Dictionary, Oxford, 1874. s. v. *Valir*, *Val-land*, *Valskr*. M. Lexer, Mittelhochdeutsches Handwb. III. Leipzig, 1878. s. v. *Walch*, *Walhe*; F. Jellinek, Mittelhochdeutsches Wb. Heidelberg, 1911. s. v. *walachisch*. F. Kluge—A. Götze, Etym. Wb. d. deutsch. Spr. Berlin—Leipzig. 1934.¹¹ s. v. *Walnuss*, *welsh*.

közszláv jövevényyszó lett. Ebből lett ti. az óegyh.-szl. *vlachъ* 'vlachus, generatim homo romanae originis', a dalm.-horv., kaj-horv. *vlah*, szlovén *lh*, tót *vlach*, cseh *vlach* 'Franzose'; 'Italiener, Wälscher, Wahle', a felső szerb *wloch* 'Italiener', és a lengyel *wloch* 'Italiener' alak is. Az ősszláv **volxъ* jelentésfejlődése egyik ágának végeredménye tehát 'itáliai' lett. Viszont jelentésfejlődésének másik ágában a népnév az 'oláh' jelentésben állapodott meg: bolgár *влахъ* 'Walache, Rumäne', szerb-horv. *vläh* 'Walache, Andersgläubiger', orosz *волохъ* 'Walache' (de régi jelentése 'Italiener!'), kisorosz *волох* 'Rumäne' és az oroszból származó lengyel *woloch* 'ua.' alak.²³ Tehát e germán eredetű népnév jelentésfejlődése a szlávtságban ez:

'neolatin, romanizált nép'

↙ ↘
'itáliai' 'oláh'.

Az osztatlan 'neolatin, romanizált nép' jelentésű óegyh.-szl. *vlachъ* népnév ment át a középlelatinba [*Blac(h)i*, *Vlachi*, stb.], ahol azután ez a kezdeti osztatlan jelentéskör az 'oláh' irányában szűkült. A középgörögbe ez a népnév már a bolgár *влахи* 'Walache, Rumäne' alakjában és jelentésében (Βλάχα) került át. A régi közszláv *vlachъ* megosztatlan 'neolatin, romanizált nép' jelentése tette lehetővé azt az érdekes jelenséget is, hogy a magyarban egy déli vagy nyugati szláv (valószínűleg egy horvát-szlovén) *vlasi* alakú többesszámból az *olasz* népnév, egy szláv (talán a szerb) egyszámú alakból viszont az *oláh* népnév alakult. A magy. *olasz* népnév régi 'neolatin; francia, vallon; Gallicus' jelentése még a régi közszláv népnév megosztatlan jelentéskörére utal. (Vö. Tamás L., i. h.; Bárczi G., Magyar szófejtő szótár, Budapest, 1941. 222—223; Horger A., Magyar szavak története. Budapest, 1924. 13—131; Melich J.: MNy. 6 [1910] 339—340.)

Azi a tény, hogy az óegyh.-szl. *vlachъ* megosztatlan 'vlachus, generatim homo romane originis' jelentésében még benne volt a szűkebb 'itáliai' jelentéskör is, az ún. pannóniai legenda Vita Methodiijának egy sokat ideézett helye is bizonyítja. Ezt a Methodios-életrajzot Kyrillos és Methodios szűkebb tanítványi körének egy morva származású, vagy Moráviában működött makedóniai szláv eredetű tagja (valószínűleg maga ochridai Kelemen, †916) írta a bizánci hagiográfia mintái nyomán, röviddel Methodios halála (885) után, a IX. sz. végén vagy a X. sz. elején (vö. A. Teodorov-Balan, Кирилъ и Методи. Sofia, 1920. 14, 19—21; J. Macûrek, Dějepisectví evropského východu. Prága, 1946. 156—157). Rastislav moráviái fejedelem 863 táján a „szlovén” nyelvet értő térítőpapokat kért III. Michael bizánci császártól, hivatkozva az addigi, más nyelveken működő hittérítők munkájának eredménytelenségére.²⁴

²³ F. Miklosich, Etym. Wb. der slawischen Sprachen. Wien, 1886. 393—394; V. Kiparsky, i. h.; N. Drăganu, Români în seacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii. București, 1933. 17; Tamás L., Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Budapest, 1935. 43—44; I. Knieza, Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpaten: AECO 2 (1936) 126—127.

²⁴ A. Teodorov—Balan, id. kiad. 88₄₋₇: . . . и соуть въ ны вышли оучители мнози, кръстияни из Влахъ и из Врькъ и изъ Нъуькъ. оучаше вы различъ; а мы словъни проста чадь и не имамъ иже бы ны

... és jött hozzánk sok keresztény tanító Itáliából, meg Görögországból és Németországból, akik különféleképpen tanítottak bennünket; azonban nekünk szlovénoknak, egyszerű embereknek, nincs olyan tanítónk, aki az igazságra megtanítana bennünket és megmagyarázná (a Szentírás) értelmét”. Itt a többesszámú gen.-i Валахъ néprnévalak kétségtelenül Itáliát jelenti (vö. F. Miklosich, *Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum*. I. Vindobonae, 1862. 68; R. Roesler, i. m. 94; Tamás L., i. h.), s az óegyh.-szl. влахъ néprnévnek a 'generatim homo romanae originis' jelentéskörében a IX/X. századfordulón ezt a még benne rejlő 'Italiener' jelentését a szakirodalomban nem is vonta kétségbe senki sem.

A nyelvészek általában egyetértenek abban is, hogy az orosz Волóхъ régi jelentése is 'Italiener' vot. V. Kiparsky erre nézve több példára is utal (Ратный Уставъ I. 95; 112; 102, stb.; e munkához nem tudtam hozzájutni). Itt egy olyan példára szeretnék utalni, melyet ebben a vonatkozásban még alig vettek figyelembe. A VI. századi Ioannes Malalas bizánci Χρονογραφία-jának van egy a X—XI. században bolgár környezetben készült szláv fordítása. Ezt a XI—XII. században már Oroszországban is ismerték és használták, s orosz kéziratokban és évkönyvekben maradt ránk (vö. Gy. Moravcsik, *Attila Tod in Geschichte und Sage: KCsA 2* [1926] 96—97; uő., *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1934. 70; uő., *Byzantinoturcica*. I. Budapest, 1942. 186; N. K. Gudzij, i. m. 56; A. S. Orlov, i. m. 35). Van ebben egy Attila halálát elbeszélő részlet, mely Malalának teljesebb szövegét őrizte meg, mint a ránk maradt kivonatos görög szöveg. S az orosz ún. Hellén Chronograf egyik XVI. századi kéziratában (moszkvai Zsinati könyvtár No. 280) találunk Attila haláláról még egy Malalásra támaszkodó elbeszélést, mely még ennél is részletesebb elbeszélést ad. Ez valószínűleg úgy keletkezett, hogy talán még a X. században egy Malalásból, más bizánci írókból (Georgios Manasses, Georgios Monachos, Ioannes Zonaras), valamint délszláv évkönyvekből kompilált Ἐπλογαί ἱστογιῶν-t szláv fordításban felhasználó orosz Hellén Chronograf első redakciójában valószínűleg a XI—XII. századból és a második, bővített redakciójában a XIII. sz. eleje közötti időből származik (vö. Gy. Moravcsik, *Attila Tod . . .* 97—104; uő., *A magyar tört. bizánci forrásai* 128—129; uő., *Byzantinoturcica* I, 186; N. K. Gudzij, i. m. 57). Az orosz Chronograf Attila 451-i itáliai hadjáratáról írva előadja, hogy Attila király Rómát ostromolta. A római „fejedelem”-nek volt egy nagyon szép leánya (= Honoria). Ezt adták Attilának, hogy fel ne dülja Rómát. Mikor a leány már Attila lábánál ült, Attilát orrvérzés ölte meg.²⁵ „Emberei pedig fogták holttestét és elvitték Itálián és Németországon át és eltemették őt Magyarországon”. Ez a XI—XIII. századi orosz szöveg tehát azt írja le, hogyan vitték Attila holttestét a Német-római

наставилъ на востону и разоумъ съказаль. A fordításra nézve vö. V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin, 1913. 13; F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*. Prague, 1933. 385.

²⁵ вон же его вземти и тѣло его несли сквозѣ Волохы и Нѣмци. и положиша вземли Оугорстѣи. A szöveget A. Попов, *Обзоръ хронографовъ русской редакции*. I. Moskva, 1866. 50—51 kiadása alapján újra lenyomatta Gy. Moravcsik. *Attila Tod . . .* 98. Melich János fordítását lásd uo. 99.

Birodalom részein: Olasz- és Németországon át Magyarországra. A többszámú orosz Волохы népnév itt megint az óegy.-szl. влахъ eredeti, osztatlan 'generatim homo romane originis' jelentéskörében még benne levő kisebb 'italicus' jelentéskörre támaszkodó 'Itália' jelentésben szerepel. Így értelmezte a helyet Moravcsik Gyula, sőt azt is feltette, hogy az eredeti görög szövegben e helyen az 'Ἰταλοί' népnév szerepelt (Attilas Tod . . . 104; vö. V. M. Istrin, Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. II. Petrograd, 1922. 379, 422). Tehát mindkét példa azt bizonyítja, hogy a régi oroszban a волохъ népnévnek éppenúgy megvolt a meg nem oszlott 'neolatin, romanizált nép' jelentése, mint az óegy.-szl. *vlach*-nak, s hogy ebben az osztatlan, tágabb jelentéskörben az egyik szűkebb jelentéskör éppen az 'itáliai' volt.²⁶

A Kievi ősvékönyv voloch vonatkozású helyeinek forrásai. Ez után az etimológiai és jelentéstani áttekintés után hozzáfoghatunk tulajdonképpeni feladatunk megoldásához: annak a kérdésnek a megfejtéséhez, vajon milyen népet kell értenünk a Kievi ősvékönyv volochjain? Ennek azonban van még egy előfeltétele. Előbb meg kell állapítanunk, hogy a Kievi ősvékönyv 1118-ig történt kialakulásának melyik szakaszában, mikor és honnan, milyen forrásból kerültek bele ezek a volochokat említő részek a Kievi ősvékönyv szövegébe?

Fentebb láttuk azt, hogy A. A. Šachmatovnak elődei és a maga kutatásai alapján sikerült rekonstruálnia előbb az 1039-i Legrégibb kievi évkönyvszerkesztés szövegét úgy, amint annak 1073-i redakciójában, az ún. Első kiev-barlangmonostori szerkesztésben benne foglaltatott, majd utóbb helyre tudta állítani az 1050-i, 1079-ig folytatott Régi novgorodi szerkesztést is. Ezeket a rekonstruált régi évkönyvszövegeket A. A. Šachmatov 1908-ban ki is adta (Разисканія . . . 539—610 és 611—629). Ezekben a régibb évkönyvszövegekben még nyomuk sincsen a Povest' voloch vonatkozású

²⁶ Moravcsik Gyula felteszi, hogy már a szláv fordítónak, illetőleg a Hellén Chronograph e variánsa szerzőjének forrásául szolgáló bizánci Kompiláció (az ún. 'Ἐκλογαὶ ἱστοριῶν') szerzője egy olyan 'bizánci mondát dolgozott fel, mely Attilát a magyarok királyának tartotta. Utal Moravcsik arra is, hogy a délszláv hagyományból merítő Diokleai Presbyter is a magyarok királyának tartotta Attilát (Attilas Tod . . . 105—108, különösen 106, 2 jzt.). Érdekes, hogy az orosz Chronograph e variánsában a halott Attila egy nyelvi-fordításbeli véletlenség révén ('Ἰταλοί > Волохы) került kapcsolatba a volochokkal. Valószínű az is, hogy egy a „rómaiak” pásztoraírói és legelőiről tudó délszláv mondában ugyanilyenféle nyugati, romanus ~ italicus 'vlachok' ugyanilyen fordításbeli véletlenség folytán kerültek kapcsolatba Attila személyével. Ezek a nyelvi-fordításbeli úton felbukkant és Attilával kapcsolatba került nyugati 'vlachok' azután bekerültek a XI. sz. végi Gesta Ungarorumba s onnan a későbbi magyar krónikákba. Ezek azután az ott Attilával kapcsolatban szerepelt nyugati 'vlachok'-at egyfelől kapcsolatba hozták az Attila örökébe lépő honfoglaló magyarsággal, másfelől pedig belevitték elbeszélésükbe a Balkán-félszigeten, az Asenidák birodalmában s Erdély fogarasi határán akkor ismert román-vlach-okat is. (Vö. C. A. Macartney, Pasqua Romanorum: Századok 74 (1940) 1—11; uő., Studies on the Early Hungarian Historical Sources. Budapest, 1940. 160—164, vö. uo. 110—113; Deér J., A románság eredetének kérdése a középkori magyar történetírásban. Deér J.—Gáldi L., Magyarok és románok. I. Budapest, 1943. 94—110; I. Tóth Zoltán, Tuhutum és Gelou. Hagomány és történeti hitelesség Anonymus művében: Századok 79—80 (1945—1946) 21—84). Másfajta véletlen hozta kapcsolatba a vlachokat Attilával a Nibelung-énekekben és Nagy Károllyal a Roland-énekekben. Mindezeket az itt érintett kérdéseket másutt majd részletesebben vizsgáljuk.

részeinek. Utóbb sikerült Šachmatovnak rekonstruálni az 1095-i Második kiev-barlangmonostori (vagy ős-) szerkesztés végül pedig a Povest' 1116-i második (Silvester-féle) redakciója s 1118-i harmadik (kiev-barlangmonostori) redakciója egyesített szövegét is. Ebben az utóbbi rekonstruált szövegben implicite benne van a Povest' 1112-i első (alap-) redakciójának szövege is, természetesen azokkal a változásokkal, amelyeket az utolsó két redaktor eszközölt rajta. Šachmatov 1916-ban az id. kiad.-ban kiadta ezt a két rekonstruált szöveget; az 1095-i szerkesztés és az 1116-i 1118-i redakciók egyesített szövegét is. Ezt a kiadói feladatot A. A. Šachmatov úgy oldotta meg, hogy az 1095-i összerkesztés szövegét, melyet 1112-ben Nestor és az után a két utolsó redaktor is felhasznált, nagyobb betűtípussal szedette a Povest' rekonstruált szövegében. Az összerkesztésnek azokat a bevezető fejezeteit, amelyeket Nestorék nem használtak fel, függelékként adta ki (id. kiad. 361—374). Így előttünk van az 1095-i összerkesztés teljes, helyreállított szövege, s megállapíthatjuk, hogy még ebben sem voltak benne a volochokról szóló részek. A Povest' utolsó három redakciójának egyesített szövegében viszont már benne vannak. Kétségtelen tehát az, hogy ezek a voloch vonatkozású részek, a Povest' csaknem egész kronológia nélküli bevezető részével és a 6406. (= 898.) év alatt közölt fejezettel együtt 1095 után, a Povest' három utolsó redaktora valamelyikének a munkájaként kerültek bele a Povest' szövegébe.

Azzal a kérdéssel, hogy a három utolsó redaktor közül melyik dolgozta bele a Kievi ősvékonnybe ezeket a részeket, eleinte maga A. A. Šachmatov sem volt tisztában. Mint láttuk, a sok későbbi évkönyvszerkesztésből kézzelfogható módon (a Lavrentij-féle évkönyv kéziratcsoportja alapján) csak az 1116-i Silvester-féle redakció szövege volt helyreállítható. Viszont az 1112-i Nestor-féle redakció szövege csak a két utolsó redaktortól kialakított szövegek állagában lappangott. Kutatásainak ezen a fokán még maga Šachmatov is azt tartotta, hogy mindaz, ami a Povest'ben az elején (a kronológiai nélküli bevezetés) és utóbb is többlet az 1095-i szöveghez képest s az összerkesztés szövege elé s magába a szövegébe beleékelve bővítést mutat (így pl. a 6406. évi fejezet is), mindaz az 1116-ban működött Silvester igumen szerkesztői munkájának az eredményeként került bele. Tehát a volochokról szóló részeket is Silvester dolgozta bele 1116-ban az 1095-i összerkesztés szövegébe. Ez volt Šachmatov véleménye még 1908-ban is (A. A. Šachmatov, Сказание о преложении книгъ на словѣнскій языкъ: Jagič-Festschrift-Zbornik u slavu V. Jagića. Berlin, 1908. 172—188; ld. főként 172—173).

Utóbb azonban Šachmatov annyira belemélyedt a Povest' szövegének tanulmányozásába, hogy az 1116-i és 1118-i redakció szövegéből ki tudta elemezni Nestor 1112-i szerkesztői munkájának eredményeit is. Ekkor írta *Нестор летописец с. tanulmányát* (Записки Наукового т-на ім. Шевченка 117—118 [1914]), melyben a szóban forgó szöveg-többletet már határozottan Nestornak tulajdonította (vö. N. K. Gudzij, i. m. 119, 2. jzt.). Így 1916-ban a Povest' rekonstruált szövegében az 1095-i szöveghez képest mutatkozó többlet javarészt, így éppen a bennünket érdeklő bevezetést s a 6406. évi fejezetet is, bennük a voloch-részletekkel már Nestor 1112-i munkájának tartotta (id.

kiad. bevezető tanulmánya X—XXI, főként azonban XXIII—XXIV). Ugyanez volt V. M. Istrin véleménye is. A mai orosz történettudomány is Šachmatovnak ezt az utóbbi, kiforrottabb eredményét fogadta el (pl. D. S. Lichačev, i. m. 147—169).

A bennünket érdeklő voloch vonatkozású részeket tehát a Povest' egész bevezetésével és a 6406. évi fejezettel együtt Nestor dolgozta bele a Povest'be az 1095-i szöveg kibővítéseként. Most már csak az a kérdés, hogy milyen forrásokból merítette Nestor ezeket a részeket. A Kievi ősvékönyv keletkezése kutatásának mai állapotában erre a kérdésre sem nehéz megfelelnünk. Ez megint főként Šachmatov és az újabb kutatók fáradozásainak az érdeme. Šachmatov az id. kiad. bevezető tanulmányában csak röviden szól ugyan a Povest' forrásairól, azonban magát a Povest' rekonstruált szövegét úgy adta ki, hogy a megállapíthatóan valamilyen forrásból vett szövegrészeket idézőjelben adta s a margón megjelölte azt a forrást, amelyből valók. A Povest' forrásaira vonatkozó kutatásai eredményeit az id. kiad. II. kötetében akarta részletesen ismertetni (erre utal id. kiad. XXIII), ez a kötet azonban Šachmatov halála miatt sohasem jelent meg. Hagyatékában azonban megmaradt egy kézirat, mely az 1918—19-i tanévben „A Povest' vremennyh let és forrásai” c. egyetemi előadásának a szövegét tartalmazta s egyben előkészület volt az id. kiad. II. kötetébe szánt említett tanulmányhoz. Ezt a munkáját az orosz Tud. Akadémia 1940-ben, Šachmatov halála után 20 évvel kiadta.²⁷ Šachmatov forráskutatásainak itt összefoglalt eredményeit felhasználták az újabb orosz kutatók is.

Mármost nézzük meg e kutatások eredményeire támaszkodva, milyen forrásokból merítette Nestor a Povest' fentebb ismertetett első részét s a 6406. évi fejezetet s bennük a volochokról szóló négy részletet is.

A Povest' legelején levő leírás a föld Noé fiai között történt felosztásáról, valamint Sem, Cham és Jáfet országainak leírása (id. kiad. 1_o—3₇) Georgios Monachos (Hamartolos) krónikája X—XI. századi fordításából való,²⁸ úgy azonban, hogy ebbe Nestor beledolgozott egyes mondatokat és félmondatokat az ún. Chronografból. Ez a Chronograf állagát tekintve rokon lehetett az ún. Hellén évkönyvvel s a Nagy fogalmazás szerinti Chronograf-fal (az 1095-i összerkesztés forrásával), ti. ezek közös ősforrása volt. (Vö. id. kiad. i. h. margó, továbbá bev. XXIII; Istrin, i. m. II, 418, 428.) A Jáfet részein lakó népek felsorolása (id. kiad. 3₇—

²⁷ A. A. Šachmatov, *Повесть временных лет и ее источники: Труды отдела древней русской литературы Института Литературы А. Н. IV. Leningrad, 1940. Vö. Шахматов—Сборник 118; М. N. Tichomirov, i. m. 58; D. S. Lichačov, i. m. 153. Sajnos, Šachmatov e fontos munkája hozzáférhetetlen maradt számomra. Eredményeit csak R. Trautmann, M. N. Tichomirov és D. S. Lichačov, i. m. -iből ismerem, akik felhasználták Šachmatov eredményeit.*

²⁸ Vö. id. kiad., i. h. margói; R. Trautmann, i. m. 240; M. N. Tichomirov, i. m. 43, 46; N. K. Gudzij, i. m. 137; V. M. Istrin, alább i. m. II, 348. Georgios Monachos krónikájának e bolgár-orosz nyelvi jellegű fordításáról lásd Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 147. Szövegét kiadta V. M. Istrin. *Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. I—III. Petrograd, 1920—1922 — Leningrad, 1930. A Povest'be átvett helyet lásd I, 58₂₄—59₁₉. Istrin a szóbanlévő fordítás keletkezését a XI. sz. 40-es éveire teszi; i. m. II, 309.*

4₈), melyben benne van a tőlünk idézett I. voloch vonatkozású részlet is (uo. 3₀—4₇), Nestor saját összeállításának látszik, s ennek külön forrását egyik kutató sem tudta kimutatni. A babyloñi toronyépítés és nyelvzavar története (id. kiad. 4₈—5₉) teljes egészében a Chronografból való (id. kiad., i. h. margó). Az erre következő közös szláv östörténetet a Duna mentén élő egynyelvű szlávokról s annak széttelepedéséről (id. kiad. 5₁₀—6₂), vagyis éppen a tőlünk idézett II. voloch vonatkozású részletet Nestor egy a Povest'nél régibb kész elbeszélésből vette, mely a szláv írás kezdeteiről s Kyrillos és Methodios működéséről szólt (id. kiad., i. h. margó; M. N. Tichomirov, i. m. 44; A. S. Orlov, i. m. 76—77; N. K. Gudzij, i. m. 137). Ez az elbeszélés — melyről alább még bővebben lesz szó — a nyugati szlávok viszonyainak tüzetesebb ismeretét árulja el, elannyira, hogy maga Šachmatov nem orosz szláv (id. kiad. XXII), s pl. N. K. Nikol'skij (vö. M. N. Tichomirov, i. m. 53—54) és J. Macûrek (i. m. 156) és N. K. Gudzij (i. h.) már egyenesen nyugati szláv, közelebről moráviai-pannóniai területen, a IX—X. században óegyházi szláv nyelven írt műnek tartják. Ez az elbeszélés a nyugat- és közép-európai szlávokról beszélt s a szláv egységet hangsúlyozta akkor, amikor elbeszélte a szláv ábécé feltalálását. Nikol'skij úgy véli, hogy a kievi oroszok körében a keresztény vallás és a szláv írás első úttörői ilyen Methodios iskolájából kikerült nyugati szlávok voltak egészen addig az időig, amikor Vladimir kievi fejedelem hivatalosan Bizáncból vette fel a kereszténységet. Lehetséges tehát, hogy ez az elbeszélés, valamint a pannóniai legenda Vita Methodijával rokonságot mutató folytatása a Szentírás lefordításáról ilyen nyugati szláv hittérítők révén került el Kievbe.²⁹ Ezt az elbeszélést Šachmatov 1908-ban „Elbeszélés a könyvek (= Szentírás) szlovén nyelvre történt fordításáról”-nak (Id. a Jagić-Festschrift-beli i. m.-ját). 1916-ban rövidség kedvéért már csak „Elbeszélés a szláv írásról”-nak nevezi (id. kiad., i. h. margó; XXIII, LXXIX), de mindig ugyanazt a forrást érti rajta. A következőkben ezt a forrást egyszerűen Elbeszélés-nek nevezzük.

Az Elbeszélés e részére következő leírás az oroszországi szláv településterületről (id. kiad. 6₂–10) megint Nestor önálló írásának látszik, de a végére tett mondat: „És így terjeszkedett szét a szlovén (= szláv) nép; róla kapta nevét a szlovén írás is” (uo. 6₁₁–12) megint az Elbeszélésből való (id. kiad., i. h. margó). Az orosz-polján földnek erre következő földrajzi leírása, a varég-görög, stb. útvonal leírása (id. kiad. 6₁³–10) megint Nestor műve, kimutatható forrás nélkül. Az utána beiktatott legenda András

²⁹ Lásd N. K. Nikol'skij, i. m., vö. N. S. Deržavin, *Славяне в древности*, Moskva, é. n. 174. 1. jzt. De az is lehetséges, hogy 1097-ben, amikor cseh és lengyel környezetből a szlávbetűs írásbeliséget és a szláv liturgiát végképp kiűzték, kerültek ilyen emlékek Kievbe (vö. uo. 176). Knieza I., A szláv apostolok és a tótok. Budapest, 11—14 gondolatmenetéhez kapcsolódva gondolhatunk arra is, hogy ez az elbeszélés esetleg az I. Endre uralkodása alatt a csehországi szláv rítusú szavai monostorral és a kievi fejedelmi udvarral egyaránt kapcsolatban álló visegrádi görög rítusú, valószínűleg orosz monostor közvetítésével juthatott el nyugati szláv területről Kievbe. Sőt, itt felvetődhetik még az a gondolat is, vajon valóban egy délszláv Attila-mondából eredő véletlenség volt-e az, hogy Pannónia földjén a honfoglaló magyarok a Szent László-kori Ős-gesta szerint is vlachokat találtak, vagy pedig feltételezhetjük azt, hogy ez a nyugati szláv környezetben keletkezett elbeszélés tényleg megfordult az Árpád-ház egyik családi monostora orosz szerzeteseinek a kezén, s ezek révén hatott egyik latin kolostori történetírójuk munkájára.

apostol körútjáról (id. kiad. 7₁₁—8₁₂) egy 1100 táján Kievben keletkezett orosz forrásból való (id. kiad., i. h. margó, XXIV, LXXIX; R. Trautmann, i. m. 241). A Kievet megalapító három testvér mondája (id. kiad. 8₁₄—9₉) az 1095-i összerkesztésből van átvéve (id. kiad., i. h. margó). Kelet-Európa új néprajzi térképe (id. kiad. 9₁₀—10₂₀) Nestor saját fogalmazása. Az egykor a szlávokat elnyomó népekről szóló történet elejét (id. kiad. 11₁—8), tehát a volochokra vonatkozó III. idézetünket, megint az Elbeszélésből vette Nestor, úgy azonban, hogy erősen megtűzdelte Georgios Monachos krónikájából vett részletekkel (id. kiad., i. h. margó). Az Elbeszélésből vette Nestor a következő részeket: „Miközben a szlovén nép (mint mondtuk), a Duna mentén élt, jöttek a skytháktól . . . az ún. bolgárok és letelepedtek a Duna mellékén és erőszakoskodtak a szlovénokon, azután jöttek a (fehér) ugrok és birtokukba vették a szlovén földet [elkergetvén a volochokat, akik előbb elfoglalták volt a szlovén földet],”³⁰ Georgios Monachosból valók a következő betoldások: „. . . azaz a kazároktól. . .”,³¹ „Ezek az ugrok ugyanis Herakleios császár idején bukkantak fel, aki haddal támadt Chosroes perzsa királyra”,³² „Ugyanebben az időben tűntek fel az avarok is, akik hadba vonultak Herakleios császár ellen és kis híja volt, hogy el nem fogták.”³³ De már a Georgios Monachostól az avarokra vonatkozólag ideiktatott mondathoz egy olyan elbeszélést fűz Nestor (hogyan nyomorgatták az avarok a dulebek asszonyait; id. kiad. 11₉—16), melyet az orosz népi hagyományból merített (id. kiad. bevezetés XXIV). Ez, valamint a szlávokat szorongató népek felsorolásának befejezése a besenyők és az Oleg idejében Kiev mellett elvonuló (fekete) ugrok megemlítésével (id. kiad. 11₁₆—18), továbbá az orosz föld szlávjainak kiegészítő felsorolása és a szláv népek szokásainak leírása (uo. 11₁₉—13₁₅) megint Nestor saját alkotása.

Viszont a nemszláv népek erkölcsseinek jellemzése (id. kiad. 13₁₆—15₁₃) megint Georgios Hamartolos szláv fordításából való (ed. Istrin I, 49₂₅—50₂₃; vö. Istrin, i. m.

³⁰ A ()-ben lévő részek Nestor átdolgozásának eredményei. A []-ben lévő részről alább szólunk.

³¹ A Skythia = kazárok azonosítását Nestor Georgios Monachos szláv fordításában több helyen is olvashatta: ed. Istrin, I, 36₁₆: . . . и Скоуфию, рекше Козары, I, 318₂₃₋₂₄ . . . и ѿ Скоуфана рекше Козары. . . ; vö. még II, 208.

³² Georgios Monachos krónikájának szláv fordításában, ed. Istrin, I, 433₂₂; Потом же Прьскый црь Хоздрои. . . ; I, 434₁₉₋₂₃; Црьже Ираклии, . . . на Персы исполчилсѧ еще же призвавъ Оугры на помощь, приде, ихъ же и князъ и многы Оугры поумь, изиде на Персы. . . Georgios Monachos eredeti szövegében Тоῦρκοι-ról van szó (ed. C. de Boor, Lipsiae, 1904. 670₁₄₋₁₅), s a Тоῦρκοι itt a *kazárok* neve, akik Herakleios császár idején mint a császár szövetségesei a bizánci-avar harcokba is beavatkoztak. Egyébként Georgios Monachos ezt a helyet Nikephoros patriarcha „Breviarium”-ából vette át, melyben (ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880. 15—17) a *kazárok* szintén Тоῦρκοι néven szerepeltek. Vö. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 147, 280, II. 270.

³³ Ugyanebben a történetben szerepelnek az avarok Georgios Monachos szláv fordításában: ed. Istrin I, 432₁₂₋₁₃; егда Хоздрои, Перскый црь, . . . и ѡбри на Фракию нагнашѧ I, 435₅₋₆: . . . тогда и ѡбри прибоша къ први мира просить с лестия ихъ проуготовление пригять въ Ираклии сътвори сломь, тоу покоишеть а. Ezután elmondja az avarok kísérletét Herakleios elfogására. Alább a *kazár* = Оугры-val kapcsolatban (I, 434₂₇₋₂₉) még kétszer említi a szláv fordítás az ѡбри-t.

II, 348; id. kiad., i. h. margó; R. Trautmann, i. m. 241; M. N. Tichomirov, i. m. 44), csak a kunokra vonatkozó befejező sorok (uo. 15₁—16₇) valók újra magának Nestornak a tollából. A poljánok legrégebb történetének az eleje, a kazár adófizetés története (id. kiad., 16₈—17₁₀) megint az 1095-i Összerkesztésből való (id. kiad., i. h. margó). A kronológiai háló (id. kiad. 17₁₁—18₁₆) első fele Nikephoros patriarcha évkönyvének szláv fordításából való (id. kiad., i. h. margó, XXIII; R. Trautmann, i. m. 241; M. N. Tichomirov, i. m. 44, 46), s csak a második, orosz vonatkozású része alapszik Nestor saját számításain. Michael császár 858-i bolgár háborúját (id. kiad. 18₁₈₋₂₂) már Georgios Monachos folytatásának szláv fordításából vette (id. kiad., i. h. margó; a szláv szöveg: Istrin, i. m. I, 508₂₁₋₂₈; vö. Istrin, i. m. III, 349; R. Trautmann, i. m. 241). A varégok 859-i észak-oroszországi adószedése (id. kiad. 18₂₃—19₃) Nestor műve. Viszont a varégok meghívásának története (id. kiad. 19₅—20₁₅) az 1095-i Összerkesztésből való (id. kiad., i. h. margó; R. Trautmann, i. h.), csak Askold és Dir kievi meglepedését (uo. 20₁₇—21₁₀) fogalmazta megint maga Nestor. Kettejük 866-i Caľgrad elleni támadását (uo. 21₁₃—22₈) Nestor megint Georgios Monachos folytatásának szláv fordításából vette (id. kiad., i. h. margó; a szláv szöveg: Istrin, id. kiad. I, 511₇₋₂₁; vö. Istrin, i. m. II, 349; R. Trautmann, i. h.). A következő részek (id. kiad. 22₉—23₂) egy Georgios Monachos Continuatusból vett mondat kivételével Nestortól valók. De már az a történet, hogyan ölte meg 882-ben Oleg Askoldot és Dirt, s hogyan kezdett Kiebben uralkodni (uo. 23₃—24₆) megint az 1095-i Összerkesztésből való (id. kiad., i. h. margó). Oleg hadjáratainak elbeszélése (uo. 24₇₋₁₈) újra Nestor műve.

Végül a magyar honfoglalás 898. év alatt elbeszélte története, tehát IV. voloch vonatkozású idézetünk is, valamint a magyarok görög, morva és cseh háborúinak említése, az egységes szlovén nép megoszlásának és a szlovén írás feltalálásának újra való megemlítése, a Szentírás szlovén nyelvre történt fordításának története, Konstantinos és Methodios munkásságának a leírása. Pál apostolnak, mint a szlovének (s így az oroszok) tanítójának a megemlítése — tehát az egész 898. évi fejezet (id. kiad. 25₃—29₂) — újra legnagyobb részt az Elbeszélésből való, mely itt a vége felé a pannóniai legenda Vita Methodiijával mutat rokonságot (id. kiad., i. h. margó, XXIII—XXIV; R. Trautmann, i. m. 242; M. N. Tichomirov, i. m. 45).

Tehát azt látjuk, hogy a négy idézett voloch vonatkozású hely közül az I.-nek külön forrása nem mutatható ki, ez Nestor saját alkotása, a II—IV. azonban az Elbeszélésből való.

Az elbeszélés eredeti alakja és Nestor szerkesztői változtatásai. A döntő kérdés az, milyen népet értett maga az Elbeszélés a Волохы-n. A. A. Šachmatovnak sikerült az Elbeszélést rekonstruálnia megközelítőleg abban a formában, ahogyan azt Nestor forrásként felhasználta (Сказание о предложении книгъ на словѣнскій языкъ: Jagić-Festschrift — Zbornik u slavu V. Jagića. Berlin, 1908. 172—188). Šachmatov észrevette azt, hogy Nestor az Elbeszélés elejét, mely a közös szláv őstörténetről, nyelvi egységről és a szlávoknak a voloch hódítás következtében történt széttelepedéséről szólt, három ízben használta fel; két ízben évkönyve kronológia nélküli bevezetésében

(II. és III. idézetünk) és harmadszor a 898. évi fejezetben (IV. idézetünk s az egész fejezetben passim). Šachmatov két hasábian szembeállítja egymással e két csoportnak (a bevezetésnek és a 898. évi fejezetnek) az Elbeszélésből származó mondatait (i. m. 181—182), s ezek egybevetése nyomán feltevése igazolódik, egyben viszont alapot nyer arra is, hogy rekonstruálni tudja az Elbeszélés elejét, miután tisztázta azokat a szerkesztői változtatásokat, melyeket Nestor az Elbeszélés szövegén eszközölt (uo. 183—185).

Ezek a Nestortól az Elbeszélésből vett és újra meg újra alkalmazott mondatok, amelyekre Šachmatov figyelmessé lett, nem kerültek el már a Povest' Nestor utáni redaktorainak a figyelmét sem. Ezért hagyta ki pl. az ismétlés elkerülése végett már a Lavrentij-féle évkönyv összeállítója a bevezetésből azt a mondatot, melyet III. idézetünkben []-be tettünk: прогънавъше: Волохы, иже бѣша преже прѣяли землю Словѣнску, mert ugyanilyen kifejezést talált a 898-i fejezetben is.³⁴ Hasonló okból hagyta el a Radzivil-féle évkönyv eredetijének összeállítója a Посемъ же Угъри прогънаша Волохы szavakat (A. A. Šachmatov, Сказание . . . 182).

Šachmatov végigemlizi a 898-i fejezet további részeit is és nyomait találja annak, hogy az Elbeszélés nemcsak a magyarok honfoglalásáról tudott, hanem a bizánciak ellen viselt hadjárataikról, két magyar vezér konstantinápolyi megkeresztelkedéséről, a magyarok morvák és csehek elleni hadjáratairól, a latin papság megjelenéséről, Vojtech (= Szent Adalbert) térítő működéséről, aki az eredetileg keleti keresztény Istvánt a római egyház kebelébe térítette, végül pedig arról is, hogy Vojtech kiüldözte a szláv istentiszteletet és a szláv írást Moráviából és Csehországból is, s hogy porosz földön halt meg (i. m. 178—179). Šachmatov a Povest'en kívül más olyan emlékeket is talált, amelyek ebből az Elbeszélésből egy-egy részletet átvettek és megőriztek. Ezek: 1. Egy rövid elbeszélés Vladimir megkeresztelkedéséről és a szláv írás feltalálásáról.³⁵ Ez Vojtech morva-, cseh- és lengyelországi működéséről, a szláv írás és istentisztelet kiüldözéséről s Vojtech poroszföldi működéséről is beszélt, s mindezt az Elbeszélésből merítette (uo. 179—180). 2. Egy XII—XIV. századi Elbeszélés a latinokról, amikor elszakadtak a görögöktől és Isten szent egyházától".³⁶ Ez az Elbeszélés alapján beszél

³⁴ Ezek a szavak nincsenek meg az Л., Т., és Соф. kéziratokban, valamint ez utóbbi származékaiiban, csak az И., А., Р. és X.-ben vannak meg. Vö. A. A. Šachmatov, Сказание . . . 182, 1. jzt.; id. kiad. 11, kritikai apparátus; R. Trautmann, i. m. 215. Így azután ezek a szavak természetesen hiányzanak az Ipatiji évkönyv kiadásaiból (vö. pl. Hodinka A., i. m. 33). Ezért a mai orosz történezesek, amikor a Povest'-nek ezt a helyét idézik, elhagyják ezeket a tőlünk zárójelbe tett szavakat, vagyis a Povest' harmadik, 1118-i redakciójának a szövegét idézik (vö. pl. B. D. Grekov, Борьба Руси за создание своего государства. Moskva—Leningrad, 1945. 26). Már F. Miklosich is kihagyta volt Nestor-kiadásából ezt a részt. — Az a körülmény, hogy az P és A megőrizték ezt a helyet, arra vall, hogy ezek a szavak az 1116-i, Silvester-féle redakcióban még megvoltak (vö. D. S. Lichačov: Шахматов—Сборник 277), de valószínűleg már az 1118-i barlangmonostori redaktor eltávolította ezeket a Povest' szövegéből.

³⁵ XV. sz.-i kéziratokban maradt ránk. I. V. Jagić adta ki Разсуждения южно-славянской и русской страны о церковно славянскомъ языкѣ: Изслѣдования по русскому языку I (1885—1895) 308—310.

³⁶ Kiadta A. N. Pоров, Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочинений противъ латинянъ. Moskva, 1875. 178 skk. Vö. A. A. Šachmatov, Сказание . . . 185; Moravcsik Gy., Görögnyelvű monostorok Szent István korában; Szent István Emlékkönyv. I. Budapest, 1938. 399—402.

a skytháktól (=Skythiából) jött bolgárokról, akik a Dunánál élnek (и отъ Скитевъ глаголемы Болгаре, иже по Истроу живоуть, . . . Дунавъ нарицають, . . . stb.; vö. uo.), beszél két magyar fejedelem konstantinápolyi megkeresztelkedéséről és egy görög püspök magyarországi működéséről, s a latin egyház ellenakciójáról (A. A. Šachmatov, i. m. 185—186).

A. A. Šachmatov rekonstrukciója szerint a Nestor forrásául szolgáló Elbeszélés eleje megközelítőleg ilyen volt.³⁷

„A szlovén nyelv (= nép) Jáfet törzséből való volt, az ún. noricumiak, akik szlovénok.³⁸ Sok év múlva a szlovénok letelepedtek a Duna mellékére, ahol most a magyar és a bolgár föld van. És ezektől a szlovénoktól széledtek szét a Földön és kapták a maguk nevét arról a helyről, ahol megtelepedtek.³⁹ Mert a volochok rátámadtak a dunai szlovénokra és közéjük telepedtek és erőszakoskodtak rajtuk, ezek a szlovénok pedig elmentek, egyesek megtelepedtek⁴⁰ a Morava nevű folyónál s a morva nevet kapták, mások cseheknek nevezték magukat;⁴¹ egyesek elmentek, megtelepedtek a Visztula mentén és ljachoknak nevezték magukat, más (ljachok) ljutičok, megint mások a mazoviak s ismét mások a pomorjánok.⁴² Miközben a szlovén nyelv (= nép) a Duna mentén élt, jöttek a skytháktól (= Skythiából) az ún. bolgárok és letelepedtek a Duna mellékén és erőszakoskodtak a szlovénokon,⁴³ és elfoglalták a szlovén földet, amely a bolgár föld nevet kapta. És így terjedt szét a szlovén nyelv (= nép);⁴⁴ ugyanis egy nyelv (= nép) volt; a szlovénok, akik a Duna mellékén voltak megtelepedve, akiket hatalmukba kerítették a bolgárok,⁴⁵ a fehér

³⁷ Уо. 186—187: „Бысть языкъ Словѣнскъ отъ племени Афетова, нарицаемии Норини, иже суть Словѣне. По мнозѣхъ же временъхъ сѣли суть Словѣне по Дунаеви идеже нынѣ есть Угърска земля и Българска. И отъ тѣхъ Словѣнъ разидошася по земли и прозвашася имени своими, кѣде дѣдше на которомъ мѣстѣ. Ролохомъ бо нашѣдшени на Словѣны на Дунаискыя и сѣшемъ въ нихъ и насилѣшемъ имъ, Словѣне же ови прешѣдше сѣдоша на рѣцѣ именовъ Моравы и прозвашася Моравы, а друзии Чесни нарекошася; они же прешѣдше сѣдоша на Вислѣ и прозвашася Ляхове, друзии Лютичи, инии Мазовшане, инии Поморяне. Словѣнскоу же языку живуцю на Дунаи, придоша отъ Скуфѣ рекомии Българе и сѣдоша по Дунаеви и насильници Словѣномъ быша, и прияша землю Словѣнску, яже прозвася земля Българска. И тако разыдеся Словѣнскыи языкъ; бѣша бо единъ языкъ; Словѣне, иже сѣдяху по Дунаеви, ихъ же прияша Българе, Хървати Бѣлии и Сърбъ и Хорутане. Моравы и Чеси и Ляхове. Симъ бо първое преложены кнѣигы, яже прозвася грамота Словѣнская.”

³⁸ Vö. id. kiad. 29₁: языкъ Словѣнскъ бысть. . . , 5₈₋₉: отъ племени же Афетова нарицаемии Норини, иже суть Словѣне.

³⁹ Vö. II. idézetünk sorait: id. kiad. 5₁₀₋₁₃.

⁴⁰ Vö. II. idézetünk sorait: id. kiad. 5₁₆₋₁₉.

⁴¹ Vö. II. idézetünk sorait: id. kiad. 5₃₃₋₃₅.

⁴² Vö. II. idézetünk sorait: id. kiad. 5₁₈₋₆₂.

⁴³ Vö. III. idézetünk sorait: id. kiad. 11₁₋₃, kiemelve belőlük a Georgios Monachosból való három szót.

⁴⁴ Vö. id. kiad. 6₁₁: И тако разыдеся Словѣнскыи языкъ.

⁴⁵ Vö. IV. idézetünk után, a 898-i fejezetben, id. kiad. 25₁₅₋₁₈: Бѣ бо единъ языкъ Словѣнскъ: иже сѣдяху по Дунаеви, ихъ же преша Угъри, и. . .

horvátok, a szerbek és a karantánok,⁴⁶ a morvák és a csehek és a ljachok. Ezek számára fordították le először a (szent) könyveket, s ezt az írást el is nevezték szlovénnek.”⁴⁷

Šachmatov kutatásai szerint az Elbeszélés 2. részében, amely részint szájhagyományra, részint a Methodios-életrajz forrásanyagára támaszkodott, a szentkönyvek lefordításának története volt előadva. Ez a főrészt azzal a megállapítással végződött, hogy Pál apostol volt a szlovénok első tanítója (Сказание... 187).

Az Elbeszélés 3. része szólt a magyarok honfoglalásáról, megkeresztelkedésükről, keleti, ortodox hitük elhagyásáról s a szláv rítusnak Moráviából, Csehországból és Lengyelországból történt kiüldözéséről.⁴⁸ Ez a 3. rész így kezdődött:⁴⁹

„Azután a magyarok,⁵⁰ megérkezvén kelet felől,⁵¹ birtokukba vették a szlovén földet,⁵² elűzvén a volochokat,⁵³ akik előbb foglalták volt el a szlovén földet,⁵⁴ és megtelepedtek a szlovénokkal együtt, alávetvén őket maguknak, és ettől kezdve a földet magyarnak nevezik.”⁵⁵ És a magyarok elkezdtek harcolni a görögök ellen, pusztították Thrákiát és Makedóniát, stb.

Az Elbeszélést A. A. Šachmatov nézete szerint óegyházi szláv nyelven, nyugati szláv környezetben, de mindenesetre még a szláv apostolok iskolájának a körében állították össze (Сказание... 180). Mivel az Elbeszélés tudott még István latin hitre téréséről és Vojtech (= Adalbert) poroszföldi haláláról is, viszont Nestor már 1112-ben felhasználta forrásként, 997 és 1112 között kellett íródnia. Az orosz kutatók általában elfogadják A. A. Šachmatovnak ezt az eredményét, hogy volt egy nyugati szláv környezetben, morva-pannon földön keletkezett óegyházi szláv nyelvű Elbeszélés a szlovén írás feltalálásáról, mely hangsúlyozta a szláv egység tudatát, jól ismerte a közép- és nyugat-európai szlávok viszonyait, s elbeszélte az egységes szlávorságnak a volochok támadása következtében történt széttelepülését, a bolgárok honfoglalását, a szláv ábécé feltalálását s a magyarok honfoglalását. Ez az Elbeszélés tehát az újabb kutatók szerint is körülbelül olyan szövegű volt, mint amilyen Šachmatov rekonstrukciójának fentebb idézett két része. Az eredeti Elbeszélés

⁴⁶ Vö. II. idézetünkben: id. kiad. 5₁₅₋₁₆.

⁴⁷ Vö. IV. idézetünk után, a 898-i fejezetben, id. kiad. 25₁₈₋₂₆₂: ... и Моравя и Чеси и Ляхове ... Симъ бо пръвое предложены кнѣигы, ... яже прозвъся грамота Словѣнская, ...

⁴⁸ Uo.; az egész Elbeszélés Šachmatov-féle rekonstrukciójáról lásd D. S. Lichačov, Шахматов как исследователь русского летописания Шахматов—Сборник 286.

⁴⁹ Šachmatov, Сказание... 187: Посемъ же Угъри, пришьдыше съ вѣстока, наслѣдиша землю Словѣнску, прогънавше Волохы, иже бѣша преже прияли землю Словѣнску и сѣдоша съ Словѣны, покоривше я подъ ся, и оттолѣ прозвъся земля Угърска.

⁵⁰ IV. idézetünkben: id. kiad. 25₁₂.

⁵¹ Uo. 25₈.

⁵² Uo. 25₁₂₋₁₃.

⁵³ Uo. 25₁₂.

⁵⁴ Uo. 25₁₁₋₁₂.

⁵⁵ Uo. 25₁₃₋₁₄.

elveszett, de — mint láttuk — a későbbi orosz évkönyvekben és más írásokban töredékesen megőrződött. Nestor az eredeti Elbeszélést használta volt, s ebből vette át a szláv egység gondolatát is. K. N. Nikol'skij alapgondolata is az, hogy a Povest' redaktora kétszer használta fel ezt az Elbeszélést: egyszer a datálás nélküli bevezető fejezetekben s másodszer a 898-i fejezetben. (Vö. M. N. Tichomirov, i. m. 44, 53—54, ahol N. K. Nikol'skij ilyen értelmű nézetét ismerteti. Ld. még J. Macûrek, i. m. 156). Különvélemény legfeljebb annyiban van, hogy a 898-i fejezet 2. részében egyes kutatók (Suchomlinov, Potapov, Petrov és N. K. Nikol'skij) egy másik, hasonló környezetben keletkezett külön elbeszélést látnak. Szerintük ez az „Elbeszélés a könyvek lefordításáról” a pannóniai legenda Vita Methodijának közvetett hatása alatt keletkezett (F. Dvorník szerint már bolgár környezetben. V. M. Istrin szerint az Elbeszélés szerkesztője kievi író volt, mégpedig vagy a Povest' 1054-i redaktora, vagy a Nagy előadású Chronograf 1037 utáni szerkesztője. Ez a szerkesztő a Kirill-Metód hagyomány forrásait használta fel. Hiszen a szláv nyelvi egységről, a szláv írásról és biblia-fordításról szóló, Kirill—Metód iskolájából kikerült hagyomány akkor már Kievben is jól ismert volt. Nestor az Elbeszélést a Povest' 1054-i, első redakciójából ismerte, s fel is használta a bevezető fejezetek megírásához.) E kutatók általában mindkét elbeszélést korábbinak, IX—X. századnak tartják (vö. R. Trautmann, i. m. 242; M. N. Tichomirov, i. m. 45, 53—54; F. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933. 342). Ehhez a magunk részéről még annyit fűzhetünk hozzá, hogy ha Šachmatov eredményét teljes egészében fogadjuk el, az Elbeszélésre azok a bizánci írók is hatottak, akik Bulcsu és Gyula konstantinápolyi megkeresztelkedéséről tudósítottak.

Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy el kell fogadnunk Nestor forrásául a Šachmatov-féle rekonstrukciónak legalábbis a két fentebb idézett részét, mint „Elbeszélést a szláv írás feltalálásáról”, ha Šachmatovtól felvázolt nagyobb konstrukció megvoltát az említett kutatók eltérő véleménye miatt nem tartjuk is bizonyosnak.

Mármost hogyan használta fel Nestor 1112-ben ezt a szláv egységről, széttelepülésről és a szláv ábécé feltalálásáról szóló Elbeszélést? A fentebb adott forrásanalízisből már láttuk azt, hogy Nestor a Povest' első részét tipikus középkori kompilátor módjára szerkesztette meg. Miután Georgios Monachos alapján előadta a Föld felosztásának történetét s a Chronograf alapján elbeszélte a bábeli nyelvzavar történetét, elővette az Elbeszélés legelejét. Ebben ti. azt olvasta volt, hogy a szláv nyelv (= nép) Jáfet törzséből való volt, mégpedig a szlávok a noricumiakkal voltak azonosak. Ezt Nestor gyorsan odaillesztette a nyelvzavarról szóló rész végére (id. kiad. 5₈₋₉). Ugyanis a nyelvzavarnál csak 72 nyelv keletkezett, s ezek a Nestortól ismert, régiebb, külföldi krónikákban már mind „foglaltak” voltak. Ezért örült meg Nestor annak, hogy ez a nyugati szláv Elbeszélés az egységes összslávságot a noricumiakkal azonosította, mert így nem kellett megbontania a 72 bábeli nyelv már megcsontosodott felsorolását. (Hogy ezt valóban idegen forrásból, az Elbeszélésből iktatta ide, azt bizonyítja az is, hogy a földfelosztásnál már a Georgios Monachos felsorolásában

szereplő Illyricum mellé, mintegy azzal azonosítva becsúszta volt a szövegbe a „szlovénok”-at; id. kiad. 3₁. Utóbb, megörülve az Elbeszélésben talált, nyugati szláv keletkezésre valló tetszetős Norici = szlovénok azonosításnak, azt is sietett felhasználni, mit sem törődve az így támadt ellentmondással.)⁵⁶ Ezt a „noricumi”, egykor egységes szlávtságot maga Nestor forrása, az Elbeszélés vándoroltatta szét az akkori (IX—XI. századi) viszonyoknak megfelelően. Az Elbeszélés középpontjában álló történeti tény az volt, hogy a szlávok apostolai 863 táján feltalálták a szláv ábécét s lefordították a Szentírást szláv nyelvre (vö. V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin, 1913.² 14; L. Niederle, i. m. I, 105). Ezért kellett az Elbeszélésnek hangsúlyoznia a szláv népi és nyelvi egységet, hogy megmagyarázza, hogyan volt használható *egy* szláv ábécé és *egy* szláv bibliafordítás a korában ismert különféle szláv népek számára. Ehhez képest azután az Elbeszélés egész történeti emlékezése nem is terjedt túlságosan messzire a múltba. A bábeli nyelvzavar után sok év múlva az egységes szlávtság megtelepedett a Duna mellékén, az Elbeszélés szerzője korabeli Magyar- és Bolgárország területén. Az Elbeszélés szerzője szerint tehát a Közép- és Al-Dunánál a szlávok voltak az őstelepések. Majd széttelepedtek észak és kelet felé különböző helyekre, s az így keletkezett szláv népek ezekről a helyekről kapták a maguk nevét. A duna-melléki egységes szlávtság e széttelepülésének oka az Elbeszélés szerzője szerint a „volochok” támadása volt. Mert ezek a volochok rátámadtak a duna-melléki szlávtságra, közéjük telepedtek és erőszakoskodtak rajtuk. Ezért telepedett szét ez a szlávtság, s így keletkezett a morvák, a csehek, a lengyelek, a ljutičok, a mazoviak, a pomorjánok és a poljánok szláv népe. De a volochoknak ez a támadása és a szlávok ennek következtében történő széttelepülése csak azután történt, hogy Skythiából eljöttek a bolgárok s elfoglalták az egységes duna-melléki szláv földnek azt a részét, melyet azóta Bulgáriának neveznek, tehát az al-dunai szlávok településterületét, s — az Elbeszélés szerzőjének felfogása szerint — megindították az addig egységes szlávtság széttelepülését bolgárokká, fehér horvátokká, szerbökké és karantánokká. Az Elbeszélés szerzője kifejezetten hangsúlyozza azt, hogy amikor a honfoglaló bolgárok eljöttek Skythiából a dunai Bulgáriába, az egységes szlávtság még „a Duna mentén” (= Magyarországon és Bulgáriában) élt s addig „egy nyelv (= nép) volt! Tehát az Elbeszélés legrégebb történeti ténye, amelyet a szláv írásbeliség 863 táji megszületését központi helyen látó szerző még számon tartott, a dunai bolgárok 679—80-i honfoglalása volt. (Bajosán gondolhatott a Duna mellékén 482 óta fel-feltűnő kuturgur-bolgárookra, akik utóbb 558-tól kezdve a duna-medencei avar birodalom alattvalói voltak, mert ezek nem adtak nevet a duna-melléki szláv földnek. A Bulgária név csak Isperrich 679—80-i bolgár honfoglalása után bukkant fel, a Duna-medence pedig akkoriban még Avaria volt.) Az Elbeszélés szerint ekkor a duna-melléki szlávtság még egységes volt, s csak később telepedett szét a „volochok” támadása következtében.

⁵⁶ Nyugati latin források gyakran említik egymás mellett a noricumiakat és a szlávokat (Waldram költeménye III. Károlyhoz: *Noricus et Sclavus*; *Ann. Fuld.* P. IV; *cum manu valida Noricum et Sclavorum*; vö. E. Dümmler, i. m. III, 288, 1. jzt., 339, 4. jzt.). Ez is mintha az Elbeszélés nyugati eredetére mutatna.

Az Elbeszélésnek a bolgár honfoglalást megelőző részét használta fel Nestor II. idézetünkben a közös szláv őstörténet és a szlávok széttelepülésének elbeszéléséhez. Ehhez kapcsolta hozzá az oroszországi szláv településterület leírását, melynek végén megint az Elbeszélés alapján hangsúlyozta az egész szlávok eredeti egységét, s ezt az egységes szláv írásra való hivatkozással is hangsúlyozta.

Mikor azután egy közös történet fonalára akarta felfűzni azokat a népeket, melyek egykor régen a szlávokat szorongatták, újra elővette az Elbeszélést, hiszen abban három ilyen nép is szerepelt: a bolgárok, a volochok és az ugrok. Ezért mindjárt a felsorolás elejére beiktatta az Elbeszélés megfelelő részét, III. idézetünket. Miközben a még egységes szlávok a Duna mentén (a mai Magyarországon és Bulgáriában) élt, jöttek Skythiából a bolgárok. Nestornak, e tudós szerzetes kompilátornak itt eszébe jutott, hogy Georgios Monachos szláv fordításában Skythia a kazárokkal szokott azonosítani lenni, ezért ezt az azonosítást beszúrta ide az Elbeszélés szövegébe. Az egységes duna-melléki szlávok említésénél eszébe jut az, hogy az Elbeszélésnek ezt a részét egyszer már felhasználta, s ezért visszautalt II. idézetünkre: „mint mondtuk”. Ezzel egyben visszautalt a szlávokat szorongató másik népre, a volochokra is, akiknek hatalmas, a szlávok széttelepedését okozó támadását és hatalmaskodását II. idézetünkben már előadta. Ezért áttér a szlávokot hajdan nyomorgató harmadik népre, az ugrokra, s csak annyit ismétel meg, hogy a szlávokot régebben szorongató volochokat ezen ugrok támadása űzte el. Itt, az ugrok említésénél megint felébred benne a tudós kompilátor; eszébe jut ugyanis, hogy Georgios Monachosnál olvasott volt valamit az ugrokról. Megkeresi a megfelelő Georgios Monachos-helyet s annak alapján „tudós” módon kommentálja és kiegészíti elsődleges forrását, az Elbeszélést. Az ugrok kilétének tudós megmagyarázására beírja szövegébe azt, hogy ezek az ugrok Herakleios császár idejében kezdtek létezni, aki megtámadta Chosroes perzsa királyt. Közben azonban nem is sejti, hogy ezzel tulajdonképpen a VII. századi kazárokat keverte bele az Elbeszélésnek világosan a IX. századi magyarokról szóló tudósításába. Ám Georgios Monachos ugyanezen helyén, a szláv fordítás kéziratának ugyanazon az oldalán az avarokat is említve látta, s erről eszébe jutott az orosz népi hagyomány, hogyan szorongatták az avarok a dulebek asszonyait. Nagy tudósan bejegyzte hát szövegébe, hogy ugyancsak Herakleios idejében éltek az avarok is, harcoltak a császár ellen s majdnem el is fogták őt. Azután elmondja az avar-duleb mondát, megtetézve azt csattanóul a benne előforduló orosz közmondással az avarok gyökeres pusztulásáról. Végül, hogy végigvezesse az egykor a szlávokat szorongató népek felsorolását, befejezésül még két népet említ, melyeket szintén az orosz hagyományból ismert: a besenyőket és azokat az ugrokat, akik Oleg idejében vonultak el Kiev mellett. Itt azonban eszébe jut az, hogy el kell választania, meg kell különböztetnie az Elbeszélésbeli ugrokat, akiket a Georgios Monachos-beli ugrokkal azonosított volt, azoktól az ugroktól, akik az orosz hagyomány szerint Oleg idejében vonultak el Kiev mellett. Nestor, hogy ebből a nehéz helyzetéből szabaduljon, egészen mesterséges módon elnevezi a Herakleios-kori ugrokat fehéreknek, az Oleg-koriakat feketéknek.⁵⁷

⁵⁷ Мiр К. J. Грот, Моравiя и Мадьяры съ половины IX до начала X вѣка. Санктпетербург, 1876. 236—246 utalt arra, hogy Nestor Georgios Monachos szláv fordításának Оугры-ja alapján a Herakleios-

A Povest' kronológia nélküli első részében nem is folyamodik többé az Elbeszéléshez. Csak a már évek szerint haladó részben veszi elő újra az Elbeszélést, mégpedig a 898. évnél, mivel az Elbeszélésben vagy az azt tartalmazó emléekben egy olyan téves datálás volt, mely a szláv írás feltalálását 898-ra tette. (Ennek részletes igazolását ld. A. A. Šachmatov Сказание . . . 173—178.) Mivel pedig az elbeszélésben a szláv írás feltalálásával kapcsolatban az ugrok honfoglalásáról is talált volt egy tudósítást, itt újra felhasználja azt, IV. idézetünkben, a 898. év főeseményének, a szláv írás feltalálásának bevezetéséül. S ezen a datálásbeli tévedésén nem szabad csodálkoznunk. Nestor kronológiája a Povest' egész első felében, de különösen a IX—X. századra nézve nagyon gyenge lábon áll. A gyér forrásaiban talált események időpontját maga próbálta évekre kiszámítani s a maga évhálózatába beilleszteni. Kronológiai adatai csak a X. sz. végétől kezdenek megbízhatóbbak lenni (M. N. Tichomirov, i. m. 44—45). Az egész 945-ig terjedő részben csak négy évmeghatározása (907, 912, 941, 945) mondható megbízhatónak (A. A. Šachmatov, Сказание . . . 173). Így nem lephet meg bennünket az, hogy sem a szláv írás feltalálását, sem a magyar honfoglalást nem tudta a helyes évszám alá helyezni.

Nestor itt már szemmel láthatóan észrevette azt, hogy az Elbeszélés „kelet felől érkező” ugrai ugyanazok az ugrok, akik az orosz hagyomány szerint Kiev mellett vonultak el, mert beszúrja az Elbeszélés szövegébe mindazt, amit róluk a kievi orosz hagyományból tudott: hogy ti. Kiev mellett vonultak el a még az ő korában is Ugorskojének nevezett kievi vízvázasztó magaslat mellett, hogy elvonultak egészen a Dnyeperig, ott megálltak a sátras szekerekkel, mert úgy nomadizáltak, mint az ő korában a kunok.

kori Τοῦρκοι-т (=kazárok) tette a magyarok helyébe, s ezen az ellentmondáson a „fehér” és „fekete” megkülönböztetéssel próbált segíteni. Grot Hunfalvyra (Die Ungarn oder Magyarern 73) hivatkozva úgy véli, hogy Nestor tudott arról, hogy az ő korában Közép-Magyarországot Fehér-Magyarországnak, Erdélyt viszont Fekete-Magyarországnak nevezték. — Azt hiszem, a fenti forráselemzés eléggé meggyőzően mutat rá arra a tényre, hogy Nestor az Elbeszélésből a szláv népet szorongató népek sorába felvett s a Georgios Monachos szláv fordításában talált Оугры = Τοῦρκοι-val azonosított Угъри-т és a 898-i fejezetbe újra csak az Elbeszélésből átvett (s megint csak a honfoglaló magyarságot jelentő) Угъри-т kényszerhelyzetében, tisztán külsőleges, mesterséges módon igyekezett egymástól megkülönböztetni a „fehér” és „fekete” jelzők adományozásával. Valószínű az, hogy erre semmiféle etnikai vagy etnográfiai alapja sem volt, megkülönböztetése teljesen „tudós” irodalmi jellegű, s csak abból a kényszerhelyzetből származott, hogy az Elbeszélésbeli honfoglaló magyarokat „tudós” kommentáló vágyától elragadva előbb a Georgios Monachosbeli, Herakleios-kori ugrokkal azonosította volt, utóbb viszont rádöbönt arra, hogy az Elbeszélés ugrai a kievi hagyományból ismert Oleg-kori honfoglaló magyarokkal azonosak. Ha elfogadjuk Nestor szövegének ezt az elemzését, akkor nincsen szükség arra a magyarázatra, mely szerint ezek a „fehér onogurok” a dunai bolgárokkal lennének azonosak (vö. Moravcsik Gy.: MNY. 26 (1930) 106. Az onogurok történetéhez. Budapest, 1930. 34—35). A végeredmény mindössze annyi, hogy Nestor — tudtán kívül — az Elbeszélés honfoglaló magyarjait azonosította a Herakleios-kori kazárokkal s ezt a chimaira-népet kénytelen volt elnevezni „fehér” ugroknak akkor, amikor az Elbeszélés ugraiban végre ráismert az Oleg-kori honfoglaló magyarokra. Persze ekkor már emezeket még kénytelen volt „feketék”-nek elnevezni, hogy olvasói rá ne jöjjenek tévedésére. (E kérdést érintette még Zsirai M., Finnugor népnevek I. Jugria. Budapest, 1930. 103—105 is, anélkül azonban, hogy megoldásra jutott volna.)

Valószínűleg itt már tudatában volt annak is, hogy kár volt ezeket az Elbeszélésbeli ugrokat Georgios Hamartolos alapján azonosítani a Herakleios-kori ugrokkal, de most már sajnálta volna ezt a korábbi „tudós” megállapítását kiigazítani s ezzel művét szegényebbé tenni. Nestor általában nem törekedett a Povest’ben, a különböző források felhasználása révén keletkezett ellentmondások kiküszöbölésére. Így azután itt nem is utal vissza sem a Herakleios-kori „fehér”, sem pedig az Oleg-kori „fekete” ugrokra, akiket előbb említett. Sőt óvakodik még Oleg megemlítésétől is. Beéri annyival, hogy a 898. év alá helyezett ugrokat már nem nevezi sem „fehérek”-nek, sem „feketék”-nek. Egy kis módosítással újra ráhagyatkozik az Elbeszélés szövegére. Előadja, hogyan kezdtek harcolni az ugrok az új hazájukban talált volochok és szlávok ellen, sőt újra megmagyarázza azt is, hogy előbb éltek ott a szlávok és csak azután vették volt birtokukba ezt a földet a volochok. Megint nyugodtan kiírja az Elbeszélésből azt a részt, hogy az ugrok azután elűzték ezeket a volochokat s letelepedve a szlávok közé a nevüket adták ennek az országnak. Mitsem törődik Nestor azzal, hogy egyszer már kiűzette onnan ezeket a volochokat a Herakleios-kori „fehér” ugrokkal. A többivel együtt ezt az ellentmondást is benthagyta a Povest’ magyszerkesztette állagában s hagyta, hogy azután a későbbi redaktorok törjék a fejüket ezen a rejtélyen: hogyan űzhették el az ugrok a Duna-mellékről a volochokat 898-ban, ha egyszer már a „fehér” ugrok Herakleios korában elűzték őket onnan, s így a 898-i ugrok a volochokat már ott sem találhatták. Fentebb láttuk már, hogy a későbbi redaktorok valóban törték is a fejüket ezen a rejtélyen s kétféle módon is megpróbálták kiküszöbölni Nestor e pongyola nemtörődömségének zavaró eredményét.

Milyen népet értett az Elbeszélés szerzője a Волохы-н? Az elmondottak alapján rátérhetünk a II—IV. idézetben szereplő Волохы kilétének meghatározására. Akár abban a formában vizsgáljuk az Elbeszélést, ahogyan az mint forrás Nestor előtt volt, azaz a Šachmatovtól rekonstruált alakban, akár a Povest’ mai állagában, azaz II—IV. idézetünkben, de figyelembe véve a bennük Georgios Monachos felhasználása következtében támadt zavart, kétségtelen az, hogy a legrégebb történeti esemény, amelyről ebben a történetben szó esett, a bolgárok 679—80-i al-dunai honfoglalása volt. Az Elbeszélés és Nestor szavai szerint is a duna-melléki (bulgáriai és magyarországi) szlávtság ekkor még egységes volt. A volochok támadása, mely széttelepülésüket okozta, 679/80 után és 895/6, a magyar honfoglalás előtt történt. A magyarok űzték el ezeket a volochokat, akik az Elbeszélés és Nestor szerint is a duna-melléki szlávtság széttelepülését okozták volt. A Волохы tehát csak olyan nép lehetett, mely 679/80 után támadott rá a duna-melléki szlávtságra s amelyet 895/6-ban a honfoglaló magyarok még ott találtak és elűzték a Duna mellékéről.

Nem szabad most azzal törődnünk, hogy a tudomány mai állása szerint a szláv őshaza nem a bolgár—magyar Duna-melléken volt, hanem a Visztula és a Dnyeper között, s hogy a Duna-mellékre a szlávtság nagyobb tömegekben csak a VI. században került. Az Elbeszélés írója és Nestor, kiknek történeti érdeklődése középpontjában itt a szláv írás 863 körüli feltalálása állott, csak annyit tudtak, hogy az egységes szlávtság a

bábeli nyelvzavar után „sok évvel” letelepedett a későbbi bolgár—magyar Duna-mellékre, „Illyricum”-ba, illetőleg „Noricum”-ba. Elbeszélésükben megfogható történeti csomópontok csak a bolgárok 679/80-i al-dunai honfoglalása, a magyarok 895/6-i közép-dunai honfoglalása s a volochok e két időpont között történt támadása volt a dunai szlávásra, mellyel az Elbeszélés írójának hite szerint e szlávág széttelepülését és differenciálódását előidézték, s akiket a magyarok 896 után űztek el a Duna-mellékről.

Melyik, a történelemből ismert nép lehetett ez a 680—896 között támadó Волохы nép? A régibb megoldások többségének az a gyengéje, hogy nem a Kievi ősevkönyv szövegének elemzéséből, forrásainak kimutatásából indultak ki, hanem általában éppen az Elbeszélés ismételt felhasználása és Georgios Hamartolos egy adatának téves belekeverése miatt zavarossá vált III. idézetre építettek, holott ez Nestor forrásában, az Elbeszélésben tulajdonképpen benne sem volt. E régibb megoldások közül magától elesik most már a *kelta-gall*, a *római*, a *gót*, a *longobard* és a *geta* megoldás, mert a Kr. e. IV—III. században támadó kelták, a Kr. u. II. században támadó rómaiak, a Kr. u. III—IV. században a Duna-melléken szereplő nyugati és keleti gótok, a Kr. u. IV—VI. századi longobardok és a Kr. u. V—VI. századi Marcellinus comes-féle „geták” (akikről különben kiderült, hogy szlávok voltak, vö. L. Niederle, i. m. 61.), nem azonosíthatók a 680—896 között támadó, s utóbb a magyaroktól elűzött „volochok”-kal. Elesik a *bolgár* megoldás is, hiszen az Elbeszélés és Nestor nagyon jól ismerik a bolgárokat, nevükön nevezik őket, s csak egy támadásukról tudnak a Duna-vidék ellen: a 679/80-i al-dunai bolgár honfoglalásról. De magától elesik a *román* megoldás is, mert a szlávág egységét szétrobbantó s a magyaroktól elűzött volochok az Elbeszélés és Nestor szerint ugyanaz a nép voltak. Mivel a szláv egységet szétfeszítő volochok a rómaiak — mint éppen az előbb láttuk — nem lehettek, nem lehettek ezek leszármazottai (az erdélyi, regáti és az állítólagos pannóniai románok) azok a volochok sem, akiket a magyarok űztek el. Akár a dáciai kontinuitás, akár a Balkán-félszigetről történt immigráció elmélete alapján álljon is a kutató, nem tud a történeti forrásokból olyan vlachokat kimutatni, akik 680—896 között nagy támadást intéztek volna a duna-melléki szlávág ellen, s azután e területen államvezetők módján uralkodtak volna.

A volochok kilétének megoldásában tehát magának az Elbeszélésnek a történeti magva a következő követelményeket állítja: Olyan nép volt a voloch, mely az al-dunai bolgár honfoglalás, 680 után rátámadt a duna-melléki szlávásra, közéjük telepedett, erőszakoskodott rajtuk, népmozgalmat idézett elő körükben s államvezető módjára uralkodott e területen mindaddig, amíg a magyarok 896 után el nem űzték. Ezeknek a követelményeknek csak a *frank* megoldás felel meg, mely az Elbeszélés, illetőleg a Kievi ősevkönyvből vett II—IV. idézetünk volochjaiban Nagy Károly Frank-Római és utódai Keleti-frank birodalma keleti, duna-vidéki tartományainak vezető néprétegét látja. Ezt a frank megoldást főként R. Roesler (i. m., i. h.). D. Trstenjak,⁵⁸

⁵⁸ Nestoroievi. Vlahi: Kres 6 (1886) 52 skk. Sajnos, ez a munka hozzáférhetetlen maradt számomra, csak A. A. Šachmatov ismertetéséből ismerem. D. Trstenjak megoldása annyiban tér el a szigorú értelemben

A. A. Šachmatov,⁵⁹ G. Vernadsky (Byzantion 14 [1939] 181—186), Tamás L. (i. m., i. h.). I. Kniezsa (AECO 2 [1936] 174—176) és H. Grégoire (Byzantion 17 [1944—1945] 99) képviselték.

A frank megoldás helyességének bizonyítékai. Ellenőrizzük most ennek a frank megoldásnak a helyességét előbb történeti, majd nyelvi szempontból.

A források tanúsága szerint Nagy Károly nemcsak a kelet-németországi szlávokat igazta le 782—806 között (a középső Elbe és a Saale vidéki szorabokat, az alsó Elbe és az Odera közti ljutičokat, az alsó Elbe melléki obodritákat és az onnan az Oderáig élő vilceket),⁶⁰ hanem a VIII. század végén megismerték Nagy Károly hadseregeinek erejét a dunai szlávok is, amikor Nagy Károly francia katonasága és fia, Pipin olasz katonasága megdöntötte az avar kagánságot és megsemmisítette az avarokat. Nagy Károly avar hadjáratait az addig bajor és avar fennhatóság alatt élt duna-vidéki szlávok is megsínylelték. A duna-melléki szlovének, köztük főként az alpesi és közép-dunai chorutánok és a krajnai szlovének, akik 745-től bajor uralom alatt éltek, már 788-ban a frank birodalom alattvalói lettek.⁶¹ Nagy Károly 791-ben vezetett először hadjáratot az avar földre. Az élen olasz hadserege járt s ez aug. 23-án verte szét a pannóniai avar sereget. 795 végén Nagy Károly friauli serege verte meg az avarokat. 796-ban az Itáliából felvonuló Pipin lombard, bajor és alemann katonáival verte tönkre az avar kagán seregét Kelet-Pannóniában s a Tiszáig nyomult előre. E nagy tiszai frank hadjárat óta a Duna—Tisza közéne szláv lakói, a keleti abroditák és a kucsáni szlávok is a Frank birodalomnak hódoltak. Ez a hadjárat adta meg a halálos dőfést az avar birodalomnak. 797-ben Erich friauli gróf longobardokból és frankokból álló serege tört be Avariába. 799-ben Geroldus comes, bajorországi helytartó esett el az avarokkal vívott harcban. A későbbi hadjáratokat Nagy Károly már mint Itália és a Frank birodalom császára irányította, akit a pápa már „imperator

vett frank megoldástól, hogy ő a szláv széttelepülést okozó támadó volochokban még keltákat látott, s csak a magyaroktól elűzött volochokban ismerte fel a Karolingok római királyságának frankjait.

⁵⁹ Волохы древней русской летописи: Известия Таврической ученой архивной комиссии 31 (1918) 234—240; uő., Повест временных лет и ее источники: Труды отдела древней русской литературы Института Литературы АН. ИЖ. Leningrad, 1940. 29 skk. Sajnos, ez utóbbi munkájához nem jutottam hozzá, de D. S. Lichačov, i. m. 153 ismertetéséből tudom, hogy A. A. Šachmatov még ez utolsó, 1919—20-ban írt művében is fenntartotta szigorú értelemben vett frank megoldását. Ugyanezt a frank-megoldást fogadja el A. A. Šachmatov, Древнейшие судьбы русского племени. Petrograd, 1919. 25 c. művében is (vö. G. Vernadsky: Byzantion 14 [1939] 182, 1. jzt.).

⁶⁰ N. S. Deržavin, Славяне в древности. Москва, é. n. 33; Regionis Chronicon, rec. F. Kurze, Hannoverae, 1890. 57 (ad ann. 789): (Nagy Károly) ... Sclavorum fines intravit et Sclavos cognomento Wilzi suo dominio subiugativ ... (Fuerunt etiam) cum eo Sclavi Surbi et Abotriti ...; uo. 66 (ad ann. 806): ... Carolum filium in terra Sclavorum, quae dicitur Rorabi (= Sorabi) ... cum exercitu misit ... Einhardi Vita Karoli Magni, rec. G. Waitz. Hannoverae et Lipsiae, 1911. 615: (ad ann. 789): ... Sclavis, qui ... Wilzi ... id est ... Welatabi dicuntur, bellum inlatum est ... Quos ille una tantum expeditione ... contudit ...; Annales Fuldenses, rec. F. Kurze. Hannoverae, 1891. 11 (ad ann. 789). Carlus ... Sclavorum, qui vocantur Wilzi, terram ingressus magnis eos proeliis domuit ac dicioni suae subiugavit.

⁶¹ L. Niederle, i. m. I, 79; uő. Slovanské starožitnosti II-1, 343; N. S. Deržavin, i. m. 46; H. Fichtenau, Grundzüge der Geschichte des Mittelalters. Wien, 1947. 90—91.

Romanorum”-má koronázott. 805-ben a legyőzött avar kagán már menedékhelyet kért magának Károlytól Sabaria és Carnuntum között, „quia propter infestationem Sclavorum in pristinis sedibus manere non poterat”. Ugyanebben az évben Nagy Károly „... misit exercitum ... super Sclavos, qui vocantur Behemi; qui (ti. Károly serege) omnem terram eorum depopulantes ducem eorum ... occiderunt” (Reginonis Chronicon, id. kiad. 65; vö. Annales Fuldenses, id. kiad. 16; Annales regni Francorum, rec. F. Kurze. Hannoverae, 1895. 119—120). Seregeinek utolsó avar hadjárata 811-ben folyt le, s ennek a célja már az volt, hogy az avar—szláv villongásokat elsimítva pacifikálja a hódított területet (... in Pannoniam ad controversias Hunorum ac Sclavorum finiendas...). Ekkor már nemcsak az ottani avar, hanem a szláv főemberek is hódolnak Nagy Károlynak: „... de Pannonia venerunt ... princeps Avarorum et alii principes ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium, qui a ducibus Francorum, qui in Pannonias missi fuerunt, ad praesentiam principis iussi sunt venire.”⁶²

Tehát Nagy Károly itáliai, frank és német seregeinek e hadjárataiban a duna-vidéki szlávok is sokat szenvedtek, s ezekről a frank—szláv harcokról — mint látjuk — a források is megemlékeznek.

Nagy Károly Avariának a Közép-Duna vonalától nyugatra eső részét a horvátokkal, a pannóniai és nyitrai szlovénokkal, a morvákkal és a csehekkel együtt, frank-római birodalmához csatolta. Az Ennstől keletre eső terület, az Ostmark, a régi Pannónia Balatontól északra a Duna-könyéig terjedő területével, a nyitrai szlovénokkal és a morvákkal együtt a keleti őgróf fennhatósága alá került. A Balatontól délre a Száváig és a Kapeláig, nyugatra az Alpokig terjedő pannóniai részek, s a Kapelán túli horvátok viszont a friauli őgróf hatáskörébe jutottak. Az új tartományokat ez a két őgróf szervezte meg, s a salzburgi érsek és az aquileiai patriarcha irányítása mellett igyekeztek az itt élő meghódított szlávokat a keresztény hitre téríteni (Hóman B., i. m. I, 81; F. Dvorník, i. m. 220—221, 260—261).

Természetes dolog volt az, hogy a dunai szlávtságot eddig leigázva tartó avar birodalom összeomlása, a kaganátus helyén támadt politikai és népi vacuum („solitudines Avarorum”) s a frank-római birodalom népeinek kelet felé történt expanziója nagy változásokat idézett elő a dunai szlávtság körében. Valóságos népmegmozdulás mutatható ki ebből az időből: az avarok likvidálása után a szlovénok és a nyitra-vidéki szlovákok betelepedtek Pannóniába, a mai Dunántúlra (N. S. Deržavin, i. m. 47; L. Niederle, Manuel I, 82—83; F. Dvorník, i. m. 261—262). S az államhatalmat képviselő frank-római birodalom exponensei: megszálló hadereje, közigazgatási tisztviselői, térítő papjai és kereskedői is megtelepedtek az itteni szlávtság és a megmaradt avarok közé. A frank-római birodalom népei közül erősebb

⁶² Vö. Šachmatov, Волохы. . . i. h. 239—240; F. Dvorník, i. m. 220, 260—261; Hóman B., Magyar történet I. Budapest, 1935. 379, 81; E. Fichtenau, i. m. 92; vö. Regionis Chronicon, id. kiad. 71 (ad ann. 811); Ann. Fuld., id. kiad. 18—19; Annales regni Francorum, id. kiad. 135.

mértékben természetesen a németek települtek be Pannóniába, de itáliaiak is voltak az új telepések között.⁶³

Ennél a kimutatható népmegmozdulásnál sokkal nagyobb hatással volt a frank-római birodalom duna-vidéki megerősödése a befolyási körébe került nyugati szlávtság politikai differenciálódásának meggyorsulására. Az addig a korig törzsi felaprózottságban élő s csak az avar főhatalomtól összekapcsolt szlávstagnak az avarok lovasnomád szervezetű birodalma nem adott olyan mintát az államszervezésre, melyet az követhetett volna. Most az avar hatalom alól történt felszabadulása pillanatában a frank-római birodalomban egy egészen más államtípussal ismerkedett meg (A. A. Šachmatov, Волохы. . . 240). Ez a szlávtság a királyi hatalommal most, Nagy Károly és utódai, a keleti frank birodalom királyainak a személyében ismerkedett meg. Nagy Károly ófn. tulajdonneve (*Karal, Karl*) közszóként átment az összes szláv nyelvbe (óegyh.-szl. *kral'ь* 'König', orosz *korolb*, bolg. *kral'*, szerb. horv. *králj*, cseh *král*, lengy. *król*) (vö. Zsirai M., i. m. 121; Gyóni M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943. 74—75; Bárczi G., Magyar szófejtő szótár 165—166). Ez is mutatja azt a hatalmas hatást, melyet a frank-római birodalommal való találkozás a nyugati, dunai szlávtság politikai differenciálódásának irányára és ütemére gyakorolt. Hasonló általános, közszláv élmény volt az avarok pusztulása is, melynek emléke még a keleti szlávoknál is tovább élt, legalább egy orosz közmondás, egy kievi monda alakjában (N. S. Deržavin, i. m. 166—167; B. D. Grekov, i. m. 28).

Nézzük meg közelebről a frank-római birodalomnak a szlávtság egyetemére, de főként a dunai szlávstagra gyakorolt hatását. Nemcsak 'király' szavuk, s a valószínűleg ugyanekkor nagyobb mértékben szétszűrő *vlach* romanus, itáliai, frank ~ francia' szavuk mutatja ezt a hatást, hanem elsősorban a nyugati szlávtság ez után mutatkozó politikai differenciálódása, külön állami életük megkezdődése is. Inkább ez a fejlődés, semmint a frank előnyomulás okozta népmozgalom hagyhatta ebben a szlávtságban azt a mély benyomást, mely az Elbeszélésben már mint a szlávstagnak a volochok támadásától előidézett széttelepülése jelentkezett.

A frank-római birodalomnak⁶⁴ Nagy Károly hódításai révén kialakult politikai fősége az érintett vidékeken egészen a magyarok honfoglalásának befejeződéséig fennállt. Már a 814—830 között fennállt bajor királyság uralma kiterjedt a csehek, avarok és szlávok területeire s dél-keleten a Dráva—Száva egybefolyásáig terjedt. Az

⁶³ Így a Moraviában működő misszionáriusok között az Annales Fuldenses (ad ann. 874; MGH., SS. I, 388) megemlíti a velencei Iohannest is, vö. R. Roesler, Studien 94; L. Niederle, Manuel I, 87; N. S. Deržavin, i. m. 47; V. Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913. 10—11; F. Dvorník, i. m. 232.

⁶⁴ Az alábbi összefoglalásra nézve lásd E. Dümmler, Geschichte des Ostfränkischen Reiches. Leipzig, 1887. I, 27—38, 285—286, 298—299, 345—346, 388—390, 426—427, II., 86—87, 174—187, 260—264, 276—278, 294—295, 301—302, 317—319, 336, 338—339, 375—383, III., 192—197, 253—258, 338—340, 353—354, 362, 390—393, 411—412, 442—443, 451, 460—461, 463—464, 510—511, 547—549, 554—555; V. Jagić, i. m. 6—8; F. Dvorník, i. m. 222—277; Hóman B., i. m. I, 81—89, 119—121; N. S. Deržavin, i. m. 167—176; H. Fichtenau, i. m. 102—113.

akkoriban ebbe beletartozó Ostmark az Ennsnél kezdődött, a pannóniai Mark viszont a Wienerwaldtól a Száva-torkolatig terjedt. A keresztény misszió Passauból és Salzburgból indult ki. A birodalom keleti határán élő szlávokat továbbra is a keleti örgrófok igyekeztek a frank uralom alatt megtartani. A szláv nemzetségfőket beszervezték a frank közigazgatásba. A kis fejedelemségekre töredezett morva és cseh szlávok teljesen meghódoltak a frank túlerőnek. Ezek a nemzetségfők igyekeztek hatalmukat — a birodalom főségének elismerése mellett — a grófoké mintájára megerősíteni. Természetesen ezek a birodalmi főséget elismerő szláv törzsfők időnként megkísérelték a birodalomtól való végleges elszakadást. A legkorábban sikerült függetlenülniök a Kapelától délre élő horvátoknak. A Száva—Kapela és a Dráva—Száva közén Ljudevit 819—822 táján végrehajtott elszakadási kísérlete nem járt sikerrel. A morva Mojmir (818—846) a passau frank egyház befolyása ellen küzdött. 833 és 836 között határait kiterjesztette kelet felé a Garamig a nyitra-vidéki Pribina rovására. Pribina 835-ben kénytelen volt Rathod pannóniai frank örgrófhoz menekülni.

843 után a frank-római birodalomnak ezt a dunai szlávság nyugati része felett gyakorolt politikai és egyházi hatalmát a keleti frank birodalom vette át. Azonban a közös frank származás tudata érzésben s a birodalmi egység gondolata elméletben még hosszú időn át szorosan hozzákapcsolta ezt a keleti birodalomrészt a nyugati frank birodalomhoz és Itáliához is. „Német” Lajos keleti frank király (840—876) frank uralkodónak vallotta és címeztette magát. A birodalmi főnemességet a felosztott birodalom új határain átnyomuló erős rokoni kötelékek szorosan fűzték egymáshoz. Csak a X. században kezdték a nyugati birodalomrészt „Francia”-nak, a keletit pedig „Germánia”-nak nevezni.

Az eleinte a birodalomtól függő morviai Mojmir utóbb függetlenül uralkodott a morvák és a nyitrai szlovénok felett. Német Lajosnak az elbei szlávok ellen is többször kellett hadat vezetnie. A csehek ekkoriban már fél évszázada éltek a birodalomtól való függőségben. 845-ben Német Lajos keresztény hitre térített 14 cseh törzsfőt, s igyekezett a cseheket a regensburgi egyházkerülethez kapcsolni. A csehek és a pannóniai szlovénok hódoltsága még 846-ban, Mojmir elszakadása idején is biztosítottnak látszott. Ekkor azután Lajos haddal támadt a hűtlen Mojmirra s Rastislavot (846—870) tette morva herceggé. Ebben a háborúban a frankok ereje még ellenállhatatlannak bizonyult. Rastislav néhány évig hű is maradt Német Lajoshoz s elősegítette a passau térítők munkát is. A cseheket azonban már nem sikerült valódi meghódolásra rászorítaniök a frankoknak. Már 855-ben rövid időre valamennyi nyugati szláv nép fellázadt Rastislav vezetésével Lajos ellen, s ez az elszakadásuk több éven át tartott. A birodalomhoz csak a Dunántúlra menekült Pribina maradt hű. Ugyanis Pribina (847—862) a keleti frank birodalom megbízottjaként, hercegi rangban kormányozta zalavári (mosaburgi) székhelyéről a Rába—Balaton—Dráva közti szlovénokat. A Dunántúl többi része Rathod, utóbb pedig Karlmann főhatalma alatt állt. Pribina fia, Kocel herceg (862—867) is megtartotta atyja tartományát a birodalomhoz való hűségben. Kettejük idejében 30-nál több templom épült Pannóniá-

ban. A csehek is visszaestek függő állapotukba. Csak a moraviai Rastislav volt szinte állandó lázadásban. Időközben ismételt fegyveres beavatkozással próbálták meghódításra készíteni (így pl. 864-ben). Függetlenségi törekvése a frank befolyással szemben egyházi téren is megnyilvánult. Ez vezetett a szlávok apostolainak moraviai és pannóniai missziós működésére. Moravia a maga szláv egyházi nyelvvel és liturgiájával egyre jobban elkülönült a keleti frank birodalomtól, s kezdett valóban önálló hatalommá fejlődni. Ennek a kísérletnek, mely azzal fenyegetett, hogy a dunavidéki nyugati szlávok elszakad a frank-bajor és az aquilejai latin egyházkerületektől, az lett az eredménye, hogy 869-ben egy nagyszabású katonai akció keretében újra fellázadtak a birodalom összes szláv alattvalói a frank hatalom ellen. Csak Kocel várta tétlenül a harc kimenetelét. Ekkor Karlmann karintiai és ostmarki örgróf megnyerte magának a nyitra-vidéki Svatoplukot. Svatopluk 870 őszen meghódolt Karlman-nak, s kezére juttatta a birodalomnak Rastislavot és országrészét. Morvaország egy része újból a keleti frank birodalomtól, közvetlenül az Ostmark grófjától függött. Egy újabb, 871-i lázadás után előbb 872-ben a csehek, majd 874-ben Morvaország fogadott újra hűséget és adófizetést a birodalomnak. A csehek, a nyitrai és pannóniai szlovénok közel 20 éven át újra a birodalomnak hódoltak. Sok német telepedett meg Moraviában. Svatopluk a frank érdekeket képviselő Viching nyitrai püspök hatása alatt Methodios ellen fordult. Pannónia pedig Kocel halála után a karintiai Karoling Arnulf herceg közvetlen uralma alatt még szorosabban ágyazódott bele a keleti frank birodalom testébe. Ezzel Methodios, akkor már sirmiumi (pannóniai) érsek, elvesztette egyházkerülete jórészét, s Pannónia újra a salzburgi érsek joghatósága alá került. Arnulf 882-ig háborítatlanul uralkodott a Dunántúlon és a Dráva—Száva közén. Viszont Moravia hódoltsága ekkoriban már csak névleges volt. 883/4-ben Svatopluk (871—894) támadta Pannóniát. 885-ben Svatopluk átmenetileg már nem csak a morvákön, cseheken, és a szlovákiai szlovénokon uralkodott, hanem az Elbe—Odera-menti, a kárpáti-galiciai s a lausitzi szlávok is hódoltak neki. Pannónia azonban Arnulf királysága idején (887—899) továbbra is birodalmi tartomány maradt. 890-ben szintén Svatopluk is meghódolt Arnulfnak s végleg leigázta a cseheket. Arnulfnak azonban már 892-ben és 893-ban hadat kellett viselnie a hatalmas Nagy-Morvaországon uralkodó Svatopluk ellen. Végül is Arnulf csak Svatopluk fiaival, II. Mojmirral és II. Svatoplukkal tudott békét kötni. Az apjuknak hódoló szláv népek sorra elszakadtak az egymással viszálykodó testvérektől. A csehek és abodriták 895-ben visszatértek Arnulf hűségére. Pannóniát 892-től 900-ig Breslav herceg kormányozta a birodalom megbízottjaként. A magyarok már 894-ben végigpusztították egyszer Pannóniát. II. Mojmir és II. Svatopluk meggyöngült Moraviájának a magyarok, a keleti frank birodalom s az újra annak hódoló csehek együttes támadása már 898-ban megadta a kegyelemdőfést. Viszont a Dunántúlt a magyarok csak Arnulf halála után, 900-ban vették birtokukba, elűzve onnan a hatalmának exponenseit. Következő támadásaik, főként a 907-i, megdöntötték azt az Ostmarkot, melyet még Nagy Károly teremtett meg. Az Ostmark területe az Ennsig a magyarok uralma alá került. A magyarok tehát valóban elűzték a frank hatalom képviselőit a dunai, nyugati szlávok

területeiről. A történeti tények tehát nagyon is indokolták teszik azt a feltevést, hogy az Elbeszélés Волохы-jában, s így a Nestornál található II—IV. idézetünkben szereplő Волохы-ban is Nagy Károly frank-római és a későbbi duna-vidéki, pannóniai exponenseit kell látnunk.

Lássuk mármost, mi a valószínűsége ennek a feltevésnek nyelvészeti alapon? Fentebb láttuk azt, hogy az ősgerm. *walχa- középkori germán származékainak osztatlan 'neolatin nyelvű nép' jelentéskörében benne volt nemcsak a Nagy Károly-féle frank-római birodalomba s utóbb a keleti frank birodalomba beletartozó Itália 'italicus' lakossága, hanem a frank-római birodalom nyugati részén kialakuló francia nyelvterület lakossága ('franciák, Franciaország') is, vagyis a romanizált gallok és a velük összeolvadt germán frankokból kialakulóban levő francia nép, Nagy Károly birodalmának törzslakossága is. Láttuk, hogy az óizl. *Val-land* 'Franciaország'-ot, az óizl. *Valir* 'franciák'-at, az óizl. *valskr* 'frank'-ot, 'vallon'-t 'franciaországi'-t is jelentett. Az ó-merc. *wal-hnutu*, az ang.-sz. *wealh-hnutu*, az óészaki *walhnōt*, a dán *valnād*, a svéd *valnöt*, a kfn. *wälhisch nuß*, a ném. *walnuss*, melyek végső eredményben mind a lat. *nux Gallica* ~ ófr. *nois gauge* megfelelői, 'gall, francia vagy olasz dió' jelentésűek (vö. 22. jzl.). Az ősgerm. *walχa- származékai tehát már magukban a germán nyelvekben is jelenthettek 'romanizált frank'-ot, 'franciá'-t. Talán ennek egyik bizonyosságaként tekinthetjük azt a tényt is, hogy Nagy Károly főemberei között volt egy *Walach* nevű frank comes, aki e személynevét bizonyára romanizált származása alapján germán nyelvű lakosoktól kapta (*Annales regni Francorum*, id. kiad. 134; *Regionis Chronicon*, id. kiad. 70). A császári családnak volt egy *Walahus* nevű apát bizalmasa (*Annales regni Francorum*, id. kiad. 158—159. Itt azonban óvatosságra int bennünket az a körülmény, hogy ennek nevét a német kutatók *Wala* alakban rekonstruálják).

Ez a Nagy Károly neolatin nyelvű, romanizált, francia és olasz alattvalóit is jelölő germán népnév éppen a frank-római birodalom kelet felé történt duna-vidéki előnyomulása révén tágító hatással volt a duna-vidéki szlávtság nyelvének addig is megvolt *vlachь-vlasi* alakú szavának jelentéskörére, megerősítve abban a már meglévő 'italicus' jelentést s belevive még a 'romanizált frank, francia, vallon' jelentést is. Innen van pl. az, hogy a bolgárban is kimutatható a *vlaški* alak 'frank' jelentésben (Melich J., *SzlJsz.* I, 153). A XVI. sz. előtti csehéből is kimutatható a 'Franzose' jelentésű *vlach* alak: *Wlach* 'Gallicus', *wlaska* 'gallica' (ti. alma), *wlaske* (ti. sukno) 'Gallonicum'. A régi lengy. *wloch*-nak is megvolt a 'Franzose' jelentése; a későbbi *Wlochy* ~ ném. *Walendorf* 1271-ben még mint *Prevaković Gallicorum* szerepelt (vö. I. Kniezsa: *AECO* 2 [1936] 126). Persze a duna-vidéki szlávtság *vlach* szavának 'romanus, italicus' jelentése már Nagy Károly hódításai előtt is jelentkezett. Bizonyosan *vlasi*-nak nevezte az alpesi és pannóniai szlávtság a svájci Graubündentől az Alpok keleti nyúlványaiig élő romanizált népmaradványokat, ezeket a magukat *Romanus* ~ *Ladins* néven nevező töredékeket, kiknek germán nevét e vidék *Walch-* ~ *Wall-* kezdetű helynévanyaga őrzi. A dalmáciai romanizált lakosságot, melyet Konstantinos Porphyrogenetos 'Ρωμᾶνοι, a latin források *Romani*, *Latini* néven emlegetnek, a dunai és balkáni

szlávok ugyancsak *vlach-vlasi* néven (vö. Μανρόβλαχοι ~ *Moroulachi, Morlachi* ~ *Nigri Latini*) emlegették (vö. Pleidell A., A magyar várostörténet első fejezete: Századok 68 [1934] 194—197; L. Niederle, Manuel 68).

Nyelvünk X—XI. században egy kaj-horv., szlovén *vlasi* alakból átvett *olasz* népvénének jelentésköre mutatja a legjobban a dunai szlávtság *vlach-vlasi* szavának ezt a tág, a 'romanizált frank, francia, vallon' jelentést is magábazáró jelentéskörét (Melich J.: MNy. 5 [1909] 433—437). Ugyanis az *olasz* népnév eleinte jelentett itáliait, lombardot, franciát, vallont, sőt spanyolt is (Pleidell A., i. m. 199—200). Jól mutatják ezt a gazdag jelentéskört régi nyelvemlékeink: a XV. századi Schlägli szójegyzékben *gallicus* = *olasz*, a Margit Legendában viszont *Olasz* = *Lombardia* (Melich J., SzJsz. I, 33: I. Kniezsa, i. m. 127). A Szerémségben, melyet a XIII. sz. legelején a bizánci Niketas Choniates Φραγγοχώριον-nak nevez, a *Fruskagora* (< *Franska Gora*) hegység közelében volt egy a *marchiai* főesperességhez tartozó falu, melyet 1150-i, 1162-i, 1290-i és 1291-i okleveleink és egyéb forrásaink *Franca* villa-nak, villa advenarum *Francorum*-nak nevezték, s amelynek magyar neve *Nagyolaszi*. Mármost, ha ez a helynévanyag nem is a VIII—IX. századi dunántúli *Franci* ~ Φράγγοι uralmának maradványa, mint ahogyan Tagányi Károly gondolta, hanem csak az 1162-ben itt megtelepedett milánói olasz hospeseket nevezte akkoriban a magyarországi latinság *Franci*-nak (Csánki II, 236; Karácsonyi J., MNy. 2 [1906] 274; I. Kniezsa, i. m. 128; Gyóni M., A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest, 1943. 139—140), a magyar népnév *olasz*-nak, az itteni szlávtság *vlasi*-nak, mindenesetre ez a jelenség is azt mutatja, hogy Nagy Károly korától kezdve romanizált frankok és italicusok e nyelvében egyaránt *wlach*-ok voltak. A *vallon* telepeseiktől lakott Zemplén megyei *Bodrog-Olaszi*, ill. *Olasz-Liszka* latin neve egy 1224-i oklevélben *Franca*villa. Az 1350-ben említett *Gallici* de valle Agriensi-nak a lakóhelyét 1494-ben már *Olasz*-utcának és *Olaszfalunak* nevezik (Karácsonyi J.; MNy. 2 [1906] 274; I. Kniezsa, i. m. 122). Láttuk, hogy az *olasz* népnév latin megfelelője egy régi szójegyzékünkben *Gallicus* is volt. A Liptó megyei *Olaszi* 1262-ben villa *Latina* s a XIII. századi *vallon* Joannes *Gallicus* birtokos fia már Petrus filius Johannis de *Olasz*. A közvetítő szláv névalak itt is *vlasi* lehetett. A Szentgotthárdtól nyugatra levő *Olaszfalu* ném. neve *Wallendorf*, aminek a szlávban megint csak *vlasi* lehetett a megfelelője (Pleidell A., i. m. 198, 200). A szepességi *Olaszi* ~ tót *Wlacha* ~ ném. *Wallendorf* 1262-ben, 1273-ban és 1278/1302-ben: villa *Latina* (I. Kniezsa, i. h.).

Mindez arra mutat, hogy a Волохы < *vlasi* < *Franci* népnév a duna-vidéki szláv népnévből is belekerülhetett az Elbeszélés terminológiájába. Etnikai alapul szolgálhatott az Elbeszélés e népvénének az is, hogy a hódító seregekben nemcsak romanizált frankok, az akkor kialakuló *francia* nép voltak képviselve, hanem Pipin itáliai király seregének italicusai és lombardiai, a kialakulóban lévő *olasz* nép haderői, sőt a szintén erősen romanizált Friaul *Ladins* töredékei is, akiket a dunai szlávtság általában *vlasi*-nak nevezett.

Ha „tudós”, irodalmi úton került az Elbeszélésbe a *Franci* ~ Φράγγοι = Волохы azonosítás, akkor ennek egyik alapja az, hogy a latin és bizánci írók a frankokat

gyakran nevezték archaizáló néven *Galli* ~ Γάλλοι-nak s birodalmuk nyugati részét *Francia* mellett *Gallia*-nak is.⁶⁵ Ez az Elbeszélés írójának már magában is elegendő volt arra, hogy ezt a népvét az ógyházi szlávban Влахы-nak írja, amiből azután Nestor orosz szövegében Волохы lett. Mivel Nagy Károly óta a frank-római, majd a keleti frank birodalom uralkodói Rómában megkoronázott, s többnyire Itália felett is uralkodó császárok, ill. királyok voltak, birodalmuk és hatalmuk 'Romanus' és 'Italicus' jellege is okot adhatott egy *Franci* = Влахы fordításra. Mivel pedig az Elbeszélés a keleti, bizánci-szláv egyház szellemi légkörében íródott, arra is gondolhatunk, hogy a Влахы > Волохы terminus alapjául egy olyan összefoglaló bizánci Λατῖνοι ~ Ἰταλοὶ ~ Φράγγοι ~ Κελτοὶ megjelölés szolgált, mely etnikai értelemben 'francia, olasz, normann' jelentésű volt ugyan, de egyházi viszonylatban egyszerűen 'nyugati, római katolikus' népet és hatalmat jelentett (vö. Tamás, L., i. m. 45). A keleti és nyugati egyház hitvitáiban a nyugati, római katolikus álláspont képviselőit sokszor egyszerűen és összefoglalóan „frankok”-nak, „itáliaiak”-nak, „latinok”-nak stb. nevezték a bizánci-szláv egyház teológusai.⁶⁶ „Tudós”, irodalmi

⁶⁵ Latin forrásokban *Galli*, *Gallia* ~ *Galliae*: Miklós pápa (860—867) egyik írásában: ... quod vitium plurimum ... Germanos et Gallos ... implicat (vö. E. Dümmler, i. m. I, 362, 3 jzt.); Annales Xantenses ad ann. 867. Eo anno ingens bellum inter Gallos et paganos geritur in Gallia (vö. uo. II, 150). Continuat. catal. Benevent.: Arnulfus rex Gallorum (SS. rer. Langob. 495); lásd még Regionis Chronicon, id. kiad. 82, 85, 105, 119 stb.; Einhardi Vita Karoli Magni, id. kiad. 4₅, 10₂₄, 13₅ stb.; Annales Fuldenses, id. kiad. 15, 17 stb.; Bizánci forrásokban Γάλλοι 'frankok' értelemben.

⁶⁶ Így pl. éppen a szlávok apostolainak és Arnulf keleti frank császárnak a kortársa, Photios konstantinápolyi patriarcha (893), majd utóbb Michael Kerullarios patriarcha (1043—1058) a nyugati, római katolikus egyház teológusait, papjait és más képviselőit a Φράγγοι összefoglaló néven emlegeti. Leon achridai érseknek (1037 után) is tulajdonítanak egy Opusculum contra Francos címen emlegetett hitvitázó művet (vö. F. Snopek, Opusculum contra Francos; Jagić—Festschrift 284—290). Ezt az irodalmat folytatják az ilyen című vitairatok: τὰ παρὰ τῶν Φράγγων ... δοξαζόμενα, τὰ τῶν Ῥωμαίων ἤτοι Φάγγων παρατηρήματα (vö. A. Michel, Humbert und Kerullarios, Quellen und Studien zum Schisma des XI. Jahrhunderts. II, Paderborn, 1930. 94, 1. jzt.). Ezekben a bizánci vitairatokban a Φράγγοι mellett a fenti értelemben szerepel az Ἰταλοὶ és a Λατῖνοι összefoglaló név is. Lásd A. Michel, i. m. II, 220₄: τοὺς Ἰταλοὺς (Michael Kerullarios Panopliájában, melynek görög címe: Πανοπλία κατὰ τῶν Λατίνων), 222₁₁: τοὺς Λατίνους, 222₁₁; οἱ Λατῖνοι 236₉₋₁₀: ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ... ἐν τῇ ἐπιφορῇ αὐτοῦ τῇ πρὸς Λατίνους) éppen achridai Leon Opusculum contra Francos-át idézi), 262₃₁: κατὰ Λατίνων; Niketas Stethatos 1053/4 előtt irt Dialexisának már a címe is (ún. II, 320₁₋₂) ezt az azonosságot mutatja: ἡκίητα ... διὰλεξις πρὸς Φράγγους ἤτοι Λατίνους. Jellemző ugyanerre, hogy Niketas egy másik művében az egyik kézirat Ἰταλῶν-ja helyett egy másik kézirat Λατίνων-t ad (uo. II, 369). Miklós pápa is tudatában van annak, hogy az egész keleti ellenszegülés az egész nyugati, *latin* egyháznak szól: conantur enim ... omnem generaliter, quae lingua *Latina* utitur, ecclesiam reprehendere. ... , vö. E. Dümmler, i. m. II, 200, 1 jzt.

E bizánci-szláv hitvitázó iratok sokszor görög eredetiből fordított régi orosz példányaiban a bennünket itt érdeklő terminológia területén a következő görög-orosz (ill. egyh.-szl.) megfeleléseket találjuk. A Photios-féle Περί τῶν Φάγγων καὶ τῶν λοιπῶν Λατίνων régi szláv fordításának, a részben XIII. sz.-i kéziratokban ráánkmaradt ω Φραλζѣх и ω прочиых латинах с. iratnak egy érdekes kifejezése: Φράγγοι, οἱ Γερμανοὶ = Фрлнзи, иже и германи наричають ~ (vö. A. Попов, Историко-литературный обзор древне-русскихъ полемическихъ сочинений. Москва, 1875. 59). Egy XII. sz. eleji, Nikofor kievi metropolitának tulajdonított vitairatban a katolikusok neve Нѣмцы (uo. 112). Egy másik, XII. sz.-i vitairatban, mely Nagy Károlyt emlegeti, ezeket a megfeleléseket találjuk: ἀπὸ τῆς ἐνδοτέρως

közvetítés esetén tehát ezek a mozzanatok vezethették az Elbeszélés szerzőjét a *Franci* = Влахы azonosításában. Ti. ez a terminológia a keleti frank birodalom idején sem esett át nagyobb változáson. Ez a terminológia ebben a korban is eléggé konzervatívnak bizonyult. A latin nyelvű forrásokban legfeljebb a „keleti” jelző járult a keleti frank birodalom lakóinak és államhatalma képviselőinek *Franci* neve mellé (*Franci orientales*, *Francia orientalis*), míg a nyugati birodalom lakóit, a tulajdonképeni franciákat *Franci australes*-nak nevezték. A bizánci és szláv terminológia sem változott ebben a korban.⁶⁷ Az Elbeszélés szerzője tehát a duna-vidéki frank = влахъ uralomban töretlen kontinuitást láthatott, s ezért nevezhette még a magyaroktól elűzött német etnikumú keleti frankokat is vlachoknak, volochoknak, annak ellenére, hogy a szláv források egyike-másika e korra nézve már a *Franci* ~ Φράγγοι-t — ha tudatában van annak, hogy az a német etnikumú keleti frankokra vonatkozik — már Немци-vel fordítja.⁶⁸

Így forráskritikai, történeti és nyelvi okok egyaránt alátámasztják, igazolják a frank megoldást. A Kievi ősevkönyvben, II—IV. idézetünkben szereplő Волохы ~ Волохове néprnevек mögött tehát valóban a magyarok római és a keleti frank birodalom népei, pannóniai képviselői szerepelnek.

Az I. idézet volochjai más lapra tartoznak. Rámutattunk volt arra, hogy ennek a résznek nincsen kimutatható irodalmi forrása. A Jáfet részein lakó népek felsorolását Nestor a maga egykorú föld- és néprajzi ismeretei, világképe alapján állította össze. Felsorolta ezekben valamennyi népet, akikről, mint a Jáfetnek jutott nyugati és déli területek lakóiról valaha is hallott vagy olvasott. Egy népet néha kétszer is megemlít más és más néven, annyira igyekezett arra, hogy felsorolása minél teljesebb legyen. Ezért, ha ebben a teljes felsorolásban azt olvassuk, hogy a varégek a Varég „tenger mellett laknak nyugat felé az angol és a voloch földig”, akkor arra kell gondolnunk, merrefelé laktak a XII. sz. elején skandináviai származású varég-normannok Európában a Balti-tengertől nyugat-délnyugat-déli irányban, tehát az óramutató járásával ellenkező irányban vizsgálva az akkori Európa térképét. Az angliai normannok után a vizsgáló szem Sziciliában és Dél-Itáliában talál ekkoriban hatalmas

Φράγγις = от вноутрънѣише Фругіе; ἀπό δὲ τοῦ τόπου ἔκινου τῆς Φραγγίας αὐτῆς μεῖστα же оного ероушкаго (uo. 138). A nyugati, római katolikus hitről később is csak mint ω βῆρε φραγσκου beszélnek a keleti teológusok (uo. 265). Hogy ez a fogalom ebben a körben mennyire általános, arra nézve jellemző, hogy a bizánci-szláv terminológiában Firenze is „frank” földön volt: Вь фραгской землѣ вь градѣ Флорензѣ (uo. 400).

⁶⁷ Német Lajost még császár korában is csak mint τὸν δῆγα Φραγγίς-t említik: Nicetae Davidis vita Ignatii, vö. E. Dümmler, i. m. II, 199, 1 jzt. Ugyancsak τὸν δῆγα Φραγγίς-nak nevezi Német Lajost Konstantinos Porphyrogenetos és Theophanes Continuatus is, vö. uo. II, 250, 1. jzt.

⁶⁸ Georgios Monachos szláv fordítása a görög szöveg τὸν δῆγα Φραγγίς-át meghagyja королеви Фрагискому- k- az εἰς τὴν τῶν Φραγγῶν ὑποταγῆν kifejezést már подъ властїю Немечскою-val fordítja, mert a régiebb eseményt már a maga korának etnikai képe szerint nézi. Egy harmadik helyen viszont a Romanos bizánci császár-frank (Φράγγοι) testőrgárdjáról azt hiszi, hogy már a varég (Βάραγγοι) gárdáról van szó, s ezért a τῶν Φράγγῶν γένος-t родъ Варяжскъ-el fordítja. Vö. V. M. Istrin, id. kiad. II, 289—290.

normannokat. Hogy nem Franciaországra s benne Normandiára gondolt Nestor a „voloch föld” említésekor (mint ahogy Franciaországra és a franciákra értették az I. idézet két voloch-helyét Frähn és Krug, vö. Roesler, Studien 80, 2. jzt.), azt bizonyítja a Jáfet törzséhez tartozó népeknek mindjárt ez után következő felsorolása. Itt is az óramutató járásával ellenkező irányban halad végig Nestor szeme az egykorú Európa térképén. A skandináviai népek (svédek, norvégok, gotlandiak és a skandináviai varég-ruszkok) említése után megemlíti az angolokat, a galičanokat, azaz a spanyol félsziget északi tartományának, *Gallecia* ~ *Gallicia* földjének (vö. pl. Hinhardi Vita Karoli Magni, Regionis Chronicon, stb. id. kiad.-ainak indexeit) lakóit, majd Spanyolországtól lekanyarodik dél—dél-kelet felé Itáliához s Itália lakóit összefoglaló néven volochoknak nevezi. I. idézetünkben tehát a Волохове népnév 'itálieiak'-at, a земля Волошькая pedig 'Itália'-t jelent, éppenúgy, mint ahogyan a korai egyházi szláv (Vita Methodii) és a régi orosz (Hellén Chronograph) nyelvhasználatban ezt általánosan elfogadottnak találtuk.

Nem lep meg bennünket az, hogy I. idézetünkben a *voloch* jelentése 'italicus', II—IV. idézetünkben viszont már 'frank'. Hiszen az I. idézetben Nestor korának saját nyelvhasználatával, a régi orosz nyelvhasználattal, viszont a II—IV. idézetben egy nyugati szláv környezetben keletkezett óegyházi szláv nyelvű forrásának, az Elbeszélésnek az egyházas színezetű nyelvhasználatával van dolgunk. Ebből Nestor igazi kompilátor módjára átvette a Влахы > Волохы terminust anélkül, hogy tisztában lett volna azzal, mit jelentett volt abban a Влахы. Ezért nem szabad azután megütköznünk azon sem, hogy Nestor I. idézetében jól ismeri külön a karolingokat (Корлязи), sőt teljes „tudományosság” kedvéért felveszi gondosan összekompilált népfelsorolásába még külön a frankokat (Фрагове) is (bár lehet, hogy ezeken a genuaiakat érti), s ezeket itt nem nevezi Волохы-nak. 1112-ben, a maga önállóan és teljességre törekvő módon összeszedetetett népfelsorolásban a karolingokon (s talán a frankokon is) a franciákat, a Нѣмци-n a németeket, a Волохове-n pedig összefoglalóan az itálieiakat érti, hiszen ezeket már akkor külön országok lakóiként ismeri. Világos, hogy az 'itálieiak'-at jelentő Волохове és az 'Itália'-t jelentő земля Волошькая terminusokat Nestor itt gyűjtőnévként használja, s megint a teljesség kedvéért felsorolja e gyűjtőfogalom részeit: a rómaiakat (Римляне) és a velenceieket (Венецици), sőt esetleg a genuaiakat (Фраговь) is (vö. N. P. Varsov, Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи, Varsó, 1885.² 13. Bizánc 1204-i elfoglalásakor az összes nyugati keresztések (köztük pl. a velenceiek) gyűjtőneve a Novgorodi első évkönyvben Фрязи = frankok, vö. Šachmatov, id. kiad. XXII). Viszont az Elbeszélés írójának terminológiája még a Francia-t, Germania-t és Italia-t összefogó Nagy Károly-féle frank-római birodalmat, illetőleg a Francia orientalis-t és Italia-t egybefogó keleti frank birodalmat ismerte, s ennek népeit, illetőleg hatalmi exponenseit összefoglaló néven, a *Franci* névnek megfelelően, Влахы-nak nevezte, amiből¹ az ezt gépiesen átvevő Nestornál persze megint csak Волохы ~ Волохове lett.

Mindennek alapján le kell szögeznünk azt, hogy a Kievi ősevkönyv, a Povest' vremennych let egyetlen helyen sem szól sem a Pannóniát és Dáciát meghódító rómaiakról, sem azok állítólagos utódairól, a magyar honfoglaláskori erdélyi vagy pannóniai románokról. Ezért ezt az orosz forrást végleg ki kell iktatni a román történet forrásai közül.

Benkő Loránd

MAROS- ÉS UDVARHELYSZÉK TELEPÜLÉS- ÉS NÉPISÉGTÖRTÉNETÉHEZ*

Nagyon sokan és nagyon sokat írtak már a székelységről. Homlokegyenest ellenkező föltevés és vélt eredmények váltogatták egymást anélkül, hogy megnyugtató megoldás született volna. Csak a legújabb kutatók rendszeres munkája nyomán kezd némi világosság derengeni e kérdés körül. Nyugodtan elmondhatjuk azonban, hogy még mindig alig van a magyar történelemnek olyan homályos és felderítetlen pontja, mint a székely kérdés.

Csöppet sem csodálkozhatunk azon, hogy a tömérdek székelység-kutató legnagyobb része csodabogarakat szült, és a komolyabb eredményekben is több a föltevés, mint a bizonyított igazság. A székelyekre vonatkozó korai oklevelek hiánya ugyanis megnehezít minden rendszeres történeti kutatást. Oly nagy mértékű ez az adathiány, hogy már egy-egy XIII. vagy XIV. századból való és a székelységhez kapcsolható oklevél is ritkaság-számba megy.

A székely kérdés sokféle kibogozatlan, sőt még jobban összekuszált szála arra figyelmezteti a további kutatókat, hogy a kérdésben csak nagy óvatossággal és csak rendszeres, lépésről lépésre haladó munkával lehet rendet teremteni. Egy-két történeti vagy nyelvészeti fogódzóhoz kapcsolódó túlzottan nagy következtetések helyett tehát sok adatra támaszkodó részletkutatásokra van szükség. – Meggyőződésem, hogy a székelység korai történetét csak időben visszafelé haladva követhetjük nyomon. Először tehát a mai Székelyföld település- és népiségtörténeti kérdéseit kell tisztáznunk ahhoz, hogy azután a székelység megtelepedés előtti életének a mozzanataira is rávilágíthassunk.

Egy időben visszafelé haladó kutatás első láncszeme kíván lenni jelen dolgozatom, mely a Székelyföld nyugati részének, Marosszéknek és Udvarhelyszéknek középkori település- és népiségtörténeti kérdéseivel foglalkozik. Az e területre vonatkozó korai oklevelek szinte teljes hiánya arra késztet, hogy a régi értelemben vett történeti módszerrel felhagyjak és a nyelvészeti alapokon nyugvó település- és népiségtörténet útját válasszam. De még ha a székelyekhez kapcsolható történeti adatok bőségesen állnának is rendelkezésünkre, akkor is hasznos lenne a nyelvészet oldaláról is megfogni a kérdést, mert sok olyan adalékot kaphatunk, amelyre az okleveles anyag nem világítana rá.

A két szék földrajzi nevei, az itt lakó székelység nyelvjárási és régi személynevei bőséges forrást, rendkívül nagy anyagot szolgáltatnak e munkához. Dolgozatom kereteit meglehetősen túlhaladja a bizonyításra felhasznált anyag nagysága, így az

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1947. október 14- i felolvasó ülésén.

adattár közlését mellőznöm kell és az apróbb részletekbe sem bocsátkozhatom. A dolgozat mögött azonban nyelvészetileg tüzetesen megvizsgált és kiértékelt forrásanyag áll, ennek vallomását igyekeztem röviden összefoglalni. Ahol szükségesnek látszott, a fontosabb adatokat így is felsorakoztattam.

*

Mielőtt a népiség- és településtörténeti kérdésekhez hozzányúlnék, röviden vázolnom kell a vizsgált terület földrajzi adottságait. A két szék földrajzilag nem válik el egymástól, mindkettő az Erdélyi Medence keleti feléhez kapcsolódik. A terület északkelet és kelet felé zárt: itt a Bekecs és a Hargita választja el a keleti székely medencéktől. Nyugat és dél felé azonban egészen nyitott, a délnyugati és déli irányban folyó nagyobb vizek völgyei a szomszédos területekhez kapcsolják. A táj jellegzetességét a nagyobb folyók aránylag széles völgyei és a közöttük levő dombos vidékek adják meg. – A nagyobb folyók: a Maros, a Nyárad és a két Küküllő szélesebb völgyei meglehetősen alacsonyan fekszenek és még ma is elég mocsarasak. A földrajzi nevek tanúsítják, hogy régen még fokozottabb mértékben ez volt a helyzet. A terület legnagyobb része: a folyóvölgyek és a dombos vidékek a lomboserdők övében fekszenek. A fenyőöv csak a Bekecs, illetőleg a Hargita nyugati lejtőjén kezdődik. – A három területegység: a mocsaras folyóvölgyek, a lomboserdős dombvidékek és a fenyőerdős magashegységek közül természetesen a kisebb patakvölgyektől megszagga- tott dombos vidékek voltak leginkább alkalmasak az emberi megtelepülésre.

*

Az első kérdés, amelyre válaszolnunk kell, az, hogy laktak-e és kik laktak a két szék területén a székely megszállás előtt. Erre természetesen egyedül a földrajzi nevek adnak feleletet. A nagyobb vizek nevei volnának elsősorban alkalmasak arra, hogy belőlük ilyen következtetéseket vonhassunk le. E vizek azonban mind vagy átfolyanak vagy kifolyanak területünkről. A *Maros* különben is ismeretlen eredetű neve ebből a szempontból semmit nem mond, hiszen hosszú folyásának csak egy aránylag rövid szakasza kapcsolódik ide. De nem kaphatta nevét a két szék területén élt népségtől a két *Küküllő* és a két *Homoród* sem. E folyópárok közti távolság ugyanis aránylag oly nagy, hogy itt nem nevezhették el őket ugyanazzal a névvel, hanem csak összefolyásuk környékén. – Az egyetlen nagyobb összefüggő hegység, a *Hargita* neve ismeretlen eredetű, sok alapot tehát ez sem ad a következtetésre. Van azonban még néhány olyan földrajzi névi nyom, amely kiindulópontja lehet további vizsgálatunknak.

Vegyük először sorra a szláv nyomokat. Előjáróban meg kell említenem, hogy az egész Székelyföldön nagy számban fordul elő a földrajzi nevekben néhány szláv eredetű szó: *pilis~piliske* 'kopasz hegytető, irtás a hegyen', *lok* 'kis völgy, lapály', *garat* 'hegygerinc, hegyél', *rez* 'erdőirtás' stb. Ezek a székely népnyelv közszoói voltak valamikor és egy részük az még ma is. Tehát a székelységtől származnak és semmi közvetlen közük nincs a szlávokhoz. Ugyancsak nem kapcsolhatjuk a szlávokhoz azokat az elég nagy számban előforduló helységneveket sem, amelyek szláv eredetű

személynevekből (*Iszló, Karácson, Torboszló, Vaja, Szováta, Gyáros, Derzs, Dálya, Lövéte*) alakultak. E helységnevek ugyanis mind a magyar névadáson alapulnak s a székelységtől származnak. E szláv eredetű székely közszók és személynevek kérdése már a székelység megtelepedése előtti történetéhez tartozik.

Vannak azonban a két szék területén olyan szláv eredetű földrajzi nevek is, amelyeket csak az itt valamikor élt szlávokhoz kapcsolhatunk. Ezek közül legjelentősebb három nagyobb víznek és egy helységnek a neve: a székely Mezőségen a *Lekence* tó és *Lekence* folyó, a Maros–Nyárad vízválasztó dombvidékeken a *Terebics* patak. Erdővidéken a *Rika* patak, az Erked-i-patak völgyében pedig *Muzsna* helység. A *Lekence* tóra már a XIII. század elejéről, Muzsnára a XIII. század végéről van adatunk, a *Terebics* és *Rika* csak a XVII. század elején kerül elénk. Az első kettőnél már a történelmi adatok alapján biztosra vehetjük, hogy elnevezésük a székely beköltözés előttről való, de a *Terebics* és *Rika* esetében is valószínűleg ugyanez a helyzet. Mindkettő elég nagy víz ahhoz, hogy neve időtálló legyen. – Szláv eredetűnek vehető még területünkön egy-két kisebb víznek a neve és néhány határnév is. De e neveket, amelyek mind csak egy helység határán belül élnek és egymástól igen nagy távolságra jelentkeznek, aligha kapcsolhatjuk a székely megtelepedés előtt itt élt szlávokhoz. Egy-kettő talán ilyen is lehet köztük, de sokkal valószínűbb, hogy később betelepülő szláv nyelvű egyénektől vagy kisebb csoportoktól származnak.

A két szék területén találunk néhány török eredetű személynévből (*Kölpény, Ákos, Bő* és talán *Kál*) alakult helységnevet. Ezek azonban a magyar névadáson alapulnak, mint földrajzi neveknek tehát vajmi kevés közük van török nyelvű népséghez. Egy török eredetűnek vehető földrajzi név mégis van területünkön, ez a Biharfalva határában levő *Töpe* hegy. Valószínűnek látszik, hogy e név attól a besenyő lakosságtól származik, amelynek okleveles nyomai e vidékről már a XIII. század elejéről kimutathatók (vö. *Györffy György* Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg.). Nem lehetetlen, hogy a török eredetű *Biharc* személynévet is besenyő nemzetiségű egyén viselte. E vidéken alighanem már a székely beköltözés előtt voltak besenyő telepek.

Maros- és Udvarhely területén elszórtan mindenütt vannak ismeretlen eredetű víz- és helységnevek. E megfejtethetlen nevek egy része bizonyára a székelységtől származik, hiszen többet közülük a Székelyföld különböző részeiről ki tudunk mutatni. Egy-két nagyobb víz és néhány helység ismeretlen eredetű neve azonban esetleg olyan népelemektől származik, amelyeknek nyelvét nem ismerjük. E tekintetben azonban teljesen a sötétben tapogatózunk.

Az elmondottakból nagy vonalakban kirajzolódnak azok a területrészek, ahol a székely megszállás előtt idegen nyelvű népek éltek. Maros- és Udvarhelyszéken a *Lekence*-tó környékén, valamint a *Terebics* völgyében lakhattak szlávok, a két töredék azonban területileg aligha érintkezett egymással. Udvarhelyt az Erked-i-patak völgye és az Olt nagy kanyarulatának északi része lehetett szláv lakosságú. Ez utóbbi területen a szlávok besenyőkkel vegyest vagy besenyők szomszédságában élhettek.

Ezzel azonban még nem rajzoltuk meg teljesen a két szék területének a székely beköltözés előtti települési képét. Hátra van még egy másik, nagyon lényeges kérdés: volt-e területünkön a székely megtelepedés előtt valamilyen más magyar nyelvű lakosság? E kérdés első pillanatra talán kissé furcsán hangzik, hiszen természetesnek vehetnők, hogy a magyar nyelvből megfejthető nevek a beköltözéskor kétségtelenül magyarul beszélő székelységtől származnak. Eddigi kutatóink más lehetőséget nem is vettek figyelembe. Pedig – mint az alábbiakból ki fog tűnni – a kérdést nem lehet ilyen könnyen elintézni.

Ma a Székelyföldet nyugat felől román és szász lakosságú területek övezik. A románok összefüggő tömegei között azonban mindenütt találunk magyar lakosságú településeket is. Közvetlenül a Székelyföld nyugati határa mentén is egész sor magyar helység fekszik, de beljebb, az Erdélyi Medencében is egymást érik a magyar foltok és szigetek a románok és szászok tengerében. Kétségtelen, hogy ezek a hajdan itt lakott nagyszámú és valószínűleg összefüggő területeket megszállott magyarság maradványai, melyet később mind apróbb egységekre szagattak a románok és részben a szászok. – *Kniezsa István* „Magyarország népei a XI. században” című munkájában kimutatja, hogy a magyarság e területen a Marostól északra már a XI. században, a Marostól délre a XII. század elején megjelent (Szent István Emlékkönyv II, 391). Az Erdélyi Medencét nagy részben kitöltő magyar lakosság tehát igen korán, még a székely beköltözés előtt a mai Székelyföld közvetlen közelébe került. – Arra, hogy még Udvarhelyszék délnyugati részének a peremén is jelentős számú magyar lakosság élt már a székely betelepülés előtt, jó bizonyíték a két *Homoród* magyar eredetű neve. Mint már rámutattam, e két folyó egyező nevét csak a Székelyföldön kívül, egyesülésük környékén kaphatta. Itt fekszik *Homoród* község is, amely bizonyára az első település volt e vizek mentén. Az elnevezés tehát csak az itt élő lakosságtól indulhatott ki, és ezektől vehette át az északkeleti szomszédságukba betelepülő székelység. – Elképzelhető-e, hogy a Székelyföldről mindenütt közvetlenül nyugatra élő lakosság a két szék későbbi nyugati határa mentén állapodott meg, amikor itt semmi természeti tényező nem állta útját és nem vetett gátat további terjeszkedésének? Aligha képzelhető el és nincs is így. De a feltevések helyett beszéljenek a tények.

Marosszék északnyugati részén két földrajzilag jól körülhatárolható területen csupa régi típusú településnévre akadunk. E két terület a székely Mezőség és a Maros és Nyárád között fekvő dombos vidék. A köztük levő Marosvölgy és a tőlük délre fekvő Nyárádvölgy ezzel szemben csupa újabb típusokat mutat. – *Kniezsa István* „Keletmagyarország helynevei” című alapvető munkájában részletesen foglalkozik a helységnevtípusok kérdésével. Kutatásai nyomán a régi és újabb típusú helységnevek keletkezési ideje közti határ körülbelül a XII. és XIII. század fordulója körül vonható meg. A székely Mezőségen a régi típusú nevek (puszta személynévek, *-d* ellátottságot kifejező képzős nevek) kizárólagosan uralkodnak: *Fele, Szabad, Bárdos, Panit, Bergenye, Sámsond, Kölpény, Bánd, Galambod, Kövesd*. E régebbi típusú helységnevekkel szemben itt egyetlen újabb típusú név sincs! Ez a terület a XII. század végére tehát már teljesen benépesült. A Maros–Nyárád vízválasztó dombvidék szintén a régi típusú helységnevek hazája: *Kál, Ernye, Csejd, Agárd, Vácmán, Koronka, Bodon, Kakasd, Iszló, Bő, Moson, Tompa, Bós, Nyomát, Vadad, Sárd*. Csupán a déli részen *Szentiván* és *Szentlőrinc* tartozik az újabb típusok közé. Így a XII. század végére már

ez a vidék is nagyrészt benépesültnek vehető. De hogy e területen a lakosság megtelepülése már jóval előbbre tehető, arra az itteni *-i* képzős helységnevek mutatnak rá. E névtípusnak itt van a legkeletibb határa, a Székelyföld belsejében ezek már sehol sem jelentkeznek. A két *Teremi* és *Uraj* csupán a Székelyföld nyugati határán fekszenek, de a törökidulások idején elpusztult *Sárvári* már jól bent van Marosszéken, a Maros–Nyárad vízválasztó nyugati részén. A régi típusú nevek közül az *-i* képzősöknek van a legnagyobb korhatároló értékük, mert a XII. század elején túl már nem keletkeztek. A magyarság tehát legkésőbb a XI. és XII. század fordulója körül, de valószínűleg már valamivel korábban is jelen van e területen, a Maros és Nyárad mocsaras völgyeit kivéve. A Székelyföld más részeihez viszonyítva a magyar nyelvű lakosság e vidéken való jelentkezése feltűnően korai.

Udvarhelyt már más a helyzet. Általában az egész Udvarhelyszék az új helységnévtípusok hazája; itt csak elvétve bukkanunk egy-egy régebbi típusú névre. De a mai Udvarhely megye délnyugati sávján, melynek egy része régen nem tartozott Udvarhelyszékhez, csupa régi típusú településnévre akadunk: *Csöd, Zsákod, Bodos, Derzs, Erked, Ége, Dálya, Petek, Bene, Zsombor; Sárd, Kányád, Lokod*. E terület feltétlenül korábban népesedett be, mint a szék többi része, de valószínűleg később, mint Marosszék nyugati fele; itt ugyanis *-i* képzős helységnevet már nem találunk. Udvarhely e délnyugati peremvidékének a benépesedése a XII. század legelejére tehető.

Marosszék a mezőségi, Udvarhelyszék a Maros–Küküllő vonaltól délre lakó magyarsággal érintkezik. Az elmondottakból kiviláglik, hogy a két szék nyugati részének megszállása időbelileg egybeesik a szomszédos területek magyarságának megtelepedési idejével. Kétségtelen tehát, hogy Marosszék és Udvarhely említett nyugati vidékeinek a benépesülését nem lehet elválasztani a magyar terjeszkedéstől.

De vannak más bizonyítékaink is. A településnevekben fennmaradt személynévek a települések alapítóinak, első birtokosainak a nevét őrzik, belőlük tehát a megtelepülő népességnek, illetőleg vezetőrétegének faji hovatartozására következtethetünk. Ha megvizsgáljuk azokat a személynéveket, amelyek területünk nyugati részének helységneveiben fennmaradtak, láthatjuk, hogy a székelység régi személynévei közt sehol sem találjuk nyomukat. Ezzel szemben a két széknek azokon a területein, ahol az újabb helységnévtípusok uralkodnak, vagy vegyesen vannak a régi és új típusú nevek, ott a településnevekben fennmaradt személynévek szinte kivétel nélkül fellelhetők a székelység középkor-végi személynév- és újkor eleji családnévanyagában. – A székely Mezőségnek egyetlen ilyen személynéve nem mutatható ki a székelységnél, még az egyházi eredetű *Sámson* sem. A Maros–Nyárad vízválasztó dombvidékhez kapcsolható személynévek közt is csak a déli, Nyárad völgyéhez közel eső területen találunk három székelyes nevet, ezek: *Koronka, Vácmán* és *Tompa*. – Udvarhely délnyugati peremén is ez a helyzet. A régi típusú helységnevekben megőrződött személynévek sehol sem találhatók meg a székely régiségben, a magyarságnál azonban kimutathatók. – Így a településnevekben fennmaradt személynévek székely és magyar csoportja körülbelül úgy oszlik meg, mint ahogy a régi és új településnévtípusok szétválnak egymástól. Világosan kitűnik mindebből, hogy a két szék nyugati részein nem székelyek voltak a településnek alapítói, illetőleg első birtokosai.

A nyelvjárási viszonyok vizsgálata talán még ennél is többet mond, mert nemcsak a vezetőréteg hovatarozására vet fényt, hanem a köznép nyelvi és ezen keresztül faji állapotát is szemlélteti. A mai nyelvjárási helyzet a magyar nyelvterületnek ezen a részén bátran felhasználható népiségtörténeti következtetésekre, mert e földrajzilag eléggé zárt területen a népmozgalom igen kicsiny volt és a nyelvjárási határok századokon át nem mutattak jelentősebb eltolódást. – A két szék említett nyugati részein mindenütt azok a nyelvjárási jelenségek uralkodnak, amelyek a szomszédos mezőségi és Küküllő-vidéki magyarság nyelvére is jellemzőek. Marosszéken a nyelvjárási határ *Horger Antal* szerint a Maros–Nyárad vízválasztó hegygerinccel egyezik meg (Magyar nyelvjárások 25). *Horger* e megállapítása azonban nem egészen pontos, mert a Nyárad vízrendszeréhez tartozó Tompai-patak felső folyásának néhány községe, a Nyáradmente alsó része Karácsonyfalváig és Csibáig, valamint a Nyárádtól délre a két Teremi, Újfalu, Fintaháza és Somosd még az úgynevezett királyhágóntúli nyelvjáróterülethez tartoznak (vö. *Benkó*, A Nyáradmente földrajzi nevei 4). A Kisküküllő marosszéki alsó folyásának öt községe: Erdőszentgyörgy, Havadtó, Gyalakuta, Kelementelke, valamint az Udvarhelyhez tartozó Szentdemeter nyelvjárása szintén az e területről nyugatra élő magyarság nyelvjárásával egyezik. *Horger* külön kiemeli, hogy Erdőszentgyörgy és Gyokfalva között nyelvjáró választóvonal van (Nyr. XXXII, 565). – Udvarhely délnyugati peremén a következő községek nyelvjárása üt el a székelyekétől: Alsó- és Felsőrákos, Zombor, Petek, Derzs, Muzsna, Szerderjes, Erked, Héjjasfalva, Újszékely és Szenterszébet. E helységekben nagyjából azok a nyelvjáró jelenségek észlelhetők, mint amelyek a déli magyar szórványokban: Hévízen, Halmágyon, Szakadátan és Datkon is megtalálhatók (*Horger*: Magyar nyelvjárások 80; NyK. XXXIX, 395). E területen azonban már a székely nyelvi sajátosságok is tért hódítottak.

A fentiekből kitűnik, hogy körülbelül ugyanazok a nyugati területek, amelyek a helységnévtípusok és az ezekben fennmaradt személynevek vallomása alapján is levezethetők a két szék egyéb részeiről, nyelvjáróilag sem a székelységhez, hanem a tőle nyugatra élő magyarsághoz kapcsolódnak. *Horger* ezt a jelenséget azzal igyekszik megokolni, hogy Marosszék nyugati részének székely nyelvjárása idők folyamán a szomszédóságában levő mezőségi magyarság hatására elváltozott (Mnyj. 25), a délnyugatudvarhelyi sáv és a Nagy-küküllő és Fogaras megyei magyar szórványok közt fennálló nyelvi kapcsolatot pedig azzal intézi el, hogy e szórványokat is székelyeknek veszi és a székely nyelvjáróterületbe iktatja (Mnyj. 26). Világos, hogy mindkét feltevés téves. Marosszék nyugati részének mai nyelvjáró viszonyai nem „átváltozás” eredményei, hiszen ilyen nagy területen és ilyen mélységben aligha tud hatni egyik nyelvjáró a másikra, különösen olyan mértékben, hogy azt teljesen megváltoztassa. A datki, szakadati, halmágyi magyar szórványlakosságnak meg éppen vajmi kevés köze van a székelységhez.

Ha más érveink nem volnának mellett, hogy a két szék bizonyos nyugati részei eredetileg a magyarság szállásterületei voltak, az itt felsorolt nyelvjáró összefüggések is elegendő bizonyítékul szolgálnának. Az a népség, amely ezt a területet a XI. század végén, illetőleg a XII. század elején megszállotta, szorosban kapcsolódott ahhoz a magyarsághoz, mely e részekről nyugatra lakott és szórványosan lakik ma is.

A földrajzi köznevek vizsgálata egyik legfontosabb tényezője a szóföldrajzi kutatásnak. E nevek a nyelvjárási összefüggések kutatása szempontjából-értékesebbek, mint a tájszók, mert jellegüknel fogva szóródásuk jóval kisebb, pontosan helyhez rögzíthetők, gyakori előfordulásoknál fogva elterjedésük a legapróbb részletekig kirajzolódik, végül pedig nem a mai, hanem a néhány század előtti állapotot mutatják. Ha megvizsgáljuk a két szék határneveit, azt találjuk, hogy a földrajzi köznevek használatában feltűnő eltérés mutatkozik a keleti és nyugati részek között. Marosszéknek és Udvarhelyszéknek azokon a részein, amelyek már az elmondottak alapján is az Erdélyi Medence magyarságához kapcsolhatók, csupán azok a földrajzi tájszók fordulnak elő, amelyek az Erdélyi Medencére jellemzőek. Nem célok itt a két szék egész földrajzinév-anyagát ilyen szempont szerint bemutatni, csupán néhány jellegzetes példára utalok. Az Erdélyi Medencére jellemző *észak* 'észak felé néző hegyoldal', *ropó* 'hegyoldal', *áj-ágy* 'kis völgy' térszínformanevek Marosszéken három területen jelentkeznek: a Mezőségen, a Maros és a Nyárad közti dombos vidéken, végül pedig a Kisküüllő alsó folyásának környékén. Udvarhelyt ugyane nevek, de már kisebb számban a Küsmöd völgyében, a Véckepataka vidékén és a Solymosi-patak völgyében bukkanak föl. Beljebb egyik székben sem találhatók. – Bizonyos, hogy e köznevek a magyarságtól származnak, hiszen a székely népnelvben nem ismeretesek és a Székelyföldön sehol másutt meg nem találhatók. Nem úgy kerültek tehát a földrajzi nevekbe, hogy a székelység kölcsönözte őket a magyarságtól. – A székelyek névadó szerepe ezeken a területeken – kivéve a Véckepataka és a Küsmöd völgyeit – annyira kicsiny volt, hogy mint később látni fogjuk, a székelységre jellemző földrajzi tájszók alig-alig találhatók meg itt. Marosszék és Udvarhely említett területein tehát a földrajzi névadásban is az a magyarság játszotta századokon keresztül a szerepet, amely nyelvileg szorosan kapcsolódik az Erdélyi Medence magyarságához.

Pillantsunk most bele kissé az újkor eleji székely családnévanyagba. A családnevek alakulását, az egyes típusok megoszlását leginkább művelődéstörténeti mozzanatok befolyásolják. Mindazonáltal megfigyelhető az, hogy egy-egy nyelvjárásnak, egy-egy tájegységnek mennyire megvannak a sajátos névtípusai. A családnévtípusok vizsgálatát tehát a népiségtörténeti kutatás sem nélkülözheti. – Tudjuk azt, hogy a székelység családnéveire az egyházi eredetű nevek igen nagy száma jellemző. Vannak vidékek, pl. Csík, Kézdiszék stb., ahol az egyházi eredetű nevek a családnévanyag 75–80%-át teszik ki. Ugyanakkor ezek aránya a mezőszéki magyarságnál csak 5–8% körül jár. Marosszék és Udvarhely keleti és nyugati vidékei ebben a tekintetben is elütnek egymástól. Mégpedig úgy, hogy Marosszék keleti része és szinte egész Udvarhely a székelységre jellemző egyházi eredetű családnevek igen magas százalékos arányszámát mutatja, Marosszék nyugati részein ellenben ez az arányszám eléggé alacsony. Az 1602-i székelyföldi nagy összeírás (SzékOkl. V, 177–320) tanúsága szerint a székely Mezőségen 10–15% körül jár az egyházi eredetű nevek arányszáma, míg Marosszék keleti részén 50%-on felüli arányt mutat. Udvarhely belsejében ez az arányszám a legtöbb községben a 60%-ot is meghaladja. – Ugyanúgy különválnak a két szék keleti és nyugati részei, ha a *-fi*-vel alakult családnévtípust nézzük. E névtípus a keleti székelységnél meglehetősen ritka, ugyanúgy, gyér számban fordul elő a tőlem vizsgált terület keleti felén is. A nyugati szegélyeken ellenben a Mezőséghez hasonlóan szép számban találkozunk vele. – Láthatjuk tehát, hogy a

két szék nyugati területeinek a családnévanyaga is éppen nem mondható székelyesnek.

Maros- és Udvarhelyszéknek említett nyugati részein igen jelentős számú jobbágylakosság élt. Természetesen ezek nem a székelyek közül kerültek ki. Jellemző, hogy különösen Marosszék nyugati felében a főemberek jó része a *Székely* személy-, illetőleg családnevet viseli. Ez is arra mutat, hogy a környezetük, amelyik nevet adott nekik, nem volt székely eredetű. Ha az lett volna, akkor urait nem illette volna a *Székely* névvel. – Feltűnő az is, hogy az e területhez kapcsolható oklevelek még a XV. században is kifejezetten kétféle lakosságról tesznek említést, különválasztva a székelyeket a „populus”-tól. Pl. egy 1464-i oklevélben ez áll: „siculos et populos de Naghermee” (SzékOkl. VIII, 106); 1470-ből ezt olvashatjuk; „vniversorum populorum et Inhabitorum Siculorum possessionum nostrum Mezewmadaras, Kewlpen et Samsond” (SzékOkl. I, 217). E kitételekből az olvasható ki, hogy a székelyek mellett itt más lakosság is élt ebben az időben. Nyilvánvaló, hogy az a népesség, amely a „populus” nevet viseli, nem lehetett székely eredetű, másképp az ilyen megkülönböztetés fölösleges lett volna. A románság ekkor még nincs jelen e területen (Nagyernyén később sem!), nem kételkedhetünk abban, hogy a székelyekkel együtt élő lakosság csak a magyar lehetett.

Azt hiszem, elég bizonyítékot hoztam föl amellett, hogy a Marosszék nyugati részét és Udvarhelyszék peremvidékét már a XI. század végén, illetőleg a XII. század elején megszálló lakosság nem székely, hanem magyar lakosság volt. Olyan magyar lakosság, amely fajilag és nyelvileg szorosan hozzátartozott a mezőszégi, illetőleg királyföldi magyarsághoz. Ez a magyar népesség körülbelül egy évszázaddal megelőzte a beköltöző székelyeket. Marosszéken a mezőszégi részt, a Maros és Nyárád közti dombos vidéket, Teremi és Somosd környékét, valamint a Kisküküllő alsó szakaszát szállta meg aránylag nagy számban. Udvarhelyszék területére korántsem nyomult be oly mélyen, mint Marosszékre. Itt a mai Udvarhely megye déli határsávját telepítette be: a Homoród völgyében Oklandig juthatott el, birtokába vette az Erkedipatak és a Solymosi-patak völgyeit. Kisebb számban talán behatolt a Vécke-pataka és a Küsmöd völgyeibe is.

Az eddig elmondottak alapján kirajzolódik előttünk a két széknek a székely beköltözés előtti települési képe. Marosszék nyugati részét és Udvarhely peremvidékét a magyarság tartja megszállva. Az említett szláv csoportok ebben az időben még valószínűleg nem olvadtak bele teljesen a magyarságba, a besenyők lakta rész pedig az Olt kanyarulatánál a XII. század eleji magyar szállásterület határán feküdt. Marosszéken a Maros és Nyárád mocsaras völgyei szinte teljesen lakatlanok voltak, s a szék keleti és délkeleti részeit is lakatlan erdőségek borították. Ugyanígy nem volt benépesülve Udvarhelyszék legnagyobb része: a Gagy, Fehérnyikó, Korond, Nagyüküllő és a két Homoród völgye, valamint erdővidékük sem.

*

Térjünk át most a székelység megtelepedésének kérdésére. Nem célom itt a székelység előbbi szállásterületét kutatni. E kérdés nagy vonalakban már úgyis megoldottnak látszik: a székelység zöme, mielőtt mai lakóhelyére betelepült, a két Küküllő

vidéken tanyázott. Valószínűnek tartom, hogy közvetlenül a beköltözés előtt már a telegdi székelység is felzárkózott a székelyek többi csoportjához a Küküllők mentén. Így nyugodtan kiindulhatunk onnan, hogy a székelység nyugat felől érkezett mai hazájába. – Az eddigi kutatók a székelyek megtelepedését Marosszéken a XI., Udvarhelyszéken a XII. századra teszik. Györffy György szerint a székelyek a XII. század első felében már elérték a Hargita vonalát (Erdély és népei 66–7). Miként már az előzőekben rámutattam, Marosszék nyugati felében a XI. század végén már valóban volt lakosság, de magyar lakosság; a XII. század első felében Udvarhely legnyugatibb sávja is lakott volt már, de magyarok lakták. A lakott terület ekkor még semmiképpen sem terjedt ki a Hargitáig. Legfőlőbb 40–50 km-re megközelíti azt. Székely beköltözésről pedig ebben az időben még szó sem lehet.

Próbáljunk fogódzót találni ahhoz, hogy a marosszéki és udvarhelyi székelység betelepülési idejét hozzávetőlegesen meghatározhassuk. Negatív bizonyítékokat már az eddig elmondottak is szolgáltatnak. A nyugati részeken a földrajzi nevek mind a magyarságtól származnak, tehát a székelyek e területen csak a magyarság után jelenhettek meg. Így a XII. század közepénél korábbra már ez okból sem tehetnénk a székely beköltözést. – Tudjuk azt, hogy a szászság nagy része azon a területen telepedett meg, amely a székelység előző szállásterülete volt. Már eleve képtelenségnek tetszik, hogy a székelység minden kényszerítő ok nélkül elhagyja a Küküllők vidékének termékeny és településre alkalmas földjét és elcserélje azt erdővel borított lakatlan területekkel. Valószínűnek látszik tehát, hogy a székelység átköltözése és a szászság betelepülése közt szoros összefüggés van. A szászok első rajai a XII. század közepe táján jelennek meg Erdélyben, és a század második felében kezd bevándorlásuk nagyobb méreteket öltetni. A székely átköltözés is aligha indulhatott meg tehát korábban, mint a XII. század második fele. – Több jel mutat azonban arra, hogy a székelység egy ideig a szász beköltözés alatt is a Királyföldön tanyázott. – Hogy a székelyek még a XIII. század folyamán is tartják e területet, arra okleveles bizonyítékaink is vannak. A szászok 1224-i kiváltságlevelében a Sebes patak vidékét („*terrae Sebus*”) még székely területnek jelzik (ZW. I. 341.). Azt is oklevelekből tudjuk, hogy a kézdi székelyek egy része a XIII. század második felében költözik Aranyosszékre (Szék. Okl. I, 18). Ez a székely csoport bizonyára nem Kézdiszékből, hanem még Szászkézdi vidékéről költözött át. – Az bizonyosnak látszik, hogy az egész székelység nem egyszerre szállotta meg a mai Székelyföldet, de az egyes csoportok beköltözése közt túl nagy időbeli különbségek aligha lehettek. A keleti székelység csak a XIII. század folyamán és feltehetően nem is a legelején szállta meg Csíkot és a mai Háromszéket. Nem valószínű, hogy a nyugati: marosszéki és udvarhelyi ág átköltözése a keleti csoportoknál jóval korábban történt volna. – Hogy a nyugati székelység és szászság, vagy legalábbis ennek első betelepülő csoportjai egy ideig együtt élhettek, azt a marosszéki és udvarhelyi településnevekben megőrződött német eredetű személynevek is igazolni látszanak. E német eredetű személynevek: *Vácmán, Rigmán, Tibold, Hermán* éppen az egyik legkorábbi típusban, a pusztaszemélynevekből alakult helységnevekben maradtak fenn. E személyneveket, amelyek a legkorábbi székely alapítású települések nevébe kerültek bele, a betelepülő székelység már magával hozta és minden valószínűség szerint a szászoktól kapta. A legkorábbi maros- és udvarhelyszéki székely telepek csak a székely-szász érintkezés után keletkezettek: azaz a XII. század máso-

dik fele utáni időben. – Nagyon kívánatos volna egészen tüzetes vizsgálat alá venni a Királyföld településneveit és az azokban megőrződött személyneveket; bizonyosan sok érdekes adalékot kaphatnánk a székely–szász érintkezésre vonatkozóan.

A nyugati székelység beköltözési idejének megállapításához még egy fogódzónk van: meg kell vizsgálunk a helységnévtípusait Marosszék és Udvarhelyszék azon területeinek, amelyek a korai magyar településekből kimaradtak. Előljáróban meg kell állapítanunk, hogy e területek nincs egyetlen olyan része sem, ahol régi típusú nevek kizárólagosan uralkodnának. Kevert típusú területek is inkább csak Marosszék keleti részein vannak. Udvarhely szinte teljesen az új típusok hazája. Világos tehát, hogy e részeken a települések akkor alakultak ki, mikor a régi típusú nevek divatját már kezdi felváltani, illetőleg már fel is váltja az új típusú nevek divatja. – A ma pusztá személynevet őrző itteni helységnevek különben sem voltak minden esetben eredetileg is ilyen alakulatok. Éppen Maros- és Udvarhelyszék csupán székelyek megszállta vidékein tudunk kimutatni egész sor olyan településnevet, amelyek eredetileg birtoikos jelzős összetétellel alakultak s második tagjuk csak később kopott le, pl. *Csibakfalva*→*Csiba*, *Csókafalva*→*Csóka*, *Akadácsfalva*→*Kodács*, *Martonosfalva*→*Martonos*, *Bardocfalva*→*Bardoc* stb. A korai okleveles adatok hiánya miatt ezt a jelenséget nem tudjuk minden esetben pontosan kimutatni: feltehetjük azonban, hogy az ilyen változások száma elég nagy lehetett. Területünkön tehát valószínűleg van még néhány olyan régi típusnak látszó településnév, amely nem vonható ebbe a csoportba. – *Knieszsa* rámutat arra, hogy a magyar nyelvterületen valamivel tovább, a XIII. század közepe táján avult csak el az a helységnév-adási mód, mikor a pusztá alanyesetben álló személynév válik településnévvé (Magyarok és románok I, 228). Ilyen pusztá személynevekkel alakult településneveket még Csíksban és Háromszéken is találunk, bár a Székelyföld e részeit a XIII. század elejénél előbb semmiképpen sem szállotta meg a székelység.

Míndezeket összevetve, területünk régebbi típusú helységneveinek keletkezési idejét sem igen tehetjük a XII. század legvégénél korábbra, és nagyon valószínű, hogy jó részük csak a századforduló körül vagy a XIII. század elején keletkezett.

Az elmondottak alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a nyugati székelység betelepülése a XII. és XIII. század fordulója körül kezdődhetett.

*

A két szék egyes vidékeinek székelyektől való megszállására részletesen kitérek majd, előzőleg azonban valamire még rá kell mutatnom. Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a beköltöző székelység a két szék egyes területeit már benépesülve találta, más részein azonban az erdők kiirtásával önmagának kellett a tájat megtelepülésre és állandó tartózkodásra alkalmassá tennie. E részeken tehát kétségtelenül a székelység az ősfoglaló. – Az a terület, amely kizárólag székely foglalásnak minősíthető, már a magyarság szállásterületeinek alapján jól kirajzolódik. A székely ősfoglalást azonban e területen pozitív tények is bizonyítják. A legjelentősebb hegyek: *Bekecs*, *Firtos*, *Rez* a székelységtől kapták nevüket. Az első kettő székely személynév, a harmadik a szláv eredetű, de a székelység nyelvében még ma is közsóként élő 'erdőirtás' jelentésű *rez*. – A közepes nagyságú vizek legnagyobb részének magyar neve (*Poklospatak*, *Nyárád*, *Havad*, *Vécke*, *Korond*, *Fenyéd*, *Vargyas*, *Kormos*)

is arra mutat, hogy e terület első megszállói a magyar nyelvet beszélték. – A keleti és nyugati részek településnévtípusok szerinti elkülönülésére már az előzőekben rámutattam. A csupán székelyföldről megszállt területen csak igen kevés régi típusú nevet találunk, ezzel szemben túlteng a *személynév+falva, -laka, -háza, -telke* és a *védőszentnév* típus. Elsősorban a *-falva* összetételek és a *védőszentnevek* vehetők székelyeseknek, mert a székelyföldön jóval nagyobb számban található, mint Erdély egyéb vidékein. Csupán Maros- és Udvarhelyszék keleti és középső részein 70-nél több *-falva* összetétel és mintegy 40 *védőszentnév* fordul elő. – Az e terület településneveiben megőrződött személynevek szintén a székely ősfoglalás mellett tanúskodnak. Igen sok itt az egyházi eredetű személynévvel alakult helységnév és ez egyházi eredetű nevek mind a székely régiségben leginkább divatozó személynevek közül kerülnek ki: *Mik, Demény, István, András, Demeter, Sükösd, Gál, Bálint, Luka, Lőrinc, Bere, Márkod, Adorján, Pál, Bencéd, Simény, Jand, Martonos, Ilke, Sándor, Ábrán, Miklós, Matis, Füle, János*. Még többet mondanak a keleti részek településneveiben fennmaradt világi eredetű személynevek. Legtöbbjük jellegzetesen székely név és szinte kivétel nélkül kimutathatók a székely régiségből okleveles adatok alapján is: *Remete, Búza, Csík, Ákos, Csere, Karácson, Csiba, Finta, Selye, Seprőd, Bede, Szövérd, Göcs, Vaja, Csoka, Abod, Geges, Szováta, Atos, Csok, Erdő, Farkas, Bogárd, Malom, Kecsed, Tarcsa, Akadács, Tordád, Rugon, Cseke, Bethlen, Tibold, Kadics, Szombat, Gyáros, Árvád, Cibre, Décs, Dodó, Bed, Timo, Bardoc, Hermáng*. Világos, hogy azoknak a településeknek, amelyek nevükben e székely személyneveket őrzik, székelyek voltak az alapítói. – Kirajzolódik a csupán székely elemektől megszállott és lakott terület azokból a személy- és családnévtípusokból is, amelyeket már előbb említettem. – A tiszta székely terület nyelvjárásában is elüt a nyugati részektől. A nyelvjárási választóvonalat már ismertettem. – Ugyancsak tiszta székely jellegük van e területen a határnevekben fennmaradt földrajzi közneveknek is. Azok a székely földrajzi tájszók, amelyek Csíksban és Háromszéken is ismeretesek, Maros-szék keleti vidékein és Udvarhelyszék legnagyobb részén szintén megtalálhatóak. E részekben tehát a székelység földrajzinév-adó szerepe is kizárólagos. A földrajzi tájszók száma igen nagy és elterjedési területük elég pontosan egybeesik. Én csak néhányat sorolok föl: *aszalvány* 'erdőirtás', *árnyék* 'észak felé néző hegyoldal', *gyakor* 'sűrű bokros hely', *karé* 'hegyoldal', *likat* 'kis kerek völgy', *lok* 'völgy, lapály', *rez* 'erdőirtás', *szállás* 'ideiglenes hegyi tartózkodási hely', *vész* 'erdőirtás, elpusztult erdőrészt'.

A településnév-típusokból, a településnevekben megőrződött székely személynevekből, a személy- és családnévtípusokból, a székely nyelvjárási jelenségek és a székely földrajzi tájszók elterjedéséből világosan kirajzolódik az a terület, amelyet egyedül és elsőnek a székelység szállt meg. Maros-széken ide vonatkozó a Bekecsvidék, a Nyárádmunte, a Göcsipatak völgye, a Havad völgye és a Kisküküllő mellékének Csokfalvától északkeletre eső része. Udvarhelyt a Korond környéke, a Gagy, Nyikó és Nagyküküllő vízrendszeréhez tartozó terület, valamint a két Homoród melléke és Bardocszék tartozik ide.

*

Az a kérdés, hogy az egyes székely csoportok hogyan helyezkedtek el a területen. Említettem, hogy a nyugati székelység valószínűleg nem egyszerre költö-

zött be Marosszék és Udvarhelyszék területére. Azt azonban nem lehet föltennünk, hogy sok kisebb csoportban és nagyobb időközökben történt a betelepülés. Ha így lett volna, akkor a nyugati székelység nyelvjárási képe jóval zavarosabb volna és a helységnévtípusok is rendszertelenebbül oszlanának meg e területen. – Nyelvjárás tekintetében nagyjából három székely csoportot tudunk megkülönböztetni a nyugati székelységnél. Az első csoport a Nyárad mentén, a Göcsipatak és Havad völgyében, valamint a Bekecs alján volt ősfoglaló. Bizonyos azonban, hogy e területeket nem egyszerre népesítette be. A Nyárad mellett fekvő körülbelül 20 település nevei közt egyetlen régebbi típusú nevet nem találunk. Ezzel szemben pl. a Bekecsvidéken a régi típusú településnevek száma aránylag nagy. A székelység e csoportja feltehetően a legkorábbi betelepülő volt a mai Székelyföld csupán székelyektől megszállt területére; átköltözése körülbelül a XII. és XIII. század fordulójára tehető. A Nyárad völgyének kihagyásával a környező dombvidékeket szállotta meg. A Nyárad mocsaras terére csak a XIII. század második felében terjeszkedhetett ki, kivéve a folyó legfelső szakaszának a vidékét, ahová már valamivel korábban betelepülhetett. Feltehető, hogy a Nyárad mentén még a XIV. században is keletkezett jó néhány új település.

A székelyek egy másik csoportja a Kisküküllő mentét, a Vécke, a Küsmöd és a Korond völgyeit szállotta meg. Hogy e vidéket egy törzshöz tartozó székelyek népesítették be, az teljesen egyező nyelvjárásuk alapján bizonyosnak vehető. A tőle északra Marosszéken és a tőle délre, Udvarhelyszéken lakó székelyek nyelvjárása már nagy különbségeket mutat e csoporttal szemben. E terület különben is földrajzi egység: a Kisküküllő vízgyűjtője. Éppen ezért feltűnő, hogy Marosszék és Udvarhelyszék politikai határa körülbelül kettészeli ezt a területet, úgy, hogy az itt megtelepedett székely csoport egyik része Marosszékre, másik része Udvarhelyszékre esik. E jelenséggel szemben meglehetősen értetlenül állunk. *Horgernek* az a nézete, hogy az Udvarhely ezen északi vidékeire települő székelyek fajlag a székelységnek nem az udvarhelyi, hanem a marosszéki törzséhez tartoztak és csak azért kerültek Udvarhelyszék fennhatósága alá, mert ez a terület már betelepülésük előtt is Udvarhelyszékhez tartozott (NyK. XXXIX. 287–8). Ez a föltevés képtelenség. Egyrészt az itteni székelység nem mutat közelebbi nyelvjárási rokonságot a marosszéki székelyekkel, csupán a Kisküküllő vidékiekkel, másrészt az udvarhelyi, illetőleg telegdi székelységet a betelepülésben föltétlenül megelőzte; így lakatlan és senki politikai fennhatósága alá nem tartozó részeket szállt meg. Az itteni székelység kettészakadása talán azzal magyarázható, hogy e csoport politikailag nem volt teljesen önálló és saját szervezeteit nem tudta kiépíteni. – A kisküküllővidéki székely törzstől megszállt terület is aránylag kevert településnévtípusokat mutat; csak a Kisküküllő középső folyása mentén uralkodnak kizárólagosan az új típusok. E terület megszállása aligha történhetett sokkal később a marosi székelység megtelepülésénél, körülbelül a századfordulón vagy a XIII. század legelején. A Kisküküllő mocsaras terét itt is valamivel később szállották meg.

A nyugati székelység harmadik betelepülő csoportja Udvarhelyszék legnagyobb részét: a Gagy, Nyikó, Nagyküküllő és a két Homoród vízrendszeréhez tartozó területet, valamint Erdővidék udvarhelyi részét, a későbbi Bardocszékét népesítette be. Beköltözése csak a XIII. század közepe tájára tehető, e területen az új helységnévtípusok túlnyomóak. E csoportnak az udvarhelyi vár volt a központja; a telegdi székelység zöme e körül helyezkedett el. Érdekes, hogy a földrajzilag eléggé különálló Er-

dóvidék északi részét is a telegdi székelység szállotta meg, míg a déli részt már sebesi székelyek népesítették be. A nyelvjárási határ élesen kirajzolódik a két külön település közt. Jellemző, hogy *Telegdibacon*, melyet a múlt század végén Háromszékhez csatoltak és Nagybaconba olvasztottak, nevén kívül nyelvjárásában is őrzi még a telegdi székelységhez való tartozást (vö. *Horger: NyK. XXXIX, 287–8*).

A két szék területén tehát feltehetően három székely törzs telepedett le: a középen elhelyezkedett csoport azonban valószínűleg már megtelepedésének idején megszűnt politikailag: részben a marosi, részben a telegdi székelységhez csatlakozott. – A székelyek megtelepülését főként Marosszéken az jellemzi, hogy mindenütt a dombos vidékeket szállták meg először, és a mocsaras folyóvölgyeket csak később népesítették be.

*

Nagyjából áttekintettük azoknak a területeknek a benépesülési kérdéseit, amelyek tiszta székely foglалásoknak tekinthetők. A székelység azonban nemcsak ezt a területet szállta meg, hanem Marosszék és Udvarhely azon nyugati részeit is, amelyek a magyarság szállásterületeinek vehetők. – Udvarhelyszéknek – mint láttuk – csak egy jelentéktelen nyugati sávja tekinthető ilyennek. E területre valószínűleg ugyanakkor és ugyanaz a székelység telepedett rá, amikor és amely csoport Udvarhelyszék legnagyobb részét is benépesítette. A XIII. század végére a telegdi székelység mindenesetre feltétlenül birtokába vette az egész szék területét.

Marosszék nyugati részének megszállása kissé bonyolultabb kérdéseket hoz elénk. A magyarság itt nagy területeket lakott már a székelyek beköltözése előtt. Az ide települt székelység hovatarozását és a megtelepedés idejét illetően csak következtetésekre vagyunk utalva. A földrajzi nevek vallomására ugyanis nem számíthatunk, hiszen itt legnagyobb részben a magyarság volt a névadó. De nem támaszkodhatunk nyelvjárási összefüggésekre sem, mert az itteni székelység átvette a magyarság nyelvjárását. Annyi mégis valószínűnek látszik, hogy az itt megtelepült székelység a szék keleti részeit megszállt székely törzshöz tartozott, hiszen később is egy politikai szervezetben élt vele. Az is feltehető, hogy e székely csoport a nyugati magyarlakta területekre is ugyanabban az időben települt be, mint a Bekecsvidékre, azaz a XII. és XIII. század fordulója körül. A XIII. század közepe felé e székely törzs mindenesetre már az egész későbbi Marosszékre kiterjeszkedhetett. – Felmerül a kérdés, hogy a beköltöző székelységnek milyen volt a viszonya az itt talált magyar lakossághoz? Több jel arra mutat, hogy a nyugati magyar lakosságú vidékekre aránylag kis számú székelység telepedett le. Az ide beköltözött székelyek nyelvileg teljesen az itt lakó magyarsághoz idomultak, számuk tehát feltehetőleg kisebb volt az őslakosságénál. Nemigen vettek tevékeny részt a földrajzinév-adásban sem, e területen a székely földrajzi tájszók szinte teljesen hiányoznak. Az itteni újkor eleji családnévanyag sem mondható székelyesnek. Valószínűnek tartom, hogy a székelység csak a vezetőréteget adta, és a betelepüléskor félig-meddig mint hódító jelent meg e részeken, politikai hatalma alá hajtva az itt talált magyar lakosságot. E terület magyarsága azután századokon át nem tudott a jobbágysorsból fölemelkedni. – Már rámutattam arra, hogy e területek lakossága urai tekintélyes részét a *Székely* személy-, illetve családnévvel illeti; a vezető réteg faji hovatarozására ez a tény is jól rávilágít. Az oklevelek említett „*sicu-*

lus” és „*populus*” megkülönböztetései is valószínűleg nemcsak faji, hanem társadalmi különbségeket is jelentenek.

Hogy e területen az uralkodó réteg székely volt, a szolganépség és köznép pedig magyar, arra a Maros völgyében is ékes bizonyítékokat találunk. Már a magyarság szállásterületeinek ismertetésénél láttuk azt, hogy a Marosvölgy kimaradt a korai magyar települési területből. A folyó mentén ugyanis csupán új típusú helységnevek fordulnak elő. E mocsaras folyóvölgy csak a XIII. század közepe táján népesedhetett be, amikor a székelység már föltétlenül jelen van a környező magyarlakta területeken is. Joggal feltehető tehát, hogy a székely és magyar lakosság együtt telepedett meg a marosmenti helységekből. Ha megvizsgáljuk az itteni településnevekben fennmaradt személyneveket, láthatjuk, hogy e nevek mind székelyesek. *Udvarfalva*, *Náznánfalva* és *Meggyesfalva* olyan személyneveket őriznek, amelyek egyúttal székely ágnevek is. *Székelyfalva* és *Székelyháza* neve szintén rávilágít alapítójuk nemzetiségére. De tipikusan székely személynevek maradtak meg *Csítfalva*, *Malomfalva* és *Remeteszeg* nevében is. Világos, hogy e helységek alapítói, első birtokosai, vagyis a betelepülő lakosság vezetői kétségtelenül csak a székelyek lehettek. Ezzel szemben az egész Marosvölgy nyelvjárása a mezőszéki magyarságéval azonos, a földrajzi köznevek tipikusan mezőszékiek, a családnevek legnagyobb része sem székelyes. A lakosság zömét tehát mindenesetre nem a székelyek, hanem a magyarok alkották. Még maga Vásárhely, a marosi székelység központja sem lehetett tiszta székely lakosságú, bár már a korai oklevelek is *Székelyvásárhely* néven emlegetik.

A Nyárád folyásának legalsó szakasza mentén is vegyes lehetett a lakosság. A településnevek itt is székely személyneveket őriznek: *Finta*, *Karácson*, *Csiba*, *Csere* stb., tehát a vezetőréteg kétségtelenül a székely volt. De e résznek a mezőszéki nyelvjárásterülethez való kapcsolódása mutatja, hogy a lakosság nagyobbik része a magyarságból került ki (lásd erről részletesebben: *Benkő Loránd*, *A Nyárádmente földrajzi nevei*. Bp. 1947.).

*

A székely megtelepedés kérdéseivel nagyjából végezve, tekintsük át röviden a következő két évszázad főbb népiségtörténeti mozzanatait. – A székelység az itt talált szláv és besenyő töredéket hamar felszívta. A szlávok bizonyára a velük egy területen lakó magyar jobbágylakosságba olvadtak bele. Az újkor eleji családnevek között már alig-alig találunk szláv eredetű nevet. A néha feltűnedező *Orosz*, *Tót* és *Rác* nevű egyének is későbbi jobbágy jövevények lehettek, akiknek aligha van közükhöz. A hajdan itt lakott szlávokhoz. A besenyők is hamar felszívódtak a székelységbe; egy XV. század elejéről való oklevél már csak a Baróton, Sepsibaconban és a két Rákoson élt hajdani besenyőkről beszél (*SzékOkl.* I, 115). – A székelység nagy beolvasztó ereje, amely később a románokkal szemben is megmutatkozik – úgy látszik – a magyarsággal szemben nem érvényesült. A nyugati részekben élő magyarság megőrizte nyelvét, sőt átadta a közé települt székelyeknek is. E jelenség magyarázata minden bizonnyal az itt élő magyarság nagy számában keresendő. – A politikai hatalom azonban a magyarsággal szemben is a székelyek kezében volt, sőt a székelyek e hatalommal még a két szék határán kívül is gyakran éltek, illetőleg visszaéltek. Az oklevelek többször tesznek említést arról, hogy a székelyek a szomszéd magyarságot és szász-ságot birtokaiban zaklatják. 1342-ben *Simon fia Miklós* tiltakozik az ellen, hogy ősi

örökségét, Véckét a telegdi székelyek erőszakosan elfoglalták (SzékOkl. I, 50). Vécke később már csakugyan Udvarhelyszékhez tartozik. 1409-ben a marosszéki székelyek veszik erőhatalommal birtokukba a Sáromberkéhez és Gernyeszeghez tartozó földeket (SzékOkl. III, 26). Valószínűleg ilyen nyugat felé való erőszakos terjeszkedés útján jönnek létre Udvarhelyszék délnyugati határán *Székelyszállás*, *Újszékely* és *Újfalu* is. A székelység nyugat felé való terjeszkedési törekvéseinek jegyében áll talán az az adomány is, amelyet a székely *Megaues* és *Fiocs* kapnak Teremi földjére még a XI-XI. századi közepén (Szék. Okl. IV, 1).

A székelyeknek a szászokkal való érintkezése a Királyföldtől való elszakadás után már csekélyebb. Az újkor eleji összeírásokban találunk néhány német nevű egyént, számuk azonban meglehetősen csekély.

Néhány korai telepítéssel is számolhatunk. Okleveles adatok is bizonyítják, hogy a XIII. és XIV. század fordulóján a Hargita alján fekvő két Oláhfaluba román népesség települt be, az udvarhelyi vár szolgálatára (SzékOkl. I, 30). Az 1301-ből származó oklevélből azonban az is kiderül, hogy ugyanekkor itt már székely lakosság is volt. Így könnyebben érthető, hogy a két meglehetősen különálló és zárt felvésű település román lakossága oly korán felszívódott a székelységbe. E románok után ugyanis egyetlen személynévi vagy földrajzinévi nyom nem maradt az *Oláhfalu* elnevezésen kívül. – *Olasztelek* és *Oroszhegy* helységek nevei olasz és szláv betelepülésre mutatnak. Az oroszhegyi szláv lakosság nagyon korán elmerülhetett a székelyek temgerében; sem személynévi, sem földrajzinévi nyomot nem hagyott maga után. *Olasztelek* egykori olasz telepeseinek emlékét őrzi a helység határában levő *Olaszok útja*, valamint a mellette fekvő *Tortoma* hegy. *Pais Dezső* szíves közléséből tudom, hogy Közép-Olaszországban van egy *Tortona* nevű helység. Az olaszteleki családnévek között is van egy-két olasz-gyanús név. A *Kolonbán* valószínűleg ilyen, a *Markó* már aligha. Ez utóbbi a magyar *Márton-kő* kicsinyítő képzős származéka lehet, a Székelyföld más részein is gyakran találkozunk vele. Mindezekből gyaníthatjuk, hogy ez a székelyföldi telepítés valamivel később történhetett, mint az előző kettő, de a középkor végére már ez is elszékelyesedett.

Végezetül meg kell emlékezni a középkor végén Marosszék nyugati részein megjelenő románokról is. Azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a románság e területen csak későbbi jövevény. A románok minden település- és víznevet a magyaroktól vettek át. A legkorábbi román átvétel a két *Teremi* román *Tirimín* neve, mely a szóvégi magyar *-i* ~ román *-ia* megfelelés miatt jó régi lehet (vö. *Knieszsa: Magyarok és románok* I, 150). *Kisteremi*-t 1420-ban már *Oláhteremi*-nek említik, ez időben a helység lakossága már jórészt román lehetett. Marosszéknek alighanem ez a pontja az, ahol a románság először jelent meg a mai Székelyföld nyugati határán. A XIV. század végére a románok már eljuthattak nyugat és dél felől e területre. Itteni további terjeszkedésük azonban elakadt a Székelyföld határán és jó pár évszázadnak kellett eltelnie, hogy a Nyárád völgyébe – kisebb számban – be tudjanak szivárogni. – A románoknak a székely Mezőségen való jelentkezése valamivel későbbre tehető. A XVI. század közepén Bándon és Sámsondon *Drákulya* és *Borbát* nevű nemeseket találunk (SzékOkl. III, 299). Valószínű, hogy ezek az egyének nem a románságból kerültek ki; román nevük nem rájuk, hanem környezetükre jellemző. Ez időben tehát itt már jelentősebb román lakosságnak kellett lennie. Ezt az is támogatja,

hogy a szomszéd Torda megyei települések: Ölyves, Néma, Pagocsa már a XV. század derekán román lakosságúak (vö. *Csánki V*, 390, 723, 724) A XV. század vége felé tehát Marosszék mezősegi részének peremén már számolhatunk románok jelenlétével. Beljebb azonban csak fokozatosan és lassan hatolnak. *Harcó* román *Hartau* neve pl. csak a XVII. század eleje után keletkezhetett, a helység neve ugyanis ez ideig *Hoc-có-Haccó* alakot mutat; az elhasonulás útján keletkezett magyar változat újabb és a románok ezt vették át.

A románság további székelyföldi térhódítása már a későbbi századokban következett be. A középkori román terjeszkedésből még föltétlenül kimaradt az a két terület, amely ma jelentős román lakosságot mutat: a Marosvölgy és a Maros-Nyárad vízválasztó dombvidék. Udvarhely nyugati peremén is csak az újkorban kezdenek megjelenni a románok. Ez újabb román terjeszkedés tárgyalása azonban már dolgozatom keretein kívül esik.

A BARCASÁG BETELEPÍTÉSE ÉS A NÉMET LOVAGREND

Az erdélyi szász történetirodalomban a Szászföld településének kérdésében századok óta ugyanaz a téves szemlélet, a germán kontinuitás gondolata jelentkezik. Megmutatkozik ez már Johann Tröster 1666-ban megjelent híres művében¹ éppúgy, mint az egész újabb népi öntudattól túlfűtött erdélyi szász történetírásban.² A modern szász történetírók egyike, Fr. Müller³ pl. a szász történelmet egyenesen hőskölteménynek minősíti, népének pedig világtörténeti jelentőséget tulajdonít. Általában a szász-ság aktuális politikai érdekeinek kielégítése, a népcsoportgondolat, a német birodalommal való kapcsolat kizárólagos keresése és az erdélyi népekkel való szimbiózis vizsgálatának elhanyagolása jellemzi ezt a történetiszemléletet. Az *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* legújabb kötetei s még inkább a *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* számai szembetűnően mutatják e sajátos történetpolitikai irányzat tüneteit. Fr. Teutsch nagy összefoglaló művének állam- és egyháztörténeti szemlélete és józan provincializmusa⁴ nyomtalanul eltűnt az újabb irodalomban. Egyedül K. K. Klein⁵ kísérte meg visszavezetni a szász történetírást a teutschi szem-

¹ Das alt und neue Teutsche Dacia 1666.

² Siebenbürgen und seine Wehrbauten. Leipzig, 1941. (Die blauen Bücher.) „Aki a rend óriási poroszországi eredményeit szem előtt tartja, könnyen elképzelheti, micsoda fejlődés indult volna meg Erdélyben, ha sikerült volna nekik (ti. a rendnek) itt maradni. Ezen események egyenesen európai hatása lett volna. Biztosabban, mint bármikor, német kézbe siklott volna át Délkelet-Európa, sőt a Duna-medencét török beutések sohasem érték volna.”

Saját népe szeretetéből fakadó költői túlzást találhatunk e sorokban, de ezen túlmenőleg Zillich művének sok egyéb állítása is némi módosulásban részesül az újabb kutatások eredményeinek fényénél. A szász nép betelepülése is hullámszerűen, tehát nem egyszerre történt, mint ő állítja. Ennek a XIII. századig elhúzóddó folyamatnak utolsó lökéseként érnek el a hospesek Barcaságba is.

A faji különállás mélyen átélt tudata vezet arra, hogy a szász lakosoknak egyedüli kultúrahordozó jelleget tulajdonítanak, mert a többi nép, különösen a magyar nemesség „a kitaró kulturális munkára teljesen képtelen. Ezt a feladatot, csak szabad emberek valósíthatták meg.” (I. m. 15. l.) Ilyenformán egyenesen következik az a torz beállítottság, hogy Erdély, szűkebb vonatkozásban pedig Barcaság kérdéseit csak a szászok tudták megoldani, a többi itt lakó nép pedig csak utánozta őket. (I. m. 20. l.) Ehhez a fikcióhoz természetesen szükség volt arra, hogy a történés ezerszálú hálózatából egyes tényeket kiragadjanak és fokozottabban hangsúlyozzanak, mint a hospesek történeti tudatának tárgyalása alkalmával is szemlélhetjük: „Akármilyen készlettel ezeket a vándorlásra, tudták, hogy Európa első népéhez tartoztak. Ezt a műveletlen keleti országgal való találkozás alkalmával kettőzötten érezték.” (I. m. 18. l.)

³ Wandlung der geschichtlichen Hauptaufgaben unseres Volkes im Laufe seiner Entwicklung und seine Anpassung daran. (Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 1932. 288. l.)

⁴ Geschichte der Siebenbürgen Sachsen für das sächsische Volk. Hermannstadt. 1907.

⁵ Vö.: *Siegmond, H.*: Deutschdämmerung in Siebenbürgen. Hermannstadt 1931. Erre válaszol Klein, K. K.: *Geschichtswissenschaft und naturwissenschaftliche Pseudohistorie.* (Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 1932. 315. l.) c. cikkben.

lélethez. Ugyanő a H. Siegmund által propagált természettudományi és demográfiai módszer helyett a szellemtudományi metódus alkalmazása mellett foglalt állást. Ez az irányzat azonban nem tudott felülkerekedni a túlzó nacionalizusból fakadt politikus történet szemlélettel szemben. Az utóbbi minden fontos kérdésben revidálta a hagyományos megállapításokat s a szászoknak Erdély történetében játszott szerepét lényegesen árajzolta.⁶

A Barcaság betelepülésének kérdésével kapcsolatban a szász történetírás a fennmaradt oklevelek egyes adatainak egyoldalú kiemelésével mindenekelőtt azt a merész állítást kockáztatja meg, hogy e terület első telepesei mind németek voltak. E megállapítás kritikájánál a következőket kell figyelembe venni: Erdély délkeleti területének benépesítése abban a korban játszódik le, amikor a középkori társadalmat összetartó dinasztikus kapcsolóerő hazánkban is háttérbe szorul és helyette a közösségi tudat kohéziója kezd érvényesülni. Ez a változás a XII. és XIII. század fordulóján egész Európában kifejlődőben volt. A Werminghoff már 1908-ban felhívta erre a figyelmet, megállapítván, hogy a nemzet-fogalom s az emberek e szerint való osztályozása ekkor kezdett közkeletűvé válni.⁷ Huizinga is Patriotizmus és nacionalizmus c. tanulmányában az 1100 körüli Európában pillantja meg a nemzeti öntudat kifejlődésének alapjait,⁸ s ha elfogadjuk Srbik⁹ megállapítását, hogy Magyarország e korban nem volt külön területi képlet a kontinensen, hanem az Okcident szerves részét alkotta, akkor a Kárpát-medencében is érvényesülnie kell az európaival adekvát fejlődésnek. Deér József okleveles anyagra támaszkodó kutatásai során mutat rá arra a sajátosságra, hogy a natio szó Magyarországon már e korban a nemzet fogalmával azonos. Törvényeink pedig ugyanekkor szólnak más nemzetiségű országokról is.¹⁰ Ez a kancelláriai gyakorlat azt bizonyítja, hogy a natio szó nem valamennyi országlakos gyűjtőneve. Ez adja magyarázatát annak is, hogy a Barcaság lakóira vonatkozó kifejezések először csak általánosságban mozgó meghatározásokat nyújtanak, kifejezve ezzel azt is, hogy nemcsak egyetlen etnikumú nép húzódott meg e terület völgyeiben. 1212-ben *populus ibi habitans*-ról olvashatunk, 1213-ban *populi eorum* és *homines nunc terram inhabitantes* kifejezés szolgál a betelepülők megnevezésére. A legkorábbi forrásanyag az ittlakó népeket általában *incoli* s *populi* névvel jelöli, a *Saxones* elnevezés csak IV. Béla 1262-i oklevelében fordul elő először; ugyanekkor találkozunk egy névcserével is, mely az eddig *Burza*, *Borza* nevű birtokot, ill. annak lakóit *Saxones de Barasuként* tünteti fel, s ugyanekkor kezd szerepelni a kancellária szóhasználatában a *Saxones Transilvani* megjelölés, de nem szokatlan most már a *flanders*, *flandrenses* nép-

⁶ Nationalsozialistische Geschichtsangfang. (Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 1941. Heft 1. 10. l.)

⁷ Werminghoff, Albert: Der Begriff „Deutsche Nation“ in Urkunden des 15. Jahrhunderts. (Historische Vierteljahrschrift. 1908. 184. l.)

⁸ Huizinga, J.: Patriotizmus s nacionalizmus. Danubia. É. n.

⁹ Srbik: Mitteleuropa. Das Problem und die Versuche seiner Lösung in der deutsche Geschichte. (Historische Zeitschrift. 1937. 5. l.)

¹⁰ Deér J.: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. (Klebsberg K. Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. Budapest 1934. A 97. sk. 11.)

név sem. A Barcaságba betelepülők egy részének származása tehát nem kétséges, de ebből még nem következik az összes lakosság német volta.¹¹

A modern nacionalista szász történetírás másik fontos megállapítása – melyet Robert Michels¹² fejez ki leghatározottabban – az erdélyi germán kontinuitás tana, mely szerint a szászság minden más népet megelőzőleg települt meg a Barcaságon. A szász történetírásnak ezzel a tételével szemben az új román történetirodalom a teljes negáció álláspontjára helyezkedett. Josif Schiopul¹³ az eddigi történelmi megállapításokkal ellentétben kimondja, hogy a német lovagrend soha nem tartózkodott a Barcaságban.¹⁴

Felfogásának igazolására az 1211, 1212, 1222-es ún. donációs okleveleket hamisítványoknak minősíti. Sőt az oklevelek szavahihetőségének kétségbevonásában addig megy, hogy Barcaság Borza nevét is kritika tárgyává teszi és azt topográfiailag Máramarosban képzei el. E kérdés tisztázásának a *Dacia Istorica* c. lapban két tanulmányt is szentel és állításai megerősítése céljából hivatkozik a Barcaság történeti sorsát tárgyaló magyarországi krónikaanyagra és rámutat arra, hogy sem a lovagok állítólagos barcasági szerepéhez legközelebb eső Honterus János 1553-ban frott *Brevi Chronicon Daciae* c. műve, sem a XVII. században keletkezett Sutoris-féle krónika, de még csak Forgats Mihály krónikája sem tesz említést a lovagokról. Ezen az alapon hangsúlyozza, hogy a lovagok barcasági szerepéről szóló fikció csak a XVIII. századtól kezdve ismert dokumentációs anyagban jelenik meg először és nem lehet másnak tekinteni, mint az e korban fellobbanó szász nacionalizmus termékének. Ha átpillantjuk a magyarországi krónikaanyag idevonatkozó sorait, valóban nem találunk egyebet néhány száraz adatról.¹⁵

De Schiopul érvei között szerepel a Fr. Müller által összegyűjtött erdélyi népmondagyűjtemény is, amely 620 legendát tárgyal és ezek között egy sincs, amely a Rendről szólna. Így a források hiányzó adatait a nép ajkán élő költészeti elemek sem egészítik ki. A *Dacia Istorica* körül egész történetírói iskola alakult ki, melynek tag-

¹¹ E korra vonatkozólag nem fogadhatjuk el Szekfű Gy. megállapítását, hogy „a szász öntudat elválaszthatatlan volt a magyar állami tudattól”. Az oklevélnek, melyre hivatkozik, *ad retinendam coronam* kifejezése sokkal inkább az oklevélkiállító kancellária „nemzetiség-szemléletét” tükrözi vissza, semmint az oklevél a szászság ekkor még csak lokális összetartozástudatnak, nem pedig kialakult hungarus-szemléletnek birtokosa. (Szekfű: Az erdélyi szász történetírás. Magyarságtudomány II. 1943. 176. l.)

¹² *Michels, Robert: Der Patriotismus. München. 1929.*

¹³ *Schiopul, J.: Contributiani la istoria Transilvaniei in secolele XII. si XIII. Dacia Istorica. 1932. Ua.: Tara Barsei si Cavalerii Teutoni. Cluj. 1932.*

¹⁴ E dolgozat írása közben értesültem arról, hogy Schiopul felfogását román részről is alapos kritika tárgyává tette *Lazarescu*, de az ő munkájához nem tudtam hozzájutni.

¹⁵ Erre vonatkozólag l. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt c. mű kötetét.

Honterus:

A. d, 1143. Secundus avus Andreae regis Saxones evocavit in Transilvaniam. A. d. 1233 Tartan primo vastarunt Hungariam.

Paul Sutoris:

1203 wird Kronstadt erbaut

1410 In diesem Jahre fangt man die kronstädter Kirche zu bauen.

M. Forgats:

1203 fangt man Cronen Stadt an zu bauen.

1383 fangt man Cronen Kirch an zu bauen.

jai bár nem tartoznak a román történetírás vezető egyéniségei közé, álláspontjuk eredetiségével mégis figyelmet érdemelnek. Schiopul szemléletét teszik magukévá J. Clinciu¹⁶ és Gh. Lazar¹⁷ is. Az utóbbi Barcaságról frott mindhárom tanulmányában meggyőzőnek találja Schiopul érveit. Hazánkban Árvay József¹⁸ tanulmánya teszi magáévá a fenti érveket.

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke szerint¹⁹ Szentpétery Imre az 1211-es és 1212-es okleveleket diplomatikai szempontból kétségtelenül hiteleseknek minősíti, s a kétség az 1222-ikével szemben is csak feltételezett. Szentpétery kritikájának helyességét erősíti meg a lovagrend bécsi központi levéltárában őrzött 1218-iki keltezésű oklevél is. Ezt kiadója Gaston Petteg is hitelesnek fogadja el, mely szerint III. Honorius pápa Burza nevű földnek eladományozását erősíti meg, majd az ugyanitt publikált egyik oklevél pedig Burza területét Erdélybe helyezi.²⁰ Ha Schiopul szkeptikus álláspontját továbbra is fenntartjuk és dogmatikusan ragaszkodunk ahhoz a tényhez, hogy krónikaanyagunk, vagy kitágítva a kereteket, a XVII–XVIII. századig terjedő irodalmunk nem tud a barcasági tartózkodás eseményeiről és a fent idézett okleveleket is a legszélsőbb kétségességgel fogadjuk is, úgy Kelet-Európa krónikásai (Hennenberg, Caspar Schütz, Dlugoss, Mathias Miechow) közül Max Töppen végtelenül gondos kiadásában megjelent *Cronicon Terrae Prussiae*²¹-hoz fordulunk, hogy világot derítsünk a szóban forgó kérdésre. Az említett mű, melynek Dusborg a szerzője, a legjelentősebb emléke Poroszország történelmének és alapja egyúttal azoknak a későbbi forrásoknak is, melyek a lovagok poroszországi szerepét vizsgálják. Ezt a forrásművet a szerző 1326-ban ajánlotta Werner Orseln-nek, a rend akkori nagymesterének. Időbelileg tehát viszonylagos közelségben élt a lovagok magyarországi tartózkodásának korához és egy emberöltő távlatából némileg megbízható adatokat tud nyújtani erről a korról.

Műve második részében, a lovagok vándorlásával foglalkozva, tesz említést arról, hogy Hermann von Salza idejében a rendnek birtoktestei voltak Apuliában, Armaniában, Alemanniában, Magyarországon pedig Wurzának nevezett területen.

Az *Annales Pelpienses*, melynek keletkezését a XIV. század első évtizedeire helyezik, a poroszországi beköltözésről ír, melynek időpontja kronológiailag a Barcaságból való távozás idejével egyezik.

Nem fogadható el a román történetíróknak az eladományozott terület topográfiai meghatározására vonatkozó véleménye sem, mert az 1211-es, Szentpétery szerint hiteles oklevél határleírása, továbbá azok az emlékek, melyek egyként szólnak a ha-

¹⁶ Clinciu cikke: Din trecutul Ardealului címét viseli. (Megjelent *Dacia Istorica* 1937. évf.-ban.)

¹⁷ „in urma citirii studiilor judicioase si convigatore ale dlui J. Schiopul”-ról (*Dacia Istorica*. 1937.) frott mindhárom tanulmányában meggyőzőnek találja Schiopul érveit. Hazánkban Árvay József tanulmánya teszi magáévá a fenti érveket.

¹⁸ Árvay J.: Barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár. 1943.

¹⁹ Szentpétery I.: Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest. 1923. 261, 275, 380, 391. számú regesták.

²⁰ Petteg, Gaston: (ed.) Die Urkunden des Deutschordenscentralarchives zu Wien. Prag–Leipzig 1887. 10. l.

²¹ Hirsch, Theodor–Töppen, Max–Strehle, Ernst: *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Verl. S. Hirzel. 1861.

vasalföldi magyar és a lovagok által vezetett német településekről, melyeket többek között Jorga is elismer, bizonyító erővel bírnak amellet, hogy településhelyük *csakis* Barcaság lehetett. Egyetlen kétség támadhat fel bennünk csak a feltételes hitelességű 1222-es oklevél, valamint a közkeletű terra Siculorum et Blaccorum kifejezés értelmezésénél. Az említett föld azonban az ide vonatkozó irodalom áttekintése alapján minden bizonnyal Fogaras területével azonosítható. Ez viszont további bizonyító erőként szerepel abban a kérdésben, hogy Barcaság volt a német lovagrend történetében intermezzóként szereplő magyarországi tartózkodás színtere.

Schiopul legnyomósabb érvének az a negatívum tetszik, mely a lovagoknak e területen való tartózkodásának hiányzó történeti tudatát helyezi előtérbe. Mégis kénytelenek vagyunk e téren is szembehelyezkedni felfogásával, annál is inkább, mert Zsigmond király korában már szóba kerül a rendnek Barcaságba való „visszatelepítése”. E cél előkészítéséért 1426-ban az uralkodó szinte egy évig tartózkodott e földön és minden bizonnyal szimbolikus attitűdöt kell látnunk abban a mozzanatban, hogy egyik, Altmann gyűjteményében megjelent oklevelét is Földvárról, a lovagok egykori székhelyéről intézi Poroszországban lakó rendtestvérekhez, melyben betelepülésre sarkallja őket.²²

A magyar történetkutatás Erdély-szemlélete és ezen keresztül Barcaságról alkotott véleménye is jelentős változáson ment keresztül az utóbbi időkben. Kutatásának elsődrendű tárgyát azonban inkább a román történeti jelenségek alkották, s így a barcasági település kérdései elhanyagolódtak. Ennek természetes következménye, hogy éppen területünk nem dicsekedhet oly eredményekkel, melyek világosabbá tennék e föld betelepülésének történetét.

A teutschi szellemű történetírás legnevezetesebb összefoglaló művét maga a névadó készítette el, akinek négykötetes munkájából csak néhány sor az, amit a lovagoknak és ezen keresztül Barcaság korai társadalomtörténetének szentel. Érdeklődése főleg oly munkaterületek felé vezetett, ahol a szász faji öntudat elmélyítésére alkalom adódott. Néhány sorában is módot ad azonban arra, hogy a német lovagrend barcasági történetére, valamint az inpopulációval kapcsolatos kérdésekre az ő idejéig vallott felfogását összegezhessük:

1. A betelepítést a kunok állandó betörése és a lakatlan terület katonai megvédése tette szükségessé.
2. A rend tehát katonai küldetést teljesített és ennek maradéktalan elvégzéséért újabb adományban részesült.
3. A lovagok által ide telepített lakosság kizárólagosan német etnikumú volt.
4. Kiűzésük részben új katonai jellegű építkezések, részben a pápának tett területi felajánlás eredménye volt.

Érdekes megfigyelni, hogy Teutsch kivételével a szász történészek nem szintetikus szemléletű, új meglátások lehetőségét nyújtó problémák megoldása felé vonzódnak, hanem megelégszenek részletkutatások eredményeivel. Így a vizsgálódás fényét még Barcaság településtörténetének esetében is, a letelepülés alkalmával elvégzett

²² *Altmann*: Die Urkunden Kaiser Siegmunds 1410–1437. Innsbruck, 1876. N. 6887. 59. l. Vö. még *Schullet*: Die deutschen Ritter im Burzenlande. (Archiv für die Kenntniss von Siebenbürgen. 1841. I. k.)

munka kérdését érintetlenül hagyva, hol az ún. határátlépés, hol pedig a pápának történt felajánlás okának vizsgálatára fordítják.

G. E. Müller²³ szerint a lovagrend és király közötti vita a rend eredeti területének kiterjesztésével hozható kapcsolatba. A lovagrend ugyanis átlépte azokat a határokat, melyeket az 1211-i oklevél számára kijelölt.²⁴ A határsértéseket a székely területek és Kunország ellen követték el. A lovagok ily irányú illegális törekvései a magyar államkeretet súlyosan érintették. Ezen ún. „kun teória” álláspontját képviselik W. v. Ketrzinsky²⁵ és Fr. Obert.²⁶ Míg A. Bethlen²⁷ és J. K. Schuller²⁸ a konfliktus igazi okának a székely autonómia megsértését vélik. A lovagrend terjeszkedési törekvései közé tartozik az Olt-medence egy részének elfoglalása is. A területi kérdések mellett a felségjogi kérdés volt a szász tudományosság érdeklődésének gyújtópontjába helyezve, mely szerint a Curia e földön is meg akarta valósítani a Sacerdotium uralmát a Regnum felett. Az ún. Constantinus alapító levélen nyugvó ideológia szerint az európai államoknak Szent Péter fősege alatt álló hierarchikus rendbe kell beilleszkedniök. Ennek a pápai törekvésnek jegyei egyként tűnnek fel a Balti-tenger partján, a balkáni, nevezetesen a szerb és bolgár fejlődésben (a Nemanja-fiúk, István és Vuk küzdelmeire gondolunk, valamint Kalozár törekvéseire is) tanúsított politikájában és a Barcaságban is. Midőn tehát a pápa Barcaság területét saját védelme alá vette, egyúttal a Curia speciális protectióját és defenzióját is biztosította a felajánlást tevők számára. Fr. Schuster úgy véli,²⁹ hogy az attitűd még nem veszélyeztette Magyarország területi integritását, mert a sub speciali apostolicae sedis protectione et defensione fogadás nem államjogi kapcsolatra, hanem csupán oly pápai felsőbbbségre utal, mint aminőt a közvetlenül curialis igazgatás alá rendelt kolostoroknál is láthatunk. A lovagrend pápai védelmet kérő lépésének okát Fr. Obert abban véli felismerni, hogy II. András királyi hatalma az Arany Bulla kiadása révén annyira meggyengült, hogy immár nem tudta a lovagok számára biztosítani az adománylevélben számukra megígért különös védelmet.³⁰ Ezen helyzet felismerése vezette Hermann v. Salza arra, hogy a király védelme helyett a pápa segítségéhez folyamodjék.³¹ E historikus szerint a kiűzés okai a következőkben foglalhatók össze:

²³ Müller, E. G.: Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Zur Kritik der neuesten polnischen Literatur. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. 1905. Beiblatt, II.)

²⁴ Ua.: Ursachen der Vertreibung des Deutschen Ordens aus Burzenland und Kumanien im Jahre 1225. (Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 1924. 48. I.) – Der Streit zwischen dem Orden und dem Könige hauptsächlich mit dem Gebietsüberschreitung im Zusammenhang zu bringen.

²⁵ Ketrzinsky, W. v.: Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien. É. s. h. n.

²⁶ Obert, Fr.: Hermann v. Salza und die Besiedlung des Burzenlandes.

²⁷ Bethlen, A.: Darstellung des Deutschen Ordens in Siebenbürgen. Wien, 1831. Chr. Adolf Verl.

²⁸ Schuller, J. K.: Umriss und Kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen. É. n.

²⁹ Schuster, Fr.: Ursache der Vertreibung des Deutschen Ritterordens aus dem Burzenland. (Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1938. 47. I.)

³⁰ Obert, Fr.: i. m. 20. I.

³¹ Zimmermann-Werner-Gündisch: Urkundbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (ezentül Z. W.) I. 28–29. I.

1. A királyi felségjogot megsértették. 2. Uralmuk alatt álló területen erőszakosan kormányoztak. 3. A magyar felségjog alá tartozó területen territoriális hatalmat akartak megvalósítani. Ezt a felfogást vallja magáénak E. Caspar is.³²

Ezen eredmények publikálásával mintha e táj népeinek küzdelmét, sorsa változását és fejlődését tárgyaló történelmi művek szempontjai vesztettek volna eddigi életteljességükből. Az irodalom áttekintése után az embernek az az érzése támad, hogy a betelepülés kérdését ma is két tényező tartja feszültségben: az egyik a közép-európai tájnak és benne a középkori magyarságnak sajátos lelkisége, a másik pedig a középkori németiség törekvése. Ebből természetyszerűleg következik, hogy a Barcaság betelepülésének történetét is a közép-európai, még pontosabban meghatározva, a magyar állapotokba beleágyazva lehet csak megvizsgálni, hogy ezzel feloldódjék a két sarokpont feszültsége és ennek révén teremthessék meg a valóság megismerése. E nagy feladatra tesz a továbbiak során szerény kísérletet e dolgozat.

A lovagok betelepítésének oka.

Az a kelet-európai táj, melyen a német lovagrend története is lejátszódik, minden európaiassága mellett is önálló történelmi egység, mely minden mástól elütő gazdasági, politikai, társadalmi struktúrával rendelkezik.³³ Ha tehát a lovagok magyarországi szerepét vesszük vizsgálat alá, ebbe a keretbe kell helyezni a velük kapcsolatos eseményeket és meg kell állapítani azt, hogy mi tette szükségessé itteni megjelenésüket. E feladatnak elvégzése annál csábítóbb, mert szerepük egészen ellentétes megvilágításban részesül. A lengyel Vetulani Ádám³⁴ oly felfogást vall magáénak, hogy Masoviai Konrád, betelepülésükkel maga állított bástyát a németek részére a Visztula tájékán, míg Goetz az egész kelet-európai táj rendezőinek tekinti őket.³⁵ A magyar történelmi irodalom pedig a magyar határvédelmi szisztémába beilleszkedő elemet vél felfedezni bennük.

Ahhoz, hogy történelmi szerepüket fel tudjuk mérni és küldetésüket megfelelően értékelhessük, egy pillantást kell vetnünk annak a tájnak eseményeire, mely a lovagok emlékét őrzi. M. Fr. v. Taube az ó-orosz krónikák és a stockholmi állami levéltár anyagára támaszkodva fejti fel a keletbalti kérdés XIII. századi problémáját, mely a nyugati hatalmaknak e területek elleni előnyomulásában és egy északi egyházi állam megalapításának gondolatában csúcsonyul ki.³⁶ E táj déli részein pedig, tehát Magyarországon, a latinitás és Bizánc, valamint a még pogány területek állítanak az államok vezetői elé olyan feladatot, mely benne gyökerezik a XIII. század ideológiá-

³² Caspar, E.: Hermann v. Salza. Tübingen, 1824.

³³ Arnold, St.: Die Städte Westeuropas und Mitteleuropas auf dem Hintergrund des mittelalterlichen Wirtschaftslebens betrachtet. Warszawa, 1933.

³⁴ Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1939. h. 3-4. 533. l.

³⁵ Der Deutsche Orden. Wiesbaden, 1936. Mathias Grünewald Verl. É. n. 248. l.

³⁶ Taube, Michael Fr. von: Internationale und kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum und Russland zur Zeit der deutschen Eroberung Liwlands. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1938. H. 1.

jában. Erre vonatkozólag J. Kirchberg írja egyik tanulmányában,³⁷ hogy a német császárok expanziós törekvéseiben oly jelentős szerepet játszó keleti politika gondolata – e kor eszmei beállítottságának megfelelően – egyrészt barbár, illetve pogány eszméket szolgált, másrészt pedig Karoling tradíciókat követett, midőn hatalmi törekvéseit mind a Birodalom határai kitolásának, mind pedig a keresztény misszióknak szolgálatába állította.

H. Neumann³⁸ okfejtései csak megvilágosítják Kirchberg állításait, hiszen szoros kontinuitást tárnak fel a pogány és keresztény moráltan között. Ezekből meríti a kereszties hadjáratok uralkodója fejedelmi személyének minden decorumát és lovagja küldetésének hitét. II. Frigyes is, aki politikájával egész földrészünket átfogta, kora szükségleteit elégítette ki azzal a nagystíli politikával, mely egyrészt missziós feladatot vállal magára, másrészt pedig birodalmi célokat szolgál. Ma már kétségtelen tény, hogy a Stauf császárok itáliai politikája szoros összefüggésben állt a kontinens keleti részein lejátszódó eseményekkel. Az a magatartás, melyet II. Frigyes tanúsít, nemcsak a Birodalom keleti részein lefolyó történeti eseményekkel kapcsolatban, hanem a német lovagrend magyarországi politikájával szemben is, egy mélyen átgondolt politikai perspektíva fölül lebbenti fel a fátylat.

Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy a magyar állam teljesen mentes volna ezeknek a korszaknak hatásától. A XIII. században hazánk is történelmi tradíciókkal és jövőbeni politikai tervekkel rendelkezik,³⁹ de kétségtelen az is, hogy bizonyos fokú missziós tudattól sem mentes. Így találják magukat szemben a birodalmi gondolat képviselőinek szándékai a magyar történeti tudat képviselőinek törekvéseivel. Mint láttuk, északon is szerepel egy egyházi állam megalapításának szándéka, mely sarokpontja lehetett volna a balti részek felé irányuló előretörésnek.

Ez a szándék messzemenő következményeket idéz elő a korabeli orosz történelemben, ahol a keleti és nyugati orientáció gondolatával való viaskodás először kódlik fel. A XIII. században már befejeződik skandináv és északnémet részről a Baltikum elleni támadás, mely e föld gazdag kincseinek kiaknázásáért és kereskedelmi közösség megalapításával már Novgorodig terjedő szász-westfáliai előnyomulásnak veti meg alapját. Wladimir dán király pedig, akinek felesége és édesanyja orosz származású volt, élesen szembefordul Henrik szándékaival. Mind a németek, mind pedig a dánok rideg hatalmi szándékaikat missziós tevékenységgel igyekeztek leplezni. II. Waldemár véres cselekedetei is signo crucis assunte folytak és a Curia speciális protectiója alatt álltak. Dán részről ezen támadási lendület 1211-ben éri el tetőpontját, tehát a német lovagoknak Magyarországon való megjelenésével egyidőben. Ezeknek Barcaságból való távozásával párhuzamosan, nyilvánvalóan szeparálásuk céljából, egész szövetségi rendszer alakul ki, melybe beletartozott Litvánia, Kurland és Semgallen zónája. A lovagok lengyelországi megjelenése a már kialakult dán–litván–

³⁷ Kirchberg, J.: Kaiseridee und Mission unter den Sachsenkaiser und der ersten Salier von Otto I. bis Heinrich III. (Historische Studien 258. sz. Berlin, 1934. 12., ill. 24. 1.)

³⁸ Neumann, Hans-Müller Güntner: Höfische Kultur. Max Niemayer Verl. 1929. 5. l. Vö.: *Hostenkampf*: Die mittelalterliche Kaiserpolitik. Historische Studien. H. 225. Berlin. 1934. L. még ezzel kapcsolatban R. Holzmann tollából megjelent cikke: Historische Zeitschrift, 1935. H. 1. 120. l.

³⁹ Deér J.: Nouvelle Revue Hongroise 1935. évfolyamában megjelent cikkében.

orosz kapcsolatok megzavarását jelentette. A német törekvésekkel szemben bezáródó kör akkor válik jelentőssé, midőn II. András feleleveníti a dán és orosz udvarokhoz fűződő rokoni kapcsolatait. Az események összefüggését azonban csak akkor látjuk teljesen, ha a pápai udvar politikáját is megvizsgáljuk. Nem elhanyagolható tényező ugyanis a Szentszék leplezett vagy direkt akciója sem. Legfőbb célja ugyanis egy protektorátusa alatt álló kolónus állam megalapítása.⁴⁰ E terv leglelkesebb hívei III. Sándor, III. Jenő, Szt. Bernát és Domonkos voltak. A dán államszervezetnek a XIII. század 20-as éveiben történt összeomlása révén a hatáskörébe tartozó népek felszabadultak és borzalmas, pusztító háborúkat indítottak meg az eddig keletkezett keresztény erősségek ellen. Ez még jobban kihangsúlyozta részben a vidék pacifikálásának szükségességét, részben pedig a területnek a keresztény államok sorába való tagolását. Felmerült tehát egy egyházi állam megalapításának terve. Ezért emelkednek különösen nagy jelentőségűvé az egyes lovagrendek, melyek vállalták a hit fegyveres védelmét. E kor legfontosabb forrásai, a *Chronicon Olivense*, továbbá Werner von Orseln műve⁴¹ sorából kibontakozik az a széles eszmei háttér, mely a kereszténység védelmében látta azt a motívumot, mely minden lovag cselekedetét irányítja és szinte a magyar donációs oklevél szavai adják vissza azokat az érdemeket, melyeknek elismeréseként hullott a sok adomány a lovagok felé: *ut se mutum opponerent pro defensione Christianos contra paganos memoratos*.

A császárok és királyok ennek az állandóan előtérben álló missziós feladatnak vélték szolgálni akkor, midőn a leggazdagabb juttatásokban részesítették a német lovagrendet is: III. Kelemen már 1191-ben az apostoli szék különös védelmét biztosítja részükre, VI. Henrik 1197-ben Palermóban juttatja őket birtokhoz,⁴² de megerősítésben lesz része a rend minden európai és ázsiai birtokának is. 1213-ban védelmébe veszi őket IV. Ottó, 1216-ban pedig II. Frigyes ad engedélyt arra, hogy a lovagrend nagymestere állandóan udvarában tartózkodhassék.

Ilyen és ehhez hasonló oklevelek egész sorát lehetne idézni, melyek mindegyikéből egy és ugyanaz a korszellem csillan fel előttünk. Tehát a lovagoknak hazánkba való betelepítése minden nehézség nélkül helyezhető el az általános európai fejlődés irányvonalába, különösen akkor, ha nem tévesztjük el szem elől, hogy a lovagok feladatai közt a missziós szolgálat az első és csak másodrendű jelentőségű a német lovagok katonai feladata. Ezt annál inkább állíthatjuk, mert a lovagkor vallási és etikai tartalma az egész emberi életet nagyobb célok szolgálatába állítja. Ez a mozzanat tűnik ki abban a törekvésben is, mely a Magyarországtól legközelebbül keletre eső területek krisztianizálási szándékában nyilatkozik meg. III. Honorius pápa az esztergomi és kalocsai érsekeket biztatja a pogány népek között végzendő térítési munkára. A cisztercita rend tagjai pedig, mint Pfeiffer kimutatta⁴³ sok fáradozást vállaltak a Kárpátoktól keletre lakó kunok megtérítése során. 1191-ben cisztercita kolostorok lakói a kereszténységnek a keleti heretikusok között való terjesztését végzik,

⁴⁰ Hofmeister, J.: *Der Kampf um die Ostsee von 9. bis 12. Jh.* 1931. Greifenwald Verl. É. n.

⁴¹ *Petteneg*: i. m.: 2., 3., 8., 9., 21. sz. okl.

⁴² *Magyar Sion*. V. k. (1867) 401–415.

⁴³ Pfeiffer: *Die ungarische Dominikaner Ordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tataren-erwüstung 1241–1242.* Zürich 1913. Leemann et Co. Verl. 77. l.

sőt az egész kor kereszties propagandájának vezetője, Guzmann Domokos is erre a területre teszi át székhelyét. A domonkosok elvegyültek a Balkán népei között is, mert mint az oklevél mondja: nullam dei omnia notitiam habuerunt.⁴⁴

A magyarság a délszláv bogumilok elleni harcban a XIII. század missziós küldetését vélte teljesíteni. E tevékenysége azonban a délszláv népek rendeződő viszonyait zavarta meg, így feladva ezeket a terveket és visszavonulva innen, úgy a reálpolitikai, mint a vallási terjeszkedés szándéka a délkeleti területekre tevődött át, ki akarván használni a Bulgáriában élő oláhok 1185 körül fellángolt elégedetlenségét. A lázongók Erdélybe menekülése alkalmat adott nemcsak a magyar és bolgár királyok összecsapására, hanem a latinitás és bizánci világ első eröpröbájára is.

Ezek ellenére a magyar történetirodalom a lovagrend betelepítésének okát abban a katonai szisztémában látja, mely a középkorban szinte általánossá vált és amelynek lényege, hogy a határvédelmet autonóm közösségek feladatává teszi. Ilyenformán a lovagok legföbbs feladata nem jelölhető meg másban, mint a bodzai, tömösi, ósánci és töröcsvári szorosok katonai megerösítésében. E felfogás az „ad munimen regni contra Cumanos castra lignea et urbes ligneas construere” kifejezés helytelen értelmezésén nyugszik és ezek szerint a kunok támadásai elleni védekezés céljából engedi meg számukra itt az erödfülmények építését. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell a lovagok missziós feladatát, mely szinte kizárólagos szerepet játszik a betelepítés okai között. Ha az egész fent idézett kifejezésben helymeghatározást látunk, azonnal magyarázatot is találunk a fenti állításra. Ezek szerint II. András a hadiesemények kapcsán jelentéktelenebb favaráknak építését *nem* a kunok ellen, hanem azokkal *szemközt*, azaz átellenben engedi meg. Kétségtelen, hogy a határszéleken lakó népeknek határvédelem *is* feladatuk, de a lovagok betelepítésével II. Endrének semmi esetre sem lehetett az a célja, hogy a délkeleti határ védelmét, melyet nemcsak a kunok, hanem a bolgár cár is veszélyeztetett, reájuk bízza. Egyébként is oly csekély határsáv került így a lovagok védelme alá, hogy már ezért sem lehetett akkora jelentősége, amilyenné a késöbbsi időben felfokozták. Az 1211-i oklevél *custodiendum confinium* kifejezésének jelentősége még inkább csökken,⁴⁵ ha figyelemben vesszük a szász ún. Burzenforschung eredményeit, és föleg a magyar népiségtörténelmi kutatás megállapításait.⁴⁶ Ezek szerint a magyar határörtség nyomai itt már a XI. században fellelhetök és e terület központját, a Cenki várat, magyar *custodes confiniorum* őrzik. A vár aljában várnépek nyomait fedezték fel, Maksay⁴⁷ szerint pedig a határ katonai védelmét szétszórt katonai szállások biztosították. Ha az uralkodó határvédelem céljából egy nagyobb csoport betelepítését tervezi, nyilvánvalóan minden lehetőséget biztosítani kíván ahhoz, hogy az illető védelmet minél teljesebbé tegye, márpedig az 1211-es oklevél kikötései sokkal inkább negatívumot jelentenek e tekintetben, semmint a fenti célt szolgálják. Egyrészt ugyanis azért, mert mint ismeretes, tiltja a kövarak építését, másrészt

⁴⁴ ZW. I. 11. 1.

⁴⁵ *Jekelius* (szerk.): *Das Burzenland c. gyűjteményes munka* III. k. I. r. 51. 1. és Treiber cikke uo. *Dörfer des Burzenlandes* IV. I. r. 78–79. 1.

⁴⁶ Uo. II. k.

⁴⁷ *Mályusz Elemér* (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest 1941. 89. 1.

pedig az eddigi határvédelmet teljesítő katonai csoportokat, mint arra Karácsonyi⁴⁸ és Árvay⁴⁹ is rámutatnak, elvezényelték erről a vidékről.

A betelepítés szempontja, magyar részről, sokkal inkább a kor *missziós tudatának* teljesítésében pillantható meg, mely, mint már láttuk is, a balkáni térségek felé törekedett, de ugyanezt az irányt követte a magyar reálpolitika is, mely a Duna-medence fennálló statusquójának konzerválására igyekezett. A német lovagrendben is főleg missziós feladatot teljesítő fraternitast kell látnunk. Ez a vonás domborodik ki a lovagok egész történelmében:

Dusburg (1226):⁵⁰

se murum opponeret pro defensione Christianos contra paganos memoratos.

III. Honorius (1222):⁵¹

eis ad meritum, nobis ad meritum, nobis ad gaudium et toti populo christiano provenit ad prefectum.

Zsigmond (1424):⁵²

ere der cristenheit zu trost gebreit werde.

A missziós küldetés domináló jellegét támogatja még II. Endrének az oklevele is, melyben visszatekintve a lovagok magyarországi működésére, nyíltan kifejezésre is juttatja azt a meggyőződését, hogy a szóban forgó föld a lovagok nélkül is, a telepések által is megvédhető volt.

A fentiek alapján bátran állíthatjuk tehát, hogy a lovagok fő tevékenységi köre nem volt más, mint várak építése, ezen keresztül a vidék gazdasági felvirágoztatása és az itt lakó népek megtérítése. Alátámasztja ezt Jorga megállapítása,⁵³ hogy a rend tagjai között és a betelepülőknél sok volt a klerikus, akiknek kifejezetten missziós munkát kellett végezniök. A katonai szolgálat kérdése pedig, mint még látni fogjuk, sajátos megoldásban nyer elintézését. Annál inkább, mert mint már láttuk, a magyar államnak nem katonai alakulatra volt e korban szüksége, hanem olyan egyénekre, akik az Európa-szerte hangoztatott missziós munkát a latinítás, bizantinizmus és heretizmus által alkotott szögben elvégzik.

A német lovagok betelepítése és a magyar társadalmi fejlődés.

Az újabb magyar történetírás megállapítása szerint Magyarországon a középkorban nem volt nemzetiségi kérdés, mert ez feloldást nyert a gazdasági-társadalmi struktúrában. Guoth Kálmán⁵⁴ „Nem magyar népelemek a középkorban” c. tanul-

⁴⁸ Századok, 1912. 292–94. l.

⁴⁹ Árvay: i. m. 6. l.

⁵⁰ *Töppen-Strehlke: Scriptorum Rerum Prussicarum*. I. 676. l.

⁵¹ ZW. I. 11.

⁵² *Altmann*: i. m. 59. l. 6887. sz.

⁵³ *Jorga, N. Studii si documente...* Bucuresti. 1901. 7. l.

⁵⁴ Hítel. Kolozsvár. VIII. évf. (1943) 732. l.

mányában sikeresen helyezi el a hospesek megjelenését a magyar társadalom hullámzásában, csak a lovagrend szerepének tisztázásánál merülnek fel nehézségei.

Ha a lovagok hazai szerepét helyesen akarjuk megvilágítani, meg kell kísérelnünk a betelepítés társadalmi háttérének megrajzolását is. Könnyebb distinkció céljából ajánlatosnak látszik, hogy éles határvonalat állítsunk fel a lovagok, mint *új birtokosok* és a betelepült nép között. A rendet ugyanis, olyannak kell tekintenünk, mint bármely más megajándékozott főurat. Magánosok is kapnak ugyanis telepítési kötelezettséggel földbirtokot, akárcsak a lovagok és ezek is privilegizált helyzetbe kerülnek adómentesség, végrendelkezési jog, valamint a bíraskodási kiváltság elnyerésével.⁵⁵

Általános európai jelenség ez. Dopsch⁵⁶ mutat rá arra a változásra, hogy hűbéres államszemlélet elfogadása révén, a megadományozottak földesúri patronatusjog megszerzésére törekedtek és ennek révén alattvalóik felett való kormányzási jog birtokosaivá váltak. A hivatalos közegek beavatkozása elől az új birtokosok immunitások és exempciók megszerzésével igyekeztek menekülni, hogy ezzel elérhessék a király közvetlen hatósága alá való tartozást. Valóban, immunitáson hazánkban sem értenek mást, Váczy Péter szavaival élve, „mint egy terület kiemelését a királyi közegek hatósága alól”.⁵⁷ Tehát nem a német lovagrend az egyetlen, amely ilyen privilégiumokkal rendelkezhet, hiszen II. András egy 1217-i oklevelében magánbirtokosok számára ugyanazokat a kiváltságokat nyújtja, ad omne ius et proprietatem et ad omnem iurisdictionem kifejezéssel, mint valamikor a lovagoknak. Hasonlóképpen járt el francia származású egyénekekkel is.

Ha ezeket a kiváltságokat tüzetesen megvizsgáljuk, akkor azonos jogi helyzet bontakozik ki előttünk, mely egyként érvényes a lovagrendre is, és más privilegizált személyre is. A várhoz tartozó népek feletti intézkedés lehetőségére vall az az adat is, melyet a Várad Regestrumban találhatunk. E szerint a megadományozottak összes népeik ügyében intézkedhetnek. Más adatokban pedig a következőket olvashatjuk: in omnibus causis et causarum articulis maioribus et minoribus ftélkezhetnek,⁵⁸ mint a lovagok: iudicem iidem fratres super eorum populum constituent.⁵⁹

Az eddigi sorok főtörekvése az volt, hogy rámutasson azon analóg vonásokra, melyek a Barcaság földjén éppen úgy érvényesülnek, mint Magyarország, vagy Európa bármely részén. A kutatási területnek Barcaságra való szűkítése ugyanis maga után vonja a vizsgálandó területen kívüli történeti fejlődés figyelmen kívül való hagyását. Analógiás következtetésre van szükségünk a betelepülő *nép* sorsának felvázolásánál is.

A királyság gazdasági alapjának a korábbi birtokrendszer változása révén történő átalakulása Magyarországon is hatással volt mind az uralkodó magatartására, mind pedig a várbirtokon élő népek sorsára, valamint az országban elszórt hospesekre is.

⁵⁵ Pannonhalmi rendtörténet: II. 3251. *Wenzel*: Árpádkori új okmánytár IV. 32. 1. *Wenzel*: i. m. XII. 272. 1.

⁵⁶ *Dopsch, A.*: Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters 1928. II. k, 111. és 131. 1.

⁵⁷ *Váczy P.*: Immunitás és iurisdiction. (Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. I. Budapest. 1931. 27. 1.)

⁵⁸ Várad Regestrum 334. sz.

⁵⁹ *Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda. 1829–1844.: IV. 2. 380. Uo. IV. 3. 33. V. 3. 118.

Kétségtelen, hogy sok személyi kapocs, melynek az elmúlt időben olyan jelentős szerepe volt, most felpattan és az egyén szabadabbá válik. Ez a helyzet teszi lehetővé, hogy nálunk is az alsóbb néprétegek között olyan cirkuláció induljon meg, mint nyugaton a Zug nach dem Osten volt. A patrimonium bomlása révén kialakuló új birtok lesz az alsó társadalmi osztályok új alakulásának, süllyedésének, illetve emelkedésének színtere és talaja. Ez teszi szükségessé, hogy a Barcaság lakóinak sorsát, a birtokostól, a lovagrendtől függetlenül vegyük szemügyre. A király egyre fogyatkozó birtokai révén kénytelen volt magándominiumainak jövedelmét fokozni és ebből a célból maga is telepeket hív be. Ezek pedig oly területekről verbuválódnak, ahol a gazdasági üzemek racionalizálása és a föld ésszerű kihasználása már nem tartozik az ismeretlen dolgok közé. R. Kötzschke⁶⁰ rámutat arra, hogy Thüringia valamennyi nyugatról jövő német törzs számára átvonulási területül szolgált. Az alsószász gazdasági politika számára sem volt közömbös a Duna mentén folyó, keletre irányuló gazdasági terjeszkedés, mert egy keleti német kolónia megalapítása esetén bekapcsolható lett volna a Birodalom vérkeringésébe, oly módon, mint északkeleten történt.

Azok a német tömegek, melyeket az Ostbewegung a Barcaság határára lök, társadalmi okok miatt kényszerülnek elhagyni szülőföldjüket. De Magyarországon is, ebben a forrongó korban, a régi keretekhez ragaszkodó földesúr és konvencionális helyzetét változtatni kívánó, fellörekvő népei között is nem egyszer éles összetűzésre került sor, mely gyakran a nép eltávozásával végződött.⁶¹ E jelenség kezdeti tünetei már a XIII. század első évtizedeiben felvillannak, de általánossá csak a század első felének utolsó évtizedeiben lesznek. Ennek során a várnép hol várjobbágygá akar lenni,⁶² hol pedig a hospes kiváltságait akarja elérni,⁶³ sőt nem egy esetben a szolgáltatásoknak pénzre való átváltását óhajtja megvalósítani úgy, mint azt az erdélyi szászoknak biztosította a király. Az elégedetlen jobbágyok gyakran elhagyták eddigi urukat s vették kezükbe a vándorbotot, hogy társadalmi emelkedésüket elérjék. E jelenség országos jellegű, hiszen a Dunántúlon éppen úgy, mint a Felvidéken találkozunk a migráció jelenségével. IV. Béla pl. több ízben rendeli vissza jobbágyait és helyzetüket is újból és újból szabályozza.⁶⁴ A belső vándorlás következtében a király a XIII. század első felében is, de a tatárjárás után különösképpen gyakorolja azt az eljárást, hogy az általa eladományozott területről alattvalóit kivonja, illetve áttelepíti, vagy pedig az új birtokos joghatósága alól felmenti, mint az egyik oklevélben olvashatjuk: cum terram memoratam et non eius incolas cuiuscunque libertatis seu conditionis existant, domina regina duxerit conferendam. Az Arany Bulla okozta társadalmi átalakulásban nemcsak a királyi parancs készlet egyeseket költözködtetésre, hanem a belső ziláltságot felhasználva, egyének önként kelnek útra, felbontva azokat a kötelékeket, melyek eddig

⁶⁰ Kötzschke, R.: Thüringen in der deutschen Siedlungsgeschichte. Festschrift Armin Tille zum 60. Geburtstag. Weimar, 1930. Hermann Böhlau Verl. 160. l.

⁶¹ Knauz Mon. Eccl. Strig. I. 364. és 422. l., továbbá Nagy I.-Tasnádi-Nagy Gy.: Anjou-kori okmánytár I. 38. l. és Fejér: i. m. IV. 2. 347. l.

⁶² Marczali: Enchiridion: 168. l.

⁶³ Pannonhalmi Rendtörténet X. 528. l., X. 539. l., X. 534. l. és Hóman is ilyen adatokat sorol fel a Magyar Pénztörténet 536. lapján.

⁶⁴ Fejér: IV. 2: 347. l.

valamely várhoz kapcsolták őket. Tették pedig ezt azért, hogy elnyerjék szabadságukat: *ubicunque servire voluerit, libere serviat.*⁶⁵

A birtokosok pedig nyilvánvalóan törekedtek ezek befogadására, hogy növeljék birtokuk gazdasági erejét. E gondolat fejeződik ki IV. Béla oklevelének arengájában is: *in multitudine populorum gloria constitit Regnum et in eius numerositate magnarum potentia gloriatur.*⁶⁶

Indokolt tehát, ha a német lovagrend számára szóló adománylevelet két, önként is elkülönülő részre bontjuk: az egyik a lovagok jogait és kötelességeit határozza meg, a másik pedig a betelepülő lakosságról szól, mint azt más adománybirtokosnál is tapasztalhattuk.⁶⁷ Az előbbieken alapján még egy konklúzió vonható le: az ország társadalmi fejlődése a Barcaság határára nemcsak német telepeseket sorakoztatott fel, hanem más népi csoportok is ide sodródtak, hogy munkájukkal virágzóvá tegyék a tájat.

A Barcaság benépesülése

Arra a kérdésre, hogy a Barca-folyó tájékán kik voltak az első betelepülők, irodalmunk szinte sztereotípus feleletet ad. Az oklevelek *deserta* és *inhabitata* kifejezéseinek értelmezése folytán úgy vélik, hogy a terület részben, vagy egészben lakatlan volt.

E. Fischer,⁶⁸ J. Teutsch archeológiai kutatásaira támaszkodva, ha desertumnak nem is, de terra inhabitatanak tekinti Barcaságot, némi szláv lakossággal. Számunkra bizonyítékként említi meg Rozsnyó, Zernyest, Töröcsvár neveit. Számunkra sokkal értékesebb azonban kutatásainak az az eredménye, melynek alapján megállapítható, hogy az itt élő népek pásztornomád életet éltek. Árvay nyelvészeti kutatásaira támaszkodva,⁶⁹ Lükő és Győrffy eredményeitől támogatva, besenyő és magyar telepek prioritását hangsúlyozza. Fr. Teutsch még a szász betelepülés idejében is tiszta mocsaras és erdős területnek véli⁷⁰ Barcaságot. Azonos felfogást vall Müller is.⁷¹ Hogy minél színesebb legyen a prioritásért folyó küzdelem nyújtotta kép, nem érdektelen megemlíteni, hogy akad szász történetíró,⁷² aki egész Erdélyben a III. századtól kezdve germán kontinuitást tételez fel, míg román részről Diculescu germán-román szimbiózist vél felfedezni.⁷³

⁶⁵ *Wenzel*: i. m. 208. l. 188. N.

⁶⁶ Hazai okmánytár: VIII. 169. *Fejér*: V. 2. l. Átköltözési parancsot tartalmaznak a következő oklevelek is: *Fejér*: IV. 3 : 382. Hazai okmt. VIII. 169. l. *Wenzel* VIII. 190 230. XI. 461. l.

⁶⁷ *Wenzel*: III. 301. l.

⁶⁸ *Fischer, L.*: Das vorsächsische Burzenland. Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 1908. 65. l.

⁶⁹ *Árvay*: i. m. 6. l.

⁷⁰ *Teutsch, Fr.*: Die Art der Siedlung der Siebenbürger Sachsen. Stuttgart, 1895.

⁷¹ *Müller, G. E.*: i. m. Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 1925.

⁷² *Kisch, G.*: Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. (Siebenbürgische Vierteljahrschrift.) 1929. és Festschrift dr. Fr. Teutsch. 1935.

⁷³ *Diculescu, Const.*: Die Gepiden. Berlin. É. n.

Az eddig vázolt és tisztázatlannak tetsző eredményekkel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy a terra inhabitata kifejezés a XIII. század kancelláriai gyakorlatában terminus technicusszá kopott, hiszen e korban a birtokadományozások, a mansio jelentésváltozásának megfelelően, már a kilakoltatások folytán is, nagyrészen lakatlan területekre vonatkoznak és így a terra vacua, terra deserta fogalma nem szokatlan II. Endre és IV. Béla szóhasználatában.

Az előbb ismertetett kutatások alapján fel kell tételeznünk tehát gyér és talán kevert etnikumú lakosságot. A német lovagrendnek nyújtott birtokadományozás éppen ezeknek az egyéneknek az életében hozott nagy változást. Fischernek fentebb idézett nyelvészeti megállapításainál sokkal fontosabb annak felismerése, hogy e terület lakói pásztornomádok voltak és így Barcaság beletartozott abba a pásztornomád kultúrkörbe, melynek szerves folytatása a Kárpátokon túli területeken lelhető fel. Ez a körülmény adott lehetőséget arra, hogy a terület lakói szinte állandó hullámban legyenek. Nem lehetetlen, hogy a nyelvészeti kutatások ellentétes eredményeinek is ez az állandó migráció a magyarázata. Ezen a határszéli területen tehát letelepedett lakosság, a határórség kivételével, nem volt, ezért az inhabitatus kifejezés mögött az állandóan le nem telepedett lakosságot kell értenünk, melynek sem demográfiai, sem etnikai meghatározása nem lehetett. A XIII. században folyó és a királyi várbirtok bomlásának megindulásával egyidőben végbemenő mezőgazdasági fejlődés, mint látuk, szükségessé tette a pásztornomadizálásra még alkalmas területeknek jobb kihasználását, illetve eddigi jellegének megváltoztatását.

Ennek a törekvésnek hű kifejezést ad a donációs oklevél bevezető része is, melyben a király kihangsúlyozza, hogy keresztény szeretetből juttatja a földet a lovagoknak. A birtok Halmány vár falainál kezdődik, mely az Olt folyó baloldalán lévő egyik magaslaton fekszik és Gált vár faláig vezet, majd továbbfolytatódik az Olt jobb partján Noilgantig, amelyen J. K. Schuller véleménye alapján Ujgalt várát kell érteni.⁷⁴ A határ egyik kulcspontja a most következő Miklósvár, míg nem messze tőle a második jelentős fekvésű hely az Olt és Tatrang kereszteződésénél található.⁷⁵ Az 1211-ben tett birtokadományozás semmi esetre sem olyan nagy, amilyenné a sovinizmus nagyítóján keresztül látszott. Így jelentősége sem lehet olyan nagy, mint amilyenek egyesek szerették volna beállítani. Királyainknak ellenben érdeke volt, hogy az eddig csak pásztornomadizálásra alkalmas föld gazdasági jelentőséggel rendelkező területté váljék és növelje a király bevételeit. Ezért elsőrendű érdek volt földművelő lakosság beköltözése.

H. Aubin is megállapítja, hogy e folyamatnál a telepéseknek a környező népek miliójébe való beilleszkedése magán a településen túlmenően is jelentős. Ezért Aubin véleménye szerint a keleti kolonizáció legfontosabb eredménye nem a kolóniák

⁷⁴ Archiv für die Erkenntniss von Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart B.I. H. 2., 169. l.

⁷⁵ Prima vero huius terrae incipit de indagibus castri Almage et procedit usque ad indagines castri Noilgant et inde progreditur usque ad indagines Nicolai ubi Aquae defluit, que vocatur Alt et sic ascendo per Alt usque ubi Terilon cadit in Alt et ab ortu aquae Timis vocatur progreditur usque ad efflutum aquae quae Borza vocatur.

létesítése, hanem a nyugati gazdasági formáknak keletre való vitele és ezen keresztül az anyaország gazdasági erejének kiterjesztése. A szerző ostdeutsche Wirtschaft fogalma tehát azonos a mezőgazdasági kultúrával. A rend beköltözése, a kolónusok megjelenése révén az eddigi pásztornomád életforma és gazdálkodási rendszer megszűnik, hogy intenzív gazdálkodásnak nyújtson teret.

Hampe⁷⁶ és Schünemann⁷⁷ kutatásainak eredményeként általában elfogadott az a felfogás, hogy az Ostbewegung paraszti tömegeket lökött hazánk felé. Ennek a paraszt-vándorlásnak utolsó hullámaként érkezik Barcaság német rétege, melynek jelentőségét és szerepét Fr. Teutsch⁷⁸ és Fr. Müller⁷⁹ a Barcaság további fejlődésére nézve döntő jelentőségűnek tartja. A lakosság szaporodásával megindul az a kultúrmunka is, melyet az adománylevél megkíván a betelepülőkől. Erdőirtásban és a földnek feltörésében jelentős eredményeket érnek el a telepések, mint arra R. Theil is rámutatott. Ennek következtében az 1212-i oklevél már nem terra desertaról szól, hanem populus ibi habitansról, 1213-ban pedig universis eiusdem terrae incolis praesentibusról tesz említést. Két év leforgása alatt jelentős telepesrétegnek kellett keletkeznie a Kárpátok aljában. Benno Graf meggyőzően mutatja ki, hogy a Barcaság erdőhatára, mely az impopuláció előtt Tartlau, Honigberg, Petersberg mellett húzódott, magasabbra szorult, de a földrajzi elnevezésekben még ma is tükröződik a réginek vonala. Gyűrűszerű hullámokban terjedt tovább a földnek a munkálása és ezzel párhuzamosan a településterületnek a kiszélesítése is. A szász Burgenforschung igen jelentős eredményekre jutott e kérdésekkel kapcsolatban, melynek adatai megerősítik társadalmi nézőpontunk helyességét. A legutóbb Barcaságról írott szintetikus mű is nyújt olyan adatokat, amelyek igazolják a leteleplő nép munkájának eredményeit, hangsúlyozván, hogy Rozsnyó ún. parasztvár volt, melyet a telepések építettek és védelmeztek is, csak később adták át azt a lovagoknak. Ehhez hasonló a respi és kisdéri szék várainak keletkezése is.⁸⁰

Az ideköltöző telepések tehát feltehetőleg katonai szolgálatot is teljesítettek. A fentiek mellett erre enged következtetni II. András 1232-i oklevele, melyben megállapítja, hogy Barcaság földje a lovagok közbejötté nélkül is megvédelmezhető lett volna, kizárólag a telepések erejére támaszkodva. A német települőket ugyanazon okok vitték az Északi-tenger partjára, mint a Balti-tenger mellékére, de megtaláljuk szerte-szóródó csoportjaikat a Schelde tájékán és Angliában, valamint Skóciában is. Így 1120 körül Frigyes brémai püspök a Weserhez és Alsó-Elbához hozott új lakosokat. A keleti költözködésnél az átvonulási terület Szászország volt és ezzel kapcsolatban Westfalia, Hannover, Mecklenburg, Kurhessen, Thüringia uralkodója szoros kapcsolatban volt Thüringiai Lajos személyén keresztül a német lovagrenddel, de Árpádhá-

⁷⁶ Zug nach dem Osten. Die koloniasatorische Grostat des Deutschen Volkes im Mittelalter. Leipzig-Berlin. 1921. 20–22. l.

⁷⁷ Schünemann: Zur Geschichte des Landesbaues in Mittelalter. (Südostdeutsche Forschungen. 1936. 34. l.)

⁷⁸ Teutsch: Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart. Hermannstadt. 1924.

⁷⁹ Müller. G. E.: i. m.

⁸⁰ Graf, Benno: Das Burzenland, i. m. 55. l.

zi Erzsébet személyén át II. Endrével is. Magának Thüringianak súlyos társadalmi problémái ebben az időben fakadtak fel, mert mint az egyik oklevél megemlékezik róla, a nagyok hatalmaskodásaikkal elnyomják a szegényeket.⁸¹

A német társadalomban folyó erjedés az eddig jelentős szerepet játszó és a kapott föld fejében katonáskodó miniszteriális elemnek eddigi szolgálatából való kiszorulására s ezzel társadalmi süllyedésére vezetett. Emiatt voltak hajlandók szülőföldjüket elhagyni, hogy személyes szabadságukat megtartsák. Barcaság betelepülő lakosainak is egyrésze a német miniszteriálisok és a magyar várjobbágyok közül került ki, katonai szolgálatukat is el tudták látni a missziós munkát végző rendtagok mellett.

Ilyenformán megállapítható, hogy Barcaság betelepítését és a lovagoknak való adományozását nem az ő fegyvereikre való hagyatkozás szándéka eredményezte, mint az eddigi szakirodalmunkban általánosan elfogadottá vált,⁸² hanem gazdasági-társadalmi szükségszerűség adta meg a lehetőséget erre és ugyancsak ezek a szempontok érvényesülnek a magyar és német telepesek útbaindulásánál is.

A lovagok egyébként sem jelentek meg itt olyan létszámban, hogy a Kárpátok szorosainak védelmét jól elláthatták volna. A magyarországi forrásanyag nem ad ugyan ezek számára vonatkozólag felvilágosítást, így csak hozzávetőleges számítás-sal és analógiák felhasználásával kell megkísérelnünk az itt tartózkodó rendtagok számát meghatározni. A rend Zsigmond-kori visszatelepítésekor már határozott utalást találunk a megjelenő testvérek számára vonatkozólag,⁸³ midőn az egyik forrás⁸⁴ a Redwitz Miklós vezetésével először megjelenő 7 lovagról tesz említést, sőt az új település elpusztításakor sem volt jelentős számuk, mégis legyilkolásukról Windeck Eberhard krónikájában mint hatalmas katasztrófáról emlékezik meg. A lovagok számáról megfelelő képet nyújt az 1379-ből származó adat. E szerint egész Európa területén 704 testvér és 123 rendi lelkész állott a szervezet kötelékében. Bienemann⁸⁵ a lovagok poroszországi munkájával foglalkozva megállapítja, hogy a lovagok feladatát sokkal jobban jelképezik a benépesített sivatagok és feltört mezők, mint a kivont kard és a fényes harci diadalok. Bienemann poroszországi területekre vonatkozó megállapításai szinte adekvátok azokkal az eredményekkel, melyek a magyar társadalomtörténeti szempontok figyelembevételével megállapíthatók.⁸⁶

Ha más adományozásokkal hasonlítjuk össze a lovagokét, el kell ismernünk, hogy egy ponton mégis találunk eltérést a más földesuraknak adott kiváltságoktól. Az uralkodó ugyanis felmenti őket a vajda descensus-joga alól, valamint szabad pénz- és súlyhasználatot biztosít számunkra. Mi lehet ennek a különös elbánásnak az oka tehát? Sőt a felsoroltak mellett egyházi kiváltságban is részük volt. Ennek okát pedig

⁸¹ *Jekelius*: Das Burzenland: Rosenauerburg. 44. l.

⁸² *Teutsch*: Das Zehrecht des ev. Landeskirche in Siebenbürgen. 7. l.

⁸³ *Voigt*: Geschichte Preussens. II. 231. l.

⁸⁴ *Altmann*: i. m. 59. l.

⁸⁵ *Némethy*: Zsigmond király és a német lovagrend. (Századok. 1899. évf. 134. l.)

⁸⁶ *Bienemann*: Die Kolonialpolitik des Deutschen Ritterordens. (Zeitschrift für Kulturgeschichte. 1895. II. k. 167. l.)

csak a specifikusan missziós feladatban kell látnunk. Annál inkább, mert a közvetlen szomszédságban levő Balkán-félszigeten a pápai befolyás Kalozán áttérése óta alig egy százados és így egyházi jellegű munkára óriási lehetőség nyílt. III. Jenő pápa egyik oklevele szinte kötelezővé teszi a görög eretnecség és pogányság elleni küzdelmet.⁸⁷ Ennek a feladatnak láttán veszi körül a király különös szeretettel a lovagokat, kikről letelepedésük után a második évben az egyik oklevél (1213) mint *viris religionis et soli Deo militantes* emlékezik meg. Egyházi kiváltságokat pedig kifejezetten a király kívánságára kapnak: *sicut iustum est et honestum regere volumus*, de hogy királyi *iurisdictionis* sérelem ne érje, fenntartja az egyházi méltóságok megerősítésének jogát.⁸⁸ Sőt elérik azt is, hogy e terület lakóinak egyházi tizedét is ők szedhetik be. Ezt a kiváltságot Miklós püspök, majd 1218-ban a pápa is megerősíti.^{88/a}

A lovagok európai történetének áttekintése arra a meggyőződésre vezet, hogy a rend tagjai között állandóan erős egy önálló territóriumnak a megalapítására irányuló törekvés. Ezen az úton fontos állomást jelent az egyházi önállósulás elérése. Ha a fenti egyházi kiváltságok megszerzését a területiális berendezkedés egyik tüneteként kezeljük is, meg kell állapítani, hogy ez a folyamat magyar földön csak 1222 után indult meg, mert Miklós püspök *episcopatusa* alatt a legnagyobb egyetértés volt az erdélyi püspök és a lovagok között. Lehetetlennek kell ugyanis tartanunk azt, hogy már ekkor megindult volna az integrálódás, mert III. Honorius pápa leveleiben biztatja a pogány misszióra azt az esztergomi érseket, akinek egyházi igazgatása alá tartoznak még 1264-ben is az összes erdélyi németek. Pfeifer adatai szerint pedig⁸⁹ annak az egri püspöknek egyházmegyéjében foglalkoznak legtöbbit a kunok megtérítésének gondolatával, akitől a lovagok még 1224-ben is, tehát pálfordulásuk után egy barcasági prépost kinevezését kérték, elismerve ezzel annak főhatóságát.

Népi hullámvás a XIII. századi Barcaság területén.

Bartoniek Emma⁹⁰ az Árpád-kori szociális problémák vizsgálata során rámutat arra, hogy a királyi és egyházi birtokok megszerzése a nemesek vágyálma lesz. De vizsgálataink során meggyőződhetünk arról, hogy az alsóbb osztályokban is hasonló folyamat indult meg, bár ennek célja az egyéni szabadság minél teljesebb tétele. Ez a jelenség az egész ország földjén hullámvásba hozta a népelemeket és ennek lökései eljutottak a Barcaságig is.

A német lovagrendnek tett adományozás révén Barcaság tájékán a király területe csupán Hétfalu környékére, a töröcsvári hegyvidékre, Apáca, Kriba, Újfalva és Komlós vidékére szorítkozott. A rendnek, mint új birtokosnak itteni megjelenése éppen olyan kísérő jelenségekkel járt, mint pl. Dunántúlon. Az uralkodó ugyanis kivonja saját embereit erről a birtokról, mint a cenki vár őrjeinek visszavonásakor láthattuk, de nem

⁸⁷ Müller, G. E.: *Stühle und Districte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nation-universität. 1141–1876.* (Verfassungsrechtliche Forschungen. Verl.: Krafft und Drottleff. É. n. 11. l.)

⁸⁸ ZW. I. 10.

^{88/a} *ac universis eiusdem terre incolis presentibus et futuris liberam percipiendi decimus eiusdem fratibus de consensu capituli nostri concessimus facultatem* ZW. I. 10. l.

⁸⁹ Pfeiffer: i. m. 75–77. l.

⁹⁰ Domanovszky-émlékkönyv. Budapest, 1937. 8. l.

egyszer maga a lakosság is spontán elhatározásából vállalkozik erre. A besenyők egyrésze a szászok megjelenésekor a háromszéki síkságra vonul,⁹¹ ugyanekkor az egész határterületen nyugat–keleti irányú vándorlási hullám csap végig. Fehér megye területe az újból és újból kirajzó várjobbágyok tömegei révén valóságos rezervoárjává lesz a kihömpölygő emberhullámnak. A mai háromszéki székelyek is a XIII. század folyamán hagyták el addigi lakóhelyüket, tehát Szászborbó, Szászsebes, Szászkezd környékét, hogy letelepedhessenek mai lakóhelyükön.⁹² Endes Miklós feltevése szerint a mai csángókat pedig maguk a rendtagok telepítették Barcaság földjére.⁹³

Az eddigi határmenti királyi patrimoniumnak magánbirtokká való átváltozása révén kivonult határőrség távozásával e terület hadászati jelentősége is megszűnt. Bizonyos azonban, hogy az új földesúr megjelenése mélyreható népi-társadalmi változásokat hozott e vidéken. Az 1213–1222-ig terjedő időben, melyről okleveleink semmit sem tudnak, nyilvánvalóan az elhelyezkedés, építés, elrendeződés folyamata játszódott le. Az eddigiek során is szükségesnek láttuk annak hangsúlyozását, hogy a terület nem volt kizárólagosan német települési terület, hiszen Vilmos püspök 1213-i oklevele már olyan magyarokról beszél, akik időközben telepednek le a rend birtokán és ezek tizedét, mivel megyei területről történik beszivárgásuk, nem hajlandó átengedni az új birtokosnak. A lakosság kevertségére elég jellemző az a tünet is, hogy még vallon elem is fellelhető itt. A betelepülők valamennyien a rendnek tartoznak engedelmességgel, valamennyi köteleességük között leglényegesebb az, amit az oklevél a következő kifejezéssel jelöl meg: *ad eorundem fratrum servitium*. Schlözer hangsúlyozza, hogy a középkori kancellária stílusában a *servitium* szó a hadiszolgálattal azonos, ez viszont személyes szabadságot biztosít a terület valamennyi lakójának. Ez a momentum adja magyarázatát annak a vonzóerőnek is, melyet ez a Kárpátok melletti birtoktest jelentett a vármegyei területen lakók felé. A lovagok meg is tesznek mindent, hogy megyei területekről magukhoz édesgessék az ottani lakosokat. Méltán kívánta tehát az uralkodó megakadályozni ezt a folyamatot és rendelte el, hogy más hazai területről sem az országlakosokat, sem telepéseket kivándoroltatni nem szabad,⁹⁴ s ha ez mégis megtörténnék, magukat a költöző lakosokat, valamint csábítóikat a királynak, vagy embereinek át kell adni.⁹⁵ Ugyanekkor szász etnikumú lakosság is területfoglalásra törekszik megyei területen, de szándéka belefut a környező megyei területek magyar tömbjébe, úgyhogy a király is csak 1377-ben csatolja ezeket az egykori rendi területekhez, kimondván, hogy Vindombák, Keresztényfalva, Volkány, Szászmagyaros, Veresmart, Haltovény, Szászhermány, Botfalu, Prázsmár ezután Brassóhoz tartoznak.⁹⁶

⁹¹ *Karácsonyi: Századok*. 1912. 292–294. l.

⁹² *Árva*: i. m. 21. l.

⁹³ *Endes: Csík–Gyergyó–Kászoszék földjének és népének története*. Budapest, 1938. 20. l.

⁹⁴ *Quod si Ungaros vel Siculos ad dictam terram transire contigerit, nobis et ecclesiae nostrae in decimis teneantur respondere.*

⁹⁵ ... *homines quoque nunc terram inhabitantes praedictam ad eorundem fratrem servitium.*

⁹⁶ 1222: *si aliqui de cetero de nostris hominibus sive hospitibus terrae nostrae pertinentibus ad ipsos transmigraverint statim cum notitiam fratrum ex veritate pervenerit, eos, qui sic intraverunt, expellant, et hi qui eos introduxerint in manus regis vel nuntiorum eius tradent.*

Ugyancsak a letelepedést követő közvetlen időkben kerül sor az Ordenskopialbuch „fünf Häuser“-jének,⁹⁷ vagy a IX. Gergely bullája szerinti „quinque castra fortia“-nak felépítésére is. Az 1222-i pápai bulla elbeszéli, hogy a rend tagjai kővárakat is építettek. Ezek közül Kreutzburg (Keresztvár) pontos helyét is felfedik írásos emlékeink. Engel szerint a további várak Heldenburg, Marienburg (Földvár), Schwarzburg, Törzburg (Töröcsvár) voltak. Ezek topográfiai meghatározását illetően irodalmunkban meglehetősen káosz uralkodik, így nem lesz érdektelen áttekinteni ezt a problémát sem. Földvár az Olt mellett állt, ott, ahol a Bodza patak áttöri a hegyeket és ellenőrzi az Olt egész területét, a terra Bissenorum mellett Kreutzburg (Keresztvár) őrködött. Brassó vára már a lovagok beköltözése előtt is állt. Heldenburg a töröcsvári szoros táján uralkodott. Oehler mutat rá⁹⁸ arra, hogy a lovagok eredeti hivatásuknak megfelelően hospitalitásokat is állítottak fel. Az előbb említett várak, akárcsak Porszországban, spóraszerűen, egymástól 10–12 km. távolságra feküdtek.

Csodálattal kell megálmunk ez előtt az oklevelekből rekonstruálható hatalmas építőmunka előtt és ennek láttán nehezen tudjuk elfogadni a lovagok kiűzésének már ismertetett okait.

A lovagok kiűzésének társadalmi-népi okai

A kiűzés gondolata már 1221-ben felmerült és a szándék akkor csak a közeledő tatárveszedelem miatt nem valósult meg, mert a Kalka melletti csata megfontolásra készítette az uralkodót.

Az 1222-i restitúciós oklevél nyújt támpontot a kiűzés okainak kutatásához. A fenti autentikus forrás szerint az ok az, hogy a lovagok megszegették azokat az előírásokat, melyeket az adománylevél ír elő számukra, továbbá kővárakat építettek. Ebből a mozzanatból már kicsendül az a szándék, hogy a megajándékozottak meg akarták változtatni Barcaság eredeti jellegét és katonáivá akarták átalakítani. A terv gyökerei a népi talajba nyúlnak, de felvillan ezzel párhuzamosan az integrálódásra való törekvés is.⁹⁹ II. Endre tehát már elhatározta kiűzésüket, de kénytelen volt tervével felhagyni. A restitúciós oklevél kiadásának okát Voigt abban látja, hogy a király személyes kapcsolatba került Hermann v. Salzaval.¹⁰⁰ Ennek folytán az uralkodó még nagyobb kiváltságokkal is megajándékozta őket és kiterjesztette területüket egészen a Havasalföldre. A határleírás Halmágy várától kiindulva megy le egyenesen a Dunához. W. Horwath a déli határt a Dunához helyezi,¹⁰¹ a keletit pedig J. Ferent¹⁰² a Szereth mellett véli elhúzódni. Pénzügyi kiváltságokkal is növelte a lovagok kiváltságaikat, így megengedi a nemesérc felének visszatartását, lehetőséget nyújt a szabad keres-

⁹⁷ ZW. II. 480 l.

⁹⁸ Jekelius (szerk.): Das Burzenland: 38. l.

⁹⁹ ZW. I. 14. l.

¹⁰⁰ Voigt: i. m. 230 l., illetve II. 87. l.

¹⁰¹ Horwath, W.: Die „terra Pednicorum“ der Deutschritter. (Südostdeutsche Forschungen. 1938. II.

H. 67. l.

¹⁰² Ferent, J.: Cumanii si episcopia lor. Blaj. É. n. 63. l.

kedelemre, vásártartásra is, biztosítja a vajda beszállásolási kötelezettsége alól való mentességet. Ezzel szemben nem feledkezik meg a telepések megyei területről való áthozásának szigorú tilalmáról. Külön jelentőséget ad a német lovagok magyarországi szerepének II. Frigyesnek az a magatartása, melyet a kiűzés tervének felmerülésével egyidőben tanúsított, kimondván császári védelmét a lovagoknak bárhol fellelhető birtokaira.¹⁰³ 1222-ben ugyanezt teszi III. Honorius is.¹⁰⁴ Ezek között az események között feltétlenül összefüggést kell keresnünk, mert ismert dolog, hogy az egyházi állam terve északon összeomlott, s helyett áttevődött a Kárpátok mellékére, hiszen az Al-Dunáig terjedő országrész közelhozta területileg is a rend birtokosait a Szentföldhöz és reményt adott annak esetleges elfoglalására is. Olyan német historikusok, mint Hampe,¹⁰⁵ W. Goetz¹⁰⁶ és D. Schäffer¹⁰⁷ kelet felé való terjeszkedésről szóló kutatásaik eredményét abban foglalják össze, hogy a német császárság nagyhatalmi politikájának vonalába állítják. Hampe hangsúlyozza, hogy a német császárok egész Közép-Európa országait saját kezükben akarták egyesíteni, hogy nyugati politikájuk számára megfelelő hátteret biztosítsanak maguknak. Kedvező alkalomnak mutatkozott a beavatkozásra a szóban forgó, társadalmi mozgalmakkal telt időszak, mely magyar vonatkozásban az Arany Bulla kiadásához vezetett. A lovagok dél felé való terjeszkedésének irányát jól mutatja az ún. castrum munitissimumnak a felépítése, melyet Puscariu Cetatea Neamtului-nak vél,¹⁰⁸ ugyanígy vélekedik Weidenbach is,¹⁰⁹ Jorga Campulungot véli felismerni benne,¹¹⁰ Müller és Rösler pedig Rucarburgot. Így az a hullám, amely Barcaságot megtöltötte lakossággal, tovább hömpölygött a Kárpátokon túlra is. E feltevés helyességét támasztja alá IX. Gergely pápa levele is, melyben elpanaszolja, hogy mind a magyarok, mind a németek kivándoroltak erre a területre, ahol skizmatikusokká váltak és idővel belevesztek a környező népek tengerébe.

A pápai protectio kérdése és a neki adott felajánlás nem ad megnyugtató feleletet a kiűzés kérdésére vonatkozólag, hiszen a specialis protectioval és defensioval való ellátás nem jelentett egyebet,¹¹¹ mint azokat a kiváltságokat, melyekkel III. Honorius 1216-ban, majd 1220-ban¹¹² és 1221-ben¹¹³ a johanniták és templáriusok számára nyújtott kiváltságokat reájuk is ruházza.¹¹⁴ Sőt a lovagok kiűzése után missziós tevékenységet kifejtő IV. Béla is speciális protectiojában részesíti.¹¹⁵ Ha Schuster véleményét elfogadjuk, ebben a felajánlásban nem láthatunk mást, mint ami a közvetlen pápai vezetés alatt álló kolostoroknál fennállt.¹¹⁶

¹⁰³ *Petteneg*: i. m. 21. és 24. l.

¹⁰⁴ Uo. 30. l.

¹⁰⁵ *Hampe*: i. m.: Die Kräfte-Zusammenfassung Mitteleuropas in einer Hand sicherte gegen Westen und deckte der bald selbsttätig einsetzenden Ostbewegung der Rücken.

¹⁰⁶ *Goetz W.*: Propyläen Weltgeschichte. IV. 395. l.

¹⁰⁷ *Schäfer, D.*: Deutsche Geschichte. I. k. 337. l.

¹⁰⁸ Cetatea Neamtului dela Podue Dambivitii in Muscel.

¹⁰⁹ Sächsische Burzenland, Kronstadt. 1898.

¹¹⁰ *Jorga*: i. m. XI. 1.

¹¹¹ *ZW*. I. 28–29. l.

¹¹² *Petteneg*: i. m. 2. l.

¹¹³ Uo. 6. l.

¹¹⁴ Uo. 13. l.

¹¹⁵ *Reiszig*: IV. Béla király és a német lovagrend Magyarországon. (Századok, 1913. 539. l.)

¹¹⁶ *Hanzó*: Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása. Szeged, 1941. 17. l.

A kiűzés okának feloldását az a törekvés adja meg, mely egyrészt a királyföldi, másrészt pedig a barcasági szászok egyesülési törekvéseiben nyilatkozik meg. Tudvalevő, hogy II. Endrének a pápához intézett panaszlevelében szerepel az az ok is, hogy a megyei területen vagy királyi birtokon lakó népeket saját magukhoz édesgették. A magyar társadalom fejlődésében nem ismeretlen ez a jelenség, de ilyenkor az elcsábításban részes földesúr mindig büntetésben részesül. Ennek a kérdésnek lényegét azonban csak akkor láthatjuk világosan, ha figyelembe vesszük, hogy az erdélyi szászok 1224-ben vfvják ki az Andreanumot, Müller szerint pedig egyenesen a lovagrend közbenjárására.¹¹⁷ Így feltehető, hogy társadalmi, illetve nemzetiségi megmozdulás árnyéka húzódik meg ennek sorai mögött. Elfogadott ténye a szász történelemnek, hogy az Andreanum megszerzése által a nép egységét akarták biztosítani.¹¹⁸ Ugyanez a cél indíthatta a lovagokat is, mikor a Királyföld lakosainak áttelepítésére törekedtek. Az Andreanum kiadása megszüntette azt az okot, mely a Királyföld embereit átköltözésre csábította.

Ezen privilégiumoknak következetes megszegése idézte elő a végzetes összeütközést az uralkodó és a már külön utakra sodródott lovagok között. A rendelkezések be nem tartása más földesúrra is hasonló következménnyel járt, mint ahogy legfrappánsabban a Johannita rend magyarországi sorsa igazolja. Ők is magukra vonták a király haragját és ennek következtében elvesztették az őrizetükre bízott vártartományokat. Így Kreutzburgnál (Keresztvár) a lovagokból és colonusokból álló sereget, mely immár csak a pápának és a császárnak volt hajlandó engedelmeskedni, megsemmisítette a király.

A vízbe csapódó kő által keltett hullámok lassan elülnek, a missziós feladat végzésének kontinuitását a dominikánus rend biztosítja, míg államjogilag a magyar király rex Cumaniae címének felvétele jelzi a lovagok eltávozására révén keletkezett feladatok betöltését.

¹¹⁷ Müller, G. E. Stühle und Distrikte als Unterterlungen... 10. l.

¹¹⁸ Teutsch, Fr.: Unus sit populus. (Siebenbürgische Vierteljahrschrift. 1929).

A KÖZÉPKORI MAGYAR MAGÁNJOGI ÍRÁSBELISÉG KIALAKULÁSA*

A magyar oklevéltan ma már kétszáz esztendőös múltra tekinthet vissza. Valóban tudományos művelése azonban ennek az időnek csak az utolsó negyedében kezdődött el, s az úttörés érdeme Fejérpataky Lászlóé. Fejérpataky kedvenc témája az Árpád-kori (pontosabban a XI. és XII. századi diplomatika volt. Tanítványai nemcsak folytatták és bővítették mesterük művét, hanem Szentpétery I. tudományos műhelyében megszületett a módszeresen és rendszeresen megírt „Magyar oklevéltan”.¹ Rajta nevelődött e diszciplína harmadik nemzedéke. Mert Szentpétery nemcsak kristálytisztá szintézist adott, hanem analitikus munkájával a tátongó hézagokat áthidalta, újabb, főleg jog- és művelődéstörténeti szempontokat alkalmazott, s a még megoldásra váró problémákra is rámutatott; hatalmas oklevélkritikai művében: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében² pedig szilárd alapot teremtett a további kutatásra.

Értekezésemben az ő eredményeikből kiindulva, szempontjaikat itt-ott elmélyítve, s újabb anyag hozzáadásával a középkori magyar magánjogi írásbeliség kérdéséről, az eddiginél szervezesebb képet szeretnék rajzolni.

*

1. Az írás a római korban „a közönséges élethez tartozott”.³

A középkor elején a világiak, különösen az Alpokon inneni területen, már ritkán élnek vele, s a X. és XI. században csak a fejedelmi udvarokban és a nagyobb kolostorokban talált melegebb otthonra. De ezekben a kultúrközpontokban még a XIII. században is sok az írástudatlan ember. „Annál kevésbé lehetett tehát általános az írástudás a reakció korában, amikor az írás jelentősége még sokkal kisebb volt, és csak kegyeletes vagy tudományos célból írtak, gyakorlati célból nem”.⁴ Még a papság túlnyomó része is megelégedett pusztán az olvasás megtanulásával.

Érthető, hogy Szent István országában még kevésbé érezték az írás szükséges voltát, s gyakorlati célját sem ismerték. Szent István művelt férfiú, mégis birtokado-

* L. tagsági székfoglaló előadásaként felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1946. évi november 11-i ülésén.

¹ *Szentpétery I.: Magyar oklevéltan.* Budapest, 1930. (Oklevéltan.)

² *Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I. Budapest, 1923. (Krit. jegyz.)

³ *Hajnal I.: Írástörténet az írásbeliség felújítása korából.* Budapest, 1921. 9. 1.

⁴ Uo. 15. 1.

mányai közül csak a jelentősebb egyház-alapításait foglaltatja frásba. Oklevelei egyrészt nyugati műveltségű főpapjai kérésének köszönhetik létrejöttüket, de közreműködhetett a központi frásbeliség meghonosításában az első magyar keresztény királynak az a törekvése is, hogy kúriáját mindenben a szomszédos déli és nyugati udvarok mintájára rendezze be, melyekből akkor a betű emberei már nem hiányozhattak. Írástudó embereit tehát a szomszédos országokból behívott papság körében kell keresnünk, mert hiszen az első magyar egyházi iskolák csak arra törekedhettek, hogy minél előbb a térítés munkájába állítsák a hazai nevelésű papságot, ezért tantervük rövidre szabott volt, és csak a legszükségesebb ismeretek közlésére szorítkozhatott. Az frás mesterségének a megtanítására ekkor még nem futotta az időből.⁵

Mikor 1002. előtt Veszprémben apácakolostort alapított, a görög apácák érdekeinek megfelelően görög nyelven íratta meg oklevelét. Ez volt az első kísérlet a királyi pecsétes-oklevél behozatalára akkor, amikor az adománnyal kapcsolatos oklevél-kiállítás még újdonság volt nálunk. Szent István azonban nem görög, hanem nyugati mintára szervezte meg királyságát és a magyar egyházat. A görög okleveles-gyakorlat tehát nem szolgálhatott maradandó példával a latin szellemű magyar királyi udvar számára. S valóban, István további oklevelei már mindenben a német császári oklevelek mintájára készültek.⁶

István halála után lángba borult az ország, megmozdultak a régi világ erői. Ez az idő nem volt alkalmas a megindított királyi okleveles-gyakorlat megszilárdítására. Mégis valószínű, hogy Péter király is adott ki alapításairól és adományairól okleveleket. Az ő udvarában is csaknem kizárólag idegenek sűrögtek, akik között az akkori fejlett velencei frásbeliségnek a képviselői sem hiányozhattak. Oklevél ugyan nem maradt fenn tőle, az utóbbi években azonban előkerült egy leszakított pecsétje.⁷ Ha ez a pecsét hitelesnek bizonyul, ami ma már bizonyosra vehető, megállapítható lesz, hogy királyi oklevelesgyakorlatunk a kísérletezés korszakában három forrásból táplálkozott: mégpedig görögből, németből és velenceiből.

Az I. András és I. László között eltelt küzdelemteljes időkből néhánynak az említése mellett csak két többé-kevésbé megbízható oklevél maradt ránk: az 1055-i tihanyi és az 1075-i garamszentbenedeki.⁸

2. Ha a királyi oklevél iránt ilyen mostoha volt a sors, kutathatunk-e egyáltalában már a XI. században a magán frásbeliség nyomai után?

Az az érzésünk, hogy igen. Van ugyanis néhány elfogadható adatunk arról, hogy a XI. század utolsó harmadában magánokleveleink is készültek. Kár, hogy a Gudenén

⁵ Marosvárt és Esztergomban akkoriban tényleg az olvasás és éneklés volt a tanítás anyaga. Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 30. s 93. l.

⁶ *Szentpétery*: Oklevéltan 36. l. Legújabbán Balogh A. a veszprémvölgyi apácák görögnyelvű oklevelét Géza fejedelem idejére (körülbelül 990-re) datálja (A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. Regnum 1944/46. 21–30. l.), Moravcsik Gy. pedig (Görögnyelvű monostorok Szt. István korában. Szent István-Emlékkönyv, 1938. 416. l.) az 1010. utáni időből valónak tartja.

⁷ *Kumorovitz L. B.*: A magyar pecséthasználát története a középkorban. (Kny. a jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert-gimnáziuma 1943/44-i Évkönyvéből.) 23. l. – Huszár L.: Péter király ólombullája. (Magyar Múzeum, 1947. 13–16. l. Fényképe uo. 13. l. 1. sz.)

⁸ *Szentpétery*: Krit. j. 12. és 20. sz. – *Szentpétery*: Oklevéltan 41–44. l. – *Kumorovitz L. B.*: A Kálmán-kori „cartula sigillata”. Turul 1944/46. 31–32. l.

kívül nem maradtak ránk eredetiben, vagy legalábbis teljes és pontos szövegükben. A legrégebb a Radó nádoré (valószínűleg a XIV. században hozzászerkesztett dátumformulája szerint) 1057-ből⁹ (adománya a pécsi püspökségnek, a második Atha somogyi ispáné 1061-ből¹⁰ (zselicszentjakabi alapítás), a harmadik Péter comesé 1067-ből¹¹ (a százdi oklevél). Diplomatikai kritikánk eddig alig nyúlt hozzájuk.¹² Pauler a Radó nádorét első részében hitelesnek és valódinak fogadja el, s adatait értékesíti is.¹³ A Péter comesét Pauler, Karácsonyi és Csánki is használta, Szentpétery pedig magánoklevélnek tartja.¹⁴ Mind formai, mind tartalmi szempontból hasznavehetőbb számunkra az Atha ispáné, mert szövegének (úgy látszik eredeti és valódi) rendelkező részét szó szerint megőrizte Albert király 1438-i ítéletlevele. Ezt a ránk maradt tartalmi részt, legalább az alapítás tényét és dátumát illetően, megerősíti a Képes Krónika is.¹⁵ De még fontosabb a mi szempontunkból az, amit Albert király ítéletlevele az oklevél külsejéről mond el. Albert személyes jelenléti bírósága ugyanis a bemutatott régi írású „carta”-t nem fogadta el bizonyítéknak, mert nem volt rajta pecsét.¹⁶ Mind a három oklevél abban megegyezik, hogy szerzője nevében szól, a király és az előke-lőségek beleegyezését és tanúskodását hangsúlyozza, (a királyi) pecsétről azonban csak a Radó nádoréban esik szó, ez a része azonban kétségtelenül későbbi szerkesztés. De a Petrus comesé is, a nádoréval együtt, szintén pecsételetlen lehetett, csak később korszerűbben átdolgozhatták őket, hogy a bizonyítás céljaira formai és részben talán tartalmi szempontból egyaránt alkalmasabbá tegyék. Belőlük tehát, valamint

⁹ Fejér: C. D. I. 394–397. I. – Szentpétery: Krit. j. 14. sz. (Ld. uo. a rá vonatkozó irodalmat is.)

¹⁰ Fejér: C. D. I. 398–399. I. – Pauler (a 12. jegyzetben i. m.) I. 137. I.

¹¹ Wenzel G.: ÁUO. I. 24–27. I.

¹² Szentpétery csak a teljesen megbízhatókkal foglalkozik Oklevéltanában. (37. I. I. sz. jegyzet.) Mi már témánk miatt sem zárkozhattunk el előlük, bár megengedjük, hogy ezek a darabok még behatóbb vizsgálatot érdemelnek. Azonban úgy érezzük, hogy ez is csak a mi véleményünket fogja majd igazolni.

¹³ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Budapest, 1899. (2. kiad.) I. 137. és II. 591. I.

¹⁴ Pauler i. m. 137. I. – Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900. I. 37. I. – Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza. Budapest, 1890. I. 179. I. – A pannonhalmi rendtörténet (XII. B. 364–365. I.) gyanúsnak tartja. – Szentpétery szerint „A százdi (zasty) monostor javára Péter által Salamon király engedélyével tett adományáról szóló oklevél nem királyi oklevél”. Krit. j. I. füz. 8. I.

¹⁵ 1068-ban a karantánok elleni háborúból való visszatérésük után. Atha nádor fölkerlte a királyt és a herceget; „ut in constructione monasterii sui, quod in honore Sancti Iacobi edificaverat in Zelyz, interesent; quod et factum est”. Scriptores Rerum Hungaricarum. I. 364. I. – Az 1068-as évszámra vonatkozólag ld. Pannonh. rt. XII. B. 329. I.

¹⁶ „...que quidem carta in pergamen litteris veteribus conscripta seriem litterarum condam Ottonis Symigiensis civitatis comitis, fundatoris scilicet ipsius monasterii anno ab incarnatione Domini millesimo sexagesimo primo. Indictione quintadecima emanatarum representans et denotans, sigilloque carens, inter alia hanc clausulam continebat... Tamen quia tam prescripta carta, ut predicatur, sigillo carens, quam etiam dicte littere ipsius conventus Sexardiensis, in probationem et verificatonem propositionis et cause ipsius abbati... insufficiens existentes...” (Dl. 36. I. 19. sz.) A *sigillo carens* kifejezést, véleményünk szerint, úgy kell értelmezni, hogy eredetileg is pecsételetlen volt. Ezért mondja a bíróság (szinte lebecsüléssel) ismételtlen is cartának, hogy megkülönböztesse a bemutatott, de más okból szintén elégtelen bizonyítéknak nyilvánított pecsétes hiteleshelyi (szekszárdi konvent) litterétől.

azokból a Szent László korabeli notitiákból,¹⁷ amelyek alapján a bakonybéli összeírás készült, a valószínűség némi igényével – mégis azt a diplomatikai következtetést levonhatjuk, hogy a XI. század második felében nálunk is felbukkant a királyi engedélyre (anathemára) és tanúkra támaszkodó, de pecsételetlen, tehát a királyi oklevélhez viszonyítva esetleg hiányos külsejű magánoklevél. S ha valóban így áll a dolog, mint a sor utolsó tagja, ebbe a csoportba tartozik, s előbbi megállapításunkat megerősíti az 1079-ből való, s eredetiben is ránk maradt (a veszprémi egyház javára szóló, tehát valószínűleg Veszprémben is készült) Guden-féle oklevél.¹⁸ Ez kétségtelenül királyi licentiával, tanúk alkalmazásával és pecsételetlenül készült, s csak később, a XIII. század elején függesztettek rá valamilyen pecsétet, hogy bizonyítékként használva, mint külsőleg korszerűtlen, ne váljék gyanússá.¹⁹

De, ha valamennyit a királyi pecséttel óhajtották volna is megerősíttetni, s ez az aktus valami okból elmaradt, vagy ha a Radó nádoré és Petrus comesé eredetileg így is volt kiállítva, de ebben a formában nem maradt ránk, az Atha ispánéről pedig csak lekopott volna a pecsét, és a XV. századi bíróság ezért nem fogadta el bizonyítéku, még akkor is mind, vagy ha a Radó nádor- és Péter-féle csak későbbi koholmány, az Athaé (mert a Képes Krónika és Albert király igazolja) és a Gudené (mert elfogadhatóan eredetinek és valódinak mutatkozik), véleményünk szerint amellett bizonyít, hogy a magyar magánjogi írásbeliség, legfeljebb ma még egészen fel nem derített formában, de mégis inkább már a XI. század második felében megszületett. Az utóbbi két oklevél azonban mégis az előbbi, határozottabb állásfoglalásunkat indokolja, ti., hogy első magánokleveleink pecsételetlenek voltak.²⁰ S ha a nyugati szomszédos és távolabbi területek korabeli oklevelesgyakorlatát vizsgáljuk, megnyugtató érzéssel azt találjuk, hogy a mi néhány magánoklevelünk nagyon szépen beleillik abba a nagy kulturális erőfeszítésbe, amely az írásellenes magatartás hosszú korszakát – gazdasági s a reá épülő újabb jogi fejlődés – átlendíteni készült a holtpontra, s átmeneti írásfokozatokkal kísérletezett az oklevélnek általános használatba való állítása irányában. E kísérletezés nyomai: királyi oklevelek utánzatai, pecsételetlen, de aláírt vagy chirographált oklevelek, pecsételetlen s tanúkra vagy anathemára stb. támaszkodó írások.²¹ Az aláírás és intercisio kivételével ezek az elemek és formák a mi XI. századi magánokleveles emlékeinkben is fölismerhetők. Előrebocsáthatjuk, s a következőkben látni is fogjuk, hogy a középkori „élő” magyar diplomatika a nyugati tapasztalatokat

¹⁷ *Szentpétery*: Krit. j. 22. sz. – Jakubovich E.–Pais D.: Ó magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 297. l. – Jakubovich: Mny. 1924. 13–16. l. – Kumorovitz Veszpr. megy. – Fejérfataky L.: Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892. 6. l. stb. – A notitia már önmagában véve is lépést jelent az oklevél felé.

¹⁸ Szövege és fényképe: *Fejérfataky L.* Oklevelek II. István korából. Budapest, 1895. 7–8. l.

¹⁹ *Szentpétery*: Oklevéltan 48. l. 1. sz. jegyzet és 53. l. – 1947 nyarán sikerült a veszprémi püspökség levéltárában levő eredeti megtekinteni: megpecsételése kétségtelenül későbbi keletű.

²⁰ Óvatosságból (a Radó nádor oklevele miatt) legfeljebb azt jegyezzük meg meg, hogy a királyipecsétes magánszerkesztésű oklevél sem elképzelhetetlen abban az időben. Lehetséges, hogy volt már ilyen is, csak kétséget kizáró nyomai nem maradtak ránk. Mégis ez az írásfajta, mint látni fogjuk, újabb fejlődési fokot jelent, s inkább a későbbi évtizedekbe illik bele.

²¹ E kísérletezésre vonatkozólag olv. *Redlich, O.*: Die Privaturkunden des Mittelalters, München-Berlin, 1911. 92–103. l. – A francia pecsételetlen magánoklevélről l. Gandilhonnak a 80. sz. jegyzetben i. művét. – A notitiaszerű feljegyzések magyar irányú hatására magunk mutattunk rá a „Kálmán-kori cartula sigillata” c. értekezésünk 3. §-ában. (Turul 1944–46.)

megindulása óta folyvást értékesítette, míg csak maga is hatalmas és dús lombosított fává nem terebélyesedett.

3. Szent László és Kálmán törvényei s egyéb XI. század végi és XII. századi adataink az írás további térfoglalásáról s a nem királyi pecséthasználattal megindulásáról tanúskodnak. A somogyvári alapítólevél (1091) például úgy rendelkezik, hogy a francia anyaapátság szerzetesei Somogyvározt, s fordítva, s somogyváriak Saint Gilles-ben csak megerősítő pecséttel ellátott ajánló (elbocsátó) levél kíséretében telepedhetnek meg.²² Ez a kánonjogi előírás tehát a somogyvári francia bencésekkel kerül hazánkba.²³ Rövidesen általános jellegű intézkedés formájában átveszi az első esztergomi zsinat is (XIX. c.), elrendelvé, hogy a más püspökségből vagy idegenből jött papokat szintén csak akkor szabad alkalmazni, ha elbocsátólevelet hoztak magukkal.²⁴ A XX. c. előírja, hogy a püspökök egymáshoz csak pecsétes írással ellátott követeket küldhetnek;²⁵ a 34. c. szerint pedig excommunicatiót a püspökök a királlyal és püspöktársaikkal írásban kötelesek közölni.²⁶ Igaz, hogy püspöki írás ebből az időből nem maradt ránk (külföldön is csak emlegetik őket²⁷), mereven mégsem tagadhatjuk, hogy ilyen egyházkormányzati oklevelek valóban készültek is. Az említett rendelkezéseken kívül emellett bizonyít az a tény, hogy ma már aránylag elég sok XI. századi gyűrűspecstet ismerünk. Ha nem használták volna őket, főpapjaink megelégedtek volna a mindenesetre díszesebb drágaköves gyűrűikkel.²⁸ Annak tehát, hogy az ilyenfajta oklevelek nem maradtak fenn, nem az lehet az egyetlen oka, hogy nem is állítottak ki ilyeneket, hanem inkább az, hogy nem birtok vagy más örökjog biztosítására készülvén, időre szóló rendeltetésük betöltése után nem őrizték őket.²⁹

Hasonlóképpen a XI. és XII. század fordulójáról már van adatunk arról is, hogy az előkelőbb állami funkcionáriusok közül többen tudtak írni, vagy legalábbis írni tartottak, vagy ha írásra volt szükségük, ilyenhez fordultak segítségért. Szent László II. törvénye (2. c.) például a Sarkas iudex korában foganatosított szolgálóírással emlékezik meg. Kálmán I. 79. tc.-e előírja, hogy az ispánok a beszédett dénáradoról jegyzéket készítsenek, s küldjék föl Esztergomba. Lehetséges, hogy ez a kíváncsi is csak jámbor óhaj, de esetleges végrehajtásának a lehetőségét mégsem tagadhatjuk, fő-

²² „...sancitum est. ut nullus omnino monachus de monachus. S. Egidii vallis Flaviane sine litteris commendatitiis et sigillo confirmativo in Sumiciensi congregatione recipiat. Et idem decretum de Sumiciensibus apud S. Egidium observetur.” (Marczali H.: Enchiridion 100–102. l.)

²³ Ez a rendelkezés Szt. Benedek regulájából való. 61. fejezetében a következőket olvassuk: „Caveat autem abbas, ne aliquando de alio noto monasterio monachum ad habitandum suscipiat sine consensu abbatis eius aut litteris commendatitiis, quia scriptum est: Quod tibi non vis fieri, alio ne feceris”. Molnár B.: Szent Benedek rendszabályai. Pannonhalma, 1929. – Hogy pedig a bencés apátok már ebben az időben is írtak, az kétségtelen. 1074-ben például Vilmos szekszárdi apát írásban értesíti Géza herceget az ellene és László ellen készített cselről (Scriptores I. 381. l.). s ugyanakkor Gézánál teljesített szolgálatok „Iwanka clericus litteratus. (uo. I. 385. l.)

²⁴ „Nullus clericus de alio episcopatu vel provincia sine commendatitiis litteris suscipiatur.”

²⁵ „Episcopus ad episcopum sine litteris (et) sigillo legacionem non mittant.”

²⁶ „Si quem episcopus excommunicaverit, hoc regi et fratribus suis, datis litteris, indicet.”

²⁷ Bouard, A. Manuel de diplomatique française et pontificale. Paris, 1929. 356. l. 2. sz. jegyzet.

²⁸ Kumorovitz L. B.: Pecséthasználattal 25–26. l.

²⁹ Kumorovitz L. B.: A Kálmán-kori „cartula sigillata”. (Turul 1944–46) 29. és 6. sz. jegyzet.

leg, ha tekintetbe vesszük, hogy egyes ispánoknak udvari papjaik is voltak,³⁰ kik uruknak ez egyszerű írásbeli munkáját ekkor már tényleg elláthatták.

A Kálmán-féle *cartula sigillata*val már jobb a helyzet. Ez azért fontos, mert az már perjogi célzatú magánpecsétetes oklevélnek tekinthető.³¹

Kálmán II. törvénye (2. és 3. §) szerint a keresztények és zsidók kölcsönüzleteit kétféleképpen: szóval vagy írásban lehet megkötni, aszerint, hogy 3 pensanyi vagy ennél nagyobb kölcsönről van szó. Az első esetben (2. §) elegendő a tanúk jelenléte és zálog vétele (vadimonium), az utóbbiaknál (3. §) azonban már pecsétetes írás is szükséges, hogy per esetén a tanúk mellett az írás és pecsét is bizonyítsa a tényállást. Hasonló az eset az ingóságok adás-vételénél is, avval a különbséggel, hogy a keresztények és a zsidók által kötött szerződések adatait értékre való tekintet nélkül, tehát minden esetben pecsétetes írásba is kell foglalni (4. §). Ha perre került a dolog, a „befrt tanúk hite alatt” felmentették a vádlottat (5. §), ellenben írás hiányában a lopás büntetést állapíthatta meg a bíróság, s mellékbüntetésként még a perelt érték tizenkét-szeresének megfizetésével sújthatta a vesztest (7. §). Tekintve, hogy 1 pensa 6–15 aranykoronának felel meg, nem valószínű, hogy akadt volna olyan vásárló, aki 45 aranykoronánál nagyobb értékek vétele esetén nem élt volna a pecsétetes írással, mint a bizonyítást megkönnyítő perjogi biztosítékkal.

Újabb diplomatikai irodalmunkban eddig Jakubovich értékesítette Kálmán II. törvényét, megállapításait azonban a törvény szövegén kívül más adatokkal nem tudta alátámasztani.

Mi is hiszünk a *cartula sigillata* használatában. Igaz, hogy ilyen Kálmán-kori pecsétetes *cartula* eddig még nem bukkant elő levéltáraink limbusából, de csak azért, mert bizonyos időn túl nem volt szükség a *cartula* további őrzésére. Sőt, kölcsönök esetén, a visszafizetést a *cartula* megsemmisítése is követte. De nagy számban se készültek, mert a törvény előírása csak arra az esetre vonatkozott, ha zsidó volt az egyik üzletfél, s a kisebb értékű ügyleteknél továbbra is elegendő maradt a tanúk alkalmazása.

E megfontolásunkat támogatja Márton ispán végrendelete, amely, véleményünk szerint, egyik részében a comes egy *cartulájának* a kétségtelen nyomát őrizte meg, s néhány újabban előkerült XII. századi pecsétgyűrű.

Márton ispán végrendelete valóságos tárháza azoknak a módozatoknak, amelyekkel korának (a XII. század első fele) gondos nagybirtokosa ingó és ingatlan vagyonát szerezte, bővítette, cserékkel kikerekítette, esetleg elidegenftette, s a korabeli jogrend eszközeivel biztosította. Megtudjuk belőle, hogy II. Béla és II. Géza királyok engedélyével birtokát a csatári monostor, a felesége és nagyobbik leánya között osztotta meg. Végrendeletében pontosan megkülönböztette saját szerzeményeit atyai örökségétől, mindenütt feljegyeztette a szerzés módját és körülményeit, hogy a birtoklást az örökösök részére is bizonyíthatóvá tegye. Adománybirtokait és vásárlá-

³⁰ Kálmán I. 5. – Géza hercegnek volt „clericus litteratus”-a. (L. a 23. sz. jegyzet.) Ilyenek lehettek akkoriban már az ispánok udvari papjai, kikről a szabolcsi zsinat (52. c.) is megemlékezik. A XI–XII. század politikai vonatkozású alkalmi írásbeliségéről a krit. j. adatain kívüli tanúskodik a Képes Krónika 90., 114., 117. és 130. § is.

³¹ A „*cartula sigillata*”-ról szóló alábbi fejtegetésem bővebben már megjelent a Turul 1944/46-i évfolyamában. A zsidók áruüzleteiről és pénzkölcsöneiről olv. *Lederer E.*: A középkori pénzüzetek története Magyarországon 1000–1458.) Bp., 1932. 60–65. l.

sait a szóbeliség útján, quaesitorok, datorok, tanúk és pristaldusok alkalmazásával szerezte, s miként már Eckhart is megjegyezte, nem hivatkozik oklevelekre, hanem csak azokra, akik előtt a vétel történt: a tanúkra. Egy helyen mégis frásra is utal a végrendelet, mégpedig a monostornak adott libertinusok második csoportjánál. Az oklevélnek ez az eddig figyelemre nem méltatott, de a XII. századi magánjogi írásbeliség szempontjából rendkívül becses, s kerekdedségével a többitől feltűnően elütő szakasza így hangzik: *Libertos vero, quos emit Martinus comes ab Budriguensisibus, qui vocantur Grab et Odmat, V. domos... Coram quibus empti sunt, nomina hec sunt: Johannes prespositus, Sydemer, Mosy, Illis, Elius, Machabeus filius Laberti, Bas filius Enðre, Opus index Czaldensis, Gregorius filius Gabrielis, Apa filius Sydemer, Ipoli filius Gana, Bolozlou filius Chama, Weteh serviens Ipoliti, Wapussa. Wasardus presbiter hec scripserat.* Az idézett szakasz utolsó mondata világosan bizonyítja, hogy a libertinusok vételét annak idején írásba foglalták.³² Az is feltűnő, hogy ez a szakasz túlnyomó részben a Kálmán II. törvényében előírt adatokat tartalmazza. Megnevezi Márton ispánt, mint vevőt, a libertinusokat, mint a vétel tárgyát, az eladókat, a zsidó és keresztény tanúkat, akik előtt a vétel történt, s végül az ügylet írásbafoglalóját. Az eladók, valamint a tanúk egy része, miként a nevekből megállapítható, zsidó, éppen ezért az ügylet Kálmán rendeletének megfelelően cartula alkalmazásával történt. Bizonyára a kéznél levő cartula alapján fogalmazták meg az oklevélnek ezt a passzusát: ezért követi oly hűen szerkezetében is a törvény gondolatmenetét. De minden kétséget kizáróan cartulára utal az író megnevezése, aki egyszerű vidéki pap (valószínűleg plébános) és nem udvari ember. Az átvétel azért történt, hogy a szerzemény perjogi biztosítékát ennél a tételnél is megjelöljék. A végrendelet több szolgálcsoporthoz nem említi szerzésük módját: ezeket Márton ispán örökölhette. Másutt meg csak azt jegyzi meg, hogy bírói úton, kárpótlásul kapta őket, egynél pedig egyszerűen csak odaveti, hogy vásárolta (írás nélkül) nyilván azért, mert az eladó keresztény volt, ilyenkor pedig cartulára nem volt szükség. A zsidóktól való vásárlás feljegyzése tehát csak a cartula miatt ennyire plasztikus, vagy fordítva: a cartulára való utalás a zsidóktól való vásárlásnak és a törvényhez való ragaszkodásnak az eredménye. Kálmán cartula sigillata-ja tehát nem volt frott malaszt, vagy a király által felállított jámbor kívánalom csupán, hanem élő valóság.

A cartula sigillata tényleges használata mellett közvetve tanúskodnak az újabbban előkerült XII. századi pecsétgyűrűk is. A legrégebbek egyike valószínűleg Uros fia Janusé, aki nádor volt Kálmán és II. István idejében.

A cartula sigillata jogtörténeti vizsgálata szerint ez az írásfajta a Szent László-féle II. törvény 7. §-ának az új kívánalmak szerint való továbbfejlesztéséből származik. Szent László e törvénycikkében a lopott holmival való kereskedés megakadályozására s a vám lerovásának biztosítására az ingóságok adás-vételét nyilvános vásárokhöz kötötte. Ha nem vásáron kötték az üzletet, tárgya pedig lopott holmi volt, halállal bűnhődnek az eladó, a vevő és a tanúk is. Ha a vásáron kívül vett holmi nem lopott jószág, a vevőtől elkobozzák, az eladó az árát veszti, s a tanúk is ugyanannyit fizetnek bírságul. Ez a § az üzletkötés formáit is szabályozza: a szóbeli szerződést a

³² Ez a mondat valószínűleg Márton ispán oklevelének a szerkesztőjétől származik, aki azonban az előtte levő cartulából vehette.

vásárbíró, a vámos és tanúk előtt kell megkötni. Ha ilyen formában is lopott jószág került eladásra, a vevő a bíró és a vámos tanúsága alapján szabadul, a tanúknak azonban bíróság elé kell állítaniuk az eladót, s vele együtt tisztázniuk kell magukat. Kálmán király ezen a ponton újít. II. törvénye révén az üzletkötés, úgy látszik, keresztény és zsidó viszonylatban, függetlenül a vásárok nyilvánosságától (bár ezek továbbra is az árucseré főhelyei), s a hivatalos közegek (vásárbíró és vámos) és tanúk előtt való szóbeli szerződés nehézkes formájának a helyébe (vagy inkább mellé) a ve-gyes magántanúk és a pecsétes írás könnyebb és hosszabb életű bizonyíték nyilván-tartó és biztosító formája lépett. A cartula sigillata tehát nem diszpozitív oklevél, ha-nem a hatóság asszisztenciájának a pótléka (bár vásáron esetleg előtte is készülhetett), s formája mellett (magánjogügyletről szól) nem annyira magánjogi, mint perjogi cél-zatú újítás.

Diplomatikai szempontból azt jegyezhetjük meg róla, hogy az adatrögzítő föl-jegyzéseknek (lerövidített notitia) a szomszédoktól eltanult, s akkoriban nálunk már jól ismert gyakorlatára támaszkodik. Kálmán talán csak abban újított, hogy speciális okokból – s a szóbeliségből határozottabb mértékben kilépve – alakjukat és tartalmu-kat szabályozva, *legális* bizonyítéknyilvántartó formát teremtett belőlük. Márton ispán cartuláját presbyter, azaz plébános írta. Ez azért fontos körülmény, mert azt is bizo-nyítja, hogy a XII. század elején az írás – és bár kezdetleges fokon – az oklevélszer-kesztés mestersége a káptalanokon és monostorokon túlhaladva, már a plébániákon (és vásárokon?) talált otthonra. Szinte úgy látszik, hogy Kálmán király éppen ezen új sriptorok képességeihez mérten szabta meg a cartula szerkezetét.

Hogy meddig tartott a cartula használata, éppen hiányuk miatt pontosan nem tudjuk megállapítani. Bizonyára nem sokáig. Az 1251. évi zsidóprivilegium már csak tanút kíván a zálogüzleteknél, de azt se okvetlenül. E kedvező körülményből ítélve valószínűnek látszik, hogy már a XII. század második felében e részben is visszatér-tek a kisebb üzleteknél használatos régi szóbeliségre.

4. Minden, amit főleg az egyházkormányzati oklevélről, s a Kálmán-féle ingósági és hitelüzleti cartuláról mondtunk, feltűnővé teszi azt a jelenséget, hogy a XI. századvégi birtokjogi pecsételten magánoklevél, Guden cartája óta, formailag a királyi oklevél felé való eltolódást mutat, s nem veszi fel a magánoklevél önálló kön-tösét. Ezek az oklevelek ugyanis továbbra is a király engedelmével történt magán-in-gatlanvagyon átruházásáról szólnak, de egy-két kivételtől eltekintve, már pecséttel, mégpedig *királyi pecséttel* vannak megerősítve.

A királyi engedély és pecsét alapján, s mint látni fogjuk, még más okból is, diplomatikánk a királyi oklevelek csoportjába sorozta őket.³³

Sorukat David duxnak a tihanyi apátság részére szóló adományáról 1091 táján kelt oklevele nyitja meg. Valószínűleg Tihanyban írták, s Szent László király pecsétjét találjuk rajta.

Két csoportra lehet őket osztani: A) A David duxé, a somogyvári (1091), az I. László féle 1093 a pannonhalmi conscritio a II. István korabeli Acha- és Fila-féle, a II. Béla korabeli és András remete adományáról, a II. Géza korabeli s Márton ispán végrendeletét tartalmazó, valamint az Adalbert-féle 1153 körül kelt oklevél, Szentpé-

³³ *Szentpétery*: Oklevéltan 47–48. l.

tery szerint, vidéken, az érdekelt egyházak scriptorai által szerkesztetett meg. Ebbe a csoportba számítható az 1113-i zobori conscriptio, amelyet a monostor különböző időben s részben a szóbeliség útján szerzett birtokainak az írásos megrögzítésére Gaufrédus apát szintén otthon szerkesztett meg, de királyi pecséttel is megerősített. Ilyen az 1135-ben készült bozói conscriptio is.³⁴ A magánjogi írásbeliség vidéki központjai ezek szerint tehát: Tihany, Somogyvár, Győr, Veszprém, Pannonhalma, Csátár, Zobor, Bozók és más, eddig még ismeretlen helyek.

B) A magánintézkedést tartalmazó királyi pecsétes oklevelek második csoportjába tartozik Bandi fiainak: Ogiuznak és testvéreinek: Miscanák, az almádi monostor alapításáról szóló két (1117. és 1121.) oklevele a Scines asszony adományáról (1146), a Fulco hospes végrendeletéről (1146), a Margit úrnő adományáról (1152), a Martyrius érsek adományáról (1156), Walferus ispánnak a Quizun-i apátság megalapításáról szóló oklevele (1157), az Adorján fia István adományáról (1157–58), a Miske ispán fiának, Istvánnak végrendeletéről (1164), a Pázmány fia Farkas végrendeletéről (1165), a Konrád királyi jobbágy adományáról (1172) és a Csaba comes végrendeletéről (1177) szóló oklevél.³⁵ Ezeket, Szentpétery szerint, a királyi notarius az oklevélnyerő egyház és a disponáló fél megbizottjával együttesen szerkeszthette meg. Erre vall az egymásétól eltérő szerkezetük és írásuk, s a bennük szereplő *scribere, dictavit, notarius huius carte* stb. kifejezések pedig csak a fogalmazásra érthetők.³⁶

C) De már közelgett, s III. Bélával be is köszöntött az az idő, amikor az oklevélnyerőnek vagy szerzőjének (?) az oklevél előállításában való részvétele megszűnt. Ez a folyamat természetesen lassú, de mégis észrevehető. Az eddig említett magánjogi intézkedést tartalmazó királyi pecsétes oklevelekben ugyanis túlnyomórészt az adománytevő vagy végrendelező fél beszél, mégpedig (mint a kicsi oklevelekben) egyes számban, Ego-val kezdve. Az egész műfajban ez az általános gyakorlat. A David dux, András remete és Márton comes oklevele harmadik személyben (nem a király nevében) szól. De a Fulcerius veszprémi prépost 1164-i intézkedését megerősítő oklevél már a maga egészében a királyi kancellária terméke.³⁷ Mindvégig a király beszél benne, bizonyára azért, mert szerzője udvari ember volt, aki teljesen a notarius (Becen) tollára bízhatta ügyét.³⁸ Ugyanilyen Dobica fiának, Vidónak, a Johanniták javára tett 1166-i rendelkezéséről szóló oklevél.³⁹ Jellemző az új megoldási kísérletre, hogy az oklevél végén, külön szakaszban Vidó is megszólal, s fia és felesége javára intézkedik,⁴⁰ bizonyára azért, mert a notarius nem jegyezte föl pontosan az adatokat,

³⁴ Szentpétery: Krit. j. 23., 24., 29., 52., 53., 67., 74., 83., 46. és 59. sz.

³⁵ Uo. I. 517. l. – Magyar Nyelv 1927. 360. l. 72., 73., 82., 84. Szentpétery szerint hamis. Újabbban azonban megállapítást nyert (Csóka L. szíves közlése), hogy a pannonhalmi oklevél interpolált alakja nem a XIII., hanem a XII. sz. elején készült; a Walfer-féle oklevélnek a pannonh.-ból átvett részei nem kelhetnek gyanút. 90., 105., 110., 120. és 128. sz.

³⁶ Szentpétery: Oklevéltan 60. l.

³⁷ Szentpétery: Krit. j. 106. sz.

³⁸ Az oklevél szerint Fulcerius a királynak és atyjának a káplánja volt.

³⁹ Szentpétery: Krit. j. 111. sz.

⁴⁰ „Alia predia quamdiu vixero, ad usum vite mee tenere volo, Post decessum vero meum de tribus prediis filio meo Merifa do duo, scilicet Nadesuh et predium S. Michaelis et medietatem magni predii S. Georgii, aliam vero medietatem uxori mee dedi.” Fejér: C. d. II. 174. l.

s a hiányt Vidó így pótolta. Hasonló a helyzet a Benedek ispán 1171-i végrendelezésénél is.⁴¹ Ezt is Becen notarius fogalmazta a kancellária szokott stílusában,⁴² de a végén Benedek is megszólal benne, hogy valamit erőteljesebben kiemeljen.⁴³ A gyakorlat azonban ekkor még nem egységes, mert utána a Caba-féle oklevélben ismét csak a végrendelező fél szólal meg. Végleg lezárják a fejlődést Simon mester veszpémi kanonok (1174–1178) végrendelezéséről (?) és Marcell prépost nejének, Froa asszonynak a birtokeladásáról készült (1181) oklevelek, melyek már egyedül csak a király nevében vannak kiállítva.⁴⁴ A Caba oklevelével tehát a magánjogi természetű intézkedésekről szóló magánszerkesztésű királyi pecsétes oklevélfajta megszűnik, s a Fulcerius prépost, Vidó, Benedek ispán, Simon kanonok és Froa asszony rendelkezéséről szóló oklevelekkel a királyi pecsétet használó magánjogi írásbeliség az udvari oklevéladásba torkollik. Velük, úgy látszik, Becen notariusnak a kezdeményezésére, a sor harmadik csoportjaként, az eddigi kísérletezést és ingadozást lezárva, megszületik az egységes szerkezetű királyi oklevél. A végrendeletük vagy adományuk stb. írásba foglalásáért a királyi kancelláriához forduló felek az őt kiszolgáló notariusnak ezóta nem szerkesztőtársai többé, hanem csak ügyük előadói. Úgy látszik, Froa asszony oklevelének a királyi írásbeliségre vonatkozó passzusa a komoly reform szándékából íródott,⁴⁵ s az eddig ingadozó gyakorlat a kancelláriával együtt III. Béla alatt tényleg megszilárdult. Mivel a királyi kancellária a magánjogügyletek egy fontos részének a saját írásbeliségébe való bevonásával új munkát vállalt, királyi megerősítésük „ezentúl úgy történik, hogy a megerősítő oklevél a király nevében van fogalmazva; ő beszél el a jogi cselekmény megtörténtét, s a királyi megerősítésnek ez a módja ettől kezdve véglegessé is válik.”⁴⁶ Ez az újítás azért logikus, mert a királyi licentiával történt magánadományozásoknál és végrendelezéseknél az adományozó akarata az örökösödési jog szempontjából nem egészen szabad, s a királyi kegy éppen a köz- vagy nemzetségi jogi akadályt szünteti meg. Nélküle az ilyen rendelkezés sebezhető volna. A felmentés igazolásának a korábbinál kétségtelenül kifejezőbb írásformája a királyi oklevél.

5. A mások magánjogi cselekményéről, de királyi pecséttel ellátott oklevelek, mint már említettük, azon az alapon választhatók el a királyi oklevelektől, hogy bennük, a jelzett kivételektől eltekintve, általában az intézkedő fél, az oklevél (egyik?) szerzője beszél. Eltérő esetekben már nehezebb a dolog, de szerencsére, mint ugyan-

⁴¹ *Szentpétery*: Krit. j. 116. sz.

⁴² „Scriba regis scripsit Benedicto.”

⁴³ „De cetero eciam scire debetis, quod ego Benedic filium fratris mei Egidium mihi in filium adoptionis elegi, dedique, sibi tria predia: Bala, Kophus, Luos.” (*Jakubovich-Pais*: Ó-magyar olvk. 47. l.)

⁴⁴ *Szentpétery*: Krit. j. 126. és 130. sz.

⁴⁵ Íme a híres arenga: „Quoniam ex defectu nature humane in memoriam rerum preteritarum per temporum successus de facili surrepit oblivio, dignum est scripto supportari et confirmari, quod inter legitimas contractum est personas. Quatinus scripti confirmatione et virorum idoneorum testificatione inviolabiliter constet inconsummum, quod ego B. illustrissimus rex Hungariae considerans et in futurum mee regie maiestati precavens, ne aliqua causa in mei presentia ventilata et definita in irritum redigatur, necessarium duxi, ut negotium quodlibet in audientia celsitudinis mee discussum scripti testimonio confirmetur”. *Fejérpatak* L.: III. Béla király oklevelei, Budapest, 1900. 29. l.

⁴⁶ *Szentpétery*: Oklevéltan 61. l. A bevezető Ego-t felváltja a Nos.

csak láttuk, az ilyen esetek száma csekély. Változékony természetüknek megfelelően, merev általánosításoktól tartózkodva, egyénileg kell bánnunk ezen írásainkkal, mert még mindig meglepetéseket rejtegethetnek. Nem lehetetlen, hogy ilyenek van dolgunk Márton ispán nejének, Magdolna asszonynak, az általuk alapított csatári monostornak és saját gyermekeinek tett adományáról szóló, 1141 és 1146 közötti időben kelt oklevelében.⁴⁷ Eddig mi is a királyi pecsétes magánoklevelek csoportjába soroztuk. Azonban több körülmény más eredményre utal. 1. Az oklevél Magdolna asszony nevében szól. 2. A királyi licentiáról és consensusról nincs benne szó, ami nem fogható pusztán véletlen elnézésre, hanem valószínűleg azért maradt el, mert egy, a férjétől dotaliciumként kapott, meg egy vásárolt prediumáról, 6 szőlőkertről és több ingóságról, a saját, vitán felül álló rendelkezési joga alapján intézkedett, miután férje, királyi engedéllyel, már korábban disponált közös családi vagyonukról. Úgy látszik erre céloz az anathema-formulában is, amikor kiemeli, hogy saját vagyonáról és nem a máséról rendelkezett („...de meis propriis, non de rebus alienis ordinavi”). Megpecsételésről sem történik oklevelében említés. Mivel csak az admonti kódexben lévő közel egykorú másolatát bírjuk, pecsétjére vonatkozólag nem állíthatunk minden kétséget kizáróan biztosat. Ellenben fontos tény, hogy chirographum volt. Azért, a királyi licentia hiányából következtetve, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy nem is volt megpecsételve, hanem francia modorban, chirographalással hitelesítették.⁴⁸ Ez azért is hihető, mert a csatári monostorban szerkeszthették, ahol a XIII. század közepéig nem használtak konventi pecsétet, az apátét pedig, ha egyáltalában lett volna is neki akkoriban, az ügyben való érdekelttségük miatt nem alkalmazhatták.⁴⁹ Pecsét hiányában két hitelesítési mód közül választhattak: vagy királyi pecsétet kérnek, vagy chirographálnak. Mivel az első eset kényelmetlen volt és fölöslegesnek is mutatkozott, az általuk ismert francia hitelesítési módszert, az intercidálást választották, s formailag is *magánoklevelet* produkáltak. De valószínűleg azért is chirographáltak, mert oklevélre volt szükség: az egyikre Magdolna asszony, a másikra a konvent tartatható igényt. Megoldásuk különben sem volt merész, mert már ismerte Feliciánus érsek (1134) is, s mint még látni fogjuk, a század nyolcvanas éveiben az első oklevélkiadó káptalanok is (valószínűleg) pecsét nélkül, így hitelesítik kiadványaikat. (Ld. a 9. §-t).

Ugyancsak eltér, és nem szándékolt, ezért elszigetelten maradt haladást jelent a magánjogi írásbeliség korabeli gyakorlatához képest Eusidinus comesnek a barsi plébánia megalapításáról szóló s Martyrius érsek által 1156-ban szerkesztett és saját pecsétjével ellátott oklevele.⁵⁰ Formailag egyházi hatósági oklevél ez a királyipecsétes magánrendelkezések modorában kiállítva. Eusidinus maga kérte az érseket adománya

⁴⁷ *Szentpétery*: Krit. j. 75. sz. – Szövege: Magyar Könyvszemle 1893. 18–20. l.

⁴⁸ *Szentpétery*: Oklevéltan 73. l. és 4. sz. jegyzet. – *Kumorovitz*: Pecséthasználat 29. l.

⁴⁹ *Kumorovitz*: Pecséthasználat 43. l. – A Márton ispán oklevelének franciás vonásaira vonatkozólag olv.: *Bárczi G.*: Az árpádkori magyar hangjelölés c, ch és sch jelehez. (Melich- Emlékkönyv, 1942. 33. l.) Magdolna asszony oklevele pedig a férjével egyidejűleg s ugyanabban az íróhelyben készült. (*Szentpétery*: krit. j. 75. sz.)

⁵⁰ Mon. Strig. Eccl. I. 109. l. – „Eiusdem Euzidini rogatu placuit archiepiscopo, ut huiusmodi mee et Euzidini confessionis statutum ob multimodam detrahentium atque calumpniantium versutias proprio sigillo confirmatum posterorum memorie irrefragibiliter observandum relinqueret.”

megerősítésére, valószínűleg azért, mert ő volt az egyházmegye ordinarius, s bővítette is az alapító adományát. Hogy oklevélfajta tekintetében nem tudatos újítással van dolgunk, bizonyítja az a körülmény, hogy Martyrius még ugyanebben az esztendőben az esztergomi egyház javára tett adományáról szóló és saját maga szerkesztette oklevelére két királyi pecsétet kért és kapott.⁵¹

6. A XII. század első felében néhány perjogi fráterterméssel is találkozunk. Kettő közülük magányszerkesztésű királyi pecsétes ítéletlevél. Az egyik a zabori (1111), a másik a bakonybéli (1131).⁵² Az első a király megbízásából eljáró esztergomi érsek ítéletét tartalmazza, s Gaufredus apát írhatta, a másodikban pedig szintén a király megbízásából ítélező Belus nádor döntését szerkesztették meg, valószínűleg Bakonybélben. Lényegesen különbözik tőlük Gervarius nyitrai püspöknek a pannonhalmi monostor ügyében hozott ítéletéről (1105–1116) a Liber ruberben fennmaradt notitia-szerű feljegyzése,⁵³ amelyet, úgy látszik, Pannonhalmán „pro privata notitia” szerkesztettek meg, de az is lehetséges, hogy királyi pecsétje volt az eredetinek, s akkor az előbbi csoportba tartozik – s Felicianus érseknek a zágrábi püspökség birtokperében, 1134-ben kiállított saját pecsétes chirographált ítéletlevele.⁵⁴ Az érseket is a király delegálta, aki saját szerkesztésű és nyugatias (francia?) külsejű ítéletlevelével megteremtette az első ismert magyar egyházi hatósági oklevelet.

A középkori magyar királyi oklevél körülbelül III. Béláig (a magánoklevél még később is) nem dispositív írás, hanem bizonyítékbiztosító eszköz, s elsődleges célja a tanúbizonyítás előmozdítása volt.⁵⁵ A birtokperekben a bírói ítélet két lényegesen különböző alkatrészből áll: 1. rendezi a bizonyítás kérdését, és 2. eldönti a felek közötti jogi problémát, azaz: vagy megerősíti a közöttük fennálló régebbi jogviszonyt, vagy újat állapít meg.⁵⁶ Az eredmény tehát a fél szempontjából magánjogi természetű. Mivel korszakunkban az ítéletet a bíróságok még nem foglalták hivatalból írásba, bizonyíték nyilvántartási okból az érdekeltnek, ha jónak látta, magának kellett erről gondoskodnia. Ez a magyarázata annak, hogy a XII. század első feléből ránk maradt ítéletlevelek is, legalább részben, a magánjogi írásbeliség műhelyeiben, és annak még vajúdó, ezért változatos formái szerint készültek. A franciás műveltségű Felicianus érsek, mint láttuk, itt is rendezően avatkozott be, s a század második felében a király nevében hozott ítéletlevelek megszerkesztése a királyi kancellária feladatává lett.

Az eddig elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a jogi írásbeliség tudománya a XI. és XII. század fordulóján a királyi udvarból a vidékre is kisugárzott, és a nagyobb egyházi gócpontokban talált otthonra. Produktumai között, a magánjog vonalán, ingósági és hitelüzleti cartulákat, néhány (pecsétes és pecsételetlen) birtokjogi magánoklevelet, túlnyomórészt pedig királyi pecséttel megerősített idegen szerkesztésű, vagy egészen királyi oklevélbe foglalt magánadományról és végrende-

⁵¹ *Szentpétery*: Krit. j. 84. sz. – Mon. Strig. Eccl. 107. 1.: „Ne vero cuiquam successorum meorum eas subtrahere, diminuerere vel mutare liceat, per presentis privilegii paginam sanciri constitui, et regii impressione sigilli, tam aurei, quam cerei, totius regni assensu stabiliri feci”.

⁵² *Szentpétery*: Krit. j. 43. és 57. sz.

⁵³ *Pannonh. rt.* I. 594. l.

⁵⁴ *Smičiklas, T.*: Codex diplomaticus... Zágráb, 1904. II. 42. l.

⁵⁵ *Kumorovitz*: Pecséthasználat 33–34. l.

⁵⁶ *Timon A.*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1919. 496. l.

letről szóló okleveleket különböztetünk meg, s ugyanezekben a műhelyekben láttak napvilágot korszakunk perjogi írásbeliségének a produktumai is.

7. Most már az a kérdés, hogy miért nem gyökeresedett meg, és nem fejlődött tovább a XI. századvégi pecsét nélküli magánoklevél. Vagy miért szorult rá az ingatlan kapcsolatos írásbeliség oly sokáig a királyi pecsétre? Ez két okra vezethető vissza: az egyik az ingatlanvagyon elidegenítési, adományozási és örökösödési jogának sajátos hazai alakulása, a másik pedig a külföldi oklevelesgyakorlat hatása.⁵⁷

Szent István törvényei létrehozták a magánbirtokot, a családi vagyont, a teljes szabadrendelkezési joggal. Megállapította azt is, hogy a birtokos kinek adhatja vagyonát: feleségének, fiának, rokonainak, vagy az egyháznak. Az egyházi vagyont a király oltalmába helyezi, akinek úgy kell ügyelnie rá, mint a sajátjára. Szent László fenntartja Szent István rendelkezéseit, de még jobban hangsúlyozza az egyházi vagyon elidegeníthetetlenségét.⁵⁸ Kálmán koráig általánosságban mindenki, úgy látszik, szabadon is igyekezett rendelkezni vagyonával. Bizonyítja ezt az a sok adomány, amelyet Szent István óta az egyház javára tettek. Az egyházak éltek is a Szent Istvántól biztosított királyi oltalommal, ezért is kértek nyert adományaikról királyi oklevelet. A Radó-, Atha-, Péter- és Guden-féle oklevelekből viszont arra is következtethetünk, hogy már kezdetüktől fogva jelentkezhettek új örökösödési jogunkban egyrészt a régi nemzetségi jog igénye, másfelől pedig a nyugatias hűbérjogi megköttöttség, az aviticitas és fiscalitas elve,⁵⁹ s végül mind a kettő Kálmán törvénykönyvében is kapott helyet.

Így az I. törvény 20. cikkelyében Kálmán elrendeli, hogy „minden Szent István ajándékozta birtok az emberi utódlás bármely örökösét megillessze; a többi királyoktól adott birtok azonban csak atyáról fiúra szálljon, s ha ez nincs, következze a férfitestvér, és ennek halála után az ő fiai se rekesztessenek ki az örökségből. Ha férfitestvér nincs, akkor az örökség a királynak jusson”. A 21. törvénycikkben pedig: „Vásárolt örökség egy örököstől se vétessék el, csak igazoltassék, tanúskodással, végrendelettel.”⁶⁰ Kálmán törvénye az egyházat annyiban érintette, hogy „a királyi ado-

⁵⁷ Erre a kérdésre már Szentpétery rámutatott. Oklevéltan 48. l. – Ld. még *Kumorovitz*: Pecséthesz-nálat 17. §.

⁵⁸ Erdélyi L.: *Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon*. Budapest, 1913. 24. l. (Egyházi vagyon.) – Szt. István I.: 1., 2., 6. és 7. c.; II.: 1. és 2. c.; Szt. László I.: 23. c. – Meg kell jegyeznünk, hogy itt csak a XI–XII. századi birtokjogra (és csak diplomatikai vonatkozásban) vagyunk tekintettel. Erdélyi adatain és az okleveleken kívül véleményünk megformálásában *Murarik A.* (A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok 1934. Pótfüzet) és *Váczy P.* (A hűbériség szerepe Szent István királyságában. Századok 1932. 9–10. sz.) *Walferus E.* (Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban, Századok 1931. 134–167. l.; 259–272. l.) cikkeire, továbbá *Eckhart F.*-nek Somogyi F. könyvéről (Végrendekezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig) a Századokban (1938. 80–87. L.) megjelent bírálatára támaszkodtunk.

⁵⁹ Erre utal a már bennük, de főleg a későbbiekben szereplő királyi engedélynek (licentia, consensus) s szülők, rokonok, gyermekek és testvérek hozzájárulásának az emlegetése. A magyar példák mellett olv. még *Luchaire*-nek a 66. sz. jegyzetben i. művét. (172. l.)

⁶⁰ I. 20.: „Possessio quelibet a sancto Stephano data humane successionis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de fratre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii etiam post mortem illius non exheredentur. Germanus autem predictus si non inveniatur, regi hereditas deputetur”. I. 21.: „Hereditas emptitia nulli heredi auferatur, sed tantum eodem testimonio confirmetur”.

mányokból az egyház javára sem lehetett végrendelkezni, s ajándékot adni királyi engedély és jóváhagyás nélkül.”⁶¹ A magánadományokról és végrendelkezésekről fennmaradt oklevelekben a XI. század óta refrénszerűen ismétlődő „regia licentia” és „regia permissio”, úgy látszik, az örökösödés e kétirányú megkötöttségét volt hivatva esetről esetre feloldani, s az egyház részére való adományozást is engedélyezni. De még akkor is, ha az ősi szállásbirtokból és vásárolt birtokából akart valaki adományozni vagy végrendelkezni, biztonság kedvéért ajánlatos volt kimutatni a birtok adományozhatási természetét. Ilyen esetekben, miként a törvény elő is írta (21. c.), célszerű volt, s az adományozónak, de főleg az adománynyerőnek érdekében is állott, hogy alkalmas tanúkkal (petitorok, quesitorok) a királyhoz forduljon, aki az örökösök mellett, a fiscalitas elvénél fogva, maga is érdekelt fél volt. Az aktus pedig a licentiát és tanúkat feltüntető magánoklevéllel, de még biztosabb formában királyi oklevéllel, vagy ha azt mások szerkesztették meg, a királyi pecsét ráerősítésével fejeződött be.⁶² A királyi pecsét ilyenkor az ügy törvényes voltát és a király hozzájárulását jelentette.

Mivel a XII. század közepéig terjedő időből kizárólag csak az egyházak részére kiállított (királyi és magán) adománylevelek és végrendeletek maradtak ránk, úgy látszik, hogy ezen örökösödési és vagyonátruházási rendelkezéseknek, talán társadalmi, birtoktopográfiai és nem utolsósorban kulturális okokból, ebben a korszakban csak egyházi viszonylatban keletkezett írásbeli csapadéka, világi viszonylatban azonban nem. A laikus közönség ugyanis, egy-két kivételtől eltekintve, a XI–XII. században, szórványosan a XIII. században is, nagyrészt még osztatlan birtokon, nemzetiégi keretben él, hagyományaik és vérségi kapcsolataik erősek, birtokügyleteikben, osztályaikban, hagyatékaikban tehát megelégszenek a műveltségüknek megfelelőbb és intézményesen is megszervezett jogi szóbeliséggel, a hivatalos és magán tanúk bizonyosságával, emlékezetével. Földjük nem annyira szétszórt, mint a hívek adományaiból darabonként összegyűjtött egyházi birtoktestek, amelyek sokszor szerte az országban fekszenek, és nem ritkán a szomszédok szerzési vágyának is tárgyai.⁶³ A vérségi kapcsolatot és egyenes ági örökösöt nélkülöző egyházi testület vagyonuk szerzésében, biztosításában és védelmében nem hagyatkozhattak az irányukban nem is mindig figyelmes szóbeliségre, s műveltségüknek és külföldi tradícióiknak megfe-

⁶¹ Erdélyi értelmezése szerint. (Egyházi vagyon... 24. l.)

⁶² A százi oklevél (1067 körül) arengája már mint régi szokást említi a királyi licentiát és az előkelőségek tanúskodását a birtokátruházásoknál: „Providentia antiquorum sapientum et consuetudo obtinuit, ut quispiam cuilibet persone in regno Pannonico quid stabilire decrevit, et quod stabilire fore velit, id prelibati regis licentia et omnium tam principum quam episcoporum testimonio et sub huius chirographo debeat memorie commendare temporibus futuris. Quam consuetudinem rationabilem considerans, ego Petrus, hoc scriptum fieri postulavi ad recordationem et confirmationem temporibus presentibus et futuris”. (Wenzel: ÁUO. I. 24. l.) Ez az arenga azonban, ha későbbi átdolgozás eredménye is csupán, jól érzékelteti a Kálmán intézkedései nyomán véglegesen meghonosodott és már tudatosan alkalmazott gyakorlatot. Váczy (tévesen?) már a XI. század közepére vonatkozólag értékesíti ezt az érdekes adatot. (Váczy, a 64. sz. jegyzetben i. m. 610. l.)

⁶³ Erről tanúskodnak a korabeli birtokperekről szóló oklevelek, főleg az 1111-i zabori ítélettel. (Szentpétery: Krit. j. 43. sz.) Az adományozással kapcsolatos szeszélyeskedésnek már Szt. László igyekszik véget vetni: „Si quis res suas aut predia uni dederit ecclesie, nulla interveniente causa subtrahere audeat et dare alie”. (I.: 23. c.)

lelőbb s az adatokat tökéletesen konzerváló bizonyítéknyilvántartó formát, az írást veszik igénybe.⁶⁴ Természetes, hogy a legnagyobb tekintélyhez, a királyhoz fordulnak írásért a szóbeliség útján szerzett birtokaik számbavételével (*conscriptio*), írást kérnek a királytól, ha új adományt kapnak, ha perükben ítéletet hoznak, vagy ha cserét eszközölnek. Eleinte maguk szerkesztenek maguknak az adományozó nevében szóló s a királyi licentián, az előkelőségek tanúskodásán és esetleg anathemán alapuló pecsétletlen, tehát formailag teljesen magánjellegű oklevelet, később, a *fiscalitas* elvének és a nemzeti jog kívánalmainak erőteljesebb érvényesülése, főleg pedig Kálmán rendelkezései óta, többnyire maguk, otthon fogalmazzák meg a kívánt oklevelet, majd bevárják az országban mozgó uralkodót, s miután legfelsőbb jóváhagyását megkapták, ennek bizonyosságául, pecsétjét kérik bemutatott írásukra. Máskor az érdekeltekkel maguk mennek a királyi udvarba, s ott szereznek ügyükről oklevelet. Ez a magyarázata annak, hogy Szent László uralkodásának közepe, de főleg Kálmán óta III. Béláig két csoportját különböztette meg eddig a királyi okleveleknek a magyar diplomatika: 1. olyanokat, amelyek egészen a királyi akarat és írószerv termékei, és 2. olyanokat, amelyeket az érdekelt egyház az adományozóval egyetértésben szerkesztett meg, s az uralkodó az intézkedéshez való hozzájárulása jeléül saját pecsétjével megerősített. Ez utóbbiak, éppen azért, mert az adománytevők beleegyezésével és nevében az érdekelt egyházak *scriptoriumaiban* készültek, valójában inkább a magánoklevél jellegével bírnak, noha diplomatikánk, mint már említettük, a királyi pecsét alapján ezeket is királyi okleveleknek minősítette. Amikor tehát a XII. század elején a nem királyi pecsétes írások hirtelen és sokfelé történt emlegetése, s néhányuk a megjelenése idején egyszerre törést tapasztalunk a birtokjogi magánoklevélnek a kétségtelenül megindult gyakorlatában, a magánfelek által elkészített királyi pecsétes oklevelek csoportjára kell gondolnunk. Ugyanis valójában nem az történt, hogy a magánjogi írásbeliség a XI. és XII. század fordulóján nehezen akart meghonosodni nálunk, hanem az, hogy a királyi *consensus* közjogi aktusának szükséges volta miatt a királyi oklevél és pecsét rendkívüli tekintélye az örökjogot tartalmazó magánügyleteket is a királyi oklevéladás, vagy legalábbis a királyi pecsét büvökörébe vonta. III. Béla ezt az oklevélfajtát kiküszöbölte, s ezután, legalább egy ideig, minden nagyobb ügy a királyi kancelláriában foglaltatott írásba. A nagyobb adományok a XII. század végén inkább a királyoktól valók, a magánosok pedig a régi nemzeti nagy vagyonok felbomlása és családok kezén való elhatárolódása miatt már csak kisebb mértékben adakozhattak. Ezeket pedig a hiteleshelyek is írásba foglalhatták.⁶⁵

Azonban ezek az oklevelek szerzőiknek az érdekét is szolgálták, s az egyház kezében lévő írás az ő oklevelük is volt. A legtöbb dator és végrendelező ugyanis korszakunkban rendszerint magvaszakadt ember, aki az egyházon kívül egyidejűleg ol-

⁶⁴ Az íráshasználat kulturális talajban gyökeredzik, amint azt Steinacker meggyőzően kimutatta. (Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde, 100–101. l.) Karwinkel téved, amikor azt mondja, hogy a hűbériséget természeténél fogva nem érdekli az oklevél (*Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht*. 1036. 3–4. l. *Forschungen zum deutschen Recht*. II. 2., a *Schriften der Akademie für deutsches Recht*-ben.) – Az „intézményesen megszervezett” magyar jogi szóbeliségről olv. *Eckhart F.*: Hiteleshelyeink eredete és jelentősége (Századok 1913. 642–643. l.) és *Váczy P.*: A magyar királyság központi igazgatása a XI–XII. században. (Domanovszky-Emlékkönyv 1937. 607–624. l.)

⁶⁵ A megindult fejlődést a kezdeti ingadozás már nem bántja meg.

dalági, leányági örökösait, unokáit, adoptált gyermekeit, sőt nem egy esetben szolgálait is részesíti adományban vagy hagyatékban, amihez talán éppen a megadómanyozott egyház segítségével szerezte meg a fiscalitas és aviticitas köteleke alól a királyi felmentést. Az egyház birtokában lévő oklevél tehát ezeknek a jogait is hivatva volt nyilvántartani és a jövőre biztosítani. Ez az oklevélfajta tehát kezdettől fogva nevelő hatással is volt a világi társadalomra, s fokozatosan előkészítette az írással való megbarátkozásra. (Ld. a 9. §-t.)

Giry szerint az a szokás, hogy egyes magánszemélyek adomány- és egyéb természetű okleveleiket a királlyal vagy seniorjaikkal ratifikáltatták, nagyon régi. Angliában már a VII. századból vannak rá példák, Franciaországban a legrégebb nyomok a karolingi korba vezetnek, virágzásának az ideje pedig a X. század vége. Meghonosodásának oka a társadalom hűbéri szervezetében keresendő: a vazallus csak seniorjának a beleegyezésével rendelkezhetett birtoka fölött. Capet Hugó (987–996) a bemutatott oklevelek alsó margójára keresztet rajzolt hozzájárulásának a jeléül. Róbert király (996–1031) folytatta ezt a gyakorlatot. Végrehajtása a legváltozatosabb módon történt. Néha az oklevél befejező formulában emlékeznek meg a jóváhagyásról, máskor viszont a királyi diplomák megerősítő jegyeit vezetik rá a magánoklevélre. Ilyen a királyi aláírás, a kereszt, a királyi kancellár vagy a tanúk aláírása. Ismét más-más megelégszenek a puszta monogrammal, vagy a királyi pecsétnek az oklevélre való függesztésével. I. Henriknél (1031–1060) már megállapodik a gyakorlat. A megerősítés módja ekkor: monogramm, kereszt, a kancellár aláírása és pecsét, megfelelő záradékkal. A XII. század elején fokozatosan szünni kezd ez az oklevélfajta, s helyet ad a magánpecsétetes okleveleknek.⁶⁶ Az írásbeliségnek ez az átalakulása, érzésünk szerint, a rendi fejlődéssel hozható kapcsolatba.

Németországban az ilyen oklevelek ritkák, s nyilván francia hatás eredményeként a birodalom nyugati területéről valók. Később szaporodik a számuk, és keleten is feltűnnek még a XIII. században is.⁶⁷ A magyar élő diplomatikába a jogi hatással együtt mind a két irányból eljuthatott a minta, de a fennmaradt enmő okleveleink inkább francia impulzusra utalnak. Már a tihanyi oklevélben vannak francia reminiscenciák. Közvetlenebbé a somogyvári apátság alapítása utáni időben lett a francia hatás, mert ennek lakói még a XIII. század elején is túlnyomóan francia szerzetesek voltak. Egyiküknek a műve lehet az 1091-i somogyvári alapító is, amelyet a király pecsétjével megerősített.⁶⁸

Hogy nálunk hosszabb ideig maradtak használatban, azt a magyar okleveles gyakorlat primitívebb voltán kívül a magyar társadalom és birtokjog vontatottabb fejlődésének kell tulajdonítanunk.

8. A magánadományokról szóló idegen szerkesztésű királyi pecsétetes oklevelek fajtája tehát idegen szellemű indításra, de hazai jogi igények írásbeli kielégítésére alakult ki nálunk, s ugyanezen királyi consensus szükséges volta akadályozta meg a magyar „magán”-oklevelesgyakorlatnak a XII. század elején való önálló kibontakozását,

⁶⁶ *Szentpétery*: Oklevéltan 48. l. – Giry, A.: Manuel de diplomatique. Paris, 1925. 741–742. és 815–820. l. – Olv. még: Luchaire, A.: Manuel des institutions françaises... Paris, 1892. 94. §.

⁶⁷ *Bresslau, H.*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Leipzig. 1912. I. 714. l.

⁶⁸ *Szentpétery*: Oklevéltan 42. és 50. l. – *Kumorovitz*: Pecséthasználat 30–31.

amely Nyugat-Európában ekkor már javában virágzott. Elterjedésének oka az az átalakulás, amely az egyes országok politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életében, következésképpen a kormányzatban és a jogszolgáltatás terén észlelhető. Az uralkodó az alakuló rendiség exponenseivel kénytelen megosztani hatalmát, s a tanácsban is akarataukhoz kell igazodnia. A külső fejlődés folytán felszaporodott munkát nem lehet többé patriarkális keretek között intézni: a kormányzat és az igazságügy differenciálódik, ellátására hivatalokra és hivatalnokokra van szükség. Az alattvalókkal való érintkezés, akár kegyelmi, akár igazságügyben, a kihallgatás pedig írásbeli petíciók formájában sablonossá, személytelenebbé és szintén hivatalszerűvé válik. S ha az uralkodó meg is védte, vagy biztosította is központi hatalmát, a *iurisdictio* fokozatos megosztását a nagyobb munka miatt sem lehetett elkerülni. Az új igények kielégítése jogban járatos hivatalnokokat kívánt, s a jogszabályok korszerű rendezését és rendszerezését tette szükségessé. Ezt a feladatot Bolognában végezték el, ahol az *artese*ből kivált jogi ismeretek ápolására önálló jogi főiskola létesült. Imerius összeállította a *Codex Summáját*, s a tanítványok a Summákban és Glossákban művelt új tant magukkal vitték országaikba, hivatalaikba. A római jog reneszánsza idejében (XII. század) kifejlődött a klasszikus kánoni jog is, tanítása pedig Gratianus révén kivált a teológiából. A *Decretumból* a glossátorok munkáihoz hasonlóan, a kánonisták, illetve decretisták, glosszákat írtak hozzá, a perjogi részből pedig *Speculumokat*, *Ordo iudicariusok*at állítottak össze. A tanítványok révén ezek is elterjedtek Európa-szerte. Minden valamire való jogásznak ezután – *in utroque iure* – peritusnak kell lennie, mert a bíróságoknak ilyenekre van szükségük. A kormányzat e fejlődésének egyik következménye az írásbeliség decentralizálása és a magánoklevél elterjedése, amit az *autentikus* pecsétről időközben kialakult tan is előmozdított.

A magyar központi kormányzatban III. Béla uralkodásának második felében kezd mutatkozni a nyugati és déli kultúrhatás. A magyar királyoknak a Szentszékkal való politikai kapcsolatai, s a királyi udvarba kerülő pápai oklevelek, elsősorban a királyi kancellária átalakulását mozdítják elő, viszont a pápai legátusoknak a magyar püspökökkel sűrűn való együtt szereplése az autentikus pecséttel, s az egyházfők pecsétes okleveleivel ismerteti meg az országot. A külföldi hatás második iránya Franciaországba vezet. A francia kultúrhatás nálunk eddig is jelentős volt. III. Béla francia házassági kapcsolatai, ifjúságunknak a párizsi egyetem iránt való érdeklődése, s itthoni szerepe (a hazakerülő magisterek veszik kezükbe a hazai írásbeliség ügyét), s a letelepedett új szerzetesrendek munkája már eléggé ismeretes. De nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy III. Béla Bizáncban nevelkedett. Ott maga közvetlenül is tapasztalhatta az írásnak az államkormányzatban való jelentős szerepét.

Mindez a sokrétű befolyás azonban már magyar talajon, s a hazai szükségletnek megfelelően érvényesült. A királyi birtoknak az eladományozása már III. Béla idejében elkezdődött. Fiai folytatták atyjuk példáját, csak más okból és más ütemben. II. András alatt a királyi vagyon már csaknem megsemmisült. Ezért, de más okból is, a birtoklásban, a gazdasági életben, következésképpen a társadalomban is nagy átalakulás ment végbe a századfordulón s a következő évtizedekben. Sokan régi jogaiknak megőrzéséért, a süllyedő társadalmi réteghez tartozók veszendő szabadságukért küzdenek, és mindenki közvetlenül a király elé siet kérésével. Az erősen megszorított munka már III. Béla idejében szükségessé teszi az állandó és korszerű udvari kancel-

lária felállítását. Az oklevél ekkor a társadalom kultúrszükségletévé kezd válni. A bíráskodás új üteméről a Váradai registrum nyújt tanulságos képet: az egész országban permanenciában vannak a bírúk. Ez a folyamat már a XII. század végén megindulhatott. Ugyanilyen nagy a forgalom a királyi udvarban, különösen a XIII. század első évtizedeiben. II. András már áttekinthetetlennek mondja ezt a munkát. A kérelmek tárgyalásának, illetve a királyi személyes kihallgatásnak patriarkális közvetlensége már tűnőfélben van. A Képes Krónika szerint már ő kívánta nálunk az írásbeli kérvényezést, s az ügyeknek az írásbafoglalását is ő szerette volna általánossá tenni. Mindez más részről az írásbeliség decentralizálását is kívánta. A földszerzéssel szükségessé vált a birtok körülhatárolása, s a határoknak pontos lerögzítése stb., de különösen érezhető volt az írásbeliség hiánya s a szóbeliség ingatag volta a peres ügyek egyes fázisainak intézésében. Idő folyamán itt is egyre nagyobb lett a differenciálódás: „idézések, próbatételekhez való kísérések, ítéletek bevállása a káptalanok előtt, becslések, iktatások stb. fordulnak elő: s a szóbeliség, nem állván más megoldás rendelkezésére, kénytelen mindezen feladatok elintézését egy emberre, a pristaldusra, ennek valómására, megbízhatóságára bízni; ez pedig azt eredményezte, hogy szinte az egész bíráskodás a szóbeliség e képviselőjének, a pristaldusnak kezére jutott, ennek a valómásától függtek sokszor igen fontos jogok”. Pristaldus nélkül nincs ítélet, mondja találóan egy XII. századi oklevél. Az írásbeliség reformjára és kibővítésére tehát hazai okokból is megérett a talaj, s a hamu alatti parázs így könnyen kapott lángra.⁶⁹

9. A fejlődés természetesen időt kívánt. Nyugaton többféle fórum állott az oklevélkérő felek rendelkezésére, s a magánoklevél is használatos volt már ott ebben az időben. Ilyenek nálunk ekkor még nem voltak. Az egyház iránt érzett bizalom újból, de már a saját ügyükben, a püspökökhöz, a káptalanokhoz és konventekhez irányította az embereket, hiszen ők az írástudás letéteményesei. Helyhez kötöttségük és az ország területén való arányos eloszlásuk is predestinálta őket az ilyen tevékenységre. Az istenítéletekkel kapcsolatban is már régóta közreműködtek az igazságszolgáltatásban. Csak egy lépést kell még tenniök, hogy általánosan elismert, és nemcsak a javukra adományozók és végrendelezők, hanem mások által is igénybe vett oklevélkiállító szervvé lépjenek elő. Az előgyakorlatot már akkor szerezték meg, amikor a részükre tett végrendelezéseket és adományokat saját szerkesztésű királyi pecsétetes oklevelekbe foglalták. De velük s általuk egyidőben a társadalom is előkészült az írás nagyobb mérvű használatára. Ezekben a végrendeletszerű adománylevelekben ugyanis nemcsak az oklevélszerkesztő egyház részesedett, hanem az adományozó hitvese, édes-, mostoha- vagy fogadott gyermekei, rokonai és esetleg szolgálói is, akik szintén drága kincset kaptak: földet és különböző mértékű szabadságot.⁷⁰ Az egyház birtokában levő oklevél az ő örökségüket is védte azáltal, hogy pontosan nyilvántartotta az örökölt birtokrészek terjedelmét, jogi természetét, szerzésük módját és a velük kapcsolatos tanúkat és pristaldusokat. Erről tanúskodik Magdolna asszony chirographu-

⁶⁹ Ezt a szakaszt I. bővebben: *Kumorovitz: Pecséthasználat* 20. §.

⁷⁰ Ld. a tárgyalat és jegyzetekben feltüntetett okleveleket. Ebből a szemszögből érdemes lenne velük részletesebben is foglalkozni és származási, valamint rokonsági viszonyait pontosabban meghatározni. Az az érzésünk, hogy diplomatikai megállapításaink ezáltal csak erősödnének, s örökösödési és adományozási jogunk alakulása plasztikusabban megnyilatkoznék.

ma, tehát már a saját és védenecinek a használatára szóló és saját őrzésében maradó oklevele.⁷¹ Későbbi adataink még világosabban domborítják ki ezt a gondolatunkat, Benedek ispán például egyik birtokát leányára hagyta, s végrendelete végén, személyesen is megszólalva, figyelmezteti az egyházi örököst, hogy a kérdéses prediumot pénzen vette a királytól, tehát az nem örökölt vagy egyéb jogcímen bírt földje. Ezt tehát, mint bizonyítékot, jegyezze meg, s baj esetén, mintegy hálából, védje meg az esetleges támadókkal szemben: „Voloque vos non ignorare fratres, tam presentes, quam futuri, predium in Moysa regem mihi dedisse M M byzanciis...” Majd arra is emlékezteti őket, hogy Egyed az ő fogadott fia (ami szintén fontos körülmény), ezért adott neki három prediumot: „De cetero etiam scire debetis, quod ego filium fratris mei mihi in filium adoptionis elegi, dedique sibi tria predia”. Adományának oklevélbe való foglaltatásáról is már maga gondoskodott, amit a notarius így fejez ki: „Scriba regis scripsit *Benedicto*”.⁷² Froa asszony is chirographumot szerez, bizonyára azért, nehogy idővel a vevő esetleg még követeljen rajta valamit.⁷³ Ezek az adataink tehát azt bizonyítják, hogy a XII. században az örökhagyókat s világi örökösöket is érdekelni kezdi az oklevél,⁷⁴ mert ez, még ha más is őrzi, az ő részükre is perjogi bizonyíték biztosításul szolgálhat.

De e mellett bizonyítanak maguk az első hiteleshelyi oklevelek, amelyek a királyi oklevél köntösébe öltözött magánrendelkezésekkel párhuzamosan most már a kisemberek ügyeiről is, vagy az egyház javára szóló apróbb adományokról, a régi vagy az újabb stílus szerint megfogalmazva, eleinte chirographálva, később pecséttel is ellátva, tehát saját hitelesítésükben és általában királyi engedély nélkül (kétségen felüli birtokjog?) látnak napvilágot, olykor pedig egy-egy ítélet magánjogi eredményét rögzítik le. A régi stílus formái viszont (Ego stb.) azt bizonyítják, hogy az intézmény csírája hazai, s inkább csak a hitelesítés eszköze és az írásbeli köntös idegen, de a XII., XIII., század fordulóján az se új egészen.

Sorukat a veszprémi káptalan két, 1181-ből való oklevele nyitja meg. Az elsőben négy szabad szolgálmányosának 28 ekényi földet adományoz.⁷⁵ A második Fulmarus comesnek az adománya a bakonybéli apátság részére.⁷⁶ 1184-ben a székesfehérvári káptalan egy ispánokból álló királyilag delegált bírói bizottságának a tihanyi monostor javára hozott ítéletét foglalja írásba.⁷⁷ Ugyanebben az esztendőben Hoda miles adományoz földet a pannonhalmi apátságnak.⁷⁸ A róla szóló oklevél való-

⁷¹ „Hanc autem dispositionem, quam de meis propriis, non de rebus alienis, non pro me tantum, verum etiam pro supra memoratio... ordinavi.” (Magyar Könyvszemle 1893. 20. l.)

⁷² Uo. 116. sz. – *Jakubovich-Pais*: Ó-magyar olvkv. 47. l.

⁷³ *Szentpétery*: Krit. j. 130. sz.

⁷⁴ Erről tanúskodik Myske ispán fiának, Istvánnak 1164-i végrendelete. *Jakubovich E.*: XII. századi oklevéltörödékek... Levéltári Közlemények, 1924. 155–157. l. Némelyiknek figyelmes elolvasása szinte azt a benyomást kelti, mintha az adomány azért, vagy legalább azért is történt, hogy az egyház ezen új s rendkívüli örökösöket a királyi jóváhagyással, de mások mellőzésével nyert örökségükben majdan megvédelmezzék. (Ld. a 9. §-t.)

⁷⁵ *Wencel*: ÁUO. II. 75–76. l. Erre és a következőkre vonatkozólag olv.: *Szentpétery*: Oklevéltan 75–77. l.

⁷⁶ Pannonh. rt. VIII. 277. l.

⁷⁷ Uo. X. 500–501. l.

⁷⁸ Uo. I. 611–612. l.

színiül a monostor szerkesztése. 1192-ben a veszprémi káptalan foglalja frásba Mochu nádornak a Hohold miles birtokperében hozott döntését.⁷⁹ A két ítéletlevél egészen olyan, mint amilyenek a Váradai regisztrumban ismeretesek. Ez amellet szól, hogy a káptalanok az istenítéletek lebonyolítása mellé most már az igazságügyi írásbeliséget is vállalták. Közülük valószínűleg csak az 1184-i székesfehérvári oklevél volt megpecsételve, a többi (a pannonhalmit csak másolatban bírjuk) chirographum, tehát a korabeli francia egyházi oklevelek hitelesítési gyakorlatát követi,⁸⁰ melyet a királyi kancellária is alkalmazott 1181-ben, Froa asszony ismert oklevelében. A kiállító testület tekintélye, az írás, a külső forma és a tanúk felsorolása szolgált hitelesítésük eszköze gyanánt. Úgy látszik, hogy már mind dispositív oklevélnek tekint magát. Az 1201-i pannonhalmi hiteleshelyi oklevél szintén chirographum,⁸¹ de már pecséttel is el volt látva. A káptalani és konventi oklevelek megpecsételése csak fokozatosan, a XIII. század első harmadában válik általánossá, akkor, amikor a hiteleshelyi intézmény végleg meggyökeresedve, az 1231-i aranybullában mintegy hivatalosan is jogosítványt kapott a magyar rendi társadalom magánjogi írásbeliségének a rendszeres, sőt kötelező ellátására.⁸² A közigazgatási és perjogi írásbeliség egy részével fokozatosan kibővülve, egész hálózata épül ki az országban ez intézménynek, s nemcsak a közhatóságok magánjogi oklevéladását csökkenti a minimumra, hanem a vele karöltve újból életrekelni kívánkozó magánoklevelet is évszázadokra elfojtja. Jelentőségét kifejezően emeli ki az a körülmény, hogy mint magánbirtokos nem egyszer maga az uralkodó is hiteleshelyhez fordul oklevélért,⁸³ sőt az Anjouk a királyi udvarban állítanak fel hiteleshelyet.

10. A káptalanokon és a pannonhalmi konventen kívül a XII. század végén a magyar főpapság is megkezdte a rendszeres oklevélkiadást. A legrégebb Miklós esztergomi érsek oklevele 1183-ból.⁸⁴ Azért érdekes, mert szövegében franciás elemeket tartalmaz, s ezzel a magyar írásbeliség megújulásának egyik forrására is rámutat. Pecsétje is volt, melyet autentikusnak nevez. Műfaji elhatárolása nem könnyű. Az

⁷⁹ Fejér: C. D. II. 277–278. l.

⁸⁰ Franciaországban az egyházi hatóságok a XII. század utolsó negyedében kezdik kívánni az oklevél megpecsételését, vagy legalább intercidálását. 1178-ban például Berry valamelyik egyházát utasítják, hogy egyik oklevelét „eo quod sigillo munita non esset neque chirographo insignita”, állítsa ki újra. Meg is teszi a következő záradékkal: „Verumtamen saniore consilio per ea communis, supradicte concessionis assensum plenissime prebuit et eam presenti scripto, ad cautelam futurorum confirmari atque chirographo insigniri precepit. El ne deinceps per cuiusquam improvidentiam rediviva contentio pullularet, partem illius in ecclesia sancte Miroflete et partem etiam in ecclesia sancte Marie de Varnutia perpetuo custodiri constituit, anno ab incarnatione (1178)...” *Gandilhon, R.*: Inventaire des sceaux de Berry antérieurs à 1515. Bourges, 1933. LIII. l. – G. szerint a pecsét Berryben csak 1211 táján szorítja ki végleg a chirographálás. (LII. l.)

⁸¹ Pannonh. rt. I. 615–616. l.

⁸² „Et quia multi in regno leduntur per falsos prestaldos, citationes vel testimonia eorum non valent, nisi per testimonium dioecesanis episcopi vel capituli; nec falsificatus prestaldus possit se iustificare, nisi eorum testimoniiis; in causis vero minorum vinorum conventuum et claustrorum testimoniiis”. *Eckhart F.*: Hiteleshelyeink eredete és jelentősége. *Századok* 1913. 645. l.

⁸³ Uo. 653. l.

⁸⁴ *Mon. Strig. Eccl.* I. 128–129. l. Fényképe: *Szilágyi L.*: Az Anonymus kérdés revíziója. *Századok* 1937. 4–6. sz. a 182. l. u.

esztergomi kanonokok 2 márkáért egy ekényi földet adnak el Farkas ispánnak az érsek engedélyével. Ha az oklevélre az ispánnak volt szüksége, akkor egyházi tekintélytől eredő magánjogi írással van dolgunk; ellenben, ha a kanonokok igazolására készült, s az érsek consensusát is hivatva volt nyilvántartásba venni, akkor egyházi hatósági oklevélnek minősül. 1193-ban Kalanus pécsi püspök, mind Horvátország és dalmácia kormányzója, a hercegség jövedelmeiből tizedet adományoz a zágrábi püspökségnek saját pecsétetes oklevelében.⁸⁵ Mivel kormányzói minőségében rendelkezett, oklevele *de gratia* jellegű hatósági oklevél. Ugyanebből az esztendőből való egy ítéletlevele is, melyben ugyancsak kormányzói minőségében két civilis és a zágrábi püspök birtokperében hoz döntést.⁸⁶ Ez tehát *de iustitia* jellegű közhatósági oklevél. 1199-ben Saul kalocsai érsek egy cseh egyház részére búcsút engedélyez,⁸⁷ 1203-ban pedig Péter erdélyi püspök rendezi a szász plébánosok és a káptalan közötti tizedvitát.⁸⁸ Mind a kettő egyházi hatósági oklevél.

Az első világi férfiú, akinek a magánoklevele az írásbeliség megújulásának e korából teljes szövegében maradt ránk, Domonkos bán volt.⁸⁹ Vele a pápa és III. Béla király engedelmevel, felesége és fia beleegyezésével, 1190 körül megalapítja a borsmonostori apátságot. Domonkos bán oklevele azért is nevezetes, mert ez az első újabb királyi consensusos magánjogi rendelkezés, amely megint a királyi kancellárián kívül készült.

Mindezek az oklevelek arról tanúskodnak, hogy a XII. század végén a nem királyi pecsétetes oklevél véglegesen meggyökeresedett a magyar talajban. Az írást a magyar társadalom vezető rétege már szívvügyének tekinti nemcsak akkor, ha jótékony-ságot gyakorol, hanem akkor is, ha egyes tagjai hatóságként intézkednek, vagy mint bírák ítélnének. Jellemző e részben Mór ispánnak az esete. Egy 1182-ben hozott ítéletéről maga még nem állít ki oklevelet, de ismerve már az írás fontosságát, közjegyzővel fratja meg bírói döntését.⁹⁰ A XII. század végén tehát a királyi udvar írásbelisége mellé, s többé már nem alárendelt vagy kisegítői minőségben, hanem melléje rendelten és intézményesen megszervezve, megjelenik a vidéki írásbeliség a hiteleshelyi és közhatósági oklevél formájában, sőt akkortájt újból feltűnik a magánoklevél is.

A III. Béla korában jelentkező nyugati és déli kultúrhatás és a XII. századi belső fejlődés a XIII. században érik meg. Vele együttjárt a nem királyi pecsétetes oklevél teljes kibontakozása s az eddigi központi jellegű írásbeliség nagyobbmértvű decentralizálása.⁹¹

A királyokéi mellett a XIII. század eleje óta megjelennek az ifjabb királyok, királynék és királyi hercegek, a főpapokéi mellett az apátok, prépostok és főesperesek

⁸⁵ *Smičiklas*: Cod. dipl. II. 259–260. l.

⁸⁶ Uo. II. 265. l.

⁸⁷ *Fejér*: C. D. II. 362–363. l.

⁸⁸ Uo. II. 421–422. l.

⁸⁹ *Wenzel*: ÁUO. XI. 57–58. l. – Wenzel 1194-re datálja. – Erről és előbbiről olv. még: *Szentpétery*: Oklevéltan 77. l. és Kumorovitz: Pecséthasználát 38–38. l.

⁹⁰ *Fejér*: C. D. II. 179. l.

⁹¹ *Szentpétery*: Oklevéltan. 77–78. l.

s velük csaknem egyidőben a világi urak oklevelei.⁹² Az első világi oklevéladók szinte kivétel nélkül közhatósági személyek, mint a nádor, az országbíró, az erdélyi vajda, a horvát stb. bán és helyetteseik, továbbá a megyei ispánok, majd a század vége óta az alispán és szolgabírók. A vidéki frásbeliség kifejlesztése szempontjából, a hiteleshelyek mellett, a megyei ispánok okleveleinek van legnagyobb jelentősége. Néha mások javára szóló magánjogi természetű oklevelek is kerülnek ki kezükből. A XIII. században ők jelentik a világi pecséthasználók alsó határát, azért, ha más nemeseikkel együtt adnak ki oklevelet, azt csak ők pecsételik meg.⁹³ Kiadványaik általában közhatósági oklevelek még akkor is, ha hiteleshelyi mintára, magánfelek magánjogi bevallásáról szólnak. Ilyenek rendszerint akkor készülnek, ha a felek a per folyamán kibékülnek, s egyezségekre lépnek. A perjogi természetű ítéletlevél helyett ilyenkor az ügyről magánjogi jellegű fassionális készül.

11. A magánjogi frásbeliségnek legideálisabb képviselője azonban a formailag is önálló magánoklevél. Ritka növény ez korszakunkban, s még később is, származékaival, a missilis levéllel együtt, csak jól megmunkált kultúrtaalajon, az frásbeliség üvegházaiban terem. Arra az frásfajára gondolunk, melyben a magánember, a saját hitelesítésében, a saját jogi akarátát rögzíti meg. Már láttuk, milyen nehezen született meg belőle a XI. és XII. században egy-két példány. A XIII. század eleje óta is ritkán találkozunk vele, mert többnyire csak az egyházi és világi hatósági személyek használták, s ők is csak azért, mert saját kancelláriájuk vagy notariusuk volt, nem kellett tehát ügyükben okvetlenül hiteleshelyhez fordulniuk.

Legtöbbje a püspököktől és ispánoktól való. János esztergomi érseknek több egyházi hatósági jellegű adománylevele között 1209-ből két olyant is találunk, melyeket mint földesúr állított ki.⁹⁴ Szolgákat vásárolt, s mindkettőben, választásuk alapján, szolgálati helyüket és munkakörüket állapította meg. Mind a kettő chirographum, ami arra vall, hogy az egyik példányt új emberei kapták. Egyházi-hatósági minőségében kiállított legrégebb oklevele 1208-ból való.⁹⁵ 1210-ből Róbert veszprémi püspöknek,⁹⁶ 1215-ből István zágrábi püspöknek,⁹⁷ 1226-ből Bertalan veszprémi püspöknek,⁹⁸ s 1235-ből pedig Vince nyitrai püspöknek egy-egy magán-adománylevelét ismerjük.⁹⁹

Az ispánokéi közül a legrégebb Tamás nyitrai comes adománylevele 1208-ból, chirographum formájában.¹⁰⁰ A következő Bors ispán 1222-i adománylevele a borsmonostori apátság részére.¹⁰¹ Szintén chirographált oklevél ez, melyet a comesen kívül az apát is megpecsételt, s éppen formájából és frásából ítélve, valószínűleg az apát embere fogalmazott és írt meg. Bors ispán adományát perrel támadták meg, azért

⁹² Uo. 65., 66. és 67. §.

⁹³ *Kumorovitz: Pecséthasználat*, 26. §.

⁹⁴ *Mon. Strig. Eccl. I.* 193–194. l.

⁹⁵ Uo. I. 186–187. l.

⁹⁶ *DI.* 60. sz.

⁹⁷ *Wenzel: UO. XI.* 130. l.

⁹⁸ *DI.* 128. sz.

⁹⁹ *DI.* 214. sz.

¹⁰⁰ *DI.* 54. sz.

¹⁰¹ *DI.* 777. sz.

1233-ban új földet ad az apátságnak.¹⁰² Ezen az oklevelén, amely már nem chirographum, egyedül az ispán pecsétje függ, tanúkul azonban az öreg és ifjabb királyt, a pápai követet, az érseket és még négy más előkelő embert kért föl. A következő ispáni oklevelek se chirographumok többé, valószínűleg azért, mert írásbeliségük akkor már a nagybírák gyakorlatához igazodott. Ilyenek: Osl 1230-i,¹⁰³ Tristanus 1255-i,¹⁰⁴ és a Miskolc-nembeli B(enedek) 1257-i adománylevele.¹⁰⁵

A méltóságot nem viselő nemesek rendszerint csak akkor csináltatnak pecsétet, ha legalább ideiglenes jellegű hivatalhoz jutnak. Magánokleveleik is igen ritkák. Az 1206–18-as évekből Iwan miles oklevelét ismerjük.¹⁰⁶ Iwan vitéz végrendelkezik benne, és valamelyik egyház javára is juttat adományt. Oklevele chirographum, s rajta, a sajátja mellett, az érdekelt egyház pecsétjét is megtaláljuk. Codex-frásából és a második pecsétből arra következtethetünk, hogy miként Bors comes 1222-i oklevelét, ezt is az érdekelt egyház állíthatta ki. Más miles és nemes pecsétje, oklevelén, hitelesítő pecsétként alkalmazva, a XIII. század folyamán, eddigi tudomásunk szerint, nem fordul elő. Ha valaki közülük mégis magánoklevél kiállítására szorul, valamelyik hivatalt viselő rokonának a pecsétjét kéri kölcsön. Ezt bizonyítja például Fábrián Esztergomi miles esete, aki oklevelét, mivel nem volt saját pecsétje, testvérének, Marcell ispánnak a pecsétjével erősítette meg.¹⁰⁷ A nehézséget néha közös családi pecséttel hidalták át. Ilyet használtak például 1290-ben Bogomér lipói ispán fiai.¹⁰⁸

Nemes asszonytól való oklevelet, a XIII. századból, csak egyet ismerünk: ez A(nna) asszonyé, Bors comes hitveséé, 1231-ből, mely az esztergomi érsek pecsétjével volt megerősítve.¹⁰⁹

A XIII. század közepe táján az adományokról szóló magánoklevelek egyre ritkulnak, mert az ilyen ügyek frásbfoglalását ekkor már a hiteleshelyek vették át. Jól illusztrálja a fejlődés ez irányát Péter fia János várjobbágy esete, aki 1291-ben végrendeletét a saját pecsétjével csak lezárta, s a hiteles oklevél kiállítását a győri káptalanától kérte.¹¹⁰ A magánpecsét akkor már nem volt közhitelű. A század elején is csak a viselt méltóság adott súlyt a magánoklevélnek, amelyet azonban a magánpecséttel együtt a középkorban nálunk végleg sohasem ismertek el autentikus frásznak. Mert a XII–XIII. század fordulóján hozzánk is eljutott a kánonjognak az autentikus pecsétről szóló tana, amely hosszas fejlődés során időnkint nálunk is megrostálta a pecséteket és velük az okleveleket. E tan középkori fejlődésének magyar csapadékát Werbóczy foglalta össze Hármaskönyvében. Szerinte a pecsét kétféle: hiteles és nem hiteles. „Hiteles, mintegy közhittel felruházott az, amelynek hinni kell. Ilyen van a fejedelmeknek, az ország rendes bíráinak, valamint a káptalanoknak és konventeknek. A levélre helyezett ilyen hiteles pecsét, minden ténny, mi azokban a levelekben kité-

¹⁰² Dl. 106. sz.

¹⁰³ Dl. Múz. törzsa. 1230.

¹⁰⁴ Wenzel: ÁUO. XI. 422. l.

¹⁰⁵ Dl. 219. sz.

¹⁰⁶ Dl. 782. sz.

¹⁰⁷ Kumorovitz: Pecséthasználat 50–51. l. és 209. sz. jegyzet.

¹⁰⁸ Uo. 51. l.

¹⁰⁹ Dl. 164. sz.

¹¹⁰ Wenzel: ÁUO. V. 53. l.

ve és előadva van, megerősít. A városoknak és mezővárosoknak is van a királyoktól és fejedelmektől nyert hiteles pecsétjük, amelynek az előttük fennforgó és közöttük felmerülő tényekre és dolgokra nézve teljes ereje van. Nem hitelesek pedig a magán-személyek pecsétei, és az ilyenek semmi örököséget magukban nem foglalhatnak. Ezeknek sok neme van; mert más a főpap uraké, nemkülönben az örökös ispánoké és egyéb báróké, akik a bíróság tisztét viselik; ismét mások az ilyen báróktól leszármazóké, és ismét mások az ország nemeseié és előkelőié, melyek megannyian valóságos és külön címerekkel vannak kimetszve és ábrázolva. A magasabb főpapok tehát, mint az érsekek, püspökök, nemkülönben az aurániai perjel s az ország szabad és örökös ispánjai és a rácországi despota a saját valódi és nyilvános pecsétjeikkel megerősített oklevelükben ügyvédet rendelhetnek. A többi bárók és magánosok pedig, valamint a nemesek az ügyvéd-rendeléseket és egyéb bevallásaikat az ország rendes bírái és a hiteleshelyek, tudniillik a káptalanok és konventek előtt tartoznak tenni. Azonban az ország rendes bírái és a hiteleshelyek, akinek és melyeknek hiteles pecsétjük van, az ő saját pecsétjük alatt (de szabályosan és törvényesen) ügyvédeket rendelhetnek és mindennemű más bevallásokat is tehetnek!”¹¹¹

Levéltaírainkban mégis ritkán találkozunk olyan magánoklevéllel, amelyet a nagybírák vagy hiteleshelyek saját birtokügyükből kifolyólag adtak volna ki. Ezt megakadályozta a pártatlanságnak nálunk igen korán kifejlődött elve. Viszont a nagybírát nehéz volt felkeresni, azért a magyar magánjogi írásbeliség középkori fellegvárává a hiteleshelyek erősödtek. Ezért a XIII. század utáni időből származó magánokleveleink rendszerint csak még további hitelesítésre szoruló végrendeletek, nyugták, kötelezvények és záloglevelek.¹¹²

Különösen az utolsóként említett záloglevél érdekes és eddig figyelemre még nemigen méltatott jelensége középkori magánjogi írásbeliségünknek. Talán azért nem tűnt föl eddig különösebben, mert nem közhitelű, tehát Werbőczy szavaival élve, örököséget nem lehetett vele átruházni. Pedig társadalom- és birtokpolitikai okokból éppen ezért használták.

A középkori zálogjog szerint a zálogul lekötött ingatlan a visszaváltásig, a földesúri hatalom gyakorlásával együtt, a hitelező birtokába ment át. A szerződést tanúk előtt, s éppen ideiglenes volta miatt, eleinte szóbelileg kötötték meg, s csak ha a visszaváltás nem következett be, a rokonok és szomszédok beleegyezésével szállott át örökjogon is a hitelezőre, vagy arra, aki azt elővételi joga alapján magához válthatta. De erről már hiteleshelyi, tehát közhitelű oklevél készült. Később, főleg, ha hosszabb időre szólt az elzálogosítás, éppen az ideiglenesség kifejezésére a zálogszerződés általában magán, azaz nem közhitelű, tehát nem örökjogot biztosító oklevél kíséretében történt.¹¹³ S érdekes, hogy az 1255-i privilégium szerint a zsidók és keresztények közötti ingatlan elzálogosításnak is már a XIII. század közepén, a magánpecsételés oklevél volt a kísérője és biztosítéka olyformán, hogy a keresztény adós a zsidó hitelezőnek átadta a zálogföldre vonatkozó privilégiumát sajátpecsételés magánoklevele

¹¹¹ *Kumorovitz: Pecséthasználat* 31. és 40. §.

¹¹² *Szentpétery: Oklevéltan* 143. §.

¹¹³ *Timon* i. m. 411. l. – A zálogkölcson XIII–XIV. századi fejlődésével és pénzügyi természetével kimerítően foglalkozik *Lederer E.: A középkori pénzüzetek története Magyarországon...* Budapest, 1932.

kíséretében.¹¹⁴ De a zsidó hitelező a zálogbirtokot, mégpedig – a rajta élő keresztények fölötti joghatóság nélkül – csak addig élvezhette, míg valamely keresztény nem jelentkezett, aki ki akarta váltani. Tehát örökjogon az reá nem szállhatott, azért közhitelű fassionális oklevelet se kaphatott róla még az elzálogosítás alkalmával sem. Ilyet csak az kap, aki a birtokot kiváltja. Kohn szerint e korlátozásnak társadalompolitikai oka volt: a király „az országnagyok elzálogosított földbirtokát fegyverbíró magyar kézre akarta juttatni.”¹¹⁵ Ezért volt az is, hogy zsidó az elzálogosított birtokon lakó keresztények fölött semmiféle joghatóságot nem gyakorolhatott.¹¹⁶

Mivel IV. Béla zsidóprivilegiuma éppen abból az időből való, amikor a magánoklevél autenticitása szűnőfélben van, azaz dispositív jellegét megvonva, csak bizonyítéknyilvántartó mivoltában hagyják meg, lehetséges, hogy a király éppen ezért választotta ezt az írásfajtát a földbirtoknak zsidók részére történő és szintén csak ideiglenes jellegű elzálogosítása írásbeli formájául, s mivel ezen a vonalon bevált, később átvették a zálogjogi írásbeliség egyik általánosan használt műfajaként. De az se lehetetlen, hogy már korábban is így történt az elzálogosítás, s az 1251-i privilegium vette át. Hogy két magyarázatunk közül melyik a helytállóbb, adatok hiányában ma még nem tudjuk eldönteni.¹¹⁷ A magánoklevélnek ez a fajtája is ritka, mert az volt a sorsa, mint a Kálmán-kori ingósági és hitelüzleti cartulának: addig őrizték a családi levelesládában, amíg szükség volt rá, a birtok visszaváltása után pedig megsemmisítették. Valószínűleg csak azok a darabok maradtak ránk, amelyek a zálogbirtoknak a hitelező által való végleges bekebelezésekor a fassionális előaktájául szolgálva, valamelyik hiteleshelynél rekedtek.¹¹⁸

*

¹¹⁴ A 24. §: „Item si iudeus super possessionem aut literas magnatum regni pecuniam mutuaverit, et hoc per suas literas et sigillum probaverit, nos iudeo possessionem assignabimus obligatam”. *Timon* i. m. 412. l. 30. jegyzet.

¹¹⁵ Kohn S.: A zsidók története Magyarországon. Budapest. 1884. 113. l.

¹¹⁶ *Timon* i. m. 411–412. l.

¹¹⁷ A XIII. század elején még mindig a szóbeliség eszközeivel kötik a zálogüzleteket. A Váradi registrum néhány bejegyzése erre vall. (45., 91., 201., 213., 260. és 386. sz.) Az írást csak nagyobb vagyonok elzálogosítása esetén vették igénybe, de még akkor sem okvetlenül oklevelet. Sokszor megelégedtek a tanúkkal és a tényállás lerögzítésével. Tanulságos példa erre a Gud-Keled nembeli Vid mesternek Farkas vasvári zsidótól felvett zálogkölcsona. Vid, a csatári monostor kegyura. (1270 előtt) 275 márkáért Farkasnál elzálogosította az apáság kétkötetes bibliáját (a Gudkeled-, ill. az admonti Gebhart-biblia). A könyvet egy ma ismeretlen monostorban (de az is lehet, hogy Csatáron) a papság tanúsága mellett helyezték el, s az ügyletet a törlesztés feltételeivel notitia-szerűen rávezették a biblia első (v.) lapjára: „Istum librum cum et alia parte sua magister Vid et Farcasius iudeus deposuerunt in festo beati Nicolai apud nos tali conditione, quod in octavis beate virginis dictus V(id) persolvat predicto F(arcasio) iudeo quatuor marcas et dimidiam. Et si interim abbas tres marcas eidem F(arcasio) non persolverit, eodem die ead Vid persolvat. Item decem marcas tenetur Vid persolvere F(arcasio) in carnisprivio, alias decem marcas in festo Johannis Baptiste. Quod si aliquem terminum in solvendo obmiserit, libri reddentur F(arcasio) iudeo.” – Fejérpataky szerint az elzálogosítás 1250 előtt történt. (Magyar Könyvszemle 1893. 8–10. l.)

¹¹⁸ A leleszi konvent hiteleshelyi és magánlevéltárában néhányat találtunk belőlük. Sajnos, ezek a darabjaink (másolatban) a háború alatt elvesztek, s eddig nem sikerült pótolnunk őket.

Értekezésünkben az egész magyar oklevelesgyakorlatot szem előtt tartva, a középkori magyar magánjogi írásbeliség alakulásáról kívántunk áttekintést nyújtani. Eredményeinket a következőkben foglalhatjuk össze:

Középkori írásbeliségünk két szakaszra bontható. A patrimonális államszervezet idejében az írás fészke a királyi udvar. Eleinte csak az uralkodó ad ki adományairól „*motu proprio*”, vagy az érdekelt egyházak kívánságára néhány oklevelet s az államostott társadalom, úgy látszik, kulturális okokból megelégszik az intézményesen megszervezett jogi szóbeliséggel. Belőle csak rendkívüli esetekben lép ki, akkor ti., ha magánintézkedései az örökösödés vonalán, vagy egyéb okból, a közjogot súrolják. A közvetítő ilyen esetekben az érdekelt egyház, az eredmény írásbeli csapadéka pedig rendszerint a magánszerkesztésű pecsételetlen, majd királyipecsétes oklevél. Az ingóságok és hitelület terén Kálmán, ugyancsak rendkívüli okokból, némi átmeneti eredménnyel, egy rövidre szabott magánoklevélfajtával kísérletezik. Mellettük, kivételképpen, de már a megindult fejlődés nyomaképpen, itt-ott, feltűnik néhány közhatósági, s egy-két birtokjogi magánoklevél is. Az oklevél ebben a korszakban általában perjogi célzatú iromány, feladata pedig: bizonyítékbiztosítás. Dispositív írássá való fejlődése III. Béla korában fejeződik be.

A XII. és XIII. század fordulóján, hosszabb és több szakaszra osztható fejlődés során, a patrimonális keretek bomlásnak indulnak, s az állami élet irányítását a rendiség felé haladó társadalom veszi át. Bonyolultabb jogi életének a szóbeliség már nem felel meg többé, ezért fokozatosan megbarátkozik az írással. A régi alapokon tovább építve, a kormányzati, közigazgatási és perjogi jellegű közhatósági írásbeliség mellett, intézményesen megszervezi a kulturális, erkölcsi és földrajzi okokból az egyház ápolására bízott hiteleshelyi magánjogi írásbeliséget. Mellette újból jogait követeli a magánoklevél is. Ezt azonban, a XIII. század közepe táján, úgy látszik, birtokpolitikai okokból, a közhitelőség jellegétől megfosztva, s az egyszerű emberi tanúságtétel színvonalán hagyva meg, a zálogjogi írásbeliség egyik eszközüül rendeli. A XIII. század eleje óta tehát az írás, a jogi szóbeliséget fokozatosan kiszorítva, a társadalom kultúrszükségletévé válik.

KÉZMŰVESSÉG, ÍRÁSBELISÉG ÉS EURÓPAI FEJLŐDÉS¹

A szellemi és fizikai munka szerepét a társadalomfejlődésben általában véve nem a kézművesség és írásbeliség címen szokás tárgyalni. Nem állok azonban egyedül a problémának ezen sajátos elnevezésével. Különösen az utolsó évtizedekben a nyugati történetírás egy határozottan elkülöníthető irányzata dolgozott ilyen értelemben. Anyagi-szellemi erők vizsgálata helyett mind élesebben irányította figyelmét magának a foglalatosságnak mindennapos módszereire. Talán elég itt elsősorban *Henry Pirenne* életművére hivatkoznom, de szinte az egész modern belga történetírás ezt a módszert követi. A franciáknál pedig csak az *Annales d'Histoire Economique et Sociale* húszéves múltjára hivatkozom és az e folyóirat körül csoportosult történetírókra.² Ugyanilyen példákat hozhatnék fel az angol és amerikai történetírásból is.

E módszer mélyén az a meggyőződés rejlik, hogy az emberi fejlődés nagy vonulatait nem az anyagi-szellemi erők ráhatása szabja meg, hanem a tömegek mindennapos apró munkája, foglalatossága. Ez az a geológiai strukturálódás, amely meghatározza minden eleven erőnek sorsát.

Technika és írás: a fizikai és szellemi munkának mindennapos eszközei. Általuk szövődnek bele az eredmények a társadalomszervezetbe. Konkrét, tárgyiasan vizsgálható formák, alkalmasak arra, hogy kiindulásul szolgáljanak a fejlődésvizsgálat számára.

Mindkét kultúrforma látszólag a XII–XIII. században kezdte meg páratlan európai fejlődését.

Előadásomban a főbb szempontokat és módszereket szeretném bemutatni, amelyek az európai kultúrkezdet problémájának vizsgálatánál bennem kialakultak. A kultúrkezdet problémájához előtanulmányként kellett visszanyúlnom készülő munkámhoz, amely a modern gépkorszak kialakulásának társadalomtörténeti magyarázatát akarja megkísérelni.

*

A XII–XIII. században, úgy látszott, az európai élet minden területe váratlan, újszerű, mozgalmas fejlődésnek indult, a kora középkor félezer évének nyomorúságos stagnálásával szemben. Természetes, hogy új külső erőkkel igyekezett magyarázni ezt a váratlan fordulatot a történelem.

¹ Előadás a M. Tudományos Akadémia II. osztályának 1948. január 12-én tartott ülésén.

² *Lefebvre* szerint az új szellem, amit a folyóirat követ: a praktikumra irányított tekintet, a társadalomnak intim struktúrájában való megragadása. (AHES, 1932., 592. l.)

A nemzetközi történetírásnak éppen ezért alig volt nagyobb szenzációja az utolsó évtizedekben, mint annak felfedezése, hogy már a kora középkor is alapvető technikai újításokat mutathat fel. Olyanokat, amelyekhez a magas antik kultúra sem tudott soha elérkezni,³ s amelyek minden előző kultúrával szemben újat, különlegesen európai jelentettek. Részben eddig is ismert tényekről volt szó, amelyekre azonban eddig nem figyelt fel a történetírás; e tényeket azonban továbbiakkal egészítették ki és rendszerezték az új kutatások.

Tudtuk például eddig is, hogy a vízimalom, az első erőgép, már a kora középkorban általánosodott, valósággal népi intézménnyé lett. A szerkezetet ismerte az antik is, de inkább csak kuriózumként; nemcsak a vidéki, hanem a nagyvárosi antik péküzem is sajátos formájú, embererővel, ritkábban állaterővel hajtott őrlőkövekkel dolgozott. Bizonyítható az is, hogy a vízimalmot már a XII. század előtt nemcsak gabonaörlésre, hanem különféle ipari célokra is használták. A XII. században pedig már hirtelen elterjedésben látjuk a szélmalmot is.⁴

E lesüllyedt korszak tehát értett ahhoz, hogy az embererő felszabadítására technikai szerkezeteket intézményesítsen. Ebből a szempontból egy másik, első szóra szinte hihetetlen tényre mutattak rá az újabb kutatások: arra, hogy az állaterőnek európai értelemben vett munkába fogása is csak a kora középkorban kezdődött. Heves tudományos vita keletkezett e kérdés körül, de a végső tényeket el kellett fogadni: az antik ló fogatolása alkalmas volt ugyan bármily versenybravúrra, de csodálatosképpen igen csekély teherbírású s munkaképességű volt; s ugyanez áll más igásállatokra is.

³ Az antik technika történetét összefoglaló munkák (A. Neuberger: Die Technik des Altertums, 2. kiad., 1920; A. Diebes: Antike Technik, 1920; C. Merckel: Ingenieurtechnik im Altertum, 1899. F. Feldbaus: Die Technik der Antike und des Mittelalters, 1931.) kevésbé foglalkoznak az eszközökhöz fűződő munkamódszerekkel. P. Louis: Le travail dans le monde romain, 1912., alig mond valamit, magáról a munkáról. Leghasználhatóbb e szempontból H. Blümner filológiai gondosságát adatkincstára: Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römern, 1912. – A gazdaság- és társadalomtörténetek is kevésbé használják fel a technika részleteit az antik munkamódszerek megismerésére. Még M. Rostovtzeff megrázó realitású modern feldolgozása is inkább csak a specializálódás eleven rajzánál marad (Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, 1929.). Ő is hangsúlyozza a ma már általánosan elismert tényt, hogy a nagyszerű antik gazdasági élet nem tudott semmi alapvető technikai újítást felmutatni (különösen II. köt., 65. l.). E probléma megoldásával azonban behatóbban, magának a technikának vizsgálatával nem foglalkozik. – E kérdést illetően hivatkozom fejtegetésemre: A technika fejlődése (Dománovszky-Emlékkönyv, 1937., 235. l.); A technika fejlődése (Demokrácia és köznevelés, 1945, 389. l.).

⁴ Az „Annales d'histoire économique et sociale” 1935-ben egy „spécialnumero”-t adott ki, „des techniques, l'histoire et la vie” címen, főként a középkori technikával foglalkozva, az antik technika fejlődésképtelenségével szembeállítva. Az ösztönzést elsősorban bizonyára Lefebvre desnoëttes „L'attelage, le cheval de selle à travers les âges” (1931) című munkája adta. Az antik- s a középkor ez ellentétének problémája egyébként is végigvonul a folyóirat évfolyamain. Azonban a különböző szerzők rendszerint megállanak a rabszolgasággal való magyarázatnál. Lefebvre desnoëttes munkájának alcíme is: „Contribution à l'histoire de l'esclavage”. Nagyszerű adatgyűjtés, a technikai felszerelések igen pontos vizsgálata; azonban a rabszolgaság csak nyers magyarázat marad. Másik munkája: „De la marine antique à la marine moderne”, 1935., különösen a kormányrendszer nagy fejlődésére mutat rá, már a XIII. században. Az AHES ugyan csak következetesen hasonlítja össze a középkor agrártechnikáját (háromnyomásos rendszer, az eke fejlődése) az antikéval. Ezenkívül egyik legerősebb problémája a vízimalom terjedése a középkorban. De még a középkori útrendszert is rehabilitálni igyekezik, az antikkal szemben. (F. Imberdis: Les routes médiévales: Mythos et réalités historiques. AHES, 1939.) Az antik szállítási-módszerekről I. Sion: Quelques problèmes du transport dans l'antiquité. AHES, 1936.

A szekerezésnek nyugodt, állatot kímélő és erejét mégis gazdaságosan és mindennaposan értékesítő módja a kora középkorban alakult ki.⁵

Vegyük ide mindjárt a patkó használatát, ami nélkül lovat ma nem tudunk elképzelni, s ami a kora középkorban már általánosan használatos. Az antik kétségtelenül már azért sem általánosíthatta a patkót, mert a vasfeldolgozásban nem tudott közkeletű módszereket kialakítani. Kitűnő vasfegyverei valósággal az emberi munkát és a nyersanyagot kirabló eljárásokkal készültek. Ez a rablás már a bányákban kezdődött, szörnyű emberáldozatokkal. De nem ismerte az antik a vasbádogot, vasdrótot, vasszőget sem, nem tudta kiképezni az erre szükséges, anyagot átalakító hőtani, vegyi, mechanikai eljárásokat, legfeljebb a darabonként való kikovácsoláshoz folyamodhatott. S most gondoljunk hirtelen a kora középkor nehézfegyverzetű lovagjára, akinek láttára valósággal a vas himnuszát zengték az akkori költemények és krónikák. Az acélbádog-páncél ugyan még csak későbbi középkori dolog, de a vasbádog egyéb alkalmazásai, abroncsok, veretek, lakatok készítésére, az írásos korszak beköszöntével már magától értetődnek. De egyáltalán, míg az antik még sok mindent készített a könnyebben alakítható bronzból, a kora középkorban már csak vaseszközökről hallani.^{5a}

A textilipar is hirtelen technikai fejlettséggel áll előttünk már az írásos korszak kezdetén, kétségtelenül kora középkori előzmények után. Míg az antik a bravúros testi ügyességet kívánó sima kéziorsóval fonta a fonalat, már a XIII. századból biztos tudomásunk van a fonókeréknek és a szárnyasorsós rokkának alkalmazásáról, hogy pár emberöltő alatt népi eszközökké váljanak. A függőleges antik szövőállvány a munkásnak bravúros mozdulatait követelte, a középkor már vízszintes szövőszéken dolgozott, pedállal, emeltyűkkel mozgatott objektív szerkezeten. De főként a nyers textilanyag alapvető átalakításának fázisai, folyadékkal, vegyszerrel, kártolóhorgokkal, fésűlökkel mutatnak elejétől kezdve határozottan kialakult munkamódszereket.⁶

⁵ *R. Bennet–J. Elton* nagy művét: *History of corn milling* (4. köt., 1898–1904.), nem használhattam, hiába kerestem fővárosi és vidéki könyvtárainkban. Egyébként a külföldi irodalom is panaszkodik nehéz hozzáférhetőségéről. – A gabonaőrölő malom technikai fejlődéséről *G. Luther*: *Die technische und wirtschaftliche Entwicklung der deutschen Mühlengewerbe*. (Schmoller: *Staats- u. Sozialwissensch. Forschungen*, Bd. 24, 1909.) – Az antik- és a középkori vízimalomról: *M. Bloch*: *Avrènement et conquêtes du moulin à eau*. AHES, 1935., 538. l. A vízimalom antik jelentkezéseiről a 3. jegyzetben idézett irodalom, az újabb leletekről: *F. Benoit*: „Usine” de meunerie hydraulique à l’époque Romaine, AHES, 1939. A középkori malomról bőséges adatok az ipar- és gazdaságtörténeti irodalomban. Az ipari malom korai elterjedtségére egy jellemző adat: 1173-ban Beauvais püspöke és St. Quentin apátja 30 kallósmalom felállítására köt egyezséget. (Eberstadt, *Gewerberecht*, 94 l.) – A bányászatban és kohászatban alkalmazott vízmerő- és zúzómalmokról: *L. Beck*: *Geschichte des Eisens*, 5. köt., 1890–1903. A malom jogviszonyairól: *C. Koehne*: *Das Recht der Mühlen bis zum Ende der Karolingerzeit* (Untersuchungen z. deutschen Staats- u. Rechtsgesch., H. 71., 1904.) és: *Die Mühle im Rechte der Völker* (Beiträge zur Gesch. d. Technik, 1913.).

^{5a} A vas történetéről: *L. Beck* id. műve. Ennek kivonatos, modern feldolgozása: *O. Johannsen*, *Geschichte des Eisens*, 1925. – A patkó használatáról *Lefebvre desnoëttes* id. műve. – A vasbádog a XIII. században már állandó vámtétel. (Eberstadt, *Gewerberecht*, 53. l.)

⁶ A középkori textiliparnak, mint a legkorábban racionalizálódott és kapitalizált iparnak, van a leggazdagabb történeti irodalma. Összefoglaló technikatörténete: *O. Johannsen* és szerzőtársai: *Die Geschichte der Textil-Industrie*, 1932. A munka részletei legélesebben Firenzében jelentkeznek: *R. Davidsohn*: *Die Frühzeit der Florentinischen Kultur*; 1927.; és *A. Doren*: *Das Florentiner Zunftwesen*, 1908. A rokkát sokáig középkori német „találmánynak” tartották, de első jelentkezésének ideje már mindinkább hátritolódik. L. többek között *M. Bloch*: *Les „inventions” médiévales*, AHES, 1935., 634. l.

Mindezen újításoknak legalább kezdetei egy olyan korban, amelynek nem volt pénzgazdasága, kereskedelme, igazi városa, sőt néha még államnak nevezhető állama sem. Mint látjuk, nem a felfedező ötlet, gondolat a lényeges mindebben, hanem közkeletű eljárások kialakításával a természet elemeinek az emberi társadalomba való hasznos beiktatása. Ez azonban a technika igazi értelme.

Történész számára szokatlan és fáradságos feladat a technika, a gyártásfolyamat apró részleteinek megismerése. Azonban a munkamódszer részletei világítják meg minden más forrásnál élesebben a munkaszervezetek lényegét. A korai francia kézművesszervezetekről szóló feldolgozásokat tehát ilyen szempontból kell kiegészítenünk.

A francia kézművesség első írott emlékei nyilvánvalóan régi, kora középkori alakulásokról számolnak be, a céhek formális megalakulása csak a XIII. században kezdődött. Ősi, földesúri eredetű kézművesszervezetek. Párizsban maga a király a földesúr. De egy-egy szakma „magisteriumának” udvari tiszt a birtoklója; olyan felsőbb-ség aki a királlyal szemben is csak a szakmának megbízható képviselője, nem pedig a király parancsainak végrehajtója. A magisterium közvetlen birtoklása már ez az udvari tisztól is többnyire egy másik funkcionáriusra szállott át, aki még mindig nem a kézművesek közül való, s tulajdonképpen csak a védelmező, bíraskodó és ellenőrző tekintély szerepét viszi. Ő sem felelős másként felfelé, mint a szokásos rend fenntartásáért. Sem felsőbb parancsra, sem saját kezdeményezéséből nem avatkozhat bele a kézművesmunkába, semmi joga sincs a dolgoztatásra. Alatta a szakma rendesen több specialitásra tagozódik. Bennük a kézművesmesterek mindegyike teljes önállósággal, a vásárló közönséggel is szabad, közvetlen érintkezésben. Számos kisműhely, de igen közeli, szomszédságos, szokásos kölcsönösségben végezve munkáját. E bonyolult régi szokások őre és bírója, a kézművesmesterek közreműködésével, a magisterium közvetlen tulajdonosa. A kézművesmester helyzete megrendíthetetlen, amíg a szokásos szabályok szerint él és dolgozik. Felfelé, a királyig, csak bizonyos régi, szokásos szolgáltatásokkal, illetékekkel tartozik, egyébként a maga gazdája. A szabályok szerint való tanonckodás után lett mesterré, és a korporáció szabályozottságának tekintélye hozza neki a vásárlókat. Egymással szoros szomszédságban dolgozó műhelyek, mind-egyiknek érdeke a másíknak tisztességes munkája is, a korporáció hírnevének fenntartására. Csak a személyes munka tisztességes és szemlélhetően ellenőrizhető, tehát tilos a bér munkásokkal való dolgoztatás. A mester rendszerint csak a fiát tanítja ki mesterségre, szükség esetén egy-két tanoncot vagy segédet is fogadhat; a műhely egyik leglényegesebb feladata mindenesetre az olyan utódok képzése, akiknek munkájában, életvitelében a korporáció minden tagja megbízhat.⁷

⁷ Az Alpokon-innemi kézművestestületek eredetéről, őskoráról folyó nagy vitát R. Eberstadt munkái indították meg: *Magisterium und Fraternitas (Schmoller: Staats- und sozialgeschichte. I. Forschungen, Bd. XV., 1897.)* és *Das französische Gewerberecht und die Schaffung staatlicher Gesetzgebung und Verwaltung in Frankreich. (U. o. Bd. XVII., 1899.)* Eberstadt kevésbé illeszti be a kérdést a nyugati hűbériesség általános társadalomszervezetébe, a földesúri kézművestelepülést túlságosan a két jogi szélsőség, a szolgamunka és a szabad haszonra dolgozás szempontjaiból tárgyalja. – Egyébként a középkori munkaszervezetet illetőleg eddig inkább csak a részletkutatások hoztak értékes eredményeket. Az összefoglaló munkák közül E. Levasseur: *Histoire des classes onoraires et de l'industrie en France, 1900.*, inkább csak használható adatsoportostás; P. Boissonnade: *Le travail dans l'Europe chrétienne au moyen âge, 1930.* megokolásai közhelyszerűek.

Feltűnő az a gazdag szakmabeli tagozódás, amelyet ezek a kézművességek, a félezeréves szóbeliség homályából alig kiemelkedve, már a XIII. század közepén mutatnak. Igaz, Párizs akkor az Alpokon inneni Európa legnagyobb városa volt, de mégis alig érte el a százezer léleknyi lakosságot. Ebben a városban akkor 106 különféle kézművesszaktmáról tudunk, nem számítva azokat, amelyek még nem alakítottak testületiséget. A bőriparnak például öt, ősidőbe visszanyúló szakmabeli testülete volt, egymással származási összefüggésben, ezenkívül ugyancsak ősi összefüggésben a kordovánfeldolgozók és a csizmadiák két testülete, ugyanígy a szücsöké, kesztyűsöké, végül a szíjgyártóké, övkészítőké, nyergeseké. A vasművességnek kétféle testülete volt, újabb árnyalati kiágazódásokkal. A legrégebb és leghatalmasabb testületek azonban az élelmezéssiparéi voltak, a mészárosoké és a pékeké.

Szinte hihetetlen, hogyan bírta el ez a város, amely nem is volt az exportkereskedelem központja, ezt a modern szemmel nézve is nagyarányú specializálódást. De ugyanezt látjuk Franciaország többi, vidéki városaiban is.

S jellemző az is, hogy a specializálódás az adatok szerint nem is a piaci készáru szempontjaiból indult ki, hanem a nyersanyagfeldolgozás szempontjaiból. A bőrművesek korporációs csoportjának törzstestülete például a nyersbőrt feldolgozó cserzőmesterség volt. A famunkások konglomerátumában együtt voltak a teknősök alacsony testületétől kezdve az asztalosok, ácsok, épületácsok s a többiek, fel a hajóépítő ácsokig. Viszont például a késpengéket külön testület gyártotta, a kés nyelét azok a testületek, amelyekhez a fa-, csont-, kőanyag szerint a munka tartozott. A rózsafüzér akkor nagy piaci cikk volt, mégsem egy testület gyártotta, hanem az anyag szerint a fa, csont, fém, kő mesterségeinek testületei.⁸

Nem az árunak, hanem magának a munkamódszernek az önállósága ez. Ezt jelentette a „métier” kifejezés: a műhelyt, felszerelését, munkamódszereit, a kézműves tudását-képzettségét, jogait-kapcsolatait a többi métier-vel szemben, a földesúrral szemben, biztosított helyét a társadalomban. Joga volt arra, hogy a kész árunak az ő szakmájához tartozó részleteit ővele végeztessék el a megrendelők. Valóságos készáru lett így a cserzett bőr, a fürdőkkal kikészített gyapjú, a kártolt vagy fésült gyapjú, s maga a fonál is, sokféle meghatározott minőségekben. Az antik ipar nem ismerte a félgyártmányokat, mint kereskedelmi cikkeket, csak a végső használati cikkek voltak kész áruk számára.

Azonban éppen ezért minden kézművességnek a legszorosabb kölcsönösségben kellett dolgoznia egymással. Ha egy öltözet készül, sokféle kézművészen megy át a munka, s valamennyinek érdeke, hogy az összes részletek a legmegbízhatóbban ké-

⁸ Eberstadt idézett munkáin kívül G. Fagniez: *L'industrie et les classes industrielles à Paris au XIIIe siècle, 1877.*; és: *Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce de la France, 1838–1901.* – A. Jourdain: *La ville étudiée dans ses quartiers autour les halles de Paris au moyen âge.* AHES, 1935., 285. l. – E súlyos „hivatás- specializálódással” és társadalmias üzemiességgel szemben Firenzében igen korai a „mechanikus specializálódás”, nem a munkás szilárd foglalatosságából kiindulva, hanem a vállalkozás üzleti érdekeinek kényszere alatt kialakulva L.: A. Doren és R. Davidsohn id. munkáit. – E kétféle fajta specializálódással, munkamegosztással – nézetem szerint – csak a munkaszervezetek konkrét történeti vizsgálata alapján lehet foglalkozni. Például K. Durkman: *Soziologie der Arbeit, 1933.*, alig ad többet a két fogalom bölcséleténél, a múltba is visszatekintve, a fejlődés megítélése szempontjából nem sok haszonnal.

szüljenek, a korporációk együttesének tisztességére és hasznára. Nehezen részletezhető és kifejezhető szokások biztosították ezt a kölcsönösséget, a munkamódszerektől a hivatásbeli tisztességig. Nyilvánvaló, hogy ilyen kölcsönösség nem alakulhatott ki a csupasz üzleti érdekkölcsönösség alapján, az életmódnak, a foglalatosságnak állandó, generációkon át tapasztalt és szokásokba öntött kölcsönössége kellett ehhez. Szokások, amiknek lényege a megbízható, szakértő munka, amiket azonban nem sért meg, hanem ellenkezőleg, erősít az, ha valaki tökéletesíti munkamódszereit.

A földesúr nyilván szívesen vette, évszázadok óta, ha várának, épületeinek, ruházatának, fegyvereinek gyártására és karbantartására kézművesek alakulnak ki vagy települnek le. Elvégezték a kívánt munkát: telket, földet kaptak s aztán nagyjából csak a szakértő készenlét az úr előfordulható szükségleteire és gyártmányuk karbantartása volt kötelességük s illetékek fizetése. Egyébként más megrendelőknek dolgoztak. Néha csak egy pár ajtó-ablak, vagy pár hordó volt az, amit a kézműves az úrnak készített s aminek karbantartásáról, pótlásáról azután generációkon át gondoskodnia kellett. De hogy ezt kifogástalanul teljesítse, az úr elvárta egész mesterségének, életmódjának megbízhatóságát, beleértve utódait is. Elvárhatta az együvé telepített kézművesektől azt is, hogy az épületet, az öltözetet, fegyvert minden részletükben tökéletesen nyújtják át neki. S más megrendelőknek is tudniok kellett, hogy ha sorban megbeszéljük igényeiket minden kézművessel s külön alkuszniak meg velük, a végző áru minden részletért felel a kézművesek együttese. Pénzgazdaság híján alig is képzelhető el másként, mint bizalomteljes megbeszélés az egyes kézművesekkel, akiknek a megrendelő talán ugyancsak valami megbízható munkában, talán földje megművelésének valami munkájában ad ellenszolgáltatást. Minél többfajta kézművesség, annál finomabb részletmunka áll az úr rendelkezésére, annál távolabbról jönnek ide más megrendelők is. Az úr az egyes szakmák adminisztrációját egy-egy udvari tisztjére bízta, de a foglalatosságok módszerei és egymáshoz való viszonyuk közeli tapasztalatot kíván, az úri udvar növekvésével tehát arra száll az adminisztratív felsőség, aki a tiszt megbízásából ott él a településen. A felsőségek hierarchiája alakul így ki, mindegyik csak a munka szokásszerű megbízhatóságáért felelős felfelé s csak ilyen értelemben avatkozhat be a kézműveséletbe lefelé.

A kézműves tehát nyugodtan specializálhatta mesterségét csak a bőr, vagy a gyapjú első kikészítésére. Bizonyára jobban értékelte a megrendelő azt, aki a nyers állati bőrből hajlékony, finom, tartós technikai anyagot tudott készíteni, mint azt, aki a csizmát ügyesen megvarrta. Az üzlet helyett maguk a foglalatosságok, a technikai eljárások léptek előtérbe. A szemléltető, érzékelhető munkaformák adták a tisztességet és az egzisztenciát. Nem üzletre gyártó, hanem folyton tapasztaló és alakító munkásegzisztencia volt ez, bármily közel állott is még a paraszti élethez. Széles és mindennapi kitapasztalása a természet anyagának, jelenségeinek, már a paraszti társadalomban. Így jutnak el az anyagátalakítás olyan apró részleteiig, amelyeket már vak mechanikus szerkezetekkel, vízimalommal, rokkával is el lehet végeztetni. Így olyan részletekig, amelyeket vegyi, hőtani műveletekkel lehet elvégeztetni.

A természetet csak kicsiny, egynemű részleteiből kiindulva lehet emberi kezelés alá venni. A tudományos technikának is ez a lényege.

A kézműves széjjelszedi munkáját a legkisebb részletekre, amiket aztán fegyelmезetten, gyorsan tökéletesen végezhet el. Íratlan szabályok hagyományozzák

ezeket tovább, segítik az utódok munkáját. De a szabályozott eljárásokat mindig az értelmes alakító kézműves alkalmazta, akinek boldogulása éppen egy-egy részlet tökéletesebb kialakításától függött. Nem üres rutinról volt tehát szó, mint az antik kézművesnél. Ellenkezőleg, csak az lehetett új és tökéletesebb eljárás, ami nem embertgyötrő munka, hanem az emberi természet és a külső természet belső törvényeit kapcsolja össze egymással. A kézműves mintegy az anyag formálásával fejezi ki belső élményeit; s ezeknek mindenesetre van olyan értékük, mint a szellem egynemely felelőtlen kifejeződésének, frás és irodalom formájában.

Kisműhelyek egymásmelletti sokasága: ez nem jelentette a nagyüzemi termelés ellentétét. Bár minden munkás önállóan dolgozott, mégis technikai és társadalmi igazodással más munkásokhoz. Párizsban a korporációk kisműhelyeit gyakran zezzugos átjárók, folyosók kötötték össze, a finom részletek kézről kézre mehettek. De minden részlet önálló, értelmes munka, a folytonos fejlődésnek kezessége. Innen a középkori kézművesgyártmány sajátos bája: fegyelmezett technika és egyúttal az emberi kéz alkotómunkájának nyoma.

A francia kézművesség mindvégig is ritkán alakult formális céhhé, szokásai nehezen követték ezt a „fraternitas” néven a XIII. században meginduló racionálisabb európai mozgalmat, ami német területen merev jogi, olasz területen pedig üzleti formákat öltött. A fejlettebb korporációk ellenben mintegy nagyiskolái lettek a kisebbeknek, a nagyvárosiak a vidékieknek, s általában a szabadon letelepülő kézműveseknek, egyúttal bizonyos szakmabeli hatósági jogokkal is fölöttük. A technikai újítások gyors és pontos terjedése innen magyarázható. Az 1581-i királyi ordonnance elegáns francia logikával szabályozta ezt a céhi hierarchiát.⁹

A munkaszervezet, amelyben az európai ipari technikai fejlődés megindult, nem volt individuális, sem pedig kollektív. Mindenki önálló egzisztencia, az üzemmel és a társadalommal szemben is. Az emberek csak kölcsönösen megbízható munkaformáikkal függtek egymástól, s felsőségüktől is; a fizikai munkán azonban akkor még tanult, önálló, értelmes és társadalmi becsületre vágyó munkát értettek.

*

Így azonban, a társadalom egészétől elkülönülten vizsgálva, mégsem lehet teljesen megértenünk a kézművességnek kora középkori kialakulását. Mi az a szokásszerűség, amivel szervezetét lényegében magyarázzuk?

Ma már a francia történetírás a kora középkor alapvető és kizárólag szervezőmódszerének tekinti a szokást, a *coutume*-ot. Szerepét döntőnek tartja még az írásos korszakban is, egészen a francia forradalomig.¹⁰

⁹ Már az első bővebb francia céh-statumok is részletesen foglalkoznak a tanoncképzéssel, némelyiknek szövege túlnyomóan ebből áll. (*Eberstadt*, *Gewerberecht*, 25. l.) A nyugati kézművestestületeknél az újkoron át is ez marad az egyik leglényegesebb szempont. Firenzében ezzel szemben már a XIII. században előretör a tanulatlan munka – annál erősebben, minél erősebbé válik az üzlet érdeke intellektuálisan képzett, „irodista” alkalmazottakban.

¹⁰ Erőteljesen és következetesen emeli ezt ki: *E. Persol*: *Les institutions publiques et privées de l'ancienne France, jusqu'en, 1789*. Paris, 1935. Elmosódottabban: *E. Chénon*: *Histoire générale du droit français public et privé des origines à 1815*. I. K., 1926. – *M. Bloch*: *La société féodale (L'évolution de l'hu-*

Tisztában kell lennünk, hogy itt egy sajátos, az emberi fejlődésben talán egyedülálló formációról és korszakról van szó, amihez nem lehet a „szokás” mai fogalmával-értelmével közeledni. Hogy mi volt az antik, a kelta, a germán kultúrelőzményeknek szerepe ebben, az még nem áll tisztán a kutatás előtt; semmi esetre sem üres keveredés. Csak annyi bizonyos, hogy oly alapstruktúra keletkezett, amelyben az emberek csak személyes, életközeli, szemlélhető-érzékkelhető, tartós megszokás alapján igazodhattak egymáshoz. Római jog, germán jog, állami és egyházi szervező kísérletek mind meghiúsultak, racionális értelmükből kivetköztek az egyre felfelé nyomuló szokásjog hatására. Végül a Karoling-koncepció bukása után maga az állam is meghódolt a szokásszerűség előtt, a X–XI. században a központi hatalom is szokásjogi intézményekre rendezkedett be. Ettől kezdve évszázadokig nincs is más törvényhozás, mint a szokások gyűjtése és értelmezése.

Véleményem szerint a kicsiny mindennapos életnek ezen teljes győzelmén alapszik egész európai fejlődésünk.

Ma megrögzöttséget látunk a szokásban, minden haladásnak akadályát. A kora középkorra nézve azonban ma már szinte általános a felfogás, hogy a szokásjog, amely pedig minden változást rosszallt, egyike volt a legplasztikusabbnak, amit valaha is megélt az emberiség; hogy mindig ifjú marad s hogy a régihez ragaszkodás teóriájával is folytonosan megújul és fejlődik.¹¹ A mi modern életkörülményeink között elcsuszamlott a szokás eredeti értelme. A szokás eredetileg az, amit megszoktam, magamévá tettem, sokszorosán kitapasztalva, egész életemhez idomítva. A szokást minden embernek és minden generációnak újra meg kell szoknia. Amit nem szoktam meg, csak vakon és értelmetlenül követem, az nem válik szokásommá. Ez esetben valamiféle kényszer alatt cselekszem. A primitív népek megrögzött, gyakran kegyetlen szokásai, babonái innen magyarázhatók. A primitív társadalomszervezet nem a megszokott életformák tartós kölcsönösségein, hanem az élevení érdeken s az érdekcsoportok uralmán alapszik. Az ausztráliai horda, babonái ellenére, pillanatnyi érdekek möhő követésében tölti el minden napját, vagy tunya várakozásban. Nem szokás áthatotta társadalmak ezek, hanem tulajdonképpen ösztönös szervezetek. A modern kutatások azonban még így is kimutatják a primitív népek babonáinak értelmes társadalmi funkcióit: ott alakulnak ki, ahol az emberek elérkeznek képességeik határához, vagy ne-

manité, t. 34, 1939. és t. 34. bis, 1940.) a szokásnak az egész társadalmat és emberi mentalitást átható uralmáról beszél s e szempontot következetesen érvényesíti is az egyes jelenségek magyarázatánál, de nem dolgozza ki alapvető rendszerré. – Ugyancsak a szokás teljes uralmáról: F. Kern: Über die mittelalterliche Anschauung vom Recht. Hist. Zeitschr. 1916. – Nem csupán arról van szó e korban, hogy a szokás „hatott” a jogra, hanem a tapasztalt szokás érvényéről a jogelvekkel szemben. A pápa ismeretes szavai ez ellen 1092-ben: Krisztus azt mondta, hogy „az én nevem az igazság”, s nem azt, hogy „nevem a szokás”. (Bloch, i. m. I. K. L. II. Ch. V.) A rendszer egyik legjellemzőbb ténye a szűkebb, tapasztalható helyi szokásnak elsőbbsége az általánosabb, tehát már az elvontabb jogszokásokkal szemben. S egyúttal az élevení érdekek szemben is. Egy kiragadott példa: a francia király és a flandriai gróf között 1202-ben kötött béke egy vámmhely vámtételeinek megállapítását a szokásnak a helyszínén történendő vizsgálatára bízta. (Eberstadt, Gewerberecht, 69. l.) S ez mégsem jelent vámpolitikai érzéketlenséget és érdektelenséget, hanem csak bizalmat a minden méltánylandó körülményt magába formáló szokásban.

¹¹ M. Bloch: Sociétés féodales I. 180 l. és F. Kern: i. m. – Perrol is, következet a szokásjog hajlékonyságáról, társadalmi alkalmazhatóságáról. I. m. 185 s köv. l. – Érdekes, hogy mindegyik szerző megkötöttséget lát az írásosságnak a jogalkotásba való bevonulásában.

hézségekhez vagy félelmetes ismeretlenséghez. Ha mindenkinek nyugodt, megszokott foglalatosságán alapulna a társadalom, éppen a szokás tolná mindinkább félre az élet kitapasztalható közelségéből a babonákat. Babonák, mágikus képzetek azonban a mi modern életünkben is uralkodnak rajtunk, csakhogy éppen úgy nem tudjuk róluk, hogy babonák, mint a primitív ember a magáéiról, mert teljesen átadjuk magunkat nekik.¹² Másrészt arra is rámutatnak az új kutatások, hogy a szokásnak teremtő ereje ma is nélkülözhetetlen a társadalomban. „Nincs élő jog szokásjog nélkül.” Hatálytalan és elhalásra ítélt az a jogszabály, amelyhez nem tapadnak szokásjogok. Ha a középkori államnak nem is volt a szokásjoggal szemben, saját legislatiója, ez nem jelentette a közérvényű jogképződés megszűntét, a magánjog egyedüli uralmát; ellenkezőleg, talán inkább a voltaképpen magánjog tűnt el, s minden jog az egyének a társadalomhoz való viszonyát igyekezett szabályozni.¹³

Mindebből az következik, hogy a szokás szerepét csak egy adott történeti társadalom egész szervezetével való összefüggésben lehet megítélni. Bizonyára minden nagy történeti kultúra átment valami szokásszerű fejlődésfázison s jórészt ezen alapultak eredeti sajátosságai. A nyugat-európai fejlődés előzménye a magas antik kultúra; ennek lassan szétfoszló felső szerkezete alatt épülhetett ki, úgy gondolnám az alsó életben az emberiség történetében páratlan teljességgel a szokásszerűség társadalma.

A nyugat-európai hűbériség, véleményem szerint, csak felső kivirágzása ennek az általános szerveződésnek. Hűbériség más kultúrában is előfordul, tulajdonképpen erősen racionális érdekkölcsönösséggként. A mi hűbériségünket a szokásszerűség tette mélyebbé és tartalmasabbá. Az újabb idevonatkozó kutatások – sajnos, anélkül, hogy a szokásszerűség egész társadalmi talajával foglalkoztak volna –, kimutatták, hogy hűbériségünk lényege a tartós, megbízható életvitellel és foglalatossággal való igazodás és készenlét ember és ember között. A francia hűbériségben sokáig nem is szerepelt dologi momentum e viszonyban, csupán a kölcsönösen tapasztalt, megszokott foglalatosság; a német hűbériség racionálisabb volt, elejétől dologi juttatással, földbirtokkal.

Franciaországban is a Szajna–Loire vidéke a hűbériségnek, szokásszerűségnek legmélyebb fészke. Aki valamivel hosszú időig foglalatoskodott, annak szokásjoga alakult ki e foglalatosságra, a szomszédság érzékelő tapasztalata alapján. Az úri nagybirtokra így nőtt rá a paraszt használati joga, az úr számára csupán egyes hűbéri felsőségjogok maradtak meg s igénye, hogy a földet megfelelően műveljék, amivel szemben az úr a védelem és rendfenntartás funkcióra köteles. Ha az úr távol él birtokától, a megszokás helyi képviselőjét avatja közvetlen földesurává, mert annak életét-foglalatosságát tapasztalja, érzékeli. Így keletkezik francia földön a hűbériségnek mélyen tagozott hierarchiája. Így alakult ki a IX. században a lovagság intézménye is: hivatásforma, alapos képzettséggel, amit az ifjú a hűbérúr udvarában sajátít el, hadimesterségben és adminisztrációban egyaránt, hogy aztán saját birtokán

¹² G. Smets: Primitifs et vilisés. (Acad. R. de Belgique, Bulletin de la classe des lettres, 5. série t. XXXI. 1945.)

¹³ Moór Gy.: A jogrendszer tagozódásának problémája. (Ért. a filoz. és társ-tud. köréből. V. 2. 1937.)

készen álljon ura segítségére, tanáccsal és fegyverrel – de hivatásához illő önállósággal, akár az ellenszegülésig is.

Erőteljes vonásokkal emelkedik így ki a szokásszerűségből minden érzékelhető, tárgyias forma, a mindennapos foglaltosságok szemlélhető módszerei.

A francia mélyhűbériségben elejétől szokásos a több személlyel való kötöttség: mindegyik felé más és más teljesítményekkel lép valaki kölcsönöségbe, mégis egész foglalatosságával kezeskedvén. Néha például egy várkapunak, falrésznek őrzése ez a teljesítmény. A kőműves néha egy falrésznek karbantartását vállalja, másokkal szemben pedig más munkákat, hivatása teljes megbízhatóságával. Nincs vezető, vagy értelmiségi hivatás sem, amely ne tagozódnék bele az általános szokásszerűségbe. Még az üzlet, a hitellelet sem racionális érdekkölcsönöséggel dolgozik, kíméletlen jogi alap helyett kénytelenek a felek egymás egész életvitelét tekintetbe venni. A modern szerződésjog, hiteljog, sőt a váltójog is kimutathatóan a hűbériségből vette a kegyetlen antik jognál mélyebb emberibb szempontjait. De láthatják a szokásjog formái az élet intimitásait is, szerelmesek, családtagok magatartását; s a vallásos életet is. Ma is jórészt ezekkel a formákkal élünk.¹⁴

Nem a hűbériség tehát az európai fejlődés alapja, hanem a mindennapi életnek ellenállhatatlanul felnyomuló népi szerveződése. Racionális fogalmakkal szinte kifejezhetetlen viszonyok az emberek között, s mégis józanabbak, realisabbak, mint az antik társadalomban; az egész embert közelről megnézők, személyes tapasztalatokkal megismerők.

Ha van társadalom, amelynek nincs szüksége az írásra, úgy a kora középkori, szokásszerű társadalom az. A szituációkat itt csak megtapasztalni lehet, s aztán legfeljebb csak valami szimbolikus formával szertartással megörökíteni. És mégis ebből a társadalomból nőtt ki az az európai írásbeliség, amely elterjedésre és mélységre már a középkorban messze felülmúlt minden előző kultúrát.

Az európai fejlődés nagy választóvonalát jelenti az írásbeliség elterjedése.¹⁵

Az antik igen elevenen és elterjedten használta az írást, viasztáblákon, papyruson. Gyorsan, egyénien írtak, kifejlődött gyorsírással is. A valóság azonban az, hogy csak élszóban gondolkoztak, érintkeztek. Az eleven racionális gondolkodás nehezen viseli el az írás technikájának közbeiktatását, oly technikáét, amelynek tökéletes alkalmazása évek tanulását és állandó gyakorlatot kíván. Az antik úr tehát inkább rab-szolgával íratott és olvastatott fel magának. Az írás gyors volt, de majdnem csak az tudta olvasni, aki írta. Nem alakultak ki mindenki által olvasható, társadalmias formái. Az antik kapitális nagybetűk szarait rendszertelenül, a kapcsolódások szerint hajlítva-szétbontva dobálták egymásba, a betűk tulajdonképpen el is tűntek ezen egyének, jogászfoglalkozások, vidékek szerint változó írásokból.

¹⁴ Ez különösen *H. Mitteis: Lehnrecht und Staatsgewalt*, 1933. és *Bloch: i. m.* – Legyen szabad itt hivatkoznom arra, hogy éppen az újkori társadalomalakulás vizsgálata irányított engem szükségképpen arra, hogy az európai fejlődés szokásszerű alapjaira következetesen visszanyúljak. (Egyetemes Történet, III. k., Újkor, 1936.)

¹⁵ Erre vonatkozólag hivatkozom munkáimra és a bennük idézett irodalomra: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*, 1921.; *Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne* (Rev. de l'Inst. de Sociologie Solvay, 1934.); *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im XII–XIII. Jahrhundert*, 1943.

A római birodalom bomlása után tovább tengődtek ezek az írások. Itáliában sohasem tűntek el, szívósan tartották magukat Dél-Franciaországban is, amit ezért az „frott jog területének” neveztek el, szemben az északfrancia vidékekkel, a „szokás-jog területeivel”. Római hagyományokon nevelődött jogászok, jegyzők használták ezt az írást, amely bonyolult, cirkalmas, furfangos és titokzatos volt, mint frójuk mestersege. Észak-Franciaországban a királyi kancellária használta legtovább, római mintára funkcionáló referendáriusa kezén. Azonban a szokásszerűség teljes győzelmének idején, a X. században innen is eltűnt ez az írás, tisztviselőjével együtt. Az új udvari tisztek az élelmezésnek, az építkezésnek, az istállóknak, a ruházkodásnak és más gyakorlati feladatoknak szokásszerű adminisztrálói voltak: hamarosan ragyogó méltóságú országnagyok, mint például a marsall, aki a kovácsszakma felügyeletével kezdte.

Ilyen lépcsőzetes, tapasztalati adminisztrációban nincs szükség az írásra. A szokásszerű hűbériség győzelmével általában egész Európában visszaszorult az írás gyakorlati használata, úgyhogy a X. századot az „írás elleni reakció korának” – szokás nevezni. De még német területről sem tűnt el oly alaposan az írás, mint a francia mélyhűbériség területeiről.¹⁶ Onnan, ahol két évszázad múlva Európa legnagyobb oktatóüzemei keletkeztek.

Az írás eltűnése azonban itt nem jelenthetett kultúrsüllyedést. Már mindenütt ki-jegecesedtek a foglalatosságok szilárd formái és életközeli adminisztrációjuk. Már mindenütt van valami szakértő, megbízható hivatás, amely emlékezetben tartja, s tapasztalatilag hitelesen megállapítja a helyi szokásokat. Az északi germán társadalomban tudunk ilyen hivatásokról, a gyűléseken ők recitálják el a szokásokat.

A francia szokásszerű vidékeken nyilván az egyház emberei vitték ezt a szerepet.

A racionális antik szervezetből kinövekedett római egyház sehol sem tört bele annyira a hűbéri formákba, mint a francia területeken. A plébániák túlnyomó része csaknem olyan hűbérien alávett intézmény lett, mint pl. a vízimalom, molnár-hivatásával együtt. A plébános családos ember, fiára hagyja foglalatosságát. Amint-hogy minden hűbéri szertartásnál jelen van a pap, úgy a vidéki nép szokásainak megszentelésénél a plébános; a templom még a gyakorlati élet aktusainak színhelye. Ez a népi-társadalmi szerep szilárdította meg a nyugati egyház plébánia-rendszerét, szemben a görögkeleti egyhazzal.

De egyébként a püspöki udvarban is általános a hűbériség előtörése; a püspök hűbéri viszonyba kerül az alatta álló papi hierarchiával, amely önállósodik, társadalmi funkciókra rendezkedik be. Önállósodik a káptalan is, korporációvá alakul, a kanonokok az egyes szakmai foglalatosságok felsőségei lesznek; köztük a skolasztikus vagy a kancellár a klerikus-nevelés főnöke. Az egyház életében minden forma, minden foglalatosság hirtelen élessé, határozottá válik, minden viszony a funkcionáriusok között s a papok és hívek között tudatos, formákban-eljárásokban gazdag módszerré. Mint a lovagi udvarban az apródok, úgy nevelkednek a formákra, eljárásokra a püspöki udvarban az ifjú klerikusok s mennek aztán szét a vidéki stallumokba. Ez a klerikus már

¹⁶ Az „íráselleni reakció kora” ma már nem csupán oklevéltani fogalom, a jog- és társadalomtudomány is rámutat erre a feltűnő jelenségre, éppen az európai fejlődés nagyszerű új lendülete előtt. (Perrot: i. m. P. III. Ch. I.; Bloch: i. m. L. II. Ch. V.)

értelmiségi szakember, bár az írás még nem kenyere. Mégis, ismeri a betűket és számokat, ért nemcsak a liturgiához és vallásos szövegekhez, hanem általában a recitáláshoz s a társadalomélet sokféle gyakorlati-ünnepi formájához. Ott van már a klerikus, mint udvari káplán, a lovag mellett; a faluban a plébános mellett, sőt mindenfelé a gyakorlati életben, különösen a kézműves korporációk mellett. Mindenütt mint hiteseles, képzett, megbízható hivatást kezelik. Sokasodnak a kegyes alapítványok, imáért, oltárszolgálatért, miséért: nyilvánvalóan gyakran a klerikusok szakmabeli foglalatosságainak honorálására. Eleven értelmiségi hivatásképződés, már az írásbeliség előtt is; döntő a nyugati egyház fejlődésére, mert sokszorosan és szakszerűen tagozódott bele a társadaloméletbe.¹⁷

Az egyház mindig írást-használó volt, de amíg az antik jellegű jogász-értelmiség működött, csak vallásos-liturgikus célokra, a nagybetűs könyveket másolva.

A középkori írásfejlődésről *H. Fichtenau* 1946-ban megjelent műve¹⁸ ad modern s valóban eredeti áttekintést. Kár, hogy az írást elsősorban az emberi psziché, s ebből következően a korszakok szellemi magatartása, főként pedig esztétikai magatartásuk szempontjából magyarázza. Előadását tehát ki kell egészítenünk, át kell értelmeznünk, az írás szociológiai beállítással.

Annak ellenére, hogy a koraközépkornak mind kevésbé volt szüksége az írásra, mégis fel kell figyelünk jelentős újításokra. Az antik papyrust, viasztáblát, e romlandó kommerciális cikkeket, leváltotta a primitív állatbőr, a pergamen – amely azonban jobban illett a szívós, szokásokat megörökítő társadalomhoz. A könyvírás már régóta kerekesebb betűkké tette a geometriai szabályosságú antik nagybetűket, s már e kerekesebb „unciális” írásnak szárai is kezdenek fel-lenyúlni egyes betűi „kisbetűkké” válni, jelöl, hogy nem csupán kódexmásolásra használják az írást, hanem a gyakorlatban is.

Nagy Károly idején, 800 körül, tudatos reform rendezi ezt az írást, a „Karoling-minuszkulát”, mai európai írásunkat. Kétségtelen, hogy a reform tudatosan csak a latin szövegek olvashatóságára nézett, egyúttal a romlott latin nyelvű szövegek javítását is propagálva. De a reform, mint *Fichtenau* hangsúlyozza, nem volt antik szellemű reneszánsz, hanem pogányellenes és az antik írást és tartalmát csak kifejezésformának kezelő. Az, hogy az új egységírás könnyedebb, tagoltabb s ezért a szem egy pillantásával felismerhetőbb betűket választott, nézetem szerint annak a praktikus gyakorlatnak következménye, amely most már a káptalani iskolákban és a klerikus-hivatásokban állandósulni kezdett. A klerikusok nagy tömege még sokáig csak az olvasásnál maradt, még a XIII. században is tudunk prépostokról is, akik csak olvasásra ismerték a betűket; az előírások nem is követeltek többet. De a káptalani klerikusoképzésből

¹⁷ Az egyház „elhűbéresedéséről” *Chénon, Perrot, Bloch* idézett műveinek idevágó fejezetein kívül jó áttekintést ad. *A. Luchaire: Manuel des institutions françaises, 1892. I. P., L. I.* – A klerikusságnak szerepéről a gyakorlati életben minden összefoglaló gazdaságtörténet is megemlékezik. A „clerc” név a nyugati nyelvekben idővel az üzleti „commis” jelentését vette fel. (*H. Pirenne: L'instuation des marchands au moyen âge. AHES 1929., 13. l.*) A XIII. században, a francia király egy irata szerint, az országban mintegy 20 000 tonzurált él üzletből, az egyházi kiváltságjog alá bújva. Ha ez az adat a visszaéléseket jellemzi, másrészt bizonyítja, mennyire általános típus volt akkoriban a világi foglalkozást űző klerikus.

¹⁸ *Mensch und Schrift im Mittelalter. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 5. Wien, 1946.)*

kikerültek az írást kétségtelenül mindinkább használták, rövid kezdetleges feljegyzéseket is, memóriájuk, recitálásuk támogatására. Írásfogalmazás és recitálás később is összefügg egymással, mint azt az oklevélszövegek tudatos ritmizálása is bizonyítja. A Karoling reformírásban azonkívül kétségtelen az antik maradványírások, a jogászi folyóírások hatása is; klerikusok innen is példát vettek az írás gyakorlati alkalmazásában. Már maga a Karoling reformírásnak külső formája is bizonyítja ezt. És a káptalani iskola hamarosan rátért az antik tanmenetnek, a trivium-quadriviumnak tanítására is, csak hogy a retorika helyett a grammatikára és az írásfogalmazásra helyezte súlyát. Tehát az írásreform nem tisztán kolostori lehetett, mint Fichtenau véli, hanem jele és eredménye a világi klerikusképzés előretörésének is.

A káptalani iskola, akár a kézműveskorporáció, a formák, szabályok, módszerek szigorú fegyelmezésével taníthatott; mégpedig, szemléletes formák begyakorlásáról lévén szó, a skolasztikus megbízásából egyes végzett klerikusok közvetlenül foglalkoztak egy-két tanítvánnyal. Az írásnak legfőbb célja az emlékezet hiteles támogatása, tehát az örök olvashatóság. Az első klerikus-oklevelek egyszerű hiteles feljegyzések, notitiák. Csak a klerikus közismert szokásszerű képzettségével, szakértelmével, társadalmi szerepével együttesen érthető meg a reformírásnak szerepe – s ellenállhatatlan terjedése is. Nagy Károly parancsszava erre nem lett volna elegendő. Az új írás éppen a Karoling-birodalom szétbomlása idején terjedt el francia területen kívül is. Tudunk arról, hogy amikor a reformírás ily idegen területeken kiszorítja az antik írásmódokat, ez egyúttal a régi képzettségű funkcionáriusok leváltását is jelenti, új, francia módra képzett klerikusok által.

Tény az, hogy az új írás az antik eredetű írás szakadatlan és eleven használatának vidékein is ellenállhatatlanul terjed, Lombardiából is kiszorítja ez antik írásfajtákat; Dél-Itáliában azonban s magában Rómában is a XIII. századig küszködik velük.

Amikor tehát francia földön a szokásszerűség teljes győzelmével a X. században megszűnt minden hivatalos oklevelezés, kinn a társadalomban az új, világi klerikusság mind általánosabban használja feljegyzésekre, sokszor nehézkes vonásokkal, az új írást, a mi mai könyvetünk ösét. A hűbéri felsőbbség és testületiség, a püspök vagy a káptalan, a kezessége az írás hitelének. Majd ráillesztik az írásra a pecsétet is, amely addig csak önmagában volt hiteles jelképe valamely hivatalos megbízásnak. A pecsétes oklevél lett az Alpokon inneni társadalmak közhitelű iratformája. Ezen forma által illeszkedett bele az írás a szokásszerű társadalom szerkezetébe.

Kétségtelen, hogy a gyakorlati íráshasználat hirtelen fellobbanása a XII. században Lombardia régi írásos területein indult meg. Ez a hűbériség felületes formáitól áthatott vidék átvette az új, közkeletű, társadalmias írást, s részben a mögötte álló képzésmódot és hivatásszervezetet is, de kevésbé a klerikusság kezén, hanem inkább az antik jogászhatóságokat továbbképezve, az élet aktuális érdekeinek kiszolgálására. Iskolák keletkeztek, amelyek szervezetében a tanítványok érdekközössége volt a lényeges, s az érdek az volt, hogy minél ügyesebb s praktikusabb jogászképzéssel kerüljenek ki az életbe. A gyakorlati írásképzettség e mozgalma átcsapott, Franciaországot egy időre kihagyva, Flandriába, a francia mélyhűbériségnél elevebb hűbértársadalomra, ahol a kézművességnek is kevésbé masszív, hanem erősebben üzleties a szervezete. A belga káptalani iskolák a klerikusság tömegtanítására tértek át, egy-két emberöltő múlva már a városi parókiák is sorra nyitották meg az iskolákat. Amikor

másutt Európában még szinte ünnepi forma az oklevél, a belga levéltárakban már kicsi üzleti szerződéseknek, adósleveleknek ezrei és ezrei maradtak reánk. Igen valószínű, hogy különösen eleinte az idegen nemzetek klerikusai is gyakran a belga iskolákban szerezték írásképzettségüket.

*

Az európai írásnak sorsa azonban mégiscsak a francia szokásszerű társadalomban alapozódott meg. Itt az értelmiségi munkának sokáig írástalan korporációi, a káptalani iskoláknak szinte kézművesszerű fegyelmezettségével és a hűbériesszaka megbízhatóságával. Aki iskolába járt, az már ezzel is klerikussá vált, ha nem is jelezte ezt mással, mint fején a tonzúra viselésével. Az egyházra érvényes különleges bíraskodás alatt állott, mint egyébként külön saját bíraskodás alatt minden világi hivatalos személy is, a lovagi és a kézművesi is, azokban az időkben. Nagyszerű érzékkel a valószínűsítő tények iránt, amelyeket a klerikus reális formájuk, s nem jogelvek szerint kezel. Nem üzlettárs, nem a hatalmasok érdektársa akar lenni, hanem a társadalmi tények hivatásos gyűjtője és hitelesítője, az egész emberi életvitelre tekintő feldolgozója. Pár emberöltő múlva lassanként világi réteggé válva ez a klerikusság minden későbbi európai értelmiségi hivatás megalapozója; ma is, öntudatlanul is, magunkban hordjuk a szokásszerű hivatásképződésnek formáit, tárgyiasan és hitelesen vizsgálati munkamódszereit, a társadalomhoz igazodás módjait.

A XII. század elejétől hirtelen megduzzadtak egyes iskolaközpontok, az olasz típusú főként Bolognában, a francia típusú főként Párizsban.

Párizsban a püspök kancellárja volt az iskolatartás hűbérjoga; ő adott jogosítványt a végzett tanulóknak az ifjabbak tanítására. A tanulók óriási többsége a trivium-quadrivium, a „septem artes liberales” tanulására jött ide. Általános intellektuális meggyúrás ez a tanfolyam, eléggé kíméletlen fegyelmezettséggel, akár a kézműves korporációkban. Egyébként a hűbéri-lovagi, valamint a kézművesi szervezetek a képzés-fokok elnevezésében is sok az egyezés a nagy iskolák, a „studium generale”-k elnevezéseivel. Az artes-ben benn van minden, az írásfogalmazástól a filozófiáig és a természettudományig. Felsőbb kiválasztódása e tanfolyamnak a teológia, a jogtudomány és orvostudomány – de az artes elvégzése már a legelőkelőbb egyházi pozíciókra is méltóvá teszi a klerikust, a teológiára csak a speciálisan tudós hajlamú klerikusok mennek. Egyébként pedig a végzett klerikusok hűbériesszaka viszonyban szegődnek el, újszerű képzettséggel fejedelmi, főúri udvarokba, s főként egyházi központokba.

A XIII. század elejétől már mint különleges jogú magas korporáció szerepel a „studium generale”, a magisterek és tanulók *egyeteme*, „universitas”-a. A szervezeti kialakulás fokáról fokra lépést tart a kézműveskorporációk alakulásával, maga az egyetemmié váló szerveződés is egyidejű és ugyanazon értelmű, mint a régi földesúri eredetű kézműves-szervezeteknek céhi társulássá való átalakulása. Az egyetem is szakmákra, fakultásokra tagozódik; a törzskorporáció a facultas artium, amelynek feje lesz idővel az egész egyetem rektora. Törzskorporáció: a kézművességnél az anyagelbánnás alapmódszereivel foglalkozik, az egyetemen az ember alapvető intellektuális módszereivel. A magister önállósul a kancellártól; pár tanítványt tanít, szállásán, mintegy

kisműhelyben, nemcsak tanítói, hanem bizonyos hatósági jogokkal is tanítványai felett. Évek közeli tapasztalatai alapján, magister-társak jelenlétében, ő minősíti az egyetemi fokozatokra a tanítványt, a kancellár köteles, hacsak különös okot nem tud ellene felhozni, kiadni az ifjúnak a magister, tanítói jogosítványt. Idővel 4–500 magister tanít a fakultáson, holott a tanítványok – akiknek száma több ezer – a magisteri fokot megszerezve túlnyomó többségben külső pályákon helyezkednek el.

A tanítás mindennapos módjáról a források természetesen keveset mondanak. Valószínű, hogy a magisterek egyes csoportjai is bizonyos specialitásokat képviseltek. Főleg valószínű az, hogy egyes vidékek különleges szokásaihoz, hivatásformáihoz alkalmazkodva. Még az egyidejűleg kialakuló francia klerikushivatalnok testületek is, maga a parlament és a királyi tanács is, e szerint specializálódott. Minden tanuló köteles volt egy magisterhez csatlakozni, szoros állandó kölcsönösséggel. Különösen a távolibb vidékiek és külföldiek választottak hazájuk viszonyait értő mestereket. Az *artium facultas „natio”*-k szerinti korporációkra is oszlott – inkább vidékeket, mint nemzeteket kell érteni ezen. A magyarok a lengyelekkel, skandinávokkal együtt az angol natiohoz tartoztak, amely később a germán natio nevére vette fel.

Az egyetemek szerepét, bár a kezdeti egyoldalú „alkotmánytörténeti” szempontból már túlhaladva, még mindig túlságosan csak tudománytörténeti szempontból értelmezi a történetírás. A kutatások ilyen irányban már részletekben is elevenen megvilágították az egyetemi üzemet,¹⁹ de aránylag kevésbé a folyamatot, amely a mindennapi intellektuális munkára szerelte fel a klerikust, s ezzel az értelmiségi rétegződés európai alapjait vetette meg. A mindennapos feladatokra való képzés fejlődését, nézetem szerint, legcélszerűbben magának az írásnak és az írásfogalmazásnak megfigyeléséből kiindulva vizsgálhatjuk meg – mint a kézművesség mindennapos munkáját a technológiából kiindulva. S amint aztán nyomon követhetjük a lovagi életben, az egyházban, a kézművességben az életközeli szokásszerűen gyakorolt funkciók helyi és szakmabeli önállósodását és az utódképzéssel való szoros viszonyukat, úgy jelenik meg előttünk a korszak új hivatalnoksága is; a királyi udvarban a kancellár az író-klerikus „hűbér-felsősege”, erős szakmabeli önállósággal a királlyal szemben is; a klerikusok pedig ugyancsak csupán a „királyi pecsét” szakképzett kiszolgálói, akik mai értelemben vett „iroda” nélkül, otthon végzik munkájukat, a kézművesmesterhez hasonló önállósággal, de hasonló kölcsönös szakmabeli fegyelemmel és felelősséggel is. Nem írások, hanem az ügyeknek hiteles formák szempontjából feldolgozó is, közvetlen érintkezésben a királyi tanácsnak referáló tagjaival és a felekkel is. Egyúttal azonban, ez az utolsó évtizedek kutatásai alapján kétségtelenné vált, az oklevélírás sokszor szinte művészi munkáját is maguk végzik, nincsenek külön másoló írások, az írásművelet

¹⁹ Újabb *Stephen d'Irsag* nagyszabású műve: *Histoire des universités françaises et étrangères*, I. k. *Moyen âge et renaissance*, 1933. – *M. Grabmann* klasszikus tökéletességű kutatásai (*Die Geschichte der scholastischen Methode*, 1909.; *Mittelalterliches Geistesleben*, 1926–36.) természetesen csak a tudománytörténetre irányulnak, azonban, úgy hiszem, állandóan kiébredik belőlük, különösen a *dialectica* módszerének szerepét rajzolva, az artes klerikusságának folytonos ösztönző szerepe is, amely a tudományt elvontságából kimozdítja s a társadalomélettel kapcsolatban tartja. Az artes szerepét a teológiában kézzelfoghatóan érzékelte a *P. Feret* terjedelmes, bár csak compilatív művében (*La faculté de théologie de Paris, Moyen Age, I–IV. k., 1894–1897.*) közölt teológus-életrajzok is. A párizsi egyetemi típusban kétségtelenül a *facultas artium* volt a törzs-szakma, amely a többi számára az alapvető módszereket szolgáltatta.

megmarad az értelmiségi magasképzettség gondozásában és birtokában. Csak a XIII. századtól zárkózik össze az oklevelező udvari klerikusság „fraternitas”-szá, mint a kézművesség céhi testületé. Ez az önálló és bizonyos ügykörre specializálódott klerikus-hivatalnok tehát állandó belső érintkezésben marad a társadalom életének minden területével, mindinkább kiszorítja a mindennapos kormányzati ügyekből a nagyúri tanácsstagokat és viszi az államvezetést a modern szakszerű adminisztráció felé.²⁰

Mindezt azonban, s az új hivatalnoktípusnak európai elterjedését, csak úgy érthetjük meg alapjaiban, ha a nagy oktatóüzemeket, az egyetemeket és a vezetésük alatt hirtelen sokasággal kialakuló egyéb iskolákat elsősorban az értelmiségi hivatások gyakorlati képzőüzemeinek fogjuk fel. Az Alpokon innen kétségtelenül az artes tanulmányai voltak e képzésnek nagyszabású intézményei.

„Magister artium” már 21 évvel is lehetett az ember, hat-hétéves tanulás után: a tanulók jórésze tehát ifjan jött e fakultásra. Bizonyos, hogy az olvasás-írás, a latin grammatika elemeit otthoni iskolájában kellett megtanulniok, de az írás főlényes, biztos használatát kétségtelenül az egyetemen sajátították el.

A könyvírások sokaságára *Jean Destrez*-nek 1935-ben megjelent s feltűnést keltett műve²¹ mutatta ki az egyetemi származást, kimutatva az egyes egyetemek írástechnikai sajátosságait is. E mű paleográfiai megállapításaiból, azt hisszük, levonhatunk egyes tanulságot a középkori írómunkájára vonatkozólag is. A bolognai egyetemi írások gyakorlatiasabbak, egyénibbek, mint a párizsiak. Lehetőleg egyszerűen húzzák a vonalakat, kevésbé fegyelmezett, inkább szétmálló vonásokkal. Ellenben sokat adnak a kézirat általános tetszetőségre, a finom fehér pergamenre, széles margókra, a rajzolt és festett ornamentikára. Így lehet jó áron értékesíteni a kéziratokat. – Ugyanez a szabadabb, hanyagabb írástechnika jellemzi az olasz, lombardiai okleveleket is, szemben a francia oklevélírásokkal. Nyilvánvalóan jellemzi ez az olasz tollkezelés intellektuális hivatások kötetlenebb voltát is. Szabad érdekekhez igazodó

²⁰ A francia királyi kancellária történetéről, az idevonatkozó oklevéltani irodalmon kívül: *L. Parrichet*: La grande chancellerie de France dès origines à 1328 Paris, 1912. *G. Morel*: La grande chancellerie royale et l'expédition des lettres royaux, 1328–1400. Paris, 1900. – A klerikus-hivatalnokság a XII–XIII. században még csaknem kivétel nélkül a facultas artiumról került ki. Itt szerezte a szükséges jogi ismereteket is. Téves dolog e hivatalnokokat már ekkor „legisták”-nak nevezni; a római jogot nem is tanították Párizsban. Hogy az oklevélserkesztés tudományát is az artes tanította, egyéb adatok mellett (*L. Írástörténet.*) bizonyítja az a tény is, hogy a bolognai egyetemi típusban e fakultáson volt a notárius-képző tanfolyam: Párizsban nem volt ily külön tanfolyama az általános klerikusképzésnek, de a facultas artium keretében működtek, mint oktató magisterek a notarius publicus-ok is. (*Auctorium Chartularii Universitatis Parisiensis* ed. *H. Denifle* et *E. Chetelain*, t. I., 1894.; 290, 334, 341, 549, 628. l.) A párizsi artium magisterek gyakran mentek tanulmányra az orléans-i egyetemre, amely elsősorban jogot tanított; s többükről bizonyítható, hogy Párizsba visszatérve, ismét az artium facultáson folytatták tanítói működésüket. (*Auctorium*, *Introductio*, 9. fejezet.)

²¹ *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*. Wien, 1935. E mű nyomán viták keletkeztek, amelyek azonban – nézetem szerint – nem változtatnak a lényeges eredményeken. *Destrez* részletesen foglalkozik az egyetem keretében működő „stationarius”-okkal is: a könyvmásolás és árusztás hiteles és szakszerűen ellenőrzött szervezetével, amely ugyancsak az önálló, képzett munkán alapszik s nem a szolgai vagy üzleti dolgoztatáson. A tömeges sokszorosításnak ez az önálló szakszerű munkára való alapozása vezette a fejlődést a könyvnyomtatás feltalálása felé.

hivatások és iskolák – vajon biztosították volna az európai íráshasználat egységét, társadalmias hozzáférhetőségét, szakszerű tárgyias hitelét, – mindazt, ami végezetül a könyvnyomtatáshoz vezetett? Itáliában nemsokára nyüzsgő az egyetemet végzett jogászok, nótáriusok élelmes hada, jó pénzért elszegődve üzleti vállalkozásokhoz is, majd, ha másként nem, az utcasarkon árulva írástudományát.

Sok tekintetben hasonló az olasz ipari fejlődésnek képe is. A kézművescéhek itt vállalatokká lettek, a gyártásfolyamat alsó, anyagátalakító fázisainak kézművességét – korporációjuk önállóságát elmosva – bérmunkás-tömeggé tették. A vállalkozócéhek rafinált üzleti szakemberei irányították ezt a tömegmunkát; nagy gondot fordítva azonban a készáru tetszetős végső tökéletesítésére. Akárcsak a kéziratokat illetőleg a másoló írnokok. A firenzei posztó, lágy omlásával, tündöklő színével egy időre meghódította Európát; de a természetanyag technikai átalakításában nem tudott versenyezni az északi kézművességekkel, amelyek nemsokára újra és végleg magukhoz ragadták a vezetést.

A párizsi egyetemi írások technikája kidolgozottabb, fegyelmezettebb. Korán és finoman jelentkezik az, amit mi gótikus törésnek nevezünk. Fichtenau cáfolja azt, amit én 1921-ben megjelent munkámban állítottam: hogy a középkor azért dolgozott vágott tollal, mert a betűk telített formáit olvashatóan meg akarta tartani az indaszerű antik kurzív írással ellentétben. Oldalt vezetve, a vágott toll vékonyan húzza a mellékvonalakat, ezzel is kiemelve a lényeges betűformákat. A vágott toll azonban – mondja Fichtenau, engem helyesen cáfolva – tökéletesen alkalmas kerek vonalak húzására is, a gótikus törést tehát nem lehet vele megokolni. Finomult technikai módszer volt ez, a betűformák tiszta megőrzésére, s mégis egybekapcsolásukra, útban a folyóírás felé. A gótikus törések az egyes betűvonásokat is mintegy osztódásokra szedték, lehetőleg egyenesen, fegyelmezetten és gépiesen húzható vonásokra, s ugyancsak fegyelmezett, gépies pontossággal törésekben, könyvekben mentek át a következő vonalrészre. Mert mint a művészetben sem, már nem rejti el az író a technikának jeleit, ellenkezőleg a segédformákat, a sorok vonalzását, a betűösszekötő vonalkákat, a toll szóvégi kanyarítását tetszetős formaként hagyja meg az írott lapon. Mint ahogyan a gótikus építészet is kimutatja, hogy műve jól kimunkált kövekből készült díszítőelemekké avatja a részek technikai kapcsolódásait, s a támasztóoszlopokat, támfalakat is. A gótikus írás eredetileg nem üres kalligráfia, mint például a vonásokat csodálatos pontossággal rajzoló arab írás. Különösen a XIII. század kicsiny kurzíváin látni – Fichtenau sajnos, kevés figyelmet szentel az oklevélírásoknak –, hogy miről van itt szó. Mint apró gyöngyszemek fűződnek itt egybe a betűk, apróságukban is megőrizve plasztikus formáikat, hajszálvonalakkal kapcsolódva. A leírt szavak egysége egy pillantással elolvasható, a sorokon végigszaladhat a szem. A betűzgetés és a betűknek egyenként való rovása helyett megkezdődött az olvasásban és írásban való gondolkodás.

*

Kicsiny részletek beható magasztalása, lehető technizálás, az összefüggésekbe való fegyelmezett beállítása: erre csak a mély szokásszerűségnek társadalma volt alkalmas, amely magát az életformát és a munkamódszert becsülte meg, nem pedig az

üzleti célokat. Éppen ellentéte ez a mechanikus munkamegosztásnak, amelyben az ember gépnek adja oda saját testét, mozgások elvégzésére. Itt szilárd munkás-egzisztencia dolgozik, a részletekben is alkotó autonómiával. Tudatában van azonkívül annak, hogy foglalatosságának minden részlete másokéval illeszkedik össze, emberi életekre szóló megbízhatósággal.²²

Ez minden munka szerves fejlődésének lényege.

A történettudománynak *meg kell* magyaráznia az európai fejlődés rendkívüliségét, ha meg akarja tartani tudományos jogosultságát. E magyarázat nem lehet titkok egyszeri megoldása, hanem csak soha véget nem érő vizsgálat a fejlődés szerkezetének mind bensőbb megismerésére. A természettudományoknál sincs máskülönben, itt sem gondolhatunk titkok végső megnyitására.

Egy nagy tanulságot máris levonhatunk a régmúlt középkori társadalomszervezetből. Azt, hogy az anyagi formáknak sokkal általánosabb és lényegesebb szerepük van az emberi fejlődésben, mint azt elképzelni szoktuk, szellemi magasságokban gondolkozván. A szokásszerű társadalomban a „fizikai munka” magárahagyottan, a legsúlyosabb viszonyok között bebizonyította képességét a legmélyebb emberi és társadalmi igények kifejezésére és érvényesítésére. A gondolat, a szabály, az erkölcs is valósággal anyagi, szemléletes formákban jelentkezik a szokásokban – s éppen ez a kezessége szilárd intézményességüknek. Felfelé, úgy az úri vezetésben, mint az új intellektualizmusban, ugyancsak ezen érzékelhető formákhoz való csatlakozás alapozza meg a társadalomszervek életteljes, szilárd intézményességét –, amiben az antik társadalom oly feltűnően gyöngye maradt. A funkciók sorjában szinte tetet öltve önállósodnak és hierarchizálódnak, a legfinomabb szellemiek és a legracionálisabb üzletek is. S mintha éppen ez a szinte érzékelhető intézményesség biztosítaná azt, hogy az emberek közötti viszony megtartsa életteljességét, ne mechanizálódjék elvont joggá, hanem mély tartalmakat vigyen magával a további európai fejlődés felé.

Szellem és anyag között tehát nincs ellenségeskedés. Sőt, közelebről s a végsőkig vizsgálva a dolgot, kitűnik, hogy nincsen kultúrforma, nincs emberközi érintkezés érzékelhető, anyagi formák közvetítése nélkül. A szellemnek erőszerű hatása egyszerűen az elvont gondolkodás fikciója. Az anyag felhasználása belső élményeknek formákban, eszközökben való kifejezésére: éppen ez a képesség teszi az embert emberré, minden más lénynél magasabbrendűvé.²³

²² A középkori városnak az európai polgárságnak kialakulását, a XII–XIII. századtól, lényegében a kézműves szervezetek művének kell tartanunk. *H. Pirenne* klasszikus munkája (*Les villes du moyen âge*, 1927.) ott állapítja meg az Alpokon-inneni várostelepüléseket, ahová a klerikus-adminisztráció objektív gondozása vonzza az érzékeny szakmabeli szervezeteket; ő azonban elsősorban a kereskedőkre gondol. Ez nagymértékben megfelelhet a középkori belga viszonyoknak; azonban az igazi általános és súlyos városzerveződés, francia területeken ment végbe, távkereskedelem nélkül kézműves lakossággal.

²³ Éppen a német „szellemtudomány” kiváló rendszerezőjére, *N. Hartmann*-ra hivatkozom: Objektivationen sind nur in einer „Materie” möglich, in welcher der geistige Gehalt sich ausprägt. (*Das Problem des objektiven Seins*, 1933. 66. l.) Hartmann azonban nem vizsgálja magát a folyamatot, amellyel az anyagi objektíváció, a formaképződés végbemegy. Pedig ez a processzus a kultúra lényege. *H. Freger*: *Die Theorie des objektiven Geistes*, 1924., behatóan foglalkozik a formaképződés módjaival, a fejlődésvizsgálat számára tehát használhatóbb. Ő azonban anyagnélküli objektívációkról is beszél. – *Legyen szabad utalnom tanulmányaimra is: Történelem és szociológia (Századok, 1938.); Új történelemszemlélet (Továbbképzés és demokrácia, 1947., 235. l.)*.

Ez a fajta „materializmus” nem teszi egyoldalúvá a történet szemléletet, hanem épp ellenkezőleg, erősíti valóságérzetét és biztosabbá teszi kutató módszereit.

A kora középkor élete nyomorúságos volt, bizonytalansággal, rettegéssel. A szokásszerű közösségek csak erőltlen menedékei lehettek az egyéni sorsnak, az erőszak ellen. De öntudatlan szívfóssággal épült tovább ez a szokásszerű társadalom, amíg végre győzedelmeskedett és a kicsiny mindennapos élet teljes tartalmát-felszerelkedését vitte bele a fejlődésbe. A fizikai és az értelmiségi munka egyaránt e mélyszervezetből nőtt ki, mindkettő az élet teljességéből merítette módszereit. Nem lehet egészséges az a társadalom, amely a szellemi fennsőség címen kiszívja a fizikai munkából az alkotás elemeit s csak önmagának igényli a társadalmat boldogító feladatokat.

*

A fejlődéskutatás itt jelzett módszereit illetőleg meggyőződésem szerint különleges szerep juthat a magyar tudománynak. Legyen szabad még erről is szólnom egy-
pár szót.

A nyugati latin kultúrkör szélén állva, a távolság előnyével kezelhetjük az összehasonlító módszereket.

Az írásnak, mint társadalomszervező formának vizsgálatában máris elől jár a magyar tudomány. Elsősorban kitűnő oklevéltani tanszékünknek köszönhetjük ezt, Szentpétery Imre vezetésével a szakemberek egész sora foglalkozott a problémával; elég talán Szilágyi Loránd, Istványi Géza, Kumorovitz Bernát, Perényi László, Guoth Kálmán, Bezsák Miklós nevét említenem. E vizsgálatokkal párhuzamosan igen intenzív kutatások emelték ki a középkori klerikus alakját az ismeretlenségből, s francia képzettségüket, csupán Eckhardt Sándor, Gabriel Asztrik munkáira hivatkozom itt, valamint az újabb Anonymus-kutatókra.

A francia írásbeliség terjedését illetőleg 1921-ben megjelent munkám azt a tételt állította fel, hogy a magyar és az osztrák oklevélírásek a XII. és XIII. században formákban és fejlődésben lényegükben azonosak a franciákkal. Ebből azt következtettem, hogy előkelőbb oklevélíró klerikusaink közvetlenül a francia egyetemeken szerezték képzettségüket. De nem is ez a fontos, az európai fejlődéstörténet szempontjából; hanem az, hogy ugyanilyen azonosság mutatkozik minden Alpokon inneni területen, a franciától, némettől, Lengyelorszáig, Svédorszáig. E szerint mindezen Európának értelmiségi képzése a francia egyetemek vezetése alatt állott.

Akkoriban munkámmal, ahhoz képest, hogy csak magyarul jelent meg, eléggé foglalkozott a nyugati tudomány, valamint későbbi idevágó dolgozataimmal is. Úgy látom, az európai írásfejlődésnek lényegében való egyöntetűségét általában elismerik. Elismeri ezt Fichtenau is, aki bővebben foglalkozik munkáimmal; de az írás-egyöntetűség magyarázatára az akkori középkori univerzalizmusra hivatkozik, továbbá a pápai oklevelezés általános hatására – megengedve mégis bizonyos szerepet a francia egyetemek magisterei számára is.

Francia tudósok véleménye szerint a magyar írások természetesen egyeznek a nyugatiakkal, azonban mindenütt így írtak akkor, még az Anjou-Nápolyban és a szíriai francia fejedelemségekben is.

Ami azonban a francia tudós számára természetes, az a mi magyar perspektívánkából a legfeltűnőbb tények közé tartozik.

Ismételjük, nem az a cél, hogy kimutassuk a szoros francia–magyar kapcsolatokat a középkorban, hanem hogy megmagyarázzuk a középkori intellektualizmus fejlődésének egyidejű és rendszeres egységét.

Az oklevelek, pontosan datálva, százezernyi számokban állanak az összehasonlító vizsgálat rendelkezésére. Számítalan apró külső-belső formájuk, részletük kínálkozik az összehasonlításra. Nem lehet egyelőre más feladatunk, mint aprólékos és áttekintő összehasonlításokkal megállapítani az írás és a klerikusképzettség terjedésének pontos és részletes dinamikáját.

Ezért nem is akarok itt foglalkozni az egyetemek szerepét illető ellenvetésekkel, amelyek engem nem tudtak meggyőzni. Ha az összehasonlító vizsgálatok más eredményre jutnának is, akkor is egészen különleges szolgálatot teszünk a nemzetközi tudománynak, az európai fejlődés kultúrdinamikájának megvilágításával.

Szilágyi Loránddal, a diplomatika kiváló tudósával társulva, igyekszünk nagyobb magyar oklevélsorozatokot küldeni külföldi intézményekhez, különösen franciákhoz, belgákhoz, dánokhoz, svéddekhez, lengyelekhez, összehasonlítás céljaira. Igyekszünk tőlük cserébe az illető országok oklevélfényképeinek sorozatait megszerezni. Itthon tehát egy nagyobbarányú kollekciónk lesz, elég arra, hogy összehasonlító módszereinket nagyjából kiképezzük. Ezt követnék külföldi kutatások, magyar oklevélfényképekkel kezünkben.²⁴

A kutatások egyéb részleteiről, az idevágó nemzetközi szakirodalom feldolgozásáról nem is szólok itten.

Kultuszkormányzatunk felismerte e kutatások nemzetközi jelentőségét s már eddig is támogatott kezdő lépéseinkben. Ortutay miniszter úr magáévá tette tervezetünket és megígérte morális és anyagi támogatását – amiért itt örömteljes köszönetet mondok neki.

A magyar tudomány vetette fel először az írásbeliség kultúrtörténeti problémáját. De írás és kézművestechnika: egyazon szociális struktúra teremtménye Európában. Vizsgálatuk a legbiztosabb kiindulásnak látszik arra, hogy a mi csodálatos európai fejlődésünket alapjaiban megmagyarázzuk.

²⁴ Azóta a párizsi Archives Nationales és a stockholmi Riksarkivet volt szíves igen gondosan kiválogatott fényképsorozatot megküldeni; a koppenhágai Rigsarkivet pedig a Corpus Diplomatum Regni Danici nagyszerű modern facsimile-kiadványát. Fogadják ezúton is igen hálás köszönetünket.

A HONORÁCIOROK A REFORMKORBAN

A magyar társadalom struktúrája a reformkorban még csaknem teljesen középkori jellegű. A hanyatló feudális társadalomban vannak ugyan már polgári vonások, az eljövendő kapitalista társadalom csirái, de „a birtokos nemesség és a parasztság mellett a papság, a kereskedő- és iparososztály, az értelmiség alig jöhet számításba. A nemesség és a parasztság közötti viszony határozza meg az egész társadalom jellemét”.¹

A főnemesség szinte külön rendet alkot. Egyre terjeszkedő latifundiumaik az ország felét foglalják el. Társadalmi túlsúlyuk fenntartása érdekében szövetkeznek az udvarral, és személyes törvényhozási jogukat általában a reformok ellen érvényesítik. Az arisztokráciának azon tagjai, akik a reformok mellé álltak, szintén nem voltak hajlandók osztályuk vezetészerepét feladni. Széchenyi a reformot a főnemesség vezetésével kívánja végrehajtani; a Batthyány vezette főnemesi ellenzék programjának első pontja a mánási rend túlsúlyának biztosítása.

A birtokos középnemesség, kb. 30 000 háztartás, mintegy 120 000 lélek alkotja azt a nemesi középréteget, mely nincs kitéve anyagi megrázkódtatásoknak. Jobbágyaik szolgáltatásaiból élnek, nekik áll tehát leginkább érdekükben a feudális előjog fenntartása. Ők a megyei hivatalnokok, táblabírák, országgyűlési követek; a megyegyűlés az ő érdekükben működik.

A több mint 100 000 háztartást kitevő kisnemesség különböző életformák között él. Vannak köztük elszegényedett középnemesek, néhány jobbággal dolgozó parasztok és saját földjüket művelő bocskorosok. Anyagi helyzetük egyre romlik, és a napóleoni háborúkat követő gazdasági válság során egyre többen lesznek köztük, kik polgári munkával keresik kenyerüket. Sokan valami ipart tanulnak, s aki teheti, a hivatalokba és a szabad pályákra tódul. Ezeket fűzte a legkevesebb szál a fennálló renchez, s könnyen lemondtak írott kiváltságaikról, melyekből semmi hasznuk nem volt. Átmenetet képez a jogtalan népelem felé a jobbágytelken élő és a jobbágyi terhek egy részét viselő nemesek kb. 125 000 főre tehető tömege.

¹ A reformkor társadalomtörténetének leglényegesebb irodalma: *Horváth Mihály*, Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. 3 kötet. Budapest, 1886.³ *Takács Mária*, Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830–1847. Budapest, 1909. *Szabó Ervin*, Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. Budapest, 1946.² *Szekfü Gyula*, Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1938.⁵ *Mályusz Elemér*, A reformkor nemzedéke. Századok, 1923. *Kósa János*, Magyar rendiség és osztálytársadalom. Magyarságtudomány, 1942. *Ungár László*, Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok, 1942. *Kosáry Domokos*, Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 1946. Az idézet *Szabó* i. m. 32. l.

A jobbágyok közül kiemelkedett szabad parasztok száma 1842-ben kb. 70 000, hozzátartozóikkal együtt vagy 275 000 volt. Magának a jobbágyságnak lélekszámáról nincs megbízható adatunk. Kétségtelen a parasztság helyzetének állandó romlása, a házas és házatlan zsellérek arányszámának növekedése.

A nemesség életszínvonalának állandó romlása, a parasztság egyre növekvő nyomora azt mutatja, hogy a feudalizmus termelési rendje elavult. Az egyes rendeken belül pedig annyira előrehaladt már a társadalmi tagozódás, annyira kimélyültek a különbségek, hogy a régi keretek széttörésével kellett számolni.

Vizsgáljuk meg ezek után a társadalom azon rétegeit, melyekre az eljövendő kapitalista termelési rendnek kell majd épülnie.

575 000 lélek, a lakosságnak 1/9-ed része lakott városban, ugyanekkor már Angliában 1/2-e, Franciaországban 1/3-a. A városi lakosságnak azonban csak tört része van a polgárjog birtokában, és ez a polgárság is át van szöve nemesi elemekkel, míg nagyobb része idegen bevándorlókból áll. Magyarország régi iparos- és kereskedővárosai az osztrák gazdaságpolitika következtében megálltak fejlődésükben, sőt hanyatlottak. Legtöbb városunk nagy falu, melynek lakossága számára földművelés, állattartás, szőlőtermelés biztosítja a megélhetést. Ennek a gazdasági helyzetnek és az ezzel összefüggő csekély adózási képességnek felel meg a polgárság társadalmi és politikai helyzete is.

1846-ban az egész ország iparosait és kereskedőit összesen negyedmillióra becsülik. Ezeknek csak csekély töredéke lakott városokban, leginkább Pesten, az egyetlen nagyvárosban, ahol 110 000 lakos mellett 40 gyár volt és mintegy 12 000 iparos, ebből 876 gyári munkás. Ipari munkásosztályról tehát alig lehet szó.

Az értelmiség lélekszáma 1846-ban 33 000, azonban nagyobb részük a kormánytól, az arisztokráciától, vagy a megyei választóktól függ, a független anyagi és szellemi viszonyok közt élők számát nem tehetjük 10 000-nél többre.

Azok a társadalmi osztályok tehát, melyek hivatva lettek volna Magyarország polgári átalakulásának kiharcolására, számban, súlyban gyengék. Ilyen körülmények közt az átalakulás legfeljebb külsőségeiben lehet forradalomszerű, lényegében a feudális hatalmakkal kötött kompromisszum: reform.

A reformkor folyamán, előbb vagy utóbb, minden jelentős politikai tényező belátta, hogy a fennálló helyzet megváltoztatása elkerülhetetlen, de a reform jellegét és mértékét illetőleg eltértek a vélemények és a közéletben minden árnyalat megtalálható a konzervatívoktól a radikálisokig.

Míg Franciaországban az egyre erősödő burzsoázia dönti meg a feudális államhatalmat és alakítja ki a polgári nemzetállamot, nálunk a középnemesség s a kisenemesi tömegek viszik végig a reformot. A polgárságnak csak az ideológiáját találjuk meg a magukat a nemesség és a proletariátus felé egyaránt élesen elhatároló centralisták programjában. Maga a nyugat-európai értelemben vett polgárság, a magyar középrend még csak létesülőben volt. Márpedig – Kossuth szavai szerint – „honunk kifejlése csak egy tisztességes középrend minél hamarábbi keletkezésével” volt lehetséges, s ennek a középrendnek alkotó tényezői a nemesség és a városi polgárság. Mivel pedig a városi polgárság többségében idegen nyelvű és műveltségű, meg kell magyarosíta-

ni őket a városi értelmiség, a honorációrok segítségével, akik „a magyar nemzetiségnek gyűjtőmagul” szolgálhatnak.²

Értekezésünk ennek az értelmiségi rétegnek kialakulását, helyzetét és szerepét kívánja tisztázni a felbomló rendi társadalomban.

A „honorácior” szó mai nyelvhasználatunkban értelmiségi foglalkozású embert jelöl. Eredetileg, mint középfokú melléknév, nem abszolút meghatározója egy társadalmi rétegnek, hanem csak egy másik társadalmi osztályhoz viszonyított megjelölés. A reformkorban általában a jobbágyoknál „tisztesebb” nem-nemes protestáns papokat, tanárokat, tanítókat, ügyvédeket, orvosokat, gyógyszerészeket, mérnököket, állami, megyei és városi tisztviselőket, jegyzőket, gazdatiszteket és művészeket értik alatta, egyszóval a hazai értelmiség egész nem-nemes részét, azonban egyértelmű, pontos definíciója e társadalmi kategóriának nincsen. Megyéenként, sőt közgyűlésenként hol szűkebben, hol tágabban értelmezik a honorácior fogalmát, s ha meggondoljuk, hogy az értelmiségiek mellett nemesi birtokok bérlőit és gazdag kereskedőket is számítottak közéjük, világosan áll előttünk, hogy itt nem lehet szó új osztályról, hanem csak a legkülönbözőbb elemekből összetevődött társadalmi rétegről, amelynek leglényegesebb ismertető jegye, hogy tagjai, bár nem nemesek, nem állnak úri hatalom alatt, a jobbágyság sorából iskolázottságuk, foglalkozásuk, életmódjuk révén kiemelkedtek.

A honorácior-réteget a rendi társadalomnak az osztálytársadalom felé irányuló fejlődése és foglalkozások szerint végbemenő differenciálódása hozta létre. Külön honorácior-réteg tehát nem sajátos magyar jelenség, hanem megtalálható minden bomlásnak indult rendi társadalomban. Ilyen jellegű a szakszerű hivatalnokréteg a XVIII. századi francia társadalomban, azonban ezek társadalmi súlya és megbecsülése sokkal nagyobb volt a magyarországi honoráciorokénál.

A „honorácior” megjelölés Magyarországon először a magánéletben tűnik fel a XVIII. század első felében. Hivatalos iratok csak az 1780-as években említik őket, ekkor alkotnak észrevehetően elkülönülő társadalmi réteget.³ Az 1787-i népszámlálás adatai szerint a kisebb tisztviselőket és tanítókat leszámítva 3792 tisztviselő és honorácior volt Magyarországon, a lakosságnak általában 0,1%-a. Városokban lakott 1461, a városi lakosság 0,74%, megyékben 2331, a megyei lakosság 0,08%-a. Ez a hivatalos eredmény feltűnően alacsony, néhány évvel később Schwartner számukat 17,712-re teszi.⁴

II. József évtizede (1780–90) mindenképpen döntő jelentőségű a honorácior-réteg kialakulásának történetében. Nem is annyira az újonnan feltáruló hivatalnoki lehetőségek a döntők, hiszen II. Józsefnek Hajnóczy egyetlen nem-nemes alispánja volt, ennél sokkal nagyobb jelentőségű az az 1785-i pátenst, amely megengedte, hogy bárki, származására való tekintet nélkül, szabadon léphessen tudományos pályára.⁵ Ezzel mindenki számára megnyílt a társadalmi felemelkedés útja. Egyre nagyobb

² Az idézetek Kosáry i. m. 229. és 239. l.

³ Kósa János: Budapest kialakulása. *Magyarságtudomány*, 1936. 107. l.

⁴ Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938. 55–57. és 63–65. l.

⁵ Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Budapest 1885–1888. III. k. 39. és 84.

tömegekben mennek gimnáziumba a polgár- és parasztfiúk – a szegényebbeket akár-hányszor ösztöndíjak segítik – s az iskola elvégzése után a papság, paptanárság, vagy az ügyvédi, orvosi, mérnöki pálya a nemességhez hasonló társadalmi állásra emeli őket. A könnyebb kenyérkereseti lehetőséget biztosító szellemi pályák megnyitásának a népi tömegek előtt első következménye már a század végére az értelmiségi túltermelés.⁶

II. József pátense nem megindítója volt a nem-nemesek magasabb iskoláztatásának, hanem csak egy már megindult folyamat elől hátrította el az akadályokat. Így válik érthetővé, hogy már uralkodásának utolsó éveiben előttünk áll az új társadalmi réteg, a nem-nemes értelmiség.

A honorácior-réteg nyugodt társadalmi felemelkedését derékban töri ketté a II. József halálával uralomra jutó rendi reakció. A nemesi megmozdulásokból kizárják őket, az országgyűléseken pedig komolyan szóba kerül a nem-nemesek kizárása a közhivatalokból. Ennek hatása alatt II. Lipóthoz fordulnak védelemért.⁷

A nem-nemes értelmiség a szabadkőműves páholyokban megismerkedett a forradalmi eszmékkel és élénken reagált rájuk. Társadalmi helyzetük predesztinálta őket arra, hogy az illuminátizmus híveivé legyenek, s lényegében ők voltak Magyarországon a radikalizmus hordozói. Nem voltak sokan, csupán Pesten és Budán tömörültek nagyobb csoportok. A franciaországi harmadik rend szerepére vágytak, de a rendi állam és társadalom még nem engedi érvényesülni őket.⁸ Tehát eleve szembekerültek a rendi törekvésekkel. Céljuk, mint minden felemelkedő társadalmi rétegé, a politikai vezetésben való részvétel, a hatalom birtoklása volt. Ezért simultak II. József rendszeréhez, ezért tódultak a szabadkőműves páholyokba, s amikor 1790 rendi reakciója elnyomással fenyegette őket, a királyhoz fordultak támogatásért. II. Lipót halála után, ezt a támaszukat is elveszítve, az udvarral és a rendekkel szembekerülve nem nyílt számukra más út, mint a forradalom. Azonban számuk még túl kicsiny volt, erejük a hatalmon levőkkel szemben elégtelen, a Martinovics-összeesküvés kísérlete nem sikerült. Mint társadalmi réteg nem tudták kiharcolni felemelkedésüket, nem maradt számukra más, mint hogy egyéneként próbáljanak fölemelkedni a politikai vezetőrétegbe. Ezt pedig nem lehetett másképp, mint a fennálló rendhez, a nemesi világszemlélethez és életformához való minél alázatosabb alkalmazkodással. A XIX század első felében eltűnnek szemünk elől a honoráciorok, tevékenységük kimerül a nemességhez való minél tökéletesebb hasonulásban.

Néhány évtizednyi szünet után, az 1840-es évek elején a honorácior-réteg egyszerre a politikai érdeklődés homlokterébe kerül. Közgyűlési viták, hírlap-polémia foglalkoznak szavazati jogok kérdésével a megyékben, városokban és az országgyűlésen. Méltán vetődik fel a kérdés, milyen elemek alkotják társadalmunknak ezt a rétegét és számuk mekkora súlyt képvisel a reformkor politikai és társadalmi küzdelmeiben. Sajnos, statisztikusaink ezzel a problémával nem foglalkoztak, s a rendelkezésünkre álló adatok nem oldják meg a kérdést.

⁶ (Glatz, Jakob): Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Teutschland, 1799. 194. l.

⁷ Marczali Henrik: Az 1790-91. évi országgyűlés. Budapest, 1907. II. k. 160. sk. 1.

⁸ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor Iratai 1790–1795. Budapest, 1926. 130. l.

Az 1828-i országos összeírás szerint a megyékben 1467, a sz. kir. városokban 2033, Magyarország területén tehát összesen 3500 honorácior élt.⁹ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy az összeírásból az egyházi személyek, tanítók és a tisztviselők különböző kategóriái kimaradtak. És hogy az így össze nem írt honoráciorok száma igen jelentős lehet, mutatja, hogy tanító, amely pedig par excellence nem-nemesi jellegű foglalkozás, már 1772-ben, csak a megyékben 4437 volt,¹⁰ vagyis több, mint fél évszázad múlva az összes honoráciorok állítólagos száma. Így a honoráciorok lélekszámának az 1828-i összeírás alapján falvanként lehetséges összeállításuk teljesen irreális eredményt ad. Az 1840-es évekre vonatkozólag valószínűleg közel járhat az igazsághoz Lukács Móric becslése, aki egy hírlapi cikkében a honoráciorok számát mintegy 50 000-re tette.¹¹

A napóleoni háborúk idején a nagy mezőgazdasági konjunktúra következtében megvagyonosodott parasztság egyre nagyobb számban iskoláztatta gyermekeit. Ezzel magyarázható, hogy Pest megyében a honoráciorok száma 1804–1842 közt 202-ről 927-re,¹² Eger városában az ügyvédeké 1828–1832 közt 50%-kal, 15-ről 22-re emelkedett.¹³ Talán a második honorácior-nemzedék jelentkezik a reformkor derekán a pesti piarista gimnázium statisztikájában, amely szerint tanítványaik szülei közül 1810-ben még csak 6,9% honorácior és 5,9% nemtelen, 1840-ben pedig, míg a nemtelenek száma szinte változatlanul 6,0%, a honorácioroké felugrik 34,5%-ra.¹⁴ Ezekből az adatokból nyilvánvaló a honorácior-réteg állandó, következetes gyarapodása, azonban magát a folyamatot gyér adataink világánál nem tudjuk megragadni és leírni.

Figyelembe véve azt, hogy nem-nemes lelkészek, tanítók, tisztviselők az ország területén körülbelül egyenletesen lehettek eloszolva, az 1828-i országos összeírás adataiból is levonhatunk bizonyos általános következtetéseket. Kitűnik a konskripcióból, hogy honoráciorok az egész ország területén laknak, s bár a legkisebb falvakban vagy zárt települést nem is alkotó közigazgatási kerületekben is található egy-egy honoráciort, mégis előfordulásuk inkább nagyobb helységekből valószínű. Csoportosan található jóformán minden mezővárosban, legnagyobb számmal pedig a sz. kir. városokban. Hegyes vidéken aránylag kevesebben vannak, felerészben síksági, felerészben hegyvidéki megyéknek inkább a síksági részén található, elsősorban a vásárvonalon. Feltűnően kevés a honorácior a színmagyar lakosságú alföldi megyékben, ugyanakkor nem-magyar, elsősorban német és szerb telepések által lakott megyék szinte zsúfolva vannak velük. Ez a feltűnő különbség magyar- és telepések-lakta megyék között a többnyire magyarok és szabad bevándorlottak egymástól olyannyira különböző jogi és gazdasági helyzetében leli magyarázatát. A szabad telepések gyermekei sokkal könnyebben szerezhették meg azt az iskolai képesítést, amely már honoráciorrá emel,

⁹ *Tagányi Károly*: Az 1828-i országos összeírás végleges eredményei. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1896. 110. sk. és 206. sk. 1.

¹⁰ *Thirring* i. m. 67. l.

¹¹ Lukács Móric *Összes Művei*. Budapest, 1894. II. k. 78. l.

¹² Pest vm. lt. Pest vm. népességi statisztikája, 1804–1831: Summarium, 1832–1842: Summáskönyv. Táblázat.

¹³ Orsz. Lt. Nádori lt. Conscriptiones regnicolares Art. VII. 1825/7. ordinatae. Heves és Külső-Szolnok vm. Eger érseki város 1828. és 1832. évi összeírása.

¹⁴ *Kósa*: Budapest ... i. m. 110 l.

mint azok a jobbágyfiak, akiket 1785 előtt földesuruk még a magasabb iskoláktól eltilthattak. Viszonylag sok a honorácior a nyugati határszél szintén inkább német, mint magyar lakosságú megyéiben és azokban a magyar népességű megyékben és kerületekben, amelyekben a sok mezővárosnak a jobbágyságnál lényegesen kedvezőbb helyzetben levő polgárai szintén aránylag könnyen juthattak felsőbb iskolákba, elsősorban a Duna–Tisza-közén. A későbbi iparvidékek körvonalai szintén sejthetők már. A sz. kir. városokban pedig, néhány visszamaradt városka kivételével, mindenütt aránylag sok honorácior élt. Különösen a kulturális gócpontok, püspöki és megyeszékhelyek vonzották őket.

A honorácior-réteg a legkülönbözőbb eredetű, helyzetű és foglalkozású emberekből tevődött össze, akik között jóformán egyedüli közös vonás a még-nem-nemes, de már-nem-jobbágy állapot. Előkelőbb részük csak a nemesi terheket viselte, a többi együtt adózott a közönséges nem-nemesekkel. Úgy látszik, hogy középső rétegük bizonyos adók mellett a nemesi terheket is kénytelen volt viselni.¹⁵ Egyébként a rendelkezésünkre álló kevés adat tanúsága szerint a legnagyobb összevisszaság uralkodott ebben a kérdésben, s a helyi hatóságoktól függött, hogy a honoráciorok közül mely elemek milyen adónemek terhét hordozzák.¹⁶ Helyzetük általában az úrbéri telken élő nemesekével volt azonos,¹⁷ s a reformkor folyamán javuló tendenciát mutat.¹⁸ Bírói hatóságuk a vármegye, azonban a szabad vagy legalább privilegizált helységben lakók eredetileg a helybeli bíróság alá tartoztak,¹⁹ tehát a sz. kir. városokban lakók a városi bíróság alá. A reformkor folyamán ez a helyzet megváltozik, s a városokban élő honoráciorok is a megyei joghatóság alá kerülnek,²⁰ ami kétségtelenül társadalmi emelkedésük mellett szól. E változás nyomán kísérhető a helytartótanács ügyintézésében. A helytartótanács 1808-ban még a város, 1833-ban már a vármegye mellé áll Sopron sz. kir. város és Sopron vm. viszályában.²¹ Ettől kezdve a helytartótanács következetesen a megyék mellett foglal állást a felmerülő ügyekben. Végeredményben a városi tanács tagjai és a városi tisztviselők maradtak csak a városi bíróság hatásköre alatt, akik büszkén mondták, hogy „minden alkalommal az Érdemes címmel megelégedve magasabbat nem vadászunk”.²² A honorácioroknak megkülönböztetett helyzetéből következett minden testi büntetés alóli mentességük, viszont letartóztatás és vizsgálati fogság esetén nem részesültek kivételes bánásmódban.²³ Fellebbezési joguk nem különbözött semmiben a nem honorácior nemtelenekétől, viszont nem-nemes tisztviselők fellebbezettek, ha a bírói ítélet hivataluktól, közvetve tehát honorácior-állapotuktól fosztotta meg őket.²⁴

¹⁵ Orsz. Lt. Helytt. Pubpol. 1838. F. 227. és 1841. F. 23. P. 78.

¹⁶ Vö. Orsz. Lt. Canc. 5561/1838.

¹⁷ Scherer Ferenc: Békés vármegye társadalma 1695–1848. Gyula, 1941. 37. l.

¹⁸ Így pl. a Hajdú-kerületben felmentik őket a katonai szállásolás személyes terhe alól. *Kolosvári-Óvári: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* III. k. 547. l.

¹⁹ (Kövy Sándor): Magyar Polgári Törvény. Sárospatak, 1824. 40–45. l.

²⁰ Szlemenics Pál: Magyar polgári törvény. Pozsony, 1845. 62. sk. 1.

²¹ Orsz. Lt. Helytt. Pubpol. 1808. F. 3. P. 26. – 1835. F. 185.

²² Orsz. Lt. Helytt. Pubpol. 1841. F. 23. P. 78.

²³ Ifj. Dombóváry Géza: Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pestmegyében a XIX. század első felében. Budapest, 1906. 157. és 365. l.

²⁴ 1790 : 43., 1802 : 20., 1836 : 13. és 17. törvénycikk.

A honoráciorok szavazati jogának problémája a magyar társadalomfejlődés két különböző folyamatába illeszthető bele. Az egyik folyamat a politikai hatalomban való részesedésnek egyre szélesebb társadalmi rétegekre való kiterjedése. A főpapok és főurak XVIII. századi uralma után 1790-ben megjelenik az országgyűlésen a középnemesség, mint jelentékeny politikai tényező, 1819-től kezdve a megyei közgyűléseken nagy tömegével gyakran döntő szerephez jut a kisnemesség, s a 30-as években egyes kismesek már az országos politikában is szóhoz jutnak. Így érkezik el a fejlődés vonala a 40-es évek elejére a legelődkelőbb nem-nemes társadalmi réteghez, a honoráciorokhoz, s az élen járó ellenzéki megyékben konkrét formában vetődik fel a politikai hatalomban való részesítésük kérdése a szavazati jog megadásá-
 sa által. A másik társadalmi folyamat magának ennek a honorácior-rétegnek a felemelkedése. A honorácior-réteg, mint láttuk, II. József évtizedében jelentkezik, politikai törekvései Martinovics összeesküvésében keresik a megnyilatkozás formáját, ezért a XVIII. század végi reakció szembefordul felemelkedésükkel, de a napóleoni háborúk által kiváltott gazdasági fellendülés megerősíti, megsokasítja a társadalomnak ezt a rendi korlátok közé nehezen illeszkedő rétegét, s megnövekedett súlyukat mutatja jogi helyzetük változása, a nemesi joghatóság kiterjesztése a 30-as évek vége felé. Ebbe a felemelkedési folyamatba kapcsolható bele a következő fázis: a politikai hatalomban való részesedés.

Közvetlenül az után, hogy a kismemesi tömegek szavazati jogát biztosították a megyei közgyűléseken (1819), felmerült az értelmes elemek szaporításának gondolata. A legtöbb megyében szavazati jogot kapott a nem-nemes katolikus alsópapság,²⁵ protestáns többségű megyékben a református, illetve evangélikus papság is.²⁶

Húsz évvel ezután újból felvetődött a honorácior-probléma a megyegyűléseken, először Pest megyében. Semmi nem mutat arra, hogy a honoráciorok nagy száma, vagy társadalmi-politikai súlya váltotta volna ki az őket szavazati joggal felruházó státútumokat. Annál feltűnőbb az összefüggés a honoráciorok szavazati jogáról alkotott státútum és az ezt megalkotó megyék általános ellenzéki magatartása között. „Kossuth s mi mindnyájan átláttuk – írja Pulszky Ferenc –, hogy nagy reformokat még soká nem lehet keresztülvinni az országgyűlésen, a mágnások s a kormány ellenére, ilyen volna például a mívelt nem-nemes osztálynak, az úgynevezett honoratoroknak ... politikai jogokkal való fölruházása, holott nézetünk szerint ezt a megyei autonómia terén megynként is lehet életbeléptetni.”²⁷ A kezdeményező tehát nem a honorácior-réteg, hanem a nemesi ellenzék. A jogkiterjesztés szempontja sem lehet tehát a nem-nemes nép egy részének fölvétele az alkotmány sáncaiba, hanem a nemesi ellenzék politikai érdekeit kell emögött keresni. A bocskoros nemesség mintegy két évtizede vett már részt a megyei tisztújító és követválasztó gyűléseken és nagy számával egyre inkább elnyomta a vármegyei értelmiség érvényesülését. Mivel a kismemesi tömegek a reformkor folyamán műveletlenségük következtében az ellenzék részéről intellektuális eszközökkel meg nem nyerhetőkné bizonyultak és a kormány törekvése-

²⁵ Orsz. Lt. Nádori. Prot. Congr. Pest. 1820. 926. sz.

²⁶ Hazafüti gondolatok a vármegyei tisztségeknek megújításában a papi rendet illető jusról. H. n. 1824.

²⁷ Pulszky Ferenc: Életem és korom. Budapest, 1880. I. k. 205. l.

it támogatták, a liberális ellenzéknek szövetségeseik után kellett néznie. Ezt a szövetségést vélte megtalálni a honorációrokban, akik egyelőre mint nem-nemesek az alkotmány sáncain kívül álltak, azonban műveltségük és ennek következtében felfogásuk szinte azonos volt a nemesi értelmiségével. Alátámasztotta a honorációrok fel-emelését az a megfontolás is, hogy ha nem nyerik meg őket a nemességnek, mint népi származású értelmiség esetleg a nép élén az arisztokrácia ellen fordulhatnak.²⁸

A honorációrok szavazati joggal való felruházásának két hulláma volt. Az első Pest megye 1841-i példáját követte,²⁹ a második az 1844: 5. tc. hatására keletkezett.³⁰ A szavazati jogot nem adták meg valamennyi honorációnak, csak azoknak, akikről feltehető volt, hogy felfogásukban, politikai céljaikban már asszimilálódtak a nemesi értelmiséghez. Ezt bizonyítja mindenekelőtt a többieknek mintául szolgáló pesti státútum, amely különbséget tesz pestvárosi és vidéki honorációrok között, és a vidéki orvosoknak és ügyvédeknek nem ad szavazati jogot. Gondosan ügyeltek arra, hogy a nem-nemes értelmiségi proletariátus ne szerezhessen politikai jogokat. Végeredményben alig volt megye, ahol a honorációrok a nekik biztosított szavazati joggal valóban élhettek is, és csak Pest megye nem vonta vissza felsőbb nyomásra erről szóló státútumát. A honorációroknak szavazati joggal való felruházását tehát a nemesi ellenzék kezdeményezte, nem a honorációrok felemelése, hanem saját erejének és befolyásának növelése céljából. Azonban, mint köztudomású, az ellenzék széles társadalmi alapját nem a honorációrok, hanem a reformkor legvégén Kossuth agitációjával mégiscsak megnyert kisnemesi tömegek adták meg.

Meg kell jegyeznünk, hogy a hivatalos iratokból és egykorú újsághírekből az tűnik ki, hogy az ország egyes megyéiben a honorációrok szavazati joga kérdésében a legnagyobb összevisszaság uralkodott. Kétségtelen, hogy a kormány nem a honorációrok egyes rétegeinek szavazati joga ellen lépett föl, hanem csupán a fennálló helyzet megváltoztatása ellen. Magatartásának tehát nem volt elvi alapja.

Pest megye státútumával kapcsolatban a sajtó is élénken foglalkozott a honorációrok kérdésével. A Pesti Hírlapban megjelent kisebb vita-cikkeken kívül³¹ Mráz Mihály pesti plébános terjedelmes röpiratban szállt síkra a római katolikus nem-nemes káplánok szavazati jogáért,³² konzervatív részről pedig gróf Dessewffy Aurél szögez-

²⁸ Kovács Ferenc: Az 1843–44. évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Budapest, 1894. IV. k, 384. l.

²⁹ Pest: Orsz. Lt. Nádori. Prot. Congr. Pest. 1841. 1123., 2211., 2222., 2242. sz. és Orsz. Lt. Canc. 132/1848. Bihar: Orsz. Lt. Helyitt. Dep. Pol. Com. 1842. F. 1. P. 192. 1843. F. 1. P. 21., 80. 1844. F. 1. P. 90. Várm. oszt. 1845. 1. k. 3., 152., 167., 250. t. Borsod: Orsz. Lt. Helyitt. Dep. Pol. Com. 1842. F. 67. Canc. 3200/1842. Zala: Orsz. Lt. Canc. 17.028/1842, 4888/1843. Helyitt. Várm. oszt. 1845. 1. k. 44., 173. t. Vas: Orsz. Lt. Canc. 9112/1842., 17.272/1842. Ugocsa: Orsz. Lt. Canc. 17.032/1841. Torna: Orsz. Lt. Canc. 8985/1841.

³⁰ Bács: Orsz. Lt. Helyitt. Várm. oszt. 1846. 1. k. 71., 168., 192. t. Győr: Orsz. Lt. Helyitt. Várm. oszt. 1845. 1. k. 98., 144. t. 1846. 4. k. 3. t. Összefoglaló jelentés: Orsz. Lt. Helyitt. Várm. oszt. 1847. 1. k., 467. a. t.

³¹ Horváth Mihály abonyi káplán Nyílt levele a káplánok megyeszavazati jogáról. Pesti Hírlap. 1841. évf. 28. sz. Récső Ensel Sándor: Honoratiorok és választási jog. Pesti Hírlap. 1841. évf. 68. sz. Mráz Mihály: Néhány észrevétel Récső Ensel Sándor pestmegyei tb. úrnak a honoratiorok szavazási ügyében közölt felszólaltára. Pesti Hírlap. 1841. évf. 77. sz.

³² Mráz Mihály: Országos nemes-e a magyar alsórendű pap? Értekezés. Pesten, 1842.

te le figyelemreméltó álláspontját a Világban. Cikkében a kérdést központi kormányzás és megyei autonómia problémájává tágítja és a centralizmus védelmében ellentmond Kossuth felfogásának a megyei státutumalkotásról. Azonban csak ez a formai kérdés állítja szembe Dessewffyt a honorácioroknak megadandó szavazati joggal. Hiszen már 1833-ban foglalkozott a honoráciorokon kívül a jobbágság képviselőinek bevonásával is a választásokba.³³ Az a tény, hogy Dessewffy nem idegenkedik a honoráciorok szavazati jogától, mutatja, hogy a törvényes formák mellőzése ellenére nincs szó forradalmi cselekedetről, sőt éppen a forradalom megelőzése a cél, egy újabb felemelkedő társadalmi réteg beszorítása az elavult rendi keretek közé.

Sokat foglalkozott a honoráciorok politikai jogainak kérdésével az 1843–44. évi országgyűlés a városok és a vármegyék rendezésével kapcsolatban.³⁴ Egyik javaslatból sem lett törvény a követi tábla és a főrendek közötti áthidalhatatlan ellentét következtében. Az országgyűlési tárgyalások szónokai általában Kossuth Lajosnak a Pesti Hírlap vezércikkeiben kifejtett gondolatait variálták, önálló nézetek csak jelentéktelen részletkérdésekkel kapcsolatban hangzottak el.³⁵

A honoráciorok kérdésének rendezése Kossuth Lajos szerint az országgyűlés főfeladatai közé tartozik. Az ő probléma-fölvetése kiszakítja a kérdést eddigi szűk kereteiből, s a magyar társadalom fejlődésének, a polgári magyar nemzetállam kialakításának vonalába állítja. Világosan látja, hogy a magyar társadalom fejlődése már túljutott az eddigi formákon, s létrejöttek már olyan társadalmi rétegek, amelyek a rendi keretekbe sehogyan sem illeszthetők bele. Ezeket az újonnan kialakult rétegeket nem lehet elhanyagolni, mert a bekövetkező társadalmi átalakulásban „a nemesség kétségtelenül főtényező leendő mindvégiglen, és megérdemli, hogy az legyen; de egyedüli nem maradhat, segédre van szüksége, különben működése hatását önmagán fogná szertörtöndelni. – E nélkülözhetetlen segéd pedig csak egy önálló alkotmányos közép-rend lehet, e nélkül nemzetünknek jövődjé nincs. – Ezért hát a királyi városok kérdése életkérdés; de ez életkérdésnek viszont életkérdését a polgárjog meghatározása teszi;...” s a viszonyok logikai kapcsolata máris a honoráciorokhoz vezet. A városok rendezésénél ugyanis nem lehet kikerülni a kérdést: „vajjon a honoráciorok, mint ilyenek s csak azért, mert ilyenek, várospolgári jogot nyerjenek-e, vagyis városokban a polgárgyűlési képviselők, s országgyűlési követek választásában szavazattal bírnak-e?” A válasz nem lehet kétséges, hiszen a honoráciorok beilleszkedése a kir. városok szervezetébe a magyar nemzetiségnek is érdeke. „Mi tehát – írja Kossuth – ...az úgynevezett tisztesb rendűeket a városi polgárjogban részesíteni, azaz választókká és választhatókká tenni óhajtjuk; vagyis helyesebben szólva nagy hibának tartanók a polgárjogot oly qualificatióra szorítani, miszerint az ügyvéd, az orvos, a tudós stb. ha csak városi fekvő vagyont nem bír, a polgárjogból kirekesztessék: s ezt annyival na-

³³ *Gróf Dessewffy Aurél: Törvényhozás és megyei hatóság viszonyai. – Honoráciorok. Világ. 1841. évf. 72. sz. Kiadva: X. Y. Z. könyv. Pest. 1841. 1–10. l. és Összes művei. Budapest, 1887. 13–20. l. Az 1833-i tervezet: Összes művei. 163. l.*

³⁴ Kovács i. m. passim.

³⁵ Kossuth Lajosnak a honoráciorokkal foglalkozó vezércikkei: Városi polgárjog. PH. 1841. 93. Igénytelen nézetek. PH. 1842. 184. Viszonyok kapcsolata. PH. 1843. 228. Városi polgárjog és honoráciorok. PH. 1843. 233. Polgárcategóriák. PH. 1843. 234. A pillanat kénytelensége. PH. 1843. 240. Irányelvek. PH. 1843. 267. A teendő. PH. 1843. 267. Valamennyi aránylag pontosan kiadva Iratai XII–XIII. kötetében.

gyobb hibának tartanók, minél inkább meg vagyunk győződve, hogy épp a városokban állandóan lakó nemesek és honoratiorok képezendik a városi polgárgyűléseken az elemet, mely a magyar nemzetiségnek s politikai képzettségnek gyűjtő mag körül szolgálhatand; – ezt azonban nem a nemeseknek és honoratioroknak mint különvált és semmi más qualificatiót nem kívánó osztályoknak rideg fölállításával vélnők esz-közölendőnek; hanem oly categoriák megállapításával, melyekben a nemesek, tisztesrendűek közül mind azok helyt találjanak, kik városi lakásuk által feltételezett becsületes élelemkeresetükkel a városi érdekekhez annyira hozzácsatolvák, miszerint méltán épp úgy a város tagjainak tekintethessenek, mint az önálló iparműves, gyárnok vagy kereskedő annak tekintetik.”³⁶ Kossuth végső célja ekkor már egy nemesi vezetés alatt álló polgári magyar nemzetállam létrehozása. Ezért mindenáron el akarja kerülni, hogy a honoratiorok „a néptől elszakadjanak, s annak érdekétől mindazon nyomatókat elvonják, melyet az értelmiség tulajdoníthat”. Ezért áll elő azzal a különös javaslattal, hogy ne a honoratiorok, hanem az egyes községek nyerjenek szavazati jogot. Ebben az esetben „a honoratiorok nem mint a néptől elszakadt, annak érdekeihez nem kapcsolt ötödik országrend, hanem mint népképviselők” szerepelnének, „mint olyan, kik a néperdeket műveltséggel s tudománnyal egyesítve, nem az értelmiséget – ami magában elvont testetlen fogalom hanem a népet értelmesen képviseljék”.³⁷

A megyékben élő honoratiorok problémájával többek közt báró Wesselényi Miklós³⁸ és báró Kemény Zsigmond³⁹ is foglalkozott, mindketten politikai jogokban részesítésük mellett foglaltak állást.⁴⁰

Az 1843–44. évi országgyűlésen a honoratiorokról folytatott hosszú viták gyér eredménye az 1844 : 4. és 5. tc. lett a nem nemesek birtok- és hivatalképességéről. Bár ezáltal látszólag sikerült a feudális rendi kiváltságok áttörése és ezért az ókonzeratívok úgy tekintettek erre a törvénycikkre, mint amely „az ósrégi, magyar alkotmányt valósággal alapjában ingatta meg”,⁴¹ valójában e cikkek alig jelenthettek változást. Már Horváth Mihály megállapította, hogy a törvény ugyan „megadta a nem nemes polgároknak a képességet minden hivatalra; de azoknak választói jogáról, a hivataloknak ezen első lépcsőjéről nem gondoskodott”.⁴² A birtokképesség hasonlóképpen nem sokat ért az ósiség eltörlése nélkül. Szinte meglepő, hogy néhány megye a törvény életbeléptekor nem nemes táblabírákat is választott.⁴³

A honoratiorok politikai jogainak, elsősorban szavazati jogának kérdését az eddigi kísérletek a nemesség oldaláról kívánták megoldani. A nemesi szavazók számát

³⁶ Az idézetek PH. 1843. 234., 228., 233.

³⁷ PH. 1843. 233.

³⁸ *Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* Lipcse, 1843. 318–320. l.

³⁹ *Báró Kemény Zsigmond: Korteszédés és ellenszerei.* Kolozsvár, 1843–1844. II. 13–14.

⁴⁰ A kérdéssel foglalkozik még Lónyay Gábor Képviselő c. cikke, PH. 1842. 170. és H. G., Honérdekű jegyzetek. III. Tisztválasztás. PH. 1843. 228.

⁴¹ *Wirkner Lajos: Élményeim.* Pozsony, 1879. 173. l.

⁴² *Horváth Mihály: i. m. II. k. 462. l.*

⁴³ Így Zalaiban, Orsz. Lt. Helytt. Várm. oszt. 1845. 1. k. 173. t. Torontálban, ifj. Dombóváry i. m. 11. l. 1. jegyz.

akarta a honoráciorokkal szaporítani Pest és a nyomában járó vármegyék statútuma, ez volt elképzelése az 1843–44. évi országgyűlés városok és megyék rendezéséről készített törvényjavaslatainak. Nagyobb távlatot csak Kossuth Lajos nyitott egyik cikkében, ahol kifejti, hogy a honorácioroknak adandó szavazati jog első lépés a népképviselő felé vezető úton. Az 1843–44. évi országgyűlés végtelenségbe nyúló tárgyalásai bebizonyították, hogy ez az út nem járható. Az adott erőviszonyok között a népképviselő fokozatosan sem vezethető be. Ha pedig az erőviszonyok megváltoznak, akkor megvalósítható lesz maga a népképviselő, nem kell megelégedni a honoráciorok szavazati jogával. Az országgyűlési tárgyalások sikertelensége nemcsak lehetségessé, szükségessé tette az új elvi állásfoglalást a honorácior-kérdésben. Az eddigi tapasztalatok alapján már „nem abban fekszik az úgynevezett tisztebb osztály reménye, hogy egykor a nemesség kiváltságaiban, hanem abban, hogy a nép jogában részt vegyen”.⁴⁴ Ennek a felismerésnek megfelelően az 1847. évi Ellenzéki Nyilatkozat már nem említi meg külön a honorácior-réteget. A honoráciorok politikai jogainak kérdése végleg egybeolvadt a magyar nép polgári jogegyenlőségének problémájával.

Hátra van még annak vizsgálata, milyen volt ennek a nemes és jobbágy között álló rétegnek a helyzete a társadalmi életben, milyen megbecsülésben részesült, milyen vágyai voltak, hogyan gondolkodtak felőle nemesek és jobbágyok.

Csaknem valamennyi forrás azt mutatja, hogy a honoráciorok nem találták helyüket a feudális társadalomban. Nem érezték magukat parasztnak már, de nem érezhették még nemesnek sem. Egyéni megbecsülésben sincs mindig részük. „Amint viselkedett a mágnás a kasztján kívül állók iránt, úgy viselkedett a nagybirtokos nemes a kisebb nemessel és honoratiórral szemben” – írja egy honorácior-émlékrő.⁴⁵ Ugyanekkor a nemesi képzettségű honorácior és az értelmiségi nemes között a különbség egyáltalában nem volt ilyen éles.⁴⁶ Közös foglalkozás, azonos gazdasági körülmények fűzték össze őket. Gyakori volt szegényebb nemesi és nem nemes családok összeházasodása is. „A kiváltságtalanoknak van egy része, mely épp azon fokán áll az értelmességnek, melyen a kiváltságosak többsége; ezek szintoly érett figyelemmel kísérik a nemzeti test mozgalmait a köztanácskozások s könyvtudomány mezején, mint akárki más” – írja róluk Kossuth.⁴⁷ Ezek a honoráciorok belekapcsolódnak a nemzet szellemi életébe. A nemesek közt élő honoráciorok világnézete, politikai magatartása a kiváltságos rétegéhez igazodik, a népből kiemelkedő honoráciorok a nemességhez, elsősorban a helybeli nemesi értelmiséghez asszimilálódnak. Ezáltal elvész számukra az a lehetőség, hogy a nép, a jobbágyok vezetőiként szerepelhessenek a nemességgel szemben.

A magyar honorácioroknak felemelkedésük folyamán volt kihez asszimilálódnok. Ez kétségtelenül bizonyos védettséget biztosított, előnyt jelentett számukra egyéni életükben, azonban ugyanekkor egyúttal a politikai küzdelem élvonalából való

⁴⁴ *Báró Eötvös József: A honoratió-osztályról.* PH. 1846. 713. sz. Kiadva: Kisebb politikai cikkek. 68. sk. 1.

⁴⁵ *Búsbach Péter: Egy viharos emberöltő.* Budapest, 1897–98. II. k. 138. l.

⁴⁶ *Hajnal István: Az osztálytársadalom. Magyar Művelődéstörténet.* V. k. 172. l.

⁴⁷ *Hírlapkör.* PH. 1841. 66.

kiszorulást hozta magával. A magyar honoráciorok, a nem nemes értelmiség politikai téren is elfogadta a nemesi, elsősorban a kismemesi értelmiség vezetését s a kismemesi értelmiség harcainak második vonalában vett csak részt. Ezzel szemben a nemzetiségi honoráciornak nem volt kihez asszimilálódnia. Ha nem magyarosodott meg, kénytelen volt saját feje után indulni, önállóan politizálni. És mert ő volt rendszerint a nemzetiségnek legmagasabb társadalmi rétege, a dolgok természeténél fogva az illető nemzetiségnek kulturális, társadalmi és politikai vezetőjévé lett. Így a körülmények erejénél fogva nem vált számára lehetővé, ami a legtöbb magyar honoráciornak sorsa lett, hogy elszakadjon népétől.

A honoráciorok életmódjáról forrásaink semmit sem mondanak. Mivel a honorácior-réteg rendkívül heterogén elemekből áll, ami jellemző az egyik rétegre, semmiképpen sem felel meg a valóságnak egy másik csoport esetében. A nem nemes pap vagy tisztviselő életmódja nagyon különbözött a falusi jegyzőtől, vagy pláne a kovácmester-állatorvosétól, bábáétól. Általánosságban megállapítható, hogy a honorácior életmódja, életkörülményei nem ünek el környezetétől. A városi nem nemes értelmiség éppúgy gazdálkodik, mint az előkelőbb polgárok, értelmiségi foglalkozásuk kiegészítéseként. Gyakran van rétvük, földjük, szőlőjük, állatokat tartanak. Gazdagabb honoráciorok szívesen fektetik vagyonukat vízi- és szárazmalmokba.⁴⁸ Gyakran szereznek városi polgárjogot, de ettől függetlenül a honorácior-állapot előkelőbb a polgárénál. Valószínű, hogy a polgárjog megszerzése csak bizonyos polgári előjogok élvezetének biztosítására szolgált.⁴⁹ A társadalmi életben a honoráciorok lehetőleg fölfelé simulnak, a nemességhez, s gondosan elkülönülnek az iparosoktól.⁵⁰

A honorácior-állapot kétségtelenül magyarosító hatással volt a városokban élő nem nemes értelmiségiekre. A nem-magyar nevű honoráciorok gyakran akkor is magyar nevet vesznek fel, ha nem nyerik el a nemességet.⁵¹ A nemesség is fel akarta használni a honorácior-állapot úgy látszik köztudomásúan magyarosító hatását, amikor a szavazati joggal felruházandó honorácioroktól megkívánta, hogy „a magyar nyelvbeni elégséges jártassággal bírjanak”.⁵²

A kormányzat részéről az egyes honorácioroknak inkább csak kellemetlenkedésben lehetett részük. Pulszky említ egy európai hírvé ásványgyűjtőt, akinek a kancellária nem engedte meg a neki adományozott külföldi rendjelek viselését, mivel nem volt nemes.⁵³ A nemesség részéről egyaránt tapasztalhattak jó- és rosszindulatot. Igazán jól csak ott érezhették magukat, ahol egymás közt élhettek társadalmi életet. Egy ilyen honorácior-kispolgári társaság központja volt pl. Nagyszalontán Arany János.⁵⁴

Nem volt könnyű a honorácior élete, de még ennél is nehezebb volt a kiemelkedés a jobbgysorból, a feljutás a honoráciorok közé. Ez a felemelkedés rengeteg

⁴⁸ 1828-i országos összeírás passim.

⁴⁹ *Osztzky Dénes: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség fölbomlásakor.* Budapest, 1935. 47. sk. 1.

⁵⁰ *Leipziger Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn.* 1843. II. Bd. 2. H. 47., 49.

⁵¹ *Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig.* Budapest, 1937. 269. l.

⁵² *Kovács i. m. III. k. 356. l.*

⁵³ *Pulszky i. m. I. k. 42. l.*

⁵⁴ *Gyöngyösi László: Adatok Arany János életéhez.* EPHK. 1905. 483. sk. 1.

szenvedés, önmegtartóztatás, kitartás eredménye, s a fölfelé vezető út tele volt megaláztatásokkal, mellőztetéssel. „Első gyermeki esztendeitől fogva 20 és 30 esztendőig az oskolában fetrengett, a szükséggel és ínséggel ezer (nyomorúsággal) küszködött, nem is élt, hanem nyavalygott”.⁵⁵ Ennek ellenére, aki csak tehetett, vállalta ezt is, hogy kiemelkedhessék a jobbagysorból. Ha ez a törekvésük sikerült, és mint tanult emberek honoráciorok lettek, kevés kivétellel legszívesebben elfelejtették volna, hogy honnan jöttek, és nemcsak megszakították a kapcsolatot régi környezetükkel, hanem le is nézték szüleiket, régi ismerőseiket.

A honoráciorok heterogén voltából következik, hogy közöttük egységes politikai állásfoglalásra nem került sor. Kinek-kinek egyéni érdekei, életkörülményei szabták meg, hogy a magyar politikai élet melyik mozgalmához, melyik irányához csatlakozott. Azonos foglalkozású, azonos anyagi viszonyok között élő honoráciorok körülbelül egyformán foglaltak állást. A legszembetűnőbb politikai csoportokat kell még számba vennünk.

Mind a katolikus, mind a protestáns papság túlnyomó része minden valószínűség szerint a konzervatív nemességhez asszimilálódott. Ugyanekkor a 48-as események arról tanúskodnak, hogy az alsópapságot sok szál fűzte a parasztsághoz és a proletár értelmiséghez. A debreceni református lelkipásztorok politikai felfogása – Varga Zoltán kutatásai szerint – monarchikus, antidemokratikus. Műveltségük a német felvilágosodás hatását, a törvényekről való felfogásuk konzervatív lelkiségüket bizonyítja. Életszemlélet és életstílus tekintetében felfogásuk tisztán polgári, beszédeik a polgári erényeket dicsérik. Igehirdetésük a 40-es évek közepén erősen demokratikus irányba fordul.⁵⁶ Figyelembe véve Debrecen vezető és irányító szerepét a református egyházban, ezt a jellemzést általánosabb érvényűnek tekinthetjük.

A kormányhivatalnokokról, elsősorban a kir. kamara nem-nemes tisztviselőiről, továbbá a megyei és városi tisztviselőkről állásuknál fogva joggal tehetjük fel, hogy magatartásuk rendkívül konzervatív lehetett, ezzel szemben a falusi jegyzők demokratikus magatartását már Sándor Lipót nádor panasolja a Martinovics-összeesküvésrel kapcsolatban.⁵⁷

A főnemességtől való erős anyagi függésük miatt nem meglepő a gazdatisztek konzervatív magatartása. Voltak az 1843–44. évi országgyűlésen követek, akik nem akartak nekik szavazati jogot biztosítani, nehogy ezzel is eszközöket adjanak az oligarchia kezébe.⁵⁸

A nemes és nem nemes értelmiségi proletariátus az állami hivatalok korlátolt felvevőképessége miatt tódult az ügyvédi pályára. Meglehetősen széles rétegről van itt szó, amelynek megélhetését a felbomló feudalizmus már, a kialakulóban levő kapitalizmus még nem tudja biztosítani, ezért osztályhelyzetük minden forradalmi megmozdulás kész támogatóivá tette őket. A fennálló államrend tudatában volt ennek,

⁵⁵ Szaller György kézirat munkájából idézi Mályusz Elemér, A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. 1931. 250. l.

⁵⁶ Varga Zoltán: Debreceni lelkipásztorok, mint híveik politikai és társadalmi vezetői (1790–1848). A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. 1936.

⁵⁷ Mályusz: Sándor Lipót i. m. 828. és 848. l.

⁵⁸ Kovács i. m. III. k. 353. l.

mind Sándor Lipót, mind József nádor panaszkodik miattuk. Még a 48-as forradalom nemesi résztvevői is lenézik a „zugügyvédek, elcsapott hivatalnokok, állás nélküli jegyzők, bukott szatócsok, csavargó iparosok, korhelyek, játékosok és éhenkórászok” par excellence forradalmi csoportját,⁵⁹ pedig ezeknek a fiatal, egzisztenciátlan elemeknek nagy szerepük volt az alkotmányos és szabadelvű eszmék terjesztésében.⁶⁰

Voltak szép karriert befutó honorácior tanárok,⁶¹ de általában éppen magasabb műveltsége akadályozta legtöbbjüket a reakciós rendi társadalomba való beilleszkedésben. Már Sándor Lipót szemükre veti, hogy nemcsak ők maguk az új eszmék hívei, hanem tanítványaikat is erre tanítják,⁶² és több reformkori emlékiró beszél olyan tanárokról, akik magánbeszélgetésben bevallották tanítványaiknak, hogy nem hiszik azt, aminek tanítását rájuk bízták. A műveletlen falusi tanítókat életkörülményeik, osztályhelyzetük állította a jobbágyság oldalára.

Nem hagyhatjuk megemlíttetlenül sem az orvosi, sem az írói pályát. Az orvos tipikusan honorácior foglalkozás, a pesti egyetem orvosi karának professzorai úgy látszik többségükben honoráciorok. Ennek ellenére megélhetési viszonyaik nem kielégítőek, ezért nagy számban vesznek aktív részt a forradalomban és a szabadságharcban.⁶³ A nem nemes származású írók között a honorácior-állásfoglalás minden lehetséges fajtáját megtaláljuk a haladó nemességhez asszimilálódott Guzmicstól és Czuczortól a „Tizek Társasága” forradalmárain keresztül a jobbágyság öntudatos képviselőjéig, Táncsics Mihályig.⁶⁴

1848 előtt a honoráciorok közül csak nemesítés útján lehetett kiemelkedni. 1825 és 1848 között mintegy 330 ember szerzett nemességet, ezeknek kb. 40%-a, 129 volt honorácior, a többi polgár, vagy katonatiszt. Az évenkénti nemesítések száma tehát meglepően alacsony, 10–20 között mozgott. A nemesített honoráciorok kivétel nélkül a magasabb társadalmi rétegekből valók, akik már teljesen magukévá tették a nemesi világszemléletet és életfelfogást. Szinte kivétel nélkül magas rangú egyháziak, királyi és megyei tisztviselők, a főuraknak személyükben lekötelezett jószágigazgatói és a kormánnyal ugyancsak szoros kapcsolatban álló egyetemi tanárok.⁶⁵

A többi honorácior így akarva-nemakarva a kisnemesi reformmozgalomhoz kapcsolódott. Megkönnyítette ezt a csatlakozást a rendkívül hasonló gazdasági helyzet: sem a kisnemesi tömegek, sem a honoráciorok megélhetését nem tudta már a fennálló feudális társadalmi rend biztosítani. Az egyes honoráciorok azután anyagi viszonyaik és műveltségi állapotuk szerint támogatták több-kevesebb buzgalommal a kisnemesi ellenzék politikai harcait, s 1848 forradalmában ugyancsak gazdasági és műveltségi tényezők szabták meg, hogy ki lesz közülük Kossuth és ki a radikálisok hívévé. Mindkét csoportra jellemző, hogy a vezetőszerp a nemeseké, még a nemesi

⁵⁹ Mályusz i. m. 821. l.; *Miskolczy Gyula: A kamarilla a reformkorszakban.* Budapest, é. n. 193. l.; az idézet: *Degré Alajos: Visszaemlékezéseim.* Budapest. 1883. I. k. 179. l.

⁶⁰ Pl. Szegeden. Vö. Reizner János, Szeged története. III. k. 67. l.

⁶¹ Vö. *Beszkid Miklós, Kovács János.* Budapest, 1909.

⁶² Mályusz i. m. 819. l.

⁶³ Hőgyes Endre szerk., *Emlékkönyv a budapesti kir. magy. Tudományegyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről.* Budapest, 1896. passim.

⁶⁴ *Farkas Gyula: A „Fiatal Magyarország” kora.* Budapest, 1932.

⁶⁵ Orsz. Lt. Canc. Liber Regius.

hagyományoktól teljesen megszabadult radikálisok, Petőfiék között is, s a honorációrok mindenütt második vonalban találhatók.

A kisnemességgel való szoros kapcsolatnak már a reformkorban is vannak szórványos nyomai. Ezek az adalékok megszorodnak a forradalom alatt. A szabadságharcban, főleg az első időben, csupa nemes és honorácior jelentkezett honvédnek. És nemcsak a honorácior-réteg csatlakozik a kisnemességhez, hanem a kisnemesség is tudomásul veszi ezt és a legelőkelőbb állású honorációrok magához-emelésével viszonyozza.⁶⁶ 1848 tehát ezek szerint nemcsak a kisnemesség, hanem a honorációrok forradalma is. Ez alkalommal a nem nemes értelmiség, mint vitathatatlanul feudalizálódó polgári tényező, bejutott az uralkodó osztályba, ugyanakkor végleg megszakadt kapcsolata az elnyomott osztállyal, a parasztsággal, ahonnan kiemelkedett. Az 1848 utáni uralkodó osztály jellegét a főnemesi vezetés alatt álló köznemességgel egybeolvadt kisnemesség adta meg, a honorációrok, mint a társadalmi rétegek kaleidoszkópjának külön színfoltjai eltűnnek szemünk elől. Az 1861. évi országbírói értekezlet már a gyakorlatilag a nemesek sorába fölemelt honorációrokról beszél, s kiváltságukat, a testi büntetés alóli teljes mentességet már alattuk álló társadalmi rétegekre is kiterjeszti. A kiegyezés korára nemesség és nem nemes értelmiség összeolvadása befejeződött. A honorációrok utódait az „úri” magyar középosztályban kell keresnünk.

⁶⁶ Így pl. Zsivora György előkelő pesti nem-nemes ügyvédet a kormány 1848 tavaszán Csanád megye főispánjává nevezte ki. *Görgey István, Görgey Artúr ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. Budapest, 1916. 315. l.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI IFJAK TÁRSALKODÁSI EGYESÜLETE

Rendi országgyűléseink jellegzetes kiegészítő részét, az országgyűlési ifjúságot, a gyakorlati cél hívta életre. Az 1790-i országgyűlés előtt nincs nyomtatott napló, az irományokat pedig az 1843-i kezdeményezés után, csak 1847-ben adják sajtó alá a tárgyalásokkal egyidejűleg Röpívek címen. Gondoskodni kellett tehát ezek kéziratos másolásáról, az utasítási rendszer kifejlődésével pedig el kellett látni a követnek küldőivel való rendszeres levelezését. Ezt a másoló-titkári tisztelet töltötték be a megyék, városok és kerületek által a követek mellé rendelt *kancellisták*, a „kiskövetek”. Ők voltak az országgyűlési ifjúság gerince. Munkájukat a *diktatúrán* (*ad calamum dictare*) vagy magyarosan *köziraton* együttesen végezték, rendszerint az alsótábla üléstermében. A megyei kancellistákhoz csatlakoztak az egyes főpapok és főrangúak magánkancellistái, a királyi tábla hiteles jegyzői (*tabulae regiae jurati notarii*, juratusok) és a pozsonyi főiskolai tanulók. Ide sorolható még a távollevők követeinek (*absentium ablegati*) tekintélyes része is. Ezek ugyan már az országgyűlés tagjai, de életkoruknál és társadalmi helyzetüknél fogva többnyire a fiataláshoz számíthatók. Mindennapos dolog volt, hogy a megyei kancellista Pozsonyban egyszersmind a táblánál is felesküdt, s ügyvédi cenzúrát tett, nemegyszer emellett még valamely regalista képviselőt is ellátva. Maga az ifjúság jogilag ugyan nem volt az országgyűlés alkotó eleme, de mégsem „vendég” az alsótáblán, vagy nem a követek vendége, legfeljebb a küldőké. Fizetését is, mint principálisa, a megyei házipénztárból húzta. Napidíjuk a XIX. századi országgyűléseken 2, majd 1 Ft., később 1,30 Ft., de volt olyan megye is, amely 10 Ft. havidíjnal nem resolvált többet írniokának.

Régi szokás szerint az ifjak az alsótábla ülésein magyar ruhában, kardosan jelentek meg. Köntösük: fekete Zrínyi-dolmány, vagy egész a kar hosszában, illetve felső részén, a szűk ujjon felül bőujjú zeke, különböző színű pantalló, vagy testhez simuló magyar nadrág. Hozzá rojtos topánt és barna tollforgós kucsmát viseltek. Görbe kardjukat vörös, vagy nemzetiszínű zsinórból sodort kardkötőn, a vállon keresztülvetve hordták. A galérián vagy a kerületi üléseken mutatkozhattak egyszerű polgári, „német” viseletben is, de az országos ülések termében a magyar dísz kötelező volt. Aki ez ellen vétett, a személynök a teremből kiharcolta.

Régi századokban a nemes ifjú valamely főrangú udvarban kapta meg nevelését. Itt tanulta meg az udvar folyását, a fegyverforgatást, s a XVI. század óta a per-folytatás dolgát is. A szatmári békét követő években, mikor a birtokszerzést az ősiség jogán egy-egy hosszadalmas családi per tette lehetővé, a katonás szellemet egészen felváltotta a jogi kiképzésre való törekvés. A nemesi család célja, hogy fiában tanult ügyvédet bírjon, aki az ősi birtokot jogi tudásával gyarapítja. Annaira rendszeressé

válík a nemesség fiainak az ügyvédi pályára való tódulása, hogy a XVIII. század közepén már könyvet érdemes kiadni a patvarista neveléséről és kötelességeiről. E szerint, ha a növendék ügyvédjénél már elég gyakorlati, irodai és elméleti ismereteket szerzett, főnöke ajánlásával valamely mágnáshoz áll be.

A XIX. század első felében, amikor nem volt tulajdonképpeni fővárosa az országnak, a diéták rövidebb-hosszabb idejére Pozsony a nemzeti élet centruma. Az udvar megjelenése, maga az országgyűlés tárgyalása, a törvényhozókkal való személyes érintkezés, a szabadabb és sokrétűbb városi életforma olyan alkalmat adott az ifjúságnak a személyes élmények és tapasztalatok gyűjtésére és hasznos összekötetések szerzésére, aminőt az ország határain belül sehol máshol meg nem szerezhettek. Nem csoda, hogy a nemesség legelőkelőbbjei küldték fel fiaikat Pozsonyba, gyakran a követi tisztelet viselő apák oldalán, hogy itt ügyvédi cenzúrát téve, egyszersmind a közpályára is felkészülhessenek. De a bene possessionátusok fiai mellett megjelennek a szegény nemesség kiváló sarjai is, akiket a megélhetés kényszere visz a jogi pályára és akiket a feudális birtokrendszer és alkotmány fenntartásához a múlt század harmincas éveiben már semmi érdek sem fűz.

A magyar vidékről felgyűlt ifjúság műveltsége, legalábbis tömegében, csekély és egészen korszerűtlen, mert kizárólag a latinos-retorikai iskola nevelte. Társadalmi viselkedése sokszor pallérozatlan. Kiszabadulva a szigorú családi és iskolai fegyelem alól, nagy dorbézolásokban, kártyacsatákban, sőt verekedésekben éli ki erejét, aminek még halálos áldozata is akadt.

Pozsonyban jóformán egyedüli rendes hallgatója lévén az üléseknek, a XVIII. századtól fogva zajos véleménynyilvánításával, egyelőre konzervatív nemzeti szellemben, befolyásolni igyekezett a tárgyalásokat. Tőlük eredt azoknak a pasquillusoknak nagy része is, amelyeket ezeknek az országgyűléseknek kéziratot naplói szinte hivatalos formában örökítettek meg. 1741-ben a főrendek úgy védekeztek az ifjúság ellen, hogy tizenkét táblai assessoron kívül kitiltották az egész hallgatóságot; a személynök hasonló indítványt tett az alsó táblán is. De Szirmay Tamás zempléni követ szót emelt a nyilvánosság érdekében, és mindössze annyi történt, hogy a kancellistáknak, akik eddig a követek közé vegyülve állodogáltak, külön helyet jelöltek ki a királyi tábla asztala mögött, és kimondták, hogy csak olyan ifjút bocsátanak be, aki valamely követ oldala mellé van adva és ezt igazoló jegyével a janitor előtt bizonyítja. Az 1792/93. évi országos bizottság hárszabálytervezete ezeket az intézkedéseket fel akarta újítani, hozzátevé, hogy az elnök jogosult zárt üléseket is rögtönözni. Mindez azonban csak papíron maradt. Az 1843-as augusztusi teremrendezésig, amikor korláttal külön helyet jelöltek ki a kancellisták számára, régi szokás szerint szabadon mozoghattak az üléseken és – bár kétségtelen visszaélés volt, amit az ellenzék is elismert – befolyásuk tovább fokozódott a tárgyalásokra, de most már a reform szellemében.

Az ifjúságnak eluralkodása ugyan nem mindig szerencsés következménnyel járt, mert kitermelte a szónokoknak egy új fajtáját, akik szóáradatukkal az ifjúság viváttjaira pályáztak, mégis érdeme ennek a hallgatóságnak, hogy a diétákon haladó szellemű közvéleményt teremtett és egyetlen közvetítő volt a nemzet felé abban a korban, amikor a tárgyalások sajtó útján nyilvánosságát a kormány a legszűkebbre szorította.¹

¹ *Kérészi Zoltán*: Rendi országgyűléseink tanácskozási módja, 1906. – Itt a további irodalom. Képek a Magyar Politikai és Törvényhozási Életről. 1844., II. füzet. *Mellhardt Gyula*: Somogy vármegye képviselő-

Az 1832/36-i országgyűlésre, amelyen végre visszaszorult az egyoldalú rendi sérelmi politika és erélyes hangot hallatott az európai látókörű reformszándék, az ifjúság különösen nagy számban ment fel Pozsonyba. Volt olyan követ (Andrássy György gróf), aki a rendes megyei kancellistán kívül még 11 írnokot is alkalmazott. Horváth Mihály az ifjúság számát 1500 főre teszi.² Ez a szám, amely azóta elterjedt az irodalomban, túlzott. Az ifjúság testületi megmozdulásaikor megközelítőleg sem találkoztunk ekkora tömeggel. Wesselényi üdvözlőiratát például 120, a fiatalság bálványának, Kölcseynek búcsúiratát mindössze 76 jurátus írta alá; a Széchenyi Pozsonyba érkezésekor adott fáklyás-zenén a Naplók tanúsága szerint 50 fáklyás szerepelt. Pulszky az országgyűlés egész népességét 1000-nél több főre becsülte, ami nagyjában meg is közelíti a valóságot.³ Az országgyűlés lakáskönyve ugyanis a felső táblán 193, az alsón 243 személyt tart nyilván, ezekhez csatlakozik a távollevők 269 követe. Magát az ifjúságot egykorú adat szerint a kancellisták egyike háromszáz főre becsülte.⁴

Az udvarnak, sőt az ellenzéknek is gondot okozott az ifjúság rakoncátlansága. Wesselényi Miklósnak, aki az ifjúságot anyagilag is támogatta,⁵ fennmaradt egy keltezés nélküli beszédforgalmazványa, amely minden valószínűség szerint ebből az időből származik. Helytelenítette az üléseken a botránkozató kiabálást és éljenzést, ám ennél jobban aggasztotta, hogy a tapasztalatlan ifjakat Pozsonyban „a dorbézolás minden nemeinek felkentjei ragadják körmeik közé”.⁶ Ezért a kancellisták felügyeletére követi választmány alakítását kívánta és ajánlotta, alakítsanak olvasó társaságokat, amelyekben „minden túlzás és ábránd mellőzésével” hasznos könyvek és iratok adnának az ifjúság lelkének táplálékot.

Nem tudjuk, mennyi része volt Wesselényinek abban, hogy a kancellisták komolyabb része, érintkezésbe kerülve az új eszmékkel és látva műveltségének hiányát, Lovassy László és Ormos Zsigmond kezdeményezésére már a diéta elején, 1833-ban próbált egy önművelődési kört létrehozni, azonban olyan rendezetlen szervezéssel, hogy minden csak a kezdésnél maradt és mindjárt fel is oszlott, alig tudván arról valaki.⁷

lete az Országgyűlésen. *Paskay Gyula*: A Jurátus-élet 1847/48-ban, 1885. Az 1843/44. évi Országgyűlés jegyzőkönyve. CLXIII. ülés. Molnár Franciscus: Patvarista Novitius cum principali, de rebus politicae civili ... in gratiam incl. juventuti. Hung. dialogice inductus authore... 1762. Pulszky Ferenc kisebb dolgozatai, 1914: A Magyar Ifjúság. (Életképek, 1845.) *Kászonyi Dániel*: Egy régibb kor ifjai. Hazánk, 1885. IV., 561. lap. *Mályusz Elemér*: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923. *Salamon Ferenc*: Kiseb történelmi dolgozatai, 1875: Az 1741-i koronázó országgyűlés. Kölcsey Ferenc országgyűlési naplója, 1848. *Takács Sándor*: Régi idők, régi emberek, É. n. II. kötet, 38. s. kvl.

² *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből, 1864. I. 297.

³ *Pulszky Ferenc*: Egy epizód a pozsonyi országgyűlési életből. Pesti Napló, 1883. május 27., 144. sz.

⁴ Ferstl. 1935. április 25. O. Kvt. 6671/a.

⁵ Így 200 Ft.-ot kölcsönzött ifj. Pázmándy Dénesnek. Wesselényi Miklós levele idősb Pázmándy Déneshez 1844. szept. 14. Parlamenti Múzeum (ezután röviden: P. M.). 11.032. I. sz. Lovassy László Pozsonyba való visszatérését is ő tette anyagilag lehetővé. Lovassy László beszéde Bihar megye közgyűlésén, 1835. jún. 1. P. M. Lovassy írások.

⁶ A beszédet közli *Kardos Samu*: b. Wesselényi Miklós élete és munkái, 1905. I. kötet, 266. l.

⁷ Asztay István, szatmári ügyvéd vallomása Wesselényi perében, *Jakab Elek*: b. Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere, 1876.

Később testületi megmozdulása volt az ifjúságnak a Széchenyinek 1834. május 10-én adott fáklyás-zene, a Wesselényihez, majd az erdélyi országgyűlés küldöttségéhez intézett üdvözlőirat⁸

További mozgalma volt a fiatalságnak a pesti Magyar Színházra való gyűjtése. Ebből június 30-án 117 forint 20 krajcárt adtak át Schmidt Eduard hazatérő kancellistáinak, hogy juttassa el Fáy András kezéhez. Az összeg részint a Széchenyinek, részint az erdélyi testvérhaza követeinek tett „hangászat” költségeiből fennmaradt összegből, részint azoknak az ifjaknak adományából jött össze, akik a következő hónapban a Társalkodási Egyesületet megalakították, a gyűjtőív is az egyesület számadásai közé került.⁹

Széchenyi kezdeményezéséből szerte az országban ez az időszak a kaszinó-alapítások hőskora. Míg 1831-ben Széchenyi pesti Casino-ján kívül csak három, addig 1833-ban a szűkebb Magyarországon 23, Erdélyben 5 egyesület működött. Magában Pozsonyban is volt az országgyűlések alkalmával kaszinó, sőt ezek előbb keletkeztek a pesti (Nemzeti) kaszinónál is. Alapítójuk szintén Széchenyi, aki 1821-ben, gróf Károlyi Györggyel együtt a *patriota club*-ot, vagy más néven *Reunio*-t létesítette, 1830-ban újra felkérték Széchenyit, hogy alakítsa meg az országgyűlés tagjainak egyesületét. Az 1832–36-i diétán Beöthy Ödön és Balogh János szervezett az ellenzéki követek részére kaszinót, Károlyi György pedig a pozsonyi hegyek között 12 000 forintért házat vásárolt a fiatal ellenzéki mágnások összejövetelei számára. Meglehet, e hazai példákon túl néhány európai látóköri ifjú előtt ott lebegett a Lafayette-féle „société des droits de l’homme” példája is, de az ifjúság tömörülési szándékához az indítást mégis csak Széchenyi központostító törekvésében kell keresnünk. Ez készíttette elő, hogy művelődési vágyukat és politikai ösztönüket éppen egy társaság keretei közt akarták megvalósítani.¹⁰

⁸A Társalkodási Egyesület történetét elsősorban a következő források alapján ismertetjük: 1. Lovassy László és Ferenc, Tormássy János és Lapsánszky János felségsértési perének iratai. C. 1. 15.597. l. sz. alatt. Az iratokat a Balogh-család őrizte meg. Tartalmazzák az egyesület elkobzott irattárát, kémjelentéseket az egyesület egész idejéből és a királyi fiskus iratait. (Idézve: P. M. Lovassy fr.) 2. Takáts Sándor által másolatott jelentései Ferstl Frigyes országgyűlési rendőrfőnöknek, a Polizeihofstelle 1927-ben elpusztult anyagából. (Idézve: O. Ferstl Kvt.) 3. Lovassy László és társai, Balogh János stb. felségsértési perére vonatkozó iratok az Országos Levéltár kúriai osztályán. Ezeket az iratokat a Levéltár lepecsételve őrizte, kérésünkre Jánossy Dénes főigazgató úr szíves volt a felbontáshoz hozzájárulni. Kérjük, fogadja ezért e helyen is hálás köszönetünket. (Idézve: O. lev., Lovassy ir.) Tárgyunkról szóltak *Wertheimer Ede*: A jurátusok felségsértési pere. Budapesti Szemle, 133. kötet, 1908; *Pompéry Aurél*: Kossuth Lajos hűtlenségi perének története, kapcsolatban b. Wesselényi Miklós hűtlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével, 1913. Mindkét munka főleg a Lovassy-féle pert tárgyalja, az előbbi a Polizeihofstelle és a nádori titkos levéltár, az utóbbi csak a nádori levéltár anyagából.

⁹Magáról az egyesületről írt *Takáts Sándor*: A jurátusok kaszinói. Hangok a múltból, 1930. a Ferstl-féle jelentések alapján. Lovassy László fogságára hoz új adatokat. *Rédey József*: Magyar tragédia száz év előtt, 1938

¹⁰Széchenyi naplói, 4. kötet. Vizsota Gyula bevezetése. (Fontes kiad.) *Takáts Sándor*: Első kaszinóink és Metternich. Hangok a múltból, 1930., 160. l.

II.

A Társalkodási Egyesületnek, az ifjúság kaszinójának megalakítása három jóbarát, Pulszky Ferenc, Kászonyi Dániel és Palóczy Tamás nevéhez fűződik, akiket az ifjúság *triumviri* néven emlegetett.¹¹

Pulszky Ferenc (1814–1897) a magyar politikai élet és tudomány egyik kiválósága, mint báró Vay Miklós kancellistája és gróf Haller Ferenc követe jelent meg az országgyűlésen. Előkelő és gazdag szülők gyermeke, és húszéves létére már tudományos presztizs állt mögötte, levelező tagja a római archeológiai társaságnak. Egy délnémetországi és itáliai út végeztével érkezett Pozsonyba, magával hozva korának egész műveltségét és a romantika byroni életunalmát. Családja német eredetű és talán ezért is világpolgári pózokban tetszeleg, felülről bírálja a magyar dolgokat, míg Kölcsey hatására magába nem szívja a nacionalizmus szinte vallásos meggyőződését.¹²

Kászonyi Dániel (1813–1886) bár kisebb méretű, de nem kevésbé érdekes egyéniség, mint Pulszky. Ismert volt előtte is az egész európai kultúra, de benne amellett erős magyar érzés élt; törzsökös magyar családból származott. Atyja Bécsben katonatiszt s itt olyan szakértelemmel gyűjtött régi képeket, hogy ezek értékesítéséből – a vásárlók közt a bajori udvari, a Lichtenstein- és az Esterházy-gyűjtemények szerepelnek – nem megvetendő vagyonra tett szert. 1816-ban atyja Kassára került a királyi kamara kerületi főbiztosának. Kászonyi hatéves korában atyja mellett latinul tanul, a német és tót nyelvet már előbb elsajátította; zongorázik, rajzol, lovagol, vív és táncol. Gróf Desseffy Marcell hatására még gyermekkorában megismerkedik a francia felvilágosodás szerzőivel. Tizenkét éves, amikor atyja egy évre Bécsbe viszi. Itt nagynénjénél lakik, akinek albérlője ekkor Beethoven. Bécsben néhány hónapot a mérnökakadémián tölt, azután rajzolni és festeni tanul és zeneleckéket vesz, Czernytől, Liszt egykori mesterétől. Visszatérve Kassára keresztülment a rendes hazai iskolázáson, a jogi tanfolyamot Pesten végezte el, ahol Vukovics Sebő iskolatársa. Közben 1830-ban rövid időre a katonáskodásba is belekóstolt. 1832 elején – akár Pulszky – nagybátyja társaságában beutazza Olaszországot. Pozsonyban gróf Andrássy György, majd Ragályi Tamás tornai követek kancellistája és az utolsó enciklopédista gróf Sztáray Kristóf ablegátusa. 1834-ben az aldunai úton Széchenyi mellett titkároskodik. Később Bécsben, majd Párizsban telepedett meg, ahonnan a „Pesti Hírlap”-ot tudósította. 1848 szeptemberében Csehországból és Galíciából a Koburg- és a Nádor-huszárokból egyes századokat hozott haza Magyarországra, később Kossuth a külügyminisztériumban alkalmazta. A szabadságharc végén Komáromban mint fő-

¹¹ Az alapítást és az egyesület első korszakának novellisztikus és erősen szubjektív rajzát adják: *Pulszky: Életem és korom*, 1880., I. kötet. Ua. Egy epizód a pozsonyi országgyűlés életéből, *Pesti Napló*, 1883. május 27., 144. sz. *Kászonyi Dániel: Ungarns vier Zeitalter*, 1868. Bd. I. Ua. Egy régibb kor ifjai, *Hazánk*, 1885. IV., 561. l. Pulszky az alapítók közt nem említi Kászonyi nevét, viszont olyanokét is hozza, akik nem is tartózkodtak Pozsonyban. – Az alapításra: I. Aufgefasse Meinung über den Bestand des Juratenvereins, Pressburg, 1834. aug. 16. című rendőri jelentés. Tormásy János vallomása, 1836. május 26. Erneyi László tanúvallomása, 1836. júli. 22., itt a triumviri. P. M. Lovassy ir. Lovassy László csak később csatlakozott az alapítókhoz: beadványa a királyi táblához (1837. Orsz. Széchenyi Könyvtár, Fol. Hung. 1788.).

¹² *Concha Győző: Pulszky Ferenc*, 1910.

hadnagy kapitulált, emigrálva Hamburgot, Londont, Yerseyt, Párizst és Olaszország városait lakta végig. Majd hazatért, mint angol állampolgár, de a kiegyezés annyira elkésértette, hogy újra külföldre bújdosott. 1877-ben végleg hazajött és hírlapírással tartotta fenn magát.¹³

Palóczy Tamás, Palóczy László, a híres borsodi ellenzéki követ fia, atyja oldalán volt kancellista és emellett gróf Szirmay István követe. Az ügyvédi cenzúra letétele után, 1838-ban Borsod vármegye szolgabírája, Pest megyei birtokos. A triumvirátusban ő képviselte azt a megyei szellemet, amelynek tekintélyét a magasabb műveltség és látókör nem tudta túlszárnyalni. A kancellisták közös másolásánál ő szokott elnökölni.¹⁴

Ennek a három fiatalembernek műveltségénél, társadalmi és vagyoni helyzeténél fogva, elég tekintélye volt az ifjúság között, hogy az ellenzéki követek támogatásával Lovassy László kísérletét 1834 júniusának utolsó hetében csakugyan megvalósítsák.¹⁵

Az ellenzék tagjai közül elsősorban Kölcsey támogatta a kezdeményezést. Deák Ferenc az ifjak alapszabály-tervezete helyett maga készített újat. Kászonyi szerint az egyesület neve is tőle származik.¹⁶ Ellenben Wesselényinek nem volt része ebben az alakulásban, Kossuth pedig pozsonyi léte idején egyáltalán nem szerepelt az ifjak mozgalmában, még csak meg sem fordult az egyesületben, talán nem annyira azért, mivel népszerűtlen lett volna az ifjúság előtt, mert kőszajtója lefoglalásának nem állt ellen – amint Pulszky írja –, hanem mivel az országgyűlés idején a fiatalsággal általában nem keresett kapcsolatot és még saját írnokait sem igen ismerte.¹⁷ A titkosrendőrség még Bezerédy, Balogh és Borsiczky nevét említi a kezdeményezők közt; az első kettő csakugyan érdeklődött később az egyesület iránt, de Bezerédy írnokának vallomása arra mutat, hogy ő nem vett részt az alapításban.

Az egyesület célja: „A finomabb társalgás – a társalkodási művelődés – a tudomány és tapasztalásbéli eszméreteknek közlés és figyelmeztetés által lehető költsönös terjesztése.”

A társaság tagja lehet mindazon ifjú, aki az alapszabályokat előre elfogadja és részvényes lenni akar, és a ráeső havi részvénydíjat lefizeti. Rossz erkölcsű ifjak azonban vagy magukat alacsonyossággal bélyegzők, tagok nem lehetnek.

Az egyesület részvényesei naponként összejöhetnek az esti órákban, hetenként kétszer pedig közgyűlést tartanak, amelyen kötelező a megjelenés. A közgyűlés intézi az egyesület ügyeit, itt választják meg a jegyzőt, a pénztárnokot és az ellenőrt, az elnökség betűrendben száll tovább, hetenként változva, a tagok között. A közgyűlésen azonkívül minden tag bemutathatja a társaságnak valamely munkáját, akár élőszóval, akár írásban. Az ülések nyilvánosak, a tagok ajánlásával oda vendégként bárki bevezethető. A tagok egymást a bizodalmas Te szóval szólítják. Kártya és kocka, borozás és pajtáskodás a társaság körében meg nem engedtetnek, aki e törvényt megszegi, azt

¹³Kászonyi, i. m.

¹⁴Jakab, i. m. 200. l.,

¹⁵Somsich Pongrác a nádorhoz, 1834. augusztus 7. O. lev. Nádori iratok.

¹⁶Lovassy László: Illyés Józsefhez, 1834. aug. 20. Orsz. Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Irodalmi Levelestár.

¹⁷Kossuth 8-ik szóváltása perében. Pompéry, 125. l.

a társaságból ki kell zárni. Az egyesület könyvtárat állít fel és erre a tagok adományát és kölcsönzését kéri.

Míg a Deák szerkesztette alapszabályon a biedermeier nyájassága ömlik el, addig az alakuló ülés jegyzőkönyvének első szava a romantika hangját üti meg:

„Messze vágyó remények” lelkesíték azon ifjakat, akik a létesítendő Társaság ügyében július 14-én Palóczy Tamás lakásán („Zuckermandel” Steckel-ház) összejöttek. Az összejövetelen Lovassy Lászlót választották meg titkos szavazással jegyzőnek, Pulszky Ferencet pénztárnoknak és Palóczy Tamást ellenőrnek.¹⁸

A három alapítón kívül az egyesület első részvényesei a következők voltak:

Ifj. Asztalos Pál (1816–1849). Atyja Asztalos Pál, Máramaros megye követeinek írnoka. – 1847–48-ban Máramaros megye követe, 1848–49-ben huszti képviselő, a képviselőház alelnöke és Erdély kormánybiztosa.

Baranyai József, Deák Ferenc kancellistája.

Csaplovics Sámuel, Andrassy György gróf gömöri követ írnoka. – 1858-ban ügyvéd Rozsnyón. (Notizen 1834. augusztus 4. P. M. Lovassy ir.)

Csapó György, bihari írnok. – 1838-ban közbirtokos Váncsodon. (Jakab, i. m. 224.)

Dániel Antal, Návay László csanádi követ írnoka, Szerencsi István mellett jurátus. – 1836-ban Csanád megye aljegyzője. (Kossuth: Törvényhatósági tudósítások, 274. Ferstl 6964. O. Kvt.)

Dolinay Károly, Csebi Pogány József, beregi követ írnoka.

Kocsi Horváth Vilmos, Sárközy Albert veszprémi követ írnoka. (Ferstl 7225. O. Kvt.)

Kovács Bence (Berzenczei) Wesselényi magántitkára, szatmári kancellista. (Ferstl 6590. O. Kvt.)

Lovassy László (1815. május 8., Erdőgyarak. – 1892. január 16., Nagyszalonta.) Lovassy István bihari főszámvevő és földbirtokos és Illésy Erzsébet fia. Iskoláit Nagyszalontán, Késmárkon, Debrecenben és Nagyváradon végezte. Az országgyűlésre, mint anyai nagybátyja, Illésy István kunkapitány követ kancellistája jött fel. Később Ravaszdy bihari követ, majd ennek lemondása után Balogh János barsi követ kancellistája. – A Társalkodási Egyesületben való szereplése miatt 1836-ban elfogták és 1837-ben tíz évi várfogságra ítélték. Büntetésének kitöltésére Spielbergbe szállították; itt 1838 nyarán az elmebaj tünetei mutatkoztak rajta. Az 1840 májusi amnesztia visszaadta szabadságát, de elméje ekkor már teljesen elborult. Kiszabadulva, csendes visszavonultságban él haláláig Nagyszalontán abból a kegydíjből, amelyet Tisza Kálmán miniszterelnök juttatott számára. (–a. –r. L. L. Vasárnapi Ujság, 1872. 50. sz. Nekrológ arcképpel. L. L. Reszegi Lajos cikke, Magyarország, 1936. nov. 3. Lapsánszky vallomása, 1836. május 21. P. M. Lovassy ir.)

Madarász József (1814–1915). A szabadságharcban a flamingók egyik vezére, a híres szélbali képviselő és korelnök saját költségén ment föl Pozsonyba, az országgyűlés elején zsebében 21 ezüst forinttal, mert nem sikerült követi írnokságot szereznie és báró Majthényi Antalné képviselte. Mivel tisztsége csak az ingyen ország-

¹⁸ Az 1834-dik Esztendő Szent Jakab Hava 14-ik napján Sz. K. Pozsony Városában Országgyűlése alkalmával felállított Társalkodási Egyesület jegyzőkönyve. P. M. Lovassy ir.

gyűlési szállásra jogosította, Kossuth Országgyűlési Tudósításainál írnokoskodva tartotta fenn magát, míg végre 1833-ban Szluha Imre újonnan választott somogyi követ kancellistája lett. 1834 elején kitűnő eredménnyel kiállotta az ügyvédi cenzúrárt, kívánságára magyar nyelven; pár hónapra erre, hazautazott. (Madarász József Emlékiratai, 1883.)

Niamesny Ignác (†1849). Niamesny Antalnak, Temes megye főadószedőjének fia. Temes megyei kancellista. Az 1839–40-ik országgyűlésen Temesvár város második követe, városi tanácsnok. (Lendvay Miklós: Temes vármegye nemes családjai, III. 1905.)

Nagy Ince, a szerémségi Újlak községből származott, magyar hangzású neve ellenére horvát anyanyelvű. (Jegyzőkönyv, P. M.)

Okolicsányi Lucián, honti kancellista. – 1847-ben az eperjesi váltótörvényszéken tollvivő, több megye táblabírája. (Magyarország tiszti névtára, 1847)

Ormos Zsigmond (1813. február 20–1894. november 17.) Temesmegyei kancellista. – Korának egyik jónevű regényírója, művészettörténész. Irodalmi működését Pozsonyban kezdte meg. – 1848-ban a rittbergi kerület egyhangú mandátummal kínálta meg; az abszolutizmus alatt majd egy évi fogságot szenvedett. Megyéje 1861-ben főjegyzőnek, 1867-ben alispánnak választotta meg, 1871-ben főispán lesz.

Pongrácz Bonaventura. Tarnóczy Kázmér, barsi követ írnoka. – 1836-ban Óvárott a gazdasági intézetben gyakornok, 1848 előtt Liptó megye levéltárnoka, 1860 körül birtokos, Gyöngyöshalásziiban. (Vallomása, P. M. Lovassy ir.)

Simon István. Dubraviczky Simon pesti, majd Balogh János barsi követ írnoka. – Szarvasi birtokos és ügyvéd, több kisebb szépirodalmi munka szerzője. (Tormásy vallomása. P. M. Lovassy ir. Jakab, i. m. 221., 226. l.)

Tolnay Károly (†1894. márc. 24.). Zalai kancellista, akit Deák Ferenc ifjaink legjelesebbikének és legjobbának jellemez. – Zala vármegye jegyzője, 1847-ben Zala megye követe, 1848-tól haláláig a keszthelyi kerület képviselője. (Deák levele Wesselényihez, 1836. szept. 10. Deák Ferenc Emlékezete, II. Levelek, 1890.)

Zatureczky Ferdinánd, Just Ferenc túróci követ írnoka. (Takács, i. m. 210. l.)

Noszlopy Antal (†1890. márc. 20). Veszprémi kancellista. – A szabadságharcban honvéd, az osztrák haditörvényszék 1862-ben várfogságra ítélte. Országgyűlési képviselő, irodalmi működést is fejtett ki.

Közvetlenül az alakuló ülés után csatlakoztak még:

Ormos Sándor (1815. Pécska). Ormos Zsigmond testvére, Török Gábor követ írnoka. – 1865–68 és 1869–72-ben országgyűlési képviselő.

Zsolnay Dávid, Bezerédy István tolnai követ írnoka és gróf Zichy László ablegátusa. – 1836-ban Rozsnyón gróf Andrássy Károly ügyvédje. (Derekassy kir. ügyész levele Beöthy Sándorhoz. 1836. aug. 29. P. M. Lovassy ir.)¹⁹

Az első üléseken parázs hárszabályvita keletkezett, mert a tagok, amint azt a kerületi üléseken látták, a legkorlátlanabb szólásszabadsággal éltek. Ennek következtében Lovassy és Pulszky indítványára öttagú bizottságot küldtek ki az alapszabályok végleges megállapítására. Tagjai az indítványtevőkön kívül Daniel, Asztalos és Ko-

¹⁹ A tagok életadatainak összeállításánál a jelzett forrásokon kívül az országgyűlési lakáskönyvét, továbbá Szinyeyi, Nagy Iván és Kempelen kézikönyveit használtuk.

vács voltak. Mindjárt a második ülésen (júl. 16.), amelyet Asztalos Pál mint soros elnök beszéddel nyitott meg, elhatározták, hogy Kölcseyt, Deákot és Beőthyt küldött-ségleileg értesítik a megalakulásról és az egyesületet pártfogásukba ajánlják. Ezt azok készségesen megígérték.

Megbízták továbbá a pénztárnokot és az ellenőrt, hogy az egyesület illő szállásáról gondoskodjanak. Először a borsodi követ, Palóczy László lakása melletti két szobából álló helyiséget szerették volna kibérelni, de mivel a háziúr a rendőrség intésére nem volt hajlandó bérbeadni, Kászonyi anyai nagybátyja, az ezermester festő és feltaláló Kliegel József lakásából vettek ki két szobát a Hosszú utca 92. sz. alatt, gróf Esterházy Vince házának harmadik emeletén. Itt az első ülést júl. 26-án tartották. A berendezésre bérbevettek két asztalt, harminc széket és két pamlagot. Pulszky az asztalokat zöld posztóval akarta beboríttatni, de a puritán Lovassy indítványára az erre szükséges összeget a közgyűlés az erdélyi országgyűlési tudósítások lemásolására fordította. Pulszkyt szépérezke mégsem hagyta nyugodni. A határozat ellenére megvette a posztót, s ezzel Lovassy megrovását vonta a fejére. A berendezkedés költségét, továbbá a *Jelenkor* és a *Regéllő* előfizetési díját az első hónapra megállapított 5 ft. tagdíjból fedezték.

Hamarosan új tagok is jelentkeztek. *Olgyay* Lajos, *Hankovics* György és *Szacs vay* Mihály; mindhárman bihariak, az utóbbi Laicsák püspök kancellistája, *Hankovics* később a bihari központi járásban szolgabíró, *Szacs vay* Mihály helytartótanácsi fogalmazó.²⁰

III.

A társaság ülései nyilvánosak voltak, kezdettől fogva több vendég is részt vett rajtuk, a mozgalomról tehát könnyűszerrel tudomást szerezhetett az országgyűlési titkosrendőrség. Ferstl Frigyes rendőrfőnök már az alakulás napján jelenti Bécsbe, hogy az ifjúság excentrikus része helyiséget keres egy kaszinó felállításához. A júl. 30-i ülésről pedig felküldi az első kémjelentést.²¹

A kormány általában rossz szemmel nézte a „kaszinóalapítás dühét”, benne a gonosz szellem melegágyát látta, céljuknak a közvélemény kisajátítását és az ellenzék elveinek terjesztését tartotta,²² Metternichnek azonkívül különös gondot okozott az ifjú Európa szervezkedése. Előbb – 1833. nov. 24-én – nyilván férjének szellemében, Melanie hercegnő disputált dühös hévvel Széchenyivel erről, a Társalkodási Egyesület alapítása után, júl. 22-én, maga a herceg fejtegette széltében-hosszában nézeteit a gróf előtt.²³ Valószínű, hogy Metternich ekkor már tudott a jurátusok tömörüléséről és testet ölteni látta rémképét, aminthogy később az ifjak társaságát Pozsonyban közönségesen *Giovene* (!) *Hungaria* Társaság néven emlegették.²⁴

²⁰ Tokody Bertalan váradolási ügyvéd valloása. *Jakab*, i. m. I. 229.: *Ember Győző*: A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története, 1940. – *Szacs vay* Imrét a Függetlenségi Nyilatkozat szerzőjét tévesen szokták Pulszky felületeségéből a tagok között említeni. Ő csak 1839-ben járt Pozsonyban.

²¹ *Wertheimer*, i. m. Notizen, 1834. júl. 30. P. M. Lovassy ir.

²² *Reviczky* felterjesztése az uralkodóhoz. 1833. dec. 5. Közli *Viszota Gyula*: Széchenyi Naplója, 4.

²³ Naplók, 4. kötet.

²⁴ *Friebeisz* Imre Esztergom megye követének levele Héjja Imre Esztergom megye első alispánjához. 1835. febr. 3. P. M.

Mindenesetre Bécs feltűnő gyorsan megmozdult. A császár júl. 27-én leiratot küldött a nádorhoz, felhívja, hogy akadályozza meg az ifjúság kaszinóalapítását. A nádor az országbíróval, a tárnokmesterrel és a személynőkkel együtt kövessen el mindent, hogy az egyesülés meg ne történjék. Nem tűri, hogy az ifjúságot rendeltetésétől eltávolítsák és politikai plánumok eszközévé tegyék.²⁵ A magyar hatóságok meg is tették a tőlük telhetőt. A nádor titkárával, Stoffer Józseffel figyeltette az ifjakat, a perszonális felszólította a táblai assessorokat, hogy tiltsák meg jutárusaiknak az egyesületben való részvételt és hogy az ügyvédi cenzúrán az egyesületi tagoknak rossz kalkulust adjanak.²⁶ A követek, a főrendek és a szülők révén pedig igyekeztek kilépésre bírni az ifjakat. Lovassy Lászlót principálisa, Ravaszdy, négyszer is felszólította a kilépésre, persze hiába.²⁷ De nem volt mindenkiben ekkora szilárdság. Az augusztus 7-i közgyűlésen egyszerre öt tag, Hankovics, Szacsvey, Olgay, Zatureczky és Asztalos jelentette be kilépését. Az utóbbit eredeti terve ellenére a követségről éppen ez idő tájt lemondó atyja magával vitte Máramarosba.

„A kilépések láttára az Egyesület tagjait keserű érzés fogta el” – írja Lovassy a jegyzőkönyvben. Most már nem vesződtek tovább az alapszabályokkal, hanem Kászonyi indítványára elhatározták, hogy az alapszabályokat tüstént kinyomatják, ha pedig erre engedélyt nem nyernének, írásban közlik a személynőkkel és a követekkel. A kivitellel Lovassyt és Pulszkyt bfták meg.

Ezek megalkudtak a nyomdával 5000 példányra; de Dankovszkyt, a cenzort, bár több ízben keresték, nem találták otthon. Már arra gondoltak, hogy a pesti könyvvizsgálóhoz fordulnak, mikor Pulszkyknak sikerült Dankovszkyt megtalálnia. Csakhogy akkorra Stoffer már kitanfította őt, és az iratot azzal a megjegyzéssel adta vissza, hogy ebben az ügyben nem ő, hanem a helytartótanács az illetékes. Erre Pulszky kijelentette, hogy az igen hosszadalmas lenne, azért a személynökhöz fog fordulni, nem impresszumért, hanem „pro quasi statu notitiae”. Somsich Pongrác személynök kemény szavakkal fogadta Pulszkyt, még Martinovicsot is emlegette; az alapszabályokat el se fogadta, mivel semmi egyesület, mely a kormánynak előlegesen bejelentve és azáltal megerősítve nincs, nem törvényes és ezért el nem ismerhető.

Pulszky másnap, aug. 13-án, beszámolt a közgyűlésnek sikertelen küldetéséről, két nap múlva pedig felkereste Stoffert, hogy általa meggyőzze a nádort az egyesület ártatlan voltáról; sőt Wirkner Lajos udvari kancelláriai titkárnál is járt, aki különös kegyben állva, közvetlen jelentéseket küldött az országgyűlésről a császárnak. Wirkner urának bizalmára támaszkodva, Pulszky látogatása után jelentésében azt ajánlotta a kancellárnak; hogy jobb lesz a fiatalság kérését teljesíteni, mindaddig, míg nyíltan jár el és a megengedett határait túl nem lépi, mint szigorú tilalom által arra indítani őket, hogy titokban konspiráljanak. Reviczky ezt a nézetét a felség elé terjesztette, aki azt helybenhagyta, valamint később a personális is.²⁸

²⁵ Takács, i. m.

²⁶ Notizen 1834. aug. 12. P. M. Lovassy ir. – O. lev. Nádori levéltár.

²⁷ Lovassy levele Illés Józsefhez 1834. aug. 26. Orsz. Széch. Kvt. Irod. levtár.

²⁸ Somsich Pongrác a nádorhoz. 1834. aug. 13. P. M. Lovassy ir. Stoffer jelentései a nádorhoz, 1834. aug. 10, 13 és 15. O. lev. Nádori iratok. *Pulszky: Életem és korom. Wirkner Lajos: Élményeim*, 1847. 91. l.

Erőszakos fellépésre tehát nem szánta rá magát a kormányzat sem most, sem mikor 1835. jan. 3-án királyi parancs elrendelte az egyesület feloszlását. Megmaradt azonban továbbra is a rendőri titkos felügyelet és nem csökkent az egyes tagokra nehezéd szelíd, vagy kevésbé szelíd nyomás sem, amint azt többek közt magának Pulszkynak nemsokára bekövetkező kiválása, vagy Simonnak a cenzúrán történt módfeletti megkínzása is bizonyítja.²⁹

Annál kevésbé nyugtathatta meg a kormányt Pulszky információja, mivel két újabb esemény is az ifjúságra terelte figyelmét. Ez idő tájt hozták meg az erdélyi ifjak válasziratát a Lovassy tollából eredt pozsonyi üdvözlésre. Ennek hangját Reviczky egyenesen államellenesnek tartotta, az irat elnyomására külön is felhívta a nádor figyelmét, a személynök pedig Palóczy Tamásnak atyja révén megtiltotta, hogy ne mérselje másolás céljából a diktatúrára vinni.³⁰ Az erdélyiek levele pedig még csak a szabadság, egyesülés és művelődés eszméit visszhangozta, egy, ez idő tájt terjesztett röpirat, *Alkotmányos szózat a magyarokhoz*, azonban már egyenesen az udvart támadta meg, mint a magyarság elnyomóját.³¹ A Társalkodási Egyesület veszélytelenségéről ilyen izgatott légkörben, mikor Németországban is mozgolódott az ifjúság, a kormányt nem lehetett meggyőzni. Különben is már magában az egyesület megalapításának tényében két ellentétes, egymással összebékíthetetlen politikai felfogás ütközött meg. A kormány közjogi értelmezése az egyesülési jogot felségjognak tartotta, amely kiterjed a megerősítésre, a felülvizsgálásra és a kiváltságok adományozására.³² Az ifjak által képviselt liberalizmus szerint az egyesülési szabadság a személyes szabadságjogoknak velejárója. Ezzel éltek az alapításkor, nem törődve a fennálló rendszerrel, magától értetődő természetességgel. Ezt a botránykövet el nem mozdíthatta semmiféle intervenció, hozzávéve, hogy a titkosrendőrség, nem ok nélkül, az egyesület céljául azt jelentette, hogy általa az ifjúság legkiválóbb személyei politikai nevelésben részesüljenek az ellenzék szellemében, hogy felnöve, befejezzék azt, amit az atyák elkezdtek.³³

Hogy a felsőbbség mégis tartózkodott a nyílt beavatkozástól, annak oka a kancellisták sajtósági jogállásában kereshető. Az 1723. évi VII. tc. 8. §-a kimondja ui., hogy a követ *salvus conductusa* kiterjed saját személyén kívül családjára, háznépére, tehát frnokaira, személyzetére is. A kancellisták ugyan a personálisnak, mint az alsó tábla elnökének fennhatósága alatt állottak, de csak annyiban, mint a követek; tulajdonképpen feletteseik saját princípálisai. Az ifjak közt ezenkívül, mint láttuk, nem egy *absentium ablegatus* is volt, akik saját személyükben élveztek *salvus conductust*. Ezért kellett a kilépések ügyében vagy a követeket, vagy az ifjak családját megdolgozni. Az udvar, úgy látszik, nem akarta az országgyűlés folyamán a *salvus conductus* megsértésével a különben is elmérgesedett hangulatot még tovább rontani és Beóthy kir. ügyigazgató és Cziráky országbíró véleményére a diéta folyamán nem

²⁹ Takács, i. m., 210. l.

³⁰ Stoffer-jelentés a nádorhoz, 1834. aug. 7. O. lev. Náadori iratok. Wertheimer, i. m.

³¹ Lapsánszky vallomása szerint ennek szerzője bizonyos b. *Meskó* lett volna, talán azonos azzal, akit Kölcsey említ Naplójában. – 1836. máj. 21. P. M. Lovassy ir.

³² Vö. *Conspectus juris publicae Hungaricae ad A. 1848. C. Ant. Cziráky. 1851. Tom. II. §. 444.*

³³ *Aufgefaste Meinungen über dem Bestand des Juraten-Vereins. 1834. aug. 16. P. M. Lovassy ir.*

tett erőszakos lépést, hanem csak mikor az ifjak már hazatértek és mentességük megszűnt, csapott le Lovassyékra.

Az egyesület tanácskozásaiban is megnyilvánult a kormány retorziójától való aggodalom. Az aug. 27-i ülésen egyesek a társaság fennállásának nagyobb biztosításáról akartak értekezni, de a többség ilyen aggodalmaknak helyét és idejét nem látta. Palóczy Tamás Bezeredy tanácsára hivatkozva annak kimondását kívánta, hogy ne foglalkozzanak politikai tárgyakkal; Lovassy és Kovács viszont ezeknek a tárgyaknak fejtegetését mondták az egyesület első céljának. A szept. 3-i ülésen Palóczy több, vagy legalább néhány követet akart volna helyzetükről értesíteni, de ezt az indítványát is elvetették. Az elnöklő Lovassy újból előterjesztette azt a kérdést, vajon csak literatúrai, vagy egyszersmind politikai tárgyakkal foglalkozzanak. Erre közös értelemmel kimondták, hogy az egyesület „kétségtelen jogának, s szent, hazafi kötelességének ismeri nyilván és határozottan” a politikai kiművelődésére is „csüggedetlenül” törekedni, s ezt a határozatot a jegyzőkönyvbe is iktatják.

Mint ezek a viták is mutatják, kezdettől kétféle irány próbált érvényesülni a kaszinó működésében. Az egyik megelégedett volna a „nyájas” társasköri élettel, érdeklődését szívesen korlátozta a nemzeti ügynek felfogott irodalomra, önképzőköri ízüszovalatban, érzelmes novellákban és ezek bírálgatásában talált kedvtelést. A másik irányzat – és többnyire idetartoztak az erősebb egyéniségek – egyfelől maga előtt látta jövődő áhított országos politikai szerepét és erre kívánt felkészülni, másfelől határozott állást akart foglalni és részt vállalni a jelen harcaiban.

Az utóbbi irányzatnak kezdetben Lovassy László volt a legtevékenyebb képviselője. Az első felolvasást is ő tartotta meg *A zsidók meghonosítása* címen.

Értekezése abból indult ki, hogy amiért a zsidók Krisztust 1800 évvel ezelőtt keresztrefeszítették, nem lehet őket üldözni. A keresztények maguk is hibásak abban, hogy a zsidók csalással foglalkoznak, mivel törvény szerint minden kereseti ágtól eltiltattak. Nem áll meg az a vélemény sem, hogy leszármazottjaiknak szükségképpen gonoszaknak kell lenniök, mert akkor a gonosztevők utódjai is mind elvetemültek lennének. Ha mégis úgy lenne, akkor számúzni kellene őket, ami azonban a népességet háromszázezer emberrel csökkentené – a magyar rablóbandákat utódjaikkal együtt hasonló sorsban kellene részesíteni. Mindenkit, aki hazai területre lép, állampolgárrá kell tenni és a törvényes jogokban részesíteni, hogy ezáltal jámborságra serkentessenek. Végül az egyesület tagjainak figyelemébe ajánlotta ezt a tárgyat, ha majd egykor törvényhozók lesznek. A felolvasás három ülésre elhúzódó nagy vitát váltott ki, amely érdekes bepillantást enged az ifjaknak a csak most szerzett liberális gondolkodása és a hagyományos világnézet közt ingadozó felfogására. A kijelölt bíráló, Kovács Ben-ce, egyébként Lovassy barátja, olyan éles és személyeskedő hangon olvasott fel, hogy Ormos Zsigmond azt inkább Lovassy elleni gyalázkodó iratnak, semmint recenzióknak mondotta, mire Kovács hivatkozott Bajza Kritikai lapjára, ahonnan írásmódját tanulta. Feltűnést keltett az a tétele is, hogy a zsidókra nem lehet mondani, hogy borzasztó volt bűnük, mert Krisztust megfeszítették, mivel ők nem tisztelték Istennek, hanem mint a nép bujtogatóját törvény szerint büntették meg. Ormos és Lovassy a tagok helyeslésével kijelentették, hogy ilyen vélemény méltatlan egy keresztényhez. Érdemi-leg Kovács úgy vélekedett, hogy nem lehet addig a zsidók emancipációját követelni Magyarországon, míg 9 millió keresztény nincs emancipálva. Lovassy ellenbírálata

után Palóczy szólt a kérdéshez. Kifogást emelt a vallási és politikai elvek feszegetése miatt, annál is inkább, mert az ifjúság közül sokakat az emancipáció kérdésének felvetésével a társaságba való belépéstől elriasztottak. Kérte, szíveleljék meg Bezerédy barátságos tanácsát, és korlátozzák magukat tudományos tárgyakra. Lovassy és Kovács rögtön ellentmondottak; Madarász kijelentette, nem is kíván olyan tagokat, akiket az emancipáció felvetése elriaszt. A vita befejezésével újból felszólalt Lovassy és Kovács is. Az előbbi azt fejtegette, hogy az állam polgárai felett korlátlan hatalommal bír, de ez a hatalom csak a polgári jogokat élvezőkre terjed ki. Amíg a zsidók 12 000 forint adót fizetnek, idegenek és nem lehet őket vallásuk megváltoztatására kényszeríteni. Előbb állampolgárokká kell őket tenni, hogy így az államnak joga legyen előítéleteik kiirtására. Kovács ellenkezőleg, az asszimilációt tartotta előbbrevalónak az állampolgárságot megelőzően. Pulszky röviden a vallásszabadságra utalt, a felvilágosultság terjedése minden ilyenfajta kételyt eloszlat. Simon a sajtószabadságban látta a legjobb eszközt a kérdés megoldására. Végül Lovassy a nevelés fontosságát hangoztatta.³⁴

Lovassy második felolvasása *Mi ellentétben áll a kiváltságos sorsa a nemtele nével Magyarországon* nem maradt fenn, címe után ítélve, bizonyára a jobbágyfelszabadítás mellett tört lándzsát. Zsolnay Dávid a törvénykezés nyilvánosságáról értekezett. Témáját, úgy látszik, a sajtószabadság kérdésére is kiterjesztette, igen szerény mértékben és még a cenzúrát is tűrhetőnek tartotta, de más alakban, mint az akkori.³⁵

Lovassy gondolt arra is, hogyan lehetne az egyesületet állandósítani és a következő országgyűlés ifjúságára átörökíteni. A szept. 10-i közgyűlésen azt az indítványt tette, létesítsenek egy alapot erre a célra. Szólítsák fel adakozásra a követi kart és az ifjúságot, sőt a gyűjtést terjesszék ki az egész országra. Kovács és ő maga úgy is hazakészül és így Szatmárban és Biharban mindjárt meg is kezdhették a szervezkedést. Javaslatát Ormos Zsigmond rögtön ellenezte, a határozathozatalt bővebb megfontolás okáért a következő ülésre halasztották, ekkor azonban Lovassy indítványát visszavonta, Talán az egyesületet pártfogó követek valamelyike lépett közbe, amint az erdélyi ifjúsággal való levelezés szándékával is az ellenzék kívánságára hagytak fel.³⁶

³⁴ Notizien, 1834. aug. 13., 23., 27., szept. 6. P. M. Lovassy ir. Ferstl 6313/a, 6325/a, 6348, 7427. O. Kvt.37 Niamesny vallomása, 1836. júl. 24. P. M. Lovassy ir.

³⁵ Niamesny Ignác Vallomása, 1836. júl. 24. P. M. Lovassy ir.

³⁶ Notizien, 1834. szept. 10. Jegyzőkönyv, 1834. szept. 10 és 12. Aufgefaste Meinungen, 1834. aug. 16. P. M. Lovassy ir.

Az emléklevél szövege a Parlamenti Múzeumban fennmaradt egyetlen példányról:

Mi alól írtak az ezernyolcszáz harmincnyegyedik Júlíus tizenegyedikén az Ország-Gyűlési Ifjak közt felállított Társalkodási Egyesület Tagjai sajnálkozásunkat Szent-Iványi Dénes Barátunk és tagtársunknak körünkől való kiválásán – ezen Emlék-levelünk rendében nyilvánítván – egyszermind legszentebb kötelességünknek esmérjük őt, a Haza, köz java hatásköre szerint lehető eszközlésére felszólítani, s a polgári ére nyek legszebikét (!) az emberi jogok gyakorlását ajánlani. – Mi részünkről ő ígérvén: hogy lépteinket önmegtagadás s a Hon emelkedését célzó elszánt s tettekben mutatkozó akarat vezérlendi – egyszermind ünnepélyesen kinyilatkoztatjuk: hogy a fen(!)írt Barátunkal (!) kit most körünkől vérző szívvvel bocsájtunk el, a szerencse kedvezéseibe, s a sors csapásaiba egyaránt osztozni készek vagyunk s ígérjük, hogy segédmunkálódásunkat semmi az ő hasznát, becsületét tárgyazó esetekben – hacsak a Hon javával ellentétbe nem állana – megtagadni nem fogjuk: ennek érzésében bizonyossá teszük (!) örök változhatatlan szeretetünkről, barátságunkról s kérjük, hogy minket a messze távolban viszonti szeretetébe, barátságába tartson meg.

Különben az egyesület maga is ez idő tájt pénzhiányban szenvedett. Valami okból megváltoztatták a szállást is, szept. 26-án, Huszár József ügyvéd, absentium ablegatus házában (Kiskáptalan utca 116.) béreltek új helyiséget. A tagok sorában is változások történtek. Noszlopy sebtében hazament, Kászonyt maga a nádor szólította fel, hogy legalább pár hónapra hagyja el Pozsonyt, Csaplovics kilépett, Pulszky kezdett elmaradozni, Madarász is bejelentette távoztát Fejérbe, kérve, hogy az egyesülettel levelezésben maradhasson és hogy részére emléklevelet adjanak ki. Madarász ötletéből rendszeresítették a levelezőtagok intézményét. Ezentúl azok a tagok, akik távozásuk után is hívek maradtak az egyesülethez, valamennyi tag aláírásával emléklevelet kaptak.*

Lovassy Lászlót és kancellista társát, Csapót, szept. 22-én búcsúztatták a Zöld Fában.³⁷ Lovassyt anyagi gondjai késztették a hazatérésre, már pár hónappal azelőtt panaszkodott, hogy nem tud kijönni a fizetéséből és ezért hazakészül. Ez idő tájt mondott le követségéről főnöke, Ravaszdy is, ami bizonyára szintén hozzájárul elutazásához.

A kilépők helyett új tagok is jelentkeztek. Szeptember derekán léptek be *Kalauz Pál*, Gészy Péter zólyomi követ írnoka, 1848–49-, 1861- és 1865–68-ban a szliácsi terület képviselője; *Kostyán János* torontáli kancellista, 1845-ben megyéjének esküdtje; *Parniczky Mihály*, Reviczky József árvai követ írnoka, 1836-tól Árvában ügyvéd, aki az ifjak perében a fiskus egyik tanúja volt.³⁸ *Laszkáry Miklós*, 1849-ben Hont vármegye alispánja, ő csak egy ülésen vett részt, hogy az egyesület tagja lehessen és másnap elutazott.³⁹ Szeptember 24-én a két temesi kancellista *Jeszenszky Ferenc*, ugyancsak a fiskus egyik tanúját és *Vukovics Sebő*, Kossuth majdani igazságügyminisztere kérte felvételét. Vukovics állítólag már a társaság alakulásában is részt vett, de az alapszabályszervezetet nem akarta elfogadni, mert neki olyan egyesület, amely nem titkos, nem demokratikus, nem eskszik meg Robespierre elveire, nem kell; most a belépésre Lovassy bírta rá a búcsúvacsorán. Felvétele ellen Zsolnay Dávid igen hevesen kikelt, mert félt, hogy Vukovics „közismert” veszekedő hajlama és inhumánus magaviselete még sok kellemetlenséget okoz.⁴⁰

IV.

Vukovics Zsolnay jóslata ellenére egykettőre népszerűvé vált és vezető szerepet játszott az ifjak közt, s pénztárnoknak is megválasztották. Ebben a minőségében rendbehozta Pulszky gondatlan számadásait és szabályos pénztárkönyvet kezdett vezetni. Belépte után pár napra, szeptember 28-án, Palóczyval, Simonnal és Okolicsányi

Költ Pozsonyban, egy ezer nyolcszáz harminc ötödik esztendei szent Iván hava 13-án tartott gyűlésünkben.

(P. H.)

³⁷ Niamesny vallomása, 1836. júl. 24. P. M. Lovassy ir.

³⁸ Parniczky vallomása, 1836. dec. 15. P. M. Lovassy ir.

³⁹ Jegyzőkönyv.

⁴⁰ *Kászonyi*: Egy régibb kor ifjai. Hazánk, 1885. V. Lovassy vallomása, 1836. jún. 9. O. lev. Lovassy ir. Notizen, 1834. szept. 24. P. M. Lovassy ir. Ferstl, 6361. O. Kvt.

Luciánnal éjjeli zenét szervezett az erdélyi deputátusok tiszteletére. Mintegy 70 ifjú vonult fel, fáklyákkal, a zenét a városi zenekar szolgáltatta. Az ifjak nevében Simon István üdvözölte az erdélyieket, azok részéről Kemény József gróf válaszolt. Sok követ is, köztük Deák, Kölcsey, Balogh, megjelent a közönség között. Harmadnapra Vukovics az ifjúság nevében Ujfalussy Miklósnál tiszteletget.

A nov. 8-i ülés berekesztése után Vukovics azt az indítványt tette, hogy Wesselényi köszönő iratát Zala megye levéltárában helyezték el és ennek kivételére Deák Ferencet kérik fel. Az egyesület deputációja: az indítványtevő, Baranyai, Ormos, Niamesny és Szentkirályi erdélyi ifjú másnap 9 órakor felkereste Deákot, aki vállalkozott is a terv kivételére, de kijelentette, hogy nem tartja alkalmasnak írásban előadni a kérelmet, úgyis haza készül és akkor elintézi a dolgot. Ajánlkozott, hogy mindjárt magával viszi az erdélyi ifjúság levelét, amelynek megőrzését Bars megyéből kérték, de a főispán közbelépésére a közgyűlés elzárkózott ettől, mivel az országgyűlési ifjúság nem törvényhatóság és így a kérelem figyelemre nem méltó. Ormos előadta, hogy ez az irat most Kölcseynél van, aki reméli, hogy Szatmár levéltárában tudja deponálni. Deák végül hallgatást ajánlott, nehogy a zalai főispán előre megtudjon valamit és megakadályozza a kívánság teljesedését. Hozzáfűzte ehhez, hogy csodálkozik a kormánynak ilyen csekélységek miatti aggodalmaskodásán.⁴¹

Az eltávoztottak közül először Madarász József kereste fel az egyesület híreivel, miután megnyugtatták, hogy búcsúlevele nem került a nádor kezébe, amint a kósza hír mondotta. Érdekesebb híreket küldött Lovassy Nagyváradról. Első, okt. 22-én kelt levelében arról értesítette a társaságot, hogy alkotmányos szabályait a bihari nemzeti kaszinónak átadta és Kolozsvárra, a testvér-haza fiainak is megküldötte. Örömmel írta, hogy az egyesület minden mfivelt ember előtt becsben van, hogy Bihar minden hazafias polgára reménnyel telve nézi lépteiket.⁴² Következő levelében beszámolt a három napig tartó megyei közgyűlésről és indítványozta, hogy egy Reviczky László nevű honfinak, aki nagy érdemeket szerzett az örökváltság elfogadása terén, emlékiratot küldjenek és hogy felhívással forduljanak Erdély fiaihoz, a pozsonyihoz hasonló szellemű társaság megalapítása érdekében.

Az első levélre Simon István fogalmazta a választ. Egyesületi ügyeken kívül beszámolt ebben az alsó tábla nov. 10-i üléséről, amelyen az ellenzék minden ékesszólását latba vetette az örökváltság elfogadása érdekében. Ennek az ülésnek naplójából az ifjúság egyébként különlenyomatot szeretett volna rendelni, Vukovics aláírásokat is gyűjtött.⁴³ A következő levélre adandó válasznál heves összecsapás tört ki. A szavazásnál csupán Vukovics, Ormos és Baranyai szólt a Reviczkynek küldendő adress mellett. Mielőtt az erdélyi ifjúsághoz intézendő levél kérdéséről döntöttek volna, Vukovics röviden felszólalt. Hangsúlyozta, hogy annyival is inkább felhívással kell fordulni az erdélyiekhez, mert a lengyel ifjúság a párizsi ifjúsághoz hasonló felhívást intézett.⁴⁴ Javaslatával azonban megint kisebbségben maradt.⁴⁵ Később Szentiványi

⁴¹ Niamesny Ignác vallomása, 1836. júl. 24. O. lev. Lovassy ir. Ferstl, 6422. O. Kvt.

⁴² Jegyzőkönyv, 30. ülés. A levél másolata O. lev. Lovassy ir.

⁴³ Ferstl, 6445. O. Kvt.

⁴⁴ Vukovics ... fand ...für nöthig, das Schreiben an die Siebenbürger Jugend, und zwar um so mehr, nachdem auch die polnische Jugend, an die Pariser Jugend ähnliche Aufforderungen geschickt hatte. Notizen 1834. nov. 26. P. M. Lovassy ír.

⁴⁵ Notizen, mint fent. Niamesny Ignác vallomása, 1836. júl. 24. O. lev. Lovassy ir.

Mihály (1813–1842), az erdélyi küldöttséggel feljött kancellistát levelező taggá választották, ez visszatérően Kolozsvárra levelében hírt adott, hogy csakugyan megalakult a kolozsvári társaság.⁴⁶

Nem valami túlzott félelem vezette a tagok többségét, amikor ellentmondott Vukovics indítványainak. A kormány ekkor már lesújtott azzal a fegyverrel, ami a legérzékenyebben érintette az egész ifjúságot: november második hetében felfüggesztették az ügyvédi cenzúrát.⁴⁷

Nem csoda, ha az egyesületben az óvatosság szelleme kerekedett felül. Viszont az is igaz, hogy a tagok munkássága az olvasó-önképzőkori irány felé tolódott. A felolvasásokon Ormos Zsigmond első szépirodalmi szárnypróbálgatásai szerepeltek, akinek a Társalkodó is hozta már egy-egy tárcáját. Kalauz nagy kedvvel és sikerrel szavalta Vörösmarty és Kölcsey darabjait, szívesen áldoztak Kisfaludy emlékoszlopára, de a politikai érdeklődés a cselekvő szerepléstől az egyesület könyvtárába húzódott vissza.

Ezek közül a magyar szépirodalmat Vörösmarty Zalánja és Munkái-nak három kötete. Kölcsey költeményei, Kazinczy Pannonhalmi útja, Kovacsóczy Árpádiásza, Fáy Két Báthoryja és Eötvös Bosszúja képviselte. Az utolsót Pulszky ajándékozta az egyesületnek kritikája felolvasásakor. A külföld irodalmából Vergilius művei, Schiller munkái, Bulwer Pilger am Rhein, Cooper Bravoja, Walter Scott műveinek német fordítása forgott kezünkben. Báró Knigge elhíresült könyve, az Über den Umgang mit Menschen, bizonyára a szittya fiakat volt hivatva bevezetni a finomabb társalkodás rejtelmeibe. A könyvtár többi darabja a politikai művelődést szolgálta, s közülük csak „A tisztas Corpus Juris” képviselte a régiséget. A reform-irodalomból olvasták Széchenyi három fő művét, a Hitelt, Világot és Stádiumot, az utóbbinak ajánlását, „Széchenyinket hálásan érdeklő előzményét elmondván”. Dániel el is szavalta. Megvolt továbbá a könyvtárban Wesselényi műve a Balitéletekrül, Balásházy János röpirata Az adó és még valami. Gróf Andrássy Károly Londonban névtelenül megjelent két füzet: Umrisse einer möglichen Reform in Ungarn. Az ugyancsak névtelen röpirat A magyar nyelvnek I. Ferdinánd idején a mostaninál gyakorlottabb voltáról, Orosz József ismertetése az 1830-i országgyűlésről Ungarns gesetzgebende Körper auf dem Reichstage zu Pressburg. Továbbá a késeifrancia, a hazai, illetve bécsi felvilágosultság három műve: Volney: Les ruines ou meditations sur les revolutions des empires német fordítása, Trenck: Bilanz zwischen der Monarchen und der Kirchen-Gewalt. Sonnenfels: Grundsätze der Polizei. A német romantikát Herder főműve, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit: az angol parlamentarizmust Bentham Taktikjának német fordítása képviselte. Az elsőt Bezerédy engedte át az egyesületnek, Pulszky akkor is bejárt olvasására, mikor az üléseket már régen nem látogatta. Bölöni Farkas utazása Észak-Amerikában az Egyesült Államok alkotmányával ismertette meg a tagokat, ezért azt együttesen, kisebb gyűlésen is olvasták. A legnagyobb hatást a szabadságeszmék két világhírű szerzője: Lamennais és Börne tette. Az elsőtől olvasták a Paroles d'un croyant, a másodiknak egész műve – Gesammelte Schriften –

⁴⁶ Notizen, 1834. dec. 3. P. M. Lovassy ir.

⁴⁷ Kászonyi, i. m. Ferstl, 6419, 6428. O. Kvt.

megvolt a könyvtárban. Mindjárt az alakuláskor előfizettek a Széchenyi eszméit szolgáló Jelenkorra és melléklapjára, a Társalkodóra. Járt ezen kívül az egyesületnek a Tudománytár, a Regéllő és Honművész, a Rajzolatok, a Bajza-féle Kritikai lapok és pár jelentéktelen almanachon kívül az Aurora. Német magazinok mellett másodkézből kibérelték az Augsburgi Allgemeine Zeitungot, az egyetlen külföldi politikai lapot, amelyet az országba beeresztettek, és amely bőven hozta a nyugati parlamentek tárgyalásait.⁴⁸

A Társaság könyveit nagyjából a tagok engedték át használatra, ezért számuk ingadozott. Rendszeres jegyzéket nem vezettek, de annyi megállapítható, hogy az év végén 130, 1835 februárjában 84 kötet volt benne.

E szerény könyvtár művelődési értéke a kor viszonyai közt nem kicsinyelhető. Még egy évtizeddel később is egy színmagyar 25 000 lakosú városban, a három magyar folyóiratnak mindössze hét előfizetője akadt, Pécsen pedig Dugonicson és Igazon kívül más magyar könyv nem volt kapható,⁴⁹ tiltott művekhez, mint Lamennais és Börne, közönséges emberfia hozzá sem férhetett. Sokan csak azért léptek be az egyesületbe, hogy így a ritka és szabadszellemű könyvekhez hozzájussanak, a vendégintézmény révén elég széles körre is kiterjedt hatása, a társaság fennállásának tartama alatt kétszáznál többen fordulván meg az egyesületben. A titkosrendőrség is felfigyelt a könyvtárra. Stoffer a nádor parancsára a tankerületi főigazgató útján elrendelte Lamennais feltalálható műveinek elkobzását, annyival inkább, mert állítólag Kossuth kéziratos fordításában magyarul is forgalomba kerültek.⁵⁰

A Társalkodási Egyesület Könyvtárának olvasmányai az országgyűlési ifjúság legjobbjaiban betetőzték azt a fejlődést, amelyet a diétális tárgyalások megindítottak. Gondolatviláguk gyökeres, sőt mondhatni forradalmi átalakulása itt kapta meg végső formáját és a hitet a demokratikus fejlődés szükséges és lehető voltában. Ez a nemzedék már túljutott a nyelvi-irodalmi eszme varázsán és rálépett a realitások útjára, eszményképeit is a politikai megújulás férfiaiában kereste.

Az okt. 18-i közgyűlésen Kalauz szóba hozta, hogy az ifjúság közt részvénytársaság alakult Deák és Kölcsey arcképeinek litográfiában való elkészíttetése és terjesztése céljából.⁵¹ Egyelőre csak Kölcsey képének elkészítését határozták el. Palóczy nov. 22-én jelentette, hogy a szükséges pénz Pulszkyhoz már régen befolyt. Javasolta, küldjenek ki valakit az egyesületből, hogy a dolog-állásáról értesüljenek. Előadta még, hogy Ponori Thewrewk József meglátogatta és azt az ajánlatot tette, működjenek vele együtt, mivel az országgyűlés tagjairól képekkel egy művet akar kiadni. Kalauz rögtön közbeszólt, hogy Thewrewkkel nem akar együttműködni.⁵² Mire kiküldték Palóczyt és Vukovicst Pulszkyhoz megbeszélésre. Később Vukovics bemutatta Kliegel Józsefnek, első házigazdájuknak művét Kölcseyről, de nem találták

48 A Társalkodási Egyesület könyvtárában található könyvek lajstroma, 1835. febr. – Notizen, 1834. aug. 16., továbbá a Jegyzőkönyv. P. M. Lovassy ir. Ferstl, 6314. 6338. O. Kvt.

49 Farkas Gyula: A fiatal Magyarország kora. 1937. 234. l.

50 Paur Kornél vallomása, 1836. nov. 12. O. lev. Lovassy ir. Stoffer jelentése a nádorhoz, 1834. aug. 7. O. lev. Lovassy ir. Stoffer jelentése a nádorhoz, 1834. aug. 7. O. lev. Náadori levéltár.

51 Ferstl, 1834, okt. 18. O. Kvt.

52 Ponori Thewrewk József, több Széchenyi-ellenes munka szerzője, Magyar Pantheon címmel kiadta az országgyűlés tagjairól Manschgó János litográfiáit.

tökéletesnek és visszaadták kijavításra, úgyhogy csak a következő évben jelenhetett meg.⁵³

Kölcsey mellett Wesselényi állt legközelebb szívékhöz. Névnapiját is megünnepelték Kalauz Pál szavalatával, Jeszenszky temesi írnok pedig Wesselényi aranyrámás arcképét ajándékozta az egyesületnek. A nyilvános szereplésre is az őt és Kölcseyt ért sérelem szólította ki újra az egyesületet.

A dec. 20-i ülésen kimondták, hogy gyászt öltenek, mivel Kölcsey a követségről, fájdalom, lemondott. Ugyancsak elhatározták, hogy felirattal fordulnak Kölcseyhez és elkérik követtársához, Eötvös Mihályhoz intézett levelét lemásolásra, az egyesület irattárába. „E gyászülésben, hogy a keserű pohara csordultig legyen, jelenté Vukovics még azt is, hogy Wesselényit a két Haza nagy fiát, midőn a föllebb említett szent Ügyben küzdött, Szatmárban a legnagyobb méltatlanságok érték. Jónak látták az egyesület termében fénylő mellképét a lelkes finak fátyollal bevonni, hadd lássák e Honnak fiatal és még érzékeny keblű reményei, ennyi embernek is mint kell a hálátlanságnak gyászában sínyleni...”

Kölcsey 1835. jan. 9-én megérkezvén Pozsonyba, az egész országgyűlési ifjúság megjelent nála tisztelkedni. A Társalkodási Egyesület nevében ott volt Ormos Zsigmond, a küldöttség szóoka, Ormos Sándor, Vukovics, Niamesny, Winkler és Okolicsányi.

V.

Az év végéig a tagok sorában nagy változások történtek. A legfeltűnőbb Pulszky kiválása. Őt, másokkal együtt, már az okt. 8-i ülésen felelősségre vonták elmaradozásáért. Pulszky magyarázatképpen titokzatosan kijelentette, hogy nem mondhatja az ember biztosan, hogy az üléseken meg nem jelenők ok nélkül hiányoznak, mert lehetnek köztük olyanok, akiket nemcsak kilépésre kényszerítenek, hanem akiknek mindjárt a szólást is megtiltották. Ezután összeszedte az együletben lévő könyveit és otthagyta a gyűlést.⁵⁴ A tagdíjakat továbbra is befizette ugyan, de egyébként igen „mellőzőleg” viselte magát. A másik alapítóval, Palóczyval ugyancsak összetűztek. Megválasztották ugyanis jegyzővé, de a megbízatást nem vállalta.⁵⁵ A társaság bizalmát megvető nyilatkozataért jegyzőkönyvi megrovásban részesítették és ettől kezdve az se látogatta az üléseket.

Kászonyi most saját költségén visszatérvén Pozsonyba, karácsony előtt ismét belépett az egyesületbe. Látva alapítótársainak névleges tagságát, jan. 21-én indítványt tett azok kizárására, amit egyhangúlag el is fogadtak.⁵⁶ Még előbb kilépett Okolicsányi Lucián,⁵⁷ hazautazott a két zalai írnok, Tolnay és Baranyai, ugyancsak

⁵³ A könyv két variánsa és egyik matricája megvan a Történelmi Arcképcsarnok gyűjteményében. Vayer Lajos múzeumi osztályvezető szíves közlése.

⁵⁴ Ferstl, 7439. O. Kvt.

⁵⁵ Jegyzőkönyv, 1835. dec. 17-i ülés. P. M. Lovassy ir.

⁵⁶ Kászonyi emlékirataiban egyenesen azzal vádolja Pulszkyt, hogy a kormánynak elárulta az egyesületet.

⁵⁷ Notizen, 1835. jan. 21. P. M. Lovassy ir.

kilépett Dolinay, akit már az alakulási időkben próbált Somsich a beregi követtel erre rábírn.

Új tagnak jelentkezett nov. 19-én *Ernyey* László, Török Gábor írnoka, aradi kancellista, de nem egész egy hónap múlva részvétlensége miatt törölték. Dec 20-án *Pauer* Kornél, Almásy Károly hevesi követ kancellistáját vették fel, rá négy napra már kénytelen volt kilépő levelében tudatni, hogy „kilépetett” az egyesület kebekéből. Az év utolsó napján vették fel tagnak *Kuthy* Lajost (1813–1864), a kiváló regényíró, Vukovics ajánlatára. Ugyan *Kuthy* is csak három hétig volt tag, azután visszatért Biharba, de e rövid időszakban vezető szerepet játszott az egyesületben.

Megnyerő modorával egykettőre meghódította a tagokat, irodalmi tehetségét is volt alkalmunk élvezni, *Mi van a ládában* című víg beszélye felolvasásakor. Búcsúvételkor „a korcs nemzedék okáért s a közjóra nézve felszólítá az egyesületet, fogadná el azon indítványt, amelynél fogva adják szavokat a hozzájárulók, hogy soha senkivel, ki magyarul tud, másképp beszélni nem fognak”. Ezt a jelenlevők közlekedéssel el is fogadták és aláírásukkal megerősítették. A fogadalmat egy-egy megbízott tag a társaságon kívül is terjesztette, Simon kezdeményezésére, úgy látszik, a diktatúrán az egész ifjúság elé is került a dolog.

Még *Kuthy* tagsága idején történt, a két temesi kancellista, Vukovics és Jeszenszky távozása. Az 55. ülésen, jan. 28-án Simon István is bejelentette hazautazását Szarvasra, de szavát adta, hogy az egyesület jó vagy balsorsában ezentúl is részt vesz és a részvénydíjat továbbra is fizeti. Az elmentek helyébe Vukovics és Kászonyi toborzására Kovács Bence visszatértén kívül több új tagot nyertek.

Décsey felvételekor házi perpatvar keletkezett, ennek következtében Ormos elhagyta az egyesületet. Történt ez január végén.

Ormos Zsigmondban aktív részvényt veszített el az egyesület. Az év elején ő indítványozta, hogy kezdjenek egy folyóiratot, amely csak az egyesületnek volna szánva. Megállapodtak, hogy ez *Gondolatár* néven készüljön, formájában áll két táblából, amelyben mindig kell lenni egy tiszta ívnek az új dolgozatok számára. Afféle egyesületi emlékkönyv volt tehát a „folyóirat”, semmi veszélyt sem rejtő a kormány szempontjából sem, mégis említésre méltóvá tették a belekerült írások.

Mindjárt az első számban Palóczy, aki vendégként bejárt az egyesületbe, állítólag királygyalázó pamfletet jegyzett be, maga Ormos Börne első és második párizsi levelének, Kászonyi ugyancsak Börne két jeles mondásának és Lamennais, Paroles d'un croyant 2. és 30. fejezetének fordítását adta, igérve, hogy többet is fordít, Jean Paulból szintén mindketten fordítottak.⁵⁸

Hasonlóképp Ormos tollából ered az egyesület válasza Szentiványi levelére, amelyben erdélyi országgyűlési tudósításaira kér előfizetőket gyűjteni. Tudatták, hogy előfizető „az egész haza választottjait képező országgyűlésünk helyén nem találkozott. Okát ne kérdezd; mert ha maszlagos mákonyban sínylő lételünk okának fejtegetésébe bocsátkoznánk, levelünket ívkekre terjeszthetnénk. – Országgyűlésünk egy uzsorás kezében heverő tőke, mely 3 szántolit se hoz, s csak a jövő bizonytalan folytába, ha majd a tőke emberiesb kezekbe adatik, kamatozhat többet”. A levél azal végződik, hogy a cenzúra elzárása által sorsosaik igen megritkultak.

⁵⁸ *Molnár Antal*, az országgyűlés református hitszónokának Emlékkönyv-e. P. M. 1832–36. O. gy. ir.

Pedig még január közepén 18 tagja volt az egyesületnek, a tagok nagyobb arányú kiválása csak februárban következett be. Negyedikén Winkler⁵⁹ jelentette, hogy főnöke parancsára a részvényesek sorából való törlést kéri; 11-én kilépett Halász, Kostyán és Táby; 14-én Kocsi-Horváth és Gesztessy adták tudtul, hogy a kilépésre kényszerítettnek, 25-én Kiss Lajos jelentette távozását.⁶⁰ Ennyire megfogyatkozva kénytelenek voltak a hó végével szállásukat felmondani és a Barátok Piacán béreltek ki egyetlen, elég tágas szobát, havi 3 pengő forintért.

Az egyesület elnéptelenedése a kormány részéről való felosztatás szándékával függött össze,⁶¹ ezzel pedig kapcsolatos az, hogy az ellenzék és az udvar, valamint ennek pártja közötti viszony Wesselényi perbefogásával végletesen kiéleződött. Az ellentétek már társadalmi téren is kendőzés nélkül mutatkoztak. Gróf Károlyi György és Lajos február közepén nagy bált adtak; Cziráky országbíró is meg volt híva, s mikor megjelent és köszöntötte a házigazdákat, egyszersmind meglátta Wesselényi Miklóst is. Erre szemmel látható megdöbbenéssel minden további szó nélkül sarkon fordult és egy szál frakkban visszasietett távoli szállására.⁶²

Reviczky kancellár az uralkodónál egyre sürgette a társaság elleni lépéseket és dec. 25-i előterjesztésében újból nyomatékosan kérte, hogy az egyesület által teremtett lehetetlen helyzetnek vessen véget a király. Előterjesztésének az udvar helyet is adott, mikor a nádorhoz intézett kézirattal 1835. január 3-án elrendelte a kaszinó felosztatását és az iratok lefoglalását, jelentést kérve, hogy a tagok és az esetleg háttérben álló követek ellen milyen eljárást lehetne megindítani. A magyar hatóságok javaslatára, mint említettük, az államtanács, ahova az ügy eldöntésre került, hozzájárult ugyan ahhoz, hogy a tervbe vett intézkedések függőben tartassanak, de mind Sedlnitzky rendőrminiszter, mind maga Metternich nyomatékosan felhívta a pozsonyi tükos rendőrséget a szigorú ellenőrzésre.⁶³ A. jan. 3-i rezolúció óta úgy látszik már elhatározták, hogy előbb-utóbb eljárást indítanak az egyesület ellen. Erre mutat Ferstl Frigyes rendőrfőnöknek ez idő tájt Sedlnitzkyhez intézett jelentése is.⁶⁴ Eszerint eleinte az ül-

⁵⁹ *Winkler Imre*, Dessewffy temesi követ magánfrnoka, Sáros megyei származású, ki 1836-ban telepedett le Temesben. Itt 1848-ban főszolgabíró, nevét Radványira változtatta. 1849-ben másodalispán, a forradalom végén 8 évi várfogságra ítélték. Kegyelmet kapva, visszatért Sárosba és gróf Károlyi István gazdasztije volt. Megírta a Margitsziget történetét. (Notizen, 1835. jan. 3. P. M. Lovassy ir.)

⁶⁰ Január 7-én vették fel *Gesztessy Sándort*, Hertelendy torontáli követ frnokát. (Notizen, jan. 7. P. M. Lovassy ir.)

Január 2-án léptek be:

Okolicsányi Lajos, borsodi frnok, gróf Csáky Jánosné követe, később hites ügyvéd Pesten.

14-én léptek be:

Halász Mihály, temesi frnok, a személyes expeditora, Pulszky szerint egy igen művelt ifjú. (Ferstl, 6365. O. Kvt.)

Kiss Lajos, komáromi frnok.

Táby Károly (1810–1849), szatmári kancellista, később a gróf Károlyi család ügyésze.

Décsey László (1813–1866). Kölcsény kancellistája, 1847/48-ban Közép-Szolnok követe, 1848/49-ban Zsibó képviselője, kormánybiztosa. Az abszolutizmus alatt 6 évi várfogságot szenvedett.

⁶¹ Jegyzőkönyv és Erneyei László vallomása, 1836. július 22. P. M. Lovassy ir.

⁶² Friebeisz Imre esztergomi követ levele, Héya Imréhez, 1835. febr. 17. P. M. C. I. 15.870.

⁶³ Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal, I. rész, Vizsota Gyula bevezetése. – *Wertheimer*, i. m.

⁶⁴ Über das Entstehen und die schädliche Entwicklung des Juraten-Vereins in Pressburg, 1835. jan. 13. P. M. Lovassy ir.

sek anyaga egyáltalán nem mutatta, mintha az egyesületnek politikai tendenciája volna. Csakhamar kiderült azonban, hogy az ifjúságot egyes egzaltált követek, Kölcsey, Deák, Balogh és Bezerédy, az ellenzék eszközüvé akarják tenni elveiknek Magyarországon s Erdélyben való terjesztésére. Ezután az ifjúság minden nyilvános megmozdulását és a tagoknak a szabadelvű eszmék nevében történt megnyilatkozásait felsorolva kijelenti: félni kell, hogyha egyszer a társaság meggyökerezik és a megyékben filiálékat létesít a liberalizmus terjesztésére, komolyan veszélyessé lehet az államra.

Érdekes, hogy a még mindig Váradon idéző Lovassy éppen ellenkezőleg ítélte meg a társaság állását. Pár nappal előbb kelt levelében szemrehányások özönét zúdítja a tagokra, mert cserbenhagyták az egyesületet és annak az alapításakor meghatározott irányát:

„Az egyesület kezdete vala a nagy és következményekkel teljes polgári pályának. Ti nem vagytok többé hívei célzataitok legszebbikének. Az Égre! ne hagyjátok el a pályát, melyet az égi felhevülés pillanataiban oly hévvel öleltetek! Hallgatólag el akarjátok ismerni, hogy a sokképen rongált Honban még önmívelődési körnek sem szabad lennie. A Haza szent nevére kérem, vegyék szívükre (a csüggedők) hazájuk veszélyteljes állását s álljanak elő, mint a haladási törekvés beavatottjai a polgári szép pályára.”⁶⁵

A társaság működésének ez a kétféle megítélése végighúzódik az ifjak felségsértési perének egész menetén. Míg a kormánynak és az általa irányított fiskusnak az volt az álláspontja, hogy az egyesület az év elejétől fogva vált államveszélyessé, Lovassy védelmében ellenkezőleg azt vitatta, hogy a kezdetben felvett művelődéspolitikai célt elejtették és az egyesület egyszerű társaskörre süllyedt. Mind a két felfogás az előbb ismertetett levelekben nyilvánul meg először, anélkül, hogy akár egyik, akár másik nézet a maga álláspontja szerint is helyes volna. Ferstl a kormánnyal együtt kezdettől veszélyesnek tartotta az ifjúság testületét, a tagok pedig sohasem ejtették el teljesen a politikai célzatokat, mindössze ingadozott az egyesület irányzata, de ez sem volt újkeletű. Ettől függetlenül a társaság ez idő tájt kritikus helyzetbe került.

A febr. 28-i ülésen, amelyen Kalauz elnöklétével Daniel, Kászonyi, Pongrácz, Niamesny, Parniczky és Zolnay vettek részt, az elnök indítványára elhatározták, hogy a nádort névnapján fáklyászenével ünneplik. Ezután Kászonyi Wesselényi képe helyére, amelyet Ormos magával vitt, felakasztotta a császár képét.⁶⁶ Vajon mi vezette Kászonyit ebben a tettében, alig lehetne biztosan megállapítani; annyi biztos, hogy áruló szándéka nem lehetett. A rendőrfőnöknek van egy korábbi, febr. 10-i jelentése, amelyben Kászonyit okolja, hogy az a fáradozása, hogy a tagokat közvetett, bizalmas úton kilépésre és a társaság feloszlására bírja, gyümölcsötlen maradt. Kászonyiról Pozsonyba értekor az a hír elterjedve, hogy a kancelláriánál szeretne állást vállalni, azért is tért vissza Pozsonyba. Pulszky és Palóczy kizárásakor már arra gondolt Ferstl, hogy Kászonyi felsőbb utasításra dolgozik. De mikor látta, hogy a kör szállására költözik, és minden idejét új tagok toborzására és a társaság felelevenítésére fordítja, belátta tévedését.⁶⁷ Ez az incidens majdnem szétrobbantotta a még

⁶⁵ Lovassy László levele az egyesülethez. Nagyvárad, 1836. jan. 6. O. lev. Lovassy ir.

⁶⁶ Notizen, 1835. febr. 28. P. M. Lovassy ir.

⁶⁷ Ferstl, 6551. O. Kvt.

összetartó pár tagot. Ferstl miniszterének úgy számol be, hogy az egyesület az önkéntes feloszlás előtt áll.⁶⁸

A történetek után Kovács Bence a Gondolattárba szenvedélyes nyilatkozatot jegyzett be. Az egyesület, „melyet sok küzdelem után alkotánk, melyet férfias erővel és elszánt lélekkel védtünk a hatalmas üldözések ellen, melyért földi boldogságunkat készek valánk feláldozni... az egyesület nincs többé”. Indítványozza, hogy mert a társaság lelkét megölték, hagyjanak fel az összejövetelekkel. Kalauz a márc. 11-i ülésen felvetette a kérdést, hogy az egyesület fennmaradjon-e, mivel csak 9 tag van és ezek is részvétlenek, a feloszlást indítványozta, Kovács is természetesen e mellett szavazott. Kászonyi és Daniel a fenntartás mellett kardoskodtak és rábeszélésükre Kalauz visszavonta indítványát. Kovács kijelentette, egyelőre figyelni fogja a tagok működését, azután dönt kilépési szándéka felől.

A vita után felolvasták Vukovics és Lovassy levelét. Az előbbeni sötét színekkel festi az országban található közönyösséget: „Mi kevesen vannak, kik Hazánk súlyait és sebeit hajlandók elismerni.”

Lovassy az erdélyi országgyűlés törvénytelen feloszlásáról, továbbá a bihari eseményekről tudósította a tagokat, akikhez – írja – oly hatalmas politikai szerelem kapcsol. A feléledő reakcióval szemben kitartásra buzdít: Éljen az oppozíció, éljen az egyesület s legyen mindig méltó, hogy szabadelvűnek neveztessek s ha kormányi kegyet nem bírhat, bírja bizalmát.⁶⁹ A két levél felrázta az elcsüggedt kedélyeket. Ünnepeles nyilatkozatot foglaltak a jegyzőkönyvbe, hogy az egyesület fennállását kívánják. Kovács is kijelentette, hogy fenntartás nélkül továbbra is tag akar maradni.

Ezzel a császár képe körül támadt zivatar elvonult a társaság felett anélkül, hogy a régi irányzatot megváltoztatta volna, aminek közvetlen bizonyosága az egyesületnek Okolicsányi „szerkezésében” írt válasza Vukovicshoz:

Kölcsey búcsúztatásáról számolnak be, majd így folytatják: „Erdély testvérünk meggyilkoltatását mi megszorodva hallánk, bár közeledne mentől előbb az nap, mely az önkény bilincseit szétvetendi, s a Szabadság oltárán áldozni enged. Wesselényi a két Haza leghívebb fia itt vagy, eljötté előtt Deák által tudtára adatá az Ifjúságnak, hogy mindenféle tisztelgéstől álljunk el, ...szégyen gyalázat háramoljék oly bírákra, kik esküvések ellen a királyi kegyért a leghívebb Hazafit hívtelennek mondanák, mint hogyha tennének, az eddig csak országunkból számkivetve volt igazságot még a világból is kiüldeznék. Kevés a remény, hogy a szent ügy pulya országgyűlésünkön jól keresztül menjen, hol már a kormány emberei annyira szaporodnak, hogy maholnap alig találsz a Hazába egy-két hívet ... Szolgailag porban csúszkálva, majdnem imádják azt, ki nem tudom mi oknál fogva milliomokon uralkodik, pedig ő is csak ember. Az elhunyt király halálát kesergő, s a mostani új kormányzást örvendő felírást Palóczy tevő fel, de oly hízelkedőleg, hogy az egészben igazítani nem lehetett; Deák adott elő egy rövid javallatot, melyet azonban csak 22 megye pártolt, így a szolgai többség az előbbi hízelkedő felírást még hazugságokkal is tetőzte. – Egye-

⁶⁸ Ferstl, 6572. O. Kvt.

⁶⁹ Lovassy László levele, 1835. febr. 28. O. lev. Lovassy ir.

sületünk mibenléte aggódásra ad okot. Azonban erős elhatározásunk, hogy meggyilkolói nem leszünk egyesületünknek, hanem feltartani fogjuk azt... bármi kevés számban kívánunk szembeütközni mindenekkel a szent elvekért.⁷⁰

VI.

A kolozsvári országgyűlés törvénytelen feloszlatása és Erdély katonai hatalom alá vetése, Wesselényinek nótaperbe fogása és az országgyűlési ifjúság testülete ellen hozott intézkedések mutatták, hogy a kormány kész minden eszközzel szembeszállni a terjedő demokratikus eszmékkel.

A Társalkodási Egyesület fennmaradását ugyan még a tagok állhatatossága biztosította, sőt rövid másodvirágzásnak nézett elébe, jöllehet április elejével a résztvevők száma hatra csökkent. Kászonyi atyja halálos betegségbe esett, ezért végleg haza kellett térnie Kassára, Kovácsot atyja harmadízben szólította fel a kilépésre, mire ő kénytelen volt engedni, kilépő levelében átkot szórva a *sátányok gonosz fejeikre*, kik nehéz áldozatának eszközei valának.⁷¹ Ormos Sándor testvére, Zsigmond, után ugyancsak elmaradt. Ápr. 11-én Niamesny Ignác vett búcsút; ugyanezen a napon jelentkezett hosszú idő után az első új tag, az áruló *Lapsánszky* személyében, akinek az egyesületben és az ifjak felségsértési perében vitt szerepét Wertheimer Ede tisztázta. A társaságban ő volt az egyedüli nem nemes tag, hamarosan beférközött az ifjak bizalmába, két ízben pénztárosnak is megválasztották.

Ferstl Lapsánszky előtt is tartott megbízottat, aki eddig a maga Notizen-jeit szolgáltatta. Az ápr. 11-i ülésről a periratok között két kémjelentés is maradt, egy, az utolsó német nyelvű és egy magyar, Lapsánszky kézírásában. A Lapsánszky előtti kém kilétét a Ferstl-féle jelentések alapján Takács Sándor bizonyos *Fabianovics* jurátusban kereste.⁷² Ez a név nyilván a rendőrfőnök elírása, vele másutt sehol nem találkozhatunk, talán azonos lehet *Fabianics* Ignáccal (1847–48-ban Ruszt követé), aki azonban a társaság vendégkönyvének tanúsága szerint mindössze egyetlen alkalommal, 1834. július 30-án szerepelt az üléseken, tag pedig sohasem volt. Meglehet, hogy a rendőrfőnöknek ő szolgáltatta az első, júl. 30-i jelentést, de mivel a tagok gyanút fogtak, kénytelen volt elejteni. Aug. 15-éről azt írja Ferstl, hogy a jurátus egyelet egy megbízható tagja által abban a helyzetben van, hogy a felügyeletet *továbbra* is gyakorolhatja.⁷³ Azt, aki a felügyeletet Lapsánszky beléptéig ellátta, nem a vendégek, hanem csak a tagok közt lehet keresni és legközelebb fekvő oka Lapsánszkynek az egyesületbe való beléptetésének csak az lehet, hogy a régi konfidens valami okból elhagyta Pozsonyt, a rendőrfőnök egy későbbi levele is utal arra, hogy Lapsánszky elődje elutazott Pozsonyból.⁷⁴

⁷⁰ Az egyesület levele Vukovicshoz, 1835. márc. 28. P. M. Lovassy ir.

⁷¹ Kovács Bence kilépő levele, 1835. ápr. 1. O. lev. Lovassy ir.

⁷² *Takács Sándor*, i. m. – Ferstl, 1834. aug. 5-én írja, hogy az ifjak *Fabianovics* jurátust tartják spi-onnak. O. Kvt. 6299.

⁷³ Ferstl, 6314. O. Kvt.

⁷⁴ *Wertheimer*, i. m. 35. l.

Az ápr. 11. előtti napokban eltávozott tagok: Kovács és Kászonyi lélektani mozzanatokon kívül azért sem lehettek a rendőrség emberei, mert mindketten huzamosabb ideig távol voltak Pozsonyból, míg az ülésekről szóló jegyzékek folyama meg nem szakadt; de magának a rendőrfőnöknek róluk szóló jelentései is kizárják ezt. Egy tag marad, Niamesny Ignác, akire ezen az alapon gondolhatni. Ő az alapítástól kezdve részvényes volt, most letette ügyvédi vizsgáját – Temes megyében az lévén a gyakorlat, hogy a kancellistákat cserélgették, hogy minél több ifjúnak legyen alkalmá az országgyűlésen való időzésre –, mint régebben Vukovicsnak, neki is megszűnt megbízatása.⁷⁵ Ha a külső események menete arra látszik mutatni, hogy Niamesny volt Lapsánszky elődje, ezt a feltevést támogatják egyéb adatok. Említettük, Niamesny részvételével tartott utolsó és a Lapsánszky jelenlétében lefolyt első ülésről két jelentés maradt. A magyar nyelvű, Lapsánszky-féle, bőven ismerteti a búcsúzást:

„Niamesny felállván szomorú hanggal ily értelemben szólott: Itt az idő, melyben töletek szeretett Barátaim és testvér rokonim elválni kénytelenítettem. Nincs erőm, nincsenek szavaim, melyekkel forró barátságokat és szívességtöket megháláljam. Büszkén vallom, hogy oly belső erőt és tehetséget szereztem magamnak baráti karjaitokban, melyekhez más úton sok tövés között nagy fáradsággal juthattam volna. – Sok habok között evezünk, de meggyőződésünk szerint szerencsésen haladtunk és haladunk most is. Ösmeritek barátim a bennönket akadályozó ama szélvészt, melyről szólani felesleges volna. Én egyszersmind ettől is búcsút veszek, de bocsánatot korántsem kérek. Szent ígéretet esküszök, hogy a távolból is mindig felétek fognak szólni gondolataim s ezt viszont elvárom és kikérem barátságotoktól is.”⁷⁶ A német nyelvű, régi megbízottól származó jelentés a búcsúról csak ennyit ír: „Zum Schluss nahm Niamesny Abschied, und wurde zum Korresp: Mitglied eingeladen.”⁷⁷

Ferstl rendőrfőnök a rendelkezésére álló két jelentésből mindössze annyit közölt miniszterével, hogy Niamesny elbúcsúzott a társaságtól, mivel végleg elhagyja Pozsonyt és Temes megyébe tér vissza. (*Niamesny stand soeben auf and beurlaubte sich von der Gesellschaft indem er Pressburg gänzlich verlasse, und nach dem Temescher Komitat zurückkehre.*)⁷⁸ Kihagyta tehát nemcsak a magyar nyelvű, Lapsánszky-féle jelentésnek ellenzéki szellemű szövegeit, hanem a rövid német jelentésből sem vette át azt, hogy Niamesny levelező taggá lett. Sőt, jónak látta, kísérfő levelében Pulszky és Kászonyi távozását hírüladva, Niamesnyről igen kedvező színben megemlékezni: *Niamesny ... einen sonst sehr ruhigen und gutgesinnten jungen Advokaten, der blos in der Voraussetzung literarischer Bildung dem Verein einige Zeit angehört hatte.*⁷⁹ Kell valami okának lennie, hogy Ferstl az annyira veszedelmesnek tartott egyesületnek egy tagjáról ilyen hangon írt, akiről tudta, hogy jóformán minden ülésen részt vett, elkísérte Kölcseyt Köpcsenyig és nem *egyideig*, hanem az alapítástól Pozsony-

⁷⁵ Ferstl jelentése Vukovics hazautazásáról és a temesi kancellisták váltogatásáról, 1834. dec. 6., O. Kvt. 6469.

⁷⁶ Lapsánszky jelentése, 1835. április 15. P. M. Lovassy ir.

⁷⁷ Notizen, 1835. ápr. 11. P. M. Lovassy ir.

⁷⁸ Ferstl, 6657/b. O. Kvt.

⁷⁹ Ferstl Sedlnizkyhez, 1835. ápr. 16. O. Kvt. 6657.

ból való távoztáig kitartott a társaságban, holott annyian mások, kevésbbé jóérzésűek, kilépésre kényszerültek.

Niamesny, a Lovassy László elleni perben a fiskus egyik tanúja volt. Vallomásaiban úgy szólt, hogy a társaság művelődés céljára létesült, maga körén túl nem lépett, mert Lovassy beszédei és levelei csak az ő egyéni gondolkozására mutatnak és nem a társaságéra. Beszámolt az erdélyiekhez intézett iratról és Wesselényivel való levélváltásáról, sőt az utóbbinak másolatát a Zala megyéhez intézett kérvénnyel és emléklevelel együtt rendelkezésére is bocsátotta, jóllehet ezek megsemmisítésére lett volna ideje. Vallomásából tudjuk, hogy Vukovics 1835 nyarán Temesvárott is szeretett volna a megyei kancellistákból egy kis kört összehozni, ami az ő ellentmondásán meghiúsult.⁸⁰

A következő országgyűlésre Niamesnyt Temesvár város felküldte követének. A követválasztás szokatlan módon ment végbe, amennyiben nem a magisztrátus által kijelölt személyek közül választották a követeket, hanem csak bemutatták azokat a tanácsnak. Ilyen módon a követküldés a rác frakciónak és katolikus (német) függelékének engedtetett át, ami a magisztrátus katolikus részét kompromittálta és rezignációt keltett. Niamesnyről azt írja ezzel kapcsolatban a titkosrendőrség temesi megbízottja, hogy a követi állásra nincs elég élettapasztalata és erélye, sem szilárd karaktere és minden vonatkozásban gyenge a város képviselőjére. Börne és hasonló írók a kedvenc olvasmányai. Dacára lojalitásának, nyugodt és kedélyes alkatának, bizonyos kétség található benne a jogos és jogtalan vonatkozásában. A választás nem volt ugyan a legfelsőbb intenciók ellen – *war nicht gegen die allerhöchsten Intenzionen* – de nem eléggé sikerült.⁸¹ Ez a jellemkép megfelel az egykori rendőrségi megbízottnak, aki túlsokat foglalkozott az új eszmékkel, semhogy azok érintetlenül hagyták volna és akinél érettebb és magasabb polcon álló kortársai sem találtak kivetni valót hozzá hasonló szerepkör vállalásán, ha mint ő is, az igazságtól nem tértek el megbízatásukban.

Kászonyit Pozsonyból való távozása előtt a Zöld Fában búcsúztatták, a vacsorán a jurátusok közt megjelent Balogh János is. Itt hallották, hogy Kászonyi agitációjára több fiatalember belép az egyesületbe.

Elsőnek április közepén *Majthényi Hermann*, *Szikszay Dániel* és *Wenckheim László* báró csatlakoztak. A Hont megyei Majthényi rövid ideig Budán a kamaránál praktizált, a cenzúrát már letette és saját költségén jelent meg Pozsonyban. A rendőrfőnök szerint művelt, de rendkívül nyers ifjú, akit a legrosszabb politikai elvek jellemznek. Szikszay csanádi kancellista előbb egy ideig a debreceni református kollégiumban tanár, az országgyűlés végével Csanád megye aljegyzője, megyéjéből a Törvényhatósági Tudósítások levelezője. Wenckheim László br. (1814–1879) a társaság egyedüli főrendi tagja, a személyes oldalán volt jurátus. 1840-ben a Helytartótanácsnál t. b. fogalmazó, majd részt vett Széchenyi társadalmi mozgalmában.

Április 18-án léptek be:

Boythor Endre (1812–1877) Stand Pál, Nagybánya bírájának és követének kancellistája. 1832–33-ban Nagyváradon Lovassy iskolatársa volt mikor az bölcseletet,

⁸⁰ Niamesny Ignác saját kezűleg frott vallomása. Temesvár, 1836. júl. 24. Hitelesített 1836. dec. 15-én, Végh Ignác előtt. O. lev. Lovassy ir.

⁸¹ Notizen über die von der K. ung. Freistadt Temesvár an 5.-ten Mai 1839. vergenommen Wahl der Landtags deputierten. O. Kvt. 8759.

ő jogot hallgatott. 1838-ban Szatmár megye esküdtje, ebben a minőségben Wesselényi perében tanúvallomásokot vett ki, 1848. júl. 12-én Szemere Bertalan kinevezte a belügyminisztérium létszámában alsóházi könyv- és alirattárnokká. 1861. máj. 21-én Giczhy Kálmán irattárnoki, 1865. dec. 2-án báró Sennyey Pál tárnokmester irodaigazgatói címmel a képviselőház hivatalainak élére állította. 1875. máj. 12-ével 48-tól kezdve a ház szolgálatában töltött idejét megszakítás nélkül betudva, 1800 forint teljes fizetéssel nyugdíjazták.

Tormássy János (1815–1857) Csepicsányi bihari követ írnoka, Tormássy Lajos, Békés híres főorvosának és Báthory Juliannának fia, Báthory Gábor szuperintendens unokája. 1834 júl. 17-én ment fel Pozsonyba. Mindjárt felérkezte után Lovassy hívta az egyesületbe, de hallva, hogy több jurátus, főnöke parancsára kilépni kényszerült, a belépést megtagadta. Most Csepicsányi biztatására határozta el magát az egyesületbe való belépésre. Az itteni szereplése miatt 1836 máj. 22-én Békésgyulán, szülei házában elfogadták és 1837 márc. 8-án felségsértésért másfél évi börtönre ítélték; büntetését Budán töltötte ki. 1837 nov. 17-én kiszabadul; 1847–48-ban békési követ, 1848-ban a belügyminisztérium politikai osztályán miniszteri tanácsos, később váradi császári és királyi helytartósági tanácsos.

A 22-i közgyűlésen egyszerre hat új tag foglalta el helyét, akik úgy látszik előzetesen valamiféle baráti kört alkottak, amit Ferstl a jurátusok új társaságának nevezett.

Ezek voltak:

Eperjessy István, zempléni fi, a fiskus jurátusa, 1837-ben járulnak a hétszemélyes táblán.

Ernyey László, aki már egyszer tag volt, de otthagya az egyesületet, mert megunta a folytonos román [értsd: írói!] és kritikai körökben való foglalatosságot.

Golubovits Sándor, vizsgázott ügyész, akit Zsolnay az elnöki székéből külön üdvözölt mint az első horvát tagot.

Máriásy Albert, gömöri származású, Prónay nógrádi követ írnoka, kihez rokonság fűzte.

Szentiványi Dénes, lipcsei írnok, 1840–44-ben megyéjének alszolgabírája.

Szolár Pál, Plathy Mihály jurátusa.

Április 25-én csatlakoztak:

Sperlágh Dániel, Hegedüs Pál, verőcei követ írnoka.

Vagyon Antal, Borsiczky István, trencsényi követ kancellistája. – 1840–1849-ben a szakolcai kerület képviselője.

29-én lépett be:

Fáy Mátyás, herceg Odeschalchi Ágost írnoka, 1836-ban Gömörben ügyvéd, 1839-ben táblabíró, 1839–40 országgyűlésen gróf Ziczey Miklós követe.

Ugyanezen a napon újból való felvételét kérte az alapítók közül a még egyedül Pozsonyban tartózkodó *Palóczy Tamás*, aki vendégként eddig is megjelent. Rákerülvén az elnöklés sora, megnyitó beszédében a közvélemény hatalmáról szólt, buzdítva társait, hogy ennek védelme alatt szabadon gondolkodjanak és cselekedjenek, a közvélemény hatalma korlátlan, koronákat és kormányokat törhet össze. (Közben Kalauz kilépett, körülményei miatt kénytetvén – atyja fenyegetésére.)

Így a hó végére hatról huszonegyre gyarapodott a tagok száma. Most már szűk volt az egyszobányi helyiség, Daniel a közgyűlés megbízásából a Várhegy utca 31. szám alatt négyszobás szállást fogadott fel májusra. Ez volt az egyesület utolsó helyisége.

A tömeges belépések láttára a rendőrfőnök is jelentette, hogy a már feloszlás előtt álló egyesület újra éled, sőt ezentúl legnagyobb részt politikai tárgyak kerülnek megbeszélésre. Daniel, aki nemrég *A magánosok, vagy társaságok által készíthető közmunkák hasznáról* olvasott fel, indítványozta, hogy béreljék ki az *Allgemeine Zeitungot*, hogy belőle világosabb politikai képzeteket szerezzenek. A lapot fennszóval, együttesen olvasták és a cikkeket mindjárt megbeszélték. Ugyanakkor Okolicsányi Lajos javaslatára elhatározták, hogy ne csak írásbeli munkákkal kedveskedjenek a tagok, hanem felszólalásokkal is adhassák elő véleményüket és ahhoz a többiek rögtön szóljanak hozzá. Az új tagok közül Majthényi, ez, a Ferstl szerint excentrikus, tisztán republikánus érzelmű ifjú és Szikszay ápolta különösen a demokratikus szellemet.⁸²

Az ápr. 25-i ülésen, miután felakasztották Kölcseynek a társaság által készített könyomatú képét, Wenckheim indítványára elhatározták, hogy újból megkísérlik az alapszabályok kinyomatását.⁸³

A következő ülés elején, a jegyzőkönyv szerint, Zsolnay Dávid bejelentette kilépését, mivel az egyesület irányzatára nézve többek által kifejtett elveket sajátjaivá nem teheti. Lapsánszky jegyzőke szerint még azt is mondta, hogy az utóbbi két ülésen olyan kijelentések hangzottak el, amelyek az egészséges gondolkodással nem férnek össze, sőt a személyes biztonságot is veszélyeztetik: Legyen ő rossz próféta, de ezek még könnyeket okoznak. Zsolnay vallomásában a per folyamán azzal indokolta kiléptét, hogy az egyesületben elharapódzott a kártyajáték és tagadta az inkriminált kifejezések megtételét, pedig ezek Tormássy beismerése szerint, úgy látszik, mégis elhangzottak.⁸⁴ Zsolnay távozása után Tormássy szólalt fel, a kinyomatandó alapszabályok ügyében. Javasolta, hogy az egyesület tudományos társaságnak nevezze magát, így nagyobb bizalmat kelthetnek. Szikszay az önművelődési célon kívül szórakozási alkalmat is akarna teremteni, indítványozta, engedjék meg a kártyajátékot. Okolicsányi ezt ellenezte, annyira, hogy kilépett az egyesületből. Palóczy indítványt tett, hogy az egyesület ezentúl kaszinónak nevezze magát és a szabályokat terjesszék az országgyűlési cenzúra elé. Végül a többség elfogadva Palóczy javallatát, megbízta Tormássyt és Szikszayt a kinyomatásra szánt új alapszabályok elkészítésével. A megbízottak tervezetüket a máj. 2-i ülésen mutatták be. Az új időszakába lépett egyesületnek *Ifjak Casinója* nevet kívánták adni. A kaszinó célja a nemes, illendő és szabados (= megengedett) mulatozás és a tudományi, társasági kölcsönös művelődés. Ernyey és Máriásy fenn akarták tartani az egyesület régi nevét és mivel a többség ellenükre határozott, az egybegyűltek mebotránkozására kiléptek. A többiek úgy dön-

⁸² Ferstl, 6657, 6665. O. Kvt. – Szikszay vallomása, 1836. júl. 14. P. M. Lovassy ir. – Sematizmus, 1840.

⁸³ Vallomása, 1837. febr. 1. O. lev. Lovassy ir. O. Kvt. Ferstl, 6949/a. *Jakab Elek*, i. m. Az 1872-75-i országgyűlés képviselőházának naplója, 389. ülés, és irományai 1058. sz. és az 1875-78. országgyűlés képviselőházának irományai 844. sz.

⁸⁴ Vallomása, 1836. máj. 26. P. M. Lovassy ir.

töttek, hogy az egyesület célzatát kifejtő pontot megváltoztatva, a tudományos művelődés mint első és fő, a mulatozás pedig csak mint mellékes szempont szerepeljen. A végleges szövegezésre kiküldötték még Daniel Antalt. Az Ifjak Casinójának hármójuktól benyújtott és a máj. 5-én tartott közgyűlésen elfogadott alapszabálya, azonkívül, hogy kötelezte a tagokat legalább negyedévenként egy-egy dolgozat benyújtására, lényegében csak annyiban különbözött az eredeti, Deák-féle szabályzattól, hogy a mulató teremben, az ülések alatti idő kivételével, a tagoknak és azok vendégeinek megengedte a kártyajátékot. Szeszies italok, s törvény által tiltott játékok mellőzendők. Játékalapra a tagdíjon felül 21 váltó-forintot gyűjtöttek össze és ebből beszerettek egy tucat Whist-, egy fél tucat tarokk-kártyát és egy sakk-készletet. Később kártyapénzt is szedtek, kommerz játékokon kívül hazárdjáték a rendőri jelentések szerint sem folyt a kaszinóban. Túlesve a statútumokon, kiküldötték Wenckheimot és Majthényit a sajtó alá adás mielőbbi elintézésére.

Az újjászervezés közben Majthényi azt javasolta, hogy ezentúl a távollevő tagokhoz intézett leveleket mindnyájan írják alá, ne csak a jegyző és elnök, mert ha egy liberális idea 20 aláírással jelentkezik, az esetleges következmény egy-egy tagra csekélyebb lehet. Pázmándy az indítványt helyeselte, megemlékezett arról, hogy Ausztriában a kormány több ifjúsági egyesületet feloszlattott és levelezésüket betiltotta. A kormány Magyarországon is fél a felvilágosodás terjedésétől; azért rabolta el Wesselényi szabadságát, mert ő állandóan az igazságot és szabadságot védte. A következő ülésen Boythor újra szóba hozta a levelek aláírását, azt feleslegesnek és veszélyesnek tartja, ezzel a kormány mindnyájuk nevét megtudhatja. Most Pázmándy hiteles pecsét készítését javasolta S. P. L. (Senatus Populusque Liber) felirattal. Ezt az indítványt el is fogadták és Singer kőmetszőnél megrendelték a pecsétet, amely lantot tartó leányt ábrázolt, „lőháton ülve, minden fék nélkül, jelöl a szabadságnak”, de a felirat elmaradt.⁸⁵

Eljártak a kiküldöttek az alapszabályok ügyében is. Természetesen a cenzor most sem adta meg a imprimaturt, hanem a társaságot a Helytartótanács megkeresésére utalta. Majthényi meg is írta a folyamodást, hogy azt minden tag írja alá, a tagok sorában azonban aggodalmak merültek fel, hogy ezzel talán hivatalos vizsgálatnak teszik ki a kaszinót, megbízták tehát Pázmándyt, kérje ki Wesselényi véleményét. A kiküldött a máj. 20-i ülésen jelentette, hogy a rekurzust közölte a bárróval, aki a kérvényezést feleslegesen, sőt egyenesen veszedelmesnek tartja. Az egyesületnek úgy sincs hitele a kormány előtt. Tormássy közvetítő indítványt tett, amit elfogadtak. Kérdezzék meg Deákot, aki jó filozófus, Beöthy, aki jó hazafi, s nem personális-forma ember és Bezerédyt, ki védője az örök igazságnak.⁸⁶ A rekurzusból mégsem lett semmi. A kiküldöttek Deákot nem találták, a tagok nagy része továbbra is vonakodott a hatósággal kapcsolatba kerülni, végül a folyamodást a júl. 13-i ülésen eljuttették.

Az új alapszabályok és a folyamodás körüli viták végzetes hatással voltak az egyesületre, innen kezdve lassú sorvadásra volt az ítéltve.

⁸⁵ O. Kvt. Ferstl, 6665/a. A pecsétnyomót Parniczky beadta vallomás tételekor a királyi fiskusnak. Egy lenyomata fennmaradt az idézett emléklevelel.

⁸⁶ Sematizmus incl. r. hung. 1837.

Az udvar már máj. 10-én értesült, hogy Majthényi Hermann elnöklésével újból feléledt az ifjúság kaszinója; a kancellár erre szemrehányó levelet küldött Wirknernek, mert azt hitte, a kaszinó teljesen feloszlott és tőle semmi hírt nem kapott. A nádor felküldte az alapszabályokat, amire a király máj. 18-án felhívta a nádort, hogy az ifjúság folyton növekvő üzelveinek meggátlására vonatkozólag terjessze elő véleményét és ebben terjeszkedjék ki arra is, miképpen lehetne foganatosan eltiltani a kaszinót, mielőtt konszolidálódnék.⁸⁷ Ferstl rámutatott arra, hogy a történetek ismét megerősítik az ellenzéknek, nemkülönben Wesselényinek és a hozzá hasonló politikai Volkspredigereknek az egyesületre gyakorolt szégyenletes befolyását.⁸⁸

Közben a megélénkült egyesületi élet új tagokat is vonzott. Május elsején lépett be *Kovács Miklós*, szabolcsi kancellista, Szerencsy jurátusa, 1848-ban a Hajdu kerület képviselője. Őt követték 5-én ifj. *Pázmándy Dénes* (1816–1856) atyjának, a komáromi követnek kancellistája, az 1848-i országgyűlés képviselőházának elnöke, *Vécsey György* (1812–1863) abaúji írnok, a szabadságharcban főhadnagy, megyéjének tiszti főügyésze. Máj. 9-én vezette be Pázmándy földijét, Redl lajost. Levelező tagul ajánlkozott Pestről *Vajda Péter*, a költő, akit, mint levelében közölte, az eltávozott Simon nyert meg az egyesületnek. Simon különben odahaza, Szarvason munkálkodott egy olvasókör összehozásán. Eltávazása közeledtével kilépett Szikszay, valamint Szentiványi Dénes, ideiglenesen eltávozott Pozsonyból Wenckheim, az egyesületbe többé soha vissza nem térendő.

A pozsonyi kormánykörök régi módszere szerint most ismét súlyosabbá vált a tagokra nehezedő nyomás, amire megkezdődött a részvényesek kiválása. Máj. 18-án olvasták fel Daniel Antal levelét, amelyben közölte, hogy nyomós okok készítetik a kilépésre. Az egybegyűltek sajnálattal vették a lelkes tag kiléptét, annál is inkább, mivel még a múlt ülésben kitüntetett élénk részvételénél fogva körülményei rögtön megváltozását nem is sejtették. Elnéptelenedtek a közgyűlések, a jelenlévők száma pár hét alatt 14–15-ről 5–6-ra zuhant. Nem használt az sem, hogy a kimaradozókat egyesületi levelekben szóltatták fel nyilatkozatra. Sorra kiléptek Golubovits, Kovács, Vécsey, Redl, Eperjessy, Fáy, Szolár, Vagyon; Palóczy pedig elutazását jelentette. Eltávozott, vagy amint a jegyzőkönyv tagjegyzéke írja, elszökött Majthényi Hermann is, aki az újjászervezéskor a legbuzgóbb és legradikálisabb tagnak mutatkozott. Utolsó, jún. 24-i felszólalásában még heves kirohanást intézett Metternich személye ellen.⁸⁹

Ezek után Majthényi többé meg sem fordult a kaszinóban, később az ifjúság közt elterjedt annak a híre, hogy mint spion működött az egyesületben, és Bécsbe utazva, ott munkája gyümölcséből él.⁹⁰ Az ifjak közt szállongó hírek felől annyi biztos, hogy Majthényi nem volt Ferstl embere, mert a rendőrfőnök, attól kezdve, hogy feltűnt Pozsonyban, állandóan a lehető legrosszabb véleményt nyilvánította róla. De lehetséges, hogy a kancellária, vagy valamely más kormány szerv számlájára dolgo-

⁸⁷ Vallomása, 1836. júl. 22. P. M. Lovassy ir.

⁸⁸ Ferstl, 1835. máj. 5. O. Kvt. 6694/a. Ferstl, 1835. máj. 8. és 22. O. Kvt. 6694, 6719.

⁸⁹ Ferstl, O. Kvt. 6676/a. Zsolnay vallomása, 1836. szept. 6. Tormássy Vallomása, 1836. máj. 26. P. M. Lovassy ir.

⁹⁰ Ferstl, 1835. nov. 5. O. Kvt. 7554.

zott. Lovassy atyja a felségsérési perben bizonyítani kívánta, hogy Majthényi az egyesületben a kém és agent provokátor szerepét vállalta és nádori kompulzóriummal erre több jurátust hallgattatott ki. Kémgyanússá vált társai közt Majthényi, mivel pénzt hazulról köztudomásúlag nem kapott, állása nem volt és mégis látták, hogy kártyán nagy összegeket veszít. Pazziazzival egymást kölcsönösen kémnek nevezték és párbajra hívták, de a nagy láрма után szépen kibékültek.⁹¹ Gyanús volt továbbá, hogy mikor Ferenc császár meghalt, a Hollinger kávéházban hangos felségsértő kijelentésre ragadtatta magát és ezért bántódása nem lett.⁹² Boythor terhelőbb adatokat hozott fel: Egy ízben a konzervatív érzelmű Angyal Lajos jurátusnak Majthényi azt fejtegette, mennyi hasznot húzhatna, ha a kaszinóba belépne és ott szakadásokat idézne elő, mire Angyal a köztük való barátságunk véget vetett. Besze János vallomása a leg súlyosabb. Egy alkalommal a Hollingerben félrehúzva rá akarta bírni, álljon be a társaságba, amit ha megtesz, fogadja, a kancellárnál jó fizetést fog kapni, vele együtt. Besze úgy felelt, mintha azt vélné, próbára akarják tenni, mire Majthényi tovább kapacitálta. Ingatag jellemére mutat az is, hogy több vallomás szerint elutazásakor egy társa köpenyét magával vitte, egy másiknak gyűrűjét és tajtékpipáját elzálogosította, ami hallatlan eset volt ebben a becsületre oly kényes nemzedékben.⁹³ Utoljára bukkan fel Majthényi neve Metternichnek a nádorhoz intézett emlékezetes levele mellékletében. Azok között, a súlyosan terhelt egyének között, akik ellen a rendőrminisztérium szerint Lovassy Lászlón és társain kívül még el kellene járni, Vukovics és Pázmándy neve mellett, ott van Majthényié is. A rendőrség tehát még ekkor sem tudott az ő kém voltáról, vagy pedig vele is Lapsánszky szerepét akarták újból eljátszani.⁹⁴

A tagok tömeges kiválása megrendítette a kaszinó anyagi helyzetét. Az elmara dozók közül többen nem fizették be esedékes tagdíjaikat, új tag pedig mindössze egy jelentkezett, *Bogyó János*. békési jurátus, gróf Draskovich Károly a legátusa, később megyéjének számvevője.⁹⁵ Nehezen tudták kifizetni a házbért, s hogy legalább a Jelenkorra tovább is előfizethessenek, júl. 1-jével elhatározták, a szórakozásra több áldozatot nem hoznak. A pénztár ingatag állapotára tekintettel, Szent Mihályra felmondták szállásukat, a négy szobából úgyis csak egyet használtak.

A júl. 22-i ülésen Pázmándy jelentette, hogy atyjától azt hallotta, az egyesület feloszlata megkezdődött, a nádor atyja révén megtiltotta neki, hogy politikai beszédeket tartson és ezért kéri, ne említsék nevét a jegyzőkönyvben. Pázmándy szavaira, Tormássy indítványára a tagok baráti kapcsolataikat újabb kötés által erősíteni akarván, nyilatkozást foglaltak a jegyzőkönyvbe, hogy „a társaság alapelvei és ezeknek gyakorlati folyamában kifejlett hason érdekű tárgyakat továbbá is egész lelki nyu-

⁹¹ Kászonyi a Pazziazzi esetről szólván, azt Majthényivel szemben Pulszky ellen élezi ki. I. m.

⁹² Pongrác Bonaventura 1836. dec. 25-i vallomása szerint azt a kijelentést tette, kész volna egy lakomát adni, mivel a császár megdöglött.

⁹³ Lovassy István beadványa a királyi táblához, 1837. jan. 11. Mellékelve Besze János, Boythor Endre stb. vallomása. 1837. febr. 1. O. lev. Lovassy ir.

⁹⁴ Metternich levele a nádorhoz, 1837. jan. 7. Nádori titkos levéltár Exh. ad polit. spect. 1837. No. 12. O. lev.

⁹⁵ *Jakab*, II. 220. l.

galommal szenteknek, s sajátjaiknak vallván – azokhoz a társaság bármilyen állásában hívek maradnak”.⁹⁶ Dacára a szép fogadkozásoknak, már a következő ülésen Sperlag jelentette, bizonyos nem nyilvánvaló okok miatt kilépni kényszerül.

VII.

Az új alapszabályok értelmében negyedévenként minden tagnak egy-egy munkával kellett az egyesületnek kedveskednie. Úgy tervezték, az első felolvasást az egyesület alapításának évfordulóján tartják meg, de a kaszinót ért megrázkódtatások miatt ez későbbre esett. Az első felolvasást Boythor Endre tartotta, a júl. 29-i ülésen, „Az elesett Úrbéri V. Törvény Cikkely”-ről.⁹⁷ Előadásában kikelt a főrendek ellen, síkra szállt a szabad gondolat, szabad szó és szabad sajtó érdekében és hangoztatta, hogy a nép nincs a király kedvéért, hanem az a népért és mindkettő közt törvények vannak, amelyek a kormányzattól mindig szenteknek tartassanak – írja Lapsánszky jelentésében. Ezeket a mondatokat Tormássy is megerősítette vallomásaiban. De már tiszta képtelenségnek kell tartani az utóbbi cáfolata nélkül is, hogy a felolvasásban imitt-amott olyan kitételeket szúrt volna Boythor, hogy minden megyében akasztófát állítsanak fel és ha egy minisztert halálra ítél az országgyűlés, akkor annak képe az „aggasztófán” 40 napig függjön, vagy hogy (1835-ben!) azt kívánta volna, hogy a minisztérium csupa parasztsorból származott emberekből álljon.

A következő ülésen sorshúzás útján Lapsánszkyra kerülvén sor, ő olvasott fel, némely alkotmányos elvek előre bocsátásával, *A magyar nyelv ügyében rövid értekezés* címén. Előadása a jegyzőkönyv lapidáris megjegyzése szerint elfogadott.

Aug. 5-én Pázmándy adta elő *A nemzetek és királyok közti viszonyokról* készített munkáját. Arról szól, hogy abszolutizmus kezdődik most Magyarországon, azonban a közvélemény mindenütt nyilatkozik. A mostani országlás a szabadsággal és a természeti törvényekkel meg nem egyező, és a *respublikának ideája* új hív tagokat nyer mindenütt. Egyedül a köztársaságban lelhetni üdvöt. Ferstl ezt a felolvasást azzal kommentálta, hogy az országgyűlési ifjúság az ultra liberális ellenzék demagogiájának hatása alatt már olyan messzire ment, hogy nincs messze az idő, mikor olyan gonoszságok történnek, mint Párizsban.⁹⁸

A következő előadásokat 15-én Parniczky és Tormássy írtotta. Az előbbi *Magyar csillag s annak serege*, az utóbbi *Lengyelek emléke* címmel.

Annak idején a felolvasásokat Tormássy indítványozta, most különös gonddal készült első szereplésére. Először Houwald, *Das Bild* című tragédiájának néhány jelenetét magyarította jambusokban, de látva verseinek nehézkességét, abbahagyta fordítását. Különbösen is a pozsonyi levegő gyökeresen megváltoztatta kissé ingatag és könnyen hajlítható gondolatvilágát, az egykori mintadiákból két év alatt a liberális eszmékért élő ifjú fejlődött. Átalakulásáról, bűnbánó hangsúllyal, maga Tormássy szá-

⁹⁶ Jegyzőkönyv, 99. ülés. P. M. Lovassy ir.

⁹⁷ Jegyzőkönyv, 101. ülés. P. M. Lovassy ir.

⁹⁸ Ferstl Sednitzkyhez, 1835. aug. 8. O. Kvt. 6903. – Célzás Fieschi Lajos Fülöp elleni júl. 28. me-renyletére.

molt be a leghívebben: Börne, Heine és több névtelen mű került kezébe és ezek csábító ékesszólása teljesen megvesztegette és annyira eltöltötte csalárd liberalizmussal – amit Pozsonyban sokan dajkáltak és terjesztettek –, hogy másra gondolni sem tudott. Hátat fordított tehát rossz jambusainak és az utóbbi lengyel felkelést választotta tárgyául, nem az amúgy is köztudomású eseményeket akarva leírni, hanem saját politikai észrevételeit:

Lengyelország nincs többé, de amint Hellas feltámadt, felemelkedik még a lengyelek napja is. Újjászületését azonban csak az értelmi és érzelmi fejlődéssel növekedett szabadságtól várhatja. – Az udvaroknál Európa-szerte nem találhat a lengyel nemzet oltalmát. De „a népuralkodási rendszer fejlődése édes gyümölcsöket ígér a szenvedő emberiségnek. Forranak már az egyes erők, csak egy nyílás s vulkán-rémítően szórja lángjait – okosabbak a nemzetek, mintsem őket idegenek gyűlölésére épített patriotizmus álmába lehetne süllyeszteni”. Látják, mily közössé teszik az uralkodókat a dinasztikus érdekek: „ők is törekednek a kozmopolitizmus hasonló útján haladni”. A lengyel felkelés elbukásának az volt belső oka, hogy a konzervatív és legitimitási elvek álltak túlsúlyban, amelyek a szabadság óhaját és a nemzeti függetlenséget magában rejlő lelkesülést akadályozták. A felkelés fegyveres része dicső tüneménye volt a történelemnek, megvalósult a népuralkodási rendszer azon maximája, hogy az állandó seregeket a nép elnyomására szaporítják az uralkodók, s a szenvedő közögyön életüket nem kímélő polgárok is segíthetnek. Ha a kispolgárokat nemcsak elszánt tisztjeikhez, hanem a hon belső életéhez is kötik, – ügyük aligha irányt nem vesz vala. Az udvarok hidegsége és a felkelésben alkalmazott arisztokratikus elvek együtt okozták a lengyelek bukását. Most már látják a nemzetek, hogy jaj azon népnek, mely fejedelme oltalma alá adja magát, jaj annak, mely nem fejthet ki magában ennyi erkölcsi erőt, hogy uralkodójának ne legyen oka oltalmával megkínálni. – A lengyel ügyben részt vett nemzetek közt némi elsőség illeti a magyart. Elevenen ébredtek a vérség, a szorosabb egybekötés egykori dicső szakaszai, s önállásuk miatti aggodalmuktól is vezéreltetve ragadták meg azon eszközt, a nálunk divatozó lojalizmus legtanácsosabbnak vélte, tudniillik a trónhoz folyamodást, siker nélkül. – A jövődöket nem tudhatni, annyi azonban tudván, hogy a nemzetek nem arra teremtettek, hogy önkény alatt nyögjenek, hanem, hogy önállásuk oltalma alatt biztosan állhasson azon igazakkal, melyeket a természet minden egyes embernek ad – remélem, a lengyeleknek sem lesznek örökösen álmai.

A felolvasás úgy látszik Pozsonyban szélesebb körű érdeklődést keltett, a kéziratot utóbb maga Wesselényi is elkérte Tormássytól.⁹⁹

Tormássy előadásán a tagok sorában megjelent Lovassy is, aki jún. 22-én ért fel Pozsonyba, most mint Balogh János kancellistája. Előbbi principálisát, Ravaszdyt követettársa, Beöthy Ödön rábeszélte a lemondásra, mert Kölchseyt szerette volna helyébe megválasztani. Hiába jelent meg azonban Biharban maga Wesselényi is, a dec. 23-i közgyűlés Budaházy Antal főügyészt küldte fel követnek. A korteskedésben Lovassy is részt vett, most kóstolt bele először a tulajdonképpeni közéletbe, a bihari kaszinó-

⁹⁹ Dobrossy János jogi professzor Báthory Gáborhoz, Debrecen, 1836. jún. 5., – úgy jellemzi Tormássyt, mint aki remek a tanulásra, kitündöklő erkölcsre. P. M. Lovassy ir. – Tormássy vallomása, 1836. máj. 26. P. M. Lovassy ir.

ban Wesselényit az ifjúság kívánságára ő is üdvözölte.¹⁰⁰ Wesselényi nota alá esve, ugyancsak felszólalt Bihar jan. 1-i közgyűlésén a Wesselényi érdekében való reprezentáció ügyében,¹⁰¹ Visszatérve az országgyűlésre, az egyesületben egyelőre nem jelentkezett, mindössze egy ízben járt vendégként a kaszinó helyiségében, a közgyűlésen kívül. A társaság elhanyagolását a perében tett vallomásakor azzal indokolta, hogy az eltért eredeti céljától, kártya–pipa társasággá süllyedt. De nem egészen így áll a dolog. A társaság április havi újraéledésekor az eredeti művelődési célzatot nem ejtették el, a kötelező felolvasásokat is az új alapszabályok rendszeresítették és ezek tárgya, láttuk, többnyire politikai volt. Igaz, a kártya bevonult a kaszinóba – de tarokkparti és politika jól megférnek magyar földön, a pipafüst csak az önképzőkörök múzsáját zavarta ki az egyesületből. Különben, mire Lovassy Pozsonyba jött, a társaság már ingadozó állapotba került, az öt-hat tag, aki még fenntartotta lételetét, felhagyott a szórakozás keresésével, de arra még mindig találtak fedezetet, hogy Lovassy új principálisának, a perrel sújtott Balognak arcképét rokonérzelmük jeléül megrendeljék.¹⁰² Ez idő tájt úgy látszik, maga Lovassy is másképp gondolkozott a kaszinóról. Júl. 8-án Tormássy azt a kérdést tolmácsolta, adnák ki neki bármi áron Kölcsey arcképének a társaság tulajdonában lévő példányait. A kérelem előadása alkalmul szolgált, hogy Lovassy részvétlenségének kérdését felvessék. Megbízták Tormássyt, járjon el nála ebben a dologban, ő jelentésében azt az üzenetet hozta, hogy Lovassy a társaság ügyében előtte a legkedvezőbb nézeteket nyilvánította, kimaradását mentheti egy oly tekintet, mely nagyobb tárgyakkal függ össze.¹⁰³ A nagyobb dolog Balogh hűtlenségi perével volt kapcsolatos.

Tudvalévő, Balogh János az alsótábla országos ülésén azonosította magát Wesselényi szatmári kijelentésével, és ezért őt is notaperbe fogták. Bars megye jún. 23-án döntött követségéről és Balogh a közgyűlésre magával vitte két cancellistáját, Besze Jánost, a kitűnő népszónokot és Lovassyt is. Az utóbbira főleg az a feladat várt, hogy a történelmőket megörökítse.¹⁰⁴ Barsból visszatérve, aug. 12-én Lovassy belépett a társaságba, de mindössze két ülésen jelent meg, valószínűleg azért, mivel a csak hat tagot számláló egyesület immár becsvágyát ki nem elégítette.¹⁰⁵

Aug. 22-én hangzott el az utolsó negyedévi felolvasás, Bogyó Jánostól. Tárgyául egy új alapszabály-tervezetet választott, amit nem fogadtak el. Lapsánszky úgy mondja, azzal érvelt, liberálisabb szellemű alapszabályok kellenek, hogy liberális szellemű tagokat nyerhessenek, mire Tormássy megjegyezte, hogy a liberalizmust tetteleg kell gyakorolnunk ... Egy király – mondotta volna még – már állásánál fogva is kénytelen róka lenni és már azért is, mert feje a státusnak, tudni fogja a nemzeti jussokat uzurpálni és így a polgárokat minden szabadságuktól megfosztani, míg végtére való-

¹⁰⁰ Tormássy id. vallomása.

¹⁰¹ Lovassy levele az egyesülethez, 1835. jan. 6. O. lev. Lovassy ir.

¹⁰² Lovassy László beszéde, 1835. jún. 1. O. lev. Lovassy ir. – Vahot Imre Országgyűlési Almanachja (1843) *Egy kép előtt...* címmel egy beszédet közöl L...y alájegyzéssel, amelyet a szerkesztő szerint Lovassy 1836-ban a Társalkodási Egyesületben felolvasott. Ennek semmi nyomát nem találtuk: a Beöthyről szóló beszéd talán Nagyváradon hangzott el.

¹⁰³ Jegyzőkönyv, 1835. jún. 27. 94. ülés. P. M. Lovassy ir.

¹⁰⁴ Tormássy jelentése Lovassy igazolásáról, 1835. júl. 18. P. M. Lovassy ir.

¹⁰⁵ Lovassy jelentése a barsi közgyűlésről, fellelhető az Orsz. Levéltár Lovassy iratai között.

ságos néger foglyokká teszik őket. Tormássy vallomásában a per folyamán mindenre, ami szent, tagadta, hogy ezt a kijelentést megtette volna. Ugyancsak tagadta, hogy pár nap múlva úgy szólott volt, hogy azon levegő, melyet a kormány lehel, ragadozó, nyavalyás, és az ausztriai udvar a megromlottságnak és a vétkeknek fészke.¹⁰⁶

Közben a tagok száma tovább csökkent. Augusztus második felében kilépett Pongrácz, Bonaventura, az egyetlen a részvényesek közül, aki már az alakulásban részt vett. Szept. 5-én Tormássy kérte ki emléklevelét. Megyéjében állás kínálkozott számára, ezért készült hazautazni. Az állást nem sikerült elnyernie, s így atyja engedelmével az országgyűlés végéig Pozsonyban maradt, de a kaszinóban többet nem mutatkozott.

A négy tagra olvadt egyesületnek most új pártfogója akadt az áruló Lapsánszky személyében. Ajánlatára belépett *Szabó József*, mármarosai kancellista, hogy három napra kikérje emléklevelét, majd ugyancsak Lapsánszky ajánlásával jelentkezett *Szőllősy Balázs* (†1869. Máramaros alispánja). De a halódó egyesületen már ez se segített.

A Szent Mihály hó 26-i ülésen megjelent Bogyó, Boythor és Lapsánszky. Az ülésen először Vukovics levelét olvasták fel, ez hírt adott arról, hogy a temesi főispán nem akarta jelölni se a megyei tisztségekre a volt egyesületi tagokat, azután Szentiványi levelére került sor, amelyben Wesselényi erdélyi perének táblai információját írta le, mikor a jurátusokat el akarták távolítani; egyet az ítélmester tulajdon méltóságos kezeivel kiráncigált, de minddel mégse bírtak. Wesselényit a község imádja és mint a Messiást várja bár láthatni. „A levelekre szóló válasz felolvastatván meg-hiteteltet s Elölülői toll által aláíratván, az illetőknek elküldetni rendeltetett.”

Úgy hozta a véletlen, hogy az ifjak kaszinójának ezen a 112. és utolsó közgyűlésén Lapsánszkyra esett az elnökség. Rossz ómen az ifjak további sorsára.

VIII.

Az egyesület feloszlásának körülményeiről nincsenek közelebbi adataink. Valószínűleg a tagok csekély száma és ebből folyólag az anyagiak hiánya miatt történt meg. A pénztár kiürült, a labkért sem tudták már fedezni, az adósságokat Pázmándy fizette ki. Ehhez járulhatott, hogy Lajos főherceg Sedlnitzkyhez az uralkodó nevében parancsot intézett aug. 24-én a kaszinó szorosabb megfigyelésére, jelentést várva, hogy annak feloszlása mikor és hol következzen be.¹⁰⁷ Az udvar eddigi hasonló rendelkezéseit rendszeresen tömeges kilépések követték, feltehető, hogy ez most hozzájárult az alig pár tagot számláló kaszinó kimúlásához. A konventikulumok ugyan még tovább is tartottak, de ezek a magánlakásokban lefolyt, időnkénti összejöveteleket nem lehet egyesületnek nevezni. Nincs külön helyiség, nincsenek alapszabályok, nem fizetnek tagdíjakat, nincs jegyzőkönyvvezetés, nem választanak tisztviselőket: szóval hiányzik az egyesületi szervezete a pár összeszokott jurátus találkozásainak.

¹⁰⁶ Lapsánszky, 1835. aug. 22. aug. 26. P. M. Lovassy ir.

¹⁰⁷ Wertheimer, i. m.

November vége felé Fáy András mozgatta meg az ifjúságot, hogy a budai Magyar Színház javára műkedvelő előadást tartsanak, majd farsang végén koszorúcska rendezésével szórakoztak.

Ferstl, illetve Lapsánszky jelentései az ártatlan megmozdulásokon kívül súlyosabb dolgokat is közölnek, ezek valódiságát alig lehet ellenőrizni. Tormássy, aki részletes beismerő vallomást tett, a felosztást követő hónapokban nemigen vett részt az összejöveteleken, Lovassy pedig megtagadott minden közelebbi vallomást, megbízható tanúja nincs a fiskusnak ebből az időből.

A Ferstl által *Juraten-Verein II. Klasse* névre keresztelt összejövetelek Kalauz József és Lovassy László lakásán zajlottak le. A beszélgetések és felolvasások főképp a kormány despotizmusa körül forogtak. A kormány hatalma korlátlan, szólít egy ízben Bogyó, mert a mostani fejedelem, amint azt Csepcsányitól hallotta, moraliter holt. Metternich azt teszi, amit akar. Boythor kérdésére Tormássy máskor azt felelte, a miniszterek közül legelőször Metternichet kellene felakasztani, akinek jelszava: *Tiranne und herrsche*. Pázmándy más ízben megjegyezte, a felső táblán emberek helyett csupa amphibionok ülnek, a nádor a farkasnak és a kutyának keveréke, azaz róka.

Nov. 2-án Kalauz József olvasott fel Ferenc császár pokolba jutásáról. Halálakor Napóleon már várta fia gyilkosát és az eretnekek osztályán kapott külön helyet. A pokol kapujában II. Lipót társaságában az öreg Sátán fogadta, kezében a nagy protokollal. A jegyzőkönyv felolvasása után Ferencet azzal büntették, hogy örökre egy nagy követ hordjon, amelyen bevésve ez áll: *Justitia est regnorum fundamentum*. Lapsánszky következő jegyzéke Pázmándyt feketíti be. A kormány bánásmódja már vérré változtatta a magyar tejet és méreggel töltötte be. Velünk Ferdinánd úgy fog bánni, mint Miklós a lengyelekkel, mindennek Metternich az oka, aki minden despotának segédje. A következő jegyzék Lovassyról szól: Az Isten nem teremtett urat, vagy szolgát, sem királyt, vagy alattvalókat; akinek nincs privilégiuma, az éhezik a monarchiában, a sötétség az uralkodó. Lovassy Ferenc beszédéből való ez a részlet: Közeleg azon nap, amelyen az országló ausztriai família az utcákon tévelyegni és az általmenőktől falat kenyeret kérni fog, hogy éhségét csillapítsa, de semmit sem fog kapni. Tormássy Wesselényiről beszélt: Ferdinánd nemzője vérszomjas hiéna volt, de nem szoptatta sokáig, hogy Magyarország szerencsétlenségére meg ne érjen. Bizonyos, hogy Wesselényi fejét veszik, mert az Isten tiszta áldozatot kíván Magyarország bűneiért. Ezt követőleg Lovassy a nádornak, Metternichhez írt levelét olvasta fel, a választ Tormássy adta meg rá.¹⁰⁸

Vallomásában Lovassy ezeket az állítólagos beszédeket és felolvasásokat ezeregyéjszakai meséknek nevezte, amiket az 1790 óta szerzett pasquillusokból róttak össze. Tormássy egyik beadványában Börmere utalt, a novemberi felolvasás Lamennais-en alapszik, a pokolbajlás a felvilágosultság óta kedvenc formája a politikai pamfletnek. Meggondolandó viszont, hogy ezeket az iratokat a vádlottak és társaik éppúgy ismerték, mint a rendőrség.

Az új évben – 1836-ban – Lovassy ismét talált alkalmat arra, hogy az ifjúság az ellenzék és vezérei, „a demagóg Wesselényi”, Palóczy László és Balogh János

¹⁰⁸ Lapsánszky, 1835. okt. 7., 17., 26. P. M. Lovassy ir. – *Ferstl*, 7036/a. O. Kvt. – Lapsánszky, nov. 5., 26., dec. 8., 1836. jan. 4., 27., márc. 12. P. M. Lovassy ir.

mellett testületileg tüntessen. Mindjárt Barsból való visszatérte után még aug. 13-án, a diktatúra alkalmából felhívta az ifjúságot, hogy a perrel sújtott hazafiak arcképét készíttessék el Ruprechttel, ami meg is történt.¹⁰⁹

Wesselényi képének átadására jan. 29-ét választották, annak a napnak évfordulóját, amikor az erdélyi országgyűlésen kőszajtóját felállította. Lovassy az ifjúság huszonnégy tagú küldöttségének élén jelent meg az ünnepelnél és Ruprecht képét, mint az ifjúság ajándékát átadva, az ünnepelthez és a szónokhoz egyaránt méltó beszédet mondott:

„Egy éve ma, midőn a világot századok gyermekeit, az erény, becsület és szabadság őrangyalát, a szabad sajtót, az Erdélyben hontalant, a báró úr előidézé a sírből.” Az üldözés mutatta ki Wesselényi igazi nagyságát. „A character nem borzad vissza a pallóستól, erény kísértetek alatt nemesül, vérpadon a leghatalmasabb. – Mi hisszük, eljön az idő, midőn az ember törpe önmagán felülemelkedve, meg fogja vetni a hitvány életet, ott hol milliók sorsa áldozatot kér... Életünk egyik nehéz és szép feladása legyen megtanítani a népet, 8 millió nemtelent, arra a szomorú leckére, hogy Wesselényi Miklós alkotmány, törvény és becsület útján, természeti igazak mellett küzdve, 8 millió nyomtatott honosinak szerencséjét eszközölni óhajtvá, alacsony üldözés martaléka lón.”¹¹⁰

Este fáklýászenét adott az ifjúság az ünnepeltnek, Wesselényi azt írta naplójába: Életem legszebb napja volt ez.

Palóczy Lászlót febr. 24-én fáklýászenével tisztelte meg az ifjúság abból az alkalomból, hogy a követek érdemes kerületi jegyzőjüknek ezen a napon aranyozott ezüst billikomot nyújtanak át. A hangászat este 10-kor zajlott le, Lovassy rövid üdvözlő beszédet mondott, Palóczy válasza után lement az ifjak közé és nyilvánosan megcsókolta Lovassyt.¹¹¹

Balogh képét az ifjúságnak mintegy 40 tagú küldöttségével Farkas János pesti kancellista nyújtotta át. Szerenádöt is akartak volna adni, de nem jött össze a költségekhez szükséges pénz.¹¹²

Ekkorra az ifjúság közt ismét támadt egy alakulat, ami azután az országgyűlés végéig fennállott. Ragályi Ferdinánd Lovassyval második pozsonyi időzésekor meleg barátságot kötött és januárban meghívta, jöjjön hozzá lakni a Várhegyre. Ragályinak volt az ötlete, hogy a vendéglősök családságainak kijátszására baráti körben tartsanak közös asztalt az éppen távollevő unokabátyja lakásán. Így keletkezett az ifjak közt *Menage* néven emlegetett ebéd-vacsora társaság. Mikor Ragályi követ, visszatérve, magának követelte az egész lakást, átköltöztek Komlósy Imre és Tarnay László Nagy

¹⁰⁹ Ruprecht János, osztrák festő és litográfus 1827-től sokat dolgozott Pozsonyban. A kőrajzok 1835-i dátummal jelentek meg Pesten, folió alakban, 1836-ban pedig a Regélő és a rajzolatok mellékleteként 8° és 4° formátumban. – Ferstl Sedlnitzkyhez 1835. aug. 14., okt. 4, 26., nov. 14., dec. 2. O. Kvt. 7510, 7514, 7551, 7558, 7070.

¹¹⁰ Kardos, i. m. 273. l. – Ferstl Sedlnitzkyhez, 1836. febr. 2. O. Kvt. 7175.

¹¹¹ Ferstl Sedlnitzkyhez, 1836. febr. 25. O. Kvt. 7225.

¹¹² Ferstl Sedlnitzkyhez, 1836. márc. 7. O. Kvt. 7242. – Fiskus a nádorhoz, 1836. szept. 7. P. M. Lovassy ir.

Vödör (Gross Vödrütz) utca 823. sz. alatti szállására, ahol az országgyűlés végéig tanýáztak és ahova Lovassy is áttette lakását.¹¹³

A Menage tagjai voltak:

Ragályi Ferdinánd, Ragályi Tamás unokatestvére és 1836. április elejétől kancellistája. Sárospatakon tanult, az országgyűlés végével beutazta Svájcot, Olasz- és Németországot, 1848, 1861 és 1865-ben a Gyömör megyei rozsnyói kerület képviselője.

Komlósy Imre (1813–1879), Poroszlay Fridrik Debrecen város követének írno-ka. 1848-ban nemzetőr-százados és Debrecen egyik képviselője, a városba menekült nemzetgyűlés főszállásbiztos.

Tarnay László, Návay László, majd atyja Tarnay Mihály, csanádi követ kancellistája. 1836-ban Csanád megye aljegyzője.

Bachich Pál, idősb. gróf Forgács Miklós követe, felsőbüki Nagy Pál soproni követ kancellistája.

Barcza és Bukovics bácskai, – *Csapó (Chapó) Lajos* bihari írnokok.

Farkas János, Dubraviczky Simon mellett Pest megye kancellistája. Kossuth törvényhatósági tudósainak expeditora, akit Kuthy, mikor Beöthy Ödön ajánlatára Szebenbe ment országgyűlési tudósítások szerkesztésére, magával vitt Erdélybe. 1838-ban Nagykőrös város főjegyzője, 1848-ban a belügyminisztériumban miniszteri tanácsos. (Kossuth Lajos vallomása hűtlenségi perében, 1837. jún. 8. P. M. Kossuth irat. – Közlöny, 1848. 9. sz.)

Fodor Ágost, báró Vay borsodi követ kancellistája. (Ferstl, 1835. aug. 7. P. M. 7506.)

Kiss Lajos (1814–1885), debreceni írnok, 1847 főjegyző, 1861 polgármester Debrecenben. 1865-től haláláig városa második képviselője.

Gál Alajos, akinek nevén kívül egyéb adatait nem ismerjük; *Latinovics Zsigmond*, bácsi írnok.

Lovassy Ferenc, László unokaöccse, Lovassy Mihály fia, Budaházy Antal, az újonnan választott bihari követ írnokaként ment fel 1835. január 24-én Pozsonyba. Lovassy Lászlóval együtt őt is elítélték, de büntetését a vizsgálati fogsággal kitöltöttnek vették. 1848-ban az első vadászászlóalj századosa. 1865-ben a nagyszalontai kerület képviselője.

Orczy Antal, Heves megyei ifjú; közbirtokos Fegyverneken.

Piukovics Ágoston, bácsi kancellista, 1847–48-ban megyéjének követe.

Röth Sándor, 1848–49-ben Újaradot képviselte.

Thurzó Ignác, Beöthy bihari követ kancellistája. 1838-ban a Bihar megyei Marcházán közbirtokos. (Jakab, i. m. II. 224.)

Vargha Lajos, Somogy megyei születésű, Széchenyi István gróf magánkancellistája. Működésével Széchenyi nem volt megelégedve és ezért 1835. Szentmihály napjára felmondott neki. (Vallomása, 1837. febr. 1. O. lev. Lovassy ir. – Széchenyi napló, IV. kötet. 1835. máj. 21. bejegyzés.)

Lovassy Lászlón kívül a Társalkodási Egyesület egykori tagjai közül részt vettek még a Menage-ban *Kocsi-Horváth Vilmos*, *Pázmándy Dénes* és *Tormássy János*; úgy látszik, időnként még több jurátus is megfordult az összejöveteleken.

¹¹³ Ragályi Ferdinánd vallomása, 1837. febr. 1. O. lev. Lovassy ir. – Tormássy id. vallomása.

Lapsánszky saját vallomása szerint nem járt az étkezésekre és csak néhányszor fordult meg a Vödör utcai jurátus tanyán.

Vendégül látott az asztaltársaság három menekült lengyelt is, mindhárom Lovassy hozta a Menage-ba.¹¹⁴ Ezeknek a jurátusok emléklevelet adtak, amelyet mindnyájan aláírtak. Lovassy László az aláírásokhoz különféle jelzőket ragasztott, a saját nevéhez ezt írta: republikánus.¹¹⁵

Ha maguknak a vádlottaknak vallomásaiból nem is olvasnánk, könnyen elgondolható, hogy a kancellisták asztalközi beszélgetései a diéta tárgyalásai körül forogtak. Alighanem az is igaz, hogy felolvasások és előadások is elhangzottak, bár ezt nem ismerték be. Lovassy László annyit ugyan bevallott, hogy Farkas János, a Baloghhoz intézett üdvözlő beszédét a Menage-ban felolvasta, de abban az inkriminált felségsértő kijelentés (a kormány szennyeslelkű fejedelmével együtt) nem hangzott el. Ha egy alkalommal történt felolvasás, megeshetett az többször is. A felségsértés kérdésében is nehéz elhinni, hogy a szenvedélyes ifjak V. Ferdinánd személyét túlságosan kímélték; e tekintetben Pongrácz Bonaventura tanúsága bizonyára hitelt érdemlő. Ő több ízben hallotta, hogy az uralkodót az ifjúság közül sokan együgyűnek, gyávának és a kormányzásra alkalmatlannak nevezték, de név szerint kijelölni senkit sem tudott, mert ez a vélemény a fiatalság közt általános volt.¹¹⁶

A két Lovassy és Tormássy a kormány alacsonyysága ellen több ízben kikeltek, folytatja Pongrácz vallomása, a mágnások táblájával elégedetlenkedtek, az alkotmányt elavultnak tartották, a respublikáról is gyakran esett szó, bár Magyarországon azt nem gondolták még kivihetőnek. Jó volna a közvéleményt oda vezérelni, hogy a föld népe is mind a megyében, mind az országgyűlésen képviselők által reprezentáltassék, remélték, hogy a jövő évi országgyűlési instrukciókban ezek előfordulnak.

A felségsértési perben különösen három, a Menage-ban elhangzott beszéd volt vád tárgyává téve. Mind a háromnak fennmaradt Lapsánszky-féle feljegyzése, ezekből az igazságot Tarnay László vallomása segítségével lehet kihámozni. Tarnay ugyan a vád tanúja volt, Csanád megyében ezért különféle bántalmakat szenvedett, de nem volt hamis tanú, mert Lovassy László a szembesítéskor vele kezét szorított, majd pedig, később idézendő levelében, Wesselényihez azt írta, hogy Tarnay vallomásának a formája kifogásolható, és nem a tartalma.

Márc. 26-án Lovassy Ferenc értekezett: A liberalizmus és a szlávizmus közti küzdelem foglalkoztat minden nemzetet. Vajon a fejedelem az abszolút hatalom és az alattvalók örökös szolgák legyenek, ez van kérdésben. A közvélemény a bírása a hatalmonlévőknek és ezek önkényesen letehetik. A közvélemény megsemmisítheti a törvényeket, sőt a koronát is elragadhatja a királyok fejéről és felmentheti eskü és hív-

¹¹⁴ A Menage tagjait vallomásában felsorolta Tormássy, Lovassy vallomása pár névvel még kiegészíti ezt.

¹¹⁵ Jegyzőkönyv, 25, 125. ülés.

¹¹⁶ Pongrácz Bonaventura vallomása, Magyaróvár, 1836. dec. 25. Hitelesítve Pesten, dec. 30. O. lev. Lovassy ir. – A vallomást megbízhatónak kell tartanunk, mert Pongrácznak volt bátorsága Parniczky Mihályról, a vád egyik, hozzátehetjük, hamis koronatanújáról 1837. jan. 1-én kelt nyilatkozatában – P. M. Lovassy ir. – megállapítani, amit hajlandó esküvel is bizonyítani, hogy Parniczky őt „jövendő szerencséjének megalapítására” figyelmeztetve, vallomástétele előtt a fiskus szellemében befolyásolni igyekezett.

ség alól az alattvalókat. Ez szükséges Magyarországon is, ahol a kormány az adózó népet tirannus módon elnyomja. Előadása végén a szónok kijelentette, hogy szívből óhajt a hazában egy revolúciót. Lapsánszky szerint elhangzott volna az a kijelentés is, hogy az esküszegő tirannust szabad önvédelemből akár megölni, ami XVI. Lajossal Franciaországban történt, azt a magyar országgyűlés is megteheti. Ez utóbbiak elhangzását Tarnay megcáfolta.

Ápr. 14-én Lovassy László adott elő egy hosszabb értekezést. Az osztrák kormány, mikor Magyarországot járma alá vetette, gyűlölséget és bizalmatlanságot hintett el az országban. A jobbágnak ígerte a földesúri jövedelmet, a földesúrnak a szolgálai alávétést. Azon időtől az ország bizalmatlan a kormány iránt, mert mindenki belátta, igazságtalan elnyomatás van. Metternich, a júdás, fáradhatatlan a maga deszpotikus plánumainak a véghezvitelében, Wesselényi miatta kénytelen hallgatni a felső táblán. A közvélemény ne ösmerje el a jövőendő ausztriai császárt, a határtól minden öltözet nélkül kergesse vissza Bécsbe. A felvilágosodás terjedése szükséges. Tarnaynak erre az volt a megjegyzése, hogy az előtte felolvasott beszéd tartalma megáll, kivéve, hogy Lovassy azt mondotta volna, hogy a császárt kergessék vissza a határon.

Az utolsó inkriminált összejövetelen a honosításról beszélgettek. Lovassy László megjegyezte, hogy az amerikai státusokat kellene követni és mindenkit, aki magyar kíván lenni, taksa nélkül állampolgárnak felvenni. Azonban ő honosításra alkalmasnak csak azokat ítéli, akik a hazának legalább nem ártanak. Olyan, mint Metternich, nem méltó erre. Fájdalommal várja azt a szerencsés vagy szerencsétlen időpontot, mikor a felség hír szerint az országgyűlés berekesztésén magyar beszédet fog felolvasni. Szeretné, ha ez a felolvasás minél nagyobb nyilvánosság előtt történék, hadd győződjön meg az egyszerű alattvaló is, hogy a magyar király alig tud magyarul sillabizálni.¹¹⁷

Ferstl újabb jelentései, a Menage viselt dolgairól, megadták a végső lökést, hogy a kormány cselekvésre szánja magát; a rendőr főnök egy, az ősz folyamán küldött beszámolójában már úgylis az ifjú Magyarország szervezkedéséről szólt, szerte a hazában.¹¹⁸

Egy megfigyelő beutazta az ország kritikus részét (a Tiszántúlt és Erdélyt) és tudomására jutott, hogy ezen a földön is keletkezőben van és szervezkedik az ún. „Giovane de Italia” (*mir ist hauptsächlich zur Kunde geworden, dass auch hier Landes die sogenannte Giovane de Italia im Entstehen ist, und sich organisiere*). A tagok különböző állapotúak és korúak, még 10–12 éves gyermekeket is felvesznek, vagy igen tehetségesek, vagy desperádók. Kiképzésükre már katekizmusuk is van, az egykori Martinovics-összeesküvés mintájára. Ezen társaság tagjainak legtöbbször kaszinótag. A társaság fő célja, hogy az ausztriai ház elleni utálatot tovább plántálja és kormányza-

¹¹⁷ Lapsánszky, 1836. márc. 26. Tarnay vallomása, 1836. júl. 13. Lapsánszky, 1836. ápr. 14., ápr. 22. P. M. Lovassy ir.

¹¹⁸ Übersetzung eines an mich gerichteten Schreibens von einem unbeschalteten biederem Bekannten Beobachten, der 4. Nov. 1835. Ferstl. 7553. O. kv. Ez a jelentés valószínűleg kapcsolatban van Steinbach Ferenc, 1835. nov. 12-én kelt referátumával, amelyet *Viszota Gyula* ismerteti, Széchenyi István Hírlaprólí Vitájában. I. m.

tát előbb, vagy utóbb felforgassa. Idegen nemzetekkel vannak összeköttetésben és levelezésben. A fiskális akciókkal nem törődnek, azt mondják, Wesselényivel sem történt semmi, így velük sem történhetik. Az *austeritate Austriaca* című művet Zeyk pártjával körözteti, ennek igen veszélyes irányzata van. Csoda, hogy az ország még mostani állapotában áll. Ez a titkos szövetkezés, ma még ártatlan ugyan, de ha egyszer céljukat már foganatba veszik, nagyon nehéz lesz azt letörni. A jóérzelműek fel vannak háborodva, hogy az igazgatás keveset gondol minderre és a dolgokat a maga gyenge módján hagyja menni, pedig a parázs a hamu alatt lappang és akármikor láng-ra lobbanhat.¹¹⁹

Az államtanács Sedlnitzky rendőrminiszter javaslatára 1836. ápr. 6-án rendeletet íratott alá Ferdinánddal, amelyben meghagyja, Sedlnitzky jelentse, miképp lehetne a részes egyéneket mindjárt az országgyűlés berekesztése után letartóztatni. Sedlnitzky 27-i előterjesztésére máj. 17-én Ferdinánd rezolúciót bocsátott ki a nádorhoz, amelyben felhívta, hogy a forradalmi társaság négy tagját, a két Lovassyt, Tormássyt és Lapsánszkyt a királyi jogigazgató útján fogassa el és indíttasson ellenük fel ségsértési pert.

Az oly nagy reményekkel egybegyűlt országgyűlés ünnepélyes berekesztése máj. 2-án, vasárnap délután 5 órakor történt meg. A várt reformokból alig valósult meg valami, az udvar erőszakos intézkedéseket tett, az ellenzék tehát elkeseredett hangulatban készült a Sanctióra és elhatározta, hogy elégedetlenségének kifejezésére fekete ruhában jelenik meg az utolsó ülésen. Példáját követte az ifjúság, a kevésbé ünnepélyes pantallót öltötték fel a magyar nadrág helyett. A követek még figyelmeztették az ifjakat, hogy ne vivátozzanak és némely főrendeket és követeket hurrogjanak le.¹²⁰

A Menage-ban ezen a napon volt az utolsó ebéd. Utána a sétatéren beszélgetve értesültek, hogy valaki az Országháza kapujára egy cédulát tűzött ki, amelyen a Sanctio megtartása előtt búcsúra hívta össze az ifjúságot. A követek helyén háromszáznál több ifjú gyűlt össze a státusok termében. Valaki Lovassy Lászlót kívánta hallani, három-négyszeri felszólításra végül Lovassy rögtönzött beszédet tartott. Kijelentette, nincs meglegedve a diéta eredményével, amire az ifjúság zajosan helyeselt. Azután felszólította társait, védjék a törvényt, ápolják a hazaszeretetet, oltalmazzák a haladás eszméjét, a lelkiismereti és szólásszabadságot. Végül reményének adott kifejezést, hogy a következő országgyűlés megvalósítja a nemzet kívánalmait.

Este a Zöld Fában tovább folyt a búcsúzkodás. Egymás után felköszöntötték Wesselényit, Széchenyit, Kölcseyt, Deákot, Baloghot. Ittak a sajtószabadságra, az adózó nép védelmére, a nemzetek szerencséjére, Lengyelország feltámadására, Amerika boldogságára, ittak a szép nagy és nemes jövőndőre.

¹¹⁹ Tormásy id. vallomása.

¹²⁰ Lovassy László id. vallomása és beadványa a királyi táblához, 1837. febr. 9. Hodosy Bende László vallomása, 1837. szept. 12. Farkas János vallomása, 1837. febr. 1. O. lev. Lovassy ir.

IX.

Lovassy László máj. 5-én hagyta el Pozsonyt és Pestre utazott. Itt 7-én este, a pesti ifjúság – lehetek vagy négyszázan – előbb Wesselényinek, majd Széchenyinek fáklyászenét adott; mindkét helyen Lovassy volt az üdvözlő szónok. A pozsonyi kan-cellisták közül ott volt Vargha, Winkler, Komlósy, Piukovics, Farkas és Zsolnay.¹²¹

Pestről Lovassy máj. 8-án, vagy 9-én a heves megyei Karácsondra utazott, Orczy szüleihez, majd innen Kisújszállásra, nagybátyjához. Hazafelé tartva értesült, hogy a hatóság keresteti. Megsemmisítette iratait és harmincadikán, bár súlyos beteg volt, önként jelentkezett Nagyváradon Thurzó főszolgabírónál. Még aznap éjjel Hollósy, királyi fiskális katonai kísérettel letartóztatta. Lovassy Ferencet, Tormássyt és Lapsánszkyt már előbb elfogták. Mind a négy foglyot Pesten, a józsefvárosi kaszárnyában börtönözték be. Lapsánszkyt elfogatása éjjelén, máj. 21-én rögtön vallatóra fogta Beöthy főigazgató, a kihallgatást másnap fejezték be. Az áruló színelges tagadás után, amit a vallomástétel folyamán többször is megismételt, természetesen beismerő vallomást tett. Tormássy kihallgatása 26-án kezdődött, és csak 30-án fejeződött be. A „fájdalom első érzetében kissé zavarodottan” ő is részleges, 23 nagy fólió levélre terjedő vallomást tett, „senkinek sem kedvezve, még önmagának sem”. Lovassy Ferencet jún. 31-én, Lászlót júl. 9-én hallgatták ki. Mindketten csak azt ismerték be, amit az ügyész hiteles dokumentumokkal eléjük tárt, vagy ami amúgy is köztudomású volt.

Bár a foglyokat szoros katonai őrizet alatt tartották, Lovassy László mégis talált módot arra, hogy Wesselényihez forduljon. Börtön, szept. 16. és 17. éjjel keltezett levelében megírta, hogy postamestere egy olasz közlegény, aki a báró remélt válaszát is el fogja hozni. Százöt napi raboskodás után végre meglátogatta atyja. Börtönében nagy fekete bogarak, bűdös férgek, egerek közt találta, párnákon, szalmazsákon. A pipázás tilos, két hónapig a könyveket is egészen megtagadták tőle. Szobájában állandóan egy olasz közkatona tartózkodik, vigyáznak, hogy ezek ne tudjanak németül. Közli ezután a vád főbb pontjait és az azokra adott feleletét, felemlítve, hogy az utolsó kérdés így szólt: „Mit tud azon iratról, melyet báró Wesselényi és Kossuth a Sanctio napján az ifjúságnak átadtak? – én semmit”.¹²² A katonáktól megtudta, hogy Lapsánszky szobája nem olyan ronda, mint az övé, hogy mellette nincs őr és nagy komázásban van a professzorral és hogy Beöthy és helyettese, Feyes, gyakran meglátogatják. Aug. 23-án kiszállt a kaszárnyába a tábla ötagú küldöttsége. Ennek asztalán felismerte Wesselényi köszöntésének kéziratát, amelyet Lapsánszky elkért tőle emlékül. Gyanakodni kezdett, írt rabtársainak, de „az emberiség becsületére” ilyen hinni nem akart. Tarnay vallomása nem annyira belérdeme, mint szerkezetére nézve alávaló. Ügyvédjeül először Kossuthot akarta, Feyes Pergert ajánlotta, Lovassy Ferenc is őt választotta. Mikor Perger megtagadta, hogy esküt tegyen a titoktartásra, visszatért

¹²¹Sedlnitzky, az államtanácshoz, 1836. máj. 13. Közli *Bártfai Szabó*: Adatok gróf Széchenyi I. és kora történetéhez, 1943. I. 267. l.

¹²²Az állítólagos iratra a nádor hívta fel Beöthy figyelmét. A tanúk, még Lapsánszky sem tudott a dologról, pedig lehetett benne valami, hogy Lovassy szükségesnek tartotta Wesselényi informálását. A nádor levele Beöthyhez, 1836. jún. 14. P. M. Lovassy ir.

Kossuthhoz. Ebben a dologban is írt unokatestvérének és Tormássynak, mire ők is eskütnél ügyvéd mellé állottak. Mivel a kormány eddig is kegyes szerepet játszott, azt hiszi, Resolutio fog érkezni, mely bűneik „elmennyörgése után kegyelmet osztogat”. Irtózik az ilyen kegyelmesdi játéktól, ezzel a kormány a legnagyobb zavarokból is kivághatja magát. Ezen Resolutio iránt levelezésben van rabtársaival. Tormássy az elfogadás mellett van, kéri Wesselényi véleményét.¹²³

Közben, a fiánál tett látogatás után, az öreg Lovassy is felkereste Wesselényit, valószínűleg az ő közbejöttével jutott el Kossuthoz, aki az atyának szept. 6-án kelt táblai beadványát szerkesztette.

A báró maga is pör alatt lévén, meglehetősen tartózkodó hangon válaszolt Lovassynak. Örül a bizalomnak és hogy nem követtek el vétket: „Hittem, hogy átlátták, amit tőlem és minden igaz hazafitól hallottak, miszerint hazánkban a javításokra s előhaladásra csak a csendes és törvényes út lehetséges.” Ellensége minden titoknak, a közlést is vissza kellett volna utasítania, ha benne titkolódzás szándékát, vagy valódi titkot látott volna. – Aki országos érdekű vádakért van elfogva, azzal semmi sem történhetik, mi országos tudásra ne jöjjön. Tudomásul veszi közlését. és „mind én, mind több mások fel fogjuk magunknak a közölteket jegyezni, vagy emlékezetben, vagy ha lehetséges papírra”. A postálkodás életveszélyes – ezt igénybevenni az erkölcsi kötelesség tiltja. – Kegyelemadáskor nem kérnek beleegyezést, a kinyitott börtönben senki sem marad. Ha szabadok lesznek, fennmarad az a jussuk és kötelességük, ily cselekvésmód ellen ünnepélyesen felszólalni.

Wesselényi felelete pár nap alatt Lovassy kezében volt. 19- és 20-án éjjel írt második levelében megköszönte Wesselényi sorait, Lovassy börtönbeli életéről elmélkedik. Míg szabad ember volt, vágyai túlrepültek hegyen-völgyön, most boldog, ha egyik-másik katona-barátja falhoz támasztja puskáját, leül a fenyőfa székre és alattomban egy pár pipafüstöt eresztenek. Az olasz katonákkal is vegzálni akarták. De már harmadnapra bebörtönzése után kapott rabtársaitól levelet, az olaszok papírt és írót is hoztak és mert betegen nem tudott felkelni, a vizesedény fenekén írta meg válaszát. Azóta naponta járnak oda-vissza a staféták; ezer szerencse, hogy Lapsánszkynek egyikőjük sem írt, barátságos viszonyban sem voltak régebben se vele. Az olaszok erővel magyar Carbonárinak akarják elkeresztelni, pedig egyáltalán nem képzelődik azzal, hogy hazájáért szenved. „Hazáért szenvedne az, ki nagyhatású körben munkálva, polgári, szabados bátor cselekvésért hozatnék börtönbe; engem tehát legfeljebb is azon jóakaraterért zártak be, amely általában mutatkozott azon nemzedékben, melynek én tagja vagyok, de hogy bezárhassanak, felségsértővé kelle kereszteltetnem.” Ezért nem hiszi, hogy a pert lefolytassák, hanem halasztásokkal eltöltetik azon büntetést, amelyet Bécsben rendeltek számukra, s azután kinyitják a börtönajtót. Huszadikán este, hét órakor megjelent a mindenható küldöttség, hogy a királyi táblát

¹²³ Lovassy börtönbeli levélváltását Wesselényivel közölte. *Walther Imre*: Az 1836-ban elfogott országgyűlési ifjak felségsértési pöre. Hazánk és a külföld, 1869. 27., 28., 36., 38. sz. *Walther* forrását nem nevezi meg, de a hitelességhez nem fér kétség, mivel Lovassy a táblai beadványaiban ugyanolyan fordulatokat használ, mint leveleiben, valamint olyan adatokat közöl, melyeket senki sem ismerhetett. *Wertheimer* és *Pompéry* id. műveikben *Walther* adatait nem használták. A következőkben is csak az ifjak védekezésének eddig ismeretlen részleteire akarunk kitérni. A per vitelét bőven ismertették a fentiek.

gyertyavilágnál képezze. Megtudta, hogy Perger a tőle követelt titoktartási esküt nem tette le; azt akarták, válasszon más ügyvédet, vagy maga védheti magát. Kijelentette, hogy nem ismeri el a védelmi korlátozást és nem ismeri el, hogy védelmére a szegények ügyvédjét rendeljék ki, működése ellen előre tiltakozik. Végh ítélőmester, a per előadója és a küldöttség elnöke figyelmeztette, makacsságával csak magának árt. Erre kérte, mutassák meg neki a törvényt, amely az esküt szabályozza. Beöthy meglátogatta ezután Lapsánszkyt börtönében, ezt attól az olasztól tudja, ki a vacsoráját hozta.¹²⁴

A foglyok egymásközi érintkezésére az ügyészség is gyanakodott, de bizonyosságot nem tudott szerezni. Lovassynak rabtársaira gyakorolt hatása Tormássy beadványaiban is tükröződik. Az ügyészhez intézett első beadványában feljegyezte, hogy eleinte önmagát akarta védeni, de atyja és nagyatyja, Báthory superintendens beleegyezett, hogy Enzsel védje. Ez a védelemtől elállva, arra gondolt, hogy önmagát védi; most újból Enzsel Sándort választja, neki is csak szabad, eskü által nem korlátozott védelmét fogadja el. Remélte, hogy a per *summario*, egy-két felelettel, bevégeződik, bízott abban is, hogy a már folyamatba jött pert egy *resolutio* befejezi. Második beadványában ismét kijelentette, hogy nem vállalja az esketett ügyvéd védelmét.

Tiltakozása ellenére neki is kijelölték a szegények ügyvédjéül Detrich Lajost, ennek látogatása utáni napon írta meg a fiskushoz nov. 17-i beadványát. Mindenekelőtt kinyilatkoztatta, hogy, egyedül a letett eskü miatt, Detrichhel ügyének egész folyamata alatt a legkisebb érintkezésben sem akar lenni. Ezután a hozzá elküldött vádiratra reflektált. Egyesületük nyíltan működött, ezért az első kihallgatáskor azt hitte, delator nincsen. Az előtte felolvasott jegyzékek felkeltették gyanakvását, hogy valaki titkon jegyeztetett. Kihallgatása utolsó szakaszában olyan kifejezéseket tulajdonított neki, amiket az, akinek legkisebb képzele is van alkotmányról, legfelhevültebb állapotában sem ejt ki. Ezeket akkor és most is tagadja. Lapsánszky a vele való szembesítéskor megerősítette ezeket, amire ő bátran szemébe mondta, hogy hazudozásával csak önmagán akar segíteni. Mintegy két nappal Pozsonyból való elutazása előtt Lapsánszky elkérte négy értekezésének kéziratát. Ő ezeket huszonnégy órára odaadta, mikor visszakapta iratait, Lapsánszky azt mondta, hogy nem volt értezése elolvasni azokat, most a percsomóban látja, hogy leírta, sőt leíratta értekezéseit. Miért titkolózott? A felségsértő kijelentéseket tartalmazó jegyzékek Lapsánszky saját kézírásai, tanúskodik a Menage-ról, holott köztudomásúlag egyszer sem volt ott. Lehetetlen, hogy oly társaságot, melynek maga is részese volt, veszedelmes nézetbe hozzon, hacsak egyről-másról előre nem biztosították.¹²⁵

¹²⁴ Walther, i. h.

¹²⁵ Tormássy János beadványa a kir. fiskushoz, 1836. szept. 27., nov. 17., dec. 22. O. lev. Lovassy ir. Parniczky hamis tanúságára Lovassy István tanúkat is vonultatott fel: L. I. beadványa a kir. táblához, 1837. febr. 11. Csatolva Besze János, Boythor Endre stb. vallomása. Hitelesítve, 1837. febr. 1. O. lev. Lovassy ir. – Lapsánszky áruól voltát Detrich is bizonyította, akiről Széchenyi feljegyezte, hogy igen bátran viselkedett. Érdekes, hogy az áruól motívumát ebben a demokratikus eszmék körül forgó perben a megvesztegetésen kívül, tipikus rendi szemlélettel, Lapsánszky nem-nemes voltában kereste. Detrich Lajos védelmi irata, 1837. febr. 10. Fragmentum. P. M. Lovassy ir.

Utolsó beadványában Parniczky vallomásának hitelességét támadta meg. A szembesítéskor több kisebb pontra, amelyeket Parniczky szóval adott elő, vallomását revokálta. Erre Beöthy nem engedte szóval ismételni a vallomást, hanem felolvastatta azokat, minthogy úgy látszik, attól tartott, hogy mondanóját helyreigazítva, visszavonja annak nagyobb részét. Parniczky vallomásainak első felében összefüggő, folyamatos előadásban fejtette ki az egyesület keletkezését, célját, ügyvitelét stb. – a fiskus elgondolása szerint. Erre megjegyezte, Parniczkytól ez a fejtegetés aligha származhatik, mert a magyar nyelvet sem bírta ehhez mérten és észbeli tehetsége is legkisebb volt a társaságban. Hivatkozott Parniczky vallomása előtt csaknem két hónappal kelt saját vallására, amelyben már akkor a tanu értekezését, amely hangzatos címével – Magyar csillag, s annak serege –, feltűnt a vádhatóságnak, töredékesnek és üresnek mondotta, amely a tagokat nevetésre fakasztotta.

Tormássy Beöthyhez írt beadványaiban mindig megtartotta a tartózkodó udvarias hangot, sőt a vád titkait bogozgatva is tett egy-egy elismerő kijelentést a jogigazgató felé, méltányolva hozzá való jóindulatát, Lovassy Beöthyvel szóba sem állt. Három nyilatkozatát a táblához, kettőt az elsőfokú ítélet után a kúriához intézte. Ezek a hol maró gúnnyal, hol szárnyaló pátoossal írt beadványok akár Kossuth tollából is származhattak volna; ekkeseredett és vakmerő kijelentéseivel azonban semmi esetre sem befolyásolták Lovassy javára a bíróságot.

Beadványaiban sorra igyekezett cáfolni a védlevél bizonyítékait, amelynek a Wesselényihez Erdélybe írt levélről a Társalkodási Egyesületben való szereplésén át a Sanctio napján tartott beszédéig az országgyűlés folyamán viselt minden dolgát felölték. Fő érvelése a per törvénytelen vitelére vonatkozott. Sérelmezte az elfogás módját, hogy tudniillik katonai erővel fogták be, hogy fogságában sem kapott a vizsgálati fogolynak járó semmi kedvezményt, hanem katonai despotizmus alá adtván, keményebben van büntetve, mint egy elítélt gyilkos; „egy szabad országban az alperes fölé úgy állították a felperest, mint a török szultán áll rabszolgái felett”. A szabad védelmet és nyilvánosságot, „a szentek szentjét” elvették, amit ünnepélyesen a sérelmek sérelmének nyilvánít és adtak helyébe olyat, ami a „védelemnek csak satirája”. Még azt is meg kellett érnie, hogy „e nyomorú bujósdi és pörösdi játék”, amit neki a tábla, mint kedvezményt adott, még „időnyerősdi játékká” is váljon – szólt, amikor a pert tanúk hajszolása miatt nem merték ítéletre bocsátani, abban a hiszemben, hogy ítélet nem is fog bekövetkezni. Szemére hányta a fiskusnak, amiért csak hármójukat és „a gaz Lapsánszkyt”, kihez a fiskus látogatába járt, vitte a törvény elé, holott az egyesület elvei állnak per alatt; miért nem valamennyi tagot: „A fiskus vagy nem tudja hivatali kötelességét, s ez szégyen, vagy nem akarja tudni, s ez hívtelenség a szent korona iránt, amelynek kegyelméből ül hivatali székében, s ez gyalázat – tessék választani!” A védlevél némely érvelése „csak egy nyomorult tollnok nyomorult fiskálisa”. Elveiből sem vont vissza semmit. Wesselényit tiszteli és úgy fog meghalni. Büszke arra, hogy republikánus, csak azt sajnálja, hogy ezt oly kevesen tudják. „Hol van az megrva, hogy az én gondolataimnak a magyar alkotmány legyen véghatára, hogy ennél dicsőbbet az emberiségre boldogítóbbat ne képzelhessek, ezen felül lélekben ne emelkedhessek. Igenis nekem szabad Északamerika alkotmányát nemesebbnek, boldogítóbbnak tartani a corpus jurisnál s oeconomicai tekintetben olcsóbbnak a monarchiánál. Szabad Washington örökhírű sírja felett a jövő világszabadsági remé-

nyeket ölelni.”¹²⁶ Az eljárást törvénytelennek mondja és a bíróság iránti tisztelete ellenére az erőszakos eljárás mellett hozandó végítéletet kénytelen szinte erőszaknak nyilvánítani.¹²⁷

Ez a védekezési mód nem vezethetett másra, csak az ítélet súlyosbítására, különben is Lovassy László volt az elsőrendű vádlott. A Társalkodási Egyesület működésének első szakában a per alatt lévők közül egyedül ő vett részt, az ifjúság mozgalmaiban tehetségével elismert vezető szerepre vitte, sőt ezenkívül is befolyt a kormányt legjobban bősztító, Wesselényi, Balogh körül támadt eseményekbe is. Neki kellett legjobban bűnhődnie. A 10 évi börtönre kiszabott ítélet megtörte Lovassy ellenállóerejét, aki abban a hitben morzsolta napjait, hogy a per befejezésével visszanyeri szabadságát. Atyjának sikerült rávennie, hogy a felséghez kegyelemért folyamodjon. Megalázkodása visszautasításának következtében azután eltelt sötét gyűlölettel. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a különben is makacs és dacos ifjú – Kossuth jellemzi így – spielbergi börtönében a legmerevebb magatartást vette fel. Szembeszállt őreivel, akik végeredményben csak utasításra dolgozó közegek voltak, eldobta a lealacsonyító börtönbeli munkát, pedig ez elfoglaltságot jelentett volna, visszautasította felekezetének lelkészét, az egyetlen embert, akivel a külvilágból módjában állt érintkeznie.¹²⁸ Lelkialkatából hiányzott Kazinczy, vagy Kossuth szívsós életbátorsága, ami azokat átsegítette hasonló szenvedéseken, az amnesztia után benne, a jövőre egyik méltó reménységében, már csak kiégett lelket kapott vissza hazája.

Tormássy másfélévi börtönt kapott. Neki kevesebb volt a bűne, perbefogásának első indítéka abban a kormány által megszerkesztett feltevésben található, amely szerint, mint a vádirat mondja, felségéértés bűnébe esett, mivel az országgyűlési ifjúság ártatlan célból létesült társaságában oly időben vett részt, midőn az már veszedelmes politikai unióvá változott. Tagadhatatlanul az egyesületnek ebben a kései időszakában Tormássy volt a vezető egyéniség. Enyhítő körülménynek tudták be bűnbánását és beismerő vallomását, a vizsgálat idején tanúsított konciliáns fellépése is javára hangolta bíráit. Kegyelemből Budán tölthette ki büntetését, a saját élelmezésén volt, könyveket kapott és meglátogathatta nagyatyja, az ősz Báthory is.

Lovassy Ferenc bizonyára csak unokatestvérével való rokonságának köszönhetette perbefogását. Legenyhábban őt büntették, az ítélet után szabadlábra került.

A bírósági tanácskozások jegyzőkönyvei, úgy látszik, végleg elkallódván, bár a védelem okfejtése eléggé nyomósan bizonyította, teljes határozottsággal még se tudhatni, hogy a bírák mennyiben győződtek meg Lapsánszky áruló voltáról. Azt azonban mondhatjuk, hogy a legsúlyosabb büntetést Lapsánszky kapta. Neki nem volt más bűne, mint hogy látta az egyesület veszedelmes irányzatát és mégsem tett feljelentést, hanem tevékeny tagja maradt a társaságnak, tisztán állva, hogy működése csak az egyesület életére korlátozódott és politikai tendenciája nem volt. Ezért a bűnért az

¹²⁶ Lovassy itt már Petőfit anticipálja.

¹²⁷ Lovassy L. beadványa a kir. táblához, 1836. nov. 28. és 1837. febr. 9. Továbbá a hétszemélyes táblához, 1837. febr. 28 és márc. 1. O. lev. Lovassy ir.

¹²⁸ Lovassy börtönbeli életére I. Rédei József, i. m.

őszinte töredelmet színielő Lapsánszkyt ugyanúgy sújtották, mint a megátalkodott főbűnöst, Lovassy Lászlót – megfoghatatlan szigor, hacsak az ítélkezők nem tudták előre, hogy Lapsánszky úgylis kegyelmet kap.

*

Bécsben az ítélet után egy gúnyképet terjesztettek. A képen négy gyermek üldögélt, a porban játszadozva, akiket fegyveres zászlóaljok vettek körül. A kép felirata ez volt: Die ungarische Revolution? E gyerek-embereket játékaikért véres kímeletlenséggel büntették tulajdon hazájuk olyan férfiai, akiket emberi gyöngeséggel és osztályelfogultsággal igen, de megrögzött gonoszsággal nem lehet vádolni.

Mi vezette hát a bíróságot és a mögötte álló kormányzatot? – ezt a kérdést vetette oda bírúi elé Lovassy is. Mit akar a királyi-fiskus? Érzelmet, szívet akar rabláncra fűzni, a gondolat repülését lekötöni, világot átölelő reményeket bebörtönözni? Lovassy pontosan megjelölte a vádhatóság, illetve az udvar szándékát. A demokratikus eszmék terjedését és meggyökerezését akarta meggátolni Bécs és ezek hívei felett tört pálcát a feudális hagyományokat őrző bíróság. A per folyamán kiviláglott, hogy senki sem konspirált a felség élete ellen, vagy az alkotmány felforgatására, de kitűnt az is, hogy az a nemzedék, amelynek képviselőiben ragadták ki Lovassy Lászlót és társait, gyökeresen szakított az ősi konstitúcióval, minden ízében át van hatva a szabadságeszmékkel, lélekben kitervezte már a demokratikus államot és gondolatai megvalósításáért kész akár a forradalomra is. Metternich kívánsága szerint ezért a gonosz lelkületért kellett bűnhődniök, hogy elrettentő példával szolgáljanak a veszedelmes korszellem további romlása ellenében.

Csakhogy az országgyűlés néhány szabadszelleme tagja által vetett kovász túlonúl erjedésbe hozta az ifjúságot, sőt a lelkek rengése mindinkább továbbgyűrűzött, semhogy az elrettentésnek kívánt hatása lehetett volna. A régi világfelfogás és jogrend jelentése kezdett szétmállani, érvénye felmorzsolódott. Nem szólva arról, hogy a pesti jurátusok Tóth Lőrinc vezetésével gyűjtést indítottak az elfogottak felsegélésére, három táblai jegyző, Farkas János, Orczy Antal és Vargha Lajos, a Menage volt tagjai, azzal a bizarr kéréssel fordultak a táblához, hogy a betegen elfogott Lovassy felgyógyulásáig bocsátassék szabadon és addig ők, mint kezesek börtönöztessenek be helyette. Ezt a humánus érzéstől sugallt, de a törvényes korlátoktól teljesen függetlenített kérést Kossuth Lajos, a hites ügyvéd öntötte formába. Nagyváradon, az ifjak szűkebb hazájában egy éjjel ismeretlen kezek vörös krétával feliratot róttak egy ház falára: Éljenek a tántoríthatatlan Hazafiak, éljen a mostani és jövődöbeli szabadság, döngöljön Ferdinánd. Pesten, az ítélet után Gerő Elek, a népszerű franciskánus, templomi szószékről tart filippikákat a tábla ellen.¹²⁹ Országszerte folyik a vita a megyék közgyűlésein, a polgári jussok megsértése felett, még a Corpus Jurisra hivatkozva, de valójában a szabadelvűség szellemében, a legélesebb felszólalók a Tár-

¹²⁹Kossuth szerepét a kezeség ügyében inasa árulta el: Beöthy, a királyi kancelláriához, 1836. dec. 15. P. M. Lovassy ir. 282. sz. A várad felíratra Beöthy a nádorhoz, 1837. jan. 5., uo. 203. sz. Tóth Lőrinc gyűjtésére, a nádor a fiskushoz, 1836. máj. 28., uo. 141. sz. Gerő Elek szerepe Széchenyi Napló, 4. 1837. febr. 27-i bejegyzés.

salkodási Egyesület egykori tagjai soraiból kerülnek ki. Sőt, a törvényhatóságok nem elégszenek meg az egyszerű reprezentálással, hanem előbb Pest, majd Bars és Bihar, nyomukban a többi megye küldöttséget meneszt az uralkodóhoz.¹³⁰

Mindannak, ami a megsértett szabadságjogok érdekében történik, maradandó visszhangot adott Kossuth. Most találkozott össze azzal a nemzedékkel, amellyel Pótzsonyban egy levegőt szíva fejtette ki erejét, ismerte fel hivatását. A közös elvek érdekében egyszerre kétfelé is harcolt; mint ügyvéd az öreg Lovassy beadványaiban ostromolja a bíróságot, mint szerkesztő a Törvényhatósági Tudósításokban irányítja a közvéleményt. Egykor Kazinczy széphalmi levelezésével irodalmi központot alkotott, most az immár Pestre költözött Kossuth, a kéziratos irodalom utolsó szakát zárva le, feltartóztathatatlanul közeledik a politikai élet vezető szerepe felé. Minden írásával, ami másolatokban terjed az országban, legyen az lázító kiáltványnak is beillő perirat, vagy megyei tudósítás, a demokratikus átalakítást szolgálva mélyíti a Bécstől nyitott szakadékot a nemzet és udvar között.

Az ifjak pere tárgyalásának kezdetén Széchenyi feljegyezte Naplójába, hogy a kormányhoz való minden közeledés lehetetlenné vált: – a Fiala Magyarország megszületett és rálépett a forradalomhoz vezető útra.

¹³⁰ Patay József beszéde Pest vármegye közgyűlésén, 1837. jún. 21. Törvényhatósági Tudósítások, 21. lev.

Bogyay Tamás

MEGJEGYZÉS MOSAPURC-ZALAVÁR KÉRDÉSÉHEZ ÉS A PANNÓNIAI KONTINUITÁS-KUTATÁS MÓDSZERTANÁHOZ

Dercsényi „Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése” című cikkének (Századok 1947, 203–11) a művészettörténet szűkebb körébe vágó végkövetkeztetései mellett van még két általános érdekű megállapítása, melyek a jövőendő kutatások iránya és módszere szempontjából tán jelentősebbek, mint ahogy szerzőjük gondolta. Az alábbi pár megjegyzés ezekben a szinte csak elejtett megállapításokban rejlő tanulságokat igyekszik felhasználni és segítségükkel a Mosapurc–Zalavár probléma megoldásához, azaz a honfoglaláskor itt talált szláv kereszténységnek a középkori magyar keresztény kultúra alapvetéséhez játszott szerepe tisztázásához hozzájárulni.

Az első, inkább csak a sorok közt olvasható megállapítás az, hogy a honfoglalás előtti kereszténység 9–11. századi továbbélésének, azaz Dunántúlon a szlovén kereszténység¹ örökségének kérdése a Zalavár és környéki ásatások eredményei szerint nemcsak általános történeti szempontból, hanem az Árpád-kori keresztény magyar művészet számára is van olyan fontos és érdekes, mint a „pannóniai kontinuitás”, azaz a római hagyaték továbbélése vagy fennmaradása a magyar középkorig.²

A második, világosan megfogalmazott megállapítás szerint „a kontinuitás kifejezésnek... sokrétű értelmet kell adni. Jelenti a falak továbbélése mellett a kultusz, az ókereszténységtől megszentelt hagyomány, az írott forrásokba raktározódó történeti tudat továbbélését is”. Szabatosabban: igen sokféle és egymástól lényegesen különböző folytonosság lehetséges.

A IX–XI. századi keresztény kontinuitás szempontjából különösen fontos Zalaváron a Récés-kútnál feltárt templom,³ amely Dercsényi szerint „ha a *Conversio* (*Bagoariorum et Carantanorum*) szavait hitelesnek fogadjuk el, Szent Adorján mártír tiszteletére volt szentelve”, kétségtelen bizonyítéka a „falak továbbélésének”. Mivel kolostorépület nem állt mellette „kétségtelen, hogy Szent István a Privina idejében épült várat és a benne lévő Szűz Mária templomot engedte át az apátság számára” és „a szentistváni kereszténységnek nem helyi hagyományt, hanem valószínűleg frott

¹ Szántszándékkal *frunk szlovént* a Dercsényi részéről is használt *frank* kereszténység kifejezése helyett. A *frank* jelző ráillik a politikai és egyházszerkezeti függésre, de semmi esetre sem arra a népre, amely a honfoglaláskor már itt élt és itt is maradt. A salzburgi misszió nyomán keletkezett bajor telepek, ellentétben az igénytelenebb és ezért jobban alkalmazkodó szlávsággal, egykettőre nyom nélkül eltűntek. (Kniezsa, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*. Budapest 1938. 117–18.)

² Vö. Dercsényi Dezső: *Az árpád-kori művészet problémái*. *Antiquitas Hungarica* I. 1947, 90–91.

³ L. a rövid beszámolót a „Magyar Múzeum” 1947. decemberi füzetében, 36–37. l.

források álltak rendelkezésére, amidőn megújítani igyekezett a kereszténységet ugyanazonokon a helyeken, ahol egyszer már virágzott”.

Az a megállapítás, hogy a Récés-kúti rom nem lehet azonos az apátsággal, nem újság, mert frott források sora bizonyítja, hogy a bencés kolostor a törökkori mocsárvár helyén állt, amelyet itt is, mint annyi más helyen (Pl. Keszthely, Kapornak, Szemenye, Szentgotthárd stb.) kolostorépületből alakítottak át végvárrá. A helynevekben tükröződő helyi hagyomány erről már nem tud, mert a török idők néppusztításai és az azt követő újratelepítések következtében többnyire rövid múltra tekinthet csak vissza. A helybeli lakosság névadását és egyes különleges esetekben, pl. Fenékpusztánál (Rudera der alten Bömisch Stadt Cybalis) a környékbeli értelmiség előtt is ismert tudós elnevezéseket felhasználó II. József korabeli térképfelvétel (Coll. VI. Sectio 22.) az egykori apátság helyét egyenest „Pogányvár” névvel jelzi.

A következtetés, hogy a Szent István-kori apátság, ha nem azonosítható a Récés-kúti rommal, csak Privina várában lehetett, éppolyan feltevés, mint az, hogy a „castrum Privinae” a törökkori mocsárvár helyén állt. Ez utóbbira Kollár óta keresik a kézzel fogható régészeti bizonyítékokat, egyelőre csak annyi eredménnyel, hogy jóvátehetetlenül összeforgatták még azt a kevés maradványt is, ami a zalaapáti kolostor és templom építéséhez majd a vármegyei útépítésekhez kőbányaként használt romterületen másfélszázados kitermelés után megmaradt.

A Récés-kúti templom azonban épp a *Conversio* adatai alapján nem azonosítható a Szent Adorján templommal sem. Ez a forrás ugyanis Privina székhelyéről és ennek templomairól a következőket írja: „11. Aliqua vero interim occasione percepta, rogantibus praedicti regis fidelibus praestavit rex Priwinae aliquam inferioris Pannoniae in beneficium partem circa fluvium Sala, Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae fluminis et circumquaque populos congregare ac multum ampliari in terra illa... Sed postquam praefatum munimen aedificavit, construxit infra primitus ecclesiam quam Liuprammus archiepiscopus cum in illa regione ministerium sacerdotale potestative exercuit, in illud veniens castrum in honore sanctae dei genitricis Mariae consecravit anno videlicet DCCCL... Post modum vero roganti Priwinae misit Liuprammus archiepiscopus magistros de Salzpurc murarios et pictores, fabros et lignarios; qui infra civitatem Priwinae honorabilem ecclesiam construxerunt, quam ipse Liuprammus aedificari fecit officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit. In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat. Item in eadem civitate ecclesia sancti Johannis baptistae constat dedicata...”⁴

A várbeli Szűz Mária templom nyilván a fejedelem saját, udvari temploma volt, mint a *Conversio* legutóbbi kiadója, M. Kos is következteti. A másik két templom helyéről csak annyit mond a szöveg, hogy a „civitas Privinae” területén volt. Privina városa a Zalaberekben (a „Zala folyó ligetében és mocsárában”) már a terep miatt is csak szétszórt település lehetett, amelyet Közép- és Kelet-Európában még ma is elég sokat találni (pl. a vas-zalai „szeres” falvak). A két templom közül a Ker. Szt. Jánosnak szentelt úgy látszik már régebben épült. A titulus a kora középkori missziós te-

⁴ A fenti idézet és a további hivatkozások is M. Kos kiadása alapján: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubjana 1936.

rületeken általánosan követett gyakorlatnak megfelelően keresztelő templomra, tehát semmi esetre sem szerzetesi egyházra utal.

A Szent Adorján egyház az érseknek különösen szívügye volt. Nemcsak mestereket küldött Salzburgból Privina kérésére, hanem a *Conversio* egyenest őt nevezi a templom építetőjének és ő maga szokta ott az istentiszteletet is végezni. Az egyház birtokában volt Szent Adorján mártír teste vagy legalábbis oly jelentős ereklyéje, hogy azt írhatták róla, a vértanú ott van eltemetve. Kos káptalani vagy kolostortemplomot sejt benne és hivatkozik arra a 890-ből keltezett, de valójában 970–77 között hamisított, tehát a szentistváni alapítást mindenképpen jóval megelőző oklevélre, amely a salzburgi birtokok közt felsorolja „ad Mosapurch abbasiam, ubi sanctus Adrianus martir Christi requiescit”. Kos feltevését szinte bizonyossággá emeli az, hogy a pannóniai szlovén fejedelemség székhelye a missziós munka középpontja is volt, a térítés eredményének megszilárdítása érdekében pedig bennszülött papnevelésről is kellett gondoskodni. Ezzel viszont ott, ahol, mint Mosapurch-ban, püspök és székeskáptalan nem volt, csak társaskáptalanok vagy monostorok foglalkozhattak, de semmi esetre sem a fejedelmi-udvari templom vagy a keresztelőplébánia egyház. Liupramm utóda, Adalwinus érsek, 865-ben ugyancsak Mosapurch-ból kiinduló körútja alkalmával felszentelt templomokat már mind ő maga látta el pappal.⁵ Nem sokkal később Cyrill és Method esete is megmutatta, hogy mind Salzburg, mind Passau, bizonyára politikai és anyagi érdekből is milyen féltékenyen ügyeltek arra, hogy az általuk megtérített területeken a lelkek vezetése ki ne csússzék kezükből. A Szent Adorján monostor vagy társaskáptalan⁶ tehát a salzburgi szellemi befolyás legfontosabb támaszpontjai közé tartozhatott. Így magától értetődik Liupramm nagy gondossága és a különleges mártírereklye jelenléte is, amely mint „thesaurus ecclesiae” kegyelembiztosító erejével kivételes tekintélyt adott a templomnak. A nikodemiai mártírnak semmiféle pannóniai kapcsolata nem volt, tehát biztosra vehető, hogy az építkezés egyéb gondjai mellett az ereklyét is az érsek adta, aki ezt tán Rómából szerezhette meg 851-ben, midőn Szent Hermes ereklyéit is Salzburgba hozta.⁷

A Récés-kúti templomnak a három mosapurch-i templom valamelyikével való azonosításakor abból a tényből kell kiindulni, hogy az ásatás az egyházzal kapcsolatos baptisterium maradványait is megtalálta, de nem akadt nyomára coenobiumnak vagy IX. századi erődtítésnek. Baptisteriumnak nincs helye a fejedelem vártemploma mellett, viszont szerves tartozéka lehetett társaskáptalani vagy plébániatemplomnak, mert ezeknek megvolt a keresztelési joguk. A Szűz Mária egyház tehát eleve kiesik.

A Szent Adorján egyház ellen szól a coenabium hiánya, ami egymagában még nem volna perdöntő bizonyíték, mert társaskáptalan meglétére csak közvetett bizonyítékok vannak. Ha nem káptalan, hanem monostor volt a Szent Adorján templom mellett, akkor a baptisterium is lehetetlenné tenné az azonosítást, mert szerzetesi

⁵ Uo. C. 13.

⁶ Az „abbacia” megjelölés nem zárja ki ezt a lehetőséget sem. A 816. évi aacheni zsinat értelmében „vita canonica”-t élő kanonoki testületek (káptalanok) elöljáróit is apátnak hívták. *Lexikon für Theologie und Kirche* I. 51.

⁷ I. m. IX. 141. Rómában a senatus épülete I. Honorius (626–636) alatt Szent Adorján tiszteletére lett felszentelve (S. Adriano al foro). Uo. IV. 774.

templomot sem illette meg a keresztelés joga. A coenobium hiányán felül a Szent Adorján egyház elleni legerősebb érv azonban Dercsényinek az a megállapítása, hogy a kiásott templomnak sem alaprajza, sem egyéb maradványai nem mutatnak salzburgi vonásokat. A salzburgi kapcsolatok hiányát pedig sehogy sem lehetne megmagyarázni egy olyan templomnál, amelynek nemcsak építetője volt a salzburgi érsek, hanem építőmesterei és művészei is egyenest onnan jöttek.

Marad tehát a Keresztelő Szent János templom, amelynek keresztelési jogát, azaz missziós-keresztelő vagy plébániaegyház voltát már a szentelési cím alapján fel kellett tenni. Ez a templom Privina korában már fennállt, talán még abban az időben épült, mikor Noricumnak Juvavum (Salzburg) központtal való kiválása előtt az aquilejai patriarchátusé volt az avar és szláv misszió gondja. Vagy ha nem is volt olyan régi, legalábbis onnan elindított templomépítő gyakorlat hagyományait folytathatta. A Récés-kúti templom tehát az alaprajzával és beosztásával megnyugtatóan csakis ezzel a Keresztelő Szent János templommal azonosítható.

A későbbi zalavári apátság szempontjából különös figyelmet érdemel a Conversionak és a X. század végi oklevélhamisítványnak a Szent Adorján ereklyéről szóló feljegyzése. A templom- és oltárszenteléshez ui. nélkülözhetetlen az ereklye, hisz az egész szertartás ősi magja és lényege a „depositio”, a szent testének újra temetése. A zalavári bencés apátság templomának felszentelésekor is meg kellett még lennie, legalább is részben, ennek a Szent Adorján ereklyének, sőt épp az ereklye megléte lehetővé döntő hatással a védőszent kiválasztására. A patrocinium-kutatásnak régi tapasztalata, hogy a szentek tisztelete és az ezzel kapcsolatos templomszentelési címek rendszerint a szent „postumus életéhez”, azaz valamilyen tárgyhoz (sír, ereklye megléte, feltárása vagy átvitele, csodatett helye stb.) kapcsolódnak. A korai középkorban frott forrás adata egymagában semmi esetre sem lett volna elég arra, hogy épp ezt a kevésbé ismert és helyi vonatkozásokat nélkülöző szentet részesítsék előnyben azokkal az általános tekintélyű szentekkel szemben, akiknek patronátusa alá helyezték rendszerint az újonnan térített területek templomait.⁸

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a honfoglaláskor itt talált szlovén lakosság, amely épp ezen a területen még Szent István korát is megérte,⁹ nemcsak nyelvét, hanem az északi morvakkal ellentétben, vallását is megőrizte és tovább gyakorolta, úgyhogy a kölcsönszavak tanúsága szerint a hódítók jórészt az ő közvetítésével ismerték meg a nyugati kereszténységet.

Mindezek után fel kell tenni, hogy a Szent István alapította zalavári apátságot Privina korával a kultusz folytonossága kötötte össze. Ezt viszont az tette lehetővé, hogy a meghódított lakosság nemcsak nem esett népiirtás áldozatául, hanem a hódítók mellett még tovább élhette a maga szűkebb körű közösségi életét is. E békés termékeny egymás mellett élés során a meghódítottak végül is átvették a magyar szolgare-

⁸ I. m. VIII. 1–2. Vö. a Szent István-kori patrociniumokkal, ahol ettől a szokástól csak egyes, különösen indokolt esetekben tértek el. Az eredetileg egyedül Szent Adalbertnek szentelt esztergomi székesegyház pl. a prágai püspök magyarországi működése olyan értékelésére mutat, amit a későbbi Szent István legendák következetesen elmostak (vö. Tóth Zoltán, Szent István legrégebbi életrajza nyomán. Századok 1947. 88).

⁹ Kniezsa i. m. passim.

tegével lélekszámra erősebb uralkodó nép nyelvét, ez pedig megtanult tőlük „more christiano” élni.¹⁰ Igazi élő és szerves kontinuitás ez, jóval több, mint a „helyi hagyomány” tétlen emlékezése és sokkal erősebb, mint az frott forrásokba raktározódott, de ott könnyen holt anyaggá váló történeti tudat, amely, ha nem olvassák, feledésbe merül és épp élő „tudat” jellegét veszíti el.

A régészeti kutatásra vár annak eldöntése, hogy a szellemi folytonosságot jelentő kultusz helye változott-e, azaz, hogy az új apátság a régi Szent Adorján egyház mellett létesült-e vagy pedig a várban, amelynek templomát ez esetben bizonyára újjáépítették és az ereklye ünnepélyes átvitele után változott titulussal újraszentelték.

Mindebből az alábbi tanulságok adódnak: 1. Kielégítő válasz csak egyértelmű és világosan megfogalmazott kérdésre várható. Ezért, a Dercsényi cikkében jelzett úton tovább menve, pontosan szét kell választani és esetenként meg kell határozni a kontinuitás különféle fajait és lehetőségeit. 2. A kontinuitás kérdése ma már nemcsak a régészet és művészettörténet ügye, hanem az egész történettudományé. A megoldáshoz tehát feltétlenül szükség van a folytonosság természete szerint érdekelt más tudományágak (egyház-, főként liturgiátörténet, nyelvészeti helynév- és szókinckutatás stb.) segítségére. A régészeti leletek is csak akkor lesznek a történeti tudást igazán gyarapító forrásokká, ha lényegesen hozzájárulnak két egymást követő kor, ez esetben a magyar föld honfoglalás előtti és utáni élete közti kapcsolat természetének minél pontosabb megismeréséhez. 3. A honfoglaláskori dunántúli szlávság műveltségi hagyatékával alaposabban foglalkozni nemcsak a lehető teljesség és tárgyilagosság érdekében kötelesség, hanem feltétlenül érdemes is. Mert ez a nép, ha állam- és műveltségteremtő erő dolgában még messze is volt a germán és latin népektől, mint műveltségi javak *közvetítője* sokkal többet adott az európai keresztény világba beilleszkedő magyarságnak, mint amennyit a földközi tengeri és nyugat-európai kultúrák kereteihez és értékmérőihez szokott kutatók legtöbbször hajlandó feltételezni.

¹⁰ Kniezsa i. m. 134–135. l. és László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1943. 106.

AZ ARADI KÁPTALAN (1135–1552)

Történeti áttekintés

Az aradi társaskáptalan¹ alapítását némelyek *Szent István* királynak tulajdonítják.² Szent Gellért legendájának egyik szövege szerint ugyanis „Csanád ispán szeke-rére rakván a szerzeteseket, a csanádi egyházmegyébe vitte őket és először a *Strasius*-nak nevezett helyen, hol Szent György tiszteletére monostort épített, helyezte el őket”. Egyes történétírók a *Strasius* szót *Arasinus*-ra, majd *Aradinum*-ra („melius forte *Aradinum*”)³ változtatták. Innen keletkezett az a nézet, hogy Csanád ispán e szer-

¹ A *vatikáni* levéltár anyagán kívül elsősorban az *Országos Levéltár* Diplomatikai Osztályában, továbbá az ugyane levéltárba bekebelezett családi levéltárakban, ezenkívül a *körmendi* és a *keszthelyi* levéltárakban őrzött okleveleket használtuk fel. Utóbbi két levéltár anyagát *Iványi Béla* egyetemi tanár úr, a *Justh*-családét *Borsa Iván* levéltárnok úr volt szíves rendelkezésre bocsátani. Külön dolgozatban szándékozom felsorolni a káptalan kiadványait. Ezekben épül fel a dolgozat. Éppen ezért feleslegesnek látszott a forrásokra való állandó hivatkozás. A keltből könnyen megállapítható a feldolgozás alapjául szolgáló forrás a regesztagyűjteményben. Az aradi káptalan múltjával főleg két nagynevű történétíró foglalkozott: *Karácsonyi János* és *Márki Sándor*. Az előbbi a káptalan birtokairól külön értekezett. Ezeket az eredményeket értékesíti ez a dolgozat. De éppen ezért a birtokviszonyokat nem részletezi. A történeti kutatás haladását szemlélteti, hogy *Karácsonyi* (1881) mindössze 85, *Márki* (1892) 252 káptalani kiadványt ismert; továbbá mindkét történettudós az aradi káptalan első oklevelének egy 1247-ből keltezett oklevelet tartott és ebből méltán azt következtethette, hogy ez rendszeres hiteleshelyi működésének első nyoma; *Karácsonyi* szerint az aradi prépostság temploma és vele együtt a káptalan 1550-ben pusztult el; *Márki* szerint az aradi káptalan utolsó kiadványa 1550-ben kelt. Időközben az említett 1247. évről keltezett oklevél hamisítványnak bizonyult és ismeretessé vált a káptalannak egy 1552. VI. 18. kelt kiadványa, mely bizonyítja, hogy még ekkor is hiteleshelyi teendőket végzett. Kétségtelen, hogy az itt közölt adatokat szintén kiegészítik, nevezetesen a káptalan-tagok névsorának hézagait itt-ott pótolják majd az ezután előkerülő kútfők. Mégis remélhető, hogy e szűkre fogott dolgozatban foglalt egyéb megállapításokon a későbbi kor kutatója nem lesz kénytelen sokat változtatni. – *Rövidítések:* *Anj*=Anjoukori Okmánytár I–VII. Bp. 1878–1920. – *Árp*.=Árpád-kori új okmánytár I–XIII. Bp. 1860–74. – *Bánffy Okt.*=Oklevéltár a Tomaj-nemzetségbeli Losonczi Bánffy-család történetéhez. I–II. Bp. 1908–1928. – *Cod. Croatiae*=Smiciklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XIV. Zagrabiae, 1904–1916. – *Cod. dipl.*=Fejér Georgius, Codex diplomaticus, I–XL. Buda, 1929–44. – *Csan. pség*=Juhász. A csanádi püspökség története, I–VI. (1030–1552). Makó, 1930–47. – *Fr-jz.*=M. Nemzeti Múzeum: Fraknoi Vilmos vál. püspök oklevélmásolat – kéziratgyűjtemény – letétje. – *Hazai*=Hazai Okmánytár, I–VIII. Bp. 1864–91. – *K*=*Karácsonyi János*, Négy fejezet az aradi prépostság történetéből. (A bp. növendékpapság munkálatai.) Bp. 1881. – *Krit. jz.*=Szentpétery Imre. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923–43. – *Lk*=*Lukacsics Pál*, XV. századi pápák oklevelei. I–II. Bp. 1931–38. (Olaszországi Magyar Oklevéltár.) – *M*.=*Márki Sándor*, Arad vármegye és Arad város története. I. A legrégebb időktől a török hódoltságig. Arad, 1892. – *MODL*=Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Osztály. – *Mon. Strig.*=Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Strigonii 1874–1924. – *Mon. Zagr.*=*Tkalcsics*, Monumenta historiae episcopatus Zagabiensis. I–II. Zagrabiae, 1873–74. – *Pann.*=Erdélyi László, A pannonthalmi Szent Benedek-rend története (Oklevéltárral). I–XII. Bp. 1912–16. – *Reg. Var.*=Regestrum Variadiense examinum ferrei candentis ordine chronologico digestum. Bp. 1903. – *RS*=*Regesta*

zeteseket Aradon telepítette le, illetve, hogy Aradon Szent István monostort alapított.⁴ Azonban e vélemény kiindulási pontjául használt Strasius szó alatt *Oroszlános* értendő. A *Legenda* mondseei kódexében világosan „*Orozlanos*” áll.⁵ Mások szerint *III. Béla király* az aradi egyház alapítója. A legfőbb érv e vélemény mellett az a körülmény volt, hogy az aradi káptalan a XII. századi oklevelekben nem fordul elő.⁶ Azonban azóta nyilvánosságra került egy oklevél, melyből kitűnik, hogy a káptalan már *II. Vak Béla* idejében fennállott. Az oklevél nagyon hiányos állapotban maradt fenn, de a megmaradt szövegből is következtethetünk arra, hogy abban a káptalan alapítóleveléről van szó. A vonatkozó részlet a hozzávetőleges kiegészítésekkel együtt a következő: „Ekkor az aradi káptalan említett megbízottja (Tamás örkanonok) azt óhajtván, hogy Novák helység az aradi káptalan birtokának jelentessék ki, előmutatta Magyarország egykori királyának, II. Bélának könyvalakban az Úr ezer... évében készített kiváltságlevelét, melyben ugyanazon Béla királytól az egyháznak adományozott falvak nevei világosan bennfoglaltatnak és azonkívül három különböző évben és napon kiállított okiratot terjesztett elő, melyek közül az egyiket a csanádi káptalan, a másikat a tettek (a váradi) és a harmadikat az aradi egyház káptalana adta ki. Abban a kiváltságlevelben pedig, csakugyan megtaláltattak azok a falvak; az egyik Novák, mely ... részén fekszik és aztán ugyanazon káptalan első falvai közül valónak állítatik. A másik falu pedig a keleti részen, a Maros mellett találtatt meg.”⁷ A szóban forgó oklevelet méltán az aradi káptalan *alapítólevelének* tekinthetjük. A privilegium kifejezés erre utal. Az alapító-oklevél ugyanis legtöbbször az újonnan alapított egyház kiváltságait is magában foglalta s ezért „kiváltságlevél”-nek (privilegium, litterae privilegiales), nem pedig „alapító-level”-nek (litterae fundationales) nevezték. Általában az volt szokásban, hogy a királyok előbb megalapították az egyházakat, káptalanokat, kijelölték birtokaikat s csak azután állították ki az alapító- vagy kiváltságlevelét, melyben az adományozott jóságokat az egyház számára örök időkre biztosították. Az

Supplicationum. Bossányi Árpád. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. I–II. Bp. 1916–18. – *Sifte*=Juhász, Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter, Münstr i. m. 1927. (Oklevéltárral). – *Szörény*=Pesty Frigyes, A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. III. Oklevéltár, Bp. 1878. – *Tört. Adattár*=Történelmi Adattár Csanádegyházmegye hajdanához és jelenéhez. I–III. Temesvár, 1871–73. IV. Bp. 1874. – *Tört. Ért.*=Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Közlönye. Temesvár, 1873–1916. – *Vat.*=Vatikáni Magyar Okirattár, I. sor. I–IV. és II. sor. I–III. Bp. 1884–1909.

² Az egész középkoron át „*Orod*”-nak írták. Hangváltozással lett: *Arad*. Ezzel szemben figyelemre méltó egy másik Aradmegyei helységnek, az Aradi káptalan egyik birtokának névváltozása. A középkorban „*Gyarak*” volt és ebből lett: „*Gyorok*” (M. 202).

³ „Csanadinus comes in currum suum imponens (monachos) in dioecesis Chanadini duxit et primo quidem in loco Strasius dicto, ubi monasterium in honore beati Georgi aedificabat, eos collocabat” (*Wion-féle* szöveg).

⁴ *Pray Georgius, Specimen hierarchiae Hungaricae*. Kassa, 1779. II. 287. *Katona Stephanus, Historia critica regum Hungariae*. Pest, 1778. I. 134–138. Tudományos Gyűjtemény, 1817, 69. (Perecsényi Nagy László).

⁵ K. 81–82.

⁶ *Fábián Gábor, Arad vármegye leírása*. Buda, 1835, I. 93–99. Vö. K. id. h.

⁷ Az alapítólevél töredékei Zsigmond király 1399. május 3-i (MODL. 29. 450), az erdélyi káptalan 1405-i (MODL. 31. 121) oklevelében. Vö. *Fejérvataky László*. III. Béla király oklevelei. Bp. 1900, 12. *Szentpétery Imre, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Bp. 1923, 127. sz.

aradi káptalan alapítólevelét Imre király szintén „kiváltságlevél”-nek nevezi. Az oklevél nemének megjelölésén kívül egyéb kifejezések is amellet szólnak, hogy Zsigmond király idézett oklevelében az aradi káptalan alapítólevelére történik hivatkozás. Az abban előforduló Novák nevű falu „ugyanazon” (aradi) egyház káptalanának *első falvai közül valónak állíttatik*”. Utóbbi („első”) megjelölés csakis időrendi jelentéssel magyarázható, vagyis az első falvaknak egyike, melyeket az aradi egyház, alapítójától, II. Bélától nyert. Ehhez járul, hogy az idézett kiváltságlevél leírja a falvak és birtokok határait. Ez a körülmény szintén arra vall, hogy az oklevél nem egyszerű megerősítő, hanem alapító-oklevél volt. Ez oklevél alapján *II. Béla királyt kell az aradi egyház alapítójának tekintenünk*. Az alapítás ideje körülbelül az 1135. év.⁸ Lehet, hogy a király azzal a szándékkal alapította a káptalant, hogy tetemei majdan itt pihenjenek.⁹ Az ő koráig ugyanis a legtöbb magyar király saját alapítású templomban kívánt nyugodni. Így Szent István után Péter a pécsi székesegyházban, Aba Sámuel a Sárosmonostorában, I. András a tihanyi apátságban, I. Béla a szekszárdi monostorban. Maga II. Béla király felesége, Ilona emlékére is alapított monostort: a Szent Ilonáról nevezett földvári apátságot. Máig tartja ezért a néphagyomány, hogy II. Béla király az Arad-megyei mikelai erdőben kövekkel kirakott üregben nyugszik, jöllehet Béla királyt Székesfehérvárott temették el.¹⁰

Alapítás és kegyuraság eredetileg összeesik. Az aradi társaskáptalan és prépostság alapításánál fogva *királyi kegyuraság* alatt állott. A magyar királyokat a patronatus széles körű hatalommal ruházta fel. Mint ismeretes, nemcsak valamennyi püspökség, hanem az apátságok, prépostságok és egyéb monostorok legnagyobb része alapítójukat és javadalmazójukat a királyokban tisztelték. A Szentszék a királyok e kegyúri állását minden időben elismerte; név szerint a királyi kegyurasághoz tartozó monostorok nemcsak Magyarországon, hanem a római kúriánál is, a „királyi apátságok és prépostságok” címét viselték. Viszont a királyok – mint a magánkegyurak is – minden alkalommal elismerték, hogy a kegyurasághoz tartozó egyházak csak a világiakban („in temporalibus”) vannak nekik alárendelve és a kegyuraság lényege a javadalom megoltalmazásában áll.¹¹ A királyi egyház, prépostja halála után a királytól engedélyt kért a választásra követek útján. Ezek előterjesztették a káptalan óhaját a választandó személyre nézve, és megtudakolták az uralkodó akaratát. A magyarországi egyházi testületek körében ugyanis az a tudat élt, hogy csak azt választhatják meg, „aki a király kegyeit teljes mértékben bírja”,¹² ez tette szükségessé az előzetes tárgyalást. Ez a magyarázata, hogy olyan gyakran kerültek királyi kancellárok, alkancellárok és udvari papok az aradi káptalan élére.¹³

A megválasztott prépost az uralkodó jóváhagyásának elnyerése után az egyházi megerősítést volt köteles kieszközölni. Az aradi prépostság eleinte a *csanádi püspök* joghatósága alá tartozott és csak később került az *esztergomi érsek* közvetlen

⁸ K. 87–88.

⁹ *Tört. Adattár*, I. 97–128., 145–155., 156–181. K. 80–94. Balásy Ferenc, Az aradi káptalan egykori szentegyháza vagy székhelye. *Magyar Sion*, VI. 23–30.

¹⁰ M. 82.

¹¹ *Fraknoi Vilmos*, A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895, 13–15.

¹² III. Ince pápa 1204. nov. 25-i irata (*Cod. dipl.* II. 451).

¹³ *Fraknoi*, id. m. 22–24.

rendelkezése alá. A prépostok megerősítését a XII. század végéig az esztergomi érsekek gyakorolták. 1202-ben Imre király kérésére, III. Ince pápa a Szentszék részére vette át.¹⁴

A társaskáptalan templomának alapjait Szent Márton tiszteletére II. Béla király tétette le, de a templomot csak *Jolánta* királyné, II. Endre második neje fejezte be. Verancsics Antal egri püspök írja, hogy *bazilika* volt. Semmi esetre sem lehetett tehát azonos a román stílusban épült bezerei bencésapátsági egyházzal, jóllehet ennek om-ladékait az Arad-megyei Glogovácson jó ideig az aradi káptalani egyház romjainak tartották.¹⁵ Az aradi társaskáptalani templom a XVIII. század közepén lebontott aradi vár területén állott; később itt épült a szentferencrendiek temploma. A káptalani egyház kőmaradványait Arad legújabb várának építéskor használták fel.¹⁶

A káptalan feje a prépost volt. Utána következtek: az olvasó-, éneklő-, őrkanonok, majd a mester-kanonokok, végül a kápolna- és oltárigazgatók és karkáplánok. A káptalannak általában 15–20 tagja lehetett. A legtöbb társaskáptalani prépost egyszersmind a székeskáptalan tagja is volt és a székeskáptalanban az ún. oszlopos- (olvasó-, éneklő-, őr) kanonok után foglalt helyet. *Esztergomban* a székeskáptalan tagja volt a *szentgyörgymezei*, a *szentistváni* és *szenttamási* prépost, úgyszintén a *pozsonyi* társaskáptalan prépostja.¹⁷ *Váradon* valamennyi társaskáptalani prépost tagja volt a váradi székeskáptalannak. A *kalocsai* egyházmegyében a *háji* prépost tagja volt a kalocsai székeskáptalannak. A *csázmái* prépost tagja volt a *zágrábi* székeskáptalannak. A *csanádi* egyházmegyében, a Szent Üdvöztőlől nevezett csanádi társaskáptalan prépostja szintén tagja volt az egyházmegye székeskáptalanának és abban mint „*kis-prépost*” legott a székeskáptalani prépost, azaz a csanádi „*nagy-prépost*” után foglalt helyet. E hasonló esetekből azonban mégsem lehet arra következtetni, hogy az aradi prépost tagja volt a csanádi székeskáptalannak. Az előbb felsorolt esetek és az aradi prépost helyzete közt lényeges különbség áll fenn. A *szentgyörgymezei*, *szentistváni* és *szenttamási* prépostok székhelye azonos volt az esztergomi székeskáptalanéval. A *váradi* társaskáptalani prépostok szintén valamennyien az egyházmegye székvárosában, Váradon a *csanádi kisprépostok*, a csanádi székeskáptalan helyén, Csanádon, rezideáltak. Ez a magyarázata annak, hogy ők egyszersmind az egyházmegye székeskáptalanának tagjai voltak. A *pozsonyi* prépost nem *préposti* minőségében, hanem csak a neki átengedett *főesperesség* címén volt tagja az esztergomi káptalannak.¹⁸ A háji prépost szintén nem préposti tiszténél fogva volt tagja a ka-

¹⁴ *Balics Lajos*, A róm. kat. egyház története Magyarországon. Bp. 1890. II/II. 125–126.

¹⁵ Már *Bél Máttyás* (Comitatus Aradiensis) azt tartotta, hogy Arad a mai Glogovác helyén állott. Ezt a tévedést azután Arad monografusai, *Perecsényi Nagy László*, *Fábián* és *Lakatos* elterjesztették. (Vö. *Oltványi Pál*, A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged, 1867, 68, 79. M. 175–176.) *Ortvay Tivadar*, Magyarország egyházi földleírása. Bp. 1891, 399–400. *Barna János*, Árpád-házi templomaink. Makó, 1902, 128.

¹⁶ M. 177, 446.

¹⁷ A *budai* prépost nem az *esztergomi*, hanem a *veszprémi* egyházmegye kötelékébe tartozott. (Vö. *Kollányi Ferenc*, Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900, XLVII.)

¹⁸ Ez a helyzet már a XIV. század közepén megszűnt. Azelőtt sem lettek a pozsonyi prépostok e ki-nevezetésükkel egyszersmind az esztergomi káptalan tagjaivá, hanem fordítva: az esztergomi kanonokok fokozatos előléptetés útján nyerték el azt a káptalani széket, mellyel a pozsonyi prépostság és főesperesség egybe volt kapcsolva.

locsai székeskáptalannak. Ennek sajtósága oka volt: a prépostság jövedelmeinek megfoghatósága miatt Ugrin kalocsai érsek a prépostságot a bodrogi főesperességgel egyesítette és e *főesperesség révén lett a kalocsai székeskáptalan tagjává*.¹⁹ A *csázmai* prépost tényleg tagja volt a zágrábi székeskáptalannak, sőt gyakrabban tartózkodott Zágrábban, mint Csázmán; azonban éppen emiatt a csázmai káptalan idővel nem ismerte el őt többé prépostjának.²⁰ Az aradi prépostok székhelye távol esett az egyházmegye székes káptalanjától, Csanádtól. Ezenkívül nem viseltek főesperességet. Így semmiféle jogcímük nem volt a székeskáptalani tagsághoz és *nem is voltak sohasem tagjai a csanádi székeskáptalannak*. A csanádi székeskáptalanban a csanádi vagy székesegyházi, továbbá a Maroson túli, temesi, torontáli, krassói és sebesi főesperességen kívül volt külön „*aradi főesperesség*”. Ámde ezt a hivatalt sohasem töltötte be az aradi prépost, vagyis ez a főesperesség az aradi prépostsággal nem volt összekötve – mint pl. az esztergomi káptalanban a pozsonyi főesperesség a pozsonyi prépostsággal vagy a kalocsai káptalanban a bodrogi főesperesség a háji prépostsággal – jóllehet ez az elnevezés megtévesztőleg hatott és egyes történészek az aradi főesperest egyszersmind az aradi káptalan kanonokjának tekintették.²¹

Aradon a *kanonokok életmódja* a kornak és a viszonyoknak megfelelően fejlődött. Mikor hagyott fel az aradi káptalan a klastromi életmóddal, arra nézve nem állanak adatok rendelkezésünkre. A dömösi prépostságban – melynek 1138-ban a csanádi püspökség területén is voltak szolgálói – ebben az évben még szerzetesi életmód folyik: kolostorban (claustrum) laknak, közös hálószobában (dormitorium) alusznak és az ebédlőben (refectorium) együtt étkeznek.²² A következő század elején²³ azonban Tiba váci kanonoknak Pál nevű cselédje (serviens) van. Ekkor tehát a váci káptalan tagjainak már külön háztartása volt. Ugyanakkortájt (1237) értesülünk arról, hogy a zágrábi káptalan is felhagyott a közös lakással és az együttes étkezéssel.²⁴ Csázmán a káptalan már alapításakor (1232) sem étkezik közös asztalnál.²⁵ A győri káptalan 1250-ben karácsonykor, áldozócsütörtökön, pünkösdkor és a Mária-ünnepeken az ebédlőben együtt étkezik.²⁶ Ezekből az analóg példákából fogalmat alkothatunk magunknak arra nézve, miként alakulhatott át az aradi társaskáptalan szervezete. A szerzetesi élet megszüntetésével együtt járt a *káptalani javaknak* szétválasztása; mégpedig a székeskáptalanoknál a püspöki javadalomtól, a társaskáptalanoknál a kanonok és préposti javak elkülönítése.²⁷ Részben ez, részben más körülmények, a káptalanok

¹⁹ *Balics*, id. m. II/II. 50.

²⁰ *Mon. Zagr.* II. 83; vö. *Balics*, id. m. II/II. 48.

²¹ R. S. I. 287.

²² *Mon. Strig.* I. 92–93.

²³ 1234.

²⁴ *Árp.* XI. 298.

²⁵ *Mon. Zagr.* I. 72.

²⁶ *Árp.* II. 219. Vö. *Békefi* Remig, A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája. Katolikus Szemle, 19001, 100–101. Ugyanő, A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910, 32–34.

²⁷ A püspöki és káptalani vagyon szétválasztását világosan feltünteti II. Endre oklevele, melyben meghagyja a Maros folyón működő sótiszteknek, hogy Szegeden, Szent István-nap előtt minden évben 50 márká értékű sőt adjanak a zágrábi *kanonokoknak*, de ne a *püspöknek*. (*Árp.* IX. 138–149. Vö. *Békefi*, A magyarországi káptalanok 98, A káptalani iskolák 20.)

elszegényedését vonták maguk után. Primogenitus aradi prépost 1156-ban, mint tanú megerősíti Martyrius esztergomi érsek amaz alapítványát, mellyel a király és kormányja beleegyezésével hetven falu tizedét adja káptalanának, „hogy ezentúl a kánonokoknak teljék vacsorára, mert ezideig a vacsorának híjával voltak”.²⁸ Kapatán egri püspök 1217-ben a szerencsi plébánia tizedét káptalanának adományozza „asztaluk fogyatkozásának felsegítségére”.²⁹ Ezt az adományt III. Honorius pápa megerősíti. Nemcsak vagyonuknak elkülönítése volt a káptalanok sanyarú helyzetének oka, hanem a IV. lateráni zsinat (1215) ama rendelete is, mely az egyes kápolnaigazgatóságokat önállósította. A veszprémi kánonokok annyira elszegényedtek, hogy nem volt miből megélniök. El akarták hagyni az egyházat és más hivatal után jártak. Úgy segített rajtuk a püspök, hogy évi 100 márkát adományozott nekik, majd kérte a Szent-széket, engedje meg egyes kápolnajavadalmaknak a kánonoki praebendákkal való egyesítését. III. Honorius pápa azonban nem akarta az egyetemes zsinat határozatát hatálytalanítani és a kérelmet csak azzal a kikötéssel teljesítette, hogy a kápolna papjának megfelelő jövedelmet biztosítsanak. Az egri püspök is kénytelen volt káptalana érdekében a Szentszékhez fordulni. III. Honorius pápa 1225-ben ugyanoly értelemben döntött, mint a veszprémi káptalan ügyében. Ugyanabban az időtájban (1227) a zág-rábi kánonokoknak még a mindennapi kenyere sincs meg. Minthogy ez a körülmény már az istentisztelet végzését veszélyeztette, főpásztoruk átengedte nekik a goricziai tizedet. Erdélyben a kánonokok, mivel jövedelmük nem biztosította megélhetésüket, abbahagyták szolgálataikat. A püspök előterjesztésére IV. Sándor pápa 1227. V. 22. megengedi, hogy a püspökséghez vagy a káptalanhoz tartozó két egyházat, vagy kápolnát az egyes praebendákhoz csatolhasson. V. István király 1269. V. 1. az erdélyi káptalannak adományozza a tordai sóbányát „tekintettel a káptalan szegénységére”. Ezekhez hasonló volt a csanádi székeskáptalan helyzete. A baj oka azonban itt úgy látszik nemcsak a javak elkülönítésében és a lateráni zsinat említett rendeletének végrehajtásában rejlett. Dezső csanádi püspök és káptalanja a Rómába küldött felterjesztésükben a háborúnak és belzavarnak tulajdonítják a káptalan jövedelmének csökkenését. Ennek következtében többen otthagynán kánonoki széküket, az egyházi férfiak száma annyira megfogyatkozott, hogy nem volt, ki a templomi teendőket ellássa. E bajnak – véleményük szerint – csak a kánonoki praebendának az egyházmegye kápolnájának jövedelméből való megjavításával lehetne gátat vetni. III. Honorius pápa 1227. november 17-én felszólítja az esztergomi érseket, lépjen érintkezésbe a csanádi püspökkel és káptalanával, tárgyaljon velük és a körülmények tekintetbevételével belátása szerint intézkedjék.³⁰ Az aradi káptalant az alapító-király ellátta javakkal és egyelőre nem hallunk anyagi helyzetéről panaszokat. Inkább bizonyosságunk van arról, hogy évtizedekkel később, főleg 1220-tól kezdve a földművelést és az állattenyésztést belterjes gazdálkodással űzték, jóllehet ugyanakkor arról is értesülünk, hogy ezt erősen gátolták az akkor szokásban lévő hatalmaskodások. Hatvannál több birtoka volt a káptalannak, mégpedig Arad megyében: Abád, Arad, Aranyút, Bátya, Bálványos, Botegyháza, Bulcs vidéke, Csemperd, Csertelek, Csicsér, Csolt, Dezsőgubac, Erinth, Fe-

²⁸ „Usque ad mea tempora cena caruisse.” (*Mon. Strig.* I. 108.)

²⁹ „Ad supplendum vestre mense defectum.” (*Cod. dipl.* III/I. 191.)

³⁰ Csan. püspőség. II. 85–88.

jéregyháza, Görcsöny, Háromfűlű, Háromoltárom, Hek, Iváncs, Kamarás, Kisfalud, Kiskér, Komját, Kovászi, Marján, Mátyustornya, Meszt, Mikelaka, Milona, Molnári, Monostorlaka, Novák, Ség, Sopron, Szentandrás, Szentgyörgy, Szentiván, Szombathely, Orint, Veret, Vonuk, Vucsecs; *Békés* megyében: Décse; *Zaránd* megyében: Barnót, Bárd, Barosmegyer, Földvár, Kis- és Nagyváros, Kőbörnyes (Kevermes), Simánd, Szentkirály és Varsány; *Alsó-Fehér* megyében: Szúnyogszeg; *Torda* megyében: Bábolna és Egyházfalva; *Küküllő* megyében: Asszonynépe és Fugád; *Külső-Szolnok* megyében; Szelevény; *Krasznában*, Urmánd vidékén három falu, végül Iber (meghatározhatatlan helység).

A káptalan székhelyét koszorú alakban vették körül a káptalan törzs-jószágai: *Hek*, *Ség* (a mai Séga külváros), *Milona* (ettől kissé északra), *Csemperlaka* (a mai Buzsák külvárosnak a Holt-Maros felé eső részén) és *Abád* (Wiesenhaid, románul: Ibed). Alapításakor a várban valószínűleg csak azt a telket nyerte a káptalan, melyen egyháza és más épületei állottak. A várszerkezet bomlásakor a vár is a káptalan kezére került. A vár körül keletkezett Arad „városát”, melyet így (*civitas*) nevez a káptalan egy oklevele (1329), valószínűleg már az alapító- király adományozta a káptalannak. A többi oklevélben mint mezőváros (*oppidum*) fordul elő. Az egyik káptalani kiadványban (1380) említett egyik széles utcája („Középutca”) délről északra nyúlt. Ezen úgy egyezett meg a káptalan, hogy a tőle keletre (a Maros partjáig lakó jobbágyok a káptalannak, a nyugati házsorokban élők a prépostnak engedelmességesnek. Arad közelében, a várostól délnyugatra állott Szent-Péter egyháza, mégpedig már 1384-ben, „emberemlékezetet meghaladó idők óta” elhagyatva. Ezt 1384-ben, majd 1499-ben újjáépítették. Ennek helyén, a Szent-Péter tér közelében épült később az aradi gör. orth. szerb templom, talán az egykori Szent-Péter-egyház köveinek felhasználásával. A káptalan egyik régi birtokát, Mikelakát valóságos őserdő övezte. A lassan lépkedő határigazítóknak három napjába is belekerült ennek körülkerülése. Mikelakára Aradról, az említett Közép-utca északi végétől kelet felé, a Maros kanyarodásának megfelelő módon út vezetett. Ennek mindkét oldalán, a Holt-Maros zsilipje környékén a *Keszeg* nevű halászhely (piscina) és a későbbi mikelakai katonatemető helyén a *Tatárszeri* nevű mező terület el. Aradot és Mikelakát a „Marosköz” választotta el. Ennek északi részén, tövisbokrok, cserjék és gyümölcsfák közt, mezőségen át vezetett az út. Mikelaka közelében a Maros kiöntéseitől képződött *halastavak* sorakoztak egymás mellé: Talamir, Farkaslyuk, Papfürdő („Papferedew”), Onna és Szent-György-tava. Ezek partjain többnyire gyékény („herba mattarum, quae vocatur vulgo: gyeken”) és nád tenyészett. A „Marosköz”-re gyalog vagy csónakon könnyen eljuthattak a kanonokok. Az út egy részét gyümölcsfák szegélyezték.³¹ A *préposti és káptalani birtokok elválasztása* Aradon valószínűleg 1380 körül, tehát későbbben következett be, mint más káptalanoknál. Egyes jószágok ezentúl is közös kezelésben maradtak. Voltak ezentúl külön préposti, külön káptalani, továbbá préposti és káptalani közös birtokok. A jószágokat a *dékán* kezelte. Ezt a káptalan saját kebeléből abból a célból is választotta, hogy a testületet a törvény előtt képviselje és a jobbágyok közt rendet tartson. Név szerint ismerjük a következő dékánokat: *Hencz* (1269), *Pelios*

³¹ *Karácsonyi János*, Az aradi prépostság és káptalan birtokai. *Tört. Ért.*, 1890. *Balássy Ferenc*, Nyomozása az aradi káptalan birtokainak. *Magyar Sion*, IV. évf. M. 388. M. 175-9.

János (1357), Széchenyi János (1435). Alája volt rendelve a *gazdatiszt*, pl. 1329-ben Miklós. Utóbbit Becse Imre, a káptalan erőszakos szomszédja, Aradon meggyilkoltatta. A préposti és káptalani javak felosztása után (1380) a prépost és a káptalan külön gazdatisztekét tartott.³²

Közös jövedelmükhöz tartozott a közös kezelésben maradt birtokok jövedelmén kívül az egyház *sójárandsága*. Az aradi káptalan sókiváltsága még a pannonhalmi apátság sóadományozásánál is irányadó volt. Három sószállító-hajója a király sóbányáiból vámmentesen szállíthatott só.³³ A nagyobb egyházaknak, mint püspökségeknek, káptalanoknak, apátságoknak és prépostságoknak ősidőktől fogva megvolt az a kedvezményük, hogy vámmentesen sót szállíthattak a tordai és marosújvári bányákból. Ez a kiváltság természetesen csak az egyházak saját szükségleteinek kielégítését célozta. Mivel azonban a beszerzett sómennyiség a házi szükségletet sokszor messze felülmúlta, a sóárusítás pedig királyi monopólium volt, felmerült a kérdés, mi történjék e felesleges sóval? Egyrészt, hogy a kincstár ne károsuljon, másrészt, hogy az egyházaknak a sószállításból fakadt jövedelmi forrása el ne enyésszen, az egyházak kötelesek voltak a házi szükségletüket meghaladó sómennyiséget a királyi sóhivatalba beszállítani, a sótiszték megtérítették az egyházaknak a sóért fizetett összeget és ezenkívül fuvardíj címén a szállítás költségeit is. Ez a szállítás módja (vizen vagy szárazon) és a távolság mértéke szerint alakult. A vizen szállított sóért töményenkint (timinus), azaz 10 000 darabért az aradi káptalannak 25 márka járt. A tengelyen szállított só négyszer drágább volt, mert 10 000 darab kósó (lapides, zuani) szállításához legalább száz szekér volt szükséges. A tömény hajórakományak felelt meg. Tengelyen szállított 100 zuan, azaz kósó fuvardíjának egységi ára 1 márka volt. II. Endre király 1233-ban megállapította az egyes egyházak saját sószükségletét. Az Arad-vidéki monostorokra nézve ez a kérdés különös horderejű volt: a Maros mentén feküdtek, hajókkal könnyen eljuthattak Erdélybe: számbavehető fáradság nélkül hozhattak házi használatuk és népeik szükségletét meghaladó sómennyiséget.³⁴ Az említett évben, a híres beregi egyezségben az aradi káptalannak a király 2000 darab kósót helyezett kilátásba.³⁵ Habár a beregi egyezség pusztá ígéret maradt, történeti szempontból mégis felette értékes, mert a különböző sómennyiségből az egyes egyházak jelentőségére következtethetünk.

Az aradi káptalan előtt „*istenítéletek*”-et is tartottak. Kálmán király megtiltotta az istenítéleteknek máshol, mint püspökségek és nagyobb prépostságok székhelyein való foganatosítását.³⁶ Különös, hogy utóbbiak közül az országban, Budán kívül csak Arad istenítéletek székhelye. Mikor 1220 után megindult a mozgalom a várföldek visszaszerzésére, néhány békési várjobbágy Miksa nevű nemesembertől egy Kecsen nevű földet akart elvenni. Keresetüket azonban nem tudták bizonyítani és a tüzesvaspróba az aradi prépostság egyházában ellenük szólt.³⁷ Néhány év múlva (1229) Cé-

³² M. 389.

³³ *Pann.* I. 33. sz. 620.

³⁴ *Pann.* II. 187–188.

³⁵ *Mon. Strig.* I. 294. Hasonmása: *Csan. Püspökség.* I. 176.

³⁶ *Col.* I. 22.

³⁷ „*Judicio ferri candentis Orodini fuissent condemnati.*”

zár békési várparancsnok,³⁸ („hadnagy”), továbbá századosai („száznagy”) megújították a pert László királyi udvarbíró előtt, mégpedig Miska elhalálózása miatt, ennek fia, Márton ellen. A felperesek azonban nem voltak szerencsésebbek, mint jogelődjeik. Miska fia Márton *megőrizte az aradi káptalan 1222. évi oklevelét* arról, hogy a tüzesvaspróba az ő atyja javára dőlt el. Ezt az oklevelet felmutatta.³⁹ Azonkívül meg tudta nevezni a Gyula nádorispántól kimondott ítélet végrehajtóját: a Dran⁴⁰ faluból való Illés fia Óse⁴¹ poroszlót, aki a peres feleket annak idején tüzesvaspróbára Aradra utasította. E két bizonyítékkal szemben tehetetlenül állottak a felperesek László udvarbíró előtt. Ez tehát elmarasztalta őket. Ezenfelül, hogy további perpatvarkodásnak elejét vegye, mind a két peres félt Váradra rendelte. Itt a váradi káptalan feljegyezte a perbeli eljárás eredményét. Ez a feljegyzés nemcsak azt mutatja, hogy Aradon tüzesvasítéletet tartottak, hanem azt is igazolja, hogy az aradi káptalan jogosult volt bizonyító-oklevelek kiállítására. Ebből fejlődött a hiteleshelyi intézmény. A bizonyítási eljárásnál a legfontosabb szerepet a pecsét játssza. A legrégebb aradi káptalani pecsét 1269-ből maradt fenn. A káptalan védőszentjét, Szent Márton püspököt tünteti fel, bal kezében pásztorbottal, jobbával áldást osztva. Körirata: SIGILLUM CAPITULI ORODIENSIS.⁴²

Az aradi káptalan az egyházi és hiteleshelyi szolgálaton kívül iskolát, ún. *káptalani iskolát* tartott fenn. Ennek „mesterei” az olvasó- és éneklő-kanonokok és ezek segédei, az al-olvasók (sublektor) és al-éneklők (succantor) voltak. Az aradi káptalani iskola tanmenete megegyezett az akkori kor káptalani iskoláinak tanmenetével. A káptalani iskola tanárai között gyakran találunk nagyműveltségű, külföldi egyetemet látogatott férfiakat.

Az aradi káptalan is átesett mindazokon a sorscsapásokon, melyek ezt a vidéket érték. A halálos dőfést mégis, mint annyi más itteni intézménynek, a török dúlás szolgáltatta. A csanádi Szent Györgyről nevezett székeskáptalan és a Szent Üdvözítőről nevezett társaskáptalan tagjai kénytelenek voltak már Csanád első ostromakor (1550) elmenekülni. Utolsó kiadványuk 1549. VIII. 2-án kelt.⁴³ Pószakastélyi Pósa János kanonok karassói főesperes Aradra menekült, sikerült az itteni káptalanban elhelyezkednie és az olvasókanonokságot töltötte be. Azonban az aradi káptalan napjai is meg voltak számlálva. Utolsó hiteles oklevelét 1552. VI. 18-án állította ki. Újlaki Ferenc győri püspök és királyi helytartó parancsára Gyulai Gál Andrást beiktatta a Gyulai Deák István halálával a koronára szállott Zaránd megyei részirtokába. Az iktatáson Szegedi Ferenc örkanonok volt a hites bizonyosság. A vonatkozó oklevél záradékában előfordulnak: a már említett Pószakastélyi Pósa János olvasó-kanonok, Tömpösi György éneklő-kanonok, a már szintén említett Szegedi Ferenc örkanonok, továbbá Bilaki István, Pozsgai György, Erdőszentmihályi Lőrinc, Szegedi Turcsin János mes-

³⁸ „Cesar princeps erat (helyesen: *exercitus*) de Bekes.” Vö. *Karácsonyi*, Békés vm. I. 43.

³⁹ „Martinus... hoc ostendit testimonialibus literis Orodienis capituli.” (*Reg. Var.* 291.)

⁴⁰ A *Regestrum* kiadói szerint: Darány Somogy megyében. (*Reg. Var.* 291.)

⁴¹ *Reg. Var.* 291. úgylátszik, sajtóhibából: „Husii”. Az 1550. évi kiadásban „Eusij”. (Vö. id. m. 347.)

⁴² A pecsét és a vonatkozó oklevél hasonmása: Csan. püspökség. II. 48.

⁴³ A csan. püspökség. II/I. 15 158. Hasonmása: id. h. 85.

terkanonokok.⁴⁴ Amint a két csanádi káptalan Csanádról Aradra, úgy az aradi káptalan tagjai a csanádiakkal együtt Aradról valószínűleg *Gyulára* menekültek. Itt megélhetésük Maros jobb parti birtokaikból még ideig-óráig biztosítottnak látszott. Mint a gyulafehérvári káptalan követe az 1604. évi országgyűlésen jelentette: a török veszedelem elől Aradból és Csanádból Fehérvárra vitték az ország leveleit.⁴⁵ János Zsigmond említi (1569. III. 9.), hogy az egykori aradi káptalan 1550. XII. 21-én kiadott oklevelét a gyulafehérvári káptalan sekrestyéjében őrzött jegyzőkönyvéből közli.⁴⁶ Az aradi káptalan végkép megszűnván, már csak a *prépostság* marad meg. A káptalan elpusztulása után kinevezett *Kucsilics* Péter prépost iparkodott a birtokok roncseit, ahogy lehetett, megmenteni, vagy legalábbis a végső pusztulást késleltetni. Felettes egyházi hatóságai is támogatták ebben. Nyitrai főesperes volt, midőn az aradi prépostságot elnyerte. E kinevezéshez elmulasztotta az esztergomi érsek megerősítését kieszközölni. Ez kitűnt, midőn Oláh Miklós érsek Nagyszombatba (1557. VI. 10-re) megidézte a joghatósága alá tartozó apátokat és prépostokat javadalmuk igazolására. Kiderült továbbá, hogy két összeférhetetlen (incompatibilis) javadalmat bírt (főesperességet és prépostságot) és ezért jog szerint mindkettőt el kellett volna veszítenie. A bíróság azonban tekintettel arra, hogy az aradi prépostság javainak nagyobb része idegen kézben volt és a még meglevő birtokok megmentése céljából a prépostságot nem célszerű üresedésben hagyni, utasította a prépostot, hogy kérje az esztergomi érsek megerősítését. *Kucsilics* még ez év augusztus 12-én letette az esküt az érsek kezébe és szokás szerint beiktattatott.⁴⁷

Az aradi káptalan *erdélyi* javait már 1542-ben *Horváth Mihály* diódi várnagy akarta magához ragadni. A káptalan kérésére Izabella királyné ettől őt eltiltotta. Ennek azonban úgy látszik az akkori zavaros időkben nem volt foganatja és *Horváth Mihály* a káptalan Torda megyei jószágait saját kezére kerftette. A tordai országgyűlés (1544. VIII. 1.) elrendelte, hogy *Horváth Mihály* szolgálta ki az aradi káptalan jószágait.⁴⁸

A törökök fokozatos terjeszkedésével egyre tünedezett a remény az aradi káptalan visszaállítására. Ez arra készítette a királyt, hogy a káptalannak a török hódoltság területén kívül eső birtokait világiaknak adományozza. Amint *Horváth Mihály* diódi várnagnak az aradi káptalan erdélyi birtokait, úgy *Horváth Marinics*

⁴⁴ Teljes szövege: *Stifte*, Oklevéltár 65. sz. 294–296. l.

⁴⁵ *Tört. Adattár*, I. 430.

⁴⁶ „Qui quidem conservatores et requisitores praefatarum literalium instrumentorum mandatis nostris per omnia ut tenemur satis facientes universas literas et quaeque literalia instrumenta, nec non registra, matricas, et cuncta originalia, transumpta literalium in sacristia sive conservatorio dictae ecclesie Albensis more solito reposita, et locata diligenter requisivissent et investigassent, nihilominus inter eadem in quodam prothocollo capituli olim ecclesiae Orodienis quondam signaturam factum praedictum tangentes et concernentes reinvenissent, tali sub tenore...” (*Szörény*, III. p. 372, nr. 255.)

⁴⁷ *Péterffy Carolus*, *Sacra concilia in regno Hungariae celebrata*. Posonii, 1741, II. 32.

⁴⁸ „universa bona et iura possessionaria capituli et canonicorum Orodienis, tam in Orodienis, quam in aliis comitatibus habita, ad ipsos scilicet praecise pertinentia, stimul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, quovis nominis vocabulo vocitatis ad eadem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus.” (*Das Tschanad-Temesvarer Bistum waehrend der Türkenherrschaft*. Dülmen i. W. 1938, 265.)

Ferencnek a káptalan egyéb jószágait sikerült elnyernie. Ferdinánd királytól (1556. III. 10.) adománylevelet eszközölt ki az aradi káptalannak Arad és a többi vármegyékben fekvő valamennyi birtokaira,⁴⁹ kivéve azokat a jószágokat, melyek az aradi prépostsághoz tartoznak,⁵⁰ mindaddig, míg Horváth Ferenc Gyulán teljesít szolgálatot, az aradi káptalan visszaállításaig, illetve „a felség tetszéséig”.⁵¹ Lehet, hogy az uralkodó ezt az adományt visszavonta. Azonban Horváthnak sikerült Kucsilics Péter aradi préposttól fokozatosan kieszközölnie nemcsak a káptalani, hanem a prépostsági birtokok bérletét. Prépostságában elődje, Draskovics György püspök ajánlatára és Kerecsényi László főkapitány kérésére (1562. IX. 5.) ideiglenes használatra átengedte Horváth Ferenc gyulai kapitánynak Papokfejáregyháza nevű faluját⁵² „minden jövedelmével és borárultatásával csak addig, míg kapitány uram Kerecsény uram önnagysága itt leszen Gyulán”.⁵³ Minthogy a káptalan Borosmegyer, Nagy- és Kisbárd nevű birtokait a világosi⁵⁴ és pankotai⁵⁵ várhoz csatolták, Kucsilics prépost, Miksa királytól parancslevelet eszközölt ki⁵⁶ ezek visszadására. Borosmegyer Borosjenő vidékén, a két Bárd (a mai Bárd)⁵⁷ helyén feküdt, nem messze Butyintól. Kisbárd ekkor már elpusztult ugyan,⁵⁸ de Kucsilics fenntartotta jogát e helységre. Határát Losonczi István Pozsonyban tartózkodó özvegye bírta. Ezért Oláh Miklós érsek a királyi parancsot kézbesítés végett megküldte a pozsonyi káptalannak. A káptalan ezt Varasdi Miklós kanonok útján Losonczi özvegyéhez juttatta.⁵⁹ Esztendő múlva⁶⁰ Kucsilics aradi prépost a birtokában tartott valamennyi prépostsági és káptalani jószágokat, százötven forintért bérbe adta ugyancsak Horváth Ferencnek. „Az faluknak neve, kiket prépost uram őkegyelme adott Ferencz uramnak ezek: Arad, Mikelaka,⁶¹ Papokséggy,⁶²

⁴⁹ Marinics Ferencet Nagy Horváthnak, Petropolyai Horváthnak vagy egyszerűen Horváth Ferencnek, Mirinics Ferencnek hívták. (*Karácsonyi*, Békés vm. I. 129.)

⁵⁰ „exceptis bonis et possessionibus ac iuribus possessionariis, quae ad praeposituram Orodiensem seorsim pertinent et etiam ea parte portione, quae ex bonis capituli ad eandem praeposituram de iure spectant.” Id. h.

⁵¹ „durante suae Maiestatis beneplacito et interim donec aliter de iisdem bonis canonicorum sua Maiestas statuerit, eoque reformato et per meliora ac pacatiora tempora in pristinum statum redacto capitulo iisdem capitularibus et canonicis, aut alteri cuidam remittenda et restituenda commiserint, deinde tamdiu saltem donec idem Franciscus Horvath isthic Gyulae in servitiis nostris versatur, pro se possidere, tenere et proventus illorum in sustentationem sui percipere possit.” Id. h.

⁵² Mikelakától északra feküdt. A Mercy-féle térképen „Firkias”-ra ferdtve.

⁵³ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 71. sz. 97–98.

⁵⁴ Világosvára a Báthoryak kezén volt.

⁵⁵ Pankotavárát Guthi Országkristóf és özv. Losonczy Istvánné Petrovinai Pekry Anna bírta.

⁵⁶ Báthory Endre Szatmár és Szabolcs vármegyei főispán, országbíró és királyi tanácsoshoz, továbbá Báthori Miklóshoz, Guthi Országkristófhhoz és Losonczy özvegyéhez.

⁵⁷ E helység neve éppoly változáson ment keresztül, mint Miháld-Mehádia, Papd-Bobda, Ivánd-Ivánda. (*Tört. Ért.* 1890. 83.)

⁵⁸ A Földvár-összeírásban: „Kys-Bárd capituli Orodienensis deserta”. (*Tört. Adattár*, I. 331.)

⁵⁹ *Tört. Ért.* 1890, 85.

⁶⁰ 1564. augusztus 7.

⁶¹ *Mikelaga*, most *Mikalaka*.

⁶² *Papokségi*, Arad mellett. Lehet, hogy a mai *Séga*-pusztán feküdt.

Wred, Novak,⁶³ Apácza, Zenthgyergy,⁶⁴ Zent Iwan,⁶⁵ Chyot,⁶⁶ Bathya,⁶⁷ Kysber,⁶⁸ Papokfeyereghaza,⁶⁹ Kwrtha, Feyereghazban⁷⁰ porcio, Kebermes,⁷¹ Manthoroslaka,⁷² Gyulavarsanba⁷³ porcio, Ellesen⁷⁴ porcio, Zelewent porcio, Balwanus,⁷⁵ Wokynocz, Radymynocz, Deseöghwacz,⁷⁶ Felső Achwa, Alsó Achwa”. Azokra a jószágokra, melyek a szerződés keltekor nem voltak a prépost birtokában, mint Borosmegyerre, a szerződés nem terjedt ki.⁷⁷ „És valamедdig az háború idő leszen, addig minden esztendőben erre Ferencz uram ez (százötven forint) fizetésre köteles legyen, *hogyha az idő megjobbul* és prépost uram ő maga akarja az ő prépostságát bírnia, fél esztendővel előbb tartoznék Ferencz uramnak tudomására adni, hogy Ferencz uram is tudja az ő majorságának gondját viselni.”⁷⁸ *Azonban Gyula várának elestével* (1566. VIII. 30.) az aradi káptalan és prépostság minden java bitang jószággá lett. Több Maros menti egyházi javadalom már előbb megszűnt. Azzal akarta az Apostoli Szentszék a török betörésektől sokat szenvedett csanádi püspökség életét meghosszabbítani, hogy a Szent Gellértől alapított csanádi bencésapátságot és a zircinél is ősbib, egresi ciszterci monostor jószágait bekebelezte a püspöki javadalomba. Ezután került a sor a bulcsi bencésapátságra. A monostor pusztulásakor javait eleinte az aradi prépostra, mint kommandator-apátra bízták, majd jószágait (1496. VIII. 13.) véglegesen az aradi prépost és káptalan birtokállományához csatolták. Az Arad vidéki bizerei bencésapátságnak Bánmonostori Mihály aradi főesperes lett kommandator-apátja.⁷⁹ Legtovább állott ellen az aradi társaskáptalan, majd ennek megszűnése után az aradi prépostság. De ez sem kerülhette el az enyészetet. Szintén teljesen elpusztult.

⁶³ Novák, Zábrány és Guttenbrunn közt feküdt, 1566-ban elpusztult.

⁶⁴ Szentgyörgy, Arad mellett Mandorlak és Glogovác közt.

⁶⁵ Szentiván, Glogovácztól keletre.

⁶⁶ Csolt. A mai Csicsér és Mondorlak közt a Maros egyik ágát ma is csolti ágnak hívják.

⁶⁷ Báthya-Báthya-Bácsa Mondorlak vidékén feküdt.

⁶⁸ Kiskér, Engelsbrun (Kisfalud) mellett feküdt.

⁶⁹ Papokfejelegyháza. Vö. 52. jz.

⁷⁰ Kurtafejelegyháza, Kurtics.

⁷¹ Kevermes.

⁷² Monostoroslaka, rövidítve Monostorlaka, vagy még rövidebben: Montorlaka. azaz Mondorlak, Glogovác mellett. Névváltoztatására vö. Zádorlaka-Zádorlak, Mácsalaka-Máslak, Pálülése-Paulis, Keve-Kuwin, Közönd-Kiszindia. (Tört. Ért. 1890, 165.)

⁷³ Gyulavarsány.

⁷⁴ Illyés, a mai Alios.

⁷⁵ Bálványos, Mikelakától keletre.

⁷⁶ Dezsőgubacz, Lippa mellett. (Karácsonyi János, Az aradi prépostság és káptalan birtokai. Tört. Ért. 1890.)

⁷⁷ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 78. sz. 103–104.

⁷⁸ „Ehoz Ferencz uram egy jó parypath zep granathnyeregewel, feketewel, es egy zep feyer zeonyegeth adoth neky ayandékon én eleottem, és az menny bwzaya, árpáya, kewlese, és egyeb elese volna prépost wramnak, az ew arady prepostságába és captolomsagaba, theawaly eztedoebely, ezt mindenestwl ewthwen forython adta el Ferencz wramnak, kynek az hwzon ewth forynthath azonnal megh adtha Ferenc wram prepost wramnak, es prepost wram fel weotte.” Id. h.

⁷⁹ Az aradi főesperesek napjai is meg voltak számlálva. Ő volt az utolsó aradi főesperes a török hódoltság előtti korból. Vö. Csan. püspökség. II/I. 60.

KÖNYVISMERTETÉSEK

RITTER, GERHARD

GESCHICHTE ALS BILDUNGSMACHT

Stuttgart 1947, Deutsche Verlagsanstalt, II. kiad. 77 l. 8°. – (Der Deutsche Spiegel, 6. Bd.)

R. a freiburgi egyetem tanára, a késői skolasztika, Luther, Nagy Frigyes, Stein és Bismarck kutatója, e tanulmányban megrajzolja a történelemnek, mint közvélemény- és társadalomformáló erőnek feladatát a jövőendő Németországban.

A történelem formáló ereje rendkívül problematikus. Az anyag tanulmányozása nagyon sokrétű tudást igényel. Összefüggések megragadása nélkül a történelem könnyen régiségek halmazává válik. Ha viszont az összefüggéseket erőszakoljuk, a felületes levegőbe konstruálás veszélye fenyeget, és így hamis tájékozódást nyújt. – A história jellemfejlesztő szerepét is vitatják. Mivel a történelem minden kort saját értékrendszerével kíván mérni, ezen váltakozó értékmérőjével – sokak szerint – nem képesít igazán biztos ítéletre. – A történelem további feladata az állampolgári nevelés is. Nemzeti öntudatot kialakítani történelemtanítás nélkül nem lehet.

Ezen nehézségek ellenére a történelem mégis nélkülözhetetlen a társadalom formálásában. A történelem anyaga ad beilleszkedést és eligazodást a szociális valóságban: a társadalomban, az államban és az államok egymáshoz való kapcsolatában. Ennek az eligazodásnak, beilleszkedésnek nem szabad csak a saját társadalmunkra vagy államunkra leszűkítenie. Ezt a mesterséges korlátozást és leszűkítést végezte a hitleri történelemszemlélet.

Igaz ugyan, hogy a történelem értékmérője relatív, de az események motívumainak erkölcsi mérlegelésére tanít. Az ilyen történelem nem nevelhet helyeslőket és tapsolókat, hanem ellenkezőleg, bevallja saját népének hibáit és nem tolja félre önzően mások igényeit.

Kétségtelen, hogy az állampolgári neveléshez a történelem elengedhetetlen. A politikai nevelés azonban határozott célfogalommal dolgozik és a múltat is ezen cél alapján mérlegeli, ha kell, formálja, idomítja. A hitleri Németország céljainak megvalósítása érdekében a történelemből kiemelte a nagyfrigyesi hagyományt, a porosz államszemléletet, a faj jelentőségét, a „Herrenvolk” és az „élettér” fogalmát. Azt hangoztatta, hogy ő ezen fogalmaknak és gondolatoknak hordozója, továbbvivője és megvalósítója. Kritika nélkül ilyen gondolatokat a történelemből kielemezni nem lehet. Az állampolgári nevelés legfőbb feladata tehát történelemmel kritikára nevelni.

A német történelem politikai nevelőfeladatát alkotja elsősorban a német nacionalizmus fejlődésének vizsgálata. Ez a nacionalizmus a Napóleon elleni szabadságharc idején alakult ki. Ellenségnek tekintette azonban Franciaországot szükségtelenül még a Napóleon utáni időkben is. Majd mikor a német nacionalizmus növekedett és „pángermán”, „Allddeutsch” alakját vette fel, ellenfélnek tekintette és ellenséggé tette Angliát is. A német nacionalizmus hitleri formája pedig az „élettér” hangoztatásával a kelet- és délkelet-európai népek, elsősorban a szlávok ellenséges érzületét vívta ki maga ellen. A német történelemkutatásnak és közvéleményformálásnak elsődrendű feladata annak megállapítása, hogy ez a német nacionalizmus hogyan és mikor tévedt helytelen útra, vette fel önző, mértéktelen és kíméletlen vonásait.

További feladat, hogy a történelemkutatás megszabadítsa Nagy Frigyeset, a porosz állameszmét, Bismarckot és a második birodalom arculatát azoktól a hamis vonásoktól, amelyeket ezekre a nácizmus és a már azt megelőző túlzó nacionalizmus ráaggatott.

A német közvélemény hajlamos arra, hogy a nácizmust, sőt az egész német történelem utolsó három századát egy nagyszerű lendület és emelkedés tragikus és egyben érthetetlen letörésének tartsa. A külföld és otthon a kevesek ugyanezt a korszakot úgy tekintik viszont, mint amelyben a németiség a hatalmi politika veszélyes és szándékos útjára tévedt és elhírbázta irányát, R. e két szemlélet közt keresi az utat, nem fogadva el sem egyik, sem másik álláspontot. Gondolatmenete bátor kritika a német közvélemény, a német

történettudomány és a német gondolkodás utolsó három százada felett. Szemlélete beleilleszti a német történetet – letérve az eddigi öntelt állásponttól – a szomszédos népek történeti fejlődésébe. Ez munkájának, illetve a benne lefektetett irányelveknek érdeme és ezért fogadta megértéssel és elismeréssel a külföldi történettudomány. Újszerű még történetfilozófiailag a történelmi folyamat bipoláris és komplementáris fel-fogása.

Ruzsás Lajos (Pécs)

HALAGA, ONDREJ H.

SLVOANSKE OSIDLENIE POTISIA A VYCHODOSLOVENSKI GRECKOKATOLICI.

A Tisza-vidék szláv települései és a kelet-szlovákiai görögkatolikusok. Košice 1947, 135 l. 8É. – (Práce Historického odboru „Svojiny“ Vychodoslovenského kultúrneho spolku. I.)

A keleti szlovákok kérdésével már sok tudós foglalkozott. A kutatók elsősorban az idegen nemzetek fiai közül kerültek ki. Az előttünk lévő könyv szerzője ez esetben a keleti szlovák értelmiség köreiből való, s munkája épp ezért fokozottabb figyelmet érdemel.

A munka tárgya: a Tisza-vidék településtörténete és a keleti szlovák görögkatolikusok kérdése. H. fejtegetése a következőkben foglalható össze: a Tisza-vidék keleti szlovák történeti föld, keleti szlovák történeti fejedelemségekkel, őslakos keleti szlovák néppel eredeti „Slovjak” törzsi névvel és történeti görög-szláv (cyril-metódi) egyházzal. A továbbiakban H. a „Slovjak”-, „Rusnak”-kérdéssel foglalkozik. Azt bizonyítja, hogy a „Rusnak” („Ruthenus”) ma éppúgy, mint a középkorban „görög-szertartású Slovjak”-ot jelent és nem rutén nemzetiségű.

Szerintünk H. egyik tétele sem tekinthető igazoltnak, illetve tisztázottnak. H. a könyvét történeti monográfiának nevezi. Tárgya szerint pontosabban népiség- és településtörténeti kérdéseket tárgyal. Az ilyen tárgyú munkának van már pontosan meghatározott módszere, ezt azonban, H. könyvében nem találjuk meg. Másrészt, noha H. az előszóban könyvét a keleti szlovák területre vonatkozó irodalomban való tájékozódás céljára alkalmas segédesszköznek minősíti, részünkről hiányoljuk e területre vonatkozó teljesebb magyar irodalom elmaradását.

Főbb érvei közül nem fogadhatjuk el a következőket: a Tisza-vidék lakosságával kapcsolatban H.-nak az az állítása, hogy a szlovákok a Tisza-vidéken már a dák kortól kezdve felbukkannának, továbbá, hogy a „Pathissus” a tiszavidéki szlávok emlékéit tükrözné vissza, semmivel sem igazolható határozottan. Hasonlóképp a rómaiak romanizált népei semmiképp sem bizonyítékai az erdélyi románok őslakosságának. Másrészről viszont a „Reuss” („Orosz”) és az „orosiensis” nem a dákok emlékéit őrzi, hanem az elsőknek a magyar megfelelő „orosz”, azaz „rutén”, a másik pedig valószínűleg tévesen áll (Várad-) Olasi helyett. Nem meggyőző H.-nak az a fejtegetése sem, mintha a „Ruthenus” középkori jelentése elsősorban „szláv szertartású” lenne.

A tiszavidéki görög szertartású egyházzal kapcsolatban megjegyezzük, hogy Agathon nem a tiszavidéki, hanem a bolgáriai (mai szerbiai) Morava folyóról elnevezett Moravának volt a püspöke. Az pedig, hogy Cyrill és Metód, valamint tanítványai is a Tisza-vidéken működtek volna, eddigi ismereteink alapján nem látszik igazolt feltevésnek. Először is a Prágai Töredékek nem keleti szlovák, hanem cseh nyelvi jellegűek, másrészt meg a Cyrill és Metód fordításában található „hej” szócska semmit sem bizonyít, hisz végeredményben nincs szlovák nyelvtörténeti szótárunk. A „ritum Grecorum” és a „cum monachis grecis” ugyan görög szertartású, de ugyanakkor görögnyelvű szerzeteseket is jelenthet. A „szepesi cyril nyelvemlék”, mint a középbolgar eredetű szerb átírata is épp azt bizonyítja, hogy idegen eredetű, továbbá, hogy nem is otthoni (keleti szlovák) használatra készült.

H. felújítja a tiszavidéki erős, ez esetben keleti szlovák fejedelemségek elméletét. Mint Knieza azt bizonyítja, a honfoglaláskor itt talált szlovákok aligha jutottak el a nemzeti szervezeten túl. Nem látjuk bebizonyítottan továbbá, miért helyezük az „Abodriti-Praedenecenti”-ket a „Siansko” (a Sajó és az Ung folyó közt elterülő rész) területére. A „Merehani” és az „Alsó Morava sem a „Slansko” területén, nem is a Dunától északra terült el, mert e nevek a szerbiai Morava folyó vidékén lakó népet jelentik. Éppúgy a tiszavidéki „Marout, Maróc...” helynevek sem szükségszerűen a „moravai (moravici)” emléket őrzik a honfoglalók által itt talált „még megőrzött szlovák falvak” neveiben. A Zemplén megyei Muroviani helység-

névnek aztán végképp semmi köze a tiszavidéki Moravához. – H. a mai keleti szlovákok és a honfoglalás előtti szlávok megzaktás nélküli folytonosságát vallja a Felső-Tisza (Bodrog) vidékén Kniezsára hivatkozva és Moór Elemért idézve, az egész Tisza-vidék honfoglalás előtti nyelvét, beleértve Erdélyt is, keleti szlováknak minősíti. H. elsősorban is erősen általánosít. Másodszor azt kell mondanunk, hogy nem idéz teljesen. Kniezsa adatait a Bodrog völgyére vonatkozóan kiegészíthetjük azzal, hogy ezen a területen a mai keleti szlovák lakosság nem a honfoglalás előtti szláv lakosságnak az egyenes folytatója, mert különben éppen a három X. század előtti helynév közül kettő, Zemplén és Szürnyeg a szomszédos keleti szlovák lakosság nevében „Zempl'in” és „Sirnek”-nek hangzana (ma „Zempl'in” és „Sirnek”). Találunk ezenkívül több olyan nyomot is, amely az ottani szlovákság későbbi nyomaira vall. Vö. például a megőrzött „Garan, Gercel”, Meglišov; Hardišce, Pozdišouce helységneveknek helyesen „Hradlišce, Pozdišouce”-nek kellene hangzania. Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy e területnek sok olyan magyar eredetű helyneve van, amelyet a szlovákok is átvettek. – Az eddigi fejtegetésünk tehát arra akar rámutatni, hogy még a H. által a „keleti szlovákok betelepülési magvának” jelzett zempléni területén is sok nem tisztázott kérdés van. – Harmadszor pedig H. nem következetes. Mert míg az eddig tárgyalt területre vonatkozólag elfogadja Kniezsa magyarázatait, a Szamos, Kőrös és a Maros-menti szlovákokról Kniezsának azon meghatározása helyett, hogy tudniillik a magyarság „tót”-nak nevezte ugyan e szlávokat, de Kniezsa nem mondja ki, hogy ezek keleti szlovákok is voltak, már Moór Elemér fejtegetéseit fogadja el. Noha épp Moórnak e munkájáról mondja ki Kniezsa ugyan e művében, hogy Moór munkája igen sok kétes, sőt helytelen névmagyarázatot is tartalmaz. (Mint Kniezsa azt egy másik munkájában kifejti, a „Tót” helynevek csupán általában szlávokat jelentettek.) Ugyancsak Kniezsa eredményei alapján el kell vetnünk H.-nak azt a nézetét is, mintha a honfoglalás előtti szlávok (H. szerint keleti szlovákok) a Tisza-vidéken nagyszámúak lettek volna.

Szerintünk nem tisztázott még a H. által bizonyos megszorítással felállított tétel sem: „Valachi-Rutheni” és „valach/rusnak”=szlovák népességű. Nem történtek meg még ugyanis e területre a szükséges adatgyűjtések a valachokra, ruténekre és a keleti szlávokra vonatkozóan, másrészt még nem történtek meg e kérdéseknek területenkénti módszeres történeti feldolgozása sem. Nem látjuk tisztázottnak tehát végeredményben a „Slovjak-rusnak-valach” kérdést sem. Pontos szöföldrajzi és szöszociológiai levettésre lenne szükségünk, másrészt meg nyelvtörténeti kutatásra ahhoz, hogy egymáshoz való viszonyukat megállapíthassuk.

A H.-nak itt ismertetett fejtegetései nem teljesen ismeretlenek előttünk a cseh és szlovák irodalomból, azonban H. érveit az eddigiektől eltérően jellegzetesen keleti szlovák szemzőgből csoportosította. Mi ezzel szemben nem tettünk lényegében semmi egyebet, mint hogy a magyar tudomány erre a kérdésre vonatkozó eredményeit összegeztük. Általában véve jellemző a szlovák tudományos munkásokra, hogy a magyar vonatkozású kérdésekben vagy egyáltalán, vagy csak alig valamit foglalkoznak a magyar szakirodalom eredményeivel. Már csak a módszeresség szempontjából is helytelen eljárás ez.

Mint azt H. is mondja, az általa tárgyalt kérdéskör még nem zárult le kutatásaival, s ez a könyve is csak egy részletesebb művének az előmunkálata. Jelen könyve tanúskodik arról a figyelemről, amellyel témakörével foglalkozott, s ez biztosít minket arról, hogy az ígért munkája nagyban bővíti majd ismereteinket.

Király Péter

JAKÓ ZSIGMOND

ADATOK A DÉZSMA FEJEDelemségKORI ADMINISZTRÁCIÓJÁHOZ

Kolozsvár 1945, Erdélyi Tudományos Intézet, 85 l. 8°. – (Erdélyi Történelmi Adatok. V. 2.)

Minden kutatónál, aki újszerű vagy még kevésbé használt és kiértékelt forrásanyagot von kutatási körébe, szükségszerűen jelentkezik a kérdés: milyen volt az élete, szervezete és ügymenete annak az intézménynek vagy hivatali szervnek, mely a forrásanyagot kitermelte, következésképp milyen vonatkozásban s milyen mértékben kell megmaradt történeti vonatkozású irataival szemben kritikát gyakorolni azok felhasználásánál és értékelésénél? Jakó előtt a fejedelemség területén termelődött dézsma-forrásanyag kapcsán merült fel e probléma s látván az anyag nagy, eddig alig méltatott értékét, a kérdést nem kerüli meg, hanem a tőle megszokott határozottsággal és tisztánlátással megoldásához fog. Ennek eredményeként született meg

jelen kiadványa azzal a céllal, hogy a dézsma kezelését Erdélyben iratokon keresztül világítsa meg s teljes egészükben közölt darabokkal jellemezze az adminisztráció kapcsán keletkezett anyag természetét és kijelölje hasznosíthatóságának területét. Minthogy a dézsma kezeléséről külön nagyobb tanulmányt ígér, itt csak rövid bevezetésben elemzi az adminisztrációs szervek működését, a fennmaradt iratok forrásértékét s azok levéltári kezelését, illetve provenienciáját: a füzet túlnyomó részét az 1529–1674. évekből származó 25 darab teljes szövegében közölt különböző természetű irat: dézsmabérbeadási, s dézsmaadományozási okmány, árenda-nyugták, dézsmamentességek, tanúvallatás dézsmaügyekben, dézsmaperek stb. foglalják el. Közöttük kétségkívül legértékesebb az a jegyzék s elszámolás, mely 1587–89-ből az erdélyi megyék s Aranyosszék területét öleli fel, felsorolva az összes falvakat, azok tulajdonosait s a falvakra, illetve részbirtokokra eső árenda összegét. Valóságos helynévtára s birtokosnévsora ez az elszámolás Erdélynek a XVI. század végéről: benne előttünk áll a hét erdélyi megye és Aranyosszék akkori történeti földrajzi keresztmetszete, Jakó kitűnő földrajzi és falutörténeti jegyzetei pedig szemléltetik a századok folyamán bekövetkezett pusztulást. A közölt többi iratok is sok szempontból hasznosak, így a gazdálkodás formáira, a dézsma árendájának nagyságára, a dézsmamentességekre s azok okaira, a falvak nagyságára, a dézsmajövedelem felhasználására s az egyháztörténetre tartalmaznak eddig ismeretlen, illetve fel nem használt adatokat. A kiadás betűhív, tehát az 1582. évvel kezdődő magyaryelvű szövegeket a nyelvészek jól használhatják. A mintaszerű kiadvány példa arra, hogyan lehet és kell a nagy átfogó célú kutatások közben felmerülő részletproblémákat külön részlettanulmány keretében eredményesen tisztázni.

Ila Bálint

HUSZÁR, LOUIS

ATTILA DANS LA NUMISMATIQUE

Budapest 1947, Magyar Numizmatikai Társulat, 40 l., 6 l., 8°. – (Moneta Prisca, Dir.: L. Huszár, No.: 1.)

A nagymúltú magyar pénztörténeti és éremművészeti irodalom új kiadványsorozattal gazdagodott, melyet a példás működésű Társulat indított meg. A Közlöny mellett, mely elsősorban magyar vonatkozású értekezéseket tartalmaz, a Moneta Prisca az egyetemes éremtani kutatások közzétételére van hivatva, és idegen nyelven jelenik meg. Az első füzet a szerkesztőnek a magyar és az egyetemes numizmatikai és kultúrhistóriai érdekeket szerencsésen egyesítő tanulmányát közli. Attila képzeletbeli arcát és alakját ábrázoló érmek gazdag anyaga, a másolatok és változatok, melyeket a nyomtatványok érem-minta után készült metszetei tesznek teljessé, a reneszánsztól a múlt század közepéig tanúskodnak az egész Európát rettegésben tartó hun király történetiből mondaivá vált alakja iránti állandó érdeklődésről. Szerző szignatúrák és dátumok hiányában, a metszetekkel való összevetéssel és a stíluskritika mértéktartó alkalmazásával határozza meg a különböző darabok helyét és idejét és választja szét az olasz és a német érmek csoportjait. Az Itáliában készült érmek a Jordanes-féle Attila-fogalomnak megfelelően, a faunus ficarius értelmében ábrázolják a szarvas és kutyafülű hunt, elsőnek egy a XV. század második felében Észak-Itáliában nyilván faun-képnek készült és Attila bevéselt nevével ellátott ovális érem. E típus legnépszerűbbé vált és legtöbbször másolt fajtája az, melynek hátlapján Aquileia városképe van. Később a figura grotesksége egyre enyhül, sőt hősivé alakul át. Az Alpeseken túl készült érmek a Nibelung-ének Attila-fogalmának megfelelően sosem távolodnak el a méltóságteljes uralkodó típusától. Szerzőnek az Attila-ikonográfiára jelentős megállapítása, hogy még az ambrasi portré-gyűjteménybe sem az ott oly sok analóg esettől feltételezhető Jovius-féle olasz faun-típus került, hanem a Faffael-féle, mely az északi hagyományhoz lényegében hasonló felfogású hősi alakot hozott. A német érmek egyikének (XVII. század, 13. szám) hátlapján kezében ostort tartó aggastyán képe szerepel, melyet a magyarázók hol az éhségnek és a pestisnek, hol magának Attilának, hol az ő erőszakos és zsarnoki mivoltának képeként fognak fel. E problematikus allegória ikonográfiai megfejtésével módunkban van szolgálni: a reneszánsz-barokk ikonográfiában az ostort (esetleg villámot is) tartó aggastyán képe az „Isten ostroma” ábrázolása, általában Isten haragjává, mely mint az ostrom sűjt le a megátalkodott bűnös emberre, mint az Ripa Iconológiájának idevonatkozó illusztrációja (Sienai, 1613-i kiadás, 247. lapján) mutatja.* A XIX. századi érmek, melyek nagyrészt magyar eredetűek, a korszerű nemzeti romanti-

* Így e jelkép alkalmazása az Attila-érem hátlapján magyarázatot nyer.

ka termékei és Nádasy Mauzóleumának király-képeire, a magyar ikonográfia még explikációra váró fontos típusaira mennek vissza. Az Attilával kapcsolatba került egyéb érememlékekkel foglalkozó téves feltevések kritikája fejezi be a gazdag illusztrációs anyagú tanulmányt. Szerző a téma körébe tartozó érememlékek teljes leírásával és kiértékelésével, továbbá az európai művelődés- és művészettörténeti fejlődés kereteibe való behelyezésével, lényegre szorítkozó előadásában az egyetemes numizmatikai kutatás fontos feladatát végezte el, és értékes eredményeket szolgáltatott a rokon történeti területek számára is.

Vayer Lajos

LÁSZLÓ GYULA

A NÉPVÁNDORLÁS LOVASNÉPEINEK ŐSVALLÁSA

Kolozsvár 1946, Erdélyi Tudományos Intézet, 45 l. 8°.

A népvándorlás történetének kutatója számára jól ismertek azok a nehézségek, amelyeket az e korra vonatkozó frásos forrásanyag rejt magában, A fennmaradt görög és latin nyelvű források meglehetősen szűkszavúak és többnyire annyira egyoldalúak, hogy a népvándorlás lovasnépeinek életét csak igen töredékesen ismerhetjük meg belőlük. Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban hatalmas új forrásanyagot tártak fel a történetkutatók számára. A népvándorlás lovasnépeinek régészeti leletanyagát sikerül világosan meghatározni és szétválasztani egymástól s a helyesen kiértékelt régészeti anyag komoly lehetőségeket nyújt az frásos források kiegészítésére és hézagaik pótlására. Éppen ezen a területen ért el figyelemreméltó és értékes eredményeket L. azáltal, hogy az önmagukban sokszor nem világos rendeltetésű lelettárgyakat és nehezen értelmező temetkezési szokásokat széles, összehasonlító néprajzi anyag összefüggésébe állította s ilyen módon a népvándorlás lovasnépeiről alkotott képet több fontos vonással egészítette ki.

Ebben a könyvében a sokat ígérő cím keretében voltaképpen az avarok világképével s annak ősi gyökereivel foglalkozik. Kiindulópontja itt is egy lelettárgy: a mokrini avarkori temető 8. sírjában talált csont-henger, amelyet bekarcolt rajz díszít. A rajz a következő: alul nagyjából hét merőleges vonallal tagolt domb, fölülte állványszerű tömb, amelyen ismét kisebb domb van, azon pedig vastagtörzsű kilencágú fa. Ez tekinthető a rajz tengelyének. Ettől jobbra és balra különböző állatok vannak, és pedig nagyobb részük a tengelynek háttal és vele párhuzamosan, kettő pedig a tengelyre merőlegesen helyezkedik el. L. szerint a mokrini sírban megfigyelt temetkezési mód (a részleges lovastemetkezés) és a lelettárgyak egy része (a csontveretes öv, a szélesfejű csontsijlemezek, a nyakban talált gyöngyszem) Belső-Ázsia felé utat. Ezen az alapon azt tartja, hogy a rajzon szereplő állatok (szakemberek meghatározása szerint, vadkecske, macskafajta ragadozó, steppei róka) az Altaji-hegység állatvilágát ábrázolják. A rajz technikáját elemezve, valószínűnek tartja, hogy annak eredeti fogalmazásában az állatok a fa mellett egymás fölött emeletesen helyezkedhettek el. Az így értelmezett mokrini ábrázolást azután kapcsolatba hozza a Man-i kőkeresztekkel és az altaji népek sámándobjainak rajzaival és utóbbiakat elemezve, arra az eredményre jut, hogy a mokrini rajz a sámándobokéhoz hasonlóan világábrázolás. Így a rajz középpontjában álló ábrázolásban a világhegyet, világoszlopot és világfát látja, a körülötte levő állatok pedig szerinte azt mutatják, hogy az életfa az avarok számára még minden élet szülőanyját jelentette.

Eddig nagyjában szilárd talajon mozognak L. fejtegetései és következtetései, ámbar bizonytalan pont akad így is elég. Az általa erősen hangsúlyozott keleti kapcsolatok ugyanis egyáltalán nem tekinthetők bizonyítottaknak s nem lehet sokat építeni az állatok meghatározására sem. Nem valószínű azután a mokrini rajz és az altaji ábrázolások (sámándobok, sziklarajzok) közt általa feltett közvetlen kapcsolat sem, mert utóbbiakat önmagukban is inkább csak az ábrázolás tárgyának azonossága köti össze. Ezeknek a részletekben felmerülő bizonytalanságoknak ellenére annyi mindenesetre lehetségesnek látszik, hogy a mokrini rajz világképábrázolás s így az avarok primitív mitikus világképét ismerhetjük meg bizonyos mértékben belőle.

L. azonban ennél az eredménynél nem áll meg, hanem megkísérelti ennek a mitikus világképnek legősibb gyökereit is megtalálni. Felfogása szerint az életfa régebben még „nem fa, hanem asszony, minden élet anyja” volt. Ez az ősi istenasszony viszont az ázsiai népeknél állatformában, elsősorban szarvasüdő alakjában élt és a totemhittel kapcsolatban alakja a csodaszarvas-mondában csapódott le. Utóbbi gondolatkörben véli a mokrini rajz értelmét is megtalálni és ezen az alapon felteszi, hogy a csodaszarvas-mondát az avarok

is ismerték, másrészt viszont úgy gondolja, hogy a mokrini rajz már nem a szarvasósanya üldözését ábrázolja, hanem a világhegy körül folyó vadászatot. A szarvasósanya emlékéét őriznék szerinte a szkíták és a belső-ázsiai népek lószerszámai is, amelyekről úgy véli, hogy a ló szarvassá változtatását célozták. Mindezeknek a képzeteknek végső gyökerét a belső-ázsiai népek ősi anyajogú társadalmában, illetve e társadalom istenasszonyának szarvasünő voltában való hitben és totemállatként való felfogásában gondolja megfoghatóknak.

Bármennyire tiszteletben tartjuk is a kutatónak bizonyos jelenségek végső okainak megvilágítására irányuló teremtő fantáziáját, nem hallgathatjuk el azt a benyomásunkat, hogy L. szellemes fejtegetései – bár egyes részletekben helyes megfigyelésekről tanúskodnak – egészben véve nagyon bizonytalan alapokon épülnek fel. Ez kétségtelenül annak az eredménye, hogy módszere lehetőségeinek határát erősen túllépi és olyan területekre nyúl át, amelyek nem tartoznak biztos és szakszerű megítélés alá. (Mint jelentéktelen, de bosszantó külsőséget említjük meg ezzel kapcsolatban, hogy László potnia theron helyett – görög betűkkel – következetesen potnia deron-t ír.) Ez az eljárása azonban könnyen a veszéllyel járhat, hogy egyébként helyesnek bizonyult módszerének és eddigi eredményeinek hitelét is aláássa.

Harmatta János

MITTEIS HEINRICH

VOM LEBENSWERT DER RECHTSGESCHICHTE

Weimar 1947, H Böhlaus Nachf., 134 l. 8°.

A jogtörténet létjogosultságának és értékének problémája újra és újra felbukkan a a külföldi tudományos irodalomban. Különösen nagy társadalmi és politikai változások idején, amikor a múlttal való szakítás a tömegek szükségletévé válik, lép fel bizonyos lekiacnyítás a történeti stúdiumokkal szemben is. A nagyértékű és európai szemhatáru munkáiról jól ismert M. bizonyára azért veti fel éppen most a kérdést: van-e lehetősége, van-e létjogosultsága a jogtörténetnek? Csak specialisták gyűjtötte holt anyag, vagy értéket jelent az élet számára is? Van-e élményszerűsége, jelent-e valamit a vele foglalkozók személyiségének kifejllesztése, a sorsuk legyőzéséért folytatott harcuk szempontjából? Megismerhetők-e belőle magasabb összefüggések, a társadalmi élet törvényei? Tehát a szerző nemcsak a jogtörténet értékét, hanem az élet, a társadalomban létező emberi személy szempontjából való értékét veszi fontolóra és fejtegetései végén az összes feltett kérdésekre igennel felel.

A két első fejezet a jogtörténetet mint a történettudomány és mint a jogtudomány részét vizsgálja. Voltaképpen áttekintést kapunk bennük egyfelől a történetírás, de különösen a történetfilozófia, másfelől a jogtudomány újabb fejlődéséről, különösen Németországban. Az első fejezet, mely a középkori vallásos és a felvilágosodott történelemszemléletől Herder, Hegel, Ranke, Mommsen, Freytag, Burckhardt érintésével Dilthey és Nicolai Hartmann felfogásáig vezet, rámutat a história szemléletének különböző változásaira és felvetett új kérdéseire. Azok a rövid utalások, amelyekben a jogfejlődésnek ezekkel az új kérdésekkel való összefüggését érinti, rendkívül becsesek és gondolatébresztők. A második fejezet közelebbről érinti tárgyunkat: a jogtörténeti vizsgálódás kialakulását tekintti át a gyakorlati célzatú műveléstől (Pomponius, Eike V. Repgow, a középkori német publicisták), meg az antikvárius forráskiadástól kezdve, a jogtörténeti iskolán, germanistákon, romanistákon, pozitivistákon keresztül napjainkig. Érdekes Brunner méltatása: M. elismeri nagy érdemeit, de felrója neki és iskolájának racionális pozitívizmusát, mely nem számolt eléggé a dogmatikusan felfogott régi jogforrások társadalmi hátterével. „Gyakran olvasták úgy a régi forrásokat, ahogyan akkor modern törvényeket értelmeztek” (50.l.) írja találon és nálunk is megszívlelendő módon. Kifogásolja a túlzott specializálást, az alkotmánytörténet és magánjogtörténet elszakadását, holott mindkettőnek sok mondanivalója volna a másik számára. Végül rövid áttekintést ad tudományágunk fejlődéséről a többi nyugat-európai államokban. Tanulsága, hogy a jogtörténelem része a jogtudománynak, de még nem tudott vele lépést tartani; nagy feladatok várnak rá az új jogfilozófiai irányok (újkant, újhegeli dialektikus materialista irány) kiértékelésében és felhasználásában.

A harmadik fejezet azokat a teljesítményeket vizsgálja amelyeket a jogtörténet végzett a történelem és a jogtudomány szolgálatában. A történelem számára azért fontos a jogi összefüggések megértése, mert

minden történeti tény egyúttal jogi tény is, a közösségi élet folyamatait át- meg átjárja a jogi szabályozás és a gazdaság-társadalmi alépfüggvény megismerése lehetetlen a jog ismerete nélkül. Sorra ismerteti M. azokat a tanulságokat, amelyeket a társadalom-, gazdaság-, egyház-, irodalom-, művészet- és zenetörténetés méríthet a jogfejlődés rajzából. Hogy azonban a jogtörténet teljesíthesse feladatát, nem szabad feladnia legértékesebb eszközét: a jogi fogalomalkotást. Csakhogy a fogalmakat ne a jelenből vetítse vissza, hanem a forrásokból bontakoztassa ki a modern jogász fogalomképző képességével ennek dogmatikus kötöttsége nélkül. Éppen e dogmatikus merevség leküzdése tudományágunk egyik teljesítménye a jogtudomány számára, ezenkívül a legjobb bevezetés a tételes jogba, és hozzájárul ahhoz, hogy a pozitivisták jogi dogmatika a helyes jog vizsgálatává, jogi értékanná alakulhasson át.

E teljesítmények felvázolása után következik M. könyvének igazán eredeti és gondolatébresztő része: a jogtörténet értéke az életben. Alaptételét Hegeltől veszi: a történelem, de még inkább a jogtörténet a szabadságra és a szabadság tudatára vezető útnak a története. Értéke tehát az élet számára az, hogy megmutatja egyre újabb társadalmi osztályok felemelkedését, a személyes, vagyoni, szerződési szabadság fejlődését, a politikai jogok bővülését s az ember lehetőségét a természet és a sors adottságainak leküzdésére. Azok a példák és megjegyzések, amelyeket e tételeinek bizonyítására felsorakoztat, szinte még az elméleti fejtegetésnél is érdekesebbek és tanulságosabbak. Amikor például a bírói ítéletnek és a törvénynek az emberi sort alakító szerepéről, egymáshoz való viszonyukról, a köztük levő választóvonal elhomályosodásáról beszél, egyúttal bírálatot mond az eddigi irodalom hibái fölött és utat mutat a jövő kutatás számára. Végül amikor a szabadságra vezető út ismeretéhez a szabadság korlátainak megismerését is szükségesnek tartja, s a jogtörténet legértékesebb folyamatát a szabad ember és közösség önkorlátozásában látja, a történeti módszertan mezejéről a filozófia magaslataira emelkedik.

Az utolsó fejezet már teljesen a jogfilozófia körébe vág. M. szerint ugyanis a jogtörténetből induktív úton eljuthatunk a téren és időn felül kötelező legfőbb jogelvhöz, ez pedig a következetes cselekvés, a konzekvencia parancsa. Az egyéntől és a közösségtől egyaránt el lehet várni, hogy az egyszer megszabott úton járjon tovább, s a következetes cselekvő másoktól is joggal megkívánhatja ezt, így valósul meg a konzekvenciában egyúttal az igazságosság parancsa is. A konzekvenciából következő tételek (más jogainak tiszteletben tartása, suum cuique, egyenlően mérni az egyenlőknek stb.) adják M. szerint a természetjog tartalmát. A természetjog nemcsak ideális követelmények rendszere, hanem az igazán létező jog, amelynek a tételes jogok csak megközelítői, részleges megvalósítói. A jogtörténet folyamatát úgy látja mint állandó küzdelmet a helyes jogért (a változó tartalmú természetjogért) az önkény, a zsarnokság ellen. A helytelen jog engedelmességet követelhet, amennyiben a jog-mivolt vélelme szól mellette, de a merő önkény, a zsarnokság, a csak célszerűséget néző szabályozás egyszerűen nem-jog, amely ellen fellázadni erkölcsi kötelesség. M. fejtegetésein átvonul a Bindertől tanult megkülönböztetés a jog fogalma és a jogeszme között: számára a jogtörténet állandó harc a magasabb jogért, a jogeszme útja a történelemben. Ennek a harcnak, a jogeszme fokozatos megvalósulásának szemlélete az a magasabbrendű élmény amelyet a jogtörténet nyújt a vele foglalkozóknak; ezáltal szabadítja fel művelőjét a szolgálai jogpozitivizmustól, a mindenkor létező jogrend bálványozásától, a jelszavak uralmától.

Nem vállalkozhatunk M. végső következtetéseinek bírálatára, ez már a jogfilozófia és nem a jogtörténet körébe vág. Művén erősen érezhető a Hartmann-féle német idealista filozófia, az egzisztencializmus és a Binder-féle újhegeli irány hatása. Ennek a bölcséletnek a mai magyar tudományos életben nincs helye. De számunkra is értékes és iránytmutató a kiváló szerzőnek számos módszertani megjegyzése, a gazdaság, társadalom és jog összefüggéseinek erős hangsúlyozása, a jogtörténet és társadalomtörténet együvé tartozásának kiemelése. Talán helyesebb volna megmaradni a jogtörténet természetjogi megalapozása helyett annál az értékénél, amellyel a tételes jogra való előkészítés, a megoldási lehetőségek megmutatása a jogkritika és jogpolitika dokumentálása révén kétségtelenül rendelkezik. Még ebben az esetben is kétségtelen, hogy sem a történelem, sem a jog tudománya nem nélkülözheti a jogtörténet segítségét, ha a „tudomány” megjelölésre számot tart.

Bónis György

AZ ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET ÉVKÖNYVE I. köt. (1944–1945)

Szerk.: Bartucz Lajos, Szeged 1946, XVI+420 l., 1 térk., 8°.

Kevés olyan változatos múltú területe van az országnak, mint az Alföld. Felszíni adottságai, éghajlati és vízrajzi viszonyai a különböző időszakokban más és más népeknek biztosítottak életlehetőséget. Az árvi-zekkel öntözött térségek és a magasabb hátak – gazdag őskori leletanyagunk tanúsága szerint – éppúgy von-zották a neolitikum halász és kezdetleges földművelést űző tiszai kultúrájának népét, mint ahogy a honfog-laló magyarság is megszállta túlnyomó részüket. Az Alföld négy évszázaddal a magyarok beköltözése után is annyira elűt és jellegzetes foltot jelentett az ország területén, hogy az újonnan érkező pásztorkodó ku-nok letelepítésére is a legmegfelelőbbnek bizonyult. A táj többféleképp felhasználható természetes erői és a betelepülőkre kényszerített gazdasági rugalmasság – úgy látszik, egyben valamilyen alföldi „lelkiség” ki-alakítói – nemcsak a pusztítás nyomait tüntették el óriási harcok árán, hanem az újonnan jöttek minden bi-zonnyal nem kis ellenállását is megtörték: ahogyan egykor a kunok, úgy a török hódoltság után nagy szám-ban betelepülő lakosság is, sokszor szinte nyomtalanul olvadt bele az Alföld megmaradó lakóinak népiségébe és életformájába. A meginduló ásatások már a középkorban igen magas kultúrát sejtettek. A tö-rök hódoltság alatt lassan elvadult táj termőterületé alakulása, a folyószabályozás, a lecsapolás, az öntözés, a dohány-, kukorica-, krumplitermelés, a szőlő és gyümölcs meghonosítása, a konyhakerti növények ter-mesztésének felkarolása jelzi azt a hatalmas gazdasági lendületet, amelyre az Alföld és népe egy újabb hon-foglalás érdekében képes.

Az Alfölddel foglalkozó tudománynak – szinte végzettszerűen – hasonló hullámvölgyeken keresztül vezet az útja: 1909-ben alakítja meg a Magyar Földrajzi Társaság az Alföldi Bizottságot, mely nagy lelkesedéssel kezdi el az Alföld tudományos tanulmányozását. Ámde az első időszak buzzalma és kezdeti eredményei után nyomon következik a mélypont: az első háború gazdasági és kulturális összeomlása a tár-saság működésében is lanygulást okoz. A céltudatos és módszeres Alföld-kutatásnak már-már haldokló gon-dolata az 1920-as években kell ismét életre. 1927-ben a Szegedi Alföldkutató Bizottság megalakulásával indul meg újra a munka egy sereg új folyóirat (Föld és Ember, Népünk és Nyelvünk stb.) hasábjain. Az Al-föld-kutatás görbéje az 1930-as években azonban ismét lehanyatlak, s csak 1940-ben, a szegedi egyetem új-jászervezésével kezd ismét felfelé ívelni. Ami az Intézet tudományos kutatómunkájának megindítását illeti, mindenekelőtt arra törekedett, hogy az Alföldet érintő valamennyi fontosabb tudományterületről minél több és részletesebb munkaprogram álljon rendelkezésére. „A beérkezett értékes munkaprogramok nagy száma és a megvitatásuk alkalmával elhangzott tanulságos hozzászólások érlelték meg” (XII. l.) az Intézet igazga-tójában, Bartucz Lajosban az évkönyv kiadásának gondolatát.

A Bizottság, mely gyakran problémáinak politikai szempontból való le- vagy felértékelése meg anya-giak hiánya vagy bősége miatt szüneteltette működését, vagy indult lendületek, egy ilyen lendületben adott programot. Mégsem szabad ezt a programadást „véletlennek” tekintenünk, hiszen nemcsak azt szolgálta, hogy a mostoha anyagi okok következtében – ilyenekkel a tudománynak folytonosan számolni kell – mód legyen „a mindenkor anyagi és személyi lehetőségek szerint a legmegfelelőbbet kiválasztani és megvalósí-tani” (XII. l.), hanem az az igazi jelentősége, hogy végre egy sereg rokontudomány szembenézett önmagá-val és körvonalazta működési területét, rájött arra, hogy az egyes tudományok nem öncélúak, hanem a tu-domány nagy családjának egymással rokon tagjai.

Ilyen „egységes” tudomány felé törekvő felfogással találkozunk *Tálas István* tanulmányában. (Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái.) Ez a munka a magyar néprajz minden ágában egészen új utakat vág. Teljesen szakít etnográfiaink már-már hagyománnyá vált szemléletével, mely szerint a népi kultúra önmagában fejlődő organizmus, s azt a magasabb kultúrától elvonatkoztatva is megvizsgálhatjuk. Tálas alapvető problémái röviden összefoglalva a következők: a népi műveltség földrajzi szemlélete meg-győző arról, hogy a táj és műveltség megnyilvánulása szoros kölcsönviszonyban van egymással. Ezért az Alföld népi műveltségét mindig történeti, földrajzi, társadalmi és lélektudományi együttműködéssel kell szem-lélnünk és származásának, múltjának megfelelően osztályoznunk. A néprajz mai művelői közt gyakran hall-juk a panaszt: a népi kultúrának már csak nyomai vannak meg, itt az utolsó alkalom a gyűjtésre. Ezzel szem-ben Tálas, igen helyesen, azt igyekszik bizonyítani, hogy a változás és kialakulás állandó folyamat és az új népi életforma minden jelenlegi válsága ellenére is alkotó irányú. A „módszeres látás” érzékeltetésére tö-rekszik tehát, hogy „a honi néprajzi kutatás helyenként korhadozó és megkövesedett előítéletekben botlado-zó szekerét új utakra” (32. l.) vezesse. A továbbiakban rámutat arra, hogy az Alföldön a nagytáj vizsgálá-

ta helyett okosabb az egyes etnikai csoportok kistájakat alapul vennünk. A származási csoportokat különösképp az Alföldön igen kívánatos egységnek tekinteni, hiszen jelenlegi kultúrájának kialakulásában, tudjuk, különböző eredetű és változatos társadalmi helyzetű népelemek vettek részt.

Ezzel az etnikai probléma-felvetéssel találkozunk az évkönyv egy másik ügyes, alig párlapos tanulmányában (*Klemm Antal: Az Alföld nyelvi feldolgozása*). Klemm rámutat arra, hogy nem elég tájegységnek tekinteni az Alföldet, mert csak nyelvjárásbeli különbségei mutatják a kultúra komplexumának egyes gyökereit. Például Csongrád város ö-z és e-ző lakócsoportjai különböző eredetűek. (E nyelvészeti tanulságok levonása a településtörténetnek tehet jó szolgálatot.) Azt a nagyrányú migrációs folyamatot, mely a török alatt és után megindult, az Alföld etnikai képét megszínézte, és melynek kultúraváltó hatását a két előbb említett tanulmány felveti, történeti vonalon *Eperjessy Kálmán* dolgozata (*Az alföldi város*) rajzolja meg. A szerző a munka első részében az Alföld városképződésének okait igyekszik előadni, megkülönböztetve egymástól a paraszt-, kertes-, kász- és palánkvárosoknak az alakulás pillanatában még eltérő települési egységeit. A második részben e városok lakosságának összetételét ismerteti: a török alatt a délvidéki lakosság északra húzódik, helyét a török elől menekülő szerbek foglalják el. A török után az idegen telepítésekön kívül egy belső népvándorlás hullámai is eljutnak az Alföldre, majd a megerősödött alföldi városok népefelelege csapódik le. Az előbbi migrációval ellentétben ez most észak-déli irányú, sokan a XVIII. század végére már Észak-Bácskába érkeznek. A munka harmadik részében *Eperjessy* a várossá váló emelkedés (szabad község, kiváltságos mezőváros, szabad királyi város) útját rajzolja meg. Különösen értékesek közigazgatási és jogi-társadalmi ismertetései.

Ami az Alföld újabkori települési problémáiról *Eperjessy* dolgozatában kielégítő összefoglalást nyer, ugyanazt a középkorra vonatkozóan nem oldja meg megnyugtatóan *Marjai Szabó László*. A kunok betelepítése és az állandó szállások kialakítása a Nagykunság területén. A munka legnagyobb részében az egyes kun szállások kialakulását, élettartamát ismerteti, néhol speciális, a települést továbbfejlesztő adottságokra is rámutatva. Mindebből azonban nem derül ki – amivel pedig a településtörténet nagyrészt még ma is adós –, milyen különbségek vannak a személyneves, „szállás”, „népe”, „telke” névösszetételű települések közt népség, gazdasági-társadalmi életforma tekintetében.

Mint az évkönyv egyik legalaposabb tanulmányát, ki kell emelnünk a fiatalon elhunyt *Takács István* munkáját (*Kiskunmajsza gazdaságtörténete*). A község múltjában, fejlődésében sok a más falvakéval közös, szinte „alföldi”-nek nevezhető vonás. Már a redemptio idején eltolódó birtokviszonyok, az ezzel együttjáró szociális nehézségek, a nagy agrárproletariátus, melyen az időnkénti gazdasági váltás szükségmegoldásai sem tudnak segíteni: ezek adják a munka fő problémáit.

Az évkönyv egy sereg olyan cikket is tartalmaz, melyeket a kutatóknak vezérfonalul szántak. Ilyen *Hermann Egyedé* (*Az Alföldi Tudományos Intézet történelmi feladatai*). Alföldi monográfiák anyagátárának összeállítására, a források kiértékelésére hív föl, a hiányokra és a feldolgozás nehézségeire mutat rá.

A gyakorlatilag is kivitelezett kérdőív-rendszert közöl *Moór Elemér* (*Egy „Alföldi Községi Lexikon” tervezet*). Általános kataszter ez, mely a kutatott terület községeinek jelenére és múltjára vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazza.

Más részlettudományok, mint a régészet (*Banner János*), a földrajz (*Kádár László*) és a néprajz (*Bálint Sándor*) ugyancsak egykeztek az Alföld tudományos feladatait a maguk területén nagy vonalakban vállalni.

Az évkönyvről alkotott képünk nem lenne kimerítő, ha nem említenénk meg a felsoroltakon kívül a néprajz, a lélektan, az adatközlő régészet (*Párducz Mihály: Csongrádi leletek és Foltiny István, Korek József: A csecstói középkori templom és temető*), valamint az embertan (*Balogh Béla: Embertani vizsgálatok a Nagykunságban*) és más természettudományok (botanika, zoológia stb.) körébe vágó értekezések egészítik ki benne az Alföldről kapott képünket. Ezzel a munka becsületes helyet foglal el a teljességre törekvő gyűjteményes munkák sorában.

Belényesy Márta

MÉREI GYULA

MEZŐGAZDASÁG ÉS AGRÁRTÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON 1790–1848.

Budapest 1948, Teleki Pál Tudományos Intézet, 215 (1) l 8°.

(A Történettudományi Intézet kiadványai. III.)

Az 1848-as forradalmat megérlelő nagy társadalmi és gazdasági átalakulás vizsgálata történetírásunknak legfontosabb feladatai közé tartozik. Közelebből véve szemügyre e korszak gazdasági és társadalmi jelenségeinek szigorú összefüggését, törvényszerűségét, M. munkája az első ilyen irányú könyv történeti irodalmunkban. E jelentős vállalkozásnak nagy nehézségei vannak, mert például a XIX. század első felének különösen mezőgazdasági fejlődéséről alig van részlettanulmányunk, ellentétben az előző századokkal, ahol a mezőgazdaságot és agrártársadalmat több, levéltári kutatáson alapuló birtoktörténet alapján inkább ismerjük. Az agrárfejlődésre vonatkozó levéltári anyag a XIX. század első felében még nagyrészt kiaknázatlan. E könyv szerzője sem levéltári anyagra építi fel munkáját, s hogy mégis, ennek ellenére is, elég mélyrehatóan tud foglalkozni az egykori mezőgazdaság s a vele kapcsolatos társadalmi jelenségek vizsgálatával, oka ennek egyszerűen az a körülmény, hogy a XIX. század első felében már elég bőséges nyomtatványanyagot, egykorú uradalmi ismertetések, birtokleírásokat, gazdasági folyóiratokat, külföldiektől származó útleírásokat használ fel eredményesen műve forrásai gyanánt.

Miképp járult hozzá elsősorban a termelési módszerek és mezőgazdasági technikai eljárások változása, a világgazdasági körülmények, konjunktúra, az államhatalom politikája s még számos más tényező a feudális-rendi társadalom bomlásához, illetve ennek átmenetéhez a polgári kapitalista társadalmi szervezetbe – ezek M. szempontjai. Ez az átalakulás a XVIII. század vége felé a török pusztítás után már nagyjából megállapodott s kialakult gazdasági és társadalmi rendből indul ki, melynek mintegy konzerválására volt hivatva Mária Terézia urbárium. Magyarországon is kialakultak az újkori mezőgazdasági élet exponensei, a földesúri allodiumok, a jobbágyosság új rétegekkel, új színekkel bővülve jelenik meg előttünk. A főnemesei társadalom a barokk udvar vonzásai körében él, megnövekedett életigényeihez nagyobb jövedelemre van szüksége. A folytonos háborúk idején a gabonakonjunktúra alkalmas a jövedelem fokozására, ezért a földesurak allodiális termelésükre mindinkább súlyt fektetnek. Az allodiális termelés növelése azonban nem intenzívebb gazdálkodással, hanem a jobbágy földjeinek a majorsági területhez való csatolásával s a robotszolgáltatás fokozott kihasználásával történik. A hagyományos, elavult módszerekkel folytatott gazdálkodás nem felel meg a piac igényeinek, nem bírja a versenyt s a dekonjunktúra idején a nagyobb életigényekhez szokott főnemesei társadalom eladósodik, tönkremegy, megrendül a feudális társadalomban elfoglalt helyzete.

A bomlás oka tehát az volt, hogy a főnemesek túlnyomó része nem tért át a kapitalista, racionális gazdálkodásra, nem változott meg a mezőgazdasági munkával kapcsolatos szemléletmódja, nem változott át feudális földbirtokosból agrárállalkozóvá, nagypolgárrá. Igaz, hogy ebben a ~~honi~~ gazdasági körülmények is megakadályozták, a pénzhány, az ősiség miatti körülményes hitelezési viszonyok, az iparcikkék drágasága, ami a bécsi kormány gazdasági politikájának volt a következménye.

Haladó szellemű főnemeseink azonban, főleg azok, akiknek igen nagy terjedelmű birtokuk önfinanszírozása révén beruházáshoz szükséges tőkét elő tudott teremteni, s kedvező piaci helyzetük is megvolt, a váltógazdálkodás, takarmánytermesztés, istállózás bevezetésével a korszerű gazdálkodás módszereit tették magukévá. A XIX. század elején a gabonakonjunktúra s az utána következő gyapjúkonjunktúra ösztönzésére kapitalista nagybirtoküzemet fejlesztettek ki szakszerű jószágvezetéssel, robotmunka helyett bérmunkával, jó gazdasági szármakkal. Ezek a főnemesek, köztük Széchenyi István, József nádor, a Károlyiak tulajdonképp kapitalista agrárállalkozókká, nagypolgárokká váltak, bár feudális társadalmi tudatuk megmaradt. A tőkés módra gazdálkodó arisztokrácia belátva, hogy racionális, jövedelmezőbb gazdálkodás csak a meglévő rendszer átalakulásával lehetséges, tulajdonképp a reformok híve, így érthető Széchenyi és társai reformtevékenysége. A hagyományos gazdálkodó arisztokrácia ezzel szemben minden reform ellensége, mert teljes tönkremenésük ellen egyetlen biztosítékuk az ősiség s a nemesi privilégiumok. A meglévőhöz való merev ragaszkodással és a hagyományos gazdálkodás folytán a jobbágy fokozatos kihasználásával azonban csak növelték a feszültséget, amely 1848-ban az események forradalmi úton való megoldását segítette elő.

A középnemesség a főnemesek nagyrészéhez hasonlóan hagyományosan gazdálkodott s a dekonjunk-túra alatt hasonlóan elindult a tönkremenés felé, sokan sorai közül hivatalt vállalva, polgári foglalkozásba kezdtek. Ez a réteg is reformellenes, mert lába alól kicsúszó földjét az ősiség s a nemesi privilégiumok ré-vén óhajtotta megtartani. A középnemesség kis része, anyagi helyzete javulását és társadalmi helyzetbizto-sítást, a jobbágytság elkeseredésének levezetésével, a régi rendszer megszűnésében látta s a reformok őszin-te híve. A középnemesség harmadik csoportja, főleg a nemesi kiváltságoknak az udvari és főúri klikk ellen való védelme céljából, bár nem meggyőződésből, szintén a reformpárthoz csatlakozott. A kisnemesség mű-veltebb része szintén anyagi emelkedést várta a reformok behozatalától s csak papíron lévő nemesi jog-egyenlőséget is a liberális polgári jogegyenlőség alakjában vélte megvalósítani.

Amint látjuk, a kapitalista jellegű gazdálkodás szükségszerűsége, a konjunk-túra és dekonjunk-túra, ezzel kapcsolatban a nemesség (tudatos, vagy a körülmények által megszabott) állásfoglalása akarva-akaratlanul mélyreható változásokat hozott az akkori társadalomban. Mindezek a körülmények elhatározó befolyással voltak a társadalmi átalakulás szempontjából talán legfontosabb tényezőre, a jobbágytársada-lomra is. Helyzetét, bár tulajdonképpen megjavítani volt hivatva, inkább rontotta az úrbérrendezés, mert előnyös intézkedéseit nem léptették életbe, ellenben allodizálás céljából a remanentiális, vagy írtásföldek el-vételére az urbárium adott lehetőséget s a robot túlajtása is az urbárium intézkedéseiben gyökerezik. A tel-ken kívül eső földek elvételével a népszaporulat folytán a jobbágy földje elaprózódott. A konjunk-túra tehát anyagi romlásba dönti a jobbágyot, akit a földesúri, megyei és állami terhek amúgy is rendkívül súlyos gaz-dasági helyzetbe juttattak. A jobbágy sorsa rosszabbodásának is egyik fontos eleme a hagyományos, elma-radott művelési technika. A jobbágy súlyos állapota a forradalmi átalakulás egyik legfontosabb hajtóereje, annak ellenére, hogy a jobbágytság sem társadalmi öntudattal, sem politikai célkitűzésekkel nem rendel-kezett. A polgári életforma felé csak a szerződéses jobbágyok és a mezővárosok parasztpolgárai, a civisek kö-zelednek, akik nem voltak olyan szoros kapcsolatban földesurukkal, és munkaigényes művelési módszert kí-vánó növények (dohány, szőlő, zöldség, stb.) termelésével nagyobb anyagi erőhöz jutottak. De ezek sem iga-zi polgárok, mert gazdálkodásuk lényegében hagyományos maradt, a polgárosodás felé elindulva, félúton megálltak s parasztpolgárokká lettek.

Végigszemlélve nagy vonalakban M. eredményeit, valóban, „nem indokolatlan ennek a munkának megjelentetése”. Előadása nyomán élénk rajzolódik a XIX. század első felében az a gazdasági és társada-lmi fejlődés, melynek végső következményeit a XIX. század második felében és a XX. század elején láthat-juk. Nemesi társadalmunkat 1848 után olyan értelemben éri el történeti tragédiája, hogy a mezőgazdaságot akkor sem tudja polgári foglalkozásként, okszerű, racionális módon a kezébe venni. Hasonlóképp a hagyo-mányos gazdálkodás béklyóinak súlya alatt a jobbágy is válságba kerül a kapitalista világ forgatagában.

A szerzőnek meglehetősen súlyos és fontos problémákat kell egységesen könyvében végigvezetnie. Olyan jelenségekről van szó, amelyek a külső történés felszíné alatt folynak le s inkább csak hatásaiban mu-tatkoznak meg. A társadalom- és gazdaságtörténet modern fogalmaival és terminológiájával dolgozik s mondhatnánk, több esetben az általános európai társadalmi és gazdasági fejlődés típusos jelenségeit keresi a honi fejlődésben. Így állapítja meg, hogy a tőkés módra gazdálkodó arisztokrata tulajdonképp agrárvállal-kozó nagypolgár, s hogy a hanyatló földesúr nem más, mint kialakulófélben lévő polgári egzisztencia. Ilyen módon ábrázolja a kapitalista nagybirtoküzem kialakulását is s megállapítja a tőke, a bérmunka, a konjunk-túra döntő jelentőségét az üzemek létrejöttében. Meg kell jegyeznünk, hogy gondolatmenete itt-ott nem men-tes kisebb túlzásoktól. A majorságnak a racionális, tőkés gazdálkodásra való berendezésénél feltétlenül szük-séges a robotmunkáról a bérmunkára való áttérés és M. meg is állapítja, hogy „a robotmunkáról csaknem teljes egészében áttértek a bérmunkára”. (92. l.) Ez az átmenet, M. dokumentációs anyagából ki is tűnik, nem volt ilyen egyöntetű s határozott. Nem is volt lehetséges az akkori nehéz pénzviszonyok miatt. A föld-birtokos még az abszolutizmus korában is olyan megoldásokkal biztosította a munkaerőt, mely sokban em-lékeztetett a szerződéses jobbágy viszonyra. Tehát a munkaerő dolgában a robot és bérmunka közötti átme-neti állapotot találhatjuk meg inkább. Eltűllozza kissé a szerző a gyapjúkonjunk-túra jelentőségét is. A gyapjúkonjunk-túra alatt korszerűsített üzemek némelyike olyan generális modernizáláson megy keresztül, a takarmánytermesztés oly nagymértékű, hogy az egyedül a juhtenyésztés szempontjából nem eléggé meg-okolt. Ez kitűnik itt-ott a leírásokból is. Kisjenő a gyapjúkonjunk-túra üzemei között szerepel, mégis a négy-oldalas ismertetésből csupán egy sor szól a juhokról (68. l.).

A 215 oldalas könyvből 95 oldal foglalkozik a főúri társadalommal és birtokaival, 30 oldal a közép-és kisnemesség viszonyaival, 90 oldal a jobbágytársadalom elemzésével. Az elosztás így nem arányos, a közép- és kisnemességről szóló fejezetben inkább a társadalmi s a vele kapcsolatos politikai jelenségekről

számol be a szerző, talán azért, mert a hagyományos főnemesi birtokok leírásánál tulajdonképp a középnemesi birtokok gazdálkodásával is megismertkedünk. A könyvnek kétségtelenül legsikerültebb része a jobbagyságról szóló fejezet.

Úgy véljük, hogy M. megállapításai nyomán a még kiaknázatlan források felhasználásával feldolgozásra váró részletek szervelesen be fognak illeszkedni a XIX. század első fele agrárfejlődésének rajzába s ezzel a magyar történetírás egyik fontos feladatának megoldása válik lehetővé.

Nagy István

MÉREI GYULA

MUNKÁSMOZGALMAK 1848–49.

Budapest 1948, Népszava kiad. 270 l. 8°.

Szekfü Gyula a Magyar Történet utolsó kötetéhez csatolt irodalmi áttekintésben joggal kifogásolta, hogy a magyar munkásmozgalom története mindaddig feldolgozatlan maradt. Ezt a megállapítást 1935-ben tette. Azóta ugyan megjelent két munka (Rézler Gyula: A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867–1914.; Szántó Béla: A magyar munkásmozgalom 1914-ig. Budapest, 1947. Athenaeum, 204 l.), amely a munkásmozgalom történetét a kiegyezéstől az első világháború kitöréséig nyomon követte, ezek azonban inkább összefoglaló jellegűek voltak és szerzőiknek monografikus feldolgozások hiányában természetesen nem mindenre kiterjedhető saját kutatásaikra kellett támaszkodniuk.

A magyar munkásosztály azonban joggal tarthat igényt arra, hogy múltját részletesen feltárják és napfényre hozzák azokat a dokumentumokat – fekdjenek azok kormányhatóságok irattáraiban, vagy sajtó- és röpiratgyűjteményekben –, amelyek a magyar munkásság társadalmi és politikai kialakulását helyes megvilágításba helyezik.

Ezt a munkát M. indította meg „*Munkásmozgalmak 1848–49*” című centenáriumi publikációjával. Mivel Mérei a szabadságharc 100 éves évfordulóján fordította figyelmét 1848 munkásmozgalmi felé, abba a látszatba került, hogy a tiszteletreméltó aktualitás kedvéért tetszőlegesen ragadott ki egy részt a magyar munkásmozgalmakból, hogy összegyűjtse ennek az időszaknak fontosabb forrásait.

Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk a magyar munkásosztály kezdeteit, kiténik, hogy minden aktualitástól függetlenül egyébként sem lehetett volna helyesebb időponttal kezdeni a forráskutatást, mint 1848-nál. A bécsi udvar gazdaságpolitikája következtében ugyanis a magyar gyáripar nem fejlődhetett párhuzamosan a nyugati államok gyáriparával. Ezért a XIX. század első felében nem alakulhatott ki modern értelemben vett munkásosztály. Csak a 1848-as események tették lehetővé hazánkban is a nagyiparosodást. A középkori feudalizmus felbomlasztásával fejlődhetett ki hazánkban is a kapitalista gazdálkodás, amely aztán a XIX. század második felében létrehozta Magyarországon a nagyipart és vele a nagyipari munkásosztályt. De 1848-ban kezdődött meg a magyar munkásosztály öntudatosodása is. Az 1848-as tavaszi forradalom hatása alatt a magyar munkások és iparos segédek is szervezkedni kezdtek és jogaikat követelték.

Természetesen éppen az iparfejlődésben való elmaradottságunk miatt az 1848-as magyar munkásosztály egészen más összetételű volt, mint a nyugati államok munkásosztályai. A francia 48-as forradalomban már a gyári munkásság a vezető szerep. Magyarországon 1848-ban az egykorú statisztika szerint kereken 25 000 volt a gyári munkások száma, ezeknek is nagyobb része mezőgazdasági szezoniparokban dolgozott, tehát inkább számított agrárproletárnak, mint gyári munkásnak. Ennek a csekély számú gyári munkásságnak nagyobb szerepe tehát még nem lehetett. Magyarországon ezért az 1848-as munkásmozgalmakban a kisipari segédek játszottak fontosabb szerepet, akik a forradalom lehetőségeit arra akarták felhasználni, hogy a középkori céhszervezet béklyóiból szabaduljanak és munkafeltételeiket, amelyek eddig mestereik kényétől függtek, megjavítsák. M. okmánygyűjteménye ennél fogva elsősorban a kisiparossegédek mozgalmaira vonatkozik.

A szerző előszavában szerényen csak arra vállalkozik, hogy a fontosabb iratokat egészben vagy kivonatossan ismertesse. Ahogy írja: „a történelemtudós... ezen a nyomon elindulhat további kutatásai útján”. Valójában M. nemcsak nagyszámú okiratot gyűjtött egybe és rendezett el, hanem bevezetésében, amely a 48-as időket megelőző évtizedek vázlatos gazdaságtörténetét tartalmazza, szempontokat is adott az iratok feldolgozásához. Így például rámutatott arra, hogy a hatóságok a feudális céhekkel szemben általában pár-

tolták az iparossegédek és mozgalmaikat. Ellenben a gyárosokkal szemben nem nyújtottak védelmet a munkásoknak.

Igen tanulságos az összegyűjtött forrásanyag. Többek között kitűnik az is, hogy a 48-as munkás-mozgalmakban haladó értelmiségiek állottak a munkások élére. Így Glembay Károly mérnök, az ipariskola tanára szerkesztette a hatóságokhoz intézett panaszbeadványokat és fogalmazta meg az iparossegédek követeléseit.

M.-nek a kitűnő forrásanyag számos helyről való összegyűjtésén és elrendezésén kívül talán a legnagyobb érdeme, hogy megindította a magyar munkásmozgalom történetének részletes megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges forráskutató munkát. Reméljük, hogy fiatalabb történészeink követni fogják M. példáját és munkájuk alapján a jövő történésze megírhatja a magyar munkásmozgalom részletes történetét.

Rézler Gyula

SOBOTKÁ, ORGAN WROCLAWSKIEGO TOWARZYSTWA MIDOSNIKOV HISTORII

(A Boroszlói Történetbarátok Társaságának folyóirata.) Wrocław 1947, II. vf. 8°.

Lengyelország felszabadulása óta újból erőteljes élet folyik a történelemtudomány terén. Számos régi folyóirat kezdte meg újból működését, s az új feladatoknak és kérdéseknek megoldására újak is keletkeztek. Különös előszeretettel foglalkoznak a lengyelek az újonnan visszatért, volt lengyel területek történelmével és viszonyaival. Az egyik ilyen terület, amely az érdeklődés és vizsgálódás előterébe került, Szilézia. E terület problémáinak vizsgálatát tűzte ki feladatául a *Sobotka* című folyóirat, amelynek 1947. évfolyamában több e tárgykörbe vágó értekezést olvashatunk. Különösebb érdeklődésre tarthat számot ezek közül *Karol Maleczyński: Polska a Czechy w średniowieczu* (Lengyelország és Csehország a középkorban) és *Ludwik Bazylow: Slask a Czechy w II pol, XV wjeki* (Szilézia és Csehország a XV. század második felében) című értekezése annál is inkább, mert ezekben magyar vonatkozásokat is találunk.

Maleczyński a középkori cseh-lengyel viszonyt és kapcsolatokat, elsősorban a politikai, dinasztikus, szellemi és művészeti, kulturális és eszmei kapcsolatok tekintetében vizsgálja, de egyáltalán nem érinti a két ország jogi természetű analógiáit vagy gazdasági és társadalmi érintkezéseit, pedig ezek kétségtelenül alapvetőek és nagyjelentőségűek voltak. Cseh- és Lengyelország – valamint Magyarország is – hasonló körülmények között veszi fel a keresztyény hitet, a cseh nyelvből kerülnek át a lengyelbe az egyházi vonatkozású szavak. A középkori cseh-lengyel viszony kezdetben gyakran ellenséges és sokáig kérdéses, hogy melyik állam lesz a vezető hatalom a nyugati szlávok körében. Ebben a vetélkedésben elfeledkeznek arról, hogy mindkét állam létét és szuverénitását a német császár fenyegeti. Boleslaw Chrobry (Vitéz Boleszló) lengyel király a cseh területeket is meghódítja. A későbbi cseh fejedelmek ténylegesen hűbéresei a német császárnak, míg a lengyel uralkodók csak névleg. Przemysl Ottokár ezt megkísérelti felszámolni, de tudjuk, sikertelenül. A cseh Przemysl-uralkodóház kihalása után a cseh trón a német Luxemburg-dinasztia uralma alá kerül. A XIV. században jelentős kulturális kapcsolatok jönnek létre a prágai és krakkói egyetem alapítása után, 1348-ban, illetve 1364-ben, s míg eddig főleg cseh hatás érvényesül, addig most már kölcsönös hatás nyilatkozik meg mindkét oldalról. Még egyszer erőteljes cseh hatást jelent a huszitizmus terjedése, végül a XV. században a lengyel hatás kerekedik felül a Jagelló-háznak Csehország trónjára kerülésével.

Bazylow idézett értekezése Sziléziának és Csehországnak a XV. század második felére eső kapcsolatával foglalkozik, s természetesen bőven tárgyalja Magyarországot, illetve Mátyás király sziléziai szerepét is. A kérdést főleg abból a szempontból vizsgálja, mikor nyílt volna alkalom Lengyelország számára, hogy Sziléziát visszazerezze. Ilyen időpontokként jelöli meg V. László halálának évét (1457), a lengyel-magyar háborút Sziléziában (1474) és Mátyás halálát (1490). Részletesen foglalkozik azokkal a nehézségekkel, amelyeket Kázmér lengyel királyfi támasztott Mátyásnak, mint trónjelölt, majd Kázmér kudarcának okaival. A lengyel-magyar konfliktusban Szilézia mindvégig hű maradt Mátyáshoz. Ennek megtartását, ezenfelül, Mátyás európai színvonalú hadvezéri és uralkodói képességeinek javára írja a szerző. Mátyás egész Poznańig támadta a lengyeleket és igen sok foglyot szerzett. Ha Mátyás halálakor a lengyeleknek sikerült volna a magyar trónra János Albertet megválasztatniok Ulászlóval szemben, akkor a lengyel uralkodó visszaadhatta volna Sziléziát Lengyelországnak, így azonban, II. Ulászló révén, ez a magyarok kezébe került.

A folyóirat többi értekezése is Szilézia múltjával és főleg a harmincéves háborúban játszott szerepével foglalkozik, még *Gerard Labuda: Dokumenty polškosci Šlaska* (Bizonyítékok Szilézia lengyel nemzetiiségére) címmel olyan okleveleket közöl, amelyek Szilézia lengyel voltára vetnek világot, s amelyből kitűnik, hogy a XIX. század elején Szilézia sok községe is lengyel nemzetiségű volt, ahol is a század végére az erőszakos németesítés miatt már megváltoztak a nemzetiségi viszonyok. A folyóirat további számaiktól azt várnánk, hogy a politikai viszonyok vizsgálatán kívül a gazdasági és társadalmi problémáknak is szenteljen tanulmányokat, hiszen Szilézia gazdasági jelentősége a történeti időkben is kiemelkedő volt.

Besnyő Miklós

**BULLETIN DU MUSÉE HONGROIS DES BEAUX-ARTS
AZ O. M. SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI.**

Budapest 1947–1948, 1–2. szám.

Még alig olvadt le a pusztító háborús tél hava a törött üvegtető alatt álldogáló szobrokról, a Szépművészeti Múzeumban már folyt a munka. Az 1945. év új szerzeményeit 1946 elején örömmel nézhette végig a nagyközönség. Azóta egyik kiállítás a másikat éri s egymás után hódítják vissza a tönkrement termekeket – minden anyagi nehézség dacára – a kiállítási célok számára.

Míg egyfelől a Múzeum betölti feladatát s a köznevelés szolgálatát látja el, másrészt a tudományos bűvárkodással halad előre a múzeumi tárgyait a belföld és külföld számára nyomtatásban ismerteti, meghatározva helyüket a műalkotások világában.

A Bulletin kiállítása, formája takarékos, könnyen kezelhető, műnyomó papírra nyomtatott képei igen jól sikerültek s híven tükrözik vissza az eredeti alkotások szépségét. A nagyobb anyagi áldozatot és időt igénylő kiadvány, a „Szépművészeti Múzeum Évkönyvei” megjelenéséig a Bulletin lapjain számol be rövid ismertetésekben a tisztviselői kar a gyűjtemény egy-egy értékes alkotásáról, annak művelődés- és stílustörténeti háttéréről, értékéről és keletkezési körülményeiről. Megtudjuk, hogy a háború után az emléktárgyak legnagyobb része megmaradt, sőt minőségileg is értékes anyaggal gyarapodott. Bepillantást nyerünk a Múzeum szellemi légkörébe s látjuk az új rendezések új szempontjait.

Az 1947. évi májusi számban *Oroszlán Zoltán* egy 1924-ben a Szépművészeti Múzeum tulajdonába jutott görög leányfejéről értekezik (1–5. l. és 24–26. l.). Megállapítja, hogy a szépen mintázott s szinte teljesen ép állapotban fennmaradt turbánt viselő leányszobor valószínűleg egy Kr. e. 4. századi attikai síremlék szoborcsoportjához tartozó rabszolgalányt ábrázolt. Kevésszámú eredeti antik szoborgyűjteményünk értékes gyarapodása örömmel tölti el az olvasót.

Dobrovits Aladár a Szépművészeti Múzeum egyiptomi szobrocskáját teszi vizsgálat tárgyává (5–8. l. és 26–28. l.). A XI. dinasztia korában (2160–2100) készült szobrocscsa az egyiptomi hagyományos frontalitással szemben, új stílustörekvést éreztet. Az Óbirodalom centrális államhatalmának bukása után az egyéniség kezd felszabadulni s ez az új szellem elsősorban a kisplasztika körébe tartozó szoborszobrokon érvényesül. Dobrovits a kis szobron keresztül évezredek távolából közel hozza a felszabadulni igyekvő emberi én örök küzdelmének problémáját.

Balogh Jolán Báthory András 1526-ban készült s jelenleg a Múzeum tulajdonában levő Madonnájának szentel tanulmányt (8–14. l. és 28–30. l.). A magyar renaissance első korszakának ez az alkotása kiegyensúlyozott kompozíciójával, ornamentális díszítése finomságával felülmúlja az eddig ismert műveket. A cikk írója megállapítja, hogy a szobor magyar szobrász alkotása, ki a Perényiek és Báthoryak számára dolgozó olasz mestertől tanult. Ezért a dombormű kompozíciójának előzményeit a firenzei Madonnák közt kell keresnünk. Balogh Jolán igen alapos kritikai elemzéssel állapítja meg a szoborműnek az olasz stílusjegyektel eltérő magyar sajátosságait. A mű dátuma (1526) arról tanúskodik, hogy renaissance művészetünk még a fenyegető török veszedelem közelségében is virult. A tanulmány nem merül ki szorosan vett művészettörténeti formaelemzésben, hanem a mű magyar kortörténeti háttéréről és Báthory András egyéniségéről is tájékoztat. Így az alkotást nemcsak mint esztétikai jelenséget szemléljük, hanem, mint kora szellemébe szorosan beletartozó megnyilatkozást.

Figler Andor a Szépművészeti Múzeumban letétként elhelyezett Antiochust és Stratonicét ábrázoló nagyméretű vázonnal foglalkozik behatóbban. Alkotója Francesco Fontebasso, Paulo Veronese és Sebas-

tiani Ricci követője. A velencei késő virágzás e kifinomult alkotására jellemző a fények felrakásában jelentkező vonalkás festésmód, melynek megfigyelésével Pigler Andor még idegen nevek alatt szereplő több Fontebasso képet határoz meg (14–17. l. és 31–32. l.).

Radocsay Dénes Petrovics Eleknek, a Szépművészeti Múzeum 1945-ben elhunyt főigazgatójának a Múzeumba hagyományozott kép- és rajzgyűjteményével foglalkozik (17–19. l. és 32–33. l.).

Balogh Ilona Elek Artúrnak végrendeletileg a Múzeum tulajdonába jutott könyvtáráról számol be. A hagyatéék főleg olasz és francia művészeti munkákat tartalmaz, többnyire egykorú kiadásban. Értékes a különlenyomat- és katalógus-gyűjteménye is (19–20. l. és 33–34. l.).

Az első szám „In memoriam” rovata megemlékezik Petrovics Elekről, munkában és teljesítményben gazdag életpályájáról. 1914–1935-ig terjedő igazgatói, illetve főigazgatói tevékenysége alatt hazai és külföldi remek gazdag sorozatával gyarapította tervszerűen a Szépművészeti Múzeum anyagát. Megteremtette az új magyar képtárat és felállította a modern szoborgyűjteményt. Irodalmi munkássága főleg a magyar művészethez kapcsolódik, ő indította meg a „Szépművészeti Múzeum Évkönyvei”-t, mely már tíz kötetet megért.

Kegyeletes sorokat olvashatunk Hoffmann Editről, a grafikai osztály tragikus körülmények között elhunyt igazgatójáról. Munkássága első időszakát az illuminált kéziratoknak szentelte, későbbi szakában a műzeumi rajzgyűjtemény emlékeinek meghatározásával foglalkozott. Ezeket számos kiállításon mutatta be a nagyközönségnek.

Az 1948 júniusi kötet első közleményében *Haeffner Emil* egy, a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményéhez tartozó XIX. dinasztia korabeli stélétöredéket tárgyal (2–5. l. és 44–46. l.). A stélé tárgy Ozirisz imádása egy halott által, kivitelezése elsőrangú, valószínűleg nagy műhelyből került ki. Már IV. Amenolis halálával Aton isten kultusza összeomlott, az új realiztikus meglátás és könnyed kivitelezés maradványokhoz bizonyult, s mint az ismertetett alkotás is mutatja, szerencsésen forrott össze a klasszikus hagyományokkal.

Borhegyi István a Múzeum újonnan szerzett egyiptomi s már az alexandriai korszakba tartozó terrakotta-szobrocskák jellemző típusait mutatja be. A kis terrakották tekintélyes része Bész, a tánc, muzsika és házi tűzhely istenét ábrázolja, egy másik csoport a „Concubiná”-tzé, melyeket az egyiptomiak helyeztek el a sároka halottaik mellé. Érdekes darab a korszakformájú Ozirisz-szobrocska. A szobrocskák jelentőségét a szerző gazdag irodalmi utalással világítja meg. (5–10. l. és 46–49. l.).

Dobrovits Aladár egy valószínűleg Tesup hettita istent ábrázoló, bokán ülő anatóliai kis bronzszobrocskát tesz vizsgálat tárgyává (10–12. l. és 49–51. l.). A megfelelő analógiákkal való egybevetés alapján a szobrocska keletkezési idejéről a Kr. e. 1000 év körüli időt jelöli meg, a hettita arameus utóvirágzás művészetét, mely Délkelet-Kisázsiaiban, Szíriában és Észak-Mezopotámiában egyre fokozódó mértékben enged teret a természettől elszakadó, geometrikusan stilizáló erőnek.

Haeffner, Borhegyi és Dobrovits cikkei szerencsésen egészítik ki egymást, mert az egyiptomi kultikus ábrázolások változatairól és szimbolikus jelentőségéről adnak egybefonódó képet.

Balogh Ilona egy nagyméretű római fametszetről értekezik (13–19. l. és 51–55. l.), mely a római S. Sebastiano-bazilika záránokemlékklapja volt. A harmonikusan szép kompozíció a „Quo vadis” jelenetet és Szent Sebestyén vértanúságát ábrázolja. A gyér római metszetanyagban kiváló helyet foglal el ez a renaissance-kori fametszet.

Megemlékezik Castriota Györgynek Barletus „Historia Scanderbegi” című velencei ösnyomtatványban megjelent kitéző profilarcképéről is, mely az Egyetemi Könyvtár tulajdonában van és unikum. Fájdalmasan érint bennünket, hogy a Múzeum XV. századi metszetanyagának további értékes feldolgozását már a szerző tollából hiába várjuk, kötelező örökségképpen hagyta ezt a munkát kollégáira.

Balogh Jolán Tizián egy Mária királynéről, II. Lajos feleségéről készített s elkallódott képének eddig ismeretlen másolatát mutatja be és ismerteti. II. Lajos elégett arcképének másolatát az egykori bécsi császári gyűjteményből a Szépművészeti Múzeumba került képpel azonosítja, benne Tizián elveszett képének másolatát látja (19–22. l. és 57–60. l.).

Garas Klára a Múzeum azon képeinek eredetkérdésével foglalkozik, melyek Lipót Vilmos főherceg, németalföldi helytartó XVII. századi híres képgyűjteményéből jutottak oda. Az eddig ismert képeken kívül 13, jelenleg a Múzeum raktárában levő képet indentifikál módszeres levezetéssel s reményt nyújt arra, hogy a képek származástörténetének további kutatásával még számos lappangó értéket fog napvilágra hozni (26–29. l. és 60–61. l.).

Pigler Andor Rembrandtnak a Múzeum tulajdonában levő s Jan Asselyn holland festőt megöröklő dárca alapján megállapítja, hogy Franz Hals pompás kalapos férfia ugyanazt a személyt ábrázolja (26–29. l. és 60–61. l.). Az arcvonásokban és a viseletben kimutatható egyezések teljes mértékben igazolják ezt a megállapítást, melynek hatását növeli az ábrázolt személy egyéni érdekessége. Pigler Andor érdekes egybevetése meggyőző erővel igazolja azt az örök tapasztalatot, hogy a legszakzszerűbb tudományos munkának is az intuíció, a fényvillanásszerű meglátás az alapja.

Bíró Béla Simó Ferenc erdélyi festő pályafutását és munkásságát ismerteti. Működésével megelőzte Barabást, Székely Bertalan mestere volt. Aquarell miniatűrje és portréi jellegzetesek. Nagy érdeme, hogy szélesebb hazájában vállalta a XIX. század első felének reménytelen művészsorsát. A kis tanulmány igen szükséges mozaikká a magyar művészettörténet sokszíni képében (30–33. l. és 61–64. l.).

Aggházy Mária Carpeaux-nak és Rodin-nak a Majovszky-hagyatékából származó egy-egy rajzával foglalkozik. Megállapítja, hogy Carpeaux a párizsi Fontaine l'Observatoire csoportja egy néger nőalakjához készült rajzában a művész a rabszolgaságról átélt belső élményét szimbolizálta, Rodin viszont „l'Eternelle-idole” elnevezésű szoborcsoportjához felhasznált térdelő női aktot ábrázoló rajza egy külső benyomás lényegének megrögzítése. Aggházy megfigyelései a műalkotások keletkezésének valódi hátterére vetnek világot, nem pedig az alkotómunka „kulisszatitkai”-nak mesterséges magyarázatásai (33–36. l. és 64–65. l.).

A változatos tárgyú tanulmányok után rövid beszámoló (*G. I.* 36–41. l. és 65–66. l.) tudósítja az olvasót a Szépművészeti Múzeum újjáépítéséről, új szerzeményeiről, számos kiállításáról és a jövő tervekről. Az eddigi eredmények és a Múzeum továbbfejlesztésének terve mutatja, hogy ez az országos jelentőségű kultúrintézményünk a szakzszerű múzeumi munka szilárd alapján állva, valósítja meg nemes feladatát: a kultúra minél szélesebb néprétegek felé való terjesztését, emlékeink közkincssé tételét.

Az „In memoriam” rovat Váci Bálintról, a Múzeum elhunyt metszetkonzervátoráról emlékezik meg. 1909–1941-ig ő végezte a metszet- és rajzgyűjtemény konzerválását mintaszervi szaktudással. Az antik terrakotta- és szoborgyűjtemény kiállításának technikai kivitelezése is az ő érdeme. Szilárd munkaszerető egyénisége biztos támasza volt a múzeumi munkának s mint nyugdíjas és beteg ember az újjáépítésben is tevékenyen részt vett.

Balogh Ilonka múzeumi tisztviselőt fiatalon ragadta el a halál. Gyermekkora óta foglalkozott komoly művészettörténeti szakmunkákkal. Rendszeres és alapos tudásával munkájának nagy szeretete párosult. Fő kutatási területei voltak az Árpád-kori művészet problémái, az erdélyi faépítést és később a XV. századi olasz metszetek. Minden múzeumi munkából lelkesen vette ki a részét, váratlan halálával sok szép terve félbemaradt.

Baranyai Bónis Éva

ETUDES SLAVES ET ROUMAINES

I. köt. 2. sz. Budapest 1948. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv és Román Nyelvi Intézetének kiad.

Az ESR új száma a történettudomány határterületeit érinti és a nyelvtörténet, művészettörténet és irodalomtörténet köréből közöl tanulmányokat. *Szemerényi Oszwald* a balti-szláv nyelvi egységről kezd meg hosszabblevegű értekezést. – *Dercsényi Dezső* Radnóti Aladárnak a folyóirat első számában megjelent, a zalavári templomásatásról írt cikkéhez (cf. Századok, 1947. p. 354.) csatlakozva, művészettörténeti szempontból értékeli ki az ásátások eredményeit. Zalavárott egy három-apszisos, belül oszlopokkal díszített bazilika alapjai kerültek nagyvilágra. E forma Magyarországon teljesen ismeretlen és Európában is ritka. D. megállapítja, hogy a típus Észak-Európában nem fordul elő s kizárólag Európa déli részét jellemzi. A feltárt zalavári templom kőanyaga Róma, illetőleg Aquileia környékére utal. A régészeti és művészettörténeti kutatás eredményei tehát megcáfolják a „*Conversio Baguariorum*” állítását, mely szerint a pannóniai kereszténység alapvetésében Salzburg játszott volna a vezető szerepet. A „*Conversio*”-ban említett faragott kővek nem az eredeti építkezéskor kerültek a helyükre, hanem csak a szentistvátkori újjáépítéskor és stílusuk sem nyugati, hanem déli hatást mutat. A Dunántúl, tehát a frank birodalom erős politikai befolyása ellenére is, folyamatosan fenntartotta kapcsolatát a dél-európai kultúrkörrel. – *Kovács Endre* folytatja tanulmányát az irodalmi szimbolizmusról és érdekes párhuzamot von a magyar, cseh, szlovák, lengyel és orosz szimbolizmus és társadalmi vonatkozásaik közt. Befejezőként megállapítja, hogy a verselés formális

vizsgálatát követnie kell a nagy szimbolizmus ideológiai vizsgálatának is. – *Baleczky* Emil rövid ukrán vonatkozású nyelvészeti tanulmánya forma szempontjából érdekes: magyar tudományos folyóiratban ez az első orosz nyelven megjelent értekezés. – *Gáldi* László folytatja „Graeco Valachica”-ját s e számban Lázár György stílusának elemeivel foglalkozva megállapítja, hogy Lázár stílusán figyelhető meg legjobban a román nyelvnek a XIX. század első harmadában meginduló „nyugatisodása”, fanariota elemektől való megtisztulása. – Az ismertetések között *Moravcsik* Gyula a moszkvai akadémia bizantinológiai folyóiratának 1947-es évfolyamáról számol be. – *Sziklay* László „in memoriam”-ja Skultéty Józseféről, a XIX–XX. századi szlovák nemzetiségi és irodalmi élet harcos egyéniségéről, újabb bizonyítéka az ESR tárgyilagos műltszemléletének.

Tóth András

1848–1849. ÉVI IRATOK A NEMZETISÉGI MEGBÉKÉLÉSÉRŐL

Budapest 1948, Magyar–Román és a Magyar–Jugoszláv Társaság, XV – 218 l. 8°.

Az első centenárius év változatos tudományos termése közt méltán foglal el érdekes és sok szempontból kimagasló helyet az előtünk fekvő kötet. A kiadótársaságok és a szerkesztők (Kemény G. Gábor, Balázs T. Béla, Csuka Zoltán, Gáldi László, Hadrovics László és Sziklay László) kettős célt tűztek maguk elé. Egyrészt jól olvasható és népszerű módon megírt oly dokumentációs kötetet akartak a magyar nagyközönség kezébe adni, mely a mai kor embere felé fordulva hangsúlyozottan kiemeli a nemzetiségi nézeteltérésektől terhes 48-as kor történetéből azokat az egyéniségeket, akik e nehéz időben is a népek közti megértés és tiszta demokrácia hangján szóltak meg. Másrészt tudományos igényű fellépő forráspublikációt akartak nyújtani a magyar 48 fontos kérdéséről. Kétségtelen, hogy egy ilyen jellegű „felvilágosító” műre nagy szükség volt, mert a magyar nagyközönség „a sovinszta propaganda befolyása alatt nemcsak tájékozatlanul, hanem ellenségesen figyelt fel minden olyan kísérletre” (az előszót író Ortutay Gyula szavai), mely a demokratikus eszmék jegyében próbálta rendezni a magyarság és szomszédai közti felmerült számtalan problémát. A kötet ebből a szempontból elérte célját: a közölt anyag gazdag, változatos, kiterjed (a kárpát-országi kivételével) a magyarsággal szoros kapcsolatban élő minden népre. Úgyes, lendületes fordításban, jól összeválogatott és érdekes dokumentumok nyújtanak betekintést a nemzetiségi politikusok, sajtóorgánuk és közösségek felfogásába. Az iratok előtt olvasható – az eddig megszokottnál jóval hosszabb – bevezetések komoly tudományos alapon tárgyalják a forrásban felmerült elvi és tárgyi kérdéseket, s egy-két kivételtől eltekintve, szinte folyamatosan teszik a tárgyalat eseménysort. Az anyag és a kommentár szinte feleslegessé is teszik – a laikus olvasó számára! – a bevezetést, mely talán éppen ezért lett rövidebb, ezért lett néhol túlságosan lakonikus. Ettől eltekintve azonban az olvasó, teljes joggal, azzal az érzéssel teszi le kezéből a kötetet, hogy a témát (a „nemzetiségi megbékélés”-t) illetően élvezhető formában, megbízható ismeretek birtokába jutott.

A műnek, mint tudományos jellegű forráskiadványnak megbírálása már nem ilyen egyszerű feladat. Fény- és árnyoldalakra egyaránt rá kell mutatnunk, ha a módszer szempontjából akarjuk elbírálni a kötet jelentőségét. E kérdésről írva, a szerkesztők maguk is hangsúlyozzák a mű „kísérlet”-jellegét több szempontból is: a közeledést hangsúlyozó megnyilatkozások kiemelésében, 1848 (s általában az újkori magyar történelem) szociológiai jellegű feldolgozásában és végül magának az anyagnak a feldolgozásában.

Ami a magyar történetírás szempontjaiban óhajtott változást illeti: politikai-történelmi és társadalomtudományi nézőpontok összefonódásának valóban már régen meg kellett volna történnie s a reformkor és az abszolutizmus kora kitűnően alkalmas arra, hogy ez új módszerrel megtörténjen a szintézis összeállítása. Ebből a szempontból a kötet komoly eredményt nyújt. A kommentárok az egyes szerzők személyét beágyazzák a társadalomba s az egyes nemzetiségek mozgalmainak társadalmi megvilágítása is kifogástalanul megtörtént.

Kétséges azonban – hangsúlyozzuk, hogy megjegyzésünk kizárólag a kötet anyagának „szakszempontról” való összeállítására vonatkozik –, hogy vajon szakszempontról megengedhető-e az anyagnak egyoldalú csoportosítása és csak a megbékélésre vonatkozó anyagnak közzététele *akkor*, amikor a magyar 1848 egyetemes, minden szempontot felölelő dokumentációs kötetei még nem jelentek meg s amikor a Fontes-sorozatban sem teljes még a 48-as nemzetiségi mozgalmakról rajzolt kép. A kommentárok rámutat-

nak ugyan arra, hogy a megbékélés hangja mellett az ellentétek is erősek voltak, mégis fenyeget az a veszély – éppen a kötet népszerű és a közölt anyag impulzív jellege következtében –, hogy az anyag egyoldalúsága téves tudományos következtetések levonását fogja eredményezni. Ezt a kötetet most már gyors egymásutánban kellene követnie a teljes, politikai, társadalmi és gazdasági vonatkozású anyagot felölelő 48-as forráskiadványsorozat vastos kötetének.

A formai kísérlet (rövid bevezetés, hosszabb kommentár, a lapalji jegyzetek majdnem teljes mellőzése és az idézett helyeknek a kötet végén való csoportosítása) olvashatóság, közérthetőség szempontjából elsőrangúan bevált, a kötet azonban ilyen formában valóban nem több, mint „invokálása egy, a jövőben bizonyára elkészülő átfogó történettudományi munkának, mely az egész látóhatárt felmérve, az összehasonlító és oknyomozó történetírás módszereivel feldolgozza majd a magyar szabadságharc és a nemzetiségi forradalmak korának összefüggő, társadalomtudományilag megalapozott és mindmáig megrátran, haladó szellemű történetét”. Nem lenne azonban tanácsos, ha ez az invokálás magában foglalná a jövőendő szintézis műfaji formáját is: számos, alaposan kommentált, bőszegesen jegyzetelt, tudományos jellegű bevezetéssel ellátott forráskiadványkötet után születhetik majd csak meg a magyar reformkor, 48 és az abszolutizmus összefoglaló története.

E megjegyzések természetesen csak elvi jellegűek s nem vonatkoznak sem a közlés, illetőleg a fordítás egzaktására, sem a kommentárok komoly, tudományos, – még kevésbé az egész kötet aktuális jellegére. A kötetre szükség volt: oktató célját teljes mértékben elérte, formai és módszerei szempontból érdekes, néhol vitatható kísérletet tett, azonban e téren is ügyes és megfontolásra érdemes szempontokat vetett fel.

Tóth András

MAGYAR MÚZEUM

II. köt. 2. füz., III. köt. 1–2. füz. Szerk.: Huszár Lajos és Radnóti Aladár (Barkóczy László).
Budapest 1946–1947, a Magyar Történeti Múzeum kiad., 45–99, 1–55, 1–45 l. 8°.

A Századok 79–80. évfolyamának (1945–46) 295 skk. lapjain ismertettük a Magyar Történeti Múzeum mozgókéony kis folyóiratának első három füzetét. Ismertetésünk óta újabb három szám jelent meg. Ezek gazdag tartalmát adjuk az alábbiakban.

Kutzián Ida (II. 2, 45–52 l.) a Magyar Történeti Múzeum újabb neolitikus anyagából közöl érdekes töredékeket. Ezzel kapcsolatban foglalkozik az úgynevezett kottafejes díszítéssel, amelyről kimutatja, hogy korban egyidős a zselizi csoporttal. A dolgozat második része figyelemreméltó adatokat szolgáltat a bükkői és a tiszai kultúra sokat vitatott kronológiájának kérdéséhez.

Iff. Alföldi András a kora római kereskedelmi útvonalakkal foglalkozik egy Mucsiból (Tolna vm.) származó éremlelet kapcsán (II. 2, 52–57 l.). E gondos tanulmányban újabb adatokat kapunk Pannonia belső részeinek az észak-balkáni illír lakta területekkel való Kr. e. 1. századi, valamint kora császárkori kereskedelmi kapcsolatairól. *Barkóczy László* (II. 2, 57–66 l.) egy katonai elbocsátó okmányt publikál a Fejér megyei Csapdi határából. E diploma a Kr. u.-i 146. évből származik, tulajdonosa pedig az azalus származású *Viator Romanus* fia volt. A szerző dolgozata második részében e diplomán szereplő lovas- és gyalogsapatok táborhelyének kérdését tárgyalja meg.

A III. évf. első számában *Banner János* tekinti át a múzeumi raktár rendezése alkalmával előkerült állatfejes agyagsíp kapcsán a Kárpát-medence őskori hangszereit (1–7. l.). Utána *Erdélyi Gizella* egy intercisai domborműtöredéket, valamint több óbudai márvány szarkofágtöredéket tárgyal meg újból (7–13. l.). Az előbbi darab ábrázolásában – az eddig interpretációval szemben – Kyknos holtteste felett összecsapó Herakles és Ares párviadalának jelenetét látja. Ugyanakkor egy második, meggyőzőbb értelmezést is ad: Odysseus megvakítja a bortól mámoros álomba merült Polyphemost. Meggyőző az Iphigenia menekülését és Medusa lefejezését ábrázoló óbudai szarkofágtöredék származtatása a Pannoniában fontos szerepet játszó és nagy hatást kifejtő sirmiumi kőfaragóműhelyekből. *Lengyelne Kovrig Ilona* a Nógrád megyei Bozita pusztáról ismerteti egy nagyobb avarkori temető három sírleletét (13–17. l.) A sírok anyagát a tömör bronzöntésű áttört, lapos indadíszű sírjévek és övdíszek jellemzik. A sírjévek felső részén látható és egymással szembenéző pávasárkány fejek eredetét helyesen a szaszanida művészetben keresi. E VIII. századi temető

értékes adalék, abból a szempontból, hogy az ország települési határát az eddig felvett vonalnál északabbra tolhatjuk ki. Az említett három sűrű csontanyagának embertani vizsgálatát *Nemeskéri János* végezte el (18–20. l.).

A harmadik évfolyam decemberi számában első helyen *Szántó Imre* ismertet egy kora vaskori bronzleletet a Heves megyei Gyöngyössolymos–Kishegyről (1–8. l.). A tokos balták, sarlók, lándzsacsúcsok stb. mellett a lelet legérdekesebb darabja egy zablatag. Emez utóbbi jelenléte leletünkben arra utalhat, hogy már a Kr. e. 8. századi kimmer betörést megelőzően is élt lóhoz értő nép a Kárpát-medencében (ami a trákokkal kapcsolatban egyáltalában nem meglepő). A következő dolgozatban *Szilágyi János* tekinti át Intercisa helyőrségeit a Kr. u. 1. századtól kezdve egészen a pannoniai limes feladásáig (8–12. l.). E dolgozat polemikus része nem dönti el azt a régóta vitatott kérdést, vajon átmenetileg tartózkodott-e Intercisa táborában a legio I. adiutrix különítménye. *Kerényi András* egy IV. századi barbár ezüstérmét mutat be, amely II. Constantinus siliquáinak szarmata utánzatai közé tartozik (12. l.).

Mihalik Sándor (II. 2, 67–73. l.) a padovai Basilica Capella delle reliquie-ben őrzött díszbuzogánnyal foglalkozik, amelyet eddig egy XV. századi condottieri, Gattamelata vezéri botjának tulajdonított a kegyes hagyomány. M. szellemes tanulmányában igazolja, hogy ez a jelvény a XVI. századi magyar díszbuzogányok egyik tipikus és jellemző példánya. Testvérdarabját épp a Magyar Történelmi Múzeumban őrzik.

Palotai Gertrud (II. 2, 73–76. l.) a múzeum hódoltságkori török hímezéseiből mutat be egy újabban megszerzett darabot, amely rendeltetését tekintve, a török hímezett kendők, „kavuk ortüsü”-nek nevezett csoportjába tartozik. Díszítéseit jól ismerjük az egykori kerámiáról, valamint a XVII–XVIII. századi patyolatkendőink úri hímezéseiről. E darabban a régi magyar hímezések egyik őstét, közvetett mintaképét sorozta gyűjtemény tárgyai közé. *Kalmár János* két lőszerszámot és egy szablyát ismertet Kemény János erdélyi fejedelem egykori fegyvereiből (II. 2, 77–83. l.). Valamennyi darab rekeszománccal díszített. A nyereg és szablya formája a honfoglalás kori magyarsáig követhető vissza. *Petriné Hlatky Mária* (II. 2, 83–88. l.) dolgozatában a XIX. század első harmadában Pesten működő Prandtner József ötvösmester jelentőségéhez szolgáltat újabb adalékokat. Egy szép empire-stílusú serleg alakú fedéllel ellátott ezüst cukortartót közöl, valamint Prandtner számadáskönyvéből gazdaságtörténelmi szempontból is érdekes költségjegyzéket.

Hillrigl József „Pontificalis cipők” címmel a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit gazdagító pár főpapi lábbelit mutat be (20–26. l.). Tanulmányának komoly viselettörténelmi jelentősége van, rövid bevezetésében vázlatát adja a közép- és újkori cipődivat fejlődésének. Maga a téma annyira specifikus, hogy kevesen akadnak, akik teljes tudományos fegyverzettel szólhatnak hozzá a felvetett kérdésekhez. XVIII. század végi tulipános indadíszű ékesített darabban kezdi bemutatását, mely valószínűleg Hasskó Jakab nyitrai püspöké volt, s mely a Nemzeti Múzeum legkorábbi főpapi cipője, ezután két pár XVIII. századi lábbeli következik, mindkettő a jezsuita rend trencsényi házából, majd a szepeshelyi székesegyház egy a XIX. század második feléből való cipője, végül pedig a koronázási jelvények mellett őrzött két pár. (Mindkettő már a Nemzeti Múzeumban.) Ez utóbbi két pár cipőnél fő érdeme a szerzőnek, hogy a formák és a divatfejlődés figyelembevételével megnyugtatóan határozza meg készültüknek idejét, a XVII. század második negyedére téve azt, tehát I. Ferdinánd megkoronázásával hozza kapcsolatba a cipők születését. A tanulmány fontos adalék a magyar viselettörténet kutatói számára. De a művészettörténet is szerezhet belőle okulást; szerény ruházati emlékeken bár, de örömmel könyveli el – épp a barokk hajnalán – Hasskó püspök és a szepeshelyi cipő magyaros díszítőmotívumát.

Köszeghy Elemér Családjegyek megfejtései című cikke (27–35. l.) Mihalik Sándornak ugyancsak a Magyar Múzeumban napvilágot látott „Szent-István Tibor ezüstgyűjteménye” c. tanulmánya egy tételével folytat természetesen vitát. Köszeghy eszmefuttatására Hammerman Jónás besztercebányai mester jegyének meghatározása szolgált alkalmat. A mesterjegyet Hacker Joachimnak (1645–1651) tulajdonított Mihalikkal szemben legalaposabb érveit sorakoztatja fel, sőt röviden a családjegyek természetével is foglalkozik igazának bizonyítására. A személytelen ismertető csupán távol álló harmadikként figyelheti a tudományos vitát; sokkal érdekesebb és serkentőbb hatású lenne, ha a cikk ismertetését, vagy esetleg egy hosszabb válasz szerkesztését maga Mihalik Sándor vállalná.

Vayer Lajos: Mégegyszer Rembrandt és „Rákóczi” címmel hazai ikonográfiai probléma kapcsán egy eddig tévesen attribált lapot jelez mester-névvél és egy elveszett Rembrandt művet teljes dátummal vezet be újból a művészettörténetbe (35–40. l.). Picartnak (Bartsch, II, 163) egyik lapját egy eddig ugyancsak Picartnak tulajdonított mezzotintóval vetve össze, határozza meg ez utóbbi szerzőjét Bernardban, Picart lehetséges tanítványában és e Bernard-féle lapnak az oldenbourgi öreg férfifejet ábrázoló Rembrandt-tal

való párhuzamából következtetve helyezi az eddig 1656–58-ra datált elveszett Rembrandt-festményt, melyről Bernard másolatát készítette, 20–25 évvel korábbi időpontra. Könnyebb feladat volt már bizonyítani azt, hogy a Ragotski Sigismund aláírással ellátott lapnak semmi köze sincs az agg fejedelemhez, hisz maga figyelmeztet Pulszky Károly véleményére, aki jóformán kételkedéssel nézte az arckép ikonográfiai hitelességét. Az ilyen könnyelmű elkeresztelés a XVIII. században nem ritka jelenség, amikor a legfontosabb követelmény főleg a távoli, személyesen nem ismert egyéniségekkel kapcsolatban, hogy az ábrázolt vonások megfeleljenek azoknak a követelményeknek, amelyek a messziről érkező históriák kapcsán a közvélemény képzeletében kialakultak. Vayer a magyar történeti ikonográfiát egy lappal soványabbá tette, de reméljük, amilyen sikerrel gyomlálta eddig a régi tévedéseket, oly sikerrel gazdagítja majd történeti nagyjaink arcképeinek sorát.

Huszár Lajos Péter király ólombulláját ismerteti (13–16. l.). A pecsét – első ismert ólombullánk – jelentőségére mutat: „figyelemre méltó értéke, hogy egyetlen bizonyítéka Péter okleveles gyakorlatának. Péter korából ugyanis egyetlen királyi oklevél sem maradt fenn, tehát az sem volt eddig bizonyos, hogy adott-e ki egyáltalán oklevelet vagy sem”? A bulla történeti jelentősége valóban nagyobb a művészetinél. Az ismert emléktanyag alapján pontos stílusbeli származása nem határozható meg, inkább a politikai-történeti kapcsolatokból következtethetőek német, vagy bizánci összefüggései, semmint a biztosan meghatározó analógiából. Huszár Lajos publikációja fontos, első eddig megismert ólombullánkat vezette be a szakirodalomba.

Kalmár János „Magyar főpapi harcikalap a XVI. század második feléből” címmel írt cikket az egykor Bécsben őrzött és hazakerült értékes emlékről (16–20. l.). A kalap tulajdonosának személyéhez közelít egy lépéssel, a koponyavédő lemezek középerre erősített jeruzsálemi ötös keresztből következtetve állapítja meg, hogy viselője a XVI–XVII. század fordulóján oly főpap lehetett, aki a jeruzsálemi Szent Sír-Rend lovagja volt és bizonyosan háborús körülmények között látta el magas egyházi hivatalát.

Voit Pál Procopius Béla olasz reneszansz bútorait mutatja be egyszerű felsorolásban (20–24. l.). A nagyértékű hagyatéknál valóban szervesen illeszkedik az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeibe, eddig sajnálatos hézagot töltve ki. A 14 darabból álló gyűjtemény származására nézve a legmegbízhatóbb; s Itália különböző tájainak magas ízlésű XVI. századi reneszansz bútorművességét mutatja be. Főlélegesen feladat lenne Voit Pál után a legszebb darabokat, a még középkori perugiai eljegyzési ládikát, vagy a XVI. század első feléből való credenzone-t külön méltatni. Reméljük, e rövid bemutatást hosszabb méltatás követi majd, ahol a szerző megkísérli e bútorok történetéről, az olasz bútorművesség egyetemében való elhelyezkedésükről, esetleg mesterükről összegyűjteni mindazt, amit egyáltalában lehetséges.

A szakemberek különösen örülhetnek *Mihalik József*, a múzeum újszerzeményi kiállításáról írt beszámolójának (24–32. l.), amelyben az utóbbi évek folyamán a M. T. M. birtokába jutott igazán nagyértékű darabokról kapunk rövid találó méltatást.

Valamennyi dolgozathoz rövid, idegennyelvű kivonat jár. A „Gyarapodás – Új szerzemények” rovatban Csernyánszky Mária ír az Iparművészeti Tár (II. 2, 89. l.), H(uszár) L(ajos) az Éremtár (II. 2, 89–90., III. 2, 34–35. l.), B. O. M. A Történeti Tár (III. 1, 41–42, III. 2, 33–34. l.), V(ayer) L(ajos) a Magyar Történelmi Képcsarnok (III. 2, 35–36. l.) gazdagodásáról. R(adnóti) A(ladár) az újabb ásatásokról és leletekről számol be (II. 2, 90–92., III. 2, 36–37. l.). A „Múzeumi Hírek” rovata zárja be az egyes füzetek közleménysorozatát (II. 2, 92. sk., III. 1, 43. sk., III. 2, 37. sk. l.).

*Nagy Tibor
Radocsay Dénes*

SZOIKA KAMILL

A FÖLDESÚRI BÍRÁSKODÁS AZ ÁRPÁDKORI MAGYARORSZÁGON

Budapest, 1944. szerző, 78. l. 8°.

ÉRTEKEZÉSEK ECKHART FERENC JOGTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUMÁBÓL, 8.

A magyar jogtörténetnek különös tragikuma, hogy a kutatási lehetőségeikben anyagi hiányok folytán annyira akadályozott gyérszámú munkatársai közül oly sokat egész fiatalon ragadott el a halál. 1939-ben 26 éves korában halt meg a magyar–szláv összehasonlító jogtörténet nagy ígérete, Murarik Antal, Budapest ostroma alatt pedig két még ennél is fiatalabb munkatársunk veszítette életét. A kutatásra igazában csak készü-

lő, de egy-két kis egyházjogtörténeti cikkel mégis reményekre jogosító Gáthy Zsolt és Sz., akinek most tárgyalta egyetlen dolgozata alig egy hónappal halála előtt hagyta el a sajtót.

Felkészült, komoly munkabaállásának tartozunk azzal a megbecsüléssel, hogy nem siklunk át elnézően a részleteken, hanem olyan tárgyilagossággal vizsgáljuk, mintha a szerző válaszolhatna észrevételeinkre.

Sz. az 1848 előtti magyar bírósági szervezet ma legönkényesebbnek és a gazdasági kizsákmányolást szolgálóknak mondott intézménye eredetét kutatja. Világos adattal bizonyítja, hogy okleveleink megszólalásának idejében, a XIII. század elején a földesúri bíraskodás már erősen elterjedt, legalább nagy vonásaiban hatásköri és illetékességi szabályai is megállapíthatók.

A XIII. században már határozott kereteket öltő szervezet alapjait a XII. században kezdi keresni, de itt oklevelek hiányában inkább csak a külföldi – egyébként jól összeválogatott, rendszerezett és elég széles körű – összehasonlító anyag, a törvények és a későbbi gyakorlat alapjairól való ingatag következtetésekre van utalva.

A nyugati irodalommal egyezően a földesúri bíraskodásnak két eredőjére mutat rá, és a közhatalóság kifejezett feljogosítására, a megerősödött előkelő osztálynak adott királyi privilégiumokra. Helyesen fejt ki, hogy míg egyfelől az úrnak a rabszolgák feletti hatalma nagyrészt egyházi befolyásra mindinkább a jog korlátai közé szorult, másfelől az eredetileg szabad munkavállalóknak a földesúrral való gazdasági kapcsolata mind több személyi vonatkozást is létrehozott, ennek eredményeként talán először önként választott bírónak fordultak egymás közötti vitás ügyekben a földesúrhoz, ebből később szokás, majd a kir. privilegiumok folytán kényszerűség lett.

Talán nem alap nélkül tesszük fel, hogy Magyarországon volt a földesúri bíraskodásnak egy harmadik okozója is, amit Sz. nem hoz fel kifejezetten, mint új ötletet, inkább csak a sorok között utal rá, részletesen hivatkozva a hatáskör stb. tekintetében a városok bíraskodásával alkalmazható analógiákra. Ez az autonóm bíraskodásra való törekvés. Az első immunitás-adományozások ugyanis kétségtelenül a hospes-telepítést kívánták előmozdítani azzal, hogy ezeket mentesítették a királyi hatóságoknak – tán féltékenységből eredő, vagy inkább vagyoni érdekeiket szolgáló – zaklatásától. Ez a törekvés hozta létre a városok bíraskodását, nyugaton az egyetemek libertas academica-ját is. Hozzátehetjük, hogy a település sűrűsödésével nehezebbé vált a királyi bíróság igénybevétele annak is, aki éppen ezek elé kívánta ügyét vinni. Ezért is törekedtek a városi telepek, kevéssel utóbb a megyék is saját bíróság létesítésére, és ugyanez volt az érdeke a földesúrnak, sőt talán népeinek is. A földesúr bíraskodása ugyanis egyrészt kevesebb zaklatást jelentett, mint a főleg bíróságbehajtásra törekvő kir. bíróságoké, másrészt gyorsabb és olcsóbb igazságszolgáltatást. Végül a nemzeti szervezeten bomlása után – a hűbéri privilégiumok jelezte gondolatvilágban – legtöbb népréteg jobban biztosítottnak láthatta jogait, ha kikerült az alsóbbrendű királyi tisztek bíraskodása alól.

E feltevés helyességére mutat Sz.-nak az az igazolt előadása is, hogy számos korai immunitás csupán annyit rendelt, hogy a kiváltságolt földesúr népei csak a király – esetleg az általa ezzel külön megbízott nagybíró – bíraskodásának vannak alávetve (35–37. l.). Ez a privilégium is mentesítette már ugyanis a népet a szomszéd nagybíró hatalmaskodása és a várispánok, királybírók zaklatása alól. Természetesen velejárt e privilégiummal is az, hogy a kisebb ügyeket nem vitték a királyhoz, hanem a földesúrhoz.

Sz. részletesen bizonyítja, hogy a legtöbb immunitás a XIII. században még csak a kisebb ügyekre vonatkozott. Adataiból valószínűnek látszik, hogy tettek különbséget majores és minores causae között, de a nagyobb ügyek fogalma még zavaros, nem tudják pontosan körvonalazni. A XIV. században bevezetett pallosjoggal kapcsolatban logikusan fejtegeti, hogy az Árpádok korában egyetlen kivételt nem tekintve, a földesúr nem volt még jogosult testi fenyíték (halál, csonkítás) kiszabására, csupán vérdíj, bírság és polgári követelések tárgyában ítéltetett. Azt az állítást azonban, hogy a lopás, emberölés, testi sértés, pénzügyek és tized általában ki lett volna véve a földesúr hatásköréből, nem fogadhatjuk el. Az általa ismertetett kiváltságlevelek ugyanis hol egyiket, hol másikat tartották fenn a királynak, – valószínűleg ahhoz képest, hogy valamelyik vidéken mi volt éppen érdeke a királynak. Ez inkább csak a társadalom tarkaságához illeszkedő jogi egyenlőtlenség volt, amivel e korban a magánjogban is sűrűn találkozunk (l. halászlai jog).

Előfordul, hogy elragadja a toll, olyat ír, amit nemcsak bizonyítani nem tud, de a kor gondolkodásával is ellenkezik. Pl. hogy nagyobb birtokokon, ha több officialis bíraskodott, mindegyik csak a maga officialatusának területén lakók felett volt illetékes (47. l.). Erre közvetlen adata nincs, és a legnagyobb mértékben valószínűtlen, hogy így lett volna abban a korban, amely még a vármegyék járásokra osztását sem ismerte.

A peres eljárásra és a fellebbezésre vonatkozó fejezetei nemigen mondanak újat Hajnik közléséhez képest. Szépen fejtegeti viszont a földesúri széken a bírótársak, különösen a nem nemes bírótársak szerepéhez jutását. Kár volt azonban azt a szokást, hogy a vármegye a földesúri bíróság jogszerűségének ellenőrzésére szolgabírót küldött ki, Hómanra hivatkozva Károly Róbert művének tulajdonítani (49. l.), hisz maga is idézi Kun László pallosjogi privilégiumát, mely szerint a tolvajok és latrok feletti ítélkezésnél, annak igazolására, hogy nem vakmerően és igazságtalanul ítélkeznek, a vármegye bírái vagy a szomszédos város esküdei legyenek jelen (63. l.).

Teljesség kedvéért megemlítem, hogy előfordul egy-két pontatlanság is. Így a 34. l. 17. jegyzetben nem tünteti fel az általa hivatkozott oklevél leldhelyét, criminales casus alatt pedig általában bűnügyet ért (45. l.), noha ez alatt még jóval később is csak a nyilvános gonosztevők ügyeit értették.

E csekély hibákat is azért tartjuk szükségesnek megemlíteni, mert a teljesen tárgyilagos mérlegelés ad igazi súlyt annak a mélységes szomorúságnak, amellyel letesszük Sz. dolgozatát. Egy pontos, aggályos kutató és kitűnő logikájú önálló gondolkozó első jelentkezése. És mégsem kaphatunk tőle többé semmit.

Degré Alajos

ADAMA VAN SCHELTEMA, F.

DIE GEISTIGE MITTE

UMRISSE EINER ABENDLÄNDISCHEN KULTURMORPHOLOGIE

München 1947, Leibniz Verlag, 187 l. 8°.

A holland születésű de évtizedek óta Németországban élő régész és művészettörténész Nyugat művészettörténetét tárgyaló hatkötetes kiadatlan munkájának tanulságait foglalja össze ebben a könyvben. Az igénytelen külsejű kis kötet nagyszabású kísérlet az európai művelődés történetében megnyilvánuló törvényszerűség feltárására, amely helyenként, szinte a szerző akarata ellenére, az alcímben megjelölt kereteken túl, történetfilozófiává mélyül. Mint kivonat, a tétel bizonyítására nem nyújthatja az egész történeti anyag kimerítő és folyamatos tárgyalását, ezért a kifejtett elmélet helytálló voltával szemben sem lehet véglegesen állást foglalni. De mind maga az elmélet, mind alkalmazása a példaként felhozott igen különböző történeti jelenségekre többnyire alig járt vagy néha egészen új utakat mutat olyan érdekes eredménnyel, hogy megérdemli az alaposabb figyelmet.

Szokatlan már a nyugati kultúra idő- és térbeli elhatárolása is. Sch. az európai történelem közkeletű ókor – középkor – újkor beosztásában a görög-római ókor helyébe az őskor és a germán ókor ún. „történelem előtti” korszakát állítja, nemcsak azért, mert az antik kultúrát, bevallottan Spengler nyomán, egészen különálló egységnek tekinti, hanem főként mert szerinte a ma már világrészekre elterjedt európai műveltséget létrehozó szerves, benső fejlődés a késő kőkorszakban indul meg és onnan követhető megszakítás nélkül máig, nem pedig csak a germán-román keresztény középkor kezdetétől.

Ebben az évezredek fejlődésében a szellem működésének szerkezetét a *kör és középpontja* mértani képpével, a folyamat törvényszerű ritmusát pedig a szívverés és lélegzés *életani* hasonlatával szemlélteti. A kör kerülete a külső, racionális valóság, a férfi világa. Vele szemben áll az irracionális, szellemi, szilárd középpont (erre vonatkozik a könyv címe is, a női principium világa. A kettő közti dinamikus feszültség a nyugati történelem dialektikus menetének mozgatója. Az emberi szellemnek ehhez a kettősséghez való viszonya szerint a művelődés három, egymást ritmikusan váltó alapállapoton megy át: A) A külső világ megragadása, a kör kerületéhez kötöttség. B) nyugvó középponthez kötöttség, amely az egész művelődésnek szellemi egységet ad. C) Az egységet adó szellemi kötöttség szétszakítása, centrifugális mozgás újra a külső valóság felé. E három állapot váltakozása adja a nyugati művelődés lüktető ritmusát, amely centripetális összehúzódadások (systole, integratio) és centrifugális kitérődadások (diastole, desintegratio) sorából tevődik össze. Mindebből azonban nemcsak akciók és reakciók egyszerű hullámvonala adódik. A szellemi középpont ugyanis mindig változik. Részben mert a szellemi fejlődés háromütemes periódusai az előzőkhöz és következőkhöz viszonyítva, maguk is nagyobb, átfogó periódusok egyes ütemeinek bizonyulnak. A szellemi

középpont tehát a fölérendelt, átfogó nagy ütem „A”, „B”, vagy „C” jellegéhez viszonyul. Másrészt a szellemi középponthez térés szintézist is jelent. A dezintegráció periódusai a valóságok között „A” állapothoz és ezzel a külső, reális és racionális világ egyre szélesebb körű és áthatóbb meghódításához vezetnek. Az integráció már mindig a legújabb valóságghódításból indul ki és ennek eredményeit is magában foglalja. A szellemi középpontot adó integrációk szintetizáló jellegére Sch. ugyan csak mellékesen utal.

Sch. *lélektani* párhuzammal bizonyítja, hogy ez a törvényszerűség nem pusztán elvont spekuláció: a gyermek és ifjú lelki fejlődésében éppígy váltakoznak a külső valósággal való megismerkedés és tevékeny, férfias találkozás realista korszakai az anyával és nővel való találkozás vallásos beállítottságú, idealista korszakaival. Az ontogenezis itt is megismétli a filogenezist.

Hogy mi a történelem dialektikus haladásának célja, végső értelme és mozgatója, arra a könyv legfeljebb közvetett vagy csak mellékesen elejtett választ ad. Sch. ugyanis hangsúlyozza, hogy csak a művelődéstörténeti jelenségekből kiolvasható törvényszerűségek megállapítására szorítkozik, de nem keresi a választ történefilozófiai kérdésekre, pl. hogy a kultúrfogalom lényegéhez tartozó polaritás (férfi és női közti dinamikus feszültség stb.) milyen abszolút értelmet rejt. Csak mellékesen jegyzi meg tehát, hogy az emberiségnek a két abszolút pólus közt lefolyó fejlődése az állati tudattól az abszolút szellemi szabadság felé halad és inkább csak sejtezi, hogy a történelem mozgató erejét nem vak mechanikus okságban, hanem a természetben és az ember egyéni életében is hasonló ritmusban dolgozó, célra irányuló *életere*ben látja.

Ehelyütt, sajnos, még ízelítőt sem igen lehet adni abból, hogyan mutatja be a fenti törvényszerűség érvényesülését egyes, példaként kiragadott történeti jelenségekben. Az európai történelem három nagy korszaka három nagy ütemnek felel meg. Az őskornak a neolitikummal kezdődő második szakasza és a germán ókor jelenti a periferikus kötöttség „A” periódust, a keresztény középkor a központi szellemi „B” periódust és az újkor az ismét a racionális külső valóságra irányuló centrifugális szétszakadás „C” periódusát. Ezekben belül többszörösen, egymásba foglalva ismétlődik a történelem „szfverése”. Minél közelebb érünk a mához, annál jobban kivehetők nemcsak a nagy átfogó ütemek, hanem bennük a szapora ritmus is, amely az utolsó időkben már szinte az egymást váltó nemzedékekkel esik egybe.

Az első nagy ütemben mint iskolapéldán röviden, de az anyagi és szellemi kultúrának jóformán minden területére kiterjedően elemzi a háromfajta, egymást váltó szellemi beállítottságot, amely az újabb kőkor, a bronzkor és a germán vaskor vallásának, társadalmának, gazdasági életének és művészetének sajátos jellegét megadta. Főként a tárgy- és tartalomszegény ornamentika az, amelyhez a még meglehetősen differenciálatlan kultúra benső szellemi szerkezete meglepő közvetlenül mutatkozik meg.

Mivel Sch. a továbbiakban főként arra törekszik, hogy az első korszak egyes periódusaiból kielemezett jellemző vonások újbóli érvényesülését az *endogén* fejlődési jelenségekben kimutassa, a későbbi korokról adott képe sokkal kevésbé kimerítő és nem is mindig a lényegyet nyújtja. Különösképpen áll ez a középkor, amely egy hatalmas *exogén* tényező, a kereszténység bekapcsolódásával mintegy a letűnt földközi tengeri és a „történelemelöttiségből” most kilépő északi, európai kultúra szintézisének tekinthető. Mindaz pl., amit eddigi európai történetünk e legerősebben központi szellemi kötöttségű korszakával kapcsolatban a női elem és az ősi női-férfi polaritás szerepéről a vallási és világi életben (Ecclesiászimbolika, Mária-tisztelet, lovagi nő kultusz stb.) mond, igen érdekes és általában igaz is. De ha ennek és az irracionális elem jelentőségének alapján a középkor teljességét, azaz a „B” jellegű korszakon belüli hármás ritmus ugyancsak „B” jellegű középső ütemét a misztikus XIV. században találja meg, szembekerül az egyéb jelenségeket, pl. a társadalmi és gazdasági életet figyelembe vevő korbeosztással. Felmerül tehát legalábbis az a kérdés, hogy ez a törvényszerűség az élet minden területén egyidőben és egyformán érvényesül-e.

Sch. a legnagyobb szeretettel és mondhatnánk sikerrel is a dezintegrációk, a „C” periódusok elemzésében mélyed el. A modern kifejezéslélektanból is jól ismert az a megfigyelése, hogy külsőleg hasonló vagy azonos formáknak két egymással ellentétes eredete és jelentése is lehet (Klages). Ennek segítségével tud értelmet (nem pedig merev „rendszer”) vinni a felbomlás és átmenet periódusainak látszólagos zárvarába és kitapogatni a fordulópontokat, amikor a szellem irányt változtat és már ismert formák is új értelemmel jelentkeznek. Főként a wölfflini fogalmakkal alig hozzáférhető manierizmust, mint a renaissance, a rokokót, mint a barokk utolsó centrifugális ütemét és az egész újkorok a felvilágosodással kezdődő végső, szélsőséges dezintegrációját illeszti be különös gonddal az európai kultúra szerves fejlődésébe.

Ebben a kivonatban, amellyel Sch. az egyes korszakok benső szellemi szerkezetét jellemző példákon akarja szemléltetni, épp a művészetnek aránylag kevés hely jut. A jelenkor elemzésénél pl. nyíltan be is vallja, hogy a jövőre nézve fontos mozzanatok hiába keressük a képzőművészetben, míg a termé-

szettudományokban már megtörtént a nagy átfordulás a végtelen materializmustól újabb szellemi középpont, a metafizika felé. Ez is viszont arra mutat, hogy egy-egy kor szellemi szerkezetét meghatározó törvényszerűség az élet egyes területein úgy látszik bizonyos eltolódásokkal és különböző erővel érvényesül. Ezeket az időbeli eltolódásokat és intenzitáskülönbségeket megmagyarázó körülmények ismerete mindenestre fontos lenne. Nemzedékkülönbségre és még inkább szociológiai tényezőik szerepére gondolhatunk, sajnos, épp ez utóbbiakat Sch. igen ritkán veszi figyelembe.

Annak ellenére, hogy az elmélet bizonyítása végett megvizsgált történeti jelenségek elég nagy része filozófiai, vallás- és általános művelődéstörténeti jellegű, a művészettörténet Sch.-nál mégsem olvad bele a művelődéstörténetbe. Az egész apparátus voltaképp csak a művészettörténet lényegére irányuló és átfogó szemlélet megalapozására szolgál, mert nem egészen ok nélkül veti Sch. a mai „művészettudomány” szemére, hogy most kezd csak lassanként kiemelkedni a lefró stádiumból, ahol az élettan évszázadokkal előbb tartott.

Saját elméletének bizonyítására szolgálhat az a tény, hogy a lényegét és a dolgok közös, mély alapját kereső munkájában az egyébként már végletesen centrifugális jellegű késő újkor „B” periódusából, mégpedig a szellemi lényeg és egység-keresés utolsó nagyszabású kísérletét nyújtó német romantikából és idealista filozófiából meríti a legtöbb ötletet. Innen ered mind a történelem dialektikus menetének és az egyetemes férfi-női polaritásnak gondolata, mind a kultúrák életének és fejlődésének biológiai és lélektani alapon való felfogása. Emellett a modern mélylélektan és saját régészeti munkássága tanulságait is értékesíti. Mindehhez járul a nagy honfitársára. Huizingára is oly jellemző érzék az élet teljessége iránt, amely megóvja őt attól, hogy „a rendszer teljessége kedvéért” spekulációkba merülve elveszítse lába alól a valóság talaját, mint nem egy épp az azok a német gondolkodók közül, akiknek meglátásait felhasználja és továbbfejleszti.

Bogyay Tamás
(Staudach-Chiemgau)

JANTZEN, HANS

OTTONISCHE KUNST

München 1947, Münchner Verlag (bisher F. Bruckmann), 180 l. 8°.

J. könyve mind tárgyával, mind módszerével számot tarthat a magyar történész érdeklődésére. *Tárgya* a német művészet első korszaka, azé a művészeté, amely a százsz császároknak a különálló német „Reich”-et megeremlítő munkája nyomán alakult ki, az évezredforduló körül érte el virágzását és túlélve a százsz uralkodóházat, a világnézet és politika terén is új korszak kezdetét jelentő investitúra harcig tartott. J. tehát a nyugati középkori művészet első nagy korfordulóját, a román stílus kezdetét 1000-ról a XI. század második felébe helyezi és ebben megegyezik Puig y Cadafich-nak a latin országok „premier art roman”-ja alapján tett megállapításával. Ez épp az a kor, amikor a magyarság először került közvetlen érintkezésbe a fiatal német kultúrával, kezdetben pusztító ellenségként, majd sok tekintetben alkalmazkodni törekvő szomszédként. Az alakulóban lévő német birodalomnak pedig a magyar veszedelem leküzdése volt egyik legkeményebb tűzpróbája. J. szinte szimbolikus jelentőségűnek tartja, hogy az I. Henrik adta művészi megbízásokból csak egyedül a merseburgi palota festményének emléke maradt fent, amelyen az első százsz császár a magyarok felett aratott diadalát ábrázoltatta. A *módszer* első pillanatra nem is annyira történetinek, mint inkább esztétikainak tűnik fel. J. ui. e kor művészetét elsősorban nem mint történeti *folymatot* tekinti, hanem mint többé-kevésbé *zárt egységet*, amelyben az alkotók és az alkotásokat szemlélők, illetve használók világszemlélete és a vallási, társadalmi és politikai élet szervezete a legheterogénebb stílusformákat is felsőbb egységbe foglalta össze és fejlődésüket is egységes irányba vezette. A *füccél* tehát nem a kialakulást és fejlődést nyomon követni, hanem a kor emlékeinek mind az előző, mind az utánuk következő korétól lényegesen eltérő sajátos *művészi lényegét* a mai emberrel megértetni és esztétikai átélésüket számára lehetővé tenni. J. épp ezért a fejlődéstörténeti előzményekben többnyire csak az első *füccél* megy vissza, ami elég arra, hogy a művészet és esetleg egyéni vonásaira rámutathasson. A jövőbe vivő fejlődés is csak annyiban érdeklő, amennyiben a nyugat- és közép-európai román stílust készíti elő. Hogy a művészi teljesítményt helyesen értékelhesse és magyarázhassa, óvatosan tartózkodik mai szempontok anakronisztikus visszavetíté-

sétől és iparkodik a művek létrejöttében lényeges szerepet játszók, voltaképp művészetben kívüli szellemi és anyagi tényezők, ún. a gyakorlati rendeltetés és használat, ábrázolási tárgy, ikonográfiai és technikai hagyományok stb. szerepét gondosan figyelembe venni. A mindebből adódó tárgyalási módban az esztétikai műalkotás-elemzés vezetése mellett az általános művelődéstörténet, a tárgyi régészet, az ún. szellem-történet, a tárgyi ikonográfia szempontjai egyesülnek meglehetősen egyéni ízzel. A művészeti szempontoknak a történetiek elé helyezése következtében J. csak a kiváló minőségű és lehetőleg ma is megközelítőleg eredeti művészi hatást nyújtó művekkel foglalkozik, kivéve az építészetben, ahol megbízhatóan rekonstruálható, vagy lebombázott templomok esetében, jó felvételek segítségével ma is valamiképp élményé tehető elpusztult emlékeket is tárgyal. Az anyagnak ilyen kiválasztásából ered a könyvnek a szokásostól helyenként eltérő beosztása és szigorúan történeti szempontból véve bizonyos hiányai is, amelyekre az alábbi rövid tartalmi áttekintés során rá kell mutatnunk.

A tágabb értelemben vett Ottó-korabeli művészet stílusgyökerei háromfelé vezetnek: a karoling udvari renaissance-ba, a politikai súlypontnak szász területre történt áttolódásával új jelentőséghez jutott germán hagyományba, és a császárkoronázó Róma nyújtotta mintaképek révén a késő-antik művészetbe. Innen a formák és típusok rendkívüli változatossága, amelyben mégis egységes irányú fejlődés vezet a germán szellemnek a latin örökségtől való függetlenedéséhez, azaz a külön német művészet kialakulásához. Egységes a szociológiai alap is: a politikában is vezető nemességből kikerülő szerzetesség és főpapság mint műveltséghezó réteg. Végül egységbe foglalják a sokféleséget a közös szellemi alapvonások is: a világszemlélet, melyben a természetfeletti, a csoda, az Isten a legközelebbi, szinte hétköznapi valóság és élmény, a szellem és anyag világa közti feszültség, világi és egyházi, politikai és vallási szférák és érdekek közti hasadás még teljesen ismeretlen.

Az *építészetről* szóló fejezetben J. a szászországi, Rajna vidéki és lotaringiai, ma már a német kultúrterületen kívül eső emlékekre fordítja a legtöbb figyelmet, mert ezeken tudja kimutatni, mint dolgozta fel az „északi” germán szellem a karoling-antik előzményeket „német” építészeté és mert itt történt meg a korszakalkotó lépés is a román stílusba való átmenetre (Speyer). A jövőre utaló fejlődéstörténeti jelentőség keresése mellett a sajátos német jelleg lényegének és az „északi”-nak azonosítása okozza, hogy a földközi-tengeri kultúrával állandóbb kapcsolatban álló délkeleti területek kevés helyet kapnak, pedig épp II. Henrik, Szent István sógora jóvoltából élénk építészeti tevékenységgel dicsekedhetnek. Ez tán az egyetlen hely J. könyvében, ahol jelenkori politikai íz szempont anakronisztikus módon érvényre jut. Mintha a rosenbergi fajmisztika kísértene. Ez a politikum azonban J.-nál a tárgykör szűkítésére vezetett, ellentétben berlini kollégájával, Pinderrel, akinek tudománya, akarva, nem akarva, a német nagyhatalmi álmok és bekebelezési törekvések múltból való igazolásává vált. Az egyes emlékek elemzésénél J. ugyan tekintetbe veszi a gyakorlati cél szabta követelmények, templomépítésnél a liturgia döntő jelentőségét épülettípusok kialakításában, alaprajzi beosztás és felépítés megtervezésében, de sajnos, nem alkalmazza következetesen ezt a szempontot. A „Westwerk”-ek ma már tisztázott liturgikus értelméről csak mellékesen emlékezik meg, az annyira különleges és a jövőre is nagy hatást gyakorló kétszentélyes elrendezés problémáját pedig egyenest kikerüli, illetve csak térszertéti szempontból érinti, holott egyes emlékekkel kapcsolatban már ennek megoldására is történtek igen figyelemre méltó kísérletek. (Vö. Dr. Fr. M. Illert, *Der Königschor des Wormser Domes. Der Wormsgau 1942. 337–344. I.* és az ott adott irodalmat.) Nagy kár még, hogy az építészeti alaprajzok és metszetek mellől mindenütt hiányzik a lépték vagy méretarány.

A *festészetnél* mutatkozik az első nagy eltérés a hasonló összefoglaló munkák szokásos beosztásától, amelyben a ma élő műfajokból kiindulva a monumentális falfestészet (és későbbi korokban a táblafestészet) aránylag gyengébb alkotásainak is helyet szoktak adni, míg a könyvfestészetnek be kell érnie mintegy mellékes függvényként néhány szemelvényvel. J.-nál épp a könyvfestésztől festészet kerül a figyelem középpontjába és méltán. Nemcsak azért, mert a falfestészetten ellentétben aránylag sok, eredeti szépségben élvezhető emléke maradt fenn, hanem azért is, mert a könyvek készítése az egyik legmagasabb fokú kultúr munka volt és a művelődés eljéhez tartozó letrók és díszítők keze alól tényleg rendkívül magas színvonalú munkák kerültek ki. Rámutat J. arra a tényre is, hogy amíg az építészetben a szász vidék vezet, ahová a politikai súlypont is áttolódott, addig a könyvfestészet délen és délnyugaton, tehát a régi kultúrterületen virágzik. A szerintünk magától értetődő magyarázattal viszont adós marad: az induló egyházi és politikai szervező munka legelső helyszíni művészeti jellegű szükséglete az építkezés, a kisebb felszerelési tárgyakat és művészi jellegű eszközöket azonban importálni is lehet, köztük a könyveket importálni is kell, mert készítésük már kialakult szellemi hagyományt és gyakorlatot tételez fel. J. a könyvek festői vizsgálatában nem áll meg

a figurális ábrázolásokról, amelyeknek jellegzetes ikonográfiai témáin (egyes bibliai illusztrációk, evangélisták, maiestas domini, császárképek stb.) részletesen szemlélteti nemcsak a tisztán formai stílusnak, hanem a tárgy felfogásában megnyilatkozó világszemléletnek az átalakulását is. Az egyes frott szó, néha egy-egy betű is szinte önálló műalkotássá válik és J. épp ilyen, többé-kevésbé dekoratív részletekben mutat rá olyan megdöbbentő festői megoldásokra és ötletekre, amelyek a kolostori scriptoriumok mestereit a legnagyobb festők sorába emelik. J. egészséges történeti érzékére vall, hogy az érzéki valóságnak akkoriban magától értetődő fölényes mellőzését és a színek önértékének bámulatos kihasználását, egy ifjú kultúra *ösztönös* művészi kifejező eszközeit nem akarja a mai túlérett civilizáció látszólag hasonló irányú *tudatos* művészi törekvéseivel párhuzamba állítani és magyarázni, mint ahogy sok mai esztétikus és műtörténész megpróbálta pl. a korai román művészet expresszionista és a késő középkori pokolfantáziák szürrealista alapon való tet-szetős, de anakronisztikus értelmezésével.

A könyv utolsó fejezetében *képszaragás és ötvösség* cím alatt tárgyalt művek legtöbbje igen különböző technikai eljárásokat és anyagokat egyesít, úgyhogy nem is igen illeszthető be a művészi formaadás módja és ezen belül a nyersanyag alapján megkülönböztetett mai művészeti ágak valamelyikébe. J. tehát az egyetlen, anyaga sajátos természetének is legjobban megfelelő utat választja, midőn rendeltetésük szerint osztályozza és tárgyalja őket. Először veszi a kapukat és Bernhard püspök hildesheimi műhelyének egyéb, többnyire egyedülálló alkotásait. A hildesheimi bronzkaput a kisművészetekből az igazi szobrászat felé vezető úton korszakalkotó lépésnek tartja, bár még ennek stílusa is sokkal közelebb van a festészethez, mint az igazi plasztikához. Az augsburgi kapuhoz Richard Wiebelnek az ikonográfiát megfejtő és az eredeti alakot rekonstruáló posztumusz tanulmányát (Das Münster 1947. 1–2. szám) sajnos már nem használhatta fel. Még szobrászati jellegűek a kultuszképek, elsősorban monumentális feszületek és az esseni Münster kincstárában a legrégibb német Madonna-szobor, amely már az ötvösséghez vezet át. A vallási élet és az ugyancsak szakrális jellegű politikai hatalom ide sorolható eszközein és jelvényein, antependiumokon, evangéliumok és szerkönyvek tábláin, ereklyetartókon, oltárkereszteken, koronákon stb. a felhasznált nemes anyagok nemcsak drágaságukkal, hanem mint titkos erő és szimbolikus jelentés hordozói önmagukban is éppoly lényeges tényezői a tárgy szellemi jelentősége reprezentatív művészi kifejezésének, mint a figurális és ornamentális díszítés. A lokalizálás, amennyire lehetséges, többnyire a könyvfestészetből is ismert kolostori és dómműhelyekhez vezet.

J. könyvének legnagyobb értéke, hogy közvetlenül átélhető közelségbe hoz egy olyan, rég elfeledett művészetet, amelyhez a mai művészetfelfogás és szemlélet fogalmaival majdnem lehetetlen hozzáférküzöni. Bár sok történeti kérdést válasz nélkül hagy és anyagát tekintve sem akar teljes lenni, mégis a *magyar művészettörténet* számára is nyújt néhány tanulságot. Az első, negatív tanulság az, hogy a szász és rajnai templomok bonyolult alaprajza, felépítése és tagolása, akár karoling eredetű, akár a kolostorok liturgikus szükségleteinek felel meg, éppoly ismeretlen és idegen Magyarországon, mint az egész akkori német arisztokratikus szerzetesség pártában maradt és megőrzvegyült nemesi dámák otthonál szolgáló zárdáinak tömegével. A sírkamrából áttemplommá fejlesztett X. századi kriptáknak és egyes részletformáknak viszont nálunk is megtaláljuk rokonait. (Vö. Csemegi kutatásait Tarnaszentmáriáról, tihanyi áttemplom.) A legfontosabb ilyen részletforma a kockaoszlopfő, melyet a magyar kutatás (Gerevich, Magyarország románkori emlékei) Itáliából származtat, J. és a német kutatók általában viszont sajátosan német formának tekintenek. Tény, hogy a kockaoszlopfő a XI. század első felében nemcsak Németországban, hanem Lombardiában és az Abruzzók bencés építészetében is előfordul. Viszont tagadhatalan, hogy tiszta geometriai jellege a növényi motívumokból kiinduló antik eredetű típusokkal szeges ellentétben áll és az absztrakcióra törekvő germán szellem jellegzetes terméke. Itáliában is csak szórványosan és épp germán bevándorlásnak kitett területeken található, így hazai elég sűrű használata is csak a német szomszédsággal magyarázható meg. A legtöbb párhuzamot a germán jellegzetességek viszonylagos hiánya miatt J. részéről igen röviden tárgyalt délkeleti, bajor emlékekkel lehetne találni, de nem annyira a dinasztiai rokonsága, mint inkább a közös erős déli és keleti (bizánci) kapcsolatok révén. Az erős bizánci vonásokat emeli ki J. az első magyar királynétől anyja regensburgi sírjára adományozott Gizella-keresztben is, melyet az adományozás körülményei alapján regensburgi munkának tart. Ez a kereszt különben a merseburgi palota festményéhez hasonló szimbolikus erővel mutatja a magyarság és a nyugati keresztény államok viszonyában négy nemzedék alatt végbement óriási változást. Akárhon is készült, II. Henrik korának más reprezentatív ötvösműveivel együtt arról tanúskodik, hogy a magyar és német előkelők személyes művészi igényei Bizánc félszékeltő felsőbbségének elismerésében találkoztak. Mindez csak megerősíti azt a felfogást, hogy a magyarságra nem kész egészként

erőszakolták rá XI. századi keresztény európai kultúráját, hanem a kívülről, több felől kapott elemek és indítások felhasználásával a helyszínen, az itteni élet követelményeinek megfelelően saját magának kellett ezt kialakítania.

Bogyay Tamás
(Staudach-Chiemgau)

GRÉKOV, B.

LA CULTURE DE LA RUSSIE DE KIEV

Moscou 1947, Éditions en Langues Étrangères, 143 l. 8°.

G. professzornak, a Kijevi Oroszország története legnagyobb élő ismerőjének ez az angol nyelven is megjelent munkája átdolgozott fordítása a kievi államról régebben megjelent orosz nyelvű műve utolsó fejezetének. (Kuebeckaja Pycc. 4. kiadás. Moszkva–Leningrad 1944, 307–347. l.) Egy nagy összefoglaló munkából van kiszakítva, mely részletesen tárgyalja a Kijevi Oroszország gazdasági és politikai történetét és összefoglalja mindazt, amit Kelet-Európa e rövidéletű kora-középkori államáról a történettudomány eddig elért eredményei alapján mondhatunk. Bár e munkának csak egy fejezetéről van szó, így önmagában is kerek egész. Megértéséhez nem szükséges a teljes orosz nyelvű mű elolvasása. Nem szükséges ez már azért sem, mert a mű többi fejezete is önálló egész, mely nemcsak vázolja a kitűzött témát, hanem ennek egész irodalmát adja, kiemelve a vitás kérdéseket.

Régebben az orosz kultúrát a bizánci kultúra átvételének, minden eredetiség nélküli csökevényének tekintették, mely önállót és világviszonylatban is nagyot nem volt képes alkotni. G. ezen felfogás tarthatatlanságát igyekszik kimutatni, és a hangsúlyt az orosz kultúra sajátosan hazai elemeire fekteti anélkül, hogy a bizánci hatásokat és átvételt tagadná. Csupán a könyv illusztrációs anyaga alapján is, mely a művészetek különféle fajait mutatja be, kénytelenek vagyunk alaptételét elfogadni, mert azok magukban is bizonyítják, hogy a bizánci hatás csak egyik eleme a kijevi állam művészetének. Ugyanezt látjuk az egykorú irodalomban, mely akkor, mikor Közép-Európában az irodalom teljesen függvénye a németrómai birodalomban virágzó latin nyelvű irodalomnak, teljesen önálló és még ma is értékkel bíró specifikus orosz irodalmi termékeket produkált. Maga az irodalom nyelve, mely bár erős bolgár hatás alatt áll, mégis orosz s így századokkal megelőzi a tőle nyugatra lévő népeket. Ugyanezt tapasztaljuk – bár a szerző erre itt nem tér ki – a kijevi állam jogi és gazdasági életében is, hol a hazai elemek mellett a bizánci hatások alig érvényesülnek.

A régi orosz kultúra eredetét vizsgálva a szerző elfogadja a szovjet történetírásnak az orosz etnogenezisről szóló tanítását, mely szerint az oroszok, illetőleg a keleti szlávok elődei a görög-római irodalom szkíta népei közt kell keresnünk, vagyis az oroszok autochtonok a kijevi állam területén. Ez saját témájára vonatkoztatva annyit jelent, hogy a későbbi orosz nép kultúrájában megtalálhatjuk a szkíta-szarmata kultúra elemei mellett a római császárság magas kultúrájának nyomait is, miket később az antok idejében már bizánci hatások élénkítettek, s nem maradnak el a kaukázusi és belső-ázsiai kulturális elemek sem.

A keleti szlávok vallását vizsgálva, fejlődési fokokat állapít meg. A kezdetleges állatimádás után az ősök tisztelete kerül előtérbe, majd a természeti erőket megszemélyesítő istencsoport Perunnal az élén. Az orosz állam kezdeteinél ezek az istenek már a fejedelem támogatását is élvezik és Vladimir mintegy megszervezi belőlük az államvallást.

G. a kereszténység elterjedését vázolva eltér a régi felfogástól, s azt nem Vladimir áttérésével kezdi, hanem a keleti szlávok déli törzseinek és a római birodalom, majd Bizánc közti kapcsolatokra hivatkozva, sokkal korábbi kiindulópontot vesz fel, bár maga is elismeri, hogy bizonyítékok erre a hipotézisre alig vannak. A későbbiekben részletesen kifejti azt a küzdelmet, ami egy Bizánctól független nemzeti egyház megteremtésére irányult, az orosz népnek nemzeti kultúrája megvédését célzó törekvéssel magyarázva ezt. A pogányság és kereszténység küzdelmével részletesen foglalkozik, de nem domborítja ki eléggé ennek gazdasági és szociális oldalát. A rendelkezésre álló pár forrásból valószínűvé tehető, hogy a pogányság egyúttal a régi nemzeti, illetőleg faluközösségi szervezet védője, szemben a kijevi fejedelem és kísérete, majd a bojárok törekvéseivel szemben, akik birtokszerzésük közben kisajátítják a köztulajdonban lévő földeket és függőségi viszonyba hozzák a rajtuk élő, eddig teljesen szabad lakosságot, amihez a keresztény egyház teljes támogatást nyújt, illetőleg maga is részt vesz benne.

A továbbiakban a kijevi orosz állam kultúrájának többi oldalával ismerkedünk meg. A szerző művészi tolla érzékelteti, ha kifejezetten nem is mondja, hogy ez a kultúra egy színvonalon állott Közép- és Kelet-Európa egyidejű kultúrájával, sőt némely tekintetben még felül is múlta azt.

A hanyatlás, majd teljes pusztulás okai előtűnk is jól ismertek. A kijevi állam szétszakadása a kiindulópont. A részfejedelemségek kulturális téren nem képesek ugyanolyan erő kifejtésre, mint a régi kijevi állam, bár néhány kultúrközpont működése ez időben is kimutatható. A kegyelemdőfést a tatárok adják meg. Ezek igája alatt nyögő orosz földön a kultúra tovább fejlődni nem tud, sőt a meglévő alapok is elpusztulnak. A mindennapi létért való küzdelem lefoglalja az oroszok minden erejét, a gazdasági és politikai viszonyok nem kedveznek a kultúrának. Kétszáz év múlva újraéled az orosz állam Moszkva körül, újrászületik az orosz kultúra is, de teljesen más alapokon. A kijevi kor tradíciója elhalványodott ugyan, de az új viszonyok között is termékenyítő hatást gyakorolt.

Perényi József

KOSCHAKER, PAUL

EUROPA UND DAS RÖMISCHE RECHT

München–Berlin 1947, Biederstein, XII, 378, 1 l 8°.

A német tudományos élet, mely annyit szenvedett a nemzetiszocialista „irányítás” következtében, lassan kezd magához térni ájultságából. Jellemző, hogy legjelentősebb új művei azoktól származnak, akik az elmúlt rendszerben mellőzést szenvedtek. Így a nyugalmazott berlini, majd tübingai professzor, Koschaker, szinte nyolcvanadik esztendőjének küszöbén lépett a világ színe elé egy terjedelmes, impozáns módon dokumentált könyvvel, amelyben a római jog európai művelésével és hatásával foglalkozik a középkor és az újkor századaiban. Ezt a tárgyat a nemzeti szocializmus, mint a materialista világnézet termékét, súlyos kritikával illette s a jogi tanulmányi rendben jelentéktelen szerepre kárhoztatta. Pedig a római jognak jelentős alakító szerepe volt Európa mai arculatának létrehozásában, s ha ma már nem is érvényes jog, tanulmányozása világszerte elterjedt. Hogy mást ne említsünk, a szerző rámutat a Szovjetunióban hivatalos jogi tankönyvként kiadott „Általános gazdaság- és jogtörténet” szerzőjének, Peretyerszkijnek a római jogról 1945-ben tett kedvező nyilatkozatára (356. l.). A római jog tehát ma a művelt világ közkinccse, a múltban az európai műveltség fejlődésének fontos tényezője; ezért érdekel bennünket a változatos életről szóló tudós beszámoló.

A munka első fejezetei Európa fogalmát és létrejöttét tárgyalják a modern történeti irodalom alapján. Európa K. szerint nem földrajzi, hanem kulturális fogalom; germán és klasszikus (elsősorban római) elemek sajátos kapcsolata, mely történelmi úton jött létre. A szó a görögöknél is előfordul, de még csak hazájukat jelenti. Csak Nagy Károly koronázásával született meg a mai értelemben vett Európa. Ehhez a lépcsőhöz Bizánc hatalmának, az *imperium Romanum* folytatásának összezsugorodása adta meg a lehetőséget, ez viszont – Pirenne kutatásai szerint – szoros összefüggésben állott az Iszlám szézületes elterjedésével. A súlypont áthelyeződött Konstantinápolyból az Alpoktól északra, a földközi-tengeri birodalomból szárazföldi impérium lett. A császárrá koronázással megszületett a római birodalom hagyományait átvevő új, germánfrank jellegű *imperium occidentale*, szemben Bizánccal, az *imperium orientale*val és a lelki Rómával. 800 óta beszélhetünk Európáról.

Ennek az új nyugati birodalomnak, mely Bizánc mintájára és mégis vele szemben keletkezett, a kereszténység támogatására volt szüksége. K. részletesen elemzi a kereszténységnek az államhoz való viszonyát az első századoktól kezdve. Nagy Károly birodalma, s a német császároké is, mely a keresztény hit védelmezőjeként jelentkezett, ebben a hivatásában talált igazolást és tekintélyt. De ez még nem jelentette az antik kultúrával és így a római joggal való kapcsolatot. A műveltség közvetítői klerikusok voltak, kik a keresztény tanítást, nem az antik szellemet képviselték. Csak a XI. századtól kezdték a római birodalom eszméjét és a római császár jogait a német uralkodókra alkalmazni, különösen I. és II. Frigyesre (politikai Róma-eszme). Ezt az investitúra-harc előmozdította anélkül, hogy a régi Róma valóságos megújítására, vagy világhuralmi törekvésekre vezetett volna. De ahol a politikai Róma-eszme nem érvényesülhetett, ott is

lassan áthatotta a lelkeket a tekintélytisztelő, történelmietlen középkori gondolkozásra épült kulturális Róma-eszme (Burdach), mely az egyetemes egyházat védelmező, a békét fenntartó „római” császárban a királyok között az elsőt látta, s a vele szemben álló királyokat is az *imperator* hagyományainak felhasználására indította. Ez a középkori gondolkozás és ez a Róma-eszme volt a római jog felújításának szellemi háttere.

Ebben a világtörténelmi háttérben tárgyalja K. a római jog középkori művelőit. A XI. század vége előtt alig ismertek valamit a justinianusi műből; még leginkább a pápai „lombardisták” tekinthetők a tanulmányozását megindító glosszátorok előfutárainak. Ezek, a bolognai egyetem jogásza, eredeti szövegében tanulmányozták a rendkívül bonyolult Digestát, s ennek értelmét megjegyzések útján közvetítették hallgatóikhoz. Velük kezdődik az európai jogtudomány. Munkájuk nagy elismerést érdemel, mert a római jog anyagát először dolgozták fel tudományosan, s ezt az elismerést koruktól, a „XII. századi renaissance” korától meg is kapták. E század közepén az egyetemnek tízezer hallgatója volt, még a mai viszonyok között is hatalmas szám. A glosszátorok természetes szövetségesei lettek a német-római császárnak, s az új birodalomnak a régihez való kapcsolása előmozdította tanai terjedését; de példájuk követésre talált ott is, ahol a politikai irány ellentétes volt a német császárokéval, mint Franciaországban, Angliában, Spanyolországban. A római jog művelése európai jelleget vett föl, s az olasz városok gyakorlatában is elterjedt, különösen az Accursius-féle *glossa ordinaria* (1220 k.) közvetítésével. Éppen a gyakorlatban való érvényesülése hívta életre a kommentátorok iskoláját, mely rendszeres műveiben a középkori skolasztika módszerrel feldolgozta és alkalmazhatóvá tette a római jog szabályait. Bartolus és Baldus tekintélye, s az általuk megteremtett *mos italicus* századokon keresztül uralkodott a római jog európai művelésében.

A visszahatás csak a renaissance korában következett be. Az antik forrásokhoz való visszatérés, ezeknek eredetiben való olvasása és értékelése elvetendőnek tüntette föl a kommentátoroknak a szövegeket a gyakorlat érdekében magyarázó és kiforgató módszereit. Az olasz iskola gyakorlatát kiszorította a *mos gallicus*, melynek legnagyobb képviselői Cujaz és Zasius voltak. Tudományos szempontból a humanista irány kétségtelenül magasabbrendűnek bizonyult, mint elődje; ez kezdte pl. az interpolációkutatást, mely a mai római jogászok egyik legfontosabb feladata. De amikor a forrásokat iparkodott híven megismerni és eredeti háttérükbe helyezni, a jogi tudás mellé történelmi és filológiai ismereteket is követelt s ezzel a római jog művelését egy kis professzori réteg privilégiumává tette. A humanisták magyarázta római jog sohasem volna alkalmas a recepcióra. Irányuk mégis elterjedt és követőkre talált Franciaországban, Hollandiában, Németországban, anélkül, hogy a régi, gyakorlati módszert teljesen kiszorította volna. Hiszen éppen a gyakorlattal való élénk kapcsolat tette lehetővé, hogy az egyetemi képzettségű jogászok Franciaországban az egyetemes francia magánjog kidolgozásában, Németországban pedig a római jog gyakorlati alkalmazásában (recepció) oroszlánrészt vállaljanak.

Természetesen a recepció az a kérdés, amelynek tárgyalását a legtöbb joggal elvárhatjuk a szerzőtől. Mielőtt azonban ehhez látna, két kitérés tesz. Az első azzal a felfogással számol le, hogy a római jog mai oktatásának a recepció az indoklása; kimutatja, hogy olyan országokban is, ahol recepció sohasem volt, nagy érdeklődéssel fordulnak a justinianusi jogrendszer felé. A második a recepció egyes kérdéseit elemzi; rámutat arra, hogy területét illetően ez a folyamat egész Nyugat-Európára kiterjedt s a XIII. századtól kezdve éppen Spanyolországban, Franciaországban valósult meg, csak később csapva át Németországra; foglalkozik a recepció elftélésével s ezt a romanisták és germanisták közötti régi ellentétre vezeti vissza, végül felveti a kérdést: meg lehetett volna akadályozni a recepciót? Ezekből az előzetes fejtegetésekből több tanulságos megállapítás származik. K. szerint a római jogot nem tökéletessége miatt fogadták be Európa egyes országaiban, különösen a Németbirodalomban, hanem annál a tekintélynél fogva, melyet mint a birodalom joga élvezett. A német népnek sohasem volt alkalma választani a római és a hazai jog között, annál kevésbé, mivel egységes német magánjog nem is létezett. Aki a recepciót elítéli, a jelen szempontjait (germanista-romanista ellentét, túlfűtött nacionalizmus) viszi át a múltba. S a recepciót csak akkor lehetett volna megakadályozni, ha létezik olyan német jogászrend, amely határozottan ellene szegül. Mert a recepció a jogászok műve volt, eredménye pedig a „jogászság”.

S itt a recepció tárgyalását megelőző második kitérés önálló értekezéssé bővül: a jogászság szociológiájává (164–212. l.). Egyik legértékesebb része ez a munkának, de ebben az ismertetésben nem térhetünk ki rá bővebben. Eredményei röviden a következők: Jogászságról beszélhetünk, ha a jog fejlesztése a vele hivatásszerűen foglalkozó személycsoport kezében van. Ilyen jogászrend alakult ki Rómában, később Franciaországban, és főként Angliában. Tagjainak társadalmi összetétele Franciaországban kifejezetten a polgárságra, másutt a felsőbb osztályokra vezet vissza. A jogászrend kifejlődésének feltétele centrális poli-

tikai hatalom, mert enélkül nincs egységes jogfejlődés. A jogászjog nem ellensége a törvényhozásnak, sem a jog történeti kutatásának, de legfőbb érdeklődése a gyakorlat felé fordul, s a jogot konzervatív módon, lépésről lépésre fejleszti tovább. Természetesen a jogfejlesztésnek egy zárt csoport kezében való összpontosítása nem kedvez a „népszerű kódex” kívánásának, mely főként forradalmi időkben merül fel, de ezt K. utópiának minősíti és közérthető törvények helyett inkább tisztességes és a néphez közelálló jogászokat követel. Végül azt az állapotot, amikor a jogfejlesztés nem annyira a gyakorlat, mint a jogtanítás és a jogtanárok kezében van, „professzori jognak” nevezi.

A jogászság elemzését K. mesteri módon használja fel a recepció folyamatának megvilágításánál. Angliában azért maradt el a római jog befogadása, mert már korán jól szervezett jogászrend képződött a központi bíróságok körül, s ennek rendi érdekei a maga-alkotta *common law* fenntartását kívánták. Ez a jogászság, a *legal profession* védte ki a római jognak legveszedelmesebb támadását is a XVI. században. Franciaországban a királyság elutasító magatartása s a királyi jogászok, a párizsi *parlement*-nek a párizsi *coutume*-öt alkalmazó tagjai a római jogban való jártasságukat az egységesítésre használták fel, s így a recepciót korlátozták, az egyetemes francia jog előkészítésére használták fel. Németországnak azonban nem volt politikai és bírósági központja, nem alakult ki szervezett jogi hivatás, bár voltak tekintélyes jogászaik, s így nem létezett általános német jog sem. Ezért az a tényező, mely a francia és angol központi bíróságokhoz alig hasonlítható *Kammergericht* kötelékében megpróbálta a partikuláris szálakat összefogni, csak a nagytekintélyű, a kulturális Róma-eszme támogatását élvező római jog lehetett. A német recepciót az egységes nemzeti állam és egységes birodalmi magánjog hiánya tette szükségessé.

A könyvnek a recepciót követő fejezetei már inkább a tudománytörténet, mint az európai művelődéstörténet és jogtörténet körébe vágnek. A római jog művelésének újkori irányait tárgyalva a szerző a természetjoggal, a Savigny-féle jogtörténeti iskolával, az 1900 óta felvirágzó „újhumanista” iránnyal (interpoláció- és papyruskutatás, ókori jogtörténet) foglalkozik, különös bőséggel méltatva és bírálva Savigny iskoláját. Majd éles kritikával illeti a nemzeti szocializmusnak a római jog tanítását gátló intézkedéseit, kitérve arra a kérdésre is: mennyiben volt utóda a hitleri *Reich* a középkori német birodalomnak? A náci jogászok fejtegetéseit fizekre szedő fejezet után a mű befejezése a római jog tanításának kilátásaival foglalkozik. K. azt ajánlja, hogy ezt a nagyműtű tárgyat mint dogmatikus szempontokból vezetett jogtörténetet tanítsák, mert így az összehasonlító jogtudomány részeként az európai népek közös jogának, valamilyen általános jogtannak a kialakításához vezethet. A római jog jövője végső soron Európa jövőjével függ össze, ezt a kérdést tárgyalják a könyv utolsó lapjai.

Akármilyen szerep is jut a római jognak a jövő jogi oktatásában, a történész sohasem felejtetheti el, milyen jelentős szerepe volt az európai műveltség kialakításában. Ennek megvilágításában pedig nagy szolgálatot tett nekünk K. könyve; anyagának gazdagságát és szempontjainak eredetiségét tekintve méltán illeszthetjük Savigny és Vinogradoff hasonló tárgyú munkái mellé.

Bónis György

WEBER, ALFRED

ABSCHIED VON DER BISHERIGEN GESCHICHTE

(Überwindung des Nihilismus, Bern 1946, Francke, Mensch und Gesellschaft 11.)

W. szociológus és történész, annak az iránynak a híve, amely a régebbi és bizony sokszor diszkreditált szellemtörténeti irányt szociológiai megalapozottsággal akarja korrigálni. A történelmi életnek nagy, szintetikus irányvonalait figyeli s ezeket mint szociológiai jelenségeket vizsgálja. Az emberi közösségből indul ki, ennek viszonyulásai, közösségi egymásrahatásai hozzák létre a történelmi és egyben szociológiai jelenségeket. Ez a munkája mély szubjektív élményből fakad. A háború utolsó idejében, svájci száműzetésében írta. W. nem akar jós lenni, csak néhány olyan szimptomát lerögzíteni, amit egy kibontakozó új világból máris láthat. Elsősorban az elámtott, félrevezetett német néphez szól. Meg akarja a németiségnek mutatni, hol és miben tévesztett utat, milyen zsákutcába került.

Az európai kultúrának ezt a szörnyű katasztrófáját, a második világháborút végső elemzésben annak a „nihilizmus”-nak tulajdonítja, ami az egész nyugati kultúrán az utolsó századokban egyre erősebben előm-

lött s aminek veszedelmeit a nagy szellemek már akkor érezték. Ez már csak azért is túlhaladott álláspont volt, mert körülöttünk – az energia-tanok következtében – átalakult közben a világ, illetve megváltozott a világról való felfogásunk s így alapja sincs már a múlt század nihilista jelenségeinek. Ez a nihilizmus azért veszélyes az európai kultúrára, mert megtagadja mindazt, amiben a többitől különbözött, ami képessé tette őt arra, hogy a többi fölül emelkedjék. Egyedül Európában van meg ugyanis az a dinamizmus, ami motorja a fokozatos társadalmi alakulásnak. A keleti társadalmak évszázadokig változatlanok, míg Európáé eleven lüktető mozgásban van. Itt nincs semmi merevség, semmi előre megszabottság, az új társadalmi, gazdasági és szellemi formákat az élet teremti s az élet tolja félre. Európa nagy szellemi mindig önálló utakon járta. A hagyomány sohasem kötötte meg szárnyalásukat, dogmák (melyek alatt W. nemcsak vallásiakat, hanem általában elfogadott és kötelező nézeteket ért) nem álltak útjukba. Amíg Európa ezt az utat járta, amíg nem nyugodott bele gondolatlanul átvett kész formákba s amíg a mindennap földi adottságain túl lelki és szellemi világokba is tett önálló lépéseket, addig nem került bele a XIX–XX. századihoz hasonló krízisbe. Ez az önálló út nem volt könnyű. Nemegyszer értetlenség, kivetettség, inkvizíció, halál járt érte. De éppen ennek vállalása jelentette Európát.

W. ennek a nézetének igazolására végignézi, szinte repülőgépről, az európai történelmet. Korszakonként megkeresi ezeket a jellemző törekvéseket: a nagy emberi kérdésekre önálló feleletet adó, az emberi élet transzcendens mélységeibe, a humánus problémáinak birodalmába hatoló lelkeket, akik a megszokott hagyományos formák helyett újakat alkotnak. A sort *Dante*val kezdi, majd *Leonardo*val, *Michelangelo*val, *Schakespeare*al, *Cervantes*-szel folytatja. A XVII. század keresztény dogmái, valamint az abszolutizmus hatalmi rendszerének szintén „dogmák”-ká váló alapelvei megkötik a szellem szabad útját, de az *éledő racionalista tudomány ismertelméleti és metafizikai problémái* ismét feltárják az önálló gondolat útját. A transzcendens távlatokba tekintők sorának folytatói *Pascal* és *Rembrandt*. A XVIII. századra az előbbi még távlatokat nyitó tudomány merevedik dogmarendszeré s a kiutat a *barokk zene*, pl. *Bach* transzcendens távlati képviselik. A legjelentősebb lépést a szellem szabadsága és vele együtt transzcendens távlatok felé akkor teszi ez a korszak, amikor optimisztikusan, a tökéletesedésbe vetett feltétlen bizalommal irányítja új utak, a *francia forradalmon keresztül a szabadság útjai* felé az emberiséget. Mikorra ez is dogmává merevedik, a *romantika* halad a szellem szabad kötetlen útjai felé. A XIX. század, W. elnevezése szerint az akarat százada, beteljesülése a nyugat-európai törekvéseknek, de ugyanakkor magában hordja már a széthullás erőt, átmenet egy új korszakba. Ha a romlásba döntő tényezőket keressük, a korszak dinamizmusa ad magyarázatot. Az európai fejlődés tempója hihetetlenül meggyorsul, az események szinte nélkülünk történnek, alig tudjuk követni őket. A szemlélőnek az az érzése kell, hogy támadjon a század törekvéseinek vizsgálatokor, hogy ezek az erők valamikor, valahogyan össze fognak ütközni. Egyik ilyen veszedelmet jejtő jelenség az, hogy a fejlődés kavargó hullámmozgása egyre több embert taszít ki a reménytelen proletrársorsba. A XIX. századot részletes taglalása során három korszakra bontja (1850-ig, 1880-ig és 1914-ig). Az elsőnek lényege a kapitalizmus teljes kibontakozása, a másodiké a polgári életformák és „kultúra”, valóban sekélyes civilizáció kialakulása, a harmadik pedig a feszültségek teljes megjelenésé. A világkiterjedésre megnőtt imperializmus mellé ekkor áll be segítő társnak a nacionalizmus, melyet támadóképessé tesz az, hogy a természettudományos biológizmus szövetségét ad neki a fantáziaszülte fajelméletben. Ennek a korszaknak a hatalom az ideálja. A nemzeti-faji törekvéseket buzgón táplálja a hatalmat áhító militarizmus. A korszak gondolatvilágának egyik legtipikusabb jelensége és egyben mások világnézetének irányítója Nietzsche, aki kora polgári gondolatatlanságának, laposságának bfrálatából kiindulva alkotja meg a maga ideálját. Az Übermensch az erő embere, aki nem tűr semmi gyengeséget, semmit, ami kicsiny, és ami tervei megakadályozná. Az eddigi alázatot, részvényt hirdető „rabszolgamorál”-l szemben (amilyen a kereszténység, a humanizmus, a szabadságszeretet, a demokrácia és a szocializmus) az „uralkodók morálját”-t hirdeti. Fél a tömegetől és annak uralmától, a kevesek, a kiválasztottak uralmát óhajlja. Valóban százada kicsinyes nihilizmusából, a nagy értékek elsekélyesítéséből kinöve, belső ellentmondások során maga is táplálja ezt a nihilizmust, hiszen megtagad mindent, ami Európát jelentette és a hatalom és erőszak értékeit hangoztatva felszabadítja a rombolás ösztöneit. Tagadhatatlan értékei: őszintesége, természetessége, a szenvedés szükségességének és értékének hangsúlyozása ellenére ugyanazt a Wille zur Machtot hirdette kortársainak, mint az imperialista politikusok. Minden országban akadtak ugyan kisebb nagyobb intellektuális körök, de ezek éppen túlzott humanitásukból eredő belső passzivitásuk miatt beletörődön nézték a körülöttük dúló nihilizmust.

A kortársak optimisták voltak. Nem látták, hova vezet elzárkózásuk vagy polgári laposságuk, vagy az imperialista-nacionalista militarizmus. Senki sem hitte volna, hogy erre az eredményre: a külső és belső világ romhalmazává alakult Európához. Ebből keresi a kiutat W. Szellemi-szociológiai téren látja az úvesztést, természetes tehát, hogy ott keresi a kiutat is. Már a harmincas évek elején úgy látta, hogy csak egy új, egyetemes létélmény menthet meg bennünket a ránk törő káosztól. Azt állítja, a közben csakugyan ránk tört káosz megadta most ezt az élményt. A nemzetiszocialista terror szörnyű évei, melyeket lelki és szociológiai romboló hatásukban a szenvedő kortárs élmény-adta mélységével rajzol, rávilágítanak arra, hogy vannak, kell hogy legyenek az emberi létnek ilyen mélységei, hiszen hiányukat megdöbbenő mértékben észleltük. A kiút keresése közben W. könyve egyre szubjektívabbá válik s nem tudományos munka többé, hanem egy kortárs megrázó vallomása, de profundis. Tudja, a németiség tragédiájában mindenki bűnös, nemcsak az uralmon lévők. Ki tudná ezt inkább, mint a szociológus-történész, akinek hivatásbeli hitvallása az, hogy a társadalmi jelenségek csak bizonyos közösség-kialakította adottságok között jöhetnek létre, talajra van szükségük, akár a növényeknek. Éppen ez a kortárs-vallomás a könyv legértékesebb és legérdekesebb része: dokumentum arról a valóságról, amibe a XX. század gondolkodó embere jutott. A kiutat abban látja, hogy vissza kell adni az emberiségnek két nagy ideálját: a humánus összetartó erejét és a szabadságot. Önmagukat kormányozni tudó embereket kell nevelni, akkor lesz igazán értéke és értelme a széles néprétegek uralmának. Ezt az eszményt kívánja a maga népének is, bár tudja, hogy az hosszú időre elvesztette önállóságát. Vallja azonban, hogy a humánus, a szabadság, az önzetlenség és felelősségre, a nézetükért való bátor kiállásra való nevelés eredményesebb minden hatalmi úton való ellenőrzésnél.

W. munkája nem történeti munka. Szubjektív vallomás, de mint ilyen is tanulságos és elgondolkodtató a történész számára. Nézeteiben sok a vitára készítő. Rendszerezése olykor kissé merevnek tűnik.

Waczulik Margit

MACUREK, JOSEF

DEJEPISICTVI EVROPSKÉHO VÝCHODU

Kelet-Európa történetirodalma.

Praha 1946. Historický klub, 349 l. 8°.

Elsősorban elvi természetű, mondhatnók apriorisztikus, bár kétségtelenül igen időszerű az a probléma, mellyel a brünni egyetem történész-tanárának e könyve összefoglalóan és egységes átnézetben kíván foglalkozni: hogy ti. mi tartozik és mi tartozhat a kelet-európai történet fogalma alá. A kérdésnek ma már meglehetősen nagy, sokban polémikus élő irodalma van, mely jórészt az első világháború után keletkezett. A könyv első része (9–126. l.) sorra veszi és elemzi a probléma eddigi fölfogásait. Megállapítja, hogy ha a XIX. században kezdtek is csak beszélni Kelet- és Nyugat-Európa ellentétéről, az lényegében megfigyelhető már az antik-barbár, keresztény-pogány, római és bizánci világ, majd görög szlávság, román germánság különböző antitéziseiben. Ennek megfelelően sok híve lett a külön, bizonyos mértékig önálló kelet-európai történetnek (igy Troeltsch, Kornemann, az orosz szlavjanofilek, majd az eurázisták), mások ugyanakkor a Nyugattal való sokféle kapcsolatra hivatkozva nem ismerték el az ilyen fölfogások helyességét és létjogát (pl. Szolovjev, Masaryk, a szovjet történészek).

Ahogy M. előadja, kelet-európai történetfilozófiával legszélesebb apertusban eddig a cseh J. Bidlo foglalkozott, ki művelődés- és szellemtörténeti fölfogásával határozottan dualisztikus álláspontot foglalt el. Szerinte a kelet-európai fejlődés diametrikusan eltér a nyugattól s ennek a periodizálásban is meg kell mutatkoznia. Nála a kelet-európai történet fő-korszakai: 1. A bizánci (326–1453) és 2. a moszkvai korszak (1453–1917) volna. Keleti és nyugati kultúra viszonylagos függetlenségét bizonyítaná ezen belül mindennek előtt a két vallás (római, pravoszláv), két irodalmi nyelv (latin és görög, illetve egyházi szláv), két ábécé (latin-cirill). Emellett a kelet-európai fejlődés feltűnő jegyei: civilizatorikus elmaradottság (ipar, polgári élet), a népjellem elevenségének hiánya, ultrakonzervativizmus (az egyházi elemek feltétlen uralma az egyházi és társadalmi életben, a tömegek szervilizmusa, az uralkodó csoportok despotizmusa, vö. bizantizmus és cárizmus fogalmait). Természetes, hogy Bidlo a haladottabb, európaibb latin kultúrán felnőtt népeket, nevezetesen a nyugati szlávokat nem kapcsolja hozzá a kelet-európai történethez.

Bidlo teóriáját M. Handelsmann lengyel történész bírálta, ki a geopolitikai szempontot tartotta döntőnek a kelet-európai történet meghatározásánál és kimondta az elvet, hogy Kelet-Európa fogalma az évszázadok folyamán folytonosan változott. Keleti és nyugati fejlődés kölcsönhatásainak, tényezőinek hosszas mérlegelése után lényegében itt állapodik meg M. is, mondván, hogy „a kelet-európai történet értelme és szelleme mindenestre dinamikus és nem statikus fogalom” (125. l.), következésképp nem lehet azt mereven és dogmatikusan felfogni, miként például Bidlo is tette. Valóban: Kelet-Európa már természeti adottságaiban (etnikailag, földrajzilag) is változatos, s fogalma alakul, deriválódik nemcsak az időben, de a térben is. Mászt jelent az igazi nyugat. Anglia, Franciaország, mást a németek, olaszok s mást a közelebről érintett csehek, magyarok, balkániak számára. Sajátságos, hogy ez utóbbiak *önmagukat még* mindig szívesebben számították Nyugathoz, mint Kelethez tartozónak.

Miután az előzetes vizsgálódások konklúziójaként megállapítja a szerző, hogy a „kulturális különbözőség kelet és nyugat között soha nem volt elvi természetű” (88. l.) s hogy „nem lehet egyetlen és változhatatlan aspektust szem előtt tartani a kelet-európai fejlődés egész idejére” (87. l.), a maga részéről a politikai tényezők szerepét látja a legkarakterisztikusabbnak (100–2. l.) a kelet-európai fejlődés irányításában. Figyelemmel a politikai súlypont és hatás-szféra állandó változásaira végül is így periodizálja a kelet-európai történetet s ezzel lényegében meghatározza annak fogalmát is: A) A bizánci birodalom és a bizánci-szláv hatások kora (VI–XV. század). B) Az oszmán uralom és a lengyel-litván állam hatás-szférája (XIV–XVIII. század) és C) az orosz birodalom és a kelet felé törekvő Habsburg-hatalom politikai terveinek keresztjeződése a XVIII–XX. században. E korszakok, ill. szférák kereteiben alakul aztán a különböző kisebb kelet-európai nemzetek és népek története, melyek mindenkor kénytelenek voltak politikájukat a szféraképző központi, ill. poláris hatásoknak alárendelni.

Az elvi kérdéseknek ilyen formán való rendezése után a könyv második részében (127–288. l.) tér rá M. a címben ígért tárgyra: a kelet-európai történet forrásainak és irodalmának részletezésére, természetesen az iménti korszakbeosztás sémája szerint. Gyors áttekintésben hosszabb-rövidebb összefoglalásokat kapunk a bizánci, koraszláv, orosz, lengyel-litván, magyar, majd román és délszláv történeti feljegyzésekről és nemzeti történettudományokról. Az ismertetés erősen vázlatos, a szűkre szabott keretben sokszor egyetlen is. Amellett, hogy benne a szerző most készülő terjedelmesebb műve (Bevezetés a szláv történelembe) számára kíván szélesebb bibliográfiai és forráskritikai alapot adni, láthatólag a cseh történettudomány belső szükségleteit tartja elsősorban szem előtt (így például a cseh fejlődést – nyilván célszerűségi okokból – nem tárgyalja). Részletei ennél fogva nem mérhetők az érintett történettudományok önelvű kritikai szempontjai szerint. Egyébként a magyar fejlődésről adott megállapításáiban korábbi összefoglaló történelemből (Dejiny Madaru a uherského státi, 1934) jól ismert, nem mindig kritikus nézeteit ismételi legnagyobbreszt (vö. Kniezsa, AECO III. 355–67. l.). – Meg kell még jegyezni, hogy a magyar olvasót nagyon zavarja a könyv magyar idézeteinek feltűnően sok ékezetesítéséje (pl. Halóttü, Ivanyi, Toth).

Megállapítható, hogy M. elvi vizsgálódásai figyelemre méltó haladást jelentenek a korábbi merev fel fogásokhoz képest. Ha a periodizáláson volna is, mint ahogy mindig lesz korrigálni, változtatni való, egy bizonyos ezek után: Kelet-Európa változatos fogalmának a rögzítésére, kifejtésére valóban csak a *politikai szempont* adhatja az egyetlen permanens jegyet és mértékpontot, ha csak formális természetűt is. A kelet-európai történet egységesebb és kollaboratív művelése szempontjából így alapvető fontosságúnak tekinthető M. könyve, melynek kézikönyvi értékét nagyban emeli a csatolt bibliográfia (291–331. l.) s melynek fő érdeme végül is az, hogy kezdeményezze vállalkozás, nagyobbarányú kísérlet fogalmak és terminológia rögzítésére.

Décsy Gyula

JACOBINUS JÁNOS ERDÉLYI KANCELLÁR FORMULÁSKÖNYVE (1602)

Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Bónis György és Valentiny Antal. Kolozsvár 1947, 58. l. 8°. (Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok 2.)

B. bevezetésének elején vázolja az erdélyi jog történetének hátramaradott állapotát, kiemelve a magánjog elhanyagoltságát. B. a nagy hiányok pótlásával kapcsolatban első lépésnek a formuláskönyvek fel dolgozását jelöli meg, mert a formuláskönyveket leginkább koruknak az oklevéladásban és jogtudományokban jártas kiemelkedő egyéniségei állították össze az általuk legjellegzetesebbnek tartott oklevelekből.

B. az aránylag nagyszámú erdélyi formuláskönyv közül Jacobinus János erdélyi kancellárnak befejezetlenül maradt művét dolgozta fel és e tanulmányával iskolapéldáját mutatta be annak, hogy miként lehet egy alig 22 oklevelet tartalmazó formuláriumból gazdag jogtörténeti és ezen keresztül társadalomtörténeti eredményeket kiaknázni.

A bevezető tanulmány először részletesen ismerteti Jacobinus János életét és pályafutását, majd a formuláskönyv okleveleit tárgyi csoportokra osztva veszi vizsgálat alá. Minthogy Jacobinus nem foglalkozott az igazságszolgáltatással, gyűjteménye majdnem kivétel nélkül discretionális jellegű oklevélfajtákat tartalmaz. Az oklevelek Erdély mozgalmas korszakából, az 1597 és 1602 közötti évekből valók és híven tükrözik az akkori viszonyokat. – B. egy-egy valóságos kis tanulmányban foglalkozik a fejedelem jogállásával, az assecutoriak-kal, nemeslevelekkel, a mágnássá emeléssel, a nova donatio-val, a bizonyos szolgálatok alól való felmentéssel, a székelybirtok-adománnyal, egyes százsz ügyekkel (nemesekkel való viszony, tizednegyed), a fejedelem legfőbb egyházi felügyeleti jogával és a fejedelmi kancellária hiteleshelyi szerepével.

B. tartalmas bevezetését követi Jacobinus János formuláskönyvének szövege „betűszerinti hűséggel és az eredeti központozás megtartásával”, s hozzátehetjük: gazdag jegyzeteléssel. E publikációnak egyetlen szépséghibája, hogy a 20. számú oklevelet – arra való hivatkozással, hogy szövegét Veress az eredeti alapján már kiadta – nem közli, pedig a teljesség szempontján kívülről azért is érdemes lett volna közzétenni, mert az eredeti oklevél szövege eltér a formulárium fogalmazvány-jellegű szövegétől (13. l.).

Borsa Iván

I. TÓTH ZOLTÁN

AZ ERDÉLYI ROMÁN NACIONALIZMUS ELSŐ SZÁZADA 1697–1792.

Budapest 1946, Teleki Pál Tudományos Intézet, 412 l. 8°.

Ennek a tanulmánynak, mely önmagában véve is a Kelet-Európai Intézet egyik legbecsesebb kiadványának számít, igazi jelentőségét és hízagpótló jellegét elsősorban akkor tudjuk megállapítani, ha meggondoljuk, mily mostoha elbánásban részesült az erdélyi románság XVIII. századi fejlődése a tegnap és a ma legfontosabb történelmi szintéziseiben. C. C. Giurescunál mintegy 40 lap esik erre a korra, tehát kevesebb, mint a fanarióta kornak szánt fejezetek egyharmad része (Constantin C. Giurescu: Istoria Românilor, II/1. Bucuresti, 1942. A XVIII. századi Erdélyről: 372–412; a fanariótákról: 217–348.), abban a kétségtelenül forradalmi jelentőségű s a román közvélemény átnevelését célzó kötetben pedig, melyet M. Roller vezetésével a legjobb román haladó történészek állítottak össze a középiskolák VIII. osztálya számára, közel 900 lapból mindössze 26 jutott a románság öneszmélésének e döntő fontosságú korszakára (Istoria României Manual unic pentru clasa a VIII-a secundara. Bucuresti, 1947.). Érthető tehát, hogy a XVIII. század eszméletörténeti bemutatását a munkaprogramjára tűzte a Kelet-Európai Intézet, s örvendetes, hogy e hatalmas munkát éppen olyan higgadt, tárgyilagos, hangyaszorgalmú s mégis szintetikus látásra képes fiatal tudósra bízta, aminő a jelen könyv szerzője. I. Tóth Zoltán történetírói érényeiről már előbbi tanulmányai tanúságot tettek: elég ezúttal egy másik eszméletörténeti dolgozatára (vö. A román nemzetudat kialakulása a moldvai és havasaljai krónikairódalomban. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, Budapest, 1942.), valamint a XVIII. század egyik fontos alakját valósággal felfedező cikkére utalnunk (vö. Cotore Gerontius és az erdélyi román nemzeti öntudat ébredése. Hitel, 1944. 84–95.). Ellentétben azokkal a román tudósokkal, akik – részben nyelvi okokból – még ma is a „Hungarica non leguntur” kényelmes, de mind kevésbé védhető álláspontjára helyezkednek, T. nagy érdeme az a Kárpátokon innen és túlra tekintő, magyar és román szakmunkákat egyaránt szemmel tartó dokumentáció, mely nélkül a tárgyilagosság elemi adottságaihoz sem lehet eljutni. Ezenfelül korszerűvé, iránymutatóvá teszi munkáját a benne megnyilatkozó történetírói akribia is, mely nem elégszik meg a kiadott források és tanulmányok felhasználásával, hanem fáradhatatlan szorgalommal merít az egykorú levéltári anyag szinte áttekinthetetlen, de minden más forrásnál becsesebb kincseiből. Persze e messzire szétágazó anyagot biztos kézzel kell tudni megformálni és a fejlődés ritmusát érzékeltető fejezetekbe sűríteni. Örömmel állapítjuk meg, hogy szerzőnk ennek a szintetikus feladatnak is általában véve kiválóan megfelelt. Nem lehet hibájául felróni, hogy figyelmét, a könyv címének és céljának megfelelően elsősorban a politikai kibontakozásra, a népi tudatot felváltó nemzetudat első megnyilatkozás-

saira irányította s ezért helyenként kissé elnagyoltan, vázlatosan tárgyalta az eseménytörténetet s olykor száraz adatszűrséggel, mintegy pusztá felsorolásként a művelődéstörténeti mozzanatokkal. Jobb volt, hogy a még fel nem derített részletek bozótján saját Ariadne fonalának szilárd kézben tartásával tört keresztül: ha szempontjait fejezetről fejezetre váltogatta volna s enged az érdekesnél érdekesebb részletek csábításának, ennek a könyv egysége látta volna kárát.

Így azonban a műnek világosan tagolt, belső ritmusa van s amikor az olvasó leteszi kezéből, valóban az a benyomása, hogy sorra Pataki, Klein Ince, Sophronius, Aron Péter Pál, Klein Sámuel és Méhesi kortársa lett, velük együtt járván a XVIII. századi erdélyi románságnak alapjában véve gyötrelmes, szánalomraméltó útját. Lehet-e csodálkoznunk az olykor túlkompenzált nemzeti büszkeség szenvedélyes kitörésein, ha meggondoljuk, mily érdektelenséggel, sőt rosszindulattal álltak szemben Erdély rendjei minden újtáji törekvéssel, mily rövidlátóan féltették hagyományos privilégiumaikat s alapjában véve mennyi következtelenséggel érvényesült még a bécsi udvarnak „divide et impera” politikája is? Döbbenetesen sivár és önző korkép néz felénk a könyvnek jóformán minden lapjáról: egészen az erdélyi triász tagjait támogató késői magyar humanistákig, szinte egyetlen hang sem áll a „megtörtek” egyre népesebb tábora mellé, s milyen mértékben jönnek forrongásba az elnyomott szenvedélyek, olyan mértékben sokasodnak az ellentábor részéről jövő rágalomok, sőt a méltóságteljes „stylus curialis”-szal alig összeférő szitkozódások is. T. általában igyekezett felülemelkedni az ellentétek pillanatnyi kitörésein, az az érzésünk azonban, hogy olykor keményebb szavakkal bélyegezhette volna meg azt a kétségtelen rosszindulatot, amely a román követelések kijátszását, elodázását jellemezte. Hiszen vitán felül áll, hogy még Rettegési emlékiratai, melyek pedig legjobban tükrözik a román tömegek lelkében lejátszódó átalakulást, sem tekinthetők a haladó szociális felfogás megnyilatkozásának! Az elfogulatlan olvasó szívvel-lélekkel a felvilágosult, humánus eszmék szörványos megnyilatkozásainak oldalára szeretne állni: sajnos, e tekintetben tulajdonképpen csak a szintén sokszor következtelenné jözeferizmus jöhet számításba s ezzel nagyjából egyidőben az erdélyi szabadkőműves mozgalom, melyet azonban T. sajnálatosan alig méltat figyelemre (342. l. jegyz.).

Minél gazdagabb anyagot nyújt valamely mű, annál inkább serkent további kutatásra. Olvasás közben számos olyan részletet jegyeztünk fel, ahol nézetünk szerint érdemes lenne a felmerült problémákat tüzetesebben megvizsgálni. Íme néhány mutatóba:

9. l.: Ha egyszer sor kerül a munkának idegennyelvű kiadására, amit őszintén kívánunk és remélünk, módosítandóknak véljük a Bevezetés első mondatát: „A román népnek Magyarország területén komoly politikai szerepe a XVIII. század előtt nem volt.” A megfogalmazás túlságosan a rendi gondolkodás kereteiben mozog; nézetünk szerint nem lehet elbagatellizálni sem a középkori román bevándorlás jelentőségét, sem a XV. század szociális válságát, melyben a román jobbágságnak fontos szerep jutott s még kevésbé a protestáns Erdélyi románságának problémáit; a protestáns missziós tevékenység tagadhatatlanul politikai céllal is bírt.

15. l.: Az antik Dácia-eszme s a római származás gondolatának Kárpátokon túli úttörői közül T. többször említi Chesarie rámnice-i püspököt; melléje állítható szerintünk Naum Rámniceanu (1764–183), aki, bár görög krónikás volt, mégis eljutott a modern Nagy-Románia elképzeléséhez is. Amint Eminescu a „Dnyesztertől a Tiszáig” nyújtja testvéri jobbát, úgy üdvözli Naum minden Dácia területén lakó honfitársát, a „Pontustól a Dnyesztertől a Tiszáig s a Maroson túl lakó románokig”. (αγε δη παντεζ απο περατων εωζ περατων Δακιαζ απο Ποντου και Ηιστρου ηεχηρ Τισηζ και περαν του Μαρισσου ποταμου. Erbiceanu, Croucarii greci 249.)

18. l.: Nagyon helyesen mondja T. többször, hogy „az erdélyi jezsuita és piarista iskolákban közösen forgó humanista művek fedték fel a román ifjak előtt fajtájuk azonosságának hiedelmét a régmúlt idők római népével”, azonban már itt meg kellene emlékezni a protestáns iskolákban tanult román ifjakról is. Halicira később maga T. is utal (45, vö. még 53). Már 1582-ben szászvárosi Ószövetségben olvasható *Román* a hagyományos- és néprajzi helyett a római származás kétségtelen bizonyítéka (vö. M. Riques kiadása [Paris, 1925], I. 3.).

31. l.: Nagyon helyes, hogy T. kiemeli a románságnak az ortodoxiához való állhatatos ragaszkodását; hozzáteendő lenne, hogy éppen ezért az unitus egyházzal kapcsolatban soha komolyan szóba nem jött a keleti rítus megváltoztatása. Persze megvizsgálendő lenne, vajon az unitusok szertartáskönyvei a XVIII. század folyamán és azóta hogyan viszonylanak az ortodox liturgiához.

68. l.: A 4. j.-ben tett megjegyzés helytelen: „A román nyelv egyébként ebben az időben még teljesen *pallérozatlan*”. Sajnálatlalt látjuk, hogy T. kissé értetlenül tekint a román népi kultúra gazdagságát

(melynek éppen az általa egyoldalúan „primitívnek” ítélt ortodoxia volt egyik legfőbb megőrzője) s ennek kapcsán „elmaradottnak” hiszi a tősgyökeres, plasztikus szépségében kimeríthetetlen népielvet is. Hogy egyébként már a XVII. században tudatosan kezdték „pallérozni”, arra az 1648-i gyulafehérvári Újszövetség híres előszava eléggé utal. Ezt az irányzatot folytatta később az 1688-i bibliafordítás, stb. Érdemes lenne végre észrevenni, hogy olyan fogalmak, mint „tudatlanság” stb. gyakorta a nézőpontok szerint más-más fényben tűnnek fel.

77. l.: Klein 1732-ben kéri a guberniumtól, hogy a rámnici püspöknek engedelmeskedő brassói románok „a me habent suam dependentiam”. Az idézet csonka de „habeant” értelmesebb lenne.

88. l.: Érdemes lenne mind szélesebb körben terjeszteni azt az adatot, melyre itt T. figyelmeztet. Haller János erősen katolikus szellemű s ezen felül mélyen aulikus gubernátorsága alatt a gubernium egyik felterjesztése „a románokat azzal vádolja, hogy Rákóczi felkelésében nagyrészüket a Domus Austriaca kiirtására fogott fegyvert”. Tehát a magyarság és románság forradalmi összefogása is ürügyül szolgált a további jogfosztásokra. Ajánljuk ezt az adatot Roller történelemkönyvének következő kiadása számára!

98. l.: Oláh Miklós munkásságát és családjának román eredetét a triász tagjai később annyira számon tartották, hogy már Klein Ince gondolatmenetére Cantemir mellett kétségtelenül hathatott ez a nagy magyarországi humanista is. Ami Klein rejtélyes családfáját és Cantacuzino-rokonságát illeti, lehetetlen nem gondolnunk Radu Cantacuzinora, illetve az ő esetleges szerepére, hiszen valószínű, hogy pl. Todor Corbea-nak Balázsfalván őrzött szótára ennek a kalandos Cantacuzinonak révén jutott Erdélybe (Göbl L.: A magyar szótárirodalom hatása az oláhra. Bp. 1932. 5–7). Hátha Klein találkozott az 1740 tájáig Bécsben élő Cantacuzinóval s tőle kapta „családfája” alapvető adatait?

102. l.: A balázsfalvi püspöki birtokokkal kapcsolatban érdemes lett volna megjegyezni, hogy ezek az ortodoxok szemében a hozzájuk tapadó történelmi emlékek miatt is gyűlöletesek voltak, hiszen a XVII. század végén Apaffi Mihály ott kényszerítette meg az utolsó nagy ortodox püspököt, Brankovics Szávát. „A szilvási kolostor siralma” c. verszet, mely az ortodox felfogás legerőteljesebb megnyilatkozása, e tekintetben döntő bizonyítékul szolgál! (A román népköltészet „átkozó verseinek” hangján szólal meg itt az ismeretlen énekszerző szerzetes: „O! De te-ar fi ars focul Blaj, – Că tu multe răutăți lucași ... Intru tine au fost muncit, – Sava Arhieren si Metropolit, – De necredinciosul Apafi Mihaiu...” Bárcsak pusztított volna el tédged a tűzvész, Balázsfalva, ki annyi gonoszat cselekedtél; benned kínozott meg Száva, a főpap és érsek, a hitetlen Apafi Mihály által). Vö. Lupas: Croniciari si istorici români din Transilvania. I. 76.) Általában véve kár, hogy a Moszkvában járt Brankovics Száva hagyományait nem méltatta figyelemre T. egy olyan korban, amikor pedig az orosz és a román ortodoxia kapcsolatai egyre fontosabbakká váltak. (Brankovics György és Száva hagyományai talán hatottak magára Klein Incére is. Fentebb utaltunk Kleinnek a Cantacuzino család felé mutató állítólagos családfájára; ne feledjük, hogy halála előtt Száva is azt ajánlotta testvéreinek, Györgynek, tekintse mindíg a Cantacuzino családot nemcsak vérrokonának, hanem az ortodoxia legfőbb őrének is. [Brankovics György szerb krónikájából idézi Lupas: i. m. I. 33.]])

128. l.: „Bár a római eredet és a folytonosság elméletét magyar részről senki sem cáfolgatta, a magyarság Erdély területén való elsőbbségében akkor is hitt” írja T. s bizonyítékul egy 1737. évből származó iratra utal: „...nec Valachi superfuere in isthoc principatu Transylvaniae, ut historiae de hoc posunt loqui...” Érdekes lenne ezen kijelentés keletkezésének körülményeit közelebbről megvizsgálni! Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Anonymus kiadásának évét megelőzi (1746), viszont későbbi, mint Klein történelmi érvelésének első felbukkanása (1735).

130. l.: Még ha részben el is fogadjuk hitelesnek a románok egykorú állapotáról terjesztett véleményeket, akkor sem oszthatjuk fenntartás nélkül a következő tipikusan rendi szellemű kijelentést: „Társadalmi képtelenség lett volna a románságot negyedik nemzetté befogadni.”

144. l.: T. szerint a Visarion mozgalom idejében „a teológus gondoskodott róla, hogy a kormány és az udvar tudjanak Klein igazgató tevékenységéről”. Érdekes lett volna legalább figyelemre méltatni a már említett szilvási keserves krónikának azt a kijelentését, hogy egyenesen a Klein székére áhító Aron Pál Péter vádolta be a püspököt a királynőnél („Pe Inochentie la crăiasă 1-an pârât”). (Lupas, i. m. 69.) Az ének oly kitűnő s pszichológiai szempontból valószínű képet festett erről a román Tartuffe-ről, az erdélyi unitus „aszkezi” álszent úttörőjéről, hogy tanúvallomását nem mellőzhetjük! Maga T. elismeri, hogy „a teológus kiátkozásáig Aron a püspök igazi tisztelői közé tartozott” (193), de ebből többé-kevésbé az következik, hogy Aron a bizonyára szintén vádaskodó teológussal egy követ fűjt! Az állandó személyi torzsalkodás, mely Balázsfalva „hitéletét” jellemezte, e vádat inkább erősíti, mint gyöngíti. Ne feledjük, hogy később Klein magát Aront is kiátkozta (160), s hogy Aron legközelebbi rokonai közt más besúgók is akadtak (332).

169. kk.: Nem lehet eléggé dicsérni azt a részt, amelyben T. az erdélyi katolikus iskoláknak s különösen a kolozsvári jezsuita kollégiumnak a románokra gyakorolt hatását emeli ki. Az a hiedelem, hogy a római származás tudatosodása elsősorban néhány unitus teológus olaszországi tartózkodásának s a Traján-oszlop szemléletének következménye volt, még napjainkban is kísért (ld. a Roller-féle Manualban: 355; ugyanott az erdélyi iskolák tudatosító hatásáról egyetlen szó sincsen).

188. l.: Rendkívül érdekes Kotore misztikus történelemszemléletének elemzése. Nemcsak a római di-csőségre s a jelen sivárságára való utalás preromantikus párhuzama megkapó itt (ld. később e motívumot a szintén erdélyi A. Muresanu költészetében), hanem az a tétel is, hogy miként egykor Konstantinápoly pusztulása, úgy a román nép süllyedése is a szakadársággal magyarázandó. Ehhez hozzá kell azonban ismét fűznünk azt, amit T. sajnálatosan elmulaszt: ortodox részről ugyanígy vádolták az uniót az erdélyi románság elsorvasztásával és kárhozatba döntésével. A szilvási siralom a pusztulásra félt Ninivéhez hasonlítja Erdélyt, hová az Úr hajdani prófétáihoz hasonlóan küldte el Visariont. Ez az ótestamentumi pátosz egészen a magyar hitvitákra emlékeztet: mintha Magyarai és Zrínyi metafizikai argumentumai támadnának új életre, alig-hanem megint a jezsuita és protestáns iskolák hatása alatt.

220. l.: T. „hunadmegyei születésű kalugyernek” mondja Sophroniust, Giurescu szerint Sophronius a Fehér megyei Alsócsóra (Cioara) községből származott.

366. l.: Azt a felfogást, hogy a románoknak csak „vissza kell térniök” a latin egyházba, talán a román nyelv vallásos terminológiájának alaprétege (cruce, botez, biserică, stb.) is támogatta. Később Iorgának kedvenc érve volt ez (vö. pl. *Historie des Roumains*, Bucarest, 1937, III. 10).

336. l.: Meglepő, hogy a tanult románok közt T. nem bukkant nyomára Aurelius Antonius Predetits-nek, aki pedig terjedelmes és igen érdekes román szótár kéziratát hagyta ránk (vö. *Revue des Études Hongroises*, 1933).

342. l.: Molnár János jelentőségét T. helyesen méltatja: érdemes lett volna megemlíteni, hogy ő a Klein-féle román-latin szótár „második keze” s általában Klein filológiai módszerének egyik fő sugalmazója (ld. *Lexicon Valachico-Latinum*, Bp. 1944).

372. l.: Maior Téli-maque fordításának olasz forrására a címlapon kívül a szöveg olasz jövevényszavai is utalnak (vö. Gáldi L.: *Az erdélyi román nyelvújítás*. Bp. 1943. 55–56).

Végül megjegyezzük, hogy a triász történetírói munkásságának egyik emeltyűje s legfontosabb ösztönzője kétségtelenül Sulzer híres műve volt, mely Reicherstorff óta elsőnek tagadta az erdélyi román inkolátust. Meglepő, hogy T. Sulzer nevét jóformán sehol sem említette.

Gáldi László

JUHÁSZ ISTVÁN

A SZÉKELYFÖLDI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉK

Kolozsvár 1947, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 175 (1) l. 8°.

A könyv első része a székelyföldi református egyházmegegyék területi kialakulásával foglalkozik. A középkori egyházi beosztásból indul ki s a pápai tizedjegyzékek alapján felsorolja a telegdi, kézdi s részben a gyulafehérvári főesperességek alá tartozó esperesi kerületek plébániáit. Az okleveles anyag s a legújabb történeti irodalom útmutatása nyomán szerzőnk megállapítja, hogy az ősi nemzeti szervezettel mellett már a XIII. század végén s a XIV. század első felében fölsimerhető egy területi szervezet is a székelyek közt. E szervezetnek, tehát az egyes székek területi kialakulásának alapját szerzőnk az egyházi, esperesi kerületi beosztásban keresi. (E föltevésre vezető következtetés szerintünk nem világos.) Az esperesi kerületekben a középkor folyamán életre kelt papi közösségeknek (fraternitásoknak) döntő szerepük volt a hitújításban s különösen az új, protestáns egyházi szervezet kialakításában. A hitújítás elsősorban hitvallási és istentiszteleti téren érvényesült, míg az egyházi szervezet megváltoztatása csak lassan haladt, a felmerült gyakorlati szükségletek szerint, a fölbomló püspöki igazgatás pótlására. Ennek az alakulásnak központja és legfőbb hordozója a kerületi papi fraternitás vezetője, az esperes, dékán, vicearchidiaconus volt. Az egyházmegegye névnek az esperesi szervezetre való alkalmazása csak a XIX. század folyamán végrehajtott nagy református egyházszervezeti reform során lett hivatalossá. Az elméleti és általános történeti alapvetés után a szerző a középkori egyházi beosztásból kiindulva felsorakoztatja azokat az adatokat, amelyek a mai székelyföldi re-

formátus egyházmegyék területi kialakulásáig vezetnek. Behatóan ismerteti a marosi, udvarhelyi és a háromszéki (pontosabban: erdővidéki, ordai, sepsi, kézdi) egyházmegyék történeti kifejlődését és kereteit. A hitújítás megszilárdulásában döntő jelentősége volt annak, hogy az esperesi, illetve főesperesi kerületek örökségeként az egyházmegye tovább élt, mint szervezeti egység, kormányzó, bíraskodó és fegyelmező hatóság. A székelyföldi református egyházmegyék nem véletlen módon, nem csupán a földrajzi tényezők hatására s nem a világi közigazgatáshoz történő alkalmazkodással alakultak ki, hanem az erdélyi középkori egyházszervezetnek a hitújítás idején való fönntartása és a református egyházi élet kívánta továbbfejlődés következtében.

A könyv második része a református egyházmegye történeti életéről szól. Míg az első részben megismertük az intézmény fejlődését, ezúttal sajátos működésén, a keretet betöltő tartalmon van a hangsúly. A kezdet szerényebb forrásanyaga után a XVIII. századtól fogva az egyházmegye életének minden fontos mozzanatát részletes jegyzőkönyvek sorozata és bőséges levéltári anyag örökölte meg. A történeti kutatás eddigi nemigen méltatta figyelemre ezeket a forrásokat. Mivel a szerző célja a levéltári anyag földolgozásán nyugvó részletes egyházmegye- és egyházközség-történetek megírásának előkészítése, azért e fejezetekben összefoglalja a református egyházi törvényalkotó szerveknek azon általános rendelkezéseit, amelyek a hitújítás óta szabályozták az erdélyi s azok sorában a székelyföldi református egyházmegyék szervezetét és életét. Külön csoportosítja az egyházmegye szervezetére és kormányzására, az egyházlátogatásra (canonica visitatio) s az egyházmegyei bíraskodásra vonatkozó törvényeket. E részben kitűnő történeti összefüggésben kapjuk a református belső egyházi élet szinte minden mozzanatát: az esperesi kormányzat körét, az egyházmegyei jegyzőség intézményét, a papságnak a részleges zsinatokon vitt szerepét, a főrendek, főtisztviselők, kegyurak s különösképpen a konzisztórium érvényesülését; megismerjük az egyházlátogatás intézményének nagy fontosságát a lelkészek és tanítók hivatalának és életének ellenőrzésében, a hívek egyházfegyelmi irányítása által a társadalomra gyakorolt hatásában és az egyházi vagyon felügyeletében; végül megtudjuk, hogy a középkori gyakorlat s hitújítóknak az egyház ítéltetett hatalmáról vallott tanítása miként alakítja ki az erdélyi református bíraskodást. A könyv harmadik részében a szerző teljes alaposítással és részletességgel egyenként ismerteti – saját tanulmányútján készített jegyzetei alapján – a marosi, udvarhelyi, sepsi, erdővidéki, orbai és kézdi egyházmegye levéltárát. Részletes irodalom és mutató egészíti ki a nagyon hasznos kötetet.

Előző sorainkban ugyan törekedtünk rá, de megközelítő fogalmat sem adhattunk a mű rendkívüli gazdagságáról, tárgyát teljesen kimeríteni igyekvő széles körű levéltári és könyvészeti fölszereltségéről. (Pótlásként megemlíthjük Balássy Ferenc tanulmányát: A Székelyföld régi fő- és alesperesi kerületei és egyházai. Magyar Sion, 1867. 801–21.) Azon egyre ritkuló munkák közül való, amelyekben a szerény köntös, viszonylag csekély terjedelem, a tényeket tisztelő történetírói erkölcs, tudományos tárgyilagosság, nyugodt hang és teljes módszertani fölkészültség egyesül. Szívükből kívánjuk, hogy kiváló szerzőnk hasonló szellemű útmutatót adjon lelkész társainak az egyházközségek történetének földolgozásáról.

Vanyó Tihamér
(Pannónhalm)

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

XXIV. évfolyam. Szerk. Sinkovics István. Budapest 1946, Országos Levéltár, 360 l. 8°.

Jánossi Dénes: *Budapest ostroma és az Országos Levéltár.* (1–11 lap.)

A légítámadások 1944 nyomán szükségessé tették az Országos Levéltár anyagának fokozottabb védelmét. E célból a középkori oklevelekről nagyszámú filmfelvételt készítettek, a legbecselebb anyagot a légoltalmi szempontból alkalmas tárgyi-óvóhelynek kiképzett alagsori raktárhelyiségekbe szállították. Szálasi kiűrtési parancsát nem hajtották végre, ellenben a levéltár főigazgatója több munkatársával együtt családostul az épületbe költözött, hogy a pótolhatatlan kultúrkincseket a hosszúnak ígérkező ostrom idején őrizze. 1945 január közepéig viszonylagos nyugalomban élhettek, de január 17-én a németek betörték a főkaput s minden tiltakozás ellenére az alagsorban elhelyezett tárgyi-óvóhelyet mintegy 400 SS sebesült számára főköztözhelynek, majd hadikórháznak rendezték be. Január 25-én foszforos lövedéktől kigyulladt az egyik harmadik emeleti raktárhelyiség, az ott tárolt iratok elégték, tüzelő-, víz- és élelemhiány állt elő, a lépcsőházban többhetes hullák feküdtek a szenny és hulladék között. Február 1-én az orvosok és ápolószemélyzet –

hátrahagyva a több, mint 400 sebesültet – az éjszakai kitörést megkísérlő német csapatokkal eltávozott. Február 12-én, az ostrom utolsó éjszakáján a torony melletti épületrész bombatalálat folytán négy emelet magasságban beomlott. Végre február 12-én megérkeztek az első orosz járdörök s bár a német sebesültek március elejéig a levéltárban maradtak, mégis 1945 tavaszán kezdetét vehette a romok eltakarítása és az újjáépítés nagy munkája.

Baraczka István: A levéltári kutatás. (Néhány szempont a törvényhatósági levéltárakban való kutatás kérdéséhez. (12–20 lap.)

Akár a közigazgatást, akár a tudományt szolgáló levéltári anyagba óhajt a kutató betekintést nyerni, a levéltárosnak alaposan mérlegelnie kell a kutatást igénylő fél – közület vagy magánszemély – jogi helyzetének minőségét. Irányadók azok a szempontok és esetleg különleges megszorítások, amelyek szerint a levéltárat létrehozó szerv vagy annak felettes hatóságai az anyagot kezelletni kívánják. A szigorúan értelmezett hivatali titoktartás (diszkréción) alkalmazása a levéltáros részéről különösen a közigazgatást szolgáló anyagnál fontos követelmény, ezt az anyagot illeti ugyanis leggyakrabban a magánérdékű kutatás-igénye, ilyen irányú kérelmek mérlegelése során sohasem szabad szem elől téveszteni az érdekek lelkiismeretes védelmét. Az az elvi álláspont, hogy magáncéllal kutatni csak a kutatást igénylő fél érdekében létrejött anyagban szabad, minden esetben mereven nem alkalmazható. A tudományos kutatás már mindig közcélú. Míután a levéltári anyagban való kutatás nem felelősség nélküli feladat, annak elvi alapjaival a levéltárosnak kell tisztában lennie, ezért leghelyesebb, ha a kutatás engedélyezése is a levéltáros hatáskörébe tartozik.

Bélay Vilmos: A mikrofilm alkalmazása a levéltárban. (21–26. lap.)

A második világháborúval kapcsolatos pusztulási veszélyek nagymértékben kifejlesztették a levéltárakban őrzött történeti emlékek filmezésének módszereit. A lemezre fényképezést felváltotta a mikrofilm alkalmazása. A filmre vett oklevél ugyan szabadszemmél nem olvasható, hanem olvasógépet kell hozzá használni, de előnye, hogy igen kis terjedelmű, egy levélbortékban akár száz oklevél másolatát lehet elküldeni, tetszés szerinti példányban könnyen, olcsón előállítható, tartóssága vetekszik a legjobb minőségű papírral. A másolt anyag mikrofilm alkalmazásával eredeti tömegének fél százalékára zsugorodik össze. A kép kisebbítésében 1/10 mm a jelenleg alkalmazható alsó határ. Kívánatos volna, ha a dokumentációnak ezen egyszerű és mégis kitűnően bevált eszköze hazai, vidéki levéltáraink anyagának publikálásában minél fontosabb szerepet kapna.

Ila Bálint: Az írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban. (27–46. lap.)

A XVI–XVIII. században működött urasági majorok jószágigazgatását ellátó gazdatisztek teendői eléggé ismeretesek gazdaságtörténeti irodalmunkból; ez a tanulmány arra a kérdésre ad feleletet, milyen volt a gazdálkodást irányító inspektor írásos ügyintézése, érintkezése az alája rendelt gazdatisztekkel. A feltett kérdésre a cikkíró Wesselényi Ferenc nádor murányi inspektorának, majd levéltárosának, Hottmár Jánosnak 1663. évi jegyzőkönyve alapján adja meg a választ, részletesen ismerteti az utasításokat, számadásokat, urbáriumokat, majorsági leltárakat, leveleket tartalmazó protocollum 13 füzetét, azokból szemelvényeket közöl. Az írások nyelve túlnyomó részben magyar, bár az uradalmak népszerűsége től. Hottmár inspektori ténykedésének irányító szempontjai: egyrészt a földesúr, másrészt a jobbágy nép érdekének védelme. A számonkérést maga intézi, a legalsó fokon, a falusi bírálkon kezdi s utoljára az udvarbírórt számoltatja el. Ennek során lehetőleg minden esetben megköveteli az írásos okmányok, nyugták, rovások stb. bemutatását, így lehetetlenné teszi, hogy az alája rendelt gazdatisztek a népet zsarolják.

Borsa Iván: A középkori oklevelek regesztázása. (Függelék: A Kölcsey-család levéltárának középkori oklevelei (47–70. l.).

A középkori oklevelek teljes szövegének közlésére vonatkozóan a Magyar Tudományos Akadémia 1920-ban már kiadta az útmutatót (Századok 1920. melléklet 22–24. l.). A második világháború okozta tömeges oklevélpusztulás aztán kívánatosá, sőt rendkívül fontossá tette a kivonatos szövegközlést. A cikk író-

ja e kivonatos oklevélpublikációnak, a regesztázásnak szabályait foglalja össze s hogy az elméleti szabályokat gyakorlati példákon is bemutassa, függelék gyanánt közzéteszi a Kölcssey-család levéltárában őrzött középkori oklevelek regesztáit. A regeszta az oklevélkibocsátó nevével kezdődik s tartalmazza az oklevélben foglalt jogi tény leírását, a benne előforduló valamennyi személy- és helynevet szigorúan betűhíven, a magyar vagy más különleges vulgáris szavakat s különleges érdekű mozzanatokot. A kivonat szövege fölé kerül az oklevél sorszámja és kelte, a keltezés helye, a regeszta szövege után pedig az esetleges határjárás és a kancelláriai jegyzetek teljes szövegükben, majd az oklevél leírása.

Galla Ferenc: Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából. (Első közlemény. 71–169. l.)

Azt az egyházkormányzati-hivatali szervezetet, melynek szervei a regesztákban közölt magyar vonatkozású pápai felhatalmazásokat kiadták, a római kúria fogja egybe. A cikk írója rövid áttekintést nyújt az egyházkormányzás és bíráskodás központi szerveinek történeti alakulásáról. A XVII. században a római kúria három nagy tagozatra oszlott: kongregációkra, törvényszékekre és hivatalokra. A magyar vonatkozású kérvények jelentős hányada a Propaganda kongregáció hatáskörébe tartozott, azok elintézésében kiemelkedő szerepe volt a cardinalis neposnak, különösen Ludovisi és Barberini bíborosnak. A Sanct' Officio kongregáció különösen a privilegium Paulinum, a vegyes házasságok ügyében, valamint a különféle egyházi fenytékek, cenzúrák alól való feloldozáshoz szükséges felhatalmazás, facultas engedélyezésénél szerepelt gyakran a magyar tárgyú kérelmek elintéző szerve gyanánt. Szerző a különböző pápai levéltárakban felkutatott anyagot a magyarországi katolikus restauráció korára, az 1550-től 1711-ig terjedő időszakra korlátozta. Liturgikus felhatalmazások a hódoltság püspökei és misszionáriusai számára, magánképnélben vagy hordozható oltáron, többszöri misézés, búcsú, jubileum engedélyezése, felmentés eskü, fogadalom, böjt alól, pappászentelésre s általában az egyházi rend szentségére vonatkozó kiváltságok elnyerése iránt a római kúriához benyújtott kérelmek és azokra adott felhatalmozások képezik a részletes magyarázatokkal ellátott regeszták tárgyát.

Iványi Béla: A Festetics-család keszthelyi levéltára (170–208. l.).

Nem csupán a Festetics-család levéltárát foglalja magában. Miután Festetics Kristóf 1734-ben gecsei Pethő Zsigmond összes ingatlanait megvásárolta, kezére került a gecsei Pethők egész levéltára is, mely a keszthelyi levéltárnak legbecsesebb része, 108 rendezett fiókban és egy másik, vármegyék szerint rendezett gyűjteményben 3000-nél több, legnagyobb részt ismeretlen középkori oklevéllel. A Festetics-levéltár tolnai része nemcsak Tolna városára és uradalmára vonatkozóan tartalmaz iratokat, hanem felöleli a Festetics-család tolnai ágának változatos, főként XVIII. századi levéltári anyagát is, mely birtokok szerint nyerte mai rendszerét. A directorális rész az óriási Festetics-vagyon kormányzása céljából 1792-ben Keszthelyen F. György által felállított Oeconomica Directio gazdaságtörténeti szempontból szinte kimeríthetetlen bőségű iratanyagát foglalja magában. A missilis anyag a családi levelezéseket tartalmazza, főként a XVIII–XIX. századból. A Georgiconnak is van rendezetlen levéltári anyaga. A térkép- és tervrajz-tárban, mely a maga nemében az ország leggazdagabb magángyűjteményét képezi, 1670. évtől kezdve található térképeket. A XVIII. századi rész igen gazdag és becses. A jakabházi Sallér-család levéltára házassági kapcsolat folytán került a Festetics-család kezére. A birtokok szerint csoportosított anyag itt is 108 fiókban nyer elhelyezést. A keszthelyi levéltár nagyobb részét 1770–1798 között Kozics István, de főleg Bolla Ferenc ügyvédek, esküt tett levéltárnokok rendezték. – A második világháború rombadöntötte a levéltár jelentős részét, annak anyaga összekeveredett, részben szétszóródott.

Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században (209–267. l.).

A szabad királyi városok önálló életének alapja: mentesség a megyei és földesúri hatóság alól, földesuruk a király, önkormányzatuk van. A XVI. század végétől a nemesek beözönlenek a városokba, az 1609, 1647, 1655. évi törvények fontos jogokat biztosítanak a városok falai közé települt nemeseknek a városi polgárokkal szemben. A városi hatóság a polgármesterből vagy bíróból, a belső és külső tanácsból áll. Jövedelmi forrásai: taxa, regálék, vám, árumeállítás, ipar, kereskedelem, bortermelés, földesuraság a környező

jobbágyközségekben. A király a maga földesúri jogait a városokkal szemben a magyar kamara útján gyakorolja. II. Mátyás 1613-ban a magyar kamara vezetőből alakított bizottság útján kivizsgálattja a városok életének ügyszólván minden mozzanatát, elsősorban a városi taxa és egyéb jövedelmek iránt érdeklődik. A király az udvari kamara útján a városokra súlyos adót vet ki, a magyar kamara ilyenkor annak mérséklése vagy elengedése érdekében lép közbe az uralkodónál. Ha egy-egy nagyúr háborgatja kiváltságaiban a város polgárait, ezek a királyhoz fordulnak védelemért. A Bécsből kiűzött protestánsokat a nyugati városok befogadják a magyar kamara tiltakozása ellenére is. A jezsuiták leteleptése csak hosszas küzdelmek árán sikerül a protestáns városokban. Hogy az államhatalom minél több katolikust vihessen be a városok vezetőségébe, a városi tisztújítás irányításához a magyar kamarától biztosokat küld ki, de még így se sikerül például Pozsonyban katolikust ültetnie a polgármesteri székbe. A katolikusok sorra veszik vissza a városokban a protestánsoktól a templomokat, iskolákat. Ha a város nem vesz be katolikusokat a tanácsba, súlyos pénzbüntetésben részesül királyi földesura és a magyar kamara részéről. A XVII. század hetvenes éveiben már rendszeresen előírja a királyi mandátum, hogy mely tisztségekre köteles a város katolikust választani. Ezeket a személyeket a magyar kamara jelöli ki. A katolikus német–protestáns szláv ellentét sfkján a nemzetiségi érdekek is előkerül a városi tisztújítások során. Miután kevés a katolikus polgár, gyakran idegenek, kamarai tisztviselők kerülnek – királyi parancsra s a kamara jelölése alapján – a városok vezető tisztségeibe.

Ember Győző: A szepesi kamarai igazgatás tisztviselői 1793-ban (268–280. 1.).

A szepesi kamara I. Ferdinánd alatt, alapítása idejében mint a pozsonyi magyar kamara alárendelt igazgatóság működött, 1567-ben ugyan egy időre kamarai rangot nyert, de a bécsi béke után ismét visszacsúszlyedtt igazgatósággá. 1690–1703 között ismét a pozsonyi kamarával egyenrangúan, mint az ország második kamarája működött. Rákóczi aztán megszüntette. A szatmári béke után is csak mint kamarai igazgatóságot állították vissza. 1813-ban bekövetkezett végleges megszüntetéséig tehát ismét csak mint a magyar kamarának korlátozott jogkörű helyi szerve működött. Fejlődésének csúcspontját 1703-ban érte el. Ebből az évből közöl a cikkfró egy kimutatást, mely a szepesi kamarai tanács, iroda, számvevő hivatal, pénztár, gondnokság, továbbá az elkobzott Rákóczi- és Bercsényi-javak, a szomolnokai rézbányák, a nagy- és felsőbányai pénzverő-ház és posta tisztviselőinek nevét és fizetését sorolja fel.

Bakács István: Az ugarföld megművelésének kérdése és a magyar kormányhatóságok (280–289. 1.).

Amikor 1770 táján az addig egy éven át pihentetni szokott ugarföldet is kezdik a jobbágyok megművelni, egyszerre nyílt kérdés lesz az ilyen megművelt ugarföld terméséből való kilenced- és tizedfizetés kérdése. A kancellária előtt a harmadik nyomás tizedmentességének biztosítása a jobbágyok részéről várható visszaélésekre való tekintettel aggályosnak tűnt fel, azonban Mária Terézia a mentesség mellett döntött. Több vármegye élesen tiltakozott ez ellen, s bár a megyék panaszai a legfelsőbb kormányhatóságok előtt kedvező fogadtatásra számíthattak, mégis Mária Terézia és II. József alatt a bevetett ugarföld kilenced- és tizedmentessége biztosítva volt. A kérdést azonban a kormányhatóságok is, meg a nemesség is nem mezőgazdasági, hanem csupán jogi szempontból tették vizsgálat tárgyává s jogi érveik hatása alatt Ferenc király 1806-ban eltörölte a harmadik nyomás tizedmentességét.

A kisebb közlemények rovatban Magyar László a pecsétmásolatok készítésének módját írja le. Az irodalom rovat levéltári vonatkozású kiadványok ismertetését közli. A szemle rovatban Tirscher Jolán az USA központi levéltárának 1937–45. évi működését, Elekes Lajos a román levéltári kiadványokat, Sinkovics István és Rónay László a Magyar Országos Levéltár működését, ill. kutató termék munkáját ismerteti. Nekrológok, hírek zárják be az értékes és tanulságos kiadványt.

*Soós Imre
(Eger)*

JUHÁSZ KÁLMÁN

A CSANÁDI PÜSPÖKSÉG TÖRTÉNETE (1307–1386.)

Makó 1946, Szerző, 118 [2] l. 8°.
(CSANÁDVÁRMEGYEI KÖNYVTÁR 40.)

A CSANÁDI PÜSPÖKSÉG TÖRTÉNETE (1386–1434.)

Makó 1947, Szerző, 143 [2] l. 8°.
(CSANÁDVÁRMEGYEI KÖNYVTÁR 41.)

A jelen két kötet *A csanádi egyházmegye története (1030–1730)* c. kiadványsorozat I. részét alkotó műnek, *A csanádi püspökség történetének* folytatólagosan a harmadik és negyedik füzeté.

Az egyházmegye (dioecesis, episcopátus) a világegyház kiterjedt egészének alkotó egysége, amelynek, mint a sejtnek és a szövetségnek a biológiai szervezet összhangjában, saját élete is van. Területe összeesik a politikai hatalom joghatósági területével és életműködése megszámlálhatatlan gyökérszállal kapcsolódik a társadalom és az állam életébe. A világegyház elsősorban az egyházmegyén és annak fején, a püspökön keresztül lép érintkezésbe a társadalommal és az állammal és ontja rájuk a keresztény szellem éltető, termékenyítő erejét. Ezért az egyházmegye múltjának megismerése lényeges vonásokkal és színekkel járul hozzá a nemzet történeti arculatának megfestéséhez. Egy-egy középkori püspökség alapítása és története a területén élő népek fejlődésének leghűségesebb tükré.

A magyar egyháztörténetírás még mindig adós legtöbb egyházmegyénk történetének feldolgozásával. Legelső és legősibb egyházmegyénk, az esztergomi érsekség történetének megírásával még csak nem is foglalkoztak komolyabban, pedig Esztergom a prímási szék középponti helyzeténél fogva minden időben vezető szerepet vitt mind nemzeti, mind vallási életünk irányításában. Koller József műve a pécsi püspökségről a XVIII. századi jezsuita iskola gyűjtő és kritikai tevékenységének eredménye. Bunyitay Vince a múlt század végén megírta a váradi püspökség történetének jelentős részét. A kéziratban maradt IV. kötet kiadása módszertanilag kevésbé helyeselhető, mert a kiadó értékes saját adatait nem dolgozta fel az ötvenves eredeti szövegében, hanem jegyzetekben csatolta hozzá, ami a történeti szemlélés egységét akadályozza. Az első világháború folyamán Chobot Ferenc két kötetben feldolgozta a váci egyházmegye történetét sematizmus alakjában. A nagy szorgalommal összehordott anyag általános képet ad az egyházmegye múltjáról és nélkülözhetetlen útmutató a részletekben való elmélyüléshez. A XVIII. században alapított püspökségek közül csak a szombathelyi talált modern feldolgozóra. Örvendetes jelenség, hogy a szintézist előkészítő kitűnő forráskiadványok és monográfiák egyházmegyénként egyre nagyobb számmal jelennek meg. Különös jelentősége van a *Regnum* változatos tartalmú mintaszereű évkönyveinek. Bár a magyar egyháztörténetírásnak is volna már a *Revue d'Histoire Ecclésiastique*-hez hasonló időszakos folyóirata, amely értekezések és kimerítő bibliográfia közlésével végeznék az ugartörés munkáját!

Ezek után méltán számíthat széles körű érdeklődésre mind a tudományos világ, mind pedig a művelt közönség részéről J. vállalkozása. J. több évtizedre terjedő kutató- és gyűjtőmunka és számos értekezés előrebocsátása után hozzáfogott a Szent István alapította csanádi püspökség történetének megírásához. A szerző egyelőre az adatgyűjtés szempontjából legnehezebb kor, az alapítástól 1730-ig terjedő hétszáz esztendő feldolgozását tűzte ki célul. Hatalmas anyagát két fő részre osztotta: tíz kötetben adja a püspökség általános történetét és három kötetben a székeskáptalan és az aradi társaskáptalan, végül az egyházmegye területén a középkorban fennálló kolostorok történetét. A különböző kötetek nagyrésze már megjelent. Mi elsősorban a fentemlítt két kötettel kívánunk részletesebben foglalkozni.

Az adatgyűjtés munkájában a szerző a magyar egyháztörténetkutatók közös sorsában osztott: a török pusztítás megsemmisítette a püspökség és a többi egyházi intézmény levéltárait; a másfélszázados hódoltság idején a püspökség úgyszólván csak címében maradt fenn, a vallásos élet pedig csaknem teljesen elenyészett. A történeti újjáépítéshez szükséges anyagot tehát az egyházmegyén kívül fennmaradt lelőhelyeken és a különféle forráskiadványokban kellett összeszedgetnie, böngésznie. Mennyivel szerencsésebb helyzetben vannak általában a nyugati egyházi intézmények múltjának kutatói! Megilletődéssel áll a magyar kutató a vercelli vagy a veronai káptalani könyvtár és levéltár műkincsei előtt, amelyek a IV–V. századra nyúlnak vissza. A ravennai érseki levéltárban gyönyörű papiruszgyűjtemény mellett 11 000 hártya fekszik, a

luccai káptalani levéltár legrégebb eredeti darabjai a vatikáni levéltár anyagával vetekednek! A magyar egyházmegyéek múltjának felkutatása időben és szorgalomban, anyagi áldozatokban és kutató leleményességben összehasonlíthatatlanul nagyobb feladat, mint a nyugati egyházmegyéek történetének megírása.

A szerző hangyaszorgalommal összegyűjtötte a különféle kiadványokban fellelhető egyházmegyei adatokat, átnézte a hazai gyűjtemények középkori anyagát és a magyar vatikáni kutatók kéziratgyűjteményeit. A legtöbb és legértékesebb anyagot a vatikáni levéltár – ez a *mare magnum* – adta főképpen a pápákhoz intézett folyamodványokból (*supplicatio*), a bullákból és a pápai tizedszedők jegyzékeiből. A többnyire elszigetelten álló, rövid és hasonló természetű adatok sokasága nem ad lehetőséget a terjedelmesebb folyamatos elbeszélésre, ezért az előadás csak mozaikszerű képet nyújthat a múlt eseményeiről és személyiségeiről. A szerző igyekszik analógiákkal kitölteni a történeti lakunákat, de bölcs mérséklettel tartózkodik attól, hogy légüres térben szellemi tornajátékot végezzen a valóság rovására. Nem hiányoznak a szükséges magyarázó kitérések, mint a középkori búcsúengedélyezésekről, a püspöki és egyéb javadalmak kúriai értékeléséről s egyéb római különlegességekről, eljárásokról. Mindez azonban nem elegendő ahhoz, hogy az adat-tömeg okozta nehézkességet megszüntesse. Ha a mai paprihiány nem kényszerítette volna a szerzőt kiadványainak nagyméretű elhatárolására, bizonyára még jobban csökkentette volna az anyagközlésben tapasztalt hézagyszerűség hátrányait.

A püspökség történetét voltaképpen az egymást követő püspökök életrajzaiban találjuk meg. Ez a külföldön is elfogadott módszer a dogmatikában gyökerezik, de tekintettel a középkori adatok csekélységére és egymásközi lazaságára, magyar vonatkozásban talán az egyedül járható út. A megyéspüspök, az apostoli utód kezében futnak össze az egyházkormányzat szálai, ő az összekötő kapocs a világegyház legfőbb tekintélyéhez, a pápához és ugyancsak ő képviseli megyéjét kifelé, a politikai hatalom előtt. A püspök tekinthető tehát a történeti polarizáció magvával is. Az adatok csekélysége és hézagossága itt is minduntalan kiütöközik. Olykor alig találunk adatot, hogy azon át, mint egy szűk résen, megfigyelhessük a jövendő főpásztor szellemi és lelki fejlődésének vonalát, egyéniségének kialakulását. Máskor éppen a kormányzás ténye marad homályban és inkább csak politikai és diplomáciai tevékenysége domborodik ki. Önmagában ez is fontos mozzanat, mert rávilágít az egyház s az állam sokoldalú kölcsönhatásaira. Ezt a szempontot a szerző igyekezett mindenkor megfelelőképpen kiemelni. Az életrajz nem szorítkozik csupán a főpásztor életének ismertetésére, hanem kiterjed mindazokra a mozzanatokra is, amelynek az ő kormányzásával kapcsolatosak vagy az ő püspökségének idejére esnek az egyházmegye területéről. Ily módon a püspök személyében összpontosul az egész egyházmegye élete.

Az életrajzokkal kapcsolatban felvetődik egy kérdés, mely a csanádi egyházmegye szűk keretein túl országos jelentőséget rejt magában. Szembetűnő, hogy a középkor végén a magyar püspökök több-kevesebb idő után esetleg ismétlen széket cserélnek és gyengébb javadalmazású püspökségből nagyobb javadalmazásúba, esetleg érsekségre mennek át. Ez a jelenség a török hódoltság korában, amikor a balkáni és hódoltsági címek során át emelkednek főpapjaink a királyság tekintélyes székeibe, valósággal rendszerrel lesz. Mi az egyházmegye történetfőjének a teendője ilyen esetekben? Fő irányelv talán ez lehetne: tartsa szem előtt célkitűzését, amely őt egyházmegyéje történetének megírására határozza. Mindaz, ami ettől a céltól messzire elragadná, csak feleslegesen megduzzasztaná munkáját. Az idegen, elsősorban a későbbi székeken kifejlesztett tevékenység ismertetését hagyja az arra illetékesekre. Mivel jelen esetben az életrajz nem önálló feldolgozása a püspök életének, a teljesség kedvéért elégedjék meg a kiemelkedő és jellemző mozzanatok rövid összefoglalásával. Ha azonban bűvárkodása folyamán főképpen külföldi vagy egyébként nehezen megközelíthető fontos adatokra bukkan, hozza azokat a tudományos világ tudomására.

Mind a két kötetet az egyházmegye belső életéről tájékoztató fejezet zárja le. A hitélet összefoglaló áttekintése a következő kötetre maradt, amellyel lezárul a középkor külső történetének ismertetése. Nagyobb igényű a második kötet terjedelmesebb fejezete, amelynek címe: Hitélet és lelkipásztorkodás. A cím azonban nem látszik fedni a fejezet tartalmát, mely az egyházmegye földrajzát, a főesperességekben élő plébániák sorozatát hozza a pápai tizedjegyzékek alapján. Itt látja a történetfő, milyen felbecsülhetetlen értéke van ezeknek a jegyzékeknek nemcsak az egyháztörténet, hanem település- és falutörténet szempontjából is. A középkori helységnevek gyakran eltorzult alakban jutottak hozzánk az idegen kezekben át, a hibák a helyesírás kezdetlegességének is tulajdoníthatók, de megállapítjuk, hogy egy csomó hiba a kiadvány másolójának felületességéről tanúskodik. Érdemes volna a jegyzékeket lefényképeztetni vagy a középkori frás olvasásában gyakorlott egyénnel lemásoltatni. Mi azt szeretnénk volna, ha ez a fejezet a középkori hitélet szintézisével együtt a következő kötetbe kerül.

Figyelmes olvasás közben elvétve kisebb elírásokat vettünk észre: a velencei köztársaság különleges neve nem a „signoria”, hanem a „Serenissima”, Giacomo da Piacenza mestert nem azért nevezték „Lombardus”-nak, mert a friuli Gemonna-ból jutott hazánkba, hanem azért, mert Lombardiában, Piacenza-ban született. A szerző kifejezései azt árulják el, hogy a középkori magyar püspöki székek betöltésének ismertetésében ingadozó, határozatlan. A XII. század elejétől kezdve nálunk is feltétlen érvényben vannak a wormszi konkordátum elvei: a székeskáptalan választ és a pápa megerősít. A királynak az a törekvése, hogy jogot szerezzen magának a betöltési eljárásban, sohasem járt sikerrel. A királyi assensus, amelyet a szerző említ, legkevésbé volt jogi természetű részvétel, esetről esetre csak a káptalanra vagy a Szentszékre tett egyéni hatásával érhetett el célt egy-egy jelöltje érdekében. A XIV. század végén az individuális erők egyre jobban érvényesülnek a magyar életben is. A nemzeti állam öntudatra ébredése, a humanista típusú uralkodó erőszakossága és az elvilágiasodás fokozódása Európa szerte előmozdítja a fejedelem beavatkozását az egyházi életbe. Az avignoni fogságban, továbbá a nyugati egyházszakadásban meggyengült pápai hatalom joghatóságát a világi hatalom igyekszik megnyirbálni és gúzsakötni. Ennek a folyamatnak egyik következménye a püspöki és egyéb egyházi méltóságok betöltésébe való beleszólás kiváltságának megszerzése. Ez az európai folyamat hazánkban is lezajlik és az újkor küszöbére megérleli a világszerte egyedülálló királyi püspök-kinevező jogot, amelyet azonban a pápa sohasem ismert el, legfeljebb csak a megnevezés, bemutatás alakjában. A hazai felfogás szerint a király átveszi a káptalan szerepét és a pápának ezután is csak a megerősítés jogát hagyja. A két ellentétes elv szembekerülése állandó vitákat váltott ki a Szentszék és a magyar államhatalom képviselői között, anélkül, hogy közös nevezőre jutottak volna a vitázó felek.

Megjegyzéseink korántsem érintik J. munkájának tudományos értékét, csupán azt bizonyítják, hogy minden sorát különös figyelemre méltattuk. A két kötet anyaga különösen alkalmas volt arra, hogy a szerző felfedje azokat a mélyreható és sűrű kapcsolatokat, amelyek az egyházat a magyar társadalmi, szellemi, gazdasági és politikai élettel összefűzték. Szemléltesse az egyház nevelő, civilizáló hatását. Kiemelje a török veszedelem jelentkezésével az egyháziak és a pápaság állandó éberségét, rámutasson a vallási és néprajzi viszonyok alakulására, amelyet a pogány elől menekülő balkáni népek beözönlése okozott az ország déli területein. Végül feltárja előttünk a középkori magyar lélek állandó tájékozódást a pápasághoz, amelytől lelkeségének gyarapodásával fenyegetett hazájának védelmét is várta.

Galla Ferenc

MÜLLER, GEORG E.

STÜHLE UND DISTRIKTE ALS UNTERTEILUNGEN DER SIEBENBÜRGISCH-DEUTSCHEN NATIONSUNIVERSITÄT 1141–1876.

Verfassungsrechtliche Forschungen. Hermannstadt 1941, Kraft & Drotleff, XII, 402 l. 4°.

(SCHRIFTENREIBE DER DEUTSCHEN VOLKSGRUPPE IN RUMÄNIEN.)

Az erdélyi szász alkotmánytörténelemnek ez az új szintézise a harmincas-negyvenes évek szász történésznemzedékének sajátos történelemszemléletét tükrözi, azt a szemléletet, mely a szászág autochton voltának szinte dogmatikus hitében fogant. M. művét szerkezetileg egy csúcsra állított gúlához hasonlíthatjuk. A csúcs az Andreanum, innen kiindulva szélesedik, növekszik az „etnikai tartalmú önkormányzat”, hogy az 1867. évi XII. tc. rendelkezéseinek széles skálájával záruljon. A gúla lapjait az alkotmánytörténeti bevezetés, a Szászföld városainak igazgatásáról szóló rész, az önkormányzat faluközösségi életének tárgyalása, valamint a székek és kerületek szervezetének részletes ismertetése alkotja. Terjedelmes függelék regisztrálja a székek és disztriktusok földesúri birtokait.

A munka mint anyaggyűjtemény felőli tárgyához tartozó összes részlet- és vitakérdéseket, de sajnálatosan nélkülözi azokat az összevetéseket, melyek a szomszéd népek jogi és társadalmi helyzetével kapcsolatban kínálnak, amint megvan pl. V. Seidel könyvében a hasonló helyzetű sziléziai németiség sorsának vizsgálatánál (Der Beginn der Deutschen Besiedlung Schlesiens. Darstellungen u. Quellen zur Schlesische Geschichte. XVII 1913. 9. l.). M. szigorúan zárt koncepció keretében, szinte elszigetelten tárja fel a szász önkormányzat közigazgatási és bírósági hierarchiáját. Comesek, városbírák, polgármesterek, han-

nok (villicusok) és jegyzők működésében bontakozik ki a valóban tágkörű autonómia. Ezeknek az irányító tényezőknek támogatói az évenként választott magisterek, akik egyházi ügyekben, városi inspektorságban, statútumalkotásban mint egy belső tanács tagjai működnek közre. A comesek (grafok) működésének tárgyalásakor hangsúlyozza M., hogy ezek idegen testet alkottak a szász corpusban, minthogy etnikailag nem tartoztak közéjük; sajnálatos módon elmulasztja azonban e réteg társadalmi kialakulásának rajzát adni. Pedig sok tekintetben érdekes lett volna rámutatni oly jelenségekre, mint amilyenek a Kelling-család kihaltakor állottak elő, amikor is a falu pénzén akarta visszavásárolni az elidegenedő családtól a főtisztviség betöltésének jogát. (Zimmermann-Werner-Gündisch: Urkundenbuch, IV. 401. l.) Az Andreanumból kiinduló alkotmányfejlődés rajza a külső tanácsnak (centum electi, Hundertmannschaft) tárgyalásakor válik legterebélyesebbé. A székek kormányzásával és a törvénykezés szervezetével kapcsolatban is utalás történetelt volna a sziléziai fejlődés sajátosságaira, ahol is a városbírák és kerületi törvényszékek működése termékeny párhuzamot kénál. (Pfitzner: Die mittelalterliche Verfassungsgeschichte Schlesiens im Lichte polnischer Forschung. Deutsche Hefte f. Volks- u. Kulturbodenforschung 3. Jhg. 1933. 2–22 l.). Összefoglaló szervezetet alkottak a széki és kerületi gyűlések, melyeket negyedévenként tartottak a falusi bírák és esküdtek, hogy hivatalnokokat válasszanak, hadi és adóügyekben határozzanak és statútumokat alkossanak. Ebbe a keretbe már magyarok és románok is bekerülhettek. Ez utóbbiak jelentőségét csak akkor láthatjuk tisztán, ha fellapozzuk a brassói számadáskönyveket és megállapítjuk a kereskedelemben játszott szerepüket (Quellen zur Gesch. der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen I. 497. l.). Jellegetes fejezet a könyvnek a polgárjog elnyerésének anyagi feltételeiről frott rész is; a hivatalosan megállapított taxa adatai azonban szintén csak akkor nyerne kelendő jelentőséget szemünkben, ha az autonómia szociális viszonyait valamennyire ismerjük (Quellen zur Gesch. der Stadt Kronstadt II. 67. l., 1536: II, 434, i. 235). A munka tehát több vonatkozásban kívánt volna társadalomtörténeti magyarázatot. E nélkül perspektívája meglehetősen szűk maradt, amelyben nem lehet teljesen áttekinteni a szászország gazdag rétegződését, lüktető történeti életét.

Hanzó Lajos
(Szarvas)

SZIKLAI LÁSZLÓ

LAUNER ISTVÁN. EGY 1848. ÉVI SZLOVÁK RÖPIRAT SZERZŐJE

Budapest 1948. A Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézet, 60 l. 8°.

(SZLÁV FILOLÓGIAI ÉRTEKEZÉSEK 3. SZ.)

Rendkívül érdekes arcképvázlatot rajzolt Sz. egy régi szlovák írástudóról, Stefan Launer-ról, Štúr kortársáról és ellenfeléről, sőt ellenségéről, akiről eddig önálló tanulmányt még egyáltalában nem írtak. Prazak Albert hívta fel rá a figyelmet, mivel Štúr-ellenes magatartása, a szlovák népi idióma elutasítása és a cseh bibliai nyelv változatlan megtartása szlovák irodalmi használatra s ezzel a csehszlovák egység legfőbb formai bizonyítéka Launert érvvé avatták Prazákék számára. A szlovákok, ha Štúrral kapcsolatban megemlékeztek róla, kellemetlennek érezték Lucifer-lényét s röviden hazaárulónak és elfajzott szlováknak minősítették. Launerban valóban volt is valami démonikus. Luciferként állt Štúrral szemben a nagy vitában. Ez a selmecbányai fiatal tanár, aki csak hat évvel volt fiatalabb Štúrnál, művelt és tehetséges elme. Csehül és magyarul frott műveiben, főleg a röpiratban, szenvedélyesen szembeszáll Štúrral s felháborodva, hol dühöngve, hol maró gúnnyal támadja az új szláv irodalmi nyelv statuálását. Magyarul frott röpiratában megrajzolta Štúr magyarelles beállítottságát és politikai irányvonalát az ország integritása ellen. Launer együtt volt a fiatal szlovák gárdával, ismerte a gondolataikat. Ha lélektani szempontból figyelembe vesszük mindazt, amit Sz. gondos nyomozással felderített e száz éve lefátyolozott szlovákról, hogy tudniillik kötekedő természet volt, igazi malkontens kortárs, aki nem bírta Štúr vezéri jellemét s önmagának tetszelgett a pártütő szerepében, ha hozzávesszük azt is, hogy társadalmilag alacsonyabb származású volt Štúrnál, de egyenrangúnak érezte magát készségében, hogy statikus és konzervatív volt azzal a Štúrral szemben, akinek nacionalizmusa reakciós és mitologikus volt Launer XVIII. századi felvilágosultságához képest, még mindig marad valami érthetetlen, valami rejtély Launer körül. Launer Kollárral volt azonos (Kollár támogatta is), de viszont Kollártól is lényegesen különbözött a patriotizmusával, a magyar haza feltétlen szolgálatával és

a szabadságharcban Beniczkyhez hasonló szerepével. Ez a szolgálata Pest irányában, úgy tűnik, önzetlen volt, minden utilitarista vonás híján, amit ellenfeleiről és Béccsel kapcsolatban nem állíthatunk. Az idő, a század eszméje és a szlovák fejlődés Magyarországon Štúrt igazolta. Kollár és Šafárik is lemaradtak, hát még Launer! Amit büszke fejében hordott, nem bír kicsírázni. Tragikus torzó maradt belőle. Selmecebányáról el kellett mennie. Štúrék felizgatták ellene a diákokat is. Szarvason húzódott meg, alacsonyabb grádusban. És elnémult a fiziológia értelmében is, nemcsak publikációk híján. Csak néhány hónapja volt még. 1851 augusztusában megölte a gégesorvadás. Harmincéves volt. Štúrnak még öt éve volt hátra a modori vadász-szerencsétlenségig. Megvesztegethetetlen és meggyőzhetetlen riválisát a feledés kísérette az alföldi porba. Volt hát Launernek valami titka? A komplexuoskon kívüül, amelyeket már felsoroltunk, a közben eltelt száz év magyaráz: nem akart elszakadni attól, amitől Štúr nagy lendülettel szakadt el. Sz. nem végzett hiábavaló munkát, hogy Launerre felhívta figyelmünket.

Szalatnai Rezső

SVETON, JAN

SLOVÁCI V MADARSKU. PRÍSPEVKY K OTÁZKE ŠTATISTICKEJ MADARIZCILE

Bratislava 1942, Vedecká spoločnosť pre zahraničnycn Slovákov, 190 l. + térk. 8'..

SZLOVÁKOK MAGYARORSZÁGON. ADALÉKOK A STATISZTIKAI MAGYAROSÍTÁS KÉRDÉSÉHEZ.

A szlovák historiográfiában a politikai és történelmi szemlélet oly szorosan fonódik össze, mint kevés más nemzet történetírásában. A XIX. század végéig a szlovák népi múltat vizsgáló szlovák történelemírás magyar államszemléletű volt. A fordulatot (a magyar államgondolattól való emancipálódást) F. V. Sasinnek főműve (Dejepis Slovákov 1895) jelzi. Az így támadt szakadék J. Cajak működésével tovább mélyült, míg J. Botto munkáival (főleg a „Slováci, vývin ich narodného povedomia” 1906) a népi öntudatosodás a kiteljesedés stádiumába lépett, a szlovák történelmi írók felvették azt a sajátos bélyeget, amely oly jellemző napjaink szlovák történetirodalmi alkotásaira is. Nem lehet célja egy ilyen szűkre szabott ismertetésnek, hogy ezzel a karakterisztikummal részletesen foglalkozzék. Talán elég, ha rámutatok A. A. Banik idevágó megállapítására („Poslanie Slovákov v dejinach.” Kultúra 1936. 1. füz. 11–16. l.), mely szerint minden történelmi munkának hármas feladata van: 1. a környező népek etnográfiai expanzivitásával való szembenézés, 2. kultúrközlő feladat a szomszédnépek felé, és 3. egy új szlovák nemzeti típus kialakításán való fáradozás. Ennek a küldetészerű felfogásnak a hite tükröződik S. ismertetendő munkájában is. A könyv a magyarsági etnográfiai expanzióját vizsgálja a történelmi Magyarország szlovák és magyar részlemeinek szám szerinti alakulásával 1880-tól 1910-ig, majd 1930-ig. A 16 felvidéki vármegye népesedési adatainak összevetése alapján kideríti, hogy a szóban lévő időszakban a szlovákság számokban kifejezhető fogyása 6,8% (15. l.). Abszolút számokban ez 216 830 szlovákkal kevesebbet és 246 910 magyarral többet jelent. Műve első részének kereteit (14–92) e helyzet kialakulásának megvilágítása tölti ki. Megállapítja azonban, hogy a szlovákság élettereje ennek ellenére nagyobb volt a magyarságénál, mert a hivatalos tényező csak nagy fáradtsággal tudták ezt az eredményt biztosítani, az ún. „magyarizáció” eszközeivel. A könyv második részében (92–123) S. a mai Magyarország területén élő szlovákság sorsának alakulását vizsgálja. Rámutat arra, hogy az a népi áramlat, mely a XVIII. század elején az Alföld felé irányult, csökkentette az északi vármegyék lakosságának számát és ezzel egyidőben megeremeltette az alföldi szlovák szigeteket. Szerző ezzel eleget tesz a Banik-féle történelmi ideológiai második célkitűzésének is. Adatai szerint 1615. és 1717. között Árva vármegye, mely a kor legsűrűbben lakott vármegyéi közé tartozott, elvesztette lakosságának 1/3-át, Szepes megye pedig 1/5-ét; Sárosban három község egész lakossága vándorbotot vett a kezébe. Ez a délre költözés a peremvidéken és az Alföldön jelentékeny népszigeteket hozott létre. 1869-ben Pest megye lakosságának 10,6%-a, Borsodénak 2,8, Szabolcsénak 4,9, Szatmárénak 1,2, Békésének 18,2, Csanádénak 20,8 és Bácsénak 3,2%-a volt szlovák anyanyelvű. S. különbséget tesz „politikai nemzet”, „nyelvi nemzet” és „statisztikai magyarizáció” között (9. és 104. l.). A magyar nyelvterületen élő szlovákság elmorzsolódását az utóbbi mesterkedéseinek minősíti. Ennek tulajdonítja pl. a kerepesi tájon 1880-ban létezett 13 szlovák községnek 1930-ig való teljes eltűnését és a Pest környéki falvakban ugyanennyi idő alatt az eredetileg 75%-os több-

ségben volt szlovákságnak 13,2%-os kisebbséggé való összezsugorodását. A békési tájon élők számának csökkenését is ugyanígy magyarázza; itt 1880-ban 61 467 volt a szlovákok száma, míg a közelmúltban a statisztika csak 55 680 szlovákot számlált meg. A statisztikai magyarizációval való operálás jelentőségét mutatja, hogy S. saját számításai alapján a magyarországi szlovákok „tényleges” számát 640 000-re teszi (120. l.), szemben az 1930-as magyar népszámlálással, amely csak 104 819 szlovákot mutatott ki.

Általában S. könyve elismerést érdemlő aprólékos részletességgel készült. Kartográfiaja, mellyel mondanivalóját illusztrálja, például. Alapos munka jele a statisztikai tábla is. Zsurnalisztikai jellegű tudományos módszere azonban bírálatot kíván. Az adott történelmi helyzetet, mely a népiség alakulását befolyásolja, legtöbbször figyelemre sem méltatja. Kiténik ez mind a felvidéki, mind az alföldi helyzet tárgyalásánál. Ott nem veszi észre a felvidéki lakosság felduzzadásának okát, itt pedig a lakosság futásainak következményeit. Hasonlóképp nem tesz említést a szlovákság Amerikába vándorlásáról sem, melynek mértékét pedig plasztikusan mutatja be egyik honfitársa, kimutatva, hogy 1905-re már 50 000 szlovák sodródott el a tengeren túlra (K. Culen: „Slováci v Amerike”. Turc Sv. Martin 1938, Matica Slovenská). Beszél arról a felőrödésről, mely a békési tájon érte a szlovákságot, kiemelve, hogy 1850-ben Békéscsabán 20 671 szlovák élt, 1930-ban pedig csak 19 846. Elfelejtkezik azonban arról a nagyméretű kirajzáról, mely itt lefolyt, amely a legnépesebb Békécsabáról és Szarvasról indult ki. Már 1753-ban több száz család hagyta el Szarvast és Békécsabát s megalapította a szabolcsi telepeket; hasonlóképpen keletkezett Mokra, Medgyesegyháza, Ambrózfalva, Csanádalberti is. Az utóbbi három község éppen azokban az időkben, az 1850-es években kapta jelenlegi lakosságának legnagyobb tömegeit, amely időtől S. vizsgálatai kezdődnek. Az adatok magyarázat nélkül megtevésztők. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Békésszentmárton esete, ahol a szerző szerint 20%-os a szlovákság számaránya (110. l.). Köztudomású pedig, hogy a szlovákság 1745-ben elhagyta a községet, hogy Tótkomlóra költözzék, s helyét a tiszafüredi magyarság egy része foglalta el. A közigazgatási tekintetben a békésszentandrásai területen élő szlovákság a szarvasi tömb legnyugatibb kirajzása. E táj vizsgálatánál S. szívesen nyúl vissza az 1715–17-es évekre. Itt emlékeztetni kell arra, hogy az 1717-ben itt összehámlált lakosoknak csupán 1,1%-a volt szlovák (Extractus summarum Conscriptio-
n. Incl. Cttus Békéssiensis 1717. Megyei levéltár Gyula, Generalis congregatio jz. 261. l.). Nem mehetünk el szó nélkül a mellett az állítás mellett sem, hogy az itteni etnikai pusztulásnak az iskolák hiánya volt a főoka (92. l.). Hadd álljon itt a helytörténeti források között előkelő szerepet betöltő Markovitz Mátyás egy művének adata: 1716-ban már ismert rectora a vidéknek Matheidesz Lőrinc, aki a Transciusból és a Duchovná zivot c. műből oktatta e táj tudásra szomjas ifjúságát. (Extractus ex chronica Mth. Markovitz pastoris evang. szarvasiensis carmene heroico conscripta a. 1734–62. Békésmegyei oklevéltár. Szerk.: Haan-Zsilinszky, 284. l. – Vö. Szentkereszt: Békés vármegye népoktatásának története. Körösvidék 1932, 60. l.). Tessedik gyakorlati ipari és gazdasági iskolájában pedig már szlovák nyelvű szaktanítás folyt, tanúságot téve ezzel arról a toleráns szellemről, mely mindmáig a szlovákság fennmaradásának egyik biztosítéka volt.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy S. e művében semmi esetre sem találjuk meg a dunamedencei népek történelmének igazi átélését. Sajnálatosnak tartjuk, hogy aktuális politikai célkitűzések szolgálataival a szlovák történetírás megfosztja önmagát a tárgyilagosság erejétől. Ily szellemű művekben, sajnos, el-sikkad a dunai népek együttélésének igazi értelme és értéke.

Hanzó Lajos
(Szarvas)

SZABÓ ISTVÁN

A JOBBÁGY BIRTOKLÁSA AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG KORÁBAN

Budapest 1947, 77 l. 8°.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL XXVI. KÖT. 4. SZ.

Alig egy-két évtizede csak, hogy jogtörténelmünk – Eckhart Ferenc és iskolájának működésére gondolok – a régi rendi-nemesi jogszemlélettől elszakadva, új utakra lépett. Nem csodálhatjuk tehát, ha paraszt-ságunk 1848 előtti társadalmi-jogi elhelyezkedésének számos részletkérdése ma még teljességgel ismeretlen előttünk. A jobbágy birtoklásának természetéről például – ami pedig a szabad költözés mellett társadalmi

állapotának legfontosabb meghatározója volt – legújabb jogtörténeti kézikönyvünk (Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet, 1946.) is csak Werbőczy egy-két mondatát idézve s a földesúri beavatkozás ismert tényeinek nyomán tud beszámolni. Konklúzióit a római jog kategóriái alapján fogalmazza: „A jobbágy csak haszonélvezője volt a földnek” (214. l.), teljes jogképességüknek csak a nemes volt tekinthető (326. l.). A magánjog egyes alfejezeteiből pedig (birtok, öröklés, végrendelkezés, zálog stb.) a rendiségen kívüli elemek helyzetére nem derül fény.

Sz.-nak, aki e hiányok pótlására a XVI–XVIII. századi örökös jobbágy birtokjogának kielemezésével az első lépést tette, nem volt könnyű feladata. Egyfelől ugyanis – kiszélesítve az egykori jogtudomány forrásait – a Tripartitum, országos törvények és törvényhatósági statútumok mellett a helyi különbségeket tükröző uralmi írásbeliség termékeit is meg kellett vizsgálnia (legalább a kiadottakat és monográfiákban feldolgozottakat), másfelől pedig a rendi jogszemlélet és az 1800. körüli idők úrbérjogi szakmunkáinak (Pfähler, Pauly) kategóriáin túl a parasztság való életéhez kellett közelebb jutnia. Úgy hisszük, Sz. munkája mind a két nehézségű osvényen igen számottevő lépéssel haladt előre: kiadatlan urbáriumok ezreiből vett adatok csak az általa felvázolt képet tennék még színesebbé s a parasztleletet egészében ábrázoló vagy a fejlődés-vonalakat időben követő történeti munka is csak az ő jól összeillesztett s mégsem életlen rendszerét, időkeresztmetszetét építheti majd tovább.

A kiindulópont Sz.-nál is Werbőczy Tripartituma. De mint ahogyan az élet nem követte az egységes jobbágyadóztatást elrendelő törvényt vagy az egységes nemességet propagáló jogi kodifikációt, úgy nem szabad teljes hitelt adnunk a parasztokat munkájuk bérére és jutalmán kívül mindenből kizáró szigorú szavaknak sem (Trip. III. r. 30. c. 7. §). Werbőczy más, szokásjogot rögzítő kijelentéseiből s egykorú forrásokból határozottan kitetszik, hogy az „örökös jobbágy”-nak volt (a nemesitől eltérő) birtoköröklési rendje, végrendelkezési joga, sőt elidegenítési joga is. Volt tehát paraszti ingatlan vagyon; éppen csak a földesúr jogai szűtték át s keresztetizték néha a vele való teljesen szabad rendelkezés lehetőségét. Így már közvetlen leszármazó híján is bizonytalanná vált a vérrokonok örökösödése, ha pedig távol lakó, más közösségbeli örökös emelt igényt elhalt jobbágy birtokára, a földesúr csekély összegű „közbecsú” letételével megválthatta azt. Végrendelkezésekre az idők során mind nagyobb befolyása lett az úrnak: helyi szokások tarka változatossága szerint hol örökrészt kapott, hol illetéket szedett, hol csak ellenőrzési jogához ragaszkodott. Szökött vagy „hűtlen” jobbágyok javai törvény szerint órá szállottak. A paraszt azonban korlátlan ingatlanulajdon nélkül is magáénak tudta birtokát, tudta, hogy az ősi, utóbb már frásba is foglalt szokások védik, bízhatott abban, hogy az ő jóléte rendszerint a földesúrnak is érdeke s kedvezőtlen rendszabályok vagy helyenként való úri erőszak alig gyengítették ezt a bizalmát.

A jobbágy viszonya egyébként különböző fajtájú birtokaihoz más és más volt. Legbiztosítottabb, de egyben legkorlátozottabb mozgású ingatlana a telekállomány: a hozzákapcsolt terhek az eladás és örökbehagyás körét igen szűkre szabták, telekrészek elidegenítése pedig tilos volt. (Mégis, mint Sz. megállapítja, e tilalom megszegésének lett később nagy szerepe az aránytalan teleknagyságok kialakításában: 39–40. l.) Az írtásföld jóval nagyobb szabadságot adott s az önálló gazdálkodás és kisparaszti spekuláció egyik legfontosabb iskolájává válhatott, de ugyanakkor a teleknél könnyebben esett áldozatul a földesúr kibecsületési jogának. Fokozottan áll mindez a szőlőre; az autonóm hegytörvények s a nemesekkel és polgárokkal való közös birtoklás sokhelyt már korán a paraszt-polgár-típust alakították. A zálog- vagy bérletbirtoklás és a vagyon megterhelése ugyancsak nem ütközött nagyobb nehézségekbe s csaknem teljes szabadsággal birtokolhatta a magyar paraszt ingó javait.

Újkori jobbágyságunk birtokképességét európai távlatba állítva úgy tűnik, a háborús pusztítások elelenére sem kell szégyenkezniük elmaradottságunk miatt. A nyugatihoz képest sokáig egységesen fejlett magyar parasztsztyálya sorsa nem sokkal maradt el a francia s a nyugatnémet mögött. Keleti és szomszédnépek jobbágyaénál jóval biztosítottabb, de a nyugatiakénál patriarkálisabb viszonyok, fejlett „örökirtok”-fogalom, mélyen gyökerező helyi szokások: ezekben látja Sz. az újkori magyar paraszt birtoklásának s vele társadalmi helyzetének jellemző vonásait.

A tanulmány eredményei s Sz. eddigi tudományos pályafutása, mely a helytörténetírástól a népiségtörténeten keresztül egyenes úton, de mind tágabb perspektívával vitte őt a parasztságtörténet felé, arra biztatnak bennünket, hogy agrárműveltségünk múltjának további feltárását elsősorban tőle várjuk. De reméljük azt is, hogy útja a helytörténetírás mind több képviselőjénél talál majd követőkre.

Maksay Ferenc

MOLNÁR ERIK

A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETE AZ ŐSKORTÓL AZ ÁRPÁD-KORIG

Budapest 1945, Szikra, 352 l. 8°.

E mű, mely négy korábbi tanulmány egybeszerkesztése révén jött létre, a valóságban lényegesen többet és mást nyújt, mint amit címe ígér, sőt azt mondhatjuk, hogy tudományos érték és érdekesség szempontjából is az a jelentősebb része, amelyben a magyar társadalmi viszonyoknak a honfoglalás korától körülbelül 1200-ig való fejlődéséről van szó (86–352 l.). E fejtegetéseiben M. azt akarja bemutatni, hogy a termelőeszközök tulajdona, a termelés módja és az értékesítés lehetősége mennyire ad alkalmat bizonyos társadalmi osztályoknak a dolgozók által létrehozott termelési eredmény egy részének „elsajátítás”-ára; s hogy ennek a társadalom fejlődésére gyakorolt szükségszerű és törvényszerű hatása szabta meg Árpád-kori történetünk egész alakulását. Ezt a fejlődést idegen hatások elősegítették vagy hátráltatták, de semmiképp sem önmagukban idézték elő, így tehát „a magyar történet magyar történet és nem idegen befolyások érvényesülésének története”, ahogy egy a társadalmi fejlődés öntörvényűségéről szóló függelékben tanulmányának végső eredményét összefoglalja.

Az előadottakból is nyilvánvaló, hogy M. az Árpád-kori társadalmi viszonyok vizsgálatában tudatosan egy egyoldalú szempontot érvényesített. E szempontnak a társadalmi viszonyok alakulására való rendkívül nagy jelentőségét még azok is bizonyára elismerik, akiknek felfogása szerint a történeti fejlődésben még más tényezőkkel is számolni kell. Mivel pedig M. előadása műve e részében a tárgy és a források alapos ismeretéről tanúskodik és mivel szempontját logikus következetességgel vitte keresztül, ezért fejtegetéseit azok is érdekesnek és gondolatkeltnézők fogják találni, akiknek Árpád-kori történetünk bizonyos kérdéseiről vallott felfogása lényegesen eltér az övétől. Ehhez hozzátehetem még, hogy tudatosan elhárított magától minden olyan eszmét, amelynek a közönség egy része társadalomalakító jelentőséget hajlandó tulajdonítani, anélkül, hogy azt igazolni lehetne (ilyen például a török népek állítólagos államalkotó képessége). Ami az adatok értékelését illeti, több esetben Meroving-kori és Karoling-kori analógiákkal dolgozik, amennyiben szerinte ezeknek a koroknak termelési és társadalmi viszonyai felelnek meg Nyugat-Európában azoknak a gazdasági és társadalmi állapotoknak, amelyekre a magyarság az Árpád-kor folyamán fokozatosan eljutott. De későbbi korok ismertebb viszonyaiból is következtet alkalmilag visszafelé. Persze akadnak imitt-amott még így is bizonyos hézagok a tények között, amelyeket természetesen feltevésekkel igyekeznek kitölteni, amelyek szerinte „a társadalom törvényszerű szerkezetének és fejlődésének ismereté”-ből származnak. Ezen lényegileg, azt hiszem, Engelsnek az elméletét kell értenünk (*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884). Az persze más kérdés, hogy megfelelnek-e az elméletnek M. következtetései és hogy mennyiben állta ki a kritikát közzététele óta az Engels-féle elmélet. Mindenesetre szerzőnknek a társadalmi fejlődés fokozataira vonatkozó terminológiája (pl. a „vadság felső foka”, középsőfokú barbár társadalom stb.) nagyon múlt századi íze, és azt hisszük, hogy a „vadak” terminust korunk etnológusai már csak macskakörmök között volnának hajlandók leírni. M.-nak a társadalmi és gazdasági viszonyokra vonatkozó terminológiája más téren sem mindig egészen kielégítő. Nem tudjuk pl. helyeselni, hogy a *feudalizmus* kifejezésnek – tudatosan – olyanféle általánosabb értelmet tulajdonít, amint az a zsummalisztikában kifejlődött. A *Naturalwirtschaft*-nak „természeti gazdálkodás”-sal való magyarítását sem tartjuk különösen sikerültnek, talán a „termékgazdaság” kifejezés volna megfelelőbb, ha már a *Geldwirtschaft* kifejezést „pénzgazdaság”-gal értelmezzük.

Az a körülmény, hogy M. terminológiáját nem tartjuk egészen kielégítőnek, természetesen semmit sem von le műve érdeméből és érdekességéből. Ez azonban, ezt hangsúlyozni kívánjuk, csak tanulmánya második felére vonatkozik. Annak első részét ugyanis, ezt nem akarjuk elhallgatni, több okból is teljesen elhibáztattnak tartjuk. M. műve e részében lényegileg a Zichy–Németh-féle magyar őstörténeti elméletet tettenémi módosításokkal a magáévá, s erre igyekezett alkalmazni Engelsnek a társadalomfejlődés kezdeteiről fejtett művében kifejtett elméletét. Persze már a kiindulás is hibás volt, mert hisz szó sem lehet arról, amint ezt másutt már több ízben is behatóan kifejtettük, hogy a magyar nép ősei valahol Nyugat-Szibériában valami török nép ráhatása, illetve nyelvcsereje révén alakultak volna át halász-vadász ugor népből lótenyésztő nomádokká. Ellenben a magyarság őshazája kétségtelenül Európában volt, és őseink az Ural-hegységet soha át nem lépték. Így tehát Szibéria és Közép-Ázsia pusztaságain, mint szerzőnk is felteszi, sohasem kóborolhattak.

Ami meg Engelsnek a társadalmi fejlődés kezdeteire vonatkozó elméletét illeti, arról tudnunk kell, hogy az lényegileg *Morgan* (Ancient Society, 1877.) idevágó nézeteinek népszerűsítését jelenti. Morgan ugyan kora legkiválóbb etnológusainak egyike volt, azonban a társadalomfejlődés kezdeteire vonatkozó nézeteit az újabb etnológiai kutatás nem mindenben igazolta. Így szó sem lehet arról, hogy az emberi társadalom kezdetét nem promiszkuitásban élő hordák jelentették volna, mint azt a régebbi etnológusiskola hirdette. *Westermarck* kutatásai (History of Human Marriage, 1891.) ugyanis kiderítették, hogy korábban tévesen ítélték meg a primitívek társadalmának bizonyos jelenségeit, amikor ezt feltették, másrészt *Westermarck* azt is kimutatta, hogy már az emberszabású majmok is családi közösségekben (hím, nőstény, kölyök) élnek, s így a család tekintendő a legősibb társadalmi alakulatnak. Már ezért is kérdéses hogy az anyajogú család tekintendőt-e a család legősibb formájának, amit Engels nyomán M. még az ugorkori társadalomra vonatkozólag is, amelyet ti. vadásztársadalomnak tart, felteendőnek gondol. Csakhogy *B. P. Schmidt* kutatásaiból (Die Stellung der Pygmäenvölker in der Entwicklungsgeschichte d. Menschen, 1910.) kitűnt, hogy még a legprimitívebb, tisztára gyűjtögető életmódot folytató pygmäusök is apajogú családokban élnek. Viszont *H. Schurtz* (Altersklassen und Männerbünde, 1902), kimutatta, hogy az anyajog bizonyos primitív társadalmakban másodlagos fejleménynek tekintendő.

Az a kérdés, hogy az anyajogú családból fejlődött-e az apajogú, a mi esetünkben különben is teljesen közömbös, mert nem kérdéses, hogy az összes finnugor népeknél az apajog érvényes a családban. Ezt az osztályokra vonatkozólag *Pallas* már a XVIII. században megállapította, nemkülönben valamivel később *Castrén* a szamojédekre vonatkozólag. Hogy pedig az apajogú család az anyajogúból a finnugor népeknél a „pásztorok”-ban fejlődött volna ki, mint azt M. nyilván Engels elmélete alapján felteszi, már csak azért sem lehet helyes, mert pl. még a votjakok is, akiknek gazdasági fejlődésében soha „pásztorok” nem volt, csak az atyai rokonokat tekintik rokonoknak, annyira, hogy náluk senkit sem botránkoztat meg, ha az anyai nagybácsi az unokahúgát veszi feleségül, míg az atyai nagybácsi részéről az ilyen házasságot vérfertőzésnek tekintenek (vö. *Uno Hervä*: Der Bau des Verwandtschaftsnamensystems und der Verwandtschaftsverhältnisse bei den fennougriern. FUF. XXVI.). Az, hogy egyes finnugor népeknél az anyajognak kimutathatók bizonyos nyomai, amint ezekre M. is hivatkozik, még egyáltalán nem ad lehetőséget annak feltevésére, hogy a finnugor vagy ugor őskorban az anyajog divatozott volna. Ismeretes ugyanis, hogy nem akad olyan európai nép, amelynél valami nyoma nem volna meg az anyajognak is, ami könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy azok az őseurópai népek, amelyekre az indogermán népek rátelepültek, történelmi adatok tanúsága szerint is anyajogú társadalmakban éltek. Bizonyára Délkelet-Európában is ilyen társadalmi berendezkedés volt érvényben az ősi időkben, ha igaz – amint feltételezik –, hogy a nyugat-európai baszkok, akiknél az egykori anyajognak még ma is számos emléke él, nyelvi rokonságban vannak kaukázusi népekkel.

Egyáltalán M. lényegesen primitívebbnek képzei a finnugor, sőt az ugorkori társadalmat is, mint amilyen az tényleg volt. Hisz már a finnugorkori kultúra is kétségtelenül keverékkultúra volt, amennyiben már ennek a népnek is volt valamiről kezdettleges földművelése. A M. által feltételezett nyilas halász-vadász állapot („vadság felső foka”) ti. körülbelül az urali őskorra vonatkozólag teendő fel. De azt sem tartjuk valószínűnek, hogy az ugorkori társadalmá annyira idillikus osztály nélküli társadalom lett volna, mint azt szerzőnk felvázolja, hisz *úr* szavunk az ősiráni **osuru* „úr” szóalak átvételéért (vö. Nyr. 71 : 41) már a finnugor korban meghonosodott nyelvünkben. És hogy kit tekintettek úrnak, az az *úr* szavunknak megfelelő zürjében *ozyr* „gazdag” szóból is nyilvánvaló. Hogy pedig az ősmagyar társadalomban már a törökséggel való érintkezés előtt is volt bizony osztálytagozódás, azt *úr* szavunkon kívül még az ilyen szavak is tanúsítják, mint a régi *in* „rabszolga”, *ör nagy* (had-, falu-), *vezér*. Volt bizony már ekkor is *szegény* (ism. er.) és *gazdag*. Utóbbi szavunkat M. teljesen tévesen hozza kapcsolatba *gazda* szavunkkal (48. l.), amely szláv jövevényszó, míg az előbbi alán. És így bizony nem kellett a török *orv*-okra várni, hogy *tolvaj* is legyen a társadalomban. De arról sem lehet szó, hogy *tőke* szavunk valamiképp az állattenyésztéssel volna kapcsolatos (99. l.), mert hisz a *tőke* szavunk „pénzösszeg” jelentésben nyelvújításkori alkotás és a *tőke* „Kapital” szavunk ebből való elvonás. De P. mester utopisztikus Scythia-leírását sem egészen megfelelően idézi M. az ugor vadászkor általa feltételezett idillikus társadalmi viszonyainak jellemzésére, amikor a jellemzésből kihagyja, hogy azért nem kívánták a másét, „quia diuites essent, habentes animalia multa”.

Az sem helyeselhető, hogy M. a finnugor őshazát Perm környékére helyezi, mert az inkább az Oka-Voga-könyök és az Alsó-Káma mellékké helyezendő (Setälä, Wiklund). Ha ti. Perm környékén lett volna a finnugor őshaza, ez esetben az ugorok nyelvileg egyáltalán nem váltak volna el a szamojédektől, akiknek az őshazája ti. *Wichmann* megállapításai értelmében körülbelül a zürjének mai lakóhelyére helyezendő.

Érdekes, hogy M. pontosan utánajárt annak, hogy milyenek a Kubán-mellék természeti és termelési viszonyai, ahová az általa követett magyar őstörténészek a magyarokat Szibériából költöztették, és rájött arra, hogy a Don és Kubán közötti vidék szinte félsivatagnak mondható. Arra azonban már nem gondolt, hogy ezen a fátlan pusztaságon semmi esetre sem folyhatott az az ősi sertéstenyésztés, amelynek meglétére nemcsak az ismeretlen eredetű *kan*, *konda*, *diszno*, hanem a török eredetű *serte* és *ártány* szavainkból is lehet következtetni. És ez utóbbi szavak – másokon kívül – azt is tanúsítják, hogy az a törökség, amellyel a magyarság közelebbi kapcsolatba került, egyáltalán nem az a lótenyésztő vándoromád nép volt, mint azt őstörténészeink feltették, hisz sertéstenyésztéssel sem a törökség, sem semmiféle mezőszőlő nomád nép soha nem foglalkozott, de nem is foglalkozhatott volna. Ennek tulajdonítható egyébként az is, hogy régi törökök révén összesen csak három szóval gazdagodott nyelvünk lótenyésztési terminológiája állítólagos évezredek együttélése ellenére is (ezek: *csödör*, *béklyó* és *csökönyös*), amikor abban még a szláv elemek száma is nagyobb (ezek: *kanca*, *kabola*, *ʔkacola*, *paripa*, *poroszka*, továbbá *patkó* és *zabola*).

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy az ősi magyar társadalom fejlődésében a honfoglalás koráig valahogyan minden másként volt, mint ahogy azt szerzőnk egy őstörténeti és egy társadalomtörténeti elmélet egybeszerkesztése révén elképzelte. Igaz, előszavából kitetszőleg ő is sejteni látszik, hogy műve őstörténeti részében sokkal több a feltevés, mint az kívánatos volna. Valószínűnek tartja, „hogy az orosz tudományos kutatás újabb eredményei, mihelyt hozzáférhetőkké válnak, a magyar őstörténetet is előbbre fogják vinni”. Ezt mi is lehetségesnek gondoljuk, de még fontosabbnak tartanók, ha jól körülhatárolt és megfogalmazott magyar őstörténeti vonatkozású problémákat tudnánk az orosz tudományos kutatás számára felvetni és javaslatba hozni (ezt lehetne tényleges tudományos együttműködésnek mondani). Ez azonban csak akkor válik számunkra lehetséges, ha felhagyunk az előleges elméleteken alapuló magyar őstörténeti okoskodásokkal és a tények vizsgálatából – bármily lassú is ez az út – próbálunk majd magyar őstörténeti megismerésekhez eljutni. Ebben a vonatkozásban M. hivatkozik Ralph Fox-nak „Gengis Khan” című művére, amely részben az orosz *Vladimircsov*-nak mongol társadalmi szervezetre vonatkozó legújabb kutatásaira támaszkodik. Hogy mennyiben döntene el e mű a vérszerződés hitelességének kérdését az Anonymus javára, mint M. állítja, azt nem tudjuk. Arról azonban meg vagyunk győződve, hogy e műnél több tanulságot jelenthetett volna számunkra *Zolotarev* orosz tudósna a szibériai népek totemizmusáról szóló 1934-ben megjelent tanulmányának ismerete, valamint *W. Steinitz* leningrádi egyetemi tanárnak az osztják társadalmi viszonyokról szóló cikke (Totemismus bei den Ostjaken. Ethnos, 1938, 125–140 és vö. Népn. XI. 115–117). Eldöntésre várna t. a probléma, hogy a régi magyarokra vonatkozólag is feltehető-e annak a két exogám házassági phatriának a megléte, amely *Zolotarev* szavai szerint – amint ezt egy német hivatkozásból tudom – vörös fonálként húzódik végig az egész samanizmuson. Amennyiben t. a ősmagyarság nem ilyen két házassági phatriára tagolódott volna, ebben az esetben kérdésesnek látszik, hogy a samanizmus megléte a honfoglaló magyarságra vonatkozólag – amint ezt feltenni szokták – egyáltalán szóba jöhet-e.

A magyar honfoglalással az elméletbeli fiktív kubáni és szibériai hazákból végre a valóság földjére érkezünk és itt szerzőnk először is a szláv–magyar viszony reális törekvő taglalásával kellemes meglepetésben részesíti az olvasót. Feltétlenül igazat kell adnunk neki, hogy a honfoglaló magyarok száma lényegesen alatta volt annak az 500 000-es számnak, amit Hóman feltett. Ez különben abból is nyilvánvaló, hogy honfoglaláskori és kora Árpád-kori temetők szerfelett kicsinyek, de összehasonlítva még az avarokori temetőkkel is azok. De az is kétségtelen, hogy az itt talált szláv lakosság számának lényegesen kisebbnek kellett lennie a magyarságénál, mert különben a magyarság éppúgy elszlávosodott volna, mint a szláv népek között más korszakú hódítók (mint pl. a svéd oroszok vagy a töröknyelvű dunai bolgárok). Hogy azonban tényleg Priwina dunántúli tartománya tekinthető-e a magyar királyság ősnének, mint M. felteszi, azt már nagyon is kérdésesnek tartjuk. Priwina fia és utóda, *Chezil* ugyanis már 870 körül meghalt, amikor is az uralom Priwina balatonmelléki fejedelemségében a német király fiára szállott, aki azt a magyar honfoglalásig kezében tartotta (vö. *Schünemann*, Die Deutschen in Ungarn, 11). Hogy pedig Priwina székhelyének, Zalavárnak környékén csak nagyon gyér lehetett a lakosság a magyar uralom megszilárdulása korában, azt mi sem tanúsíthatja határozottabban, minthogy ennek a helynek nem szláv és nem német, hanem magyar eredetű elnevezése van nyelvünkben. Ezenkívül forrásadatokból is tudjuk, hogy Észak-Dunántúlt a magyar honfoglalást megelőző évtizedekben ismételtlen és pedig a forrásadatok szerint alaposan megdúlta Szvatopluk. Ezt követék a magyarok többszöri dúlásai; ha az ezekről szóló tudósítások túlzottaknak tekinthetők is, az mégsem kétséges, hogy alaposan megritkították az eredetileg is gyérszámú lakosságot. És mivel a dúlások megismétlődtek, valószínűleg sokan elmenekültek innen. *Schünemann*-nak igazat kell adnunk abban, hogy a magya-

rok Pannóniát csak a pozsonyi csata, vagyis 907 után szállták meg véglegesen. Így tehát nem lehet szó arról, amint ezt M. is lehetségesnek, sőt valószínűnek véli, hogy a magyarok a Tiszántúlt később szállták volna meg ez a feltevés csak a Tiszántúlt keleti részeire állhat meg. . . . Így tehát szláv lakossággal a magyarok először a Tisza mellékén juthattak kapcsolatba. Hogy pedig a szlávok társadalmi és állami berendezkedésének az alapjai ott is már megvoltak, az a Tisza melléki helynevekből világosan kitűnik. Itt ugyanis a magyarba került több szláv törzsi vagy nemzetiségi menedékvárnak a neve. Ezek: *Belegrád* (1. egy Tisza-sziget neve Becs közelében; 2. puszta Királytelek közelében; 3. puszta Onga közelében). továbbá *Csongrád* és az eltűnt *Csingrád* Nagybecskerek közelében, valamint az egykori *Garád* Arad megyében és az egykori *Garadistya* Temes megyében (vö. ZONF. VI. 22). Ez a Tisza melléki szlávok – bizonyára az avarság ráhatása folytán – életmódban nem különbözhetett lényegesen a honfoglaló magyarságtól, amint erre a négy Tisza melléki *Konyár-Kanyár* helyneveinkből is, amely név a szlávban lópásztort jelent, következtethetünk (vö. ZONF. VI. 27). És ebből is érthetjük meg, hogy miért olyan nagy a szláv eredetű szavaknak a száma a magyar lótenyésztési terminológiában. Ez lehetett az a szlávok, mely M. feltevése szerint is – de amire bizonyos forrásokból is lehet következtetni – részt vett a magyarság „kalandozás”-aiban. Ez az irodalmunkban szokásos kifejezés kétségtelenül csak széptörténeti körülmények, a rablóbábor szó, ahogy ezeket a vállalkozásokat szerzők minden kendőzés nélkül nevezi.

M. feltevése szerint „a X. század magyar rablóbáborának különleges oka az, hogy a honfoglalás kor a magyar népnek jutott földterület elégtelen volt a megélhetéshez, a főnöki magántulajdon és annak terjesztése következtében az adott termelőmód mellett”. Ez az indoklás nyilván M.-nak abból a meggyőződéséből származott, hogy minden társadalmi történés egyetlen hatóok következményének tekintendő. Pedig ha valamikor bőségesen állhatott legelőterület minden nemzetségnek rendelkezésére, akkor ez a honfoglalást követő évtizedekről valószínű, vagyis amikor a rablóportyák nagy arányokban kezdetüket vették. A nomádok különben is – esetleg arany–ezüsthalmik kivételével – az állat egyetlen vagyona: így nem lehet belátni, hogy a honfoglalás kori „főnök”-ök miért akarhattak nagyobb földterületre igényt tartani, mint amennyi állattal-állományuk eltartásához elegendő volt. Különben is tudjuk, hogy a magyarok a rablóportyázásokat már a honfoglalást megelőző időben is gyakorolták, a szlávoktól átvett *patkó* pedig a honfoglalás után lehetővé tette számukra nyugati portyázásaik alkalmával a római köves utak felhasználását is. Hogy a rablóportyák a magyarság körében annyira kedvelté vált, azt elsősorban is a chazarok hadseregének kötelékében való egykori, feltehető portyázói szolgálataknak tulajdoníthatjuk. Ez fejleszthette ki a magyarságban a kalandvágyat és a kincsszomjat (ez utóbbiról források is tanúskodnak), amik ezekhez a rablóportyázásoknak legfőbb indítókai lehettek, amihez eleinte mint ok a nőhiány is bizonyára jelentős mértékben hozzájárult. Az ezekről szóló tudósítások ugyanis több esetben megemlítik, hogy a magyarok a férfiakat és idősebb nőket mind levágták és csupán a fiatal nőket és gyermekeiket kímélték meg. Ez különben a honfoglalás kori temető emberanyagából is kitűnik, amelyekből előkerült női csontvázak tíz sok esetben, mint Bartucz megfigyelte, az antropológiai jellegzetességek tekintetében jelentősen különböznek az ott található férficsontvázak jellegzetességeitől. Ez a példa is tehát az bizonyítja, hogy a társadalmi történések több ok eredőjének tekintendők, még ha az anyagi okoknak a legnagyobb jelentőséget vagyunk is hajlandók tulajdonítani.

A honfoglaló magyarság rablóportyáira vonatkozó külföldi tudósítások azt is tanúsítják, hogy a magyaroknak férfirabszolgákra jó darabig szükségük nem volt; a rabszolgakereskedelem pedig eleinte még nem lehetett megfelelően megszervezve, mert különben óvakodtak volna a kezükbe került férfiak levágásától. Szükségük külföldi férfirabszolgákra pedig nyilván azért nem volt, mert nyájaiak legeltetését maguk is ellátták (erre a szilajállattartásban nagyon kevés emberre van szükség, sőt e célra serdülő legények is teljesen megfelelnek); a szükséges földművelési munkálatok elvégzésére pedig bizonyára szláv alattvalókat kényszerítették, amint a nomádok mindenütt hasonlóan járnak el. A magyarok pedig itt csak folytathatták a Levediában megszokott gyakorlatot, hogy terményszolgáltatásokat követeltek szláv alattvalóiktól. M.-nak valószínűleg igaza van, hogy a központi hatalom kifejlődésével kapcsolatos harcok sem jelentettek egyebet, mint hogy a fejedelmek ennek a gyakorlatnak véget vetni igyekeztek, a maguk részére kizárólagos igényt emelvén a szlávok szolgáltatásaira. Hogy azonban ezt megtehették, már kezdetől fogva az oroszlanrésznél birtokában kellett lenniük. De még így is rejtélyes marad, hogy mi indíthatta Gézát arra az elhatározásra, hogy az összes, a nemzetségek által közvetlenül igénybe nem vett területeket a rajta levő emberekkel együtt a saját maga kizárólagos rendelkezésére foglalja le.

Hogy az új rendben a szlávoknak nagy szerep jutott, az nem lehet kétséges, de mindenesetre kisebb, mint M. felteszi, mert különben az ilyen magyar méltóság- és foglalkozásnevek, mint *hadnagy*, *várnagy*,

jobbágy, ör, nem maradtak volna meg az egyes királyi domniumok életében. De meg a királyi megyék elmagyarosodása is csak úgy volt lehetséges, hogy azokban a magyar elem (szerintünk elsősorban is régi nemzetségek ekszegényedett tagjai) már kezdettől fogva nagy, majd pedig döntő szerepet játszottak.

M. szerint az új rend nem jelentett egyebet, mint hogy a vezér és „feudális” kísérete birtokába vette az országot, és ez az osztály igyekezett azután hatalmi törekvéseit a keresztény hit terjesztésével is alátámasztani. De honnan ismerhette Géza fejedelem olyan behatóan a kereszténység tanait és szervezetét, kell kérdeznünk, hogy meg tudta volna ítélni, hogy azok rendkívül alkalmasak lesznek az önmaga által megteremtett „osztályuralom” megszilárdítására? Elhatározására inkább talán az a felismerés volt döntő, hogy egyenrangúságának a nyugati fejedelmek részéről való elismerését csak a kereszténység felvételétől remélhette.

M. szerint meglehetősen lényegtelen, hogy Szent István a császártól vagy a császár szolgájától, a pápától kapta-e a koronát; a német hűbérességétől ugyanis királyaink semmi esetre sem azért szabadultak meg, mert a koronát nem közvetlenül a német császártól kapták, hanem mivel az akkor kialakult hatalmi viszonyok ezt számukra lehetővé tették. M. úgy látja, hogy Aba Sámuellel az egyháza és idegenekre támaszkodó „feudális” osztályrenddel szemben rövid időre a népi ügy diadalmaskodott, hogy azután újból egy úri reakció következék. Sőt a XI. század végén a nép körében kibontakozott volna egy vándormozgalom, amelynek szinte „hatóereje az osztálytársadalomból való menekülés vágya” lett volna. De vajon a XI. század elégedetlen magyarjai nem tudták volna, hogy az „osztálytársadalom” akkor is utoléri őket, ha az ország szélei felé költöznek? Viszont, ha a régi törzsnevek elhelyezkedését nézzük, akkor nehéz abban a központi hatalomtól irányított céltudatosságot fel nem ismerni, amint M. is lehetségesnek tartja, hogy a fejedelmek az ellenük támadt nemzetségek tagjait szíjteleptették. Ez a mi felfogásunk is, amit a törzsnévi helynevek előfordulása igazolni is látszik. De ha ezt a X. századra nézve lehetségesnek tartjuk, akkor azt a XI. század végére vonatkozólag sem mondhatjuk valószínűtlennek. Sőt arra is gondolhatunk, hogy az extenzív formájú állattenyésztéshez mint életformához való ragaszkodás készíthetett sokakat arra, hogy a lakott terület szélei felé húzódjának, ahol az ősi extenzív formájú állattenyésztés tovább volt lehetséges, mint a népesebb belső területeken.

Azt azonban M. is elismeri, hogy „az uralkodó osztály birtokába jutott termékfelesleg közvetve az egész társadalom fejlődését szolgálta”. És ezért mégis csak Géza és István az első nagy forradalmárok a magyar történetben. Ami pedig a dolgozók munkájának az uralkodó „feudális” osztály részére való elsajátításának mértékét illeti, arra nézve megállapítja, hogy bár az a XII. században emelkedett, de bonyodalmas számítások révén mégis arra a megállapításra jut, hogy a hazai kizsákmányolás 27%-a lényegesen alatta van a francia és német jobbágyok 67–70%-os kizsákmányolásának. Ennek okát a hazai termelőerők fejletlenségének tulajdonítja.

A XII. századdal a magyar társadalom a szerzők által használt terminológia szerint a barbár feudalizmus korszakába lépett, ami annyit jelent, hogy e korszak termelésére már a földművelés fejlettebb formái és az állattenyésztés kevésbé extenzív volta a jellemzők. E korszak gazdasági és társadalmi viszonyainak jellemzésénél már sokkal inkább adatokra támaszkodik szerzőnk, mint elméleti következtetésekre, és így e korszak viszonyairól nagyon eleven és szemléletes képet sikerül rajzolnia. Fejtegetései során egyebek között teljesen helyesen állapítja meg a mi felfogásunk szerint is, hogy az országon átmenő áruforgalom jelentőségét éppúgy túlozni szokták, amint ez a levediai korszakkal kapcsolatban sincs másként. M. szerint a levantei áruforgalom csak nagyon vékony erecskékben szivároghatott át Magyarországon úgy Bizánc, mint Kijev felől. Ellenben a nyugaton emlegetett „magyar prém” szerinte jó részben orosz áru lehetett.

Ami az államformát illeti, a lényegyet tekintve M. szerint a XI–XII. században nem alkotmányos királyság állott fenn, sem királyi diktatúra, hanem „feudális” osztálydiktatúra, amelyben „a politikai hatalmat a feudális uralkodó osztály felső rétege, a király és a nagybirtokosok együttesen gyakorolták a szolgáló osztállyal szemben”. Ezen a helyzeten a szerinte 1200 körül kialakult pápai fennhatóság sem változtatott lényegesen.

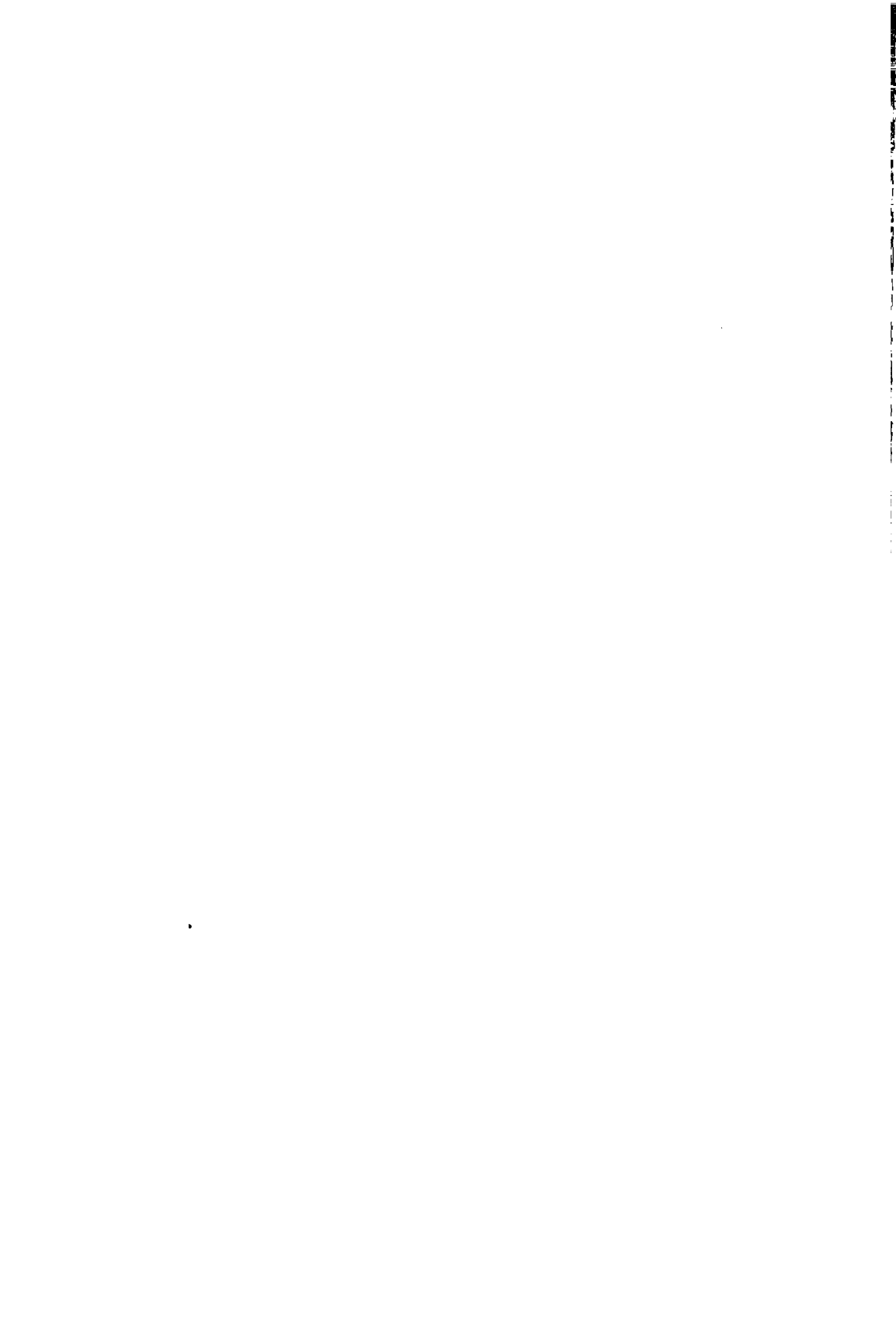
Különösen figyelemreméltók e fejezet anyagában M.-nak városaink keletkezésére vonatkozó fejtegetései. Városaink e korabeli előzményének az e korabeli piaccal bíró településeket tekintti, amelyeket mezőváros néven emleget. Teljesen helyes elveket hangoztatva vonja kétségbe a Pleidell-féle folytonossági elmélet jogosultságát. M.-nak városaink eredete kérdésében elfoglalt józan álláspontját annál inkább is örömmel kell üdvözölnünk, mert hisz vannak történészek, akik már olyan korokra vonatkozólag is magyar városok-ról akarnak tudni, amikor városok még Németországban is csak a délnyugati sávban voltak.

E fejezet többi részeiben foglaltakkal behatóbban nem akarunk már foglalkozni, csak néhány kisebb jelentőségű kérdésre vonatkozó, az irodalomban többször is olvasható, szerintünk téves nézetet kívánunk még szóvá tenni. Ezek: A *Buda* városnévnek semmi köze sincs a szláv *voda* ‚víz‘ szóhoz, mert ez egy a magyaroknál is használatos szláv eredetű személynév. – *Pest* neve a szlávban kemencét jelent ugyan, de jelenthet barlangot is, és szerintünk azokról, vagyis a Gellért-hegy barlangjairól, nem pedig az ott sohasem létező mészegetőkemencékről kapta a Gellért-hegy aljában elterülő egykori település a *Pest* nevet. – *Malom* (*mulun*, *molun*) szavunk lehetne ugyan alakilag ó-francia eredetű is, de hogy a régi szláv *mlin*-ből származott, azt a leghatározottabban nyelvünknek a vízimalomra vonatkozó, a maga egészében szláv eredetű terminológiája tanúsítja (*molnár*, *gerendely*, *garat*, *zsilip*, *gát*; *szita*, *korpa*). De emellett tanúskodik a Bihar megyei *Zamplén* (Vár. Reg. *Zomlun*) puszta neve is, amely szláv *za mlin* ‚malom möge‘ kifejezésből származott. A szlávok ti. a római eredetű vízimalommal német közvetítéssel már 750 előtt megismerkedtek (vö. NépnY. VIII. 202–208).

Művének különösen utolsó részében M. meglehetősen élesen állást foglal az ún. szellemtörténetiránnyal szemben, amely irányt követőjének tekinti Dopschot is. Kifogásai a következők: 1. Következtetések igazolásánál a szellemtörténészek nem szoktak figyelemmel lenni azokra a tényekre, amelyek következtetéseikkel ellentmondásban állnak. 2. Még ha el is fogadnók, hogy sikerült megállapítaniok, hogy milyen eszmét tekintett egy-egy korszak társadalmi ideálnak, akkor sem nyertünk volna sokat a történések okainak felderítése tekintetében, mert az emberek tetteikben nem az ideálokhoz, hanem az anyagi életviszonyokhoz szoktak alkalmazkodni. 3. Végül pedig kifejezést ad annak a gyantájának is, amit már Goethe is hangoztatott kora szellemtörténészeivel szemben: „Was ihr den Geist der Zeiten heisst, Das ist im Grunde der Herren eigener Geisst, In dem die Zeiten sich bespiegeln” (Faust I.).

Jelen sorok írója kutatásai során több esetben is szembekerült a szellemtörténeti irány egyes képviselőinek nézeteivel, de azért elismeri, hogy ennek az iránynak egyes képviselői minden hibájuk ellenére is, amelyeket M. is lényegileg helyesen állapított meg, sok esetben épp egyoldalúságuk folytán a történésnek olyan tényezőire derítették világosságot, amelyeket máskülönben aligha tudtunk volna megfelelően méltányolni. Lényegileg ezt tette azonban ellenkező előjellel M. is, amikor a munkaeredmény elsajátításának kérdését, mint szerinte minden társadalmi történés egyetlen okát helyezte vizsgálatai központjába. Hogy ezzel az egyoldalúsággal sok minden új megvilágításba került, az nyilvánvaló. Azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy a deduktív történetírás a szellemtörténészekhez hasonlóan neki sem sikerült, amint az különösen őstörténeti fejtegetéseire tett kritikai megjegyzéseinkből tűnhetett ki a leghatározottabban.

Moór Elemér

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

Szedte a Neotyp Kiszövetkezet

**Nyomta: Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat – Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991. – Nyomdai táskaszám: 18492**

Felelős szerkesztő: Muksi Ferenc

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 28,7 (A/5 ív) terjedelemben

HU ISSN 0039–8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 318,- Ft

Egy szám ára: 53,- Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
(H-1389 Budapest, Pf. 149.).

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5 - 3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kéziratához, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készítettünk.

1992 FEB 7

589

1989

123. ÉVFOLYAM

5-6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

- Péter Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században
Fekete László: Protoindusztrializáció: a történelmi korszakváltás elmélete avagy a történelemelmélet korszakváltása
Miskolczi Ambrus: Az 1848–49-i magyar forradalom bajor szemmel (A diplomáciatörténet és az imagológia határán)
Soós László: Központi intézkedések a filoxéra elleni küzdelemben (1872–1881)

Következő számunk tartalmából

- Bárány György*: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében
- Heiszler Vilmos*: Egyenlőtlen partnerek (Ausztria-Magyarország és Németország) katonai kapcsolatai 1879–1890)
- Lukács Lajos*: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése
- Gunst Péter*: Marczali Henrik II. József monográfiájának historiográfiája

E számunk munkatársai

Barda Beáta könyvtáros (Budapest) – *Fehér György* a Magyar Mezőgazdasági Múzeum muzeológusa – *Fekete László* az MTA Közép-kelet európai Kutató Csoport munkatársa – *Gergely András* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Heiszler Vilmos* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Horváth Pál* a jogtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa – *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Miskolczi Ambrus* kandidátus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Molnár Tamás* az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének segédmunkatársa – *Péter Katalin* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa – *Póka Ferenc* a Külügyminisztérium főelőadója – *Réti György* a Magyar Külügyi Intézet tudományos főmunkatársa – *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa – *Soós László* az Országos Levéltár főlevéltárosa – *Spira György* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa – *Szász Zoltán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének helyettes igazgatója – *Tagányi Zoltán* kandidátus, az MTA Szociológiai Intézetének munkatársa – *Todero Frigyes* újságíró (Budapest) – *Tomka Béla* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

123. ÉVFOLYAM 1989. 5-6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYÓZÓ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS,
KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR
JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC,
PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Péter Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és a 17. században. 563

Fekete László: Protoindusztrializáció: a történelmi korszakváltás elmélete avagy a történelemelmélet korszakváltása 606

KÖZLEMÉNYEK

Miskolczi Ambrus: Az 1848–49-i magyar forradalom bajor szemmel
(A diplomáciatörténet és az imagológia határán) 644

Soós László: Központi intézkedések a filoxéra elleni küzdelemben
(1872–1881)..... 675

TÖRTÉNETI IRODALOM

Artur Eisenbach: Emancypacja zydów na ziemiach polskich 1785–
1870. na tle europejskim (Ism.: *Tagányi Zoltán*)..... 705

Frank Tibor: Egy emigráns alakváltozásai. Zerffi Gusztáv pályaképe
1820–1892. (Ism.: *Gergely András*)..... 707

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Ab-
teilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff Band
3 5. November 1861. – 6. Mai 1862 (Ism.: *Somogyi Éva*).... 709

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abtei-
lung V.: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. 8.
Mai 1862–31. – Oktober 1862. (Ism.: *Heiszler Vilmos*) 711

Jean Paul Bled: Franz Joseph. „Der letzte Monarch der alten Schule”
(Ism.: *Somogyi Éva*) 712

Produktivkräfte in Deutschland 1870 bis 1817/18. (Ism.: <i>Fehér György</i>)	714
<i>Polányi Imre</i> : A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905) (Ism.: <i>Szarka László</i>)	716
<i>Michael Schmidt-Neke</i> : Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912–1939) (Ism.: <i>Póka Ferenc</i>)	718
<i>Armin Heinen</i> : Die Legion „Erzengel Michael“ in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation (Ism.: <i>Szász Zoltán</i>)	721
Nyugat-Európa alkotmányai (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	723

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Molodcigin, M. A.</i> : A Nagy Október és a szovjet hadseregszervezés néhány kérdése (1917–1920)	725
<i>Nikolaj Poppetrov</i> : Alkotmányjogi problémák Bulgáriában III. Borisz cár uralkodása idején (1918–1943)	726
<i>Jonathan C. Brown</i> : Miért tevődött át a külföldi olajvállalatok tevékenységének súlypontja Mexikóból Venezuelába az 1920-as években	728
<i>Francesco Guida</i> : Magyarország és Olaszország az első világháború végéig a trianoni szerződésig	730
<i>Rosaria Quartararo</i> : Mussolini és Impériuma	732
<i>Douglas Clark Kinder – William O. Walker III</i> : Biztos pont a viharban: Harry J. Anslinger és az Egyesült Államok kábítószerügyekkel kapcsolatos külpolitikája, 1930–1962	733
<i>Salvatore Sechi</i> : A semlegesség és az egyenlő távolság között: az olasz külpolitika a Szovjetunió irányában 1944–1948	734
<i>A Inder Singh</i> : India tagja marad a Nemzetközösségnek; brit politikai és katonai célok, 1947–49.	736
<i>Antoine Prost</i> : Államosítások Nyugat-Európában a második világháború után	737

KRÓNIKA

Boros Miklósné 1922–1989 (<i>Spira György</i>)	739
--	-----

Péter Katalin

NŐI CSALÁDFŐK SÁROSPATAKON A 16. ÉS A 17. SZÁZADBAN

A női családfők problémája sem itthon, sem külföldön nem tartozik a történettudományban felkapott témák közé. A történeti demográfia és a néprajztudomány munkái mintegy mellékesen érintik ugyan, de a kora-újkorig nem mennek vissza. Nem figyelt fel rá a „nők a történelemben” címmel leírható, újabban megélelénkült kutatási irányzat sem, holott mind a nők hátrányosan megkülönböztetett helyzetéről, mind a férfiakkal azonos teljesítményt nyújtó nőkről ad értesüléseket.

A történetírás divatja nélkül is felhívják azonban a figyelmet a női családfők lehetséges nagy szerepére olyan személyiségek, mint Lórántffy Zsuzsanna vagy a menyé, Báthory Zsófia. Lórántffy Zsuzsannának, I. Rákóczi György feleségének a nevét mindenki ismeri, akit a magyar történelem érdekel. A történeti összefoglalások számon tartják, de családjában is különleges helyzete volt. Valamennyi feminista eszmény megtestesítőjeként úgy töltötte be női hivatását, hogy közben férje egyenrangú társa tudott lenni. Sok apróság érzékelteti ezt a viszonyt. Legvilágosabban talán a férj, I. Rákóczi György magyarországi hadjárata idején derült ez ki. Akkor a fejedelem harcolt, Lórántffy Zsuzsanna pedig propaganda-főnökként működött. Ő tájékoztatta például Rákóczi hadmozdulatairól a környező vidék református lelkészeit, és ő adott utasítást nekik arra, hogy mikor, milyen formában kell a sikerek miatt hálaadó istentiszteletet tartani.

Családfő Lórántffy Zsuzsanna Rákóczi 1648-ban bekövetkezett halála után lett, jöllehet mindkét fia nagykorú volt. Az idősebbet, II. Rákóczi Györgyöt apja életében már erdélyi fejedelemmé is megválasztották, a halál idején pedig évek óta nő volt, a családi birtokokat az apa mégis Lórántffy Zsuzsanna kezébe tette le. A végrendelet szerint még élt, minden az ő kezelésében maradt. És a fiúk nem támasztottak nehézséget. Igaz, a fiatalabb, Zsigmond, más téren sem ellenkezett; nagyon bensőséges viszonyban élt Lórántffy Zsuzsannával. A fiatal fejedelem viszont sokszor volt ugyan türelmetlen, anyja fősvénysége miatt is sokat panaszkodott, de a családi ügyek irányításában gyakorolt jogát nem vonta kétségbe. Kísérletet sem tett arra, hogy az özvegyet a javakból kiszorítsa. Az idősebb fiúval fennálló rossz viszony csak Lórántffy Zsuzsanna özvegyi lakhelyének kiválasztásában mutatkozott: Sárospatakról irányította a családi ügyeket, míg II. Rákóczi György Gyulafehérvárott székelt.

Báthory Zsófia viszont, a következő nagy női családfő a Rákócziaknál, nem érzelmi okból hagyta el Erdélyt. A II. Rákóczi György 1657-i lengyel hadjárata után kirobbant események űzték ki. Helyzete különbözött a Lórántffy Zsuzsannáétól ab-

ban is, hogy az ő fia, I. Rákóczi Ferenc kiskorú volt még az apa halála idején. Így Báthory Zsófia mintegy természetesen vette fel a családfő szerepét. Megtartotta azonban fia felnőtté válása után is. Ő tárgyalta I. Rákóczi Ferenc nagy horderejű házassági ügyéről Zrínyi Péterrel és francia diplomatákkal. Majd, amikor a házassággal megpecsételt közös politika zsákutcába futott, és a mozgalom vezetőit elfogták, Báthory Zsófia tárgyalta Rákóczi élete áráról. Az apóst, Zrínyi Pétert és két társát lefejezték; az anya kifizetett I. Lipótnak 400 000 forintot, és császári őrséget fogadott be az összes családi birtokkal együtt Sárospatakra is. Még örvendezhetett unokája, II. Rákóczi Ferenc születésén, de már ő sem élt, amikor özvegyé vált menyé, Zrínyi Ilona hozzáment Thököly Imréhez.

Zrínyi Ilona aztán rendkívül önálló egyéniségnek bizonyult; második férje mellett sem vesztette el belső függetlenségét. A szó szoros értelmében azonban – éppen házassága miatt – nem lett családfő. De nem került ilyen helyzetbe sok özvegynek maradt főrangú asszony sem. Elég csak a sárospataki földesurak özvegyen hagyott feleségein végigtekinteni, hogy kiderüljön: Lórántffy Zsuzsanna és Báthory Zsófia esete távolról sem volt tipikus. A 16. század eleji birtokosoknál, a Pálócziaknál az anyák rendre fiaiknak engedték át a birtokot és a családfő szerepét. Az utolsó Pálóczi lánytól viszont Perényi Péter elragadta 1526-ban Sárospatakot. Az ő halála után felesége a kellemetlen természetű fiú, Gábor miatt kényszerült háttérbe vonulni. Még a várból is kiköltözött a főtér egyik házába. Perényi Gábor felesége aztán gyermektelen maradt, és Sárospatakot is el kellett hagynia, mert az uradalomról szóló szerződés férje halálával, 1567-ben lejárt. A következő birtokos, Dobó Ferenc lányai és unokahúga, Perényi Zsófia, a századfordulón volt örökösök, nem is kíváncsok a családfő szerepébe. Annyiszor mentek férjhez, ahányszor megfelelő kérő kínálkozott. Az utánuk sok viszálykodás mellett bekerült Lórántffy Mihály lánya volt aztán Lórántffy Zsuzsanna, aki először hugával, Máriával együtt örökölt, de apjuk halála után szinte azonnal férjhez mentek ők is. Mária meghalt, Zsuzsanna pedig majd csak özvegységével lett családfő.

A főrangú nők ennyire sokféle helyzetét voltaképpen nem nehéz felderíteni. Már a 16. századból is maradtak róluk források, levelek, feljegyzések. A legzárkóztabbról pedig, Ország Ilonáról, aki Perényi Gábor özvegye volt, a temetésén mondott gyászbeszéd tartalmaz bőven adatokat. A sok forrás mégsem alkalmas arra, hogy a főúri asszonyok között a női családfő jelenségét tanulmányozni lehessen. Mert nincsenek módszeresen feldolgozható, minden előkelő asszonyról hírt adó feljegyzések. A leginkább átfogó adatsort még az országgyűlési névsorok adják. Mint-hogy az asszonyok az előkelők közül sem jelenhettek ugyan meg, de az özvegyek két-két követtel képviseltették magukat, az országgyűlési anyagokból az arisztokrata özvegyek mindenkori névsora összeállna. Ezek azonban nem vallanak az érintettek szerepéről a családban.

A többi szétszórt, egyéb természetű forrásból pedig csak azt lehet megállapítani, hogy a főrangú nők ugyanúgy, többé-kevésbé véletlenül kerültek a családfő szerepébe, ahogyan a Rákóczi családbeliek. Nádasdy Tamás felesége például, Kanizsay Orsolya, aki 1562-ben maradt özvegy egy kisfiúval, családfő lett, és ebből a szerepből a fiú, Nádasdy Ferenc felnőtté válásával sem szorult ki. Míg élt, ő kezelte a birtokokat, és jórészt ő tartotta a család társadalmi kapcsolatait. Sikerült a

családfő szerepét megszereznie Thurzó György özvegyének, Czobor Erzsébetnek is. Az ő fia, Imre, 1621-ben, fiatalon meghalt, menyét viszont állandó rettegésben tudta tartani. A Thurzó Imrétől született kislányokat és a velük járó vagyont még akkor sem adta ki, amikor menyé, Nyári Krisztina új házasságba menekült. A második férj, Esterházy Miklós csak a legnagyobb nehézségek árán tudta Czobor Erzsébet-től a gyermekeket és a jószágokat megszerezni. Poppel Lobkovitz Éva viszont, aki egész életében nagyon önálló jellemnek mutatkozott, a férj, Batthyány Ferenc 1625-ben bekövetkezett halála után harcolt ugyan fiával a vezető szerepért, de végül át kellett adnia neki a birtokokat.

Tisztán a forrásadottságok okozzák tehát azt a meghökkentő helyzetet, miszerint egy, frott anyagokkal bőven rendelkező együttes, a női arisztokrácia, mint társadalmi csoport nem vizsgálható; csak egy-egy tagját lehet tanulmányozni. A meghökkentő helyzet másik oldalán viszont az a tény áll, hogy azok a nők, akik személy szerint nem hagytak maguk után emléket, együttesként kutatásra rendkívül alkalmasak. Mert a nagybirtokok összeírásai a női családfők adatait éppen úgy tartalmazzák, ahogyan a férfiakét. A birtokon élő női családfőkről többet ki lehet deríteni, mint az uradalmakat birtokló asszonyokról hasonló szerepben.

1. Jó vizsgálati adottságok

Mint hogy a téma kutatásánál ebben a statisztikai célú összeírások előtti korban a forrásadottságok döntötek, olyan helység lakosait volt érdemes vizsgálatra választani, ahol megfelelő iratok bőven maradtak fenn. Ilyen település több is kínálkozik. Sárospatak mellett mégis az szőlt, hogy nemcsak egymás értesítéseit kiegészítő forrása van sok, de a róla szóló irodalom is rendkívül gazdag. Lévény Sárospatak a Hegyalja legfontosabb települése, sokan foglalkoztak vele; hasznosítani lehet a vidékről, illetve a Zemplén megyei viszonyokról szóló, gazdag irodalmat.¹ Elsősorban Veress Éva kutatásai jelentenek sokat, holott ő kifejezetten Sárospatakka nem foglalkozott. Környékbeli összeírások elemzése nyomán állította viszont fel fontos tételeit egyrészt az urbáriumok és a dézsmajegyzékek együttes használatának módszeréről, másrészt a paraszti família fogalmáról. Mindkét tételt hasznosítani lehetett és kellett a női családfők vizsgálatánál. Ez azt jelenti, hogy először is az uradalmi összeírások topográfiai rendjét bizonyítottnak tekintve lehetett ezekkel a források-

¹ Hegyalja bibliográfiája: *Bakos József*, Tokajhegyalja és bortermelése hely- és néprajzi irodalma, Sárospatak 1957. Ebből külön kiemelendő, mint éppen a sárospataki uradalommal kapcsolatban is fontos munka: *Makkai László*, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, Budapest 1954. Újabb: *Orosz István*, A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István, Budapest 1960. 3. skk.; *Veress Éva*, A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban. Történelmi Szemle 1958. 379. skk.; *N. Kiss István*, Uradalmi gazdálkodás Sáros-Patakon és Tokajban a XVI. század második felében. Uo. 1960. 15. skk.; *Makkai László*, A robotgazdálkodás kialakulása a sárospataki uradalomban. Agrártörténeti Szemle 1965. 441 skk. *N. Kiss István*, A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. JobbágYTELEK és parasztgazdaság az örökös jobbágság kialakulásának korszakában. Szerk. Makkai László. Budapest 1966. 19. skk.; *Veress Éva*, Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágYALVAKBAN a XVI. század derekán. Uo. 285. skk.

kal dolgozni. Másodszer: a paraszti familia fogalmának mintegy természetes kiterjesztésével adódott vizsgálati egységként a társadalmi hovatartozásuktól függetlenül egy telken élők közössége.²

Az irodalom adta feltételeknél nem kevésbé előnyösek Sárospatakon a forrásadottságok. Viszonylag korai időktől maradtak fenn ugyanis mind urbáriumok, mind dézsmajegyzékek.³ Csupán 1570 és 1631 között van bennük hiátus,⁴ ami a vizsgálatoknál lényeges hátrány volt ugyan, de a 16. század közepétől a 18. század elejéig terjedő teljes folyamatossággal gazdasági összeírások másutt sem maradtak fenn. Ezek mellett vannak Patakon korai időkből más természetű rendszeres értesítésekkel szolgáló anyagok is. Ilyen az 1570-es évektől meglévő városi könyv, a zempléni református egyházmegye 17. századi jegyzőkönyvei, valamint az 1663-ban kezdett katolikus anyakönyvek.⁵

A vizsgálandó korszakot tehát a forrásadottságok és a történelem együttes alapján lehetett kijelölni. Az első fennmaradt urbárium dátuma, 1554 adta a kezdetet, és az 1704-i urbárium volt az utolsóként használt forrás. Úgy tűnik ugyanis, hogy a 18. századi, nagy arányú telepítések előtt lehet lezárni egy szakaszt Sárospatak történetében.

A vizsgálat a mai Sárospatak elődjének a várnegyeden kívül eső, Bodrog jobb parti részére vonatkozott. Ezt a települési egységet a kortársak leggyakrabban Külsőváros néven foglalták össze. A Külsővárosra összpontosító eljárást pedig az indokolja, hogy a többi városrész, mind a várnegyed, mind a bal parti Kispaták, ettől eltérő jellegű település volt a 16. és a 17. század során.

A várnegyed, vagy – korabeli szóhasználattal – Belsőváros megtartotta Patak középkori, városjellegű státusának bizonyos vonásait. Lakói az 1554-i urbárium szerint telek után járó földesúri szolgáltatást nem adtak, és az 1704-i urbáriumba is ezt jegyezték be: „Az Belsőváros, mely most kölső várnak neveztetik, semmi adófizetéssel nem tartozik...” A telken kívüli állománytól független földeket és a telket együtt terhelő terményjáradékot viszont – részint egyes urbáriumok, részint a dézs-

² Veress Éva 1960-i tanulmányát továbbépítve fejtegette ki tétteleit az 1966-i tanulmányban.

³ A felhasznált urbáriumok: OL E 156. U et C 45/36–1554; 40/35–1567.; 95/22–1570.; 40/39–1631.; 2/34–1648.; 41/3–1657. Ezen vannak 1660-ra datált, utólagos megjegyzések is.; 41/11–1676.; 36/25–1688.; 41/22–1693.; Uo. E 197. 156. cs. 9. t. 5.–1704. Az 1648-it részben közölte Makkai i.m. 248. skk. Ugyanabban a kötetben 179. skk. közölt egy 1632-i urbárium-kimutatást is. A dézsmajegyzékek: OL E 159. Reg. dec. 227, 1567/6.; 228, 1570/19.; Irreg. 7/169 A – B. 1686 és 1688. Az első kettőt a nevek betűrendjében közölte N. Kiss István 1966-i tanulmánya (Ld. 1. j.) Mivel az összeírások rendszerint lapszám nélküli füzetek, a hivatkozásoknál nem adok jegyzetet; felvételük éve alapján nem lehet őket összetéveszteni.

⁴ Van egy 1617-i jegyzőkönyv Lórántffy Zsuzsanna és Mária osztozásáról is: OL E 156 U et C 22/21, ez azonban sajátos szempontja miatt az itteni elemzéseknél nem volt használható.

⁵ A városi könyv: *Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak 1: 1586–1739; 2: 1579–1754; 3: 1642–1717* (Alább: *Protoc.*) Az egyházmegyei jegyzőkönyv: *Protocolum venerabilis tractus Zempleni 1/1: 1629–1645; 1/2: 1646–1652.; 1/3: 1653–1672.* (Alább: *Proth. Zempl.* Kiadásait nem használtam, mert szemelvényesek, de az elhagyott részeket nem jelzik.) Mindkettő a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Sárospatak rendezés alatt álló anyagában. A katolikus anyakönyv: *Matricula 2–3. 1663–1742* (Alább: *Matricula*) A Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, Sárospatak-ban.

majegyzékek tanúsága szerint – nekik is meg kellett adniuk, és rendszerint beszo-
gáltatták a telkektől függetlenül járó földesúri szolgáltatást, az ajándékoknak neve-
zett adót. Gazdaságaik adatait azonban – a telekméreten túl – az urbáriumok nem
tűntetik fel. Mindent összevetve: a Belsőváros a 16. és a 17. század során sajáto-
san privilegizált lakóinak viszonyait a forrásadottságok miatt nem lehet, a kiváltsá-
gok következtében pedig nem szabad a külsővárosi lakosokéival együtt tárgyalni.

Kispatak státusa más okból volt eltérő. Erről a Bodrog jobb parti városrésze-
ről az 1554-i urbárium adja az első adatokat. Későbbi forrásból derül ki, hogy „fugiti-
vi sclavi” települtek ide.⁶ Minthogy azonban 1554-ben nem volt semmilyen men-
tességük, holott a kor általános gyakorlata szerint az újonnan települők 6–8 évet
szoktak kapni, jóval 1554 előtt érkezhettek ide. Feltehetőleg a délvidéki Perényi
birtokok központjának, Siklósnak 1543-i eleste után hozták őket. A szervezett tele-
pítés nyomai a kispatakiak viszonyain sokáig érzékelhetők maradtak. Idővel pedig
falusias jellegű, külön tanács alá szervezett, de a sárospataki magisztrátusnak alá-
rendelt településsé alakult Kispatak. Semmi nem indokolja, hogy az itteni lakosok
viszonyai és a Külsőváros állapota a 16. és a 17. század folyamán egy egységben
kerüljenek tárgyalásra.⁷

A Külsővárosnak nevezett városrész tehát a mai Sárospatak bonyolult szerke-
zetű elődjéből tulajdonképpen az oppidum vagy mezőváros. E ma is tisztázatlan
fogalom elemzésébe azonban a női családfókkal kapcsolatban nem érdemes bele-
mennni. Ide csak az tartozik, hogy alább – akármit értünk is mezővároson – egy, az
ország keleti részén kialakult mezővárosias jellegű társadalom női családfőinek vi-
szonyai kerülnek bemutatásra. A Külsőváros maga is három egységre tagolódott, a
várnegyedről északi irányban húzódó Felső hóstátra és a Hécére, valamint a Belső-
várostól déli irányban elterülő Alsó hóstátra.

Módszeres elemzésre törekedtem, és összeírások adták az alapvető forrásokat,
mégis feltűnően kevés statisztikát lehetett összeállítani. E tény okai között első he-
lyen az áll, hogy a női családfők csoportja igen kis kiterjedésű együttes; csak jó-
formán minden személyt számon tartó elemzéssel lehet vizsgálni. Az ilyen aprólékos
munka során pedig részint fokozott súlyt kapnak az összeírások feldolgozásával kap-
csolatban régóta számon tartott nehézségek, részint új forráskritikai megfontolások
támadhatnak.

A régóta számon tartott nehézségek közül leglényegesebbnek a személyek
illetve a családok azonosítása körüli problémák látszanak. Ezek főleg a kortársak
szeszélyes névhasználatából következnek. Mert Patakon is érzékelhető ugyan az a
folyamat, amelyet a családnevek öröklődővé válása jelent – a szakirodalom véle-
ménye szerint a 16. század elejétől⁸ – a jobbágyoknál, de itt még a 18. század ele-
jén is születtek aktuális jelentéstartalmú nevek nemcsak jobbágyok között, és a tár-
sadalom egyetlen rétegében sem szűnt meg az ingadozó névhasználat.

⁶ OL E 148. NRA 443/32. 1561.

⁷ A történelmi Sárospatak ilyen értelmű tagolását egymást kiegészítve indokolja Makkai László
és N. Kiss István is. Előbbi az urbáriumok közlésénél mellőzi a Belsővárost, utóbbi
1966-i tanulmányában ezt és a Külsővárost együtt tárgyalja ugyan, de külön veszi Kispatakot.

⁸ A korabeli névhasználat problémáit összefoglalja Veress Éva 1966-i tanulmánya 336. skk.

Örökölték például a nevüket a Perpet család tagjai, akik 1554-ben Patakon az Alsó hóstátban és Petrahón laktak, 1704-ben pedig ezt írták be Perpet Györgyről az urbáriumban az Alsó hóstát egyik telkénél: „maga meghalt, fia János Petrahón lakik”. Bizonyos Erdődi Dienes fiait viszont a városi könyv mint Mihály deákot, illetve Zigiarto Istvánt nevezte meg 1590-ben.⁹ De még az 1704-i urbárium is feltüntetett egy pusztá telek tulajdonosaként Ajtonallo Jánost. Az illető – Báthory Zsófia 1660-i kiváltságlevele szerint – ajtonálló volt az udvarban, és ő Szecei Jánosnak nevezte.¹⁰ Az 1704-i urbárium egyébként csupa vezetéknevvel meghatározott személy között említi vezetéknev nélkül Pál kovácsot, aki „jövevény kovács mesterember”, vagy Máté deákot; őt nyilván tanultsága vagy foglalkozása miatt nevezték így. Nemesek ingadozó névhasználatára pedig jó példa Jankafalvy Toth István, aki 1683-ban főbíró is volt, és hol Jankafalvynak, hol Tothnak nevezte magát.¹¹

Ezek csupán a bizonytalan pataki névhasználat véletlenül kiderült eseteiből válogatott példák. Itt nincs is más szerepük, mint érzékeltetni azt, hogy eltérő időkből fennmaradt, esetleg eltérő céllal készült összeírásokban a személyek azonosítása lehetetlen megnyugtató biztonsággal. Részint hasonló okból nem lehet családokat sem hosszú időn át azonosítani. Ezeknél azonban még a nőági öröklés is fokozza a bizonytalanságot. Amiatt van, hogy tökéletesen eltérő nevű személyek összetartozása derülhet ki mintegy véletlenül. Az 1570-i urbárium szerint például Henyey István örököse a Belsővárosban Kádas Ferenc volt. Ábrahám Gáspár után pedig 1620-ban a következők örökölték: Ábrahám Pál, Meszaros Istvánné Pinter Margit és Zalkai Jánosné Barbeli Anna.¹² Suba Márton javai néhány évvel később Vaas Máténéra szálltak, „mivel közelebb való atyafia nem volt ennél”.¹³ 1633-ban együtt örökölt Patakon az Újhelyben lakó Hörczyk Kata, a Tolcsván lakó Papp Anna és az Alpáron élő Gál Kata.¹⁴ Senkinek nem jutna eszébe valamely névsorból mint egy família tagjait összeválogatni őket.

Új forráskritikai megfontolások aztán a pataki urbáriumokkal kapcsolatban támadtak. Röviden abban foglalhatók össze, hogy sok jel utal arra, mintha az urbáriumok a földesúri szolgáltatásokat teljesítőknél következetesen csak a szolgáltatás mikéntjét meghatározó adatokat jegyezték volna fel. Vagyis nem írták volna feltétlenül össze a jószágát annak, aki „mesterségével szolgált”, vagy azokét, akik a Sárospatak környéki sok kőbánya után malomkővel adóztak, esetleg semmilyen közvetlen terhet nem hordoztak, mert officiatusok voltak. Fordítva viszont: nem tüntettek fel iparos tevékenységet annál, akinek termékeire a földesúr nem tartott igényt, mert szolgálatait valamilyen más formában hasznosította. Úgy látszik aztán, hogy egyáltalán nem írták össze a gazdaság adatait azoknál, akik pénzen váltották meg a szolgálatot. Végül a jobbágyterhek alól időlegesen vagy véglegesen felszabadított telkek birtokosainál sokszor nemcsak a jószág létszáma, de még a telekméret is

⁹ Protoc. 1. 101.

¹⁰ Dongó Gyárfás Géza, Báthory Zsófia levelei 1661–1668. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez 7. 1901. 56.

¹¹ Protoc. 2. 345. skk.

¹² Protoc. 1. 214.

¹³ Uo. 241.

¹⁴ Uo. 266.

hiányzik. Már itt megjegyzendő, hogy a jobbágyterhek alól felszabadított telkek tulajdonosai éppen úgy lehettek jobbágyok, mint nemesek. Ahogyan a földesúrnak a kétkézi munka helyett évenként járó taksát is egyaránt fizethették nemesek és jobbágyok. Úgy látszik tehát, hogy az urbáriumok Sárospatakon nem nyújtanak megnyugtató alapot a mindent átfogó statisztikai vizsgálatokhoz; sem a telekméretéről, sem az állatállományról, sem a társadalmi hovatartozásról nem adnak a teljes lakosságra vonatkozó adatokat.

Ezek a sárospataki urbáriumokra jellemző tények talán a mezővárosoknak a falvakénál általában bonyolultabb társadalmi szerkezetével függenek össze. A kérdés még vizsgálendő. A női családfők viszonylag kis kiterjedésű és csak aprólékos elemzéssel megismerhető csoportjának kutatásánál a bizonytalanság mindenestre rendkívül zavaróan hatott. Az alábbiak olvasásánál viszont valószínűleg az lesz zavaró, hogy még a kevés statisztika sem következetesen kiválasztott összeírások alapján készült. Nem lehetett minden felvételt minden célra használni, mert maguknak az urbáriumoknak a szempontjai sem következetesek. Hol egyik, hol másik nyújtott megfelelő adatokat a különböző elemzésekhez.

2. Az özvegyek többsége

Családfőn itt az a személy értendő, aki egy-egy telek lakóinak együttesét a földesúrral szemben képviselte. Gyakorlatilag a telektulajdonos tehát, akit az urbáriumok megneveznek. Női családfők ilyen értelemben a női névvel megjelölt telektulajdonosok.

A női családfők legfeltűnőbb jellegzetessége az, hogy szinte kizárólag özvegyek. Családi állapotukat rendszerint a *relicta* szó valamilyen rövidítésével jelzik, vagy kiírják, sokszor magyar szövegben is latinul, esetleg magyarul. Latinul a férj nevének a *relicta* mellé írt birtokosesete szerepel. Például: *Relicta Michaelis Szabo*. Magyarul: *Rl Harsany Péterné*. Előfordul az is, hogy a név rovatában nem, csak a megjegyzéseknél áll: özvegy. Minthogy az összeírások rendszerint jelzik az asszonyok özvegyi állapotát, valószínűleg özvegyekről van szó akkor is, ha – kivételesen – csak az asszonynevük kerül a névsorba. A kétféle gyakorlat a vizsgált sárospataki összeírásokban rendszerint nem keveredik. Nem hiányoznak azonban lánynévvel megjelölt özvegyek sem.

Úgy látszik, a társadalom alsóbb rétegeiben is voltak olyan asszonyok, akiket – a főrangúak szokásához hasonlóan – egész életükben lánynevükön tartottak számon. Feltehetőleg valamilyen, már lánykorban észlelt feltűnő tulajdonság vagy különös teljesítmény lehetett az ok. Esetleg az apa vagy a család kiválósága miatt nem ruházták rájuk jelentéktelen férj nevét.¹⁵ A nők foglalkozásában vagy éppen adott társadalmi helyzetében rejlő ok mindenestre nem derült ki. Így például 1631-ben összeírtak a Külsővárosban két kocsmárost, Szigjarto Istvánnét asszonynéven, Kjiri Katust lánynéven, de az 1632-i urbárium-kimutatás mindkettőjüket a „*Relicták*” rovatba sorolta. Vagy összeírtak 1648-ban bizonyos *Rl Nyiri Erzsébetet*, és még a

¹⁵ A női nevek használatának problémáit összefoglalja Veress Éva 1958-i tanulmánya 386.

megjegyzések közé is leírták: „özvegy”. A lánynéven számon tartott asszony 1/8 telken gazdálkodó gyertyakészítő volt; nyilván nem anyagi helyzetével tűnt ki.

Egyes lánynéven felvett személyek azonban kétségtelenül valóban lányként voltak családfők, vagy legalábbis telektulajdonosok. Így 1676-ban összeírták Molnár Dániel „successor”-át, mint egy puszta telek tulajdonosát. A megjegyzéseknél ez áll: „hajadon leány”. 1704-ben pedig a Felső hóstáton élő Asztalos Zsuzskáról kiderül, hogy „ez idejen” épített házat. Ő nem egyszerűen örökölte tehát a telket, és ez érthető. Az 1693-i urbárium szerint ugyanis még két felnőttel együtt egy házban mint „Asztalos András árvája” szerepelt, tehát kiskorú volt. Az 1704-ben használt becenév utalása szerint még fiatalnak tekintett lányként kezdett önálló életet is. Nemigen sikerült egyébként neki: „nyomorult és csaknem koldushoz hasonló” állapota miatt kapott 1707-ben dézsmamentességet a szőlője.¹⁶ Ugyancsak az 1704-i urbárium tünteti aztán fel Praghai Katát mint telektulajdonost a Héccén. 1/8 telken, gyalogszeres jobbágyként szolgált, és vele élt Duska Mihály Ardóról, akit viszont a zsellérek között írtak össze. Így határozták meg: „Praghai Katónál lakik”. Bizonyosan tartoztak azonban Kata családjához fiúk is. „Két öccsei mezei hadban” megjegyzés utal rájuk. A telek előzőleg apjuké volt: 1657-ben még Prágai László kővágólegényt írták össze ugyanitt, a Héce lelegején 1/8 telken, később pedig Prágai Lászlónét.

Lányok tehát kétségtelenül voltak a női családfők között. Az özvegyekhez viszonyított arányuk azonban – még a névhasználat bizonytalanságát leszámítva is – elenyésző. A 16. századból fennmaradt három urbárium egyetlen lánynévű telektulajdonost sem tart számon, sőt a rengeteg szőlőbirtokost és szántótulajdonost felsoroló dézsmajegyzékekben is csupán egy lány, Kwmwes Prisca fordul elő, 1567-ben. Valamennyi lánynévű telektulajdonost a 17. század során írták össze. Akkor sem voltak azonban nagyon sokan. 1657-ben egyedül bizonyos Borsi Anna szerepelt; 1704-ben a feljebb említett Asztalos Zsuzskán és Praghai Katán kívül összeírtak még egy Lassik Annát a kereskedők között, valamint Feles Borkáról és Pécsi Annáról derül ki, hogy puszta telkük áll Patakon, tehát nemrégén költöztek el vagy haltak meg. Logikus lenne feltételezni azt, miszerint a 17. század során idővel gyarapodó számban kerültek volna lányok a telektulajdonosok közé. Ennek azonban az 1631-i helyzet ellentmond; akkor csak eggyel kevesebb személyt tartottak számon lánynéven, mint 1704-ben. Eötves Zsófi és Takacz Annok jobbágyként szolgált, Geőri Dorkónak csak puszta telkét írták össze, Kjiri Katus pedig kocsmárosként volt szolgálatmentes.

3. A kevés lány-családfő és a sorozatos házasságok

A lányok vagy – a bizonytalan névhasználat miatt – feltehetően lányok rendkívül alacsony aránya a női családfők között feltűnő. Magyarázatra szorul, mert Patakon nem érvényes a másutt talán indokolt bizonytalanság a lányok jogáról a te-

¹⁶ OL E 197. Rákóczi-Trautson 39. cs. Z. f.

lek öröklésénél.¹⁷ Itt kétségtelenül „vér”-nek, vagyis örökösnek számítottak a telkek öröklési sorrendjében is. Így nagyon jellemző Posta Bálintné ügye 1586-ban. Ő Kassán lakott, úgyhogy az apja pataki telkéből ráeső örökséget Patakon élő öccsének engedte.¹⁸ Egy hajadon lány „utód”-ról a telektulajdonosok között is volt már feljebb szó, ugyanígy az önálló egzisztenciával próbálkozó Asztalos Zsuzskáról és Praghai Katáról, aki szüleitől örökölte a telket. De 1623-ban is kiderült egy városi ügy adataiból, hogy Konfater Miklós telkét „özvegy leánya” örökölte.¹⁹ 1693-ban pedig az urbárium szerint Bodok István egy Új utcai telken „felesége vérségére” volt telektulajdonos, vagyis az asszony által örökölt telken ült. A telekre ugyanaz az öröklési rend vonatkozott, amit Lórántffy Mihály 1614-ben „egy darab majornak való föld”-del kapcsolatban leírt: bírják Borbely Gergely utódai „fiuról fiura és leány agrul leány ágra”.²⁰

A lányok hiánya a telektulajdonosok között tehát feltűnő, de sok oka lehetett. Többek között akár az is, hogy ritkán fordult elő családokban csak lány-örökös. Egy másik, a női családfők helyzetére a 16. század során erősebben, később alig ható tényező alább más összefüggésben fog előkerülni. Nem hagyható azonban ki a magyarázatok sorából az a demográfiai tény sem, miszerint a lányok valószínűleg rendszerint még apjuk, illetve anyjuk életében férjhez mentek, és emiatt fiúörökös hiányában sem a lányok, hanem a vők jelentek meg az összeírásokban mint telektulajdonosok.

A kérdés tehát az, vajon a szülők éltek-e viszonylag sokáig, vagy a lányokat vették-e el fiatalon. Az életkorokra vonatkozó adatok alapján dolgozni azonban nem lehet, mert ilyenek a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Ennek az időszaknak az urbáriumi Patakon sohasem tüntetnek fel életkort, de nem adják a római katolikusok anyakönyvei sem vagy a reformátusok válópereiről az egyházmegyei jegyzőkönyvben fennmaradt feljegyzések. Még az a feltűnő eset sem enged következtetést, amikor a református lelkész megtagadta az esketést egy, a menyasszony javára harmincéves korkülönbséggel jelentkező mátkapártól. Az idősecske menyasszony egyébként is özvegy volt.²¹

Feltűnő viszont, hogy nemcsak lányok fordulnak elő kevesen a telektulajdonosok között, de árvákról is nagyon ritkán van szó az összeírásokban. 1648-ban például csak Toot Lászlóról jegyezték fel, hogy „egy árvát tart”, és Bakainé két fia volt örököse egy olyan háznak, ahol zsellér lakott. A Bakai-fiúk akkor még nyilván kiskorúak voltak, mert egyikük utóbb elfoglalta a telket, de még 1657-ben is becenévvvel, Bakai Istókként írták össze. Csak 1704-re lett Bakaj István. Az 1657-i urbárium csupán a Hécén lakó Fekete István két árváját tünteti fel. Egyikük, Zsigmond 1676-ban már a telken ült, 1704-re viszont pusztán maradt a háza. A lakott telkeken élő árvák száma nem nőtt háborús időszakokban sem. Sok viharos esztendő

¹⁷ Szabó István, A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Budapest 1947. Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. 4. 32.

¹⁸ Protoc. 1. 82.

¹⁹ Uo. 232.

²⁰ Uo. 179.

²¹ Proth. Zempl. 1/1. 225.

után, 1704-ben volt igen sok puszta telek; sokszor feljegyezték, hogy egyes telkeken „utódok” laknak. Az utódok azonban – a megjegyzésekből többször is kiderül – felnőttek. Az 1704-i urbárium szerint csak két apa árvái szerepelnek a Külsőváros lakói között.

Az árvák rendkívül kis száma utalhatna talán a szülők viszonylag hosszú életére. Ez a következtetés azonban elhamarkodott volna. Mert nem személyek hosszú élete, hanem a szülői szerepet ellátó pár bármelyik tagjának könnyen pótolható volta tarthatta a gyermekeket viszonylag sokáig családi gondoskodás alatt. Az a tény pedig, hogy a szülő-páros egyik vagy másik tagját halála esetén milyen gyakran pótolták, a sorozatos házasságokkal függ össze.

Mind férfiaknál, mind nőknél sokszor fordult elő egymás után több házasságkötés. Férfiak esetében ez az urbáriumokból ritkábban derül ki, mint ahogyan rendszerint nem utalnak családi állapotukra sem. A városi könyvbe bejegyzett örökösödési ügyeknél azonban sokszor van szó előző feleségekről. Az egész időszak legtöbbször házasodó férfiak valószínűleg Szakmári András volt, aki 1631-ben a negyedik feleségével élt.²²

Nők többszöri házassága viszont nem egyszerűen gyakori, de általános szokásnak látszik. A „Vér Miklós felesége, ki azelőtt Kómies Ferencné volt” meghatározás 1588-ból,²³ vagyis az előző férj megnevezése szinte formula asszonyok peres ügyeinél vagy végrendelezésük esetében. Még lánynéven szereplőkről is kiderülhet, hogy több férjük volt. Így Bakaj Kata például 1604-ben „néhai vitézlő Ferenczy Gergelynek, mostan pedig vitézlő Dekanj Lőrincnek felesége”.²⁴ Az asszonyok természetesen vitték magukkal gyermekeiket az új házasságba. Még akkor is így volt, ha elköltöztek, Thuri Mihály özvegye például az 1704-i urbárium szerint „Gávára férjhez ment, a fiát maga mellett tartja, idevaló jobbágy”. A katolikus anyakönyvből még az újr házasságok arányaira is lehet bizonyos mértékig következtetni. 1697-ben 17 katolikus menyasszony közül 5 volt özvegy; 1698-ban 18 menyasszonyból 9.

A sorozatos házasságok végeredményben – több más, ugyancsak ható tényezőt kiegészítve – segíthetnek megmagyarázni mind az árvák feltűnően alacsony számát, mind a telektulajdonos-lányok ritka előfordulását. Mert a gyermekek élhetnek szülőszerepet ellátó személyekkel egy kötelékben akár úgy is, hogy mindkét vér szerinti szülejük meghalt; a mostohaanya mellett feltűnő új férj pótolhatta a vér szerinti apát illetve a mostohaapa új felesége a szülőanyát. Ez a gyermekeknek bizonyos korukig nyilván előnyös volt, öröklésük esélyeit viszont nagy mértékben csökkentette, jöllehet a mostohaapák halálát nem kellett kivárniuk.

A mostohaanyak viszont általában a gyermekek előtt örökölték, és így jócskán kitolhatták az örökség átvételének időpontját. Mind felnőtt fiúk, mind felnőtt lányok éltek együtt özvegy női családfőkkel. A fiúkat talán feltüntették az urbáriumok „filii” rovatában is, de bizonyosan utalnak rájuk megjegyzések. Így 1648-ban özvegy Kálmán Mihályné „fia várhoz való szolga, szűcs”. Vagy 1657-ben Eötvös

²² Protoc. 1. 256.

²³ Uo. 86.

²⁴ Uo. 152.

Tamásné „özvegy, fia kettő is, élehetetlenek, ritkán vezetik ide őket”. A lányokat viszont az urbáriumok Patakon soha nem tüntetik fel, de nyilván nem véletlen, hogy viszonylag sok özvegy női családfőnél utalnak vele egy telken élő vőre. 1648-ban Szabó Mihályné „vei konyhamester”; Mészáros Mártonné „vei hajdú”. 1657-ben Balogh Györgyné és még több özvegy vejével „egy kenyéren él”. 1704-ben Tott János özvegyének „veje csizmadia mester és nemes ember”.

Mindent összevetve, az a valószínű, hogy rendszerint nem a szülők éltek sokáig, hanem a lányok mentek férjhez viszonylag korán.²⁵ Erre lehet következtetni a sorozatos házasságoknak a nőknél feltűnően gyakoribb jelenségéből is: nyilván nagyon fiatalon vették el először őket. Még házasságra alkalmas korban maradtak özvegyen akár többször is. A férfiak pedig törvényszerűen idősebbek voltak. Mert az a tény, hogy náluk a sorozatos házasság ritkább, mint a nőknél, magyarázható lenne a férfiak általában rövidebb élettartamával. A feleségnél idősebb férj ideálját viszont ugyanez a tény nem magyarázza meg. Holott az idősebb férj eszménye kétségtelenül létezett. Ezt tanúsítja például özvegy Feketéné és Botka Molnár Mátyás története 1636-ban. Róluk az egyházi jegyzőkönyvbe azt írták be, hogy „mivel asszony idős, molnár ifjú” eddig nem akarták megesketni őket. Csak azért kapnak engedélyt, mert „sok esztendeje... nagy köztük a szeretet”.²⁶ Kivételesnek tekintették tehát az ilyen, fiatalabb férfivel fenntartott kapcsolatot. Ahogyan özvegy Dobrai Istvánné és Tokai Pap János hivatalos jegyességét 1637-ben felbontották. Az asszony ugyanis rájött, hogy a férfi fiatalabb.²⁷

4. A telektől visszahúzódó özvegyek

A rendszerint idősebb férj mellett megözvegyült asszonyokból áll tehát a női családfők zöme Sárospatakon. Ez azonban nem jelenti azt, mintha minden özvegy-asszony családfővé vált volna; ennek minden vizsgálat nélkül is ellentmond a sorozatos házasságok ténye. Nyilván sokan újra férjhez mentek anélkül, hogy az özvegyi állapothoz akár csak rövid ideig is alkalmazkodtak volna. A férj halála és az új házasság között elvárt szünettel kapcsolatban azonban nem került elő adat, előkerültek viszont értesülések olyan özvegyekről, akik megtartották az özvegyi állapotot, mégsem vált belőlük családfő olyan értelemben, hogy a telket átvették volna.

Főként a 16. századi összeírások alapján lehet ezt a jelenséget jól vizsgálni, mert az 1554 és 1570 közötti, részben egyidejű urbáriumok és dézsmajegyzékek több szempontból is szolgáltatnak adatokat. Ezek szerint nincs ugyan kizárva, hogy egyes telektulajdonosok özvegyei egyszerűen fiuk vagy vejük háztartásában húzták volna meg magukat, de a szabályos öröklés látszik rendszerintinek. Sorozatosan található olyan esetek, amelyekben az 1554-i tulajdonos után 1567-ben özvegye, 1570-ben pedig fia szerepel az összeírtak között. Olyankor viszont, amikor az öz-

²⁵ A demográfia újabb: *Andorka Rudolf–Faragó Tamás*, Az iparosodás előtti család- és háztartásszerkezet vizsgálata. Agrártört. Szle. 1984. 3–4. 434. sk.

²⁶ Proth. Zempl. I/1. 255.

²⁷ Uo. 294.

vegy mint telektulajdonos kimaradt az öröklés láncából, nem feltétlenül esett ki egyidejűleg a termelésből is.

A 16. századi, rendkívül előnyös forrásadottságok alapján meg lehet állapítani, hogy ilyenkor az esetek túlnyomó többségében a vagyont illetve a felelősséget osztották meg a családon belül. Nem vette át például a telket férje után Nyeregyarto vagy Nyerges Benedekné az 1567-i urbárium szerint. Nem mondott azonban le a teljes vagyonról; bordézmát fizetett, tehát a szőlő az ő kezén maradt. A telken pedig fia, Nyerges János ült, vagyis a fiú teljesítette a jobbágyi szolgálatot. Hasonlóan történt a Zaz családban. Náluk 1554-ben és 1567-ben Zaaz Mihály volt a telektulajdonos. 1570-ben özvegye tekintélyes dézsmát fizetett, de az urbáriumban a fiút, ugyancsak Zaz Mihályt tüntették fel. A vagyont ilyen megosztása előnyös lehetett, mert alkalmazták fordítva is. Ilyenkor az özvegy anyja átvette a telket, de a szőlő után felnőtt fiú fizetett. Ezt tette Zeoch András özvegye és fia 1567-ben.

Hasonló esetek fordulhattak elő a továbbiakban is, alkalmas források híján azonban nem lehet őket tetten érni. Csak 1688-ból maradt fenn újra egyidejű dézsmajegyzék és urbárium. Akkor viszont vagyonomegosztásról már nincs szó. Ehelyett egyes özvegyek egyszerűen pusztán hagyják a telket, és csak a szőlőt művelik. Így Garay István házat mint „deserta”-t vették fel, özvegye azonban élt, mert bordézmát fizetett. A telket aztán az 1693-i urbárium szerint Garai István, nyilván a házaspár fia, újra művelni kezdte. Nincs adat az újra művelésről Sereséknél: náluk 1688-ban csak az derül ki, hogy özvegy Seres Gáspárné felszabadított telkét pusztán hagyta; csupán a szőlő után fizet bortizedet. 1704-ben Tott Istvánné hasonlóan járt el, de ő még az önálló létet is feladta: az ispotályban élt, és onnan fizetett valami borjáradékot. Két, ugyancsak 1704-ben az ispotályban élő asszonynak viszont talán szülője sem volt, mindenesetre nem fizettek. Szigyártó János és Fekete János özvegyei voltak, de néhai férjük 1/2–1/2 telkét pusztán hagyva vonultak be a szegényházba. A külsővárosi családfőknek ezidőben majdnem a fele gazdálkodott 1/2 telken; nyilvánvalóan biztos megélhetést nyújtottak. Inkább a szóban forgó özvegyek tehetetlensége, mint szegénységük okozhatta, hogy az ispotályba költöztek. De ha ekkora telkek özvegy örökösei nem folytatták a gazdálkodást, eljárásuk bizonyosan nem volt kivételes.

Jellegzetes lehetett viszont a kétféle viselkedésben megnyilvánuló különbség. Vagyis talán valamilyen külső körülmény változott meg a 16. század közepe és a 17. század vége között. Az okozhatta az özvegyeknek a telek átvételével szemben eltérő magatartását. Valószínűleg nem véletlen, hogy a telket nem vállaló özvegyek a 16. században még rendszerint a vagyonomegosztás céljával jártak el, és a telket a családból művelte valaki, míg a 17. század vége felé a telket egyszerűen pusztán hagyták.

5. A nem valóságos özvegyek ritkasága

A telket birtokló asszonyok túlnyomó többsége valóságos özvegy lehetett, holt a nem-valóságos özvegyeségre két út is vitt. Az egyik a vadházasságból adódott. A meglepő azonban az, hogy minden jel arra utal, mintha a törvénytelen kapcsolat nem lett volna szokás. Mert először is maga a „paráznaság”, a házasságon kívüli

szexuális viszony Sárospatakon lényegesen kevesebb volt, mint amennyit sok, erről a korról szóló írás általában feltételez.

A törvénytelen kapcsolatot annyira nem tekintették elfogadottnak, hogy 1586-ban Kőmives Pál a városi bíróság elé citálta Thiany Erzsébetet, amikor a lány törvénytelen gyermeke apjaként róla pletykált.²⁸ Ezen kívül hasonló esetek viszont nincsenek a városi jegyzőkönyvben, és az egyháziak 17. századi feljegyzései is rendkívül kevés törvénytelen gyerekről tudnak. A „fattyat vetett”, vagyis törvénytelen gyerek világrahozatala mint vád egyszer fordul elő Sárospatakon a református egyházlátogatási jegyzőkönyvek több évtizedes anyagában²⁹ a század közepén. De a törvénytelen gyerekek száma nem nőtt meg később sem. A római katolikus anyakönyvek a háborúkkal teljes 18. századi századfordulót is átfogják. Akkor már 1671 óta folyamatosan tartózkodott császári katonaság Patakon, vagy háborúk dúltak, törvénytelen gyereket mégis alig kereszteltek, és körülbelül negyven esztendő alatt egy „kitett” kislány került keresztvíz alá.³⁰ Pedig a római katolikus tanítás szerint minden gyermeket meg kellett keresztelni, mert üdvösségüket csak úgy biztosíthatták.

A paráznság vádját a házastárs ellen a válóperekben sem hangoztatták, pedig ilyen alapon könnyebb volt a válás, mint bámilyen más hivatkozással. Betegség, frigiditás vagy impotencia estén például a lelkészek rendszerint gyógyítást vagy együttes imádkozást ajánlottak – válás nélkül. Vagy Szócs Pált és feleségét, Perpecz Zsuzsát például egyre várakozással biztatták, pedig elhagyták egymást. Csupán kilenc év után, második kísérletre bontották fel a házasságukat.³¹ Szabo Jánosnak ezzel szemben csak be kellett bizonyítania, hogy felesége „nyilvánvaló parázna”, és elválasztották.³² Fejer Jánostól még ennyit sem kívántak. Csupán kerestetnie kellett tisztességtelen feleségét.³³

Ha a könnyű válást biztosító paráznságot mint vádat a válni kívánók nem használták gyakran egymással szemben, nyilván azért nem tették, mert nem volt rá okuk. És nagyon valószínűtlen, hogy a női családfők szabadosabban éltek volna, mint bárki más Sárospatakon.

A nem-valóságos özvegyi állapot másik formája nem volt törvénytelen. Ez úgy adódott, hogy az özvegy újból férjhez ment, de előző férje telkét és nevét is megtartotta. Ez sem lehetett azonban gyakori. Egyes, alig kihámozhatóan zavaros örökségi ügyek utalnak rá. Így valószínűleg Eotveos Györgyné és fia, Bereny Péter huzakodása egy műhely felett 1592–1593-ban.³⁴ Egyértelmű világossággal csak egy esetben derül ki, 1657-ben egy asszonynál, akit az Új utcában mint özvegy Thot Szaniszlónét írtak össze. A megjegyzéseknél viszont ez áll: „Drabant az fia, az mostoha apját is szabadságban tartja.” Eszerint az özvegyként szereplő asszonynak kétségtelenül volt férje, de nem azé volt a telek. Sajnos, semmi támpont nincs az ilyen

²⁸ Protoc. 1. 79.

²⁹ Proth. Zempl. 1/2. 132.

³⁰ Matricula 2. 61.

³¹ Proth. Zempl. 1/1. 225.; 255.

³² Uo. 278.

³³ Uo. 110. v.

³⁴ Protoc. 1. 100.; 106.

esetek gyakoriságának megállapításához. Minthogy azonban férjezett özvegy a dolgok természetes rendje szerint inkább kivétel, mint gyakran előforduló jelenség lehetett, a női családfők alatt élő famíliák elemzésénél ez a lehetőség a továbbiakban éppen úgy figyelmen kívül marad, ahogyan nem számoltam törvénytelen élettársak hasonlóan kivételes jelenlétével sem.

6. A női családfők sorsa

Legnagyobb szerepet a női családfők életében nyilvánvalóan a véletlen kapott. A szülők vagy a férj halála adta nők kezére a családfő státusát, és nem valószínű, hogy megtartották volna, ha megfelelő kérő jelentkezik. Véletlenül jutottak hozzá, és sokan csak átmenetileg fogadták el a társadalomban rendkívüli állapotot. Egyéni véleményüket erről a helyzetről természetesen nem lehet vizsgálni. A sorozatos házasságok gyakorisága alapján azonban önként adódik a következtetés, miszerint a lányságot vagy az özvegyiséget nem tekintették előnyösnek. Kevesen ragaszkodhattak hozzá a maguk akaratából.

Kérdés azonban, hogy valóban a véletlen illetve a szubjektív szándék irányította-e a női családfők sorsát a telek átvétele után. Bizonyos tények ugyanis nagyon határozottan e kézenfekvő feltevés ellen szólnak. A legfeltűnőbb közöttük az, hogy a női családfőknek az összes családfőhöz illetve a férfiakhoz viszonyított arányában egyértelmű szabályosságok mutatkoznak: a női családfők aránya a 17. század során lényegesen magasabb az előző időszakban számíthatónál, és a női családfők csoportjának változásai eltérnek a teljes családfő-együttest meghatározó alakulásoktól.

1. tábla
A családfők megoszlása nemük szerint
(1554–1704)

Felvétel éve	Női családfők		Férfi családfők		Együtt (100%)
	száma	aránya	száma	aránya	
1554	2	1,6%	125	98,4%	127
1567	17	9,4%	164	90,6%	181
1570	4	1,9%	203	98,1%	207
1631	42	12,8%	285	87,2%	327
1648	52	18,3%	232	81,7%	284
1657	52	16,6%	261	83,4%	313
1688	8	11,1%	64	88,8%	72
1704	23	18,5%	101	81,5%	124

Az 1. táblába foglalt adatok³⁵ világosan mutatják a női családfők arányának eltérését a 16. század, illetve a következő időszak között. 1554-től 1570-ig az összes külsővárosi családfő töredéke, néhány személy, legfeljebb 9,4% volt nő. Részesedésük többnyire messze 10% alatt maradt, csak a kiugróan magas számot mu-

³⁵ A tábla itt is, alább is a megfelelő évek urbáriumai alapján készült.

tató 1567-i évben közelítette meg a 10%-ot. A 17. század folyamán viszont inkább a 15% felett álló értékek jellemzők, a 10%-ot pedig a rendkívül alacsony értékeket mutató 1688. évben is felülmúlta a nők aránya.

Az abszolút számokkal kifejezhető változásokat tekintve más kép mutatkozik. Eszerint az összes családfő létszáma és a férfiaké is a 16. század során emelkedett. A változás újjáépített vagy egészen új városrészek betelepülésének volt a következménye. Így az 1567-i urbárium jelzi, hogy a Héccén, vagyis az 1526 utáni háborúkban elpusztult városrészen „újonnan épített házak” állnak. 1570-re pedig kiépült a Nova platea, magyarul Új utca, amelyről későbbi felvételek alapján lehet tudni, hogy a várostól északra húzódó házsorral, a Suburbium superior-ral vagy Felső hóstáttal párhuzamosan alakult ki. A későbbi összeírások rendszerint azzal együtt tüntették fel.

A 17. század viszont a családfők számának szempontjából két részre tagolódik, az 1631 és 1657 közötti, a 16. századinál lényegesen magasabb szinten stagnáló időszakra, majd a század végén illetve a századfordulón tapasztalható, nagy mértékű csökkenés idejére. A különbség az általános gazdasági fellendüléssel illetve a háborús pusztítással függ össze.

A század közepe ugyanis Sárospatak történetének egyik ellentmondásos időszaka volt. I. Rákóczi György rendkívül céltudatos birtokigazgatása súlyos szubjektív terhet jelentett, és Patak önkormányzati jogait is erősen korlátozta, de gazdasági téren mindent kihozott az itteni lehetőségekből. A fejedelem földesúri tevékenységének ilyen jellegét az uradalomról szóló valamennyi feldolgozás hangsúlyozza.³⁶

A századvégi hanyatlás egy 1672-ben volt tűzvész, majd az 1670-ben indult felkelések illetve elfojtásuk nyomán állandó háborúk hatását tükrözi. A felkelők beütése által okozott 1672-i tűzvészben a vártól délre eső teljes városrész, az Alsó hóstát elpusztult, de másutt is keletkeztek károk. Az 1670-es évektől folyamatos háborúk pedig főként a várat rombolták, nem hagyták azonban érintetlenül a külső városrészeket sem. A helyzetet jól jellemzi, hogy 1688-ban a Külsőváros 72 lakott telke mellett 63 pusztá telket írtak össze.

Az összes családfő számának ilyen világos okokból bekövetkezett változása mellett feltűnő, hogy – míg a férfiak csoportjának adatai pontosan követték – a női családfők aránya az alakulások fővonulatával nincsen párhuzamban. A 16. század során a női családfők száma és aránya nem emelkedett, csak 1567-ben mutatkozik egy kiugróan magas arány. Ez azonban részint az 1566–1567-i háborús eseményekkel lehet kapcsolatban vagy Soklyossy András deák prefektus gondosságával. Az ugyanis kizárt minden olyan tévedést, amilyen más években esetleg torzíthatta az összeírásokat.³⁷ De akár véletlen, akár gondos figyelem volt az 1567-i urbáriumban összeírt női családfők nagy száma mögött, arányuk így sem érte el a 17. századi értékeket. 1570-ben pedig ahelyett, hogy számuk a férfiakéhoz hasonlóan emelkedett volna, a női családfőknek az egész vizsgált időszak alatt legalacsonyabb aránya mutatkozott.

³⁶ Legalaposabban: *Makkai László*, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, Bevezetés.

³⁷ Soklyossy András deák, aki feltehetőleg a Siklós cleste utáni menekülőkkel együtt jött Patakra, már az 1554-i urbárium szerint itt lakott a Belsővárosban. A Perényiek provisorja volt, és Gábor halála után ő vett részt a család megbízásából a birtokok átadásában.

Nem jelentkezik aztán a férfiak, illetve az összes családfő számában megfigyelhető magas szintű stagnálás sem 1631 és 1657 között a női családfőknél. Ehelyett ebben – az I. Rákóczi György keménykezű igazgatásával jellemezhető – időszakban számuk elég jelentősen, mintegy 24%-kal nőtt; 42-ről 52-re emelkedett. És az összes családfőhöz viszonyított arányuk is gyarapodott, 12,8%-ról, 18,3 illetve 16,6%-ra. Ezt a 17. század közepi helyzetet az előzővel összehasonlítva pedig az látszik, hogy a nők előnyös arányváltozása túlszárnyalta a férfiakét. A férfiak 17. századi legmagasabb, 285 főnyi összlétszáma a 16. században legmagasabb 203 fő maximumnak csak nagyjából egyharmadával több, míg a női családfők legmagasabb 17. századi létszáma, az 52 fő, mintegy háromszorosa a 16. századi, 17 fő maximumnak.

Eltér aztán a 17. század végi hanyatlás mértéke is. A férfiak 1688-ban mutatkozó 64 fő összlétszáma az 1657-ben számlált férfi családfők 24,5%-a, míg a női családfőknél ugyanez az arány mindössze 15,3%. Vagyis a hanyatlás a nőket viszonylag erősebben érintette, mint a férfi családfőket vagy a családfőket általában. Ugyanez derül ki az 1688-i urbárium alapján megállapítható tényekből is.

2/a tábla
A telkek megoszlása férfi és női tulajdonosok szerint 1688-ban

	Lakott telkek		Pusztá telkek	
Férfi tulajdonos	64	88,9%	51	81%
Női tulajdonos	8	11,1%	12	19%
Összesen	72	100,0%	63	100%

2/b tábla
A telektulajdonosok megoszlása lakott és pusztá telkek szerint 1688-ban

	Férfi tulajdonos		Női tulajdonos	
Lakott telken	64	55,7%	8	40%
Pusztá telken	51	44,3%	12	60%
Összesen	115	100,0%	20	100%

Ezek a 2a–2b táblába foglalt adatok azt mutatják, hogy a női családfők aránya a telküket elhagyók között lényegesen magasabb volt, mint a lakott telkeken élőkénél: a lakott telkek tulajdonosai közül 11,1% volt nő, míg a pusztán hagyott telkek tulajdonosai közül 19%. És a férfiaknak 44,3%-a futott el a telkekről vagy halt meg; a nőknél ugyanez az arány 60%.

A számok tehát azt mutatják, hogy a 17. századra az előzőkhöz képest a női családfők szempontjából végbement valami igen határozott változás. Ez okozhatta nagy mértékben eltérő részesedésüket a családfői státusból. Továbbá arra lehet bizonyos mértékig következtetni, miszerint a változás talán kapcsolatban volt a földesúri birtokigazgatással. Esetleg befolyásolták más, külső körülmények, így a háború.

A számok mellett szólnak bizonyos tények is. Így azok, amelyek a telektől visszahúzódó nők 16. századi illetve 17. század végi magatartásáról feljebb már kiderültek: a 16. században rendszerint a vagyonomegosztás céljával nem vették át a férjtől örökölt telket, utóbb azért, mert egyszerűen nem voltak hajlandók a gazdálkodást folytatni rajta.

Eltérően viselkedtek azonban nemcsak azok, akik a telket visszautasították, de a telket vállaló asszonyok, azaz a valódi női családfők is. A 16. századi urbáriumok alapján még úgy tűnik, mintha menekültek volna az özvegyi állapottól, a 17. században viszont hosszú időn át maradtak özvegyek.

Az első benyomást az a tény kelti, hogy a 16. századból ismert 22 özvegy közül csak egyetlen, Chyzar Kristófné szerepel két urbáriumban is, 1567-ben és három évvel később. A többiek – és legtöbbször neve illetve telke azonosítható – ezek szerint az 1554 és 1567 közötti illetve az 1567 és 1570 közötti tizenhárom, illetve három év alatt eltűntek. A nők eltűnésének meghökkentő voltát jól érzékelteti példaként az a tény, hogy a két, nagyobb időközrel fennmaradt urbárium, az 1554-i és az 1567-i között a Felső hóstátban élő férfiak 34,6%-a személy szerint, tehát nem utódjában, megmaradt.

A 17. század során viszont sok özvegy női telektulajdonost írtak össze ismételten. Így – csak néhány példát és kétségtelenül azonosítható neveket vagy azonosítható telkek tulajdonosait említve – özvegy Szabó Tamásné, Turi Jánosné, Pathai Sámuelné, Sidó Imréné, Gerczeli Györgyné, Körösi Mihályné bírt telket 1648-ban és 1657-ben is, vagy például Dobozi Istvánné szerepel mind az 1657-i, mind az 1676-i urbáriumban. Valamennyien özvegyek, és kilenc illetve tizenkilenc év telt el felvételeik között.

A magyarázatot azonban nem az adja, amit első pillantásra gondolni lehetne, hogy tudniillik a 16. századi özvegyek hamarabb mentek volna férjhez, mint a későbbiek. Igaz, ha ilyen eltérés lenne, az adott források alapján nemigen lehetne kimutatni. Világosan e magyarázat ellen szól viszont néhány adat a 16. századi özvegyekkel kapcsolatban. A követhető esetekben ugyanis rendszerint azért tűntek ugyan el a telektulajdonosok közül, mert fiaik ültek helyükre a telken, és nem lehet tudni, hogy éltek-e tovább, vagy haláluk szabadította fel az örökséget. De egyes esetek adatai szerint vitathatatlanul éltek még, özvegyek is voltak, amikor megváltak a korábban bírt telektől.

Hangsúlyozni kell tehát, hogy ezekben az esetekben nem az történt, amit az özvegyek telektől visszahúzódásának lehetett nevezni, hanem férjük halála után átvették a telket, de továbbadták, mielőtt maguk is meghaltak volna. Több, a névazonosítás nehézségei miatt ilyen szempontból bizonytalan eset mellett egyértelműen világos özvegy Wayda Pálné sorsa. Ő 1567-ben még egy egész telek tulajdonosa volt, 1570-ben viszont már csak dézsmát fizetett. Élt tehát, de a férjétől örökölt telken az 1570-i urbárium szerint Péter kovács ült. Waydáné és a kovács összeköttetésére utaló adat nincs.

Ez az egyetlen bizonyos eset azonban valószínűleg nem gondolkodtatna el, ha analógiája nem fordult volna elő férfi családfőnél is. A meghökkentő azonban az, hogy – megint csak több, a névazonosítás nehézsége miatt vitatható eset mellett – egyszer kétségtelenül élő férfi telke ment tovább. Ez a sok Kowach család

közül annál történt, amely a Felső hóstát elején, a várhoz legközelebb lakott. 1554-ben Kowach Gergely ült az előkelő telken, de 1567-ben már Kowach Jakabot írták össze ugyanott. Az apa azonban még nem halt meg: ugyanitt, a Felső hóstát legelején szolgáltatatta be a dézsmát. 1570-ben aztán már az özvegy fizetett, és változatlanul Jakab ült a telken. Ennek az utóbbinak egyébként már 1567-ben is volt tekintélyes szőlője.

A női családfők sorsát kutató gondolatmenet végére ily módon egy férfi családfőről szóló adat került. A telket még saját életében továbbadó Kowach Gergely esete azonban valószínűleg fontos elem a nőkkel kapcsolatban sok szám és tény alapján kiderült probléma megoldásánál. Mert ha a telket életükben nemcsak nők adták tovább, hanem férfiak is jártak így el, akkor valamilyen általánosan érvényesülő ok lehetett az eljárás mögött. Mivel a családfői státus a telektulajdonból következett, ez az eset talán segít megmagyarázni mind a női családfők arányeltolódását a 16. és a 17. század között, mind azokat a sajátos eltéréseket, amelyek az összes családfő együttesén belül vagy a férfiakhoz képest a nők csoportjának változásait jellemezték.

7. A telek sorsa

A telek és a női családfők sorsának alakulásában Sárospatakon mutatkozik bizonyos hasonlóság.

A legfeltűnőbb analógia az, hogy a telek sorsa is lényegesen megváltozott a 16. század és a 17. század között. Különbség viszont: a változás tartalmát a teleknél pontosan meg lehet határozni. A telkek státusát, a telek és az utána járó szolgáltatás kapcsolatát, valamint a telekbirtoklás mikéntjét érintette.

A telekhez nem kötött szolgáltatásokról, így a legfontosabbról, a terményjáradékról, az alábbiakban tehát nem lesz szó. Minthogy a terményjáradékot – a gabonánál – csak a telken kívüli termésből számították, a szőlő pedig csupán kivételes esetben – mint kertszőlő – tartozott a telekhez, de rendszerint hangsúlyozottan nem volt annak a része, indokolatlan lenne a telekkel összefüggésben tárgyalni.

A telek státusát illetően a kiindulás az, hogy az 1554 és 1570 közötti időszak során a külsővárosi telkek túlnyomó többsége jobbágytelek volt. Kivételt kezdettől az iskola fundusa jelentett, mert az az egyházi épületegyüttes, mely helyet adott neki, katolikusán sem számíthatott jobbágyteleknek. Továbbá Kopácsi István prédikátor háza a Felső hóstát végén kapott királyi jóváhagyással megerősített mentességet Perényi Gábortól 1561-ben.³⁸ A többi telek úrbéres és szolgálattal terhelt jellege mindhárom 16. századi urbáriumból világosan kiderül. Az 1554-iben ott áll a nevek mögött a „Job[agio]”, a „Job[agio] medius” vagy az „Ing[uilinus]” megjegyzés. 1567-ben „sessiones”-t írnak össze, majd a telektulajdonosok felsorolása után közlik, hogy egy-egy sessiot mennyi census, vagyis pénzben fizetendő jobbágyi szolgáltatás terhel. Összesen 4 személy neve után írják azt, „liber” vagy „exemtus”. Mentességük jellegét pedig a három évvel későbbi urbárium világítja meg. Akkor, 1570-ben, „coloni”-ként tüntetik fel a telektulajdonosokat, és egyes személyeket

³⁸ OL E 148 NRA 295/41.

külön írnak össze, de róluk is rögzítik, hogy néhányuk nem fizet censust, azonban „a várhoz” szolgál, más részük nem szolgál, viszont censust ad.³⁹ Ilyenek lehettek az 1567-i liberek vagy exemptusok is. Csupán egyetlen személyt, bizonyos Barany Illést írnak 1570-ben úgy össze, mint aki „nec solvit, nec servit”.

A 17. századra ezzel szemben a telkek bizonyos hányada mind a census, mind a kétkezi munka vagy más szolgálat alól felszabadult. Az 1648-i urbárium szerint a 284 lakott telek közül 17 volt ilyen, az 1657-ben összeírt 313 lakott telekből 16-ot nem terheltek sem pénzbeli, sem bármilyen munkaszolgáltatás, az 1688-ban összeírt 72 lakott telekből 12 volt ilyen, az 1704-i 124 lakott telekből pedig 17 volt mentes a telek után járó szolgáltatások alól. A felszabadított telkek száma tehát a 17. század közepe után nem nőtt, de arányuk a század végére nagyjából megduplázódott. [Ld. 3. tábla]

A szolgáltatások terhe alatt maradt telkek után sem úgy adóztak azonban a 17. században, ahogyan 1554 és 1570 között. A 16. századi viszonyokat ebből a szempontból abban lehet összefoglalni, hogy az általánosan érvényes teher, a census, telekarányos volt: az országos szokásnak megfelelően fizettek a pataki jobbágyságok is 1/1 telek után 1 forintot, 1/2 telek után 50 dénárt és a 16. században még inquilinus-nak nevezett 1/4 telkesek adtak 25 dénárt. A kétkezi munka viszont, jóllehet az irodalom úgy tárgyalja ezt az időszakot, mint a földesúri allodiális termelés nagy támadásának korát a jobbágyság ellen, Sárospatakon gyakorlatilag elenyésző.

Az 1554-i urbárium nem is említ szolgálatot, és nyilván azért, mert nem kellett teljesíteni. Nem tüntettek ugyanis fel senkit úgy, mint akinek nem kell szolgálnia. És a várnegyed mentességét is abban határozták meg, hogy a censust nem kell fizetniük. 1567-ben viszont már valóban van robot. A külsővárosi lakosoknak 18 holdat kellett felszántaniuk, aratni vagy betakarítani a gabonát viszont kifejezetten nem tartoztak. A 18 holdnyi szántást nyilván nem Perényi Péter vezette ugyan be, ahogyan állítják, hiszen az 1554-i urbáriumban még nem volt róla szó, de 1567-ben kétségtelenül létezett ez a teher. Létezett aztán egy új szőlő művelési munkáinak negyedrésze is, valamint egy, három ember munkáját igénylő szőlő gondozása. A nagyobbik szőlőről az 1567–1568-i uradalmi számadásból derül ki, hogy 10 hordó bort termelt.⁴⁰

A szántásból és a szőlőművelésből összeálló robotmennyiség a korábbi állapothoz, a teljes szolgálatmentességhez képest természetesen igen sok, és érzelmileg nagy terhet jelenthetett, reálisan nézve viszont egészen más a helyzet. Mert a 18 hold felszántása összesen 18 napi igásmunkát kívánt,⁴¹ és ezt – a szolgálatmenteseket leszámítva – 1567-ben 174 telektulajdonos családjának kellett teljesítenie. Igásállata pedig sokaknak lehetett, a kortársak szerint csak a koldusok éltek jószágnélkül.⁴² A szőlők közül pedig az egyik 3 ember munkáját igényelte. A másik vi-

³⁹ Egyik csoportjuk nevei után ez áll: Perényi alatt „non solverunt, sed onera ad arcem... (olvashatatlan)”. A másik csoport után: „Iste census quidque solverunt et alios, reditus, tantummodo quod in medium civitatis ut alii cives non servierunt.”

⁴⁰ *Détshy Mihály*. A sárospataki vár kertjei és szőlői. Agrártörténeti Szemle 1973. 75.

⁴¹ *Maksay Ferenc*. Urbáriumok. XVI–XVII. század. Budapest 1959. 838.

⁴² A Szepesi Kamara ilyen értelmű véleményét idézi Veress Éva 1966-i tanulmánya 345.

szonylagos terjedelméről azt lehet megállapítani, hogy – az egyidejű dézsmajegyzék szerint – ilyen, 10 hordó bort adó szőlője – vagy nagyobb – a külsővárosiak közül 76 személynek volt; sokuknak a sokszorosai.⁴³ Így Kowachy Anton például két szőlőjében termelt körülbelül 61 hordó bor után adott járadékot ugyanekkor. Patiki szemmel nézve tehát a 10 hordót termő szőlő nem különösen nagy, és ennek is csak a negyedét kellett szolgálatban művelni. A 174 robotoló telektulajdonosra elosztva ennyi munka gyakorlatilag nem jelentett terhet. Az 1570-i urbárium aztán egyáltalán nem szól szolgálatról. Mivel azonban szolgálatmentes személyeket felüntettek, kellett kétkezi munkakötelezettségnek lennie. Talán azért nem írták le, mert természetesnek tekintették, hogy az előzőleg volt szolgálat megmaradt.

A 17. századra végbement változás – a telekhez kötött szolgáltatásokat tekintve – nem érintette a censust. Csak az történt, hogy a telkek aprózódása miatt a korábban ismerteknél kisebb fizetési egység is keletkezett. 1/8-os volt a legkisebb összeírt telek, és ezt 12,5 dénár census terhelte. A telekarányos fizetés tehát megmaradt. Az összeg viszont jelképpé vált. Igaz, már a 16. században sem képviselt sokat; 1 forintot körülbelül 1 heti szőlőnap számmal lehetett megkeresni.⁴⁴ A 17. századi értéke szerint aztán az 1 forint, illetve töredékei voltaképpen csak szimbolizálták a censust fizető telkek úrbéres jellegét. Egyes urbáriumok nem tüntetik fel.

A 16. századinál összehasonlíthatatlanul súlyosabb teherré vált viszont a kétkezi munka. Abszolút mértékét már nem lehet olyan hozzávetőleges biztonsággal sem megállapítani, ahogyan a korábbiakat tekintve lehetett, mert a 17. századi urbáriumok nem határozzák meg világosan a művelendő területek nagyságát. Rendkívül ritkán derül ki az is, hogy egy-egy iparos mennyi vagy milyen munkával szolgál. Egyértelmű csupán az előzőnél lényegesen több munkakötelezettség létezése, valamint az, hogy a 16. századinál lényegesen több munkát rendkívül aránytalanul osztották el a telkek között. A szolgálat mértéke tökéletesen elszakadt a telek méretétől.

1648-ban például 1/8 telekről szolgált gyalogszerrel Kadas János, ugyanekkora telekről iparosmunkát teljesített Kőfaragó Márton és Nyerges Pál, várbeli katonaként szolgált Uyfalusi András, valamint Forgacz Márton és 4 marhával járt 1/8 telekről robotolni Laboda Miklós. 1/2 telken élt viszont egy „gutaütett” asszony, aki nyilván nem szolgált, a szomszédjából, ugyancsak 1/2 telekről 2 ökrös igazrobotot teljesített Hegedüs Gergely, mesterségével szolgált Miklós kovács, és a kerülők tizedese volt Homonnay Gergely. 1657-ben 1/1 telkes volt két bányatulajdonos a Felső hóstáton, ők malomkövel tartoztak földesúri adóba. Nem messze tőlük élt ugyancsak 1/1 telken Eötvös Tamásné, akiről feljegyezték, hogy „ritkán” szolgál. De ugyanekkora helyről fizetett Kolosvári Gáspár igen magasnak számító 50 forint taksát. Végül, és ez talán a leginkább feltűnő, lehetett bármekkora méretű úrbéres – tehát censust fizető – telken élni minden szolgálat vagy a szolgálat pénzbeni megváltása nélkül is. Az ilyen személyekről néha feljegyezték, hogy „nyo-

⁴³ Az 1688-i sárospataki dézsmajegyzék adata alapján számoltam. A szerint 1 hordó körülbelül 3,4 tinna.

⁴⁴ N. Kiss István. A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja 33.

morult”, esetleg „öreg” vagy valamilyen testi fogyatékoságát jelezték, mint a már említett, gutaütött asszonynál. Voltak azonban olyan személyek is, akiknél nem derül ki a szolgálatmentesség oka.⁴⁵

A 17. századra tehát, miközben a kétkezi munka vált alapvetővé a telket terhelő szolgáltatások között, megszűnt a terhek telekarányos jellege. A telekméretet rendszerint számba vették, a jelképesnek tekinthető censusban ki is fejezték, de a telek mérete egyáltalán nem befolyásolta a semmi és a több ökrös szántás között ingadozó szolgálat mértékét.

Első pillantásra mindennek következtében úgy tűnik, mintha a szolgálat és a telek kapcsolata megszűnt volna, holott éppen az ellenkezője történt: A 16. században még a telektulajdonos személye határozta meg a szolgáltatást, míg a 17. században a telek státusa tette ugyanezt. Nagyon világosan kifejezi az eltérést az, hogy a 16. századi szolgálatmentességet a telektulajdonos személyére vonatkozóan a „liber” vagy „exemtus”, vagyis hímnemű meghatározások jelölték, a 17. században viszont a nőnemű „sessio” vagy „domus” szóra utalóan az „exemta”, illetve „libera” változatot használták az urbáriumokban.

Olyan természetű változás azonban nem következett be, hogy az exemta vagy libera telkek kikerültek volna a földesúri joghatóság alól. Mert a földesúr saját akaratából csak mentességet adhatott, de a telek jogállását nem változtathatta meg.⁴⁶ Királyi megerősítéssel nemesi birtokká tett telkek Patakon viszont a 17. század legvégéig rendkívül ritkán voltak a Belsővároson kívül. Kapácsi István prédikátor már említett kuriális telkéből az ispotály lett,⁴⁷ és nagyon kétséges, hogy sok más telekre királyi statutiót hirdettek volna ki, mert az urbáriumok ilyenekről nem tudnak, illetve – ha a tulajdonos állítja is –, vitatják néhány telek kuriális jellegét. Bizonyosan uralkodói jóváhagyással lett viszont nemesi birtok egy itteni exemta telek 1689-ben. Scherer Mihály eperjesi nemes kereskedő és felesége, Srajfogel Rozina vette meg Baxa István felkelés miatt elkobzott javait egy évvel korábban a Szepesi kamarától,⁴⁸ és 1689. szeptember 10-én történt a beiktatás.⁴⁹ A királyi adománnyal megerősített javak közé tartozott egy korábban exemta telek is a Felső hóstát legelején. Ezen túl aztán 1704-ig nem lett több külsővárosi telekből nemesi birtok.

A változás a szolgálatot tekintve tehát abban mutatkozott, hogy míg a 16. század során minden telektulajdonosnak teljesítenie kellett valamilyen szolgáltatást, mert jobbágy volt, a 17. században – társadalmi hovatartozásuktól függetlenül – azok tartoztak szolgálattal, akik nem a földesúri szolgáltatások alól felszabadított telken éltek.

⁴⁵ A pataki adatok alapján nem látszik indokoltnak a telektulajdonosokat a telekméret szerint felmért statisztika, mert ez nem jellemzi az anyagi helyzetet. Az urbáriumokból ismételten kiderül, hogy magához a telekhez igen kevés szántó tartozik. A szántóföldek a telken kívüli állományhoz tartoznak.

⁴⁶ A szabad telkek státusa a szabad szőlőkéhez volt hasonló. Vö. Péter Katalin, *Szabad és dézs-más szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. Agrártörténeti Szemle 1964. 170. skk.*

⁴⁷ A házat Kopácsi vejétől, Czeglédi Ferenc prédikátortól váltotta vissza Dobó Ferenc, és hagyta ispotálylnak. D. F. végrendelete: *Radvánszky Béla*, Magyar családélet és háztartás a XVI. és a XVII. században. III. Budapest 1879. 203.

⁴⁸ OL E 148. NRA 1155/70.

⁴⁹ Protoc. I. 364.

A 16. századi összefüggés, miszerint a telektulajdonosok azért szolgáltak, mert jobbágyok voltak, nem igényel magyarázatot vagy bizonyítást. Így tudja valamennyi, a jobbágmunkáról szóló kézikönyv. Csak a 17. századi viszonyokra utalóan hangsúlyozandó, hogy a 16. századi jobbágytelken élők között nem voltak nemesek, a liberek, exemtusok, libertinusok pedig – ahogy feljebb már kiderült – csak a jobbágyi szolgáltatás egyik formája alól kaptak mentességet. Vagy nem fizettek censust, de szolgáltak, vagy nem végeztek kétkezi munkát illetve más szolgálatot, de censust adtak. A 16. századból ismert liberek, exemtusok és libertinusok között egyetlen kivétel volt ilyen szempontból, a már említett Barany Illés, aki mind a szolgálat, mind a census alól szabadságot kapott. Nála sem jelezték azonban, hogy nemes lett volna. Valószínűleg a vármegyedből költözött ki, és ottani teljes immunitását sikerült idővel a Külsővárosban is elfogadtatnia. Az 1554-i urbárium szerint ugyanis még élt a privilegizált Belsővárosban bizonyos Baranyay István, de 1567-ben már nem szerepel. Feltűnt viszont ugyanakkor az Alsó hóstát egy 1/1 telkén Baranyay Illés, talán az előző Baranyay fia, és őt írhatták össze 1570-ben már Barany Illésként.⁵⁰ Barany-Baranyaynak 1567-ben még semmilyen mentességét nem jelezték. Szabadsága Perényi Gábor halálakor tehát még nem volt érvényben. Úgy látszik, csak a birtok átvétele után egy ideig Patakon működő kincstári tisztviselőktől kapta meg.

A 17. századi Külsőváros viszont tele volt ilyen, Barany Illés jellegű telektulajdonosokkal. Az 1631-i urbárium szerint összeírt 327 lakott telekről 25 telektulajdonos nem adott semmilyen szolgáltatást. Rajtuk kívül nem szolgált még néhány egyházi személy. Mivel azonban csak a telektulajdonosok társadalmi státusát jelzik következetesen ebben az urbáriumban, a telkeket viszont ritkán határozzák meg, csupán azt lehet megállapítani, hogy a mentesek közül 11 személy volt nemes, a többi 14 jobbágyi állapotú.

A szolgálatnak a telek státusához kötött jellege ily módon először az 1648-i urbáriumból világos. Akkor 284 lakott telket írtak össze, és 17 ilyen telekről nem kellett semmilyen szolgáltatást, sem censust, sem kétkezi munkát vagy más szolgálatot teljesíteni. A 17 szabad telek tulajdonosai közül 7 személy nemes volt, a többi 10 jobbágyi állapotú. A szolgáltatás alól mentességet tehát nem a társadalmi hovatartozás szerint lehetett kapni. A telek státusának meghatározó jellegét mutatja, hogy a 267, szolgáltatással terhelt lakott telek tulajdonosai közül 10 nemes személy robotolt, szolgált mesterségével, katonáskodott vagy adó fejében bányát művelt, 4 nemes pedig taksán váltotta meg a szolgálatot. Emellett pedig mind a 14 szolgáltatással terhelt telken élő nemes személy fizette a telek méretének megfelelő censust.

A 3. tábla mutatja, hogy ez a szabályosság következetes: valamennyi felvétel szerint a telek státusa, és nem a telektulajdonos személye határozta meg a szolgáltatást: A minden jobbágyi teher alól mentes, szabad telkek tulajdonosai többségükben jobbágyok. Csupán a háborús pusztítást egyébként is tükröző 1688-i év látszik kivételesnek. A szolgáltatással tartozó telkeken pedig mindig éltek censust fizető és

⁵⁰ Az ilyen, az utolsó szótagot érintő névváltozatok gyakoriak. Például Babochi Mihály és Babochi Mátvás apja Babocsaj György, Protoc. 1. 76. Az Illés keresztnév viszont ritka.

3. tábla

A szabad telkek és a szolgált telkek megoszlása jobbági és nemesi tulajdonosok között
(1648–1704)

felvétel éve	Szabad telkek					Szolgáltatást adó telkek					Összes telkek		
	jobbági tulajdonos arányuk	nemesi tulajdonos arányuk	100%	jobbági tulajdonos arányuk	nemesi tulajdonos arányuk	100%	szabad	szolgáltató	100%				
1648	10	58,8%	7	41,2%	17	253	94,8%	14	5,2%	267	6,0%	94,0%	284
1657	10	62,5%	6	37,5%	16	295	99,3%	2	0,7%	297	5,1%	94,9%	313
1688	1	8,3%	11	91,7%	12	56	93,3%	4	6,7%	60	16,7%	83,3%	72
1704	11	64,7%	6	35,3%	17	82	76,6%	25	23,4%	107	13,7%	86,3%	124

a szolgálat különböző formáival terhelt vagy a kétkezi munkát pénzen megváltó nemesek. Arányuk erősen ingadozik; talán az is befolyásolta, hogy – mivel földesúri szolgáltatás szempontjából a nemesi állapot nem számított – nem tüntették fel mindig következetesen. Az irodalom úgy szokta ugyan tárgyalni a birtokon élő nemesek helyzetét, mintha földesúri szolgáltatásokkal nem tartoztak volna és lehet, hogy az ország egyes vidékein vagy egyes uradalmakban az a tétel érvényes. A 16. századra áll Sárospatakon is; nemesek akkor csak a privilegizált Belsővárosban éltek. A 17. század során azonban állandóan éltek úrbéres telkeken censust fizető és robotoló nemesek. A jelenlétüket bizonyító számok mögött ilyen esetek bújnak meg: 1631-ben Job Gáspár „két lóval szert jár, nemes ember”, fivére, Job István „gyalogszeres... nemes ember”. Vagy 1648-ban özvegy Szabo Mártonné „nobilis, szert jár, bányája is van”; Sziggártó Mihály „nobilis, mesterségével szolgál”; Szabo Tamás „nobilis, gyalogszeres”.

A 3. táblába a taksával kapcsolatos adatok nem kerültek bele, de tény, hogy ezek szerint Patakon a taksás nemességnek az irodalomban gyakran alkalmazott megkülönböztetése nem indokolt. Nem képeztek ugyanis sajátos társadalmi csoportot. A földesúri terhek szempontjából náluk előnyösebb helyzetben voltak, és egy kategóriát alkottak a szabad telken élő jobbágyok és az ugyanott élő nemesek. A taksás nemesekkel azonos csoportba estek viszont a taksás jobbágyok, akik éppen úgy taksát és censust fizettek, mint ők. 1657-ben például 1 taksás nemes mellett 3 taksás jobbágy volt a Külsővárosban. Az 1704-i urbárium szerint 12 taksás nemes mellett 18 taksás jobbágy élt.

A nemesek társadalmi helyzetét pedig – a birtokon kívül – megint csak a telkek, de nem a telkeknek a földesúr által meghatározott státusa, hanem úrbéres illetve nemesi jogállása döntötte el. A „nemesi udvartelken élőket”⁵¹ megkülönböztették meg következetesen azoktól, akik „az urak földjén, azoknak és azok elődeinek jó-

⁵¹ 1609. 62. tc. 5. §.

téteményeiből és adományából birtokolnak”.⁵² Egy ízben ugyan mintha becsúszott volna a földesúr akaratából fennálló különbség elismerése, mert – egyszeri érvénnyel – azokra a nemesekre vetettek ki adót, akik „a földesuraknak a régi megszokott gyakorlatnál fogva jobbágyi szolgáltatásokat teljesítenek”.⁵³ Ezekről azonban nem a földesúr által szabaddá tett telkek tulajdonosait különböztette meg ugyanez a törvény, hanem a „nemesi udvartelken” élőket. Vagyis a jelzett, egyszeri adózás nyilvánvalóan általában az úrbéres telkeken élőket érintette.

Ezeket, az úrbéres telkeken élőket tekintették a kortársak egy kategóriának. A „más telkén élő nemes” elnevezést is alkalmazták rájuk. És a megyék egyik főtelevé a 17. század közepe tájt az volt, hogy kivonják őket az úriszék illetékessége alól. Az 1646–1647-i országgyűlésen sikerült végre ilyen értelmű törvényt elfogadtatniuk.⁵⁴ Valóságosan azonban aligha érvényesült a rendelkezés mindenütt. Patakon bizonyosan nem tartották meg. A kuruc felkelésekkel kapcsolatban derült ki az 1680-as években: a Hegyalján nemcsak az úrbéres telken élő nemesek vagyonának elkobzása okoz zavart, mert a telekre a Kamarával szemben a földesurak tartanak igényt, de a felkelés ügyében felállított bíróságok működése is sérti a földesurak velük szemben gyakorolt jogait. Maguknak igénylik az úrbéres telken élő nemesekkel szemben a jogszolgáltatást. „Ratione fundi rustici” szokás ugyanis ezen a hegyaljai vidéken – írják az elkobzást foganatosító biztosok –, hogy az úrbéres telken élő nemesek „a nemesi előjog sérelmével, a nemtelenekhez hasonlóan tartoznak a földesúr előtt törvényt állni”.⁵⁵

A telek sorsának alakulásában végül a harmadik mozzanat, a birtoklás mikéntjének változása, röviden összefoglalva, kétféle tendencia megjelenését jelenti. Az egyik az, hogy míg a 16. századi összeírások szerint 1–1 személynek Patakon belül csak 1–1 telke volt, a 17. század során már nagyon sok tulajdonos kezén halmozódott fel több telke. A másik tendencia ezzel homlokegyenest ellenkezik, és abban nyilvánul meg, hogy míg a 16. században egyetlen külsővárosi telkeknek sem volt több tulajdonosa, a 17. században több tulajdonos 1–1 teleknél előfordulhatott. Ilyenkor több személy teljesített azonos telke után esetleg többféle szolgáltatást.

Az a megszorítás, miszerint az 1 tulajdonos = 1 telke összefüggés csak Sárospatakon belül volt érvényes, azért kívánczik ide, mert a külsővárosiak másutt volt telektulajdonosokról szóló adat nem került elő, de a belsővárosi vagy várnegyedbeli lakosoknak bizonyosan voltak már a 16. században is más településeken telkeik. A legfeltűnőbb ilyen szempontból az a várkapitány, aki az 1570-i urbárium szerint előzőleg Regécen szolgált, de már az 1554-i pataki urbáriumban is szerepelt. Az itteni összeírások Gallus literatus, Gallus magyar, Magyargál néven tartják számon. 1567-ben pedig, amikor bizonyosan Sárospatakon volt várkapitány, egy kistoronyai telke felett vitatkozott a kincstári tisztviselővel az ottani urbárium szerint. Gallus Nagy, aliter Magyar néven állította, hogy kistoronyai házáat Perényi Gábor uralkodói jóváhagyással szabadította fel.⁵⁶

⁵² 1638. 2. tc.

⁵³ 1608. koronázás után 14. tc. 4. §. illetve 3. §.

⁵⁴ 1647. 22. tc.

⁵⁵ OL E 197. Rákóczi-Trautson 18. cs. 2. f.

⁵⁶ OL E 156. U et C. 40/35–1557. Kistoronya.

A belsővárosiak halmozódó telektulajdonát pedig azért kell a Külsőváros viszonyai elemzésével kapcsolatban számba venni, mert a többszörös birtoklás itt minden valószínűség szerint egyes belsővárosiak telekvásárlásai nyomán kezdődött. Mindig is a vár körül élő főember szolgáltnak van sok telkük a Külsővárosban. A legtöbbet talán Klobusiczky Ferenc szedte össze, aki a várnegyedben is 2 telken lakott, az Alsó hóstátban pedig összesen 5 telken volt majorja és kertje az 1704-i urbárium szerint. Ez azonban csak az, amit Patakon és telkekben szerzett, mert az ő idején már több megyében birtokos volt ez a Rákócziak mellett felemelkedett família.

Több telke volt azonban már az 1632-i urbárium- kimutatás szerint is főember szolgálk mellett egyszerű külsővárosi nemeseknek. Így Duskás Ferenc három pusztát bírt a sajátja mellett az Alsó hóstátban, és ugyanilyen körülmények között élt nem messze tőle Lenkey Mártonné. A század utolsó harmadára lett aztán gyakori a több – vagyis az ilyen esetekben rendszerint 2 – telek birtoklása jobbágyi állapotú lakosoknál is. Az 1704-i urbárium sorra-rendre írja össze az ilyen személyeket. Szabo Istvánról például egy Felső hóstáti pusztát telekkel kapcsolatban kiderül: „maga Kispatakon lakik, ezt is usualja”. Tott Lukács özvegyéről ugyancsak egy Felső hóstáti teleknél jegyezték be: „Kis utcán lakik, onnét gyalogszerrel szolgál”. Lovas Gergely „más házban lakik”. Az Új utcában egymás mellett három telektulajdonosról is kiderül, hogy más utcákban laktak.

A többszörös telektulajdonosok azonban csak az után a telek után fizettek vagy szolgáltak, ahol a lakásuk volt. A másik helyen ezt a tényt az urbáriumok azzal jelzik, hogy a tulajdonos nevén, de mint pusztát veszik fel a telket, és a census rovatát is üresen hagyják. Census – szolgálat nélkül – ezeket a nem-lakóhely telkeket csak akkor terheli, ha valamely részüket, rendszerint a pincét, a tulajdonos vagy bérlő használja, és a telek úrbéres jellegű. Minthogy tehát a census rovata rendszerint üresen maradt, az urbáriumok gondosan rögzítik a telkek jogállását. A formula: „a sessio paraszt” illetve „a sessio exemta”.

Ugyanúgy összírták olyan személyek telkeit is, akik más településre költöztek, vagy elházasodtak Patakról. Így 1704-ben özvegy Rajczi Miklósnénak volt egy 1/2 pusztát telke a Felső hóstát elején. A megjegyzés szerint: „maga Kassán lakik, a sessio paraszt, senki nem usualja a teleket”, és a census rovata üres. Az 1676-i urbárium szerint még itt élt Rajczy Miklós, aki Borsiban volt udvarbíró, és fizette a pataki telek méretének megfelelő censust. Nem messze ettől írtak össze 1704-ben egy 1/4 telket Gombkötő András özvegye nevén, aki „Szerencsen lakik, az sessio paraszt, senki nem usualja”, a census rovata is üres. 1676-ban még ugyanitt Gombkötő András bányatulajdonos élt 2 fiával, és szabályosan fizetett. Dobozi István, aki az egyik régi nagy pataki famíliához tartozott, az 1704-i urbárium szerint 1/1 pusztát telket bírt ugyancsak a Felső hóstátban. A megjegyzés szerint: „nemes ember, Debrecenben lakik, a sessio paraszt, az pincéit zálogul bírja Dusicza György”. A telek korábbi sorsát nem lehet világosan követni.

Mivel a többletként bírt telkek után rendszerint nem fizettek, szolgálat pedig nem terhelte őket, némely urbáriumban nem is szerepelnek. Így hiányoznak az 1631-iből, holott az 1632-i kimutatás – nem a névsorban ugyan, de szövegben – tud róluk. Három urbárium azonban valószínűleg többé-kevésbé pontosan feltüntette a többlettelkeket is.

4. tábla
A többleteltek megoszlása tulajdonosuk lakóhelye szerint
(1676–1704)

Felvétel éve	Másutt élő tulajdonosok telke a Külsővárosban	Külvárosi tulajdonosok többlet telke Patakon belül	A többlet telkek aránya	Az összes telek
1676	61	21	19,8%	414
1693	19	21	12,0%	332
1704	16	21	14,1%	262

A 4. táblába foglalt adatoknál az összes telek számának apadó jellegét az okozza, hogy mind több telekre került egyházi vagy világi középület, földesúri vendégfogadó vagy kocsmá, főember szolgálk kertje vagy majorja. Az ilyen telkek értelemszerűen kimaradnak a 4. tábla 100% rovatából, azok viszont, amelyek azért álltak pusztán, mert a tulajdonosuk utód nélkül halt meg illetve a felvétel idején ismeretlen helyen tartózkodott, benne vannak a 100%-ban.

A másutt élők 1676-i magas számát bizonyosan a hadiesemények okozták: Patakot az 1670-es évben sokszor érték a felkelők támadásai, úgyhogy az itteniek közül sokan átmenetileg elmenekültek. A századfordulón viszont éppen a pataki helyzet viszonylag nyugodalmasabb volt; talán hozzá is szoktak a háborúhoz. Még így is igen magasnak tűnnek azonban a többlet-telkek 12% és 19,8% között változó arányai. Ezek szerint legalacsonyabb kimutatásuk értelmében is nagyjából minden huszonötödik telket azért nem használtak ki, mert tulajdonosa valamilyen okból úgy látta jónak.

Meghökkenő ezzel szemben a birtoklás mikéntjét érintő másik tendencia. Az, melynek következtében a 17. század során egy-egy teleknek több tulajdonosa is lehetett, akik az egyetlen telek után többféle szolgáltatást teljesítettek. Így 1631-ben egy Új utcai 1/4 telket birtokolt Vas Pál, aki 4 ökörrrel járt szert, Vati Gergely gyalogszeres, valamint Kovacs György kerülő, ő hivatalával szolgált. 1648-ban, ugyancsak az Új utcában 1/8 telken együtt volt tulajdonos Varga György 1 fiával, Toot Gergely pedig 3 fiúval. Varga György mesterségével szolgált, Toot 2 marhával járt szolgálatra. Ugyanabban az évben egy 1/1 telket együtt birtokolt Hegedüs Mihály és özvegy Palhazi Antalné; a férfinak fiai voltak, és jószágokkal gazdálkodott, az asszonynál nem tűntettek fel semmit. Hegedüs az ökreivel robotolt, Palhazinéről csak azt írták, hogy özvegy. 1657-ben Pál Istvánné és Halas Simon volt közös tulajdonosa az Alsó hóstáton egy 1/4 teleknek. Az asszony a Patakon kimért földesúri bor kocsmárosaként szolgált, a férfi a gyalmos halászok szolgálatait teljesítette. 1693-ban egy 1/2 telken az Új utcában Monos Szücs György, Szokolyi Mihályné 2 fiával és Barkai Mihályné 1 fiúval volt tulajdonos. Az első tulajdonos bányát művelt, és szücsmesterséggel is szolgált, a második gyalogszeres szolgáltatást adott, ugyanezt tette a harmadik is. Ugyancsak ebben az esztendőben egy 1/1 telken birtokolt Fonyi István, valamint Somogyi István. Fonyi gyalogszeres jobbágy volt, Somogyi nemes, és taksát fizetett. 1693-ban jegyezték fel a legsajátosabb esetet is:

egy kiscsalád tagjai voltak egy telken együtt tulajdonosok, és többszörösen szolgáltak az egyetlen telek után. Dusicza Istvánné és fia, Dusicza György élt így 1/1 telken a Felső hóstátban; az urbárium szerint mindketten szolgáltak gyalogszerrel.

Egy telken több tulajdonos nem volt azonban gyakori; nem érdemes róluk táblázatot készíteni. Maga a jelenség azonban kétségtelenül létezett. 1/1 telket éppen úgy bírhattak többen, és szolgálhattak utána többszörösen, ahogy 1/8 telekről is került többszörös szolgálat behajtásra. A jelenség egyelőre megmagyarázhatatlannak tűnik. Mert a több tulajdonos egy telken jelenség létrejöhetett esetleg bonyolult öröklődési esetekből. A sok kihasználatlan és a tulajdonosok alaratából szolgálat nélkül maradt telekre tekintettel azonban érthetetlen, hogy egyes telkek után miért kellett viszont több szolgálatot is teljesíteni.

A telekbirtoklás mikéntjében a 17. század során végbement alakulások tehát ellentétes eredményre vezettek, mégis ugyanazt fejezik ki. Megmutatják, hogy a telek birtoklásának a 16. században még egyszerű képlete szinte áttekinthetetlenül bonyolulttá vált. Az 1 telek = 1 tulajdonos összefüggést egymás mellett érvényesen váltotta fel az 1 telek = több tulajdonos és a több telek = 1 tulajdonos ellentmondás.

Mindent összevetve azt lehet megállapítani, hogy a 16. század és a 17. század között a telekkel kapcsolatban minden megváltozott. E változással együtt pedig átalakult az egész pataki társadalom. A Külsőváros, vagyis a voltaképpeni oppidum, jobbágyok egyértelműen függő közösségéből rendkívül színes összetételű, a földesúrhoz a legkülönbözőbb szálakon kötődő emberek együttesévé vált. Egy 16. században élt sárospataki aligha találta volna fel magát a 17. századi viszonyok között. Még Perpet Lőrincnek is lettek volna nehézségei, pedig saját telkén vártak volna rá a tennivalók; körülbelül hatodik generációs utódját 1704-ben ugyanannak az egész teleknek a tulajdonosaként írták össze az Alsó hóstát legelején, ahol ő 1554-ben gazdálkodott.

A Perpet-telek helye tehát megmaradt, és pontosan nyomon lehet követni – a tulajdonosok változása ellenére – még nagyon sok telket az összeírásokban. A formális azonosság azonban nem indokolja azt, hogy a tartalmi változások figyelmen kívül maradjanak. A 16. század és a 17. század jelenségeit nem szabad azonos lényeg hordozóinak tekinteni vagy összekeverni.

Nem szabad a női családfőket tekintve sem zsonglörködni a 16. századi, illetve a 17. századi adatokkal.

8. A női családfők a 16. században

A 16. század itt felettébb laza értelemben alkalmazott fogalom. Mert a forrásként használt összeírások 16. századiak ugyan, de semmi nem jogosít fel arra, hogy az elemzésük nyomán keletkezett eredményeket az egész 16. századra általánosítsuk. Korábbi időkől azonban nincsenek megfelelő, rendszeres értesülést nyújtó források, ahogyan megvan az 1570 után következő hiátusuk is. Vagyis nem ismerjük sem a 16. század közepi viszonyoknak a középkor után valamikor nyilván megvolt előzményeit, sem az 1631 után vizsgálható állapotokhoz vezető ugyancsak nyilván

megvolt átmenetet. Ezeken a hátrányos forrásadottságokon azonban nem lehetett segíteni.

Az 1554 és 1570 közötti összeírásokból a pataki Külsővárosban mindössze 22 női családfő ismert. Telkük méretén és néhányuk szőlőjének termésén túl azonban nincsenek az életkörülményeikről közvetlen adatok. A telekméret pedig már a 16. században sem tájékoztat az anyagi helyzetről. A szepesi Kamara 1572-ben állapította meg: „gyakran fordul elő, és sok helyen lehet látni, hogy a kisebb telkű jobbagyok az épületek, a jószág és a termés, valamint a többi lehetőség dolgában megelőzik az egésztelkeseket.”⁵⁷

Az urbáriumokban szereplő női családfőkön kívül azonban bizonyosan még többet is említenek más források. Azokból viszont rendszerint nem derül ki, hogy a különböző ügyekben eljáró nők önálló egzisztenciák-e, vagy valakinek a famíliájában élnek. Egyetlen kétségtelen kivétel van, özvegy Kadas Mihályné, aki 1596-ban jegyeztette be végrendelete egy részét a városi könyvbe. A hagyaték természete nem hagy kétséget afelől, hogy Kadasné családfő volt.⁵⁸ Igen tekintélyes vagyorról, két épületcsoportról, továbbá a piacon álló üzletről, szántókról, szőlőkről, nagy értékű készpénzről végrendelkezett.

Kadas Mihályné azonban a Belsővárosban élt, Sárospatak előkelőségeinek negyedében, úgyhogy vagyoni viszonyait a külsővárosiak szempontjából nem lehet jellemzőnek tekinteni. Csak a férfiakhoz viszonyított státusa látszik tipikusnak. E tekintetben ugyanis a vármegyed és a Külsőváros között valószínűleg nem volt lényeges különbség. A női családfők arányainak alakulása hasonló: a 16. század során kevés női családfő élt a Belsővárosban is. Arányuk 10% alatt maradt. A 17. századiaknál ezzel szemben lényegesen több volt a belsővárosi női családfő; arányuk végig jóval 20% felett mozgott.⁵⁹ Éppen úgy jelentősen emelkedett, mint a Külsővárosban.

A nagyon kevés 16. századi női családfőre lehet tehát jellemző Kadasné gazdálkodási módja. Ennek lényege abban volt, hogy a férjétől örökölt színvonalon vitte tovább a család gazdaságát. A megőrzött színvonalra utal az asszony tulajdonában lévő igen sok, 900 forintnyi készpénz. Feltehetőleg nem tartotta volna meg a családi gazdaság csökkentése árán. Továbbá nem szól a végrendelet zálogban levő javakról, holott a zálogolás gyakori volt, és bizonyosan alkalmazta volna Kadasné is, ha szüksége van rá, vagy a nagy vagyonegyüttes működését nem tudja megszervezni. Ahelyett azonban, hogy a férjétől örökölt javakból leadott volna, ő tartott a kezén szántókat bizonyos Toth Illéstől.

Hasonlóan pontos közvetlen értesülés a férj után megőrzött gazdasági színvonalról külsővárosi női családfőknél nincs. Egynél viszont esetleg még a vagyongyarapítására is lehet következtetni. Éppen annál a Chyszar Kristófnénál fordulhatott elő, akiről már volt szó mint egyetlen olyan 16. századi özvegyről, aki két urbáriumban is szerepelt, vagyis viszonylag hosszan működött a Külsővárosban mint női

⁵⁷ Latinul idézi Veress Éva 1966. 345.

⁵⁸ Protoc. I. 120.

⁵⁹ A belsővárosi női családfőnek az összes ottani családfőhöz viszonyított aránya: 1554–9,4%; 1567–12,7%; 1631–34,9%; 1657–19%; 1693–27,6%? 1704–35,2%.

családfő. A vagyon esetleges gyarapítására nála az utal, hogy férje az 1554-i urbárium szerint még inquilinus, a későbbi fogalmak szerint 1/4 telkes volt a Felső hóstátban, míg őt mindkét felvétele alkalmával 1/2 telkesként írták ugyanott össze. A telek mérete pedig nem fejezett ugyan ki vagyoni állapotot, de a telket megduplázni feltehetőleg csak az tudta, vagy az tartotta érdemesnek, aki anyagilag is jelentősen gyarapodott. Igaz, lehet, hogy ezt még Chyszar Kristóf tette 1554 után valamikor. Chyszarné azonban arra feltétlenül példa, hogy az özvegy női családfők a férj halála után rendszerint nem szegényedtek el. Ilyen értelemben értékelhető a 16. századból ismert egyetlen „szegény” esete is. 1554-ben írták össze mint Alsó hóstáti inquilinust, és akkor jegyezték a neve mellé: „pauper”. Nem nő volt azonban, hanem egy Warga Balázs nevű férfi.

Közvetlen, de szétszórt adatoknál világosabban bizonyítja a női családfők teljes értékű gazdálkodását a 16. században viszont mindaz, ami a telkek akkori sorsáról kiderült. Vagyis az a tény, hogy az 1554 és 1570 közötti urbáriumok tanúsága szerint a földesúri függés egyszerű és világos képlete mindenkiel szemben érvényes volt. Különleges szolgáltatásokkal lehetett bizonyos mentességet szerezni, de a 17. században már a legkülönbözőbb okokból szolgáltatmentes személyek vagy telkek akkor még nem léteztek. A teljes értékű gazdaságot mindenkinek fenn kellett tartania. Erre utal az is, hogy három urbáriumban egyetlen „szegény” telektulajdonost írtak össze, és ezt tanúsítja Kowachy Gergely esete, aki a telket még életében fiának engedte át. Erről a női telektulajdonosok sorsának elbeszélése végén volt szó, mert úgy tűnt, segít megmagyarázni a női családfők igen nagy mértékű arányeltolódását a 16. század és a 17. század között: több, más jelenséggel együtt azt a magyarázatot nyújtja, miszerint a telkeken csak olyanok ültek, vagy csak olyanokat tűrték meg rajtuk, akik teljes értékű szolgáltatást tudtak nyújtani.

A többi, ilyen értelemben magyarázó jelenség volt például az, hogy a telektől egyes özvegyek visszavonultak, vagyis nem vállalták rajta a férjtől örökölt gazdálkodást. Aztán – Kowachyhoz hasonlóan – nők is adtak tovább még életükben telkeket. Vagy ilyen a lányok teljes hiánya a telektulajdonosok között.

A 16. századi női családfők tehát nem szegényedtek el, mert eleve csak akkor ültek a telekre, ha sikeres gazdálkodásuk reménye megvolt. Lányok 16. századi önálló gazdálkodása ily módon, hiába örökölték a fiúkkal azonos jogon, gyakorlatilag kizárt. Ez azonban nem feltétlenül hátrányos megkülönböztetés, hiszen a kortársak a férfiakat is csak nősen fogadták el teljes értékű jobbágyoknak. A pataki férfi családfők 16. századi állapotairól nem került elő adat, de tény, hogy az egész magyar történelemben a jobbágyok szempontjából legszigorúbb törvény, az 1514-i is csak nős jobbágyokra vetett ki kötelezettségeket.⁶⁰

Sok özvegy nő sem vállalta a feladatot ilyen értelemben érthetően, hiszen náluk a házastárs éppen úgy hiányzott, mint a lányoknál vagy a nőtlen férfiaknál. Valószínűleg sokkal több özvegy húzódtott vissza a telektől, mint amennyit a 16. századi vagyonomegosztásokkal kapcsolatban ki lehetett deríteni. Azok rendkívül előnyös forrásadottságú esetek voltak, és valószínűleg csak azokat jelzik, amelyekben egyes nők mintegy önként mondtak le a családfő szerepéről, hiszen szülőjük megmaradt,

⁶⁰ 1514. 15. tc.

és fiukkal együtt éltek – ugyanonnan fizették a dézsmát, ahol a fiú lakott. Megfelelő források hiányában azonban kideríthetetlen azoknak az özvegyeknek a száma, akik esetleg a telekkel együtt a szőlőről is lemondtak. Ebben az esetben ugyanis teljesen kiestek az uradalmi összeírások által számba vett népességből, létezésükről tehát nem lehet tudni. Ugyanilyen okból nem lehet kideríteni azoknak az özvegyeknek a számát sem, akiket fiuk vagy talán a földesúr szorított ki a gazdálkodás lehetőségéből, úgyhogy a családfő szerepével nem is tehettek kísérletet. A telket még saját életükben továbbadóknál aztán éppen így nem tudhatni, mennyire jártak el önként, illetve mekkora volt rajtuk a környezet nyomása a családfő státus átadása körül. Az esetleg kis szőlőcskén vegetáló volt női családfők képét azonban a dézsmajegyzékek nem rögzítették. Azt viszont nem tudjuk, hányan éltek a fiuknak vagy vejüknek továbbadott gazdaságban.

A 16. századi női családfők helyzetét tehát voltaképpen az határozta meg, hogy sok nő lemondott erről a szerepről, illetve kiszorították belőle. Így jött létre a női családfőknek az a rendkívül kis létszámú csoportja, amelynek tagjai – legalábbis addig, amíg ezt a szerepet betöltötték – a gazdálkodás terén lényegében a férfi családfőkkel azonos teljesítményt nyújtottak. A férfi családfőkéhez hasonló színvonalon tudták a gazdaságokat fenntartani. Az élettárs hiányából adódó hátrány azonban feltétlenül terhelte őket, hiszen egy sor munkát – a nemükből természetesen adódó alacsonyabba fizikai teljesítőképességük miatt – bizonyosan nem tudtak maguk elvégezni. Vagyis a 16. századi női családfők a férfi családfőkével azonos teljesítményt kevesebb fizikai munka, de lényegesen több szervezés árán nyújtották. Talán még azt is fel lehet tételezni, hogy bizonyos gazdasági színvonal felett csak rendkívül tehetséges nők voltak alkalmasok a családfő szerepére.

Nyilvánvalóan nem volt azonban családfőnek alkalmas minden férfi sem. A nőtelenek ilyen értelmű és a 16. században általános érvényű kirekesztéséről már volt szó. A válogatás más eseteit azonban férfiaknál a forrásadottságok miatt nem lehet tetten érni. Mert soha nem derül ki például az, hogy egy-egy telektulajdonos feltehetőleg több fia vagy veje közül milyen alapon választanak örököszt a telekbirtoklásra, vagy egyes fiúk miért ülnek apjuktól külön telekre, mások viszont miért maradnak a családi telken. Így például külön telkeken laktak a Konya család tagjai az Alsó hóstátban mindhárom 16. századi urbárium szerint. A Nylasok viszont mind az 1567-i, mind az 1570-i összeírások szerint többen laktak a Héce egy telkén. Vagy Batthyány Mihály, akinek 1567-ben még csak szőlője volt, az 1570-re kiépült Új utcában telket szerzett, míg mások megmaradtak telek nélkülinek. Történt aztán olyan is, mint a két Beolcheos Jánosnál, akik közül – az 1567-i és az 1570-i urbáriumok összevetése mutatja –, az apa költözött el, és a fiú maradt az eredeti telken. A férfiak tehát a legkülönbözőbb formákban váltak telektulajdonossá, vagyis családfővé. De az is világos, hogy nem valamennyien jutottak ehhez a szerephez.

A férfiak létéből végeredményben a 16. század során nem következett mintegy természetesen a családfői állapot. A telkek sorsának áttekintése alapján adódó tanulság rájuk is érvényes: azok lettek telektulajdonosok, illetve azok maradhattak meg ebben az állapotban, akik a földesúr szempontjából teljes értékű szolgáltatást tudtak nyújtani. Ilyen értelemben a 16. századi női családfők nem egyszerűen a fér-

fiakkal azonos teljesítményt nyújtottak, de a férfiak között is az általános felett állók színvonalának feleltek meg.

Ennél, a 16. században igen szűk és valószínűleg különleges képességű női együttesnél voltaképpen nem meglepő, hogy az élettárs hiányát nem pótolták vadházasságból származó kapcsolatokkal. A házassági erkölcs terén azonban másoknál sem látszik eltérés a 16. század és a 17. század között. Ez talán meglepő, talán magyarázatra is szorul, de bizonyosan a női családfők famíliáira tereli a figyelmet. Ezek nyilván nagyobbak voltak, mint az azonos gazdasági színvonalon álló férfiak alatt, mert náluk egy férfi munkaerő eredetileg hiányzott, amit feltétlenül pótolniuk kellett. A pótlás mikéntjére azonban csak egyetlen biztos 16. századi adat van, özvegy Zeoch Andrásné és fia esete. A vagyonmegosztásokkal kapcsolatban már volt szó róluk, mert a telek az anya nevében volt az 1567-i urbárium szerint, dézsmát viszont András nevű fia fizetett. Úgy tűnik tehát, Zeochné háztartásában a fiú pótolta az apa kiesett munkaerőjét. Más női családfőknél nem lehet megállapítani, hogy kikkel éltek egy telken.

A telektulajdonosokkal a telken együtt élő famíliáról azonban férfi családfőknél sem kerül elő a 16. századi Külsővárosban sok közvetlen adat. A közvetett értesülések vagy következtetésekre alapot nyújtó tények pedig ellentmondásosak. Egyes adatok nagy együtt élő famíliákra, mások kis létszámúakra utalnak. Így végeredményben csak feltételezni lehet azt, hogy az egy telken együtt élő famíliák női illetve férfi családfők alatt a lényegüket tekintve hasonlóak voltak. Vagyis mind férfiak, mind nők famíliáiban éppen úgy éltek családtagok, mint idegenek egy telken.

Más a helyzet a több telket átfogó familia-együtteseknél. Ilyenek elég sűrűn fordulnak elő a 16. századi Külsővárosban. Az a jellemzőjük, hogy egyes egységeik egymáshoz közeli, de rendszerint nem egymás melletti telkeken élnek, és szőlőket is egymáshoz közel birtokolnak. A névazonosítás bizonytalansága miatt ma már csak akkor ismerhetők fel, ha egy nevet viselő személyek tartoztak össze. Még e mellett a nehézség mellett is kitűnik azonban, hogy bonyolult szerkezetű famíliákban a női és a férfi családfők szerepe azonos volt.

Több Kowachy vagy Kowach is élt például 1554-ben a Felső hóstátnak a várhoz legközelebb eső részén külön telkeken, elég laza elhelyezkedés szerint. Akkor még nem látszott közöttük semmi kapcsolat, de 1567-re három özvegy Kowachné egy telekre költözött; együtt fizették a dézsmát is, de a telek özvegy Kowachy Tamásné nevében állt. Talán a Kowachyak telkei közé ékeltek más családokból beházasodott sógornők voltak. Talán nem is rokonok; csak azért kaptak egy nevet, mert kovácmesterséget folytató nagy együtteshez tartoztak. Kétségtelenül bizonyítják azonban a Felső hóstát elején élő Kowachyak összekötését 1567 körül. Bizonyítják továbbá azt, hogy a bonyolult, nagy családgyüttesek elemei állhattak női családfő alatt, és női családfő is játszhatta – itt Kowachy Tamásné – özvegyek oltalmazójának szerepét. Hasonló volt a Barbelyok famíliája, ugyancsak a Felső hóstát elején. 1554-ben még csak Barbely Istvánnak volt itt 1/2 telke. 1567-re ezt már özvegye vette át, de mellette vagy tőle nem messze, ugyancsak 1/2 telken élt Barbely Lőrinc, valamivel távolabb pedig Barbely Balázs gazdálkodott. Ez a família aztán idővel felemelkedett: 1631-ben, topográfiailag nagyjából ugyanitt élt Barbely Gergelyné 1/2 telken. „Nemes asszony”-ként írták össze. A Perpet família viszont,

amelyet egészen 1704-ig lehet követni, soha nem törekedett egymáshoz közel, vagy nem maradtak együtt. Különböző Perpet férfi családfők és 1567-ben Perpet Imre özvegye éltek rendszerint többen, de egymástól távoli telkeken.

A gazdálkodásról szóló adatok tehát egyenlőséget tükröznek a női családfők és a férfiak között hasonló szerepben. A társadalmi emelkedés útja azonban ezek előtt a rendkívüli és valószínűleg többségükben különlegesen tehetséges nők előtt sem nyílt meg.

A 16. századi sok exemptus, liber, libertinus személy mellett nem voltak exempta, libera vagy libertina asszonyok. A magyarázat közvetlenül abban van, hogy a mentességet a lakosok többségére érvényes terhek egy része alól különleges szolgáltatásokért lehetett kapni. Így 1567-ben a Perényiek itáliai építész, Alessandro de Vedano volt Alexander lapicida néven szabad a Felső hóstátnban.⁶¹ Mellette még három kőművest és az úr síposát írták össze a liber vagy exemptus megjegyzéssel. 1570-ben már lényegesen több libertinusnak nevezett személy volt, de a foglalkozásuk – sok deák kivételével – nem mindig derül ki. Többük neve mégis felvilágosít. Néhány Kovacz, Ötvös, Nyró, aztán Fazokas, Lakatgyarto, Asztalgyarto, Hegedüs és hasonló nevek utalnak arra, hogy valamilyen különleges szolgáltatást nyújtottak a többiek jobbágyi szolgálata helyett. És úgy tűnik, hangsúlyozni kell azt, miszerint személyes adottságaik bizonyosan nagy szerepet játszottak. Hasonló, foglalkozást jelentő nevet ugyanis nemcsak ezek a kiváltságoltak viseltek, még a különleges foglalkozásra utaló Paysgyarto név is előfordult a közönséges szolgálattal terhelt személyek között. Nyilván azért nem különböztették meg ezeket az utóbbiakat, mert – bár folytattak iparos tevékenységet –, a földesúrnak nem volt érdemes őket az általános jobbágyterhek alól mentesítenie.

A közvetlen magyarázat tehát a libertinák nemlétére abban van, hogy nem tudtak olyan különleges szolgáltatást nyújtani, amilyennel egyes férfiak mentességet szereztek. Minthogy pedig sok férfi családfő élt velük azonos, mentesség nélküli helyzetben, a hátrány mintha nem is női mivoltukkal függene össze. A lényeg azonban az volt, hogy a nők előtt a különleges szolgáltatásnak a lehetősége sem nyílt meg. Deákság és 16. századi jobbágyasszonyok összefüggésében ez a tény nem igényel magyarázatot. De nem bizonyítandó az iparos tevékenységek szempontjából sem. Patakon ugyan a 16. századból nincs rá adat, de bizonyos foglalkozásokban 16. századi asszonyok folytatták néhai férjük iparát, ők maguk iparossá azonban nem váltak. Legénnyel vagy segéddel dolgoztatva személyes érdemeket nem szerezhettek. Feltűnő viszont, hogy míg férfiak kaptak mentességet a földesúrnak közvetlenül tett szolgálatra tekintettel, nőknél ez nem fordult elő. „Az úr síposa” például az 1567-i urbárium szerint exemptus volt, de nincs olyan asszony, aki libertina lett volna azért, mert valaha a várban dajkáskodott vagy az úrnő bizalmas cselédjeként szolgált. Úgy látszik, nőknek fenntartott különleges szolgáltatásokkal nem lehetett a jobbágytság tömegéből kiemelkedni.

A 16. századi női családfők vizsgálata tehát azt mutatja, hogy Sárospatak jobbágytársadalmában volt néhány kiváló nő, aki saját nemének többi tagjához képest

⁶¹ OL E 148. NRA 295/41: magister Sadrinus lapicida de Patakh kapott Perényi Gábortól mentességet 1655-ben.

különleges helyzetbe került, illetve különösen nehéz szerepet vállalt. Az élet bizonyos területein a férfiak között is az általános felett állók színvonalán teljesítettek. A nők általánosan hátrányos állapotából a kitörés azonban még nekik sem sikerülhetett.

9. A női családfők a 17. században

A 17. század első pillantásra a női családfők kínkeserves korának látszik. Mindjárt az első fennmaradt urbáriumból, az 1631-iből kiderül, hogy a női családfőknek több mint a fele, 42 személyből 23 – telke méretétől függetlenül – „rostálással” vagy „rostálkodással” szolgál. Nyilván nem volt olyan vagyoniuk vagy munkaerőjük, ami után szabályos szolgálatot lehetett volna rájuk kivetni. Ugyanilyen munkakötelezettséget, vagyis az aratásnál végzett egyszerű teendőt nem róttak egyetlen férfitra sem, úgyhogy a rostálással való szerjárásról szóló adatok azt a következtetést sugallják, mintha a kortársak a női családfők teljesítőképességét eleve nagyon alacsonyra minősítették volna. Az 1648-i urbárium aztán azt sejteti, mintha a női családfők nagy többségének özvegyi állapotából származtatták volna munkájuk értéktelenségét. Az 1648-i urbárium használja ugyanis – a pataki összeírások közül elsőként – az „özvegyszer” fogalmat. Özveggy Bekesi Mátyásnéról a Felső hóstátban írják: „Özvegyszert jár”, és ugyanez áll a hozzá közel lakó Kövesdi Zobo Mihályné neve után is. Az 1657-i urbáriumban még világosabb. Aszerint például özveggy Körösi Mihályné „nyomorult, néha szolgál özvegyszerbe”.

Anyagi helyzetüket tekintve pedig, akár jelzik az összeírások, hogy a női családfők többsége özvegyszert jár, akár csupán özvegyi állapotukat tüntetik fel, mindenképpen világos, hogy többségük a legszegényebbek közé tartozik. Statisztikai átlagaik is messze a férfiakéi alatt maradnak minden közelítés szerint. Az összeírások alapján átlagosan kevesebb fiú él velük, mint férfi családfőkkel; kevesebb az ökrük, a lovuk, a tehenük. Talán csak a telekméretnél nincs ez a szabályosság. Értetődően, hiszen a telek mérete sem a szolgálattal, sem a vagyoni állapottal nem volt összefüggésben.

A női családfőkről készített statisztikákat azonban nem közlöm. Részint azért maradnak el, mert ezek összeállítása során támadtak a forrásadottságokkal kapcsolatban már előadott megfontolások. Részint viszont az a statisztikák elhagyásának oka, hogy a női családfők legfontosabb jellegzetességeit elfedik. Az átlagok mögött nemcsak özveggy Szokolai Mihályné gyalogszeres jobbágyasszony elképesztően sok, 5 fia tűnne például el, holott az 1704-i urbárium világosan leírja ezt a kiáltóan szokatlan esetet. De eltűnnének a női családfők között fennálló óriási eltérések is. Az átlagokból viszont olyan női családfő képe keletkeznék, amilyen a valóságban soha nem létezett. Mert a 17. századi női családfőknél az a legfeltűnőbb, hogy nagyon nagy mértékben különböztek egymástól.

A 17. századi női családfők nagy része kétségtelenül szegény volt. Az összeírásokban megfogható adatok szerint azonban szegény volt a társadalom többsége is. 1648-ban például, az összeírások alapján legnagyobb prosperitású évben, mindössze 77 személynél, vagyis a külsővárosiak 27%-ánál tüntettek fel egyáltalán jószágot, esetleg néhány disznót. És 51 telektulajdonos folytatott valamilyen iparos

tevékenységet. A két csoport részben egybeesett ugyan, de még ha ettől a tényről eltekintünk is, az urbárium alapján a 284 telektulajdonos több mint felének vagyónáról nincs adat. Nyilván nem valamennyien voltak tényleg szegények, de ismeretlen arányú tekintélyes részükről ez az állapot feltételezhető.

A nőknél feltehető, egyébként ugyancsak ismeretlen arányú szegénység viszont valószínűleg a férfiakénál mégiscsak nagyobb. Az a tény vezet erre a következtetésre, hogy sok női családfő nem tudta a gazdálkodást a férjéről, esetleg a szülőktől örökölt színvonalon fenntartani. Jámbor Pálnak például az 1631-i urbárium szerint még volt 2 lova; feleségénél 1648-ban nem írtak össze semmit. Vadász Ambrus ugyancsak 1631-ben 2 ökrrel gazdálkodott, de 1648-ban már az ő felesége is jószág nélkül élt. A sokat emlegetett Perpetek közül egy 1631-ben összeírt Lőrinc családjában még nagyobb hanyatlás következett be. Neki 6 ökre volt, feleségének 1648-ban egy sem. És itt nem lehet valamilyen, a jószágtól eltekintő összeírási szempont az ok, mert ezek az özvegyek szolgáltak, tehát feltűntették volna, ha jószáguk van, mert azzal kellett volna robotolniuk.

A férjtől örökölt színvonal hanyatlását nem mindig lehet kimutatni, hiszen igen nagy időközökből maradtak fenn összeírások. Talán az is előfordult, hogy a lecsúszás még a férj életében következett be, jöllehet az 1631 utáni, gazdasági szempontból gyarapodó időszakban vannak férjüknél szegényebb özvegyek sorozatosan. Egyesek viszont megőrizték a színvonalat a hanyatlás, illetve a háborúval teli viszonyok között is.

Szócs Imréné például 1676-ban, amikor nemcsak sok női családfő, de nem kevés férfi is átmenetileg elmenekült, itt maradt a Felső hóstátban 2 fiával, szőlőivel és a kőbányával, amit azonban feltehetőleg a férje vett, bár 1657-ben még nem volt Szócs Imre nevén. Vagy 1688-ban, amikor Patakon majdnem annyi volt a pusztá, mint a lakott telek, Solymosj Mihály özvegye éppen olyan, szőlőből és telekből álló gazdaságot tartott fenn, mint a férje az 1676-i összeírás szerint. Ilyen példák mellett nem meglepőek az olyan esetek, amelyekben nyugodt körülmények között tartották fenn özvegyek az örökölt gazdaság színvonalát. Dobozi Istvánné ilyen, akinek a férjénél 1648-ban az Új utcában 4 ökröt és 2 tehenet írtak össze, ő pedig kilenc esztendővel később 4 ökröt és 1 tehenet tartott a gazdaságban. 1660-ban viszont utólag beírták a megjegyzéseknél: „marhás, 6 ökre”. Eszerint Dobozi özvegyen nem hanyatlani hagyta, hanem egyenesen gyarapította a családi gazdaságot.

Gazdaságot gyarapító özvegyek azonban voltak többen is. Hegedüs Mihály özvegye például a Héccén. A férjről már volt szó mint 1648-ban Palhazinéval együttes telektulajdonosról. Akkor 2 ökre, 2 tehene és 1 disznaja volt. Özvegyénél 1657-ben 4 ökröt, 1 lovat és 1 disznót írtak össze. Majd Hegedüsne neve mellé is bejegyezték három évvel később: „6 ökre”. Bodnár Mihályné az Új utcában egyenesen új életet kezdett özvegyen. 1648-ban férje még csak gyalogszeres jobbágy volt; az asszony 1657-ben már kocsmárosként szolgál, és 2 ökre, valamint 2 lova van.

A színvonal fenntartása szempontjából bizonyos fajta vagyonok örökösei előnyösebb helyzetben voltak a többiekénél. Így feltűnően sok bányatulajdonos özvegye művelteti tovább a kőbányát. Szabo Mihályné 1631-ben, Nagy Jánosné és Pathai Jánosné 1648-ban, Balogh Jánosné 1657-ben és újra csak Nagy Jánosné, majd később is többen maradtak bányatulajdonosok férjük halála után. Ugyanígy előnyös

volt műhelyt örökölni; sok özvegy férje halála után is fenntartotta az ipart. Többjük lakatosműhelyt tartott fenn, mint Turi Lakatos Jánosné 1648-ban és 1657-ben. De még kovácsok özvegyeiről is kiderül időnként, hogy kovácsmesterséggel teljesítenek szolgálatot. Végül a kocsmárosság kifejezetten női foglalkozásnak látszik. A kocsmárosok között vannak gyakran lányok és özvegyességüket hosszan megőrző asszonyok. Náluk azonban az valószínű, hogy néhai férjüktől függetlenül folytatták ezt a foglalkozást. Ugyanígy férjüktől függetlenül voltak önálló egzisztenciák a bábaasszonyok. Összeírás sajnos csak egynek, bizonyos Posztosnének a nevét tartotta fenn 1631-ből. Az Új utcában szolgált ezzel a különleges foglalkozással. Bába azonban nyilván volt több is, mert a hasonlóan tekinthető férfifoglalkozást, a borbélyaságot is csak akkor szokták az urbáriumok feltüntetni, ha szolgálatnak számít.

Férjüktől függetlenül vállalkozó és nem egyszerűen az örökölt gazdaságot fenntartó, esetleg gyarapító asszonyokat lehet azonban a nem kifejezetten női foglalkozást üzöknél is találni. Az önállósággal 1704-ben próbálkozó, de végül nem nagyon sikeres Asztalos Zsuzskáról már ismételtelen volt szó. Vele együtt, az 1704-i évben jelent meg két „jövendő özvegyasszony” a Felső hóstáiban, és egy harmadik özvegy azért kapott kedvezményt, mert „még fel nem állította egészen a házát”.

Az ilyen eseteket a kutatóknak sok összeírás átböngészésével, nevek és telkek nehézkes azonosításával kell kiderítenie, maguk a kortársak azonban naponta találkoztak gazdag vagy tehetős, sok férfi gazdaságánál vagy műhelyénél nagyobb üzemeket fenntartó özvegyasszonyokkal. Nyilvánvalóan tudták, hogy az özvegyi állapot és a szegénység nem feltétlenül jár együtt. Nem minősíthették az özvegyek teljesítőképességét eleve alacsonyabbra, és egyesek munkájának értéktelenségét nem özvegyi állapotukból eredeztették. Az összeírások sugallta következtetés vagy az, amit első látásra sejtettek, a valóságos tények próbája előtt nem áll meg: A sok szegény özvegyasszony számára biztosított, nyilvánvalóan a férfiak kötelezettségénél enyhébb szolgálat egyszerűen a gyengébb teljesítőképesség tudomásulvételéből következett. Nem kellett elviselhetetlen szolgálatot adniuk, mint ahogyan férfiak sem kényszerültek igásrobotra, ha nem volt jószáguk, és nem kellett kovácsmesterséggel szolgálniuk azoknak, akik nem rendelkeztek kovácsműhellyel. Végül sok férfit is megkíméltek a szolgálattól. Egyetlen, jó gazdasági színvonalú évben, 1657-ben 7 férfiről jegyezték fel, hogy „nyomorult”, „öreg ember”, „koldul”, „nyomorék”, „beteg”, tehát nem szolgál. A tehetős női családfők pedig – özvegyi állapotuktól függetlenül – nem özvegyszerbe jártak, hanem éppen úgy lehetőségeik szerint szolgáltak, vagy pénzen váltották meg a munkát, mint a férfiak. A szabad telken élők is a férfiakhoz hasonlóan voltak mentesek.

Az adatok együttese szerint tehát a 17. század a női családfők számára nem volt kínkeserveesebb korszak, mint bárkinek, aki akkor élt. Inkább azért volt annyi szegény női családfő, mert semmi nem tartotta vissza a nőket a családfői szerep vállalásától, és nem kényszerültek feladni, ha erejüket meghaladta. A 16. században még megvolt természetes társadalmi szűrő már nem működött; egyszerűen az a nő lett családfő, aki telket örökölt.

Ennek a változásnak a létrejöttében a földesúri gazdaságpolitika feltehetőleg nagy szerepet kapott. Az egyenlőtlen teljesítőképességet tudomásul véve maga számolta fel a 16. századi kiválasztás mércéjét. Bizonyos szempontból még azt is le-

hetne állítani, hogy utat nyitott a nők tevékenysége előtt. Más közelítés szerint az urak a munkaerő katasztrofális arányú csökkenéséhez alkalmazkodtak.⁶² Néhány jelenséget a pataki Külsővárosban ugyanis nem lehet másként magyarázni, mint a telek elfoglalásánál előzőleg gyakorlatilag mellőzött nők alkalmassá tételére irányuló törekvés eredményét. A speciális, nincstelen nőkre szabott robot bevezetése mellett ilyen az a feltűnő tény, hogy az egy kenyéren élelt itt csak női családfelek gazdaságaiban túrték. Vagyis: míg sok telekről több tulajdonos is teljesített szolgáltatást, egyes női tulajdonosok helyett házas fiuk vagy vejük szolgált.

Bármilyen törekvés vagy változás állt azonban a sok női családfelek megjelenése mögött a 17. században, egységes csoport nem jött létre a női családfelekből. Kiváltak közülük azok, akik mind az élettárs hiányából, mind a nemükre jellemző alacsonyabb fizikai teljesítőképességéből adódó hátrányt le tudták küzdeni. Ezek a 17. században kiváló női családfelek, az önállóan vállalkozók, a férjtől örökölt színvonalon továbbgazdálkodók, a családi vagyont esetleg gyarapítók vagy özvegyen is műhelyeket fenntartók éppen úgy teljes értékű teljesítettek, mint az a néhány nő, aki a 16. században egyáltalán családfele lehetett. Nyilván éppen úgy voltak közöttük egészen különleges képességűek, mint a 16. századi női családfelek igen szűk létszámú csoportjában. A 17. századi kiválóak és általában a 16. századiak helyzetének hasonlóságát mutatja, hogy a két együttes létszáma idők folyamán nem változott: a 16. századból vizsgált tizenhat év alatt ugyanannyi női családfele nevét tartották fenn az urbáriumok, mint amennyien körülbelül ugyanannyi időközrel a 17. századi kiváló csoporthoz tartoztak. Az 1657-i és az 1676-i urbárium szerint 22 női családfele gazdálkodott jószággal, rendelkezett műhellyel, vagy fizetett nagy összegű taksát; ugyanennyien voltak női családfelek egyáltalán 1554 és 1570 között. Arányuk sem változott meg lényegesen. A névazonosítás nélkül számba vehető 515 16. századi családfele 4,2%-a volt nő; az 1657-i és az 1676-i urbáriumból adódó 385 családfele 5,7%-a teljesített ugyanúgy teljes értékű színvonalon, mint a 16. századi csoport tagjai általában. Úgy látszik, a nőket családfelei státusba engedő 16. századi szűrő jól működött. Valóban nagyjából ennyi nő tudott a családfele feladatának maradéktalanul eleget tenni.

A másik 17. századi együttes, a női családfele szerepével nehezen birkózó vagy a feladatra elégtelen, alacsony értékű vagy semmilyen szolgáltatást nem nyújtó sok szegény özvegyasszony viszont azért maradt meg, mert a teljesítés kényszere a 17. századra feloldódott. A telkek sorsváltozásai nyomán kialakult színes összetételű társadalomba az az 1704-ben összeírt Horvath Györgyné, 1/2 telkes, de elmeállapota miatt szolgáltatásra képtelen özvegyasszony éppen úgy belefért, mint Dusicza György, akin kívül az 1688-i urbárium szerint az egész Külsővárosban senkinek nem volt jószága. Tévedés lenne azonban ebből az összefüggésből csak a nyomorult özvegyasszonyt kiemelni, mert Dusicza György sem típusa a férfiaknak. Sőt a koldulás – az egyetlen férfi koldus 16. századi véletlen esete után – a 17. század során kifejezetten férfifoglalkozássá vált a Külsővárosban. Ez nem jelenti azt, mintha nők

⁶² A lakosság, illetve a munkaerő nagyarányú csökkenését a 17. század folyamán Orosz István átlapította meg: i.m. 27., 51.

esetleg nem koldulhattak volna, de koldust – mint családfőt – csak férfiak közül írtak össze.

A 17. század során végeredményben már nem lehet, illetve nem érdemes a női családfők teljesítményét a férfi családfőkéhez viszonyítani, mert maga a megkülönböztetés nem lényeges jegyet ragad meg. A gazdaságok nem aszerint különböztek egymástól, hogy férfi vagy nő fősege alatt éltek-e, hanem a tulajdonos vagyoni állapota szerint. A férfiaknál pedig talán többen voltak a gazdagok, és kevesebb a szegény, de özvegy Dobozi Istvánné gazdasága – bármilyen nehézségek árán szervezte is meg – bizonyosan jobban hasonlított a vele egy szinten gazdag férfiak gazdaságaihoz, mint azoknak a nőknek a háztartásaihoz, akiknél az összeírók ezt jegyezték be: „nyomorult”.

A 17. századi női családfők a familia szempontjából sem alkottak egységes csoportot. Együttesük éppen úgy két részre tagolódott, ahogyan a gazdálkodást tekintve nem volt egységes. A kiválóak együttesét megkülönböztette az, hogy ők a házastárs hiányából adódó hátrányt leküzdötték, és a vagyonos férfiakéhoz hasonló famfliékat tartottak fenn. A többiek viszont kénytelenek voltak a teljesítés kényszerének megszűntéből következő lehetőséggel élni. Mert aligha valószínű, hogy bárki is önként választotta volna azt az állapotot, amelyben nem járt tőle teljes értékű szolgálat. Márpedig a „nyomorúság” vagy az özvegyi állapot miatt nyújtott kedvezmények feltételezték a csonka családot. Megjegyzendő azonban, hogy bár a 17. században „nőtlen legény” telektulajdonosok is feltűntek, ők nem kaptak a szolgáltatásoknál kedvezményt. A megfelelő munkaerő hiányát vette tehát tudomásul a birtokigazgatás egyes női telektulajdonosoknál.

Az alacsony értékű vagy semmilyen szolgáltatást nem nyújtó női családfőktől nyilvánvalóan azért nem követeltek többet, mert az uradalmi igazgatás tisztában volt azzal, hogy nem tudnak a telekről maguknál alkalmasabb munkaerőt kiállítani. Ennek a következtetésnek nem mond ellent az, miszerint az urbáriumok egyes özvegy-szert járó asszonyok összeírásánál is feltűntettek fiaikat.

Az urbáriumok „filii” rovatában felvett személyek száma ugyanis a famfliékról Patakon semmit nem árul el. Ezek a felvételek először is rendkívül következetlenek. Így az 1657-i urbárium feltűnteti például Gombkötő Gergely 1 fiát, akiről a megjegyzés rovatából kiderül, hogy „kisfiú”, mégis szolgál vak apja helyett. Eötvös Tamásnénál viszont a fiak rovatában csak 1 személy szerepel, de a megjegyzésekben ez áll: „fia kettő, élnetlenség, ritkán vezetik ide őket”. A felvételek következetlenségénél is zavaróbb a famfliéak számbavétele szempontjából az, hogy az urbáriumok, ha feltűntettek fiaikat egyáltalán, összeírtak olyanokat is, akik bizonyosan nem éltek a telken. Az 1657-i urbárium szerint például az Új utcában Csizsár Gergelynek 4 fia volt. 1660-ban ezt írták utólag a megjegyzésekbe: „maga meghalt, sellér lakik benne”. Nyilván nem zsellérré bízták volna a telket, ha a 4 fiú valóban ott lakik. Vagy 1676-ban az Alsó hóstátban Gombkötő Mártont 2 fiúval írtak össze, a megjegyzéseknél mégis ez áll: „Keresztury Mihály tartja” a telket. Aztán közel ehhez a telekhez élt özvegy Ungváry Istvánné, a megfelelő rovat szerint 2 fiúval. A megjegyzésekből azonban kitérő, hogy a fiúk közül „egyik itthon lakik... másik Debrecenben”. És felvettek fiaikat, de beírták, hogy katonák valahol. Végül tel-

jes a bizonytalanság az urbáriumokban szereplő fiak életkorát, vagyis munkaképességét illetően, mert a pataki összeírások nem tüntetik fel az évek számát.

Bármennyi fiat írtak is tehát össze velük együtt az urbáriumok, a 17. századi családfők közül könnyített szolgáltatást teljesítőknél és azoknál, akikről kiderül, hogy nyomorúságuk vagy testi fogyatékoságuk miatt egyáltalán nem szolgálnak, nem lehet sem az apa munkaereje helyére pótlást állító kiscsaládot, sem famliát feltételezni. Legfeljebb, bár adat ilyen együttesről nincs, csak a telektulajdonoshoz hasonlóan elesettek húzódhattak a szolgáltatás szempontjából kíméletesen kezelt személy mellé.

A teljes nincstelenség, illetve a család nélküli állapot felett egy fokkal állt az a családszervezet, melyben a női családfők közös háztartást tartottak fenn felnőtt, sokszor házas fiukkal vagy a vejükkel. Már volt róla szó, hogy ezt az „egy kenyéren élés”-nek is nevezett megoldást a pataki Külsővárosban csak női családfőknél túrték. Férfiak másutt egyébként gyakori egy kenyéren élése itt – a fennmaradt urbáriumok szerint – rendkívül ritkán fordult elő. Vagyis úgy látszik, lehetőleg nem engedtek azonos értékű munkaerőket a szolgálat elől egymás háta mögé elbújni. Ez a törekvés azonban a szándék szintjén rekedhetett meg. A telkek sorsának alakulásában észlelt ellentmondás ugyanis a famliák szerveződésénél is tapasztalható. Ott az ellentmondás abban nyilvánult meg, hogy miközben mind több telek maradt ki a szolgáltatások alól, egyes telkek után többen is, többféleképpen is szolgáltak. A famliák szerveződésénél viszont: nyilvánvalóan igyekeztek megakadályozni olyan famliák létrejöttét, amelyekben egyesek kivonták magukat a szolgálat alól, ugyanakkor sok személyt hagytak más telkén élni. A 17. századból nem maradtak ugyan fenn teljes dézsmajegyzékek, de a meglévőkből is kiderül, hogy nem kevesen élhettek mind telek, mind telki szolgáltatások nélkül.

Az egy kenyéren élőket valószínűleg nem minden urbárium tünteti fel; egyes összeírások csak a telektulajdonos nevét adják. A meglévő adatok szerint azonban a fiukkal vagy vejükkel egy háztartásban élő női családfők nem tartottak fenn nagy gazdaságokat. Az 1657-i urbárium szerint például özvegy Körtöveliesi Jánosné és veje jószágok nélkül élt. Gerczeli Györgynének és fiának 1 lova, 2 ökre, valamint 1 tehene volt. Bodnár Istvännét és vejét 1693-ban 2 szőlővel, de jószág nélkül írták össze.

Egyáltalán nem világos viszont egyelőre, hogy milyen famliákat alkottak, vagy famliákat alkottak-e egyáltalán azok a családgyüttesek, amelyeknél több telektulajdonos, tehát családfő élt egy telken. Háztartásaikat bizonyosan nem tekintették közösnek, hiszen külön-külön szolgáltak. Családi kapcsolataikra utaló adat azonban csak ritkán került elő. A már említett Dusicza Istvänné és fiának például, akik egy telekről ketten szolgáltak gyalogszerrel. A jelenség a továbbiakban még vizsgálendő, az azonban bizonyos, hogy női családfők ezekben az egy telken élő tulajdonos-együttesekben éppen úgy voltak, mint férfiak. És éppen úgy lehettek szegények vagy vagyonosok, mint a velük birtokló férfiak. A 17. századi női családfők kiváló csoportjához tartozó személyek azonban nem éltek ilyen együttesekben.

A kiváló női családfők, akik férjük színvonalán, esetleg afölött gazdálkodtak tovább, vagy önállóan vállalkoztak, a házastárs hiányzó munkaerejét feltétlenül pótolták. A pótlás mikéntje nem mindig derül ki, de férfiaknál is sokszor csak abból

lehet a mellettük élő famíliára következtetni, hogy a gazdaságukban szükséges munkát nem tudhatták maguk elvégezni. Kolosvári Gáspár például, aki 1657-ben 4 lovat, 4 ökröt, 3 tehenet, 100 juhot és 3 méhkaptárt tartott, nyilván nem egyedül látta el a jószágot, márpedig az urbárium szerint fiú nem élt vele. Gedon Györgynél ugyanakkor feltüntettek 1 fiút, de 4 lovat, 6 ökröt és 1 tehenét aligha gondozták ketten; hatökrös ekével még szántani sem tudtak így.

Hasonlóan elképzelhetetlen, hogy például Mihály kovácsné, aki 1631-ben mesterségével szolgált, egyedül dolgozott volna egy kovácsműhelyben. És özvegy Nagy Jánosné, aki az 1657-i urbáriumba tett 1660-i megjegyzés szerint „bányász most is”, nyilván nem maga törte a követ. Egyikük fiáról vagy vejéről sem tud az összeírás. Feltehetőleg élt náluk valaki, akivel megosztották a munkát, esetleg teljesen átengedték neki. Éppen úgy járhattak el, mint 1648-ban Turi Lakatos Jánosné, aki az urbárium szerint „legint tart”, vagy özvegy Molnár Andrásné, aki 1657-ben „ácsot tart”. Elvértve pedig az ilyen szolgáló-elemeket is összeírták. Így 1631-ben Kátóna Jánosról derül ki, hogy „Lenkejné szolgálja, szert nem jár”. Lenkej Mártonné maga „nemes, szert nem jár” megjegyzéssel szerepel az urbáriumban. De nála nincs utalás a szolgára, ahogyan a famíliákról az összeírások rendszerint nem tájékoztatnak. Az egy telken együtt élő, családtagokból és kívülállókból felépült família létezése azonban a kiváló női családfejek alatt kétségtelen.

Bonyolultabb a helyzet a nagy, több telket átfogó família-együtteseket tekintve a 17. században. Talán a névhasználat változása miatt kevésbé lehet őket felismerni, mert nevük a közös mesterséget ekkor már nem bizonyítja. Talán kevesebb is volt belőlük, mint korábban. Mindenképpen ritkának látszanak. Valóban gyérülő számukra pedig azok az esetek utalnak, amelyekben – elég gyakran – összetartozó családok élnek egymástól távol. Így például a már többször említett özvegy Turi Lakatos Jánosnénak 1648-ban a Felső hóstát elején volt műhelye, míg valószínűleg fia, Turi Lakatos János valahol az utca közepe tájt szolgált mesterségével. Hozzá közel volt ugyan telke egy Lakatos Pálnak, de az illető az urbárium szerint harangozó volt, és a Belsővárosban élt.

Akár kevesebb kiterjedt família-együttes működött azonban mint korábban, akár csak nevük rejtette el őket, az bizonyos, hogy ezekben a kiváló női családfejek illetve az alacsonyabb színvonalon teljesítők megkülönböztetése nem alakult ki. 1676-ban a Héccén élt például Berekkerülő Andrásné, akiről csak azt jegyezték fel, özvegy. Tőle két telekkel elválasztva pedig Berekkerülő Máté gyalogszeres és Nagy György „kerülő” lakott. Nyilván azonos és meglehetősen szegény família-együtteshez tartoztak. Valamivel korábban viszont, 1657-ben, özvegy Bodnár Mihályné, akiről mint férje színvonalán felül gazdálkodóról már volt szó, egy vagyonos Bodnár Istvánnal, valamint egy nincstelen Bodnár Andrásnéval élt közeli szomszédságban. Úgy látszik, a kiváló női családfejek különös képességei a famíliák szerveződésénél csak saját telkük határán belül érvényesülhettek.

Nem volt a női családfejek egyéni képességeinek szerepük a telektől független társadalmi státus alakulásában sem. Vagyis a nemesi állapotot ők maguk nem érték el, ahogyan az egész magyar történelemben sem tartanak számon nő részére kiállított nemeslevelet. Női nemesek mégis mindig aránylag többen voltak a külsővárosi családfejek között, mint nemes férfiak.

5/a tábla
A nemesek megoszlása a női, illetve férfi családők között
(1631–1704)

Felvétel éve	Női családők			Férfi családők		
	nemesek	%	100%	nemesek	%	100%
1631	3	7,1	42	15	5,3	285
1648	4	7,7	52	13	5,6	232
1704	8	34,8	23	23	22,8	101

5/b tábla
A nők aránya az összes családők, illetve a nemes családők között
(1631–1704)

Felvétel éve	Összes családők			Nemes családők		
	nők	%	100%	nők	%	100%
1631	42	12,8	327	3	16,7	18
1648	52	18,3	284	4	23,5	17
1704	23	18,5	124	8	25,8	31

Az 5a táblába foglalt adatoknál a legfeltűnőbb az, hogy a nemesek száma mind a női családők, mind a férfi családők között lényegesen emelkedett a 18. század legelejére. Világosan kitűnik azonban az a szabályosság is, miszerint a női családőknel mindig aránylag több nemes van, mint a hasonló szerepű férfiaknál. A 5b tábla szerint pedig a női családők aránya nemesek között lényegesen magasabb az összes családökhöz viszonyított részesedésüknel.

Az arányok ilyen alakulása nyilvánvalóan nem magyarázható demográfiai okkal; a gazdaságaik, illetve szolgáltatásaik szempontjából a többi lakoshoz hasonló állapotban élő külsővárosi nemesek halandósága nem térhetett el a többségtől. Társadalmi státusuk viszont, jóllehet ez az összeírások alapján nem vizsgálható, a jobbágyokénál feltehetőleg megbecsültebb volt. Különben a nemesi rang megszerzésének nem lett volna értelme. A női családők magasabb aránya a nemesek között ily módon azzal lehet kapcsolatban, hogy a nemességbe beházasodott vagy oda született nők ragaszkodtak társadalmi státusukhoz, nemes férjet szerezni vagy nemes férjet pótolni pedig nehezebb volt, mint jobbágyot. Mert akármilyen arányokban növekedett is a nemesek száma, a lakosság egészének csak töredékét tették ki. A nemes női családők ezért kerülhettek a sorozatos házasságoknál – akarva-akaratlanul – hátrányba.

Ez az általános érvényű feltevés egyes nemes özvegyasszonyoknál személy szerint igazolódni látszik. Patay Sámuelné például 1648-ban és 1657-ben is mint özvegy szerepelt az urbáriumban. Érthetően ragaszkodott ehhez az állapothoz, mert férje I. Rákóczi György titkára volt, akivel még Pázmány Péter is váltott levelet.⁶³ Az asszony tehát talán az emlékéhez ragaszkodott, de bizonyosan nem talált volna

⁶³ Pázmány Péter Összegyűjtött levelei. Szerk. Hanuy Ferenc II. Budapest 1911. 366. skk.

férjnek Patakon hasonló kiválóságot. Így élt itt „a Bodrogra kertével lemenő”, valószínűleg nagyon szép telken. Fia a telket pusztai állapotában is igen drágán, 700 forintért tudta eladni jóval később.⁶⁴ Patayné családi kapcsolatban állt más hasonló sorsú, a környező birtokok jobbágyágából felemelkedett, a 17. században már megyei szinten politizáló nemesek özvegyeivel: volt egy Bónis Györgynével közös telke is 1657-ben, ahol az 1676-i urbárium szerint már fia, ugyancsak Patai Sámuel, ifjabb Bónis György, valamint két ugyancsak nemes özvegy, Zoltán Istvánné és Szendrey Jánosné volt tulajdonos.

A női családfelek viszonylag magas aránya a nemesek között végeredményben érthető. Kiderül róluk azonban az a meghökkentő szabályosság is, miszerint a földesúri terhek alól felszabadított telkeken aránylag több női családfelel, mint férfiak, holott demográfiai ok emögött a fejlemény mögött sem állhatott.

6/a tábla
A szabad telkek megoszlása a női, illetve a férfi családfelek között
(1648–1704)

Felvétel éve	Női családfelek			Férfi családfelek		
	exemta telken	%	100%	exemta telken	%	100%
1648	6	11,5	52	11	4,7	232
1657	6	11,5	52	10	3,8	261
1704	6	26,1	23	11	10,9	101

6/b tábla
A nők aránya az összes családfelek, illetve a szabad telken élők között
(1648–1704)

Felvétel éve	Összes családfelel			Szabad telken élők		
	nők	%	100%	nők	%	100%
1648	52	18,3	284	6	35,3	17
1657	52	16,6	313	6	35,3	16
1704	23	18,5	124	6	35,3	17

A 6/a táblába foglalt adatok a női illetve a férfi családfelek közül szabad telkeket birtoklóknak a nők szempontjából előnyös arányait mutatják. A 6/b tábla pedig azt ábrázolja, hogy a szabad telkeken mindig viszonylag több női családfelel élt, mint amekkora az összes családfelekhez viszonyított arányuk volt. Ezeket a táblákat az 5a–5b táblákkal összehasonlítva bizonyos hasonlóság mutatkozik, de világos az is, hogy a női családfelek javára észlelhető arányeltolódás a szabad telkekkel kapcsolatban még nagyobb, mint amekkora a nemességgel összefüggésben mutatkozik.

Ez a helyzet első pillantásra főként a 16. századi viszonyokhoz képest meghökkentő, minthogy az akkori libertinusok között nem volt női családfelel. A telkek

⁶⁴ Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak A. II. 309.

sorsának változásaival kapcsolatban azonban már kiderült: a mentesség természete a 16. század és a 17. század között megváltozott. Eredetileg személyesen teljesített különleges szolgáltatásért lehetett kapni, a 17. században már a mentességet a telekhez kötötték. A sok, exemta telken ülő női családfő tehát nem jelez az ő helyzetükben bekövetkezett változást. Egyszerűen arról van szó, hogy többségük férjétől örökölt szabad telket. A továbbiakban pedig talán éppen úgy ragaszkodtak a szabad telekhez, ahogyan a nemes asszonyok társadalmi státusukhoz. Egy részük egyébként nemes is volt. De akár nemesként, akár jobbágyként birtokoltak szabad telket, úgy látszik, másoknál jobban őrizték özvegyi állapotukat; nem mentek férjhez úgy, hogy a szabad telekről le kelljen mondaniuk. És valószínűleg befogadni sem tudtak új férjet szabadon a szabad telekre. A mentességet ugyanis általában a telektulajdonos, valamint felesége és utódai kapták „ad beneplacitum”, esetleg „örökösen” vagy addig, amíg a földesúr meghatározott pénzüsszegért a telek „szabadságát” vissza nem váltja. Nem világos azonban egyelőre, hogy mi történt a „szabadság”-gal, ha az eredeti telektulajdonos özvegye újra férjhez ment. Ez még vizsgálandó probléma. A szabad telkeket birtokló özvegyek viszonylag nagy száma mégis arra utal, hogy nem volt előnyös új házastársat venniük. A szabad telek birtoklása az özvegyek egyéni sorsa alakulásában ezek szerint éppen úgy lehetett hátrány, ahogyan a nemesség az volt. A szabad telkeken ülő nemes asszonyokat pedig kettős erő tartotta vissza az új házasságtól.

*

A legszárazabb és egyben legtárgyilagosabb forrástípusból, az uradalmi öszszeírásokból vett esetek és számok végeredményben szubjektív problémához vezetnek. Mert azt tárgyilagosan meg lehetett állapítani, hogy a 17. századi viszonyok a korábbiaknál lényegesen több nőt engedtek a családfő szerepébe. Ebben a szerepben pedig nem alakult ki belőlük a férfiaktól lényegesen különböző csoport: a kiválók éppen olyan szinten teljesítettek, mint a kiválóan gazdálkodó férfiak, és az elesettek éppen úgy küszködtek a feladattal, mint a nyomorúságban élő férfiak. A férfiakhoz hasonlóan működtek a női családfők a társadalom minden szintjén is; a kiváltság fogalmának minden értelmezése szerint voltak közöttük kiváltságosak.

A probléma azonban az, hogy vajon ezek a statisztikai szempontból kedvező fejlemények előnyösek voltak-e az egyes nők számára is? Valószínűleg igen. Mert az özvegységet vagy a lányságot nem maguk választották, de ha már belekerültek, vagy nem tudtak megszabadulni ettől az állapottól, előnyösebb lehetett az önállóság, mint a másoknak kiszolgáltatott élet.

CHEFS DE FAMILLE FÉMININS À SÁROSPATAK AUX XVIe ET AUX XVIIe SIÈCLES

Situé au Nord-Est du pays, Sárospatak était le centre de la propriété terrienne seigneuriale aux XVIe-XVIIe siècles. Nous entendons par chefs de famille les personnes propriétaires de manses qui représentaient tous les habitants de leurs manses devant le seigneur.

Parmi les chefs de famille la proportion des femmes ne fut pas toujours identique au cours des deux siècles en question. Elles étaient des veuves pour la plupart; les célibataires se faisaient fort rares, les femmes mariées chefs de famille étaient des exceptions. Leur situation évoluait en fonction du changement des prestations grevant les manses. Sous ce rapport, deux périodes sont à distinguer à l'intérieur de l'époque étudiée.

La première coïncide avec le XVIe siècle, au cours duquel les manses étaient grevées de servitudes identiques, dont seules étaient exemptées les personnes capables de prestations exceptionnelles. Femmes ou hommes, les propriétaires devaient tous fournir un travail de pleine valeur. Aussi les femmes propriétaires étaient-elles peu nombreuses, et leurs rendements n'étaient point inférieurs à ceux des hommes. Comme chez elles il manquait des bras en raison de l'absence de maris, elles devaient s'occuper en plus de l'organisation du travail. Cependant, même ces femmes de capacités exceptionnelles ne furent jamais exemptées des servitudes communes.

Au XVIIe siècle, les servitudes grevant les manses passaient d'un extrême à l'autre. Il y avait des manses qui étaient exemptées de toute servitude, et d'autres dont les propriétaires devaient se présenter avec six boeufs à la corvée. Les prestations que les seigneurs exigeaient des serfs propriétaires variaient d'une manse à l'autre, ce qui explique la montée en flèche de la proportion des femmes parmi les chefs de famille. Cependant, les manses à faible rendement n'appartenaient pas toutes à des femmes. En fait, les chefs de famille féminins peuvent être répartis en deux catégories: certaines d'entre elles rivalisaient dans le travail avec les hommes les plus capables, tandis que d'autres fournissaient des rendements assez lamentables, mais non inférieurs à ceux de certains hommes propriétaires. Au XVIIe siècle, la proportion, parmi les chefs de famille, des femmes les plus productrices est à peu près égale à celle de la totalité des chefs de famille féminins au XVIe siècle.

Каталит Петер:

ЖЕНЩИНЫ – ГЛАВЫ СЕМЕЙ В ШАРОШПАТАКЕ В 16 И 17 ВВ

Шарошпатак в рассматриваемый нами период был центром одного магнатского земледождения в Северно-Восточной Венгрии. Под главной семьи здесь понимали лицо, которое представляло интересы жителей земельных участков перед помещиком-землеладельцем, то есть практически владельца данного участка.

Доля женщин среди глав семей в рассматриваемый период менялась. Большинство женщин являлось вдовами, незначительное меньшинство составляли девицы. Положение их складывалось параллельно с изменением времени, которым облагались земельные участки. В этом отношении можно выделить два периода.

Первый период – 16 в., когда за участки необходимо было предоставлять равные половинности, а освобождение от помещики представляли лицам, способным выполнять специальные услуги. Среди владельцев земельных участков – как мужчин, так и женщин – терпели только тех, кто был способен выполнять полноценную работу. Таких женщин было очень немного, однако если за ними оставляли земельный участок, женщины работали на равных с мужчинами, имевшими участки. Учитывая, что одной рабочей силы – супруга – у них нехватало, равный с мужчинами труд требовал большей организационной работы. Однако даже эти, обладавшие незаурядными способностями женщины не освобождались от повинностей.

В 17 в. обремененность участков характеризуется большими крайностями. Были участки, полностью освобожденные от барщины, и такие, за которые приходилось работать 6 скотами. Ни имевшие участки мужчины, ни женщины не были обложены помещиком одинаковыми повинностями. Этим и объясняется, что удельный вес женщин среди глав семей резко вопрос. Однако далеко не все женщины оказывались среди слабо работающих. Женщин-главы семей разделялись на две группы. Одна группа работала на одном уровне с мужчинами, отлично выполняющими свои должности. Другая отработывала на низком уровне, так же, как и некоторые мужчины, имеющие участок. Работавшие отлично женщины-главы семей в 17 в. представляли такую же долю среди глав семей, как все женщины-главы семей в 16 в.

PROTOINDUSZTRIALIZÁCIÓ: A TÖRTÉNELMI KORSZAKVÁLTÁS ELMÉLETE AVAGY A TÖRTÉNELEMELMÉLET KORSZAKVÁLTÁSA

A történészek különösen leleményesek nyelvi szörnyszülöttek világrahozásában és dédelgetésében. A protoindusztrializáció gyűjteményünk egyedülállóan jeles darabja. Beletörődve a megváltoztathatatlanba, tanulmányunkat nem a nyelvművelői buzgalom vezeti, hanem az a kíváncsiság, hogy milyen új tudományos eredmények és problémák kapcsolódnak ehhez a görög prepozícióval megnevesített latin-francia eredetű, angol történelmi szakkifejezéshez.

A protoindusztrializáció gondolata először az 1960-as évek regionális gazdaságtörténeti kutatásai nyomán tűnik fel, mintegy megkérdőjelezve az ipari forradalom eredetével, a gazdasági növekedés ágenseivel s ezen ágensek szerepével kapcsolatos tradicionális elképzeléseket, amelyek az 1950-es évek során és a következő évtized elején W. G. Hoffmann, A. D. Gayer, W. W. Rostow, A. J. Schwartz, W. A. Cole, P. Deane és mások munkáiban nyertek elméleti megerősítést.¹ Az említett szerzők az elméleti közgazdaságtanból kölcsönzött egyszerű ökonometriai modellekkel, továbbá már ismert és alkalmazott statisztikai módszerekkel először kísérelték meg egy nemzetgazdaság (Anglia) hosszú távú gazdasági fejlődésének leírását, illetve egy nemzetgazdaság nemzetközi kapcsolatrendszerének feltárását. A kvantitatív történetírás célja nem volt kevesebb, mint hogy leváltsa a leíró jellegű gazdaságtörténetírás nem kvantifikálható kategóriáit és az ezekre a bizonytalan és tisztázatlan kategóriákra, vagy inkább állításokra épülő következtetéseket. A nagy átalakulás korának történetével foglalkozó korábbi, nem kvantitatív szemléletű munkák kategóriái ugyanis csak egész kivételes esetben alkotnak rendszert, s a szerzők többnyire nem lépnek túl a gazdasági növekedés, az iparosodás függő és független változóinak eposzi seregszemléjén, amelyek oly gyakran nem levezethetők egymásból.²

A konszenzus kialakítása viszonylag egyszerű ebben az esetben: a gazdaságtörténetírás nem cáfolható és nem verifikálható tézisei a hit, a spekuláció és az ideo-

¹ Cole, W. A.–Deane, P. (1965); Deane, P. (1955–1956) 3–38.; Deane, P. (1965); Deane, P.–Cole, W. A. (1962); Hoffmann, W. G. (1940); Gayer, A. D.–Rostow, W. W.–Schwartz, A. J. (1953); Mitchell, B. R. (1981); Rostow, W. W. (1980). A protoindusztrializáció elméletének előtörténetéhez tartoznak: Braun, R. (1965), (1979) és (1984); Kisch H. (1984) korábbi tanulmányai.

² Az ipari forradalomnak protoindusztrializáció-elmélet előtti historiográfiája vázlatos áttekintése nem fér bele a tanulmány kereteibe. Ld. ehhez Flinn, M. W. (1966) és Hartwell, R. M. (1971) kitűnő összefoglalását. Újabb az ipari forradalom elméletének radikális ártértelemezése zajlik a szakirodalomban, de ez egy másik tanulmány tárgya lehetne. Ld. ehhez N. F. R. Crafts, P. H. Lindert, J. G. Williamson és az *Explorations in Economic History* című évkönyv szerzőinek munkáit.

lógia világának részei. Meggyőződésünk szerint azonban a fő kérdés az, hogy vajon a gazdasági adatsorok matematikai manipulációjának eredményeként birtokunkba kerülhet-e a nagy átalakulás eredetének, lefolyásának és következményeinek „vég-ső” magyarázata; vajon ezek az összegzett adatok valóban a társadalmi és gazdasági cselekvések materiális és nem materiális mozzanatainak építőkövei, amelyekből egyszer már felépült és most ismét felépíthető e korszaknak teljes története?³ Kezdetben a protoindusztrializáció gondolatát felvető irodalom nem ezt a kérdést állította a vizsgálódás középpontjába, hanem elutasítva manipulált szám adatok mindenhatóságát, amelyek eredeti intenciójuk ellenére, társadalom-, politika-, organizáció-, kultúrmentességüknél, mondhatni, éteri tisztaságuknál fogva a *nagy átalakulás* lényegét nem képesek visszaadni, a társadalom alapsejtjeinek, a családnak, a falunak, szűkebb földrajzi régióknak egy teljesebb feltárására vállalkozott. Úgy tűnik, hogy Goerg Simmel és Max Weber módszertani taulmányai nem mindenkiben ingatták meg azt a hitet, hogy az óhajtott történeti totalitás, vagy a kvantitatív és kvalitatív források életrelehelése a jelenleg ismert tudományos módszerek s véges emberi energiák miatt csakis a regionális kutatások szintjén lehetséges.⁴ Így ezek a regionális kutatások nem a gazdaság történetének nemzeti, nemzetközi méretű vizsgálatából adódó, szükségszerűen elnagyolt kép finomításának, pontosításának feladatát tűzték ki maguk elé, hanem az egyes régiók alaposabb gazdasági, társadalmi, kulturális, demográfiai stb. vizsgálatából kiindulva a nagy összefoglaló rendszerek általános következtetéseit vonják kétségbe; mondhatni a társadalmi átalakulás elméletének felépítéséhez „alulról” fogtak hozzá.

Az első áldozat a diszkontinuitás, vagy az 1950-es évek áthangszerelésében, a rostow-i take-off gondolata volt. Évszázados történelmi tradíció az ipari forradalom korát a nagy diszkontinuitás korának tekinteni, s a korábbi viták is leginkább a kezdetek pontos meghatározására korlátozódtak, még ha olyan nagy hatású munkák álltak is szemben ezzel az elmélettel, mint P. Mantoux-é, J. U. Nefé és J. A. Schumpeteré. S újabban Fernand Braudel *Civilisation matérielle, économie, XVe-XVIIIe siècle* mindhárom könyve, de különösen a harmadik könyv záró fejezete is a kontinuitás elméletének átfogó kifejtése.⁵ A korábbi gazdaságtörténetírás viszont eleve a modern közgazdaságtan kidolgozott és alkalmazott paramétereivel igyekezett meghatározni az ipari forradalom korának különösségét a korábbi – tradicionális, későfeudális, abszolutizmuskori (?) – gazdasággal szemben, így szükségképpen a különbségekre került a hangsúly.

E vizsgálati módszer legfontosabb paraméterei tehát a következők: az egy főre számított nemzeti jövedelem (a GNP, GDP, és NNP), beruházás és felhalmozás ará-

³ Talán nem teljesen önkényesen emeljük ki az ismeretelméleti szakirodalom tengeréből *Elster, J.* (1978); *Keat, R.-Urry, J.* (1982); *McClelland, P. D.* (1975) és *Smart, J. J. C.* (1963) munkáit. E könyvek részletes bibliográfiája igen alapos bevezetést nyújt a kérdés szakirodalmába.

⁴ *Simmel, G.* (1922) különösen 63 pp.; *Weber, M.* (1970) 9–73.

⁵ A take-off legteljesebb összefoglalását ld. *Rostow, W. W.* (1961) a kontinuitás-elmélethez ld. *Braudel, F.* (1979) 6. fejezet; *Mantoux, P.* (1959); *Nef, J. U.* (1934–1935) 3–24.; *Schumpeter, J. A.* (1939) Vol. 1–2. Nem akarjuk persze azt állítani, hogy az utóbbi évtizedek történetírásában a kontinuitás-elmélet lenne a meghatározó, ellenkezőleg, az utóbbi két évtized jelentős munkái többségének szemléletét továbbra is a diszkontinuitás gondolata határozza meg.

nyai, a gazdasági szektoroknak a nemzetgazdaságban betöltött súlya, az úgynevezett húzóiparágak részesedése a nemzeti jövedelemből, a foglalkozási struktúra, a profitráta, a kamatlábak stb. Nagytömegű gazdaságtörténeti adat kvantitatív vizsgálata után néhány axiómaszerű megállapítás fogalmazódott meg. Az ipari forradalom kezdeteiről akkor beszélhetünk, amikor a gazdasági növekedés felülmúlja a népességnövekedés ütemét, s az egy főre számított nemzeti jövedelem növekedése hosszú távon évi 2%-ig emelkedik, amikor az éves tiszta beruházás 8–10% körül mozog, amikor az ipari szektor termelési értéke egyre nagyobb teret hódít a nemzeti jövedelem termelésében, amikor bizonyos húzóágazatok növekedése eléri az évi 6–8%-ot vagy ennél is többet, amikor a társadalom foglalkozási struktúrája az ipari, illetve a szolgáltató szektorok javára megváltozik, amikor a profitráta határozza meg a kamatlábak nagyságát és mozgásának irányát, s a korábbi évtizedekhez, évszázadokhoz képest az átlagprofitráta viszonylag alacsony érték, 5–10% körül ingadozik stb.⁶ Így a vizsgálatba bevont források körétől és a választott módszerek finomságától függően kimondatott, hogy az ipari forradalom az 1760-as évek elején, 1760

⁶ Talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy a profitráta és a kamatláb viszonyának említésével a klasszikus gazdaságelméleti gondolkodás egyik legcsúszósabb területére léptünk. Ezért ehhez a problémához néhány magyarázó és erősen leegyszerűsítő megjegyzést kell fűznünk.

Az Adam Smith előtti gazdaságelméleti gondolkodás a kamatlábra, mint egy fontos, a profitráta nagyságát meghatározó tényezőre tekintett. Így a kamatláb nagysága befolyásolja a tőke tulajdonosának és a manufaktúratulajdonosnak a többlet feletti osztozkodását, vagyis a manufaktúratulajdonos haszna a teljes bevételnek azon része, amely a termelési költség kifizetése és a bankártól kölcsönzött tőke visszafizetése után megmarad. Ezzel szemben a 18. század második felétől, ahogy azt a *Wealth of Nations* második könyvének *Of Stock Lent at Interest* című fejezetéből megtudhatjuk, ez a szemlélet teljesen megváltozott. Ekkor már úgy tekintenek a profitráta, mint amely meghatározza a kamatláb nagyságát és szabályozza a tőke tulajdonosának és a manufaktúratulajdonosnak az osztozkodását a többlet fölött, még ha a kamatláb nagysága előzetesen tájékoztatja is a vállalkozót a minimálisan elérendő profitráta nagyságáról. Az átlagos kamatláb nagysága hosszú távon valahol a termelési ciklus során elérhető marginális profitráta körül ingadozik. (Rövid távon természetesen a marginális profitráta az átlagos kamatláb alá is süllyedhet, mivel azt a termelés mikrovilága felől nézve a vállalkozások tízezrei között dúló csaták mindenkori kimenetele befolyásolja.) Ricardo és J. S. Mill műveiben is részletes elemzéseket találunk, amelyek azt mutatják ki, hogy a kamatláb a profitráta része, és megkísérlik meghatározni mindazon tényezőket, amelyek megakadályozzák, hogy az átlagprofitráta az általános kamatlábak szintjére süllyedjen. Marx, s már korábban Ricardo is, a kamatláb és a profitráta közötti arányt – az osztozkodás arányát – úgy tekintette, mint nem kvantifikálható, eredendően nem tisztán gazdasági tényezőt. Az osztozkodás arányát sokkal inkább a szokások, tradíciók, politikai hatalom fölötti rendelkezés határozza meg.

Valószínűleg helyes az az elképzelés, amely nem egyszerűen a gazdaságelméleti gondolkodásban, hanem a „tradicionális” és a liberális kapitalista gazdaság működésének lényegében látja a változást. Ezzel szemben a klasszikus gazdaságelméleti gondolkodás téziseinek-dogmáinak letűnése után a neoklasszikus közgazdaságtan szerint a kamatlábak és a profitráta mozgását ugyanazon gazdasági tényezők irányítják, s a kettő között meglévő eltérést az alternatív beruházási döntések kockázatának különbségéből vezette le. A probléma ezzel lassan el is veszítette társadalmi vonatkozásait és a gazdaság szekuláris növekedése szempontjából kiemelt fontosságát, igaz néhány évtized múlva Keynesnél, Sraffánál ismét megjelenik.

Így a fenti megjegyzések természetesen a liberális kapitalista gazdaságra vonatkoznak, s nem érvényesek azokra a gazdaságokra, ahol az állam társadalmi, gazdasági vagy politikai célok érdekében beavatkozik a központi bankon keresztül a kamatlábak mozgásába. Ez már egyébként sem olyan problémaként jelenik meg, mint ahogy azt a klasszikus politikai gazdaságtan képviselői hitték, amiből a jövő kiolvasható. Ld. ehhez Marx, K. (1974) 3. könyv 337.; Smith, A. (1976) Vol. 1. 372–380., vö. 98–110.

és 1780 közötti évtizedekben, az 1780-as évek elején kezdődött. Sokan azt is tudni vélték, hogy az átlagprofitráta süllyedése az 1760-as évek elején kezdődött meg.⁷ Talán felesleges külön kihangsúlyoznunk, hogy ezek a számítások minden erényük ellenére vajmi keveset mondanak el a nagy átalakulás természetéről. Mert ha regisztráljuk is a szektorok közötti struktúraváltást, ami lényegében a társadalom rendelkezésére álló anyagi és emberi erőforrások allokációjának változását jelzi, önmagában nem jutunk annak az egyszerű ismeretnek birtokába, hogy mi ösztönözte, mi indította el a társadalomban az anyagi és emberi erőforrások allokációs stratégiájának megváltozását. Ehhez képest meglehetősen lényegtelen kérdés az, hogy voltaképpen mikor is kezdődött ez a változás. Ebben az esetben a történész, akár a csapnivaló kirurgus, csupán a változás tüneteit regisztrálja anélkül, hogy a változásról magáról bármi érdemlegeset el tudna mondani. Megengedően meg kell jegyeznünk, hogy vannak történeti iskolák, ahol a fenti tünetek regisztrálása azonos magával a tudományos megismerés végső céljával. Mi viszont úgy véljük – s itt ezt végre világosan ki kell mondanunk –, hogy a fenti kérdésekre adott válaszok csupán feltételes megállók lehetnek a történeti megismerés folyamatában.⁸ Ugyanis a gazdasági folyamatok paraméterei nem azonosak a gazdasági cselekvésekkel, még kevésbé azonosak a társadalmi, kulturális, pszichológiai, kommunikatív cselekvésekkel, mint összetett entitással, azok nem az utóbbiak valamiféle párlatai, ezért azok csak rendkívül felületes és sokszor félrevezető összehasonlításokra nyújtanak lehetőséget. Egy egyszerű példánál maradva, két ország nemzeti jövedelmének növekedése megegyezhet, azonban történeti perspektívából nézve korántsem mellékes, hogy vajon ennek a növekedésnek a forrása a gyöngyhalászat vagy az ipar, ezen belül a hadiipar vagy a fogyasztási cikkek előállító ipar. (Nem is említve azt, hogy az ehhez kapcsolódó ideológiák által közvetített értékeknek milyen gyors az elértelenedésük.)

Tehát a protoindusztrializáció gondolatának hívei a regionális és ágazati kutatásokból kiindulva kétségbe vonták a fent említett szemlélet axiómáinak érvényességét, minthogy a kvantitatív vizsgálatok legfontosabb paraméterei – jövedelmi és elosztási viszonyok, a beruházás és felhalmozás arányai stb. – a regionális vagy ágazati kutatások tükrében nem bizonyultak teljesen újszerűnek. Pontosabban egyes régiók foglalkozási struktúrája, szektorális arányai, jövedelmi és elosztási viszonyai olyan típusú fejlettségről árulkodnak, amelyet a hagyományos felfogás szerint az ipari forradalom korának jellegzetességei körébe utaltak; s még ha ezek a régiók a gazdasági fejlődés szigetei, hogy azzá tudtak válni, abban a helyi tényezők mellett a nemzetközi gazdasági környezet befolyása is meghatározó volt. Következésképpen ezek a paraméterek nem köthetők szorosan az 1760–1780-as évtizedeket követő fél évszázad gazdaságtörténetéhez, azok a tendenciák már jelen voltak regionális és ágazati szinten a 18. század első felének, de éppúgy a 17. század második felének Nyugat-, Északnyugat- és Közép-Európájában. Az ipari forradalom korának gazdasági jellegzetességei tehát regionális és ágazati szinten fel-feltűnedeztek, ezért – ha megtartjuk ezeket a paramétereket, mint jellemzőket –, az ipari forradalom kora töb-

⁷ Ld. 1. számú lábjegyzetet.

⁸ *Keat, R.–Urry, J.* (1982) 27–45., 96.

bé nem tekinthető a diszkontinuitás korának, hanem az hosszú előzményekre nyúlik vissza az európai történelemben.

Ahogy Charles és Richard Tilly az 1970-es évek európai gazdaságtörténetírási teendőivel kapcsolatban megfogalmazta: „a gazdaságtörténészek most készek arra, hogy komolyan megvizsgálják a parasztgazdaságból az ipari gazdaságba való átmenetre vonatkozó átfogó analíziseiket.”⁹ Charles és Richard Tilly elvárásai szerint a gazdaságtörténeti kutatások ezen irányának hozzá kellett volna járulnia a fejlődéstudomány elméletek megújulásához. S ha az nem is várható, hogy az európai átalakulás tényezői olyan fejlődési sorba rendezhetők, amelyek napjaink agrártársadalmi számára nyújthatnak mintát, az mindenképpen igen, hogy a történeti fejlődés elemei között fennálló dinamikus kapcsolódások jelenünk és jövőnk megértéséhez hozzájáruló fejlődéstudományi modellekbe rendezhetők. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a fejlődéstudományi elméleteknek az 1970-es évek elején jelentkező intellektuális kifáradása tartósan bizonyult, a megszületett protoindusztrializáció gondolata vajmi kevés hatást gyakorolt és gyakorol az „éles” gazdaság- és társadalomelméleti gondolkodásra. Az mindvégig történeti probléma maradt az elmúlt másfél évtized során, amely néhány tanulmánytól eltekintve a modern ipari gazdaság genezisének és az átmenet sajátosságainak vizsgálatára korlátozódik az európai kontinensen.¹⁰

Tillyék kutatási programja szerint a vizsgálódásokat három fő területre kell összpontosítani. Ezek a következők: 1) indusztrializáció a gyárrendszer előtt, vagyis protoindusztrializáció, 2) a gazdasági expanzió demográfiaja és 3) indusztrializmus, mint a mindennapi élet tapasztalata. Ezen problémákat a nemzeti és nemzetközi politika összefüggésében kell vizsgálni. Mint látjuk, az indusztrializáció fogalmának átvétele nem véletlen morfológiai egybeesés, nem Adolphe Blanqui szellemi örökségéhez való ragaszkodás, hanem az a mélyen gyökerező meggyőződés, hogy a *nagy átalakulás* teljes folyamatának megértéséhez továbbra is a gyárrendszer kialakulásához vezető gazdasági pályák vizsgálata az elsődleges. (S mint látni fogjuk, a demográfiai tényezőknek, mint a fejlődés elsődleges mozgatóinak különösen fontos szerep jut a különböző elméletekben.) Erre azért is érdemes odafigyelnünk, mert az egykorú gazdaságelméleti gondolkodásban a gazdasági növekedés technicista szemlélete nem lelhető fel. A növekedés morális kérdés volt. S a malthusi népesedéstudomány, amelynek csálhatatlanságában csaknem teljes volt a konszenzus a politikai gazdaságtan londoni klubjának tagjai között, az nem a gazdasági növekedés dinamikus tényezője, hanem éppen ellenkezőleg, a stagnáló állapot felé rohanó gazdaság kikerülhetetlen végzete.¹¹ Az 1820-as és 1830-as évek során jelentkező írók – A. Ure, C. Babbage, E. Buré, L.-R. Villermé és mások –, akik vizsgálódásaik középpontjába a gyáripart állították, már nem egy egységes gazdaság- és társadalomfilozófiai rendszer megteremtésének igényével írták műveiket, mint ahogy azt

⁹ Tilly, C.-Tilly, R. (1971) 184–198. (Az idézet helye 184.)

¹⁰ A protoindusztrializáció irodalmának egyik legszínvonalasabb tanulmánya éppen az Európán kívüli világ (India) protoindusztrializációjával foglalkozik. Ld. Perlin, F. (1983) 39–95. A Nyolcadik Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus alkalmával e tárgyban született csaknem 50 tanulmány között is csak egyet-egyet találunk, amelyben az Európán kívüli világ történeti problémái egyáltalán megjelennek.

¹¹ Lutfalla, M. (1964).

Adam Smith, James Stewart, Jeremy Bentham és John Stuart Mill tették. Az említett írók világuk aktuális problémáinak feltárását kísérelték meg, utalva koruk anomáliáinak általános társadalmi összefüggéseire anélkül, hogy írásaikat az igény vezette volna, hogy az átfogó gazdasági- és társadalmi rendszerek helyébe lépjenek. A. Ure és társai úgy gondolták, hogy az industrializáció vagy az industrializmus, mint életforma koruk egyik legfontosabb, de korántsem egyetlen legfontosabb problémája, s az nem öleli fel a társadalom fejlődésének valamennyi lényeges aspektusát. Talán érdemes megjegyeznünk, hogy a protoindustrializáció gondolatának hívei az industrializáció, demográfia és az industrializmus elemzése útján próbálják feltárni egy sokkal összetettebb probléma, a gazdasági fejlődés és a társadalmi formációk közötti átmenet folyamatát.

Ugyanakkor F. F. Mendels, a protoindustrializáció gondolatának első fölvetője, nem tulajdonít a kapitalista gyárrendszer kialakulásának meghatározó jelentőséget a gazdasági és technológiai váltás felgyorsulásában. Annál is inkább, mert a gyárrendszer kialakulása vagy fél évszázaddal az ipari forradalom „kezdetei” után, az 1820-as évek elejére tehető.¹² Igaz ugyan, hogy az ipar egyes ágazataiban – hajóépítés, bányászat, vasolvasztás – kétségtelenül már a 16. század első felétől megfigyelhető a termelés magasabb fokú centralizációja, a 19. század első évtizedei után egyre inkább meghatározó gazdasági szervezet formáinak korai kialakulása. Könnyű azonban belátni, hogy ebben az esetben is feltehetjük a diszkontinuitás elméletével kapcsolatos kérdésünket: vajon egy technicista szemléleten keresztül írható-e le az ipari forradalom korának gazdasági specifikumai? Ezért tulajdonítanak nagy jelentőséget Tillyék az ipari szervezet, demográfia és az életmód kutatásának. S miután kétségtelenül kimutatható, hogy az ipari forradalom kora gazdasági jellegzetességeinek tartott jelenségek a 17–18. századi Európában fellelhetők, a politikai rendszer és a gazdaság új szervezeti formái hosszú távú együttélésének természetete válik a kutatások egyik fontos, s még megválaszolásra váró kérdésévé. Tillyék egy részletesen kidolgozott szempontrendszer alapján felvetik, hogy a gazdaság működésének sajátos mechanizmusai azt támasztják alá, hogy a protoindustrializáció a történeti fejlődés önálló korszaka. Szempontrendszerük öt fő aspektusa a következő: 1) a vidéki ipar jövedelmi viszonyai és a vidéki népesség növekedése közötti kölcsönhatás, 2) a piaci lehetőségek és a kereskedelem válaszai közötti viszony, 3) a mezőgazdasági változások és a protoindustrializációs termelés kapcsolata, illetve a mezőgazdasági expanzióknak az utóbbihoz való viszonya, 4) a protoindustrializáció hatása a műveltségre, az ipari életforma tapasztalatai a gyárrendszer előtt, 5) a falusi ipar 18. századi dinamikus expanziójának hatása a parasztság generációinak életére. Mint látjuk fenti szempontok alapján nem kaphatunk választ a politikai rendszer és a gazdaság kölcsönhatásának természetéről. Vajon mi a politikai formája a protoindustrializáció egy-másfél évszázadának, nevezhetjük-e az abszolutizmus vagy az *ancien régime* korát e gazdaság politikai formájának? Esetleg ezt a korszakot a gazdasági élet és az államszervezet antagonizmusának hosszú korszakaként kell felfognunk? Még ha Tillyék nem vetik fel ezeket a kérdéseket, úgy véljük: abban az esetben, ha ezt a korszakot a történeti fejlődés önálló

¹² Mendels, F. F. (1972) 241–261.

korszakaként akarjuk értelmezni, akkor a gazdasági élet és az államszervezet viszonyának vizsgálata elkerülhetetlen. A korszakra vonatkozó politikatörténeti, államelmélet-történeti irodalom ehhez a felfogáshoz véleményünk szerint kevés támpontot nyújthat, ugyanis az abszolutizmus korával foglalkozó újabb szakirodalomnak és a protoindusztrializációs irodalomnak vizsgálódási módszerei alapvetően különböznek. Az abszolutizmus korával foglalkozó irodalom a 17. század második felének, a 18. századnak államalakulatai eredeti jellegzetességeit a feudális rendszeren belül határozza meg és különíti el a feudalizmus korábbi szakaszaitól anélkül, hogy a liberális állam politikai intézményrendszere eredeti jellegzetességeinek geneziséjét a politikai gyakorlatban itt keresné (bár a politikai filozófiában itt fedezi fel!) Így a vizsgálódás a feudalizmus korábbi szakaszaiból előretekint. A protoindusztrializációs irodalom viszont a gazdasági intézményrendszer azon meghatározó tényezőinek geneziséjét kutatja, amelyek a liberális állam gazdasági jellegzetességeinek körébe sorolható, vagyis időben visszafelé tekint.¹³ Tehát a kétféle közelítés a korszakot a történelmi idő kétféle dimenziójába helyezi. Kérdéses továbbá, hogy egyáltalán lehetséges-e a 17. század második felének, a 18. századnak a történetét a fejlődés önálló szakaszaként értelmezni akkor, amikor azt feltételezzük, hogy ez a korszak a liberális állam gazdasági jellegzetességeinek segítségével írható le.

A történelmi korszak közötti átmenet problémájának felvetésekor Tillyéket az a világos cél vezeti, hogy megszabaduljanak a történelmi fejlődés szakaszainak determinisztikus és gyakorta leegyszerűsített elképzelésétől, amelynek merev szerkezetén belül a protoindusztrializáció korának paraszti háztartásában bekövetkezett változások éppúgy nem értelmezhetők, mint John Locke politikai filozófiája. Szándékosan említünk két, egymástól látszólag elkülönülő szférát, azonban mi mindketőre úgy tekintünk, mint egy egységes, azonos irányba haladó világ gazdasági, társadalmi és kommunikatív cselekedeteire. A történelmi szakaszok és az átmenetek szűk értelmezése esetén azzal kell szembenéznünk, hogy például a 17. század második felében, a 18. század során a vidéki ipar fejlődése következtében tömegesen felbukkanó paraszti vegyes háztartások mennyiben tekinthetők feudálisnak akkor, amikor a paraszti háztartás jövedelmeinek nagyobb része nem a hagyományos feudális viszony, hanem a főként nem-feudális tényezők által kormányzott regionális és nemzetközi piac, a kereskedőtőke stb. határozta meg. Ez a gazdasági forma nem feudális jelenség a szónak szigorú értelmében. S John Locke politikai filozófiáját értelmezvén, a feudális jelző használhatatlansága ellen talán nem is szükséges érvelnünk. Ami a történelmi fejlődés szakaszai és az egyes szakaszok közötti átmenet problémáit illeti, azok nyilvánvalóan nem oldhatók meg azzal, hogy a tradicionálisan feltételezett öt szakasz helyett hatot – a protoindusztrializáció szakasza a feudalizmus és az ipari kapitalizmus között –, hetet vagy ennél többet feltételezünk.

F. F. Mendels, aki először vette fel a protoindusztrializáció problémáját, S. Kuznets nyomán kísérelte meg kidolgozni a protoindusztrializáció eredeti jellegzetességeinek meghatározó jegyeit.¹⁴ Mendels végülis nem tekinti a protoindusztria-

¹³ Anderson, P. (1974b) 15–59.; Lüthy, H. (1965). Ezzel szemben ld. például Althusser, L. (1969) különösen 117, passim és Lublinskaja, A. D. (1968) 104.

¹⁴ Kuznets, S. (1966) és (1959); Mendels, F. F. (1972) 241–261.

lizációt a történelmi fejlődés önálló szakaszának, hanem az industrializáció vagy ipari forradalom első fázisának; a későbbi években megjelent tanulmányokban és monográfiákban is inkább ez a szemlélet uralkodik. S. Kuznets két alapvető szempont kiemelését tartja meghatározónak: 1) egy adott történelmi fázisnak rendelkeznie kell empirikusan mérhető jellegzetességekkel, 2) ezek a jellegzetességek és kombinációik annak a bizonyos történelmi korszaknak sajátosságai kell, hogy legyenek. Más szóval, a gazdasági tevékenység bizonyos elemeinek korai jelenléte önmagában nem elég egy történelmi szakasz meghatározásához. A fenti szempontok alapján két történelmi szakasz közötti analitikus viszony meghatározása következik, s ezután – ahogy F. F. Mendels kifejti – az első szakasz kezdeteinek empirikus meghatározása és elméleti értelmezése marad hátra.

De kanyarodjunk vissza első szempontunkhoz, vajon mit is jelenthetnek egy szakasz empirikusan mérhető jellegzetességei? Mint tudjuk, az ipari forradalom korának empirikusan mérhető gazdasági jellegzetességei F. W. Hoffmann és követői munkáiban mintaszerűen kidolgozottak, mégis ahány ipari forradalomról szóló munka, annyi kezdet, s természetesen a több, mint fél évszázados időintervallumban kezdődő kezdetek mindegyike pontosan körülírt paraméterek és azok viszonyainak analitikus vizsgálata alapján lett kijelölve. Nyilvánvaló, hogy például a svéd ipari forradalom kezdeteinek meghatározásához nem alkalmazhatjuk az angol fejlődés empirikusan mérhető jellegzetességeit. Mert eltekintve a hazai sajátosságoktól, a két ország 19. századi gazdasági struktúrája nem általában egy nemzetközi gazdasági környezetben formálódott ki, hanem fejlődésük eltérő nemzetközi környezetben zajlott már csak azért is, s ezt nem a paradoxonok iránti vonzódás mondatja velünk, mert Svédország nemzetközi gazdasági környezetének a része Anglia, Angliáé pedig Svédország volt. S a „különböző” nemzetközi környezet következtében két ország gazdasági szektorai és ágazatai strukturális növekedése, arányuk megváltozása nem történhetett azonos úton, következésképpen nem mérhető azonos kritériumok alapján; ha mégis azt tesszük, sokszor nem jutunk túl az egyes országok fejlődéspályájának megmagyarázhatatlan különbségein.¹⁵

S hogy egy ismert példát idézzünk, az életszínvonal történelmi változásának megragadásához használt ár- és béranalízis során eltérő következtetésre juthatunk, ha a Paasche-, Laspeyres-, Fischer-, vagy a Edgeworth–Marshall-formulákat használjuk árstatisztikai vizsgálatainkhoz. S ha a gazdaságtörténészek között kötetlen *gentleman agreement* alapján el is határozzuk, hogy az életszínvonal-vizsgálatoknál a jövőben kizárólag a Laspeyres-formulát használjuk, amely alkalmasabbnak tűnik gazdaságtörténelmi problémák ábrázolásához, emlékeznünk kell Polányi Károly megállapítására: „Természetesen a társadalmi szerencsétlenség elsősorban kulturális és nem gazdasági jelenség, amit jövedelemszámtással vagy népességstatisztikával lehetne mérni. [...] Nem a gazdasági kizsákmányolás, amint azt gyakran vélik, hanem az áldozat kulturális környezetének szétesése okozza lealacsonyodását. Persze gazdasági folyamatok szállíthatják a rombolás eszközeit, s a gazdasági kiszol-

¹⁵ Ezeket a problémákat veti fel Anglia és Franciaország fejlődésének összehasonlító gazdaságtörténelmi elemzése kapcsán: *Mathias, P. – O'Brien, P.* (1976) 601–650.; *O'Brien, P. – Keyder, Ç.* (1978). Ld. még *Wallerstein, I.* (1983) 580–583.

gálatottság csaknem mindig a gyengébbet hajlítja meg, de vesztének közvetlen oka nem gazdasági természetű, hanem intézményeinek halálos tönkretételében rejlik, amelyben egész társadalmi léte tetet ilt. Az eredmény az önbecsülés és közösségi minták elvesztése, akár egy emberről vagy egy osztályról van szó, akár a folyamat az úgynevezett kulturális konfliktusból vagy egy osztály helyzetének a társadalom keretein belüli változásából ered.”¹⁶ Amiről Polányi beszél, az nem sorolható leaszozható mennyiségek közé, létezésében és fontosságában még sincs okunk kételkedni. Ha szigorúan ragaszkodunk S. Kuznets első szempontjához, akkor R. Cantillon, F. Quesnay, A. Smith, J. Stewart és mások műveit átszövő problémákat – legyenek bár a kor gondolati jellegzetességei (a kor kommunikatív cselekvései) –, mint empirikusan nem mérhetőket, ki kell zárunk vizsgálódásunkból. Továbbá itt is csak megismételhetjük korábbi ellenvetésünket: egy korszak empirikusan mérhető jellegzetességei nem azonosak magukkal a gazdaság „tényeivel”, a gazdaság paraméterei magával a gazdasági tevékenységgel. (A mérhetőség játékszabályait különben sem a jellegzetességek, hanem mi alakítjuk ki.) Nem kétséges, csak sikertelen lehet a protoindusztrializáció eredeti jellegzetességeinek meghatározása, amely kizárja a jellegzetességek köréből a történeti fejlődés empirikusan nem mérhető tényezőit, vagy természetesnek veszi azt, hogy a történeti fejlődés legfontosabb tényezői kvantifikálhatóak. A történelmi tények kvantitatív-kvalitatív elválasztásán nyugvó történeti értelmezések, éppen a történelmi fejlődés bonyolult természetét hagyják figyelmen kívül.¹⁷

Erre érez rá F. F. Mendels, amikor nemcsak az empirikusan mérhető jellegzetességeket igyekszik számba venni. A történeti fejlődés és a gazdasági növekedés faktorainak rövid seregszemléje után is az a benyomásunk, hogy a növekedés tényezőinek összegző szemlélete még korántsem általános a gazdaságtörténetírásban; ahogy a régi annalesekben a széthúzás, ármánykodás, sorscsapás, úgy válik a demográfiai változás, a „talajtan”, a gabonaárak ingadozása a történelmi fejlődés elsődleges tényezőjévé. Így Jan de Vries szerint a változás legfőbb tényezője Németalföldön a népességnövekedés volt, ez mintegy kikényszerítette a gazdasági változásokat.¹⁸ Ellenben Eric Jones éppen a népesség csökkenése következtében süllyedő gabonaárakban látja azt az erőt, amely a paraszti háztartásokat arra kény-

¹⁶ Polányi K. (1957) 157.

¹⁷ A tények kvantitatív-kvalitatív típusú szétválasztása nem újkeletű a gazdaságtörténetírásban, s különösen nem a gazdaságelméleti gondolkodásban. Szerintünk Vilfredo Pareto *Manualja* volt az, amely egy kisebbfajta elméleti forradalmat hozott ezen a téren. Ebben a munkában érhető leginkább tetten a szemlélet változása, de egyben az is, hogy a két szemlélet előfeltevései lényegében közösek. Pareto, aki gazdasági egyensúly elméletét tanulmányozza, az egyensúly eredetét az ember vágyai és e vágyak kielégítésének akadályai között fennálló szembenállásból vezeti le. Felismerhető ebben a 18–19. századi gondolkodók páros fogalmainak – Galiani-féle vágyak és szükségnek, a bentami élvezetnek és fájdalomnak stb. – továbbélése, amelyek az ember gazdasági tevékenységét, jobbító igyekezetét motiválják. Paretonál e tradíció bizonytalan előfeltevései vívnek ki maguknak úgymond tudományos státuszt kvantitatív módszer alkalmazásával, s ami már korábban Say-nél mint a kereslet és kínálat, most Paretonál, mint gazdasági egyensúly problémája fogalmazódik meg a tudomány nyelvén. Pareto végkövetkeztetése pedig az, hogy „a társadalmi problémák lényegüket tekintve kvantitatívak, mégha kvalitatív feloldást is adunk nekik”. Pareto, V. (1972) 1–3. fejezet, az idézet helye 70.

¹⁸ De Vries, J. (1976).

szerítette, hogy csökkenő profitjuk [sic!] ellensúlyozására új mezőgazdasági technikák alkalmazásával pótlólagos jövedelemre tegyenek szert.¹⁹ Jones szerint az új művelési módszerek, technikák, amelyek előnyösebben voltak alkalmazhatóak a kevésbé kötött talajokon, számottevően átrajzolták az európai mezőgazdasági termelés térképét; s így a komparatív kereskedelmi előnyök elve alapján (ismét hódolat Ricardo zsenialitásának, nemkülönben Heckschernek és Ohlinnak) az új mezőgazdasági régiók és az újonnan iparosodott régiók között interregionális munkamegosztás alakult ki. Mint látjuk, a demográfiai magyarázatoknak fontos szerep jutott a gazdasági folyamatok értelmezésében, ezeket tekintjük most át röviden.

Paraszti háztartás, protoindusztrializáció és demográfia

A protoindusztrializáció problémájával foglalkozó tanulmányokban és monográfiákban a demográfia a gazdasági rendszer függő változója, s számos szerzőnél a gazdaság strukturális változásának elindítója. A történeti demográfia hangsúlyos szerepe azért is sajátos, mert a gazdaságtörténet „segédtudományában”, a közgazdaságtanban az 1870-es évek óta a demográfiát már nem illeti meg a megkülönböztetett hely a gazdasági rendszer függő változóinak sorában, sőt számos esetben a gazdasági rendszer másodlagos tényezőjének tekintik. Talán Stanley Jevons fogalmazta meg ennek okát legvilágosabban a klasszikus politikai gazdaságtan letűnésének idején, az új gazdaságelméleti gondolkodás kialakulásának kezdetén. Szerinte a népességnövekedés és munkaerőkínálat, s következésképpen a felhalmozás között nincs funkcionális kapcsolat, ezért a népesedésemélet – legyen az malthusi vagy más – nem tartozik a közgazdaságtan közvetlen problémái körébe.²⁰ Az a felismerés, ami Jevons számára fontossá tette az egyértelmű megkülönböztetést a népesség és munkaerő között, az volt, hogy az előbbinek egyszerű növekedése egyáltalán nem biztosítja a gazdasági növekedés pályájának fenntartását, a mi esetünkben, egy új növekedési pálya elindulását. A munkaerő ugyanis elsődleges növekedési faktor, a munkaerő növekedése, amennyiben az ésszerűen hasznosított vagy hasznosítható, egy ígéret a következő termelési ciklusok növekedése számára. Ezzel szemben egy ország népessége – szűk gazdasági nézőpontból szemlélve – nem más, mint az individuumok összessége, akik birtokolhatják, pontosabban különböző minőségben és formában birtokolják azokat a képességeket (szakképzettségeket), amelyek együttesen alkotják egy ország munkaerőjét. Ez a munkaerő gyarapodhat az ország lélekszámának növekedésétől teljesen függetlenül úgy, hogy az individuumok egyre változatosabb formában és jobb minőségben birtokolják mindazokat a képességeket, amelyek más termelési faktorok optimális hasznosítását egyre magasabb fokon lehetővé teszik.

Ugyanakkor a népességnövekedés és a munkaerőkínálat közötti közvetlen megfelelés gondolata történetileg egyáltalán nem indokolatlan. Egy viszonylag differenciálatlan gazdaságban, ahol a népességnövekedés lehet éppen a növekedés forrása, egyenesen szükségszerű. Egy olyan társadalomban, ahol a mezőgazdaságban és az

¹⁹ Jones, E. (1968) 58–71.

²⁰ Jevons, S. (1965) 266–267. Ld. még Pitchford, J. D. (1974) 51.

iparban, de éppúgy a szolgáltató szektorokban foglalkoztatott munkaerő „szakképzetlen”, nem merülhetett fel az, hogy nincs funkcionális kapcsolat egyfelől a népességnövekedés, a munkaerőkínálat és -kereslet, másfelől népességnövekedés és a felhalmozás között, s hogy a növekvő népesség ellenére a rendelkezésre álló anyagi erőforrások, tőkekészletek egy része kihasználatlanul heverhet, ha a munkaerő piacán nem található megfelelő számban olyan szakképzett munkaerő, amely biztosítja azok optimális hasznosítását. A feudális társadalomban a paraszt beleszületett a paraszti létbe, s amiben sorsa közös az uralkodóval: mesterségéhez születésétől fogva, születése jogán ért. Ugyanez mondható el a korai kapitalizmus malmaiban dolgozó munkásság döntő többségéről is, „szakképzettsége” társadalmi helyzete által meghatározott. Ezért a gazdaságtörténetírás számára a gazdasági növekedés és a demográfiai folyamatok összehasonlító vizsgálata megkerülhetetlen. A fő probléma azonban az, hogy bár a történeti demográfia paraméterei szabottak, a társadalmi és gazdasági cselekvések, kulturális elemek, hagyományok, közösségi szokások, egészségügyi viszonyok stb. bonyolult rendszerében működő nuptialitás, fertilitás, natalitás és mortalitás vizsgálati módszerei ugyan megalapozottak, mégsem látunk tisztán fontos kérdésekben. Ezért a történeti demográfia megvesztegetően „objektív” adataiból levont következtetések a gazdaságtörténetírás flexibilis elméletei közé tartoznak. E kijelentést bizonyítandó, lássunk néhány példát.

A történeti demográfiára épülő fejlődés-magyarozatok, amelyekben hol a demográfiai változások jelölik ki a gazdasági változások irányát, hol a gazdasági racionalitás tereli helyes irányba a demográfiai folyamatokat, évtizedekkel a protoindusztrializáció gondolatának megszületése előtt, az 1930-as évek elején jelentek meg a gazdaságtörténeti szakirodalomban.²¹ Minthogy a két iskola a demográfiai

²¹ Itt arra gondolunk, hogy a demográfiai folyamatok, valamint annak társadalmi, gazdasági stb. összefüggéseit nem látjuk pontosan. Csokorba lehetne gyűjteni az elmúlt évtizedek voluntarista népesséspolitikai beavatkozásainak előre nem látott következményeit keleten és nyugaton, északon és délen.

Ami a protoindusztrializáció korának demográfiai problémáit illeti *Wrigley, E. A.–Schofield, R. S.* (1981) könyvének megjelenése ismét azokat a nézeteket erősítették meg, amelyek az 1730-as 1740-es évektől kezdődő demográfiai forradalmat a fertilitás növekedésének tulajdonítják, jóllehet az elmúlt évtizedekben a népességnövekedés elsődleges demográfiai okát a mortalitás, s különösen a gyermekmortalitás radikális csökkenésében látták. A probléma mérhetetlenül gazdag irodalmából ld. *Chambers, J. D.* (1972); *Drake, M.* (1969); *Glass, D. V.–Eversley, D. E. C.* (1965); *Sauvy, A.* (1966).

A történeti demográfia fejlődéséről, módszereiről, az egyes irányzatokról kitűnő áttekintést nyújt *Dupâquier, J.* (1984), a további tájékozódáshoz ld. ennek és a fent idézett műveknek bibliográfiáját.

²² Robert Brenner a demográfiai szemlélet egyre határozottabb jelenlétét a gazdaságtörténetírásban *H. J. Habakkuk* 1958-ban megjelent cikkétől számítja. [Habakkuk cikkét lásd *Glass, D. V.–Eversley, D. E. C.* (1965) 147–158.] Véleményünk szerint ez már jóval előbb megtörtént; elsősorban *W. Abel, M. M. Postan és E. Labrousse* az 1930-as évek második felétől megjelent cikkei szabtak e tekintetben is új (egy régi malthusiánus- ricardiánus szemlélettel átjárt) irányt a gazdaságtörténetírásnak. Tágabb társadalomelméleti perspektívából nézve ezzel a demográfiai szemlélet mellett a gazdaságtörténetírás olyan, évekkel, évtizedekkel korábban megjelent gazdaságelméleti, szociológiai gondolkodók műveiből merítette az elméleti ösztönzést ekkor, mint *Juglar, C.* (1862), *Schumpeter, J. A.* (1926) és (1939), *Mitchell, W. C.* (1913), *Pareto, V.* (1916), *Kondratieff, N. D.* (1962) és (1928). Mint az idézett művek megjelenésének évszámai is jelzik, a fejlődés ciklikusságáról alkotott nézetek már a századforduló táján megjelentek, mégis újszerű szemléletük sokáig nem tudott áttörni a gazdaságelméleti gondolkodásban Marshall és mások tekintélyének uralmán. A nagy cezúrát, ahogy például *Hicks, J.* (1966) 257–269. p saját intellektuális fejlődésének pályájáról írta, a gazdasági világválság jelentette, a statikus egyensúlyi szemlélet

változásoknak a gazdasági folyamatokban betöltött szerepének hangsúlyozásában közös, talán nem érdektelen röviden összevetni M. M. Postan, W. Abel, E. Labrousse, B. H. Slicher van Bath és az új generáció érveit.²³

M. M. Postan szerint a 14. század gazdasági válságát a túlnépesedés okozta, mert ahogy a ricardoi csökkenő hozadék elmélete alapján kifejti, a népességnövekedés következtében egyre kedvezőtlenebb adottságú földek kerültek művelés alá, a mezőgazdaság kénytelen volt birtokba venni a mocsaras területeket, hegyvidékeket, hűvös hegyvidéki fennsíkokat; s ennek következtében a mezőgazdasági termelékenység hanyatlott. A gazdasági válság, a malthusi *positive cheque*, mintegy kikényszerítette a feudális gazdaság lehetőségeivel összhangban lévő demográfiai változásokat, s ezek egy kisebb népesség új évszázados kolonizációs hullámát indították el a hegyvidékről, fennsíkokról a termékeny alföldek irányába.

Eric Jones már idézett gondolatai egybecsengenek Ernst Labrousse kríziselméletével, aki szerint a magas gabonaárak rövid távon csökkentették a piac felé kevésbé nyitott paraszti háztartások jövedelmét, s vidéki ipar a kedvezőtlené vált gazdasági környezetben kiutat jelenthetett számukra a válságból. Tehát Labrousse-nál a paraszti háztartások egy részére nehezedő pótlólagos jövedelemszerzés kényszere az a tényező, amely már az ipari forradalom előtti Európában átalakította a föld és az ember kapcsolatát, a hagyományos agrárvilág társadalmát.

B. H. Slicher van Bath elméletében, amelynek a *Cambridge Economic History of Europe* ötödik kötete adott nagyobb nyomatékot és publicitást, érhető leginkább tetten a demográfia és a mezőgazdasági átalakulás, a technikai-technológiai váltás kapcsolatrendszerének feltáratlansága. Az elmélet lényege az, hogy a gazdaságtörténetírás hagyományos elképzelése szerint a paraszti népesség lélekszáma, az átlagos paraszti családnagyság a mezőgazdaság expanziója idején növekszik, míg a depresszió idején csökken. Ezzel a hipotézissel látszólag nincs is semmi baj, azonban ha a történelmi korszakváltás kérdéseire keressük a választ, kritikusan kell azt használnunk. B. H. Slicher van Bath szerint a hosszú 16. században a népességnövekedés forradalma játszódott le, ezzel szemben a 17. század első évtizedeitől a század végéig az európai népesség csökkent, majd a századfordulótól az 1730-as, 1740-es évekig stagnált. Ami a népességnövekedés és -csökkenés okait illeti, a szerző nem foglal határozottan állást: „A mezőgazdasági expanzió időszakai egybeesnek a népesedés növekedésével, míg a mezőgazdasági regressziót a népesség stagnálása vagy hanyatlása jellemzi. Arra nem könnyű válaszolni, vajon a kettő közül melyik történik először, a népességnövekedés vagy a népességcsökkenés, mivel egy másodlagos felerősítő hatást figyelembe kell vennünk.” A továbbiakban azonban így folytatja: „A növekvő produktivitás lehetővé teszi a paraszt és családja számára, hogy

revíziója J. M. Keyneszel, J. Hicksszel, de éppúgy az említett könyvek újraolvasásával kezdődött. Szorosan ezekkel a társadalomtörténeti áramlatokkal fejlődött a gazdaságtörténetírás. Jóllehet a cikluselméletek és a demográfiai szemlélet (malthusi-ricardoi tradíció) ily szoros összefonódása számos ellentmondásos metodológiai, történelemelméleti problémát vet fel.

A Kondratieff-ciklus történetéhez ld. *Kövér Gy.* (1980) 127–136.

²³ *Slicher van Bath, B. H.* (1977) 42–132. A vonatkozó irodalomhoz lásd még *W. Abel* új könyve kapcsán a mezőgazdasági krízisről, illetve a feudalizmus kríziséről írt rövid áttekintésünket: *Agrártörténeti Szemle*, 1984. 1–2. szám 292–303.

egy kis telken is megéljen, és a termőföld azt követő felosztása a fiatalabb korban kötött házasságok növekedéséhez, s következésképpen a születések számának növekedéséhez vezet.”²⁴ A fenti megállapításból arra a következtetésre juthatunk, hogy a népességnövekedés forradalma és a népességcsökkenés, illetve a mezőgazdasági expanzió és depresszió között oksági összefüggés van, amit a következőképpen lehet leírni: mezőgazdasági expanzió → a fiatalabb korban kötött házasságok számának növekedése → születések számának növekedése; ellenben mezőgazdasági depresszió → a házasságkötés korátlagának növekedése → születések számának csökkenése. Folytatva ezt a gondolatmenetet: születések számának növekedése → munkáskezek számának növekedése a rendelkezésre álló földterülethez képest → mezőgazdasági depresszió, ellenben születések számának csökkenése → főleg munkáskezek számának csökkenése → mezőgazdasági expanzió. Ebben az esetben a mezőgazdasági expanzió az agrártársadalmakban mindig egy demográfiai hullámvölgyből indul, jóllehet B. H. Slicher van Bath eredeti intenciója éppen az volt, hogy a 16. század gazdasági virágzása és a népességnövekedés forradalma közötti, az egymást erősítő mechanizmusokra rámutasson; s látszólag csak azt a részletkérdést kellett volna tisztázni, hogy a művelési módszerek, a termelés szervezeti formáinak megváltozásában keressük az expanzió motorját, vagy pedig a népességnövekedés forradalma kényszerítette a társadalmakat ezen mezőgazdasági módszerek felfedezésére és elterjesztésére. Viszont, ha a szerző egyik elképzelésével összhangban feltételezzük, hogy a népességnövekedés forradalma a meghatározó tényező, következésképpen javíthatunk az események láncon: születések számának növekedése → munkáskezek számának növekedése → mezőgazdasági expanzió, illetve születések számának csökkenése → munkáskezek számának csökkenése → mezőgazdasági depresszió.

Az ok, amiért tovább időzünk B. H. Slicher van Bath gondolatánál, az, hogy rámutassunk: a demográfiai változásokra alapozott gazdaságtörténeti modelljeink közül bármelyiket is választjuk, a történeti fejlődésnek olyan pályáját feltételezzük, amely vagy csak rózsaszirmokkal (expanzió), vagy csak tövisekkel (depresszió) van felhíve. Pedig régóta tudjuk már, hogy a történelmi fejlődés virágzó és válságos korszakokon keresztül tör utat magának. A fejlődés virágzó és válságos szakaszaiból kiindulva megkíséreljük még egyszer összerakni építőkockáinkat, tehát → A. születések számának növekedése → B. munkáskezek számának növekedése → C. mezőgazdasági expanzió → D. születések számának csökkenése → E. munkáskezek számának csökkenése → F. mezőgazdasági depresszió → ... Az A→B→C és a D→E→F periódus egy rövid történeti szakasz fejlődése esetében hasznos modellül szolgálhat, de ha azt a történelmi korszakváltások pályáinak megértéséhez akarjuk felhasználni – végül is ez volt Slicher van Bath eredeti intenciója is –, a demográfiai változások elsődlegességén alapuló elméletünk a korszakváltások – C→D és F→A – természetének megértéséhez nem járul hozzá. A másik lehetőség a következőképpen ábrázolható: → A. születések számának növekedése → B. munkáskezek számának növekedése → C. mezőgazdasági depresszió → D. születések számának csökkenése → E. munkáskezek számának csökkenése → F. mezőgazdasági expanzió → ... Ez

²⁴ Slicher van Bath, B. H. (1977) 54.

számos elméletnek modellje, s az F→E fázisnak, úgy tűnik, hogy van értelme, bár választott előfeltevéseink nem engedik meg, hogy a mezőgazdasági expanzió (F) végül is munkaerőfelesleghez (B) és mezőgazdasági depresszióhoz vezessen (C), mert ebben az esetben a demográfiai változásoknak önmozgása van a rendszeren belül, tehát annak nem függő, hanem független változója. Ha az ellentmondásokat figyelmen kívül is hagyjuk, továbbra sem tudjuk, hogy a munkaerő csökkenése, a népességcsökkenés hogyan vezethet ismét mezőgazdasági expanzióhoz. Ezeknél a modelleknél csak egyirányú pályák képzelhetők el, egy társadalom, amely rálépett erre a képzeletbeli pályára, a „zsugorodás dinamikája” Guy Bois-i jelszavával sem találhat vissza a bőség korába.

Amire itt rá szeretnénk mutatni az az, hogy minden olyan elmélet, amely a demográfiai tényezőt teszi meg a történelmi korszakváltás okának és magyarázatának, eredendően téves. Egyszerre nem állíthatjuk, hogy egyfelől az emberi tevékenység racionális a termelés új módszereinek és szervezeti formáinak létrehozásában és alkalmazásában, amiért is újra és újra ki tud menekülni a szűkösség állapotából, amibe „irracionális” szexuális szokásai, érzelmei, háztartást, családot teremtő ösztönei taszítják. Másfelől ha mégsem elég racionális a termelés új módszereinek és szervezeti formáinak kitalálásában, akkor racionális szexuális szokásai, érzelmei, háztartást, családot teremtő ösztönei vezetnek ki időről-időre a szűkösség állapotából, amibe társadalmi élete, gazdasági intézményei megújításának alkalmatlansága kényszerítette. A fenti és hasonló értelmezések tarthatatlansága persze nem abban rejlik, hogy egyes társadalmak túlélését ne veszélyeztette volna és ne veszélyeztetné ma is azok irracionális gazdasági, társadalmi, kulturális cselekedeteinek sora, erre múltbéli és jelenkori történelmünk példák ezreit kínálja. Azonban egy társadalom cselekedetei aszerint ítéljük racionálisnak vagy irracionálisnak, amennyiben azok megfelelnek vagy ellentmondanak néhány, az emberi jelenség lényegéről és általános céljairól megfogalmazott axiómaszerű állításnak. Az idézett történelmi munkák láthatóan nem találják a helyét és társadalmi magyarázatát a túlnépesedésnek, mivel a legfontosabb axiómák – a fejlődés, a haladás, az anyagi felemelkedés – beteljesítését fenyegetik, ezért ezek a modellek egy eredendően irracionális, dehumanizált élővilágot (talajtan, klíma stb.) és ösztönvilágot (szexualitás) állítanak szembe az emberi társadalommal. S a megszületett magyarázat: a természet farkas és kegyetlen, irracionális olykor-olykor felülkerekedik az emberi társadalom racionalitásán.²⁵

A demográfiai tendenciák történelmi értelmezésének nehézségeit mi nem elsősorban annak tulajdonítjuk, hogy a demográfiai vizsgálatok ismert forrásaiban a változások fontos összetevői, mint például a szexuális szokások, az alkalmazott kontraceptív módszerek felől stb. igen kevés ismeretet kapunk, mivel ezek csak az utóbbi évtizedekben kezdtek elveszíteni társadalmi tabu jellegüket. S egy közösségen belül egészen mások a társadalmi, gazdasági, kulturális kihatásai egy olyan demográfiai változásnak, amelyet nem a házasságkötések korlátlagának kitolásával, ha-

²⁵ Talán helyes, ha itt elvágjuk fejtegetésünk fonálát és a racionalitás társadalomelméleti koncepciójának elemzéséhez *Habermas, J.* (1981) nagy művének bevezetéséhez utaljuk az olvasót.

nem kontraceptív módszerek alkalmazásával idéztek elő; vagy a házasságkötések korátlagának csökkenése demográfiai szempontból nem különösebben jelentős abban az esetben, ha a közösség széles körben ismer és alkalmaz kontraceptív módszereket. (A történeti demográfusok általában elutasítják azt a feltételezést, hogy az európai ember évszázadok óta élt volna kontraceptív módszerekkel szerelmi élete során.²⁶)

A demográfiai tendenciák történelmi értelmezésének kulcskérdése sokkal inkább az, hogy hol jelöljük ki a vizsgálódás határait a társadalmi és gazdasági cselekvések birodalmán belül, milyen szerepet tulajdonítunk vagy tulajdonítunk-e egyáltalán szerepet a kulturális, pszichológiai és mentalitásbéli különbségeknek. Ennek megfelelően a protoindustrializációs irodalom által használt demográfiai modellek nemcsak a két elképzelhető szélsőség között ingadoznak, hanem a két szélsőséget, a gazdasági racionalitáshoz szolgálai igazodó és a pszichológiai egyediség és megismételhetetlenség által misztifikált családfelfogást is megtalálhatjuk.

A családtörténeti és demográfiai kutatások napjainkra kialakult négy fő iránya közül a protoindustrializációs irodalom nyitottnak tűnik a demográfiai és háztartás-gazdaságtani közeledés felé, ugyanakkor a kulturális, pszichológiai, mentalitásbéli elemek elsődlegességét valló iskolák szellemi befolyása jóval mérsékeltőbb. Megítélésünk szerint a háztartás-gazdaságtani felfogás az az irányzat, amely leginkább meghatározza a szakirodalom fejlődésének irányát, ezért a továbbiakban csak erre térünk ki.²⁷

Korábban J. Hajnal és más történelmi demográfusok különös jelentőséget tulajdonítottak a nukleus család szerepének az ipari kapitalizmus kialakulásában.²⁸ Nézetük szerint ebben lelhető fel az európai fejlődés egyik markáns egyedisége, ez volt az a gazdasági és társadalmi intézmény, amely mintegy lerombolta a kiterjedt többgenerációs családszervezetet, tradicionális rokonsági rendszert, s a régi intézmények és a bennük ágyazódó gazdasági szervezet talajvesztése következtében Európa elindulhatott az industrializáció, modernizáció útján. Nagy hatású szociológiai iskolák elméletei, például a parsonsi strukturális-funkcionális elmélet, amely szerint egy szimmetrikus konvergencia áll fenn a családszervezet és a makrovilág gazdasági-társadalmi átalakulása között, támogatták a család és az ipari társadalom viszonyának demográfiai indíttatású felfogását. Talcott Parsons megfellebbezhetetlen autoritása szinte feledtette a történetírásnak, különösen az agrártörténetírásnak és agrárszociológiának azokat az állításait, hogy szó sincs efféle konvergenciáról a falu világában, ellenkezőleg: a család és háztartás továbbélő és megerősített hagyományörzésével védekezik a külső – számára sokszor ellenséges – világ gazdasági kihívásaival szemben.²⁹ E. Bloch a családnak és a háztartásnak a gazdasági-tár-

²⁶ Ezzel szemben ld. pl. *Bourdieu, P.* (1972) 1105–1127.; *Dupâquier, J.–Lachiver, M.* (1969) 1391–1406. Tóth I. Gy. hazai kutatásai is a kontraceptív módszerek viszonylagos elterjedését támasztják alá.

²⁷ Az egyes irányzatok kitűnő összefoglalása és kritikai értékelése található *Anderson, M.* (1980). Az újabb hazai és külföldi kutatások átfogó elemzését ld. *Faragó T.* (1983) 216–254. Ld. még *Bulst, N.–Goy, J.–Hoock, J.* (1981).

²⁸ *Hajnal, J.* (1965) 101–143. Egy szélesebb társadalomtörténeti összefüggésbe helyezi ezt a történeti jelenséget (vagy demográfiai koncepciót) *Macfarlane, A.* (1978) és *Macpherson, C. B.* (1962).

²⁹ *Parsons, T.–Bales, R. F.* (1955).

dalmi átalakulásbeli állapotát *gleichzeitige Ungleichzeitigkeit*, vagyis az „egyidejű különidejűség” állapotaként jellemzi. Hagyományos családi intézmények rejtett–nyílt továbbélése, ezen intézmények alkalmazkodása az, ami inkább megragadó. Ma már tehát erős a meggyőződés, hogy nem létezik egyszerűen nyugat-európai család-szerkezet, a Duna vonala nem jelölhető ki a nyugati, illetve a keleti család-szerkezet természetes határának. A család és háztartás nemcsak a történeti időben, de lokális és regionális szinten, a társadalom különböző rétegeiben, keleten is, nyugaton is nagy változékonyságot mutat, többek között ezért is nehéz megragadni a trivialisitásokat túl annak típusait.

Mai történelemelméleti problémáink számára Peter Laslett *The world we have lost* című munkája volt az, amely hatásosan cáfolta a nukleus család tételét, s rámutatott, hogy a nukleus családi szerkezet és az ipari kapitalizmus kezdetei között nincs funkcionális viszony, ez a családi forma az európai történelem évszázados intézménye volt már jóval az ipari forradalom kora előtt. Laslett nézeteit a mű első megjelenése, 1965 óta számos bírálat érte, főleg annak preconcepciója, a család és háztartás kapcsolatának bizonyos mértékig leszűkített értelmezése miatt, amely abból a természetes történelmi igényből (csapdából?) származott, hogy a választott minták számát kellően szűkre kell szabni egy mélyebb analízis, ugyanakkor kellően reprezentatívnak kell lennie egy elméleti általánosítás számára.³⁰ Az ismeretelmélet felől nézve ez meglehetősen hiábavaló törekvés, s e módszer szükségszerű következménye az, hogy a család, a háztartás és rokonsági szerkezet különféle koncepciói és modelljei alakulnak ki, ami végső soron nem ezen intézmények történeti pályájából, hanem a választás természetéből következik. A protoindusztrializációs irodalom elméleteiben – Hans Medickében, W. Seccombe-ében – a nukleus család társadalmi, gazdasági és kulturális funkcióit egy szélesebb kapcsolatrendszerben a háztartás, a rokonsági szerkezet, valamint a helyi gazdasági-társadalmi struktúrák rendszerében kísérik meg vizsgálni.³¹ Nem egy szűken értelmezett család, hanem mikrovilágának, a háztartásnak és a rokonsági szerkezetnek vizsgálata a meghatározó, a család-háztartás-rokonsági szerkezet eredendően védekező a makrovilág kihívásaival szemben, ezeknek a kihívásoknak nyomása alatt alakítja, „korszerűsíti” a makrovilághoz fűződő kapcsolatrendszerét. A nukleus, a kiterjedt és a többgenerációs család kategóriái egyenesen félrevezetőek lehetnek a család mikrovilágának vizsgálata nélkül, ugyanis ezek a formák nem feltétlenül a történeti fejlődés különböző stációit képviselik. Hans Medick példáját idézve, a kiterjedt proletárcsalád a nukleus család szegénységének a rokonsági rendszer segítségével történt redisztribúciója volt, míg a kiterjedt parasztcsalád a termelési szerkezetnek, családi tulajdon összetartásának, az idős családtagok védelmének volt a gazdasági, jogi, kulturális, szociális intézménye, vagyis felszínes demográfiai hasonlóságok ellenére funkciójuk alapvetően eltért egymástól.

Mint korábban M. M. Postan (mint Malthus és Ricardo) érvei kapcsán láttuk, Wally Seccombe is a marginális termőterületek felé terjeszkedő mezőgazdaság termelékenységének csökkenésében találja meg a protoindusztriális háztartás, család-

³⁰ Laslett, P. (1984) 90 passim.

³¹ Medick, H. (1978) 90–154. és 155–193.; Seccombe, W. (1983) 22–47.

szerkezet és fertilitásminták kialakulásának, s ezzel együtt a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet legfontosabb magyarázatát. Fejtegetései szerint a protoindusztriális családszerkezet Nyugat-Európa bizonyos régióiban tudott kialakulni, ahol a túlnépesedés következtében az önfenntartásra berendezkedett tradicionális paraszti háztartás képtelen lett volna a túlélésre kiegészítő jövedelem nélkül. Természetesen a túlnépesedés önmagában még nem elégséges feltétel a protoindusztriális háztartás létrejöttéhez, ugyanilyen fontos a városi piackörzetek kialakulása és a kereskedőtőke megléte. Ha olvasatunk helyes, Wally Seccombe fejlődésmodelljének belső logikai konstrukciója az, hogy a protoindusztrializáció Európa azon részein indulhatott meg, ahol a paraszti lakosság túlnépesedése találkozott a kiépült piackörzetekkel, valamint a felhalmozott kereskedőtőkével. Azonban egy kissé elbizonytalanodunk akkor, amikor a szerzőtől arról értesülünk, hogy a kereskedőtőkét tulajdonképpen a vidéki munkaerő olcsósága és – a mezőgazdasági termelés szezonális jellegéből következően – az év bizonyos időszakainak korlátlan munkaerőkínálata vonzotta. Seccombe-nak azért van szüksége erre a kettős konstrukcióra, mert Csajanov és a korábbi agrárszociológiai és agrártörténeti irodalom alapvető tézisént elfogadva, feltételezi, hogy a paraszti háztartás eredendően nem „profitérdekelt” gazdasági szervezet, s a túlélés kényszere, a túlnépesedés és/vagy a termékeny termelőterületek csökkenése nélkül a paraszti háztartás sohasem vetette volna alá magát a vidék urai és a tőke tulajdonosai egyidejű függésének. Főként a regionális piacra termelő, téli hónapokban űzhető háziipari tevékenység biztosította jövedelemszerzés nem jelentett semmiféle vonzerőt a paraszti háztartás számára. Eképpen kimondhatjuk, hogy a piackörzetek kialakulása és a kereskedőtőke megléte mellett a történelmi korszakváltás nagy hajtóereje az, hogy a túlnépesedés és a termőföld eltartóképeségének csökkenése következtében a parasztháztartás kizökkent az önfenntartás békés aranykorából. S miközben a paraszti háztartás a kettős megélhetés eszközeivel az egyszerű önfenntartás és túlélés után kapaszkodik, felhalmoz (másoknak), termelőtevékenységével új igényeket, túlgul piackörzeteket teremt (saját világának határain túl), megteremti az iparosodás kezdeti formáit (amelynek áldásaiból egyáltalán nem részesül). E modell szerint – emlékezzünk a paraszti társadalmak racionális/irracionális szexuális szokásaira – most az a helyzet állt elő Nyugat-Európa bizonyos vidékein, hogy a kormányozhatatlan szexuális szokások következtében a paraszti háztartás az önfenntartás kritikus küszöbét átlépve egy olyan gazdasági helyzetbe kényszerült, amely elindította az önfelszámolás évszázados útján.

Ugyanakkor a protoindusztrializációs fertilitásminták kialakulásában W. Seccombe nagy jelentőséget tulajdonít annak a gazdasági és egyben pszichológiai elemnek, hogy a hagyományos paraszti háztartás integritása megőrzésének szükségessége gyengült, mivel a megélhetés többé már nem kizárólag a parasztbirtok nagyságától és a föld termelékenységétől stb. függött. A protoindusztrializációs háztartásra és családra éppen a mobilitás növekedése jellemző, mivel a földhöz való kötődés az „új termelési mód” kialakulásának következtében meglazult, ezzel együtt a közösségi élet, a hétköznapok, termelés rendje fölött gyakorolt patriarchális ellenőrzés gyengült. Mindezek eredményeként a házasságkötések korlátlag csökkent, a fertilitás, illetve a nemzőképeség időszaka hosszabbodott. A protoindusztrializációs

gazdaság jövedelem- és költségstruktúrája népesebb gyermekesre nemzésére és szülésére ösztönözte a családot, minthogy a munkaerőszükségletek kielégítése szigorúan családi alapon szerveződött. Mondhatni a családtervezés céltudatos, racionális és ökonomikus a protoindusztrializáció korában.

Reméljük nem teljesen felesleges Wally Seccombe elméletének szoros olvasása, mert úgy gondoljuk, hogy most talán képesek vagyunk rámutatni annak vitás pontjaira, amely a történeti idő- és problémáskok következtlen alkalmazásából származik. Mint látjuk a fertilitásminták átalakulásának kulcsszerepe van Seccombe elméletében. Szerzőnk egyfelől megállapítja, hogy a paraszti népesség túlnépesedése felszámolja a tradicionális paraszti háztartás gazdasági alapját, a birtok integritása megőrzésének szükségyszerűségét. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a tradicionális paraszti fertilitásminta nem felel meg a tradicionális paraszti háztartás elemi követelményeinek, vagy a tradicionális fertilitásminta független változója a paraszti közösségnek társadalmi, gazdasági, kulturális, pszichológiai stb. cselekvéseinek, így szükségképpen felbomlasztja a tradicionális paraszti társadalom gazdasági alapját, vagy a tradicionális fertilitásminta eredendően irracionális pályát követ, hiszen felszámolja a parasztilág gazdasági alapját, az önfenntartó birtokot. Azonban Wally Seccombe szerint a protoindusztriális család fertilitásmintájának jellegzetessége az, hogy a „birtokintegritás megőrzésének parancsoló szükségyszerűsége gyengül”, következképpen a protoindusztriális család asszonyainak fertilitása növekszik. Tehát ha a tradicionális gazdaságból előretekintve keressük a protoindusztrializáció kialakulásának demográfiai tényezőit, a tradicionális paraszti fertilitásminta a gazdaság számára diszfunkcionális, vagy attól független, vagy annak racionalitásával szemben irracionális. Ha azonban a protoindusztrializáció korából vizsgálgjuk a demográfiai tényező viselkedését, a tradicionális paraszti fertilitásminta a gazdaság szükségleteihez igazodó, vagy annak függő változója, vagy racionális.

Az idősfokok keveredése mellett hasonlóképpen zavart okoz a történeti problémáskok keveredése is. Mint láttuk, a megélhetés egyszerű kényszere Seccombe elméletének – persze nemcsak az övének – másik fontos axiómája, ez az ami kikényszeríti a történelmi korszakváltást. Eszerint az egyszerű önfenntartásra berendezkedett paraszti gazdaság a túlnépesedés és/vagy a föld termőerejének hanyatlása következtében válságba kerül, kiközköven az önfenntartás békés és boldog állapotából a parasztagazdaság előremenekül, és a pusztta túlélés reményében a kereskedőtőke vidéki behatolásának formájában a társadalmi-gazdasági függés és kizsákmányolás újabb terhét veszi magára. Továbbra is tisztázatlanok maradnak a modellben azok a kérdések, amelyek a paraszti háztartás jövedelmi viszonyaihoz, a mezőgazdasági termékek és a protoindusztriális cikkek piacához kapcsolódnak. A művelt területek termelékenységének csökkenése miatt bekövetkezett jövedelemkiesés kényszeríti a paraszti háztartásokat arra, hogy kiegészítő, piacra termelő nem mezőgazdasági tevékenységbe kezdjenek. Ugyanakkor Seccombe azt is hangsúlyozza, hogy a protoindusztriális háztartás nem jelentkezik fogyasztóként a mezőgazdasági termékek piacán, a kert, a belsőtelek szűk parcellájának termelvényei fedezik élelmiszerellátását. Tehát míg a protoindusztrializációs háztartás kialakulásának kezdeteinél arról győztek meg bennünket, hogy a föld eltartóképesége és a paraszti lakosság lélekszáma között fennállt korábbi egyensúly felborult, most azt

kellene elfogadnunk, hogy a protoindusztrializáció korában dinamikusan növekvő paraszti népesség képes túlélni egyre szűkülő parcelláin. Továbbá csak gyaníthatjuk, hogy a modell szerint a paraszti háztartás a kézműipari tevékenységből származó jövedelmét nem mezőgazdasági termékek vásárlására, hanem az állami, földesúri stb. adók kiegyenlítésére kénytelen fordítani. De vajon mi történhetett az úgymond tradicionális paraszti háztartásokkal, azokat vagy egy új, nem lehet tudni honnan származott városi fogyasztói réteg igényeit elégtételle ki a vidéki kézműipar?

Ebből az „elnyomorodás-elméletből” azt a kétséges történelmi tanulságot vonhatnánk le, hogy ami a történelmi fejlődésben nagy előrelépés általában, az szüntelen és megállíthatatlan visszalépés a parasztgazdaságok millióinak életében. Wally Seccombe modellkísérletének áttekintése után mi úgy véljük, hogy a történelmi demográfia a társadalom- és gazdaságtörténeti elemzések nélkülözhetetlen része kell, hogy legyen, hiányában lehetetlen megrajzolni a társadalmi-gazdasági folyamatok alapvető és elemi összetevőit. Azonban ami a történelmi korszakváltás problémáját illeti, el kell hagynunk a demográfiai érveket, mint annak magyarázó principiumait, mert a fejlődésről, történelmi korszakváltásról csak a fentiekhez hasonló, belső ellentmondásokkal, elméleti következetlenségekkel terhelt „elbiologizált” és „eltalajtalantott” képzeteket alkotunk.

Hans Medick elmélete a protoindusztriális háztartásról, családról és a külvilág hatásairól szerencsésen nélkülözi a historiográfiában oly nagy múltú „elnyomorodás-elméletet”, amely Wally Seccombe fejtegetéseinek is sajátja. Véleményünk szerint a szerző *Die proto-industrielle Familienwirtschaft* című tanulmánya a protoindusztrializáció irodalmának legjobb, legteljesebb és bizonyára maradandó darabja. Medick alap gondolata az, hogy a protoindusztrializáció fejlődésének regionális és ágazati különbségei ellenére az egész „társadalmi-gazdasági rendszer alapja a családi gazdaságon nyugvó kézműipari termelés és tőkés kereskedelemszervezet, a kihelyezéses (Verlag, putting-out) rendszer, a termékek marketingjének szoros összefonódása”. A paraszti háztartás és a kereskedőtöke összefonódásának, illetve az előbbinek az utóbbitól való társadalmi-gazdasági függésének rendszere alkotja a protoindusztrializáció korszakának eredeti jellegzetességét. A történelmi fejlődés évszázados folyamatai felől nézve a protoindusztrializáció a tradicionális paraszti háztartás destabilizációja és szétesése időszakának tűnik. A parasztság társadalmi-gazdasági helyzetének differenciálódása, illetve a népességnövekedés idézte elő a földdel nem rendelkező parasztbérlők, töredékkelten ülők egyre növekvő rétegének kialakulását a 15–16. század fordulójától. A tradicionális paraszti közösségek szétesése teremtette meg azt a történelmi helyzetet, amikor a kereskedőtöke az általa szervezett falusi kézműipari termelés révén, kívülről érkezve a feudális függés eddigi rendjét képes volt megbontani a vidéken. A töredék telken élő parasztság és a föld nélküli parasztbérlők gazdaságának csökkenő marginális termelékenységé fordította a paraszti társadalom ezen rétegeit a munkaerőintenzív kézműipari termelés felé, mintegy kiutat kínálva romló gazdasági helyzetükből. Az egyidejű háziipari és a mezőgazdasági termelésen alapuló paraszti háztartások kialakulásában ugyanakkor a másik döntő tényező a világs piac felemelkedése volt, amely a rendszeres

kereskedelmi kapcsolatok kiépülésével messze túlterjedt Európa földrajzi határain.³²

Mint Hans Medick hozzáteszi, a vidéki kézműipar felemelkedése, virágkora és agóniája nem magyarázható kizárólag a feudális gazdaság nemzetközi szerveztében zajló folyamatokkal. A protoindusztrializáció évszázados folyamatainak vizsgálatát a mikrovilág, a család, a parszti háztartás elemzésével kell kiegészítenünk, amelyekből maga az egész rendszer fejlődésének dinamikáját merftette. A protoindusztrializációs háztartás elvesztette a mezőgazdasági termeléstől való függőségét, és mind a termelés, mind a fogyasztás terén a nemzetközi, a regionális és helyi piacokon zajló gazdasági folyamatoktól függött.³³ Annak ellenére, hogy a protoindusztriális háztartás elvesztette tisztán mezőgazdasági jellegét, a tradicionális paraszti gazdaság intézményi elemei számos vonatkozásban megmaradtak az új forma szervező tényezőinek. Medick a család és háztartás alapvető funkcióinak elemzése során Csajanov módszerét, kategóriáit veszi át. Ahogy Csajanov, úgy Medick is a prekapitalista parasztság racionalitását keresi, amelynek sem nem az egyszerű önfenntartás, sem nem a profitnövelés, felhalmozás nem célja, szerkezetétől teljesen idegen. Ezért Medick a protoindusztriális paraszti háztartás sajátosságát s gazdasági törekvését abban látja, hogy a családi alapon szerveződő termelés folya-

³² Medick feltételezése az, hogy a korai újkori városi gazdaság már nem tudta kielégíteni a táguló világgpiac igényeit, részben ezeknek az igényeknek felelt meg a vidéki háziipari termelés. (Ismét egy közbevetés: vajon indokolt-e a városi gazdaság szigetéről, egyidejűleg egy ezektől elkülönült világgpiacról beszélnünk, amelyet nyilvánvalóan a feudális gazdaság városi „szigetei” hoztak létre.) Eszerint a feudális gazdaság más intézményei – a városi ipar szervezetei, a manufaktúra stb. – létrehozta ugyan ezt a világgpiacot, s most ezek az intézmények az általuk teremtett világgpiac pusztá reprodukciójára képesek. Talán szükségtelen utalnunk rá, hogy a világgpiac kialakulásának és továbbfejlődésének ez a magyarázata távolról sem meggyőző. Bizonyára lehet a vidéki háziipar progresszív gazdasági szerepe ellen és mellett érveket felhozni. Az elképzelés valódi problémája azonban az, hogy a világgpiac – ahogy „cáfolhatatlan” történeti érveink szükségképpen kívánja – hol explanans, hol explanandum. A világgpiacot először is úgy magyarázzuk, hogy azt a feudális világ (explanans) megteremtette, tehát eleve feltételezzük, hogy ehhez a feudális világhoz szükségképpen tartoznia kell egy világgpiacnak (explanandum). S mikor a protoindusztrializáció jelenségének magyarázata kerül a sorra, akkor azt kell feltételeznünk, hogy ehhez a világgpiac (explanans) kell tartoznia a protoindusztrializációnak (explanandum), mert – ki tudja miért – a feudális világ intézményeinek és ezen intézmények által teremtett világgpiacnak a kapcsolata egyszerűen nem lett olyan magától értetődő, sőt egyenesen az következik a bizonyítások eme sorából, hogy kell lennie egy hosszabb vagy rövidebb szakasznak a történelemben, amikor a világgpiac önálló életet élve elszakad az őt létrehozó feudális világ intézményeitől, és saját terjeszkedéséhez adekvát gazdasági formát teremt. Szerzőnk értelemszerűen úgy véli, hogy minden definíció tartalmaz egy axiómát, s minden definíció egy propozíció, amely nem verifikálható, de ezt nem is szükséges megtennünk, mert az magától értetődő. Esetünkben a bizonyításra szoruló állítások menetrendszerűen axiómákká válnak, így a bizonyítások során azt kellene természetesen tekintenünk, hogy a feudális világ képes létrehozni saját világgpiacát. Majd azt, hogy a visszahúzó feudális világtól önállóul világgpiac képes létrehozni saját gazdasági bázisát, a protoindusztrializációt. S végül azt, hogy a protoindusztrializáció önálló társadalmi gazdasági formációvá válva teremt az ipari forradalmat.

A világgpiac és a mezőgazdasági termelés kapcsolatának korai újkori fejleményeihez a protoindusztrializáció elméletének szemszögéből ld. *Kriedte, P.* (1978) 36–89. és 272–321.

³³ Mint már utaltunk rá Wally Secombe elmélete kapcsán, számos szerző a protoindusztrializációs háztartás függőségét csak a termelés terén hangsúlyozza, míg a fogyasztás terén továbbra is az autarkia jellemzi életünket.

mán egy termelési-fogyasztási egyensúly jöjjön létre. S ha a parasztgazdaság vállalkozik, vagy háziipari tevékenységet folytat, indítékait a fenti egyensúly fenntartására törekedve nem a tiszta, hanem a teljes termék, illetve jövedelem növelése irányítja. A protoindusztriális paraszti háztartás gazdasági tevékenysége többek között azért sem lehet profitorientált, mert a termelésbe fektetett munka költsége állandó, az nem függ szorosan a produktivitástól, s nincs alternatív felhasználási lehetősége.³⁴ A fenti esetben, amikor a munkának nincs alternatív felhasználási lehetősége, tulajdonképpen nem áll rendelkezésünkre pontos mérőszám a paraszti háztartás jövedelmezőségének, illetve a termelés költségeinek meghatározásához. Szokatlan állítás lenne azt kijelenteni, hogy a parasztgazdaság termelési költségei tartósan felülmúlták annak jövedelmeit, vagyis a skála-hozadék hosszútávon súlyyodó. A gazdaságelmélet felől nézve talán a különféle „elnyomorodás-elméleteknek”, mint a protoindusztrializáció kialakulásának legfőbb történeti erejének a közös tévedése az, hogy a piacnak a cserében tárgyiasult társadalmi-gazdasági viszonyainak tükrében kísérlik meg értelmezni a paraszti közösségek világát, intézményi rendjét, amelyek nem feltétlenül jelennek meg azokban a viszonyokban.

Medick ugyanakkor feltételezi, hogy a paraszti háztartás általános törekvését a termelés és a fogyasztás egyensúlyának fenntartására nem a család tagjainak személyes óhajai, hanem az a társadalmi környezet, a hagyományok és szokások rendje szabja meg, amelyben élnek. Ebben a vonatkozásban a tradicionális és a protoindusztriális háztartás társadalmi, kulturális indítékai igen közel esnek egymáshoz.

Medick éppen ebben, a protoindusztriális paraszti háztartásnak a tradíciókhoz való ragaszkodásában látja az egész rendszer belső ellentmondását, vagyis abban, hogy a protoindusztriális paraszti gazdaságnak a korábbi időszakból örökölt társadalmi, gazdasági, kulturális stb. indítékai lehetővé teszik a kereskedőtöke számára egy különleges különbözeti profit realizálását, amelyre sem céhszisztem, sem a manufaktúra keretein belül nem képes.³⁵ A szerző fejlődéselméleti következtetése az, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet egyik fontos társadalmi-gazdasági intézménye nem a korai kapitalizmus manufaktúrája, nem a város általában, hanem a kereskedőtöke és a protoindusztriális paraszti háztartás kapcsolata. Így ennek az átmenetnek társadalmi képviselője a parasztgazdaság kettős funkcióját megteremtő és őrző réteg, amely a vidéki háziipari termelés mellett mezőgazdasági tevékenységet, vagy a mezőgazdasági termelés mellett háziipari tevékenységet folytat. A protoindusztriális család mikrovilágát az önfenntartó paraszti háztartás szokásai, hagyományai irányították, azonban egy széles társadalmi környezetben a protoindusztriális társadalom gazdasági növekedésének hajtóereje volt. Szemben például a weberi „protestáns etikával”, a kapitalizmus genezisének pszichológiai,

³⁴ Ezek a közgazdasági problémák (invariable overhead cost, zero-opportunity-cost) az 1940-es évek végétől – tehát jó két évtizeddel Csajanov újrafelfedezése előtt –, különösen a fejlődő országok gazdaságával, fejlődésének lehetőségeivel foglalkozó munkákban bukkannak fel. A gazdaságtörténeti munkákra gyakorolt hatásuk egészen nyilvánvaló. Ld. ehhez *Fei, J. C.–Ranis, G.* (1964); *Lewis, W. A.* (1954) 139–191. Ld. még *Kula, W.* (1985) küll. 67.; *Tschajanow, A.* (1923).

³⁵ Mint azt a korábbiakban láttuk Medicknél és más szerzőknél is más összefüggésben, éppen a korábbi hagyományokkal való szakításra kerül a hangsúly. Különösen a demográfiai érvek esetében nyilvánvaló ez.

mentalitásbeli impulzusa éppen a prekapitalista munkaerőnek a gazdasági regulációval, a termelés racionalizálásával szembeni ellenállása volt, s ennek az ellenállásnak társadalmi, gazdasági, kulturális elemei a protoindusztriális családnak a korábbi időszakból továbbörökített értékvilágából eredt. Ugyanakkor a protoindusztriális háztartás megőrzött tradicionalizmusa vezetett a korszak végén, a 18–19. század fordulóján, az egész rendszer hanyatlásához. Medick összegzése szerint a kereskedőtőke felől nézve a protoindusztrializáció az ipari társadalom akkumulációs előfeltételeinek megteremtéséhez, a paraszti társadalom felől nézve számos esetben a vidék „dezindusztrializációjá”-hoz vezetett.

A növekedés technikai-technológiai faktorai és a különbözeti profit

Mint Hans Medick (Peter Kriedte és Jürgen Schlumbohm) összefoglaló elemzéséből kirajzolódik, a protoindusztrializáció elméletének egyik központi kérdése a tőkefelhalmozás kezdeteihez kapcsolódik, vagyis hogy a gazdaság melyik szférájában keletkezett az a tőke, amely megteremtette az ipari forradalom, az ipari társadalom kialakulásának gazdasági előfeltételeit, illetve a társadalom mely rétegei, osztályai között jött létre az a társadalmi-gazdasági viszony, amely a különbözeti profit forrása volt. Látszólag a protoindusztrializáció elméletében két társadalomtudományi iskola elméleti öröksége fonódik össze. Egyrészt felismerhető benne a német nemzetgazdaságtani iskola történéseinek, W. Roschernek, A. Schäfflenek, G. Schmollernek, K. Büchernek, W. Sombartnak és másoknak a hatása; a kapitalizmus mezőgazdasági eredetével kapcsolatos elképzelések ezért különösen a német történészek munkáiban kerülnek a protoindusztrializáció kapcsán új összefüggésbe. Ugyanakkor a kereskedőtőke felhalmozásban betöltött szerepének hangsúlyozása a marxi elmélet egyes megállapításának befolyására utal.³⁶ A kereskedőtőke továbbra

³⁶ A protoindusztrializáció elméletének intellektuális előzményeit szokták egyrészt az 1940-es évek közepétől jelentkező modernizáció-elméletekben (Franklin F. Mendels szárny), másrészt marxi elméletben (Peter Kriedte–Hans Medick–Jürgen Schlumbohm szárny) keresni. Ld. ehhez Houston, R.–Snell, K. (1984) 473–492.

Mi úgy véljük, hogy az utóbbi szárny két döntő ponton – a kapitalista mezőgazdaság kialakulásának és a kereskedőtőke szerepének kérdésében – eltér a marxi elmélettől, s a protoindusztrializáció elmélete felszínesen, jobbra csak a használt terminológia szintjén emlékeztet arra. Marx szerint: „Az átmenet a feudális termelési módból kétféleképpen történik. A termelő kereskedővé és tőkésé lesz, elmentében a földművelő naturális gazdálkodással és a középkori városi céhhez kötött kézművességgel. Ez valóban forradalmasító út. Vagy pedig a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést. Bármennyire jelentős ez utóbbi út történelmileg, mint átmenet – példa erre a XVII. század angol clothierje [posztókereskedője], aki ellenőrzése alá vonja a takácsokat, bár ezek önállóak, eladja nekik gyapjútját és megveszi posztójukat –, önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja és mint a maga előfeltételét megtartja.” Marx, K. (1974) 315.

Bizonyos, hogy a német nemzetgazdaságtani iskola hatásának kiemelése is éppúgy indokolatlan, hiszen elég, ha csak W. Sombart *Der moderne Kapitalismus* című terjedelmes művére gondolunk azt megállapítandó, hogy ez az iskola a korai kapitalizmus gazdasági rendszerét sokkal összetettebb világgként ábrázolta. Sombart, W. (1916–1927). Ld. még Bücher, K. (1901); Roscher, W. (1855) 688–739.; Schmoller, G. (1870); Sombart, W. (1891); Sombart, W. (1893) 756–766.

A német nemzetgazdaságtani iskola történeti koncepciójához ld. Hoselitz, B. F. (1960) 193–238.

is az elindítója és szervezője a felhalmozási folyamatnak a regionális és nemzetközi gazdaság szintjén, csakhogy a különbözőzeti profit nem a távolsági kereskedelemről, az egyes elszigetelt gazdasági régiók, termelőközösségek munkamegosztásának kialakításából, a nemzetközi kereskedelem irányításából, hanem a kereskedőtőke és a protoindusztriális paraszti háztartás sajátos logikájából következő gazdasági kapcsolatból származik. Jóllehet a nemzetközi piaci tényezők, mint visszacsatolási mechanizmusok a különbözőzeti profiton alapuló felhalmozást felgyorsítják.

Persze nem mindenkit elégt ki ez a magyarázat, sokan vélik úgy, hogy a különbözőzeti profit keletkezési körülményeinek vizsgálata fontos a gazdaság valamennyi szektorában és ágazatában, de a különbözőzeti profit nem forrása a felhalmozásnak; minthogy a tőkefelhalmozás folyamata nem azonos a különbözőzeti profitból „megtakarított” tőke tömegével, az egyenesen mellékes körülmény az ipari forradalom kezdetei, az ipari társadalom kialakulásának szempontjából. Az *Industrialisierung vor der Industrialisierung* című kötet szerzői társadalmi vonatkozásban igyekeznek tágítani a protoindusztrializáció legfontosabb elemeiről vallott felfogásuk merevségén. P. Kriedte megjegyzi, hogy nemcsak a kereskedő, de a manufaktúra tulajdonosa, azok alkalmazottai és az iparos az iparosodás ágenszévé válhatott abban az esetben, ha elegendő tőkét halmozott fel a protoindusztrializáció során.³⁷ Azonban a fenti interpretációból is kitűnik, hogy itt is inkább arról van szó, hogy az ipari forradalom korának vállalkozói a feudális társadalmi hierarchia különböző fokáról érkeztek, s nem magáról a probléma lényegéről, amit például nálunk Jánossy Ferenc oly szemléletesen kifejtett, nevezetesen, hogy az európai társadalmak a feudalizmus évszázadai során rendelkeztek azzal a tőkével, ami – ha csak ennyit jelent a felhalmozás – évszázadokkal az ipari forradalom előtt elégséges lett volna az akkumulációs lavina megindulásához.³⁸

Már a nagy átalakulás kezdeteinek egyik leghitelesebb szemtanúja, Adam Smith a felhalmozást egy sokkal összetettebb folyamatként ábrázolja, gazdaságelméletében a technikai-technológiai innovációt, az emberi tapasztalatokat, szakértelmet, tudást, műveltséget, az újító és javító beruházásokat az állótőke részeként tárgyalja, vagyis már számára sem azonos a tőkefelhalmozás a profit növekedésének folyamatával. Azt hiszem, nem mondunk azzal különösebben újat, ha azt hangsúlyozzuk, hogy a nagy átalakulás küszöbén egy szűkebb gazdasági aspektusból nézve az történt, hogy megváltozott az anyagi és emberi erőforrások allokációjának stratégiája. S az átmenet problémáival kapcsolatos történeti vizsgálódás célja éppen az lehet, hogy az allokációs stratégia megváltozásának melyek a társadalmi, gazdasági, kulturális összetevői. Bizonyosak lehetünk benne, hogy az allokációs stratégia megváltozásában a különbözőzeti profit nem játszott különösebben lényeges szerepet. S ha talán korábban kritikusak is voltunk Tillyék agendáját illetően, itt nem lehet eléggé kiemelni az ipari életforma, az ipari kultúra, a műveltség és mentalitás pályáinak megváltozására vonatkozó szempontjaikat.

Ennek megfelelően P. Kriedte, H. Medick és J. Schlumbohm szemléletével szemben számos tanulmány a különbözőzeti profit forrásai helyett inkább a protoin-

³⁷ Kriedte, P. (1978) 285.

³⁸ Jánossy, F. (1979).

dusztrializáció és a technikai-technológiai innováció kapcsolatát, az ipari életforma kialakulását, a tradicionális kultúrát hordozó közösségek bomlását veszik vizsgálat alá, főként abból a szempontból, hogy a vidéki háziipar technikai-technológiai értelemben valóban előkészítője volt-e az ipari társadalom kialakulásának? Előzetesen ki kell jelentenünk, hogy a vidéki ipar fejlődéstörténetét és az ipari forradalom korának vállalkozásait összehasonlító tanulmányok általában elutasítják azt az előfeltevést, amely szerint a vidéki háziipar bármilyen formában előképe lehetett volna azok kialakulásának. Ennek alapján számos szerző, például R. Houston, K. Snell, P. Hudson, M. Berg, M. Sonenscher, a *Scandinavian Economic History Review* 1982. 1-es számának szerzői az egész történeti koncepciónak fenti értelmezését elutasítják.³⁹

A gazdaságtörténetírást az ipari forradalom technicista szemlélete jellemezte az elmúlt évtizedek, vagy talán az elmúlt évszázad során. Így vált az ipari forradalom bölcsőjévé a glasgowi egyetem matematikai és csillagászati szemléletű eszközeinek szertára, vagy a nagy stafordshirei vasgyáros műhelye. A protoindusztrializáció irodalmában a technikai-technológiai innováció kérdése nincs különösebben előtérbe állítva. Ez részben a már említett tényből származik, hogy technikai-technológiai szempontból a vidéki háziipar rendkívül egyszerű volt, a 18. század nagy (vagy kis) innovációi nem ebből a gazdasági szervezetből kerültek ki, illetve azokat a háziipar jobbra nem volt képes alkalmazni. Pedig a technikai-technológiai változásoknak kétségtelenül meghatározó jelentősége van az ipari társadalom kialakulásában, s azt is könnyű belátnunk, hogy a gazdaság különböző szervezeteinek fel- és letűnése valamint a technikai és technológiai fejlettségi szint között szoros kölcsönhatás áll fenn. Mégis amiért a technikai-technológiai fejlődés értelmezése nehézséget jelent a történeti elemzés számára az az, hogy az innováció alapvetően kiszámíthatatlan, előre nem látható és nem tervezhető, de egy bizonyos idő után – maradjunk ennél az óvatos megfogalmazásnál – az egész gazdasági rendszer függő változójává válik. Ráadásul az innovátor mellett van az egész folyamatnak egy másik főszereplője: a vállalkozó. A mi esetünkben tehát annak a szerény technikai, technológiai és munkaszervezeti változásnak, s mindannak, amit a protoindusztrializáció alatt kell értenünk a vállalkozó a központi alakja, s Medick nézete szerint a vállalkozó legfontosabb ösztönzője a különbözőzeti profit, vagy profitnövelés.⁴⁰ Meg kell jegyeznünk azonban azt, hogy ahogy a protoindusztrializáció irodalma általában a vállalkozó személyére és motivációira tekint, nem találkozik a 17–18. századi gazdaságelméleti gondolkodók műveiben található felfogással, mondhatni a kor önreflexiójával. Éppen ezért nem is egészen értjük, hogyan válik végül is ez a vállalkozó technikai innováció szabad és akadálytalan áramlásának megszervezőjévé.⁴¹ Az

³⁹ Berg, M.–Hudson, P.–Sonenscher, M. (1983); Hoffman, K. (1982) 35–43.; Hornby, O.–Oxenbøll, E. (1982) 3–33.; Hovland, E. etc. (1982) 45–56.; Hudson, P. (1981) 34–61.; Magusson, L.–Isacson, M. (1982) 73–99.; Schön, L. (1982) 57–72.

⁴⁰ Elster, J. (1983). Ld. még a gazdasági cselekvések motivációihoz Polányi K. (1986) 278–289. briliáns tanulmányát.

⁴¹ Mi nem tulajdonítunk a különbözőzeti profit szerzésének, mint vállalkozói motivációnak ilyen kizárólagos szerepet. Ennek az abszolutizálása nyomán meglehetősen érthetlenné válik, az a probléma, hogy hogyan alakul át a vállalkozói kapitalizmus manager-kapitalizmussá. A vállalkozó és a technikai innováció kapcsolatához ld. Schumpeter, J. A. (1926) és annak elméletitörténetéhez Elster, J. (1983) 91.

egykorú gazdaságelméleti gondolkodás Henry Martyntól, Daniel Defoe-n át Adam Smith-ig és J. B. Say-ig a vidéki háziiparra egyáltalán nem úgy tekint, mint a gazdasági növekedés, a felhalmozás egyik legfontosabb gazdasági szervezetére, sőt ellenkezőleg, annak archaikus jellegére mutatnak rá. Az egykorú művekben az ipari tevékenységnek egy rendkívül összetett, széles határok között mozgó szervezeti formáival találkozunk, megtaláljuk a városi és a vidéki manufaktúra, a céhes ipar, a vidéki ipar és természetesen a vidéki háziipar különféle változatainak leírását. S még ha a manufaktúrának vannak is kritikusai – például Adam Ferguson és paradox módon glasgowi professzortársa: Adam Smith – általában elmondható, hogy a kortársak a manufaktúrában, a manufaktúra technikai, technológiai fejlődésében látják a növekedés, a „nemzetek gazdagságának” legfontosabb gazdasági szervezetét.⁴² Daniel Defoe *A Tour Through the Whole Island of Great Britain* és *A Plan of the English Commerce* című munkáiban felvázolt vidéki háziipari szervezet pedig különösképpen nem felel meg a protoindusztrializáció modelljének. E munkákat azért is kell itt idéznünk, mert a Defoe által leírt vidékekről gazdaságtörténeti tanulmányok sora született, amelyek a protoindusztrializáció kérdését vizsgálták. A yorkshirei West Riding példáját idézve, Defoe az egész vidéket, egyetlen hatalmas településként írja le, ahol csaknem minden valamirevaló házban manufaktúra vagy műhely („manufactory or workhouse”) található. A vidék társadalmá is jóval tagoltabb, mintsem hogy a kereskedőtöke és a protoindusztriális paraszti háztartás viszonyára lehetne leegyszerűsíteni. A manufaktúrák vagy műhelyek tulajdonosai üzleti kapcsolatban állnak a kereskedővel, s maguk alkalmazzák munkásaikat. Szemben a paraszti háztartás önkiszákmányolásán alapuló szervezettel, ez a gazdaságszervezeti forma, amely inkább specializált, vidékre települt manufaktúrának nevezhető, nyitott volt a termelő vállalkozóvá válása irányában éppúgy, mint a kezek munkájának egyszerű elrendezésétől a technikai-technológiai innováció felé. Tehát léteztek egyéb, s minden bizonnyal fontosabb lehetőségei is a céhes szabályozás és a monopóliumok kijátszásának; a vidékre települt és a vidéki szabad munkaerőt foglalkoztató manufaktúra az egyik ezek közül. Mint ahogy azt egy másik angol kortárs megjegyzi: „az teljesen közömbös az állam számára, hogy vajon a manufaktúra egy városban, vagy attól ötven mérföldre egy faluban van, amely majd várossá fog válni.”⁴³

⁴² Adam Fergusonnak és Adam Smith-nek morális és nem gazdasági kifogásai vannak a manufaktúrával szemben, minthogy náluk az ember gazdasági tevékenysége morális célokra rendelődik alá. Smith gazdaságelméletének konfliktusa az, hogy a „természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszert” csak olyan társadalom képes létrehozni, amely felszabadította önmagát a szűkösség állapotából. Ennek az eszköze a gazdaság. Csak hogy a gazdasági racionalitás szükségszerűen összeütközésbe kerül a – Smith-i kifejezéssel élve – civilizált társadalom morális értékeivel. Ld. ehhez *Fekete, L.* (1986); *Hamowy, R.* (1968) 249–259.

„A manufaktúra” – Ferguson szerint – „leginkább ott virágzik, ahol az értelmet a legkevésbé veszik figyelembe, és ahol a műhelyre a képzelőerő minden erőfeszítése nélkül úgy tekintenek, mint egy szerkezetre, amelynek részei az emberek.[...] Jóllehet ha valamely mesterség és üzletág művelésének számos része nem is követel tehetséget, sőt tulajdonképpen hajlamos az értelem meglátásait korlátozni és szűkíteni, vannak olyanok, amelyek elmélkedni, a gondolatokat gyarapítani képesek. A manufaktúrában a mester tehetsége talán kiművelt, az alárendelt munkásé azonban parlagon hever.” *Ferguson, A.* (1767) 280–281. vö. *Smith, A.* (1967) Vol. 2. 302–303.

⁴³ Malachy Postlethway megállapítását idézi *Berg, M.* (1983) 42. p. Egyébként *Berg, M.* (1983) 33–58. vázlatos áttekintést ad a manufaktúrával kapcsolatos egykorú elképzelésekről.

Az eddig elszigetelt termelőközösségek közötti gazdasági munkamegosztás 17–18. századi rendszerének összetartása és működtetése nem alapulhatott a parasztcsalád elemi túlélésének kényszerén, amiben ráadásul még az ipari társadalom genezisét is meg kellene látnunk. Éppen ezért C. Vandenbroeke, D. R. Mills, P. Deyon, K. Snell, P. L. R. Horn, P. Houston és mások munkái inkább a regionális és a nemzetközi munkamegosztásban olykor sikeresen illeszkedő belgiumi, West Riding-i, leichesteri, Liège környéki stb. vidéki háziipar sikereire, a paraszti vegyesháztartások jóvedelmének növekedésére mutatnak rá anélkül, hogy a paraszti háztartást az egész gazdasági rendszer bázisává kívánánk tenni.⁴⁴ J. Mokyr viszont az ellentétes nézetek összehangolásának megteremtésére vállalkozik. Ő a vidéki háziipari termelés archaikus rendszerének tulajdonítja Németalföld iparosodásának viszonylagos elmaradottságát a 19. század folyamán. Németalföld esetében meglehetősen erőltetett lenne a megkésejtés és a világgpiac kereslettel lépést tartani képtelen céhes ipar tézisének hangsúlyozása, amely a kereskedőit arra készítette volna, hogy a paraszti háztartások százait egyetlen, erre a piacra termelő gazdasági egységbe szervezze. Ezért J. Mokyr sem ezt teszi, hanem azzal érvel, hogy az olcsó vidéki munkaerőkiínálát ösztönözte a vállalkozót arra, hogy a gazdasági vállalkozás tőkeintenzív formái helyett, a munkaintenzív formákat részesítse előnyben. Mintegy a protoindusztrializáció elméletének „flexibilitását” bizonyítja az is, hogy a szerző ugyanebben a tényezőben látja a jeletlen déli, a későbbi Belgium 19. századi iparosodásának sikerét, ahol a viszonylagosan fejlett városi központokkal, iparral és kereskedelemmel szemben a gazdasági növekedés, a felhalmozás útja a vidéki háziiparon keresztül vezetett a 19. századi iparosodáshoz.⁴⁵

Az egyes európai régiók gazdaságtörténetével foglalkozó tanulmányok egyértelműen utalnak arra is, hogy a 17–18. századi ipari termelés rendszere sokkal összetettebb, mintsem azt egyszerűen a megújulásra képtelen városi céhesipar és a vidéki háziipar között dúló versenyként lehetne felfogni. Ezt a gazdasági ellentétet Peter Kriedte igen sarkítottan ábrázolja egy későbbi, *Spätféudalismus und Handelskapital* című munkájában.⁴⁶ Úgy tűnik, hogy a protoindusztrializáció elméletének hívei a céhesipar és általában minden városi és vidéki ipari tevékenység kissé leegyszerűsített képét vázolják fel, amelyek előjogaiknál, monopóliumaiknál, regulációiknál fogva alkalmatlanoknak bizonyultak a formálódó újkori világgpiac igényeinek kielégítésére. Ezzel tulajdonképpen olyan iparágak kerülnek ki a vizsgálódás köréből, mint a bányászat, a kohászat, a hajóépítés, a selyemipar stb., amelyeket tőkeigényességüknél, technikai-technológiai adottságaiknál fogva a termelés nagyfokú centralizációja jellemzett a feudalizmus korai évszázadaitól. Ez a nagyvonalúság különösen a hajóépítés terén szembetűnő, minthogy ez az iparág – egészen a 20. század első feléig – technikai és technológiai tekintetben a valamennyi közül a legösszetettebb volt, s ezért a nemzetközi munkamegosztásnak különösen fejlett rendszerét követelte meg. Portugália, Franciaország, Anglia és Hollandia hajóépítő műhelyei már a 15. századtól Mazóvia és Norvégia fáját, Livónia lenjét, kenderjét

⁴⁴ A tanulmányokat ld. Deyon, p.–Mendels, F. F. (1982); továbbá Clarkson, L. A. (1985).

⁴⁵ Mokyr, J. (1976) 280–299.

⁴⁶ Kriedte, P. (1980).

és erdei termékeit, Svédország vasát és acélját dolgozták fel, angol, svájci, francia, holland navigációs műszereket építettek be. Mindez a regionális és nemzetközi munkamegosztásnak, valamint a különféle gazdasági szervezeteknek, a kereskedőtársaságoknak, a céheknek, a manufaktúráknak, a parasztgazdaságoknak magas fokú együttműködésén alapult. S természetesen a kereskedelmi vállalkozó volt az, aki előmozdította a különféle gazdasági szervezetek együttműködő rendszerének kialakulását. Még a textilipar esetében is, amelyet a vidéki háziipari tevékenység fő területének lehet nevezni, a textiliák kikészítése, festése vidéki vagy városi manufaktúrákban történt. Nagyon nehéz nem észrevenni, hogy a kereskedőtöke inkább a gazdaság eddig elszigetelt régiói és szervezetei közötti közvetítés munkáját végezte, mintsem a különbözőzeti profit reményében egyszerűen vidékre vonult. A vidéki háziipar felemelkedésének egyik okát, mint már korábban láttuk, számos szerző a világiac igényeit kielégíteni képtelen városi ipar konzervativizmusának tulajdonítja. De fordítsuk meg úgy a kérdést, hogy vajon a vidéki háziipar képes lett volna a 17–18. századi gazdaság igényeinek kielégítésére?

Mint látjuk, Charles és Richard Tilly, valamint F. Mendels korábbi világosan körülhatárolt, többé-kevésbé egyszerű kategóriájának jelentése, amely szerint az európai társadalmak fejlődése a protoindusztrializáció korszakán halad az ipari forradalom, az ipari társadalom megteremtése felé, a regionális kutatások fényében az 1980-as évekre számottevően módosult. Az első tanulmányok ugyan meghatározták a protoindusztrializációnak, mint társadalmi-gazdasági formációnak eredeti jellegzetességeit, de ezeknek a jellegzetességeknek funkciója a különböző régiókban teljesen eltérő, legalábbis a jellegzetességek funkciójának értelmezései eltérők. Röviden: a fogalom elvesztette paradigma-értékét.⁴⁷ Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a protoindusztrializáció társadalmi, gazdasági, kulturális jellegzetességeinek viselkedését, egymást erősítő és gyengítő mechanizmusait az általánosítás reménye nélkül, csak a történeti régiók szintjén érdemes és lehet vizsgálni, az mindenesetre biztos, hogy az ilyen történeti struktúrák megértéséhez a funkcionális magyarázat nem tűnik különösebben gyümölcsözőnek.⁴⁸ Így most egyszerre van birtokunkban egy archaikus, egy átmeneti-archaikus, és egy átmeneti gazdasági rendszer elmélete. Eszerint 1) a protoindusztrializáció az ipari forradalom, a modern gyáripar, az ipari társadalom kialakulásának előkészítő szakasza, 2) egy archaikus gazdasági szervezet, amely az olcsó munkaerőkínálat, a technikai-technológiai innováció irán-

⁴⁷ Ha például megvizsgáljuk a protoindusztrializáció elmélete „klasszikus” korszakhatárainak változását, azt állapítjuk meg, hogy az utóbbi néhány évben megjelent tanulmányok azt, mint egy 19. századi jelenséget tárgyalják az európai kontinensen. A történeti vizsgálódások korszakhatárának ilyen lényeges módosulása miatt maga az eredeti probléma – a felhalmozás kezdeteinek, az átmenetnek problémája – válik érdektelenné. Vajon lehet-e, értelmes-e az ipari társadalom a tőkefelhalmozás geneziséét keresni a nemzetközi tőkeáramlás, technikai-technológiai transzfer, a munkaerő kontinentális méretű és kontinensek közötti migrációjának évszázadában?

A fentiekkel kapcsolatban ma is nagyon tanulságos az 1960-as évek közepén az „önálló tőkés fejlődés”, illetve a paraszti textilipar kérdéséről nálunk lezajlott vitát (Tolnai Gy., Berend T. I., Ránki Gy., Katus L., Simon P., Gyimesi S. és mások) újraolvasni. A vita számos alapkérdése – mutatis mutandis – a protoindusztrializáció irodalmában is felmerült.

⁴⁸ A funkcionális magyarázat bírálatához ld. *Elster, J.* (1983) 49.; *Habermas, J.* (1982) 369.

ti érzéketlenség miatt gátolta az ipari termelés városi központjainak kialakulását, 3) figyelembe véve a regionális sajátosságokat lehet az iparosodás, illetve az iparosodás kezdeteinek leépülése felé vezető út. Célunk természetesen nem az, hogy bármelyik interpretáció igazsága mellett leadjuk szavazatunkat, netán összehangoljuk az ellentétes nézeteket (erre egyébként J. Mokyr idézett tanulmányában már történt kísérlet), pusztán utalni szeretnénk arra, hogy az évek múlásával fogalmunk sajátos átváltozáson ment keresztül. A protoindusztrializáció átfogó történeti kategóriájából egy sajátos északnyugat-európai történeti jelenség formálódott, a tradicionális parasztgazdaság önkiszákmányoló mechanizmusaira, annak sikereire és a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodóképességre, de éppúgy az egész kérdés mellőzhetőségére is hangsúly került.

F. Mendels, P. Deyonnal közösen kidolgozott újabb összefoglaló tanulmányában kísérletet tett a felmerült ellentmondások áthidalására és összehangolására. Ez az újabb kísérlet viszont már markánsan különbözik a másik iránzat, P. Kriedte, H. Medicks és J. Schlumbohm, vagy Tillyék elképzeléseitől. „Protoindusztrializáció alatt” – ahogy F. Mendels és P. Deyon újabban megállapította – „lényegében regionális jelenséget értünk, ezért azt regionális és nem országos szinten kell vizsgálni, ahol néhány kritikus kölcsönhatás, amely magát a protoindusztrializáció folyamatát alkotja rejte marad.”⁴⁹ Ebben a megállapításban továbbra is benne van annak az igénye, hogy magára a protoindusztrializációra, mint egy általánosítható, legalábbis az európai fejlődés leírására alkalmas kategóriára tekintsünk. S csak annyit tehetünk hozzá, hogy minden bizonnyal a probléma interregionális vizsgálata sok mindent képtelen feltárni, s a protoindusztrializáció mikrovilága, annak működésének és sajátosságainak számos vonatkozása a regionális kutatások szintjén megérthető. Azonban megfordítható a kérdés úgy is, hogy a protoindusztrializáció regionális vizsgálatakor mi marad rejte az interregionális szemlélet nélkül? Ha helyesen értelmezzük a jelenséget, a protoindusztrializáció kovásza éppen a nemzetközi gazdaságban lejátszódó fejlemények. Ha regionális szinten vizsgáljuk a 17–18. századi gazdaság fejleményeit, abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy az európai fejlődés erre a pályára lépett, s ennek az új fejlődési pályának a segítségével a regionális fejlődés bizonyos jellegzetességeit próbáljuk magyarázni. Tehát először is van egy hipotézisünk – protoindusztrializáció –, amelynek segítségével a regionális fejlődés bizonyos jellegzetességei rendszerezhetőek, s ezzel hipotézisünkre, mint bizonyítottokra tekinthetünk.⁵⁰

F. Mendels és P. Deyon kísérletével szemben P. Kriedte és mások a „dezindusztrializáció” fogalmának bevezetésével igyekeznek felülkerekedni az elméleti vitatható pontjain. Így a protoindusztrializáció nemcsak az iparosodás, hanem a protoindusztrialis paraszti háztartásnak továbbörökített tradicionalizmusa, az új technikák,

⁴⁹ Mendels, F. F. (1982) 77.; Deyon, P.–Mendels, F. F. (1981) 11–19.

⁵⁰ Talán kiérződik megfogalmazásunkból, hogy a történeti bizonyítás fenti útját meglehetősen vitathatónak érezzük.

Hans Medick egy későbbi tanulmányában szintén felülbírálja korábbi koncepcióját, s elutasítja azt, hogy a protoindusztrializációt az átmenet társadalmi formációjának vagy valamiféle általános történeti jelenségnek tekintsünk. Ld. Medick, H. (1981) kül. 123–125.

technológiák alkalmazására való képtelensége miatt a „dezindusztrializáció” felé vezető út. Ennek megfelelően Kelet- és Dél-Anglia számos vidékén, Walesben, Írországban, Skóciában, Hessenben, Sziléziában, Weszfália keleti részein, Württembergben a „dezindusztrializáció” a protoindusztrializációnak, mint a feudalizmusból az ipari társadalomra való átmenet korszakának történeti útja. P. Kriedte szerint előfordult, hogy a protoindusztrializáció által teremtett előfeltételek nem voltak elégségesek az iparosodáshoz, mivel a vidéki háziipar kialakulása és a kereskedőkkel való összefonódása mellett „általános keretfeltételek” (allgemeiner Rahmenbedingungen) is szükségeltettek. S ha ezek az „általános keretfeltételek” hiányoztak vagy nem voltak elég fejlettek, a protoindusztrializáció egész rendszere összeomlott, mielőtt még a régió az iparosodás útjára léphetett volna.⁵¹ Teljes bizonytalanságban vagyunk hagyva azt illetően, hogy voltaképpen mit is kell értenünk ezeken az „általános keretfeltételeken”, vajon ez azonos-e az előfeltételek összességével – a vidéki háziipar és kereskedőke összefonódásával, a különbözeti profittal, a korlátlan munkaerőkínálattal, a paraszti háztartás önkiszákmányoló logikájával, a regionális és nemzetközi piac összefonódásával –, vagy valami mással? Inkább az utóbbira kell gondolnunk, mert az elősorolt előfeltételek nélkül nincs protoindusztrializáció, következésképpen nincs értelme az „általános keretfeltételek” hiányában „dezindusztrializáció”-ról beszélnünk.

F. Mendels, P. Deyon és P. Kriedte elméleti revíziójában feltétlenül közös az, hogy valamennyien feltételezik az „általános keretfeltételek” létezését, amelyek a protoindusztrializáció regionális jellegzetességein és előfeltételein túl kijelölik annak fejlődéspályáját.

Összegezés helyett

Az utóbbi időben bizonyos érdektelenség mutatkozik a történeti fejlődés általános elméletei iránt: azokat egyre inkább a társadalmi és gazdasági átalakulás és struktúraváltás, a társadalmi formációk közötti átmenet középszintű elméletei váltják fel. A protoindusztrializáció elmélete csak egy adalék ezekhez, a társadalomtudományokon belül lejátszódó folyamatokhoz. Ez részben abból a körülményből származik, hogy az általános elméleti rendszerek – Adam Smith-é, Karl Marxé, Max Weberé, Vilfredo Paretoé, Emile Durkheimé, Alfred Marshallé, Joseph A. Schumpeteré, Talcott Parsonsé, Polányi Károlyé és másoké – a maguk zárt koherenciájánál, teleologikus, vagy determinisztikus jellegükénél fogva nem képesek magukba fogadni azokat a jelenségeket, eseteket, fejlődéspályákat, amelyek a történelmi fejlődés e rendszerek által külön-külön és csaknem összeegyeztethetetlenül megalkotott teleologikus céljainak ellentmondanak vagy ellentmondani látszanak. Részben pedig abból, hogy a társadalmi, gazdasági, kulturális, pszichológiai, kommunikatív stb. cselekvéseknek bonyolult együttesét, mint egy kinevezett, mindent felölelő entitás néhány megalkotott elemének kombinációjából nem lehet levezetni

⁵¹ Kriedte, P. (1978) 293.; Schlumbohm, J. (1978) 194–257. és 258–271. Ld. még ehhez Jeannin, P. (1980) 52–65.

és racionalizálni. A társadalmi cselekvések együttese nem értelmezhető egy eleve szűkebb, választott gazdasági elemek segítségével megszerkesztett világon belül. Bár ez utóbbi feltevés a protoindusztrializáció elméletében közvetlenül nem merül fel, itt erre is ki kell térnünk. Mert szerzőink többségének előfeltevése egyértelműen az, hogy az ipari társadalom egésze – amelynek eredetét végső soron kutatják –, modellizálható és leírható „tisztá” gazdasági elemek segítségével, amelyek a társadalmi cselekvések együttesének materiális alapjául szolgálnak, ezért szükségképpen igyekeznek az átmenet lényegét ezekkel a feltételezett gazdasági kulcskategóriákkal leírható 17–18. századi gazdasági jelenségekben megragadni. Így a feudális világ „nem-átgazdaságosítható” részei, e korszak szoros interakciója saját kultúrájával, gondolkodásával, szokásaival, hagyományával, jogrendszerével, intézményeivel, hitével, politikájával együtt kívül marad a vizsgálódás körén, minthogy ezeket a szférákat úgy szemléli, amelyek önmagukban ugyan nem tisztán a gazdaság derivátumai, de eleve másodlagosak egy gazdasági kategóriákkal megalkotott világ, az ipari társadalom genezisének szempontjából. Hiba lenne persze ebben a szemléletben egy egyszerű társadalomelméleti eklekticizmust látni, amely szerint az ipari társadalom eredeti jellegzetessége a gazdaság kulcskategóriái segítségével megragadhatók, mivel a társadalmi cselekvések együttesének immateriális világa a gazdasági cselekvés materiális világa által meghatározott, míg a feudális világ az élet materiális és immateriális részeinek egysége. A társadalmi átmenetek 1960-as évekbeli elméletei, amelyek többnyire azt feltételezik, hogy a feudalizmus is, a kapitalizmus is ugyanazon korlátozott számú formációépítő elemnek a kombinációja, ugyan mentesek ettől az eklekticizmustól, de korántsem a történelem teleologikus felfogásától, amikor a történeti jelenségek pusztán a nagy rendezőelvnek megjelenítésére szolgálnak.⁵² S mint napjainkban tapasztalható, a társadalomtudományokat ért kihívás nyomán folyik a menekülés ettől a teleologikus szemlélettől. Úgy gondoljuk, hogy mindkét közelítés áthidalhatatlan elméleti problémákat vet fel a történeti vizsgálódás számára. A feudális és az ipari társadalom felfogásának a protoindusztrializáció elméletében fellelhető eklekticizmusa oda vezet, hogy a feudális Európa 17–18. századi fejlődéséből egyáltalán nem következik a protoindusztrializáció, az ipari forradalom, az ipari társadalom kialakulása. A feudális társadalom ezen felfogása szerint a feudális világban önmagában nincs semmi, ami az ipari társadalom kialakulását előfeltételezné; hogy mégis ez történt, annak a feudális világ intézményein – a manoriális rendszeren, a manufaktúrán, a feudális városon, a világgpiac késő feudáliskori és koraujkori rendszerén, az abszolutizmuson stb. – kívül létező tényezőknek van kizárólagos szerepe. A feudalizmusból az ipari társadalomba való átmenet értelmezése szerint a feudális és az ipari társadalmak diametrius ellentétei egymásnak, s ezt az önellátás, a luxuscikkek távol-

⁵² *Althusser, L. etc.* (1965); *Hindess, B.–Hirst, P. Q.* (1975) 308–323.; *Nagel, E.* (1961) 401–428. és *uő.* (1979); a marxi szakaszelmélet elemzését ld. *Engelberg, E.* (1978).

Mi egyébként az 1960-as évek során keleten és nyugaton egyaránt jelentkező koncepciókat mai meghaladottságuk mellett is monumentális elméleti kísérleteknek tartjuk.

A hasonlóan gazdag, az átmenettel kapcsolatos történeti irodalom elméleteivel, amelyek H. Pirenne, M. Dobb, P. Vilar, P. Sweezy, G. Duby és mások nevéhez fűződnek, egy önálló tanulmányban szeretnénk foglalkozni.

sági kereskedelme, a hűbériség, a tradicionális közösség, a partikularitás, az uzso-
ra, a jogilag kötött státuszú parasztság, illetve az árutermelés, a fogyasztási javak
világméretű áramlása, az individualizmus, a profit, a profitnövelés, a szabadverseny,
a bérmunka, a vállalkozás, a liberalizmus, a nemzetállam stb. mesterkéltn fogalom-
párjaival ábrázolják. A feudális társadalom intézményei ezért nem elégségesek a
protoindusztriális paraszti háztartás és a kereskedőtöke közötti gazdasági kapcsolat
„devianciájának” létrejöttéhez, hiszen a történész ítélete szerint ezek tradicionálisak,
eredendően visszahúzóak, történeti funkciójuk pusztán önmaguk reprodukciójára szü-
kül. Szerencsére mindig kéznél van a történeti fejlődés „átbiologizált és áttalajta-
nított” magyarázatának sémája, s ebben a sémában a történeti fejlődés emberi
tényezői, jóllehet annak kizárólag emberi tényezői vannak, a meteorológia, a talaj-
tan, a társadalmi, kulturális vonatkozások nélküli párház függvényeivé válnak. A
történeti teleológiát felváltó szakaszelmélet egyoldalú felfogásából szükségszerűen
érkezünk el a történeti formációk kiürüléséig. A protoindusztrializáció elméleté-
nek feudalizmusképe önmagáért való, annak nincs fejlődéstörténete, a fenti „devi-
ancia” mellett a feudális világban nem találunk semmi olyan mozzanatot, társadalmi
intézményt, amely valamilyen jelentőséggel is bírna az ipari társadalom kialakulá-
sa szempontjából. A fentiek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogyha sem-
miféle szerves kapcsolat nincs a feudális világ és az ipari társadalom kialakulása
között, az előbbinek gazdasági szervezetei, politikai intézményei, kultúrája zárt egész,
s az utóbbinak létrejötté maga a pusztá esetlegesség, ami egy evolucionista törté-
nelemszemlélet esetén – mint például a protoindusztrializáció esetén – feloldhatat-
lan ellentmondás. Ha elfogadjuk az átmenet ezen interpretációját a feudalizmusból
a kapitalizmusba való átmenet koncepciójában többet, mint didaktikus célokat szol-
gáló egyszerű eszközt nem szabad látnunk.

A történeti gondolkodás ezen csapdájából, amelyet a protoindusztrializáció el-
méletének „fundamentalista” képviselői állítottak maguknak, alapvetően kétféle úton
kerülhetün ki. Az egyik kézenfekvő megoldás, hogy feladjuk a történeti fejlődés
szakaszairól alkotott determinisztikus, az egyes szakaszok megalkotott kulcskategó-
riáinak ellentéteire épülő elképzeléseinket, s a nagy komprehenzív társada-
lomelméleti rendszerekhez képest a társadalmi, gazdasági, kulturális stb. cselekvé-
sek szélesebb horizontján vizsgáljuk ezen cselekvések mikro- és makrostruktúráját,
amelyek az egyes formációkban kövesedtek, vagy a régmúltból a múlt, a múltból a
jelen felé tartanak. Minthogy a történeti fejlődés ezen felfogása, amelyet némi
tudálékossággal a történeti fejlődés szociológiai-antropológiai felfogásának nevez-
hetnénk, eleve nem kirekesztő jellegű, mentes az olyan, az empirikus történeti ku-
tatások számára tarthatatlan előfeltevésektől, amelyek például a fogyasztási cikkek,
olcsó tömegáruk 14–15. századi (de éppúgy korábbi) nemzetközi áramlásáról, a vál-
lalkozásról, csak mint nem-vállalkozásról hajlandóak tudomást szerezni. Nyilván-
valóan azért, mert az egyes formációk megalkotott modelljei a közöttük mestersé-
gesen megteremtett ellentétekre épülnek, s ezek eleve kizárják vagy átkeresztelik az
olyan intézményeket, amelyeket az egyes formációtól idegen elemnek tekint.

Szemben a fenti szociológiai-antropológia közelítéssel, a feudális világ és az
ipari társadalom közötti ellentétes felfogás és az ebből következő határozott oksá-
gi kapcsolatok hiányának felismerése a történeti fejlődés, az átmenet és a korszak-

váltás hagyományos evolucionista elméleteinek újraértelmezését is eredményezte. Az evolucionista történelemfelfogás elleni kihívása óta megjelent közelítések (multilineáris, narratív, diffuzionista stb.) továbbra is a 19. század átfogó rendszereinek intellektuális örökségéből merítenek.⁵³ Ennek az irányzatnak képviselői kétségtelesen számosabbak, eredményeik biztatóak, de mint R. J. Holton megjegyzi, ezen átfogó irányzat sokszínűsége, egy új evolucionista paradigma megjelenésének hiánya azt a bizonytalanságot is jelzi, amely a korszakváltás elméletének néhány kulcskategória körüli elrendezésének lehetőségéből, illetve lehetetlenségéből következik. Mindenesetre a formációk és a formációk közötti ellentétek rugalmasabb fenntartásával a kutatások az antikvitás és a feudalizmus közötti, a feudalizmus és az ipari társadalom közötti prefeudális, posztf feudális, vagy prekapitalista fejlődés lényegi jegyeinek megragadására törekcsenek, ezzel a módszerrel vélhetőleg elkerülhető a történelmi formációk korábbi értelmezésének merev determinizmusa.⁵⁴

A protoindusztrializáció gondolatának felvetésekor az iskola ilyen irányú fejlődésének megvoltak a lehetőségei, az eredeti elképzelések ebben az irányban jelölték ki a kutatás irányát, azonban a történelmi átmenet leszűkített, jobbra gazdasági indítatású felfogása, a politikai szervezet, az abszolutista állam, a paraszti háztartás és a kereskedőtké kapcsolatán kívül létező gazdaság csaknem teljes figyelmen kívül hagyása következtében végül is mégsem lett az. Nem történt meg az empirikus adatok analízise és az empíria fölött álló előfeltevések – legyenek azok gazdaságiak, pszichológiaiak, kulturálisak – szüntelen ütköztetése, ami a történelmi kutatás eredményes sájtja. Mondhatni, az előfeltevések – a 16–18. századi vállalkozói magatartásról, a paraszti önkiszákmányolás belső logikájának fikciójáról, a demográfiai folyamatok irányító mechanizmusairól stb. – alkották a vizsgálódás zárt keretét, amelyben a részint már ismert történelmi jelenségeket újraértelmezték. Illetve azokban a munkákban, ahol ezt a módszert alkalmazták, a protoindusztrializáció elméletével szembeni fenntartás, mintsem annak továbbfejlesztése a jellemző. A fenti problémák a történettudomány általános és részben megoldatlan kérdései; ahhoz, hogy ezeket a problémákat világosabban lássuk, kérdéseinket pontosabban meg tudjuk fogalmazni, a protoindusztrializáció elmélete és ennek hatását magukon viselő tanulmányok sokasága tudatosan vagy eredeti törekvések ellenére is hozzájárult.⁵⁵

A címben megfogalmazott és szándékosan sarkított kérdésünkre visszatérve, úgy véljük, hogy a protoindusztrializáció elmélete sokkal inkább a történelemelmélet és a történelmi vizsgálódás korszakváltása, mintsem a korszakváltás elmélete. Ennek az iskolának törekvése is jelzi a történelmetelméleti gondolkodás és a történelmi vizsgálódás, s éppúgy az egyes társadalomtudományi diszciplínák között felállított mes-

⁵³ A racionalizmussal szembeni ismeretelméleti felfogáshoz ld. *Feyerabend, P.* (1975); *Kuhn, T. S.* (1984); *Lakatos, I.* (1970) 91–196.; *Popper, K.* (1957). Ld. még *Stove, D. C.* (1982).

⁵⁴ *Anderson, P.* (1974a); *Anderson, P.* (1974b); *Braudel, F.* (1979); *Holton, R. J.* (1985); *North, D. C.* (1981); *North, D. C.–Thomas, R.* (1973); *Poggi, G.* (1978); *Poggi, G.* (1983); *Wallerstein, I.* (1974–1980) és még sokan mások.

⁵⁵ A protoindusztrializáció feletti vita természetesen tovább folytatódik, jóllehet az – érzésünk szerint – csúcspontját az 1982-es budapesti gazdaságtörténelmi világtalálkozásra érte el. Ld. az újabb *Clarkson, L. A.* (1985); *Eley, G.* (1984) 519–539.; *Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.* (1986) 154–172.; *Tribe, K.* (1986) 251–253.

terséges határok felszámolásának igényét. Kikezdhethetlen(nek tűnő) ismeretelméleti érvek szólnak amellelt, hogy mindez lehetetlen. A szüntelen kísérletezés azonan minden ellenérvnél hatásosabb.

IRODALOM

- Althusser, L. et al.* (1965): *Lire le Capital*. Tom. 1–2. Paris, 1965.
- Althusser, L.* (1969): *Montesquieu, le politique et l'histoire*. Paris, 1969.
- Anderson, M.* (1980): *Approaches to the History of the Western Family*. London, 1980.
- Anderson, P.* (1974a): *Passages from Anitquity to Feudalism*. London, 1974.
- Anderson, P.* (1974b): *Lineages of the Absolutist State*. London, 1974.
- Berg, M.* (1983): *Political Economy and the Principles of Manufacture, 1700–1800*. In.: *Berg, M.–Hudson, P.–Sonenscher, M.: Manufacture in Town and Country before the Factory*. Cambridge, 1983. 33–58.
- Berg, M.–Hudson, P.–Sonenscher, M.*: *Manufacture in Town and Country before the Factory*. Cambridge, 1983.
- Bourdieu, P.* (1972): *Les stratégies matrimoniales dans la système de reproduction*. = *Annales ESC*, 1972. A. 27. No. 4–5. 1105–1127.
- Braudel, F.* (1979): *Civilisation matérielle, économie, XVe–XVIIIe siècle*. Tome 1–3. Paris, 1979.
- Braun, R.* (1984): *Das ausgehende Ancien Régime in der Schweiz. Aufriss einer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des 18. Jahrhunderts*. Göttingen–Zürich, 1984.
- Braun, R.* (1979): *Industrialisierung und Volksleben Veränderungen der lebensformen unter Einwirkung der verlagindustriellen Heimatarbeit in einem ländlichen Industriegebiet (Zürcher Oberland) vor 1800*. 2. Aufl. Göttingen, 1979.
- Braun, R.* (1965): *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländischen Industriegebiet (Zürcher Oberland) unter Einwirkung des Maschinen- und Fabrikwesens im 19. und 20. Jahrhundert*. Erlenbach–Zürich, 1965.
- Bulst, N.–Goy, J.–Hooek, J.* (1981): *Familie zwischen Tradition und Moderne. Studien zur Geschichte der Familie in Deutschland und Frankreich vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1981.
- Bücher, K.* (1901): *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Dritte, verm. und verb. Aufl. Tübingen, 1901.
- Chambers, J. D.* (1972): *Population, Economy, and Society in Pre-Industrial England*. London, 1972.
- Clarkson, L. A.* (1985): *Proto-industrialization: The First Phase of Industrialization?* London, 1985.
- Cole, W. A.–Deane, P.* (1966): *The Growth of National Incomes*. In.: *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. 6. Ed. by *H. J. Habakkuk–M. M. Postan*. Cambridge, 1966. 1–55.
- Deane, P.* (1965): *The First Industrial Revolution*. Cambridge, 1965.
- Deane, P.* (1955–1956): *The Implications of Early National Income Estimates for the Measurement of Long-Term Economic Growth in the United Kingdom*. = *Economic Development and Cultural Change*, 1955–1956. Vol. 4. 3–38.
- Deane, P.–Cole, W.* (1962): *British Economic Growth, 1689–1959*. Cambridge, 1962.
- De Vries, J.* (1976): *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750*. Cambridge, Mass. 1976.
- Deyon, P.–Mendels, F. F.* (1981): *Protoindustrialisation: theorie et réalité*. = *Revue du Nord*, 1981. A. 63. 11–19.
- Deyon, P.–Mendels, F. F.* (1982): *La protoindustrialisation: Théorie et Réalité*. Tom. 1–2. *Proceedings of the Eighth International Economic History Congress*. Budapest, 1982. Lille, 1982.
- Drake, M.* (1969): *Population in Industrialization*. Ed. by *M. Drake*. London, 1969.
- Dupâquier, J.–Lachiver, M.* (1969): *Sur les débuts de la contraception en France ou les deux malthusianismes*. = *Annales ESC*, 1969. A. 24. 1391–1406.
- Dupâquier, J.* (1984): *Pour la démographie historique*. Paris, 1984.
- Eley, G.* (1984): *The Social History of Industrialization: 'Protoindustry' and the Origins of Capitalism*. = *Economy and Society*, 1984. Vol. 13. No. 4. 519–539.
- Elster, J.* (1983): *Explaining Technical Change*. London, 1983.
- Elster, J.* (1978): *Logic and Society. Contradictions and Possible worlds*. Chichester, 1978.

- Engelberg, E.* (1978): Formationstheorie und Geschichte. Studien zur historischen Untersuchung von Gesellschaftsformationen im Werk von Marx, Engels und Lenin. Hrsg. v. E. Engelberg und W. Küttler. Vaduz, 1978.
- Faragó T.* (1983): Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudatási eredmények alapján. = *Etnographia*, 1983. 94. évf. 2. szám 216–254.
- Fei, J. C.–Ranis, G.* (1964): Development of the Labor Surplus Economy. Homewood, Ill. 1964.
- Fekete L.* (1986): A fejlődésről és a gazdasági növekedésről az ipari forradalom korában = Adam Smith. = *Magyar Filozófiai Szemle*, 1986. 3–4. sz. 377–4406.
- Ferguson, A.* (1767): An Essay on the History of Civil Society. Edinburgh, 1767.
- Feyerabend, P.* (1975): Against Method: Outline of an Anarchist Theory of Knowledge. London, 1975.
- Flinn, M. W.* (1966): Origins of the Industrial Revolution. London, 1966.
- Gayer, A. D.–Rostow, W. W.–Schwartz, A. J.* (1953): The Growth and Fluctuation of the British Economy. 1790–1850. Vol. 1. Oxford, 1953.
- Glass, D. V.–Eversley, D. E. C.* (1965): Population in History. Essays in Historical Demography. Ed. by D. V. Glass and D. E. C. Eversley. Chicago, 1965.
- Habermas, J.* (1981): Theorie des Kommunikativen Handelns. Bd. 1.: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt/M. 1981.
- Habermas, J.* (1982): Zur Logik der Sozialwissenschaften. 5. erw. Aufl. Frankfurt/M. 1982.
- Hajnal, J.* (1965): European Marriage Patterns in Perspective. In.: Population in History. Essays in Historical Demography. Ed. by D. V. Glass–D. E. C. Eversley. Chicago, 1965. 101–143.
- Hamowy, R.* (1968): Adam Smith, Adam Ferguson, and the Division of Labor. = *Economica*, 1968. N. S. Vol. 35. 249–259.
- Hartwell, R. M.* (1971): The Industrial Revolution and Economic Growth. London, 1971.
- Hicks, J.* (196): Growth and Anti-Growth. = *Oxford Economic Papers*, 1966. Vol. 18. Nr. 3. 257–269.
- Hindess, B.–Hirst, P. Q.* (1975): Pre-capitalist Modes of Production. London–Boston, 1975.
- Hoffman, K.* (1982): Sawmills – Finland's Proto-Industry. = *Scandinavian Economic History Review*, 1982. Vol. 30. No. 1. 35–43.
- Hoffmann, W. G.* (1940): Wachstum und Wachstumsformen der englischen Industriewirtschaft von 1700 bis zur Gegenwart. Jena, 1940.
- Holton, R. J.*: The Transition from Feudalism to Capitalism. London, 1985.
- Hornby, O.–Oxenbøll, E.* (1982): Proto-Industrialisation before Industrialisation? The Danish Case. = *Scandinavian Economic History Review*, 1982. Vol. 30. No. 1. 3–33.
- Hoselitz, B. F.* (1960): Theories of Stages of Economic Growth. In.: Theories of Economic Growth. Ed. by B. F. Hoselitz. Glencoe, Ill. 1960. 193–238.
- Houston, R.–Snell, K.* (1984): Proto-industrialization? Cottage Industry, Social Change, and Industrial Revolution. = *Historical Journal*, 1984. Vol. 27. No. 2. 473–492.
- Hovland, E.* etc. (1982): Proto-Industrialisation in Norway: Fact or Fiction? = *Scandinavian Economic History Review*, 1982. Vol. 30. No. 1. 45–56.
- Hudson, P.* (1981): Proto-Industrialisation: the Case of the West Riding Wool Textile Industry in the 18th and the early 19th Centuries. = *History Workshop Journal*, 1981. Vol. 12. 34–61.
- Jánossy F.* (1979): Az akkumulációs lavina megindulása. Budapest, 1979.
- Jeannin, P.* (1980): La protoindustrialisation: développement ou impasse? = *Annales ESC*, 1980. A. 35. No. 1. 52–65.
- Jevons, S.* (1965): The Theory of Political Economy. New York 1965.
- Janes, E. L.* (1968): Agricultural Origins of Industry. = *Past & Present*, 1968, Nr. 40. 58–71.
- Juglar, C.* (1862): Les crises commerciales et leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États-Unis. Paris, 1862.
- Keat, R.–Urry, J.* (1982): Social Theory as Science. London, 1982.
- Kisch, H.* (1981): Die landindustriellen Textilegewerbe am Niederrhein vor der industriellen Revolution. Göttingen, 1981.
- Kövér Gy.* (1980): A Kondratyev-ciklus: szakasz vagy hullám. = *Egyetemi Szemle*, 1980. 2. évf. 3. szám 127–136.
- Kriedte, P.* (1978): Genesis, agrarischer Kontext und Weltmarktbedingungen In. *Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.*: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf

- dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. Mit Beiträgen von H. Kisch und F. F. Mendels. Göttingen, 1978. 36–89.
- Kriedte, P.* (1978): Die Proto-Industrialisierung zwischen Industrialisierung und De-Industrialisierung. In: *Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.*: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. Mit Beiträgen von H. Kisch und F. F. Mendels. Göttingen, 1978. 272–321.
- Kriedte, P.* (1980): Spätfeudalismus und Handelskapital: Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschichte vom 16 bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Göttingen, 1980.
- Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.* (1986): Proto-Industrialization on Test with the Guild of Historians: Response to Some Critics. = *Economy and Society*, 1986. Vol. 15. No. 2. 254–272.
- Kondratieff, N. D.* (1926): Die lange Wellen der Konjunktur. = *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1926. Bd. 56. 573–609.
- Kondratieff, N. D.* (1928): Die Preisdynamik der industriellen und landwirtschaftlichen Waren (zum Problem der relativen Dynamik und Konjunktur. = *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1928. Bd. 60. 1–85.
- Kuhn, T. S.* (1984): A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, 1984.
- Kula, W.* (1985): A feudális rendszer gazdasági elmélete. Bp. 1985.
- Kuznets, S.* (1966): Modern Economic Growth. Rate, Structure, and Spread. New Haven, Conn. 1966.
- Kuznets, G.* (1959): Six Lectures on Economic Growth. New York, 1959.
- Lakatos, I.* (1970): Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In.: *Criticism and the Growth of Knowledge*. Ed. by I. Lakatos and A. Musgrave. Cambridge, 1970. 91–196.
- Landes, D. S.* (1970): The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present. Cambridge, 1970.
- Laslett, P.* (1984): The World We Have Lost. England Before the Industrial Age. 3rd. edition. New York, 1984.
- Lewis, W. A.* (1954): Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. = *Manchester School of Economics and Social Studies*, 1954. Vol. 22. 139–191.
- Lublinskaya, A. D.* (1968): French Absolutism. Cambridge, 1968.
- Lutfalla, M.* (1964): L'état stationnaire. Paris, 1964.
- Lüthy, H.* (1965): Le passé présent. Combats d'idées de Calvin á Rousseau. Monaco, 1965.
- McClelland, P. D.* (1975): Causal Explanation and Model Building in History, Economics, and the New Economic History. Ithaca, New York, 1975.
- Macfarlane, A.* (1978): The Origins of English Individualism. The Family, Property, and Social Transition. Oxford, 1978.
- Macpherson, C. B.* (1962): The Political Theory of Possessive Individualism. London, 1962.
- Magnusson, L.–Isacson, M.* (1982): Proto-Industrialisation in Sweden: Smithcraft in Eskilstuna and Southern Dalecarlia. = *Scandinavian Economic History Review*, 1982. Vol. 30. No. 1. 73–99.
- Mantoux, P.* (1959): La revolution industrielle au XVIIIe siècle. Paris, 1959.
- Marx, K.* (1974): A tölke. 3. könyv. Budapest, 1974. (Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 25. kötet.)
- Mathias, P.–O'Brien, P.* (1976): Taxation in Britain and France, 1715–1810. = *Journal of European Economic History*, 1975. Vol. 5. 601–650.
- Medick, H.* (1978): Die proto-industrielle Familienwirtschaft In: *Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.*: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. Mit Beiträgen von H. Kisch und F. F. Mendels. Göttingen, 1978. 90–154.
- Medick, H.* (1978): Strukturen und Funktion der Bevölkerungsentwicklung im proto-industriellen System. In: *Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.*: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. Mit Beiträgen von H. Kisch und F. F. Mendels. Göttingen, 1978. 155–193.
- Medick, H.* (1981): The Transition from Feudalism to Capitalism: Renewal of the Debate. In.: *People's History and Socialist Theory*. London–Amsterdam, 1981.
- Mendels, F. F.* (1972): Proto-Industrialisation: The First Phase of the Industrialisation Process. = *Journal of Economic History*, 1972. Vol. 32. 241–261.

- Mendels, F. F.* (1982): Proto-Industrialisation: Theory and Reality. General Report. In: Eighth International Economic History Congress. Budapest, 1982. „A” Themes. Budapest, 1982. 69–107.
- Mitchell, B. R.* (1981): *European Historical Statistics. 1750–1975.* New York, 1981.
- Mitchell, W. C.* (1913): *Business Cycles.* Berkeley, Cal. 1913.
- Mokyr, J.* (1976): Capital, Labor, and the Delay of the Industrial Revolution in the Netherlands. = *Econ. Soc.-Hist. Jb.* 1976. Vol. 38. 280–299.
- Nagel, E.* (1961): Teleological Explanation and Teleological Systems. In: Nagel, E.: *The Structure of Science.* New York, 1961. 401–428.
- Nagel, E.* (1979): *Teleology Revisited and Other Essays in the Philosophy and History of Science.* New York, 1979.
- North, D. C.–Thomas, R.* (1973): *The Rise of the Western World. A New Economic History.* New York, 1973.
- North, D. C.* (1981): *Structure and Change in Economic History.* New York, 1981.
- Nef, J. U.* (1934–1935): The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540–1640. = *Economic History Review*, 1934–1935. Vol. 5. 3–24.
- O'Brien, P.–Keyder, Ç.* (1978): *Economic Growth in Britain and France.* London, 1978.
- Pareto, V.* (1972): *Manual of Political Economy.* London, 1972.
- Pareto, V.* (1916): *Trattato di sociologia generale.* Tom. 1–2. Firenze, 1916.
- Parsons, T.–Bales, R. F.* (1955): *Family, Socialization, and Interaction Process.* New York, 1955.
- Perlin, F.* (1983): Proto-industrialization and Pre-colonial South Asia. = *Past & Present*, 1983. Nr. 98. 30–95.
- Pitchford, J. D.*: *Population in Economic Growth.* Amsterdam, 1974.
- Polányi K.*: A gazdasági determinizmusba vetett hit. In: Polányi K.: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom.* Budapest, 1986.
- Polányi, K.* (1957): *The Great Transformation.* Boston, 1957.
- Poggi, G.* (1978): *The Development of Modern State.* London, 1978.
- Poggi, G.* (1983): *Calvinism and the Capitalist Sprit.* London, 1983.
- Popper, K.* (1957): *The Poverty of Historicism.* London, 1957.
- Roscher, W.* (1855): Die grosse und kleine Industrie. = *Die Gegenwart*, 1855. Jg. 10. 688–739.
- Rostow, W. W.* (1961): *The Stages of Economic Growth.* Cambridge, 1961.
- Rostow, W. W.* (1980): *The World Economy. History and Prospect.* Austin, Tex. 1980.
- Sauvy, A.* (1966): *Théorie générale de la population.* Paris, 1966.
- Schlumbohm, J.* (1978): Exkurs zur Bedeutung der politisch-institutionellen Rahmenbedingungen in der Proto-Industrialisierung. In: *Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.*: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus.* Mit Beiträgen von H. Kisch und F. F. Mendels. Göttingen, 1978. 258–271.
- Schlumbohm, J.* (1978): Produktionsverhältnisse – Produktivkräfte – Krisen in der Proto-Industrialisierung. In: *Kriedte, P.–Medick, H.–Schlumbohm, J.*: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus.* Mit Beiträgen von H. Kisch und F. F. Mendels. Göttingen, 1978. 194–257.
- Schmoller, G.* (1870): *Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19. Jahrhundert.* Statistische und nationalökonomische Untersuchungen. Halle, 1870.
- Schön, L.* (1982): Proto-Industrialisation and Factories: Textiles in Sweden in the Mid-Nineteenth Century. = *Scandinavian Economic History Review*, 1982. Vol. 30 No. 1. 57–72.
- Schumpeter, J. A.* (1939): *Business Cycles. A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process.* Vol. 1–2. New York, 1939.
- Schumpeter, J. A.* (1926): *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmergewinn, Kapital, Kredit, Zins und der Konjunkturzyklus.* 2. neubearb. Aufl. München–Leipzig, 1926. (Magyarul: 1980.)
- Secombe, W.* (1983): *Marxism and Demography.* = *New Left Review*, 1983. Nr. 137. 22–47.
- Simmel, G.* (1922): *Die Probleme der Geschichtsphilosophie.* Vierte Aufl. München–Leipzig, 1922.
- Slicher van Bath, B. H.* (1977): *Agriculture in the Vital Revolution.* In: *The Cambridge Economic History of Europe.* Vol. 5. Ed. by E. E. Rich and C. H. Wilson. London, 1977. 42–132.
- Smart, J. J. C.* (1963): *Philosophy and Scientific Realism.* London, 1963.

- Smith, A.* (1976): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Vol. 1–2. Chicago, 1976.
- Sombart, W.* (1891): *Die Hausindustrie In Deutschland*. = *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*, 1891. 4. 103–156.
- Sombart, W.*: *Der moderne Kapitalismus*. Bd. 1–3. München–Leipzig, 1916–1927.
- Sombart, W.* (1893): *Zur neueren Literature über Hausindustrie*. = *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 1893. Jg. 3. Folge 6. 756–766.
- Stove, D. C.* (1982): *Popper and After. Four Modern Irrationalists*. Oxford, 1982.
- Tribe, K.* (1986): *Introduction to A Reply to Criticism*. = *Economy and Society*, 1986. Vol. 15. No. 2. 251–253.
- Tschajanow, A.* (1923): *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft im Landbau*. Berlin, 1923.
- Tilly, C.–Tilly, R.* (1971): *Agenda for European Economic History in the 1970's*. = *Journal of Economic History*, 1971. Vol. 31. 184–198.
- Wallerstein, I.* (1983): *European Economic Development: A Comment on O'Brien*. = *Economic History Review*, 1983. Vol. 36. 580–583.
- Wallerstein, I.* (1974–1980): *The Modern World-System*. Vol. 1–2. New York, 1974–1980.
- Weber, M.* (1970): *A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”*. In.: *Weber, M.*: *Állam, politika, tudomány*, Bp. 1970. 9–73.
- Wrigley, E. A.–Schofield, R. S.* (1981): *The Population History of England 1541–1871. A Reconstruction*. London, 1981.

László Fekete

LA PROTOINDUSTRIALISATION: THÉORIE D'UN TOURNANT DE L'HISTOIRE OU TOURNANT DE LA THÉORIE DE L'HISTOIRE?

Dans les sciences sociales, on observe de nos jours un certain éloignement vis-à-vis des théories générales de l'évolution historique, lesquelles cèdent de plus en plus la place à des systèmes moins ambitieux, relatifs à la mutation des structures sociales et économiques ou à la transition entre les diverses formations sociales. La théorie de la protoindustrialisation n'est qu'un exemple de cette évolution que connaissent actuellement les sciences sociales. Cela tient d'une part au fait que de par leur nature téléologique et déterministe, les systèmes compréhensifs restent imperméables aux faits, phénomènes et évolutions qui contredisent – ou semblent contredire – leurs principes de base, alors que la combinaison de quelques paramètres essentiellement économiques (et souvent arbitrairement choisis) ne peut pas expliquer d'une manière adéquate l'ensemble extrêmement complexe des actes sociaux, économiques/culturels et autres. L'ensemble des actes sociaux ne se laisse pas interpréter à l'intérieur d'un univers construit au moyen de paramètres économiques. Pourtant la plupart des auteurs étudiés parlent du postulat selon lequel l'ensemble de la société industrielle – dont ils veulent en dernière analyse explorer les origines – peut être structuré en modèle et décrit à l'aide d'éléments purement économiques. Certes, au moment où est née l'idée de la protoindustrialisation, les recherches ne devaient pas encore aller dans ce sens. Ensuite, en raison de la conception trop étreinte, essentiellement économiste, de la transition historique, presque tous les domaines de la vie en dehors des rapports des ménages paysans et du capital commercial ont été laissés de côté. Pour revenir à la question posée à dessein sous forme d'une opposition dans le titre, nous estimons que la théorie de la protoindustrialisation est beaucoup plus un tournant de la théorie de l'histoire et de la recherche historique que la théorie d'un tournant historique. L'ambition de cette école témoigne aussi de la volonté d'abolir les frontières artificielles (et étrangères à la science) entre la théorie de l'histoire et la recherche historique d'une part, et entre les diverses sciences sociales, de l'autre. Bien des arguments d'ordre épistémologique, (apparemment) indiscutables démontrent l'impossibilité de tout cela. Or l'expérimentation incessante est plus efficace que n'importe quelle objection.

Ласло Фекете:

ПРОТОИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ: ТЕОРИЯ СМЕНЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ЭПОХ ИЛИ СМЕНА ЭПОХ В ТЕОРИИ ИСТОРИОГРАФИИ

В наши дни в общественных науках происходит определенное отдаление от общих теорий исторического развития: их место постепенно занимают теории среднего уровня, касающиеся социально-экономического преобразования и смены структур, перехода от одной общественно-экономической формации к другой и т.д. Теория протоиндустриализации – лишь небольшая добавка к процессу, происходящему в общественных науках. Проистекает она отчасти из того обстоятельства, что всеобъемлющие системы исходя из своего телеологического или детерминистического характера не воспринимают те явления, случаи траектории развития, которые противоречат аспектам этих систем, или кажутся им противоречащими. Отчасти же из того, что сложную совокупность общественных, экономических, культурных и т.д. действий невозможно вывести из комбинации назначенных – в первую очередь экономических – параметров. Совокупность общественных действий не может трактоваться в мире, сставленном из сугубо экономических параметров. Несмотря на то, большинство анализированных авторов исходят из предположения, что индустриальное общество целиком – происхождение которого в конечном счете еще исследуется – может быть моделировано и описано с помощью „чисто“ экономических элементов. Правда, при постановке теории протоиндустриализации проблемы наметили курс исследований не в этом направлении. Позже однако из-за суженной, чисто экономической трактовки исторического перехода вся жизнь вне крестьянского хозяйства и коммерческого капитала была оставлена вне поля зрения. Возвращаясь к поставленному заголовком и преднамеренно обостроенному вопросу, мы считаем, что теория протоиндустриализации – смена эпох исторической теории и исторического исследования, а не теория смены эпох. Стремление этой школы также указывает, что необходимо смести отвлеченные, чуждые самому предмету искусственные границы между историко-теоретическим мышлением и историческим исследованием, между отдельными общественнонаучными дисциплинами. Неопровержимые доводы показывают, что все это невозможно. Однако непрерывные эксперименты эффективнее всяких контрдоводов.

Miskolczy Ambrus

AZ 1848–49-I MAGYAR FORRADALOM BAJOR SZEMMEL (A diplomáciatörténet és az imagológia határán)

A forradalom-kutatásban az oknyomozó kérdésfeltevések és a belső dinamizmusok megismerésére törekedő vizsgálódások mellett fontos szerepet játszik az image-kutatás is, amely a diplomáciatörténettől szinte elválaszthatatlan. Annak bemutatása, hogy és miként, miért és hogyan látták a kortársak, elsősorban a külső megfigyelők azokat az eseményeket, amelyek egy másik nemzet életében sorsfordító változásokhoz vezettek. Talán ezen a szakterületen a legnagyobb annak a veszélye, hogy a történész fenntartás nélkül azonosul a kortársi véleményekkel vagy egyszerűen elutasító álláspontra helyezkedik. Ugyanakkor, talán e téren vagyunk a leghajlamosabbak arra, hogy elfeledjük „a történetírás [...] egyedül igaz és kötelező módszerét: hogy igyekezzék bensőleg átélni az időket, amiket meg akar eleveníteni. És nincs a 48-as történetnek még egy olyan területe, amelyen az élettelen utólagos okosság annyira eltorzíthatná a valóságot mint a külpolitikának a története”.¹ Márpedig 1848 az „elszalasztott lehetőségek” éve volt Közép-Európában. És ha ma már nem kell absztrakt sémához vagy valamelyik egykori irányzathoz mérni a fejleményeket, az értékelés során a – ma sokat emlegetett – diagnózis-alkotás igénye az értékszempont-közponitű megközelítést nem zárja ki. Hajnal István, amikor azt mérlegelte, hogy a magyar kormánynak joga volt-e önálló külügyi képviselőre, és ez milyen következményekkel járt vagy járhatott volna, finom dialektikával fejtette fel az 1950-es évek elején: „A bajok gyökere, úgy hisszük, ott rejlett, hogy az akkori modern államfogalom értelmében az önálló állam kifelé egyetlen test, részei kifelé nem kapcsolódhattak idegen államokkal. Vagy más szóval önálló államok nem kapcsolódhattak tartós szoros egységgé, csak ha feladták és elválták minden önálló kapcsolatukat más, idegen államokkal, bármennyire kívánta volna is e kapcsolatokat saját érdekük. A külügyi szuverenitásnak ez az egysége ennél fogva elnyelte a szövetkezett államok önállóságát, mint ezt a Német Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok sorsa is mutatta. Bonyolult és a részeket is kielégítő nemzetközi dinamika helyett, részleteiben szakszerűen kiépített nagy mű helyett zsákmányolásra, hódításra leső primitív hatalmi politika lett úrrá a világon.”² A kérdések politikai megoldása helyett a katonai „megoldáshoz” folyamodtak, aminek aztán mindenki vesztese lett.

¹Hajnal István: A Bathyány-kormány külpolitikája. Bp., 1957. 7.

²I. m. 25.

Félreértés ne essék, Hajnal István nem arra keresett választ, hogy mi lett volna ha..., hanem azt mutatta meg, hogy mi nem lett, annak ellenére, hogy voltak ilyen pozitív törekvések. Németországban, közelebbről a frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlésen, ahol a magyar külpolitika szövetségest keresett, erőteljes magyar-ellenes törekvések is érvényesültek, bár a többség a magyar önállóság ügyére inkább rokonszenvvel tekintett, természetesen saját nemzeti-politikai stratégiájának alárendelve azt. És igazán nem kötelezte el magát. Amikor komolyabban felvetődött, 1848 őszén, célszerűbbnek látszott, ha a magyar kérdést nem feszegetik, mert akkor a két legnagyobb német hatalommal, Ausztriával és Poroszországgal kerülnek szembe, és ha ezek nyíltan megkérdőjelezzik Frankfurt legitimitását, akkor az erővel szembe nem tudnak erőt állítani.³ Tudjuk, a német nemzeti egységtörekvéssel összefonódó liberális forradalom sorsa a bécsi radikális forradalom leverésével és a Habsburg-monarchia meglepetésszerű megerősödésével egyre mostohábbra fordult, hogy aztán csúfos véget érjen akkor, amikor a porosz király visszautasította a népszuverenitás elve alapján felajánlott császári koronát. A német forradalom bukásával a magyar legerősebb európai potenciális szövetségesét veszítette el. Paradox módon 1849 tavaszán–nyarán az a Bajorország állt ki a Habsburg-birodalom vezetőivel való tárgyalások során Magyarország birodalmon belüli önkállósága és a Magyarországgal való „békés megegyezés” mellett, amely nagy szerepet játszott a német egység: Frankfurt kudarcában. Igaz, a korántsem ellentmondásmentes bajor törekvések nem értek és nem is érhetek el kézzelfogható eredményt, mégis történelmi örökséget jelentenek számunkra; méltán tartva számot arra az „önzetlen, naiv kíváncsiság”-ra, amely „minden tudomány végső hajtőereje”.⁴

A továbbiakban – a bajor diplomácia részben már ismert,⁵ nagyobb részét ismeretlen levéltári anyagának alapján – arra keressük választ, hogy mennyiben értette meg – és miért – a bajor kormányzat a magyar törekvéseket a katonai ellenforradalommal szemben, mi vezette a magyar ügygel kapcsolatos állásfoglalásában, és ez hogyan függött össze a bécsi bajor követi jelentésekben kialakuló Magyarországgal szemben.

A diplomáciatörténet és az imagológia határán mozognak kérdésfeltevéseink és megállapításaink, hiszen a feltárt és viszonylag sokszínű forrásanyag természetéből következik, hogy egyik diszciplína módszereivel sem adhatunk egyértelmű válaszokat, sőt nemegyszer mintha egymás létjogosultságát kérdőjeleznék meg.

³ *Karl Nehring*: Die Beziehungen Ungarns zur deutschen Nationalversammlung im Jahre 1848. Südostforschungen 1977. 35–46.; *Günter Wollstein*: Deutsche Geschichte 1848/49. Stuttgart, 1986. 274–277.

⁴ *Hajnal István*: Új történelemszemlélet (Rádióelőadás, 1946) MTAK Kézirattár, Ms. 5388/62.

⁵ A bécsi bajor követ jelentéseit, mint „nagy és becses adatokat” először Marczali Henrik dolgozta fel az 1848. A népek tavasza (Pesti Hírlap 1928. január–március) című cikksorozatában, hol hosszan idézve belőlük, hol regesztaszzerűen kivonatolva, egyszer-kétszer azonosulva azok észrevételeivel, egé-
szében azonban a kossuthi politika realizmusát hangsúlyozva.

1. Bajorország és királya, II. Miksa

Bajorország sajátos képlet a német államok között. Alulról ható „hagyomány” és felülről érvényesített államépítő politika Bajorországnak a 18–19. században olyan önálló arculatot adott, hogy a napóleoni háborúk után az emelkedő Poroszország és az újjászülető, ám mégis stagnáló Ausztria között három és félmillió lakosságával mint a harmadik legnagyobb német állam, önálló erőként szerepelhetett. Pontosabban a két naggyal szemben a egyensúlyt biztosító középhatalom szerepét akarta játszani. Ez volt a fokozatosan körvonalazódó triász-eszménye, amelyet 1848-tól kezdve a bajor külpolitika a rendelkezésére álló eszközökkel érvényesíteni akart. Bár ez a triász-politika a regionális hegemonia és az egyenjogúság eszménye között ingadozott, úgy látszik, a méltányos partnerkapcsolat igényét képviselte a nagybirodalmi hegemoniára való törekvéssel és haszonleséssel szemben.

Némileg sarkítva, azt lehetne mondani, hogy Bajorország, a többi német államhoz viszonyítva, ugyan konzervatív jellegű, külpolitikájában viszont liberális. Pontosabban föderalista, a szerződés elvét az államközi kapcsolatokban akarták alkalmazni. A bajor vezetőkörök maguk is egyre inkább elvetették a Bundot, amelyet 1815-ben a német nemzeti egység problémájának megoldására hoztak létre a nagyhatalmak. Úgy látták, a frankfurti konzultatív gyűlés és a közös katonai védelmi szövetségi rendszer nem felel meg a nemzeti egység politikai programmá emelkedő követelményének. A fennálló Staatenbund ellenében elismerték a Bundesstaat igényének jogosultságát, ha tagjainak széles körű önállóságot biztosít és teljes belső önállóságot.

Az egymás belügyeibe való be nem avatkozás kétségtelenül a belső rend, a konzervatív jelleg védelmét szolgálta. De ez a konzervativizmus viszonylagos. Bajorország korántsem volt annyira iparosodott, mint Szászország. A 19. század első felében kézműves ipara az iparosítás válságával küzdött, miközben a modern ipar is nehezen hódított teret, mint erre a városi proletariátus létszámának stagnálása is utal. Ugyanakkor mezőgazdaságának teljesítőképessége is kisebb volt, mint a poroszé. Amit nem tudtak a politika és a gazdaság terén elérni, azt a művelődési életben próbálták behozni. A 19. század két nagy király-egyénisége következetes kultúrpolitikát folytatott. Az egyetemekre igyekeztek a legjobb erőket hozni. A sajtó és a közélet is szabadabb volt, mint Ausztriában.⁶ Még akkor is, ha I. Lajos király az 1830-i júliusi forradalomtól megrettenve egyre erősebb autokrata politikára tört – saját kormányzatával és – a rendi alkotmányos fórumokon szerveződő ellenzékkel szemben, amíg 1848 márciusában a forradalom hatására le nem mondott. Utódja, fia, II. Miksa magát öntudatosan alkotmányos uralkodónak nevezve aktív szerepet játszott a feudális rendszer megszületésében, aztán az 1848 utáni jobbrafordulásban is.⁷ Mégsem lett primitív autokrata-bürokrata. Alighanem őszintén gon-

⁶ A bajor történetírást értékelően mutatja be *Hubert Glaser: Zwischen Grossmächten und Mittelstaaten*. In: *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. Heinrich Lutz, Helmut Rumpler. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 1982. 140–158. A legújabb Bajorország történeti szintézis: *Andreas Kraus: Geschichte Bayerns*. München, 1983.

⁷ *Michel Dirrigh: Maximilian II. König von Bayern 1848–1864*. München, 1984.

dolta Lamartine, amit 1838-ban Miksának írt, amikor a trónörökösnek a *Jocelyne* megjelenése alkalmából hozzá intézett levelére válaszolt: először „azt hittem, hogy egy filozófussal vagy Németország egyik tökéletes költőjével van dolgom és íme, egy korona várományosa volt az”, aki sorait megküldte. Miután emlékeztetett arra, hogy együtt jártak Konstantinápolyban, nem minden didaktikai célszerűség nélkül adott számot a francia költő-író-politikus arról, hogy mindent megtesz a társadalmi filozófia érvényesítése érdekében. „Helyet akarok teremteni a racionalizmusnak a politikában. Királyi Felsőház, akinek lelke oly emelkedett, érteni és helyeselni fogja ezt a gondolatot.”⁸ Annál is inkább, mert Miksa, ez a tépelődésre és belső vívódásra hajlamos, olykor depresszióval küszködő egyéniség, komoly hivatástudattal készült a rá váró szerepre. A göttingeni és a berlini egyetemen tanult, Konstantinápoly mellett bejárta az európai fővárosokat. És aztán nemcsak önemésztő tépelődés előzte meg döntéseit, hanem alapos számvetés a lehetőségekkel. A tanácsadók széles körét alakította ki maga körül, akiknek egész sor elaborátumot kellett kidolgozni, amelyeket aztán gondosan elolvasott. Tanácsadókként olyanokat is igénybe vett, akik világnézetileg a másikkal odalón álltak. Az 1850-es években például rendszeresen ún. esti beszélgetésekre hívtak politikusokat és professzorokat, hogy a kor nagy általános és konkrét kérdéseiről véleményt cseréljenek. Néhány példával érzékeltejük e beszélgetések légkörét és jelentőségét. „Az igazi államférfinak – kezdte az esti vitát a király – saját kora eszméinek az élén kell állnia, uralnia kell azokat, nem szabad, hogy azok tehetetlenül magukkal sodorják.” De „magasabb” célok elérése érdekében ölthet-e olykor „liberális mezt”? „Szabad-e neki saját korával kökötálnia?” Erre a beszélgetés valamennyi résztvevője, köztük Bluntschli és Liebig nemmel válaszolt, azért, mert a liberalizmussal reményeket ugyan lehet ébreszteni, de aztán annál nagyobb lesz a csalódás. A királyi konkluzió mégis az volt, hogy „a nagy uralkodók saját koruk bábái kell hogy legyenek”. Más alkalommal azt tette szóvá, hogy a jobbágyfelszabadítás több kárt okozott, mint hasznot a parasztságnak, amely ezt már látja, érzi és hangoztatja, viszont 1848-ban a népvezéreket követve fogalma sem volt, hogy mit csinál. Ehhez a némileg provokációs célzatú kijelentéshez volt, aki azt fűzte hozzá, hogy sajátos módon a parasztból újra bérlő lett. Liebig viszont gazdasági, Bluntschli pedig történeti és természetjogi érvekkel értekezett a jobbágyfelszabadítás mellett.⁹ És hozzá kell tenni még azt is, hogy Miksa a nemességgel szemben folytatott elég hatékony társadalmi jóléti politikát.¹⁰

Egy uralkodó, aki az abszolutizmus légkörében nőtt fel, csak kivételes történeti pillanatokban lehet liberális. És vajon a kornak melyik uralkodója érintkezett így tanácsadó testületével? Úgy látszik, csak egy középhatalom rangjára igényt tartó kis állam élén lehetett így eljárni. Persze, a döntéshozatalnak ez a módja egyben időigényesnek is bizonyult, különösen akkor, amikor ellentmondásos információkat kellett szembesíteni vagy szinte minden nap hozott valami meglepetést, mint 1848–1849 sorsdöntő napjaiban.

⁸ München, Geheimes Hausarchiv. (továbbiakban: GH) Max II. 82–6–357.

⁹ GH Max II. 74–6–16.

¹⁰ Günther Müller: König Max II. von Bayern und die soziale Frage. München, 1964.

2. A bécsi bajor követ: Luxburg

Az 1848-i forradalom kemény próbára tette a bajor diplomáciai testületet. Tőle, mindenekelőtt a bécsi követtől függött, hogy Magyarországról és a magyar törekvésekről milyen kép alakul ki a bajor királyi udvarban. A „magyar kérdés” az egész Habsburg-monarchia kérdéskomplexumával szoros összefüggésben jelentkezett; a „német kérdés” részeként. Az első kézből való információk beszerzésének feladata a bécsi követre hárult, és ahogy 1848–49 folyamán egyre sürgetőbbnek látszott, hogy a „német kérdésben” valamiféle tartósabb megoldást kellene találni, úgy nőtt a bécsi diplomáciai képviselő jelentősége. Ma már persze tudjuk, hogy sorsdöntő fordulatot a bajor külpolitika nem tudott volna elérni, nem álltak rendelkezésére megfelelő eszközök. Így a bajor diplomácia valamiféle történeti forrássorozatot előállító műhelynek látszik, bár reális igényeket juttatott kifejezésre. Így fel lehet tenni a kérdést, segítette-e vagy sem a bajor külpolitikát az, hogy 1847-ben új követ került Bécsbe, Friedrich von Luxburg gróf személyében. Egyértelmű választ erre nem lehet adni. A szakirodalom ugyan elmarasztalja a bécsi bajor követet azért, mert nem tudott megfelelő tájékoztatást adni a fejleményekről.¹¹ Viszont ezzel szemben jogos a kérdés, hogy más erre mennyire lett volna képes, amikor gyakran maguk az események alakítói sem tudták, hogy mit hozhat a holnap. Luxburg jelentései pedig színvonalasabbak társai és kollégái tényközlő beszámolóinál. Írójuk az egyik legtapasztaltabb diplomata. Olyan tükröt tartott kora elé, amelyben gyakran új színben jelennek meg egyes események és fejlemények. Csak éppen tisztában kell lennünk a beállítás látószögével. Látnunk kell a diplomata egyéniségét és tevékenységének feltételeit.

Luxburg gróf, aki Bovaryné álmainak diplomatája is lehetett volna, az interkálásban talleyrand-i képességekkel rendelkezett, bár – Talleyrand-dal ellentétben – a feudális lojalitás hordozója volt. Mindenek elé helyezte az uralkodó iránti hűséget. A korona és az ország szolgálata egy és ugyanazt jelentették számára. „Nem vagyok porosz és osztrák sem, hanem kizárólag bajor, kizárólag Felsőged embere, szolgálója” – írta 1833-ban I. Lajosnak,¹² akihez egész életében hű maradt, akit feltétlen odaadással szolgált. Soha nem felejtette el, Lajos apja, IV. József Miksa kegyének köszönheti, hogy 20 éves fejjel diplomáciai pályára került. De ami ennél jóval fontosabb: úgy érezte, hogy egyedül csak az uralkodónak való személyes felelősség biztosít megfelelő mozgásteret számára. Az uralkodóval gyakran a minisztérium megkerülésével érintkezett. Hiába helytelenítette 1832-ben a kormányzat, hogy Luxburg mint berlini követ túl hamar járul hozzá a porosz-bajor kereskedelmi szerződéshez, ő mint az uralkodói szándék kivitelezője saját és ura belátása szerint cselekedett.¹³ Nem is bánta meg. „Életem legszebb korszaka – írta 1849 áprilisában a trónjáról leköszönt Lajos királynak – 1829–33 volt, amikor aláírhattam Berlinben a mi nagy vámunióknak szerződéseit, Felsőged közvetlen iniciatívájára, a

¹¹ Hubert Glaser: Die Rechnung mit Österreich. Aus den Gutachten der Berater König Max' II. 1848/49. In: Land und Reich, Stamm und Nation. III. Hrsg. Andreas Kraus. München, 1984. 226–231.

¹² GH Ludwig I. ARO 27.

¹³ GH Ludwig I. ARO 28.

Felséged által írt levelek nyomán.”¹⁴ Az említett szerződésekkel azt a Zollvereint készítették elő és hozták létre, amely meggyorsította Németország gazdasági fejlődését, és mintegy pótolta a szorosabb politikai egységet. Ezek után még azt is feltételezték – írja a müncheni francia követ –: Luxemburg elég ügyes lesz ahhoz, hogy Ausztria belépését is kieszközölje.¹⁵

Az össznémet és a bajor lojalitás szintén harmonizált Luxemburg politikai eszmévilágában. Bizonyos konfliktushelyzetekben pedig mindkettő erősen agresszív jelleget öltött. A júliusi párizsi forradalom után attól tartva, hogy miután Franciaország számára a béke veszélyesebb, mint a háború, esetleg európai háború lesz, Luxemburg egyszerre vetette fel Lajos királyhoz intézett levelében az össznémet és a bajor területi gyarapítás lehetőségét.¹⁶ A német nemzetiség erősítésében látta a legjobb eszközt Franciaország feltételezett agresszív szándékaival szemben, rögtön feltéve a kérdést, hogy lesz-e kedvező alkalom Elzász és Lotaringia visszaszerzésére, arra az esetre pedig ha az osztrák császár meghal, a bajor befolyás Tirolra való kiterjesztésének lehetőségét jelezte. A délnémet államokkal való vámszerződéseket megint csak politikai szempontok, ill. előnyök miatt sürgette, „hitvallásként” hangoztatva, hogy „a morális hódításnak meg kell előznie a politikait”.¹⁷ Amikor pedig látta, hogy „a világ mai iránya mindenekelőtt merkantil”, azt fejtegette az uralkodónak, hogy a királyoknak kell a gazdasági életben impulzusokat adni, hiszen a jólét a fennálló tartósságát szolgálja. 1839-től mint párizsi követ azt még közelebről is tapasztalhatta, hamar megnyerve Lajos Fülöp elismerését és megbecsülését.¹⁸

A mai világ ugyanis transzparens – írja Luxemburg 1839-i politikai aforizmáiban. Népszerűtlen kormányzat nem maradhat fenn. „Az uralkodóknak a népek hangulatára és véleményére kell figyelniük”, és azt kell irányítaniuk, de sohasem szabad összetéveszteni a szabadságokat a szabadsággal, mert ez „olyan absztrakt szó, amely nagyobb anarchiát és despotizmust vezetne be, mint bármely török szultán vagy orosz autokrata.”¹⁹

Luxburg Párizsban annyiban hű maradt önmagához, hogy elvetette az egyoldalú állami centralizációt. A francia államrendszerben azt „a folytonos zsarnokságot” látta, amely Párizs javára elnyomja az országot és a városokat.²⁰ Jellemző, hogy a liberálisnak számító Thiers-rel jó kapcsolatot épített ki. Ugyanakkor a pénzügyi világba is némi bepillantást nyert. Figyelemmel követte a Rothschildok egész Európára kiterjedő hatalmának alakulását, olykor némi csodálkozással jegyezte meg, hogy vasútépítési szerződéseket kötnek, amikor még a vasút nem rentábilis vállalkozás.²¹ Annak érzékeltetésére, hogy milyen jó meg figyelőnek bizonyult, abból a beszámolójából idézünk, amelyben Custine márkinak a cári Oroszországot jellem-

¹⁴ GH Ludwig I. 85–4–VI.

¹⁵ Gesandtschaftsberichte aus München 1814–1848. Abteilung IV. Die Berichten der französischen Gesandten. Hrsg. Anton Chroust. München, 1942. 322.

¹⁶ GH Ludwig I. ARO 26.

¹⁷ GH Ludwig I. 90–1–2. (1833. okt. 31.)

¹⁸ Gesandtschaftsberichte IV. 302.

¹⁹ GH Max II. 73–1–2 (25–1–2)

²⁰ Luxemburg levele Miksának (Párizs, 1840. ápr. 27) GH Max II. 82–6–357.

²¹ Vö. *Eric Hobsbawm: A forradalmak kora.* Bp., 1964. 51–52.

zõ, nagy szenzációt keltõ útleírásáról, pontosabban pamfletjéről számol be. Dicséri stílusát. De a kis kitérõ árán tett diszkusszió Custine könyvére is vonatkoztatható: „Napjaink írónak indiszkréciója általában hallatlan pontig jutott. Amikor mindent megmondanak és közölnek, mindenki ki van téve a kritikának. A túlzás és a rágalom akkor a legveszélyesebb, amikor tényekkel és igazságokkal együtt jelentkezik. A Párizsban tartózkodó nagyszámú orosz utazó nagyon dühös Custine márkí könyvére, mohón olvassák és többet gondolnak, mint amit meg mernek vallani.”²² Jól látható, hogy Luxburg nem nyilatkozik egyértelmûen. Egyik kijelentését a másikkal korlátozza. Állásfoglalásai a kor átmeneti jellegét, képlékenységét tükrözik. Kétely és kérdés járja át minden észrevételét, ugyanakkor a pontos diagnózis megállapításának az igénye is vezet. Anglia és Franciaország – írja 1843-ban – erősebbek, mint Oroszország, Poroszország és Ausztria együttvéve. „Európa nem kockáztatja, hogy kettészakad, az abszolút és tisztán monarchikus hatalmakra, valamint a többé-kevésbé korlátozott alkotmányos monarchiákra?” Vajon a liberális eszmék és az emelkedõ középosztályok hatására nem kényszerülnek-e az abszolút monarchiák az alkotmányos formák bevezetésére? De rögtön azt is hozzáteszi, hogy az alkotmányosság mennyi visszaéléssel, korrupcióval jár, és így Franciaországban is sokan, természetesen a jó szellemûek kijózanodnak az alkotmányosságból. A lényeg, egyelőre, a béke, ami „bármilyen is történjék fennmarad”, mert létszükséglet.²³

1848-ban Luxburg Párizsból Bécsbe került. Beszámolóiban már egyre szókimondóbb, a béke fenntarthatása szerinte egyre inkább illúzióknak látszik. Jellemzõ, hogy a kérdéseket õszintén taglaló jelentéseit nem bízza postára, hanem a minisztérium megkerülésével közvetlenül az uralkodóhoz intézi, olykor a fogalmazványt is megsemmisíti. Csak az uralkodóban bízik. Joggal, a bizalmát megint kiérdemelte. Méghozzá azzal, hogy alaposan megkeserítette intrikáival Párizsba kerülõ utódja életét, Ludwig Öttingen-Wallerstein herceget, aki a bajor liberális ellenzék vezére volt, és azért adtak neki külföldön megbízatást, hogy elszigeteljék, most viszont, 1846-ban, valósággal könyörögve kéri, hogy Luxburgot már hívják vissza, mert éppen úgy lehetetlenné teszi õt, mint korábban berlini utódját, és tegyük hozzá, elõdjét, a bécsi követet.²⁴ Ez utóbbit, Franz Olivier Jenisont, Luxburg franciául jól tudó, művelt, ám hiú és elhamarkodottan nyilatkozó emberként jellemezte, akit könnyen félrevezettek, és magukat barátoknak kiadó kollégák Metternich szalonjában lehetetlenné tették.²⁵ Ezzel szemben õ, Luxburg, már bennfentesként a hercegnél kártyázik. De – teszi hozzá – az államügyeket nem hanyagolja el. „Elõször erõsen meg kell vetni a lábat, bizalmat kelteni, õszinte embernek számítani.”²⁶ Így írt akkor, amikor már két hónapja, ha nem is ellenségesen, de meglehetősen sötét színekkel ecsetelte a Habsburg-monarchiabeli állapotokról adott képet. Az osztrák államgépezet bonyolult, nehezen áttekinthetõ, a francia típusú központosítás kivihetetlen.

²² München Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Ministerium des Äußern (továbbiakban: MA) 2103. 1843. jún. 3.

²³ MA 2103. 1843. dec. 18.

²⁴ GH Ludwig I. XIX 586. (1846. júl. 7.)

²⁵ GH Ludwig I. XXII. 587. (1847. szept. 13.)

²⁶ Uo. (1847. aug. 25.)

„A közeli vagy távoli jövő inkább szétválást, mint összeolvadást ígér, és nem kell különösebb próféta szellem annak előrelátásához, hogy Magyarország, Csehország, Itália, Lengyelország, belső erők nagyobb mérvű fejlődésével, idővel elszakadnak a domináló német elemtől. Hogyan és miként? Senki sem láthatja előre, külső és belső körülményektől függ, a császárállam élén álló férfiak energiájától, tehetségétől, személyiségétől.” A birodalom „titkos vezetéséről” nem volt jó véleménye. Metternichet, Kolowratot és Lajos főherceget már túl öregeknek tartotta és túl konzervatívnak. Külön kiemelte, hogy a fiatal főhercegek, főleg a Magyarországra szánt István és az elhunyt Károly főherceg fiai több önállóságra törekednek, és nagyobb részt akarnak az államügyekből, olyan férfiakkal vannak körülveve, akik szabadelvűbb rendszert, nagyobb haladást, több energiát és tetterőt igenelnek. Nem tagadja, hogy Metternich mindent megtesz a gazdasági fejlődés érdekében, biztosítva a vállalkozók számára a pénzszerzés lehetőségeit, hogy „ezáltal a politikai álmódosítóktól és teóriáktól távol tartsa a status quo fenntartása érdekében”. Luxburg első sorban a politikai válságot érezte. Hatékonyabb, működőképesebb rendszerrel rokonszenvezett, az állampolgári részvételen alapuló liberalizmust elutasította, meg lehetőséggel és ellenszenvvel írt a liberalizmus társadalmi alapjairól, pontosabban „a kritika és jobban tudás szellemének” térhódításáról az osztrák nemesesség és vezető hivatalnokréteg körében. Miután Bajorországban is ezek a társadalmi rétegek alkották az ellenzék hangadó részét, Luxburg az uralkodó tetszését is megnyerhette észrevételeivel, az ausztriai kormányzatot pedig azért is bírálhatta, mert ez sokallta a bajor alkotmányosságot és az ellenzéknek tett engedelményeket: „a császári udvar és család valamint a kabinet azt szidja és helyteleníti, amit minden igazán felvilágosult és belátással bíró férfi, bármelyik osztrályhoz tartozzék dicsér és helyesel.”²⁷ Azt szeretnék, ha az ultramontán párt dominálna, és így járszalagra fognák a bajor királyt.

1848 februárjának végén Luxburg még nem tudva a párizsi forradalomról, feltehetően az egyre fenyegetőbb itáliai forrongás hatására, *Ausztria jelene és jövője* címmel készített hosszabb bizalmas beszámolót. A Habsburg-birodalom helyzetét még a napóleoni háborúk időszakánál is rosszabbnak látta. Ügyesen dicsérte azt, hogy Bajorország még az 1810-es években alkotmányt vezetett be, míg a három nagyhatalom mindent megtett, hogy a bevezetett vagy ígért alkotmányokat korlátozza. Az eredmény: Metternich konzervatív rendszere mint egy korhadt épület összeomlik. Csak Isten tudja, hogy mi lesz, miután az 1830-i forradalommal a legitimitás és a forradalom régi harca kiújult, a liberálisok nyilvánosságra törnek, és céljaik érdekében lépten-nyomon egyesületeket alapítanak. A béke nagy változásokat értelt. Csak elégtétellel említhette, hogy a Zollverein világtörténeti tény, míg a Bund semmit sem mutatott fel és hogy mit ér, az csak háború alkalmával derülne ki. Ebben a helyzetben a kormányzatnak alattvalóiról kell gondoskodnia, megfontolva mit kell tenni és aztán azt következetesen kivitelezni. De Ausztriában a három öreg uralkodik. A letehetségesebb főherceg, János, háttérbe szorult. A jó kormányzat feltétele a pártatlan közigazgatás. Magyarországon és Csehországban e téren nem történt semmi. Hogy Galícia miként áll, jól mutatják 1846 borzalmas je-

²⁷ Uo. (1847. jún.)

lenetei. Lombardiát elárasztották német hivatalnokokkal, a nemességet elidegenítették, a lakosságot nem sikerült megnyerni. „Ha a Monarchia élén fiatal, tetterős, lovagias császár állna, derék vállalkozókedvű hadvezérektől és miniszterektől körülvéve, akkor Ausztria nyugodtan szembenézhetne minden veszéllyel.” Magyarország és Csehország terményekben gazdagok, mindent boldogan feláldoznának a császárért. Mindenütt új segélyforrások nyílnának. Egy pillantás a térképre meggyőz erről. Ugyanakkor a jelen állapot még évekig fennmaradhat. „A nemzetközi helyzet máshol nagyobb hatást gyakorol, mint itt. Csakhogy éppen a közvetlen környezetet ismerik félre itt is az uralkodók, úgy mint máshol.” Bécsben elfelejtik, hogy egész közelben, Pozsonyban, a magyar országgyűlésen naponta olyan dolgok kerülnek napirendre, nyilvános beszédeket tartanak, indítványokat tesznek, amelyek egész Magyarországot mozgásba hozzák. Itáliában, Galíciában olyan hatalmas hadsereget kell fenntartani, hogy az osztrák pénzügyi helyzetet lehetetlenné teszik. Alsó-Ausztriában és Stájerországban a nép egyre elégedetlenebb az úrbéri szolgáltatásokkal. Egyes kerületek már nyílt lázadásban állnak. Aki a Práterben és a Népkertben járt, azt hiszi, Eldoradóban van. Hónapok óta viszont az öreg Salamon Rothschild csak csóválja a fejét, teljesen tanácstalan.²⁸

3. A magyar forradalom a bécsi bajor követ jelentéseinek tükrében

Luxburg diagnózisa nem igazán pontos, olykor felületes vagy túl könnyed. Ha alaposabban megnézzük, azért van bennük néhány olyan „tövis”, amelyet uralkodójának szánt anélkül, hogy a hűségét kétségbe lehetett volna vonni. A lényeg az, hogy felismerte a változás szükségességét, és elég óvatos volt ahhoz, hogysem a reformok taglalásába belebocsátkozzék. Nem meglepő, hogy elfogadta a liberális forradalmat, valósággal készült rá, a kérdés csak az, hogy meddig haladhat vele: mikor látja úgy, hogy a liberalizmus utat nyit a „kommunizmusnak”, a „demokratikus reakció” felborítja az európai békét és a belső rendet, mikor jön el az az idő, amikor választania kell a „rend” és az „anarchia” között. Tevékenységének egyik elemzője szerint június végén szilárdul meg a politikai helyzetről kialakított véleménye. A bécsi forradalmakban akkor már csak idegen ügynökök munkájának eredményét látja. Addigi véleményében ingadozva, optimista természet lévén, még ha elszomorító fejleményekről is számol be, talált valami vigasztalót, felvillantott valami halvány reménysugarat.²⁹ Kissé lekezelő és eléggé elmarasztaló vélemény ez. Mint jeleztük, túl magasra állítja a mércét. 1850-ben (április 19-én) Luxburg utóda, Max Graf von Lerchenfeld, még mindig bízva a magyarokkal való kompromisszumban, mintha csak elődje mentegetésére írja: „Ki tudta volna előre megmondani, hogy ugyanaz a magyar nemzet, amelynek Mária Terézia császárnő a Monarchia fenntartását köszönhette, elszakad a Monarchiától és egy Kossuthért és a köztár-

²⁸ GH Ludwig I. 86–6–II.

²⁹ Glaser: Die Rechnung, (i. h.) ftéleteit a levéltári anyagnak csak egy részére építi, aztán olyan nézeteket értékel pozitívabban, amelyhez hasonlókat Luxburg is vallott.

„saságért képes a legelkeseredettebb háborút viselni.”³⁰ Ne arra törekedjünk, hogy a kortárs kijelentéseket az ún. történeti valósággal szembesítsük. Forrástípusunk egykori félelmek és remények, célok és vágyak bemutatására alkalmas, miközben a magyar kérdés egykorú megítélését próbáljuk rekonstruálni, úgy amint az az egész Habsburg-birodalom európai szerepének megítéléséhez kapcsolódott.

Az 1848-i forradalom kitörése után Luxburg olyan elemző jelentéseket már nem írt, mint korábban, csak akkor, ha erre felkérték. Jelentéseiben napról napra próbált beszámolni. 1848. március 10-én már jelezte, félt, hogy a metternichi rendszer összeomlik. Március 16-án nagy megkönnyebbüléssel jelenti, hogy az uralkodó alkotmányt ígért, „így Ausztriát alkotmányos monarchiává alakítva és Németország többi részéhez hasonlóvá téve”. Korábban megvetéssel is írt az alkotmány-mániáról, arról, hogy mindenki gyógyírt látott az alkotmányosságban. Most ő is osztozik az alkotmányhoz fűződő reményekben. Március 20-án már meg meri vallani, hogy ha egy héttel előbb Bécsben a katonaság leveri a forradalmat, polgárháború tört volna ki. „Magyarország és Csehország függetlennek nyilvánította volna magát.” A március 15-i alkotmány biztosítja viszont az olasz tartományokat és a magyar királyság fölötti szuverenitást. A megígért alkotmányt – írja március 25-én – „mindenütt Magyarországon, Csehországban, Itáliában, Galíciában, a német örökös tartományokban feltámadási ünnepélyként köszöntik. Általa Ausztria elvesztett németországi helyzetét jobban, mint bármikor megszilárdította.” Két nap múlva a pénzügyi helyzet rosszabbodásával Luxburg is mindent komorabb színekben látott. „Magyarország forrong, forradalomban él. Minden igyekezete a birodalomtól való elszakadásra irányul. A legszerencsésebb eset az lenne, ha az alkirály, István főherceg Pesten valamiféle osztrák szupremáciát tudna biztosítani, a hatalomnak valamiféle árnyékát. A pozsonyi diéta alkotmányozó gyűléssé léptette magát elő. A dekretumok özönlének. A parasztok emancipálást, a földesúri jogok eltörlését [...] egyetlen éjszaka kimondták. Ez Jacquerie-t válthat ki, olyan háborút, amelynek borzalmas jeleneteitől vérezett Galícia 1846-ban...” Luxburg a nehézségek leküzdését a hatalom tekintélyének megszilárdításában látja, ahogy februári beadványában, annál is inkább, mert a császári ház iránti odaadást az alkotmány ígérete megszilárdította. Március 29-én Radetzkyben fedezi fel a Monarchia megmentőjét. Újabb zavaró mozzanatként könyvelte el, hogy a horvát küldöttség Bécsben a Magyarországhoz hasonló autonómiát kért. Mégis reménykedik, mintha önmaga mentségére is írná: „Állandóan két szélsőség között ingadozunk, remény és félelem között. Az osztrák monarchia fenntartására szüksége van egész Európának, mindenekelőtt Németországnak.

A legújabb magyarországi hírek megnyugtatóbbak.” A diéta energikus intézkedései „szabályozzák a reformokat, a tömegek nyugalmanak fenntartását szolgálják és a jogok védelmét.” Április 2-án felháborodva jelentette, hogy a szárd király áruló módon hadat üzent Ausztriának. Úgy véli, egy csata eldöntheti a lombard-velencei királyság sorsát, de fél attól, hogy „a háború könnyen általánossá válhat, kiterjedhet Németországra, Franciaországra, Oroszországra és Angliára”. Az alkotmányos-

³⁰ MA 2418. A jelentéseket időrendben helyezték el. Az 1848–49-i jelentések jelzete: MA 2415–2417.

ságban látja a jövő zálogát. Amíg a metternichi politika elszigetelte a Monarchiát, most az alkotmányosság külföldön is rokonszenvet kelt. Itthon pedig „mindenki kész mindent feláldozni a bosszú érdekében. Szabadcsapatok alakulnak. Magyarország azóta, hogy a császár mindent megadott, éppen most ajánlott fel, mint erről engem biztosítottak, 100 ezer katonát, ezeket felszerelni és hadilábon tartani, sőt az adósságokból 200 millió forintot magára vállal.” A háborúban Ausztria újjászületésének a lehetőségét is látja. Persze „az osztrák birodalom integritását nem lehet csak úgy fenntartani, ha tiszteletben tartanak, ha emancipálnak minden nemzetiséget. Magyarország, Csehország, Itália, Lengyelország, Horvátország Illíriával együtt egy-egy különálló nemezetiséget alkot. Ezen országok mindegyikének önmagát kellene kormányoznia, és a központhoz (császárhoz) federációs szisztémával kellene kapcsolódnuk, olyannal mint Észak-Amerika egyesült tartományai. Így egyik tartomány sem akar elszakadni, valamennyi boldogan elismeri a birodalom egyetlen fejének szuverenitását, aki Bécsből irányítja e nagy konföderáció egészét.”

Egy hét múlva már alábbhagyott Luxemburg olaszellenes háborús lelkesedése, és április 9-én arról írt, hogy milyen jó lenne, ha Anglia közvetítene a harcoló felek között. Ugyanakkor dicsérte az olasz katonák hűségét, miközben az egész olasz nemzetiség felkeléséről adott számot. Mivel a császárnál is volt kihallgatáson, optimizmusa talán az udvar hangulatát tükrözi: „Az alkotmányos eszmék, amelyeket először félreértettek, és későn és hiányosan terjedtek el a távolabbi tartományokban, kezdenek mindenütt kicsírázni, az osztrák birodalom különböző népei között pedig kezdik megerősíteni az oszthatatlan nagy haza érzését” – írja ugyancsak április 9-én egy másik jelentésében. Igaz, lehet, hogy Galícia elszakadna, akkor pedig az lenne a legjobb, ha létrejönne az egyesült Lengyelország, bár ezt a cár nem fogadná el. Ami Magyarországot illeti, az „egyelőre ki van elégítve, el van foglalva önmaga megszervezésével”. Négy nap múlva, április 13-án – követi jelentése tanúsága szerint – megváltozott Luxemburg helyzetmegítélése. A császár egy nappal el kellett halassza pozsonyi útját, mert újabb nehézség támadt. Kossuth ugyanis – írja a bajor követ – követelni kezdte a határőrvidék reinkorporációját. Mivel mintaszerű intézményről van szó, a kormányzat igyekezett megtartani. István főherceg, aki, ha valami akadály támad, Pozsonyból Bécsbe jön, ezúttal is megjelent, váratlanul. „Tanácsot tartottak, és ott könnyedén elhatározták, hogy a Magyarországnak hozott annyi áldozat mellett, ezt is megteszik, a határőrvidék reinkorporációját.” De emellett Magyarország Erdélyt akarja, Csehország pedig Morvát és Sziléziát. „Ez a nézetkülönbség növeli annak nehézségeit, hogy a birodalmat egyetlen bécsi alkotmányos törvényhozó tesületben koncentrálják.” A végeláthatatlan nehézségek közepette „a konszolidációnak nagy műve erősen problematikus, úgyszólván lehetetlen”. Már csak „két nagy tett menthetné meg a Monarchiát, egyben egész Németországra a legüdvösebb hatást gyakorolva. Az egyik itáliai döntő győzelem lenne. A másik általános antirepublikánus mozgalom Franciaországban”.

Németország jövőjét a monarchikus intézmények fenntartásában látja. A német konföderáció újjászervezése a frankfurti alkotmányozó gyűlésen számára utópia, őrlület, anarchia, köztársaság. Luxemburg eszménye: a modernizált és alkotmányosított status quo, Németországhoz szorosan kapcsolódó alkotmányos osztrák összbirodalom. Ezen mér mindent. Ezen méri a „magyar kérdést”, amelyről sok információt

nem gyűjtött, és talán kevesebbet is közölt, mint amit tudott. Időnként elbizonytalanodik, és hinni akar a békés megoldásban, de igazán más megoldást, mint amit fentebb felvázolt, nem tudott elképzelni. Legfeljebb azzal vigasztalta és mentegette magát, mint április 20-i jelentésében, hogy „még minden bizonytalan és a véletlentől függ. Sötét köd üli meg a horizontot. Szinte lehetetlen a tájékozódás, a tisztánlátás, még inkább Bécsben és Berlinben, mint Münchenben”. Úgy látszik, Luxemburg vigyázott arra, hogy hivatalos jelentéseiben elhamarkodott kijelentéseket ne tegyen. Csak amikor kiderült, hogy a várva várt áprilisi osztrák alkotmány nem csillapítja le a kedélyeket, akkor jelenik meg a minisztériumon keresztül az uralkodónak küldött hivatalos jelentéseiben az, amit összeskúvés-elméletnek vagy agitátor modellnek nevezhetünk, hiszen május 4-én például a bécsi forrongásokat a forradalmi pártnak, a kluboknak és idegen, lengyel, magyar, francia emisszáriusoknak kezdi tulajdonítani, és aztán, május 24-i jelentés tanúsága szerint „megfoghatatlan” összeskúvóknek, akikkel szemben a legjobb rendőrség is tanácstalan.

Addig ilyesmiről csak a lemondott Lajos királynak írt, méghozzá az első bécsi forradalomról. Levelében helyeselte ugyan az alkotmány ígéretét, hiszen Zsófia hercegné is megmondta neki, hogy ez mentheti meg a dinasztiaát, de a forradalmat a rendőrség figyelmét kijátszó propagandisták munkájának tartotta. Talán azért, mert egykori uralkodója ezt akarta hallani, vagy azért, mert már ekkor is így gondolta és hivatalos jelentéseiben nem akart ünneprontó lenni, látva, hogy „a magyarok most fraternizálnak a németekkel. Pillanatnyilag minden a legjobban megy, de mi lesz, ha néhány nap múlva elmúlik az első részegség mámore, munkához kell látni, kibontakozni a jelenlegi káoszából, visszaállítani a rendet, megszilárdítani a kormánynak az utóbbi napokban félreismert tekintélyét, egyszerűen mindent a helyére kell tenni”.³¹ Hosszú ideig nincs ilyen kontrollforrásunk: hivatalos jelentésekkel egyidőből származó magánlevél. De úgy látszik, az óvatosság, amellyel a magyar törekvéseket kezelte, nem pusztán taktikai volt. Világos képet nem tudott kialakítani, korábbi véleményét pedig érvényesnek érezhette. A második bécsi forradalmat elítélte, de számított Bécs népének a „kijózanodására”, hiszen azt, hogy az udvar székhelyét Innsbruckba tette, anyagilag komolyan megsínylette a császárváros. Magyarország pedig nem volt az a destabilizáló erő, mint korábban – április 13-án – vélte. Hiszen egy nappal a bécsi forradalom után – írja május 16-i jelentésében – „már mondják, hogy a császár családjával Prágába vagy Pestre megy, hogy a bécsi népuralom alól mentesüljön”. A magyar vezető körök valóban el szerették volna érni, hogy az uralkodó Budára jöjjön, és vele a birodalom súlypontja áttevődjék Magyarországra. Innsbruckban egy pillanatig látni vélték már azt a 40 ezres magyar hadsereget, amely Bécsbe vonul rendet teremteni, és azt a másik 40 ezer katonát, akik az olasz frontra sietnek Radetzkyhez.³²

Nem tudunk arról, hogy ilyen konkrét ígéretet magyar államférfiak tettek volna. Az viszont tény, hogy István nádor, aki állandóan titkos utasításokat kért az udvartól, május 19-én arról biztosította Ferenc Károly főherceget, hogy a júliusban összeülő magyar magyar népképviselői országgyűlés, reménye szerint „a Mária Te-

³¹ GH Ludwig I. 85–4–VI. (1848. márc. 17.)

³² Anton Springer: Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. II. Leipzig, 1865. 443.

rézia idejebeli diétára fog emlékeztetni”.³³ Luxemburg ilyesmirel vagy nem hallott, ami nem valószínű, mert állandóan jelzi, hogy Esterházy, a nádor és Batthyány mikor fordultak meg az udvarban, vagy nem akart ezekről jelenteni, hiszen a hasonló tavaszi hírek valótlanok bizonyultak. Azért lakonikusan jelezte a magyar hűség-megnyilatkozásokat, keserűen tudósítva arról, hogy Ausztria egyre inkább kész lemondani itáliai területeinek nagyobbik részéről, és Palmerston kezében van az egész osztrák monarchia sorsa letéve. Egyedül a két főhercegasszonyt dicséri, ha már sehol nem látja azt az államférfit, aki az erős kéz politikáját képviselné. Nyomasztja a bizonytalanság, a véget nem érő forrongás. Majdhogynem javasolja a *divide et impera* alkalmazását. „A szembeszegülő nemzetiségek szeparatizmusa nagy akadály, ám eszköz is a kormányzat számára, hogy ügyes és okos magatartással az egészet összetartsa, az egymással szemben álló elemeket kölcsönösen semlegesítse” – írja június 6-án.

Többször ilyen éles fogalmazásban nem is bukkan fel ez a gondolat. És megint csak találgathatunk: vagy azért, mert úgy látta, az osztrák kormányzat még nem nagyon mer ehhez a fegyverhez nyúlni, vagy ellenkezőleg, már ezt kezdi forgatni, és akkor jobb nem beszélni róla. A nemzeti szembekerülésben inkább a tragikumot látta, az erők megosztottsága miatt kesergett. De úgy tűnik, a bajor kormányzatot nem is nagyon érdekelte. Miután frása nehezen olvasható, jelentéseit lemásolták Münchenben, de június 26-i jelentéséből azt az eszme-futtatást például kihagyták, hogy „a szerencsétlen szakadás Magyarország és Horvátország között abszorbeálja a két országot. A magyarok kizárólagos hatalmi igényei, amelyeket István nádor elszántan érvényesíteni akar, saját uralkodóháza valóságos érdekei ellenére, mindkét országot olyan polgárháborúval fenyegetik, amelyben a magyar nemességet az a veszély fenyegeti, hogy ugyanúgy lemészárolják, mint a galíciát 1846 nyarán.” Jelašićot pedig István nádor közbenjárásra fel kellett áldozni. A polgárháború egyre inkább elkerülhetetlen. Szokatlanul epésen nyilatkozott a korábban sokra becsült János főhercegről, aki arról beszélt neki, hogy ha nem kellene Frankfurtba mennie, gyorsan és a becsület megmentésével befejezné az olasz háborút, és megpróbálna közvetíteni a magyarok és a horvátok között. Ennél nyájasabban és közvetlenebbül a legfontosabb dolgokról nem lehet nyilatkozni – fűzte hozzá rosszállóan július 19-i jelentése szigorúan bizalmas mellékletében Luxemburg, aki szerint „a dolgok és az emberek” a főherceg „fejére nőnek”. A frankfurti parlament, ahova János főherceg készült, eleve elszietett és elvetélt, a bécsi parlament sem fog maradandót alkotni, és éppen olyan élethalálharcra van szükség Bécsben és Itáliában, mint Párizsban és Prágában. 10 nap múlva viszont becsülettel módosít a véleményén. János főherceg mindent megtesz a gyilkos nemzeti háború elkerülése érdekében, amelyből az erőfölényt élvező szláv párt kerülne ki győztesen, míg István főherceg és a minisztériuma csak gyengítik a monarchiát. Viszont a magyarok – jelzi július 31-én – most néhány nagyon fontos ponton engednek, és a béke majdnem meg van kötve. „Ha Jánosnak sikerül esti távozása előtt elsimítani a viszályt, hatalmas szolgálatot tett az osztrák monarchiának.” Közben a katonaság győzelmei újra hatalomra segítik az arisztokráciát és magas a hivatalnok-osztályt, még akkor is, ha a

³³ Wien, HHStA, Kabinettsarchiv, Secreta 15.

demokratikus párt úgy állítja be, hogy a nép akaratának érvényesüléseként tért vissza az udvar Bécsbe. „Azt, ami Ausztriában történik – írja Luxburg augusztus 14-én –, nem szabad összehasonlítani azzal, amire a forradalom alatt más országokban kerül sor.

Az osztrák monarchiának nagy tartalékai vannak, és ellen tud állni a legnagyobb megrázódtatásoknak. Nemzetiségi és tartományi sokszínűsége, de főleg a hadsereg kitűnő szelleme, amelyet megerősítettek az itáliai győzelmek, az üdvösség eszközeit kínálják.” Hogy Bécsben a közszellem még rossz, az egy kisebbség aknamunkájának az eredménye. A legnagyobb akadályt pedig a magyarországi ügyek jelentik. „A fő agitátor – fejtegeti augusztus 19-én –, azt lehet mondani, Magyarország és az egész Monarchia rossz szelleme, Kossuth pénzügyminiszter. E párttűtő tribün sodró és féktelen ékesszólása összezavar minden ügyet, és végül vagy saját, vagy hazája vesztébe vezet. Ha nem sikerül Horvátországgal és a szerbekkel kiegyezni, a legbarbárabb rontó háború szinte elkerülhetetlenül ki fog robbani,” hiszen Jelašić az első jelre kész támadni.

Augusztus 29-én már ez a mérleg: „az ékesszólás és a szép szavak nem sokat számítnak ott, ahol kivonták a kardot.” Nyár végén a polgárháború elkerülhetetlennek tűnt. Néhány nap múlva már majdnem befejezettek. A közvetítés tehát haszontalannak. És most – szeptember 4-én – bajor követünk elmarasztalja János főherceget, aki Frankfurtban átvette Németország reichsverweseri tisztjét, és „sajnos a szélsőséges pártra hallgat, arra gondol, mint mondják, hogy a Birodalom rendkívüli megbízottját küldjék Pestre,” ahonnan teljesen szabálytalan módon a minisztérium küldöttet rendelt Frankfurtba. Mindenesetre mire megérkezik a német küldött, Jelašić már Pesten lesz. És – jelzi szeptember 9-én – hiába akarja a 200 tagú magyar parlamenti küldöttség is rendbe hozni a kossuthi minisztérium hibáit, „holnap bizonytalan és kitérő válasszal tér majd meg.” Az már jobban aggasztotta Luxburgot, hogy, mint szeptember 16-án írta, a magyarok, lengyelek és zsidók a bécsi „mozgalmi pártot” pénzzel támogatták, és azért sem lelkesedett igazán, hogy a horvátok győzelme a „szláv népesség” győzelmét jelenti „a német elem” fölött. Keserűen fejtegeti szeptember 18-án, hogy a bécsi parlamentben is nyomasztó a szláv többség. „Szomorú és megalázó látni, hogy a józan ész, a gyakorlati szellem és a szándékok tisztaságát tekintve a német képviselők, akik műveltebbek, magasabb színvonalat képviselnek, jobban ismerik az ügyeket, sokkal hátrább vannak, mint szláv kollégáik.” Még szerencse, írja, hogy Kossuth bukása „megkönnyíti a békés megegyezést Magyarország és Horvátország között, jobban mondvá Ausztria császára és Magyarország királya között”. Jelašićnak megparancsolták, hogy hallgassa meg Batthyány és István nádor békeajánlatát. „Kétségtelen, hogy jobb lenne elkerülni a haszontalan vérontást, ha sikerülne békésen elérni azokat a feltételeket, amelyeknek megfelelően Magyarország a bécsi császári kormánnyal szemben a régi függési viszonyba kerül. Csak a had- és pénzügy központosítását kérik anélkül, hogy a magyarok hiúságát és érzékenységét sértenék.”

Mikor István főherceg Bécsbe jött, elhagyva „azt az ügyet, amelyet túl nagy buzgalommal védett a bécsi császári kormánnyal szemben”, Luxburg – szeptember 25-én – már úgy látta, hogy a harc véget ért, „ha csak valamiféle hősiesség elszántság a magyarokat nem viszi arra, hogy inkább elveszzenek, semhogy megadják magu-

kat”. De a vélt győzelemnek sem tudott örülni a bajor követ. Mert – aggodalmaskodik szeptember 26-án – ha meg is bukik a kossuthi párt, „senki sem tudja előre megmondani és előre látni, hogy ezáltal a nehézségek eltűnnek, a magyarok – legyőzöttek – ügyüket, mint veszett ügyet, feladják, a harc által felfokozott nemzeti gyűlölet később megint kitöréshez vezet”. Jobb lett volna, mondja utólag, ha a bécsi udvar kezdettől fogva határozott lett volna, Jelašićot nem minősítette volna júniusban árulónak. Persze akkor nagyon kétséges helyzetbe szorította János főherceg császári fenség, István nádor főherceg és Esterházy Pál herceg magyar miniszter befolyása. „Amit csendben szívből kívántak, azt hangosan meg kellett tagadni, határozottan kárhozatni” – fejezi be eszmefuttatását. Luxemburg szemében István nádor a démonikus arányokat öltő Kossuth eszköze. Október 1-én már-már rajta kéri számon azt is, hogy Bécs a német egység híve lett és a demokratikus intézmények megszilárdítását „árnyékcászárral” akarták elérni, és a magyar párt jelentős mértékben hozzájárult a március óta Bécsben domináló „nép- és diákirtschafttal” szövetkezve, ahhoz, hogy május 15-én a népszuverenitást és a demokratikus monarchiát proklamálják. Nem kis elégtétellel emlegeti a bajor követ, Kossuth Bécsben bujkál, Párizsba menekül, hogy aztán annál keserűbben jelezze, Kossuth „a legborzalmasabb forradalmi eszözökkel él”, miközben Jelašić katonáinak fegyelmezetlensége a magyar lakosságot ellenállásra ösztönzi. „Csak már lenne vége!” – kiált fel október 4-én Luxemburg, változatlanul a katonapárt győzelmét kívánva. Legfeljebb csak abban nem következetes, hogy október 6-án még helyeselte a császár október 3-i manifestumának (október 5-i) közlését, amelynek értelmében Jelašić lett a magyarországi császári hadak fővezére, október 9-én viszont már elhamarkodottnak, sőt hibának tartja a kiáltvány közlését.

Ekkor ugyanis már a Batthyány-palotából figyelhette, hogy október 6-án megint kitört a forradalom a császárvárosban, méghozzá hivatástudattal eltelve, félelem nélkül, mert – írja október 12-én – „egy diplomata mint egy katona nem kell hogy elhagyja a posztját”. A sikerben nem kételkedett. Azon sem tűnődött el, mi lesz az alkotmányossággal, csak jelzi, a császár tiltakozik a reakció vádjá ellen, szavát adta az alkotmányos intézmények tiszteletben tartására. A hatalmi harcban számára sincsenek ún. mellékes szempontok. A győzelem érdekli, ha aztán a győztes csata után elszáll a győzelmi mámor, egy kicsit aggodalmaskodik. Helyeselte Robert Blum kivégzését. Vigasztalta a 10 hónap alatt 10 évet öregedett Windischgrätzet, hogy nem volt más választása, mint Bécs ostroma. November 7-én bízott abban, hogy a magyarországi hadjárat rövid lesz. Aztán november 9-én ehhez a reményéhez még hozzáfűzte, hogyha nem, akkor nagyon próbára lesznek téve a seregek.

Ezek után jelentései száraz ténybeszámolók. Hol szidja a fejleményeket, hol gyors győzelmet jósol, hol a gyors győzelem előtt tornyosuló akadályokat jelzi. Aztán 1849. augusztus 9-én azt hiszi, rájött a hírek változásának belső logikájára: „észrevehető, hogy minden vasárnap rosszak a magyarországi hírek és hogy a börzespekulánsok, akik baisse-re játszanak, szándékosan terjesztik el, a másnapi, hétfői börze befolyásolása érdekében. Mivel Bécsben hétfőn nem jelennek meg a lapok, ezek a spekulánsok szépen keresnek másnapig, amikor általában a hírek már jobbak.” De közben Luxemburg nem volt annyira optimista, mint jelentései. Minapi uralkodójának megírta, hogy hiába győzték le Bécsben a „csőcseléket”, fojtogató lidércként ne-

hezednek rá 1848 eseményei. A franciák állhatatlansága minden baj forrása, ezért került Németország a polgárháború és anarchia szélére. „Ha a jó Ferdinánd császárnak nem lettek volna olyan derék katonái mint Radetzky, Windischgrätz és Jelašić horvát bán, az osztrák monarchiát alig lehetne megmenteni, és még most sincs biztonságban.”³⁴ A hatalomból kiszorult Őr és a magát egyre inkább mellőzöttnek érző Szolga egymásra találtak az ellenforradalom segítségével. Közben Luxburg úgy véli, jelentései azokat az elveket képviselik, amelyek mellett 45 éves diplomáciai szolgálata folyamán hitet tett. Az alkotmányosság ügye háttérbe szorult, formális lett. Hivatástudata teljében azzal foglalatkoskodott, hogy Lajos királynak az osztrák hadsereghez írt verseit nyomtassa ki titokban és terjessze, többek között Windischgrätznek is adva belőlük, aki azokat tisztjeinek olvastatta fel.³⁵ Ez már nem diplomáciai tevékenység volt. Mintha ennek sikertelenségét szerette volna kompenzálni. Valószínűleg a bajor kormányzat már nem volt elégedett tevékenységével. Jól érzékelhető ez akkor, ha követi jelentéseivel párhuzamosan készült elaborátumait és a német kérdéssel foglalkozó állásfoglalásait vesszük figyelembe, szembesítve az egyre határozottabb politikai vonallal.

4. Luxburg Ausztria és Magyarország németországi szerepéről

Luxburg maga is érezte, hogy nem tud megfelelni a várakozásoknak. Miksa királynak nem aforisztikus jelentésekre volt szüksége, hanem a lehetőségekkel számot vető véleményekre, operátumokra és pontosabb információkra, az osztrák vezető körök politikai elképzeléseit akarta megismerni. Luxburg viszont ha értekezett, akkor Metternichhez hasonló módon, elvi jelleggel, az „ideológiát” állította előtérbe, bár az alkotmányosság iránt jóval nagyobb megértéssel viseltetett, mint az általa is kárhozottatott osztrák államkancellár. Javaslatokat, ha tett, vagy ha olyan információkat adott, amelyek döntés alapjául szolgálhattak, azokat sokáig úgy „tálalta”, hogy a döntés felelősségében ne osztozzék. Illem is vezette ebben, de a tapasztalat is, továbbá megszokás. Amikor a régi szép napokra emlékeztette Lajos királyt, nem felejtette el, hogy „akkor Felsőged saját külügyminisztere volt, akkor ügyeink csodálatosan mentek”. Miksa őt „mint régi örökséget” vette át,³⁶ mást várt tőle, mint amit elődje, és ezt érezve, az autokráciához szokott követ, mintha fentebbi kijelentésével még bíráltni is akarta volna az új uralkodót, aki olykor nyilván alaposabb operátumot várt tőle, mint amit ő készített.

Először 1848 májusában kérte az uralkodó Luxburg véleményét a bajor Németország-államszövetség tevezetről. Ez a 36 paragrafusból álló tervezet lényegében a minapi Bund modernizált változatának életre hívását szerette volna körvonalazni.³⁷ A Bundesstaat fő célját a közös katonai védelemben látta, az osztrák és porosz hegemonia ellensúlyozására a triász eszményének érvényesítésével. Nyilván

³⁴ GH Ludwig I. 85–4–VI. (1848. nov. 17.)

³⁵ GH Ludwig I. 86–5–X. (1848. nov. 28.)

³⁶ Lásd 34. jegyzet.

³⁷ GH Max II. 76–3–28. Vö. Glaser: Die Rechnung, 232–233.

ezért is, Ausztria és Poroszország egyelőre csak német tartományaikkal lehetnek volna az államszövetség tagjai, bár esetleges komolyabb konfliktus elsimítása és a német hegemonia biztosításának érdekében a belépés, ill. a felvétel lehetőségét biztosítja Magyarország, Ausztria olasz tartományai és Pozán részére, miközben Dánia és Hollandia német tartományai már bekerültek volna. (A cári Oroszországnak a bajorok által németnek nevezett tartományairól bölcsen hallgatott a tervezet, ugyanis, mint későbbi feljegyzésekből kiderül, készítői tartottak attól, hogy a cári birodalom is be akar majd lépni a Bundba.)³⁸ Miután a tervezet a népszuverenitás kérdését gondosan megkerülte, szabadság helyett szabadságokról szólva, az állampolgári jogokra való utalás és az alkotmányos jogok és szabadságok védelmének ígérete nem volt elég, és ezért a frankfurti parlament többsége csak elutasíthatta, bár sok minden megszívlelendőt találhatott volna benne. A hegemoniára igényt tartó Poroszországnak eleve ellenszenves lehetett a tervezet, a porosz király, akihez fordulva Miksa a bajor elképzeléseket el akarta fogadtatni, egyelőre kivárá politikát folytatott. Miután a Habsburg volt a legtekintélyesebb német uralkodóház, Münchenben nyilván kíváncsiak voltak az osztrák követ véleményére. De míg a tanácsadók, köztük a leköszönt Lajos király, a 36 paragrafusos tervezettel kapcsolatban részletesen kifejtette véleményét, Luxburg, a túlbuzgó udvaronc módjára, alaposan megdicsérte a tervezetet, mondvá, hogy ez a legbiztosabb út a bajor érdekek érvényesítésére. Jelezte, hogy közölte a Frankfurtba utazó liberális ausztriai ellenzéki tekintéllyel, Andriannal, és végül megvalósításának esélyeit a nemzetközi helyzettől tette függővé.

Másodsor már kimerítőbben válaszolt a hozzá intézett kérdésre, arra, hogy Ausztria miként viszonyul Frankfurthoz. A frankfurti parlament ugyanis október 27-én megszavazott alkotmánytervezetében elrendelte, hogy Ausztriának, ha az egységes Németország része akar lenni, le kell mondania nem német tartományairól. (Jellemző, Luxburg mintha az idő kerekét vissza szeretne volna forgatni a helyes november 8-i dátum helyett egy hónappal korábbit írt elaborátumára.) Bár e dokumentum értékelője szerint Luxburg a bécsi kongresszus értékrendszerében gondolkodott, és képtelennek bizonyult a szélesebb összefüggések felismerésére,³⁹ jóslatai, rövid távon többé-kevésbé helyesnek bizonyultak. „Ausztria soha nem fog beleegyezni abba, hogy német tartományait a monarchia testéről leválasszák.” A Habsburg-birodalom kimaradása a német egységből azzal fenyeget, hogy szláv hegemonia érvényesül. Ez a félelem komoly mozgató erő volt. Luxburg úgy dicsérte a bajor politikát, hogy egyben kritizálta is. Németország egységét és felemelkedését – írta – a májusi bajor tervezet jobban szolgálta volna, mint a formálódó frankfurti alkotmánytervezet. Egyébként „az 1815-i szövetségi alkotmány önmagában elégséges volt. Ausztria és Poroszország akadályozták állandóan meg, hogy kivitelezése megfeleljen az alapeszmének. Ki áll jól, hogy a jövőben ez a két nagyhatalom az éppen adott alkotmányt nem sérti meg, csak azzal a különbséggel, hogy a másod- és harmadrangú német államok gyengítése és leigázása könnyebben fog menni. Nem értem tehát, hogy mi Bajorországban miért akarjuk a szükségesnél jobban

³⁸ GH Max II. 76–6–36 (21–2–102) feltehetően a továbbiakban majd bemutatott Pfordtennek operátuma (Deutschland vis-à-vis von Europa folgende Politik zu befolgen) Miksa király javításával.

³⁹ Glaser: Die Rechnung, 229.

a birodalmat megjavítani, a birodalmi központi hatalmat miért támogatjuk...” Luxemburg arra célzott, hogy Bajorország miért nem szakít Frankfurttal, amikor Ausztria nem fog vele tárgyalni, a kis német államokkal nem lehet semmire menni, és így Németország sorsa főleg Berlintonl függ. De Bajorország is megfelelő pillanatban jelentős szerepre van hivatva. Tíz nap múlva már ezt a szerepet is megpróbálta körülírni. De munkája inkább a bajor különállás apológiája lett. A bajor politika mozgásképeit nem tudta és nem is tudhatta felvázolni. Pedig „Bajorország kivételesen jó helyzetben van. Németország harmadik hatalma. Az egyetlen tisztán német.” Amennyiben azt hangsúlyozta, hogy a német egység csak az érdekelt államok szerződése útján jöhet létre, az uralkodó és kormánya véleményét visszhangozta. Az viszont már a kormányzat kritikája volt, amikor azt tette szóvá, hogy elég, ha hatalomra kerül egy, az ország által tisztelt miniszter, és a bajor képviselőház „a bajor nemzetiség fenntartása” mellett foglal állást, ez ugyanis nem akart Frankfurt ellen állástfoglalni. Természetesen a triász-eszményt tartotta a legésszerűbbnek, de a demokratikus törekvésekkel szemben jelezte – eléggé igenelve – annak lehetőségét, hogy egy német fejedelem vagy hadvezér vágja majd ketté a német egység gordiuszi csomóját. Kicsit mintha a bajor külpolitika kritikájaként írta volna ezt. Hiszen pontos képet Bajorország külpolitikai helyzetéről és Frankfurthoz való viszonyáról nem adhatott, bár ezt a látszatot akarta kelteni, mert látnia kellett, hogy az osztrák vezetőkörök, amíg a minisztérium alakítása nem ér véget, a német kérdésben nem nyilatkoznak, sőt a magyar és olasz ügyek állván a figyelem homlokterében, szándékosan elhanyagolják azokat.⁴⁰

München nem érte be ezzel. A Luxemburnál is konzervatívabb Karl Maria von Aretin személyében különmegbízottat küldött az osztrák udvarhoz Olmützbe.⁴¹ Kézzel fogható eredményt ő sem tudott elérni, pedig december folyamán kétszer is igyekezett szóra bírni Felix von Schwarzenberg herceget, aki már hozzálátott a neoabszolutista rendszer kiépítéséhez. December elején csak azt sikerült megtudni tőle, hogy Ausztria nem mond le legitim német befolyásának érvényesítéséről. Hogy miként, azt december végén sem sikerült megtudni. Mert amíg a miniszterek, például Bruck arról beszéltek, hogy eljön az idő, amikor Ausztria, Poroszország és Bajorország kézbe veszik a dolgot, az ellenforradalom karmestere kicsit lekezelő és sokat sejtető módon azt fejtegette: „Németország nagyobb egysége olyan általános követeléssé vált, hogy nem lehet visszautasítani. Poroszország e követelésnek nem tud ellenállni. Önök Bajorországban szintén nem. De mi Ausztriában képesek vagyunk és részben kell is.” Nem kétséges, hogy ama bizonyos schwarzenbergi elképzelés volt már körvonalazódóban, amely szerint az egységes Ausztria, saját hatalmi céljai érdekében az újjászervezett, némileg egységesebb Németország mozgatójává válik, valóra váltva a 70 milliós birodalom álmát. Az is lehet, hogy az osztrák udvarban ismerték Aretin történetírói munkásságát is, azt a 16. századi külpolitikai viszonyokról szóló könyvét, melyben a bajor–osztrák szövetség szükségessége mellett a Habsburg-ház területéhségét és hálátlanságát is emlegette. Lux-

⁴⁰ Lásd 37. jegyzet.

⁴¹ *Michael Doeberl*: Bayern und Deutschland. Bayern und die deutsche Frage in der Epoche des Frankfurter Parlaments. München, 1922. 237.

burggal természetesen csak barátságosabbak lehettek. December elején elégedetten is írta a bécsi követ az Aretinnel való beszélgetése után, hogy a frankfurti alkotmányt elvetéltnek tekintik, és „Ausztia és Poroszország diszpozícióival Felséged elégedett lesz”. Mindkét államot „érdekei Bajorország felé vonzzák”. És közben „minden megígért szabadságot és minden nemzetiséget tiszteletben tartanak”.⁴² Aztán december végén ő is megjárta Olmützt, nehogy lemaradjon Aretin mögött. Lelkesen számolt be arról, hogy Ausztia nem marad ki a frankfurti tárgyalásokból, hanem csak – mint Anton von Schmerling, frankfurti osztrák megbízott mesélte – véget vet a Professoren-Wirtschaftnak, gyakorlati alapokra helyezi a német egység ügyét. Tárgyalások és egyezmények útján hoz létre erős Németországot. Luxemburg örömeiben nem is vette észre, mennyire megalázóan hangzottak Schwarzenberg hozzá intézett szavai, hogy a bajor király „nyugodt lehet Bajorország érvényesülése felől, amely köztudomásúlag Németország térképén található...” Azt javasolta, Bajorország is küldjön megbízottat a frankfurti ideiglenes központi hatalomhoz, és az osztrákkal és porossal együttműködésben tevékenykedjék. Luxemburg végre boldogan közölhette, hogy az osztrákok nem akarnak sem osztrák, sem porosz, német császárságot, tehát elmúlt a centralizáció veszélye, hanem azt akarják, hogy a központi hatalmat időszakosan egy-egy egymást váltó német uralkodó képviselje.⁴³ Mint jeleztük, fenntartás nélkül azonosult az osztrák udvari kurzussal. „Minden meghasonlást Poroszország és Ausztia között rendkívül veszélyesnek” tartva és az orosz udvar megnyilatkozásaira figyelmeztetve nemsokára attól óvott, hogy Bajorország nagyon belebonyolódjék a frankfurti ügyekbe. „Csatlakozás Ausztriához, Poroszországtól való elválás nélkül, ez az a feladat, amelyre diplomáciánknak törekedni kellene.”⁴⁴ Miután pedig a porosz király nem fogadta el a Frankfurt által felajánlott császári koronát, és Ausztia visszahívta képviselőit, Luxemburg is hasonló javasolt.⁴⁵ Aggodalmait megint csak a trónjáról leköszönt Lajos királynak árulta el. Csak részben vigasztalta, hogy jönnek az oroszok rendet csinálni. „Németországi ügyeink nagyrészt a magyar ügyek kimenetelétől függenek. Ezek több gondot okoznak és jobban elszomorítanak, mint minden más; Bajorország politikai létéről van szó, egy évszázados dinasztia jövőjéről, amelynek Felséged a feje. Szívemből kívánom, hogy Felséged kegyelmes fia, jelenlegi királyunk, energikus és tehetséges miniszterekkel vegye magát körül, hogy segítsék a nehézségek legyőzésében.”⁴⁶ Két hét múlva a bajor kormányzat élére II. Miksa új államférfit állított: Ludwig von der Pfordtent. Az új állam- és külügyminiszter 1849 augusztusában Luxemburgot nyugdíjazta, Münchenben ugyanis több vonatkozásban is másképpen ítélték meg az osztrák politikát, mint a bécsi bajor követségen.

⁴² GH Max II. 74–6–18. (1848. dec. 7.)

⁴³ GH Max II. 76–3–88. (1849. jan. 3.)

⁴⁴ Uo. (márc. 7.)

⁴⁵ Uo. (ápr. 5.)

⁴⁶ GH Ludwig I. 85–4–11. (1849. ápr. 4.)

5. A bajor triász-politika és Magyarország.
Image és érdek a diplomáciai jelentések tükrében

Ludwig von der Pfordten személyében olyan államférfi lépett színre, aki a triász-politikának irányt tudott adni, és ha sikerrel nem is, de megfelelő határozottsággal, pontosabban elszántsággal tudta azt képviselni, egészen 1866-ig, amikor Poroszország gyakorlatilag kiverte Ausztriát Németországból, és a középállamoknak be kellett tagolódniuk a bismarcki német császárságba. Az új bajor állam- és külügyminiszter, a minap még a római jog professzora, I. Lajos „ultraliberális” és „ultraprotestáns” ellenzékéhez tartozott. Miután teljességgel kegyvesztett lett, Lipcsében kapott katedrát, onnan hívták meg 1848 márciusában először Drezdába miniszternek. Szászország minisztereként valamiféle közvetítő szerepet akart játszani az egységes német nemzetállami törekvések és az önállóságukból sokat tovább éltetni kívánó államok között, egyszóval: az unitarizmus és a partikularizmus között. Ekkor még elutasította a bajor önállósági törekvéseket. De aztán elvesztette hitét a liberális német nemzeti mozgalomban, kiábrándult Poroszország hatalmi önzéséből, és egyre inkább Ausztria emelkedésére kezdett számítani. A középállamokban látta azt az erőt, amely a két német nagyhatalom törekvéseinek egyensúlyban tartásával működőképes német egységet tud biztosítani. Bajorországot tartotta a legalkalmasabbnak, hogy ebben élen járjon. Miksa szóban és írásban Pfordten véleményét kérte, majd államminiszterré tette.⁴⁷ Mindkettőjük politikai vonalvezetése egybeesett, még akkor is, ha a király továbbra is kikérte tanácsadói véleményét, és olykor a dolgokat más irányba akarta terelni.⁴⁸ A kivitelező természetesen Pfordten maradt, annyira következetesen képviselte a triász-politikát, amelynek érvényesítésére ő tette az első lépéseket 1849 tavaszán-nyarán. Jogosak a kérdések: milyen elemekből építkezhetett a pfordteni politika? Milyen kihívásokkal kellett szembenéznie? A magyar kérdés hogyan kapcsolódott a triász-politikához?

Pfordten fellépéséig a nemzetközi helyzet túl bizonytalan volt ahhoz, hogy a különböző elképzelésekből és vágyakból határozottabb politikai vonalat lehetett volna kialakítani. Még nem látszott világosan, hogy mi történik Frankfurtban, hogyan viszonyulnak ahhoz az érdekelt német államok, és mi lesz Ausztriában, ill. Ausztriával. Márpedig a triász-politikának csak úgy lehetett értelme, ha Ausztria is Németország tagja marad. Különben a porosz hegemonia elkerülhetetlennek látszott. Ausztria kiválását a bajor kormányzat a „legnagyobb szerencsétlenségnek” tekintette „egész Németország számára”. Ezzel csak a legnagyobb veszély időszakában számoltak – vallja be Otto von Bray külügyminiszter,⁴⁹ még Bécs bevétele és Magyarország „részleges pacifikálása” előtt. Azután az okozott Bajorországban is nagy riadalmat, hogy a frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlés Ausztriát gyakorlatilag kizárta Németországból, majd élve a népszuverenitás kínálta hatalmi legitimációval, a császári koronát a porosz királynak ajánlotta fel. A délnémetországi „lakosság

⁴⁷ Eugen Franz: Ludwig Freiherr von der Pfordten. München, 1938. 69–72.; Heinrich Srbik: Deutsche Einheit. II. München, 1935. 182–184.

⁴⁸ Glaser: Die Rechnung, 257.

⁴⁹ Otto Bray–Steinburg: Denkwürdigkeiten aus seinem Leben. Leipzig, 1901. 58.

hangulata" egységes alkotmány- és császárpárti volt.⁵⁰ Ugyanakkor a parasztságra mint a „társadalmi nyugalom” fő erejére számíthattak,⁵¹ de félve is tőle, hogy miután nem tud önálló erőként fellépni, a helyzettől függően a papság, a nemesség, a birtokosok, a hivatalnokok befolyása alá kerül.⁵² Az egységesítő liberalizmus és az állami regionalizmus feloldhatatlan ellentmondásba került. „A liberálisok azért álltak szembe az államszövetséggel (Staatenbund), mert liberálisok voltak, mert a föderáció valamennyi polgárának alap- és polgári jogait biztosítani akarták. Az egyes államok partikularizmusa és szervezete, a német Bund volt az, ami 1830-tól az egyes államokban minden liberális változást megakadályozott. Ezért lettek a szabadsággal kapcsolatos kérdések a nemzeti újjászervezés kérdései. A szabadságnak egységre volt szüksége, az egységnek szabadságra” – írja Thomas Nipperdey, kifejtve azt is, hogy a forradalom regionalizálódott és ez kedvezett az ellenforradalomnak, még hozzá azért is, mert Ausztria kérdését a liberális alkotmány nem tudta megoldani.⁵³ Ausztria, ha belép az új német államba, akkor Németország elveszti nemzeti jellegét. Márpedig „a nemzeti demokratikus legitimitás szemben állt Ausztria ama legitím jogával, hogy Németországhoz tartozzék, és a németek legitím jogával, hogy Ausztriával egyazon politikai köteléken belül éljenek. Mindkét igény legitím volt, de összeegyeztethetetlen. Ebben rejlik a konfliktus tragikumája”.⁵⁴ Ezt akarta Bajorország feloldani, amikor mindent megtett, hogy Ausztriát ne rekesszék ki Németországból, ill. Ausztria ne hagyja kilépjen belőle, amikor a márciusi olműtzi oktrojált alkotmánnyal kifejezésre juttatta, hogy belügyeibe nem enged beleszólást. A kérdés az volt, hogy miként lehet a nemzeti elv és Ausztria tiszteletbentartásával a német egységet létrehozni, főleg azután, hogy Bajorország szembefordult Frankfurttal, éppen a német államok jogainak védelmét hangoztatva.⁵⁵ Nem minden célzatossággal hozták az orosz kormányzat tudomására, hogy „a bajor kormányzat elismeri, hogy a német nemzetnek az eddiginél erősebb egységre van szüksége és képes is rá. Nem maradhat figyelmen kívül, hogy minden népnek önálló világtörténelmi hivatása van, a kifelé érvényesíthető politikai hatalom nem az egyetlen és nem a legnemesebb feladata egy népnek, hogy ezt milyen szinten látja el, azt nemcsak az alkotmány határozza meg, hanem a nép szelleme is, és a politikai hatalom ereje a nép belső boldogságával gyakran fordított arányban áll.”⁵⁶ A porosz kormányzatnak pedig azt fejtette ki a bajor, hogy a Bundesstaat megvalósítására az Egyesült Államok és Svájc

⁵⁰ GH Max II. 76–5–33: Einfluß der Lola Montez auf die Revolution vom Jahre 1848 című feljegyzés Hermann, államtanácsos és államtudomány professzor elaborátumai között.

⁵¹ GH Max II. 76–6–36: *Leinfelder*: Die sozialen und politischen Kräfte in Bayern (1859. július)

⁵² München, Staatsarchiv, Nachlaß Pfordten 125.: Denkschrift über die Kräftigung des monarchischen Prinzips. Auf welche Klasse sich zu stützen (1859. december)

⁵³ *Thomas Nipperdey*: Der deutsche Föderalismus zwischen 1815 und 1866 im Rückblick. In: Land und Reich, (lásd) 11. 9.

⁵⁴ I. m. 18.

⁵⁵ *August Priesack*: Die bayerischen Abgeordneten in der Frankfurter Nationalversammlung mit besonderer Berücksichtigung ihrer Stellung zur deutschen Frage und ihres Verhältnisses zu König Max II., München, 1930.

⁵⁶ Bayerisches Staatsarchiv, Bayerische Gesandtschaft, Petersburg, 53. (München, 1849. ápr. 29.)

is példa.⁵⁷ Ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy Ausztria magatartásán fordul meg a triász ügye, méghozzá Ausztria belső szervezeti felépítésén.

Egy teljességgel abszolutisztikus és centralizált Ausztria Bajorország számára is komoly veszélyt jelenthetett volna. Ugyanakkor azt is látni kellett Münchenben, hogy egy Magyarország nélküli Ausztria elveszti hatalmi súlyát, és felolvad a német egységben, annál is inkább, mert a szláv hegemóniától tartó ausztriai és csehországi németiség jelentős része, saját hegemóniája érdekében a német egység odaadó hívévé vált. Miksa ifjúkori történelemtanára, Joseph Hormayr így érvelt egyik beadványában: „Ausztriának 300 éve, a reformáció óta és a Magyarországgal, Csehországgal való természetellenes egybekapcsoltatása óta nincs és nem is lehet történelme.” Bajorország függetlensége nem lehet érdeke az osztrák politikának, „amelynek a csehszláv, a magyar és az olasz elv egyre nagyobb divergenciája mellett, a német erősítésén kell lennie az első nagy európai fordulat bekövetkeztekor, ezt dikálja az önfenntartás kötelessége”.⁵⁸

Hogy ez nem egészen így következett be, annak csak örvendhetett a bajor kormányzat. A katonai ellenforradalom győzelmének azonban annyira nem örvendezhetett, mint követe, Luxburg gróf. Igaz, az öreg diplomata majdnem a haditudósító szerepébe szorult. És míg néha az orosz követ határozott liberalizmus-ellenességéből mérített erőt, Münchenben tartottak attól, hogy Ausztria a cári befolyás alá kerül. És míg az alkotmányosság kérdése háttérbe szorult Luxburg eszmevilágában, és csak az érdekelte, hogy mit hoz a holnap, Münchenben főleg az alkotmányosság lehetőségét és még inkább szükségességét latolgatták, valamint azt, hogy mi lesz holnapután. Az összmonarchia alkotmányosságának biztosításával akarták „a magyar kérdést” is megoldani, hiszen 1848 végén, 1849 tavaszán ezt tartották a legfontosabbnak.

A magyar ügyekkel Carl von Closen báró foglalkozott a legtöbbet Miksa tanácsadói közül. Brosúrájában a magyaroknak az alkotmányos Ausztria iránti lojalitásáról értekezett.⁵⁹ Így aztán valóban tapintatlanság volt az, hogy Miksa őt küldte jó kívánságainak kifejezésére Olmützbe. És ott némi aggodalommal figyelte az osztrák centralizációs törekvéseket, úgy vélve, hogy túlzott az aggodalom az egyes részek elszakadási törekvései miatt, hiszen „az anyagi érdekek a monarchia különböző részei között erős szövetséget biztosítanak”. Az egyes tartományok részére külön alkotmányokat tartott kívánatosnak, a központban egy nem túl népes központi képviseleti szervvel. Az eszme kivitelezésében nagy hangsúlyt fektetett a körületekintésre, „ha a büszke magyarok nemzeti érzésének megsértésével nem akarják az állandóan megújuló nyugtalanság magját elvetni és Magyarországot második Írországgá tenni, jóllehet anyagi, jóléti okok nem forognak fenn. Egy pillanatnyilag legyőzött nép még nincs megsemmisítve” – írta 1848 decemberében.⁶⁰

⁵⁷ Bayerische Gesandtschaft, Berlin, 638.

⁵⁸ MA 437: Hormayr beadványa Friedrich August Gise külügyminiszternek. München, 1845. júl. 14.

⁵⁹ *Freiherr von Closen: Bemerkungen über die von der deutschen Nationalversammlung angenommenen §§ 2 und 3 des Verfassungs-Entwurfs*. Frankfurt, 1848.

⁶⁰ GH Max II. 76–4–30

A „kor szellemével”, mások etnikai különállásával és nacionalizmusával való általános számítás mellett még az is vezette a bajor politikai vezető köröket a magyar kérdésben, hogy a megelőző évtizedek alatt valamiféle konkrét kép alakult ki Magyarországról és a magyar törekvésekről, még akkor is, ha ennek a képnek egyes összetevői úgy változtak, ahogy azt a gazdasági, a politikai és ideológiai érdekek mérlegelése megkívánta. Magyarországot agrárjellegű országgént tartották számon, csak ennek értékelésében tértek el időnként a vélemények. Már 1829-ben Bajorországban felvetődött annak a gondolata, hogy Magyarországgal gazdasági szerződést kössenek. Ekkor még előnyösnek tartották a kölcsönös kereskedelmi szabadság elvén alapuló kereskedelmi kapcsolatot, annak ellenére, hogy várakozásaik szerint Magyarországból eleve több áru (bor, gabona, gyapjú, állat) jönne Bajorországba, mint fordítva. A fő szempont a magyar áru olcsósága és minősége volt. Behozataluk nem a hazai termelőt érintené, hanem más, drágább külföldi áruk forgalmát korlátozná, és nyilván azzal is számoltak, hogy az agrárárakat lenyomná, ezzel pedig a munkások bérét is le lehetne szorítani. Így nem sért bajor érdeket, ha a magyar borok visszaszorítják a francia és spanyol borok forgalmazását. A magyar dohány az amerikai kivételével mindegyiknél jobb, a kender is jobb, mint az olasz és az orosz, a timsó sem rosszabb az olasznál, a szóda és a szappan ugyan rosszabb, mint az angol és a francia, de sokkal olcsóbb.⁶¹ A magyar–bajor kereskedelmi szerződés kérdése természetesen gyorsan lekerült napirendről, hiszen Magyarország külfölddel szemben az osztrák vámbelföld része volt, kifelé nem lehetett semmiféle autonómiája. Miután Bajorország a Zollverein részévé lett, a magyar és bajor kereskedelmi kapcsolatok kérdése alárendelődött annak, hogy Ausztria belépjen-e vagy sem a német vámunióba. Miután az 1845-i bécsi iparműkiállításon kiderült, hogy az ausztriai áruk közül csak az üveg és az ún. sálak minősége jobb a német áruké-
nél, Münchenben úgy látták, hogy Ausztria belépése a Zollvereinbe egész iparágakat tenne tönkre a Habsburg-birodalomban, bár hosszabb távon a válságból kilábaló ipar már életerősebb lenne, mint korábban volt. Ugyanakkor a magyar bor a frank és Rajna vidéki német bortermelésre komoly csapás lenne. A magyar búza pedig leszorítaná a délnémetországi gabonaárakat. Jellemző ezekre a félelmekre, az osztrák–magyar köztes vámhatár eltörlését a bécsi bajor követ „valóságos szerencsétlenségnek” minősítette nemcsak „a többi osztrák koronatarományra”, hanem „Németország többi részére” is nézve. Magyarország ugyanis, ami a nyerstermékeket illeti, Európa leggazdagabb országai közé tartozik. „Szorgalom, különösebb művelés, trágyázás nélkül, a humuszban gazdag föld olyan bőven ad bort, gabonát, dohányt, takarmányt, hogy Németország legtermékenyebb vidékei sem tudnak versenyre kelni...” Tehát az árviszonyok átalakulásához vezet a nagy változás. És egyelőre egyetlen vigasz az, hogy a jobbágyfelszabadítás és a háborús pusztítások miatt ez a magyar agrárfölény még nem tud igazán érvényesülni, a forradalom sok vívmánya nyomtalanul elenyészik, és vissza kell térjenek a régi állapotokhoz, ugyanakkor Magyarország bekerült a civilizáció világába.⁶² Ez utóbbit nemcsak az öngasztalás célzatával hangsúlyozta a bajor követ. Ez egyben azt is jelentette, hogy

⁶¹ Bayerische Gesandtschaft, Wien, 1851.

⁶² MA 2418: Lerchenfeld 1850 jun. 13-i követi jelentése

végre sikerült megteremteni a feltételeit a délkelet felé irányuló német kivándorlásnak. A bajor kormányzat ugyanis már az 1840-es évek derekától szerette volna a német kivándorlás fő irányát Amerika helyett a Duna-mente felé terelni, és 1849-től Pfordten miniszter többször is jegyzéket intézett ez ügyben az osztrák kormányhoz, amely viszont hosszas időhúzás után végül nemmel válaszolt.⁶³

A kivándorlás ügye már a politikával is szorosan összefonódott. A Kárpát–Duna-medencei „német elem” erősítésével Németország befolyását akarták erősíteni. Olyan gazdasági és politikai hegemoniára való törekvés volt ez, amelyet átszőtt az elmaradott területek „civilizálását” célzó igény. Azt lehet mondani, így transzcendálták a hegemonia vágyát, miközben a maguk módján a szomszédos népek nacionalizmusával is számot vetettek, azt keresve, hogy mennyiben lehetnek a többi nemzeti törekvések szövetségesek.⁶⁴

Ebben a tájékozódásban a fő szempont a cári Oroszország terjeszkedésétől való félelem volt, valamint az, hogy miként viszonyulnak és viszonyulhatnak az egyes Duna-táji népek nemzeti törekvései a cári hatalomhoz. A bécsi bajor követek a Habsburg–Romanov viszonyt nem látták olyan harmonikusnak. Tudták, hogy az 1828-as orosz–török háború alatt Metternich Ausztria legveszélyesebb ellenfelének tartotta Oroszországot,⁶⁵ részben a balkáni előretörés miatt, részben azért, mert információik szerint Miklós cár minden szlávot saját alattvalójának tekint. És bár látták, hogy az osztrák államkancellár oroszbarát politikával próbálja a nagy szomszédot megnyerni, a monarachiabeli szláv népek nemzeti törekvéseiben gyakran pánszlávizmust kerestek, anélkül, hogy bizonyítékokra szert tudtak volna tenni.⁶⁶ A magyar nemzeti törekvéseket elsősorban a „pánszlávizmushoz” viszonyítva értékelték. Először kissé értetlenül figyelték a reformmozgalom kibontakozását. 1830-ban Bray bajor követ, majdani külügyminiszter megütközött a magyar nemesség nagyfokú és „hallatlan” privilegizáltságán, ugyanakkor egyfajta elégedettséggel állapította meg, hogy a diétai többség paralizálja ama „néhány idéetlen fiatal utazó meggondolatlan törekvéseit, akik a republikanizmus és a demokrácia csíráit akarják elvetni a legfeudálisabb és legarisztokratikusabb talajon”.⁶⁷ Aztán tudomásul vették, hogy olyan politikai mozgalomról van szó, amely fokozatosan megvalósítja célkitűzéseit. Olykor persze epésen jegyezték meg, hogy nincs magyar tiers état. „Csak félmilliónyi nemes alkotja a politikai nemzetet. A leglázongóbb és leglármásabb osztály. Büszke, tudatlan és a legnagyobb része olyan szegény, hogy nincs mit vesztenie, és teljes függetlenségre vágyik.”⁶⁸ Mindezt aztán feledtette az 1839–40-i diéta, főleg annak zárójelene, a 30–40 ezer ezüstforintot érő ékszerekkel díszített díszmagyarok

⁶³ Bayerische Gesandtschaft, Wien, 1794.

⁶⁴ GH Max II. 76–6–36 (21–2–101): Pfordten a Besondere Aufgaben für Deutschland zu verwirklichen című feljegyzésében így ír: „Kolóniák Magyarországon és Bulgáriában, önálló hatalom felállítása az aldunai országokban.”

⁶⁵ MA 2402 (1828. júl. 31.)

⁶⁶ *Adolf Sandberger*: Bayerische Stimmen zum österreichischen Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert (nach diplomatischen Berichten). In: Staat und Volkstum. Festgabe für K. A. von Müller. Gießen, 1933. 226–230.

⁶⁷ MA 2402 (1830. dec. 30.)

⁶⁸ MA 2407 (Lerchenfeld 1837. jún. 18-i jelentése)

tömkelege, amelyből Metternich fekete attilájával túnt ki. Deákot, Beöthy hallva pedig aztán meggyőződhetett a bajor követ, valóban „igaz, hogy a magyarok született szónokok”.⁶⁹

A magyarsággal az 1840-es évek derekán változott újra meg, a bécsi kormányzat és a reformmozgalom, valamint a magyarországi nemzeti mozgalmak ellentéteinek kiéleződése, a nyelvharc nyomán; nem utolsósorban a helyzet ismeretének és nem ismeretének függvényeképpen. A követ vagy az ügyvivő gyakran csak félinformációk birtokában alkotott ítéletet, gyakran benyomások alapján, és ha arra gondolunk, hogy Luxburg mennyire félt az osztrák spiclihálózattól, akkor arra is számíthatunk, hogy „véleményüket” a reájuk nehezedő nyomásnak és várakozásoknak megfelelően kellett formában önteniük. Wich ügyvivő például annak hangsúlyozásával dicsérte a centralizációról lemondó központi politikát, hogy a magyarok, akiknek nyelve még reformokra szorul, olyan országban akarják nyelvüket uralkodóvá tenni, ahol a parasztok „szinte mind a szláv fajhoz tartoznak”.⁷⁰ Jól érzékeltetik a magyar törekvésekről alkotott kép változását Jenison követi jelentései. Ő annak ígéretével fogott munkájához, hogy mint „idegen megfigyelő”, „semleges területen” marad. Először valamennyi szemben álló felet kritikával illetett. Szóvá téve a sajtó visszaéléseit, a kaotikus pártviszonyokat, a felelős kormányzat fájó hiányát, azt hangsúlyozta, hogy „a megyék többségét valóban liberális szellem vezeti”, nem utópiákra törnek és nem anarchiát akarnak. „A magyar nemesség kezdeményezett, tolmácsává lett annak az egyetemes és mélyen érzett szükségletnek, hogy fokozatosan jobb állapotokat teremtsenek, anélkül hogy felforgatnák az alkotmány alapjait.”⁷¹ A fő veszélyt a cári birodalom lényegéből fakadó terjeszkedési vágyában látta, elmarasztalva Ausztriát azért, mert nem akar és nem tud gátként szolgálni. Pedig „van egy hatalmas emeltyű, kezelése nehéz és veszélyes, de talán szemrehányás érheti azokat, akik nem ismerik fel teljes jelentőségét – a magyarizmusról van szó, amelyet egy bölcs, ügyes és bátor kormányzat sikerrel vethet be a játékba”.⁷² A magyarral szemben az osztrák nemességet is elmarasztalja, mert nem kapcsolódik be a politikai életbe, igaz, hogy Magyarországot kivéve nincs is a monarchiában „kifejezetten annak nevezhető képviselői testület”.⁷³ Közben Jenison magyarsággal is a külsőségek kerülnek előtérbe. „Amit Caesar a gallokról mondott, az illik a magyar népre: gyorsan határoz anélkül, hogy megfontolná azt, aminek az alapján dönt. Ugyanakkor gyorsan is változtatja véleményét, a civilizáció még úgyszólván gyermekkorában van, a legnagyobb elmék rendkívül könnyen vészes és óriási hatást gyakorolnak, és a közvéleménynek, saját érdekeinek vagy leglojálisabb hazafiságuknak megfelelően adnak jó vagy rossz irányt.” Egyébként a magyar megnyilatkozásokat közepszerűség jellemzi. Könnyen észre lehet venni, hogy a szónokok melyik angol vagy francia brosúrából merítették eszméiket. A magyar hiúságában hazáját a legrégebbi alkotmányos államokhoz hasonlítja, sőt azt állítja, hogy még

⁶⁹ MA 2409 (Lerchenfeld 1840. május 15-i jelentése)

⁷⁰ MA 2412 (1843. jan. 10.)

⁷¹ MA 2412 (1843. máj. 22.)

⁷² MA 2412 (okt. 1.)

⁷³ MA 2412 (nov. 17.)

fel is múlja azokat a szabadság tekintetében és „hajlamos arra, hogy azt tartsa a törvényhozás fölényének, ami a kormányzat gyengeségének tudható be”. A magyar nemzetiség felemelését hangoztatva az egyik párt még a monarchiától is el akar szakadni. „Ha most pillanatnyilag a magyarizmus kerekedett felül, még nem jelenti azt, hogy ez a frakció, amely egyébként riválisainál nem emelkedett magasabb civilizációs fokra, megsemmisítette, beolvasztotta más fajok nemzetiségét, és a királyság törvényhozása szabad embert, német vagy szláv eredetűt kizárna a hatalomból.” Viszont „e bűnös erőfeszítések” viszályhoz vezetnek, Magyarországot elszigetelik Oroszország és Németország között.⁷⁴

Hiába írta Luxemburg Jenisonról, hogy megbízhatatlan, könnyen félrevezethető.⁷⁵ Ezek a szavak komolyabb visszhangra találtak Münchenben. Az 1843–44-i diétáról napi jelentéseket küldtek a bajor fővárosba, polgári reformok, politikai törekvések egyaránt komoly érdeklődést váltva ki. Az ő véleményével egybehangzóan a bajor külügyminiszter is úgy vélte, hogy miközben például Zay Károly azt hangoztatja, hogy „Magyarország alternatívája a magyar, német vagy az orosz, azaz szabadság, bürokrácia és kancsuka”, akkor „nem veszik észre, hogy ha éppen azt támadják, ami egy nemzet számára a legszentebb, a magyarországi és horvátországi szlávok nyelvét és szokásait, akkor őket az orosz tendenciák iránt fogékonyabbá tesszik”.⁷⁶ És Jenison Metternich tehetetlenségéről szóló beszámolója sem találhatott süket fülekre a bajor udvarnál,⁷⁷ még akkor sem, ha az osztrák államkancellártól Lajos király elkérte a kemény kéz politikáját megideologizáló aforisztikus megjegyzéseit Magyarországról, amelyeket kellő öndicsérettel a szerző meg is küldött.⁷⁸ A Védegylet kérdésében viszont egyértelműen a magyar törekvések elleni állásfoglalást követelte meg a hatalmi szolidaritás, az uralkodó iránti tisztelet. Komoly gazdasági hatást nem várt a Védegylettől, de azt felismerte, hogy az ellenzék egységét megszilárdítja. Kritikája a kormányzatot sem kímélte. „A határtalan szabadság despotizmushoz vezet, a hatalom visszaélései forradalmat szülnek.”⁷⁹ Jogos szerinte a köztes vámhatár, mert a nemesség adómentes, de „el kell ismerni, a magyarok engednek a parancsoló szükségnek, hogy javítsanak hazájuk politikai és anyagi helyzetén”.⁸⁰ Ugyanakkor ahelyett, hogy fizetnének ők is a monarchia pénztárába, és a monarchiával pénzügyi és kereskedelmi fúzióra törekednének, nemzeti érdekeiket elszigetelik, nemzetiségük fenntartását az önellátással akarják biztosítani. Jenison jelentéseiben egyik ellentmondás a másikat éri. Elmarasztalta az ellenzékét, hogy előjogaiból nem akar áldozni. Aztán hosszan dicsérte a diétát azért, mert a polgárok hivatalképességét elismerte, és így majd a diétai részvételükre is előbb-utóbb lehetőség nyílik. A szélesebbkörű képviselőlet nemzeti érdek – fejtegette. A kereskedelemről és iparból meggazdagodott polgárok egyesülhetnek Pozsonyban az arisztokráciával a prókátorok ellen, akik inzultálják az arisztokráciát, a paternális és

⁷⁴ MA 2412 (nov. 6.)

⁷⁵ GH Ludwig I. XXII. 587.

⁷⁶ GH Ludwig I. ARO 29.

⁷⁷ GH Ludwig I. XIX–584.

⁷⁸ GH Ludwig I. XIX–586.

⁷⁹ MA 2413 (1845. febr. 6.)

⁸⁰ MA 2413 (1845. febr. 28.)

nagyon türelmes kormányzat ellen zsvajgó ellenzéket szerveznek, akadályozzák az intézmények és a nemzeti jólét fejlődését. A pánszlávizmus miatt a monarchia jövőjét veszélyeztető pontnak Csehországot tartotta,⁸¹ még akkor is, ha olyan híreket hallott, hogy a monarchia legtehetségesebb főhercegével, Istvánnal, a cár családi kapcsolatot akar, Magyarországot és a dunai fejedelemségeket koronája alatt egyesítve, cserében pedig Ausztria átengedi Galíciát a cárnak. Utópia ez – írja Jenison –, de meg kell majd vizsgálni.⁸²

Egészében véve, a bajor követi jelentésekben, a követség útján átadott információ anyagban emelkedő nemzetként szerepel a magyar. Ellenzékisége érthetetlen volt annak, akinek az uralkodó iránti lojalitás szemszögéből kellett figyelni a fejleményeket, de érthetetlen volt a birodalmi kormányzat politikája is. Magyarország eme bajor image-án sok a negatív vonás, szorosan összefonódva a pozitív vonásokkal. És természetesen, a kor magatartásformáinak megfelelően, olyan nemzeti önmérsékletet vártak el a magyar nacionalizmustól, a másik féltől, amelyet önmagukkal szemben következetesen nem tudtak tanúsítani. A magyar nemzeti mozgalom és a bécsi kormányzat ellentétében a két legitímáció: a nemzeti szuverenitás és az uralkodó hatalom teljességének konfliktusát is látták. Állásfoglalásuk a fegyveres küzdelem láttán nem lehetett kétséges. Viszont a centralizáló abszolutizmust is csak elutasíthatták, mind ideológiai, mind hatalmi politikai megfontolásból. A két egymásnak feszülő törekvés valamiféle kompromisszumát akarhatták, de a nép-, ill. nemzeti szuverenitás elvének háttérbe szorításával. Ebben nem láthattak garanciát a jövőre nézve, hiszen kiapadhatatlan legitímációs forrás volt a társadalmi elégedetlenség számára. A bajor királyi állam saját ideológiáját úgy akarta rákényszeríteni a társadalomra, hogy egyben ki akarta elégíteni az ellenzéki ideológiával összefonódó társadalmi igényeket.

1849 tavaszán Pfordtennek csak a különböző tanácsadók jelentéseiben, véleményeiben több-kevesebb határozottsággal megfogalmazott nézeteket kellett egyértelmű politikai állásfoglalásként érvényesíteni. Luxemburg mániákussá váló magyarellenességét félretéve, információit nyilván felhasználva: image és érdek összhangját megteremtve, fogalmazta meg a bajor államminiszter Schwarzenberghez is intézett jegyzékeit: az elsőt 1849. május 5-éről,⁸³ a másodikat június 7-éről⁸⁴ keltezte.

Az oktroj, mármint a márciusi olmtüzi alkotmány kivihetetlen – figyelmezteti Pfordten Schwarzenberget, május elején. Még a konzervatív pártok sem ismerik el erre a fejedelmek jogát. Ez újabb jeladás a forradalomra. „A forradalom jól szervezett, uralja a tömegeket, és egyre inkább a maga oldalára vonja a középosztályokat. Ha a kormányok télenek, nem elégítik ki gyorsan a valós igényeket, akkor

⁸¹ Sandberger: i. m. 228.

⁸² MA 2413 (1845. dec. 1.)

⁸³ A májusi jegyzék fogalmazványának lelőhelye: Nachlaß Pfordten 47., litografált változatának lelőhelye (Denkschrift an den Fürsten v. Schwarzenberg címmel): Nachlaß Pfordten 43. Az emlékiratot megküldték Berlinnek is. Bayerische Gesandtschaft, Berlin, 638.

⁸⁴ Közli: Michael Doeberl: Bayern und Deutschland im 19. Jahrhundert. (Festrede, Bayerische Akademie der Wissenschaften) München, 1917. 86–89. Ezt az emlékiratot június 9-én küldték el a bécsi bajor követségnek, hogy továbbítsa az osztrák államkancelláriának. Bayerische Gesandtschaft, Wien, 1679.

elvesztek, és az állami rend évtizedekre megsemmisül.” Az alkotmányban a centralizmus és a partikularizmus érvényesül. A jövő mutatja meg, melyik az erősebb. De „Itália teljes germanizációja aligha elérhető, Magyarország teljes beolvasztása legfeljebb hosszas harcok árán”. A „történelmi állapotokat” nem lehet figyelmen kívül hagyni. „Vannak fizikailag lehetetlen dolgok, de vannak etikailag és pszichológiailag lehetetlenek is. Ha Ausztria belép a Bundba, és Magyarország belépését lehetővé teszi, akkor a délnémet kormányzatok szinte kivétel nélkül csatlakoznak Ausztriához, Ausztria és Németország egyesül. Ha nem, kisémet egység lesz, győz a forradalom.”

Június elején Pfordten már nem a forradalmi veszéllyel érvel, hanem a német érdekekkel. Németország érdekében szinte kétségbeesetten keresi a Poroszországot elensúlyozni képes Ausztria szövetségét. Hiszen „évszázadok óta Ausztria állt Németország élén és európai nagyhatalomként, mégis egyben az első német hatalomnak számított”. De ez biztosította Ausztrián belül a német hegemoniát. Ha pedig elválik Németországtól, akkor a nehéz harcokban a trónhoz hű, magyarok és olaszok ellen kitartó szlávok befolyása fog érvényesülni. „Ausztria olyan mértékben lesz szláv, amilyenben eddig német volt.” Ezáltal meggyengül Oroszországgal szemben, igaz, „a pánszlávizmus eszméje nem olyan erős és veszélyes, mint sokan hiszik”. És „elég szomorú, hogy amikor a kor a német egységről olyan sokat beszél, német hadsereg helyett oroszot kellett segítségül hívni”. Németország nélkül Ausztria elveszti európai hatalmi súlyát.

Pfordten látva Ausztria erősödését, már nem az oktrojált alkotmány legitimitációját támadja. Hibrid jellegét írja körül. Ausztriának csak úgy lehet Németországban helye – szögezi le –, ha tagjai saját organizmusát elismeri. Ha teljességgel elválik Németországtól, akkor óhatatlanul a centralizáció útjára kell lépnie, de ez nem vezetheti tartós békéhez. Pfordten érve a történelem tanúsága. Csak olyan despotizmussal lehetne centralizálni, amelyet Ausztria nem szándékszik bevezetni. „Alkotmányos alkotmánnyal” megint csak nem lehet négy egymással szemben álló nemzetiséget egyetlen népbe összeforrasztani. Ezt már a bécsi és kremsieri országgyűlés is megmutatta, ahol az olaszok nem is vettek részt. Ilyen alkotmány a viszály és a polgárháború Pandora szelencéje, végül a Monarchia felbomlásához vezet. Hasonlóképpen megosztották Németországot a frankfurti nemzetgyűlés centralizációs törekvései. A centralizált Ausztriában a túlsúlyát elvesztő németiség egyre inkább majd az újjáalakult Németországhoz vonzódik, annál inkább, minél jobban fejlődnek ennek alkotmányos intézményei. Ausztriát elválása Németországtól a politikai agitáció zsákmányává teszi. Igaz, egyelőre hűséges a hadsereg. De a dinasztikus érzelmek visszaszorulnak, a népek érdekei kerülnek előtérbe. „Hadsereggel meg lehet ugyan hódítani egy országot, de nem lehet kormányozni és hosszú távon megnyerni: Itália meghódítva, Magyarországot is meg fogják hódítani, de forradalmaik forrásai ezzel még nincsenek megsemmisítve. Ehhez a nép belső kielégítésére van szükség, természetüknek megfelelő alkotmánnyal, olyannal, amely e népek sajátos életének teret nyit a fejlődésre, sajátos igényeik és érdekeik érvényesítési lehetőségét biztosítja.” Képes lesz-e Ausztria az alkotmányban kilátásba helyezett centralizációról lemondani? „Kétségtelen, hogy előnyösebb, ha saját elhatározásból olyan pályára lép, amely egyszerre biztosítja Ausztria helyzetét Németországon belül és a Magyar-

országgal és Itáliával való békés kiegyenlítésre eszközöket kínál, mint olyanra, amelyre a Németországtól való elválás után kell lépnie, hogy Itáliát és Magyarországot ne kockáztassa.” Ausztria szerepe közép-európai volt, németországi és itáliai hegemoniával. A német civilizáció érdeke ennek megőrzése. „Helyes tartományi alkotmánnyal az összmonarchia számára lehetővé válik, hogy Ausztria német tartományaival Németország élén, Lombardiával pedig Itália élén álljon, hogy végül Magyarországot és Galíciát egyre inkább germanizálják, és Németország kötelekébe vonják.”

Míg Miksa király tanácsadói főleg értekeztek, Pfordten cselekedett is. Abból kiindulva – amit emlékiratai tanúsága szerint mindig is mondott –, hogy „Bajorország nem európai hatalom, hanem német, és ennek megfelelően kell eljárnia”,⁸⁵ június 12-én Bécsbe ment tárgyalni. De ott a magyar forradalom és szabadságharc leverésével voltak elfoglalva. A császár a hadseregben bízott csak. Schwarzenberg pedig katonai alapon centralizációra készült, és a németországi osztrák hegemonia álmát melengette.⁸⁶ A bajor triász-politika megbukott.

Pfordten hibájából? Kétségtelen – mint politikájának elemzője írja –, nem volt eredeti személyiség. Utólag azt is könnyű megállapítani, hogy a cselekvési feltételeket nem tudta a tömegeket és a hatalmakat megfelelő módon mozgósítani képes politikai érdekkegyesíteni. E kemény ítéletet enyhíti annak hangsúlyozása, hogy az egyéniségéből fakadó korlátoknál fontosabbak voltak a strukturálisok. Bajorország a német kérdés megoldásához csak tervezetekkel járulhatott hozzá – helyzetnek és a német viszonyoknak megfelelően.⁸⁷

Némi ízelítőt sikerült adni, hogy milyenek voltak ezek a tervezetek. Különösen Pfordten jegyzékeinek bemutatásával, ami bennünket magyarokat közelebből érint. Miksa királlyal együtt gondolkodó szerzőjük eszmevilága, hogy megint csak tevékenysége elemzőjét idézzük, a nagynémet mozgalmakban, a politikai romantizmus nemzetiség- és fajelméletében gyökerezett, összefonódva az állami partikularizmussal, amely önmagát a szövetségi alkotmánynak a békét biztosító szerepével igazolta. Ugyanakkor ellentmondásos az Ausztria alkotmányossá tételére vonatkozó bajor elképzelés is, Magyarország és Galícia germanizálásával. Pfordten mégis élesebben látta bajor kortársainál a dunai monarchia problémáit.⁸⁸

Kimeríthetetlenek az ilyen valóságképzés lehetőségei, bár technikájuk egyszerű: pozitívumok és negatívumok számbavétele, 20. századi tapasztalatok és „fejlettebb” ideológiák birtokában, aztán a lehetőségek és szükségszerűségek megállapításával relativizáljuk ítéletünket, amelynek azért a mához kell szólnia...

Pfordten tervezeteiben, mint azt elemzőjük jelezte, vannak olyan elemek, amelyek az ars politicába illenek. A realitásokkal való alapos számvetés igényét tükrözik. Jellemző erre a magyar kérdés kezelésének képlekenysége, ellentmondásos jellege. Ausztria ne kebelezze be Magyarországot, fejtegette Pfordten, de Németország igen, mármint ha Ausztria csatlakozik Németországhoz, ugyanakkor olyan alkot-

⁸⁵ Nachlaß Pfordten 86.

⁸⁶ Pfordten újtjáról tájékoztatnak levélfogalmazványai is. Uo. 47.

⁸⁷ Glaser: Zwischen Großmächten, 185.

⁸⁸ Uö.: Die Rechnung, 259.

mányt adna Magyarországnak, amely gyakorlatilag lehetetlenné tenné a germanizációt. Magyarország számára a germanizáció nem lehetett vonzó perspektíva, viszont a német politikai közvélemény jelentős része ilyen vágyakat is táplált. (A frankfurti magyar követek is beszéltek arról, hogy Magyarország jogai a dunai tartományokra újraélednek).⁸⁹

Mindezt, mármint a német [vagy magyar] hegemóniát hangoztató frazeológiát nem szabad túlbecsülni – figyelmeztet Nipperdey. „A retorika nem volt azonos a gyakorlattal”, és a frankfurti parlament határozatai mérsékeltebbek lettek, hiszen a cél a nemzeti állam volt és nem az impérium⁹⁰ Bajorország is lényegében nemzeti állami igényt akart kielégíteni, az impérium, melyet hirdetett, már belső szerkezeti felépítésénél fogva sem lehetett hódító jellegű, jóval kevésbé agresszív képlet, mint a magyar és lengyel függetlenséget ugyan elismerő, de a cári Oroszország ellen, a haladás nevében keresztes hadjáratot hirdető baloldal Németországáé.

Csakhogy amikor Bajorország a liberális Frankfurt ellen foglalt állást, akkor ítélte halálra a triász-politikát, a realitásokra tekintő benne rejlő gondolattal. A „rend”, mint jeleztük, többet ígért, mint a „mozgás”. Többet ígért, de kevesebbet hozott, még a hivatalos Bajorországnak és a hivatalos Európának is. Helyeselték a magyar forradalom leverését, részben Magyarország megfegyverzését is, aztán keserűen kellett tudomásul venniük, hogy elmarad a birodalom liberalizálása, holott ebben Magyarországnak nagy szerepe lehetett volna. Bajorország ezt a saját bőrén jobban érezte, a maga érdekeinek védelmében Magyarország mellett szavát is emelte – eredménytelenül.

A magyar image-t kirajzoló források mégis többet jelentenek, mint egyszerű kuriózumot. Politikai nézőpontjuk azonban nem lehet mérce a magyar fejlemények megítélésében. Nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a magyar félnek több „mérsékletet” kellett volna tanúsítania, akkor a birodalmat, Közép-Európát föderalizálni lehetett volna. Ilyen „üzenetet” is ki lehet belőlük olvasni. De vajon a magyar „mérséklet” az abszolutista-militarista centralizációt önmérsékletre ösztönözte volna? Azok, akik a forradalom és a nemzeti küzdelem belső logikáját kárhoztatják, megfélemedeznek az ellenforradaloméról. És ha figyelmesen olvassuk a magyar önvédelmi harcról szóló jelentéseket, láthatjuk, akkor becsülték a legtöbbre, amikor erőt mutatott fel, olykor még szurkoltak is a magyaroknak, azok, akik a „zavaró” fejlemények gyors végét kívánták.⁹¹ Nem véletlen, hogy amikor Hajnal István az 1950-es években 1848 mérlegének megvonásával küszködött, miközben újra és újra fogalmazta mondanivalóját, az önvédelem reálpolitikáját hangsúlyozva, többször is visszatért annak hangsúlyozására, hogy kár lett volna az abszolutista Ausztriát, a zsarnokságot nem megverni.⁹² A zsarnoksággal szembeni kiállás erkölcsi tőke. És

⁸⁹ Hajnal: A Batthyány-kormány, 52.

⁹⁰ Thomas Nipperdey: Deutsche Geschichte 1800–1866. München, 1983. 630.

⁹¹ Jól példázzák ezt az 1848–49-i bécsi francia követjelentések. Ezeket ismertette: Kosáry Domokos: Magyar és francia külpolitika 1848–49-ben. Századok, Pótfüzet, 1938.

⁹² Hajnal István–Urbán Aladár bevezetésével újrakiadott (1987) – klasszikus művének (lásd. 1. jegyzet) kéziratát: MTAK Kézirattár Ms. 5388/12–13.

látva azt, hogy image-unkon a vonások még bizonyos fokig változtak is, arra következtethetni, hogy azok változtathatóak voltak. Nem pusztán propagandával, a legkevésbé azzal, hanem az európai integrációt elősegítő értékeszményekhez való hűséggel, a korszerű nemzeti érdeket érvényesítő következetességgel. A mából visszatekintve még jobban látjuk, hogy 1848 magyarjai milyen sokat tettek; ezért lehetett a forradalom minden magyar megújulás tanulságokkal szolgáló példája. Még akkor is, ha a sors különös játéka folytán azok, akik az európai civilizációhoz akartak eljutni – ha kellett, vállalva a nemzeti önvédelmi és aztán a függetlenségi harc kockázatát – azt tapasztalhatták, hogy a hivatalos Európa képviselői a szolidaritás helyett a birodalom mellé álltak.⁹³

⁹³ Szabad György: Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában. Bp., 1986.

KÖZPONTI INTÉZKEDÉSEK A FILOXÉRA ELLENI KÜZDELEMBEN (1872–1881)

A filoxéra megjelenése Európában

Az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulását (1867) követő politikai konszolidáció a magyar mezőgazdaság fejlődésére is jótékony hatást gyakorolt. A megélénkült kereskedelem által kialakított, a korábbinál lényegesen nagyobb piacörzetek lehetővé tették, hogy szőlészeink a mennyiség növelése mellett a minőségi bortermelet programját is napirendre tűzzék. A mezőgazdaság korszerűsítésén fáradozó Országos Gazdasági Egyesület tagjai például a hagyományos, főleg borszőlők termesztésére épülő magyar kertkultúra megújulásának akadályát a megfelelő szőlészeti és borászati ismeretekkel rendelkező szakemberek hiányában látták. Ezért szorgalmazták, hogy az ország nevezetesebb borvidékein a szakosított oktatást megvalósító „vincellér” képezdét hozzanak létre.

Igaz, a már meglévő tanintézetek (például: az 1797-ben Festetics György által létrehozott keszthelyi Georgikon, továbbá az 1818-ban alapított Magyaróvári Gazdasági Akadémia) és a földműves iskolák hallgatói számára előírt tananyag tartalmazott szőlészeti ismereteket, de a speciális oktatást ez nem pótolta. A fenti törekvések szellemében került sor még 1860-ban a Budai Vincellér-Képezde felállítására, amelyet – a növekvő igények következtében – 1870-ben a Bihar megyei Érdiőszegen, majd 1873-ban a Zemplén megyei Tarcalon újabb, hasonló iskolák megnyitása követett.¹

A szőlészeti szakismeret körének bővülésére utal, hogy amíg a budai és érdiőszegi tanintézetekben a hallgatók oktatási idejét két évben állapították meg, addig a Tarcalon felállított iskolában már a hároméves képzést vezették be. (Hasonlóan három évben határozták meg a tanulmányi időt az 1881-ben alapított nagyenyedi és ménesi vincellér iskolákban is.)

Az 1870-es évek elején tapasztalható gazdasági átalakulás keretében nem csupán a szőlőművelés és borkezelés korszerűsítése került előtérbe, hanem a bővebb és zamatosabb termést hozó csemegefajták iránt is megnőtt a kereslet. Mivel a hazai szőlővessző-kereskedők a gyorsan növekvő igények kiszolgálására nem voltak felkészülve, ezért a termelők megrendeléseikkel a francia, olasz és osztrák, sőt egyes esetekben amerikai telepeket keresték meg.

A magyar birtokosok az új ültetvényeikhez főleg a Dél-Ausztriában fekvő klosterneuburgi szőlészeti és borászati szakiskola szaporító telepéről vásároltak

¹ *Mattekovits Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor Budapest, 1897. I. 328.

vesszőket, ahol a Nyugat-Európában közkedvelt fajták szinte teljes választékát megtalálták. (A szőlőalanyok iránti kereslet mértékére utal, hogy – a fajtaváltáson kívül – 1872 és 1882 között a magyarországi szőlőterület 357 745 hektárról 366 813-ra növekedett, tehát több mint 9000 hektárnyi új ültetvény telepítésére került sor.²) A külföldi fajták iránti keresletre még az sem hatott mérséklően, hogy 1872-ben már riasztó hírek érkeztek a francia szőlőskertekben egyre nagyobb pusztítást végző, addig ismeretlen rovar kártételeiről.

A 19. század közepén az európai országok termelői – az ilyen irányú magyar törekvéseket pár évtizeddel megelőzve – egyre nagyobb gondot fordítottak arra, hogy területeiket minél kedvezőbb tulajdonságokkal rendelkező szőlőfajtákkal telepítsék be. Különösen a nagy hagyományokkal rendelkező francia borvidékeken jött ez korán divatba, ahol az új ültetvények, sok esetben mint szaporító telepek, rövid idő alatt a bel- és külföldi megrendelőket egyaránt kiváló alanyokkal látták el. Ezt a folyamatot erősítette az a remény, hogy a korábban ismeretlen fajták a hagyományosan termesztett szőlőkkel ellentétben a nagy károkat okozó lisztharmattal szemben védettséget élveznek. Sokan idegenkedtek az 1850-es években elterjedő kénporos védekezési eljárástól, és a gombabetegség leküzdésére az Amerikából származó szőlőket kívánták felhasználni. Reményeik megvalósulásában bízva nem sejtették, hogy a tengerentúlról hozott vesszőkön olyan, eddig ismeretlen rovar petéit hurcolják be ültetvényeikbe, amelyek az őshonos szőlőtőkék gyökerein megtelepedve, soraikban pár év alatt végzetes pusztítást végeznek. Ezeknek a rovaroknak a kártételeire 1862-ben figyeltek fel, amikor délfraanciaországi kertekben különböző nagyságú foltookban – pár évig tartó sorvadás után – a szőlő teljesen kipusztult. Ez a jelenség 1867-ben már olyan nagy területeket érintett, hogy kivizsgálására a szakminisztérium felügyeletével egy vegyes bizottságot hoztak létre. Miközben ez a testület a baj okát eredmény nélkül kutatta, addig egy montpellier-i tanár elkészítette az élőködő rovar tani leírását, és felfedezettjét *Phylloxera vestatrix* néven ismertette.

A filoxéra elleni védekezés megkezdését hátráltatta, hogy a fenti bizottság 1869-ben kiadott nyilatkozata szerint a kártevő csak a legyengült tőkékkel képes elpusztítani, és a megfelelően gondozott ültetvényeket érintetlenül hagyja. E szakvélemény alapján a francia kormány a szőlők megmentése érdekében folytatott küzdelmet – közel egy évtizeden át – a termelők egyéni problémájaként kezelte, ezért az egész ország területére érvényes és központilag irányított védekezés megszervezésére nem került sor. Ebben az időszakban az állam csupán pályázatok kifrásával ösztönözte a szakembereket arra, hogy a kártevő rovar tani tulajdonságait megfigyeljék, továbbá – teljesen eredménytelenül – olyan vegyszer előállítását szorgalmazta, amely a szőlőtöke megóvása mellett alkalmas a kórokozó elpusztítására. Amikor 1875-ben a francia kormány végre komolyan vette a filoxéra elleni védekezést, és a szőlészeti termékek forgalmát korlátozó intézkedések meghozatalára szánta el ma-

² Lacka Sándorné: A szőlészeti statisztika forrásai a 18. és 19. században. Történeti Statisztikai Tanulmányok V. 1984.

gát, addigra a kórokozó túljutott a határokon, és alig egy évtized alatt a kontinens szinte minden jelentősebb borvidékén megjelent.³

A francia szőlőskertek pusztulásáról érkező hírek hatására a filoxéra megjelenésének veszélyére a magyar Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium először 1872. ápr. 6-án megjelent körrendeletében hívta fel a gazdasági egyesületek figyelmét. A minisztérium vezetői a kártevő rovartani ismertetése után arra kérték a termelőket, hogy az élősködő felfedezéséről és előfordulási helyéről öket késedelem nélkül értesítsék.⁴

A fenti, tájékoztató jellegű körrendeletet rövidesen, április 20-án, újabb követte, amelyet a minisztériumban már a fertőzés behurcolásának megakadályozása érdekében készítettek el. Ebben a leiratban a francia mellett az olasz szőlőveszszők behozatalának veszélyére is figyelmeztettek, egyben közölték: a miniszter megtette az első lépéseket annak érdekében, hogy a „kellő tilalmi szabályok mielőbb alkalmazást nyerjenek”.⁵

Az április 30-án megjelent rendeletben beígért tilalmat a magyar miniszter csak az osztrák társmisztériummal egyetértésben kívánta elrendelni, mivel abban bízott, hogy a filoxéra terjedése az Osztrák–Magyar Monarchia határainál megállítható. Az 1872 nyarán elkezdődő tárgyalások a következő év augusztusáig elhúzódtak, mert az államigazgatás képviselőivel ellentétben egyik ország szőlészei sem akarták, hogy szigorú intézkedésekkel az új ültetvényekhez szükséges szőlőveszszők behozatalát megakadályozzák. Így a kompromisszumos megegyezést tükröző magyar miniszteri rendelet csak 1873. aug. 21-én látott napvilágot, amelyben a gyökeres szőlőveszszők importját megtiltották ugyan, de a sima (gyökér nélküli) venyigék külföldről történő beszerzését továbbra is engedélyezték.⁶

A tiltó intézkedések meghozatala körüli vita arra utal, hogy sem az osztrák, sem a magyar termelők nem értékelték reálisan a filoxéra terjedésével járó veszély nagyságát. A Földművelés-, Ipar, és Kereskedelemügyi Minisztérium vezetőinek előrelátását dicséri, hogy a birtokosok akaratával szemben a védekezés érdekében már 1873-ban intézkedtek. Azt, hogy a magyar szakminisztérium munkatársai elég közelinek tartották a filoxéra megjelenésének időpontját, bizonyítja, hogy az 1873. szept. 22-én kelt körrendeletükben a beteg szőlők vizsgálatára alkalmas személyt is kijelölték. A gyanús tőkék ellenőrzését dr. Jurányi Lajos, a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem nyugalmazott növénytan tanára, az Egyetemi Növénykert igazgatója végezte.

³ Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Földművelés-, Ipar-, és Kereskedelemügyi Minisztérium Általános iratok (továbbiakban: K 168) –1880–5–39 Emich Gusztáv jelentése a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium (továbbiakban: FIK) részére a filoxéra ügyben szerzett külföldi tapasztalatairól. Budapest, 1880. okt. 25.

⁴ OL K 168–1882–5–44348 Jelentés a phylloxera ügyben 1872. évtől 1880. év végéig a FIK által tett intézkedésekről. Budapest, 1881., 3749/72. sz. FIK körrendelet valamennyi gazdasági egyesületnek. Budapest, 1872. ápr. 6.

⁵ Uo. 5015/72. sz. FIK körrendelet az összes gazdasági és borászati együlethez. Budapest, 1872. ápr. 30.

⁶ Uo. 42417/73. sz. FIK körrendelet valamennyi pénzügyi igazgatóságnak és vámhivatalnak. Budapest, 1873. aug. 21. (A lakosság részére hasonló szövegű rendeletet 1873. szept. 22-én adtak ki: 14180/73. sz. FIK körrendeletet.)

A gyökeres szőlővesszők forgalmának korlátozásáról megjelent rendelet előkészítői 1873-ban nem sejtették, hogy a Monarchia területének védelmére hozott intézkedésükkel alaposan elkéstek, mivel a Dél-Ausztriában fekvő klosterneuburgi szőlészeti és borászati szakiskola telepén 1872-ben felfedezett filoxéra jelenlétét az intézet tanárai titokban tartották. Tették ezt azért, mert abban reménykedtek, hogy az amerikai venyigéken behurcolt kártevő elpusztítására alkalmas módszert rövid idő alatt megtalálják. A dr. Leonard Roessler vezetésével folytatott kutatások nem hozták meg a várt eredményt, sőt a fertőzés továbbterjedt, és amikor 1874-ben a környék szőlői is pusztulni kezdtek, a bajt tovább palástolni nem lehetett.

A klosterneuburgi kerteket ellepő filoxera híre nagy riadalmat keltett Magyarországon, mivel az itt lévő szaporító telepről nagyon sok magyar birtokos vásárolt. A rovar várható terjedésének feltérképezése céljából a földművelésügyi miniszter elrendelte azoknak a termelőknek az összeírását, akik 1869 és 1874 között a klosterneuburgi intézettől gyökeres vagy sima szőlővesszőket szereztek be. A szakiskola üzleti könyvei alapján elkészített, több száz nevet tartalmazó jegyzéket 1875 tavaszán megküldték a törvényhatóságoknak, a gazdasági egyesületeknek, valamint a sajtó útján felszólított birtokosokat külön is értesítették, hogy a gyanúsnak nyilvánított szőlőkből szaporító anyagot senkinek se adjanak.⁷

A minisztérium szakembereinek figyelme nem csupán az Ausztriából várható fertőzés veszélyére terjedt ki, hanem a francia és olasz kertekből származó szőlővesszők nyilvántartásba vételét is fontosnak tartották. Ezért az 1874. nov. 2-án megjelent körrendeletben minden termelőt köteleztek arra, hogy „mindazon szőlőket, hol az utóbbi években importált szőlővessző ültetve lett, a törvényhatóságnak jelentsék be, és úgy saját, mint mások szőlőjét is figyelemmel kísérvén ott, ahol a szőlő-betegségnek legkisebb nyoma mutatkozik, azonnal lépést tegyenek, hogy a kérdéses szőlő beteg tőkét megfelelő vizsgálat alá vétessenek”.⁸

A közvetlen veszélyt jelentő ausztriai filoxéra megjelenése nemcsak a szőlészeket érte váratlanul, hanem a természettudományban jártas tudósaink sem rendelkeztek a védekezés előkészítéséhez szükséges rovarani ismeretekkel. Ezért 1874 nyarán a földművelésügyi miniszter a beteg tőkék vizsgálatával a Magyaróvári Gazdasági Akadémia oktatóit bízta meg, és egyben elrendelte, hogy az élőködők, illetve azok kártételeinek tanulmányozására az intézet szaktanárai Klosterneuburgba utazzanak. A tanulmányútról hazatérő magyar szakemberek csak a rovar okozta pusztításról számolhattak be, mert a hatékony védekezés eszközeit a vendéglátók sem találták meg. A két évig tartó kísérletezés eredménytelenségére utal, hogy az osztrák földművelésügyi miniszter 1874. szept. 25-én elrendelte a fertőzött szőlőtelep teljes kiirtását, mivel a kártevő elpusztítására előnyösebb megoldást nem talált.⁹

Az ausztriai szőlők fertőzöttsége egyben azt is tudatosította, hogy az a védekezési forma, amellyel a Monarchia határainál remélték a filoxéra terjedését meg-

⁷ Uo. 22333/75. sz. FIK körrendelet valamennyi törvényhatóságnak. Budapest, 1875.

⁸ Uo. 18331/74. sz. FIK körrendelet valamennyi törvényhatósághoz és gazdasági egyesülethez. Budapest, 1874. nov. 2.

⁹ Uo. 17472/74. sz. FIK körrendelet valamennyi törvényhatósághoz és gazdasági együlethez. Budapest, 1874. okt. 8.

állítani, érvényét veszítette. Magyarország számára – mivel területén 1874-ben kórokozót nem találtak – a terület védelme a betegség behurcolása ellen még nyújthatott némi reményt. Ezt a lehetőséget kívánta a magyar földművelésügyi miniszter kihasználni az 1874. dec. 15-én kiadott rendeletével, amelyben a gyökeres és sima szőlővesszők behozatalának tilalmát a külföldi államok mellett Ausztriára is kiterjesztette. A tilalom megszegőt a szállítmány elkobzásával és 50–100 forintig terjedő bírság kiszabásával sújtották.¹⁰

A klosterneuburgi üzleti könyvekben szereplő magyar vásárlók névsorának nyilvánosságra hozatala után egyre több gazdasági egyesület és termelő kérte, hogy a minisztérium által megbízott szakemberek ültetvényeiket vizsgálják át. A beteg tőkék ellenőrzése során, 1875 szeptemberében jutott el Deininger Imre tanár Pancsovára, ahol rövid idő alatt megállapította, hogy a város határában, közel 70 holdnyi területen a szőlők filoxérával fertőztek. A kártevő magyarországi jelenlétének felfedezését 1875. szept. végén jelentették be, és a fertőzés megszüntetése érdekében hozandó intézkedések megbeszélésére a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium október másodikára szakértői tanácskozást hívott össze.¹¹

A dél-magyarországi fertőzött szőlők irtásának tapasztalatai

Az 1875. okt. 2-ára, a pancsovai filoxéravész tárgyában összehívott tanácskozáson a Magyaróvári Gazdasági Akadémia és a vincellérképezdék tanárai, valamint a Bel- és Igazságügyi Minisztérium, továbbá a témáért felelős szakminisztérium képviselői vettek részt. A meghívottak az osztrák filoxéra törvény és a Német Borászati Egylet (Deuschere Weinbau-Verein) javaslatában foglalt óvórendszabályok ismertetése mellett érdemben csak a külföldi tapasztalatok alapján tervezett irtások jogi következményeivel foglalkoztak, mivel a kártevő pontos rovartani leírásának hiányában a szakmai kérdések terén csupán feltevésekre hagyatkozhattak. Erre példa több küldött véleménye, amely szerint a filoxéra az őszibarack levelét károsító kukacra hasonlít, ezért nikotin méreggel ez a kártevő is elpusztítható.

A tanácskozás egyetlen eredményeként az 1875. okt. 5-én megjelent minisztériumi körrendeletet említhetjük. Eme utasítás értelmében a Pancsova város határában fekvő szőlőket zár alá helyezték és elrendelték: addig is, amíg a mentesítést elkezdik, nehogy a baj országos csapássá váljék, „a szőlőtőkéknek semminemű része, sem sima, sem gyökeres vessző, sem szőlőgyümölcs, és szőlőlevélbe csomagolt tárgyak a város határát el ne hagyják”.¹² (A Pancsova környéki szőlőknek zár alá helyezéséről a fenti rendelettel egyidőben az összes törvényhatóságokat értesítették, és a közlekedési vállalatoknak megtiltották, hogy a fertőzött területről szőlészeti terméket elszállítsanak.)¹³

¹⁰ Uo. 22119/74. sz. FIK körrendelet az összes törvényhatóságoknak. Budapest, 1874. dec. 15.

¹¹ Uo. A Pancsován felmerült phylloxeravész tárgyában 1875. okt. 2-án kezdődőleg tartott ülés jegyzőkönyve.

¹² Uo. 23264/75. sz. FIK körrendelet Pancsova város közönségéhez. Budapest, 1875. okt. 5.

¹³ Uo. A Phylloxera-enquête bizottságnak 1875. okt. 11-én a köztelken tartott második ülésének jegyzőkönyve.

A fenti ülésen jelenlévő szakemberek megbeszéléseiket 1875. okt. 11-én folytatták. A minisztérium képviselője által megfogalmazott kérdések megvitatása után az alábbi határozatok születtek:

1. A kormánynak jogában áll a közjó érdekében szükségesnek mutakozó irtást adminisztratív úton, a külön törvény meghozatala előtt is elrendelni.
2. Az esetleges irtásokat állami felügyelet mellett végezzék el.
3. Az irtás elrendelése után a munkát akadályozó birtokosok ellen karhatalom is igénybe vehető.
4. Az érintett termelők kártalanításának anyagi fedezetét az ország összes szőlőterületére kivetett pótdóból kell fedezni.
5. A birtokosok kártalanítása során a szőlők értéke mellett azt is figyelembe veszik, hogy a kárvallott milyen mértékben járult hozzá a filoxéra terjedéséhez.
6. Az irtáskor követendő eljárások rögzítésére csak a franciaországi tapasztalatok részletes tanulmányozása után kerülhet sor.
7. A szőlőterület folyamatos ellenőrzése mellett a fertőzött területek haladéktalan zár alá helyezése is kötelező.
8. A kártevő terjedésének megakadályozása érdekében – az osztrák gyakorlatot figyelembe véve – a minisztérium készítse el a filoxéravész elleni intézkedéseket rögzítő törvénytervezetét.

A nagyon lényeges határozatok ellenére megállapíthatjuk, hogy szakembereink megbeszéléseit főleg a hazai tapasztalatok hiányából fakadó bizonytalanságok jellemezték. A filoxéra terjedésének veszélye gyors cselekvésre sarkallt, ezért egyetlen megoldásként a külföldi védekezés eredményeinek megismerése és lehetőség szerinti felhasználása kínálkozott. Az európai természettudósok filoxéráról alkotott véleményének megvitatására az 1876. febr. 1-én összeülő harmadik szakértekezleten került sor.¹⁴

A francia tájékoztatóból kiderült, hogy a legtöbb kárt szenvedett ország szőlészei, az irtás mellőzésével, a filoxérával lepett ültetvények megtartásának elvét vallják, és az élősködő elpusztítására a fertőzött kertek vízzel történő elárasztását javasolják. A francia kormány egyelőre nem vállalta magára a védekezés irányítását, és az eddigi tevékenysége csak a rovar ellen alkalmazható vegyszer felfedezésének szorgalmazására, a felvilágosító munkát végző megyei és kerületi bizottságok szervezésére, valamint a szénkéneg beszerzésének megkönnyítésére szorítkozott. Az irtást ellenző francia véleményt támasztotta alá az a hír is, amely szerint a svájci Pregny közelében kipusztított és szénkéneggel kezelt szőlőskert talajában már a következő évben filoxérát találtak.

Az osztrák kormány Vili Hamm tanárnak a filoxérával foglalkozó tanulmányát küldte meg, de ebben szőlészeink az irtás módszerére vonatkozó útmutatást nem találtak. Ennél lényegesen több információt tartalmazott az a jelentés, amelyet két német szakember a Klosterneuburgban és Pregnyben végrehajtott irtásokról a berlini

¹⁴ Uo. A Phylloxera-enquête bizottságnak 1876. febr. 1-én a köztelken tartott harmadik ülésének jegyzőkönyve.

kormány részére készített. Tanulmányútjuk tapasztalatai alapján a filoxérának tőkével együtt történő kipusztítását csak abban az esetben javasolták, ha a fertőzés még csak kis területen jelentkezett.

A napirendre tűzött külföldi vélemények értelmezése többféle következtetés levonására adott lehetőséget. A beteg szőlők kivágásának ellenzői azzal érveltek, hogy eme eljárás alkalmazása sem Franciaországban, sem Ausztriában nem járt sikerrel, mert a tőkék mélyre nyúló gyökereit teljesen kiszedni nem lehet, így a földben maradt részek ismét kisarjadnak, és táplálékot nyújtanak a kártevőnek. A filoxéra egyetlen ellenszeréül a talaj bőséges trágyázását és tápsózását, valamint a szőlő szakszerű kezelését ajánlották.

Az ellentábor ezzel szemben a Bonn melletti kis területen gondosan elvégzett irtásra hivatkozott, ahol eme módszerrel a kártevőt teljesen kipusztították. A franciaországi kísérletek kudarcát abban látták, hogy nagy területen és nem megfelelő gondossággal végezték el ezt a munkát. Mivel Magyarországon a viszonylag nem nagy kiterjedésű fertőzésnek gyorsan a nyomára jutottak, ezért a vész felszámolásában még sokan bíztak.

A fenti vita lezárását végül is egy biológiai felfedezés ismertetése segítette elő. Az 1876. febr. 18-án megtartott ankét résztvevőinek többsége itt értesült arról, hogy a filoxéra nem csupán – mint eddig hitték – a talajban képes előrehaladni évente 10–15 métert, hanem szárnyas formában is létezik. A rovar repülő egyedei nagy távolságokra eljutva petéiket a szőlő föld feletti részeire rakják, és az itt kikelő utódok másznak le a tőke gyökérzetére. A Pancsován megtalált kártevő gyors terjedésétől félt szakembereket ez a hír döntésre sarkallta. Mivel a rovar elpusztítására az irtásnál hatékonyabb eljárást senki sem ismert, ezért a kivárással épülő elméletek képviselői vereséget szenvedtek, és a fertőzött szőlők megsemmisítésére többségi határozat született.¹⁵

Az értekezletek állásfoglalása alapján a pancsovai kertekben található filoxéra kiirtásának részletes tervét egy szűkebb szakbizottság készíti el. A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium felkérésére eme testület tagjai lettek: dr. Entz Ferenc, dr. Horváth Géza és dr. Margó Tivadar egyetemi tanárok, valamint Ausztriából a klosterneuburgi szakiskola igazatója. A javaslatuk alapján (melyben a tőkék kiszedése és elégetése, továbbá a talaj szénkénnel történő fertőtlenítése mellett foglaltak állást) készült el 1876 tavaszán az a törvényjavaslat, amely a Magyarországon található fertőzés felszámolását tűzte ki célul. A magyar országgyűlés által elfogadott és Ferenc József uralkodó által 1876. jún. 13-én szentesített törvényjavaslat mint az 1876. évi XXIX. tc. vált ismertté.¹⁶

A „Phylloxera rovar terjedésének megállításáról” szóló fenti törvény a Pancsova környéki fertőzött tőkék gyökereinek kiirtását írta elő. Az érintett termelők kárpótlásként az államtól azt a pénzüsszeget kapták meg, amely a parlaggá vált föld és a korábbi ültetvény értékkülönbözötét képezte. A mentesített terület továbbra is a tulajdonos birtokában maradt, azzal a megszorítással, hogy nyolc évig szőlőtele-

¹⁵ Uo. A Phylloxera-enquête bizottságának 1876. febr. 18-án a köztelken tartott negyedik ülésének jegyzőkönyve.

¹⁶ Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1876.

pírtésre nem használhatja fel. A munka költségeinek fedezésére és a kártalanítási összeg kifizetésére az állam 80 000 forint póthitelt utalt át a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium részére. A fertőzött szőlők irtását 1876. aug. 17-én kezdték el Grubiczy Gyula miniszteri biztos irányításával, és a munkát a őszi fagyok beálltáig folytatták.

A munkák megkezdése után rövidesen kiderült, hogy a terület mentesítésére szánt 80 000 forint a kitűzött cél megvalósítására nem lesz elegendő. Pénzhiány lépett fel egyrészt azért, mert az 1876 őszi vizsgálat szerint – a filoxéra gyors terjedése folytán – a fertőzött góccok már közel kétszer akkora területet hálóztak be, mint ahogy azt egy évvel korábban megállapították, másrészt a birtokosok kártalanítására kifizetett pénzmennyiség is meghaladta a tervezett összeget.

A megnövekedett költségeket látva a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter már az 1876. okt. 29-én összeülő minisztertanácson felhatalmazást kért arra, hogy a filoxéra terjedésének megakadályozása érdekében az országgyűléstől további 80 000 forint póthitelt kérhessen.¹⁷ Az engedély elnyerése után a miniszter utasította Kenessey Kálmán osztálytanácsost, hogy a pancsovai szőlők mentesítésének további költségeiről tervezetet készítsen.

A Kenessey Kálmán vezetésével 1876. dec. 14-én összeülő szakértekezlet tagjai 9 szavazattal kettő ellenében, az irtásra fordítandó póthitel megkérését helyesnek tartották.¹⁸ Azzal azonban mindenki egyetértett, hogy ez a védekezési mód messze elmarad az ideálistól, mert a magas költségek mellett csak minimális reményt nyújt a vész leküzdésére. A munka folytatása mellett lényegében azért döntöttek, mert a rovar terjedésének fékezésére jobb megoldást nem ismertek. (Ezzel egyidőben döntés született arról is, hogy a kártevővel kapcsolatos szakvélemények gyorsabb meghozatala érdekében egy Állandó Phylloxera Bizottságot hozzanak létre, továbbá kérték, hogy a vízzel történő elárasztásos védekezési mód kipróbálásához szükséges mérnöki tervek a minisztériumban készítsék el.) A kiadások nagysága miatt aggodalmaskodók véleményét pedig azzal utasították vissza, hogy a kincstár méltán áldozhat ennyit a hazai szőlőkultúra védelmére, mivel az érintett területek évi 7 millió forintnyi adójából erre bőven futja. A fenti véleményt a miniszter 1877. márc. 2-án terjesztette a képviselőház állandó Pénzügyi Bizottsága elé, melynek tagjai nem bizonyultak olyan bőkezűnek, mint ahogy azt a határozatot hozók remélték. Sőt a javaslatot nem tartották kellően megalapozottnak, ezért döntésükhöz további szakértők meghallgatását rendelték el.

A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek a filoxéra elleni intézkedéseknél felhasználható póthitelre vonatkozó kérelmét a Pénzügyi Bizottság Tisza Kálmán miniszterelnök vezetésével 1877. márc. 15-én tárgyalta.¹⁹ A parla-

¹⁷ OL Miniszterelnökségi Levéltár (továbbiakban: K 27) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1876. okt. 29/6.

¹⁸ OL K 168–5–44348 Jelentés a phylloxera ügyben 1872. évtől 1880. év végéig a FIK által tett intézkedésekről. Budapest, 1881. A Pancsován fellépett phylloxera irtás tárgyában 1876. dec. 14-én tartott enquete bizottsági értekezlet jegyzőkönyve

¹⁹ Uo. A képviselőház állandó Pénzügyi Bizottságának 1877. márc. 15-én tartott 29-ik ülésének jegyzőkönyve.

menti bizottság tagjain kívül a tanácskozáásra meghívót kaptak a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium ez ügyben illetékes munkatársai és szaktanácsadói, valamint a szőlészettel is foglalkozó négy országgyűlési képviselő, továbbá az érintett pancsovai birtokosok küldöttei. A minisztérium képviselői javaslatuk indoklásában leszögezték: a foltokban történő irtás nem hozza meg a várt eredményt – ezt a Rajna menti Anna-Bergen és a Klosterneuburgban végzett ilyen jellegű kísérletek már igazolták –, ezért a teljes fertőzött terület kiirtásához kell a pénzügyi fedezetet megteremteni. A további 80 000 forintot abban a tudatban kérték, hogy a vész megszüntetését még így sem garantálhatják, mert a tőkék mélyre nyúló gyökérzete miatt azok és a rajtuk megtelepedett élősködők eltávolítását mezei körülmények között tökéletesen végrehajtani képtelenség. Ennek ellenére a megkezdett munka folytatását szorgalmazták, mert a Pancsova város környékén elterülő, mintegy 2000 holdnyi szőlőkultúra megmentésére más, több sikerrel biztató védekezési módot nem ismertek.

A pancsovai szőlősgazdák küldötteit ez az okfejtés nem elégítette ki, ezért arra kérték a Pénzügyi Bizottságot, hogy a póthitel megtagadásával akadályozza meg ültetvényeik kiirtását. Kérelmüket azért terjesztették elő, mert már látták, hogy a beteg szőlők, ha nem is annyit, mint régen, de azért teremnek, és egy-egy tőke kiszáradása miatt az egészet kipusztítani nem akarták. Úgy vélték: ha a környéken félnek a rovar terjedésétől, akkor tartsák fenn a szigorú zárlatot, de a vész elhárítását tekintsék a gazdák gondjának, és újabb határozatokat ebben az ügyben ne hozzanak. Olyan híresztelésekről is beszámoltak, hogy a filoxéra már két emberöltővel ezelőtt megjelent ezen a tájon, de pusztításait más kórokozónak tulajdonították. Arra számítottak: ha békén hagyják, a szőlő ezt a betegséget éppen úgy legyőzi, mint az elmúlt évszázadokban annyi mást.

A Pénzügyi Bizottság tagjai körében a termelők találgatásánál sokkal nagyobb súllyal estek latba azok a hibák, amelyeket az irtást végzők elkövettek. A mentesítési munkák előírásainak pontos betartása körüli problémák akkor kezdődtek, amikor a miniszteri biztos visszatért a fővárosba, és az irtást végző napszámosok ellenőrzése elmaradt. Ennek következtében a mélyen lévő gyökerek kiszédésére, a talaj szénkénnel történő gondos fertőtlenítésére nem került sor, így a földben hagyott kórokozó tovább terjedhetett. Mindezekhez járult még, hogy a kiásott tőkéket a munkások nem helyben égették el, hanem kocsikon hazaszállították téli tüzelőnek, és így a rovar az egész környéken széthurcolták. Lényegében azok a gondatlanságok ismétlődtek meg, amelyek a klosterneuburgi irtást is eredménytelenné tették.

A mentesítés során elkövetett hibákon kívül a munka eredményes befejezésének reményét tovább csökkentette, hogy – mint erre Herman Ottó rámutatott – az irtás szakmai előkészítésére sem fordítottak kellő gondot. Neves tudósunk hiányolta, hogy a fertőzött szőlőkben nem végeztek előzetes megfigyeléseket, pedig a filoxéra élettani tulajdonságai – a sajátos éghajlati viszonyok következtében – országonként lényeges eltérést mutattak. Amíg Dél-Franciaországban évente nyolc nemzedékük repült szerteszéjjel, addig Genf táján csak öt, Németország egyes részein pedig olyan lassan fejlődött, hogy alig terjedt. A Pancsova környéki szőlőkből hasonló adatok nem álltak a szakemberek rendelkezésére. Ezért Herman Ottó egy helyszínen tartózkodó, folyamatos rovarügyi megfigyeléseket végző szakember kinevezé-

sét javasolta, aki a hazánkban meghonosodó kártevő tulajdonságairól gyűjtene értékes információkat.

A vita során egyre erősebbé vált az a csoport, amelynek tagjai az irtás egész módszerét rossznak tartották. Azzal érveltek, hogy a francia M. Jules Lichtenstein, valamint a svájci Karl Vogt is hiába végeztek hasonló mentesítési munkákat Lunel, illetve Genf környékén, eredményt nem értek el. Ezért a szőlők megtartása mellett szálltak síkra, amelyeket a talaj trágyázásával és tápsózásával kívántak megmenteni. Az új védekezési formák keresésére hívta fel a figyelmet Herman Ottó, aki M. Jules Lichtensteintől levélben kapott tájékoztatás alapján arról számolt be, hogy a Colmarban tartott Nemzetközi Borászati Kongresszuson már ismertettek olyan szőlőfajtákat, amelyek a filoxérával szemben ellenállóak.²⁰

A megbeszélés során elhangzott hozzászólások arról győzték meg a Pénzügyi Bizottság tagjait, hogy a mentesítési munka hatékonysága nem áll arányban a költségekkel, ezért a 80 000 forint póthitel megadására vonatkozó előterjesztést nem támogatták. A testület határozatát az országgyűlési képviselők 1877. ápr. 23-án tárgyalták, és a fenti véleményt megalapozottnak találták, ezért a Pancsova környékére vonatkozó zárlat elrendelésének ígérete mellett a póthitelről benyújtott törvényjavaslatot elutasították. (Az irtás külföldi megítélésére jellemző, hogy 1877-ben már csak Németországban folytatták ezzel a módszerrel a fertőzött területek felszámolását, itt is csak azért, mert a szőlőtermelők 1876-ban – Kreuznachban – megtartott kongresszusán erre többségi határozat született.)

Az országgyűlési képviselők határozatával a filoxéra elleni küzdelem zsákutcába jutott, mert a kormány csak a mezei örök által ellenőrzött zárlat fenntartását biztosította. Ezek után a rovar gyors terjedésétől féltő szőlészeink csak abban reménykedhettek, hogy a Svájcba összehívott nemzetközi konferencia eredményeként rövid időn belül egy hatékonyabb védekezési időszak veszi kezdetét.

Nemzetközi megállapodás a kártevő elleni védekezés megszervezéséről

A környező országokban egyre nagyobb pusztítást végző filoxéra rövid idő alatt Svájcba is eljutott. A genfi kantonban megfigyelt rovar kártételeiről dr. Victor Fatio 1877 márciusában terjedelmes tanulmányban számolt be a kormánynak. A genfi tudós javaslata alapján a Svájci Szövetségi Tanács 1877 tavaszán emlékiratot juttatott el az európai bortermelő államok kormányaihoz, amelyben a filoxéra elleni intézkedések összehangolására nemzetközi konferencia megtartását szorgalmazta, és egyben a tanácskozás házigazdájának szerepére is vállalkozott.

A filoxéra 1877-ig a legnagyobb károkat Franciaországban okozta, ahol az élszőldővel lepett szőlőterület kiterjedése már meghaladta a 650 000 hektárt. A károk nagyságát tekintve a franciák mögött a portugálok álltak mintegy 3000 hektárnyi fertőzött területtel, és őket követte Ausztria, Magyarország, Németország és Svájc, ahol a rovar kártételeit még csak foltokban fedezték fel.²¹

²⁰ Részletesebben: *Annalen der Oenologie*. 1. Heidelberg, 1877.

²¹ OL K 168–1881–5–21704 dr. Horváth Géza jelentése a fertőzésről az Országos Phylloxera Bizottság részére. Budapest, 1881. aug. 21.

A tanácskozáásra szóló meghívás elfogadását, illetve elutasítását elsősorban az befolyásolta, hogy a felkért ország vezetői mennyire tapasztalták közvetlen a filoxéra veszélyét. Ennek megfelelően tizenkét meghívott közül a betegségtől még teljesen mentes Görögország, Románia, Szerbia és Törökország a felkérést figyelmen kívül hagyta. Ezért az 1877. aug. 6-án, a svájci Lausanne-ban kezdődő konferencián csak Ausztria, Franciaország, Magyarország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország és a házigazda Svájc képviselői jelentek meg. A magyar kormány küldötteként a rovartanban járatos Emich Gusztáv és az Országos Gazdasági Egyesület által delegált Molnár István vincellér-képezdei igazgató érkezett Svájcba. Ezt megelőzően Emich Gusztáv még aug. 1-én Bécsbe utazott, hogy az Ausztriát képviselő Vili Hamm és Leonard Roessler küldöttekkel a Monarchia érdekeinek megfelelő közös álláspontot kialakítsák.²²

Az 1877. aug. 6–18-ig tartó konferencián – rovartani, jogi és szőlészeti témakörökben – 15 összevont és 12 szakbizottsági ülést tartottak.²³ A rovartani kérdésekkel foglalkozó testületbe azok tartoztak, akik a kártevő élettani tulajdonságairól szerzett ismereteiket kívánták megvitatni és munkájuk eredményét a védekezés szolgálatába állítani. A legnagyobb sikert ez a testület mondhatta magáénak, mivel minden fontosabb kérdésben közös nevezőre jutottak, így a filoxéra leglényegesebb biológiai tulajdonságainak feltérképezése befejeződött, és ezek az ismeretek az európai nemzetek közkincsévé váltak.

Lényegesen kevesebb eredményről számolhattak be egymásnak a gyakorló szőlészek, akik a hazájukban kipróbált védekezési módok tapasztalatait beszélték meg. Általánossá vált az a nézet, hogy a kártevőt még a fertőzött területek tőkeállományának teljes kiirtásával sem lehet elpusztítani, ezért az európai szőlőkultúrának hosszú távon együtt kell élnie ezzel a kórokozóval. Így csupán abban állapodtak meg, hogy a fertőzés terjedésének lassítására az alábbi védekezési módok alkalmazását javasolják:

- a) a kisebb foltokban jelentkező rovarnak szőlővel együtt történő elpusztítása;
- b) a megtámadott terület 5–6 héten át tartó víz alatt tartása;
- c) a tőke gyökérzetének homokkal történő borítása; valamint
- d) a filoxérának ellenálló amerikai szőlőfajták telepítése.

A harmadik, ún. jogi bizottságban azok tanácskoztak, akik a filoxéra terjedésének megakadályozására intézményes garanciákat sürgettek. Javasataikat az alábbi pontokban foglalták össze:

- a) A kormány kapjon a törvényhozástól felhatalmazást arra, hogy mentesítés céljából a kártevőktől lepett területen a birtokosok akaratától függetlenül, közigazgatási úton intézkedhessen.

²² OL K 168–1877–5–55–18671 Emich Gusztáv jelentése az 1877. aug. 6–18-ig a svájci Lausanne-ban a filoxéra ellen hozandó nemzetközi intézkedések tárgyában tartott konferenciáról. Budapest, 1877. szept. 12.

²³ Uo. OL K 168–1877–5–55 A svájci kongresszus anyaga dr. Victor Fatio előterjesztése.

- b) A szőlőterületek állandó, intézményes úton (bizottságok, felügyelők kinevezésével) történő folyamatos ellenőrzése, a fertőzött területek pontos feltérképezése.
- c) A szőlészeti termékek belföldi, valamint nemzetközi forgalmának szabályozása, a csomagolási mód meghatározása.
- d) A szőlészeti termékek forgalmazásának ellenőrzésére vámhivatalok kijelölése, valamint
- e) az együttműködés érdekében a nemzetközi kapcsolatrendszer fenntartására alkalmas formák megkeresése.²⁴

A fenti határozat elfogadása után még megvitatásra várt: szükség van-e a nemzetek hasonló intézményei felett álló ún. Nemzetközi Állandó Phylloxera Bizottság létrehozására, amely egy meghatározott székhelyen a tagállamok munkájának összehangolásával és ellenőrzésével foglalkozna. Mivel a küldöttek többsége attól tartott, hogy a kormányaik ezt hatáskörük csorbításának tartanák, és az egész határozat kedvezőtlen fogadtatását vonná maga után, a javaslatot elvetették, és a védekezés megszervezését az érdekelt országok belügyének tekintették.

A konferencia határozatai így is megfelelő alapot nyújtottak ahhoz, hogy a filoxéra elleni küzdelem összehangolására nemzetközi megállapodás szülessen, de erre mégsem kerülhetett sor, mert egy esetleges szerződés aláírásához csak a magyar, osztrák, spanyol és svájci küldöttek kaptak kormányaiktól előzetes felhatalmazást. Ennek ellenére a közös álláspont megszövegezése jelentős sikerként könyvelhető el, mert az itt megfogalmazott alapelvek hosszú időre kijelölték a védekezés és együttműködés főbb irányait.

A kórokozó elleni védekezés sikeres megszervezése érdekében sürgőssé vált, hogy a lausanne-i határozatokban rögzített rendszabályok minél gyorsabban megvalósuljanak. Ezért a svájci kormány még az 1877. év végén szétküldte meghívóit annak érdekében, hogy a következő évben az egyezményt megköthessék.²⁵

Az 1878. szept. 9-én Bernben összeülő konferencia résztvevői (az egyes kormányokat a svájci követségeik képviselték) célul tűzték ki, hogy a különböző érdekek és nézetek egyeztetése után a filoxéra terjedésének megakadályozására minden állam azonos elvekre épülő törvényt alkosson. Tárgyalási alapul a lausanne-i konferencia által hozott határozatra épülő és a svájci kormány által szerkesztett tervezet szolgált. A fertőzés további széthurcolásától féltő vendéglátók nagyon szigorú rendszabályokat alkottak, amelyek elsősorban Franciaország külkereskedelmi érdekeit sértették. Válaszul a francia küldöttek ellenjavaslatot nyújtottak be azzal a megjegyzéssel, hogy az eredeti tervezet elfogadása esetén az egyezmény létrehozásában nem vesznek részt. (A franciák elsősorban a kertészeti termékek ellenőrzés alá vonása ellen tiltakoztak.) A nézetek egyeztetése során a tárgyalók két pártra szakadtak. A svájci tervezethez az olaszok, portugálok és spanyolok ragaszkodtak, a francia elgondolást pedig a németek, magyarok, valamint az osztrákok támogatták. A vita kimenetelét végül az döntötte el, hogy a megbeszélések sikerét féltő házigazdák is az ellenjavaslathoz pártoltak. Az ellentétek így elcsitultak, és 1878. szept.

²⁴ Uo.

²⁵ OL K 168-1879-5-725-30106 Aktajegyzet 1879.

17-én a filoxéra elleni rendszabályokról szóló nemzetközi egyezményt a diplomaták megkötötték.²⁶

A berni tanácskozáson vállalt kötelezettségek megvalósítására az egyezmény képviselőházi jóváhagyása nélkül nem kerülhetett sor. Ezért a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumra várt a feladat, hogy e tárgyban a törvényjavaslatát elkészítse. A javaslat kidolgozása olyan lassan haladt, hogy befejezésére csak 1879 novemberében került sor. Ezért – időnyerés céljából – a képviselőház a nemzetközi egyezményt és az abból fakadó kötelezettségek végrehajtási utasítását egy javaslat keretében foglalva tárgyalta.²⁷ Így az egyezmény becikkelyezését tartalmazó, és az ebből következő intézkedésekről szóló 1880. évi I. és II. törvénycikket ugyanazon a napon, február 3-án hirdették ki.

A „Phylloxera vestatrix rovar ellen követendő rendszabályok ügyében kötött egyezmény”-t, amely az 1880. évi magyar törvények között az első helyen szerepel, a lausanne-i konferencián résztvevő nyolc ország képviselői írták alá. A szerződő felek vállalták, hogy a betegség felismeréséhez szükséges vizsgálatokhoz, valamint a rovar irtása körüli teendők elvégzéséhez intézményes kereteket biztosítanak. A fertőzés széthurcolásának megakadályozása érdekében korlátozták azon növények nemzetközi forgalmát, amelyeken a filoxéra megtelepedhetett, illetve szállításukat szigorú állami ellenőrzés alá vonták. Végül kötelességüknek ismerték el, hogy minden olyan változásról, amely az elősködő elleni nemzetközi méretű védekezést befolyásolhatja, egymást tájékoztatják.²⁸

A fenti törvény elfogadásával egyidőben a magyar kormányra háruló feladatok részletes kidolgozására nem került sor. Ezért az 1880. évi II. tc. csak ideiglenes intézkedésekről szól, és az egyezményből származó kötelezettségek teljesítésére két éves türelmi időt biztosít. A kormány által hozandó rendeletek végrehajtási jogát a közigazgatási bizottságokra ruházta, amelyek az előírások megszegőit 100 forinttól 200 forintig terjedő pénzbüntetéssel sújthatták.²⁹ A minisztériumi ügyintézés lassúságából származó hátrányt részben ellensúlyozta, hogy a magyar szőlészek már a lausanne-i megbeszélés után hozzáláttak az ott javasolt védekezési módok megvalósításához.

A magyarországi filoxéravész terjedési útvonalának feltérképezése

A lausanne-i kongresszusról hazatérő magyar küldöttek jelentéseiket csak 1877. szept. 12-én nyújtották be a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez, mivel Vili Hamm betegsége miatt Svájcban maradt, így az osztrák szakminisztérium tájékoztatásának kötelezettsége is a Bécsen át utazó Emich Gusztávra hárult. A magyar minisztérium – a két szakember fenti időpontban leadott beszámolója alap-

²⁶ OL K 168–1882–5–44348 Jelentés a phylloxera-ügyben 1872. évtől 1880. év végéig a FIK által tett intézkedésekről. Budapest, 1881.

²⁷ OL K 168–1879–5–725–30106 dr. Kemény Gábor miniszter felterjesztése az uralkodó részére. Budapest, 1879. nov. 21.

²⁸ Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1880. I. tc.

²⁹ Uo. 1880. II. tc.

ján – 1877. okt. 27-én ún. Phylloxera értekezletet tartott, annak érdekében, hogy az összehívottak a nemzetközi konferencia ajánlásaira épülő feladatok körét meghatározzák.

A tanácskozás bevezetőjeként Emich Gusztáv ismertette a Svájcban szerzett tapasztalatait, továbbá beszámolt annak a száz példányban szétosztott francia nyelvű ismertető (Statistique viticole; viticulture de la Hongrie) kedvező fogadtatásáról, amelyet ő készített a pancsovai irtásokról és a filoxéra elleni harc magyarországi állapotáról. Előadása eredményeként a kongresszus határozatai – kormányzati szinten – széles körben ismertté váltak, hiszen ezen a megbeszélésen nem csupán a korábbi tanácsadókként szereplő szőlészek, természettudósok és szakminisztériumi alkalmazottak jelentek meg, hanem a hadügy kivételével az összes tárca elküldte képviselőit.

A tanácskozás eredményeként mindenki egyetértett abban, hogy a védekezés megszervezése során első lépésként a fertőzött területek felderítését és zár alá helyezését kell elvégezni. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter képviselője e munka gyors végrehajtása érdekében a kormány mellett szaktanácsadói jogkörrel működő ún. Országos Phylloxera Bizottság létrehozását, valamint egy Pancsován tevékenykedő megfigyelő állomás felállítását javasolta. Elgondolása szerint a bizottság elnöki tisztét ellátó miniszter maga köré gyűjti a társmisztériumok képviselőit, valamint a tudományos és gazdasági élet azon szakembereit, akiknek tudása a kártevő elleni intézkedések során hasznosítható. A borvidékek közvetlen felügyeletét az alispánok irányításával tevékenykedő Megyei Phylloxera Bizottságokra kívánta bízni, amelyekben a helyi közigazgatási szervek, valamint a termelők küldötteinek munkájára számított.³⁰

Javaslat született továbbá arra, hogy a filoxéra jelenlétének gyors felismerése érdekében a rovar biológiai tulajdonságait ismertető füzeteket nyomtassanak ki, amelyeket minden jelentősebb birtokosnak megküldenek. Megegyeztek abban is, hogy a fertőzött ültetvényeket területi zónákba sorolják, és a szőlészeti termékek szállítását csak ezeken kívül engedélyezik. (A forgalom szigorú korlátozására azért nem került sor, mert 1877-ben még csak egy helyen, Pancsova város határában találtak filoxérát.)

Azt, hogy a magyar Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium a lausanne-i határozatokat milyen komolyan vette, a fentiekén kívül abból is kitűnik, hogy a rovar tanulmányozására javasolt állandó megfigyelő állomás felállításáról még 1877 őszén gondoskodott. A minisztériumi utasítás értelmében dr. Annay József tanár Pancsovára utazott, és a tőkék vizsgálata révén a rovar terjedéséről információkat gyűjtött. Feladatai közé tartozott továbbá az élősködő biológiai tulajdonságainak tanulmányozása, valamint a zárlat szigorú betartásának ellenőrzése. (Sajnos, dr. Annay József terveit nem valósíthatta meg, mert megfelelő anyagi bázis és segítőtársak hiánya miatt, 1878 tavaszán munkája félbemaradt.³¹

³⁰ OL K 168–1882–5–44348 Jelentés a phylloxera-ügyben 1872. évtől 1880. év végéig a FIK által tett intézkedésekről. Budapest, 1881. Az 1877. okt. 27-én tartott phylloxera-értekezlet jegyzőkönyve.

³¹ OL K 168–1883–5–417–11599 dr. Horváth Géza: Jelentés az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás 1881. évi működéséről. Budapest, 1882.

Az 1878. év szőlőtermelőink körében viszonylag nyugodtan telt el. A filoxéra elleni védekezés módozatairól kialakult vita átmenetileg elcsendesedett. Ezt jelentősen elősegítette, hogy a pancsovai munkák miatt felkorbácsolt termelői kedélyek az irtás beszüntetésével megnyugodtak, és a szakmai figyelem a berni tanácskozás felé fordult. Ez a nyugalom azonban rövidéletűnek bizonyult, mert 1879 tavaszán a rovar külföldi terjedéséről érkező hírek a minisztériumot újabb szigorú rendeletek kiadására kényszerítették. A kártevő határon túlról történő behurcolását elsősorban az import további korlátozásával kívánták elérni, ezért – a Lausanne-ban elfogadott határozat szellemében – a 25.202/79. sz. rendelettel a fürtök kivételével minden szőlészeti termék behozatalát megtiltották.³²

A határoknak a fenti módon történt lezárása mellett további feladatként kiderítésre várt, hogy a kórokozók importált termékeken eddig hány hazai szőlőskertbe jutottak el. A felmérést végző szakemberek először azokat a helyeket keresték fel, ahová az utóbbi években külföldről származó szőlővesszőket ültettek. Így jutottak el a Szilágy megyei Peér község határában fekvő Serly-féle telepre, ahol a tulajdonos, dr. Serly Ödön 1873-ban birtokára külföldi, főleg csemege-szőlő fajtákat telepített. Az 1879 szeptemberében befejezett vizsgálat eredményeként megállapították, hogy a mintaszerűen kezelt kert tőkéi, valamint a község határában fekvő mintegy 28 kat. holdnyi ültetvény filoxérával fertőzött. Kiderült továbbá, hogy a vesszőket a kassai Mathiász-féle szőlőkereskedés útján szereztek be. A Mathiász János és testvére tulajdonában lévő ültetvényekben szintén találtak fertőzött szőlőket, és az üzleti könyvekből megtudták, hogy a feltehetően beteg alanyokat 45 törvényhatósági terület 179 gazdasága vásárolta meg. Igaz, a vevők többségénél a rovar kártételeit még nem találták meg, de kétséget kizáróan megállapították, hogy Kaszáról ezen az úton fertőződtek el Szatmárnémeti és Nagykároly szőlőskertjei.³³

A szőlővesszők eladásával foglalkozó telepről – a forgalom nagyságától függően – rövid idő alatt szinte az egész ország területére széthurcolhatták a fertőzést. Ezért a kassai példán okulva a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1879. okt. 21-én megjelenő körendeletében a szőlővessző forgalmát az egész ország területén megtiltotta, és egyben elrendelte, hogy a Mathiász Jánostól vásárolt szőlőtőkékét rendszeresen ellenőrizték. A hasonló eset elkerülése érdekében a minisztériumban nyilvántartásba vették azokat a kereskedőket, akik vesszők eladásával foglalkoztak, és kertjeikre okt. 24-én zárlatot rendeltek el.³⁴ Ezek a kereskedők áruikat csak akkor adhatták el, ha a minisztérium megbízottai telepeiket előzetesen átvizsgálták, és filoxérával fertőzött tőkét nem találtak.

A filoxérának a fenti területeken történő megjelenése, valamint az a tény, hogy a pancsovai fertőzés is tovább terjedt, és nagysága 1879 őszén elérte a 700 kat. holdat, világossá tette, hogy szakembereinknek a kivárára épülő taktikája nem vált be. Beigazolódott, hogy – az eredményes munka érdekében – a nemzetközi tapasztalatok

³² OL K 168–1882–5–44348 Jelentés a phylloxera-ügyben 1872. évtől 1880. év végéig a FIK által tett intézkedésekről. Budapest, 1881. 25202/79. sz. FIK körendelet valamennyi törvényhatóságnak. Budapest, 1879. okt. 2.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 26222/79. és 26692/79. sz. FIK körendelet valamennyi törvényhatóságnak. Budapest, 1879. okt. 21., továbbá 27521/79. sz. FIK körendelet valamennyi törvényhatóságnak. Budapest, 1879. okt. 24.

figyelemmel kísérése mellett a hazai sajátosságokra épülő védekezési mód kidolgozása sem hanyagolható el. E hosszú távú és megfelelő anyagi bázisra támaszkodó kutatás elvégzésére Magyarországon csak a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium vállalkozhatott.

Az első Országos Phylloxera Bizottság tevékenysége

A filoxéra terjedésének hírére a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium vezetői a szakértői tanácskozások újbóli összehívását határozták el. Az 1879. okt. 7-én megtartott ülés hozzászólásaiból kiderült, hogy a beteg szőlők mentesítésének lehetőségeiről még mindig nem alakult ki egységes vélemény.³⁵ Ezért a frissen felfedezett filoxérás szőlőkben, ahol a fertőzött terület kiterjedése a fél holdat nem haladta meg, most is a pancsovai kudarcra emlékeztető irtást javasolták, de új eljárásként engedélyezték, hogy nagyobb területeken a tőkék megtartása mellett végzett szénkénegezést kipróbálják. Jelentős előrelépésként könyvelhetjük el továbbá, hogy ezen megbeszélésen határozat született a kártevőknek ellenálló amerikai (főleg *Vitis Solonis*, York Madeira), valamint ázsiai szőlőfajták beszerzéséről.

A fenti tanácskozást követő, 1879. nov. 8-án tartott megbeszélésen a szakembereink már világosan látták, hogy csupán elméleti kérdésekkel foglalkozva és egy-egy tiltó rendelkezést előkészítve a rovar terjedését nem lehet megakadályozni. Ezért határozat született arra, hogy a fertőzött területeknek a helyszínen történő megfigyelésére egy Állandó Phylloxera Bizottságot hoznak létre. A három műegyetemi tanárból álló bizottság egyetlen ülését 1879. nov. 15-én tartotta, amelyen a következő év tavaszán Pancsován tartandó helyszíni vizsgálatok programját beszélték meg.³⁶

Az Állandó Phylloxera Bizottság tagjai által kitűzött célok megvalósítására nem került sor, mert az 1879 decemberében a Keszthely határában fekvő szőlőkben felfedezett filoxéra, amely az egész balatoni borvidéket fenyegette, valamint a berni egyezményből fakadó kötelezettségek szélesebb körű intézkedések meghozatalát tették szükségessé. A fenti tényezők hatására alakult meg 1880 februárjában az Országos Phylloxera Bizottság, amely a védekezés szakmai irányításának feladatát vállalta magára.

Az 1880. febr. 3-án kihirdetett I. tc. alapján az Országos Phylloxera Bizottság feladatait az alábbiak szerint határozták meg:

1. szőlők, kertek, üvegházak és faiskolák felügyelete, a filoxéra felismerésére szükséges vizsgálatok és nyomozások, valamint a rovar irtása körüli teendők elvégzése;
2. a rovar által lepott területek határainak meghatározása; valamint
3. a szőlészeti termékek és kertészeti növények szállításának szabályozása.

³⁵ Uo. Az 1879. okt. 7-én a phylloxera-kérdés tárgyalására egybehívott értekezlet jegyzőkönyve.

³⁶ Uo. A phylloxera-kérdésnek helyszíni tanulmányozására felkért háromtagú bizottság első ülésének jegyzőkönyve. 1879. nov. 15.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium mellett tanácsadói jogkörrel tevékenykedő bizottság tagjai – a minisztérium három képviselője mellett – azok a természettudósok és szőlészek lettek (12 fő), akik a védekezés eddigi munkájából is részt vállaltak. Első megbeszélésüket br. Kemény Gábor miniszter elnökletével 1880. febr. 23-án tartották.³⁷ A tanácskozás időpontjában a kártevők már foltokban pusztították az ültetvényeket Keszthely, Kassa, Nagykároly, Peér, Szatmárnémeti és Franczföld határában, a Pancsova város környékén lévő közel kétezer hold szőlőt pedig szinte teljesen ellepték. A legélesebb vita most is, mint korábban, az irtás alkalmazása körül bontakozott ki. Ebben a kérdésben a közös megegyezést követő határozat csak a kisebb fertőzött foltok kiirtását engedélyezte, a nagyobb területek sorsáról döntés nem született. A határozat meghozatalát nehezítette, hogy a legképzettebb bizottsági tagok sem ismerték megfelelő mértékben azokat az eljárási módokat, amelyeket a filoxéra ellen szörványosan alkalmaztak. Mivel a tudásanyag megszerzésére alkalmas hazai megfigyelések és kísérletek nem valósultak meg, így megoldásként ismét csak a külföldi tapasztalatok tanulmányozása jöhetett szóba. Ezért előzte meg nagy várakozás Cserháti Sándor tanár klosterneuburgi tanulmányútját, amely – a március 13-án megtartott beszámolója tanulsága szerint – általános csalódást keltve, szinte semmi eredményt nem hozott. A védekezés legfontosabb mozzanatait tekintve szomszédaink szakemberei sem jutottak el az egységes álláspont kialakításáig. A magyar tanár olyan osztrák tudósokkal is beszélt, akik még a szénkéneg alkalmazását sem tartották megengedhetőnek.

Hiányos ismeretei ellenére Cserháti Sándor 1880. márc. 17-én elkezdte a Keszthely határában lévő két, 0,5 holdnál kisebb fertőzött ültetvény irtását. Az irányításával gondosan végrehajtott munkát ápr. 1-én a kiszedett tőkék és gyökerek elégeztésével, valamint a talajnak a Klosterneuburgból hozott szénkéneggel történő fertőtlenítésével fejezték be. Ebben az időszakban vezetésével egy másik parcellában szénkéneggel is folytattak kísérleteket, és az ápr. 8-án Budapesesten tartott beszámolójában tapasztalatait kedvezőnek minősítette.³⁸

A szénkénegezés olyan eljárás kidolgozásának reményét csillantotta fel, amelynek alkalmazása során a beteg szőlők nem pusztulnak el, és a tőkék termőképessége megőrizhető. Sajnos, a kezdeti lendület rövid idő alatt erejét veszítette, mivel a szénkéneg alkalmazásának nem csupán a költségek szabtak határt, hanem – mint a szendrői fertőzött parcellákon folytatott kísérletek során kiderült – eredményességét a talaj minősége is befolyásolta. Erre a felfedezésre akkor került sor, amikor a Szendrő határában fekvő gr. Csáky-féle birtokon Cserháti Sándor és Miklós Gyula borászati kormánybiztos sajnálattal tapasztalta, hogy az 50–60 holdnyi sziklás talajú fertőzött szőlőben a szénkéneg a várt hatást nem fejtí ki.³⁹

A védekezési módok eredményességének vizsgálata mellett az Országos Phylloxera Bizottságra várt a feladat, hogy a fertőzés korai felismerése érdekében borvidékeinken állandó figyelőszolgálat szervezését szorgalmazza. Ehhez a folyamatos ellenőrzés megvalósításához a vármegyék hivatali testületét kívánták felhasználni,

³⁷ Uo. Az Országos Phylloxera Bizottság első ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1880. febr. 23.

³⁸ Uo. Az Országos Phylloxera Bizottság hatodik ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1880. ápr. 8.

³⁹ Uo. Az Országos Phylloxera Bizottság nyolcadik ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1880. jún. 5.

ezért a febr. 25-én tartott ülésen az alábbi határozat született: „Minden szőlőtermelő törvényhatóság köteles területén egy, vagy a viszonyokhoz képest több szakértőt alkalmazni, aki a kormány szakértője által kioktatván, a törvényhatóság területén lévő szőlőket állandó felügyelet és vizsgálat alatt tartja. Kívánatos, hogy ily szakértőtül elsősorban kebelbeli középtanodai természetrajzzal foglalkozó tanár vétessek. A kormányintézkedés helyes végrehajtásáért a főispán felelős.”⁴⁰

Az ország szőlőskertjeinek rendszeres bejárását, a feladat nagyságához mérten csekély számú szakember nem vállalhatta. Ezért az önkéntes megfigyelők körét úgy bővítették, hogy tanfolyamokon tanították meg a termelőket azokra a minimális alapismeretekre, amelyek a filoxéra jelenlétének felismerését biztosították. Így például 1880. febr. 11. és márc. 2. között dr. Müller Ottó, a keszthelyi gazdasági tanintézet tanára a Dunántúl nagyobb városaiban a rovar életmódját taglaló előadásokat tartott.

A fertőzött szőlőterületek számának növekedésével a bizottság munkája annyira megszorodott, hogy az új feladatok ellátásához a korábban megállapított hatáskör szűknek bizonyult. Ezért a bizottsági üléseken egyre többen sürgették, hogy egy szélesebb alapon nyugvó, közvetlenül a kormány felügyelete alá tartozó testületté alakuljanak át. Ez a tervekben szereplő bizottság szakmai kérdésekben a létrehozandó Phylloxera Kísérleti Állomásra kívánt támaszkodni, amelynek feladatkörét Herman Ottó az 1880. febr. 25-én tartott megbeszélésen az alábbiak szerint határozta meg: „kísérleti állomás nélkül az önálló bizottság is vajmi keveset fog érni, mivel ezen kísérleti állomás lesz hivatva az önálló javaslatok adásához szükséges tapasztalatokat megszerezni.”

A fertőzött területek nagyságának növekedésével a hatásköri kérdésekről folyó vita háttérbe szorult, és a védekezés megszervezésének problémáira helyeződött a hangsúly. A konkrét tervek kidolgozására 1880. márc. 12-én hét tagból álló ún. Phylloxera Albizottságot hoztak létre, amely a kísérleti állomás részletes tervének elkészítését, valamint a kisebb területeken végzendő irtások munkálatainak irányítását kapta feladatul.⁴¹

A Phylloxera Albizottság rövid idő alatt kidolgozta a kísérleti állomás feladatkörét meghatározó javaslatát, amelyet Herman Ottó 1880. márc. 23-án terjesztett az Országos Phylloxera Bizottság elé. A tervezet elkészítői szerint az új intézmény a védekezés megszervezése mellett – amely „magában foglalja a baj elfojtását célzó intézkedéseket, továbbá a forgalom beszüntetését a baj terjedésének lehető lassítása végett” – ún. tenyésztési kísérleteket is folytatna, hogy a szőlőtermelés a filoxéra ellenére is fenntartható legyen. A Pancsován létrehozandó kísérleti állomás vezetőjének kötelességévé tették, hogy biztosítsa a rovar biológiai megfigyelésének folytonosságát, valamint a mentesítés érdekében különböző vegyszerekkel kísérleteket végezzen.⁴²

⁴⁰ Uo. Az Országos Phylloxera Bizottság második ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1880. febr. 25.

⁴¹ Uo. Az Országos Phylloxera Bizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1880. jún. 19.

⁴² Uo. Az Országos Phylloxera Bizottság ötödik ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1880. márc. 23.

A javaslattevők nem csupán a kórokozóknak ellenálló amerikai szőlők veszőiből szándékoztak vásárolni, hanem a hagyományos hazai fajtaállományból bizonyos védettséget mutató alanyok felkutatását is szorgalmazták. A különböző szőlőfajtákkal végzendő kísérleteket szintén a pancsovai telepen kívánták elvégezni.

Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás vezetésére a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter által kiírt pályázat nyertesét, dr. Horváth Géza Zemplén megyei járásorvost kérték fel, aki a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként már jelentős rovar-tani kutatásokat végzett. Az 1880. jún. 4-én kinevezett tudós-nak félévnyi idő állt rendelkezésére ahhoz, hogy az új intézmény keretei között a filoxéra elleni küzdelem központi bázisait megteremtse.

A fenti intézmény megszervezésénél a tervezet készítői testületileg nem lehetek jelen, mert a belső nézeteltérések által gyönggített, valamint az egyre terjedő vész elleni harcot a meglévő keretek között már nem vállaló Országos Phylloxera Bizottság 1880. jún. 19-én feloszlatta önmagát. Ezért az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás szervezetének kiépítése a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium és az 1881 januárjában módosított keretek között újjászervezett második Országos Phylloxera Bizottság irányításával ment végbe.

*Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás
és a második Országos Phylloxera Bizottság létrehozása*

Az első Országos Phylloxera Bizottság rövid ideig tartó tevékenysége során számos olyan határozatot hozott, amelyeknek a megvalósítását az eredményes védekezés érdekében sokáig halogatni nem lehetett. Ezért a filoxéra elleni küzdelem területén jelentkező további feladatok végrehajtásának irányítását a kormány a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium szolgálatában álló szakemberekre bízta.

A védekezést szervezők legnagyobb gondját a fertőzött területek felderítése és feltérképezése jelentette. Jól tudták, hogy ezt a munkát csak akkor lehet eredményesen elvégezni, ha képzett szakemberek az ország összes ültetvényeit átvizsgálják. Ehhez a feladathoz a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium szakgárdájának létszáma kevésnek bizonyult, ezért azzal a kéréssel fordultak a Válás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetőihez, hogy erre a célra a felügyeletük alá tartozó középiskolákban természetrajzot oktató tanárok munkaaerejét igénybe vehessék. Az igenlő válasz után a felkért pedagógusok 1880 júliusában Kassán, Peéren, Tahitótfalun és Versecen a filoxéra biológiai tulajdonságaival foglalkozó tanfolyamokon vettek részt. A kártevő jelenlétének felismerésére kiképzett 42 tanár, valamint a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 18 alkalmazottja az ország különböző vidékein 10 hétig tartó vizsgálatot folytatott. Az 1880. szept. 15-ig tartó felmérések eredményeként összesen 324 000 kat. hold szőlőterületet ellenőriztek, és 35 helység szőlőskertjeiben találtak rá a kártevőre.⁴³ (A felmérést

⁴³ OL K 168–1881–5–21700 Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése a FIK részére. Budapest, 1881. jan.

1881-ben folytatva további 108 000 kat. holdat jártak be, és újabb 15 helyen találtak filoxérát.) Ezeken a helyeken a zárlatot azonnal elrendelték, és a kisebb kiterjedésű fertőzött területeken a szénkéneggel való mentesítést elkezdték.

A filoxéra vártnál gyorsabb terjedése a korábinál szélesebb szellemi bázison nyugvó védekezési rendszer kidolgozását tette szükségessé. Rövid idő alatt, már 1880 őszén kiderült, hogy a minisztérium Mezőgazdasági Osztályának dolgozói, a borászati kormánybiztos, valamint a Phylloxera Kísérleti Állomás alkalmazottai a kártevő elleni harc megszervezését, ellenőrzését és a tapasztalatok tudományos értékelését nem képesek elvégezni. Ezért – a francia gyakorlatot véve alapul – a földművelésügyi miniszter elhatározta, hogy a természettudományban jártas szakemberek bevonásával, a korábitól eltérő szervezeti kerettel ismét létrehozza az Országos Phylloxera Bizottságot.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium által újjászervezett 34 fős Országos Phylloxera Bizottság 1881. jan. 16-án tartotta alakuló ülését. A testület tagjai a törvényhozás, a szakminisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia, a gazdasági és szőlészeti egyesületek, valamint a szőlőbirtokosok képviselőiből kerültek ki. Az első megbeszélésen elfogadott határozatukkal a bizottság tagjai tevékenységi köriket a következőkben rögzítették: „véleményt adni a phylloxera ügyvel kapcsolatban felmerülő közigazgatási és közgazdasági kérdésekben, a tudományos vívmányok és javaslatok gyakorlati alkalmazása tárgyában, a kísérleti állomás működési iránya tekintetében, valamint a szőlészeti ügyekben is.”⁴⁴ Az elődként számon tartott testülettől eltérően programjukból törölték az elvont tudományos kérdések megvitatását, mivel a Magyar Tudományos Akadémiát kérték fel arra, hogy e célból tagjai sorából szakbizottságot alakítsion.

A szervezeti szabályzat szerint az Országos Phylloxera Bizottság teljes üléseit évente egy alkalommal tartotta. A két összejövetel közötti időszakban a feladatokat – a testület határozatai szellemében – a 12 főből álló Állandó Phylloxera Bizottság látta el. E szűkebb testületbe soraiból kilenc tagot az Országos Phylloxera Bizottság delegált, a minisztérium pedig három fővel képviseltette magát. (A minisztérium részéről eme testület munkájában a Földművelésügyi Osztály vezetője, a borászati kormánybiztos és a Phylloxera Kísérleti Állomás főnöke vettek részt.)

A fenti módon létrehozott Állandó Phylloxera Bizottság látta el a továbbiakban annak a Phylloxera Kísérleti Állomásnak a felügyeletét is, amelynek vezetője, Horváth Géza, 1880. júl. 22-én a kiváló kapcsolatokkal rendelkező Emich Gusztáv társaságában külföldi tanulmányútra indult. E két utazó leírása szerint mind az osztrák, mind az olasz és francia szakemberek a filoxéra-vész leküzdése érdekében folytatott kísérleti munkát nem egy vidékre koncentrálták, hanem több szőlészeti szakiskola telepén végezték. Így lehetőség nyílt arra, hogy a megfigyeléseket különböző talajviszonyok és eltérő éghajlati körülmények között folytassák. A legkülönbözőbb szisztémák alapján berendezett kísérleti telepeket tanulmányozó tudósaink látogatásaik során a mentesítés sikerét garantáló új eljárással nem találkoztak, de

⁴⁴ OL K 168-1882-5-44348 Az Országos Phylloxera Bizottság szervezete. Tervezet. 1881. jan. 16.

az élelősködő támadásának ellenálló amerikai fajtákról és a homoki szőlőtermelésről biztató tapasztalatokat szereztek.⁴⁵

A fenti tanulmányút alatt gyűjtött ismeretek arról győzték meg a két tudóst, hogy bizonyos, Amerikában őshonos szőlőfajtákat a filoxéra nem képes elpusztítani, ezért az ilyen szaporítóanyag beszerzése és hazai elterjesztése a kártevő elleni harc fontos eszköze lehet. Kérésükre a földművelésügyi miniszter már augusztusban az Egyesült Államokba küldte Nedeczky Jenő Zala megyei szőlőbirtokost – aki rendkívüli tanárként a Magyaróvári Gazdasági Akadémián tanított –, hogy helyszíni tájékozódás után a legalkalmasabb szőlőfajtákból szaporító anyagot vásároljon. A tengerentúlra érkező szőlészünk rövid idő alatt több mint 100 000 darab vesszőt és egy doboz szőlőmagot rendelt meg azzal az ígérettel, hogy a szállítmány 1881 elején megérkezik Magyarországra.⁴⁶

A Phylloxera Kísérleti Állomás pancsovai elhelyezését szorgalmazó terveket a külföldi tapasztalatok alapján módosították. Erre azért volt szükség, mert az új intézményt már nem csupán a különböző vegyszerek és mentesítési eljárások kipróbálására kívánták felhasználni, hanem az amerikai fajták ellenőrzését és szaporítását, valamint a homoki szőlőtermelés széles körű elterjesztésének előkészítését is a gondjaira bízták. Így világossá vált, hogy egyetlen telephely az eltérő talajminőségi követelményeknek nem felelhet meg, ezért két-három szakosítottan berendezett területre lesz szükség.

A telephelyek kiválasztásánál a miniszteri döntést elsősorban az a követelmény befolyásolta, hogy a parcellákat olyan elszigetelt helyen alakítsák ki, ahol a filoxéra jelenléte a kísérletek érdekében hosszú ideig – a környező szőlők veszélyeztetése nélkül – megőrizhető, illetve a gyors tájékozódás érdekében lehetőleg a budapesti központ közelében legyen.

Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás központját a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium épületében helyezték el, ahol 1880 nyarán Horváth Géza és az asszisztenséül kinevezett Emödy József csupán egy szoba felett rendelkezett. Ebben a helyiségben zsúfolták össze a fertőzött területekről összegyűjtött filoxéra preparátumokat és a kártevővel kapcsolatos szemléltető eszközöket, amelyeket a vármegyei filoxéra biztosok részére tartott tanfolyamokon az oktatók előadásai során felhasználtak. Később ezek szolgáltak alapul azoknak a népszerű, rajzos ismertető tábláknak, amelyek a falusi gazdasági egyesületek és iskolák látogatóihoz eljutva a rovar kártételeinek gyors felismerését segítették.

A fenti célokat szolgálta a központi laboratórium, amelyet a Kísérleti Állomás keretei között a minisztérium épületében rendeztek be, s alapvető tudományos feladatának az általános rovarantani – ezen belül elsősorban a filoxérára vonatkozó – ismeretek bővítését tekintette. Erre, az 1881. márc. végére elkészült korszerű berendezésre gyakorlati szempontból is szükség volt, mivel a gyanús tőkék ellenőrzésére

⁴⁵ OL K 168–1880–5–39 Emich Gusztáv jelentése a FIK részére a filoxéra ügyben szerzett külföldi tapasztalatairól. Budapest, 1880. okt. 25.

⁴⁶ OL K 168–1882–5–44348 Jelentés a phylloxera-ügyben 1872. évtől 1880. év végéig a FIK által tett intézkedésekről. Budapest, 1881.

alkalmas felszereléssel korábban csak a Magyaróvári Gazdasági Akadémia rendelkezett, amely a megnövekedett feladatok elvégzését már nem győzte.⁴⁷

Az új intézmény munkatársai kutatásaik kezdeti időszakában főleg azokra az elméleti és gyakorlati ismeretekre támaszkodtak, amelyeket a vész elleni harcot már korábban elkezdő külföldi természettudósok rendszeresen megjelenő publikációi tettek hozzáférhetővé. A legújabb kutatási eredmények gyors megismerése érdekében hozták létre azt a folyamatosan bővített gyűjteményt, amelyben 1880 tavaszán 370 kötet szakkönyvet helyeztek el, és kilenc rendszeresen megjelenő, a filoxerával foglalkozó külföldi folyóiratot járattak. Ezeket a szaklapokat mint a naprakész tudományos ismeretek nélkülözhetetlen forrásait kezelték, hiszen a filoxéra elleni védekezés egész Európában a kísérleti stádiumánál tartott. A főleg francia és spanyol folyóiratok mellett nagyobb példányszámban csak a klosterneuburgi kísérleti telep vezetője, dr. Leonard Roessler által szerkesztett lapot rendelték meg, amit – mivel a hazai viszonyainkhoz és problémáinkhoz ez a kiadvány állt a legközelebb – a Kísérleti Állomáson kívül négy vincellér-képezde és az öt gazdasági tanintézet is rendszeresen megkapott.⁴⁸

A gyakorlati munka jelentősebb részét a kísérleti telepeken szándékoztak elvégezni, ezért nagyon sok vitára adott okot, hogy ezeket hol és milyen anyagi feltételekkel helyezhetik üzembe. Mivel az Országos Phylloxera Bizottság tagjai az 1881. jan. 17-én megtartott ülésen ebben a kérdésben megegyezni nem tudtak, ezért a lehetőségek számbavétele után a döntés meghozatalának joga a földművelésügyi miniszterre szállt.

A miniszteri utasítás alapján hozták létre Gomba község határában a 10 kat. holdnyi filoxerával lepert szőlőből álló ún. farkasdi kísérleti telepet, amelyet a községtől 15 évi időtartamra vettek bérbe. A másik, ún. szendrői telepet gr. Csáky László által (tizenöt évre) díjmentesen átadott 7 kat. hold nagyságú fertőzött szőlőben, a Borsod vármegyei Szendrőn rendezték be. Ezeket a parcellákat főleg az élésközdő elpusztítására alkalmas vegyszeres eljárások kipróbálására alakították ki. Mivel a fenti létesítmények fertőzött területen feküdtek, így – a rovar széthurcolásának veszélye miatt – az amerikai szőlőfajták szaporítására és szétosztására nem használhatták fel. Ezért egy további, homoktalajú zárt kert létrehozása is szükségessé vált. A legolcsóbb megoldásnak a Rákospalota határában működő istvántelki földművesiskola kezelésében levő futóhomok bérbevétele kínálkozott. Mivel eme ingatlan fölött tulajdonosi joggal az Országos Magyar Gazdasági Egyesület rendelkezett, így a 9 kat. hold átengedése a közcélokot szolgáló ún. istvántelki telep létrehozására gyorsan megtörtént.⁴⁹

A telepeken folyó munkák közvetlen felügyeletét a középfokú szakképzettséggel rendelkező vincellérek végezték. A részükre felépített lakóházakban egy-egy szobát a laboratórium részére tartottak fenn, amelyekben különböző vizsgálatokat

⁴⁷ OL K 168–1881–5–21700 Az Állandó Phylloxera Bizottság ülésének jegyzőkönyve. 1881. ápr. 5., dr. Horváth Géza jelentése. 1881. ápr. 3.

⁴⁸ OL K 168–1883–5–417 dr. Horváth Géza jelentése az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás 1881. évi működéséről. Budapest, 1882., Uo. A Központi Számvevőség kimutatása. Budapest, 1883.

⁴⁹ Uo.

meghívott szakemberek is végeztek. A legnagyobb beruházást az istvántelki területen hajtották végre, ahol a lakásokon kívül raktárakat, a vesszők elszállításához csomagolóházat és a kísérleti parcellákon termelt bor tárolására pincét építettek.

A farkasdi és szendrői telepen próbálták ki azokat a vegyszereket, amelyeket a felhívásra válaszként az ország minden részéről, mint a filoxéra elpusztítására alkalmas találmányt, megküldtek. Az 1881 tavaszán beérkezett számtalan pályázat receptjeinek leírása között egyetlenegy olyan védekező szert sem találtak, amely a gyakorlati próbát sikerrel kiállta. Kézzelfogható eredményt csak a szénkénnel folytatott kísérletek hoztak. E vegyszerre alapozva dolgozták ki azokat a különböző eljárás módokat, amelyek az ún. gyérítéssel eljárás széles körű alkalmazását az egész országban lehetővé tették.

A korábbi években a fenti védekezési mód elterjedését a szénkénnel drágasága erősen hátráltatta, de a Kísérleti Állomás létrehozása után az intézet költségvetése lehetővé tette, hogy 1881-ben Galíciából 400 mázsát importáljanak. A kiadások csökkentése érdekében tervezet született arra, hogy a hazai szükségletek kielégítésére Zalatnán szénkénnel előállítására alkalmas gyárat alapítsanak.⁵⁰ A külföldről érkező mérget az istvántelki és farkasdi telepen raktározták el, és itt osztották ki a felhasználók részére. E vegyszer egyre szélesebb körű alkalmazását mutatja, hogy a kincstár által vásárlásra fordított összeg az 1880. évi 21 000 forintról 1881-ben a duplájára növekedett.⁵¹

Az Amerikai Egyesült Államokból megrendelt 114 000 darab szőlővessző 1881 márciusában érkezett meg Magyarországra. Az amerikai szállítmányon kívül vásároltunk még vesszőket Franciaországból és Ausztriából: Armeillere-ből 23 000 és Marburgból 4000 darabot. Az így, külföldről beérkező 141 000 venyigéből Farkasdon 57 000, Szendrőn 24 000 és Istvántelken 60 000 darab került elültetésre.⁵²

A filoxérával szemben ellenálló szőlőfajták beszerzésének hírére a termelők és gazdasági egyesületek kérvényeinek áradata érkezett a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumba, amelyekben az amerikai szállítmányokból szaporítás céljára vesszőket kértek. Horváth Géza, az Országos Phylloxera Bizottság jóváhagyásával úgy határozott, hogy a külföldi szőlővesszőket csak a kísérleti telepeken ültetik el, és az ottani szaporítás után – azok filoxéramentességéről és ellenállóképességéről meggyőződve – kaphatnak a birtokosok belőlük.⁵³ (Az első amerikai alanyba oltott szőlőtőkék kiosztására 1884-ben került sor.)

Kevésbé szigorú elbírálás alá esett a tengerentúlról vásárolt 10 kg szőlőmag felhasználása, mivel ezen a szaporító anyagon a filoxéralárvák nem juthattak be a hazai kertekbe, így a fertőzés széthurcolásában nem játszhattak szerepet. Igaz, itt is számolni kellett némi bizonytalansági tényezővel, hiszen a hazai szakemberek előtt eddig ismeretlen szőlőmagokból kikelő növény tulajdonságait teljes biztonsággal

⁵⁰ OL K 168–1881–5–21700 Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése az Országos Phylloxera Bizottság részére. Budapest, 1881. jún. 8.

⁵¹ Ol K 168–1883–5–417 A Központi Számvevőség kimutatása. Budapest, 1883. (1882-ben a szénkénnel vásárlására már több mint 80 000 forintot költöttek.)

⁵² OL K 168–1881–5–21700 dr. Horváth Géza jelentése az Országos Phylloxera Bizottság részére. 1881. ápr. 3.

⁵³ Uo.

megjósolni nem lehetett. Ezért döntött úgy az Országos Phylloxera Bizottság, hogy a kísérleti telepeken kívül – magánszemélyek kizárásával – a magokból csak a mezőgazdasági szakiskolák és a gazdasági egyesületek kapnak.

Horváth Géza a tudós alaposságával gondoskodott arról, hogy a filoxérának ellenálló szőlőkkel folytatott kísérletezés egyetlen irányban sem hagyjon fehér foltot, ezért az amerikai szerzemények mellett az ázsiai fajták tanulmányozását is elrendelte. E célból egy párizsi cégtől három kasmiri szőlőfajta magvait vásárolták meg, amelyek a farkasdi telepen kerültek szakértő kezekbe.⁵⁴

Az ellenálló szőlőfajtákkal folytatott kísérlet mellett a Kísérleti Állomás munkatársainak már az első évben jutott idejük arra, hogy a homokos talaj filoxéramentesítő hatását – a külföldön megismert tapasztalatok felhasználásával – hazai körülmények között megvizsgálják. Első kísérletként a farkasdi telepen kiásott, kártevővel lepett tőkét ültettek el az istvántelki homokos talajba, és a megfigyelők ámulatára az új környezetbe került élősködő 18 nap alatt elpusztult. A talajminták vizsgálata során megállapították, hogy a homok jótékony hatását laza szerkezete okozza, és amennyiben összetételében a kvarcsemek aránya eléri a 75%-ot, a filoxéra életfeltételeit nem biztosítja. Az Alföldön található futóhomok talajában ez az alkotóelem 80% felett van, ezért az ide telepített szőlők – minden egyéb védekezési eszköz igénybevétele nélkül – megmenekültek az élősködő támadásától. Az 1881 tavaszán elkezdett kísérletek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy pár év múlva sor került a homoki szőlőtermelésünket európai színvonalra emelő kecskeméti Miklós-telep létrehozására.⁵⁵

A fertőzött területek növekedésével világossá vált, hogy a hazai védekezést nem szabad egy intézményre alapítani. Ezt a szándékot tükrözte a földművelésügyi miniszter 1881 tavaszán hozott rendelete, amelyben a kártevő elleni védekezés összehangolása érdekében a Phylloxera Kísérleti Állomást is a borászati kormánybiztosként dolgozó Miklós Gyula felügyelete alá helyezte. Ezzel az intézkedéssel egy szélesebb alapokra helyezett védekezési rendszer kialakítása vette kezdetét.

A központosított védekezés alapjainak lerakása

Az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás létrehozásáról és munkájáról Horváth Géza havonta készített jelentéseiben számolt be az Állandó Phylloxera Bizottságnak, amely 1881 tavaszán a kártevő elleni védekezés országos hálózatának megszervezésén fáradozott. E testület javaslatára készült el az a május 3-án megjelent miniszteri körrendelet, amely minden törvényhatósági és járási székhelyen, valamint a háromszáz kat. holdnál nagyobb szőlőterülettel rendelkező községekben filoxéra bizottságok felállítását tette kötelezővé. Az így létrehozott városi, megyei, járási, valamint községi bizottságok munkájába a helyi szőlősgazdákat, orvosokat, gyógyszerészeket és tanárokat (kisebb községekben a lelkészeket) vonták be azzal a céllal,

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ OL K 168–1881–5–21704 dr. Horváth Géza jelentése az Országos Phylloxera Bizottság részére. Budapest, 1881. ápr. 21.

hogy a kártevő jelenlétének korai felismerésével a fertőzés gyors terjedését megakadályozzák.⁵⁶ (A fenti testületek köteleességévé tették, hogy évente két alkalommal – tavasszal és ősszel – a hozzájuk tartozó szőlőterületeket bejárják és ellenőrzik, továbbá ügyelniük kellett arra, hogy a kártevő ellen hozott rendeletek előírásait a birtokosok betartsák.)

A fenti rendelet értelmében a szőlők rendszeres ellenőrzését a „Phylloxera biztosokra” bízta, akik munkájukat az Állandó Phylloxera Bizottság soraiból választott öttagú ún. Albizottság által kidolgozott útmutató alapján végezték el. Az „Utasítás a törvényhatósági phylloxera bizottságok számára” címet viselő tervezetet az Állandó Bizottság 1881. jún. 8-án elfogadta, és ezt követően a minisztérium a biztosok részére utasításként megküldte. E rendelkezés a biztosok köteleességévé tette: a szőlők folyamatos felülvizsgálatát; a rovar kártételeinek gyors jelentését a törvényhatósági testületeknek, a minisztériumnak és a borászati kormánybiztosnak; valamint a zárlat betartásának és a szénkéneg alkalmazásának az ellenőrzését. Azokban a községekben, ahol helyi Phylloxera Bizottságok nem jöttek létre, ott a helység előljáróit utasította a minisztérium arra, hogy egy tagjuk a hegymester kíséretében évenként egyszer, jún. 10. és 25. között a szőlőskerteket bejárja, és a tőkék állapotát ellenőrizze. Az így szerzett tapasztalatokról készített jelentést jún. 30-ig kellett megküldeni a szolgabíró részére.⁵⁷

A helyi figyelőszolgálat működési szabályzatát kidolgozó Albizottságra további feladatok vártak. Így például megbízást kapott arra, hogy a fertőzött területeken elrendelt zárlatok ellenőrzése körül kialakult vitának egy végrehajtási utasítással véget vessen. A korábbi években már több, a minisztérium által kiadott körrendelet intézkedett a rovar által lepert szőlők elszigeteléséről. Ezek az utasítások a fertőzött ültetvényekben lévő szőlészeti termékek és segédeszközök elszállítását megtiltották, és itt a zárlati területen kívül lakó napszámosok munkavállalását sem engedélyezték. Annak ellenére, hogy a szigorú intézkedések indokoltságát elvileg senki sem vitatta, a termelők – anyagi érdekeiktől sarkallva – a rendeletek előírásait folyamatosan megsértették. Ezért fordulhatott elő, hogy Versecen 600 négyzetölelkenként egy-egy katonának kellett őrködnie a filoxéra által megtámadott ültetvények felett. A fegyveresek ügyeltek arra, hogy a gondjaikra bízott területről semmiféle olyan szőlészeti terméket ne szállíthassanak el, amely az élősködőket terjeszteni képes. A fenti példa alapján a helyi birtokosok a Szentendre határában lévő 2000 négyzetölel fertőzött terület őrzésére is 5–6 katonából álló szakasz kivezenylését kérték, mivel a városban szolgáló pandurt erre a feladatra nem tartották alkalmasnak.⁵⁸

A Honvédelmi Minisztérium vezetői természetesen nem járultak hozzá, hogy egy-két kivételtől eltekintve, a katonaságot a fenti célra használják fel. Ezért az Állandó Phylloxera Bizottság által 1881 májusában elfogadott albizottsági tervezet

⁵⁶ OL K 168–1883–5–417 A Phylloxera továbbterjedésének meggátálása céljából teendő intézkedésekről szóló törvényjavaslat indoklása. Budapest, 1882. márc. 31., 7876/81. sz. FIK körrendelet valamennyi törvényhatóságnak. Budapest, 1881. máj. 3.

⁵⁷ OL K 168–1881–5–21700–35119 Tervezet az Országos Phylloxera Bizottság részére. 1881. febr. 4.

⁵⁸ OL K 168–1881–5–21700 Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése az Országos Phylloxera Bizottság részére. Budapest, 1881. ápr. 5.

szerint a helyi filoxéra bizottságok és biztosok felelősek azért, hogy a zárlat elrendelése után az előírt tilalmakat tiszteletben tartsák.

Természettudósaink a hazánkban eddig ismeretlen védekezési eljárások kipróbálását is szorgalmazták. Ilyen új módszerként került szóba az ún. biztonsági övezet létesítése, amikor a Szentendrén felfedezett kártevő a szomszédos budai borvidéket fenyegette. A munkát szorgalmazó Miklós Gyula borászati kormánybiztos és Horváth Géza szerint a város határában a fertőzött és egészséges szőlők érintkezési vonalán mindkét irányban mintegy 50 holdnyi területen a tőkét kivágják, és az így kialakított földsávot fákkal ültetik be. A tervet közel 80 000 forintos költséggel számolt, amely összeg egyaránt terhelné a kincstárat, valamint az érintett szentendrei és budapesti szőlősgazdákat. A többszöri tárgyalás után a termelők körében az a vélemény alakult ki, hogy számukra ez az eljárás csak akkor elfogadható, ha a kezdeményezők a munka eredményességét előre garantálják.⁵⁹

A birtokosok fenti követelésének indokltsága akkor vált igazán egyértelművé, amikor a filoxéra szárnyas egyedek hazánkban is megtalálták. Az első példányokat 1880. júl. 20-án Szaniszló Albert, a Kolozsmonostori M. Kir. Gazdasági Tanintézet tanára gyűjtötte be a Szilágy megyei Peéren. Ezzel érvényét veszítette az a nézet, hogy a rovar ebben a formában Magyarországon nem terjed. Mivel a biztonsági övezet a repülő kártevő ellen nem nyújtott védelmet, ezért az egész elgondolás lekerült a napirendről.

A biztonsági övezetre emlékeztető kudarcral végződött az ún. elárasztásos módszer alkalmazására tett hazai kísérlet is. A Fehértemplom határában lévő 30 kat. hold fertőzött szőlőt szándékoztak ezzel az eljárással mentesíteni, mivel ez a filoxéra góc a környéken 20 000 hold ültetvényt veszélyeztetett. Ez a munka – franciaországi tapasztalatok szerint – csak akkor hozhatott eredményt, ha a területet sikerült legalább öt héten át állandóan víz alatt tartani. A fehértemplomi kísérlet azon bukott meg, hogy a magas költséggel fúrt kutak a szükséges vízhozamot nem biztosították.⁶⁰

1881 tavaszán az Állandó Phylloxera Bizottság tagjaira várt a feladat, hogy a fertőzött góccok megsemmisítésére vonatkozó határozatok végrehajtási utasításait kidolgozzák. A munkát nehezítette, hogy a fél holdnál kisebb területen engedélyezett irtások elvégzését jogi problémák is hátráltatták. Előfordult, hogy miután a kártevőt felfedező szakember javaslatára a rovarral lepett szőlőt kivágták, a tulajdonos kártérítési kérelemmel fordult a minisztériumhoz, mert az eljárást elhamarkodottnak és számára károsnak tartotta.⁶¹

A további viták elkerülése érdekében az Állandó Bizottság javaslata alapján az Országos Phylloxera Bizottság 1881. aug. 23-i ülésén újabb határozat született. A terület döntése értelmében irtás csak a negyed holdnál kisebb területen végezhető, a nagyobb filoxérával lepett foltokon a gyérítési eljárás alkalmazható. Szigorú feltételként szerepelt, hogy mindkét mentesítési forma esetén a munkák elkezdéséhez a tulajdonos írásbeli hozzájárulása szükséges.⁶²

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. Helvey Laura leányfalusi lakos panasza Kerntler Ferenc ellen. 1881.

⁶² Uo. Az Országos Phylloxera Bizottság ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1881. aug. 23.

A fentiek szerint megadott felhatalmazások alapján a minisztérium szakemberei és a Kísérleti Állomás munkatársai két év alatt irtással 17 filoxéra gócot számoltak fel, és így az 1881 végéig felfedezett 50 fertőzött szőlőterület számát 33-ra csökkentették. Így mentesítették 1880-ban és 1881-ben többek között Pozsony, Mészesgyőrök, Tály, Beregszász, Zilah, Marosvásárhely, Kassa, Kenese szőlőskertjeit, és ezzel lehetővé tették, hogy a kártevő elleni harc megszervezéséhez időt nyerjenek.⁶³

A termelők részéről a gyérítési eljárás alkalmazása kedvezőbb fogadtatásban részesült, mint az irtás, mivel a szőlő gyökerén meglepedett élősködő szénkénegel véghezvitt mérgezése nem járt együtt a tőkék pusztulásával. A munkát végző szakembereink ezen a téren arra törekedtek, hogy kísérletek útján a felhasználandó szénkéneg optimális mennyiségét megállapítsák, mivel a méreg túlzott mértékű adagolása nem csupán a tőkéknek ártott, hanem a költségeket is indokolatlan mértékben megnövelte. A fertőzések felszámolása érdekében végzett munkák kiadásainak csökkentését a minisztérium is szorgalmazta, mert a mentesítésre váró ültetvények számának növekedése egyre nagyobb terheket rótt a tárca költségvetésére. Sajnos, az érintett birtokosok még 1881 tavaszán sem sok hajlandóságot mutattak arra, hogy a kincstár gondjain enyhítsenek. Csupán egy-két helyen fordult elő, hogy hosszas rábeszélés után a kat. holdanként – talajtól függően – 59–68 forintot felemészítő szénkénegezés költségeiből a termelők 10–15 forintot magukra vállaljanak.⁶⁴

A szőlőbirtokosok többsége – a gazdasági egyesületek támogatásával – eleve elzárkózott attól, hogy a természieséből származó kár mellett még a védekezésre is költsön. Az 1881. aug. 23-án összeülő Országos Phylloxera Bizottság tagjai kompromisszumos megoldásként azt javasolták, hogy a kártevő elleni munkák pénzügyi fedezetét az állam és az érintett termelők egyenlő arányban biztosítsák. A nézeteltérések nagyságára jellemző, hogy ebben a kérdésben ezen a nyáron megegyezés nem született.

A fentiek szerint megszervezett védekezés egyre nagyobb állami támogatást igényelt. Amíg 1879 végéig – négy év alatt – a vész terjedésének megakadályozására fordított kincstári kiadások évi átlagban alig érték el a 25 000 forintot, addig 1880-ban ez az összeg meghaladta 70 000-et, majd 1881-ben elérte a 97 000 forintot.⁶⁵

A fertőzés terjedésével rohamosan növekvő kiadások teljes fedezetét az államkincstár nem vállalta, ezért a kormány – különösen az újratelepítésekénél – a termelők gazdasági erejére kívánt támaszkodni. A birtokosok anyagi teherbírásának növelésére már a pancsovai irtások elrendelésének idején gondoltak, de lényegében csak 1880-ban – főleg Emich Gusztáv, br. Kemény Gábor földművelésügyi miniszter és Miklós Béla borászati kormánybiztos érdeméért – indult útjára az a prog-

⁶³ OL K 168–1883–5–417 A Phylloxera továbbterjedésének meggátálása céljából teendő intézkedésekről szóló törvényjavaslat indoklása. Budapest, 1882. márc. 31.

⁶⁴ OL K 168–1881–5–21700 Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése az Állandó Phylloxera Bizottság részére. 1881. ápr. 5. (A gyérítési eljárásnál a „gyérítés” nem a tőkére, hanem a filoxérára értendő.)

⁶⁵ OL K 168–1883–5–417–3391 A Központi Számvevőség kimutatása. Budapest, 1883.

ram, amely a magyarországi szőlőművelés és borkezelés magasabb szakmai szintre emelésével, valamint a borkereskedelem megszervezésével kívánta az ültetvények megmentéséhez, továbbá az újratelepítésekhez szükséges anyagi erőforrásokat megteremteni. Eme célok megvalósítására a kormány 1879 őszén – borászati kormánybiztosi ranggal – a kiváló szőlészként ismert Miklós Gyulát kérte fel. Miklós Gyula kormánybiztosként elsősorban a korszerű szőlészeti és pincekezelési szakismeretek elterjesztésével a magyar borok világpiaci versenyképességét kívánta növelni. A tudásanyag minél szélesebb körben történő átadására nem csupán az egymás után alapított vincellér-képezdéket használta fel, hanem a borvidékeken szakmai bemutatókat és előadásokat tartó borászati vándortanárok kinevezésével a termelők helyszíni továbbképzését is megvalósította.

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium szakemberei az öt borászati kerület élére kinevezett vándortanárok részére 1880. nov. 20-án eligazítást tartottak. A megbeszélés alapján minden tanárnak kötelességévé tették, hogy már 1881-ben a területét bejárja és a szőlőművelés, valamint a borok kezelésének helyi szokásait feltérképezze. Ezzel egyidőben a nevezetesebb borvidékek központjaiban a szőlőművelésről (telepítés, kezelés, szaporítás) és a kártevők elleni védekezésről előadásokat tartottak. Ősszel a nagyobb gazdaságokban mintaszüretet szerveztek, ahol a különböző fajták gondos szétválogatásával, a must optimális körülmények között történő erjesztésével igyekeztek a lehető legjobb minőségű bor előállítását megalapozni. Külön gondot fordítottak arra, hogy a pincekezelés korszerű módzatait a termelők elsajátítsák.⁶⁶

A borászati kormánybiztos közvetlen felügyelete alatt álló vándortanárok ügyeltek arra, hogy egy-egy vidék ültetvényeibe lehetőleg azok a szőlőfajták kerüljenek, amelyek a helyi talaj- és éghajlati viszonyoknak a legjobban megfelelnek, továbbá az egységes tájjellegű bortermelés kialakításához is megfelelő alapot biztosítanak. E munka hatékonyságának növelése és egyes borvidékeink hagyományos arculatának megőrzése érdekében jegyzékbe foglalták azokat a Magyarországon honos szőlőfajtákat, amelyeket az amerikai alanyokba oltva termesztésre javasoltak.

A szőlőtermelők jövedelmét mérsékelte az a körülmény, hogy Magyarországon csak két nagy borpiac működött, nevezetesen a budapesti és a pozsonyi. A vidéki gazdák áruai 4–5 közvetítőn keresztül jutottak el a fogyasztóhoz, így a haszon jelentős része nem a termelők, hanem a kereskedők kezébe került. Ezen a helyzeten kívánt a kormány változtatni, amikor 1881 májusában Budapesten az Országos Központi Mintapincét megnyitotta. A borászati kormánybiztos felügyelete alatt álló intézet munkatársai nem csupán a budapesti raktárakban elhelyezett italok korszerű kezelését végezték el, hanem minden jelentkező birtokos terméséből – ár és az eladásra szánt mennyiség megjelölésével – mintapalackokat állítottak ki, így a bel- és külföldi kereskedők ezen a helyen szinte az egész hazai borkészlettel megismerkedhettek. Ugyancsak a magyar borok népszerűsítését szolgálta az 1880-ban első ízben összeállított borászati törzskönyv, amely francia, német és magyar nyelven kínálta a vásárlóknak hegyvidékeink legjobb termékeit.⁶⁷

⁶⁶ OL K 168–1881–5–21700 Miklós Gyula borászati kormánybiztos jelentése br. Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter részére. Budapest, 1881. dec. 31.

⁶⁷ Uo.

A filoxéra terjedésének megakadályozásán fáradozó Országos Phylloxera Bizottság, a Phylloxera Kísérleti Állomás, a vármegyék közigazgatási hivatalai és az önkéntes figyelőszolgálatot vállalók, valamint a termelők anyagi erejének növelésén munkálkodó vándortanárok és a Központi Mintapince egységes irányítását, továbbá a kormány közvetlen felügyeletét valósította meg a földművelésügyi miniszter 1881 nyarán, amikor a fenti intézeteket és testületeket a borászati kormánybiztos ellenőrzése alá helyezte. A filoxéra elleni harcban egységes európai országok összefogásának és a fenti erőforrásokra támaszkodó hazai védekezési rendszernek köszönhető, hogy a kártevő pusztításai után a kontinens szőlőkultúrájának keretében a magyar borvidékekre is újabb virágkor köszöntött.

*

A filoxéra elleni védekezés alapjainak lerakását követő két évtized eseményei azokat a szakembereket igazolták, akik a szőlőskertek nagyarányú pusztulását előre jelezték. A rovar gyors terjedésére jellemző, hogy 1894-ben már 2544 község határában fedezték fel kártételeit.⁶⁸ Az ültetvények területének fokozatos csökkenésével a mélypont 1895-ben következett be, amikor a hazai szőlőkultúra az 1880. évi 362 233 hektárról 202 865 hektárra szorult vissza.⁶⁹

A fenti kedvezőtlen folyamat megállítására, illetve a károk felszámolása érdekében született meg az 1891. I. tc., valamint az 1896. V. tc., amelyekkel a földművelésügyi kormányzat a szőlőterületek felújítását és a homoki telepítéseket kívánta – adómentesség és kedvező kölcsönök biztosításával – ösztönözni. E programhoz nyújtottak segítséget az Országos Phylloxera Kísérleti Állomás dolgozói, akik a kártevővel szemben ellenálló amerikai szőlőfajták meghonosításával és elterjesztésével a rekonstrukció előfeltételeit sikeresen megteremtették.⁷⁰

⁶⁸ *Balassa Iván*: A filoxéra Tokaj–Hegyalján. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV. Miskolc, 1975. 305–332 p.

⁶⁹ *Lacka Sándorné*: A szőlészeti statisztika forrásai a 18. és 19. században. Történeti Statisztikai Tanulmányok V. 1984

⁷⁰ A filoxéra okozta károk 1880–1890-es évekbeli történetét és az újratelepítések eseményeit részletesebben lásd:

Baross Károly: Szőlőink újjáalakítása. Bp. 1890. 148.

Csoma Zsigmond: A szőlőfajtaváltás és hatása Somlón (XVIII–XX. század) Agrártörténeti Szemle, 1982. 379–387.

A dunántúli néptanítók és papok küzdelme a filoxéra ellen. Agrártörténeti Szemle, 1985. 3–4. sz. 677–691.

A Pannonthalmi Főapátság és a magyarországi rendházak küzdelme a filoxéra ellen. Magyar Mezőgazdasági Múzeumok Közleményei, 1984–1985. Bp. 1985. 173–213.

A filoxéra és hatása a Káli-medencében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 17. (1984) Veszprém, 1985. 733–769.

Fejér Piroska: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp. 1970. 408.

Für Lajos: A filoxéravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. 1972. 108–11.

Keglevich István: Szőlőink átalakulása. Bp. 1883. 32.

Agrárszakembereink és a magyar földművesek áldozatos munkájának köszönhetően szőlészettünk, századunk első évtizedére, a nagy megrázkódtatáson túljutott, és kialakult az a kertkultúra, amely a hazai borvidékeink arculatát napjainkban is meghatározza.

Kiss Ernő: A szőlőtelepítés tervezete. Bp. 1898. 14.

Kövessy Ferenc: A rekonstrukció amerikai fajokkal 1897–1899-ben. Bp. 281.

Liptay Albert: A Tokaj–Hegyalja jövője. Bp. 1909. 23.

Molnár István: Szőlőink újjáalakítása amerikai szőlőfajták segítségével. Bp. 1890. 127.

Patay Árpád: Az Alföldi Borvidék rövid története. Bp. 1960. 35.

Petrovits István: A homoki szőlők telepítése és művelése. Bp. 1895. 25.

Pintér János: A kecskeméti „Miklós” szőlőtelep létrejötte és első évtizede. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–1977., Bp. 1978. 191–211. A Duna–Tisza közti szőlőterület alakulása a századforduló elején és a két világháború között. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983., Bp. 1983. 159–181.

Rácz Mihály: Az amerikai szőlőtelepítés kátéja népiskolák és szőlősgazdák számára. Kassa, 1887. 34.

Rácz Sándor: A homoki szőlőművelés. Bp. 1901. 103.

Roboz Zoltán: Az amerikai szőlők a filoxéra ellen való védekezésnél. Szekszárd, 1891. 34.

Teleki Andor: A szőlők felújítása. Bp. 1928. 62.

TÖRTÉNETI IRODALOM

ARTUR EISENBACH

EMANCYPACJA ZYDÓW NA ZIEMIACH POLSKICH 1785-1870. NA TLE EUROPEJSKIM

A LENGYEL ZSIDÓK EMANCIPÁCIÓJA A LENGYEL FÖLDEKEN AZ 1785-1870-ES ÉVEKBEN AZ ÖSSZEURÓPAI HÁTTERBEN

Panstwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa. 1988. 676 oldal.

Ez a munka nagy hiányokat pótol, nemcsak azért, mert a lengyeliség esetében a zsidóság fontos szerepet játszott Európa e térségében, hanem asszimilációjuk és állampolgárrá válásuk hosszú folyamat, és még ráadásul nehezen kutatható kérdés is. Mivel a lengyel zsidóság mint függő jobbágyi elem jelentkezett, ezért Lengyelország minden egyes megszállási zónájában az egyes jobbágyi jellegű népesség jogi és gazdasági helyzetét külön-külön kell analizálni a három megszálló állam különböző gazdasági és társadalmi berendezkedése miatt. Ugyanakkor a jobbágyokéhoz hasonló helyzetükön túl még a sajátos zsidó kultúrát és így a zsidóság kulturális asszimilációjának folyamatát is figyelembe kell venni.

A lengyel nemesi köztársaság fennállásának utolsó éveiben a zsidóság jobbágyi függőség helyzetében élt és a városok polgáraihoz hasonló módon a rendi társadalomból kivetett elem volt. Jobbágyi helyzete ellenére ugyan élelmiszerkereskedelemmel és földbérletek révén műveléssel foglalkozva, jobbára mint csak a majorsági gazdaságtól függő szolgai és cselédelemként jelentkeztek, még akkor is, ha kocszmáltással és szeszfőzéssel is foglalkoztak. A jobbágyi kötöttség függéséből fakadóan a parasztokhoz hasonló módon robotra voltak kötelezve, és a városi polgárság köréből és közösségeiből is ugyancsak ki voltak zárva. A lengyel nemesi köztársaság utolsó fázisának időszakában olyan felvilágosult lengyel nemzeti gondolkodók, mint Staszic és Kollataj azt hirdették, hogy a zsidóság emancipációja halaszthatatlan feladat, és ennek révén az iparokkal való foglalkozás szabadságát biztosítani kell, és ezzel együtt lehetővé kell tenni számukra, hogy az állampolgári jogokat elnyerjék, és így a harmadik rend soraiba emelkedhessenek a városok szabadságjogai garantálásával együtt. A zsidóság emancipációját ekkor nemcsak a jobbágyi függés viszonyai és és körülményei nehezítették, hanem ezen túl mint etnikai csoport rendkívül zárt szervezetben élt, mivel ekkor még virágjukban voltak a zsidó faluközösségek, a „kahel”-ek. A kulturális és társadalmi izoláltságukat erősítette pl. a körükben jelentkező zsidó spiritualista szeparatista szekták és mozgalmak kialakulása, mint pl. a „chasydzki” szakrális mozgalom, amely szintén emancipációjuk útját állta.

Lengyelország feldarabolása után az egyes megszálló államok különböző módon kezelték a zsidóság kérdését. Ezen rendelkezések és beavatkozások közül elsősorban a Habsburgoknak a zsidókkal kapcsolatos politikáját kell említenünk. A Habsburgok udvari kameralistái szerint a zsidókérdésnek két fajta megoldási lehetősége lett volna. Így egyesek a zsidók kis kézműves és kocszmáltatói foglalkozásait látva, a városokba kívánták őket letelepíteni – a merkantilizmus gazdaságpolitikájának megfelelően. – Azonban létezett egy ellentétes elgondolás is. A Habsburg-udvartartás kameralistái körében egy fiziokrata elgondolás szerint a zsidókat a városból ki kell zárni, falvakba áttelepítve, ahol egyes mezőgazdasági jellegű területeken letelepítve mezőgazdasági termeléssel és földműveléssel kell foglalatoskodniuk. Ezt a tendenciát azért is jelezzük, mert ezen elgondolások a zsidókérdés rendezése esetében még később és más birodalmak esetében is jelentkeztek. Így ezen elképzelések eredményeként alakultak ki azok a zsidók által lakott falvak, melyek elsősorban a Monarchiának Galíciának nevezett részein fordultak elő gyakran. Az e területeken központosuló falusi zsidóság a Habsburg-udvartartás fiziokrata kameralistái és közöttük is II. József elgondolásainak eredményeként jöttek létre.

A Hosszú Szeynek korszakában a lengyel polgárság és a harmadik rend polgárjogainak elismerése szintén napirendre került, azonban arra való hivatkozással, hogy ekkor a zsidók jobbára falusi kocszabérletei révén a proponáció következtében juthattak jövedelemhez, így a felfelé törekvő polgárság úgy igyekezett a harmadik rend jogait kiharcolni, hogy ebből a zsidóságot kirekessze. A zsidóságnak a ren-

diségből való kizárása ellen a Hosszú Szejmek korszakában olyan gondolkodók és politikusok léptek fel, mint Staszic vagy Kollataj. Azt hangoztatták, hogy a városoknak és polgárainak rendi jogokat kell biztosítani, és ezzel együtt azt képviselték, hogy a zsidóság városi iparűzésének is szabad utat kell engedni, még a céhekbe való belépésük lehetőségeinek biztosításával egyetemben. Staszic és Kollataj törekvései azonban ekkor még eredménytelenek voltak, mivel ekkor még a zsidóság asszimilációja nemigen volt előrehaladott állapotban. Főleg a zsidó faluközösségek, a „kahel”-ek ekkori vitalitása következtében zárt etnikai csoportokban és szigetekben éltek.

Az első zsidóemancipációs törvények a napóleoni háborúk idejében születtek. Ezek azonban a mai Lengyelország központi vidékeire voltak érvényesek és ezzel szemben az orosz megszállási övezetben rendkívül kemény diszkriminatív rendelkezések, intézkedések voltak érvényben. Így ebbe a kérdésbe a cári adminisztráció úgy avatkozott be, hogy a Birodalom területén bizonyos, meghatározott területeket jelölt ki, ahol ezek letelepedhettek. A városi fejedelemség területén a falvakból a városokba akarták elűzni a zsidókat, annak következtében, hogy a zsidók kocsmáltatás révén jutottak jövedelmekhez, a jobbagyok körében élvezett és gyakorolt kocsmáltatási jogaik révén. A napóleoni háborúk idejében és az azt követő korszakban a falvakról igyekeztek a zsidóságot telkeiről elűzni a városokba. Ezzel egyidőben a reformpolitikus Wawrzyniec Surowiecki azt hangoztatta, hogy a zsidókérdést a fiziokratáktól eltérően merkantil módon kell megoldani. Szerinte a zsidóknak a faluról való elűzésének úgy kellett volna bekövetkeznie, hogy a városokba betelepelve számukra itt az emancipáció eredményeként a szabad iparűzést kell biztosítani a polgári és állampolgári jogokkal együtt. Vagyis szerinte mint városi lakosok és iparosok a polgári rend tagjaivá kell válniuk olyan formában, hogy a szabad városi iparűzést biztosítva a polgárság velük együtt emelkedjen fel a harmadik rend soraiba. Lényegében ezek voltak a napóleoni korszak legfontosabb eredményei, vagyis 1812-től kezdődően léptek életbe az első zsidóemancipációs és jobbágyfelszabadítási rendelkezések, és így a zsidóságnak a városokba való bejutását is lehetővé téve.

Ezzel szemben az orosz Novoszilcov azt a korábbi – a Habsburg-udvar kameralistái körében létező elgondolást igyekezett megvalósítani, miszerint a zsidóságot falun kell letelepíteni mezőgazdasági termeléssel, földműveléssel foglalkoztatva. A porosz megszállási övezetben a zsidóság lélekszáma nem volt jelentős, azonban az osztrák Galícia esetében a már jelzett és konkrét, korábbi rendelkezések következtében csak zsidók által lakott területek és körzetek alakultak ki, és a novoszilcovi elképzelés napóleoni háborúk után is az orosz megszállási övezetben szintén ilyen elkülönült és szeparált területeket alakított ki. A napóleoni háborúk megtorló intézkedései után – a megszálló hatalmak elképzeléseivel és törekvéseivel párhuzamosan – a korabeli lengyel liberális nemesi mozgalmak is foglalkoztak a zsidóság kérdésével. Egyrészt azt hangoztatták, hogy falusi telkeikről el kell űzni őket, mivel a kocsmáltatás kizsákmányoló eszközét alkalmazták a jobbágyokkal szemben, azonban az új környezetben a városokban sem kerülhetnek jobb helyzetbe. Arra lettek figyelmesek, hogy a korabeli lengyel városok és a polgárság városai lakóinak helyzete rendkívül sanyarúságos. Ők lényegében nem valódi városokban élnek, mert ezeknek nagyon sok mezővárosi vonása van és itt a mezőgazdasági tevékenység szerepe ugyancsak jelentős. Később, a megtorlások korszakában is hallatta hangját Wawrzyniec Surowiecki, aki a zsidók emancipációját úgy képzelte el, hogy a szabadabb nyilvánított városokban iparűzési szabadságjogokat nyerhettek volna egy valódi városfejlődés beindulása következtében és eredményeként.

Így az első, a zsidók szabadságjogait biztosító intézkedések a napóleoni háborúk korszakából, az 1812-es évből származtak, majd pedig az 1831-es felkelést követő években az orosz megszállási övezetben a lengyel ipar sajátos helyzetéből fakadóan – magának az egész Cári Orosz Birodalom keretén belül – kialakult a zsidó vállalkozói, gyáros és bankár polgárság. Ezen korszaktól kezdődően emelkedhettek fel a lengyel zsidók a kereskedők és gyárosok rétegeibe, (de ugyanakkor szabadabb nyíltak az utak a kereskedői társaságokba a polgári tömörüléseken túlmenően). Megnyílt az út az iskoláztatás felé és ekkor már katonai szolgálatot is teljesíthettek. További asszimilációs lehetőségeket biztosított pl. a szabadkőműves páholyokba, valamint a polgári szalonok társaságaiba való bejutás. Nagyon érdekes jelenség, hogy ezen folyamatokkal és törekvésekkel párhuzamosan a lengyel liberális reformnemesség elgondolásai között ekkor még felmerült pl. a tatárok, a „karaim”-ok, valamint általában a Lengyelország területén élő iszlám vallásúak, a muszlimok emancipációjának gondolata is. Ezek az eszmei emancipációs mozgalmak, melyek az 1830-as évektől kezdődően nagyon határozottan kimutathatók, később a népek tava- szának korszakában ugyancsak megerősödtek. Így ekkor Joachim Lelewel nemcsak azt hangoztatta, hogy számukra a polgársággal egyenlő jogokat kell biztosítani, hanem pl. Adam Mickiewicz lengyel zsidó légiók felállításának gondolatát is felvetette.

Mint ahogy írásunk kezdetén jeleztük, a zsidóság emancipációja a jobbágyfelszabadításokkal párhuzamosan folyt Lengyelország egyes megszállási övezeteiben végrehajtott jobbágyreformokkal. Az utolsó és a legkésőbbi zsidó emancipációs törvény és felszabadítási rendelkezés az 1863-as felkelés után III. Sándor cár uralkodása idejéből származik, amikor is ezen felkelés leverése után az orosz megszállási övezetben a majorsági birtokon élő földbérlet köcsmárosok földjei saját tulajdonaikba ment át, majd továbbá a számukra kötelező robotot és természetes szolgáltatások nyújtásának kötelezettségét is eltörölték, lehetővé téve, hogy korábban tiltott iparok üzésével foglalkozhassanak, és ezzel együtt elfoglalhaták a maguk helyét a városok önkormányzati testületeiben és szervezeteiben.

Tagányi Zoltán

FRANK TIBOR

EGY EMIGRÁNS ALAKVÁLTOZÁSAI.
ZERFFI GUSZKTÁV PÁLYAKÉPE 1820–1892.

Akadémiai Kladó, Budapest, 1985. 330 l.

Két Zerffi Gusztáv élt a szakmai köztudatban: az egyik a magyarországi: Petőfi költészetének durva támadójaként tette itt nevét hírhedtté, bár számon tartották azt is, hogy a forradalom alatt pálfordulást hajtott végre, radikális lapot szerkesztett – hogy azután az emigrációban rendőrbesúgóvá züllötten tűnjék el az ismeretlenségben. Az angol történetírás egy másik Zerffit ismer: ügyes művelődéstörténeti összefoglalások íróját, aki a laikus (ám nem dilettáns) történészeket tömörítő Királyi Történelmi Társulat elnöke lesz, s az angol történetírás megújulásának szorgalmazói közé tartozik, s akinek 1870-es 1880-as évekbeli közéleti és tudományépszerűsítő munkássága jelentősen hozzájárult a racionalista világkép angliai elterjesztéséhez. A „két” Zerffi azonossága persze nem volt ismeretlen, ám a fordulatokban bővelkedő pálya egészében feltáratlan maradt. A különleges emigránssors felderítésére vállalkozott Frank Tibor. Zerffi működésének színterei éppoly változatosak, mint tevékenységének formái. Rendkívül nehéz volt tehát összegyűjtenie a saját irathagyatékát élete vége felé bizonyonyal megsemmisítő Zerffi pályájának dokumentumait. Frank Tibor roppant mennyiségű és a legkülönbözőbb gyűjteményekből származó forrásanyagot tárt fel: a magyar kormányzervek irataitól, magánlevéltáraktól kezdve a bécsi birodalmi igazgatás anyagain és Marx hagyatékán át angliai gyűjteményekig terjedt kutatói érdeklődése. Az imponzans anyaggyűjtés jelentős eredményeket hozott: Frank Tibornak sikerült az életút rekonstrukciója, megtalálta a hiányzó láncszemeket.

A besúgó-denuciáns-köpenyeforgató Zerffi alakja a legkevésbé sem vált rokonszenvesse, sőt a részletek nyomán válik igazán ellenszenvesse. Ezért akként fogalmazhatunk, hogy Frank teljesítménye nemcsak a történettudomány diadala, hanem az utókor morális elégtétele is egyben, annak bizonyítéka, hogy jelentősebb alantas cselekedetek nem maradhatnak rejtve az utókor előtt.

Ki volt hát Zerffi Gusztáv?

Német földről Magyarországra költözött zsidó asszimiláns családból származott. Próbálkozott a színeszettel, majd újságíró lett. Életének eddig legismertebb periódusa 1846–47-es évekbeli irodalomkritikusi működése, amikor durván nekirentott az ország legnépszerűbb költőjének, Petőfi Sándornak. Valószínű, hogy legfőbb célja a kormányzat figyelmének felkeltése volt. Felfigyeltek rá, de nem bíztak benne, nem volt politikai hitele – hiszen korábban külföldön liberális publicisztikai írásait jelentette meg. Zerffi felismerte, hogy az 1848-as forradalom milyen kiváló érvényesülési lehetőségeket kínál, s hamarosan a baloldali ellenzéki publicisztika egyik vezéralakja lett. Mindvégig kitartott a forradalom ügye mellett, a vereség után törökországi emigrációba húzódott, ahol hamarosan az osztrák besúgóhálózat szolgálatába állt. Tizenöt évi működése alatt – 1865-ig – több mint kétezer számozott jelentést küldött Bécsbe, előbb Törökországból, majd Párizsból, végül – 1853-tól – Londonból. Zerffi működése nem korlátozódott információk gyűjtésére és továbbítására, nem kém volt, hanem jól fizetett ügynök, akinek feladatai közé tartozott, hogy aktívan befolyásolja az emigráció működését. Zerffi páratlan ügyességgel mozgott a 19. század kommunikációs és metakommunikációs rendszerében. Értett ahhoz, hogy hogyan lehet levelekkel, parányi gesztusokkal emberekben bizalmat kelteni személye iránt, s még inkább ahhoz,

hogy baráti közvetítőként, sőt barátságokat közvetítőként bizalmatlanságot keltsen emberek között. Az előbb Frank Tibor kiterjedt anyaggyűjtését méltattuk, most a titkos jelentések, levelek, gesztusok, emigrációs emlékiratok dzsungelében biztonsággal eligazodó szerző elemzőképességét kell kiemelnünk, azt, ahogyan az frott forrásanyag rejtett mozzanataiból összeállítja Zerffi ügynöki taktikáját.

Az egyetemes történetírás, főként a munkásmozgalomtörténet figyelmét is megérdemlik azok a részek, ahol a magyar és a német emigráció, közelebről Kossuth és Marx – Zerffi ügynöki munkája által tudatosan rombol – kapcsolatát elemzi. Zerffi „valósággal ingerelte Marxt Kossuth ellen... szembeölt minden esetben Zerffinek az a szándéka, hogy mindenkor levelezőtársának várható tetszése szerint alkossa meg ítéletét, formálja mondanivalóját, igazítsa stílusát”. Az ügynökök az egymással szemben álló feleket arra ösztönözték, hogy nézeteikkel lépjenek a nyilvánosság elé, s a kéziratokat azután, ha az emigráció bomlasztására alkalmasnak találták, megjelentették – de Bécsbe mindenképpen elküldötték. „Meglépő az a szinte mérnöki pontosság, amivel Bécs külföldi ágenseit a nemzetközi politika küzdőterén és egyszersmind alvilágában mozgatta.” Zerffi pedig szenvedélyes buzgósággal tett eleget a rábízott feladatoknak, gátálás nélkül hazudott, denunciált, ügynöki munkáját hivatásnak s nem kenyérkeresetnek tekintette.

1854-től néhány évig nyoma vész Zerffinek, valószínű, hogy – lassan-lassan lelepleződve az emigráció köreiből – aktivitását mérsékelnie kellett. 1860-ban név nélkül, feltehetőleg saját kezdeményezésére, politikai röpiratot jelentet meg, amely az osztrák politikát igyekezett igazolni. Ekkoriban épült be a német emigránsok egyesületébe, a Deutscher Nationalvereinbe is. 1865-ben végleg befejezi ügynöki tevékenységét, a kiegészés felé tartó birodalom számára az emigráció már nem számottevő tényező. Zerffi ekkor a gazdasági élet felé tájékozódik, azt reméli, hogy nyelvtudása, kapcsolatai révén angol cégek magyarországi vagy bécsi képviselőjére vállalkozhat. Csalódnia kell, s az ügyes tollforgató ezután egyik, eddig mellékes tevékenységéből, művészettörténet-tanári munkásságából teremt tisztességes megélhetést és tisztességes hírnevet. Eklektikus művészettörténeti tankönyvet ír (a fajelmélet elegendik benne a pozitívizmussal), racionalista jellegű ismeretterjesztő előadásokat tart. Belép a királyi történelmi társulatba, ahol hamarosan elsőnöki pozíciót szerez. Japán megrendelésre történettudományi-módszertani kézikönyvet készít, amelyben – meglepő módon – a japánok számára is a fehér „faj” felsőbbrendűségét bizonyítja. (Munkája azonban közvetítő funkcióját, az európai történettudomány távol-keleti megismertetését, betöltötte.) Zerffi persze nem alakult át tudóssá: eklektikus, ellentmondásos elméleti alapokon állott, eredeti gondolatai nincsenek, viszont bámulatos érzékkel szolgálta ki a brit birodalom öntudatos polgárainak történelmi igényeit. Tudománysszerzőként és tudománynépszerűsítőként azonban korántsem jelentéktelen munkát végzett. „Doktor” Zerffiként, a művelt angol középosztály ismert alakjaként távozott az élők sorából a viktoriánus kor alkonyán, 1892-ben.

Különleges volt életútja? Igen, de nem egyedülálló. Tekintsünk el egy pillanatra attól, hogy politikai nézeteit a kor erkölcsi normái szerint is megengedhetetlen módon váltogatta, hogy pénzért feljelentette korábbi politikai küzdőtársait. Nos, előttünk áll az ambíciózus értelmiségi, aki 1848 előtt Magyarországot *választja* hazájának, a magyarországi magyar és német nyelvű sajtóban akar feltűnést, újságírói karriert elérni. Sikerült neki, nemcsak híressé, hírhedtté vált irodalmi kritikáival. Az 1848–49-es forradalomban – fel- és el kell ismernünk – *nem* a zavarosban halászott, távol állott az anarchista tendenciáktól, s mindvégig szolgálta a szabadságharc ügyét. Ekkor sem vált demokratává, csupán a saját szempontjából helyesen ismerte fel, hogy az új viszonyok között társadalmi helyzete – bevándorolt zsidó családból származott – nem jelent többé hátrányt, hogy a szabad sajtó tágasabb érvényesülési lehetőséget kínál, mint a cenzúrázott, egyszóval, hogy a liberális Magyarországon jobban érezheti magát, mint a konzervatív Habsburg-birodalomban. A liberális magyar államiságot a cár segítségével leverték a Habsburgok. Zerffi most vállat von: *ő* nem *azonosult* ezzel az ügygel – *ő* csak az előnyeit akarta kihasználni. És ezt az elvét érvényesíti most a győzteseknél: az abszolutizmusnak az emigráns besúgó szolgálataira van szüksége, szorgalmasan írja tehát jelentéseit. A fennmaradt – és Frank Tibor által publikált – dokumentumokból is kitűnik, hogy nem húzta meg a rendszernek, ellenkezőleg, sűrűn fricskázta az osztrák bürokráciát, ajánlgatta, hogy egyezzenek ki a liberálisokkal... (Közben azért háború szftásával vádolta a magyar Kossuthot, veszélyes társadalomfelforgatónak festette le a német Marxt.) Szenvedélyévé válhatott a jelentés-írás, a politikai fontoskodás eme abszolutista műfaja, nehezére eshetett, hogy negyvenöt éves fejjel új foglalkozás után kell néznie. Úgy tűnik, valaminő „kontinentális”, „németes” szellemi tojáshéj maradt rajta Angliában is, s ezt bocsátotta azután áruba, felfrissítve persze műveltségét és olvasmányait. A kontinens fejlettebb történetírásával házalt 1865 után Angliában, majd Japánban is.

Az 1848 előtti Magyarországon számos fiatal értelmiségi válhatott ki az ismeretlenségéből és a szegénységéből. Emelkedő korszak volt, a meginduló polgárosodás lendülete a gazdaságtól a kultúráig lehetőséget nyújtott a kiemelkedésre, s e lehetőségek egyikét realizálta Zerffi Gusztáv. S „alakváltozásai-
val” nem áll egyedül az 1849 utáni magyar emigrációban sem. Besűgővá ugyan csak kevesen züllöttek, de sokan kényszerültek alakváltozásra, arra, hogy a gazdaságtól a tudományig új területeken keressenek megélhetést.

Zerffit viszont alakváltozásaiiban az a cinizmussal elegy kalandvágy is bátorította, amelynek reprezentánsai az angol középosztály felső köreiből már akkor is nagyobb számban fordultak elő, mint a kontinensen.

Rejtélyes alak volt-e tehát Zerffi Gusztáv? Korántsem. Tehetséges moral insanity volt csupán. De miért lett azzá? Frank Tibor elemzéseivel folyvást a források mögé hatol, adatait maximálisan kiaknázza, anélkül, hogy spekulatív fejtegetésekbe bocsátkoznék. Arra azonban, hogy miként gondolkodott Zerffi Gusztáv, mi tette őt az alapvető emberi értékek iránt közömbössé, nincsenek forrásaink. Frank azonban valószínűsíti, hogy „mindenek előtt a nemzeti kötelék, a hazatudat teljes hiánya torzította el Zerffi egyéniségét. Nem tudunk arról, hogy vajon magyarnak, osztráknak vagy angolnak tartotta-e magát. Nem tudjuk, hogy zsidóként, katolikusként vagy ateistaként gondolkodott-e a világról” *Identitásválság* jellemezte tehát, személyiségének nem volt magja, csak héja. Hozzátéhetjük: felsejlik itt az önértékelés zavara is: Zerffi bizonyára zseniális újságírónak, nagyszerű politikusnak, eredeti tudóshetségnek képzelte önmagát, s rögtön felmentést adott magának a tisztességes érvényesülés alól: származása nem teszi lehetővé, hogy a társadalom vezetői közé emelkedjék. Egyik kiinduló tétele sem volt igaz. Újságírónak csupán ügyes volt, politikusnak kisszerű, tudósak epigon – a társadalmi emelkedést pedig a 19. század polgárosodó társadalmára már biztosította, paradox módon Zerffi életének utolsó évtizedei példázák ezt a legjobban.

Frank Tibor monográfiája nem szűken életrajzi jellegű. Megismerteti a Bach-rendszer titkos ügynői hálózatával, bemutatja az emigráció áramlatait, feltárja a viktoriánus Anglia szellemi életének meghatározóit, bepillantunk még a születő Japán történetírásának műhelyeibe is.

A kötetet Zerffi titkos ügynői jelentésének fennmaradt példányai eredeti német nyelvű kiadás gazdagítja. Huszonöt jelentést olvashatunk az 1850–1865 közötti évekből. Képek, reprodukciók hozzáak közelebb az olvasóhoz a korszakot és szereplőit.

Értékes, az európai történetírás figyelmére számot tartható munka született a bizarr emigráncsors rekonstrukciója nyomán.

Gergely András

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867 V. ABTEILUNG

DIE MINISTERIEN ERZHERZOG RAINER UND MENSENDORFF BAND 3
5. NOVEMBER 1861–6. MAI 1862

Bearbeitet von
STEFAN MALFÈR

AZ OSZTRÁK MINISZTERTANÁCS JEGYZŐKÖNYVE 1848–1867

Wien 1985

Az Österreichische Ost- und Südosteuropa Institut gondozásában, Stefan Malfèr szerkesztésében az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek újabb kötete látott napvilágot. A kiadvány az 1861 novemberre és 1862 május közti fél esztendő 82 minisztertanácsi jegyzőkönyvét tartalmazza az azokhoz kapcsolódó mellékletekkel, amelyek maguk is érdekes és lényeges történeti források; pl. uralkodói leirat-tervezetek Forgách Antal magyar udvari kancellár, vagy Nádasdy Ferenc erdélyi kancellár tollából a magyar ország-

gyűlés összehívása tárgyában, vagy Schmerling államminiszter nyilatkozattervezetei a miniszteri felelősség ügyében.

A jegyzőkönyveket olvasva azonnal szembetűnik, hogy az 1860-as években mennyire megnövekedett a minisztertanácsok politikai relevanciája az abszolutizmus korához viszonyítva. Az alkotmányosság bevezetése felértékelte a minisztertanácsot, mint a döntéshozatal szervét. Az a tény, hogy az állami költségvetést a Reichsrat elé kellett terjeszteni – miniszteri felelősség bevezetése nélkül is – a korábnál jóval nagyobb felelősségvállalásra kényszerítette az egyes minisztereket és a kormány egészét.

Malfèr tartalmas bevezető tanulmánya hangsúlyozza ezt a változást. És rámutat arra is, hogy a minisztertanács jegyzőkönyvek tükrében az 1860-as években a „Staats und Reichsproblem”-nek két aspektusa lesz: az, amit Redlich klasszikus műve értett ezen,¹ tehát föderalizmus és centralizmus, központi parlament-tartománygyűlések, kormány és parlament viszonya stb. De lesz a „Staats- und Reichsproblem”-nek egy új aspektusa is. Az óriási állami deficit, amely az abszolutizmus éveiben halmozódott fel, amely kérdésessé tette a Habsburg-monarchia hitelképességét az európai pénzpiacon, az egész birodalmi újjárendezés, alkotmányosságra való áttérés indukátora lesz. A Malfèr által gyakran idézett Brandt² egyenesen elhatározó szerepet tulajdonít az 1861-es fordulatban a birodalmi pénzügyeknek. Malfèr óvakodik az egytényezős magyarázatoktól, de pontosan nyomon követi, hogy a költségvetési egyensúly helyreállítására tett intézkedések és az államjogi reformok egyes lépései hogyan függtek össze egymással.

A publikált jegyzőkönyvek roppant tanulságosak Schmerling politikai felfogásának megítélése szempontjából. Schmerling meglepően nyíltan óv attól, hogy a országgyűlés túl széles hatáskörhöz jusson: „Ragaszkodnunk kell ahhoz az állásponthoz, hogy a képviselőháznak a költségvetés ellenőrzésére kell korlátoznia magát, és nem szabad belebocsátkoznia az egész kormányzati rendszer kritikájába vagy támadásába.” Végeredményben ugyanezt a felfogást tükrözik a miniszteri felelősség kérdésében tett nyilatkozatai is. A képviselőház követelése ellenére, s annak ellenére, hogy pénzügyi bizottság junktimot akar teremteni a költségvetés jóváhagyása és a miniszteri felelősség bevezetése között, elutasítja ezt az igényt, mint olyat, amely Ausztria sajátos viszonyai következtében nem valósítható meg. Malfèr mégis úgy látja, hogy Schmerlingnek a miniszteri felelősség ügyében 1862. május 1-én a képviselőházban tett nyilatkozata egy lépés volt előre; érvénytelenítette azt az 1851. évi augusztus 20-i uralkodói manifesztumot, amely szerint a miniszter *kizárólag* az uralkodónak felelős, és semmiféle más politikai hatalom nem vonhatja felelősségre.

A kötet által átfogott hónapok magyar vonatkozásban az abszolutizmusra való visszatérést jelentették. Magyar ügyeket a minisztertanács mindössze két ízben tárgyalt. Az egyik alkalom Apponyi országfőrelmentési kérelme volt. Ő az utolsó ember, aki az októberi diploma garnitúrájából hivatalban maradt. A jegyzőkönyvekből természetesen nem derül ki felmentési kérelmének háttere, legfeljebb annyit, hogy Schmerling szívesen megválna tőle. Figyelemre méltó azonban, hogy erre majd csak egy év múltán, 1863 áprilisában kerül sor, az első konzervatív „tranzakciós kísérlet” kudarca után. (Ennek dokumentumait azonban már egy következő kötet fogja tartalmazni.) Apponyi személye mégis az októberi politika bizonyos kontinuitását biztosította a Schmerling-éra első időszakában.

A minisztertanács 1862 elején tárgyal a magyar országgyűlésről: nem annak összehívásáról, hanem arról, indokolnia kell-e az uralkodónak, egy a magyar kancellárhoz intézendő leiratban, miért nem hívja össze 1861 augusztusi erre vonatkozó ígérete ellenére a magyar országgyűlést. A kormány magyar tagjai hasznosnak tartanának valamifajta nyilatkozatot az ügyben, amely a kormány morális tekintélyét növelné, ám a centralista szárny végül is elzárkózik mindenfajta magyarázó nyilatkozat előtt.

Malfèr jól ismeri a magyar konzervatívok elgondolásait, politikai törekvéseiket az 1860-as évek elején, kapcsolataikat egymással és a birodalmi kormány konzervatív tényezőivel. Inkább elírásnak tűnik, mint helytelen interpretációnak az a fél mondata, amely szerint a magyar országgyűlés 1861 évi augusztus felirata elismerte volna a közös ügyek létét.

A szöveggondozás, a publikált források apparátusa, a felhasznált anyag bősége, a bevezető tanulmány rendkívül korrekt, visszafogott, megalapozott elemzései példaszerűek. S a példaszerűség nem valami általános értelmű dicséret. A készülő közös minisztertanács jegyzőkönyvek kiadásában az osztrák

¹ Josef Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem.*

² Bde. Leipzig 1920, 1926. Harm Hinrich Brandt, *Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*, 2 Bde. Göttingen 1978. 968. 1.

minisztertanácsi jegyzőkönyvek köteit mintáértékűnek tekintjük. Felhasználjuk az osztrák kötetek forrástani, technikai és tartalmi tapasztalatait, és azt a mindenkori baráti kollegális segítséget is, amit a kiadást gondozó munkacsoport állandó tagjaitól és alkalmi munkatársaitól kapunk.

Somogyi Éva

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867.

V. ABTEILUNG:

Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 4

8. Mai 1862–31. Oktober 1862.

Bearbeitet von Horst Brettner-Messler und Klaus Koch

AZ OSZTRÁK MINISZTERTANÁCSI JEGYZŐKÖNYVEK 1848–1867.

V. sorozat: A Rainer főherceg- és Mensdorff-kormányok.

4. kötet: 1862. május 8–1862. október 31.

Összeállította Horst Brettner-Messler és Klaus Koch

Österreichischer Bundesverlag, Wien 1986, 363 o.

Komoly forrásközlési programot készítettek elő a 60-as évek végén az osztrák és a magyar történészek: Ausztria és az Osztrák–Magyar Monarchia minisztertanácsi jegyzőkönyveinek kiadását. A vállalkozás két fő sorozatból áll: az elsőt az 1848–1867 között keletkezett osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyveket adja közre a jegyzőkönyvek publikálásával megbízott osztrák bizottság, míg magyar kollégák az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsi jegyzőkönyveinek kiadását készítik elő (e munkában részt vesznek osztrák történészek is). Talán nem meglepő, hogy az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadása van előrehaladottabb állapotban: 1970-ben megjelent a sorozat bevezető, hivataltörténeti és irattani elemzést tartalmazó kötete, 1973-ban a Belcredi-kormány jegyzőkönyveit tartalmazó két kötet, 1984-ig három kötet a Buol-Schauenstein-, s 1986-ig négy kötet a Rainer főherceg-kormány jegyzőkönyveiből.

A centralizáló neoabszolutizmus államfelépítése következtében az osztrák minisztertanács döntött a Magyarországot érintő legfontosabb kérdésekben is – a magyar történettudomány számára tehát elsőrendű fontosságú a vállalkozás, nemzeti történelmünk igen jelentős forrásai lesznek ezután jóval könnyebben hozzáférhetők.

A tárgyalt kötet a Rainer főherceg vezette kormány 1862. május 8. és 1862. október 31. között keletkezett jegyzőkönyveit, valamint a mellékletüket képező feljegyzéseket, állásfoglalásokat, szakvéleményeket tartalmazza. Történetírásunk s a köztudat inkább a kormányon belül legjelentősebb politikai súllyal rendelkező államminiszterrel Schmerling korszakának nevezi ezt az időszakot, nem egyedülálló jelleggel: a megelőző évtized névadója a gyűlölt belügyminiszter, Bach lett. Az időszakot a központosító rendszer liberális engedményekkel való konszolidálásának szándéka jellemezte. Ez az alapvető ellentmondás tükröződik a kormány tárgyalásain is: a központi parlamentnek tett engedmények (pl. a költségvetés jóváhagyása) mellett továbbra is Magyarország beolvasztására s a vállalkozó réteg érdekében hozott intézkedések mellett továbbra is a burzsoáziának a hatalomtól való távoltartására törekedtek az osztrák politika irányítói. A kormány ülésein állandó téma lett ugyan a törvénytervezetek tárgyalása kapcsán a birodalmi tanáccsal való kapcsolat, de a miniszteri állásfoglalásokból nem olvasható ki semmiféle respektus a törvényhozó testülettel szemben. A végrehajtó hatalom primátusa továbbra is fennmaradt.

A viták legnagyobb része örökzöld témák: az adók és a költségvetés körül zajlott. Az adott időszakban a külpolitikai kérdések közül a német Vámeqyletbe való belépés ügye foglalkoztatta leggyakrabban az osztrák kormányt. Magyar vonatkozású ügyek szintén sűrűn felmerültek. Tükröződik ez a dokumentumokban s Klaus Koch bevezető tanulmányában is.

A leginkább exponált két magyar vonatkozású kérdést a protestáns pátens és az erdélyi vasút ügye képezte. A magyarországi protestánsoknak az 1859 szeptemberében kiadott császári pátens elleni sikeres ellenállása s a pátens elfogadó egyházközösségek ügyei még 1862-ben is tárgyalási témát jelentettek. Az erdélyi vasút ügyében a viták főleg a tervezett vasút vonalvezetése körül bontakoztak ki. Az érintett területek gazdasági érdekei és a katonai-stratégiai megfontolások is a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó vonal mellett szóltak, míg a rövid távú pénzügyi szempontok az Arad–Nagyszeben–Brassó vonalat részesítet-

ték előnyben. A döntést – s ez bizonyára nem lepi meg a mai olvasót – alapvetően a pénzügyi szempontok befolyásolták. Az emigráció kérdései is jelentkeztek a kormányüléseken, főleg a hazatérési kérelmek tárgyalása kapcsán.

Az összeállítók igényes forrásközlő kötetet készítettek. A jegyzőkönyveket időrendi sorrendben közlik, s az időrend a mérvadó a mellékletek (szakvélemények, állásfoglalások) besorolásánál is. A magyarító jegyzetek fontos levéltári és szakirodalmi kiegészítő információkat tartalmaznak, s az apparátust részletes bibliográfia, rövidítésjegyzék, az elavult kifejezések jegyzéke, a minisztertanács ülések résztvevőinek névjegyzéke, valamint név- és tárgymutató egészíti ki – vagyis a kötet rendelkezik mindazon ismérvekkel, melyeket egy tudományos forráskiadványtól méltán elvárhatunk.

Heiszler Vilmos

JEAN PAUL BLEDE

FRANZ JOSEPH. „DER LETZTE MONARCH DER ALTEN SCHULE”

FERENC JÓZSEF. „AZ UTOLSÓ URALKODÓ A RÉGI ISKOLÁBÓL”

Wien, Graz, Köln 1988

Az őszi bécsi könyvkiállításon, amely nemcsak kulturális esemény, hanem afféle üzleti felkészülés a nagy karácsonyi ajándékvásárlásra, évek óta változatlan sikert aratnak a Habsburg-könyvek: a császár-életrajzok, a 19. századi trónörökösök, főhercegek biográfiái, nevelőnők, udvarhölgyek és barátnék levelei, visszaemlékezései, amelyek bepillantást engednek az udvari és az arisztokrata szalon életbe, vagy abba az életformaváltásba, amelybe az 1918-as összeomlás a Habsburg-család ivadékait is belekényszerítette. (Gondoljunk csak Erzsinek, Rudolf leányának, Ferenc József unokájának valóban érdekes sorsára, aki az 1950-es évek elején mint egy szociáldemokrata tanító özvegye tisztos szegénységben hunyt el az egykori birodalmi székváros egy kispolgári kerületében). Az utolsó esztendőben a korábban megmosolygott Habsburg-érdeklődés (nosztalgia?) áttört a Lajtán túlra, azaz Magyarországra is. Gonda-Niederhauser Habsburg-története után nálunk is megjelent Brigitte Hamann Erzsébet-életrajza, lefordították Magris Habsburg-mítoszáét, Hermann Broch Hofmannstahl és korát – ez utóbbiban mélyebb és találébb Ferenc József portrét olvashatunk, mint sok vaskos császár-életrajzban.

Akármit is vélekedünk róla, tény, hogy Ferenc József és udvara ma is vonzza az érdeklődését azoknak, akik egykor birodalmában éltek és nemcsak azokét. Hiszen Bled franciáknak írta könyvét, az 1988. évi bécsi Böhlau kiadás a hasonló című francia eredeti német fordítása.

A könyv tehát olyan olvasóközönségnek szól, amely nem tanulta meg az iskolában a Habsburg-monarchia történetének alapvető eseményeit, amelynek Kremsier és Königsgrätz; Arad, a kiegyezés és az annexió nem tartoznak történeti alapismereteik fogalomtárába. Blednek be kell vezetnie olvasóit a Monarchia történetébe, és ez eleve meghatározza témája megközelítési módját.

A Ferenc József-életrajzoknak mi legalább két alaptípust ismerjük: az egyik fajta a monarchia történetét írja meg s benne, mint az egyik meghatározó tényezőt, a császárt és királyt (az esetek többségében inkább csak a császárt). A másik az uralkodó személyiségét állítja a középpontba, a személyiség fejlődésrajzát, az uralkodó gondolatainak-felfogásának alakulását igyekszik nyomon követni.

Mindkét feldolgozási módnak van létjogosultsága és buktatója. Az előbbinek főként az, hogy napjainkban, amikor ismereteink nagyon megnövekedtek, amikor túl sok részletet tudunk, egyre nehezebb jó összefoglalást írni a birodalom egészéről, mégpedig nem német vagy magyar szempontból, vagy a birodalom más nemzetének aspektusából, hanem ahogyan azt Ferenc József akarta látni, a dinasztia, az összbirodalom aspektusából; az összbirodaloméból, amely létezett, amelynek bázisát a dinasztia, a bürokrácia, a hadsereg adta, és amelynek létét, érdekeinek primátusát legalábbis az uralkodó nemzetek uralkodó osztályai, ha egy sor óvással és fenntartással is, akceptálták.

De nem könnyebb Ferenc József személyiségrajzát adni sem. Nem egyszerűen azért, mert Ferenc József nem volt nagy egyéniség, mert mint Bled is vallja az újabbkori biográfusokkal egybehangozón,

középszerű ember volt, „tüchtig” hivatalnok, szorgalmas, pontos, megbízható adminisztrátor jó emlékezőtehetséggel és sok évtizedes hivatali tapasztalattal. S nemcsak azért nehéz személyiségének alakulását egy életen át nyomon követni, mert annak alapjegyei, politikai felfogása uralkodásának első periódusában kialakultak, s ahhoz egy fél századon át programszerűen ragaszkodott. Ami a történetről számára az igazi gondot okozza, az az, hogy a Habsburg-monarchia 19. századi történeti irodalmának régen áttekinthetetlen halmazában meglepően kevés az olyan munka, amely Ferenc József történeti szerepével (tehát azzal, hogy mikor és milyen mértékben folyt bele a döntéshozatalba) és eszmei-gondolati fejlődésével foglalkozna. Alapigazságokat persze ismerünk. Tudjuk, hogy Ferenc József a külpolitikát a dinasztia dolgának tartotta: „A politikát én csinálom, ez az én politikám... Ebben az értelemben a külügyminiszter az én politikámat folytatja” – (védelmezte Aehrenthalt Conrad vezérkari főnökkel szemben 1911-ben). De nagyon kevésbé tudjuk, mert forrásilag nehezen ragadható meg, hogy ténylegesen a külpolitikai döntésekben milyen szerep jutott neki. Ismerjük a krími háború idején nézetkülönbségét Buol-Schaunestein külügyminiszterrel, hogy Buol végül is meghajlott a császári akarat előtt, s valószínűnek látszik, hogy az uralkodó a kiegyezés után maradéktalanul külügyminisztereire bízta magát, de az esetek többségében nem tudjuk, hogyan választotta ki a külügyek felelős irányítóját, s azt sem, hogy milyen okok következtében vonta meg tőlük bizalmát.

S minthogy Ferenc József nem volt az elméleti fejtegetések embere (általában került a hosszabb eszemeszerűeket), politikai nézeteinek alakulására is kevés forrás áll rendelkezésünkre – vagy talán nagyon is sok. Az uralkodó ugyanis véleményét akták margójára írta félmondatos megjegyzések formájában. (Amikor pl. egy minisztere azt mondotta, hogy őfelsége alkotmányos uralkodó akar lenni, akkor az eléterjesztett minisztertanácsi jegyzőkönyvre ráírta „Az nem, azonban egy uralkodó, aki az alkotmányt, amit adott, meg akarja tartani.”) Ezek a széljegyzetek beszédesek, de alig vettük számba őket.

Bled tisztában van a Ferenc József-életrajz buktatóival, és szerencsés megoldást választ: a rendszeres köztörténetbe, a Monarchia általános politikai történetébe illeszti a személyiséget, Ferenc Józsefnek a birodalom legfőbb tisztviselőjének mindennapjait, kapcsolatát azokkal az emberekkel, akikkel napi munkája során találkozik. Ezek a munka legjobb, legtöbb új információt adó fejezetei. Főként azért, mert Bled nemcsak a politikusokról meg a katonai vezetőkről beszél – ahogy a Ferenc József-életrajzokban megszoktuk –, hanem azokról a legmagasabb udvari tisztviselőkről is, akik megszabták a császárt és királyt mindennapjait, hiszen ők választották ki a császár személyes szolgálattevőit a lakjoktól az udvari orvosig, ők gondoskodtak a császár étkezéséről, magántermészetű programjairól.

Bled személyiségrajzában fontos szerep jut a császár vaskos műveletlenségének, annak, mennyire elválasztotta kulturális érdeklődése is hitvesétől. A császár unja és együgyűnek találja A szentivánéji álmod, amely Erzsébet kedvenc darabja, figuráival népesíti majd be a Hermes villa falait. Ferenc József Bécsbe hívja Makartot, és pártolja, mert úgy érzi, Bécsnek szüksége van a makarti pompára, de művészetét nem érti. Bled jól magyarázza a császár kötődését a barokkhoz, a Habsburg-nagyság és hatalom stílusához. Kitűnő az udvari élet, a bálók, a főúri szalonok rajza, s annak bemutatása, hogy Rudolf halála után, a századvégén hogyan veszít az udvar reprezentációs ragyogásából.

Hasznára válik a könyvnek, hogy a szerző Nyugat-Európából szemléli a Habsburg-monarchiát, hogy látja az 1867-es berendezkedés, az osztrák és a magyar 67-es alkotmány helyét a korabeli Európában. Elemzi a 67-es rendszer többszörös kompromisszumos voltát, nemcsak a nemzeti jogok vonatkozásában, hanem az uralkodó kényszerű alkuját a liberálisokkal Lajtán innen és túl, s a liberálisok kompromisszumát az uralkodói autokratizmussal a birodalom mindkét felében. Nagy részletességgel tárgyalja a kiegyezést követő éveket, tehát azt az időszakot, amikor a Monarchia Franciaország szövetségeseinek ígérkezik, III. Napóleon salzburgi látogatását Ferenc József császárnál, a francia–porosz háborút és annak hatását a Monarchia belső viszonyaira, a cseh kérdés alakulását 67 után. Láthatólag e korszak áll hozzá legközelebb. Jól ismeri az 1860–70-es évek konzervatív irányzatait, itt új anyagokat is használ (kutatót cseh arisztokrata családok levéltáraiban). Jól látja, hogy 1867 után Ferenc József töretlenül ragaszkodik a dualizmushoz, elfogadja Beust és Andrássy érveit a dualizmus, az adott rendszer védelmében a cseh kiegyezés ellen, s ezzel hosszú távon aláaknázza rendszerét. (Legfeljebb azt tehetjük hozzá, ami közhely: a Monarchiában az igazi megoldások mindig rövid távra szólnak.)

Sok új elemmel-árnyalattal gazdagítja az osztrák liberális korszakról alkotott képünket. Fontosnak tartja, hogy a liberálisok nem egyszerűen a szláv terület növekedése miatt kerülnek szemben az okupációs politikával, hanem mert a külpolitika abszolutista kezelése ellen tiltakoznak. Ezt pedig a csá-

szár nem bocsátja meg nekik, mert olyan területbe avatkoznak – ráadásul a világ szeme láttára –, amit az uralkodó felségjogának tekint.

Persze, hálás téma lenne Bled szemére vetni, hogy nem ismeri ki magát a magyar dolgokban, nem érti pontosan, mit akartak a magyarok az 1850-es években, azt hiszi, hogy az októberi diplomával visszakapták régi jogait (s nem világos, miért voltak akkor mégis elégedetlenek vele). Bled szerint a februári pátens is a magyar ókonzervatívok találmánya volt, s Eötvös a magyar konzervatív arisztokrácia egyik figurája. 1867-ben Ferenc József nemcsak rehabilitálta a magyarokat, hanem különösen előnyös helyzetet biztosított számukra a birodalomban, „kezükbé adta a gyeplőt”.

De hát Bled mégiscsak Ferenc József életerajzot ír, és azt gondolom, hogy az uralkodó gondolatvilága megértése szempontjából fontosabb, mit jelentett *osztrák* volta. Ferenc József osztráknak érezte magát, ha származását, műveltségét tekintve német is volt. Az osztrák, a birodalmat összetartó tényezőket védelmezte a nemzeti törekvések ellenébe. Ezért volt számára oly fontos a „nemzetek felett álló” hadsereg, az összmonarchiát jelképező, azt szolgáló bürokrácia és a katolikus egyház – addig és annyiban, amíg a birodalmi érdekeket szolgálta. 1867 után a birodalom vezetése két nemzetnek jutott, s ha korábban egy nemzetől, 1867 után a két uralkodó nemzetől várta el az abszolút lojalitást, azt, hogy a dinasztia feltétlen támaszai legyenek. S mert éppen ezeknek a nemzeteknek volt módjuk arra, hogy törekvéseikkel a dinasztia presztízsét, hatalmi helyzetét veszélyeztessék, ezekkel volt a legkibékíthetlenebb és a legszemélyesebb konfliktusa: a német nacionalizmussal és azokkal a magyar nemzeti törekvésekkel, amelyek a dinasztia tradícióit (a hadsereg egységét pl.) veszélyeztették. És együtt tudott működni azokkal az erővel, Magyarországon is, amelyek elismerték a birodalmi érdek primátusát (tehát a 67-es párttal), és ezzel igyekeztek összhangzásba hozni a nemzeti érdekeiket.

Ferenc József hű maradt a dualista rendszerhez, s doktriner hűségével – talán – maga is hozzájárult birodalma bukásához – kockáztatja meg Bled. Én azt mondanám: hű maradt a dualista rendszerhez, s amikor a rendszer a századfordulón egyre tarthatatlanabbá vált, s a legkülönbözőbb műhelyekben születtek az átalakítási-föderalizációs tervek (a trónörökös környezetében (amelynek Bled elhatározó és pozitív tartalma tulajdonít), a szociáldemokrata munkásmozgalomban, vagy a külügyminisztériumban a Ballhausplatzon –, Ferenc József ezeket a terveket már tudatáig sem engedte.

Somogyi Éva

PRODUKTIVKRÄFTE IN DEUTSCHLAND 1870 BIS 1917/18.

Szerkesztő: Hans-Heinrich Müller. Akademie Verlag.

Berlin, 1985. 489 o. 122 táblázat, 15 ábra, 13 térkép, 153 fénykép

TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE NÉMETORSZÁGBAN 1870–1917/18

Az NDK Tudományos Akadémiája Gazdaságtörténeti Intézete vezetésével három kötetesre tervezett munka van készülöben, „A termelőerők története Németországban 1800-tól 1945-ig” címmel. (Az egyes kötetek korszakolása: 1800–1870, 1870–1917) 18 és 1917/18–1945.) Az erőfeszítések első eredményeként látott napvilágot az 1870 és 1918 közötti időszakot tárgyaló kötet. A mű elolvasása során kialakult kedvező kép alapján a vállalkozás egészéről talán még túl korai messzesemenő következtetéseket levonni, de a recenzens reméli, hogy a még megjelenés előtt álló két kötet is hasonló szellemben és szakmai igényességgel, objektivitással íródik, mint a mostani. Ha ez így lesz, akkor minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e munka mérőöldkőnek számít az NDK történetírásában, sőt tágabb értelemben véve pozitív hatással lehet a nem szakmai közvéleményre is.

Az NDK történészeinek tollából született korábbi írásokban hosszú időn át a módszertani-szemléleti uniformizmus jól kimutatható jeleivel találkozunk. A történeti események feltárásánál, a belőlük levont következtetések megfogalmazásánál esetenként uralkodó sematizmus a pártatlan, higgadt történetírói objektivitás gátjává vált. Az említett szemlélet jegyében született munkákra jellemző volt – lett legyen tárgyük politika-, vagy gazdaságtörténeti folyamatok feltárása –, hogy bennük igen tekintélyes ter-

jedelemben megtalálhattuk a marxista filozófia, a tudományos szocializmus és politikai gazdaságtan alapvető, de már jól ismert téziseit, valamint a marxizmus–leninizmus klasszikusainak az adott témakörhöz valamilyen formában kapcsolódó általános érvényű megállapításait. Mindezek az önmagukban helytálló gondolatok a történeti munkákban azok témája szempontjából funkciótlanná váltak, nem minden esetben emelték az írások szakmai színvonalát, annál inkább növelték terjedelmét. Ugyanakkor a szerzők csak elvétve hasznosították és utaltak – főként negatív formában – a polgári, elsősorban az NSZK-ban élő történészek munkáira. Ez a kötet az első, vagy az elsőik közül való olyan nagy jelentőségű mű, amelyben a szerzők nem fumigálták a másik német állam történetírását. Ennek az inkább pszichológiailag, semmint szakmailag magyarázható gátnak a lerombolása nemcsak a német, hanem az egész nemzetközi tudományos élet számára is nagy nyereséget jelent.

A kötet szerzői között találjuk az NDK gazdaság- és tudománytörténet írásának tíz kiemelkedő képviselőjét, akik Hans-Heinrich Müller szerkesztésében dolgozták fel az 1870 és 1918 közötti Németország történetét. A szerzők a fontosabb nemzetgazdasági ágazatok, valamint a tudományok fejlődésében és az oktatásban végbement változásokat három fejlődési szakaszra – a) a szabadversenyos kapitalizmus (1870–1890), b) a monopolkapitalizmus (1890–1914), c) a háborús évek (1914–1918) – bontva tárgyalják.

A kötet első és legnagyobb terjedelmű részében a német *iparban* végbement átalakulás nemzetközi összefüggésekbe helyezve került tárgyalásra. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy az ipari forradalom hozzájárult a német területeken folyó termelés színvonalának emelkedéséhez, a 60-as évektől már kezdetét vette a fejlett ipari országokhoz (Anglia, USA) való erőteljes felzárkózás. A folyamat kibontakozását elősegítette Elzász-Lotharingia Németországhoz csatolása és ennek következményeként fellépett iparvidék, szakképzett munkaerő, valamint fontos nyersanyagok kerültek az új határok közé. A szerzők kiemelkedően fontosnak tartják azt a tényt, hogy a német gazdaság az 5 milliárd frank hadisarcot példamutatóan hatékonyan használta fel nemzetgazdasága további korszerűsítésére. A német nagytőke kijelölte a követendő célt: az észak-amerikai példa követése, az ottani eredmények elérése vagy megközelítése. A gazdasági életnek nem volt olyan területe, ahol jelentős fejlődésről ne beszélhetnénk, de a német ipar igazi vitalitását – a szerzők által tudományos jelzővel illetett – iparágakban (villamos- és vegyipar) elért eredmények demonstrálták. Később ezek váltak a korszak „húzó” ágazataivá, s eredményeikkel számtalán hozzájárultak Németország gazdasági felzárkozásához.

E területen elért forradalmi változásoknak köszönhető, hogy Németországban kiépült a villamosáram termelésének és felhasználásának vertikuma. A központi erőművekben termelt elektromos áramot világítás mellett egyre nagyobb mértékben használták energiaforrásként (elektromotorok) a termelés minden területén. Egyes iparágak (pl. alumíniumgyártás) nélkülül meg sem születhettek volna.

A vizsgált korszak másik fiatal, dinamikus fejlődő ágazata a vegyipar. A szerzők véleménye szerint ebben az iparágban valósult meg a legsikeresebben a tudomány (a kémia) és a termelés kapcsolata. Minden bizonnyal ennek is köszönhető, hogy a német vegyipar a világon elsőként állított elő mesterséges úton kátrányt (1862-ben a londoni világkiállításon mutatták be), ezzel megvetve a műanyag-termelés alapját. Az elért eredmények ösztönöztek hatottak más iparágak (textil-, bőr-, papír-, fa-, gyógyszer-, hadiipar stb.) fejlődésére, termékeit közvetlenül hasznosították a mezőgazdaságban is (lásd: műtrágyák).

A szerzők a német iparfejlődés sajátosságai elemzésénél felhívják a figyelmet arra, hogy a termelés korszerűsödése együtt járt a monopol szervezetek térhódításával, s a nehéziparban oly mértékű volt a tőke koncentrációja és centralizációja, amelyre sem Európában, de még az USA-ban sem találunk példát.

A nemzetgazdaság másik jelentős ágazata, a *mezőgazdaság* is kiemelkedő eredményeket mutatott fel. 1871 után a művelt terület növelésére már nem nyílt lehetőség, a növekedés egyetlen reális alternatívája a termelés intenzifikálása volt. A szerzők által az intenzifikálás 2. fejlődési szakaszának nevezett periódusban a mezőgazdaság erőteljesen támaszkodott a gyáripar termékeire (gépesítés, műtrágyák stb.), valamint a természettudományos kutatások eredményeinek gyakorlati hasznosítására (növénynemesítés, mesterséges trágyázás stb.). Miként az iparban, úgy a mezőgazdaságban is kialakultak a speciális termelési körzetek.

A fejlődés eredményeként a német mezőgazdaság a korszak végére Hollandiát, Belgiumot, Angliát megelőzve az európai rangsor élén állott, a világon csak az USA előzte meg.

A kötet igen nagy terjedelemben foglalkozik a *természettudományok* különböző ágaival, valamint az *oktatás és képzés* németországi történetével, illetve ezek egymáshoz való viszonyával. A szerzők rámutatnak arra, hogy az ipari burzsoázia korán felismerte a tudományok – elsősorban a természettudományok – kiemelkedő fontosságát. A kémiai kutatások hatékony támogatásával sikerült néhány, egyébként csak gyarmatokon fellelhető nyersanyagot mesterségesen iparilag előállítani. Sehol a világon nem volt olyan széles alapokon nyugvó kapcsolat a termelés és a tudomány között, mint ebben az országban. Gombamódra szaporodtak az állami és magánforrásból táplálkozó tudományos intézetek, társaságok; ontották az újításokat, szabadalmakat. Az elektromos- (AEG) és vegyipar (BASF, AGFA) óriásai nemcsak a termelés, hanem a kutatás fellegvárai is voltak, ezáltal megrövidítve a kutatás és gyártás közötti időt. Ugyanakkor hiányoljuk, hogy az európai hírv mezőgazdasági szakoktatásról és azok intézményeiről nem történik említés.

A korszak mérlegét megvonva egyetérthetünk a szerzők azon megállapításával, hogy Németország az I. világháború kitörésekor nemcsak európai, de világméretben is gazdaságilag a legfejlettebb, legmodernebb országok közé tartozott. A háború közel öt esztendeje azonban az élet minden területén óriási rombolást végzett, ennek mértékét és következményét a szerzők a 30 éves háború okozta károkhoz hasonlítják.

A kötet szerzői jól súlyozva, magas színvonalon tárgyalták a német történelem kiemelkedő, de következményét tekintve tragikus korszakát. Ha valamit mégis hiányolunk a kötetből, az a német gyarmatosítás és a termelőerők fejlődése közötti kapcsolat és kölcsönhatás mélyebb elemző bemutatása. Arra történt utalás, hogy gyarmatok hiánya bizonyos iparágak (pl. vegyipar) fejlődésére kimondottan ösztönzően hatott, azt azonban kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy 90-es években kezdődő kolonizáció nem gyakorolt semmiféle hatást a gazdasági élet egészére sem. Legalábbis a szerzők tollából erre nem találtunk utalást.

Az impozáns kiállítású, bőséges forrás- és adatbázisra épült, illusztrációkat gazdagon tartalmazó kötetből a terjedelmes bibliográfia, név- és tárgymutató sem hiányzik. A munkát kézikönyvként ajánljuk mindazok figyelmébe és könyvtárába, akik érdeklődnek a német gazdaságtörténet iránt, de haszonnal fogathatják a tudomány- és technikátörténet művelői is.

Fehér György

POLÁNYI IMRE

A SZLOVÁK TÁRSADALOM ÉS POLGÁRI NEMZETI MOZGALOM A SZÁZADFORDULÓN (1895–1905)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. 239 l.

A dualizmuskori magyarországi nemzetiségi társadalmak és politikai mozgalmak közt egyaránt meglehetősen sajátos helyet foglalt el a kétmilliónyi szlovákság, amelynek 85%-a kompakt tömegben a mai Szlovákia területén, változatos gazdasági, kulturális viszonyok közt élt. Ennek a szlovák társadalomnak a szerkezetét, fejlődési sajátosságait, a gazdasági és társadalmi folyamatok kölcsönhatásait, majd ezek alapján a szlovák polgári (s egy fejezet erejéig a szociáldemokrata) politikai mozgalom szerveződését, belső dinamikáját, alternatíváit vizsgálja új könyvében Polányi Imre.

Jóllehet a nemzetiségtörténet a magyar történetírásán belül hagyományosan erős részdiszciplínának számít, az 1918 előtti Magyarországon élt szlovák nemzetről Polányi munkáját megelőzően legutoljára hetvenöt évvel ezelőtt jelent meg szintetizáló igényű tudományos munka. Ennek a hiátusnak számos oka közül itt csak azokat a módszertani nehézségeket szeretnénk megemlíteni, amelyek Szlovákia 1918 előtti kijelöletlenségéből, azaz a történeti határok hiányából, ebből adódóan a legkülönbözőbb statisztikai adathalmazok felhasználásából, illetve a csehszlovákiai és magyarországi kutatások eltérő megközelítési módjából származnak. Polányi Imre a régi és mai államiságok szempontjai helyett az etnicitás hangsúlyozásával a reális szlovák nemzeti régió és társadalom bemutatására törekedett, amikor a poliglott Magyarország területéből az 1918 után Csehszlovákiához került tíz „egész” és hét „megosztott” vármegyére, s azon belül is az ott élő szlovákokra koncentrált.

Érezhetően komoly kérdések elé állította a szerzőt a vizsgálódás időhatárainak meghatározása: nem csupán a polgári szlovák nemzeti mozgalomban a politikai passzivitás és aktivitás korszakolása kapcsán jelentkező különféle felfogások okoznak itt problémákat (amelyeket egyébként a szerző az egész 1896–1905-ös periódus átmeneti jellegének hangsúlyozásával véleményünk szerint korrekt módon megoldott), hanem a négy utolsó és legtöbb vonatkozásban szolid összehasonlítási alapot kínáló, nemzetiség szerinti egybevetésre azonban alkalmatlan népszámlálások adatainak igénybevétele is. Hiszen közismert módon az 1880. és 1890. évi népszámlálások nemzetiségi keresztátlái nem készültek el, az 1900. évi adatok pedig még meglehetősen globálisak, s így az 1910. évi gazdag nemzetiségi anyag gyakorlatilag csupán egy statikus kép megrajzolását teszi lehetővé. Polányi Imre viszont – meg kívánván maradni a politikai aktivitás kibontakozásának keretétül szolgáló századforduló tíz esztendején belül – az 1900. évi adatsor, illetve több korabeli ipar- és agrárstatisztikai feldolgozás alapján tekinti át a korabeli felső-magyarországi ipari, mezőgazdasági és értelmiségi társadalom szerkezeti megoszlását.

Néhány figyelemreméltó következtetésre hadd utaljunk most: Budapest után az országh második legerősebb iparvidékének a Zólyom–Gömör–Szepes–Liptó- és Nógrád vármegyék területén található összefüggő bánya- és iparterület számította. A húsznál több egészségmelyeztetet foglalkoztató, s korabeli minőség szerint már nagyüzemnek számító vállalatok száma a tíz „egész” és hét „rész” – vármegye területén 1900-ban összesen 495 volt, ami az egész ország nagyüzemeinek 22%-át jelentette. Több, mint ötven üzem csupán Szepes és Gömör megyében, illetve Pozsony városban működött. Ugyanakkor az ország ötszáznál több főt alkalmazó üzeme közül negyvenöt működött a mai Szlovákia területén.

Amint azt újabb elemzések is alátámasztják, tévesek voltak azok a korabeli magyar és a nem is oly régi szlovák feltételezések, miszerint az iparosodás óhatatlanul a szlovák nemzetiségi régióban is erőteljes magyarosodást okozott volna a szlovák munkásság körében. A magyarosodás okai – Polányi meggyőző érvelése alapján is – elsősorban a szakképzett magyar munkaerő belső migrációjában és az ország magyar régiójában lezajlott tényleges elmagyarosodásban kell keresnünk. Más kérdés – és erről idáig kevesebb szó esett –, hogy a szlovák anyanyelvű szervezett munkások száma egy korabeli szlovák kimutatás szerint mindössze 6346 fő volt, s a szlovák szociáldemokrata pártszervezkedés nem jutott el például a szepesi, gömöri nagyüzemekbe, ami azt eredményezte, hogy Pozsony, Trencsén, Turóc és Liptó megyéken, valamint Budapesten és Bécsen kívül szervezett szlovák munkásmozgalom nem bontakozhatott ki a vizsgált időszakban. Mindez tovább nehezítette a régió szlovák nemzeti integrációját célul kitűző politikai program megvalósulását.

Hasonlóképpen súlyos hátrányok adódtak a szlovák nemzetiségű burzsoázia és birtokosrétegek csekély számából és gazdasági erejéből. Polányi helyesen állapítja meg, hogy még a legjelentősebb szlovák bank- és iparvállalkozók is közelebb álltak státusban a kisburzsoáziához, mint a nagytőkésekhez (35. l.). A szlovák kézen lévő nagyüzemek száma 1905-ben mindössze 7 volt, és 2.7 millió korona alap-tőkékkel jelentéktelen szerepet játszottak az országos és azon belül a felvidéki gazdasági életben is. Megfelelő nemzetiségi adatsorok híján a szerző mind a szlovák munkások (90–100 000), mind pedig a birtokos parasztság (170–180 000) és a mezőgazdasági cselédség (51 000), illetve a mezőgazdasági munkásság (116 000) számának megállapításakor a nemzetiségi arányszámok, illetve a választói jogosultsággal rendelkezők adatai alapján készült becslésekre támaszkodott. A könyv társadalom- és gazdaságtörténeti első részének végén a szerző a két legfontosabb társadalmi vándormozgalomról, a szlovák népeség belső migrációjáról és a túlnyomó többségében az Egyesült Államokba irányuló kivándorlásáról, azok okairól és következményeiről nyújt rövid áttekintést.

A könyv második része a szlovák polgári és szociáldemokrata politikai mozgalmak reaktivizálódásának periódusát mutatja be. Külön-külön fejezetben foglalkozik a szlovák nemzeti mozgalommal lényegében azonosnak mondható Szlovák Nemzeti Párt konzervatív, evangélikus és néppárti színezetű katolikus bázisával, illetve a párt csehszlovák egység irányába fellépő, polgári demokrata belső ellenzékével, az amerikai szlovákok mozgalmaival, valamint a szlovák szociáldemokraták önállósulási törekvéseivel.

A szlovák történetírás hosszú idő óta folyó alapkutatásaival természetesen egy külföldi szerző aligha veheti fel a versenyt olyan szisztematikus vizsgálatot igénylő kérdésekben, mint például a Szlovák Nemzeti Párt társadalmi bázisának feltérképezése, vagy a politikai katolicizmus térhódításának régióként, sőt falvanként változó mértéke. Polányi jó érzékkel használja fel a legújabb szlovák kutatási eredményeket, és elemzéseit elsősorban azokra a neuralgikus pontokra összpontosítja, amelyekben a szlo-

vák történetírás a hagyományosan ideológikus megközelítés egyoldalúságai miatt gyakran eleve kész válszokkal, tézisekkel lép fel.

Így például a Szlovák Nemzeti Párt konzervatív vezérkarának társadalmi nézeteivel foglalkozó alfejezet igen találó jellemzést ad az egész szlovák társadalmat súlyosan érintő asszimilációs folyamatok elméleti feldolgozatlanságából adódó izolacionizmus összetevőiről: egyrészt a szlovák nemzet politikai, kulturális, gazdasági fejlődését hátráltató magyarosítás negatívumairól, másrészt viszont a magyar kultúrával, a magyar progresszióval való kapcsolatteremtés elutasításáról, az asszimilánsokkal szembeni kímeletlen eszmei harc túlkapásairól is plasztikus képet nyújt.

Fontos érdeme a könyvnek, hogy a magyar történetírásban és nem ritkán a szlovák feldolgozásokban is csupán marginálisan szereplő cseh–szlovák együttműködésnek a vizsgált évtizedre eső kibontakozását szintén sokoldalú vizsgálat tárgyává teszi. Nem elégszik meg a Csehszláv Egység nevű szervezet és a cseh értelmiségiek hagyományos szlovakofil tevékenységének bemutatásával, vagy T. G. Masaryknak, különösen 1918 után a kezdeti periódusra is visszavetítetten felnagyított befolyásának érzékeltetésével, hanem jelzi a csehszlovakizmus eszmei előzményeit, a szlovák kulturális élet elmaradottságából, a magyarosítás súlyos következményeiből adódó szükségszerűségeit is. Kár, hogy a kérdés praktikus, gazdasági jellegű eredményei –, amelyek persze valójában inkább a világháborút megelőző években jelentkeztek – nem kaptak helyet a szlovák nemzetfejlődés alakulását a világháború után meghatározó irányzat bemutatásában.

Az amerikai szlovákokkal és az 1901–1905. évi választásokkal foglalkozó zárófejezetek egy másik elmulasztott – vagy éppen tudatosan kizárt – vizsgálati szempontra is felhívják az olvasó figyelmét: nevezetesen a magyar kormányzati politikának a szlovák nemzeti társadalom és politikai mozgalom fejlődését irányítani, korlátok közt tartani próbáló „felvidéki” koncepciójának és politikai gyakorlatának erőteljesebb bevonására az elemzésbe. Ennek nélkülözése ugyan több helyet adott a szlovák nemzeti társadalom és mozgalom bemutatására, de a fejlődés teljes kontextusának megrajzolásánál a gazdaságtörténeti részben prezentált teljes tabló helyett a második rész csupán a belső szlovák fejleményekre koncentrált.

Ezzel együtt is a munka magyarországi történeti szlovakisztika kétségkívül kimagasló eredményének számít, s mint ilyen, reális alapot nyújt a kérdéskör majdani, szlovák történészekkel közös feltárásához.

Szarka László

MICHAEL SCHMIDT-NEKE

ENTSTEHUNG UND AUSBAU DER KÖNIGSDIKTATUR IN ALBANIEN (1912–1939) Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkanstaat

R. Oldenbourg Verlag, München, 1987.

A KIRÁLYI DIKTATÚRA LÉTREHOZÁSA ÉS KIÉPÍTÉSE ALBÁNIÁBAN (1912–1939) Kormányalakítások, uralkodási módok és hatalmi eliték egy fiatal balkáni államban

A magyar olvasó kezébe ritkán kerül Albániával foglalkozó tudományos igényű elemzés. A Délkelet-Európa történetével foglalkozó színvonalas, összefoglaló egyes magyar munkák, így pl. Niederhauser Emil: „Forrongó félsziget” című kötete, pillantást vetnek az albán történelem meghatározott szakaszaira is, de ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a nemzetközi és a magyar történelmi szakirodalomnak is mostohagyereke a függetlensége kikiáltásának 75. évfordulóját 1987-ben ünneplő ország. Ugyanakkor érzékelhető az a tendencia, hogy a két világháború közötti időszak iránti fokozott tudományos érdeklődés eléri az eddig háttérbe szorult országokat és témaikat is. Michael Schmidt-Neke könyve a müncheni Südost-Institut pártfogásával jelent meg, és elnyerte a Südosteuropa-Gesellschaft díját. Olyan munkát tarthat kezében az olvasó, amelynek értékét nem csupán a kuriozitás, hanem sokkal inkább az elemzés gondossága, mélysége, a források alapos feltárása adja. A történelmi hagyományok és a napi politikai aktualitások Magyarországon is érdeklődést kelthetnek e munka iránt. Már a bevezetésben értelnünk kell a szerző azon szándékát, hogy Albániát, történelmének e fontos időszakában, ne

csak a nagyhatalmi politika játékszerként mutassa be, hanem törekedjen a belső folyamatok részletes ábrázolására is. Így nem a szerző szakmai korrektségének és jó szándékának hiányát jelzi az a tény, hogy a kötetben vizsgált időszak albán történelmének egészére jellemző a külső hatások uralkodó szerepe, és jól tetten érhető érvényesülésük a belpolitika minden területén.

A szerző a kötetet az 1912 előtti albán történelmet vázoló rövid, de összefogott fejezettel indítja. Szól Kastrioti György (Skander bég) oszmánellenes, függetlenségi harcairól, később, a 19. század elején, a shkodrai és janinai pasák „félállami képződményeiről”. Hangsúlyozza, hogy hiba lenne Ali Tepelena janinai pasát az „újkori albán állami gondolat atyjának” tekinteni, hiszen törekvéseinek a nacionalizmus-hoz vajmi kevés köze volt. Albánia majdani függetlensége a 19. század végének nemzeti mozgalmában, az ún. Prizreni Liga tevékenységében gyökerezik. Az 1878. június 10-én alapított Liga kezdetben az Oszmán Birodalom integritása megőrzésének, a szultán személye iránti lojalitásnak és az iszlám vallás vezető szerepének eszméjéből indult ki, majd tevékenységének végén már az autonómia követelésével lépett fel, amelyet a radikális szárny a teljes függetlenség kivívásának irányába kívánt kitágítani. Ezeknek az elképzeléseknek a nemzetközi és belső körülmények még nem kedveztek, de a Prizreni Liga minden későbbi szuverenitási törekvés számára ragyogó példakép maradt.

A szerző joggal mutat rá arra, hogy az I. Balkán-háború komoly dilemma elé állította az albánokat: folytassák-e a harcot Törökország ellen, amelynek ellenfelei egyáltalán nem voltak Albánia természetes szövetségesei, hiszen albán területek annekválása is szerepelt habórus célkitűzéseik között. A történelmi szükségszerűséget felismerve Luigj Gurakuqi és Ismail Qemal vezetésével 1912 november elején Bukarestben, a legnagyobb külföldi albán kolónia székhelyén szervezett konferencia úgy döntött, hogy a török közigazgatást haladéktalanul albánnak kell felváltania. 1912. november 28-án Dél-Albániában, Vlora városában kikiáltották Albánia függetlenségét. A Nemzeti Kongresszus által megválasztott Ideiglenes Kormány, amelynek élére Ismail Qemal került, két fő feladat megvalósítását tűzte ki célul maga elé: az oszmán tartományi igazgatás romjaiból működőképes állami szervezetet létrehozni, illetve biztosítani az egyoldalúan kikiáltott függetlenség nemzetközi elismerését, elkerülni az ország felezését az I. Balkán-háború expansionista győzteseik között. Az első célt lényegében nem sikerült elérni, mivel az erőfeszítéseket a második feladat teljesítésére összpontosították. A függetlenség megőrzése érdekében Albánia elfogadta a hat nagyhatalom gyámkodását, amelyek 1913. július 13-án a jövőbeni fejedelemség függetlenségét kollektíven garantálták.

A részleges sikerek ellenére az Ideiglenes Kormány nem tudott úrrá lenni a központi hatalommal szembeni szeparatista áramlatokon és erőkon, ezért 1913 októberében a hatalmat gyakorlatilag a Nemzetközi Ellenőrző Bizottságnak adta át. A szerző nem véletlenül utal az albán történetírás véleményére, amely a bizottság és Albánia fejedelme Wilhelm zu Wied kormánya tevékenységét „xenokráciának” minősíti. A hatalom lényegében a hat nagyhatalom minimális konszenzusán nyugodott, amely az I. világháború kitörésekor természetesen megszűnt létezni. 1914–18 között Albánia hét ország (Olaszország, Ausztria-Magyarország, Franciaország, Szerbia, Montenegro, Görögország, Bulgária) felvonulási és megszállási övezetévé vált, és mindenféle egységes nemzeti belpolitika lehetetlenné vált.

A központi hatalmak kapitulációja után mindent előlről kellett kezdeni. A Durres kikötővárosban létrejött kormány hiábavaló kísérletet tett egy olyan Olaszországgal kollaboráló, központi hatalom létrehozására, amely az egész nép képviselőinek igényével lépne fel. 1920 januárjában Lushnjában kezdődött meg az ekkor már sikeres küzdelem a szuverén albán állam megteremtéséért. Dél-albán politikuskok regionális és szociális szempontból ugyan nem kellően reprezentatív gyűlésen dolgozták ki a létrehozandó állam és kormány alapvonásait, de elképzeléseikhez fokozatosan csatlakozott az egész ország. Komoly nehézségeket okozott, hogy Albánia jelentős részei még idegen megszállás alatt voltak. A lushnjai gyűlésen létrehozott kormány támogatta a megszállók elleni fegyveres küzdelmet, amelynek eredményeként, 1920 végére az olasz csapatok elhagyták Albániát. 1920. november 9-én a Nagykövetek Konferenciája elismerte az albán szuverenitást, és néhány apró módosítástól eltekintve megerősítette az 1913-as határokat. A külpolitikai sikerek ellenére 1921 őszétől Albániában hosszú válságidőszak kezdődött. Az uralkodó körökön belül destruktív koalíciók jöttek létre, amelyek képesek voltak kormányokat megdönteni, de azok helyett stabil alternatívát biztosítani már nem. Ez az időszak hozta meg az albán történelem következő húsz éve kulcsfigurájának, Ahmet bej Zogollinak a felemelkedését. Az 1921–24 között hatalmon levő kormányok tevékenységével vette kezdetét a Lushnjában létrehozott parlamentarizmus átalakítása a tekintélyuralmi rendszer irányába. Zogolli az albán gazdaság nyugati tőkével való moderni-

zálása mellett lépett fel, de semmiféle hajlandóságot nem mutatott arra, hogy lényegesen megváltoztassa a középkori termelési és függőségi viszonyokat. Mint „erős ember” mind nagyobb tekintélyre tett szert a társadalmi status quo védelmezői között.

A szerző részletesen szól az albán társadalmi és gazdasági fejlődés másik alternatívájáról, amelyet az 1924 júniusában Fan Noli vezetésével győzedelmeskedő forradalom képviselt. A polgári demokratikus forradalom vezetője „nyugati típusú államot kívánt létrehozni, politikailag és társadalmilag emancipált lakossággal”. A Noli-kormány egyidejűleg igyekezett jó kapcsolatokat kialakítani a nyugati demokráciákkal, Olaszországgal és a Szovjetunióval. Nem érte el azt a célját, hogy Népszövetség vagy más partner támogatását megszerezze, illetve az országon belül tömegtámogatásra tegyen szert. Túlságosan radikális volt ahhoz, hogy a konzervatívok elfogadhassák, ugyanakkor túlságosan következetlen, hogy saját csoportját önmaga védelmére megfelelően mozgósíthassa, így forradalmi kísérlete kudarcot vallott.

Ahmet Zogolli (Zogu), az ellenforradalom győzelme (1924. december) az albán politika idegen, külső erők általi meghatározásához való visszatérést jelentette. Zogu győzelmét a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság katonai támogatásának köszönhette, mégis hamarosan partnert váltott, és Olaszország oldalára állt. 1925–1929 között már lényegében diktatórikus rendszer jött létre Albániában, Zogu ellenfeleit vagy behódolásra, vagy száműzetésbe, illetve illegálisításba kényszerítette. Hatalmát, a nagybirtokosi-burzsoá rendszert, hivatalos biztonsági szervek és a nemhivatalos milíciák biztosították, külpolitikájában erőteljes olasz orientáció érvényesült. 1926. november 27-én aláírták az első, 1927. november 2-án a második szerződést Olaszország és Albánia között, amelynek révén az utóbbi Róma katonai hídfőállásává vált a Balkánon, és a külvilág szemében megszűnt önálló politikai tényezőnek lenni.

1928-ban a királyság kikiáltásával a külföld számára is teljesen nyilvánvalóvá vált a rendszer, mint a király személyes uralma, jellege. Zogu az ország gazdasági modernizálására tett erőltet kísérletet. Az agrárreform tervezetét a nagybirtokosok nyomására gyengítene kellett, így az végül is tényleges változást a mezőgazdasági birtokviszonyokban nem hozott, kudarcot vallottak az oktatásügy államosítására, a vallási közösségek befolyása csökkentésére irányuló törekvések is.

1931-től kezdődően felkelésekben, merényletekben nyilvánult meg a Zogu-diktatúrával szembeni ellenállás. A rezsimmel szemben fellépő erők egy része általános rendszerváltozást akart, míg mások csak a diktatúra egyes aspektusait, így az ún. Besa-klikk kormányzati dominanciáját akarták megváltoztatni. A király felismerte, hogy az ellentétekből Olaszország profitál, amely ráadásul nem szorult minden körülmények között Zogu személyére. Az 1930-as években Albánia a vonakodó szövetséges szerepében tetszelgett, erősíteni próbálta kapcsolatait más vezető hatalmakkal is. 1930-ban nem újította meg az első tiranai paktumot, ugyanakkor megmaradt az összes többi Albánia Olaszországtól való függőségét biztosító megállapodás. Angliában, Franciaországban és Németországban sem találtak kedvező visszhangra Zogu közeledési kísérleteit, mert Schmidt-Neke szerint egyetlen ország sem volt érdekelt az Olaszországgal való konkurenciaharcban.

1935–36-ban Zogu kísérletet tett arra, hogy a fasizmus eszméiből és egyfajta albán nacionalizmusból elméleti bázist teremtő politikusokból alakított kormány révén a polgári rétegek felé nyisson. A régi vágású hatalmi elit (a Besa-klikk) szembeszállt e kísérlettel, holott nyilvánvaló volt: szó nincs új társadalmi rendszer megteremtéséről, csupán arról, hogy az eddigi politikát módosítani kell-e vagy sem. Zogu nem volt képes a saját maga által kinevezett kormányt megvédeni, alig egy évi tevékenység után tudomásul vette annak lemondását. 1936–39 között Albánia visszatért az 1935 előtti „klasszikus” kormányzáshoz és személyekhez. Zogu tekintélyének teljes elvesztését a három pompás ünnepségsorozat (a függetlenség kikiáltásának 25. évfordulója, a királyság 10. évfordulója, Zogu házassága Apponyi Geraldine magyar grófnővel 1938-ban) nem volt képes eltakarni. Az elé a dilemma elé került, hogy tétlenül szemléli-e Olaszország mind erőteljesebb behatolását a gazdasági és politika különböző területein, vagy ellenlépésekkel kiprovokálja annak erőszakos fellépését. Zogu királyságának végét az olasz intervenció jelentette 1939. április 7-én.

A fenti eseménytörténet jelenti Schmidt-Neke kötetének vázát, amelyet a belső társadalmi folyamatok vizsgálata tölt meg élettél. Részletes alaposítással elemzi az ebben az időszakban elfogadott alkotmányokat, az albán állam és törvényhozás működésének irányelveit, a választási rendszereket. A kötet alcímében jelzett elkötelezettségének megfelelően ír a különböző kormányok programjairól, összehasonlításokkal. Vázolja a hatalmi csoportok törekvéseit, az egymás legyőzésére, háttérbe szorítására irányuló általuk alkalmazott módszereket, amelyek között a gyilkos merényletek szervezése „előkelő” helyet

foglalt el. Meggyőzőek a szerző hangsúlyai arra vonatkozóan, hogy az oligarchikus társadalmi viszonyok, a speciális albániai körülmények közepette a kormányzásban megkülönböztetett szerepet játszottak a szűkkörű hatalmi elit különböző csoportjai. Nem kerülte el figyelmét az egyes nemzetségek taktikus viselkedése, amikor is azok prominens képviselőit az egymással szemben álló csoportok mindegyikében megtalálhatjuk, biztosítva ezáltal a nemzetség felszínén maradását minden körülmények között. A hatalmi elit csoportjai vitathatatlanul különleges szerepének elismerése mellett ugyanakkor, különösen a vizsgált időszak második felében, a lassan kibontakozó gazdasági, társadalmi változások fényében nagyobb figyelmet érdemelt volna a parasztság és a kialakulóban levő munkásság történelmi szerepe. Enélkül nehezen érthető az Albán Népköztársaság kikiáltásához (1946) vezető folyamat és bekövetkezett gyökeres fordulat.

Az elmúlt időszakban a fasizmusról folytatott nemzetközi tudományos vitához érdekes adalékot szolgáltat Schmidt-Neke könyve. Határozottan elutasítja azokat a véleményeket, amelyek a júniusi forradalmat fasisztának minősítik; ha egyáltalán létezik, a lehetséges külföldi párhuzamot a kelet-európai parasztpártok tevékenységében és céljaiban véli megtalálni. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az Olaszországgal való „szövetség” kialakítását sem a fasizmus iránti rokonszenv, hanem a gazdasági és politikai okok ösztönözték.

A kötet rendkívül széles irodalmi bázisra támaszkodik. A véleményalkotásban, amelyre minden esetben a megfontoltság, a komplexitásra törekvés a jellemző, igyekszik figyelembe venni mind a Nyugat-Európában, mind Albániában megjelent könyvészeti és levéltári forrásokat. Könyve őszinte és elfogultságmentes érdeklődést tanúsít Albánia iránt. Külön értéke az albán hatalmi elit képviselőiről készített életrajzi összeállítás, és a különböző parlamentek, alkotmányozó gyűlések résztvevőinek névsorai, amelyek elkészítése kétségtelven az átlagosnál nehezebb munkát jelenthetett. Végül az összehasonlító rendszerelmélettel foglalkozók számára jelenthet érdekességet az öt balkáni királyi diktatúrával foglalkozó elemzés. A szerző hangsúlyozza: „a királyi diktatúra az öt balkáni államban 1928–38 között létezett szakasza a hosszan tartó autoritárius uralomnak, amelyben a királyi diktátori hatalom hordozója. Nem elsősorban tömegpártokra és tömegszervezetekre, hanem polgári és feudális jellegű társadalmi elitre támaszkodik. Ennek megfelelően társadalmilag konzervatív, támogatja a burzsoázia érdekeinek érvényesülését, forradalomellenes és elnyomja a társadalmi ellenzék, jelesen a parasztok és munkások törekvéseit. Hangsúlyozottan nacionalista, és önmagát a nacionalista eszme letéteményesének és garanciájának igyekszik feltüntetni. A gazdasági gyengeség függővé teszi a külföldtől, és ez különösen a fasiszta hatalmak befolyását segíti elő.” Zogu királyi diktatúrájáról sem lehet ennél pontosabb értékelést adni.

Albánia mai politikájának megértéséhez is elengedhetetlen a múlt áttekintő, folyamatszerű elemzése. Ennek döntő része a független albán állam létrejötte, az állami szuverenitás megteremtése, majd korlátozódása és elvesztése körülményeinek vizsgálata. Michael Schmidt-Neke munkája ehhez jelent kivaló hozzájárulást.

Póka Ferenc

ARMIN HEINEN

**DIE LEGION „ERZENGEL MICHAEL” IN RUMÄNIEN.
SOZIALE BEWEGUNG UND POLITISCHE ORGANISATION**

Südosteuropäische Arbeiten 83. München, R. Oldenbourg
Verlag 1986, 558 l.

**A ROMÁNIAI „MIHÁLY ARKANGYAL” LÉGIÓ.
SZOCIÁLIS MOZGALOM ÉS POLITIKAI SZERVEZET**

Armin Heinen vaskos könyvéről nyugodtan mondhatjuk, hogy jelentős terméke a tudományos fasizmus kutatásnak.

Az 1960-as években kibontakozó fasizmusviták során megnőtt a nemzetközi szakmai érdeklődés az „önerőből” hatalomra jutó olasz és német mozgalom mellett a többi, így a magyar és román fasiszta pártok története iránt is, de az elmunkálatok szegényessége, a nyelvi sorompók, a kelet-európai levél-

táruk idevágó anyagának hiányai, vagy korlátozott hozzáférhetősége megannyi akadályt képeztek azon az úton, hogy az európai tudományosságba bejussanak mindazon adatok és információk, melyek egy sokoldalú kép megalkotásához és további elméleti vizsgálatokhoz az alapot jelentik. A román tudományosság ugyanakkor aránylag kevés energiát szentelt a hazai fasizmus vizsgálatának, az első nekirugaszkodások szinte folytatás nélkül maradtak. Így ma már az érdeklődő többet olvashat az ottani szélsőjobb múltjáról a nyugati szakirodalomban, mint a romániai historikusok munkáiban.

Heinen műve szakít a nyugati szerzők részben kényszerű, részben kényelmi okokkal magyarázható azon gyakorlatával, hogy általában túlzottan támaszkodtak az emigráns vasgárdisták emlékirataira, túlságosan rávetítették a német és olasz fasizmus (esetenként a magyar nyilaskeresztesek) vonásait a Vasgárdára, ami nem is elsősorban néhány téves következtetés miatt jelentett problémát, hanem inkább azért, mert az eredeti, sajátos vonások árnyékban maradásához vezetett. Az a paradox helyzet állt elő, hogy bár minden kutató hangsúlyozta a román fasiszta mozgalom sajátos jellegét, alaposabb vizsgálatra csak egyik-másik rész kérdésben került sor.

Heinen alapos kutatómunkával feltárta azt a hatalmas nyomtatvány- és sajtóanyagot, amely (a romániai levéltárak hozzáférhetetlensége miatt is) könyvének egyik alapját képezi. A másik alap a német levéltárak iratanyaga. A 11 fejezetre osztott könyv – amelyben a tartalomjegyzék maga több mint 8 oldat tesz ki – egy hosszú előtörténet-leírással kezdődik, visszanyúlva egészen a 19. század közepéig, a polgári átalakulás kezdetének problémáig. Ebben a keretben vizsgálja a román nacionalizmus fejlődését, az ideológiai áramlatokat, a jobboldaliság közvetlen és indirekt előzményeit. Foglalkozik az első világháborúval és következményeivel, hiszen ez a háború a nemzeti célok teljes elérésével végződött ugyan, de a nagyromán állam berendezése, belső szervezete hatalmas feszültségeket is teremtett. Végigkíséri a 20-as évek jobboldali radikalizmusának történetét, az első pártalapítási kísérleteket, az ifjúsági antiszemita mozgalmakat, melyekre azután ráépült az A. C. Cuza professzor által irányított LANC: a Keresztény Nemzeti Védelem Ligája (1923), s ebben már fontos szerep jutott C. Zelea-Codreanunak, a későbbi „kapitánynak”. Codreanu volt az, aki a törvényességgel való szembe fordulást, az erőszakot hirdette kezdettől. 1927-ben ő alapította „Mihály Arkangyal Légiját”. A szerző jó portrét ad a vezérről, rekonstruálja politikai gondolkodását, prófétikus stílusát, az ortodoxiában meglévő archaikus vonások általa történő felhasználást (és kiforgatását). Kimutatja, mennyire tekintette példaképnek az olasz fasiszta és a német nemzeti szocialista pártot, utóbbi erősödésének milyen hatása volt Romániában.

A szerző a román belpolitikai élet keretében mutatja be a Légió, illetve Vasgárda igen változatos, betiltásokkal és névváltoztatásokkal tarkított történetét, bár az elemző módszer kedvéért lemond az izgalmasabb folyamatos ábrázolásról, s a munkát a tematikus analízis uralja. A taglétszámról adott lehető legpontosabb összeállítás szerint a 30-as évek közepén nőtt a mozgalom tömegpárttá (az 1931. évi választásokon 1,05%-ot kap, 1937-ben 15,6%-ot). Rendkívüli alapossggal vizsgálja a mozgalom struktúráját, az elérhető megbízható források, a gárda építőtáborainak résztvevői, az ún. Duca-per szereplői, a gárdista szenátus tagjai, majd az 1939 szeptemberében megölt gárdisták stb. személyi adatai alapján. Ebben is, mint általában az egész könyvben, legendákat oszlat. A vezető csoport ugyanúgy az egyetemi végzettségű középrétegbeliekből kerül ki, mint más pártoknál, csak éppen fiatalabb. A tisztikarból kevesen kerülnek be, inkább a tartalékosok; munkásokból főleg közüzemi dolgozók. Általában sok az ügyvéd, tanító, tanár, pap és főleg egyetemista, de vannak arisztokraták is. Alapos választáselemzéssel kimutatja a gárda befolyási övezeteit, korrigálva pl. olyan feltevéseket, hogy a gárda csak izolált, ritkán lakott, elmaradott agrárterületeken nyert teret. (Az erdélyi részeken Arad, Hunyad, Torda vidékén ért el nagyobb befolyást.) De legendát oszlat annak bizonyításával is, hogy a gárda nem volt Rómából vagy Berlinből eltartott ötdik hadoszlop. Berlin inkább kedvelte a Goga-féle Keresztény Nemzeti Pártot, később pedig ismeretesen Antonescut. A német pénzsegély nem volt jelentős, az is Gogéáknak ment. Heinen erre vonatkozó adatait az Alfred Rosenberg keleti politikájáról írt újabb munkák alátámasztják.

A legérdekesebb részek természetesen II. Károly király és a gárda rivalizálásával, majd kíméletlen párharcával foglalkoznak. A kortársak számára ez volt a leglátványosabb, (az egykorú magyar publicisztika is sokat írt róla), s a román történetírás ezen a területen tárt fel a legtöbbet. Abban a nagyszabásúnak nevezhető kísérletben, melyet a király 1930-tól személyi uralmának megteremtéséért folytatott, eleinte számolt a gárda támogatásával, később a hagyományos pártrendszer szétmorzsolásában szánt neki szerepet, míg végül fizikailag is megpróbálta felszámolni, ami 1938-ban a fogva tartott Codreanu és sok társa meggyilkolásában csúcspontodott. Heinen ezen a ponton követi a hagyományos felfogást, 1938-ig számítja a gárdisták történetét tömegmozgalom történetének. Ami ezután megmaradt – írja –, az nem

volt más, mint egy bázisát vesztett földalatti terrorszervezet. Az utód: Horia Sima már nem lett karizmatikus vezér, s Codreanutól eltérően, a gyors hatalomátvételt tűzte ki célul. A szerző megmutatja, hogy a gárda 1938 utáni második élete mindenekelőtt a nemzetközi helyzet átalakulásainak köszönhető. Ennek hatására vétette be II. Károly Horia Simát 1940-ben a kormányba, a 2. bécsi döntés okozta krízisben lett Románia „nemzeti légionárius állam”, melyben Antonescu tábornok együtt kormányzott a gárdával annak 1941 januári hatalomátvételi kísérletéig. Ekkor verte szét Antonescu a gárda másodgarnitúráját; vezetőit a németek menekítették ki az országból. Ezekkel próbálták azután Antonescut sakkban tartani, közismerten nem sok sikerrel. Kevésbé ismert, hogy Románia 1944. augusztus 23-i nagyszabású fordulata után decemberig eltartott, amíg Horia Sima Bécsben egy árnyékkormányt fel tudott állítani, melynek egyetlen szakember tagja a hadügyminiszter volt: egy németek által foglyul ejtett tábornok.

A mű zárófejezete egy összefoglalás mellett a gárdára vonatkozó tudományos vitákban nyújt eligazítást, a szerző egyben a fasizmus általános jellemzésére is kísérletet tesz idelológia, szervezet és a politizálási stílus alapján (484–485. l.). Heinen könyve adatgazdasága, pontossága és elemzési szempontjai miatt egyaránt alapmunkának számít.

Szász Zoltán

NYUGAT-EURÓPA ALKOTMÁNYAI

Szerk.: Kovács István

Közgazdasági és Jogi Kiadó Bp. 1988. 468 p.

Egy sorozat szerves alkotóelemeként jelent meg a „Nyugat-Európa alkotmányai” c. terjedelmes jogtörténeti forrásmű, amely a fejlett tőkés országok alkotmányos rendszerének a bemutatására szolgál. A belga, a francia, az olasz és az NSzK hatályos alkotmányainak a közreadásáról van szó, amelyek valóban nagy érdeklődésre tarthatnak számot, főként a hazai államtudományok szférájában. Rendszertanilag tehát valóban a jogtörténet újabb eredményeit gazdagítja a Közgazdasági és Jogi Kiadó gondozásában megjelenő mű, mégis ennél jóval szélesebb körben hasznosítható ez az alkotás.

A sorozat hajdan „Az emberi jogok a dokumentumokban” c. művel (1976) indult útjára, majd pedig „Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány” (1980) a „Szovjetunió szövetségi alkotmányai” (1982), ill. „Az európai népi demokráciák alkotmányai” (1985) c. kötetekkel folytatódott. Ilyen előzmények alapján mondhatjuk, hogy egy a korábbinál teljesebb világkép kialakításának az eszközévé kívánt lenni a sorozat, miután az a hazai jogi közgondolkodást empirikus közelségbe hozta a kútfőkkel, vagyis azokkal a jogforrásokkal, amelyek gyakran az újkori, ill. a legújabbkori történelem determináns tényezőivé válhattak. A modern alkotmánytörténet legalapvetőbb összetevői sorakoznak tehát a most megjelent kötetben, amely minden egyes összetevőjében a máig ható társadalmi tapasztalatok összegzésének lehet az eszköze. Ez a hatályos jogi (államtudományi) érdekeket előtérbe állító műfaji sajátosság sem takarhatja el persze a már előrejelzett szélesebb érdeklődésünket a mű iránt.

Nem kétséges, hogy az aposztrofált jogtörténeti forráskiadás a magyar jogi historizmus egészére kiható jelentőségű, szűkebb értelemben a módszeres jogtörténeti kutatómunka számára pedig egy eléggé nem értékelt szolgálat. Ezt a tényt akkor értjük igazán, ha átgondoljuk az újabb, ill. a legújabbkori joghistoriánk felettébb hiányos voltának a sajátos körülményeit. Pedig a mi tulajdonképpeni jogtörténeti kutatásainkban lezajlott egy alapvető fordulat vagy negyedszázaddal ezelőtt, amikor a módszeres elemző vizsgálódásaink általánosan az újkor, ill. a modern kapitalizmus állam- és jogfejlődésének a feltárása felé fordultak. Ez a ma már gyakran önkritikusan is elemzett változás azonban szinte teljesen enerválódott a legújabbkori történelmünk küszöbéhez érkeve. Így csak egészen sporadikus eredmények születtek a szocialista állam és jog történetéből, az ágazati jogi historizmus aktualizált (gyakran átpolitizált) történelmi exkurzusai pedig jobbára értékálló tudományos eredmények nélkül születtek. Nos, ezt az elmentmondást segítheti feloldani az újabb jogtörténetész nemzedék számára ez az avatott kézzel gondozott jogtörténeti forráskiadás. Bárcsak a főbb jogágazatok szférájában elfekvő hiteles dokumentációink anyagából is készülné már hasonló szemelvényanyag, amely a nagy reményeket ébresztő komparatív kutatásokat is újjáéleszthetné.

Egyfajta aránytévésztést is láthatnánk abban, hogy a hazai jogtudomány csupán az államjogi (politikai) ágazatban jut ilyen nagy ívben kibontakozó lehetőségekhez. Különösen, ha azt is figyelembe

vesszük, hogy a felidézett eredmények után nem formális ígéret nyilván az afrikai, az ázsiai, ill. az amerikai alkotmányos rendszerek forrásszerű bemutatása sem. Látni kell azonban, hogy ez az előrelépés mindennek előtt követendő példa lehetne a különböző jogágazatokban, ill. azokat is szolgálva a kibontakozó legújabbkori jogfejlődés vizsgálatában. Jogi historizmusunknak, ill. a módszeres jogtörténetnek kell tehát vállalni elsődlegesen azokat a feladatokat, amelyek egy szélesebb társadalmi (történeti) tapasztalatrendszerre adhatnak a jelenkor számára. Már csak az itt látható előrelépés is elháríthatja tehát a jogi historizmus ma is észlelhető tartózkodását az újabbkori jogfejlődés vizsgálata iránt. Mert íme hitelet vesztette az az érv, hogy akár a politika szférájához közelálló ágazatban is ne lehetne hozzájárulni a meghatározó jellegű (determináns) kútfők anyagához. Még inkább így van ez nyilván a szocialista jog egyéb ágazataiban. Vannak persze az egyes jogágazatokban is módszeresen még fel nem tárható (nem dokumentálható) elemek, merő defetizmus volna azonban, ha ezzel ismét egy új nemzedék figyelmét térítenénk el a legújabbkori jogfejlődéstől.

Megdöbbenő az, ahogy e téren a hivatásos jogtörténet körében is egy látens ellenállással kell küzdeni. Miként hajdan a tételes jog egyes képviselői menekültek a különböző joghistóriai exkurzusokba, úgy ma gyakran a hivatásos jogtörténetírás averzióját nehéz oldani az újabbkori jogfejlődésünk iránt. Joggal hangoztatjuk pedig, hogy nem pragmatikus célkitűzések vezérlik e törekvésünket, hiszen a jogfejlődéstörténetből (mechanikus) nem akarjuk többé megelni a jövő útjait.

A recenzált mű eleven cáfolata annak az ahistorikus nézőpontnak, amely „a kellő történelmi távlatok hiányának” a jelszavával nemrég még ab ovo felmentést adott a jogtörténettudomány képviselőinek a jelenkort közvetlenül formáló jogfejlődési folyamatok vizsgálata alól. Nem kétséges pedig, hogy az itt látható modern alkotmányos rendszerek a hatályos jogállapotok korszakhatárán születtek. A korai, a klasszikus, ill. a megkésett polgári átalakulások determináns történelmi folyamatainak a szemrevételezése nélkül azonban el sem képzelhető ezeknek az alkotmányos rendszereknek a módszeres megközelítése. Ha pedig ez a feladat a közjogtörténet sajátja volna csupán, úgy a jogi historizmust ismét akár a medievisztikus kutatásokra visszazoríthatnánk.

Vegyük csak a legszemléletesebb példákat. A korai polgári átalakulás mintaországai, Németalföld, ill. Anglia történeti alkotmányossága közismert, melynek ősforrásai pl. a Magna Chartáig (ha nem korábbi időkre, l. i. m. 85. p.) retrospektíve követhetők. Hollandia, ill. Svájc esetében pedig a protestáns államelmélet születéséhez (Kálvin, Luther, Althusius) vezethetnek vissza az előzmények. Mégis nyilván nem volna logikus, ha a módszeres jogtörténeti vizsgálódás határait valaki a 16–17-i századnál akarná megvonni. Az extrém példák körén kívül láthatjuk azonban, hogy pl. a hajdan egész Középkelet-Európa számára modellt képező belga alkotmányos rendszer születése (1831), vagy akár az I. világháború után megjelenő újkonstitucionalizmus sem jelenti ma már a történelmi, ill. hatályos jogi korszakhatárt. Így van ez természetesen az 1945 utáni változások esetében is (l. az olasz 1947-es, az NSZK 1949-es, a francia 1958-as alkotmányos rendszerek példáján, i. m. 263–280, 301–316, 371 és k. pp.)

A művet szerkesztő Kovács István pedig ismét egy sor meggyőző példáját adta a recenzált műben a mához vezetődő társadalmi (történelmi) tapasztalatok módszeres feltárásának. Ha másból nem, ebből is (azaz egyenként az adott alkotmányos rendszerek előzményvizsgálata alapján) meggyőződéssel mondhatjuk tehát, hogy a jelenkor összefüggésrendszeréhez tartozó történelmi folyamatok ma már szervesen hozzá tartoznak a módszeres jogi historizmushoz, amelynek persze alkotó eleme a felidézett közjogtörténeti alapozás is minálunk. Nem egyszerűen a divatos jelenkortörténeti (zeitgeschichtlich) vizsgálódásokról van itt szó, hanem arról a világszerte megélenkült érdeklődésről, amely az újabbkori jogfejlődés iránt támadt, beleértve a szocialista jogtípus eddig fehér foltokkal tarkított fejlődéstörténetét is.

Az utóbbi két évtized folyamán nem egy rangos nemzetközi tudományos fórum jelentkezett, amely egészében vagy döntő részében éppen az újabbkori jogfejlődés ügyének szentelte magát (l. Prága, 1975, 1985). Az újabbkori történelem társadalmi tapasztalatainak a számbavételét nem pusztán demonstrálták ma már ezek a fórumok, hanem egy sor letisztázott ismeretet is rendszerbe foglaltak a II. világháborút követő időkből. Számunkra nagy jelentőségű továbbá, hogy ezek a fórumok a recenzált mű eredményeit is alátámasztva tág teret adtak a nemzeti jogrendszerek forrásokon nyugvó vizsgálatára, és ezzel igazolták azokat a törekvéseket, amelyek országonként, ill. komparatív értelemben is alapozó munkát végeztek a legújabbkori jogfejlődés területén. Az idevágó tudományos eredmények nyomán gazdagon felszínre kerültek azok az (általánosítható) történelmi tapasztalatok, amelyek valóban a jelenkor problémáinak a jobb megértéséhez is hozzájárulást adhatnak. Ilyen értelemben nyújt ismét összötönzést számunkra a nyugat-európai alkotmányos rendszereknek a történelmi előzményvizsgálattal jól egybefoglalt láttatása.

Horváth Pál

MOLODCIGIN, M. A.

A NAGY OKTÓBER ÉS A SZOVJET HADSEREGSZERVEZÉS NÉHÁNY KÉRDÉSE
(1917–1920)

Újabban feltárt források alapján árnyalja és pontosítja a szerző a szovjet hadsereg szervezési elvének kialakulását. Nyomon követi, hogyan váltotta fel az önkéntes, irreguláris forradalmi hadsereg koncepcióját, az ugyancsak osztályelveken nyugvó, de az általános hadkötelezettség révén szervezett, reguláris hadsereg szervezésének gyakorlata. 1917. december 22-én Lenin, Dibenko és Sztálin készített elő egy tervezetet, amely az új hadsereg feladatát a szovjet köztársaság biztonságának szavatolásában és a forradalom kiszélesítésében (terjesztésében) jelölte meg. Oroszország köztársaságainak minden polgára felülthette e hadsereg egyenruháját, aki katonaviselt volt, és önként jelentkezett – társadalmi hovatartozástól függetlenül. A tervezetet több testület, köztük a Népbiztosok Tanácsa is megvitatta. Ez utóbbi ülésén – még 1917 végén – Lenin a szovjetek feladatának tekintette a forradalom védelmének (és hadseregének) a megszervezését. A testület 1918. január 15-i ülésén a szovjethatalom támaszának nyilvánították a szervezendő hadsereget, s munkás-paraszt hadsereggé értékelték. Lenin viszont úgy fogalmazott, hogy a dolgozó tömegek legöntudatosabb, leghatalmasabb elemeiből kell létrehozni a szovjethatalom fegyveres erejét.

Az 1918. július 10-én az V. Összoroszországi Szovjetkongresszuson elfogadott alkotmány az általános hadkötelezettséget kodifikálta, de kimondta, hogy csak a dolgozó osztályok fiai foghatnak fegyvert. A kongresszusi vitában a bolsevikok egy része csak a munkások és szegényparasztok jogává akarta tenni a katonáskodást. Lenin a munkások mellett „az idegen munkát nem kizsákmányoló parasztok” körülfírást javasolta, a szövetségi bázis (középparaszt) szélesítése érdekében. A többi párt (eszer, men-sevik stb.) képviselői kifogásolták az osztályszempontok érvényesítésére irányuló törekvést.

A bolsevikok többségben voltak, és hajthatatlanok maradtak. Érvényesült is a formálódó hadseregben a munkások vezető szerepe. Sőt kezdetben, az önkéntes szervezés időszakában a szociális összetétel is tükrözte a fegyveres erők proletár jellegét. 1918 májusában 90% fölött volt a munkások aránya. Az esztendő végére fele-fele arányban alkották munkások, ill. parasztok a Vörös Hadsereget. A Kolcsak ellen harcoló csapatok soraiban 70% volt a munkás. Egészében véve a forradalom védelmére kelt önkéntesek kb. kétharmada tartozott a győztes osztályhoz. Az általános hadkötelezettség bevezetése után a társadalmi szerkezetet tükrözte a hadsereg összetétele. 1919-ben ez 11% munkást, 72% parasztot, 6% alkalmazottat jelentett. A fennmaradó 11% a kizsákmányoló osztályokhoz tartozott. (A nélkülük számítottak 15%-a volt munkás!) A hadsereg összetétele regionálisan és fegyvernemenként is változott. A flottában csak 58%-os volt 1920 derekán a parasztok aránya, míg a tatárok lakta körzetekben pl. 87%. Az ekkor szerveződő ún. munkahadseregek is 80%-ban parasztokból verbuválódtak.

Természetesen nem épült ki akkor még, nem szilárdult meg az új hatalom intézményrendszere. Ezért is kis hatékonysággal tudták érvényesíteni pl. az általános hadkötelezettséget. A parasztok többnyire szülőföldjük védelmére voltak mozgósíthatók. Régiók szerint, ill. a szovjethatalom stabilitásának függvényében változott az intézkedések hatása. 1918 folyamán pl. a Volga vidéken negyedmillió embert mozgósítottak, de alig félszázezren vonultak be. 1919 első felében egészében véve 22%-os volt a dezertálás aránya. Gyakran már a sorozóhelyeken sem jelentek meg, s sokan a mezei munkákra hivatkozva nem öltöztek be. 1364 katonalevél (34 kormányszószó) alapján Molodcigin kimutatja, hogy 61%-uk a dezertálásról szól, és csupán 15% ítélte el ezt a fegyvelemsértést. 1919 közepétől tömegesen jelentkeztek a sorkötelesek, akik korábban kibújtak a katonai szolgálat alól. Az év második felében 900 ezer, 1920 nyaráig kb. félmillió.

Az 1919 márciusában ülésezett VIII. pártkongresszus – amely a programot is módosította – egyértelműen az osztályelvű hadseregszervezés mellett foglalt állást. Elvben elhatárolta magát az állandó hadsereg intézményétől, ténylegesen azonban a kül- és belpolitikai helyzet miatt szükségesnek tartotta az állandó, reguláris hadsereg megszervezését, az általános hadkötelezettség alapján. Az elvi megfontolások és a gyakorlati követelmények közötti ellentmondást korábbi vonatkozó dokumentumokban is kimutatja a szerző. Pl. az 1918 elején kelt „Manifesztum a szocialista háborúról” c. kiáltvány azzal toborozta az önkénteseket, hogy a győzelmet követően leszerelik őket, és mentesülnek a hadkötelezettség alól, ha január 20-ig jelentkeznek a Vörös Hadseregbe. A reguláris hadsereg szükségességét, a fegyveres erők centralizált, szervezett irányítását kezdettől – az önkéntes szervezési elv időszakában is – alapelvek tekintették. Biztosítani kellett a hadsereg ütőképességét. A forradalmi időszak irreguláris erőt, (Vörös Gárda stb.) fokozatosan integrálta a kiépülő Vörös Hadsereg. 1918 elején állománya egyötödét, az év nyarán már csupán 10%-át alkották ilyen egységek.

A kiépülő szovjet hadseregben nagy gondot kellett fordítani a kiképzésre, de az frástudatlanság felszámolását is magára vállalta a hadügyi népbiztosság. Ezek hiánya is magyarázta, hogy a születésnappá vált Narva menti sikert rendkívül súlyos áldozatok árán vívta ki a Vörös Hadsereg. Az itt szerzett tapasztalatok alapján hozták létre 1918 márciusában a Legfelső Katonai Tanácsot. Ekkortól alakult ki a parancsnok és politikai biztos szisztéma. Júliusig minden parancsnok mellett két komisszár – egy bolsevik és egy baloldali eszer – tevékenykedett. Az 1918 júliusában (V. szovjetkongresszus) elfogadott elv – állandó, reguláris tömeghadsereg – érvényesítése sokféle követelményt támasztott. Gazdasági-társadalmi szempontból a szilárd háterszág, az élelemellátás biztonsága volt a döntő, amit az államosítások is elősegítettek. Társadalmi-politikai szempontból a proletárdiktatúra szilárdsága, a bolsevik szovjethatalom intézményeinek kiépülése és a szövetségi politika hatékony érvényesítése volt a döntő követelmény. De volt jelentősége az erkölcsi, tudati tényezőknél is (hazafiság, osztályöntudat).

Cikke befejező részében a hadkötelezettségre épülő reguláris hadsereg elvét vitató „katonai ellenzék” kérdését is érinti a szerző. Kitér továbbá a mozgósítás 1919 derekától tapasztalt túlfeszítésére, ami a szövetségszervezés politikai érdekeit sértette, de végül is 3 milliós Vörös Hadsereget eredményezett. Végül a parancsnoklási rendszer körül kibontakozott polémiára utal Molodcigin. Egyszemélyi parancsnok vagy választott testületi, kollektív vezetés? Ez utóbbi háborús körülmények között alkalmazhatatlannak bizonyult, s így alakult ki a parancsnok plusz politikai biztos „intézménye”. Amit a fegyelem és hozzáértés követelménye mellett az indokolt, hogy a parancsnokok csupán ötöde volt párttag a polgárháború végén.

(*Voproszi isztorii*, 1987. 2. szám 3–19. l.)

M.

NIKOLAJ POPPETROV

ALKOTMÁNYJOGI PROBLÉMÁK BULGÁRIÁBAN III. BORISZ CÁR URALKODÁSA IDEJÉN (1918–1943)

III. Borisz cár uralkodása alatt számtalan esemény zajlott le Bulgáriában, amely a monarchia államstruktúráján belüli szerepével, funkciójával, pozíciójával függött össze. Elődjével – I. Sándor fejedelemmel és I. Ferdinánd cárral – ellentétben Borisz idején a monarchia stabilizációja bontakozott ki. A Tirnovói Alkotmány felfüggesztésével korábban végrehajtott ügyetlen autokrata kísérletekkel és az alkotmány látszólagos tiszteletbentartásával a polgári pártok ellen végrehajtott támadással szemben Borisz cár ügyesen használta ki a konzervatív és a nyílt reakciós tendenciákat egy leplezett, de a gyakorlatban korlátlan személyi uralom kiépítésére, amit egy sor alkotmány elleni támadás kísért.

A társadalmi nyomás, a forradalmi tendenciák, a katonai felkelés és a köztársaság létrehozására irányuló törekvések hatására Ferdinánd cár 1918. november 3-án leköszönt. Célja volt, hogy a trónt fia számára biztosítsa. A Tirnovói Alkotmány azonban hiányosan rendelkezett a trónutódlás kérdésében, lemondás esetén nem szabályozta azt. Az alkotmány szerint az új cárnak abban az esetben, ha régebben gyakorolta a kormányzást, s elérte a nagykorúságot, esküt kellett tennie, azután átvennie az uralkodást s a trón elfoglalása után köteles volt proklamálni azt. Az előd halála után bekövetkező trónutódlás esetén az új uralkodónak egybe kellett hívnia a Nagy Nemzetgyűlést, s köteles volt az előt esküt tenni.

Mindez nem történt meg. A parlamentet kikapcsolták, mivel a választások 1918 nyugtalan őszen jelentős veszélyekkel jártak volna az uralkodó erők számára. Borisz trónralépéskor nem tette le az esküt a nemzetgyűlés előtt, s nem is hívta egybe sem a Nagy, sem a Kis Nemzetgyűlést. Megkönnyítette Borisz dolgát, hogy az összehívásra vonatkozóan az alkotmány nem írt elő határidőt.

1919-ben nem volt számottevő törekvés a Nagy Nemzetgyűlés összehívására, hiszen annak állást kellett volna foglalnia a békeszerződés kérdésében. Sztambolijiszkai kormánya ugyan aláírta és ratifikálta a békeszerződést, de nem akarta az ország legfőbb törvényhozó testülete elé vinni, mivel provizorikus dokumentumnak tekintette azt. Mindkét esetben az alkotmány előírásainak megkerülésével történt a nemzetgyűlés mellőzése. Az egész vizsgált időszakban nem hívták össze e nemzetgyűlést, noha ezt az alkotmány előírásai számtalan esetben indokolták volna. Sztambolijiszkai kormányzásának végén tervezte a Nagy Nemzetgyűlés egybehívását, azonban nem a megfelelő alkotmányjogi előírások, hanem egy általa kidolgozott tervezet szellemében. A nemzetgyűlésnek egy új alkotmányt kellett volna elfogadnia. Sztambolijiszkai elképzelése az állam a parasztság számára kedvezőbb érdekképviseleti lehetőségeket teremtő átszervezése volt. A Földműves Szövetség fokozatosan kezdte sérteni intézkedéseivel a parlament jogkörét. Bevezették a törvénytervezetek szövetségén belüli előzetes tárgyalását. A Földműves Szövetség kongresszusának jogköre a parlamenténél nagyobb lett, legfelsőbb tanácsának határozata szerint a Kis Nemzetgyűlést feloszlatták, s a szövetség legfelső szerveinek és parlamenti csoportjának együttes ülése mandátumot adott Sztambolijiszkinek a kabinet átalakítására. Sztambolijiszkai egyéb intézkedései is szemben álltak az alkotmánnyal, anélkül azonban, hogy azt szövegében megváltoztatták volna.

A tervezett radikális alkotmánymódosításra nem került sor az 1923 júniusi hatalomátvétel miatt, amely után számtalanszor előfordult az alkotmány közvetlen megsértése. Az első komoly csapás a demokratikus szabadságjogokra az „állam védelméről” szóló törvény megalkotása volt 1924-ben, amelyet a politikai ellenfelekkel való legális leszámolásra használtak fel. A politikai élet konzervatív-elitista erői egy újabb Földműves Szövetségi többséggel rendelkező parlamenttől való félelmükben alkotmánymódosítással álltak elő. A kétkamarás parlamenti elképzeléseit propagáló Stefan metropolita volt e törekvések szószólója.

1927 és 1930 között Borisz cárnak egy olasz hercegnővel tervezett házassága kapcsán merültek fel újabb alkotmányjogi nehézségek. A fő problémát a jövőendő utódok vallása okozta. A bolgár egyház Szent Szinódusa merev volt, s a Vatikán is csak abba egyezett bele, hogy az első fiúgyermeket kereszteljük ortodox rítus szerint. Miután a cár megkapta a Szentszék hozzájárulását a házassághoz, saját elképzeléseit érvényesítette: első gyermekét, Mária Lujzát az ortodox előírások szerint kereszteltette meg. Az uralkodó nem kívánta megsérteni az alkotmányt, s került az ütközést a közvéleménnyel is.

Az alkotmányos-parlamentáris rendszer elleni legerősebb támadást az 1934. május 19-i hatalomátvétel jelentette. A Zveno csoport és a Katonai Liga a parlamentarizmus felszámolására és a polgári demokratikus rendszer megsemmisítésére, autoritárius diktatúra bevezetésére törekedett. A Katonai Liga ideológusai, Kimon Georgiev és Damjan Velcev egy párt nélküli, olasz mintájú korporatív parlament bevezetésének koncepcióját érvényesítették. A politikai szervezeteket, pártokat feloszlatták. Az intézkedések durván sértették a formálisan hatályon kívül nem helyezett alkotmányt. Egy kidolgozatlan cikkelyének félremagyarázásával – ugyanakkor más, alapvető rendelkezéseinek megsértésével – bevezették a rendeleti kormányzást. A fordulat végrehajtóinak elképzeléseiben a parlamenti rendszer teljes korporatív átalakítása szerepelt. Az új alkotmányt az állam főbb intézményeinek átalakítása után kívánták bevezetni. Ez még nyilvánvalóbb támadás lett volna az alkotmány rendelkezései ellen, hiszen az alaptörvény megváltoztatásának jogával a Nagy Nemzetgyűlés rendelkezett.

A kormány ügyetlen gazdaság- és szociálpolitikája, az alapvető jogok – elsősorban a sajtószabadság elleni támadások a baloldaltól Cankov nemzeti-szociális mozgalmáig terjedő széles társadalmi rétegekben elégedetlenséget váltottak ki. Az a lehetőség, hogy az alkotmány állandó megkerülésével köztársasági tendenciák érvényesülhetnek, III. Borisz közbelépésre kényszerítette. Manifesztum útján kinevezte Andrej Tosev új kormányát. Ezzel a cár gyakorlatilag átvette a kormányzást, s döntő fordulat következett be a politikai életben. Az uralkodó napirendre tűzte egy új alkotmány bevezetését is. A Tosev-kormány két „az új idők szellemének megfelelő” alkotmánytervezetet is kidolgozott, amelyek akkor nem kerültek nyilvánosságra. Egy Stefan Balamezov professzor által kimunkált harmadik változatot azonban 1936-ban a közvélemény is megismert. Mindhárom tervezetet a parlament funkcióinak, jogainak korlátozása jellemezte. A parlamentet két kamarára osztották. Ezek közül az egyiket ugyan választották, de ezt számtalan korlátozás nehezítette. Az egyik javaslat különösen erősen hangsúlyozta a cenzust. Új tes-

tülek létrehozását is javasolták a parlament mellett, s a végrehajtó hatalom erősítésére törekedtek. Öszszességében a társadalom számára legelfogadhatóbbnak Balamezov tervezete tekinthető, amely bizonyos mértékben számolt a társadalmi kritikával. Elképzeléseinek fontos mozzanata volt a Nagy Nemzetgyűlés megtartása, ami azonban elsősorban reprezentatív funkciókkal rendelkezett volna. Az uralkodó kiváltságainak biztosítása különösen hangsúlyozottan szerepelt javaslatában, s így az megerősítette volna a cár által a politikai életben 1935 tavasza óta elfoglalt pozíciót. („A cár Isten és a történelem előtt felelős.”) A legszámottevőbb erők azonban egyértelműen az alkotmány megváltoztatása ellen foglaltak állást. A baloldal a szabadságjogokat féltette, míg más – például a Mir vagy az Otec Paiszjij című lapok által reprezentált – politikai erők a korporatív olasz vagy a náci minták adaptálásától félték. Végül nem került sor a Tirnovói Alkotmány megváltoztatására, elsősorban azért, mert az 1934–36-os évek tapasztalatai megmutatták, hogy a mérsékelt fasizálás és az autoritárius állam intézményeinek kiépítése e nélkül is végrehajtható. A cár és az uralkodó erők a fejlődés ezen útjára kétélves kísérletezés után léptek.

A következő években rendkívül súlyos alkotmánysértések figyelhetők meg (sajtótörvény, antiszemiták törvények).

Bár az alkotmány 1947 decemberéig, a Hazafias Front által elfogadott új alkotmány kidolgozásáig érvényben maradt, a benne rögzített demokratikus alapelvek a parlamenti rendszer és a pártrendszer gyengesége következtében a valóságban nem érvényesültek. Az alkotmányt az 1918–1944-es időszakban egy sor súlyos támadás érte, amelyek következtében az csak formálisan létezett. A vizsgált periódus utolsó évtizedében a különböző manipulációk és tudatos félremagyarázások arra szolgáltak, hogy az országot kormányzó autoritárius rendszernek törvényes jelleget kölcsönözzenek.

(*Südost-Forschungen*. 11985. 205–221.)

T. B.

JONATHAN C. BROWN

MIÉRT TEVŐDÖTT ÁT A KÜLFÖLDI OLAJVÁLLALATOK TEVÉKENYSÉGÉNEK SÚLYPONTJA MEXIKÓBÓL VENEZUELÁBA AZ 1920-AS ÉVEKBEN

A University of Texas, Austin, tanára, J. C. Brown azt a korábban általánosan elfogadott magyarázatot veszi revízió alá, mely szerint a politikai tényezők ösztönözték arra a külföldi olajvállalatokat, hogy a forradalmi Mexikóból Venezuelába tegyék át működésük latin-amerikai központját az 1920-as években. A konfliktus elsősorban a mind nagyobb nemzeti öntudatra ébredő helyi kormányzat és a külföldi magánvállalatok között alakult ki és mélyült el az évek során. A számok cáfolhatatlanul bizonyítják a tényt, hogy míg 1920-ban Mexikó a második helyen állt az olajkitermelést illetően az Egyesült Államok mögött, addig tíz év múlva már csak a hetedik volt a rangsorban míg Venezuela, szinte a semmiből, a harmadik helyre ugrott. Brown viszont a kérdést elsősorban a gazdasági oldalról közelíti meg, és teszi, teheti, mindezt azért, mert az utóbbi időben számos, addig ismeretlen vagy elzárt anyag kutatásához nyílt lehetőség. A szerző döntően a következő forrásokra támaszkodik: a londoni S. Pearson and Son, Ltd. iratanyagára, azokra a dokumentumokra, melyeket Henrietta M. Larson juttatott el hozzá a Standard Oil of New Jersey latin-amerikai szerepével kapcsolatban, a Shell International Petrol Corporation londoni irattárában fellelhető anyagra, valamint az angol külügyminisztériumok által felszabadított és a tárgykörre vonatkozó információira.

Az amerikai olajvállalatok behatolása Mexikóba már az 1880-as években megkezdődött, amikor is a Standard Oil egy leányvállalata, a St. Louis-i Waters-Pierce Oil Company monopolizálta a Mexikóba irányuló amerikai olajexportot. A századforduló táján viszont jelentős változások következtek be e téren. Egyrészt versenytárs jelent meg a színen, a független Edward L. Doheny személyében, aki nem exportálni akarta az amerikai olajat, hanem mexikói olajlelőhelyeket keresett és talált is: az első El Abanó-i kutat 1901-ben nyitotta meg. Ugyanakkor a britek is egyre nagyobb érdeklődést mutattak a mexikói olaj iránt. Sir Weatman Pearson koncessziókat kapott Porfirio Diaz diktátortól, aki, többek közt, némileg el-
lensúlyozni is szerette volna az erős amerikai befolyást a brit vállalkozó támogatásával. A hármas ver-

seny ugrásszerűen megnövelte a termelést: az 1910-es évek elején már elegendő olajat szivattyúztak fel Mexikóban a belföldi igények kielégítésére, sőt némi felesleg is mutatkozott, amelyet elsősorban a nagy mammutvállalatok, mint pl. a Standard Oil útján értékesítettek a nemzetközi piacon. Természetesen nemcsak mennyiségi fejlődésről lehet beszélni. A termelés növekedése magával hozta az iparág ún. vertikális integrációját is, azaz a kitermelést, finomítást, marketinget egyazon vállalat végezte. Párhuzamosan a horizontális, jelen esetben a térbeli, terjeszkedés is megtörtént: az ekkorra már Lord Cowdray-vá kinevezett Sir Weatman Pearson üzemanyag-telepeket létesített Rio de Janeiroban és Buenos Airesben, és tartályokat építtetett Európa számos pontján, összesen hárommillió fontért. Azonban a nagy befektetések és ezekkel párhuzamosan néhány olajkút kiesése a termelésből sósvíz-betörés miatt arra készítették a vállalkozót, hogy egyrészt olajszállító hajóflottájának felét eladja a brit Admirálisnak, melynek amúgy is nagy szüksége volt hajóra a világháborús veszteségek miatt, másrészt pedig – az I. világháború után – kisebbségi részvényt adjon el a Royal Dutch/Shellnek.

Doheny vállalkozása virágzott ezekben az években. Lord Cowdray-hoz hasonlóan ő is terjeszkedett a dél-amerikai országokban, de ezen kívül még telepeket létesített az Egyesült Államokban több helyen is, és nagymértékben kivette a részét abban a kapcsolatban, amelyben az Egyesült Államok a mexikói olajexport háromnegyedét vette fel.

Ezalatt azonban már gyülekeztek a politikai viharfelhők a külföldi olajvállalatok felett Mexikóban. Az a kb. százötven kisebb-nagyobb cég, mely 1919-ben jelen volt a közép-amerikai ország olajiparában, általában magánföldbirtokosoktól bérelte a területet, amelyre olajkútjaikat telepítette. A spanyoloktól származó jog szerint a természeti kincsek a királyságot, ill. a kormányt illeték, mely gyakorlatot mindegyik latin-amerikai ország követte is – kivéve Mexikót. Az ország 1917-es Alkotmányának 27. pontja kimondja, hogy a föld alatti természeti források és kincsek a nemzet tulajdonát képezik. Más kérdés az, hogy a mexikói kormányzat csak nagy nehézségek árán tudott érvényt szerezni az Alkotmány betűinek. Törekvéseinek viszont segítségére sietett két tény. Egyrészt egyre drágább lett az olaj kitermelése az ismételt vízbetörések miatt, másrészt pedig a világháborút követően az olajárésések miatt a kisebb vállalatok egymás után mentek tönkre, vagy pedig a „nagyok”, mint pl. a Jersey Standard és a Shell, bekebelezték a kisebbeket. Mindezek azt eredményezték, hogy a mexikói olaj vesztett a versenyképességéből. A 20-as évek mexikói törvényhozása folytatta a harcot a külföldi olajvállalatok befolyása ellen: az 1925-ös olajtörvény megkívánta, hogy a magánkoncessziók helyett a kormánnyal kössenek szerződést a vállalatok, és az 1928-as Calles-Marrows megegyezés végül is elismerte az állam jogait az olajkincs felett. A helyzetet tovább rontotta Mexikó számára az, hogy az Egyesült Államok, az eddigi legnagyobb felvevő piac, képes volt újra olajtermékeket exportálni déli szomszédjának, melyet a texasi, louisianai, oklahomai és kaliforniai olajmezők feltárásának és kiaknázásának köszönhetett. Mindezen negatív jelenségek dacára a legnagyobb olajvállalatok Mexikóban maradtak egy újabb olajáremelkedésre számítva, míg a kisebbek távozni kényszerültek.

A venezuelai olajlelőhelyek felfedezése majdnem egyidőben történt a mexikóiakéval. Kezdetben azonban a venezuelai olaj sokkal drágább volt, mint a mexikói, főleg azért, mert az infrastruktúra (vasútvonalak, utak stb.) hiánya a kitermelés költségeit nagyon megemelte. Így itt csak a tőkeerős mammutcégek vághattak bele az üzletbe, de közülük is a Royal Dutch/Shell képtelen volt exportra termelni több mint tíz évig, az 1920-as évek elejéig. 1922-ben aztán megkezdődött a La Rosa-i nagy olajmező kiaknázása, és a venezuelai „olajláz” megkezdődött. A Standard Oil of New Jersey próbálta felvenni a versenyt itt is a britekkel, de ez a vállalat is negyven millió dollárt volt kénytelen befektetni, mire eljutottak odáig, hogy exportálni tudjanak. Új vonásként jelentkezett viszont az angol-amerikai cégek együttműködési készsége. A britek hajlandók voltak több helyen eladni a már megszerzett koncessziókat a tőkeerősebb amerikaiknak, és megelégedtek a bevételekből befolyó részesedéssel. Az olajkitermelés olyan mértékben fejlődött, hogy 1926-ra a venezuelai bevételek legnagyobb tételét az olajból befolyó összeg jelentette. Ez viszont azzal járt együtt, hogy az egyre növekvő helyi bürokrácia, ill. hivatalnokréteg az olajtól, közvetve az olajtársaságoktól vált egyre nagyobb mértékben függővé, és így érthető, hogy itt nem került sor olyan típusú olajtörvényre, mint Mexikóban, nem is szóla az adórendszer különbségéről. Az eredmény az lett, hogy az Egyesült Államok venezuelai tőkebefektetése 1929-ben meghaladta a 161 millió dollárt (1924-ben 75 millió volt), és ez az összeg majdnem teljesen az olajiparba került. A 20-as évek végén, a 30-as évek elején itt is lezajlott a már Mexikóból ismert koncentrációs folyamat. Egy dolog azonban meglepőnek látszik. A venezuelai olaj akkor tört be a világpiacra, amikor az olajárak estek az I. világháborút követően. Mindezt lehetővé tették az alacsony kitermelési költségek, az alacsony

munkabérek, a venezuelai adótörvények, a helyi uralkodó osztály együttműködési készsége a külföldi olajvállalatokkal, valamint az a tény, hogy amíg az újabb olajmezők utáni kutatások Venezuelában sikerrel jártak, addig Mexikóban a kutatás stagnált. Így válik érthetővé, hogy miért fordultak a külföldi ki-termelők Venezuela felé. J. C. Brown tanulmánya végső elemzésben nem cáfolja a korábbi elméleteket, melyek a politikai viszonyokban keresték a címben jelzett változás fő okát, mindössze az újonnan fel-tárt dokumentumok segítségével árnyaltabb képet ad a folyamatról, melyben a gazdasági, technológiai szempontok is szerepet kapnak.

(The American Historian Review, Vol. 90. No. 2., April 1985, pp. 362–385)

M. T.

FRANCESCO GUIDA

MAGYARORSZÁG ÉS OLASZORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGKONFLIKTUS VÉGÉTŐL A TRIANONI SZERZŐDÉSIG

A szerző részletes áttekintést ad – különböző feldolgozások, dokumentumkiadványok és levéltári források alapján – az 1918 és 1920 közötti magyar–olasz kapcsolatokról. Emlékeztet arra, hogy ezek a kapcsolatok a római kormány és Tisza, illetve az ellenzék (főleg Károlyi Mihály) között még a háború alatt sem szüneteltek. A római kormány meg akarta nyerni magának a magyarok rokonszenvét, akikkel szinte semmi ellentéte sem volt – annál több oka volt viszont az együttműködésre, túl a Risorgimentó-ra visszanyúló kapcsolatok hagyományán.

A Róma és Budapest közti kapcsolatokban először Orazio Pedrazzi újságíró (később fasiszta képviselő és diplomata) játszott szerepet. 1918 decemberében Károlyi interjút adott neki, és rábízta a Sonnino külügyminiszternek címzett üzenetet, amelyben segítséget kért kormány konszolidálásához. Ugyan-ezen hónap végén érkezett Budapestre Sonnino megbízásából Gino Scarpa, a közép-európai kérdések egyik szakértője, aki felkereste a gazdasági tárcák vezetőit és Jászi Oszkárt, a nemzetiségi ügyek miniszterét. E két látogatás tájékoztató jellegű volt.

1919 első hónapjaiban erőteljessé vált a Róma és Budapest közötti jövés-menés, aminek célja a két ország politikai és gazdasági együttműködésének megteremtése volt. Jászi felkeresése Fiuméba, majd Rómába utazott Fülep Lajos, aki – noha a Bécsben dolgozó Charmant Oszkár értesítette az olaszokat, hogy az utazónak nincs semmilyen hivatalos megbízatása – még Orlando miniszterelnökkel is találkozott. Ez volt az első, jelentős érintkezések egyike, noha konkrét gyümölcse nem lett.

Ugyancsak 1919 elején két kiküldött érkezett Budapestre (habár nem lehet tudni, hogy kinek a megbízottai voltak): egy Kőszegi nevű fiúmei tanár és Gino Zambra, aki később a budapesti egyetem tanára lett. Ezalatt a Sienába internált Pór Ödön az olasz sajtóban megjelent cikkeiben védelmezte a magyar ügyet. Pór összehozta a „La Voce dei Popoli” című tekintélyes, ám rövid életű folyóirat főszerkesztőjét, Umberto Zanotti-Bianchit Jászival, de ez csekély eredménnyel járt. Sonnino külügyminiszter egyik munkatársa, Augusto Biancheri-Chiappori, „Az Est” munkatársával, Vészi Margittal – Csáky külügyminiszter sógornőjével – találkozott.

1918 decemberének végén és 1919 januárjában Charmant Oszkár kétszer is hiába próbált Sonninoval találkozni. Ehelyett azonban februárban felkereshette Tacoli márkit és Camillo Rossit, akiknek kifejtette, hogy Károlyi elnök szívesen venné az olasz égisz alatt megvalósítandó magyar–román uniót. Néhány nappal később azonban Károlyi Mihály Budapesten arról tájékoztatta Tacolit, hogy a magyar külpolitika célja egy adriai konföderáció, amely magában foglalná Magyarországot, Olaszországot, Jugoszláviát és Ausztriát, és amely lengyel támogatást élvezne. Tacoli arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarország politikai orientációját illetően hiányzik a konkrét terv, s hogy Károlyira és környezetére erős hatással van Franciaország és Jugoszlávia. Február végén Charmant végre megkapta az olasz vízumot, és Rómában fogadta őt Orlando miniszterelnök és Biancheri-Chiappori. A magyar küldött a magyar–román föderációt jelölte meg Károlyi céljaként, amiből az olaszok arra a következtetésre jutottak, hogy Charmant nem – vagy már nem – hű tolmácsa az elnök elképzeléseinek.

A magyar–olasz tárgyalások alapvető eleme azonban a kereskedelmi egyezmények megkötése volt Károlyi idején, s a Tanácsköztársaság alatt és a békeszerződés aláírásáig egymást váltó kormányok ide-

jén is. Am 1919 március közepén Sonnino figyelmeztette Tacolit, hogy olasz részről lehetetlen az egyoldalú élelmiszerszállítás, és kölcsönöket is csak magánszemélyek adhatnak. Ugyanakkor megígérte a magyar etnikai, gazdasági és stratégiai határok védelmét, valamint a magyar kereskedelem megkönnyítését a fiumei és a trieszti kikötőben – ugyanolyan magyar vámkedvezmények esetén. Károlyi hatalma idején azonban nem jutottak megegyezésre sem politikai-diplomáciai, sem gazdaságtani vonatkozásban. Az olaszok ugyanis túlságosan bizonytalanok és zavarosnak tartották az elnök viselkedését.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után a helyzet kevésbé változott meg, mint amennyire az várható lett volna. Az olaszokat és magyarországi vagy bécsi képviselőiket ugyanis sokkal jobban érdekelte a magyaroknak a nemzetközi sakkasztalon elfoglalt pozíciója, mint az általuk választott vagy elviselt kormányzat típusa. Igaz, Olaszország csatlakozott a békekonferencia által a Tanácsköztársaság ellen meghirdetett gazdasági blokádhöz, és hozzájárult az antant beavatkozásához, vagyis hivatalosan felsorakozni látszott a szövetségesek álláspontja mellé, de inkább a puhább angol–amerikai, mint a francia kormány és katonák kemény pozíciója mellé. Nem hívta azonban vissza katonai misszióját (pontosabban a bécsi misszió kihelyezett küldöttségét), amely egy ideig a szövetségesek nevében is beszélhetett; intenzívebbé tette a kereskedelmi tárgyalásokat, noha nehéz megállapítani a kereskedelmi és fegyverszállítások valódi konzisztenciáját; sőt odáig jutott, hogy elősegítette a magyar bolsevik agitátorok bejutását Jugoszláviába; végül pedig az Orlandót felváltó Nitti miniszterelnök kötelezettséget vállalt arra, hogy saját erővel nem avatkozik be Magyarországon.

Meglehetősen ismert Guido Romanelli alezredesnek a Tanácsköztársaság idején játszott szerepe, de jóval kevésbé az Tacolié és Livio Borghese hercegé. Ez utóbbi előbb Belgrádban teljesített szolgálatot meghatalmazott követként, de a jugoszláv kormánynak nem tetszett ez a titulus. Borghese ekkor magánemberként áttelepült Magyarországra, ahol rokonai voltak. Megszakításokkal 1919 június közepéig tartózkodott itt; ezt követően a bécsi olasz katonai misszió attaséja volt. Az irodalom szerint azonban a magyar kormány szívesebben tárgyalt az Egyesült Államok bécsi missziójáról kihelyezett Philip M. Brownal. Az amerikai kifejezésre juttatta aggodalmát Borghese konkurenciája miatt, és amiatt, hogy a herceg kapcsolatban állt a forradalmi kormánnyal.

Borghese vette rá – Agoston Péter és Kunfi Zsigmond révén – Kun Bélát, hogy írjon egy békülékeny levelet az antanthatalmaknak. Ez volt a Smuts-misszió előzménye. Borghese herceg ezt követően is aktív volt, és részt vett a magyar kormány és az olasz katonai misszió közötti tárgyalásokon Romanelli érkezése (május 12.) előtt és után is. Különös érdeklődést tanúsított az iránt a terv iránt, amelynek értelmében Budapestet cseh csapatok szállták volna meg olasz tisztek vezetése alatt. Ez a Bécsben szemelő Roberto Segre tábornok terve volt, de Kun Béla nem fogadta lelkesedéssel – már csak azért sem, mert annak ellentétele a kormány mérsékelt irányú átalakítása lett volna. Borghese folytatta megbeszéléseit a Garbai–Kun kormány mérsékelt tagjaival annak érdekében, hogy kikerüljenek belőle a szélsőségesek, valamint hogy a kormány legyen békülékenyebb az antant irányában, és puhább belpolitikát valósítson meg. Ennek megfelelő ajánlatot tett július 25-én Bécsből Borghese és Cuninghame, az angol katonai misszió vezetője.

Augusztus elsejétől kezdve már más volt a helyzet. Olasz részről nagy örömmel fogadták Peidl Gyula szakszervezeti kormányának megalakulását. Tittoni külügyminiszter boldogan támogatta Hoover javaslatát, hogy vessenek véget a gazdasági bolokádnak, és különösen Franciaországot próbálta rávenni, hogy engedélyezze élelmiszerek exportját a Bánáttól. Emellett megbízta a frissen Budapestre érkezett Mombelli tábornokot, hogy közvetítsen a magyarok és a románok között. Az utóbbiaknak vállalniuk kellett volna, hogy széles körű autonómiát adnak az erdélyi magyaroknak, és lemondanak a jóvátételről, az előbbieknak pedig el kellett volna fogadniuk a béketárgyalásokon kijelölt határokat. Friedrich Istvánt a reakció és a terror leghevesebb támogatóját, az egyik legaktívabb ellenforradalmárt félreérthetetlenül elítélték olasz részről: 1919 őszén két olasz – Cerruti és Mombelli – játszott szerepet Budapesten, s mindkettő eléggé egybehangzó módon értelmezte megbízatását. Cerrutiban volt hajlandóság a szabadság egyes elemeinek megőrzésére, így természetes, hogy Friedrich, majd Horthy ellen volt. Mombelli viszont már szeptemberben szibarbrátnak minősítette Friedrichet, és nem volt hajlandó közvetíteni a magyarok és a románok között.

Horthy kormányzóvá választásában az olasz diplomáciának nem volt része. Mombelli tábornok rájött, hogy nem sokat tehet ellene, Cerruti viszont – liberális eszméi miatt – mindent megpróbált, hogy az admirális ne lehessen kormányzó. Rómában támogatták Cerrutit, de sohasem került sor Horthy-ellenes állásfoglalásra.

A kisebb-nagyobb politikai kérdések mellett folytonosan napirenden volt a gazdasági – különösen a kereskedelmi – kapcsolatok bővítése is. Az olaszok érdeklődését az a vélemény is táplálta, hogy Magyarország lehet az Oroszországba és a Balkánra irányuló gazdasági expanziójuk előszobája.

Olaszországnak a békeszerződés aláírása után érdeke volt – és ezt világosan jelezte – a magyar pozíció erősítése, a trianoni szerződés revíziója által is, az ellenségesnek tartott államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) kárára. Az olasz kormány már a béketárgyalások idején is félreérthetetlenül támogatta Magyarországot és az Apponyi vezette tárgyalóküldöttséget.

Budapest és Róma között körülbelül húsz hónapig (1918. november–1920. június) sohasem szakadt meg a dialógus, még akkor sem, amikor az egyik vagy a másik ország és egész európa számára drámai pillanatokot éltek át. Ezt a párbeszédet az elsődrendű fontosságú érdekek lényegi egybeesése jellemezte; ezt azonban erősen kondícionálta a nemzetközi keret és néhány objektív tény: Magyarország vesztes nemzet volt, Olaszország viszont, bár győztes, gazdaságilag, katonailag és olykor még diplomáciailag is gyenge.

(*Storia contemporanea, 1988. június, 381–418. o.*)

T. F.

ROSARIA QUARTARARO

MUSSOLINI ÉS IMPÉRIUMA

A neves olasz történész ebben a cikkében összefoglalja a „Róma–London és Berlin között” című 800 oldalas könyvének fő mondanivalóit.

A tanulmány kettős kiindulópontja:

1. Mussolini imperializmusa nem doktrinális jellegű, hanem célirányos volt.

2. Mussolini külpolitikáját egyrészt a mérsékelt revizionizmus, másrészt az európai és a földközi-tengeri egyensúly keresése irányuló törekvések jellemezték (ezt mutatta Locarno, Stresa és München).

Quartararo szerint 1940. június 10-ig, Olaszország hadbalépése napjáig Mussolini fő törekvése az angolokkal való kiegyezés volt, és ennek rendelte alá az olasz–német tengelypolitikát. Vagyis Róma a közvetítő szerepét kívánta játszani Berlin, valamint London és Párizs között.

A mediterrán térség felé irányuló kulturális, politikai és gazdasági expanzió már a fasizmust megelőző olasz liberális kormányok politikájában is megnyilvánult. Mussolini minden irányban (a Közel-Kelet, Afrika, a Balkán–Duna-térség felé) fokozta e politika imperialista jellegét, miközben igyekezett megállapodásra jutni az érékelt nagyhatalmakkal.

Quartararo megállapítja, hogy Mussolini politikájában sokáig jelen volt az „abszolút imperializmus” és egyidejűleg egy bizonyos realizmus, amellyel felmérte Olaszország helyzetét Európában.

Mussolini etiópiai kalandját a szerző az ezt megelőző olasz–francia–angol és olasz–etióp tárgyalások eredménytelenségének tulajdonítja. Véleménye szerint Mussolini a politikai expanzió, a kulturális, gazdasági és kereskedelmi behatolás híve volt, ezért Etiópia fegyveres elfoglalása „Mussolini impérium-konceptiójának a legteljesebb tagadását jelentette”.

A Duce balkáni és Duna-medencei politikáját vizsgálva Quartararo az alábbi következtetésekre jut:

– a balkáni és Duna-medencei revízió gondolata egybeesett az olasz külpolitika azon törekvésével, amely az első világháború után megkötött békeszerződések részleges revíziójára irányult,

– a térség egyes országaival kapcsolatos olasz politikát döntően befolyásolta a Róma–Berlin és a Róma–London viszony alakulása,

– az Albániával és Görögországgal szembeni agressziók az imperialista vonások túlsúlyba kerülését mutatták Mussolini „imperialista–realista” külpolitikájában.

Ez utóbbi jelenség már megfigyelhető volt Olaszország részvételekor a Spanyol Köztársaság elleni harcban. Az olasz külpolitikát itt két tényező motiválta: a „kommunizmus kísértete” elleni harc és a mediterrán térség dominanciájáért vívott küzdelem.

Mussolini külpolitikája ezután vált teljes mértékben imperialista jellegűvé, háttérbe szorítva a korábbi realista vonásokat.

(*Atti del Convegno del centenario di Mussolini, Bari, 1986.*)

R. GY.

DOUGLAS CLARK KINDER–WILLIAM O. WALKER III

**BIZTOS PONT A VIHARBAN: HARRY J. ANSLINGER ÉS
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KÁBITÓSZERÜGYEKKEL KAPCSOLATOS KÜLPOLITIKÁJA
1930–1962**

1930-ban az Egyesült Államokban életre hívták a Federal Bureau of Narcotics (FBN) intézményt – és ezzel döntő lépést tettek a kábítószerellenes stratégia kidolgozásában. Az FBN élén 1930-tól 1962-ig egy bizonyos Harry Jacob Anslinger állt, és ez alatt a több mint harminc év alatt több törvény és rendelet, valamint a kábítószerellenes program kidolgozása fűződött a nevéhez. A szerzőpáros célja az, hogy bemutassa, hogyan tudta Anslinger törvényes lehetőségeit kihasználva befolyásolni, sőt ellenőrizni az Egyesült Államok kábítószerügyekkel kapcsolatos külpolitikáját.

H. J. Anslinger pályakezdőként a külügyminisztérium szolgálatában állott, majd a húszas években kormánya képviselőletében részt vett több alkoholcsempészettel foglalkozó nemzetközi kongresszuson, és 1930-ban, amikor megalakult az FBN – ő lett a hivatal vezetője. Eleinte minden szövetségi intézmény mást várt az újonnan létrehozott testülettől. A külügyminisztérium például azt tartotta volna fontosnak, hogy az FBN tartsa a kapcsolatot az Egyesült Államok és a Népszövetség kábítószerügyekkel foglalkozó szervezete az Opium Advisory Council között. Anslinger maga úgy látta, hogy csak szövetségi intézkedésekkel lehet rendet teremteni a kábítószerrel kapcsolatos kérdésekben, és ezzel máris a külpolitika kellős közepén találta magát. Ezért aztán arra törekedett, hogy szorosan együttműködjön a külügyminisztérium megfelelő osztályaival, sőt a pénzügyminisztériumot is igyekezett munkájába bevonni. A különböző kormányzervek közötti rivalizálás ugyan nem szűnt meg, de kétségtelenül nagyobb hatékonysággal tudtak dolgozni Latin-Amerikában a konzulátusok alkalmazottai, a pénzügyminisztérium megbízottjai a Távol-Keleten és az FBN kiküldöttjei Európában, valamint a Közel-Keleten. A különböző kormányzervek együttműködése megkönnyítette az FBN információkhoz jutását, sőt idővel maga is bekapcsolódott a hírszerzésbe. Anslinger és a külügyminisztérium távol-keleti osztályáról J. Fuller egészen a II. világháború kitéréséig képviselte Genfben az OAC-nál az Egyesült Államokat. Kettejük együttműködése nem volt mindig zavartalan, mert Anslinger hivatalából adódóan jobban figyelt arra, miként reagál a közvélemény a kábítószerrel kapcsolatos kérdésekre, mint Fuller. Ezért volt például hajlamos arra, hogy eltúlozzon egyes kérdéseket, a valóság és a fikció közötti határokat elmossa, mint pl. a 30-as években Kínával és Japánnal, az 50-es években pedig Mexikóval kapcsolatban.

Az 1930-as években a kábítószerpiacon Kína jelentős szerepet játszott, még a kormány is tehetetlennek bizonyult az ópiumexporttal szemben. A helyzetet bonyolította a kínai-japán konfliktus és a mandzúriai válság. Míg a harmincas évek elején a külügyminisztérium türelmesen viselkedett a kínai kérdésben, az FBN sokkal kevésbé. Anslinger szerint – és véleményét a sajtó is átvette – Japán az ópium fegyverével vette be Mandzúriát. Japán lett a bűnbak – ezt még egy OAC jelentés is alátámasztotta, mert eszerint ekkoriban az illegális kábítószerkereskedelemben részt vett áru 90%-a japán eredetű volt. Pearl Harbor után Anslinger már bátran mondhatta: „Sok Pearl Harbort éltünk át a múltban is, amikor a japánok az amerikaiakat akarták kábítószerrel megmérgezni.”

A Közel-Keletet sohasem támadták kábítószerügyben annyit, mint Ázsiát, noha ez a terület is aktív szerepet játszott a kábítószerkereskedelemben. Ennek oka részben az volt, hogy a török és a perza kormány a húszas évektől kezdve együttműködött az Egyesült Államokkal, részben pedig az, hogy az USA csak úgy érhetett el politikai sikereket ebben a térségben, ha kellő politikai és gazdasági stabilitást talált, és ez a stabilitás szorosan összefonódott az ópiumtermeléssel és -kereskedelemmel.

Latin-Amerikát viszont, noha ez a térség is fontos volt az illegális kábítószerkereskedelem számára, megint másféleképpen kezelték. Az USA többször lépett fel igen keményen a mexikói kábítószerkereskedelem ellen, gyakran a helyi kormány jóváhagyása nélkül is. Az Egyesült Államok belépése a világháborúba csak fokozta Anslinger befolyását – minden olyan döntésben, amely a szövetségesek bármilyen kábítószeres ügyével volt összefüggésben, beleszólása volt. Anslinger állandóan hangsúlyozta, hogy a kábítószerfogyasztási szokások, az ópiumszívás az egyik döntő oka volt a japánok gyors távol-keleti sikereinek. Anslinger háború alatti befolyása később még tovább nőtt, és biztosította számára azt a lehetőséget, hogy 1945 után is beleszólása lehessen a nemzetközi kábítószerügyletekbe. Világosan látta, hogy a háború után újra fellendül az illegális kereskedelem, főleg Mexikóban és a Közel-Keleten. 1946-ban immár az ENSZ égisze alatt egy kábítószerrel foglalkozó bizottságot (United Nations Economic and

Social Council's Commission on Narcotic Drugs) hoztak létre. Ennek a testületnek az ülésein Anslinger sürgette egy széles körű nemzetközi Kábítószer-ellenőrző program létrehozását.

1947-től kezdve Kínában újra fokozódott az ópiumtermelés, de a fennálló politikai és katonai problémák megnehezítették a beavatkozást. Francia-Indokínában is tetőzött a kábítószerkereskedelem, de itt meg az jelentett problémát, hogy noha Franciaország kétségtelenül felelős volt az ügyben, a hidegháború kezdetén egy szövetséges ellen nem lehetett ugyanúgy fellépni, mint korábban Japán, vagy Mexikó ellen. A hidegháború viszont lehetővé tette azt, hogy a kommunistákat vádolják. Anslinger megint élt a jól bevált fogással, a nyilvánosság kihasználásával próbálta meg elősegíteni az FBN érdekeit. Az 50-es években a Szovjetuniót kivéve – az FBN egy sor szocialista országot vádolt meg illegális kábítószerkereskedéssel. Ez volt az az időszak, amikor az FBN egyre közelebb, egyre szorosabb kapcsolatba került a hírszerzéssel és a nemzetbiztonsággal.

Anslinger mindig úgy viselkedett, mint aki biztos pont a narkotikumháborúban. Ezt könnyen megtehetette, mert mögötte állt a nyilvánosság. Ügyes hivatalnok volt, aki elérte, hogy hivatala a nemzetvédelmi rendszer részévé váljon.

(*The Journal of American History*, Vol. 72., No. 4. March 1986. pp. 908–927.)

B. B.

SALVATORE SECHI

A SEMLEGESSÉG ÉS AZ EGYENLŐ TÁVOLSÁG KÖZÖTT: AZ OLASZ KÜLPOLITIKA A SZOVJETUNIÓ IRÁNYÁBAN 1944–1948

Mussolini elbocsátása (1943. július 25.) után a nyugati szövetségesek fegyverszüneti tárgyalásokat kezdtek Badoglio kormányával, amiről Sztálin csak utóbb szerzett tudomást. Augusztus 22-én, Churchillhez és Roosevelthez írt levelében, figyelmeztette partnereit, hogy véget kell vetni annak a gyakorlatnak, amelyet az jellemzett, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia megegyezik egymással, a Szovjetuniót pedig úgy tájékoztatja a megállapodásokról, mint egy kívülről megfigyelő. Egyúttal javasolta azt is, hogy együtt hozzanak létre egy olaszországi ellenőrző bizottságot. Szeptember 3-án mégis Sztálin tudta nélkül írták alá a fegyverszüneti egyezményt. A moszkvai külügyminiszteri értekezleten bevonták a Szovjetuniót az olaszországi ellenőrző bizottságba, ám ez a részvétel lényegében szimbolikus volt. Molotov világosan felfogta, hogy országát ki akarják hagyni az Olaszországgal kapcsolatos politika meghatározásából. Az egyetlen számottevő eredmény, amit szovjet részről elértek, az 1943 októberében kiadott *Nyilatkozat Olaszországról* volt. A közelmény hét pontja a fasizmus felszámolása módozataira vonatkozott (valamennyi antifasiszta párt bevonása a kormányba, tisztogatás a közigazgatásban, a fasiszta intézmények megszüntetése stb.).

Az ellenőrző bizottság szovjet tagja Andrej Visinszkij lett. Sztálin embere Olaszországban szoros kapcsolatban állt a kommunistákkal, a szocialistákkal, találkozott tábornokokkal és olyan tekintélyes emberekkel, mint Benedetto Croce és Carlo Sforza, és mindenekelőtt bizalmas megbeszéléseket folytatott Renato Prunaszsal, a külügyminisztérium főtákarával. Ennek az intenzív munkának a végén, 1944 márciusának második hetében Churchill és Roosevelt szűkszavú tájékoztatást kapott Sztálintól arról, hogy a Szovjetunió és Olaszország 1944. március 14-én diplomáciai képviselőket cserélt Petro Quaroni és Mihail Kosztyiljev személyében. Tudta, hogy ezek a kapcsolatok Badoglio elismerésének az előzményei (ahogyan később történt is), és ezt nem irányozta elő a fegyverszüneti egyezmény és a moszkvai külügyminiszteri értekezlet, nagy volt a két szövetséges méltatlankodása.

Moszkva hajlandósága a Badogliohoz való közeledésre egy olyan lépéssel vált teljessé, amely minden főszereplőt elképesztett: a monarchia iránti rendkívüli hajlékonysággal. Palmiro Togliatti – Sztálinnal és Visinszkij külügyminiszterhelyetessel egyetértésben – Moszkvából visszatért Olaszországba. 1944. március 28-án, Salernóba érkezve kijelentette: pártja hajlandó kormányzati tisztségeket vállalni anélkül, hogy igényt tartana III. Viktor Emánuel lemondására. Ez éppen az ellenkezője volt annak, amit a Nemzeti Felszabadítási Bizottság és saját elvtársai kívántak előzőleg. Azok ugyanis a Badoglio marsallal való együttműködést és a részvételt kormányában mind ahhoz a feltételhez kötötték, hogy a király mondjon le. Sőt, a baloldal (az akciópártiak, a szocialisták és a kommunisták) a monarchiának köztár-

sasággal történő fölváltását, a Nemzeti Felszabadítási Bizottság „népi kormányának” létrehozását és mélyreható társadalmi reformok végrehajtását követelte. A király lemondását illetően egyetértettek az amerikai kormány is; Churchill viszont renitenskedett, de aztán alkalmazkodott.

Az olaszországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai részlegének 1944. április 19-i memorandumában az olvasható, hogy Visinszkij és Bogomolov hangoztatta: a Szovjetunió „erős Olaszországot” akar. A diplomáciai képviselők cseréjével elsőknek tett egy gesztust, amely arra mutat, hogy ki akarja vonni Olaszországot a meghódított ellenség státusából. A szovjet csapatok balkáni közeledése kapcsán az olaszok úgy látják, hogy Oroszországnak erős befolyása lesz Jugoszláviára, és ezzel Olaszország a keleti határán ténylegesen a Szovjetunióval találja szemben magát. Churchill a fejlemények nyomán arra a fölismerésre jutott, hogy a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió közötti döntő válság közeledik „az Olaszországban, Jugoszláviában és Görögországban folyó kommunista intrikák kapcsán”.

1944. június 8-án lemondott a Badoglio-kormány. Sztálin, miután elérte az Olaszországgal létesített diplomáciai kapcsolatot és Ivanoe Bonomi antifasiszta koalíciós kormányának megalakulását, meg a nyugatiakkal legalább látszólag egyenrangú pozíció a Földközi-tengeren, leállt: a továbbiakban a szövetségesekkel teljes összhangban kívánt eljárni. Sztálin a kisujját sem mozdította, amikor a nyugati szövetségesek képviselői elutasították a példa követését, vagyis a római kormány diplomáciai elismerését. Renato Prunasnak, a szárd arisztokratának a kiűtérése nem járt eredménnyel, hiába játszott ugyanaból a partitúrából, amellyel a szovjeteket próbálta elbűvölni: a londoni és a washingtoni nagykövetet a szovjet befolyás növekedésének veszélyével ijesztgetve. Ugyanaz a kettős játék ez, amelyet 1943. július 25-e után próbáltak meg a németekkel és a szövetségesekkel szemben. London és Washington azonban a súlyos fegyverszüneti feltételek végrehajtásának megszigorításával válaszolt: a társ-hadviselői státust nem alakították át szövetségesivé, és emlékeztették Badogliót arra, hogy katonai biztonsági okokból sem szövetséggel, sem ellenséggel nem létesíthet diplomáciai kapcsolatot.

Bonomi miniszterelnök 1944. augusztus 7-én Sztálinhoz intézett személyes levelet, amelyben az olasz érdekek és a szovjet politika egybeesését fejtegette. Sztálin azonban nem támogatta a fegyverszüneti egyezmény módosítását. Olaszország ennek ellenére sem mulasztotta el a kínálkozó alkalmat, hogy – az elszigetelődéstől való félelemben – kinyilvánítsa a Szovjetunió iránti jóindulatát. Alcide De Gasperi külügyminiszter, a Kereszténydemokrata Pár vezetője, „Sztálin géniuszát” dicsőítette, rendőri intézkedésekkel szállt szembe a sajtó szovjetellenességével és a kommunizmus bírálataival, szakszervezeti küldöttségek oroszországi útját szervezte meg, kulturális társaságok létrehozását mozdította elő stb. Egészen 1948-ig az olasz politikai hatóságok vonala a kialakulóban lévő „szocialista tábor” iránti semlegességre irányuló javaslatok, és amikor ez lehetetlennek bizonyult (Sztálin negatív magatartása miatt), a baráti kapcsolatok állandó keresése között ingadozott. Ebben az orientációban gazdasági (a nagyon konzisztens olasz–szláv kereskedelem), geopolitikai (a Szovjetunió csatlósainak, mint például Jugoszláviának túlzott közelsége), katonai (a félelem, hogy a megszállás végén, 1947. december 15-e után a vörös hadsereg kísértésbe eshet az angol–amerikai csapatok visszavonása nyomán) és politikai (az angol és francia ellenségeség, az amerikai „rendőr” Európában maradását illető kételyek, a három nagyhatalom közötti – immár nyíltan megmutatkozó – érdekkellentétek kihaználásának lehetősége) okai voltak.

Mindenekelőtt a moszkvai olasz nagykövetek (Pietro Quaroni és Manlio Brosio) voltak azok, akik a kormánynak az egyenlő távolság vagy a nyugati tömbhöz tartozás rugalmas felfogásának politikáját ajánlották. Quaroni és Prunas pedig megnyerte a semlegesség gondolatának De Gasperit is. Ezt a törekvést támogatta egészen 1949-ig a következő moszkvai nagykövet, Brosio is, és az új külügyminiszter, Carlo Sforza, valamint De Gasperi – akkor már miniszterelnökként. Ez a vonal azonban csak látszólag volt következetes. Az olasz kormány ugyanis 1948-ig két, egymással gyökeresen ellentétes külpolitikát dolgozott ki. Egy állandó súlypont híján azonban azt lehet mondani, hogy egy sem volt. A washingtoni nagykövetségre azt az Alberto Tarchianit küldték, akit De Gasperi úgy ismert, mint Olaszországnak a nyugati politikához való fölsorakoztatásának, sőt a még meg sem kezdődött hidegháborúnak a keresztes vitézét. Tarchiani nem annyira a diplomata, mint inkább a rejtett meggyőző és az ördögűző mesterségét gyakorolta az amerikai kormány és különösen annak leginkább antikommunista és konzervatív lobbyja érdekében.

De Gasperi 1946. augusztus 31-én levelet írt Quaroni nagykövetnek, akit arra kért, hogy a szovjet vezetőkkel tárgyaljon Olaszország semlegességéről. Quaroni azt írja emlékirataiban – más dokumentum eddig még nem áll rendelkezésre –, hogy a kormány megbízásából fölvetette: a kidolgozás alatt álló alkotmányhoz csatolnának egy záradékot az ország örökös semlegességéről (Úgy, ahogyan előzőleg

Svájc, Svédország és Ausztria tette). Erre az volt Sztálin válasza, hogy amíg Olaszország „kapitalista ország marad, sohasem lehet valóságosan semleges az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti konfliktusban: a másik oldalon lesz szerepe”.

Az orosz történetírás még ma is egybehangzóan emlékeztet arra, hogy az Olaszországgal kapcsolatos szovjet álláspontot az határozta meg, hogy Mussolini volt Hitler fő szövetségese. Ugyanakkor a szovjet vezetők elhallgatták – az alkalomtól és főleg az angol–amerikai viselkedéstől függően –, hogy Olaszországnak, bár felelősség terheli a tengellyel kapcsolatban, tevékeny része volt az elszakadásban és az új fegyvertársakkal együtt folytatott társ-hadviselésben. Miközben ezt lecsinyelték, mértéktelesen felnagyították Románia, Magyarország és Bulgária hozzájárulását.

Aki azt állítja, hogy Olaszország mereven Nyugat-barát politikát és analóg kereskedelmi politikát választott ideológiai kiindulópontból, az egyszínűnek festi le a sokszínű valóságot. De Gasperinek és fő munkatársainak szemüveglencséje sokáig bifokális volt a külpolitikában. Az olasz politikában az atlanti hűséggel együtt lavírozott a Kelet-Európával létesített gazdasági kötelékek felújítása. A kereskedelmi számítás váratlanul segédkezet nyújtott a politikai elképzelésnek.

(*Storia contemporanea*, 1987. augusztus, 665–712. o.)

T. F.

A. INDER SINGH

INDIA TAGJA MARAD A NEMZETKÖZÖSSÉGNEK; BRIT POLITIKAI ÉS KATONAI CÉLOK, 1947–49.

1949. április 27-én a Nemzetközösség (Commonwealth) londoni miniszterelnöki konferenciáján elfogadta India kérését, hogy köztársaságként is a szervezet tagja maradjon, noha az 1931-es alapításkor a brit koronához való kapcsolódás központi elem volt. A legújabb brit levéltári források alapján a tanulmány két kérdést vizsgál: hogyan értelmezte a brit politika a Nemzetközösség szerepét az 1945 utáni időszakban, és miért akarta Indiát benn tartani?

A Nemzetközösség miibenlétét soha nem határozták meg világosan, magát a kifejezést elsőként lord Rosebery használta 1884-ben. A brit lobogó által összekapcsolt nemzetek közösségének eszméjével az angol szocialisták is rokonszenveztek. Smuts tábornok a „...csaknem független, majdnem önálló nemzetek és államok” közösségéből beszélt. A Commonwealth hívei éppen arra voltak büszkék, hogy formális jogi-szervezeti keretek nélkül is képesek a szóban forgó államok együttes cselekvésre, mint ahogy ez a második világháború idején is történt, noha eltérő érdekek, és ebből fakadóan eltérő álláspontok létezhetnek.

A britek felismerték, hogy az 1945 utáni helyzetben a korábbi birodalmi pozíció tarthatatlan, a lehetőség szerinti brit befolyás megőrzéséhez fokozottan kell támaszkodni a Nemzetközösség tagjaira. Az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetben Nagy-Britannia és a Nemzetközösség más tagjai – Kanada, Ausztrália – egyaránt regionális katonai egyezmények segítségével kívánták kapcsolataikat erősíteni az Egyesült Államokkal. 1948 közepe táján Nagy-Britannia szorosabb viszonyban volt az USA-val, mint a Nemzetközösség országaival, ugyanakkor a szervezet fejeként arra törekedett, hogy összekötő kapcsolást váljék Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a Commonwealth között. Ez utóbbiak számára a szervezet lehetőséget nyújtott hagyományos kapcsolataik ápolására, nem kevésbé Nagy-Britannia európai politikájának befolyásolására, ezáltal erősítve saját nemzetközi pozíciójukat is.

E felállásban milyen szerepet játszhatott India? A britek az indiai katonai potenciálról nem kívántak lemondani, hiszen a második világháború alatt Suezről Keletre India adta a brit katonai erő négyötödét. 1947 májusában, amikor a függetlenné váló India felosztása már elkerülhetetlennek látszott, lord Mountbatten alkirály azt javasolta Nehrunak, hogy az 1914 előtti osztrák-magyar mintára az indiai és a pakisztáni hadsereg közös véderő-parancsnokság irányításával működjön, amelynek élén az uralkodó állhatna. A hatalom átadásával kapcsolatos brit belső tárgyalásokon a katonai szempontoknak megkülönböztetett szerepük volt, hiszen Nagy-Britannia számára esetleges kiterjedt távol-keleti hadműveletek bázisául kizárólag India szolgálhatott, emellett szerették volna biztosítani részvételét a Nemzetközösség háborúba való bonyolódása esetére is.

Az addigi szokástól eltérően azonban a brit érdekek támogatására a Commonwealth új tagjaival, Indiával, Pakisztánnal és Ceylonnal, egyezményeket kellett kötni, hiszen ezeket az országokat a szervezet más tagjaitól eltérően nem fűzték nyelvi, etnikai és természetes lojalitási kapcsolatok Nagy-Britanniához. A brit politika főleg azt igyekezett kihasználni, hogy a függetlenné váló országoknak változatlanul szükségük van brit katonai támogatásra (szervezés, kiképzés stb.), noha ezek a vonatkozásban az Egyesült Államok irányában is tettek tapogatózó lépéseket.

Bár Nehru változatlanul kitartott az el nem kötelezettség és a dekolonializáció politikája mellett, 1949 elején a brit kormány a köztársasági államformát bevezető India nemzetközösségi tagságának megőrzése mellett foglalt állást, tekintettel a nemzetközi helyzetre, továbbá demonstrálni óhajtván a Commonwealth változatlan életképességét, jöllehet Burma és Írország éppen ekkor jelentette be kilépési szándékát. Ezen túlmenően a britek tartottak attól, hogy egy formálisan is teljesen független India létrejötte felbátorítaná a brit gyarmatok „nacionalista elemeit”. Ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy a független India kül- és katonapolitikájára a jövőben csak közvetett befolyást gyakorolhatnak, ezért az együttműködés szerződésben való szabályozásának tervétől elálltak.

Mindenesetre az a tény, hogy a NATO 1949. április 4-én történt megalakulása után alig három héttel India kinyilvánította azon szándékát, hogy továbbra is a Nemzetközösség tagja kíván maradni, kétségtelenül megerősítette Nagy-Britannia és a Commonwealth pozícióját, India el nem kötelezettsége pedig nyugatbarát színezetet kapott, amelyet a hidegháború körülményei között a NATO jelentős sikerként könyvelt el.

(*Journal of Contemporary History*, 1985. évi 3. szám, 469–482. old.)

M. T.

ANTOINE PROST

ÁLLAMOSÍTÁSOK NYUGAT-EURÓPÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Antoine Prost, a Páris I. Egyetem professzora, számos nagymonográfia szerzője, a munkásmozgalom és a francia társadalom- és gazdaságtörténet nemzetközileg ismert kutatója, a Le Mouvement Social folyóirat szerkesztő bizottságának tagja kapta azt a feladatot, hogy a folyóirat államosításokkal foglalkozó különszámát összeállítsa, s a különszám elé összegező-bevezető tanulmányt írjon. E bevezetőjében Prost tájékoztat arról, hogy a folyóirat már 1980-ban tervezte a kutatások beindítását, konferenciák megtartását. Vagyis a kezdetek még a francia „nagy változás” előtti időszakra nyúlnak vissza. Végül is azonban a konferenciát csak jóval később, 1984-ben, már a csalódások talaján tartották meg Párizsban – s ez a konferencia csak a francia tanulságokkal foglalkozott. Majd következtek az újabb angol tapasztalatok, amikor Margaret Thatcher vezetésével 1985-től kibontakozott a reprivatizálás folyamata.

Prost a reá jellemző módszerrel, elemekre bontással szedte szét a bevett, közhelyszerű „előfeltételezéseket”. A történeti múltat illetően természetesen hangsúlyozta, hogy a nagy gazdasági világválság milyen törést, változást hozott az emberek gondolkodásában, hiszen többek között a New Deal is azt bizonyította, milyen mélyreható változás történt mind a fejekben, mind a gyakorlatban.

A sokszínű megközelítés jellemzi Prost elemzését akkor is, amikor aláhúzza, hogy közvetlenül a II. világháború másnapján is milyen mélységben térhetett el a nagyhatalmak kül- és belpolitikája az államosítások megítélésében is, egyértelműen érdekszemponatok alapján. Így az angol kormány, miközben otthon visszaretent a vas-acélipar államosításától, más szempontok miatt azt nagyon is ösztökölte német területen. Avagy fordítva, a francia kormány otthon végrehajtotta a bankok államosítását, de ezt akadályozta Ausztria francia övezetében – egyszerűen az ott elhelyezett francia tőkéket féltve.

Prost szerint a sokféleség általában is nagyon jellemző ezekre a folyamatokra. Így aláhúzza, hogy Franciaországban a szénbányák államosítása már 1944 decemberében megkezdődött, s 1946 tavaszára fejeződött be. Ausztriában viszont az államosítás később, 1946 nyarán kezdődött, s 1947 márciusában történik meg a villamossági ipar államosítása. Angliában ugyancsak az államosítások csak 1946 nyarán kezdődnek (bányák), s a villamosság, illetőleg a közlekedés (vasutak) államosítása csak 1947-ben, a gázmű-

veké pedig csak 1948 júliusában, a kohászaté pedig csak 1949 novemberében következett be. Vagyis a baloldali fellendülés tovább tartott.

A kronológiai eltérések figyelemreméltóak. Sok esetben mindez persze szoros kapcsolatban állt a felszabadulás módjával (Észak-Olaszország – avagy Franciaországban az ellenállási mozgalom, vagyis a munkásmozgalom szerepe, súlya) Franciaországban és Ausztriában például a régi államhatalom teljesen szétesett, Angliában nem. Mindehhez Ausztriában igen nagy mértékben hozzájárult a korábbi német-náci állami hadivállalatok súlya, de másfelől viszont az angol-amerikai övezetekben is azért siettek államosítani náci tőkéket – hogy azt „felmentessék” a szovjet jóvátételi igényektől, géptáradási törekvésektől. S persze ugyanez érvényesült a német területeken is.

Noha a politikai motívumoknak mindenütt megvolt a szerepe, Prost aláhúzza, hogy igazi tömegnyomás nem mindenütt volt jellemző. Így aláhúzza, hogy még Franciaországban is, ahol ez nagyobb mérvű volt, kezdetben az államosítások elég széles, általános elfogadásra találtak. Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy például Marseille-ben és Lyonban a munkástömegek akarata ellenére az üzemek államosítása elmaradt, míg a bankokat államosították ott is, ahol a bankalkalmazottak azt nem követelték.

Ismét más aspektust világít meg, amikor az államosításoknál az alulról megvalósított demokratizmust, a munkások részvételi jogát, lehetőségeit elemzi. Majd ismét egy „harmadik oldalra” utal, amikor megállapítja, hogy a francia fejlődés esetében meglehetősen nagy szerepet játszott, hogy még az ellenállás idején az Ellenállás Nemzeti Bizottságában egyesült három nagy párt egyformán elfogadta az államosítás követelését – s így ezek az államosítások túlélték 1947-et, amikor a három párt összefogásából született koalíciók már felbomlottak.

Bevezetőjének végén, szinte summázatként Prost hangsúlyozza, hogy ezen államosítások összehasonlító vizsgálata még várat magára.

(Le Mouvement Social. 1986. január-március. 3-8. old.)

J.

A folyóiratszemlét összeállították: Barda Beáta (B. B.), Jemnitz János (J.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.), Réti György (R. Gy.), Toderó Frigyes (T.F.) és Tomka Béla (T. B.).

BOROS MIKLÓSNÉ 1922–1989

Minél több esztendőt hagyunk magunk mögött, annál rohamosabban fogyatkozik a valaha közös célok szolgálatába szegődött csapat; s mára íme szeretett Lilink is kidőlt a sorból.

Nem volt történész, de az évtizedek során történészek sokaságának lett felbecsülhetetlen értékű segítőtársa. 1949-ben csatlakozott hozzánk mint az akkor újjászervezett Magyar Történelmi Társulat gazdasági ügyeinek intézője, szerepe azonban igen gyorsan túlnőtt eredeti feladatkörének keretein: akár kiadványok sajtó alá rendezése, akár előadó-ülések lebonyolítása, akár vidéki csoportok megszervezése került napirendre, mindig ő volt az, aki magára vette a munka nehezét, s akivel mint legszilárdabb támaszunkkal számolhattunk. Míg nem 1960-ban kikérte őt a Társulattól az Acta Historica, hogy hasznosítsa kitűnő német és francia nyelvismeretét. S ha ettől fogva idegen nyelvű folyóiratunkban egységes terminológiájú és a korábbiaknál szabatosabb fordítású szövegek láttak napvilágot, az a fordítók fáradozásán túl elsősorban Lili odaadó, aprólékos munkájának volt köszönhető.

Akit a közös tevékenység összehozott vele, csak csodálni tudta ezt a törékeny asszonyt, aki sohasem állt fel sztalától a munkaidő végeztével, s elnyúlhatatlan jókedéllyel tette túl magát minden nehézségen. Holott magánéletét szinte kizárólag nehézségek töltötték ki. Korán elárvult, s mikor megismertük, már egy balsikerű és hamar válásba torkollott házasság állott mögötte. Ettől kezdve fényesnek éppen nem mondható fizetéséből egymaga tartotta el nagynénjét, aki felnevelte volt, és fiát, akinek az életét végtelen szeretettel próbálta megalapozni. Mindig mindenki csak jót kapott tőle, s a sok jót az élet pofonok sorozatával viszonzta.

Egyetlenegyszer láttuk úgy, hogy végre rámosolygott az ég: mikor megismerkedett Kis Ferenccel, a költővel. De a boldogság, amelyet sokszorosan kiérdemelt, csak röpké tünemény volt, s néhány hónap elteltével már ott állhatott a szeretett férfi koporsója előtt. Minél váratlanabb adományként lett osztályrésze ez a kései szerelem, annál sietősebben és fukarabbul fosztotta meg tőle a sors.

1977-ben, mikor nyugalomba vonult, jóvátehetetlennek éreztük a veszteséget. Nemcsak a szerkesztőségi munka lett ridegebb nélküle, de ridegebbek lettek mindennapjaink is, amelyeket addig oly sokszor derített fel egy-egy tőle kapott baráti szó vagy mosoly. Mi, budapesti társai eleinte még találkoztunk vele néha, s ilyenkor mindig érezhettük, hogy változatlan figyelemmel követi életünk és munkánk alakulását. Rövidesen azonban elköltözött Debrecenbe, hogy oda települt fiának közelében élhessen, s attól fogva már csak a posta hozta el olykor alkalmi felkéréseink alapján készített fordításait meg érdeklődő és biztató szavait.

Panaszos szavakat azonban sohasem hozott tőle! Holott – mint kerülő úton megtudtuk – már huszú évekel ezelőtt lesújtott rá az utolsó csapás: a szörnyű, gyógyíthatatlan betegség. Most pedig másodszor is és végérvényesen búcsúzni kényszerülünk tőle magunkat megrablottaknak érző barátai.

Spira György

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Katalin Péter*: Chefs de famille féminins à Sárospatak aux XVIe et XVIIe siècles – *László Fekete*: La protoindustrialisation: théorie d'un tournant de l'histoire ou tournant de la théorie de l'histoire? – COMMUNICATIONS – *Ambrus Miskolczy*: La révolution hongroise de 1848–1849 dans une optique bavaroise (Aux frontières de l'histoire diplomatique et de l'imagologie) – *László Soós*: Des experts hongrois engagés dans la lutte pour la création d'une viticulture européenne (1872–1881) – BULLETIN – *Péter Hahner*: Des ouvrages récents consacrés à la Révolution française – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUES – CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES – *Katalin Péter*: Women as Heads of Families in Sárospatak in the 16th and 17th Centuries – *László Fekete*: Protoindustrialization: the Theory of the Change of Epochs or a New Epoch in the theory of History – COMMUNICATIONS – *Ambrus Miskolczy*: The 1848–49 Hungaria Revolution as Seen from Bavaria (on the Borderline of Diplomatic History and Imagology) – *László Soós*: Hungarian Experts in the Struggle for European Viticulture (1872–1881) – OBSERVER – *Péter Hahner*: New Works on the French Revolution – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – CHRONICLE

INHALT

STUDIEN – *Katalin Péter*: Frauen als Familienoberhaupt in Sárospatak im 16. und 17. Jahrhundert – *László Fekete*: Protindustrialisation: die Theorie des historischen Epochenwechsels oder der Epochenwechsel der Geschichtstheorie – MITTEILUNGEN – *Ambrus Miskolczy*: Die ungarische Revolution von 1848–1849 mit bayrischen Augen (An der Grenze der Diplomatiegeschichte und der Imagologie) – *László Soós*: Ungarische Fachleute im Kampf für die Erschaffung der europäischen Weinbau (1872–1881) – BEOBACHTER – *Péter Hahner*: Neue Werke über die Französische Revolution – HISTORISCHE LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – Каталин Петер: Женщины – главы семей в Шарошпатаке в XVI–XVII – Ласло Фекете: Протоиндустриализация: теория смены исторических эпох или смена в теории историографии – СООБЩЕНИЯ – Амбруш Мишкольци: Венгерская революция 1848–49 гг глазами баварцев (На грани истории дипломатии и имажелогии) – Ласло Шоос: Венгерские специалисты в борьбе за создание европейской культуры виноградарства (1812–1881) – Петер Хайнер: Новые труды о французской революции – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ПЕРИОДИКИ – ХРОНИКА

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója

Szedte: NEOTYP Nyomdaipari Kiszövetkezet

Nyomta: Akadémiai Nyomda – Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991 – 18597

Felelős szerkesztő: Mucsi Ferenc

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 15,75 (A/5) fv terjedelemben

HU ISSN 0039–8098

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 318,- Ft

Egy szám ára: 53,- Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
(H-1389 Budapest, Pf. 149.).

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellélkelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekintti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirtattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyv címek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrekktúra javításával egyidejűleg kéri — különlenyomatot készítettünk.

